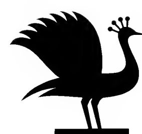
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14050

Tolstoye Memorial Book

Sefer Ṭlusṭah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Ṭlusṭah / ha-ʼorekh, Gavriʻel Lindenberg.
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv] : Irgun Yotsʻe Tlusṭah yeha-sevivah bi-Yiśraʻel uve-Artsot ha-Berit, 1965.
DESCRIPT	289 p. : ill., facsims., map, ports. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Tolstoye.
	Tolstoye (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Tolstoye.
ADD'L NAME	Lindenberg, G.
ADD'L TITLE	Sefer Tluste

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר טלוסטה

ספר טלוסטע

רעדאַקטאָר : גבריאל לינדענבערג
פאַרלאַג פון דער טלוסטער לאַנדסמאַנשאַפט
אין אַמעריקע און ישראל
תשכ"ו • 1965

ספר טלוסטה

העורך : גבריאל לינדנברג

הוצאת ארגון יוצאי טלוסטה והסביבה

בישראל ובארצות הברית

תשכ״ו • 1965

PL 480

כל הזכויות שמורות
בישראל: לאירגון יוצאי סלוסטה והסביבה בישראל
ת. ד. 5152 תל־אביב
בארצות־הברית — אין אמעריקע:
Walter Hausfeld, 173 East, 92 street, Brooklyn, N.Y.

נדפס בדפוס „נאות", תל־אביב
הגלופות נעשו בצינקוגרפיה רינדזונסקי בתל־אביב

התוכן - אינהאלט

במבוא הספר — הקדמה צום בוך

העיר ואנשיה

די שטאָט און אירע מענטשן

חורבן העיר

מפי ניצולים

דער חורבן פון דער שטאָט

אישים ודמויות

טיפּן און געשטאַלטן

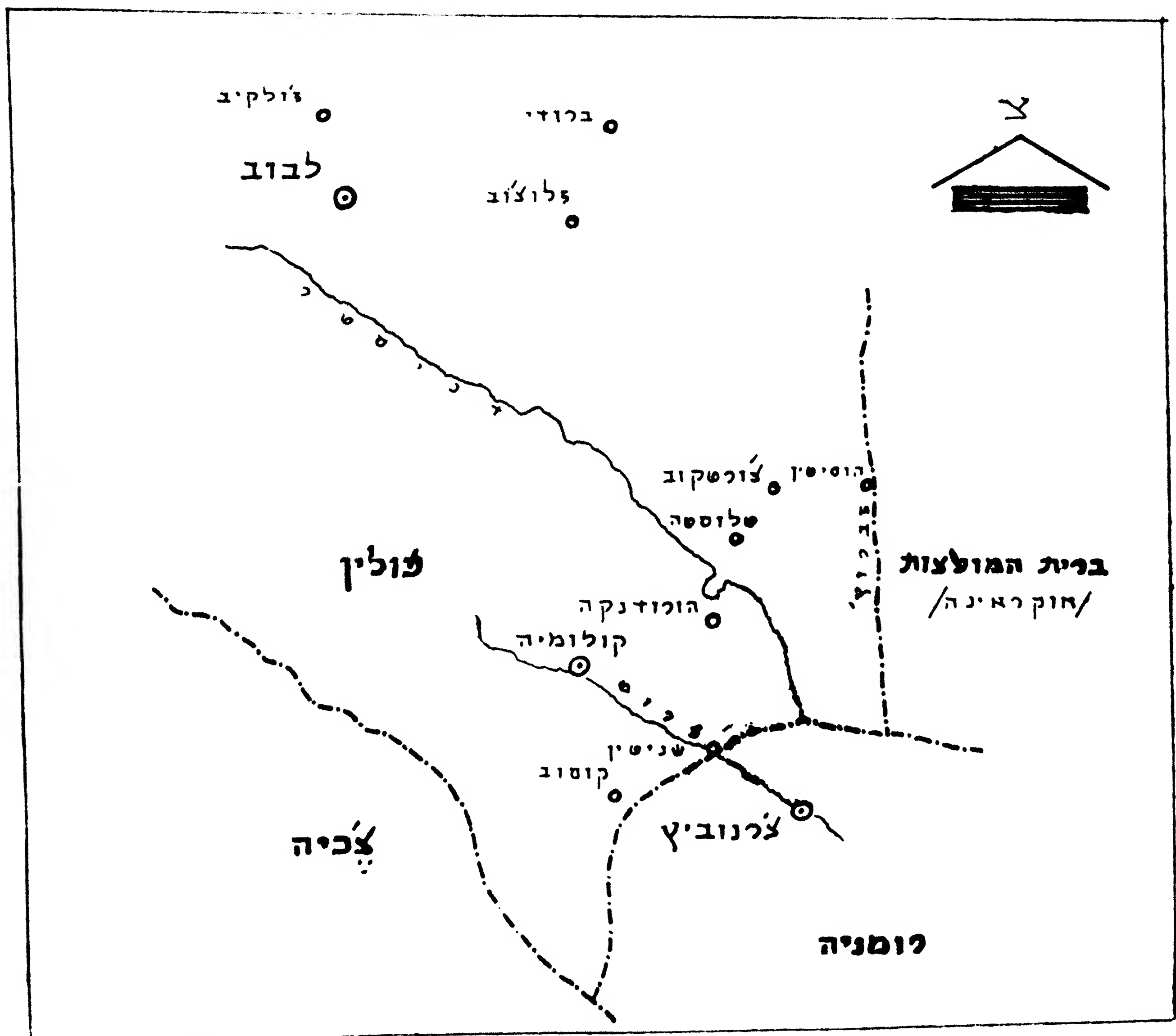
חברי ועד האירגון וועדת ספר־הזכרון - מיטגלידער פון קאמיטעט און פונם בוך־קאמיטעט

בישראל — אין ישראל

חיים איידעלסבערג, לאה אילני־שטערנליב, אליהו אלבין, אברהם גאָלדהאָבער, ראובן גאָלדהאָבער, ישראל גערטנער, יצחק דראָהאָ־ביטשער, לאה דראָהאָביטשער־טולמאַצקי, דב הערנעס, משה וויינשעל, שלמה טרעמבאָוועלסקי, ד״ר ברוך מילך, נתן מיימון, שמשון מעלצער, שלמה מעסינג, שמואל פידערער (בן משה), דב פעפער, צבי קאַך, חיים קוטנער, ברוך קרייצער, ישעיהו ראָזען, נפתלי ראָזענהאַך, עתליה שגב (עטל טייבער), אייזיק שעכטער, בראָניאַ שעכטער, יוסף שעכטער, מישאַ שדמי־גאָלדהאָבער, צפורה שטערן, ישראל שעכנער.

בארצות־חברית — אין אמעריקע

לו באָדלער, שמואל גערטנער, וואָלטער הויזפעלד, בערטאַ הויזפעלד, מאיר הויזפעלד, מאַטעס הויזפעלד, רוי הויזפעלד, דזיין הויז־פעלד, ע. מ. הירש, מעכל העסינג, ישראל וואַכשטיין, העניא וואַכשטיין־עלבערגער, פראַנק וואַכשטיין, אסתר וואָלדמאַן, חינאַ וואָלדמאַן, לעאָן וואָלדמאַן, מענדל וויינשטאָק, יולעק זאַמער (נאַגלער), אולקע זאַמער־שפיצער, הינדע האַבאַן, פרץ האַבאַן, ראָזאַ טענענבוים־רובינשטיין, אַבאַ טענענבוים, אַניע פעפער, מינציע פעפער, אלי־מענדל כהן, אסתר כהן, ברוך לובלין, חוה לובלין־שטיין, יענציע פידערער, ושאַנעטאַ פעלדמאַן, דזשו פרידמאַן, מאַקס פרידמאַן, עטל פרידמאַן.

טלוסטה והערים הקרובות לה בגליציה המזרחית

טלוסטע און די שכנותדיקע שטעט אין מזרח־גאַליציען

הוי טלוסט עיירה זערערת שלי

(מתוך הבלדה של שמשון מלצר: „מאיר הכליזמר נעשה קומיסר״)

הוֹי טְלוּסְט, עֲיָרָה זְעַרְעֶרֶת שֶׁלִּי
אֲבוֹי, כִּי נָפַלְתְּ בְּיָדוֹ שֶׁל כּוֹבֵשׁ,
מִבְּלִי שֶׁתִּבְכֶּה טֶלֶגְרַמָּה, מִבְּלִי
אֵדַע אִם דָּנוּךְ בִּפְצָצוֹת אוֹ בְּאֵשׁ.

אֶת קוֹסוֹב וְקוּטִיב הִזְכִּירוּ לָרֹב,
וּסְנְיַאטִין־זַלּוּטְשֶׁה כִּכְרַךְ בֵּין כְּרַכִּים;
וְאַף זַלֶּשְׁטְשִׁיקִי – כַּמָּה זֶה קָרוֹב! –
וְאַתְּ רַק, וְאַתְּ רַק הוּשַׁבְתְּ מַחְשַׁכִּים.

וְגַם בַּמַּפָּה הַגְּדוֹלָה הַמַּדְפִּיס
שָׁכַח, לְהַכְעִיס, בִּנְקֻדָּה לְצַיְּנֵךְ;
כְּאִלּוּ הָיִית מִין עֲיֶרֶת־שֶׁל־כִּיס,
כְּאִלּוּ בִּכְלָל בָּעוֹלָם אַתְּ אֵינֵךְ!

וְאַתְּ הֵן יְשֵׁנֵךְ וְחַיָּה בִּלְבָבִי,
וְאִם לְפְרָקִים אֶת לִבִּי בָּךְ אָגִיס;
וּבָךְ מְצַפִּים לְאִגֶּרֶת אָבִי,
הָאָח, הַגִּיסָה, הָאָחוֹת וְהַגִּיס.

וּבָךְ בֵּית אָבִי הָרָעוּעַ עוֹמֵד
וְעֵץ הַשִּׁטָּה בַּגִּנָּה שָׁם מוֹרִיק;
בְּאֵר בֶּחָצֵר וְהַדְּלִי בָּהּ יוֹרֵד,
סוֹבֵב הַגַּלְגַּל וְשׁוֹרֵק בַּחֲרִיק...

וְזֶה הַחֲרִיק הָעוֹלֶה מִן הַבְּאֵר
זָכוֹר אֶזְכְּרֶנּוּ עֲדֵי יוֹם מוֹתִי!
וְאִם כִּי, נִתְּנָה הָאֱמֶת לֵאָמֵר,
הָיָה מְעוֹרֵר אֶת הַיֶּלֶד (אוֹתִי).

נֵעוֹר, הוּא רוֹאֶה אֶת יְרַק הַשִּׁטָּה
מִבַּעַד חַלּוֹן הַמִּזְרָח הָרָחָב,
וְשֶׁמֶשׁ רַכָּה שֶׁל שַׁחֲרִית מַבִּיטָה
בִּצְחוֹק שֶׁל תִּינוֹק בֵּין עָנָף לְעָנָף...

יַלְדוּת הִיא מוֹלֶדֶת! וְאֵין כָּל הֶבְדֵּל
הֵיכָן רְאִינוּהָ, אִם כָּאן וְאִם שָׁם;
וְהִיא הַגַּרְעִין לַמֶּרְחָב הַגָּדֵל
וְהִיא נְקֻדַּת טַבּוּרוֹ שֶׁל עוֹלָם.

לָכֵן גַּם אֵין פֶּלֶא, נֹאמַר בְּגָלוּי,
שֶׁאָנוּ כֻּלָּנוּ – כִּי לָמָּה נַכְחִיד? –
וּנְשָׂאִים בְּלִבֵּנוּ בְּחֶדֶר חָבוּי
אֶת עִיר יַלְדוּתֵנוּ תָּמִיד וְתָמִיד!

תָּמִיד וְתָמִיד. כִּי הִיא הַתַּחֲנָה
מִמֶּנָּה יָצָא מַסָּעֵנוּ רִאשׁוֹן,
וּשְׁמָּה יִתְנוֹסֵס בְּתַחֲנָה אַחֲרוֹנָה,
בְּיוֹם נְסַיֵּם הַמַּסָּע הָאַחֲרוֹן...

אִישׁ אִישׁ לְעִירוֹ – וַאֲנִי לְעִירִי!
וְאִם גַּם אֵינֶנָּה לֹא וִילְנָא, לֹא בְּרוֹד,
יִחַדְתִּי מָקוֹם לָהּ בְּרֹאשׁ זֶה שִׁירִי
וְגַם בְּסוֹפוֹ בְּזִכְרָהּ לֹא אֶבְגּוֹד.

כִּי מָה אֶתְכַּחֵשׁ לָךְ וּמָה אֶתְבַּיֵּשׁ
בָּךְ, טְלוּסְט, עֲיָרָה זְעַרְעֶרֶת שֶׁלִּי,
וְעֵץ הַשִּׁטָּה בַּגִּנָּה בָּךְ רוֹעֵשׁ,
בְּאֵר בֶּחָצֵר וְיוֹרֵד בָּהּ הַדְּלִי...

טלוסטה עיירתי

רחוב ארוך המתמשך עד מבואות העיר, משני צדדיו בוסתנים עמוסי פרי, בית־ספר פולני, המזעיק בפעמונו הגדול את תלמידיו לשיעור או להפסקה—כך שמורה עיירתי בזכרוני.

רחובות עמוסי־אדם במחלצות של שבת, תכונת ערב־פסח בפתחי הבתים, שחקני־פורים בתלבושתם הססגונית בבית סבא. ורציף־רכבת המצפה לנוסעים, הצופן בחובו תמיד הפתעה, ושקשוק גלגלים המסיעים תקוות אדם הרחק מן העיירה, אל העולם הגדול. בתים צנועים קטנים, חלקם חדשים וחלקם נטים ליפול, ובהם שוקקים חיי יום־יום על שמחותיהם ודאגותיהם.

ילדה הייתי עת החליטו הורי, כי ילדיהם יקבלו חינוך עברי בארץ־ישראל. והם אמרו ועשו: על סף סיום בית־הספר היסודי נפרדתי מעיירתי הקטנה והפלגנו אל המולדת, אל ארץ־ישראל.

אותו יום לא עלה על דעת איש, כי ימים יבואו והפינה החבויה בירכתי פולין, זו שעזבנו אותה, תהיה למאכלת אש.

בין גויים חיינו, אך צביון יהודי היה לה לעיירתי. כל חג ומועד יהודי הטביעו חותמם עליה. לא פעם נדמה לי, כי אף הגויים החיים עמנו שמחים בבוא חגינו וחיים עמנו יחד את חווית החג היהודי. זכורה לי ה„גויה של שבת״, שידעה „לפסוק״ בהלכות כשרות, וזכור לי איתו גוי, שענה אמן על ברכת „המוציא״ של סבי, וידע בדיוק את שעת הדלקת הנר בשבת, והיום שבו חל חג פלוני.

וזכור לי אותו צריף רחב־ידים, צריף „גורדוניה״, שהיה צר מהכיל את עשרות בני־הנוער שהתאגדו בו לתנועת־נוער ציונית־חלוצית, ועיניהם נשואות לאותו רגע מאושר, שבו יגיע תורם לעלות. ניצוצות אהבה וריעות בקעו מחלונותיו בלילות החורף הארוכים, עת רקמנו תוך שיחה ושירה וריקוד את חלום עתידנו בארץ הפלאים, בארץ־ישראל.

ובאחת הסימטאות, בבניין בן קומה אחת, ינקנו את ראשית הצוף של תודעתנו העברית, שם לימדנו המורה־החלוץ, מרדכי ספקטור ז״ל, את המלים העבריות הראשונות. שם פגשנו לראשונה, כמעט פנים אל פנים, את אברהם אבינו בעומדו על שלושת המלאכים לשרתם. שם היינו עדים לעקידת יצחק, אשר זעזעה את לבותינו הקטנים, בלי לחוש, בלי לצפות, כי אכן יום יבוא ובמקום הזה יעלו לעקידה אלפי קדושים וטהורים מבני אברהם, יצחק ויעקב.

ושם, בפינת החדר הקטן, עמד לו ארון עמוס ספרים עבריים - ספרי ילדים — אליהם השתוקקתי ואותם הייתי בולעת כבכורה בטרם קיץ. מהם הייתי סופגת את ראשית החיבה הציונית –– את האהבה לעמי ולארצי.

עיירה קטנה, עיירה יהודית טיפוסית, על שמחותיה ויגונותיה, על גביריה וקבצניה, פינת יקרת, אשר בהילת־קודש אפפה את ימי ילדותי.

לא עוד יבקע הקול מבתי־ כנסיותיה, לא עוד יישמע בה ניגון דרדקי החדר, לא עוד יסופר בה בלשון עברית רוננת על אברהם אבינו וצאצאיו...

ריקה היא... ריקה מיהודיה, ריקה מאופיה היהודי. רק האבנים בבית־הקברות היהודי העזוב, רק אבני המרצפת יקירות הבתים האילמים יזעקו את זעקת היתום והשכול של עיירה יהודית שורשית, שאבדו לה בניה־בוניה.

לאה אילני שטרנליב

בית־הספר העברי
עם המורה מרדכי ספקטור
(מחברת הרשימה —
השניה משמאל למורה)

די העברעאישע שול
מיטן לערער מרדכי ספעקטאר
(די צווייטע לינקס פונעם
לערער איז לאה שטערנליב)

אירגון יוצאי טלוסטה בישראל

„אירגון יוצאי טלוסטה והסביבה בישראל" התחיל פעולתו בשנת 1952. מטרתו היתה: הושטת עזרה לעולים חדשים מבני עירנו, לשרידים הבודדים שהצליחו להציל את חייהם בתקופת השואה, או שהגיעו דרך פולין מרוסיה הסובייטית.

הוועד המייסד כלל את החברים: יוסף שכנר (בן יצחק) ע"ה; יוסף שכנר (בן אנטשל) ושמואל פידרר. ערכנו את התקנון והגשנוהו לשלטונות, כדי להקנות לאירגון מעמד חוקי.

האסיפה הכללית הראשונה היתה גם האזכרה הראשונה לקדושי עירנו, והשתתפו בה כל בני עירנו שנמצאו בארץ. נבחר ועד של שבעה חברים, מתל־אביב ומחיפה: יוסף (בן יצחק) שכנר, מאיר שטרנליב, דב פפר, דב הרנס, ישראל גרטנר, יוסף שכטר ושמואל פידרר. יוסף שכנר ע"ה נבחר פה אחד ליושב־ראש הוועד. והתחילה עבודה פוריה, שהביאה תועלת רבה לבני־עירנו בארץ.

ייסדנו קופת גמילות־חסדים לשם מתן עזרה כספית לעולים חדשים ולוותיקים מבני עירנו. בייסוד הקופה נעזרנו אך ורק על־ידי בני עירנו בישראל; השתתפותם היתה ערה ונדיבה ביותר, ונאסף סכום שאיפשר לנו לתת הלוואה לכל מי שנזקק לכך. בייסוד הקופה היו פעילים ביותר חברי הוועד מישה שדמי־גולדהבר ונתן מימון.

מאז האזכרה הראשונה בשנת 1952 אנו מקיימים מדי שנה בשנה אזכרה לזכר קדושי עירנו. יום־הזכרון נקבע לפי תאריך ה„אקציה הגדולה" בטלוסטה, שהיתה ביום כ"ב באייר תש"ג (27 במאי 1943). האזכרות מתקיימות כל שנה בתל־אביב או בחיפה. רק פעם אחת קיימנו את האזכרה בירושלים, בשעת הסרת הלוט מעל לוח־הזכרון לקדושי עירנו ב„מרתף השואה".

בין שאר הפעולות של אירגוננו יש לציין במיוחד נטיעת חורשה ביער הקדושים לזכר קדושי עירנו. החורשה ניטעה ע"י הסתדרות „פיאָנערן פרויען" בארצות־הברית לכבוד העסקנית בת־עירנו מרת מרים רוזנבוים־מילר (בתו של ר' שניאור רוזנבוים), ועל־פי בקשתה הוקדשה לזכר קדושי טלוסטה.

על חלק רב מהישגי האירגון אנו חייבים תודה לחברנו יוסף (בן יצחק) שכנר עליו השלום, ששימש יושב־ראש האירגון עד למותו. הוא היה מסור בכל לבו לענייני האירגון ותמיד היה נכון לסייע כמיטב יכולתו. נזכרהו תמיד כסמל למסירות ומופת לכל ממשיכי הפעולה החברתית של אירגוננו.

לפני שנים אחדות הועלתה התוכנית להוצאת ספר־זכרון לקהילתנו שחרבה. העלינו את התוכנית לפני בני־עירנו בארצות־הברית, כדי לשתפם במפעל הזה. למזלנו הגיעו כמה מהם לביקור בישראל, ביניהם שבתי גלבאנד ורעייתו, ליאו ואלדמן ורעייתו ויואל פלדמן ורעייתו. הם גילו חיבה רבה לתוכנית הזאת, והודות למאמציו של יושב־ראש ה„לאַנדס־מאַנשאַפט" בארצות־הברית, החבר ואַלטר (וואָווע) הויזפלד, קיבלנו סכום של אלפיים דולר להוצאת הספר בתוספת הבטחה למתן סכום נוסף, אם יידרש. יחד עם זה ערכנו מגבית לצורך זה בין חברינו בישראל, וגם תוצאותיה היו משביעות רצון. כך הגענו להגשמת המטרה שהצבנו לעצמנו — הוצאת ספר־זכרון לטלוסטה **עיירתנו**

שמואל פידרר (בן משה)

קבוצת חברים מוועד־האירגון וועדת־הספר עם האורחת מארצות־הברית מרת פופה איידלסברג
מיטגלידער פון קאָמיטעט און פונם בוך־קאָמיטעט מיט פרוי פופע איידעלסבערג, אַ גאַסט פון אַמעריקע

ה„לאנדסמאנשאפט" של יוצאי טלוסטה בארצות הברית

למחרת בואי לארצות הברית, בחודשים האחרונים של שנת 1939, פניתי אל בני־עירנו הטלוסטאים ונרשמתי כחבר באגודתם. השתתפתי בכל אסיפותיהם וראיתי את פעילותם הרבה בכל שטחי העזרה לבני עירנו. זכרתי כמה הרבו לעזור לאנשי העיר לפני המלחמה וידעתי להעריך את עזרתם זו. הם תרמו אלפי דולרים לקופת גמילות־החסדים שהיתה קיימת בטלוסטה, ואלפיים דולר היו שולחים כל שנה לקראת הפסח, לתמיכה בעניי העיר.

סוף־סוף זכינו והגענו לסיומה של מלחמת־העולם השנייה. סמוך לכך הגיע מכתב מאת יוסף שכטר ובו רשימת הניצולים. כינסנו אסיפה של בני העיר, ולעולם לא אשכח את הרגע שבו הוקראה הרשימה ושם אחי לא נזכר בה. הפרטים על מותו נודעו לי רק לאחר זמן.

יסדנו אז את קרן־העזרה של יוצאי טלוסטה וניגשנו לעבודה בכל המרץ. לצערנו הרב נשארו רק מעטים שנזקקו לעזרתנו. אספנו סכומי כסף גדולים ושלחנו חבילות רבות לניצולים. הצטיין במסירותו לעבודה הזאת בן־עירנו מר הירש, ומבחינה כספית עזר לנו הרבה יואל פלדמן, בן גדליה פלדמן מוורולינצה.

לאחר זמן הגיעו כמה מן הניצולים לארצות־הברית, ואז נפתח פרק חדש בפעילות אגודתנו. בין השאר החלטנו להקים בבית־העלמין מצבה לזכר קדושי טלוסטה, שאליה נוכל לעלות כדרך שעולים להשתטח על קברי־אבות. בזמן האחרון קיבלנו על עצמנו לסייע בהוצאת „ספר טלוסטה", שבו יוכלו בנינו לקרוא על חייה היפים של עירנו בעבר ועל חורבנה בידי הכנופיות הנאציות, שהמיטו שואה על כל יהדות פולין ואירופה המערבית.

ברצוני לציין, שקיימות בארצות־הברית שתי אגודות של טלוסטאים: „אגודת הוותיקים" ו„אגודת הצעירים" (כך הם נקראים). הטלוסטאים „הוותיקים" כבר הספיקו לאבד את הזיקה לעיר מולדתם. אגודתם מבוססת יותר מבחינה כספית, אך אין הם משתפים עצמם בשום מפעל לעזרת בני עירם. כשהגעתי ל„שלטון" באגודת „הצעירים", ניסיתי לאחד את שתי האגודות, או לפחות לשתף גם את „הוותיקים" בפעולות העזרה, ולא עלתה בידי. הם לא השתתפו גם בהקמת המצבה ובמימון הוצאת ספר־הזכרון. וטענה אחת בפיהם — אין צורך לא בזה ולא בזה.

עם הופעת „ספר טלוסטה" ברצוני להביע את תקוותי, כי בני־עירנו בכל רחבי העולם יקראו בו ויתעוררו לדעת מה מקור מחצבתם. ואז יזכרו וידעו כי כולנו ממקום אחד באנו, מן העיירה טלוסט, וחלילה לנו לשכוח אותה כל ימי חיינו. תהא נא המלה „טלוסט" לסמל האחדות והמסירות, האחווה והריעות בין בני עירנו בכל העולם כולו.

ואַלטר (וואַווע) הויזפלד

קבוצת חברים מוועד ה„לאַנדסמאַנשאַפט" וועדת־הספר בארצות־הברית

ג גרופע קאַמיטעט־מיטגלידער פון דער טלוסטער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע

שכנות טובה ועצובה בין טלוסטה והורודנקה

(הקדמת העורך)

בעשרים השנים האחרונות השתרש בעולמנו המושג „ערים תאומות". ערים ועיירות רחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב כורתות ברית־אחווה ומכריזות על עצמן כעל „ערים תאומות", על כל הכרוך בדבר: ביקורים הדדיים לעתים מזומנות, מתנות לעת־מצוא ועזרה בשעת הצורך. המנהג מנהג חדש הוא לנו, אך יש להניח כי יש לו יסוד במציאות ההיס־טורית אצל העמים. הרי מאז ומתמיד נמצאו ערים, שמאורעות היסטוריים קשרו אותן קשר בל־ינתק, אם־כי לא תמיד היה זה קשר של אחווה ורעות.

ונראה הדבר, כי גם הערים הורודנקה וטלוסטה שבגליציה המזרחית היו ערים תאומות, שהגורל צימד אותן יחד בשלבים האחרונים של קיומן עלי אדמות. בהורודנקה רווחת היתה המימרה, כי הורודנקה וטלוסטה הן כעין „חדר וקיטון" (אַ שטוב און אַן אַלקער). הנה מספר שמשון מלצר בספר הורו־דנקה, איך נמלטו יהודי טלוסטה מפני הפולשים הרוסים במלחמת־העולם הראשונה, ומגמת פניהם הורודנקה שמעבר לדנייסטר. יצחק שפירא מספר בפרקי זכרונותיו באותו ספר, כיצד עזרו יהודי טלוסטה ליהודי הורודנקה בקיום המצווה של נטילת־לולב בתקופת הכיבוש הרוסי: תחילה השאילו להם את האתרוג לעשרים וארבע שעות בלבד, ולאחר־מכן דאגה העיר טלוסטה והשיגה בטשורטקוב אתרוג שני בשביל „אחותה" הורודנקה. וכשהגיע השלב הטראגי בחייהן של שתי הקהילות האלה, וקהילת טלוסטה „זכתה" להיות אחרונה בתור להשמדה הטוטאלית, מצאו רבים מבני הורודנקה מקלט בטלוסטה, ואחדים מהם אף הצליחו להציל נפשם בעיר זו או בסביבותיה. לפי המסופר בספר שלפנינו, נודע דבר ה„אקציה" בהורודנקה לאנשי טלוסטה עוד באותו יום ה' בשבוע שבת־חילת דצמבר 1941, ולאחר־מכן אף הגיעה שמה אחת הניצולות מבור־ההריגה, בת השוחט, זו שזכתה להישאר בחיים ולהנציח את חוויותיה־תלאותיה בצורת שיר, שנדפס בספר הורודנקה.

וכשהגיעה השעה להציב גל־עד לזכרה של קהילת הורודנקה ונתבקש לשם־כך עורך מתאים, לא מצאו אנשי הוועד עורך טוב והגון משמשון מלצר, משוררה של העיר טלוסטה, שהוא, כפי שנאמר בהקדמה לספר הורודנקה, לא רק איש־סביבתנו, אלא גם איש הורודנקה במידה מסויימת. והעורך עצמו הודה בכך בדבריו הלבביים בפתח הספר וציין, כי בתקופת השנה שבה שימש מורה בהורודנקה לפני עלייתו לארץ הספיק „לאהוב את העיר, את נופה ואת אנשיה", וכך קנה לו אזרחות, או לפחות אזרחות־למחצה של העיר הזאת.

נתמזל מזלי והייתי עוזרו ויד־ימינו של שמשון מלצר בהכנת החומר של ספר הורודנקה, וכך זכיתי, בבוא הזמן, להתמנות עורכו של הספר שלפנינו. לא עמדו לרשותי בעבודתי זו לא הידיעה האישית של העיר ואנשיה שעמדו לעורך ספר הורודנקה, ובוודאי לא כשרונותיו וידיעותיו ונסיונו בעריכה; אך יכול אני להעיד על עצמי, ממש כמוהו בסיום עבודתו, שעשיתי אף אני את עבודתי באמונה ובמסירות, לא פחות משעשיתי זאת בספרם של בני עירי. וכאן עלי להביע תודתי למלצר, המשורר והעורך, שהנחני בעצתו ועמד לימיני בכל תקופת עריכתו של הספר הזה ואף הואיל לעבור על הכתבים כולם ולבער מהם כל שיבוש, בין עובדתי ובין לשוני או סגנוני, כדי לשוות לספר הזה צורה מושלמת ומתוקנת.

ראוי לציון מיוחד תיאורו המקיף של ד"ר אברהם סטופ, שבו ניתנה תמונה שלימה של ההווי היהודי בעיירות גליציה, בלי לוותר על הגוון המקומי המיוחד של העיירה טלוסטה. זהו אחד ממאמרי־היסוד של הספר שלפנינו, הן מפאת היקפו והן מפאת חשיבותו לתיאור החיים בעיירה בדור האחרון שלפני השואה. וכן ראויה לשבח ולהוקרה עדותו הממצה והמקיפה של ר' דב גליק, המכילה את כל פרשת השואה וחורבנה של טלוסטה לפרטיה ולתאריכיה המדויקים. עבודה זו היא עדות שנמסרה בשעתה בוועדה היהודית לחקר השואה בלודז, והיא פרי שקידתו וזכרונו המצוין של הזקן בבני העיר טלוסטה הנמצאים עתה בישראל.

וייזכרו לטובה חברי הוועד להוצאת הספר, שעמלו רבות באיסוף החומר כולו ובעריכת רשימות קרבנות השואה. אזכיר בייחוד את מר שמואל פידרר, שעמד על המשמר שלא ישתרבבו אל הסיפורים מימי השואה דברים העשויים לצער בלי לתקן, ואת מר נתן מימון, שהיה המוציא והמביא והמרכז את כל העבודה הענפה הזאת. הם וכלל חברי הוועד עמהם יעמדו על הברכה עם סיומו של המפעל, שחלק רב להם בהצלחתו.

ואסיים בציטוט דבריו של מלצר בהקדמתו לספר הורודנקה, שראויים הם להיכתב בכל ספר מספרי הזכרון:

„תפקיד עצוב הוא לכתוב, לערוך ולהוציא ספר שאינו ספר אלא מצבה על קברה של קהילה שלימה, קהילה חיה וערה ותוססת, שהיתה ואיננה עוד. עבודה מדכדכת היא, האוכלת את עושיה. אבל גם בביש־מזל עוד יש מזל, אומר הפתגם היהודי. לא כל עיר זוכה שיהיו שאיריה ושרידיה מחבבים אותה כל־כך ומתאמצים כל־כך להקים לה יד בכתב ולהשאיר לה שם בתולדות ישראל. והורודנקה זכתה".

ועתה זכתה גם טלוסטה.

דו מיין שטעטעלע טלוסט

דו מיין שטעטעלע טלוסט, וואָס דו ביסט אַזוי קליין,
ביסט אַריין, ווײ איז מיר, צו דעם שונא אין האַנט,
און איך ווייס נישט זייט דעמאָלט דיין גורל, דיין פּיין,
אונטער באָמבעס און קוילן, אונטער פייער און בראַנד.

אָט פון קאַסעוו, פון קיטאָוו, פון סניאַטין דעם „כרך"
הער איך אָפּטמאָל אין ראַדיאָ, אין די נייעס דערמאַנט.
מען דערמאַנט אויך זאַלישטשיק — ס'איז אַזוי נאָענט פון אייך,
נאָר פון דיר, נאָר פון דיר ווערט מיר גאָרנישט באַקאַנט.

און אַפילו דער דרוקער, ער האָט אַן דיר גאָר
אין זיין מאַפּע פאַרגעסן, קיין פונקט נישט געשטעלט;
גלייך ווי דו וואָלסט געווען אַ מין שטאָט־מיניאַטור,
ווי דו וואָלסט איבערהויפּט נישט געווען אויף דער וועלט.

און דו לעבסט דאָך, ביסט דאָ, אין מיין האַרצן גאָר טיף,
ווען אַפילו כ'טו אָפּטמאָל מבטל זיין דיך;
און דאָרט זיצט נאָך מיין טאַטע און וואַרט אויף מיין בריף,
מיינע שוועסטער און ברידער, וואָס ליבן נאָך מיך.

און דאָרט שטייט נאָך מיין טאַטנס אור־אַלטינקע הויז,
און אַ בוים, אַן אַקאַציע, שטייט זומער דאָרט גרין,
און אין הויף קוקט דער עמער פון ברונעם אַרויס,
און דאָס רעדל עס דרייט זיך אַהער און אַהין.

און זיין סקריפּ, וואָס האָט זיך צו מיין אויער דערטראָגן,
כ'וועל אים אייביק געדענקען, ביזן גאָר־לעצטן טאָג;
כאָטש דעם אמת געזאָגט — און דאָס מעג איך דאָך זאָגן —
ער האָט תמיד געוועקט מיך, דאָס קינד, באַלד פאַרטאָג.

קוים געעפנט די אויגן, האָט דאָס קינד באַלד געזוכט
דורכן פענצטער דעם בוים, וואָס וואַקסט הויך און שיין;
און די זון, אַזאַ צאַרטע, מיט איר מאָרגן־געזיכט,
קוקט מיט קינדיש געלעכטער דורך די צווייגן אַריין.

ווייל קינדהייט איז היימלאַנד! אָן אַ שום אונטערשייד
וואו מיר האָבן געזען זי, צי דאָ אָדער דאָרט;
כאָטש זי פירט צו דער וועלט, וואָס איז גרויס און איז ברייט,
איז זי תמיד דער צענטר פון יעטוועדן אָרט.

איבערדעם איז קיין וואונדער — כ'קען זאָגן גאַנץ אָפן —
וואָס יעדער פון אונדז, וואו ער שטייט און ער גייט,
ליבט די שטאָט וואו עס האָט אים זיין קינדהייט געטראָפן,
וואו צוערשט ער געפילט האָט זיין פרייד און זיין לייד.

און מיר וועלן זי תמיד און תמיד געדענקען,
ווייל פון דאָרט איז אַרויס אויף דער וועלט אונדזער וועג;
און פון איר וועט מען טראַכטן, און צו איר וועט זיך בענקען,
ווען מען וועט פון דער וועלט אונדז שוין רופן אַוועק.

עס ליבט יעדער זיין שטאָט — און איך ליב מיר מיין שטעטל!
און אַפילו ווען ס'קומט נישט צו ווילנע, צו בראָד,
וועט עס שטיין אין מיין ליד אויפן גאָר־ערשטן בלעטל,
און אויך ס'לעצטע אים געבן וועט נישט זיין מיר קיין שאָד.

פאַרוואָס זאָל איך מיט דיר זיך באַהאַלטן, זיך שעמען,
דו מיין שטעטעלע טלוסט, ווייל דו ביסט אַזוי קליין,
אַז דאָרט רוישט מיין אַקאַציע, פון ווינט דורכגענעמען,
און אין הויף לויפט מיין עמער אין ברונעם אַריין...

[די הקדמה פון דער „באַלאַדע וועגן מאיר קלעזמער"
פון שמשון מלצר, ייִדיש — גבריאל לינדענבערג]

די שטאָט פון מיינע קינדעריאָרן

אַ לאַנגע גאַס וואָס ציט זיך ביז אויסער דער שטאָט, באַזוימט פון ביידע זייטן מיט אויבסט־גערטנער; אַ פּוילישע שול, וואָס אַלאַרמירט מיט איר גרויסן גלאָק די קינדערלעך פון שטאָט צו גיין אין שול אַריין אָדער אַרויסצוגיין אויף אַ פּויזע — אָט אַזוי איז מיר פאַרבליבן אין זכרון מיין קליין שטעטעלע טלוסטע.

גאַסן פול מיט יידן אין שבתדיקע מלבושים, ערב־פּסח־דיקע צוגרייטונגען אינדרויסן פאַר יעדן הויז, און מאָדנע־פאַרשטעלטע פּורים־שפּילער ביי מיין זיידן אין שטוב.

און א באַן־סטאַציע וואָס שטייט און וואַרט אויף פּאַסאַזשירן, אַ סטאַציע אין וועלכער עס פילט זיך תמיד אַן אַטמאָספערע פון אומדערוואַרטע איבעראַשונגען, און עס הערט זיך דער גערויש פון אייזערנע רעדער, וואָס פירן מענטשלעכע האָפענונגען וויט־וויט אַוועק פון שטעטל, אין דער גרויסער וועלט אַריין. קליינע, הייזלעך, אַ טייל ביי, אַ טייל אַלט און איינגעבויגן, און אין זיי שפּילט זיך אָפּ דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן, פול מיט פרייד און מיט לייד.

איך בין נאָך געווען אַ קליין מיידעלע, בעת מיינע עלטערן האָבן באַשלאָסן צו געבן זייערע קינדער אַ העברעאישע דערציאונג אין ארץ־ישראל. און זיי האָבן טאַקע געזאָגט און געטון: נאָך פאַרן ענדיקן די פאָלקס־שול האָב איך מיך געזעגנט מיט אונדזער קליין שטעטעלע און מיר זענען אַוועק אין אונדזער היימלאַנד, קיין ארץ־ישראל.

אין יענעם טאָג האָט קיינעם נישט געקענט איינפאַלן, אַז ס׳וועט קומען צייט און דאָס פראַוואָרפענע ווינקעלע ביי דער פּוילישער גרענעץ וועט ווערן פאַרניכטעט און פאַרברענט. געלעבט האָבן מיר צווישן גויים, אָבער דאָס שטעטל איז געווען דורך און דורך יידיש, און יעדער יידישער יום־טוב האָט זיך אין אים אָפּגעפּילט מיט זיין באַזונדערן חן. נישט איינמאָל האָב איך געהאַט אַ געפיל, אַז אַפילו ביי די גויים הערשט א יום־טובדיקע שטימונג אין אונדזערע ימים־טובים. איך געדענק נאָך די „שבת־גויע", וואָס האָט זיך אויסגעקענט אין „הילכות כשרות", און דעם גוי וואָס פלעגט ענטפערן „אמן" ווען מיין זיידע האָט געמאַכט אַ ברכה, און האָט געוואוסט ווען מען דאַרף ליכט צינדן און ווען עס פאַלט אויס יעדער יידישער יום־טוב.

און איך געדענק גאַנץ גוט די גרויסע האָלצערנע געביידע פון „גורדוניה", וואָס איז דאָך געווען צו ענג פאַר די צענדליגער יוגנטלעכע וואָס זענען געקומען אָנטיילנעמען אין דער חלוצישער באַוועגונג, און האָבן אויסגעקוקט די גליקלעכע מינוט זיי זאָלן קענען פאָרן קיין ארץ־ישראל. אין די לאַנגע ווינטער־אָוונטן האָבן אירע פענצטער געשטראַלט מיט ליבע און פריינדשאַפט, בשעת מיר האָבן דאָרט טאַנצענדיק און זינגענדיק געוועבט דעם חלום פון אונדזער צוקונפט אין דעם וואונדער־לאַנד, אין ארץ־ישראל.

און אין איינעם פון די קליינע געסלעך איז געשטאַנען אַ נידעריק הייזל, וואו מיר האָבן צום ערשטן מאָל געהערט די זיסע קלאַנגען פון דער העברעאישער שפּראַך. דאָרט האָט אונדזער לערער מרדכי ספעקטאָר געלערנט אונדז די ערשטע העברעאישע ווערטער; דאָרט האָבן מיר זיך באַגעגענט, כמעט פנים אל פנים, מיט אברהם אבינו ווי ער שטייט און באַדינט די דריי מלאכים; דאָרט האָבן מיר מיטגעלעבט די „עקידת יצחק", וואָס האָט אַזוי דערשיטערט אונדזערע קליינע הערצעלעך, און קיינער פון אונדז האָט נישט געפילט און האָט נישט געקענט פאָראויסזען, אַז עטלעכע יאָר שפּעטער וועלן אויפן זעלבן אָרט געפירט ווערן צו דער עקידה טויזנטער אומשולדיקע קדושים, בני אברהם, יצחק ויעקב.

אַ קליין שטעטל איז דאָס געווען, אַ פּשוט יידיש שטעטל, וואָס האָט זיך געהאַט זיין לייד און זיין פרייד, זיינע גבירים און קבצנים, אַ טייער ווינקעלע, וואָס האָט אַרומגענומען מיינע יונגע יאָרן מיט אַ הויך פון הייליקייט.

אָבער מער וועט זיך נישט לאָזן הערן קיין שום קול פון אירע שיהלן און שילעכלעך; דער ניגון פון חדר־יינגלעך וועט מער נישט הילכען אין אירע געסלעך, און קינדער וועלן נישט דערציילן אין א זאַפטיקן העברעאיש וועגן אברהם אבינו און זיינע קינדער...

ליידיק און פוסט איז אונדזער שטעטל. נישטאָ קיין יידן, נישטאָ קיין יידישער לעבנסשטייגער. נאָר די מצבות אויפן פאַרלאָזענעם יידישן בית־עולם, נאָר די שטיינער אין גאַס און די שטומע ווענט פון יידישע הייזער, וועלן שרייען און באוויינען דאָס יידישע שטעטל, ביי וועלכן מען האָט צוגענומען זיינע קינדער, זיינע אַמאָליקע בויער און באוואוינער.

לאה אילני־שטרנליב

טלוסט און האראָדענקע - אין טראַגישער שכנות

(הקדמה פונעם רעדאַקטאָר)

אין די לעצטע צוואַנציק יאָר איז אַרויסגעקומען אויף דער וועלט אַ נייער מנהג — דער מנהג פון צווילינג־שטעט. שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען ווייט פונאַנאַנדער כרחוק מזרח ממערב, פאַרברידערן זיך און טוען אַלץ וואָס איז נאָר מעגלעך אויפצוהאַלטן זייער פריינדשאַפט: די פני־העיר קומען צו באַזוך איינער צום צווייטן, מען גיט מתנות און מען העלפט איינער דעם צווייטן, בקיצור: מען לעבט ברידערלעך.

פון אַן אַנדער מין צווילינג־שטעט זענען געווען האראָדענקע און טלוסט, וואָס דער גורל האָט זיי פאַרקניפּט אין אַ טראַגישער שותפות אין לעצטן עטאַפּ פון זייער עקזיסטענץ. איך געדענק אַז אין האראָדענקע פלעגט מען זאָגן: האראָדענקע און טריסט זענען ווי אַ שטוב און אַן אַלקער. שמשון מעלצער דערציילט אין „ספר האראָדענקע", ווי טלוסטער ייִדן זענען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אַנטלאָפן פאַר די רוסען — און געלאָפן איז מען קיין האראָדענקע. אין דעמוֹעלבן בוך דערציילט יצחק שפּירא, וויאַזוי טלוסטער ייִדן האָבן אין דער צייט פון דער רוסישער אינוואַזיע געהאָלפן די האראָדענקער ייִדן מקיים־זיין די מצוה פון נטילת־לולב. און אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, שוין קורץ פאַרן אונטערגאַנג, ווען טריסט האָט „זוכה געווען" צו לעבן כמעט אַ יאָר לענגער ווי האראָדענקע, זענען אַ סך האראָדענקער ייִדן אַנטלאָפן קיין טויסט זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן, און עטלעכע פון זיי זענען טאַקע דאָרט לעבן געבליבן.

און אַז ס'איז געקומען די צייט און די האראָדענקער האָבן געוואָלט „פאַראייביקן" זייער שטאָט און אַרויסגעבן אַ בוך צום אַנדענק פון זייער קהילה, האָבן זיי נישט געפונען קיין בעסערן רעדאַקטאָר ווי שמשון מעלצער, דעם דיכטער פון טלוסטע, וואָס איז נישט נאָר פון האראָדענקער געגנט, נאָר טאַקע כמעט אַ שטעטישער. און דער רעדאַקטאָר אַליין האָט אין זיין האַרציקער הקדמה צום בוך מודה געווען, אַז אין די צען חדשים וואָס ער איז געווען לערער אין האראָדענקע, קורץ פאַר זיין אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט ער ליב באַקומען די שטאָט, איר נאַטור און אירע מענטשן, אַזוי אַז ער האַלט זיך אַליין פאַר אַ האַלבן האראָדענקער.

מיין מזל האָט געבראַכט דערצו, אַז איך בין ביים אַרויסגעבן דער „ספר האראָדענקע" געווען ש. מעלצערס געהילף, אַזויצוזאָגן זיין רעכטע האַנט, און אַזוי בין איך געקומען דערצו צו רעדאַגירן דאָס דאָזיקע בוך. פאַרשטייט זיך, אַז איך קען נישט דאָס שטעטל טלוסטע אַפילו אין אַזאַ מאָס ווי מעלצער האָט געקענט האראָדענקע, און איך בין אויך נישט אַזאַ באַגאַבטער און געניטער רעדאַקטאָר ווי ער. אָבער איך קען אויף זיך עדות זאָגן, גלייך ווי מעלצער האָט אויף זיך עדות געזאָגט נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט, אַז איך האָב ביים „ספר טלוסטה" געאַרבעט אַזוי געטריי ווי ביים ספר פון מיין שטאָט. און ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויסדריקן אַ דאַנק דעם דיכטער און רעדאַקטאָר מעלצער, וואָס האָט די גאַנצע צייט פון אַרבעטן ביי דעם „ספר טלוסטה" מיר אַרויס־געהאָלפן מיט זיינע עצות, און האָט ממש איבערגעקוקט דעם גאַנצן מאַטעריאַל און געזאָרגט דאָס בוך זאָל אַרויסקומען ווי ביי לייטן, ווי עס פּאַסט פאַר טלוסטע.

פון די פילע מאמרים וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין בוך דאַרף מען ספּעציעל דערמאָנען די גרויסע און וויכטיקע אַרבעט פון ד"ר אברהם סטופּ, אין וועלכער ער באַשרייבט דעם ייִדישן לעבנסשטייגער אין די גאַליצישע שטעטלעך, און שטעלט זיך אויך אָפּ אויף די לאָקאַלע איינגענטימלעכקייטן פונעם שטעטל טלוסט. דאָס איז אַ פונדאַמענטאַלע אַרבעט, אָן וועלכער דאָס בוך וואָלט נישט געווען פאַלקאָם און וואָלט נישט געבראַכט צום אויסדרוק דעם ייִדישן לעבנסשטייגער אין לעצטן דור פאַרן טראַגישן אומקום. מיט אָנערקענונג דאַרף מען אויך דערמאָנען די אומפּאַנגרייכע שילדערונג פון ר' בערצי גליק, דעם עלטעסטן פון די טלוסטער לאַנדסלייט אין ישראל, וואו ער באַשרייבט די תקופה פון אומקום אין טלוסטע מיט אַלע פּרטים און דאַטען. די באַשרייבונג האָט ער איבער־געגעבן ווי אַן עדות דער ייִדישער קאָמיסיע פאַר אויספאָרשן די תקופה פון אומקום אין לאָדז, און ער האָט זי צוגעפּגע־שטעלט מיט גרויס איבערגעבנקייט אַדאַנק זיין פאַרציגליכן זכרון.

עס קומט אויך אַ גרויסער דאַנק אַלע חברים פון בוך־קאָמיטעט, וואָס האָבן אַריינגעלייגט אַ סך מי אין צונויפ־זאַמלען פונעם מאַטעריאַל און צוזאַמענשטעלן די רשימה פון די טלוסטער קדושים. און אַ ספּעציעלער דאַנק קומט ה' שמואל פידערער (בן משה, פון תל־אביב), וואָס האָט איבער־געלייענט דעם גאַנצן מאַטעריאַל פאַרן דרוקן און אָפּגעהיט עס זאָל נישט אַריינפאַלן קיין טעות אין די פאַקטן וואָס ווערן דערציילט אין בוך און אין די נעמען וואָס ווערן דאָ דער־מאָנט. אַ גרויסן דאַנק פאַרדינט ה' נתן מימון, וואָס האָט מיט פיל מי און איבערגעבנקייט געזאָרגט פאַר דער טעכ־נישער און אָרגאַניזאַטאָרישער זייט פון דעם ווערק. זיי און אַנדערע חברים פונעם ועד הספר האָבן אַ גרויסן חלק אין אַרויסגעבן פונעם טלוסטער יזכור־בוך.

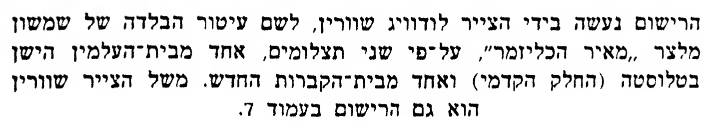
און פאַרענדיקן וויל איך מיט אַ ציטאַטע פון מעלצערס הקדמה צום ספר הורודנקה, וואָס פּאַסט זיך צו יעדן יזכור־בוך:

„עס איז אַ טרויעריקע אויפגאַבע צו שרייבן, צו רעדאַגירן און אַרויסגעבן אַ בוך, וואָס איז נישט קיין בוך נאָר אַ מצבה אויפן קבר פון אַ גאַנצער קהילה. דאָס איז אַן אַרבעט וואָס דערדריקט דאָס געמיט און פאַרצערט די מענטשן וואָס באַשעפטיקן זיך מיט איר. אָבער אין יעדן שלימזל איז נאָך דאָ אַביסל מזל, זאָגט אַ ייִדיש ווערטל. נישט יעדע שטאָט איז זוכה, אַז אירע איבערגעבליבענע זין און טעכטער זאָלן זי אַזוי ליב האָבן און זיך אָנשטרענגען צו שטעלן איר אַ מצבה אין פאָרם פון אַ יזכור־בוך, און צו פאַרזיכערן איר אַן אייביקן אָנדענק אין דער ייִדישער געשיכטע. און האראָדענקע האָט זוכה געווען".

און איצט האָט אויך טלוסטע זוכה געווען.

ה ע י ר   ו א נ ש י ה

די שטאט און אירע מענטשן

הרישום נעשה בידי הצייר לודוויג שוורין, לשם עיטור הבלדה של שמשון מלצר „מאיר הכליזמר", על־פי שני תצלומים, אחד מבית־העלמין הישן בטלוסטה (החלק הקדמי) ואחד מבית־הקברות החדש. משל הצייר שוורין הוא גם הרישום בעמוד 7.

ד״ר אברהם סטופ

לדמותה של טלוסטה היהודית

טלוסטה היתה בעצם עיירה ככל העיירות היהודיות בגליציה; מתוך אוכלוסיה של שלושת אלפים נפש בערך היו בה כאלפיים יהודים. במשך שנים היה ראש־העיריה יהודי — אֶלי אלבין. אלי אלבין היה יהודי עשיר, בעל אחוזות, מהן שלו ומהן שקיבל בחכירה. פניו היו עטורות זקן נאה, והוא שהקים את הבית הנאה והיקר ביותר בטלוסטה.

מזכיר העיריה היה קאנפער, אף הוא יהודי. גם הוא כיהן במשרתו זו שנים רבות. השולטים בעיר מטעם העיריה היו השוטרים — שניים־שלושה ערלים, כל אחד מהם לובש מדים וחרבו על ירכו. מהם נודע בקהל השוטר הזקן בּוֹדנאַרסקי; ברשותו נמצא התוף — אחד מאביזרי־השלטון החשובים של העיריה. מצויד בתוף היה בּוֹדנאַרסקי יוצא להכריז ולהודיע כל מיני ידיעות מטעם העיריה: אימתי חייבים הצעירים להתייצב לגיוס; אימתי יש לרשום תלמידים לבית־הספר; אימתי יש להביא את הפעוטות להרכבת אבעבועות; על סגירת דרכים וגשרים לתנועה מחמת התיקונים הנעשים בהם, ועוד ידיעות חשובות ממין זה. מעלה יתירה היתה לו לבּוֹדנאַרסקי, שהיה מכריז את הודעותיו בלשון המדוברת, ביידיש, וכל בני העיר, מקטון ועד גדול, יכלו להבין את דבריו.

עד לימי דורנו זה היו היהודים שוכני העיירות הללו נתונים בתוך דפוסי־חיים נוקשים, בתוך חומה של מנהגים והרגלים, שפרשו שלטונם על החיים היהודיים מזה מאות שנים. דפוסי־החיים האלה והמנהגים שנוצרו מתוכם קבעו את הליכות־חייו של היהודי בכל יום ויום, מבוקר ועד ערב. וכך נמשך הדבר מדור לדור משך מאות בשנים. רק בדורנו אנו חל מפנה, ששינה את פני הדברים. וכשאנו באים כיום לכתוב משהו על חייה של עיירה יהודית בגליציה, עומדים לנגד עינינו שני מיני יהודים, השייכים לשתי תקופות שונות: התקופה האחת, שנמשכה למן ראשיתו של היישוב היהודי בעיר עד לימי מלחמת־העולם הראשונה; והשנייה — מאז תום מלחמת-העולם הראשונה עד לימי השואה והחורבן. ויהודי שנולד בשלהי המאה התשע־עשרה, בשנת 1897, יכול משום כך לנסות כוחו בתיאור יהודים משני הסוגים שנמנו לעיל, משום שהוא עצמו חי ופעל אתם יחד בשתי התקופות, השונות זו מזו תכלית שינוי.

בעיירה מסוגה של טלוסטה התחיל הילד היהודי מרגיש ביהדותו משמלאו לו שלוש שנים בלבד. בגיל זה נשלח אל ה„חדר״ ללמוד אלף־בית. לא נדרש לכך שום חוק בדבר חינוך־חובה ושום התערבות מצד אירגון כלשהו. כל אדם מישראל ידע, כי מחובתו לדאוג לכך שבנו יקבל חינוך יהודי מסורתי.

אני עצמי למדתי אצל ה„מלמד״ אבא, והוא התחיל לחנכני לפי השיטה הנהוגה בימים ההם, כשהוא מסתייע לשם כך בעוזרו לייבוש. השיטה היתה ישנה ומיושנת. תינוקות של בית רבן במספר רב היו מבלים כל שעות היום ב„חדר״, כשהם שקועים במשחקיהם. פעמיים ביום היו הרבי ועוזרו מכנסים את הילדים ומלמדים אותם „קמץ אָלף — אָ״. לשם כך היה הרבי אוחז בידיו שני מכשירים: „טייטל״ עשוי עץ, להצביע בו על האותיות שבסידור, ו„קאַנטשיק״, מין פרגול לייסר בו את התלמידים הסרבנים. בלי שני המכשירים האלה לא היה „מלמד הדרדקי״ ראוי לשם זה. והיה עוד מכשיר חינוכי שלישי, שהשתמשו בו לעיתים רחוקות בלבד. היה זה „שטריימל״ ישן, שחבשוהו לראשו של הילד העבריין שעה שהעמידוהו בפינה („געשטעלט אין קינע״) כעונש על חטאיו. מחוץ לשעות הלימודים היו הילדים מבלים זמנם במשחקים. מלבד המשחק ב„סוסים״ ושאר משחקי־ילדים נמצא לנו ב„חדר״ של ר׳ אבא עוד עיסוק מיוחד במינו. לפני הבית היתה מוטלת אבן עגולה וסביבה היו מפוזרות לבנים מצבעים שונים. פתחו איפוא נערי ה„חדר״ בייצור קמח מצבעים שונים על־ידי שחיקת הלבנים על גבי האבן. מן „העבודה״ הזאת היינו חוזרים הביתה עם דלקת בעיניים, ואימותינו חייבות היו לשים תחבושות קרות על עינינו, כדי לסלק את תוצאותיה של טחינת־הקמח המשונה בבית רבנו.

כך היינו הולכים ו„משתלמים״ מחודש לחודש. זכורני, כשהייתי כבר „בחור״ כבן חמש והלכתי להתפלל עם סידור משלי, פנה פעם איציק פידרר ע״ה, יהודי זקן ומכובד, אל אבי ואמר לו כהאי לישנא: „ר׳ משה, הבחור שלך „מכה בעברתו״ (זעצט מיט דער עברי) ועושה ממנה תל־עולם...״ כל חיי לא יכולתי למחול על כך ליהודי זקן זה, אם־כי בעוונותי הרבים צדק מאוד מאוד במשפטו עלי...

כשהגיע הילד לגיל חמש התחיל לומד „חומש״. זו היתה המדרגה הגבוהה ביותר, שאליה אפשר היה להגיע אצל מלמדי־הדרדקי. קדמו למדרגה זו שתיים אחרות, שהיו קוראים להן „חצי טראף״ ו„טראף שלם״. לאחר זה התחילו לומדים „חומש״. דבר זה היה כרוך בו טקס שלם, שהיו מתכוננים אליו במשך שבועות רבים. התחילו לומדים בספר „ויקרא״, והיו מנמקים זאת בדרך הפשוטה ביותר: הואיל וספר „ויקרא״ עוסק בדיני „קדשים״, וילדי ישראל המתחילים „חומש״ הם צאן־קדשים — ילמד זה מה שכתוב בזה. הנימוק הזה בא לידי ביטוי בדבריהם של „השואל״ ושל „המברך״ בטקס התחלת החומש. שני התפקידים האלה נמסרו לשניים מחבריו של

„בחור־החומש". שלושתם היו עולים על שולחן, ושם, לעיני כל המסובים, היה מתקיים הטקס כולו. למשך זמן הטקס היו תולים על חזהו של „גיבור־היום" כמה וכמה שעונים, שהושאלו על־ידי האורחים. זכור לי גם, שאני עצמי לא קיימתי את הטקס הזה במלואו. כשהגיעה שעתי לעלות על השולחן יחד עם שני חברי, נמלכו ידידיו של אבא בדעתם ולא נתנוני לעלות בשום פנים ואופן, מחשש עינא בישא... וכך נשארנו שלושתנו כשתורתנו בתוך מעינו, בלי שניתנה לנו האפשרות לומר את אשר שמו בפינו. אך הדבר הזה לא הפריע לי אחר־כך בלימודי ולא מנע ממני ללמוד ב„חדר" עד היותי כבן שבע־עשרה, כפי שיסופר להלן.

הואיל ואני רואה עצמי כאחד „המוהיקאנים האחרונים" של נערי־החדר מן הסוג הנזכר, רצוני לציין עד כמה לא קיבלו אז המלמדים עצמם את ההכשרה המתאימה למילוי תפקידם. לא פעם היו חוזרים על מלים שלמדו בנערותם, בלי שיתנו דעתם על כך, אם מבינים הם עצמם מה שהם אומרים. את הביטוי בחומש „שש משזר" היו מפרשים ביידיש — „געשפינס און געדרייט" (סווי ושזור), והאמינו לי, שאיני יודע עד היום מה כאן סווי ומה שזור. דוגמה אחרת: הרבי היתה מתרגם „נאד" — „אַ לוגיל"; ומובטחני שהרבי עצמו, במחילה מכבודו, לא ראה צורת „לוגיל" מימיו ולא ידע מה מראהו. כמה וכמה שנים לאחר־מכן, כשהייתי בארץ־ישראל בפעם הראשונה וראיתי ערבי נושא מים קרים בנאד שחור, ידעתי כי לכך התכוון הרבי. או,למשל, הרבי היה מפרש „נמר" — „אַ לעמפערט"; וראוי היה לרחם עליו, שהרי לא ראה את ה„לעמפערט" מימיו ולא ידע מה טיבו של עובר זה. אחרי שנים רבות, לאחר שיצאתי אל העולם הגדול, נכנסתי אל גן־החיות שבאחת הערים הגדולות, וראיתי ליד אחת החיות את הכתובת „ליאופארד", ואז שיערתי בנפשי, כי זוהי בוודאי החיה שציינה רבנו בשם „לעמפערט". נפלא ממני עד היום, מהיכן לקח הרבי את הפירוש לדברי רש"י: „הוציא הקב"ה חמה מנרתיקה. תרגום „מנרתיקה" בפי הרבי היה — „פון איר פיטערפאַס", ועד היום איני יכול לתאר לעצמי, מה דמותו של „פיטערפאַס" זה, שבו נתונה החמה. נשאר בזכרוני גם מעשה ממין אחר. הייתי אז כבן שמונה שנים כשלמדנו מסכת „כתובות". ושם כתוב בדף ז' או ח': „היא אומרת מוכת־עץ אני", ומפרש רש"י: „באותו מקום". חברי יידלה מיימאן ביקש לדעת מה פירוש הדבר „באותו מקום"; במקום מענה קיבל שתי סטירות־לחי, שעד היום הן מצלצלות באוזני.

הופעתי הפומבית הראשונה בתקופת לימודי ב„חדר" חלה שמונה שנים לאחר שהתחלתי ללמוד חומש, כשהוצרכתי להופיע בדרשה לפני קהל גדול שעה שנעשיתי „בר־מצווה". לסעודת ה„בר-מצווה" עשתה אמי ע"ה הכנות כמו לקראת התונה רבתי. כל הלילה היו מבשלים ואופים, ולסעודה עצמה, בשעת הצהריים, נתכנסו כל אנשי הקלויז של חסידי טשורט־קוב. בשעת הסעודה השמעתי דרשה ארוכה, שחיבר מורי ורבי דאז ר' קלמן קלמאן. הפעם דווקא הניחו לי לומר את דברי, וכמה מן האורחים נכנסו קצת בוויכוח עמי. לכבוד המאורע הלבישוני קאפוטה חדשה של משי שכיסים לה מאחור, כיאה וכדרוש. אבי ביקש לקנות לי גם כובע של סמור (סויבל), אך לזאת לא הסכמתי, כי לא רציתי להיות הנער היחיד בעיר שכובע כגון זה חבוש לראשו.

משנות לימודי בחדר של אבא מלמד נשתמר אצלי זכרם של שלושה „יומי־דפגרא", ימי חג שאנו בלבד, תלמידי ה„חדר", חגגנו ושמרנו אותם. מזמן לזמן היינו הולכים בלווית עוזרו של הרבי לקרוא „קריאת־שמע" ליד מיטתה של יולדת. דבר זה נעשה לשם שמירת הרך־הנולד מפני שדים ומזיקים. אמנם, בעל־השמחה, אבי הילד, לא היה סומך בכך עלינו בלבד והיה מדביק בחדרה של היולדת כל מיני השבעות נגד שדים ומזיקים. פעם בשנה, בל"ג בעומר, היו כל התלמידים יוצאים אל מחוץ לעיר — „אל הר סיני". כל אחד מאתנו הצטייד במקל — זכר לחרב — והיינו משחקים בעריכת מלחמה, זכר לגבורתם של תלמידי רבי עקיבא בימי מרד בר־כוכבא. החג השלישי היה חמישה־עשר בשבט, שבו היינו אוכלים פירות של ארץ־ישראל.

על מידת החשיבות שבשמירת היולדת והרך הנולד מפני השדים והמזיקים יכול אני לספר מתוך נסיוני האישי. אמנם, למען האמת, לא היתה אז אישיותי בעלת שיעור ניכר, הואיל והייתי תינוק בן שלושה או ארבעה ימים בסך־הכל, וממילא לא היה נסיוני גדול ביותר ואף לא אישי ביותר. הדברים המסופרים בזה נמסרים על־פי מה ששמעתי מפי אמי — נוחה עדן — בימי ילדותי, לפני כששים שנה. ולפי דבריה, מעשה שהיה כך היה:

ימים אחדים אחרי לידתי, בהיותה עוד רתוקה למיטתה, יצאו בני הבית והשאירוה לבדה בחדר. לפתע נפתחה הדלת ונכנס „דייטשל" (אשכנזי) זעיר עם כובע קשה לראשו, ובקול צעקה וגערה דרש מאימי למסור לו תיכף-ומיד את הרך הנולד. מסתבר, שאמי לא מסרה לו את הילד אלא צעקה בכל כוחה וקראה לעזרה. לקול צעקותיה נקהלו השכנים, ביניהם כמה יהודים לבושי „ארבע כנפות", שציציותיהם נראות לעין, ובראותם את אמי חיוורת כסיד ומאמצת בכל כוחה את תינוקה (כלומר אותי), התחילו קוראים כולם: „שמע ישראל!". ואז נעלם לפתע ה„דייטשל"; לא יצא דרך הדלת, אלא סתם נעלם באוויר — נעלם ואיננו. הבינו השכנים, שלא היה זה עניין של מה-בכך, אלא שהמצב היה רציני ביותר... והגיעו נא בדעתכם, מה היה קורה אילולא באו היהודים עם ציציותיהם לקרוא „שמע ישראל"!" — חוששני שמישהו אחר צריך היה להטריח עצמו ולתאר את עיירתנו מעל דפי הספר הזה...

*

כך עברו שלוש השנים הראשונות במחיצתם של מלמדי־הדרדקי. בשנה השישית לחייו נמסר הילד למלמד־הגמרא הראשון. היו בעיירה כמה מלמדים מסוג זה; המלמד שלי נקרא ר' קהת, יהודי בעל זקן נאה שעינו כעין הנחושת. אותו יום נערכה בביתנו חגיגה קטנה, בעת שקנו לי את הגמרא הראשונה, מסכת „בבא מציעא", בכריכת בד לבן. כך הפלגתי ויצאתי לשחות בים־התלמוד הגדול והעצום, הפלגה שנמשכה למן המשנה הראשונה „שניים אוחזין בטלית" עד לשנה השבע-עשרה לחיי.

אך לא רק בלימוד הגמרא, שהיה בבחינת „מקצוע" חדש, נבדל הלימוד אצל ר' קהת מזה של מלמד הדרדקי. גם לימוד

ה„חומש", שהתחלנו בו ב„זמנים" האחרונים אצל מלמד הדרדקי, קיבל כאן צורה אחרת ומשמעות אחרת. שוב לא היינו אנוסים לפרש ולתרגם את המלים בנוסח הידוע: וידבר — און ער האָט גערעדט, ויאמר — און ער האָט געזאָגט, אדם — אַ מענטש; כאן היה עלינו להראות, כי מבינים אנו את העניין לאשורו, והיו פרשיות בתורה, שהרגילו אותנו לפרשן בדברים, מה שנקרא בלשון ה„חדר" — „אַרויסזאָגן". כל מי שלמד פעם ב„חדר" לא ישכח כל ימי חייו את הניגון הנלבב שבו פירש הרבי את תוכנו ומשמעותו של הכתוב „ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל" בפרשת „ויחי". ונראה לי, כי ראויים הדברים להיכתב בספר ברורים ומפורשים כפי שיצאו מפי רבנו ר' קהת:

„ר־א־נ־י — ואני יעקב, בבואי — כשבאתי, מפדן — היא פדן־ארם, מתה — נפטרה, עלי — בגללי, רחל — רחל אמך... ואף־על־פי שאני מטריח עליך להוליכני להיקבר בארץ כנען, ולא כך עשיתי לאמך... ויודע אני שיש בלבך עלי, אבל דע לך שעל־פי הדיבור קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה..." וכך היינו הולכים ומפרשים בעקבות פירושו הנפלא של רש"י: „כשיגלה אותם נבוזראדן והיו עוברים דרך שם, יוצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר (ירמיה ל"א) קול ברמה נשמע וגו'; והקדוש־ברוך־הוא משיבה: יש שכר לפעולתך נאום ד' — ושבו בנים לגבולם".

כך פירש לנו הרבי וכך למדנו גם אנו לפרש את הכתו־בים, ובדרך זו חדרה אל לבנו הרך הרגשת קשי־השעבוד של הגלות והתקווה לעתיד המזהיר — ושבו בנים לגבולם. ובלכ־תנו הביתה בערבי החורף לאור הפנס המבליח — ואנו נערים בני שבע בלבד — ראינו בדמיוננו את יעקב אבינו בדרכו מפדן-ארם, ראינו את קבר רחל אמנו עומד על אם-הדרך, וליד הקבר ניצבת אשה תמירה ויפה, שחורת שיער (כך נצטיירה בדמיוני רחל אמנו), והיא פורשת ידיה ומפילה תחי־נתה לפני ריבון העולמים, ככתוב — „קול ברמה נשמע"... ולב הנער מלא גאווה ושמחה על כל מה שלמד ב„חדר", על הרגשות והמראות הנפלאים, אשר שום ילד מילדי הגויים הסובבים אותו אין לו בהם חלק ונחלה.

רבנו ר' קהת סבור היה שמלבד דף הגמרא שהיה מלמדנו חובה עליו ללמדנו גם את תורת הכתיבה. תחילה לימדנו לכתוב את האלף־בית ולאחר מכן היה מכין לנו כל שבוע מין „כתב לדוגמה" שהוטל עלינו להעתיקו כל יום מימי השבוע. בראש הכתב רשם רבנו ב"ה נאה ומסולסל, אך איש מאתנו לא היה מסוגל להידמות לו בכך; העתקנו איפוא רק את תוכנו של הכתב, ואגב כך הצלחנו ללכלך בדיו את בגדינו במידה כזאת, שאימותינו נאלצו להכין לבוקר חליפה חדשה, מכובסת ומגוהצת. מסתבר שגם אצבעות ידינו היו שחורות אחרי המלאכה הזאת.

בתום לימודינו אצל המלמד ר' קהת התחלנו לומדים אצל ר' שמואל נאמן. זה היה לימוד ממדרגה גבוהה יותר; שם נעשה „חריש עמוק" של כל ה„תלמוד למתחילין". דירתו של ר' שמואל מלמד היתה סמוכה לדירתו של הרב וזכור לי כיצד היה רבנו נכנס כמעט כל יום אצל הרב כדי לברר איזה פרטים בסוגיה. חמותו של ר' שמואל נאמן נקראה בפי בני העיר „שרה בת־טובים" על שום שכל ימיה היתה מבקשת הזדמנות לעשות מצווה. בעלה לא נמנה על עשירי העיר אך היא זכרה תמיד היכן שוכב איש חולה שיש לסעדו ולהביא לו מעט חמין והיכן יש בכלל לתת כמה „עשיריות" למחיה. ובחדרו של ר' שמואל נאמן נמצאים כך וכך בחורים — יש איפוא להשגיח שיטלו ידיהם קודם הסעודה ויאמרו „שאו ידיכם", ואגב־כך היא מביאה להם את המים ויוצקת על ידיהם ממש. ובבית־המדרש נקרעו ה„משניות" — וחובה עליה לדאוג לקניית משניות חדשות. בקיצור — היא היתה הטיפוס האמיתי של „שרה בת־טובים".

לאחר שסיימתי חוק לימודי אצל ר' שמואל נאמן היה אבי משתדל להביא למענִי מלמדים מערים אחרות. היו אלה יהודים בעלי ידיעה רבה, שהשתדלו למסור לנו מתורתם, אם כי לא בשיטה מסודרת וללא כל הסבר על התנאים ההיסטוריים או הכלכליים הנוגעים לעניין. הכיתה היתה מצומצמת יותר, רק ארבעה או חמישה תלמידים. והעניין הזה היה גורר אחריו שתי בעיות חדשות: צריך היה להבטיח „מזונות" לרבי, וכן לדאוג לדירה בשבילו. הואיל ואבי היה מעוניין „לקנות" לי חבר טוב ללימודים, היה מתחייב לפעמים לתת לרבי גם את המזונות בעד חברי זה, אם לא השיגה ידו לתת את חלקו. השגת חדר־מגורים לרבי אף היא לא היתה קלה. זכורני כיצד הייתי מהלך עם חברי — שנינו היינו אז בני שמונה או תשע — לחפש דירה בשביל הרבי; באותה דירה היינו גם אנו מבלים את כל שעות היום בלימודים, עד שעה מאוחרת בערב. זכורים לי שמותיהם של שני יהודים, שהיו נוהגים להשכיר דירה למלמדים מן החוץ: יוסל־חיים גלעזער ור' מנדלה דווליג. ל„חדר" הזה לא היה כל רשיון חוקי, והיינו שרויים תמיד בפחד, שמא יפתיענו השוטר כשאנו יושבים ולומדים. אם נראה „זשאַנדאַרם" מבעד לחלון, היו נסגרות מיד הגמרות והתלמידים היו יוצאים החוצה לטייל. לנו, לתלמידים, היה טוב ונוח, אילו נגלה שוטר כזה לפחות פעם בשבוע, אך לרוע מזלנו היה קורה הדבר רק פעם אחת לכמה חודשים.

בכלל היה כל חינוכי בלתי־חוקי במידה מסוימת. מדי שנה בשנה היה אבי מקבל הודעה מטעם השלטונות, שהוא צריך לשלוח אותי אל בית־הספר הכללי מיסודו של הבארון הירש, אולם הוא שילם מדי שנה את הקנס בסך עשרה כתרים, ואפילו לא העלה על דעתו את המחשבה למסור אותי לבית־הספר. תקיף היה בדעתו, כי עליו לדאוג למורה, שילמדני תורת הכתיבה והחשבון; ואילו שאר הזמן צריך להיות קודש ללימוד גמרא ופוסקים. אצל המלמדים שבאו מבחוץ עברנו על חלק הגון מן הש"ס. מלבד זה למדנו „מגינים" ו„יורה דעה", ונזכר אני, כי בשום בית־אולפנא שלמדתי לאחר־מכן לא הרגשתי אותו תענוג וחמימות־הנפש שנתעורר בי שעה שהתגברתי במלוא ההתלהבות על דף של „טור־זהב". מסתבר שלא כל הנערים היטיבו ללמוד במידה כזאת, ולא כולם זכו למלמדים מעולים כאלה; אך חלק רב מיהודי העיר חינכו כך את בניהם. בבית־המדרש, וכן גם בקלויז של חסידי טשורטקוב ושל חסידי ויזשניץ, ישבו תמיד קבוצות־קבוצות של בחורים, שגמרו לימודיהם אצל המלמדים בעיר והיו יושבים ולומדים בפני עצמם.

כל הצעירים הללו חייבים היו, כשהגיעו לגיל עשרים ואחת, להתייצב למבחן בפני ועדת־גיוס צבאית, ולא פעם אחת בלבד, אלא שלוש פעמים במשך שלוש שנים. כיוון שאיש לא רצה לבלות שלוש שנים כחייל בצבא הוד־מלכותו הקיסר, היו נוהגים ל„התענות" כמה שבועות לפני המבחן. בלילות היו „המתענים" מהלכים חבורות־חבורות ברחובות העיר ופיהם מלא צחוק ושירה, כדי להסיר שינה מעיניהם. מתוך שובבות מכוונת היו מתעכבים לא פעם ליד בתי מכריהם, כדי להעירם משנתם. לפנים היו עושים אף יותר מזה, כדי להשתחרר מחובת השרות הצבאי. היו שהטילו מום בגופם, והיו חיים כל חייהם כשהם עיוורים בעינם האחת או שתיים מאצבעותיהם צמודות לכף ידם.

הלימוד ב„חדר" היה מוקדש בעיקרו ללימוד הגמרא; ללימודים אחרים לא היתה כל הבנה. בכל שנות לימודי ב„חדר" לא למדתי דקדוק, ואפילו פרקי נ"ך נלמדו באופן חטוף, בשעה שהיא לא יום ולא לילה, לפני שהלך הרבי להתפלל מנחה־ומעריב. נהוג היה, שהרבי היה הולך להתפלל בציבור ואנו הנערים נשארנו ב„חדר". לאחר שחזר הרבי מתפילתו, ישבו שוב ללמוד. בחורף היו לומדים כך עד שעה שמונה בערב. לצורך ההליכה הביתה בלילות החורף החשוכים היו קונים לתלמיד פנס להאיר לפניו את הדרך. היו פנסים מסוגים שונים: פשוטים לשים בהם נר למאור, ובעלי טיב מעולה עם עששית קטנה, שמראה קטנה קבועה מאחוריה. לא אחת קרה, שהתלמידים „הגדולים" האלה, בני שמונה או בני עשר, „התעסקו" וטיפלו בעששית עד שנדלק הנפט והאש אחזה גם במעילו של בעל הפנס, ואז נאלצו להוציא את הפנס מידו ולטפל באופן דחוף בהצלתו של הילד. כך נמשכו הלימודים כל שנה ושנה בעונת החורף.

גם בבית היה האוויר ספוג ריח תורה, אם כי בצורה אחרת מאשר ב„חדר". לאחר שסעדו את סעודת־הערב וכל בני־הבית עלו על משכבם, היה אבי ז"ל מושך למטה את הנברשת, פותח את הגמרא ויושב ללמוד „שיעורו" בניגון נלבב: אמר אביי, האָט אַביי געזאָ־אָ־אָגט, באַ־באַ־באַ — באַ־באַ־באַ — באַם־באַם — האָט אַביי געזאָ־אָ־גט. כל ערב הייתי נרדם לקול זמרתו, וטעמו של הניגון הזה נשתמר אצלי כל ימי חיי.

זה היה תוכן חייו של נער־ה„חדר", ושום דבר אחר לא היה מלבד זה. זכור לי יחסו של אבי אל אחת מ„משובותי", שגרמה לי תענוג רב. בערבי החורף, שעה שישבנו וחיכינו לשובו של הרבי מבית־הכנסת, היו הנערים יוצאים אל הגבעה הסמוכה והיו מחליקים במגררת על־פני המורד. והנה קרה פעם, שאחד מידידיו של אבא ראני „בקלקלתי" וסיפר את הדבר לאבי. בעיני אבי נחשב הדבר לחטא נורא ואיום, והוא עמד והסביר לי באריכות, שמנהג זה של „החלקה על האחוריים" אין בו שום טעם וריח, וחייב הייתי להבטיח לו בתקיעת־כף, שלא אוסיף לעשות את המעשה הזה. ואמנם, מאז נגמלתי מן התענוג הזה ולא נגעתי עוד במגררה.

*

לא כל יהודי העיר היו חסידים. היו גם יהודים פשוטים, שהיו מתפללים בעיקר בבית־הכנסת הגדול ובבית־המדרש. אך רבים מיהודי טלוסטה התרכזו בבתי-הכנסת של החסידים, שנקראו „קלויזן". הקלויז הגדול ביותר היה של חסידי טשורטקוב. משמאל ומימין לקלויז עמדו בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש. קצת למעלה מזה, ליד הכביש, עמד הקלויז של חסידי קופיטשיניץ, והרחק מזה, מעברה השני של העיירה, היה הקלויז של חסידי זאלישטשיק. ה„קלייזל" של חסידי ויזשניץ נמצא יחד עם בית־המדרש.

זכור לי עדיין בית־המדרש הישן עם קירותיו הסדוקים וגגו הנמוך, שתיש-העיירה היה מטייל עליו להנאתו. אחר-כך נתעוררה בת-עירנו רבקה בראקסמייאר ונדבה עשרת אלפים כתר לבניין בית־מדרש חדש. בחזית הבניין החדש נקבע שלט בעל אותיות מוזהבות, ובו נרשם לזכרון עולם, כי רבקה בראקסמייאר תרמה את הכסף להקמת בית־המדרש החדש. גם על גבי הקלויז של חסידי טשורטקוב התנוסס שלט, שאותיותיו לא היו מוזהבות אלא צבועות בצבע שחור. על השלט היה כתוב: „טשארטקאווער קלויז, נתחדשה פארה בשנת..." שנים על שנים היה קבוע אותו שלט על הבניין לעיני כול, ומתפללי הקלויז, שרבים מהם היו תלמידי־חכמים, לא חלו ולא הרגישו שהכתובת משובשת, לא על־פי הדקדוק.

יהודי העיר היו מתכנסים בבתי־המדרש ובקלויזן פעמיים ביום. והיו שלושה ימים בשנה, שבהם לבש בית־הכנסת מראה שונה מן הרגיל: ראשית, ביום הכיפורים — ביום הזה היו מרפדים את רצפת בית־הכנסת בשכבת קש, שכן כל המתפללים התהלכו ללא נעלים, בגרביים בלבד. שנית, בתשעה באב; באותו יום נשתנה כליל מראה בתי־הכנסת. בראש וראשונה הפכו את כל הספסלים והתיישבו לאמירת קינות על הספסלים ההפוכים, בישיבה נמוכה ככל האפשר. הנברשות לא הודלקו, ולאורם המבליח של נרות מעטים ישבו וקוננו על חורבן בית־המקדש. היו יהודים שהתייפחו בבכי, ונמצאו אברכים שהטילו ברקנים („בערעלעך" בלע"ז) במתפללים, לתוך זקנם ופיאותיהם, כדי להוסיף עוד על צערם. והפעם השלישית היתה לרגל חג השבועות. אז קושטו בתי־הכנסת בירק, בענפים ירוקים ובציצים ופרחים, לזכר הר-סיני, שעליו קיבלו ישראל את התורה.

וכשאנו עומדים בפרשת מנהגי יום־הכיפורים, כדאי גם להזכיר את מנהג הדלקת „נרות יום־כיפור". היה זה חוק ולא יעבור להכין בכל משפחה מישראל שני נרות־דונג גדולים — האחד למען החיים, השני למען המתים, הנמצאים בעולם־האמת. טכס הכנת הנרות נפתח על־ידי „הנחת פתילות" (לייגן קנייטלעך). המומחית לכך היתה אשה קשישה, שבביתה הונחו הפתילות ונאמרו בשעת מעשה „תחינות" מתאימות. ימים אחדים קודם יום־הכיפורים היתה אמי הולכת אליה, והיתה חוזרת משם כשעיניה אדומות מבכי. אחד משני הנרות הללו הודלק בבית בערב יום־הכיפורים, ואת השני הביאו אל בית־הכנסת והדליקוהו שם. על כל השולחנות הוצבו ארגזים מלאים חול, שבו תקעו את הנרות. נקל לשער, כי מאות הנרות הדולקים לא השפיעו לטובה על טהרת האוויר בבית־הכנסת, אך הכול היו סבורים שאי־אפשר לוותר על־כך — חייבים להדליק נרות בבתי־הכנסת לזכר הנפטרים. הגוי ויקטור, שומר בית־הקברות, היה סובב והולך כל היום על פני

בתי־הכנסת ליישר את הנרות שהתכופפו מחמת החום. את שיירי הנרות היו לוקחים הביתה במוצאי יום־כיפור, והיו משתדלים להביאם הביתה כשהם דולקים עדיין. בדל־הנר היה משמש אחר־כך נר־הבדלה במוצאי שבתות כל השנה כולה.

ערב יום־כיפור בשעות הבוקר היו מסובבים „כפרות״. לכל נפש במשפחה הוכן תרנגול לבן או תרנגולת לבנה. בשעת סיבוב הכפרות נאמרה תפילה מיוחדת — „בני אדם יושבי חושך וצלמוות״ — ובגמר התפילה היו מסובבים את העוף מעל לראש ואומרים: „זה חליפתי, זה כפרתי״. בשעת מעשה היה התרנגול מסתכל באותיות הגדולות שבסידור, בלי להבין מה פירושו של דבר. מכאן נוצרה המימרא: „הוא מביט כתרנגול בבני־אדם״, שהיו משתמשים בה כל אימת שראו אדם מעיין בספר שהוא נשגב מבינתו או מביע דעה בעניינים שאינו מבין בהם דבר וחצי דבר.

לפני ראש־השנה ולפני יום־הכיפורים היו משכימים והולכים ל„סליחות״. לעיתים היו הולכים ל„סליחות״ בחצות הלילה. ה„חברה״ הצעירים היו אז מדליקים נרות מודבקים לכפיסי־עץ ומשיטים אותם בנהר — לכבוד ה„סליחות״. והיו גם חגים אחרים, וכל חג היה לו אופיו המיוחד, טעמו המיוחד והשפעתו המיוחדת על חיי היהודים בעיירה.

חג הפסח הצריך הכנות רבות בבית, יותר מכל אחד מחגי השנה. התחילו בכך עוד לפני חנוכה, שעה שנקנו האווזים, שמהם הוכן שומן לחג הפסח. כשבועיים לפני הפסח היו כובשים סלקים אדומים בתוך חביונת של עץ, להכין חמיצה לחג. ימים אחדים קודם החג התחיל עניין „הכשרת״ המטבח ותנור־האפייה. גם מים לכל ימי החג צריך היה להכין לפני החג, ודבר זה לא היה פשוט כלל וכלל. לשם כך העמידו בבית חבית גדולה מכוסה סדין לבן ונקי, וחייבים היו ללכת בעקבותיה של ה„שיקצה״ שהביאה את המים מן הבאר ולהשגיח בשבע עיניים, לבל תטיל חס ושלום שמץ של חמץ לתוך הדליים.

אנו היינו „אוכלי שמורה״, כלומר, כל שבעת ימי החג היינו אוכלים רק מצה שמורה, ואסור היה להביא אל השולחן אף כזית של מצה פשוטה, כאילו היה זה חמץ. רק ביום האחרון של פסח הסכים אבי להשתמש גם במצה רגילה. כשהייתי קטן, הניחו לי לאכול מצה בפסח, אך לא ליד השולחן אלא במטבח, ליד שולחן קטן שעמד בפינה, והיו לכך כלים מיוחדים. ובכלל, עניין הורדת כלי-הפסח מעליית-הגג כל שנה ושנה לפני הפסח, כשכל אחד מבני הבית מחפש ומוצא את הכוסית שלו וכל אותן הצלחות והקערות המיוחדות לפסח — את הטעם הזה אין איש מסוגל לטעום ולהבין בימינו אלה. עד כאן עניין הפסח.

עניין אחר לגמרי היה חג הסוכות. מיד אחרי יום־כיפור התחילו בונים את הסוכה. על־פי־רוב נבנתה הסוכה בחוץ, על־יד הבית; בבתים החדישים היתה סוכה בתוך הבית, על המרפסת, שבה סודר גגון מסתובב, שאפשר היה לפותחו לתקופת חג הסוכות. שם מיוחד היה לסוכה ממין זה — סוכה בעלת „שלאַג״, ומעלה יתירה נודעה לה, שאפשר היה לסגור את הגגון בעת הגשם ולמנוע כל רטיבות מן הסוכה ויושביה.

מלבד בתי־כנסיות ובתי־מדרשות של יהודים היו בעיר, כמובן, גם שתי כנסיות, האחת של הפולנים והשנייה של „הגויים״, היינו של האוקראינים. מעולם לא דרכה כף רגלי על סף בית־יראתם; ידעתי רק זאת, שכל יהודי העובר ליד בית־יראתם חייב לומר: „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא״. ועוד דבר היו משננים לי: אם יזדמן לי כומר בדרכי — עלי למצוא קנה־קש ולהשליכו אחריו. טעמו של דבר הוסבר בכך, שבימי קדם, כשנאלצו אבותינו ללבון לבנים לפרעה במצרים, ותבן לא ניתן להם (כמה שנאמר: „תבן אין ניתן לעבדיך ולבנים אומרים לנו עשו״) — היו הכמרים עוזרים לאבותינו וממציאים להם תבן ללבנים; משום כך חייבים אנו להחזיר להם את החוב שחבו להם אבותינו...

חייב אני להזכיר גם את שני סוגי ה„עירובין״ שהיו מקובלים בעיירתנו, כמו בכל מושבות היהודים. האחד היה „עירוב החצרות״, שהקיף את כל העיר ועשה אותה רשות אחת, „חצר״ אחת, כדי שאפשר יהיה לטלטל בה חפצים ביום השבת ללא כל הגבלה. העירוב הזה היה מורכב מחוט מתוח בין שני עמודי־עץ גבוהים, שהוצבו בכל מבואות העיר. העירוב השני היה „עירוב־תבשילין״, שבזכותו מותר היה להכין תבשילים ביום חג ליום השבת שבא אחריו (לפי הדין מותר לבשל ביום חג לאותו יום בלבד). „עירוב תבשילין״ כללי זה נעשה בצורת מצה, שהיתה נתונה במסגרת מכוסה זכוכית, וכך נתלתה בבית־הכנסת במקום נראה לעין. על־ידי כך יצא ידי חובתו גם מי ששכח לעשות „עירוב־תבשילין״ בביתו, לפי הדין. היתה זו אחת מדרכי הפשרה, שעשו ישראל עם הקדוש־ברוך־הוא, בדומה ל„היתר־עיסקא״ ומכירת החמץ. על הדברים האלה היו דווקא מקפידים מאוד מאוד, ואם נודע בשבת שנקרע העירוב באחד המקומות בעיר, היו מכריזים ומודיעים על־כך בכל בתי־התפילה, ואז היו המתפללים נזהרים שלא לקפל טליתותיהם ולשאתם בידיהם, אלא היו מפשילים אותם על שכמם, כלובשים אותם להנאתם. אפילו את הממחטות אסור היה לטלטל בכיס, אלא היו כורכים אותן על היד.

כך חיו וכך נהגו כל יהודי העיירה. אפילו בני הדור הצעיר, שלא האמינו עוד בכל אלה, נמנעו במידת האפשר מלהבליט את דעותיהם האפיקורסיות. בטלוסטה כולה היה יהודי אחד ויחיד, ד״ר קראסוצקי, שהרשה לעצמו לעשן בשבת ברחוב, בפרהסיה.

יותר מכול הורגשה בעיר השפעת האדמו״רים של טשורט־קוב וויזשניץ, ותמיד היתה נטושה מחלוקת בין חסידיהם ומצדדיהם. העניינים שבגללם נחלקו לא היו מן החשובים ביותר, אך המחלוקת היתה קשה וללא פשרות. עמד פעם על הפרק עניין קבלת שוחט שני בעיירה; הנצחון היה עם חסידי ויזשניץ, וראשות הקהל החליטה לקבל את ר׳ שלמה שוחט. מיד פתחו אנשי הצד שכנגד במלחמה אכזרית נגד השוחט הוויזשניצאי. בביתנו ראו את שחיטתו כאסורה בתכלית האיסור, כאילו היה זה בשר־חזיר. רק שחיטתו של פייבוש השוחט נחשבה לנו ככשרה. אותו הדבר חזר ונשנה אחר־כך בעניין משרת ראש־הקהל. משרה זו היתה מקדמת־דנה, לפני שבא לעולם מנהג הבחירות, בידי מאַניע גערטנער. זכור לי

עדיין שהיה מחזיק ברשותו את חותמת־הנחושת של הקהילה, שהיו מחממים אותה בשלהבת של נר, וכך היו מחתימים בדונג אדום את המיסמכים. אחריו נעשה ראש־הקהל חיים נאגלר, שחסידי טשורטקוב ניהלו נגדו מערכה קשה, עד רדתו. אחריו עברה המשרה לידי ברוך־איטשה ויטאַשקאַ, יהודי עשיר ובעל־נכסים מחסידי טשורטקוב, שהחזיק במשרה זו עד מלחמת־העולם הראשונה וגם שנים לאחריה.

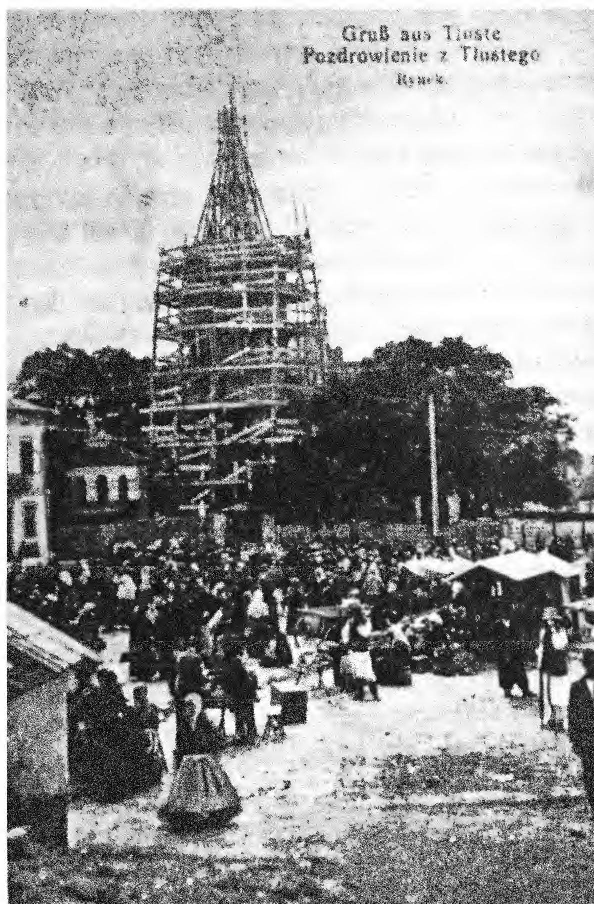
✡

יהודי העיר נחלקו כמובן לא רק לחסידים ולא־חסידים, אלא גם לפי מקצועותיהם ומשלח־ידם. ברובם הגדול היו סוחרים; סוחרים גדולים יותר או קטנים יותר — אך סוחרים. כולם התפרנסו בעיקר מן ההכנסות של יום חמישי בשבוע, הוא יום־השוק השבועי. ליריד היו מתכנסים ובאים אלפי איכרים משלושים וכמה כפרים, שהיו ניכרים מרחוק בתל־בושתם המיוחדת ובעיקר בכובעיהם, הואיל ובכל כפר היה נהוג כובע מסוג מיוחד. הם הביאו למכירה מפרי משקם ותוצרתו, פירות וירקות, חמאה, ביצים ועופות, וגם בהמות ותבואות. ומשמכרו את תוצרתם, היו נכנסים אל החנויות לקנות את צורכי ביתם. בעיר כולה לא היה כמעט בית שאין בו חנות. בכמה מקומות היו מחסני תבואה, מחסני ביצים או מחסני עצים. כל מי שיצא ביום־השוק לרחובה של העיר היה נרעש ונפחד למראה ים־הראשים של אלפי אנשים, שהיו מתהלכים בשוק או עומדים ליד דוכני הרוכלים למיניהם. שם ניתלו לראווה ולמכירה מכנסיים וגלימות, נעלים ומגפיים, ועוד סחורות מסחורות שונות. בחלק מן הדוכנים נמכרו מי־סודה ומשקאות אחרים. בצד הכביש היה יושב תמיד גוי קבצן, שהיה שר שיר נוגה ומלווה את שירו בכינור־הנבל שבידו; בעיני האיכרות היו נקוות דמעות למשמע שירו, והן היו משלשלות כמה פרוטות לתוך כובעו. לא הרחק ממנו היה עומד יהודי עם תיבת־זמרה ועליה תוכי. התוכי היה מוציא במקורו פיסת־נייר — פתק־גורל, שהגוי היה קונה אותו תמורת אגורות אחדות, מתוך ביטחון גמור שכל עתידו כלול במה שנכתב בו...

לא רק המסחר היה בידי יהודים גם בעלי־המלאכה היו כולם מבני ישראל. גם ממכר הבשר, פרט לבשר־חזיר, היה בידי יהודים. גויים רבים היו באים לקנות באטליז את הבשר מן החלקים האחוריים, שלא יכלו למוכרו כבשר כשר, הואיל ולא ידעו את סוד ניקור הבשר. רק בתקופה מאוחרת יותר, בימי מדינת פולין החדשה, פתחו שונאי ישראל במערכה נגד השחיטה הכשרה, במגמה להוציא את סחר־הבשר מידי היהודים. גם מכירת היי״ש ב„פרופינאציה״ (חנות ממשלתית לממכר יי״ש), וכן גם בתי־המרזח כולם היו בידי יהודים, והפדיון העיקרי בהם היה כמובן ביום־השוק. כך היה היום החמישי בשבוע זן ומפרנס כמעט את כל האוכלוסיה היהודית בעיר ומספק את צורכי ביתם לכל השבוע כולו. ואם־כי שרר באותו יום רעש גדול בעיר ואנדרלמוסיה לא מעטה, היו ימי היריד עוברים בשלום. לז׳אנדארמים האוסטריים היה זה יום קשה ביותר; עליהם הוטל לשמור על הסדר בעיר, ובדרך כלל גם הצליחו בכך.

ושעה שמספרים על טלוסטה, ובעיקר על ימי־השוק בטלוסטה, מן הנמנע לפסוח על העיירה לאשקוביץ הסמוכה לטלוסטה. עיירה זו, שנמצאה במרחק של כשבעה ק״מ מעירנו, הצטיינה בשני דברים. ראשית נערך שם מדי שנה, בערך ביום שבעה ביולי, היריד הגדול של לאשקוביץ, שסוחרים מכל העולם היו נוהרים ובאים אליו; שנית, ישב שם רבי, שידע לגרש דיבוקים... בעניין הזה היו מתהלכים בעם סיפורים שונים, אך אין כאן המקום לחזור עליהם. רציתי רק להזכיר ולציין את העובדה הזאת.

כן מן העניין לציין, שכל היהודים, ללא הבדל מקצוע ומשלח־יד, היה להם מראה אחד והיו לבושים מלבושים מגיזרה אחת. אפילו שמעיה אשר״ס, שהיה בעל „סעלעגע״ — קרון־משא כבד להובלת משאות — היה עומד ליד עגלתו עם המושכות בידו, כשהוא לבוש קאפטן שחור וחגור אבנט שחור.

ככר השוק ביום יריד. ברקע — הכנסיה הפולנית בבניינה.
דער מארק בשעת א יריד. אין הינטערגרונד — דער בוי פון דער פוילישער קירכע.

רק אחת הרשה לעצמו — לשנס את כנסי הקאפטן לתוך אבנטו, לבל יפריעו לו בעבודתו; אך מעולם לא עלה על דעתו ללבוש מקטורן קצר, מותאם יותר לעיסוקו — שכן ידוע ומקובל היה, שכל יהודי חייב ללבוש קאפטן... .

חטיבה מיוחדת מתוך כלל האוכלוסיה היהודית היוו התגרנים — או ליתר דיוק התגרניות — שמקום מושבן היה

בכיכר השוק, משני עברי הכביש, ועיסוקן העיקרי מכירת פירות מכל המינים. היתה להן מין לשון מיוחדת משלהן, מין „מענה־לשון״, שלא נתברך בו שום חלק מן האוכלוסיה היהודית בעיר. אם העז אחד הקונים להשמיע הערה שלא נשאה חן בעיני התגרנית, היה מקבל ממנה מיד מענה שכזה, שלא ידע להיכן ישא את רגליו. ומיד נשמע ההד מפי שאר התגרניות. כאותו פסנתר שנגעו באחד ממנענעיו. דומה ששום תושב אחר של העיר לא היה בפיו אוצר כזה של קללות וחרפות, כפי שנמצא ב„לכסיקון״ של התגרניות. ויושבות היו ליד דוכניהן בחום הקיץ ובצינת החורף, כשהן מתחממות קמעה ב„סיר־האש״ שלרגליהן. בקיץ היו נמכרים שם תפוחים ואגסים ושאר פירות, בחורף היו עוסקות גם במכירת בשר־אווזים. היו בעיר בחורים מסוימים, שהיו מתהלכים כשבידם מקל ארוך שמסמר קבוע בקצהו, וכך היו מצליחים „לקנות במשיכה״ תפוח או אגס מן הדוכן. אחד מהם, בנה של ראכעלע, נעשה מפקד המשטרה בעיירה בימי הבולשביקים, תודות ל„זכות אבות״ זו שסייעה בידו. הקומיסאר של העיירה היה אז מאיר מרגלית, הכליזמר, ושני „הפרנסים״ האלה שלחוני פעם בשבת בבוקר, יחד עם שאר בחורים מעירנו, בלוויית תזמורת לכפר ליסוביץ שנעבוד שם בתיקון הגשר.

בטלוסטה לא יכלו לתת גט, הואיל והנחל הזורם בעיר לא היה לו שם; אף־על־פי־כן היה בעיר סופר, שעסק בכתיבת תפילין ומזוזות. ר׳ משה סופר היה יהודי שמנמן שזקנו יורד על מידותיו. אין צריך לומר, שהיה יהודי ירא־שמים; אך נמצא בו דבר אשר „לא כן הוא״: פשוט לא אהב לעבוד. בעניין זה היה רווח אצלנו סיפור־מעשה: מיד לאחר הפסח ניגש יהודי לבנות לו בית, על מנת שיוכל לסיים בנייתו לפני ראש־השנה, לפני עונת הגשמים. נכנס אותו יהודי יחד עם הבנאי אל ר׳ משה סופר, להזמין אצלו שתי מזוזות לבניינו. כל הקיץ היה היהודי טרוד בבניין ביתו, ואת הדאגה למזוזות שהזמין הסיר מלבו. בסופו של הקיץ פגש ברחוב את ר׳ משה סופר ושאל: „ר׳ משה, מה בדבר המזוזות שהזמנתי?״ עונה לו ר׳ משה: „עומד אני בכתיבת המזוזה השנייה״. הרי טוב ויפה. הוסיפו לעבוד בגמירת הבניין כל חודש אלול, ובערב ראש־השנה נכנס בעל הבניין בשעה טובה ומוצלחת אל ביתו החדש. לפנות ערב, לאחר שכילה לסדר את הרהיטים, נזכר היהודי שעדיין חסר העיקר בדירתו החדשה: המזוזות לא נקבעו! וכיצד ייכנס יהודי בערב ראש-השנה לבית שאין בו מזוזות? אץ ומיהר אל ר׳ משה סופר, לקבל את המזוזות שהזמין בראשית הקיץ. ר׳ משה חזר זה עתה מן המקווה והיה יושב ואומר איזה „תיקון״, ועל השולחן מונחת לפניו מזוזה שכתיבתה לא נסתיימה. „עיניך הרואות״, מתנצל הוא לפני בעל־הבית, „לא הספקתי לגמור את המזוזה״. דמעות ניקוו בעיניו של בעל־הבית, והוא פונה אליו ואומר: „אם כן, תן לי לפחות את המזוזה הראשונה, שלא יישאר ביתי ללא מזוזה מכול וכול״. עונה לו ר׳ משה: „התבין, הפעם התחלתי לכתוב את המזוזה השנייה לפני הראשונה״... אף-על-פי-כן היה ר׳ משה סופר יהודי יודע־ספר ובעל הדרת־פנים, ובין שהרבה לכתוב או שהיה ממעט בכתיבה — שמו נקרא בפי כול: ר׳ משה סופר.

במובן תרבותי השתדלו היהודים לשאוב מן המעיינות הקדומים של העם. אם נותר למי מהם קצת זמן לאחר גמר משאו־ומתנו, היה מקדיש זמנו הפנוי ללימוד. מי שהיה בר־הכי — למד דף גמרא; ומי שלא היה ביכולתו לעשות כן — היה לומד וקורא ב„עין יעקב״, ב„מדרש רבה״ או ב„חוק לישראל״; ומי שלא היה בקי בכל אלה — היה פשוט אומר תהילים. החיים הפנימיים סיפקו אותם לגמרי, ולא היו להוטים כלל למגע עם העולם החיצון; בימים ההם היו בעיר אולי שניים או שלושה יהודים שהיו קוראים עיתון. רוב היהודים סברו, שאין כל ערך לדברים האלה. כך היו החיים נתונים בדפוסי־הברזל המסורתיים, ואיש לא ביקש להתוודע אל החדש והמחודש.

צורת החיים המסורתית הזאת ציוותה עליהם להתפלל תפילת „גשם״ ותפילת „טל״ בזמנים שלא היה בהם משום צורך השעה במקומות ההם. היא ציוותה עליהם במקרים רבים לא לשמור את חוקי המדינה, שבה נמצאו ובה חיו את חייהם. לדוגמה: חיי המשפחה של היהודים היו, כידוע, טהורים מאוד מאוד; אך לרשום את הנישואין גם לפי חוקי המדינה — על כך לא חשב איש מהם. כך יצא, שכל הילדים, ואני בתוכם, היו רשומים בתעודת־הלידה כילדים לא־חוקיים, שהוריהם אינם קשורים בקשרי-נישואין... כל מי שהכיר את אבי משה סטופ ואת אמי ע״ה, ידע אל נכון עד כמה מצב מעין זה היה רחוק מלבם ומאופיים — אולם כך היו פני הדברים מבחינת חוקי המדינה. היו חיים סגורים בתוך עצמם, ללא קשר עם העולם הסובב אותם. לעיתים נזדמן חשמן לביקור בעיירה. היהודים חלקו לו כבוד, ככל שאר האזרחים, ויצאו לקראתו עם ספר־תורה בידן; הרב עמד בקרבת החשמן וניסה לחייך אליו, אך להחליף עמו שתיים־שלוש מלים — זאת לא ידע. וכך נמשך הדבר מדור לדור. היו שקועים ראשם ורובם בעבר, בבקשת „תיקון״ לעולם כולו. אחת לחודש היו מקדשים את הלבנה, וכל עדת היהודים, שרבים מהם פירנסו בקושי את ביתם, היו עומדים ומתפללים מקרב לב: „ויהי אור הלבנה כאור החמה...״ — כאילו היתה זו דאגתם היחידה. מאוד היו מקפידים על כך, שלא ייצא חס־ושלום מכשול מקיומה של מצווה. כך, למשל, אסור היה ללמוד תורה בליל ה„ניטל״, כדי שנשמתו של „אותו האיש״ לא תיהנה חלילה מן ה„ניצוצין קדישין״ הנבראים מהבל פיהם של תינוקות של בית־רבן כשהם עוסקים בתורה. היו מבלים איפוא את הערב במשחק ה„פתקים״. גם בחנוכה היינו נוהגים לשעשע עצמנו במשחק הזה. הכנת ה„פתקים״ היתה מלאכה בפני עצמה — לשבת ולצייר יפה־יפה את אותיות האלף־בית מאלף עד ל״א. אבי לא היתה דעתו נוחה מכך, שאשחק במשחק הזה עם נערים בני גילי, על כן היה יושב ומשחק עמי בעצמו ב„פתקים״ כל ערב מערבי חנוכה.

אותם יהודים שהיו יודעי תורה, שבילו את כל זמנם בלימוד הגמרא, סיגלו לעצמם את הטרמינולוגיה התלמודית גם שעה שהיו מדברים יידיש בינם לבין עצמם. בשעת שיחתם של שני יהודים כאלה נשמעו תכופות הביטויים: „משמע״, „למאי נפקא מינה״, „קיימא־לן״, „יש ללמוד קל־וחומר״, „סברה היא״, וכדומה מן הביטויים-התלמודיים.

בעניין זה היו מספרים כל מיני סיפורים משעשעים, והרי שניים מהם:

אביו של ר׳ פייבוש השוחט, יהודי למדן, ישב ביום שישי אחרי הצהריים בביתו והיה עוסק בתורה. נכנסה לביתו ערלית אחת, שהציעה למכירה חול צהוב לזרותו על הרצפה המטויחת למשעי לכבוד שבת (במרבית הבתים לא היו אז עדיין רצפות-עץ). שאלה אותו הערלית בלשון אוקראינית: „קטאָ קופיט פיסאָק ?״, היינו: מי רוצה לקנות חול ? ענה לה אביו של ר׳ פייבוש שוחט בלשון הגמרא: „מאן דקופיט — קופיט, ומאן דלא קופיט — לא קופיט״... (מי שיקנה — יקנה, ומי שלא יקנה — לא יקנה).

והרי מעשה שני:

פעם בשעת קריאת התורה הגיעו שני בעלי-בתים לתגרת-ידים. העניין הגיע לערכאות, והרב הוזמן גם הוא להעיד בפני השופט. שאל השופט את הרב, אם יוכל להשיב בפולנית. ענה הרב -- לאו, באוקראינית ? — לאו. שמא בגרמנית ? — ענה הרב: גרמנית יודע אני במקצת. ביקש השופט מן הרב, שיואיל לחוות דעתו על המקרה. ענה לו הרב „בגרמנית״ בזו הלשון: „לכתחילה בין איך אויף אים געוועזן להשמיד, להרוג ולאבד. אזאַ זאַך! אַ בזיון התורה בשעת הקריאה! נאָר בדיעבד בין איך אים מוחל במחילה גמורה, און בעט דעם ריכטער ער זאָל אים נישט באַשטראָפן״. (לכתחילה הייתי כועס עליו — להשמיד, להרוג ולאבד. חוצפה שכזו! בזיון התורה בשעת הקריאה! אולם בדיעבד הריני מוחל לו במחילה גמורה, והנני מבקש מאת השופט, לבל יענישנו). אפשר לשער בנקל, כמה הבין השופט מדבריו אלה של הרב, שנאמרו ב„גרמנית נמלצת״ שכזו.

החיים החברתיים של היהודים בינם לבין עצמם היו מפותחים למדי, בעיקר בין החסידים. זכורני שבכל שבת אחרי התפילה, אחרי אמירת „אנעים זמירות״, היו המתפללים בקלויז נדברים ביניהם וקובעים היכן להיפגש אחרי הצהריים. ומשנת־כנסו כולם היו שולחים שני בחורים אל ה„פרופינאַציה״ עם „סימן״ בידם (במקום כסף) והיו מגלגלים ומביאים משם חביונת בירה. וכך היו יושבים ושותים ומנעימים בזמר חסידי, ולבסוף קמו ויצאו בריקוד מסביב לשולחן, כשהם שרים „וטהר לבנו לעבדך באמת״. בכך באו לידי ביטוי „הנשמה היתירה״ וההרגשה של „עונג שבת״, שחייב יהודי להרגיש ביום שבת־קודש. פשוטי־עם היו מתכנסים גם הם ומבלים זמנם בפיצוח זרעונים. שעה שחזרנו בשבת מבית־הכנסת, היינו פוגשים כבר את גבריאל שואב־המים וחבריו ברחוב, כשהם עומדים שעונים אל המעקה שליד תעלת־המים ומפצחים זרעונים. הם היו כבר „לאחר המעשה״, כלומר אחרי התפילה ואחרי הסעודה. אחרי הצהריים היו רובם יוצאים לטיול בדרך לסבידובה, ועל כך כדאי לספר את המקרה הבא — מעשה שהיה. ,

ביום 1 באוגוסט 1914 פרצה מלחמת־העולם הראשונה. היה זה בתשעה־באב שחל להיות בשבת, והיו בעיר הרבה חיילי מילואים („לאַנדשטורמיסטען״ בלע״ז), שחייבים היו לעזוב ביתם למחרת היום ולהתייצב איש איש ביחידת־המילואים שלו, כדי להיענות לקריאתו של הקיסר פראַנץ־יוזף במינשר „אל כל עמי מדינתי״, שפורסם בשבת בבוקר. חיילי-המילואים הללו היו רובם יהודים בני ארבעים ומעלה, ששירתו בצבא בצעירותם. אחד מהם היה אַנטשל פפעפר, שהיה „דראגונר״ (איש חיל־הפרשים) בשעתו — נטלוהו והרכיבוהו על סוס. יהודי שני, חאסקל (יחזקאל) „אוליניק״, בעל בית־הבד, יהודי בעל זקן ארוך, שהיה עוצר שמן כל ימיו, הולבש מדים כחולים חדשים והוצב עם רובה בידו כזקיף ליד תיבת־הדואר. חברו ואיש־שיחו (את שמו לא אזכור עוד), שניטל ממנו בן־לווייתו וחברו לקריאת פרק ב„עין יעקב״, היה מתהלך בעיר בגפו, בודד וגלמוד. משהגיע אל תיבת־הדואר וראה את חברו חאסקל במדיו הרשמיים, קרא אליו מרחוק, מעברו השני של הרחוב: „חאסקל. הרי נהיית „קרוב למלכות״, הגידה־נא לי, במטותא ממך, מה נשמע בפוליטיקה ?״ ענה לו חאסקל מגיה וביה: „ואם יודע אני, כלום אומר לך״...

כפי שכבר ציינתי, היו יהודי העיירה שקועים בתוך ההווי שלהם, מופרשים ומובדלים מכל הסובב אותם. אך ההווי החסידי גרם במקצת להרחבת המסגרת הצרה של חיי העיירה. היו נוסעים אל הרבי, ושם, בחצר הרבי, היו נפגשים עם יהודים ממקומות שונים; אגב כך היו חוספים שיחה על פוליטיקה, על ענייני מסחר, וכמובן גם על „יידישקייט״ (ענייני היהדות), על הגלות המרה ועל „עיקבתא דמשיחא״ (פעמי המשיח).

בכלל לא היתה הנסיעה אל הרבי עניין של מה-בכך. זוכר אני עדיין את הרושם הרב שעשתה עלי חצרו של הרבי מטשורטקוב, שעה שאבי ע״ה לקחני עמו בנסיעתו אל הרבי. בית־הכנסת הגדול, שגן עוטר אותו סביב; האגם עם הברבורים השטים במימיו; מוניש החזן והרשיל ראפופורט הגבאי... בעיקר נתרשמתי ממידת יראת־הכבוד, שבה היה החסיד נכנס אל הרבי, שם לפניו את ה„קוויטל״ (הפתק, המכיל את משאלות־לבו) ועומד וממתין לברכתו של הרבי. זכורני, באחד מביקורינו אצל הרבי (אצל ר׳ ישראל׳ניו זצ״ל), פנה הרבי אל אבי, הראה עלי באצבעו ואמר: „נו, משה, הזהו בנך יחידך ? נו, במה אברכך ? — יהי רצון שילך בדרך הישר ותהא נפשו חושקת בתורה!״ ואמנם, נתקיימו בי שתי הברכות האלה. ואילו היה הרבי מוסיף ואומר: „ויהא גם עשיר גדול״ — היה גם הדבר הזה מתקיים, ללא כל ספק. אולם הרבי לא הוסיף זאת, ואיני יכול למחול לו זאת כל ימי חיי...

הקשר בין החסידים ובין חצרו של הרבי היה הדוק ביותר. בכל מקרה של שמחה, או חלילה במקרה אסון, היו פונים אל הרבי ומודיעים לו על כך. דומני, שלא היה בעיר חסיד אחד, שלא תהא בידו „שמירה״ מאת הרבי. ה„שמירה״ (קמיע) היתה בצורת מטבע, שנתן הרבי בתורת „סגולה״, לשמירה מכל רע. בעודני נער הייתי נושא תמיד על צווארי „שמירה״ מאת הרבי מטשורטקוב, שהיתה נתונה בשקיק וקשורה בחוט לבן. בידי אבי נצטברו „שמירות״ רבות, עד שנתנן לצורף לעשות מהן קופסה להחזקת טבק־הרחה, שהיה משתמש בה רק בשבתות וימים־טובים. החסידים היו מחבבים מאוד מאוד את רבם ואת חצרו של הרבי. ביום פטירתו של הרבי מריזשין זצ״ל היו עורכים סעודה רבתי, ונשיהם של חסידים היו רואות מצווה גדולה לעצמן לסייע בהכנת הסעודה. בהושענא־רבה, ביום פטירתו של הרבי ר׳ דויד־משה׳ניו נערכה בקלויז של חסידי טשורטקוב „הילולא״ גדולה. אנו, נערי־החדר, היינו עוברים בחנויות העיר ואוספים ניירות צבעוניים, שמהם היינו

מתקינים פנסים צבעוניים ותולים אותם לראווה, למען ידעו כל באי־עולם עד כמה החסידים שומרים בלבם את זכר רבם.

אותם יהודים שלא היו חסידים ולא היו נוסעים אל הרבי לעיתים מזומנות, היו מקבלים מעין דרישת־שלום מן העולם הגדול באמצעות הבעל־דרשן, שהיה מגיע לפרקים אל העיירה ודורש ברבים בשבת אחר־הצהריים. היה לנו גם בעיירה בעל־דרשן משלנו, ר׳ פינחס לאפינר. מזמן לזמן היה מגיע גם „פאקענטרעגער", כלומר יהודי נודד על־פני העיירות בעגלה מלאה ספרים. כשבא אל העיירה, היה מניח את ספריו לראווה על שולחן גדול בקלויז או בבית־המדרש, ויהודים יודעי־ספר היו באים וקונים ממנו ספר או שניים, איש איש לפי צרכיו והבנתו. פעם או פעמיים בשנה היה בא גם „יהודי מארץ־ישראל" לאסוף כסף למוסדות־צדקה בארץ־ישראל, ל„ישיבה" או ל„ביקור חולים". יהודי כזה היה מתקבל בבית־המדרש בחמימות רבה והכול הקשיבו בדחילו ורחימו לכל מלה שיצאה מפיו על מצב אחינו-בני-ישראל בארץ הקודש. זוכר אני עד היום הזה, כמה נתרשמתי מדבריו של אותו „משולח" שסיפר, כי נוהגים בארץ־ישראל לבשל חמיצה מתפוחי־זהב. קשר נוסף ומתמיד עם ארץ ישראל היוו קופות ר׳ מאיר בעל־הנס, שכל אשה היתה משלשלת לתוכן כמה אגורות בכל ערב שבת, או סתם בשעה שהיתה לה בקשה מיוחדת מאת ריבון העולמים. את קופות הצדקה הללו היו השוחטים מריקים פעמיים בשנה, ובשעת מעשה היו מוסרים גם קבלה על סכום הכסף שהוציאו מן הקופה הקודמת. על הקבלות התנוססו ציורים של מוסדות שונים מארץ הקודש, ואנו נערי־החדר היינו תמיד מתפעלים ומשתאים למראיהם.

*

כל עיירה, ללא יוצא מן הכלל, היו לה מוסדות־ציבור משלה. בראש וראשונה — הרב. זוכר אני עדיין את הרב הזקן, ר׳ פינחס חודורוב; הוא נמנה על חסידי ויזשניץ, והיה למדן גדול, אולם היה כבד־פה כשהוצרך לדרוש ברבים. הוא נסתלק בשנת 1915, בימי מלחמת־העולם הראשונה, כאחד מקורבנותיה הראשונים של מגפת־החולירע, שהשתוללה בכל המקומות שבקרבת קו־החזית בין אוסטריה לרוסיה. כל אנשי העיר ליווהו בכבוד רב למנוחת עולמים בבית־העלמין של טלוסטה. וכאן המקום להעיר, שנמצאו בבית־העלמין של טלוסטה מצבות עתיקות־ימים, מלפני שלוש־מאות שנה ויותר, ובתוכן מצבת קבורת אמו של הבעל־שם־טוב עם הכתובת: „פ. נ. שרה אמו של ישראל בעל־שם". בשנות העשרים נתעוררנו אני וחברי לצבוע מחדש את המצבה, צילמנו אותה והעברנו את התצלום לירושלים.

לאחר פטירתו של ר׳ פינחס חודורוב נשארה בעירנו אלמנתו, הרבנית שיינדלה. היא היתה אשה חכמת־לב ורבנית חשובה. נשארו גם שני בניו — שמואל-אבא ויהושע השיל. הבן הבכור, ר׳ שמואל־אבא נבחר לרב בטלוסטה; עדיין צעיר היה, אך היתה לו ה„חזקה" לכיסא הרבנות בעירנו. עם אחיו יהושע למדתי יחד בחדר ויחסי הידידות בינינו נשארו קיימים גם בשנים שלאחר־מכן. כל אימת שחזרתי הביתה מלבוב (אחרי שהחמצתי את ייני...), הייתי עורך ביקור בבית הרב. בימי מלחמת־העולם השנייה נתגלגל יהושע לטאשקנט, ושם הוא חי עד היום עם אשתו ושתי בנותיו. בנו של יהושע הגיע לארץ לפני שנים והוא משמש פקיד בדואר בתל־אביב.

מלבד הרב היו בעירנו עוד שלושה יהודים שידעו „לפסוק שאלות". שלושת היהודים היו ר׳ הרשיל מאיר, ר׳ זלמן קעלמאן, אחד מן המלמדים שלמדתי תורה מפיהם, ור׳ יענקל שור, שנקרא בשם „יענקל בן הפחח". אם קרה מקרה שהרב נסע ונעדר מן העיר, ונמצאה אשה שנזקקה ל„שאלה" בעניין העוף או בעניין קדירה, היתה אצה לשאול את ה„שאלה" אצל אחד מן השלושה.

מוסד יהודי שני בעל חשיבות מרובה היה ועד הקהילה, שעליו כבר דובר לעיל. תפקידו העיקרי היה לדאוג למשכורתם של הרב והשוחטים, ואחת ההכנסות העיקריות באה לו ממכירת פתקי־שחיטה. גם בית־העלמין נמצא בתחום דאגותיו של הוועד. מחוץ לכל אלה לא פעל רבות. לא היו בעיר לא „תלמוד־תורה", לא „ביקור־חולים" ולא „מושב זקנים". הדאגה לחולים הצטמצמה בדבר אחד בלבד: בדאגה למלאי של קרח בעיר. בחורף היו מביאים את הקרח אל המחסן התת־קרקעי ומכסים אותו בקש, ובהגיע הקיץ אפשר היה לקבל קרח בשעת הצורך, לצנון משקאות בשעת שמחה, או חלילה לצנן בו חומו של חולה.

המוסד היהודי השלישי בעיר היה בית־הספר של הבארון הירש. זכורים לי שניים מבין מנהלי בית־הספר בעירנו, האחד בשם פרוכטמן והשני יעקב פעל. מנהלי בית־הספר ומוריו היו יהודים שהתרחקו מאוד מן היהדות, ומשום כך לא היה לבית־הספר הזה כל ערך חינוכי מבחינה יהודית. כל ערכו היה בכך, שאיפשר לבקר בבית־ספר כללי ללא סכנה של חילול שבת. שם למדו הילדים את תורת הכתיבה והחשבון, למדו קצת להשתמש בלשונות המדינה, פולנית וגרמנית, וכך התקרבו במקצת אל הסביבה הלא־יהודית. בין המורים היה גם מורה לדת ישראל בשם קורצר, אולם הנערים למדו מפיו מעט מאוד על תורת היהדות. לאחר מלחמת־העולם שימש בתפקיד מלמד וחזן, וזכה שאחד מבניו נמצא בישראל. ליד בית־הספר אורגנו גם שיעורי־ערב לנערים מבוגרים, שבהם קיבלו נערים מבני המון־העם השכלה אלמנטארית. מנהל בית־הספר יעקב פעל היה גם מנהל ספרי הלידה ומנהלה של קופת-הלוואות, שבה ניתנו הלוואות לתגרנים ובעלי-מלאכה בתשלומים נוחים.

כמו בכל עיר ועיירה היתה גם בעירנו „חברה קדישא". בענייני הקבורה טיפלו שני השמשים שמעיה ומיכל ושלישי בשם חיים שוורצבארט, שהיה מתפלל בקלויז של חסידי טשורטקוב. שמש בית־הקברות היה טוביה, יהודי שהיה להוט אחרי „הטיפה המרה". עזר על־ידו גוי בשם ויקטור, שהיה עוסק בכריית הקברים.

זכורים לי בטלוסטה שני חזנים. אחד מהם היה ר׳ אלתר ואסר; הוא התפלל בבית־הכנסת הגדול, והיתה לו קצת ידיעה בקריאת תווים. לימים עקר מטלוסטה ועבר לטשורטקוב. בזמנו הפנוי היה עוסק בציור ושרטוט, בתוך זה גם בציור דוגמאות לעבודות ריקמה בשביל נשים ונערות שנזקקו לכך. זכורני, כשהתקינו פעם אצלנו תמונה של הקיסר פראנץ־יוזף רקומה על בד — השלים החזן את התמונה על־ידי ציור ראשו של הקיסר. לאחר שעזב ר׳ אלתר ואסר את עירנו, בא במקומו

ר׳ יצחק וולפברג, שמלבד היותו חזן היה גם סופר סת״ם. אבי היה מרוצה מאוד מ„חילופי גברי" אלה. מוטב, היה אומר, שיעבור לפני התיבה יהודי שעסק בכתיבת מזוזה, משיתפלל בעדנו יהודי שעתה־זה בא בדברים עם אחת ה„שיקצות" בעניין הציור שיצייר למענה...

השפעה רבה על בני הדור הצעיר נודעה לבעלי־התפילה, שהיו עוברים לפני התיבה בימים נוראים, בראש־השנה וביום הכיפורים. אצלנו, בקלויז של חסידי טשורטקוב, היו עוברים לפני התיבה מוטיה שפיצער — בתפילת שחרית, והירש־קופל רוזנקראנץ — בתפילת מוסף. מימי ילדותי ועד למלחמת־העולם הראשונה הייתי מאזין לתפילתם מדי שנה בשנה, כלומר חמש־עשרה פעמים במשך כל ימי חיי; אולם ניגוניהם נשארו שמורים בלבי לעולמים, ואילו נתבקשתי כיום לחזור על תפילתם, הייתי חוזר עליה לכל פרטיה ודקדוקיה. לא אחת, לעת זקנה, כשהלב מתמלא עצבות, רואה אני לנגד עיני את הירש־קופל רוזנקראנץ כשהוא עומד ומתפלל מוסף של יום־כיפור, וכאילו מאליו יוצא מפי ניגון חרישי „אדם יסודו מעפר וסופו לעפר..."

התפילה בציבור בראש־השנה וביום־הכיפורים אצרה בתוכה חלק רב מן „התודעה היהודית" שלנו. דומני, שכל מי ששמע את תפילתו של הירש־קופל רוזנקראנץ חמש־עשרה פעמים בימי חייו — שוב לא יוכל להשתחרר מיהדותו ויישאר יהודי עד סוף ימיו. וחבל שאין אנו יודעים כיום להפיח רוח-חיים בתפילות הנאמרות בבתי הכנסת, למען יוכל הדור הצעיר להתבשם מהן ולשאוב מהן השראה לכל ימי חייו.

הניגונים שספג לתוכו אדם מישראל בימי נעוריו, בבית־הכנסת ובבית-המדרש, היו מלווים אותו כל ימי חייו. כל שוויליה של חייטים חש צורך פנימי להנעים זמר לעצמו בשבתו רכון על עבודתו. „אריות" מתוך „טוסקה" לא שמע מימיו, את „מאדאם באטרפליי" לא ראה מימיו, אך ניגוניו של החזן והתפילות מתוך ה„מחזור" היו טבועים בנשמתו. היה יושב איפוא שוויליה כזה ומזמר לעצמו „כ—ב—ק—רת", ומושך בתוך כך את המחט עם חוט הכליבה הלבן; „רועה עדרו" — ושוב משיכה ושוב תך של כליבה. וכך נמשכו העבודה והזמר כשהם כרוכים יחד: סלסול — וחוט כליבה, חוט כליבה — וניגון, ועד שנסתיימה עבודת ההכלבה של זוג מכנסים הספיק השוויליה לסיים את תפילת „ונתנה תוקף" לכל פרטיה ודקדוקיה.

השפעתם של הניגונים הורגשה בעיקר בשבתות השנה ובימי חג ומועד. בשבת בין־הערביים, שעה שרחובות העיר היו עדיין ריקים מאדם, בטרם ייצאו בני העיר מפתח ביתם לאחר שינה של שבת, בקע ועלה כמעט מכל בית ובית הניגון: „ישמחו, אוי ישמחו במלכותך — שומרי, שומרי ש—בת...". ניגונים אלה ידע היהודי ובהם נתן ביטוי לנשמתו, לנשמה היתירה שבקרבו.

אחד מבעלי־התפילה הטובים והידועים בעירנו היה ר׳ יענקל שור, שהזכרנוהו לעיל בין הלמדנים. משה כץ, אבאלי פיפער ובעלי־תפילה אחרים היו יוצאים לכפרים לשמש שליחי־ציבור בבתי־התפילה המקומיים.

מן היושר לא לפסוח גם על בית־המרחץ. אצלנו בבית־המרחץ היו שני מקוואות, מקווה חם ומקווה קר, וזה האחרון נקרא בשם „המקווה של הבעל־שם". מספרים היו, שהבעש״ט הלך פעם בליל חורף אל המקווה ולא היה בידו נר למאור. אמר לשמש שהלך אחריו להוריד אחד מגלידי־הקרח מגג בית־המרחץ, ויהי לנר בידו להאיר בו את כל המקווה. רשאים אתם להאמין בסיפור־מעשה זה או לא להאמין בו. אך בכל ספר „קהל חסידים" תמצאוהו מודפס שחור על גבי לבן; והמשורר בן־עירנו שמשון מלצר הקדיש לאגדה זה בלאדה בשם „בליל חורף אחד".

*

בסופה של רשימתי זו על חיי היהודים בטלוסטה בתחילת המאה העשרים כדאי להקדיש כמה מלים לתיאור מלבושיהם ומאכליהם של יהודי העיירה, אם־כי טלוסטה שלנו לא נבדלה בזה מכל שאר העיירות. ונתחיל במלבושי השבת. קודם כול היה כל יהודי חובש „שטריימל" בשבת. היתה זו מין מצנפת שקודקדה עשוי קטיפה ועוטרים אותה שלושה־עשר „זנבות־שועל" בעלי גוון אדמדם. מעודי לא ידעתי, מהיכן בא אלינו המנהג הזה. לימים נזדמנתי לציריך שעה שנערכו שם חגיגות עממיות, ובהן הופיעו התושבים כחופשים בתלבושת מימי הביניים, ולתמהוני הרב ראיתי והנה הם חובשים „שטריימ־לעך", ממש כאותם השטריימלעך שחבשו אבותינו. מכאן יש להסיק, שהמנהג נשתמר בידינו מן הימים הקדומים, שבהם מצנפת מסוג זה היתה מקובלת כתלבושת של חג אצל האוכ־לוסיה כולה באירופה המרכזית.

כלבוש עליון היו לובשים בשבת „ראזעוואולקע", שנתפרה מאריג־משי שחור עם צווארון עשוי קטיפה, ולעיתים גם עם חפתים מקטיפה. מתחת ל„ראזעוואולקע" היו לובשים „קאפטן" עשוי משי. אלה היו גם מלבושי־החתונה שניתנו לחתן; איש לא תיאר לעצמו בימים ההם, שאפשר להיכנס לחופה בלי המלבושים האלה. על ה„קאפטן" של משי לא היה שום איש מוכן לוותר. אפילו יהודי שמטה ידו ולא היה ביכולתו לרכוש קאפטן חדש — היה מוסיף ללבוש את הקאפטן הישן, בלי שים לב לכך שנקרע ללא תקנה והבד הפנימי מבצבץ ויוצא מתוכו. יהודים אמידים היו לובשים בחורף גם אדרת־שיער עשויה משי.

בימות החול היו לובשים מעיל עליון ומתחתיו „קאפטן" מאריג רגיל או מעיל קל, ואילו בבית היו לובשים „חאלאט". כל המלבושים הללו היו ארוכים — כמעט שלא נראה ברחוב יהודי „הגון" לבוש מקטורן קצר. לנערים שעברו את גיל ה„בר־מצווה" שוב לא תפרו חליפה עם מקטורן, אלא עם „קאפטן". החסידים ושאר אנשים אדוקים מאד היו חובשים מגבעת של קטיפה גם בימות החול, ומתחת למגבעת חבשו כיפה. אנשים שלא היו חסידים היו חובשים סתם מגבעת שחורה. מגבעת צבעונית כמעט שלא נראתה כלל בעיר. ה„אשכנזים" („דייטשן") המעטים שהיו בעיר — כגון רופאים ועורכי־דין — היו חובשים מגבעות „קשות".

בטלוסטה היו שני רופאים; האחד יהודי — ד״ר יעגער, והשני פולני — ד״ר גילנריינער. היהודים היו קוראים על-פי-רוב לרופא יעגער. אחת לשנה היה ד״ר יעגער משמיע נאום בבית־הכנסת — ביום ה־18 באוגוסט, לכבוד יום־הולדתו של

הקיסר פראנץ־יוזף. גילנריינער היה אנטישמי מטבעו, אך בחולים היהודים היה מטפל במסירות ובנאמנות. שמו של הרוקח היה אמיל טיטינגער. גם הווטרינאר היה יהודי — ד״ר שפריצער. בתו הגיעה לארץ ונמצאת בתל־אביב. בנו של ד״ר יעגער — משה צייד — הוא מהנדס במקצועו וכיום פקיד בכיר בעיריית חיפה. יעגער ואשתו עזבו את עירנו בשנת 1914 ועברו ללבוב, שם המשיך ד״ר יעגער את הפראקטיקה הרפואית, ואשתו היתה שם לעסקנית ציונית חשובה כחברת ההנהלה של הארגון הציוני „חוג נשים יהודיות״. שניהם ניספו, לפי מיטב ידיעתי, בימי השואה, בחורבן הכללי של יהדות פולין.

מלבד שני הרופאים היה עוד בעיר „משה רופא״, שהוכתר בתואר זה למרות העובדה שלא היה זה עיסוקו העיקרי. הוא היה ספר במקצועו והיה עסוק כל היום בגילוח זקניהם ועשיית שער־ראשם של הבריות, אך העיסוק ב„רפואה״ שימש לו מקור־פרנסה צדדי, וכשהיה עוקר שן לאחד הגויים הכפריים, היו הקולות בוקעים עד לב השמים. תמיד ניתן להשיג אצלו כמה עלוקות, ובשעת הצורך ידע גם לשים כוסות־רוח לחולה שנזקק לכך. הרבה יותר מזה לא ידע, אך מקובל היה בין יהודי העיר, שבמקרה מחלה אין לפנות מיד אל הרופא, אלא קוראים תחילה ל„משה רופא״. ומשה רופא היה בא אל החולה מצויד בשני „מכשירים״: היה מביא את המדחום הקטן ואת ראשו הגדול. המדחום היה צריך להראות על מידת חומו של החולה, ואילו את הראש בעל האוזן הגדולה והקרה היה משה מצמיד אל בטנו של החולה, כדי לשמוע מה מתרחש בתוכה. אמנם, רבים סברו ואמרו, כי שמיעתו של משה בכלל לא היתה טובה ביותר, אך על ההאזנה לא ויתר. ורק לאחר ששמע כאילו, או לא שמע, מה שביקש לשמוע, היה מצווה לשים תחבושת או לשטוף במי־מלח. יומיים לאחר זה נאלצו מן הסתם לקרוא לרופא, אך בלי טיפולו של משה רופא לא ניתן להתחיל שום מחלה מן המחלות.

בנוגע ל„הלכות אכילה״ היו הבדלים ניכרים מאוד בין המשפחות האמידות ובין מעוטי ההכנסה. לא כל אחד יכול היה לנהל ביתו ברחבות ולכלכל משפחתו כיאות. ואמנם היו יהודים רבים שהיו משתדלים למעט בהוצאות במשך כל השבוע עד קצה גבול היכולת. רק מעטים יכלו להרשות לעצמם לאכול בשר בכל יום; השאר יצאו ידי חובת אכילה במרק של תפוחי־אדמה, בקורטוב של גריסים בחלב ובמאכלים זולים אחרים. כל דאגתם היתה נתונה לדבר אחד בלבד — מהיכן יקחו להכין צורכי יום השבת. היו יהודים רבים שהתברכו בלבם אם השיגה ידם להכין לחם לכל השבוע כולו; כי בדיעבד גם פת־לחם מתובלת בבצל או בשום אינה מאכל רע כל עיקר. בין דלת העם רווחת היתה המימרה: האוכל לחם ושומים — לחייו אדומים. ואם אפשר היה „לשחוט״ דג־מלוח לארוחת הערב — היו אלה חיים של „רווחה״. למעשה היתה האוכלוסיה היהודית ברובה הגדול חיה בדחקות, פרט לכמה יהודים שמצבם היה משופר.

עניין אחר לגמרי היה עניין האכילה בשבת. לקראת השבת היו ממרקים את פמוטי הכסף או פמוטי הנחושת, וכל עקרת־בית השתדלה להגיש לשולחן מאכלות רבים וטובים ככל האפשר. כשאני מעלה בזכרוני את כל התבשילים שהוגשו לשולחן בביתנו ביום השבת, איני יכול להשיג בשום פנים, כיצד יכולנו לאכול ולכלות את כולם. בשבת בצהריים, למשל, כשחזרנו מן הקלויז. היו מקדשים על יין־שרף (בליל־שבת היו מקדשים על יין־צמוקים), ולקינוח הגישו כעכים עבים, מעט שעועית שלוקה ו„רגל קרושה״. לאחר זה נטלו בני־הבית ידיהם לסעודה והתחילה פרשה של ביצים מבוצלות ודגים ו„פיציע״ (ציר של רגלי־עגל מתובל בשום), וכל זה רק כהקדמה לסעודה. לאחר זה הוגש מרק עם גריסים מתוך ה„טשאָלענט״ ובשר ו„קוגל״ (מין פשטידה); כל אלה הוכנסו בערב שבת אל תנור־האפייה והוצאו מתוכו בשבת בצוהריים. ואם היתה זו שבת שיש בה תוספת של חג, כגון שבת־ראש־חודש או שבת־חול־המועד, חייבים היו להגיש שתי פשטידות. ולזאת כמובן גם לפתן, לפחות לפתן של גזר או „הולובציס״ („יונים״ — עלי־כרוב ממולאים באורז או בבשר). ומובן מאליו שבין מאכל ומאכל היו מזמרים „זמירות״ בניגון הלבבי הידוע: „כל מקדש שביעי כראוי לו״, או „ברוך ד׳ יום יום יעמוס לנו״... כזאת היתה סעודת השבת בביתו של יהודי אמיד. והיטב נזהרו בשעת הסעודה, שלא יאכלו הנערים חלק מחלקי הלב או המוח, כיוון שדבר זה עלול, כידוע, להשפיע לרעה על הזכרון.

יהודי העיירה לא הרבו לאכול ירקות, פרט לתפוחי אדמה. בכלל ידועים היו לנו רק מינים מעטים של ירקות: בצל ושום, צנון וצנונית ומלפפונים, סלק וגזר וכרוב, פטרוסיליה לתיבול המרק ושמיר לכבישת מלפפונים, והחזרת לבשר. ירקות אחרים לא אכלנו, ואפילו על קיומם לא ידענו. לחם וחלות היו מכינים ביום החמישי או ביום השישי בשבוע לכל השבוע כולו, ולשם כך היו אופים אור ליום ו׳ שתי פעמים בזה אחר זה. פעם אחת מילאו את התנור כולו בכל מיני „זוטות״: — כעכים אפויים בתבניות ושלא בתבניות, כיסנים (קנישיקלעך) ממולאים רסק תפוחי־אדמה מבושלים או כוסמת מבושלת, „מאלאי״ (מאפה מקמח־תירס) או „מאנדעבורטשינק״ (מאפה מרסק תפוחי־אדמה). בקיץ, בעונת הפירות, היו אופים גם סופגניות ממולאים דובדבנים. ב„תנור״ השני היו אופים חלות קלועות ונאות. בליל שבת היתה אמא מניחה על השולחן חלה אחת רחבה לא־קלועה וחלה אחת קלועה, שתיהן מכוסות מפית צחורה, שלא תראינה פחיתות־הכבוד לעצמן בכך שבעל־הבית מקדש על היין ואינו מקדש על החלות... ב„תנור״ השני היו אופים גם לחם־שיפון יפה. בשנים האחרונות לפני שעזבתי את העיירה בא אופה יהודי להשתקע בעיירה. שמו היה לעאָן (לייב) שטיין, אך נהגו לכנותו „האופה האשכנזי״. הלחם מעשה־ידיו היה טעים מאוד בעודנו טרי, והבריות היו אומרים, שהוא משתמש לשם כך באבקה מיוחדת. כיכרון לחם משלו במחיר עשר אגורות אפשר היה לכלות תוך ארוחה אחת; על־כן מקובל היה במשפחות הבעל־ביתיות, שקניית לחם אצל האופה כמוה כפשיטת־רגל... היינו אוכלים איפוא כל ימות השבוע מן הלחם העגול שאפתה אמנו ביום השישי, שהיה שומר על טריותו כל השבוע כולו, תודות לתנאי האקלים.

עד כאן ענייני אכילה. עניין ה„שתייה״ לא היה בו כדי לעורר בעיות מיוחדות, הואיל והיהודים לא היו, בדרך כלל,

שתיינים. לשבת היו מבשלים צימוקים ומכינים מהם יין־צימוקים לקידוש, ומלבד זה נמצא בבית כחצי ליטר יין־שרף, שהיו לוגמים ממנו אחרי אכילת הדגים. את האורחים היו מכבדים בתה מתוך הקומקום, ובמקרים מיוחדים היו מעמידים על השולחן את ה„סאמובאר", ואז יכול היה כל אחד למזוג ממנו ולשתות כאוות נפשו.

*

כך התנהלו חיי היהודים בגליציה המזרחית בתחילת המאה העשרים. אין זה, כמובן, תיאור מפורט, שהרי התיאור ניתן כאן במסגרת של ספר, שענייננו אחר לגמרי — תיאור כליונם של החיים הללו, שהתקיימו עד לשנות הארבעים של המאה הזאת. אך מכיוון שתיארתי עד עתה רק את צורות־החיים המסורתיות, נותר לי עוד לתאר את השינויים שחלו בחיי היהודים בעיירתנו בארבעים השנים הראשונות של המאה העשרים. וכאן יש לציין שינויים רבים מאוד, שכולם התהוו בדור האחרון, בדורי שלי. וכשאני מתבונן ומבקש להגיע לחקר מהותם של השינויים שהתחוללו, הריני נזכר במעשייה יהודית ידועה ונפוצה:

במקום מן המקומות נתן הרב לחייט חתיכת אריג, לתפור ממנו זוג מכנסיים. עבר זמן מרובה — והמכנסיים אינם. טען הרב כלפי החייט ואמר: הבט נא וראה, מורי ורבי החייט זה כמה וכמה שבועות נמצא האריג בידיך ועדיין לא עשית ממנו דבר; ואילו אני דרשתי במשך הזמן כך וכך דרשות, ועוד ידי נטויה! ענה לו החייט ואמר: „הבה ונראה לכבוד מעלתו, מה ביני לבינו. כל דרשה שדורש כבודו מתחילה בכך, שהפסוק אומר, ורש"י מפרש, והמדרש מביא, ומכל אלה מרכיב כבודו את הדרשה. ואילו אצלי — שאני. לי אין הפסוק אומר דבר, ורש"י אינו מפרש לי דבר, והמדרש אינו מביא לי דבר. חייב אני לעשות הכול בעשר אצבעותי, ומשום כך דרוש לי יותר זמן לסיום מלאכתי".

כלפי מה הדברים אמורים? עד לראשית המאה העשרים התנהלו חיי היהודים בעיירות גליציה על־פי הדרך שהורו להם הספרים הקדושים. ליותר מזה לא שאפו ויותר מזה לא ביקשו לעצמם. אך משנולדה התנועה הציונית התחילו רוחות חדשות מנשבות ברחוב היהודי, ואז התחיל חלק מבני עמנו בחיפוש אחרי פתרונות חדשים למצוקותיו, תשובות חדשות לבעיותיו ואפשרויות חדשות לפגישה ולמגע עם יהדות העולם, כדי להשיג במשותף את התשובות והפתרונות הנכספים. ומעתה שוב לא הושם הדגש על מה שפירש רש"י ועל מה שאמר הרמב"ם לפני מאות שנים, אלא על מה שאנו אומרים ועושים בזמן הזה.

הדבר התחיל בהתהוות קבוצות קטנות בכל עיר ועיירה, אחד מעיר ושניים ממשפחה, רובם אברכים בני־טובים, שקיבלו חינוכם ב„חדר" ובית־המדרש. היה זה מיעוט שבמיעוט מכלל האוכלוסיה היהודית, אולם מיעוט פעיל ביותר. רוב רובו של הציבור היהודי הוסיף לראות את מרכז חייו בין כותלי הקלויז ובית־המדרש, אולם גם שם נתעוררו ויכוחים בין המחייבים והשוללים. הקבוצות הקטנות הללו לא נשארו בבדידותן. הן התחילו לבוא במגע עם העולם היהודי, השתתפו בוועידות ובכינוסים, וכל פעולה מעין זו מצאה הד גם בציבור הרחב, בבית־הכנסת ובבית־המדרש. אחר־כך התחילו בייסוד אגודות ציוניות, שפיתחו את פעולתן בשני כיוונים: ראשית כול — העמקת התודעה של ארץ־ישראל כארץ העתיד של העם היהודי, ושנית — הפעולה התרבותית בגולה, כדי להוציא את העם מן הגיטו הרוחני, מן ההסתגרות-מרצון שנטל על עצמו משך מאות בשנים. בלבוב התחיל להופיע עיתון יומי בשם „דאס יידישע טאגבלאט", ויהודים התחילו מתרגלים לקריאת עיתונים, שנודעה להם השפעה רבה על עיצוב דעת־הקהל בציבור היהודי. זכורה לי עדיין הכותרת המרעישה באותו עיתון „קול דמי אחיך צועקים", לאחר שהצבא התקיף ביריות, בימי הבחירות ל„רייכסטאג" האוסטרי בשנת 1911, את הבוחרים היהודים בעיר דרוהוביטש. הרקע לעניין הזה היה מאבקם של הפולנים בגליציה נגד השלטון המרכזי, שגם היהודים נגררו לתוכו, שלא בטובתם; ושעה שנערך מיפקד־האוכלוסין וכל אחד חייב היה להצהיר לאיזה לאום הוא משתייך, ביקשו הפולנים להשפיע על היהודים, שיצהירו על השתייכותם לעם הפולני. ומן הראוי לציין, שהרביים, האדמו"רים, סייעו בידי הפולנים בביצוע המזימה. הם נענו לבקשתו של מושל-המחוז הפולני והשפיעו על חסידיהם בכיוון הרצוי לפולנים, ובכל בתי־הכנסת עברה הרינה: „הרבי ציווה לרשום פולנית". באותו עניין היו מספרים אז קוריוז שכזה: נכנס חסיד אל משרד הריישום יחד עם מלווהו, שהוטל עליו להדריכו מה יאמר ומה ידבר. הפקיד הפולני פונה אל החסיד בשאלות על השכלתו, על הלשון המדוברת בביתו, על הספרים שהוא מעיין בהם, ואילו החסיד אינו מבין את דבריו ואחרי כל שאלה עליו לשאול את „מורה־הדרך": „מה אומר האדון ?"; לבסוף פונה הפקיד אל החסיד ושואלו, מה ההשתייכות הלאומית שעליה הוא מצהיר. עונה לו המלווה מניה וביה: „הלא עיניך הרואות שהוא פולני, תרשום נא לאומיות פולנית..."

הציונים התקוממו כמובן נגד ההתכחשות הזאת לעם היהודי והשקיעו במלחמתם בתופעה הזאת את כל התלהבות־הנעורים שתססה בהם. השנים ההן, שבהן צעדה התנועה הלאומית היהודית את צעדיה הראשונים על במת העולם, היו השנים היפות ביותר של התקופה החדשה. הקבוצות הקטנות של ציונים, המפוזרות בערים ובעיירות, ראו עצמן כחיל־החלוץ של תנועה גדולה, שהוטל עליו לעורר את העולם מתרדמתו, ובראש וראשונה להטריד את העולם היהודי משאננותו ולהסב שימת־לבם של היהודים בכל ארצות פיזור־יהם אל הפתרון המוצע על־ידי הציונות. היה זה תהליך שנמשך עשרות בשנים. עסקנים ציוניים באלפיהם וברבבותיהם התחילו מתרכזים בתנועה הציונית העולמית, ופעילותם הנמרצת הוכתרה בהצלחה עם תקומת מדינת ישראל כחמישים שנה בלבד אחרי ייסוד ההסתדרות הציונית.

כיום הזה נחלש בהרבה מתח הפעולה הציונית. אולם בימים ההם, בשנים הראשונות לאחר ייסודה של התנועה הציונית, היו פרחי הציונים מלאי התלהבות וחדורים תחושת חשיבותה של השליחות שהוטלה עליהם — להיות מבשריה של תקופה חדשה בחיי העם היהודי. על הציונים הראשונים בעירנו נמנו, לפי מיטב זכרוני, מוטיה מוזר (כיום תושב מדינת ישראל, שעבר ב"ה את גיל הגבורות), מלך פרייד

ובן־ציון ליבמן. הם שייסדו את האגודה הציונית הראשונה „תקוות ציון" ופתחו ברכישת לבבות לרעיון הציוני. זכורני, כשהייתי חוזר בשבת מן הקלויז יחד עם אבי היה עומד בדרך החבר גוטסמן, חתנו של נתן היקאנד, ותוחב לידי את החוברת החדשה, שעתה זה הגיעה מן המרכז בלבוב. וחוברת זו היה בה משום פריסת־שלום חדשה מארץ־ישראל, שעלתה בחיותה ובממשותה על פריסות־השלום שהיינו מקבלים באותן קבלות שנהגו השוחטים לתת בעת הרקת קופות רבי מאיר בעל־הנס. בכמה מן הבתים הופיעו קופסאות הקרן־הקיימת, כשהן תלויות ליד קופות הצדקה של ר׳ מאיר בעל־הנס. אמנם, אל בית אבי לא הגיעו הקופסאות האלה; איש לא העלה על דעתו בימים ההם, שתהא קופסה של הקרן־הקיימת תלויה בביתו של אחד החסידים. אף־על־פי־כן הורגשה תזוזה כלשהי — בערב יום הכיפורים היו שמים „קערה" למען הקרן־הקיימת אפילו בקלויז של חסידי טשורטקוב. זכור לי עדיין כיצד ר׳ משה וילנר, ממתפללי הקלויז ומידידיו של אבא, היה פונה אלי ואומר: „התבין, אברהמ׳לי, לנו אין צורך בזה, אנו עושים זאת רק למענך; הרי אתה, סוף־סוף, אברהמ׳לי בנו של משה־מוניע..." אחרי שנים רבות, לאחר השואה הגדולה, סופר לי שאותו ר׳ משה וילנר היה קורא בקול גדול „ד׳ הוא האלוהים, ד׳ הוא האלוהים!" שעה שהוליכוהו אל בית־העלמין לפני ההריגה. אותה שעה זכרתי את דבריו אלי: „אברהמ׳לי, לנו אין צורך בזה..." אין לי כל טענות כלפיו — כולם היו כמוהו, וכך חיו כולם את חייהם, על כל פנים הרוב הגדול מביניהם. ואילו המיעוט, היחידים היוצאים מן הכלל, היו עוסקים בשלהם: ניסו להקים בית־ספר עברי, גן־ילדים עברי, ומזמן לזמן היו עורכים גם הצגת־חובבים. אנשי הקלויז דטשורטקוב לא באו, כמובן, לחזות ב„קומדיה", אולם „הקהל הפשוט", יהודים מכל ימות השנה, היו באים ונהנים, וכך קיבלו מושג מה זה בכלל תיאטרון. עד היום הזה נשאר בזכרוני הרושם הכביר שנת־רשמתי מהצגת „די שחיטה", שבה הצטיינה מרים רוזנבוים, בתו של שניאור המלמד, עם חברה למשחק אברהמ׳צי לאסטר. מרים היתה כבר אז המנהלת של גן־הילדים העברי בעירנו (כיום היא נמצאת בניו־יורק). אני עצמי הייתי אז עדיין נער מנערי ה„חדר".

היו בעיר כמה אברכים, שהיו חותמים על עיתון „הצפירה" או על השבועון „די וועלט" (שבועון ההסתדרות הציונית), והיה אברך אחד ויחיד, שהשתדל לרכוש לו ספרייה פרטית. האחד הזה היה חברנו ישראל שעכנער, הנמצא כיום בישראל. הייתי צעיר ממנו בשנים אחדות, אך זכיתי לקבל ממנו בהשאלה את כל הספרים שרכש, וכך התוודעתי אל מה שנקרא אז בשם „הספרות העברית". ישראל שעכנער למד בנעוריו גמרא הרבה, וגם כיום לא נשתכח ממנו תלמודו. אולם הוא היה מאותם חובשי בית־המדרש, שהתמסרו לרעיון הציוני. בית־המסחר לקמח של אביו, שישראל היה מנהלו, שימש מקום־מפגש לכל חבריו. הם הניחוני לקחת חלק בפגישותיהם, על־אף היותי צעיר לימים מכולם. אביו, ר׳ איטשה פיניעס, לא היתה דעתו נוחה כלל מן ה„קונים" המרובים, שהיו נושאים ונותנים עם בנו כל אימת שבא אל החנות.

בדרך כלל היה נטוש מאבק מתמיד בין הדור הישן והדור החדש. גם שנים לאחר מכן, לאחר שיצאתי ללבוב לצורך לימודי וכבר נודע ברבים ש„החמצתי את ייני", היה פוגש אותי בשובי אל בית אבי ר׳ פישל גולדיג, מידידיו של אבא. והיה שואלני בבת־צחוק: „אמור נא לי, אברהמ׳לי, במטותא ממך, את האמת לאמיתה — האם לפחות מהול אתה עדיין...?"

בימי מלחמת־העולם הראשונה חל מפנה במצב כולו. תחילה התרוקנה העיר מצעירי היהודים, ולבסוף נאלצו רוב יהודי העיירה לקחת בידם את מקל הנדודים וכולם נעשו „פליטים". בשנת 1915, סמוך לנסיגתם הראשונה, הציתו הרוסים את העיירה כולה. ביתנו עמד מחוץ לעיר; טיפסתי ועליתי על עץ בחצר ביתנו, ומשם ראיתי את העיר אחוזה להבות. לאחר מכן התברר, ששיחרור העיר מן הפולשים הרוסים ארך רק ימים מעטים; האוסטרים נאלצו שוב לסגת, ואז עזבתי גם אני את העיר יחד עם אמי ע״ה ונעשינו פליטים. חזרנו רק בשנת 1918 ומצאנו את העיירה במצב עלוב — כולה שרופה וריקה למחצה. כאן עברו עלינו כל המהפכות וחילופי־השלטון שחלו בימים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה: הריפובליקה האוק־ראינית, „פלישת" אנשי פטליורה, ואחרון אחרון — שישה שבועות של שלטון בולשביסטי בעת מלחמת פולין—רוסיה בשנת 1920. בתום המלחמה נגד הבולשביקים התחילו החיים חוזרים לתיקנם. היו אלה השנים שלאחר הצהרת־בלפור, ואז נתארגנה ביוזמתנו תנועה חלוצית בעלת ממדים ניכרים. היו בסביבת עירנו כמה בעלי־אחוזות יהודים שסייעו בידינו, כגון משפחת שטעקל, שהחזיקו בחכירה במשך עשרות שנים את האחוזה בכפר רוזשאנובקה, שחכרו אותה מאת בעליה, אביו של הפרופסור מארטין בובר; וכן פוהורילעס, שהיה בעל האחוזה בכפר הינקעוויץ, ועוד אחרים. כל אלה היו מקבלים חלוצים להכשרה, וכך סייעו בידינו לנהל את פעולותינו.

פעולתנו זו לאירגון החלוצים והדאגה להשגת מקומות־עבודה למענם עוררו בלב הפולנים את הרושם, שמנהיגי קבוצות החלוצים הם למעשה מנהיגי פועלים, וממילא הם חשודים על סוציאליזם ובולשביזם. הדברים הגיעו לידי כך,

ועד הציונים הכלליים. במרכז — ד״ר א. סטופ.
דער אויסשוס פון די אלגעמיינע ציוניסטן. אין צענטער — ד״ר א. סטופ.

שלפני פינוי העיר מפני הבולשביקים מצאו הפולנים לנכון לקחת עמהם שניים ממנהיגי הציונים, כבני־ערובה להתנהגות משפחותיהם בתקופת הכיבוש הבולשביסטי. אחד מן השניים היה לודוויג שטעקל (מת בישראל בשנת 1961); הדבר נודע לו בעוד מועד והוא עקר מטלוסטה ללבוב. בן־הערובה השני הייתי אני. הייתי אז בחור צעיר; בשעות הבוקר הזמינוני הפולנים אל משרדם, שנמצא בביתנו, והזהירוני לבל אתרחק מן הבית, הואיל ועלי להצטרף אליהם בשעות הלילה. הידיעה פשטה בכל העיר ועוררה רעש בעיירה: „הפולנים לוקחים אתם את אברהמ'לי!". זכורני, אותו יום בא אלי ר' דודיע פידערער והשאיר לי סכום כסף ניכר, שלא אסע בידיים ריקות. איש מן החבורה הציונית הצעירה לא העז להיראות ברחוב. החבורה הצעירה כללה אז את החברים ישראל שעכנער, משה פעפער, ישראל פידערער ואחרים.

עד שהגיע זמנם לעקור מן העיר, נמלכו הפולנים בדעתם ולא לקחוני אתם. אולם בכל ששת השבועות של שלטון הבולשביקים הייתי נוהג לעזוב את ביתנו לשעות הלילה, הואיל ובכל לילה עלולים היו הבולשביקים לבוא ולקחת אותי אליהם.

משנרגעה הארץ בתום מלחמת פולין—רוסיה, גברה גם הפעילות הציונית. אחרי הוועידה ההיסטורית בסאן־רימו, שבה נמסר לאנגליה המאנדט על ארץ ישראל לשם הקמת בית לאומי לעם ישראל, דאגנו לכך שנוסח ההחלטה ייקרא בפומבי בכל בתי־הכנסת בעיר. גם התנועה החלוצית גברה והתרחבה, ונקלטו בה גם כמה סטודנטים, שוויתרו על המשכת לימודיהם לקבלת תעודת הבגרות, כדי למהר ולהגיע לארץ־ישראל ולסייע בבניין הארץ.

בשנת 1922 החליטו האוקראינים בגליציה להחרים את הבחירות לסיים הפולני. בהתאם לסדרי הבחירות קיבלו היהודים את המקומות בסיים, שוויתרו עליהם האוקראינים, וכך הגענו לנציגות של עשרים וכמה צירים יהודים בסיים הפולני. כל העיירה לבשה חג, שעה שאחד מן הצירים החדשים, ד"ר בערנארד הויזנער, בא לבקר בטלוסטה. כמעט כל יהודי העיירה יצאו לקבל פניו בתחנת הרכבת. הוא נאם בבית־הכנסת הגדול ונשא דברו על קרן־היסוד, ודומני שלא נשאר אז איש בעיירה שלא השתתף במגבית. זכורני כיצד שלמה'לי בעל־עגלה, שכל רכושו היה סוס־עבודה ועגלה שטוחה להובלת משאות, בא עלי בתרעומת על שביישתיו ולא באתי לקבל את תרומתו לטובת ארץ־ישראל.

גם בכל שאר השטחים התחילה אז פעילות ערה ביותר. הפעם ניגשנו גם לייסוד ספרייה ציונית. את הספרים רכשנו בכספי ההכנסות של ההצגות שערכנו. מכיוון שלא היה לנו חדר לשכן את הספרייה — החזקנו את הספרים על מרפסת ביתו של יענקל פעפער, חותנו של משה פעפער. שם הייתי עומד כל יום שישי אחר־הצהריים, גם בימי החורף הקרים, ועוסק בחלוקת ספרים לקריאה. הנערות הפשוטות היתה בפיהן טענה אחת: „יואיל נא כבודו לתת לי ספר עבה ככל האפשר..."; ואילו המשכילות שבהן היו בוחרות להן את הספר לפי תוכנו ועניינו. והיה עוד סוג אחד של קוראים — מן הספרים שבספרייה הייתי מביא ספרים אל הקלויז של חסידי טשורטקטקוב, ואנשים שהיו חסידים בלב ונפש היו מקבלים אותם ממני בהסתר, מתחת לשולחן, על מנת לקרוא בהם בביתם. כך היה עושה ר' ברוך־איטשע ויטאשקע, מגדולי הגבירים בעירנו, וכך היה עושה ר' ישראל גליק, אביו של ברציע גליק, מגדולי הלומדים בעיר ועם זה אדם משכיל. עדיין זכור לי הרושם הרב שטבע בהם הספר „יומנו של הרצל", שהופיע בימים ההם, או „יערעמיאס" מאת סטעפאן צווייג. בעקבות קריאתם של הספרים הללו נתעוררו לא אחת ויכוחים בקלויז, והורגשה בעליל השליחות התרבותית שמילאו הספרים האלה בחלל העיירה.

המרכזים של ההסתדרויות הציוניות למיניהן, שמושבם היה בלבוב, היו שולחים לעיתים קרובות את שליחיהם לבקר בעירנו, על אף היותה עיר לא־גדולה. הקבוצות הקטנות יחסית של ציונים מאורגנים נודעה להן השפעה רבה על שאר חלקי הציבור היהודי בעיר, וכך נמצא להם לשליחים קהל־שומעים רב למדי לנאום בפניהם ולהשפיע עליהם. חלפו־עברו „הימים הטובים" ההם, מלפני שנת 1914, כשראש־הקהל הרשה לעצמו לנעול את בית־הכנסת או את בית־המדרש בפני נואם ציוני. כל כינוס או חגיגה שערכו הציונים זכו עתה להשתתפות ערה מצד כל חלקי הציבור היהודי בעיר. בחוגי הציונים נוצר סוג חדש של „מיליונרים" — אנשים שהיו מחשבים ומונים כמה מיליונים דונמים של אדמת ארץ־ישראל נמצאים בידי יהודים, וכמה יהודים חסרים להשלמת מחצית המיליון הראשון בארץ.

*

בתחילת מאמרי זה דיברתי על שני מיני יהודים, שחיו ופעלו בשתי תקופות שונות של חיי ישראל בגולה. אולם גם בתקופה השנייה, לאחר כל השינויים בהלך־הרוח של הציבור היהודי, היה הציבור הזה מורכב משני מיני יהודים. בפולין האנטישמית, שבה הורע מצב היהודים מיום ליום, היו כולם מייחלים ומצפים לשינוי, לתמורה. אולם בעוד שהחלק הציוני היה ער ופעיל ושאף לחולל את התמורה במעשיו, היה החלק השני פאסיבי לגמרי והיה מקבל את החיים כמו שהם, גם אם הרשה לעצמו להעבירם תחת שבט הביקורת או להתלוצץ עליהם. וכך נמשך מצב העניינים עד לאותה שעה טראגית, שהטילה את יהדות פולין לידי משטרו של היטלר, של צורר היהודים הגדול והמסוכן ביותר בכל הדורות.

ורק בתקופתנו זו, שהיא טראגית ומלאת-הוד כאחת — התקופה שבה נספה שליש מן העם היהודי בצורה אכזרית ביותר, ובה קמה מדינת ישראל עצמאית וריבונית — הגעתי להבנת משמעותם הנכונה של דברי הגמרא: „ייתי ולא אחמיניה" — יבוא נא המשיח, אך אין את נפשי לראות בבואו. דורנו זה היה עד־ראייה לכליונם של שני מיני היהודים של יהדות פולין, הוא נועד לחיות בתוך ים של צרות, של דם ודמעות, במידה שלא נתנסה בה שום דור לפנינו. אך על כל אלה יכתבו ויספרו אחרים, אלה שראו את הדברים בעיניהם ממש, אלה שבאורח פלא ובניסי־ניסים הצילו את נפשם מתוך הגיהינום של ההשמדה הטוטאלית.

מיידיש: גבריאל ל.

יהושע שטרנליב

קדמוניות וזכרונות

מפי זקני העיר ומכוראה עיני

העיירה טלוסטה, ששכנה ליד הכביש הראשי לבוב—טשרנוביץ, ראשיתה במאה השמונה־עשרה, בתקופת הבעש"ט, שחי בעירנו לפני התגלותו, ובה גם נתגלה כבעל־שם־טוב. גם אמו של הבעש"ט חיתה בטלוסטה, ושם גם נפטרה ונטמנה. בשעת חלוקת פולין עלתה העיר בחלקה של הממלכה האוסטרית, ומאז השתייכה למחוז טארנופול.

לפני שנבנתה מסילת־הברזל, הובלו כל הסחורות בדרך לבוב—טשרנוביץ בעגלות, דרך העיר טלוסטה, וכל בית שני בעיירה שימש אז פונדק ובית־מרזח. העיר היתה שייכת, כמו כל העיירות בפולין, לבעל־אחוזה פולני — לנסיך פּוֹנינסקי. בכניסה אל טירתו עמד בית בן שתי קומות, שהיה בנוי בצורת מצודה ונקרא בשם „בראַמה" (השער). היו מספרים בעיירה, שאותו בית שימש בזמנו מִנזר לנזירות פולניות. לאחר מכן שימשה המצודה מרכז ללוחמי המחתרת הפולנית, ובמרתף הגדול שבבניין הוחזק נשקם של הלוחמים. בשנים האחרונות פתחו הפולנים בקומה הראשונה של אותו בניין צרכניה בשם „קוֹלקוֹ רוֹלניצ'ה" (חוג חקלאי).

המצודה שימשה כעין גרעין, וסביבו נבנו מוסדותיה הראשונים של העיר. על־יד הטירה נבנתה הכנסיה הפולנית, ובמרחק של כמאה מטר ממנה הוקם בית־המועצות, שנקרא בפי יהודי העיר „דאָס ראַט־הויז". במרחק מה מבית־המועצות הוקמה הכנסיה האוקראינית. בניין המועצה נבנה אבנים גדולות וחזקות, כמצודה עצמה, והיו בו גם פונדק ובית־מרזח. מסביב לבניין המועצה הוקמו חנויות קטנות, שבהן מכרו החנוונים היהודים את סחורתם. כל יום חמישי בשבוע התקיים בעיר יום־שוק, שבו היו איכרי הסביבה מביאים העירה את תוצרתם למכירה, ובכסף הפדיון היו קונים את צורכי ביתם. ימי השוק של כל שבוע והירידים המיוחדים שהתקיימו מזמן לזמן היוו מקור־פרנסה עיקרי ליהודי העיירה. בשנים האחרונות שלפני מלחמת־העולם הראשונה היה פונדקו של יהושע האלפרין משמש מקום־מפגש לבעלי האחוזות, שהיו באים העירה ביום חמישי בשבוע לרגל עסקיהם, וכך נוצרה שם מעין „בורסה" לתבואות.

בימים הראשונים היו בעיר חמש אורוות גדולות, שנבנו עוד בימי מלכות פולין בנקודות שונות בקצווי העיר והיו בנויות כעין מצודות. לאחר שעברה העיר לידי השלטון האוסטרי, שימשו הבניינים האלה אורוות לפרשי הקיסר. לאחר מכן עברו הבניינים לידי השלטונות המקומיים ונמסרו למוסדות ציבור או נמכרו לתושבי העיר. בניין האורווה שבדרך לזאלשטשיקי נמסר לאוקראינים, והם הפכוהו לבית־עם („נאַרוֹדני דוֹם"). הבניין שבדרך לטשורטקוב נרכש על־ידי ר' בנימין קאמרלינג והיה לבית־מגורים למשפחתו. הבניין שבדרך לבורשטשוב נמסר לקהילה היהודית והיא הקימה במקום הזה את בית־הכנסת הגדול של העיירה. בבניין הרביעי השתכן בית־העם הפולני „גוויאזדה" („הכוכב"). את האורווה החמישית, בדרך לבוטשאטש, קנה פקיד בית־המשפט פאסלאבסקי.

בשנת 1848 ביקר בעיירתנו קיסר אוסטריה פראנץ־יוסף הראשון. תושבי עירנו היהודים קיבלו פניו בלחם ומלח כשבידיהם ספרי־תורה, כנהוג בקבלת פני אורח רם־מעלה. הקיסר שאל את יהודי העיר, מה שאלתם ובקשתם; פרנסי העיירה ביקשו מאת הקיסר, שתינתן ליהודים **זכות בלעדית** להחזקת פונדקים ובתי מרזח בעיירה. הקיסר נענה לבקשתם והוציא את הצו. תעודה זו נשמרה שנים רבות בידי סבי ר' יהושע נאגלר ז"ל בנרתיק של כסף.

בשנת 1899 נחנכה מסילת־הברזל בעיירה, והדבר הזה שינה לחלוטין את פניה. במקום הפונדקים נבנו חנויות והוחל בייצוא תוצרת חקלאית לגרמניה. לפי התקנות היתה סחורה זו פטורה ממכס. בעלי האחוזות התחילו עוסקים באיבוס שוורים, שנועדו אף הם למשלוח לגרמניה.

עם התרחבות המסחר גדל גם היישוב היהודי בעיר. מלבד בית־הכנסת הגדול היו גם בית־מדרש ושלושה בתי־כנסיות של חסידים: „טשורטקובר קלויז", „ויזשניצר קלויז" ו„קופיטשינצר קלויז". כן היו בעיר חברות ומוסדות בעלי אופי סוציאלי: חברת „ביקור חולים", אגודת „יד־חרוצים" ואחרון אחרון — בית־הספר מיסודו של הבארון הירש.

אנשי חברת „ביקור חולים" היו עוסקים במתן עזרה לחולים על־ידי מתן תמיכה כספית, לינה בביתם של החולים וטיפול מסור בחולים שנזקקו לכך. שבת אחת בשנה, השבת של פרשת „משפטים", הוקדשה למוסד הזה. באותה שבת היו יהודי העיר מתכנסים בבית־הכנסת הגדול, וכל הנדרים של אותה שבת הוקדשו ל„ביקור חולים".

האגודה „יד־חרוצים" נוסדה על־ידי בעלי המלאכה, לשם מתן עזרה לבעלי־מלאכה עניים ונזקקים. היה להם אף בית־כנסת משלהם בקומת־המרתף של בית־המדרש.

בבית־הספר של הבארון הירש למדו והתחנכו נערים יהודים מכל השכבות בעיר. בני עניים היו מקבלים בבית־הספר ארוחת־צוהריים חמה בחודשי החורף וחליפות בגדים לכל עונות השנה. את התלמידים המצטיינים שלח המוסד על חשבונו אל בית־הספר החקלאי ב„סלוֹבודקה לעשנה". בוגרי בית־הספר החקלאי הועברו, בעזרת המוסד, אל החוות של איק"א בארגנטינה ובארץ־ישראל. בן־עירנו חיים גבאי, המתגורר כיום בחיפה, היה אחד מתלמידי „סלובודקה לעשנה" שנשלחו לארץ־ישראל. עסקני בית־הספר עזרו גם באירגון „תעשיות־בית" בעיר, בעיקר התעשייה של רשתות־שער, שהתמחו בה בנות העיר הנצרכות. ליד בית־הספר התקיים גם באנק להלוואות וקופת גמילות־חסדים מיסודו של הבארון.

שנים אחדות לפני מלחמת־העולם הראשונה נוסדה בעיר אגודה ציונית בשם „תקוות ציון"; בראשה עמדו בן־ציון ליבמן ומלך פרייד. ליד האגודה הוקמה גם מזכירות של הקרן הקיימת לישראל; המזכיר היה אבא גוטסמן. הוא זכה לעלות לארץ, וכאן נפטר לפני כמה שנים בקריית־חיים שליד חיפה. באותו זמן נפתח בעיר בית־ספר עברי. המורה הראשון היה מר זילברהאבר. ההוראה היתה כמובן במיבטא האשכנזי. נפתח גם גן־ילדים עברי בהנהלת מרים רוזנבוים, בתו של המלמד המשכיל ר' שניאור רוזנבוים, שלימד את תלמידיו תנ"ך עם ה„ביאור" של מנדלסון. אמרו עליו, שידע הוא בעל־פה את כל שיריו ויצירותיו של שילר. מסתבר שהחסידים החרימוהו, ואיש מהם לא מסר את בנו לידיו. מרים רוזנבוים חיה בארצות־הברית; לפני כשנה ביקרה בארץ כתיירת.

בשנת תרס"ו (1906) נסערה העיר על־ידי המוני פליטים יהודים מרוסיה הצארית, שנמלטו אל מעבר לגבול מאימת הפוגרומים. חלק מן הפליטים נשאר בעיירה, אך רובם המשיכו דרכם אל מעבר לים.

באותה שנה עצמה נחנך בית־המדרש החדש, שנבנה בכספי דודתי רבקה בראקסמייאר ז"ל („רבקה הנגידה"). בהקמת בית־המדרש הושקע סכום נכבד — עשרת אלפים פלורין. אך בית־המדרש נפתח בסימן של מחלוקת. לפי התוכנית צריכים היו „המקומות" בבית־המדרש להימסר למת־פללים הקבועים, הוותיקים, אך למעשה נמכרו המקומות לכל המרבה במחיר. כתוצאה מזה פרצה מחלוקת, שפילגה את העיר. הדברים הגיעו לידי חילול השם — כל שבת בשעת התפילה עמדו השוטרים ליד בית־המדרש ושמרו על הסדר...

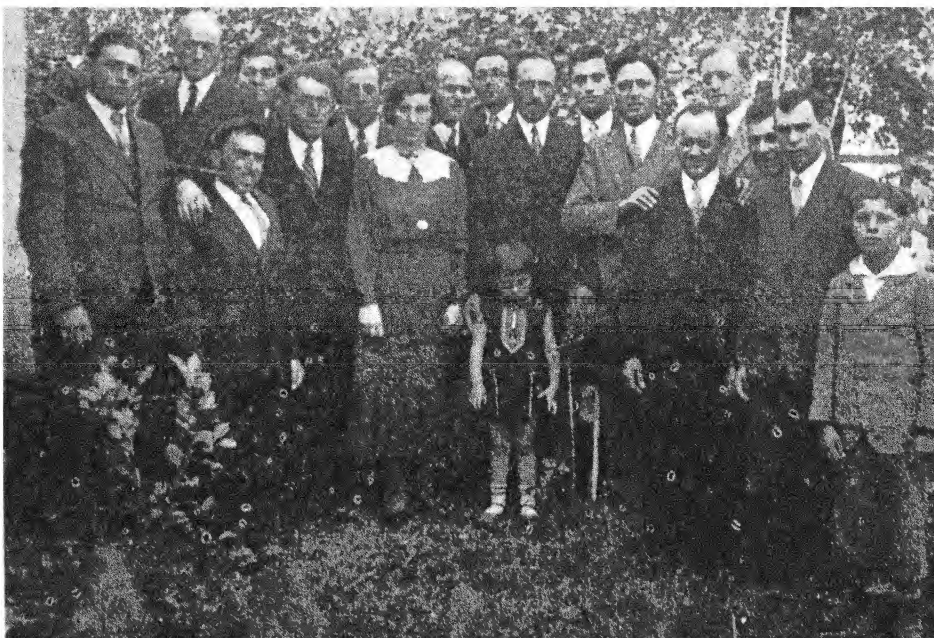
באותה תקופה פרצה גם המחלוקת על השליטה בוועד־הקהילה (קולטוס־געמיינדע). שנים רבות היה ועד־הקהילה בידי „עמך", וראש הוועד — ראש־הקהל — היה סבי ר' חיים נאגלר ז"ל. בעלי האחוזות — אליהו אלבין, מאיר קליינר ויצחק ויטאשקא — לטשו עין אל המשרה הזאת ורצו לקבל לידיהם את רסן השלטון, ובעזרת „הפריץ", בעזרת השלטונות, אף הצליחו בכך. המחלוקת בעניין הזה נסתיימה רק בשנת 1914, כשפלשו הרוסים ושרפו את העיירה.

לסיום רשימתי ברצוני להזכיר עוד שתי דמויות אצילות מבין תושבי עירנו.

ר' פינחס הודורוב זצ"ל, רבה של קהילת טלוסטה במשך שנים רבות, היה אחד מגדולי הרבנים בדורו. הוא ניספה במגיפת החולירע, שפרצה בעירנו בתקופת מלחמת־העולם הראשונה וקטלה רבים מתושביה.

הדמות השניה היתה שרה בת מרדכי־הירש, שכינויה בפי רבים היה „שרה בת־טובים". היתה זו אשה צנועה, שהקדישה כל חייה לעזרה לנצרכים. כל יום שישי היתה מחזרת על בתי התושבים ואוספת חלות, בשביל לחלקן לעניי העיר. היתה מטפלת בחולים עניים ודואגת למחסורם, וכן היתה דואגת לאסירים יהודים, לתמוך בהם ולעודדם.

כזאת היתה דמות עיירתנו, שנחרבה בין שאר קהילות ישראל בגולת אירופה.

קבוצת ציונים כלליים עם יהושע שטרנליב ומשפחתו לפני עלייתם לארץ־ישראל.

א גרופּע „ציונים כלליים" מיט יהושע שטערנליב און זיין משפּחה פאַר זייער אוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל.

שמואל פידרר־מרגלית

מן העבר הרחוק והקרוב של עירנו

את דברי אלה על העבר הרחוק והקרוב של עירנו מן הראוי היה להתחיל בלשון השגורה: „כשאנו מדפדפים בספר תולדות עירנו..." אולם, האם קיימת בכלל איזו היסטוריה שהיא כתובה של עירנו שנחרבה, בדפוס או בכתב־יד, שאפשר לשאוב ממנה ידיעות על קיומה של קהילתנו במאות הקודמות? אמנם הגיעה לאוזני שמועה על מציאותו של ספרון היסטורי בשם „טלוסטה על נהר טופה", פרי־עטו של מחבר פולני, שהופיע בלבוב לפני כשמונים שנה, אך כל כמה שהשתדלתי להשיג את הספרון הזה, לא הצלחתי להשיגו. מצד שני, הקובץ „פינקס טלוסט", שנמצא בכתב־יד בבית ר' זיידה בן הרב (ר' זיידע דעם רבס), הכיל אמנם ידיעות רבות על בעיות־דת שונות, על גבאים ושוחטים, על סדרי־תפילה, על בית־העלמין ובית־ההקדש, אך לא היו בו כמעט שום פרטים בעלי ערך היסטורי. ומתבקשת תשובה לשאלות: מאימתי היה קיים יישוב בטלוסט? מי היו הראשונים, המשפחות הראשונות בעירנו? מה היה אורח חייהם, מקור פרנסתם, וכו' וכו'?

ר' זליג קראַמר ע"ה, שהיה אדם משכיל ובעל ידיעות בהיסטוריה, סיפר כי בתחילת המאה השש־עשרה לא היתה טלוסט אלא נקודת־שוק אזורית, מקום שהתקיימו בו ירידים, ואיכרי הסביבה היו באים למכור שם את יבולם. ביום בהיר אחד התיישבו שם שתי משפחות מישראל, שהגיעו מאוקראינה הרוסית או מפודוליה, ופתחו בתי־מזיגה קטנים למכור בהם יי"ש ותמד לכפריים הבאים לירידים. היו אלה אבות־אבותיו של ר' איציק שטרנליב (שהיה בן־זמננו), והם התיישבו על הגבעה שמעל לבאר־המים, לא הרחק מן ה„טארגוביצה" (שוק הבהמות). לאחר מכן הגיעו מאותה הסביבה כמה משפחות נוספות, בנו בתים ופתחו חנויות, ובתחילת המאה השמונה־עשרה, בימי הבעש"ט, כבר היו בטלוסטה כמה מאות משפחות מישראל, שעסקו בעיקר במקח וממכר. הרוזנת פונינסקה, ששלטונה היה פרוש על כל הסביבה, היה לה עניין רב בהתפתחות העיר, ולפיכך תיקנה תקנה, שכל יהודי הרוצה לבנות לו בית או חנות בעיר יקבל חינם אין כסף את המגרש לביתו ולגינתו, להקמת הבית יוכל להשתמש באופן חופשי בעצי היערות שבסביבה, יוכל לרעות את בקרו בכרי הדשא שמסביב לעיר ללא כל תשלום, ויזכה להנחות רבות אחרות. על־ידי צו מיוחד, שנחתם בסמל בית־הרוזנת, הוכרזה טלוסטה ל„עיר חופשית", וכך זכתה למעמד מיוחד במינו בכל הסביבה כולה. מספרים על אותה רוזנת, שבימי זיקנתה נזדמנה פעם לעיר באחד מימי השוק, ובראותה את החנות הראשונה למימכר בדים בעיר התפעלה כל־כך, שנכנסה לאותה חנות לקנות לה כמה מטרים „ציץ" לשמלה ושילמה תמורתם ממון רב — עשרה דוקאטים זהב!

וכך נמשכו העניינים שנה אחרי שנה: טלוסטה נשארה עיר חופשית, בשעה שיתר הערים והכפרים היו חייבים בתשלום מס לרוזנת על כל קטנה וגדולה. המצב הזה נמשך גם אחרי מות הרוזנת, הואיל ובצוואתה כללה הוראה ליורשים שלא לשנות את מעמדה של העיר. ויהי היום, ויבוא אל חצר הרוזנות יהודי מטלוסטה ויבקש לראות את פני בנה של הרוזנת המנוחה. כשהובא לפני הרוזן, סיפר מעשה שלא היה ולא נברא, שהוא בא כשליחה של הקהילה היהודית בטלוסטה לבקש ממנו — בשם כל היהודים — שיואיל להחזיר ולבטל את כל זכויות־היתר שהוענקו לעיר על־ידי אמו המנוחה — הואיל ואין יהודי העיר רוצים להיות מופלים לטובה מכל שכניהם... רוצים הם לשאת בכל אותן החובות המוטלות על תושבי כל יתר הערים... אותו יהודי הציג גם תעודה מזויפת שנכתבה כאילו על־ידי הנהלת הקהילה ונחתמה בחותמתה, ובה הם כותבים במפורש, שחור על גבי לבן, שאין הם רוצים ב„עיר חופשית". הרוזן נתהרהר קמעה ואחר־כך אמר: „נו, מילא, אם זהו רצונם של היהודים, אמלא את רצונם...". מכאן ואילך התגלגלו העניינים בדרך הסלולה: הרוזן קרא למנהל לשכתו ופקד לשנות את כל ה„הפרוצידורה", היינו לקחת בחזרה את כל זכויות־היתר של יהודי טלוסטה — וחסל סדר „עיר חופשית"! מסתבר שלמן היום ההוא נעשה אותו יהודי „יוצא ונכנס" בבית הרוזן ואצל מנהל־העסקים שלו, והיה מדריכו בעצה כיצד לבצע את העבודה המעשית של „פשיטת־העור" מיהודי טלוסטה, ואגב כך דאג לכך, כי גם לכיסו הוא ייכנס משהו מן המסים החדשים שהוטלו על יהודי העיר.

התחילה איפוא פרשה של תשלומים וסחיטת מסים בכל מיני תואנות ותחבולות, מעשירים ומעניים גם יחד, וכל מי שלא השיגה ידו לשלם הושיבוהו ב„חד־גדיא" או הושיבו בביתו „זאקיצניק" (אֶקזקוּטניק — מוציא־לפועל). ה„זאקיצ־ניק" היה מופיע בצורת „דראגוֹנר" (חייל מחיל־הפרשים) מזאלשטשיקי, היה בא רכוב על סוסו והיה מתיישב בביתו של החייב וחי על חשבונו עד לגמר סילוק החוב. כך נעשו ה„זאקיצניקים" אורחים תדירים בבתיהם של יהודי טלוסטה.

סיפור זה ועוד סיפורים אחרים שמעתי מפי שכננו החביב מ.ז. קראַמר.

לא פחות מעניין הוא הסיפור על מלחמתם של יהודי טלוסטה נגד הפורעים שנקראו בשם „באראבער" ונצחונם במלחמה זו.

מי ומי היו ה„באראבער"? כיצד הגיעו לטלוסטה ולשם מה? מעשה שהיה כך היה:

בשנת 1898, בתקופת מלכותו של הקיסר פראנץ־יוסף הראשון, עסקה ממשלת אוסטריה בסלילת מסילת־ברזל לאורך גליציה כולה, וקשים היו חבלי־הביצוע של התוכנית הענקית הזאת. בקטע המסילה הסמוך למקומותינו עבדו בסלילת הקו פועלים שנקראו בפי היהודים „באראבער" — ערלים בעלי קומה גבוהה וכתפיים רחבות, שהפילו פחדם על כל מי שבא במחיצתם בהתנהגותם הפרועה ובשיכרותם המופלגת. הם דיברו מין ניב פולני שלא היה מובן במקומותינו, ותמיד היו

ששים אלי ריב ומהלומות. ועל שום מה הדביקו להם את הכינוי „באראבער?" על כך אין לבוא בקושיות אל יהודי טלוסטה שלנו. מי חכם ויגיע עד חקר שורשם של הכינויים השונים והמשונים שהיו להם מהלכים בעירנו. אפשר כינו אותם כך, משום שראו בהם דמיון־מה לערביאים... יש רגליים לסברה שסברו רבים, כי היו אלה „מאזורים" פולניים. אך יהיה מה שיהיה מוצאם של ה„באראבער", עובדה היא שהם החליטו פעם לערוך קצת „פוגרום" ביהודי טלוסטה, בדיוק ביום הראשון של חג השבועות בשנת 1898. התואנה לכך היתה: המוזגים עושקים אותם, מקבלים מחירים גבוהים בעד היי"ש, ואילו הכוסיות שבהן מוגשת „הטיפה המרה" הן קטנות ביותר. היהודים כלל לא ידעו על הסכנה האורבת להם; הם נמצאו אותה שעה בבתי־כנסיות ובבתי מדרשות והתענגו על ניגוני־החג הערבים לאוזן. אולם מקרא מפורש הוא: „לא ינום ולא יישן שומר ישראל". הזשאנדארמים של פראנץ־יוזף ידעו מה שמתרחש, והם פרצו — באמצע התפילה — אל בתי־הכנסת בזעקה: „זשידזי, ראטויציע שיען!" (יהודים, הצילו את נפשכם!). כהרף־עין רצו הכול לבתיהם, חטפו מכל הבא ליד: מוטות־ברזל, גרזנים, „מאזנים" של עגלות וכלי־מלחמה אחרים, התייצבו מאחורי הזשאנדארמים וצעדו, בדרך לסבידובה, לקראת האויב. בשורות הראשונות צעדו הגברתנים ועזי־הנפש: סוחרי־סוסים, קצבים וסתם בני־נוער, והחלטה נחושה בלבם ללמד את ה„באראבער", לקח „למען ישמעו וייראו"... הפגישה בין המחנות התקיימה מחוץ לעיר, בדרך־המלך. ראש הזשאנדארמים צעק לקראתם: „סטויציע, בו סטשעליאם!" (עמדו, פן אירה בכם!). אך הקריאה לא הועילה; הם התחילו מיידים בנו אבנים ופרצו אלינו עם כלי־מלחמתם: אתים, מכושים ומוטות־ברזל. הזשאנדארמים ענו על כך באש ממש, ומיד הפילו אחדים מהם. ה„באראבער" פנו עורף וינוסו, ואנשינו רדפו אחריהם, הרביצו בהם כהלכה ורדפו אחריהם עד אל המחנה, שהיה מקום משכנם. ההתקפה כולה ארכה רגעים מעטים בלבד, אולם היא המיטה אסון על התוקפים: היו להם כמה אבידות בנפש, ואילו בצד היהודים רק נפצעו אנשים אחדים. על תוצאות ההתקפה לא דיברו בקול רם, ורק התלחשו, מחשש של „מה יאמרו הגויים", כיוון שהשלטונות אמרו לערוך חקירה בדבר האבידות בנפש... אך לבסוף נרגעו הרוחות, ומאז שקטו ה„באראבער" ולא נגעו באיש לרעה. כמה שבועות אחרי המאורע הזה סיימו את עבודתם ועזבו את העיר. מאז התחילו גם הגויים המקומיים מתייחסים אלינו ב„דרך־ארץ", ויחס זה נמשך כמה שנים. זה היה הפיצוי לסערת־הרוחות ולחג שהושבת באותו חג השבועות של שנת 1898.

הנה מקרים כאלה ודומיהם, נוגים, מעניינים וגם מרוממי־נפש, התרחשו בעיירה שבה נולדנו וגדלנו, שבה חיו יקירינו את חייהם בימי שמחה ובימי אבל ויגון, ובה ניספו יחד עם שישה מיליונים קדושים וטהורים מבני עמנו. אנו לא נשכחם לעולם. ספר נספר אודותם ועל אודות עיירתנו, שנחרתה עמוק־עמוק בלב, לבנינו ולבני־בנינו אחרינו, עד סוף כל הדורות.

הרחוב הראשי והכביש הראשי מזאלעשטשיקי לטשורטקוב בתקופת הכבוש הרוסי (1915).

די הויפטגאס און דער שטראס פון זאלעשטשיקי קיין טשארט־קאוו אין דער צייט פון דער רוסישער אָקופּאַציע (1915).

יהושע השיל חודורוב

רבנים, בעלי־בתים, חסידים ולמדנים

נהוג ומקובל היה בתפוצות ישראל, כשבא אדם חשוב לאחד המקומות ורצה לתהות על טיבו של היישוב היהודי ועל מהותו הרוחנית, היה משתדל להתוודע אל רבה של הקהילה, ולפי טיבו של הרב היה קובע ומביע דעתו על הקהילה כולה. משום כך מן הראוי לבדוק ולראות, מי ומי היו היושבים על כס הרבנות בטלוסטה בדורות האחרונים, במשך מאתיים שנה לערך.

בדומה לקהילות קטנות אחרות, שנתפרסמו בעולם היהודי כולו אך ורק בזכות הגאונים וגדולי־התורה ששכנו כבוד בתוכן, נודע גם שמה של קהילת טלוסטה למרחוק בזכותו של ר' ישראל בעל־שם־טוב, שחי ופעל בעירנו במשך תקופה ארוכה. אין בידי, לצערי, שום נתונים מדויקים על התקופה ההיא, וחוששני שנתונים כאלה אינם נמצאים כלל. נשארו רק קצת מכתבים, שבהם הוסיף הבעש"ט את הציון „מטלוסט" בצד חתימתו, וכן מצבת קבורתה של אמו שרה בבית־העלמין של עירנו. מתוך כל החישובים ניתן להסיק, שהבעש"ט התגורר בטלוסט כעשר שנים, בין ה'ת"ץ לה'ת"ק (1730—1740). באותו זמן כבר נמצא בעיר בית־מדרש, וכן נמצא שם בית־מרחץ עם מקווה. המקווה הזאת שמרה על קיומה עד התקופה האחרונה ונקראה בפי כול „המקווה של הבעל־שם־טוב".

באותה תקופה היה בטלוסטה רב בשם ר' יצחק. אחריו ישב על כסא הרבנות בנו ר' אליהו־אריה. על אודות שני הרבנים האלה אין בידי שום פרטים נוספים. ידועים לי רק כמה פרטים על הרבנים שבאו אחריהם, שישבו על כס הרבנות במאה ועשר השנים האחרונות. לא אנסה גם לתאר טיבם ומהותם של הרבנים האלה; אסתפק רק בציון שמותיהם ויחוסם — דור דור ודורשיו.

הראשון היה ר' דוב־בר (בערצי) ז"ל, ממשפחת שפירא הנודעת לתהילה. הוא היה בנו של הרב הקדוש ר' יהודה־מאיר ז"ל משפיטובקה ונכדו של הרב הקדוש ר' פינחס מקוריץ זי"ע, ונפטר בטלוסטה בשנת תר"י (1850). הרב המפורסם ר' מאיר שפירא ז"ל והרב מוויקנה ר' אלתר היו נכדיו של דוב־בר.

הרב השני היה הרב המפורסם ר' אברהם יהושע־השיל ז"ל, נצר משפחת הרבנים המפורסמת קצנלבויגן. הוא היה בנו של הרה"ק ר' מרדכי מאוסטיליה ז"ל, שהיה נכדו של הרב הקדוש ר' מרדכי מנעסכיז זי"ע. ר' אברהם יהושע־השיל ז"ל נפטר בטלוסטה ביום ט' בניסן תרנ"ד (1894).

הרב השלישי היה חתנו של הרב קצנלבויגן, אבי מורי הרב המפורסם ר' פינחס ז"ל, נצר למשפחת חודורוב המפורסמת מברדיטשב. הוא היה בנו של הרב המפורסם ר' דויד ז"ל מרוס־באנילא, נכדם של הרב הקדוש ר' חיים מקוסוב ושל הרב הקדוש ר' פינחס מקוריץ זי"ע. הוא נפטר בטלוסטה ביום כ"ו מנחם־אב ה'תרע"ה (1915).

הרב הרביעי היה בנו של ר' פינחס, הוא אחי, הרב ר' אברהם שמואל־אבא חודורוב הי"ד, שהרוצחים ימ"ש שילחוהו לבלזץ, יחד עם משפחתו, בעת ה„אקציה" ביום אסרו־חג של סוכות ה'תש"ב. אמי מורתי הרבנית שיינדלה הי"ד נורתה אז ונהרגה במקום.

רשימה קצרה זו של רבני טלוסטה אינה טעונה פירושים נוספים. לא רבות הן הקהילות הקטנות, שזכו לכמה דורות רצופים של רבנים מפורסמים, שישבו על כס הרבנות לא רק בזכות תורתם ויראתם, אלא היו גם בני גדולים ומפורסמים, שגודלו וחונכו על ברכי התורה והחסידות. עובדה זו תרמה רבות לכך, שקהילת טלוסטה היתה גם היא קהילה ידועה וחשובה. וכאן רצוני להוסיף רק פרט אחד לדמותו של אבי ז"ל, שהיה מקיים כל ימיו „והגית בו יומם ולילה", והיה מפסיק תלמודו רק באשמורה השנייה, שעה או שתיים אחרי חצות.

רוב המשפחות בעירנו מוצאן היה מאוקראינה. בימי גזירות ת"ח ות"ט וכן בימי הרדיפות והפוגרומים של שלהי המאה הי"ט עברו יהודים רבים את הגבול והשתקעו בטלוסטה. אחת המשפחות, שיחוסן נמשך עוד מתקופת הבעש"ט הקדוש, היתה, לפי מיטב ידיעתי, משפחת הורניק. אני עצמי עודני זוכר כיצד היה ר' אלתר הורניק מהלך בערב שבת מבית לבית — והוא כבן שמונים — לאסוף חלות למען עניי העיר.

רוב גדול של החסידים התרכזו בקלויז של טשורטקוב ובקלויז של ויזשניץ. מנהיגיהם של חסידי טשורטקוב היו ר' אהרן־וולף ברעכער, ר' מנדל פידערער, ר' שמשון קליין, ר' מוניע סטופ ור' מוטיע שפיצער. חשובי חסידי ויזשניץ היו ר' יוסי (יוסף) אפשטיין, גיסו של ר' דויד פידערער, ר' אהרן דרימער, ר' הירש ברעמער ור' שלמה שו"ב. כולם כאחד היו יהודים כשרים ויראי־שמים, וכולם שאפו לכך, שבניהם יהיו בני־תורה. חוץ מזה היו גם חסידים של הרבי מקופיטשיניץ, של הרבי מזאלשטשיקי ושל רביים אחרים. יש לציין, שהכינוי „חסיד" היה מושג רחב מאוד והקיף אנשים שונים מאוד זה מזה. היו חסידים שדבקו ברבם ורצו באמת ובתמים ללכת בדרכיו וללמוד ממנו את דרכי התורה והחסידות. בעיני ראיתי מה שרשם בפנקסו אחד הרביים: „פלוני בן פלוני ביקש להתפלל בעדו, שיתן לו ד' לב להבין בתורה". אולם חסידים מסוג זה כבר היו יקרי־המציאות בימינו, והיו חסידים שנסעו אל הרבי כאל „בעל־מופת", על מנת להיוושע מפיו בישועות ונחמות, משום שהאמינו בלב שלם במאמר: „צדיק גוזר והקב"ה מקיים". וכולם כאחד האמינו, ש„כל המחובר לטהור — טהור".

היה בעירנו בית־מדרש ישן, והיה בית־מדרש חדש, שבנתה מכספה מרת רבקה בראקסמייאר, בת ר' יהושע נאגלער ע"ה, והשקיעה בהקמתו שנים־עשר אלף רייניש כסף. בית־המדרש היה מרכז לתורה ולתפילה, ודלתותיו היו פתוחות כמעט בכל שעות היום והלילה. בשעה שלוש או ארבע לפנות

בוקר היה השמש מהלך מבית לבית ומעורר את הישנים בקול זמר: „עורו נא, קומו לעבודת הבורא!" ובאישון לילה עוד ישבו שם בחורים וישישים ולמדו תורה לשמה בשקידה רבה ובהתמדה גדולה.

מבין חשובי בעלי־הבתים שהתפללו בשבת בבית־הכנסת הגדול, זוכר אני את ר' חיים לאנגהולץ, שהיה אדם חשוב ובעל מידות תרומיות. הוא לא נמנה על החסידים, אך היה „מוקיר רבנן". בכלל אין זכורים לי בעירנו יהודים „מתנגדים". אפילו סתם בעלי־בתים, שלא היו חסידים, היו מוקירים את הרבי והיו חולקים לו כבוד. וכולם היו חולקים כבוד לתלמידי־חכמים. זכורני כי יצחק שעכנער ע"ה היה נכנס אצל אבי ז"ל כמעט כל ערב, חוץ מליל שבת, ושעה ארוכה היה עומד על רגליו — מפני כבוד התורה — והיה מסרב לשבת בפני אבי.

כמה יהודים הצטיינו בדור האחרון כתלמידי־חכמים בעלי שיעור־קומה: ר' יעקב שור ע"ה (בנו של ר' יצחק הפחח), ר' הירש מאיר ע"ה ור' זלמן מלמד ע"ה. הם היו „למדנים", וכך היה גם כינויים בפי הבריות. כמלומד בעל שם עולמי נודע ד"ר בערל וואכשטיין ע"ה, מחובשי בית־המדרש של טלוסטה. הוא נעשה מנהלה של הספריה היהודית שליד קהילת וינה, וחיבוריו בשטח פענוח המצבות בבתי־קברות עתיקים עשו רושם רב בחוגים העוסקים בחוכמת־ישראל החדישה.

אחרי שנים רבות של ניתוק מעירי ומולדתי קשה לי לזכור ולפרט כל אותם בעלי־בתים חשובים ומהוגנים, שביקשו בכל לבם להנחות את בניהם בדרך הישר ולגדלם לתורה ולמעשים טובים. אף־על־פי־כן אזכיר כמה מהם: ר' חיים נאגלער, ר' מוניע גערטנער, ר' יצחק שטערנליב ור' חיים־מוניע הירש.

בראשית קיומו של היישוב היהודי בעיר, בימי ממלכת פולין, התפרנסו היהודים ברובם מייצור יי"ש ומכירתו בימי השוק. כך היה המצב גם בשנים הראשונות לשלטון האוסטרי, עד שקמו החנויות הממשלתיות למכר יי"ש (פראַפינאַציעס) ומכירת המשקה הזה הפכה להיות מונופול של הממשלה. לאחר סלילת קו־הרכבת מטארנופול לטשרנוביץ התפתח המסחר בתבואות, שסיפק תעסוקה ומחיה לרבים מיהודי העיר. היו גם שעסקו בייצוא מוצרים חקלאיים לגרמניה.

עם זאת היגרו רבים מבני העיר לארצות־הברית בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה, ולא היתה כמעט משפחה בעיר, שלא היה לה קרוב־משפחה באמריקה. צעירים רבים, שלא מצאו כל בסיס לעתידם בחיי הכלכלה של העיירה, עזבו את העיר והשתקעו בוינה או בגרמניה. בסיוע קרן־העזרה מיסודו של הבארון הירש למדו כמה צעירים בבית־הספר החקלאי בסלובודקה, על מנת שיוכלו להתיישב במושבות היהודיות שבארגנטינה. ביוזמתה של הקרן הזאת, של איק"א, הועסקו גם כמה נערות מבנות העיר בתעשיית רשתות לשער.

בארבעים השנים האחרונות שקדמו לחורבנה של העיר אירעו בה כמה מאורעות, שנחרתו עמוק בזכרונם של תושביה. המקרה הראשון אירע בשנת 1898, שעה שעובדי מסילת־הברזל, „מאזורים" מגליציה המערבית, התנפלו על היהודים בחג השבועות ואמרו לפרוע בהם, לערוך פוגרום בזעיר־אנפין. היהודים התייצבו נגדם בכוח, הפילו חלל אחד מן המאזורים ואילצו אותם להסתלק מן המערכה.

המאורע השני היה בימי מלחמת העולם הראשונה. כמעט כל בתי היהודים הוצתו, בעיר פרצה בהלה גדולה, וכל הלילה כולו בקעו קולותיהם של ה„נשרפים" עד לב השמים. לאחר זה פרצה מגיפת טיפוס, שבה ניספו כמה מאות יהודים תוך ימים ספורים. כל זה גרם לכך, שיהודי העיר כולם, פרט למעטים מאוד, הצטרפו אל הצבא האוסטרי בנסיגתו השנייה (בראש־השנה תרע"ו), ורבים מהם לא חזרו עוד אל עירנו. רושם קשה ומדכא השאיר בלב בני העיר גירושם של יהודי סניאטין על־ידי הרוסים, שחל בחג השבועות של שנת תרע"ה; הם הגיעו לטלוסטה ובני העיר עשו כמיטב יכולתם לעזור להם.

זהו בקיצור מה שהעליתי מזכרוני על חיי עיר־מולדתנו טלוסטה ויישובה היהודי עד לתקופת השואה, שבה הוכחד היישוב הזה ונמחה מתחת השמים.

תהא נשמתם של הקדושים והטהורים צרורה בצרור החיים, וד' ינקום דמם.

מפלתו של פראנק בטלוסטה

ידוע כי חסידי יעקב פראנק בגליציה הצליחו למשוך אליהם רבים וכן שלמים בערים שמסביב לטלוסטה, כגון טשורטקוב, קופיטשינצה, בורשטשוב, אוזיראן ועוד. אך לא כן היה הדבר בטלוסטה, ובעניין זה נשאר בזכרוני סיפור־מעשה, ששמעתי מפי אבי ז"ל:

ביקורו של פראנק בעיירתנו חל ביום שישי בשבוע בתקופת החורף. שלג כבד כיסה את העיר ומבואותיה, וכל אנשי העיר יצאו לגרוף את השלג ולפנות דרך לאורח, שהכריז על עצמו שהוא גלגולו של „המשיח" שבתי צבי. פראנק הגיע בכרכרה מפוארת, מלווה שיירת רוכבים בתלבושת של קוזקים. האורח התאכסן בבית הרב, כיאה לאדם רם־המעלה כמוהו.

בליל שבת, כשפצה האורח פיו לקדש על היין, הרגיש הרב מיד כי הוא בור גמור, אולם לא העז להגיב על כך. למחרת, ביום השבת, קרה מעשה, שהגדיש את הסאה והוציא את הרב מגדרו. אשה מבנות העיר באה אל פראנק כשהיא ממררת בבכי וביקשה ממנו תרופה לילדה החולה. פראנק יעץ לה לגשת אל בית־המרקחת ולקנות תרופה מסוימת, שצריך היה לשלם בעדה בכסף מלא. הרב ראה בזאת הדחה לחילול שבת. הוא פנה אל פראנק וקרא בזעם: „בור ועם־הארץ שכמותך, צא מיד מביתי!". פראנק נבהל, ועוד באותו יום ברח עם פמלייתו לטשורטקוב.

אז התחילה ראשית מפלתו של פראנק, שהתיימר להיות משיחם של ישראל. הוא וכל עדתו התרחקו יותר ויותר מן היהדות, ובסופו של דבר המירו את דתם והת־בוללו בין הפולנים.

מנחם טייבר

בבית הקברות הישן

בְּבֵית־הַקְּבָרוֹת הַיָּשָׁן פְּרוּצָה מִסָּבִיב הַגָּדֵר
וְעֵז אוֹ פָּרָה וְגַם סוּס בַּפִּרְצָה בָּהּ נִכְנָס וְעוֹבֵר,
הוֹלֵךְ עַל־פְּנֵי מַצֵּבוֹת וּמְדַלֵּג וּמְקַפֵּץ עַל קְבָרִים
לִלְחוֹךְ אֶת הָעֵשֶׂב הַטּוֹב הַמּוֹרִיק רַעֲנָן לַעֲבָרִים.

בְּבֵית־הַקְּבָרוֹת הַיָּשָׁן הַקְּבָרִים צְפוּפִים־צְפוּפִים,
זְרוּעִים כְּפִרְחֵי הַשָּׂדֶה צִיּוּנִים כְּפוּפִים־כְּפוּפִים.
עָלוּ עֲשָׂבִים בְּלֶחְיָהּ שֶׁל כָּל אֶבֶן בָּכוּת וְגַלְעֵד,
כִּסְּתָה יְרוּקָּה כָּל לְפַ״ק וּבָלְעָה הַפְּאנוּ״גִים כִּמְעַט.

בְּבֵית־הַקְּבָרוֹת הַיָּשָׁן רַק אַחַת יְחִידָה מַצֵּבָה
עוֹמֶדֶת יָשָׁר זְקוּפָה, לֹא כְפוּפָה וּגְחוּנָה מְשֻׁיֶּבָה;
הָעֵשֶׂב סָבִיב לָהּ יָרֹק וּפָרָה לְלַחֲכוֹ אֵין נִגֶּשֶׁת,
כִּי זוֹ מַצַּבְתָּהּ שֶׁל שָׂרָה הַצַּדֶּקֶת אִמּוֹ שֶׁל הַבֶּעשׁ״ט.

אִמּוֹ שֶׁל הַבֶּעשׁ״ט נִפְטְרָה עֲנִיָּה מְרוּדָה וּגְמוּרָה
וְקֶבֶר כָּרוּ לָהּ עִם שְׁאָר הַקְּבָרִים שֶׁבִּקְצֵה הַשּׁוּרָה.
שָׁנָה הִצְטָרְפָה אֶל שָׁנָה עַד שֶׁבָּא וְהִגִּיעַ הַיּוֹם
לְהַצִּיב מַצֵּבָה עַל קִבְרָהּ – וְאוּלָם לֹא נוֹדַע הַמָּקוֹם.

נָסְעוּ לַצַּדִּיק שֶׁל הַדּוֹר – וְאֵי דוֹר שֶׁאֵין לוֹ צַדִּיקוֹ –
שָׁמַע הַצַּדִּיק וְהֶחֱזִיק זְקָנוֹ בְּכַפּוֹ וְהֶחְלִיקוֹ,
וַיֹּאמֶר: קְחוּ שְׁתַּיִם פָּרוֹת צְעִירוֹת לֹא עֻבַּד בָּן בְּעֹל
וְנָשְׂאוּ אֶת מַצֶּבֶת שָׂרָה וְתֻצַּב בַּאֲשֶׁר שָׁם תִּפּוֹל.

נָשְׂאוּ הַפָּרוֹת עַל גַּבָּן אֶת הָאֶבֶן, וְהִיא לֹא־קְשׁוּרָה,
וַיִּשַּׁרְנָה בֵּינוֹת הַקְּבָרִים וַיַּפִּילוּהָ בִּקְצֵה הַשּׁוּרָה.
רָאָה וְיָדַע כָּל רוֹאֶה כִּי נוֹדַע וְנִמְצָא הַמָּקוֹם,
וְכָאן הוּא קִבְרָהּ שֶׁל שָׂרָה, זִכְרוֹנָהּ לִבְרָכָה,
עַד הַיּוֹם.

(מתוך „כתר" מאת שמשון מלצר)

גבריאל לינדנברג

הבעל־שם־טוב בטלוסטה

בהקדמתו הקצרה לתולדות הבעש"ט בספרו „החסידות והחסידים" (הוצאת דביר תרפ"ח) כותב ד"ר ש. א. הורודצקי: „חומר נאמן לתולדות הבעש"ט אין בידינו, כי בכלל אינו נמצא. את כל החומר לתולדות הבעש"ט מוכרח הייתי לקבל מן האגודות השונות, שבאו בספר „שבחי הבעש"ט" ועוד בספרים שונים מתלמידיו ותלמידי תלמידיו".

נוכח הודאתו זו של אחד מראשוני חוקרי החסידות, קשה מאוד לגשת לבירור העובדות בעניין תקופת שהותו של הבעש"ט בטלוסטה. לכל היותר אפשר להשוות את הגירסאות השונות בעניין זה ולברר איזו מהן מתקבלת ביותר על הדעת, לאור המסורת הרווחת בטלוסטה עצמה, שהיתה לכל הדעות אחת התחנות העיקריות בדרך חייו של מייסד החסידות.

חוסר הבהירות והדיוק בכל הנוגע לדרך חייו של הבעש"ט מתחיל עם ציון תאריך לידתו. שמעון דובנוב כותב (דברי ימי עם עולם, כרך ז׳, עמ׳ 128): „ישראל בעל־שם־טוב נולד בשנת 1700 על גבול וולכיה ופודוליה בעיירה אוקופ". ד"ר ש. א. הורודצקי כותב בספרו „החסידות והחסידים" (עמ׳ א׳): „בערך בשנת ת"ס נולד הבעש"ט בעיר קטנה הנודעת אז בשמה אָקופּ, היושבת על גבול פולניה ובלחיה". תאריך יותר מדויק נקבע בספרו של מ. שצ׳רנסקי „דמויות גדולי החסידות" הוצאת „בית יעקב" תש"ה. בהסתמך על הספר „ח"י אלול" מאת האדמו"ר מליובאביץ׳, קובע המחבר, כי הבעש"ט „נולד בשנת ה׳תנ"ח, ביום י"ח אלול, שני בשבת, בעיר אָקופּ אשר בולאכיי".

בנוגע למקום הולדתו של הבעש"ט אין חילוקי־דעות. הכול מודים שנולד בעיירה אוקופּ שבפודוליה, על גבול וולאכיה. כן מציינים כל כותבי תולדותיו, כי בעודו ילד נתייתם מאביו ומאמו ונתגדל על־ידי בני עיירתו. מתוך דבריהם אלה ניתן להבין, כי אביו אליעזר ואמו שרה נפטרו שניהם באוקופ, ואילו לפי הידוע לאנשי טלוסטה, נמצא קבר אמו דווקא בטלוסטה. רוב כותבי תולדותיו עוברים בשתיקה על הפרט הזה. ד"ר ש. א. הורודצקי יודע אמנם, שאין אמו של הבעש"ט טמונה באוקופ, אך משום־מה הוא מעתיק את מקום קבורתה לעיר קוטוב. וכה דבריו בספרו „החסידות והחסידים" (עמ׳ ב׳): „תיכף אחרי גמלו את בנו ישראל, מת ר׳ אליעזר אביו. לא ארכו הימים וגם אמו מתה, וקברה נמצא בעיר קוטוב עד היום הזה". וקשה להבין, כיצד נתפס חוקר ותיק כמוהו לשיבוש הזה.

נוכח העובדה הבלתי־מעורערת, שהבעש"ט נתייתם בשחר ילדותו, יש מקום להשערה, שהגיע בילדותו יחד עם אמו לטלוסטה, ולאחר שאמו נפטרה הוחזר לאוקופ עיר מולדתו ושם גידלוהו אנשי העיר. ייתכן שהיו לאמו קרובי־משפחה בטלוסטה, שהיו גם הם עניים כמוה. לפי מסורת־אגדה הרווחת בטלוסטה, הוצבה המצבה על קבר אמו של הבעש"ט שנים רבות אחרי פטירתה, שעה שאיש לא ידע ולא זכר את מקום קבורתה. אז ציווה אחד מנכדיו של הבעש"ט לשאת את המצבה אל בית־העלמין, ובאשר תיפול מידי הנושאים אותה — שם מקום קבורתה; וכן עשו ושם הציבוה. מכל מקום, העובדה שאמו של הבעש"ט נטמנה בטלוסטה מורה על כך, שהיה לו קשר מיוחד לעיר הזאת, שכפי הנראה שהה בה פעמיים בדרך נדודיו על פני עיירות פודוליה וכפריה.

שותף לסברה זו הוא אליעזר שטיינמן בספרו „רבי ישראל

בעל שם טוב" (ירושלים, תש"ך). בפרק שבו הוא סוקר בקצרה את תולדותיו של הבעש"ט (עמ' 100) הוא כותב: „אין אנו יודעים כמה שנים שימש באומנות זו (של ריש־דוכנא) ולאן הלך לאחר שעזב את אוקופ. ידוע לנו רק זו, שהוא נשא אשה בהיותו כבן י"ח ולימים מתה עליו. מסורת־קבלה אומרת, שהיה באותו פרק־זמן מלמד־דרדקי בעיר טלוסט. סברה היא ששימש עתים שומר ביער ועתים שמש בבית־הכנסת. פעם אחת הוזמן להיות בורר בין בעלי־דין יחד עם ר' אפרים מקוטוב. הרב, שתהה על קנקנו וראה בו שהוא ירא־שמים ובעל שכל ישר, הציע לפניו שישא את חנה בתו הגרושה. באו לידי הסכם וחיברו כתב־אירוסין. לא עברו ימים מרובים והרב מקוטוב מת. ר' גרשון בנו, למדן ומקובל, כיוון שראה שהחתן הוא אדם פשוט לפי מראהו ומוחזק עם־הארץ, התנגד לשידוך. לבסוף חזקה עליו דרישת אחותו, לקיים דבר אביהם המת, ור' גרשון הסכים לנישואי אחותו עם האיש שלפי כל הסימנים לא קרא ולא שנה, בתנאי שימצא לו אומנות לפרנס בה את אשתו".

הסיפור הנ"ל מסופר גם בספרו של ד"ר ש. א. הורודצקי „החסידות והחסידים" (עמ' ה') בקצת שינויים. לפי סיפורו זה נשא ר' ישראל אשה באוקופ בהיותו כבן י"ז ונתאלמן זמן קצר לאחר־מכן. לאחר זה עזב את עירו ועבר לעיר קטנה סמוכה לברודי, ושם נעשה מלמד. היה בורר בדין־ודברים שהיה לר' אפרים מקוטוב, והלה הציע לו את בתו הגרושה לאשה. ר' אפרים נסע ובאמצע הדרך מת.

המשכו של הסיפור ידוע. זמן מה אחרי הנישואים עבר הזוג לכפר קטן בין העיירות קוסוב וקוטוב. את פרנסתו מצא ר' ישראל בחפירת חומר מצלעות ההר; אשתו היתה מובילה את החומר בעגלה לעיר ומוכרת אותו לטיוח הרצפות בבתי היהודים. בין הרי הקארפאטים היה ר' ישראל נוהג התבודדות ומתכונן לתעודתו בעתיד. כך חי, לפי המסורת, שבע שנים רצופות. בתום שבע שנים אלו חזר הבעש"ט וקבע מושבו בעיר טלוסטה. בעיר זו, או בכפר קושילובצה הסמוך לטלוסטה, חלה ה„התגלות", בהיות הבעש"ט בן שלושים ושש. בעניין זה תמימי־דעים כל המקורות, וראוי להביא כאן אחדים מהם.

מקור המקורות הוא הספר „שבחי הבעש"ט", שנכתב על־ידי ר' דוב בער בר' שמואל שוחט בלינץ, חתנו של ר' אלכסנדר שוחט, שהיה תלמידו וסופרו של הבעש"ט ונדפס לראשונה בקאפוסט שבליטא בשנת תקע"ה. הדברים המובאים בזה לקוחים מתוך המהדורה שהוצאה על־ידי ד"ר ש. א. הורודצקי (דביר תש"ז, עמ' נ"ג):

„אחר־כך קבע דירתו בק"ק טלוסט, והיה שם גם־כן מלמד, ולא היה ביכולתו לעשות לו מניין בביתו, וקיבץ אצלו אנשים והתפלל עמהם. והיה לבוש רק בטוזליק של קומייא, ואצבעות הרגלים היו יוצאות דרך חורי המנעלים, כי היה עני מאוד. והיה הולך קודם התפילה למקווה, אפילו בתקופת טבת. ובשעת התפילה היו נוטפין ממנו טיפות זיעה כמו פולין... ובלילה הגידו לו, שמלאו לו שש ושלושים שנה... ועזב את המלמדות, והיו נוסעים אליו מכל המקומות".

ד"ר הורודצקי, ברוב זהירותו, מתייחס גם לדברים האלה כאל דברי־אגדה, שאין לקבלם כנתינתם. בספרו „החסידות והחסידים" הוא כותב בעניין שיבתו של הבעשט למקום־יישוב בכלל ולטלוסטה בפרט: „למרות רוח סבלנותו הגדולה של הבעש"ט ואשתו, נלאו נשוא את דחקות הפרנסה בכפר. אולם לבוא ולהתרפס לפני גיסו, גם זה לא חפץ, ויאחז עוד הפעם במלאכתו הראשונה, מלאכת ריש־דוכנא. זמן מה קודם התגלותו, מספר מקור אחד, היה ר' ישראל ריש דוכנא אצל מלמד אחד בהורידנקי (עפ"י „קבוצת יעקב", נ"ב). אחר־כך נעשה למלמד אצל מוכסן אחד. ובינתיים למד את מלאכת השח־טה, ויתיישב הוא וביתו בכפר קשיליוויץ הסמוך לעיר יאזלוויץ" (שם, עמ' ז').

ובעמוד י' הוא כותב: „הנה הגיע זמנו להתגלות, נשלמו שלושים ושש השנים שצריך היה להיות טמיר ונעלם... ואם אגדה זו אינה מסמנת את המקום שבו נתגלה הבעש"ט, הנה יש עוד אגדה אחרת, הקוראה בשם את מקום התגלותו: היא העיר טלוסט בגליציה. ולאגדה זו יש סמך, יען כי נקרא היה בפי כל: „הבעש"ט מטלוסט". ובהערה שם: „במכתב הבעש"ט להרב מקיטוב (גיסו ר' אברהם־גרשון) אינו חותם את עצמו בשם בעש"ט, כדרכו, וכותב מק' טלוסט לק' קיטוב יצ"ו (בוצינא דנהורא)".

מצבת קבורת זוגו של הבעל־שם־טוב בבית־העלמין הישן הטלוסטה. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נמצאה המצבה כפוכה ומוטה לנפול, והוקמה מחדש על־ידי צעירי הציונים. מתחת לשנה ה"ק היו עוד שתי אותיות מטושטשות. התמונה פורסמה בפעם הראשונה ב„מנורה" בווינה (בגרמנית). התצלום הובא לארץ בשנת תרצ"ג ונמסר לאוסף שבדרון בבית־הספרים הלאומי בירושלים.

די מצבה פון בעל־שם־טוב'ס מוטער אויפן אַלטן בית־עולם אין טלוסטע.

ביתר ודאות ופירוט כותב בעניין זה שמעון דובנוב בספרו „תולדות החסידות" (דביר, תש"ך). והרי כמה מובאות מן הספר הזה: „קרוב לשנת ת"ץ (1730) קבע ר' ישראל דירתו בעיר טלוסטי שבגליציה ושוב תפס שם אומנות של מלמד. לפעמים היה נוסע לכפרים הסמוכים והיה מלמד תורה לבני המוכסנים, אבל בכל זאת היתה פרנסתו דחוקה. האגדה מספרת עליו, שהיה „לבוש בטווליק של קומאיי ואצבעות הרגלים יוצאות דרך חורי המנעלים, כי היה עני מאוד" (שם, עמ' 46). „בשנים הראשונות אחרי התגלות הבעש"ט היתה כנראה העיר טלוסטי מרכז פעולתו. שם ישב בקביעות, אבל מזמן לזמן היה סובב והולך בקהילות הסמוכות בגליציה ובפודוליה, כמו הורודנקא, קוטוב נימירוב, שאריגראד... לרוב היה נוסע בכפרים ועוסק ברפואת מוכסנים וחוכרים יהודיים, ואפילו „פריצים" פולנים היו מזמינים אותו לפעמים בתור רופא" (שם, עמ' 48). „לערך בין שנת ת"ק ותק"ה (1740—1745) בא שינוי בחיי הבעש"ט. הוא העתיק מושבו הקבוע מן העיר הגליציאית טלוסטי לעיר מידזיבוז ובה נשאר עד יום מותו". ובהערה שם: „אפשר להניח, שאחרי „התגלותו" לערך בשנת תצ"ה (1735) ישב שנים אחדות בטלוסטי, שעסק בה מקודם במלמדות, ולערך בשנת ת"ק (1740) העתיק מושבו למידזיבוז" (שם, עמ' 51). נמצא שהבעש"ט היה בטלוסט מת"ץ עד תק"ה, חמש־עשרה שנה, ולפחות מת"ץ עד ת"ק — עשר שנים!

גם י. אלפסי ב„ספר האדמו"רים" (ת"א, תשכ"א, עמ' 9) מזכיר בקצרה את עניין שהותו של הבעש"ט בטלוסטה: „רבי ישראל בעל־שם־טוב נתגדל על־ידי בני עיירתו אקוף (צ"ל כמובן: אוקופ). שימש ריש דוכנא, ובלילות היה מתעלה בתורה ובקבלה. מאוקופ עבר לטלוסט... בן ל"ו נתגלה בכל גדולתו. הוא חזר לטלוסט ובה נתפרסם" (לפי זה היתה ההתגלות מחוץ לטלוסט, אולי בכפר שבסמוך לברוד, ולטלוסט חזר ובה נתפרסם!).

לעומת עדותם המפורשת של החוקרים הנ"ל על זיקתו של הבעש"ט לטלוסטה, נמצאו רבים וכן שלמים שלא מצאו לנחוץ לציין את מקום התגלותו של הבעש"ט. פרופ' מרטין בובר מביא בספרו „אור הגנוז" (שוקן, תשי"ח) רק את הנוסח הסתמי על התגלות הבעש"ט אבל אינו מזכיר כלל את טלוסטה כמקום ההתגלות: „תלמיד של ר' גרשון מקוטוב (גיסו של הבעש"ט) נסע אל רבו ועל כורחו נתעכב אצל הבעש"ט לשבת; בליל שבת ראה אש מתלקחת מעל לתנור וכו'. ביום א' בא לברודי, וקודם שפנה אל רבו פנה אל „כת החסידים הגדולים" שבעיר וסיפר להם מה שאירע לו והוסיף: „אור גדול שרוי בקרבתכם. מן הראוי שתלכו ותביאוהו אל העיר". הלכו ופגשו את הבעש"ט לפני הכפר בקצה היער; עשו כסא רם מענפי העצים והושיבוהו עליו, והוא אמר להם תורה".

גם ספר החסידות של יצחק רפאל (ורפל) אינו מזכיר כלל את השם טלוסטה בתולדות הבעש"ט, יתר על כן, בספר מופיע תצלום „קברה של אם הבעש"ט", אך לא צויין כלל היכן הוא נמצא...

*

בספר הזה, המוקדש לקהילת טלוסטה שחרבה ואיננה עוד, מצאנו לנחוץ לברר את הזיקה בין הבעש"ט והעיר טלוסטה ולהביא את דבריהם של טובי ההיסטוריונים בעניין הזה. הדברים חשובים בעיקר בשביל „דור ההמשך", שיכיר את העיר רק מתוך התיאורים בספר שלפנינו. אלה מבני העיר שחיו בה חלק רב משנות חייהם, יודעים בוודאי באיזו מידה היתה העיר רוויה „תודעת הבעש"ט", שנתחדשה תמיד על־ידי מציאות קברה של אם־הבעש"ט בבית־העלמין הישן, והמקווה של הבעש"ט, ובעיקר באגדות הרבות על הבעש"ט, שהיו נמסרות לאיש מפי איש. זכתה העיר טלוסטה ואחד מבניה, המשורר שמשון מלצר, עשה רבות להעמקת הקשר בין העיר ובין מייסד החסידות, בשיריו הרבים על החסידות בכלל ועל הבעש"ט בפרט, שהפכו לנחלת כל בית ישראל.

באיזו מידה היתה העיר חדורה הכרת חשיבותה של הזיקה הזאת, יעידו דבריו של ש. אנ־סקי, שביקר בעיר ושהה בה רק לילה אחד בימים טרופים, בימי הכיבוש הרוסי בשנת 1915. בספרו „חורבן גליציה" הוא כותב:

„העיר טלוסטה יש לה „מקומות קדושים" משלה. יש אומרים, שכאן נולד הבעש"ט. מכל מקום, כאן התגוררה אמו וכאן בילה את שנות נעוריו. בבית־העלמין מראים את קבר אמו. בקצה העיר מצביעים על המקום שבו נמצאה המקווה של הבעש"ט. אמו של הבעש"ט היתה מיילדת, והוא עצמו נקרא בצעירותו בפי הבריות: ישראלקי בן המיילדת.

„סיפרו לי כאן סיפורי־נפלאות רבים על הבעש"ט. אחד מחשובי בעלי־הבתים בעיר העז פניו נגד הבעל־שם. אמר הבעל־שם: „אדם זה זכור יזכרני..." ואמנם דבקה מארה באיש הזה למשך עשרה דורות. מקרי־אסון אינם סרים מביתו ומשפחתו, ושום צדיק אינו יכול להושיעם.

„פעם בערב פסח הכניסו גויים ילד נוצרי הרוג אל ביתו של הבעש"ט, כדי להעליל עליו עלילת־דם. בשעת הסדר כותר הבית על־ידי כנופיות של גויים וחיילים. ברגע האחרון גילה הבעש"ט את הילד ההרוג. מה עשה? הלבישו בגדי ילד יהודי, חבש כיפה לראשו והושיבו ליד השולחן. ההרוג ישב יחד עם כולם, כאילו היה חי וקיים. הבעש"ט הרעים עליו בקולו: „ממזר! גוזר אני עליך שתתנועע!" ואז התחיל ההרוג מתנועע כמו כולם, כאילו היה אומר את ההגדה. הגויים פרצו אל הבית וחיפשו את הילד המת בכל הבית, אך לא מצאו מאומה. איש מהם לא העלה על דעתו, כי הנער היושב ומתנועע מעל להגדה הוא הוא הילד ההרוג, שאותו הם מחפשים. לאחר שהלכו להם, שוב ניטלה נשמתו של הילד והבעש"ט קבר אותו בחצר ביתו".

הסיפור הזה על עלילת־הדם שימש כידוע גם הוא לשמשון מלצר נושא לבלדה בשם „האורח", וכדרכו לקח מסיפור האגדה רק את הגרעין ושינה הרבה מן הפרטים, לפי הכורח האמנותי. במהדורה אחת של ספריו („בשבעה מיתרים") ייחס אפילו את מעשה־הנס לאליהו הנביא; אך במהדורות האחרות חזר וייחסו לבעל־שם־טוב (וראה בעניין זה: דב סדן: „בין סיפור־מעשה לבלדה" בספרו „גלגל מועדים", הוצ' „מסדה").

שמשון מלצר

בין טלוסט העיר וטלוסט הכפר

בֵּין טְלוּסְט הָעִיר וּטְלוּסְט הַכְּפָר,
הַרְחֵק מִמְּתִים, לְצַד הָהָר,
בְּבַיִת דַּל נָמוּךְ וָצָר
הַבֶּעשׁ״ט זְצַ״ל הָיָה שָׁם דָּר.

הַבֶּעשׁ״ט זְצַ״ל הָיָה – אֲבוֹי! –
לוֹבֵשׁ בְּרוּסְלָק, מַלְבּוּשׁ שֶׁל גּוֹי,
יָשָׁן נוֹשָׁן, נְטוּל הַנּוֹי,
וּטְלַאי עַל טְלַאי וּבְלוֹי עַל בְּלוֹי.

בְּלוֹי עַל בְּלוֹי עָטוּף הַגּוּף,
אַךְ אַהֲבָה תּוֹכוֹ רָצוּף
לְכָל עוֹרֵב עַל הָעֵרוּב
הַנָּח עָיֵף מִן הַמָּעוּף;

לַשֶּׁלֶג רַד לָבָן חָוֵר,
לָאוֹר שֶׁבַּחַלּוֹן יִזְרָח...
וְאַךְ עֵינָיו אוֹרוֹת פָּקַח
„מוֹדֶה אֲנִי״ בְּרַעַד סָח.

נָעַל מָגָף וְעוֹד מָגָף
וּבַבְּרוּסְלָק גּוּפוֹ עָטָף.
יָצָא – וְעֵת עָבַר הַסַּף
אֶת הַמְּזוּזָה נָשַׁק בַּכַּף.

יָצָא, עָמַד בָּאוֹר שָׁטוּף –
נָטַף הָאוֹר לְתוֹךְ הַגּוּף;
וְרַק עוֹרֵב אֶחָד זָעוּף
קָרָא „רַק רַע״ מִן הָעֵרוּב.

עָמַד הַבֶּעשׁ״ט, הִבִּיט סָבִיב:
„עוֹלָם לָבָן, עוֹלָם שֶׁל זִיו –
וְרַק עוֹרֵב קוֹרֵא לָרִיב...״
„רַק רַע, רַק רַע״ עוֹרֵב הֵשִׁיב.

הַבֶּעשׁ״ט לַפֶּלֶג חִישׁ הָלַךְ –
הַפֶּלֶג לַיְלָה נִתְקָרַח;
הַבֶּעשׁ״ט בַּקֶּרַח הַךְ וָהָךְ –
בַּקֶּרַח בֵּית־טְבִילָה נִפְתַּח.

חָלַץ מָגָף, מָגָף נָשַׁל,
וְהַבְּרוּסְלָק גַּם הוּא נָפַל;
יָרַד לַמַּיִם הוּא וְזַ״ל,
בְּכַוָּנָה רַבָּה טָבַל.

טָבַל, עָלָה וְנִסְתַּפָּג
וְנִתְעַטֵּף לוֹ בַּבְּרוּסְלָק.
עוֹלָם חָדָשׁ, עוֹלָם שֶׁל חָג,
עוֹלָם טָהוֹר אֵלָיו צָחָק.

עָמַד, הִבִּיט סָבִיב סָבִיב...
הָלַךְ יָחֵף, דָּרַךְ נָתִיב.
וּמִכַּפּוֹת רַגְלָיו זַרְזִיף
אָדֹם נִמְשַׁךְ עַל לֹבֶן זִיו.

זַרְזִיף שֶׁל דָּם עַל שֶׁלֶג צַח –
אַךְ הוּא שָׁכַח הַכֹּל, שָׁכָח.
עוֹלָם הָדוּר נָאֶה כָּל כָּךְ –
וְהוּא הָלַךְ, הָלַךְ, הָלַךְ...

אָז בָּא אֶחָד, זָקֵן וָשָׂב,
וְקַשׁ הֵבִיא עָמוּס עַל גַּב,
פֵּרַשׂ שָׁטַח לִפְנֵי רַגְלָיו –
פָּסַק הַדָּם וְלֹא נָטָף.

פָּסַק הַדָּם וְלֹא זִרְזֵף.
עַל הָעֵרוּב חָבַט עוֹרֵב
כָּנָף שְׁחוֹרָה בִּשְׁחוֹר הַגֵּו:
„קְרַע קְרַע״ – וַיִּתְעוֹפֵף.

יָדַע הַבֶּעשׁ״ט: נִקְרַע הַגְּזָר.
וְאֶל בֵּיתוֹ הַדַּל חָזַר,
הַרְחֵק מִמְּתִים, לְצַד הָהָר,
בֵּין טְלוּסְט הָעִיר וּטְלוּסְט הַכְּפָר.

מאיר שטרנליב

החסידות בטלוסטה בראשית המאה

השנים תרס״ג—תרע״ד היו שנים של פריחה לתנועת החסידות בעירנו. מרבית יהודי העיר נמנו על חסידיו של אחד משלושת הרביים שהיו מקובלים בעירנו: הרבי מ־טשורטקוב, הרבי מוויזשניץ והרבי מקופיטשינץ. כל כת של חסידים היה לה בית־כנסת משלה. חסידי טשורטקוב התרכזו ב„טשורטקובר קלויז״, חסידי ויזשניץ היה להם בית־כנסת „וויזשניצער קלייזל״ באחד החדרים של „בית־המדרש הישן״, וחסידי קופיטשיניץ התפללו ב„קלויז״ השכור אצל אליק פלאצקער. כל שלושת בתי־הכנסת נמצאו בדרך לכפר ליסובצה.

החסידים של שלושת הרביים השתייכו ברובם לשכבות חברתיות שונות. חסידי טשורטקוב היו אנשים אמידים — בעלי אחוזות, בנקאים ומלווים־ברבית, סוחרי־עצים וחוכרי־יערות, סוחרי עורות ובדים וכדומה. עם חסידי ויזשניץ נמנו אנשי המעמד הבינוני — סוחרי־תבואה, חנוונים ומתווכים, מלמדים וכלי־קודש. הרבי מקופיטשיניץ היה רבם של פשוטי־עם; גם הנשים היו נוהות רובן אחרי הרבי מקופיטשיניץ. והיו יהודים בעיירה, שלא השתייכו לשום כת של חסידים. אלה היו מתפללים ב„בית־המדרש הישן״ והיו מקורבים אל חסידי ויזשניץ.

הרבי מוויזשניץ והרבי מקופיטשיניץ היו באים לפעמים להתארח בעיירה, ואילו הרבי מטשורטקוב לא היה יורד לעיירה, אלא חסידיו היו נוסעים אליו.

הרביים היו נוהגים לבוא העירה ביום ה׳ בשבוע והיו שוהים בעיירה שבוע ימים. אותו שבוע היה שבוע של חג בעיירה. כשבא הרבי מקופיטשיניץ, היו סוחרי הסוסים מקשטים סוסיהם ויוצאים לקבל את פניו, והיו מביאים אותו העירה בתהלוכה ססגונית, בשירה וריקודים.

בליל שבת היו „עורכים את השולחן״ ב„בית־המדרש הישן״, שהיה מתמלא מפה אל פה. הרחבה שליד בתי־הכנסת שינתה גם היא צורתה באותו ליל שבת, והיתה הומה מרוב אדם, אנשים, נשים וטף, שבאו ליהנות מזיו פניו של הרבי הקדוש. אחרי התפילה והסעודה, שבה השתדל כל חסיד לחטוף מעט „שיריים״ מסעודתו של הרבי, היו החסידים מלווים את רבם אל האכסניה בשירה ובריקודים מלאים דביקות והת־להבות. אותה שעה היה הרחוב „הגויי״ נכבש כולו על־ידי חסידים לבושי קאפוטות שחורות וחבושי „שטריימלעך״, ש־הדביקו בהתלהבותם את כל התושבים. כל אנשי העיר מנער ועד זקן הצטרפו אליהם כשהם שרים ומוחאים כף, והקולות בקעו עד לב השמים.

במוצאי שבת היו סועדים את הסעודה השלישית באכסניה של הרבי, וקולות שיר וזמר היו בוקעים ממנה עד שעות הלילה המאוחרות. גם הקטנים היו מתערבים בין החסידים המבוגרים, ופעורי פה היו יושבים ומקשיבים לסיפוריהם המופלאים של החסידים על הניסים והנפלאות שעשו הרביים והצדיקים, כשעיניהם נוצצות מהתרגשות ושמחה. בתום ה־סעודה, כשעה לפני חצות, התחילו באים „מבקשי הבקשות״ למיניהם, איש איש ו„פתק״ בידו, שבו כלולה בקשתו. מאות עמדו בתור, כדי לזכות ולהגיש לרבי את ה„פתק״ עם ה„פדיון״ בצדו.

כל אותו שבוע, שבו שהה הרבי בעיירה, נמשכה התכונה והשמחה בעיר. ערב ערב היו החסידים מתאספים ובאים אצל הרבי ויושבים ומספרים עמו עד שעה מאוחרת בלילה. וכל אותה שעה היתה בעלת־הבית עומדת עליהם לכבדם במיטב המטעמים: כיסונים ממולאים, „קנישעס״ תופחים בצרוף צלי ריחני, ונוסף לכל אלה גם משקאות למיניהם. גם מן הכפרים הסמוכים היו באים חסידי הרבי לראות פני רבם ולקבל את ברכתו.

בתקופה ההיא, בשנים הראשונות של המאה העשרים, היה הוועד של קהילת טלוסטה מורכב ברובו מחסידי ויזשניץ, וראש הקהל היה חיים נאגלער (חיים שיע״ס). חסידי טשורט־קוב לא השלימו עם המצב הזה. ובבחירות לוועד הקהילה, שהתקיימו בשנת 1908 ובשנת 1913, התנהל מאבק קשה בין חסידי טשורטקוב וחסידי ויזשניץ. בראש חסידי ויזשניץ עמד הרב הזקן ר׳ פינחס חודורובר, ועוזרו היה יצחק שעכנער; מצד חסידי טשורטקוב ניהלו את המאבק בעל האחוזה אלי אלבין וברוך־איצי ויטאַשקאַ. בבחירות של שנת 1913 היתה ידם של חסידי טשורטקוב על העליונה, אולם ראש־הקהל היוצא חיים נאַגלר, מיאן למסור להם את פנקסי הקהילה, ורק בהתערבותו של הסטארוסטה ובעזרתם של שוטרים הצליחו להוציאם מידו. מאז ועד מלחמת־העולם הראשונה כיהן בתפקיד ראש־הקהל ר׳ ברוך־איצי ויטאַשקאַ, מחסידי טשורטקוב. אחרי נצחון חסידי טשורטקוב התפייסו שני הצדדים היריבים והשלימו זה עם זה, ומאז התנהלו ענייני הקהילה בשקט ובשלווה, עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה באוגוסט 1914.

שמשון מלצר

בליל־חורף אחד

בְּלֵיל־חֹרֶף אֶחָד הַבַּעַל־שֵׁם־טוֹב הָלַךְ
לִטְבִילָה בַּמִּקְוֶה הַנִּקְרָא עַל שְׁמוֹ,
הֲלֹא הוּא הַמִּקְוֶה בְּעִירֵנוּ עִיר טְלוּסְט,
שֶׁאוּלַי עוֹד הַיּוֹם יַכִּירוּ מְקוֹמוֹ...

וְהָיָה לֵיל־הַחֹרֶף לֵיל־חשֶׁךְ וָקֹר,
לֹא יָרֵחַ מֵאִיר, לֹא כּוֹכָב הָרוֹמֵז,
רַק הַשֶּׁלֶג מַלְבִּין וּמַכְחִיל בְּמִקְצָת
וּמַרְאֶה אֶת הַשְּׁבִיל לַמַּגָּף הַבּוֹסֵס...

וְהָלַךְ הַבַּעַל־שֵׁם הֲלִיכָה מְהִירָה,
וְדַרְכּוֹ יְשָׁרָה, לֹא פִּקְפּוּק, לֹא חֲשָׁשׁ,
וְהָלַךְ אַחֲרָיו בְּיִרְאָה וּרְעָדָה
וּבְפִיק הַבִּרְכַּיִם הָאִישׁ הַשַּׁמָּשׁ...

וְאוּלָם מִשֶּׁבָּאוּ לִפְנִים הַמֶּרְחָץ
וְהַחשֶׁךְ גָּמוּר, כְּמוֹתוֹ לֹא נִהְיָה –
וְהִתְחִיל הַשַּׁמָּשׁ לַחֲרוֹד עוֹד יוֹתֵר,
וּפִתְאֹם הוּא נוֹשֵׂא אֶת קוֹלוֹ בִּבְכִיָּה:

„הוֹי, רַבֵּנוּ, אֵינֶנִּי רוֹאֶה וְלֹא־כְלוּם...
וְהַחשֶׁךְ אָטוּם... וִישׁוּפֵנִי מְאֹד...
מְגָרֵד וְסוֹרֵט... בְּשָׂרִי חִדּוּדִין...
וּכְמוֹ שִׁפּוּדִין נִנְעָצִים בַּקָּדְקֹד!”

„אַל תִּירָא, אַל תִּירָא!” מֵשִׁיב לוֹ הַבַּעַל־שֵׁם
וְנִשְׁמָע בְּפֵרוּשׁ הַחִיּוּךְ בְּקוֹלוֹ;
„אַךְ גְּלִידִים הֵם שֶׁל קֶרַח, לֹא שׁוּם שִׁפּוּדִין...
פִּלְאוֹתָיו הַיָּפִים שֶׁל הַשֵּׁם וּפָעֳלוֹ...

שָׂא יָדְךָ כְּלַפֵּי־מַעְלָה, אֱחוֹז בִּזְנָבוֹ
שֶׁל אַחַד הַגְּלִידִים הַתְּלוּיִים וֶאֱמוֹר:
„נֵר שֶׁל כְּפוֹר, נֵר שֶׁל כְּפוֹר, הִדָּלֵק נָא וּדְלוֹק,
הִתְבָּרֵק נָא וּבְרוֹק, יְהִי אוֹר, יְהִי אוֹר!”

וְאַף־עַל־פִּי שֶׁנִּשְׁמַעַת בַּקּוֹל עֲלִיצוּת
שֶׁל אָדָם הַמַּלְעִיג וּמְשַׁטֶּה בְּשׁוֹטֶה,
הַשַּׁמָּשׁ, בִּבְלִי דַעַת, מִלָּה בְּמִלָּה,
הוּא חוֹזֵר עַל דִּבְרֵי הַבַּעַל־שֵׁם וּבוֹטֶה:

„נֵר שֶׁל כְּפוֹר, נֵר שֶׁל כְּפוֹר, הִדָּלֵק נָא וּדְלוֹק,
הִתְבָּרֵק נָא וּבְרוֹק, יְהִי אוֹר, יְהִי אוֹר!”
וּמִיָּד נֶאֱחֶזֶת הָאֵשׁ בַּגָּלִיד,
בַּגָּלִיד הַפָּשׁוּט מִשֶּׁל קֶרַח וּכְפוֹר.

וְהִנֵּה הוּא דוֹלֵק, וְהִנֵּה הוּא בּוֹרֵק
וּמַתִּיז רְשָׁפִים וְשָׁבִיב עַל שָׁבִיב,
וְנוֹצְצִים לִקְרָאתוֹ כְּאַבְנֵי אֶלְגָּבִישׁ
כָּל שְׁאָר הַגְּלִידִים הַתְּלוּיִים מִסָּבִיב...

וְעוֹמֵד הַשַּׁמָּשׁ וְתוֹהֶה וּמַבִּיט
בְּעֵינַיִם בּוֹהוֹת וּקְרוּעוֹת לִרְוָחָה,
וּפְלָאִים עַל פְּלָאִים, אֲבָנִים יְקָרוֹת
כָּל מָקוֹם וּמָקוֹם שֶׁהָעַיִן נָחָה...

וְנוֹשֵׂא הוּא יָדוֹ כְּלַפֵּי־מַעְלָה שֵׁנִית,
וְרוֹצֶה הוּא לִנְגּוֹעַ, לַחְקוֹר וְלִבְדּוֹק...
אַךְ אוֹמֵר הַבַּעַל־שֵׁם (בֵּינָתַיִם טָבַל,
הִתְעַטֵּף וְעָלָה) לַשַּׁמָּשׁ בְּקוֹל צְחוֹק:

„אִם הֻרְשֵׁיתָ הַדְלֵק וְהַבֵּט וּרְאוֹת,
לֹא הֻרְשֵׁיתָ לִנְגּוֹעַ, לִבְדּוֹק וְלַחְקוֹר...”
וְהוּא שָׂם יָד אַחַת עַל עֵינֵי הַשַּׁמָּשׁ –
וּמִיָּד נֶעֶלְמוּ הַמַּרְאֶה וְהָאוֹר...

וְיָדוֹ הַשְּׁנִיָּה הוּא מֵשִׂים עַל הַיָּד
הַמּוּשֶׁטֶת לְמַעְלָה לַחְקוֹר וְלִבְדּוֹק,
וְאוֹחֵז בָּהּ בְּרֹךְ, בְּחֶמְלָה, בְּאַהֲבָה,
כְּמוֹ אָב הַתּוֹפֵס בְּיָדוֹ שֶׁל תִּינוֹק...

וְהוֹלֵךְ הַבַּעַל־שֵׁם וְיוֹצֵא אֶל הַחוּץ
וְדַרְכּוֹ יְשָׁרָה, לֹא פִּקְפּוּק, לֹא חֲשָׁשׁ
וְהוֹלֵךְ אַחֲרָיו, כְּמוֹ יֶלֶד נָבוֹךְ,
וְעִם פִּיק־הַבִּרְכַּיִם, הָאִישׁ הַשַּׁמָּשׁ...

אַךְ בַּחוּץ לֵיל־הַחֹרֶף – לֵיל זֹהַר וָאוֹר,
הַיָּרֵחַ מֵאִיר, הַכּוֹכָב גַּם רוֹמֵז,
וְהַשֶּׁלֶג מַכְחִיל וּמַלְבִּין עַד מְאֹד
וּמֵשִׁיב בִּשְׁרִיקָה לַמַּגָּף הַבּוֹסֵס...

ישראל שכנר

ר׳ וועלוול מלמד

כאחד מתלמידיו של ר׳ וועלוול מלמד רואה אני חובה לעצמי להציב ציון לזכרו בספר־הזכרון של העיר טלוסטה. חוששני שלא נשאר עוד איש בין יוצאי עירנו שהכירו מקרוב כפי שהכרתיו אני, ולפיכך חובתי היא לתאר בזה את דמותו כלמדן ומרביץ תורה בעירנו. תלמידים רבים למדו תורה מפיו, לפני ואחרי, וכולם יצאו מבית־מדרשו מצוידים בידיעות רבות בגפ״ת, לפי שיטת הלימודים שהיתה מקובלת בימים ההם, לפני חמישים־שישים שנה.

כידוע היו אז שיטות־החינוך רחוקות מאוד מן השיטות שנקבעו בפדגוגיה של ימינו, והיו ליקויים רבים הן במיבטא והן בהסברה. המלמד לא מצא לנחוץ להסביר כהלכה אפילו את הביטוי „תא־שמע״, המופיע בתלמוד לעיתים כל־כך קרובות. הוא לא העלה על דעתו, שתלמידיו אינם יודעים להבחין בין שני סוגי ה„תא־שמע״, שהאחד מהם הוא בבחינת קושיה, ואילו השני פותר בעיה (ביידיש: איז פושט א בעיה). זמן רב לא ידעתי אפילו את הדבר הפשוט, שפירושו המילולי של „תא־שמע״ הוא „בוא ושמע״, עד שבא לידי הספר „מבוא התלמוד״, שהסביר בקיצור נמרץ את הכללים שעליהם מושתת לימוד הגמרא. לא יכולתי אז לסלוח למלמדים, שאין הם מקנים לתלמידיהם את הכללים הללו ואינם משתדלים להקל עליהם את הבנת דרכו המיוחדת של התלמוד בהרצאת הבעיות ובפתרונן.

ידיעתו של ר׳ וועלוול בתורה, בחמישה חומשי תורה, היתה טובה למדי. בלי ספק סייע לו בכך תפקידו כ„בעל־קורא״ בבית־הכנסת. לעומת זאת היו ידיעותיו בנ״ך רופפות מאוד. הוא לא ידע לפרש ולהסביר פסוק בנ״ך בלי לעיין תחילה ב„מצודות״, וגם לאחר שעשה זאת יצא ההסבר לקוי וחיוור. זכורני, כשנשאל פעם לפירושו של הפסוק „אל יתהלל חוגר כמפתח״ — תירגם את המלה „חוגר״ במשמעות של „צולע״, כאילו היה כתוב „חיגר״. ניתן לומר, שפסוקי נ״ך היו ידועים לו בעיקר ממראי־המקומות של „תורה אור״ שבגמרא, ולא מן המקור שבתנ״ך. בכלל לא העריכו אז את לימוד התנ״ך, וידיעת ה„פסוק״ לא נחשבה ל„למדנות״. „למדן״ היה רק מי שהיה בקי בגמרא, „סיני ועוקר הרים״, ואילו ידיעת נ״ך ודקדוק נחשבה לראשית ה„השכלה״, זו שסופה יציאה לתרבות רעה ואפיקורסות. משום כך לא ראו הלמדנים בעין יפה את השקידה היתרה על לימודי התנ״ך, וגם הרבי שלי, ר׳ וועלוול מלמד, החשיב יותר מכול את לימוד הגמרא.

בהפסקות שבין לימוד ללימוד היה משמיע באוזנינו דברי־תורה (פשעטלעך) לפי דרכו. הוא היה אומר: „התורה, תורת משה, נמשלה לחיטה. וכי אפשר לו לאדם לאכול גרגירי־חיטה כמות שהם? תחילה יש לטחון את החיטים לקמח, לנפות את הקמח, ללוש ממנו בצק ולאפות לחם, ורק לאחר כל אלה יוכל האדם לאכול את הלחם ולעכלו. והוא הדין בדברי תורה. תחילה באו התנאים ובירר את ההלכות על־פי שלוש־עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן; אחריהם באו האמוראים, ואחריהם המפרשים למיניהם. בלי כל אלה לא היה כלל בידינו להבין את דברי התורה כהלכתם״.

בצד עיסוקו כ„מלמד״ קבע לו ר׳ וועלוול עיתים לתורה, ללימוד תורה לשמה, ועד שהגיע לגיל שישים בערך הספיק „לעבור״ שמונה פעמים על הש״ס כולו. ר׳ וועלוול היה טיפוס מובהק של „תלמיד־חכם״, אך בהוויות העולם לא היה לו כל מושג. על הלך מחשבתו וגישתו לענייני העולם הזה אפשר ללמוד מתוך המימרא שהיתה שגורה בפיו. הוא היה אומר: „כתוב: לי הכסף ולי הזהב, נאום ד׳ אך מניין שדווקא אני צריך לשמור לו את כספו? יעשה זאת מגדל פידרר, ולא אני...״ ודרך אגב, שלושת בניו של מגדל פידרר, אלתר, לייבצי ומוני, למדו אצל ר׳ וועלוול. החסידים שבעיר נמנעו מלשלוח את בניהם אליו, מפני שהיה ידוע כ„מתנגד״.

כל ימיו היה ר׳ וועלוול מתפרנס בדוחק וחי חיי עוני, היה לו בן יחיד, שהיה למדן כמוהו, אך בניגוד לאביו היה דווקא חסיד. היו לו גם שלוש בנות, שהגיעו לפרקן ולא נישאו לאיש, אולם ר׳ וועלוול קיבל הכול באהבה ולא התרעם חס־וחלילה על בורא העולם ודרכיו עם יראיו. מרגלא בפומיה: „כל דעביד רחמנא — לטב עביד״. כל ימיו התנהג כיהודי חרד וירא־שמיים, והיה מדקדק במצווה קלה כבחמורה. היה „מתנגד״ מובהק וקיצוני עד כדי כך, כך, שהיה שונא את החסידות, את האדמו״רים והחסידים גם יחד. הייתי פעם עד־ראייה למחזה כזה: ר׳ וועלוול היה יושב בקלויז של חסידי טשורטקוב ושונה שיעורו בגמרא בהתמדה גדולה. בצד ישבה חבורה של חסידים, שהיו מספרים מעשי־נפלאות של רביים ו„גוטע יידן״, ושותים „לחיים״ לעליית נשמתו של אחד האדמו״רים, שיום פטירתו חל באותו יום. אחר־כך למדו פרק „משניות״ לזכרו של אותו צדיק, ואחרי הלימוד קמו לומר „קדיש דרבנן״. כיהודי חרד נאלץ גם ר׳ וועלוול להפסיק משנתו ולענות אחריהם „אמן״, יהא שמיה רבא מברך...״ אולם הוא רגז ורתח שאילצוהו „לפסוק פומיה מגירסא״. מפיו נודע לי גם לראשונה דבר השערוריה שהתחוללה בחצר של הרבי מלעווי, בנו של הרבי מריזשין, שהסתגר פעם בערב יום־הכיפורים בחדרו ולא אבה לקבל את חסידיו עם ה„פתקאות״ ו„הפדיונות״. בעניין זה של התנגדות לחסידות היה ר׳ וועלוול תמים־דעים עם ה„משכילים״ של הדור ההוא, אם־כי בכל שאר העניינים היה קיים ניגוד קוטבי בין דעותיו לדעותיהם.

כך נשארה בזכרוני דמותו של מורי ורבי ר׳ וועלוול, יהודי שהתמסר כל ימיו לעבודת הבורא, שקיים את התורה מעוני, בלי ליהנות אף במידה כל שהיא מ„הבלי העולם הזה״. הוא האמין באמונה שלימה, שהעולם הזה אינו אלא פרוזדור לטרקלין — לחיי העולם הבא.

שמואל פידרר־מרגלית

ראשית התנועה הציונית והסוציאליסטית בעירנו

בעשור הראשון של המאה העשרים, בעת שהציונות לזרמיה השונים כבר הספיקה לעורר ולהסעיר את הציבוריות היהודית בעולם הרחב, היו יהודי טלוסטה העיירה שקועים בתרדמה עמוקה בכל הנוגע לתנועה הזאת. היו אמנם יחידים ובודדים, בעיקר אנשים שהגיעו לעריה הגדולות של הממלכה האוסטרית לרגל פרנסתם, שקלטו וספגו לתוכם ניצוצות של ציונות; אך בבואם לשבות את שבתם או לחוג את חגיהם בחיק המשפחה לא הספיקה להם השעה ולא קמה בהם הרוח ליזום את ייסודה של אגודה ציונית בעירנו. אפילו ציוני נלהב כמו אבא גוטסמן (חתנו של נתן היקאנד), שציונותו התבטאה בין השאר גם בכך שעיטר את פניו ב„זקן־הרצל" נאה ומטופח, גם ציוני מסור זה הסתייג מן הציבור הרחב וכמעט לא עשה דבר ליצירת קיבוץ ציוני מאורגן בעירנו. לכותב השורות האלה לא ידוע כלל על קיומה של אגודה ציונית בעירנו עד סוף שנת 1912. נפתח אמנם לתקופה מסוימת בית־תה בביתו החדש של ר' יוסלה שטרנליב, שבו היו מתכנסים כמה אברכים בעלי נטיות ציוניות לשם קריאת העתון „הצפירה" ועיתונים אחרים בעלי צביון לאומי, ובמקצת גם לשם ניהול שיחות ויכוחים על כוס תה, אולם גם ה„מועדון" הזה לא האריך ימים: ר' יוסלה שטרנליב הגיע למסקנה, שהחזקת בית־התה לשם מכירת כמה כוסות תה אינו עסק שמתן שכרו בצידו, ועל־כן עמד וחיסל את העסק אחרי תקופת־נסיון קצרה.

בערך באותה תקופה (בשנת 1912) נערך ביוזמתו של מאיר פלאצקר (בן ר' לייבוש) נשף־חנוכה, שהתקיים באולם „גוויאזדה". תוכנית הנשף היתה לאומית וציונית, ונאומו של המטיף הציוני שהובא מלבוב עשה רושם רב. התוכנית כללה קריאת שירים משל ביאליק ושירת „התקוה", וכל זה עורר עניין בציבור.

מאז התחילו מכנסים מזמן לזמן בהזדמנויות שונות את הציבור היהודי בעיר לבית־הכנסת הגדול, ונואם ציוני מאחת הערים הגדולות היה דורש לפניהם בענייני ציונות ועל בעיות לאומיות שונות. עם כל זה לא הגיעו לכלל ייסוד אגודה ציונית בעלת חברים קבועים, שתקיים את התנועה בעיר ותסייע למימון פעולותיה.

אחד המתנגדים החריפים לתנועה הציונית היה רבה של טלוסטה, הרב ר' פינחס חודורוב ז"ל, שהיה גדול בתורה ובחכמה, אולם חשש שמא תכניס התנועה החדשה את האפיקורסות אל קהילת טלוסטה, שנחשבה למבצר החסידות. ונזכר אני במעשה שהיה: פעם בא אחד הנואמים המפורסמים מלבוב, נכנס אל הרב כדי לשוחח אתו בענייני ציונות, ופתח בזו הלשון: „מורנו ורבנו הרב! הלא בנים אנו לאב אחד, ולמה זה נהיה מפולגים לשני מחנות? הבה נתאחד ונעבוד כולנו שכם אחד למען ציון וירושלים!" ענה הרב ואמר לו ברוב שנינותו: „אמת, נכון הדבר! בנים אנו לאב אחד ולאם אחת. אולם כל מה שאסור אצלנו — מותר הוא אצלכם..." („וואס ביי אונדז איז אסור איז ביי אייך מותר (מוטער)").

לעומת העדר כל פעילות לאומית בקרב תושבי העיירה היהודים קיימת היתה פעילות לאומית ערה בתוך האוכלוסיה הלא־יהודית. היו בעיר שלוש אגודות פולניות בעלות אופי לאומי („קולקו רולניטשה", „לגיוני", „גוויאזדה") ואגודה אחת אוקראינית בשם „סיטש", ואגודות אלה עם פעילותן התוססת והרועשת עוררו קנאה בלב הנוער היהודי והגבירו בו את הרצון לעשות ולפעול למען העם היהודי. אולם רק בסוף שנת 1912, שבועות אחדים לאחר שנוסדה בעיר אגודה סוציאליסטית יהודית, התעורר גם הנוער שנטה לציונות והקים אגודה ציונית, שמילאה את תפקידה בהצלחה ניכרת ועמדה בראש הפעולה היהודית־הלאומית עד לימי השואה והחורבן. נוכח כל הקשיים והמעצורים שעמדו בדרך ייסודה של האגודה, כגון התנגדותו הנמרצת של הרב דמתא ושל חוגי החסידים ועוד קשיים ממין זה, יש לראות בייסוד האגודה הציונית הישג בעל חשיבות רבה בטלוסטה של הימים ההם.

*

ניתנה האמת להיאמר, שלא היה כל בסיס מהותי לקיומה של תנועה סוציאליסטית בעירנו. „פרולטארים" לא היו אצלנו (אם־כי היו קבצנים די והותר...), ובעלי המלאכה שבעיר לא נבדלו, מבחינת מצבם הסוציאלי, מן הסוחרים הזעירים, ולא היו נחותים מהם. ר' זיידה החייט, למשל, בעל הזקן הארוך, שעסק בתפירת מלבושים ל„פריצים" שבסביבת טלוסטה, היה לו בית גדול (על־יד הנחל, בקרבת רחוב בית־המרחץ). וכך גם הנגרים, שניים או שלושה במספר, שהיו עובדים בשותפות עם בניהם. אפילו כורך־הספרים היה לו בית משלו. משום כך אין לתמוה, שתורתם הסוציאליסטית של מארכס ואנגלס לא מצאה הד בלב רובם של בני העיר.

והנה נזדמן לעירנו, בתחילת הקיץ של שנת 1912, דוקטור מטארנופול בעל דעות סוציאליסטיות, שאגב חופשתו בא לבקר אצל קרובו. מאפס מעשה עמד וכינס פעם בשבת בין־השמשות כמה עשרות נערים ונערות לביתה של באבצי „מייזעלעס", ושיטח לפניהם את תוכניתו של הסוציאליזם הבין־לאומי. הוא לא הסתפק בתורת המארכסיזם בלבד, אלא הביא ראיות מן התורה על אופיו הסוציאלי של מוסר־היהדות, וכך הלהיב את לבם ומוחם של בני הנעורים לרעיון הסוציאליסטי. אחרי ויכוח קצר הוחלט לייסד בעיר אגודה סוציאליסטית, ובו במקום נבחרה ועדה מכוננת. על חברי הוועדה נימנה גם ברלה וייסמן, ששימש שוליה בבית־מלאכה לרצענות וריפוד. בהיותו בצ'רנוביץ היה שם חבר באגודה סוציאליסטית, וידע בעל־פה את כל השירים שנהגו לשיר באגודה. ברלה וייסמן שינן לנו שירי־מהפכה שונים, וכעבור חודשיים, באסיפה הראשונה של האגודה, ידענו כבר לשיר את מזמורי „הסער והמאבק", וחזרנו עליהם בפני הנאספים בקול דק של נערים צעירים. הפעם היה הנואם הירש בראָטהולץ, הסוציאליסט מזאלשטשיקי, שנשא נאום ארוך והלהיב בו את קהל הצעירים. המקהלה שלנו שרה שירים מאת אדלשטאט

ובּוּבשוֹבר וסיימה בהימנון הבונדאי „ברידער און שוועסטער פון אַרבעט און נויט". ברוב התלהבות החליטו הנאספים פה אחד לייסד את האיגוד הסוציאליסטי היהודי „ז'.פ.ס.". ההנהגה נבחרה בו במקום אך פעולת רישום החברים לאגודה ואיסוף כספים למימון הפעולות נדחתה למוצאי שבת. בשעה מאוחרת בלילה חזרנו לבתינו מאסיפת־הייסוד, שבה כרתנו ברית עם „תורת" מארכס ואֶנגלס. מצב הרוח היה מרומם, ועינינו היו נשואות אל שמיה הזכים של עיירתנו, אל הלבנה הזוהרת שהיתה תלויה ועומדת מעל ראש „ההר־של־מאַליה", וחשנו בלבנו את משמעותו של הפסוק: „ליהודים היתה אורה ושמחה...".

במרץ רב ובהתלהבות ניגשנו אל העבודה המעשית. שכרנו אולם, הגשנו בקשה לשר־המחוז בנוגע לאישור התקנון, התקשרנו עם מרכז „המפלגה הסוציאליסטית היהודית" (ז'.פ.ס. — זשידובסקה פארטיה סוציאליסטיטשנה) בקראקוב. עם זה הזמנו עיתונים וספרים, פתחנו ספרייה, והתחלנו באירגון להקת־חובבים להצגת מחזות. המדריכה האמנותית של הלהקה היתה נערה מחוננת מאוד בשם גינאַנדל, שהיתה גם מורה למחול בטלוסטה. בהדרכתה הצגנו באולם „גוויאזדה" את המלודראמה „הערצעלע מיוחס" מאת לאטיינר, וההצגה הצליחה מאוד, הן מבחינה אמנותית והן מבחינה כספית. לאחר מכן פתחנו בפעולה לטובת הנהגת יום־עבודה של שמונה שעות לנערים שעבדו כזבנים (מוכרים) בחנויות, אך מחוסר נסיון בניהול מאבק מעין זה נכשלה הפעולה.

לעומת זאת הצליחה בחלקה הפעולה השנייה, אירגון חגיגת האחד במאי. בשעת הצהריים התאספנו במועדון האגודה, ומשם צעדנו בסך ברחובות העיר, כשבידינו מקלות עטופים נייר אדום (להבדיל, כמו נערי־החדר ביום ל"ג בעומר...), שרנו שירים וקראנו: „יחי האחד במאי!" **עד** שהגיע שוטר־העיר, היחיד בעירנו, ופיזר את „ההפגנה".

לאחר זה הוספנו להביא לעירנו נואמים מזאלשטשיקי, מטשרנוביץ ומסטאניסלבוב, נואמים שהרחיבו את השכלתנו ו„האירו את אופקינו הרוחניים", עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1914 והרסה את חלומותינו הסוציאליסטיים. ואין ספק, שבתום המלחמה הוסיף הדור הצעיר לטוות את חוט־הזהב של הפעילות הפוליטית והתרבותית, כהמשך להתחלות הצנועות שלנו בשטח הפעילות הציונית והסוציא־ליסטית.

בן־שלמה, ניו־יורק

תקופת המלחמה בין פולין ואוקראינה

למעלה מארבע שנים נמשכה מלחמת־העולם הראשונה בתחילת שנת 1919, לאחר מפלתם הצבאית של גרמניה ואוסטריה, התחילו יהודי טלוסטה חוזרים אל עירם החרבה־למחצה. ברוב המקרים שוב לא מצאו בתיהם או עסקיהם עומדים על תלם. כל אחד מן החוזרים ביקש למצוא קורת גג לראשו, למצוא לו מחסה באשר יוכל. הבאים היו סוחבים אתם את מעט המיטלטלין שנותרו בידם, והיו נדחקים לתוך הבתים המעטים, שנותרו לפליטה אחרי החורבן. הם תפסו ומילאו את בניין בית־הספר של הבארון הירש, את בית־המדרש, את בית־המשפט על תאי־האסירים שבו, והתיישבו אפילו בבתיהם הנטושים של תושבי העיר, שבעליהם אחרו לחזור מנדודיהם. אט־אט התחילו מחלצים את עצמותיהם ומיישרים את גבם העייף לאחר ארבע שנות־נדודים, וכל אחד התעתד ליהנות משנות השלווה והרווחה, שנסתמנו באופק הפוליטי.

והנה, לפתע פתאום, בתוך כל התכונה הזאת, פרצה מלחמה חדשה! הפעם בין האוקראינים והפולנים.

בתחילה היתה החזית הרחק־הרחק מאתנו, אי־שם בפשע־מישל; אולם גם בלבוב נטושה היתה המלחמה, שבה נלחמו שני הצדדים בתותחים משומשים מתקופת המלחמה הגדולה וכלי־משחית אחרים. העניין כולו היה מופרך מעיקרו. הכיצד? הנה יושבים בפאריס המדינאים הגדולים והחשובים ודנים על שלום, מתווכחים על ארבעה־עשר העיקרים של הנשיא וילסון, שנועדו להבטיח חרותם ושלומם של כל בני־האדם וכל האומות — ואילו כאן מצאו להן שתי אומות קטנות שעת־כושר להתנגח ולהילחם, שתי אומות שהיו משועבדות לעמים אחרים משך מאות בשנים, והן זורעות מוות ואבדון בין בני־עמיהם הם וממילא גם בינינו היהודים, היושבים בתוכם.

ומעשה שהיה כך היה: הפולנים התכוננו עוד בימי מלחמת־העולם לתקופה שבה תוחזר להם עצמאותם המדינית. הם הכינו לעצמם מנגנון ממלכתי, אימנו את לגיונותיהם, וכן סימנו וקבעו את גבולות ממלכתם. האוקראינים, לעומת זאת, ניגשו לעניין הזה רק בתום המלחמה. בחיפזון רב הוקמה בסטאַניסלבוב מדינונת אוקראינית בראשותו של עורך־הדין פטרושביץ, ומיד סמוך לכך התחילו מנהלים מלחמה נגד הפולנים. בשבילנו, היהודים, נוצר מצב „עדין" ומסוכן, ומנהיגינו השתדלו לנקוט עמדה נייטרלית בסכסוך שבין שני העמים. בינתיים התארגן בסטאַניסלבוב „הוועד היהודי הלאו־מי", ותבע מאת האוקראינים שויון־זכויות ואוטונומיה מדינית־חברותית. ואמנם, אנשי־השלטון האוקראינים הבטיחו למלא את כל הדרישות, והנאורים ואנשי־התרבות שביניהם חזרו והביעו את אהדתם ואת תמיכתם בדרישותינו; אולם אותה שעה עצמה נשמעו צעקות ההמונים, נושאי הנשק: „זשידים, הכונו, כעת אנו האדונים!", והם התחילו ברדיפת יהודים הלכה למעשה. למרות זאת נמצאו בעת הראשונה יהודים שטענו, כי אין זה טוב ונכון לנקוט עמדה נייטרלית **כלפי** מדינה, שעלינו לחיות על אדמתה ולחסות בצלה. במקרה זה

יש לנקוט עמדה חיובית, לתמוך בה ולסייע בידה... הדובר הראשי של ה„פוזיטיביסטים" מסוג זה היה עורך־הדין ד"ר ישראל ואלדמן, אחיו של המנהיג הציוני משה ואלדמן. בהשפעתו התארגן בטארנופול גדוד יהודי, שנועד לו תפקיד כפול: מתן הגנה ליהודים מפני הכנופיות האוקראיניות, ומצד שני ללחום יחד אתם נגד הפולנים. אולם התפיסה הפוליטית המשונה הזאת התפוצצה חיש מהר, כמו בועת־סבון, מיד לאחר הפוגרום שערכו כנופיות פטליורה בערי אוקראינה הרוסית. באותה תקופה, כשהיינו כולנו אחוזי צער וזעם על מעשי הכנופיות האוקראיניות, לא ראינו שום גילוי של סימ־פטיה והשתתפות בצער מצד „ידידינו", מצד האוקראינים של גליציה המזרחית.

*

פלא הוא בעיני, כיצד הצליחו אז יהודי טלוסטה לשמור על השקט הנפשי, לא לצאת מגדרם ולא להיתפס לבהלה. באותה תקופה מלאת מתיחות ורבת סכנות נתעורר בהם רגש האחריות לשמירת קיומם היהודי המיוחד, והם עשו את כל המאמצים לשמור עליו ולבצרו. הנוער, גם הסוציאליסטי וגם הציוני, התחיל פועל במרץ לחיזוק שורותיו. הם ארגנו אסיפות, הקימו ועדים לעזרת עניים־נצרכים, ערכו נשפים בעלי אופי תרבותי, אירגנו קורסים לעברית, ובכלל ניהלו ברוב מרץ ומסירות את הפעילות החברתית והתרבותית, כאילו היו אלה ימים כתקנם, כאילו לא קרה דבר. האדמה בערה מתחת לרגלינו, חיילות וכנופיות שונים ומשונים חלפו ועברו על פני עירנו; הם הגיעו פעם מטשורטקוב ופעם מזאלעשטשיקי, הפילו פחדם על נשים וילדים, פה ושם ניסו גם לשדוד ולבוז בז — ובאותה שעה עצמה היו בני הנוער נפגשים בערבים באולם האגודה לשמיעת הרצאה, לעריכת ויכוח פוליטי, או להכנת הצגה לנשפיה קרובה, ולא הורגש שמץ של דיכאון או יאוש (היינו כנראה אופטימיסטים מושבעים).

למען האמת יש לציין, כי נכבדי האוקראינים בעירנו מנעו, כמיטב יכולתם, כל השתוללות וכל התקפה פראית על שכניהם היהודים. ראש העיר, אברילה בודנער, היה נוהג להזהיר את סוחרי־התבואה היהודים מפני החרמת סחורתם, כל אימת שהשלטונות האוקראיניים התכוננו לצעד זה. המורה באַדליוק, אדם משכיל בעל נטיות הומניסטיות וכשרונות מוסיקליים, היה נוהג לבוא אל הנשפים שערכנו, והיה שר יחד עם כל הקהל את „התקוה" או את „המארסילייזה". באותה תקופה היה הוא הקומיסאר הממונה על עניינים פוליטיים, והיה מונע, ככל שהגיעה ידו, כל קיפוח וכל אי־צדק כלפי יהודים. והיו עוד כמה אוקראינים משכילים, שהקלו עלינו את סבלות התקופה הקשה, תקופת „האוואנטורה של פטרוש־ביץ". קרו מקרים, שהמפקדה הצבאית שבעירנו החרימה תבואות או סחורה מסוג אחר אצל יהודים, שעמדו להעבירה לעיר אחרת, שבה היה מחסור במצרכי מזון; והמפקדה חילקה את המיצרכים הללו חינם בין הגויים מדלת העם. הלכה משלחת של סוציאליסטים יהודים והשתדלה אצל באדליוק, והשיגה את הסכמתו לכך, שהסחורות המוחרמות אצל יהודים יימסרו לקבוצה הסוציאליסטית, על מנת שתחלק אותן בין יהודים נצרכים. הסוחרים שנפגעו מן ההחרמות התנפלו על הקבוצה הסוציאליסטית בצעקות ובטענות „מוסריות". הם טענו, שאין לעשות רכוש יהודי הפקר, ואין לחלק חינם בלא מחיר פרי עמלם של יהודים, ועוד טענות ממין זה. הם תבעו להחזיר להם את הסחורה שהוחרמה, או לפחות את מחציתה. אך הסוציאליסטים לא נענו להם ועמדו על קיום ההסכם עם באדליוק, והם חילקו הכול בין עניי העיר. בין חברי האגודה הסוציאליסטית היו בחורים זריזים ובעלי־מרץ, שיצאו בעגלות־חורף אל היערות של ר' מאיר קליינר וברוך־איציק ויטאַשקאַ, יהביאו משם (בהסכמת בעלי היערות) עצי־הסקה לאביונים, ואפילו עסקו בחטיבת העצים במו ידיהם (כמו, להבדיל, הצדיק מנמירוב בסיפורו הידוע של י. ל. פרץ „אם לא למעלה מזה"). כל הפעולות הללו נתקבלו בשמחה ובסיפוק מצד דלת העם, ועוררו מורת־רוח אצל ה„נגידים", עשירי העיר.

אותו זמן התכוננה קבוצת־החובבים של האגודה הסוציא־ליסטית להצגת מחזהו של יעקב גורדין „גאָט, מענטש און טייפל" (האלוהים, האדם והשטן), ואף העלתה את המחזה בהצגת־אורחים בטשורטקוב לטובת בית־היתומים שבעיר זו.

פעילות ערה ביותר התנהלה גם בין הציונים שבעיר, ביחוד לאור התקוות והסיכויים להקמת מדינה יהודית, שנת־עוררה בעקבות פירסום „הצהרת באלפור". בן־עירנו אברהם סטופ, שהצטיין כנואם מוכשר, נשא את דברו לעתים קרובות ובהזדמנויות שונות באסיפות־עם ובבתי־כנסיות, ובכוח דיבורו עורר התפעלות בין שומעיו ורכש נפשות לרעיון הציוני. מרים, בתו של שניאור המלמד, אירגנה קבוצת נערות ולימדה אותן עברית. נערכו גם תוכניות בדבר ייסוד מרכז־הכשרה, כדי לאמן ולהכשיר בו את הנוער לעלייה לארץ־ישראל. הפעילות התרבותית של הפלג הציוני לא פיגרה אחרי פעילותם של הסוציאליסטים. גם להם היתה קבוצת־חובבים עם חברים בעלי כשרון, והם ערכו נשפים נאים, שעוררו התלהבות בלב בני־הנעורים. וכך הצלחנו לעבור את התקופה הקשה של מלחמת פולין־אוקראינה, בלי להפסיק או לצמצם את פעילותנו החברתית והלאומית.

*

בינתיים הלכו וקרבו חיילות פולין אל אזורנו ואל מקומו־תינו, ואילו האוקראינים הלכו והפסידו את העמדות שהחזיקו בידיהם. הנה נודע, כי הפולנים נמצאים כבר בטארנופול, וכעבור שבוע כבר כבשו את טשורטקוב. בשעות הבוקר של אחד מימי הקיץ הגיע הצבא הפולני הכובש לטלוסטה, ושם קץ לשלטונו של פטרושביץ, שהחזיק מעמד בקושי רב במשך שנה לערך.

בעצם הימים ההם הצליח כותב הטורים האלה להיחלץ ולצאת מגליציה המזרחית, שדמתה אז לחבית מלאה אבק־שריפה, ושוב לא נזדמן לו לראות בעיניו את עיר־מולדתו האהובה. אולם מאז הימים ההם, במשך תקופה של יותר מארבעים שנה, לא פסקו געגועיו העזים אל העיר שבה נולד, אל טלוסטה אשר במחוז זאַלעשטשיקי.

שמואל פידרר (בן־משה)

חגיגת סאן־רימו והפעולה הציונית

אחרי אישור הצהרת באלפור בוועידת סאן־רימו ומסירת המאנדט על ארץ־ישראל לידי הממשלה הבריטית, עמדה להיערך גם בעירנו חגיגה גדולה לציון המאורע, שעורר גל של שמחה בלב כל יהודי התפוצות, ובייחוד בלב חברינו הציונים. כנהוג במקרים כאלה, נבחרה לעריכת החגיגה ועדה, והשתתפו בה מלבד הציונים גם סתם בעלי־בתים שלא היו מאורגנים בהסתדרות הציונית.

בראש וראשונה פנה הוועד אל שלטונות המדינה בבקשת רשיון לעריכת החגיגה, כולל תהלוכת־הפגנה ברחובות העיר, וקיבל רשות לקיום החגיגה והמפגן. שר־המחוז מסר לידי חברי הוועד מכתב אל מפקד משטרת־המדינה (זשאנדארמריה), שבו נתבקשה המשטרה לקבל על עצמה את השמירה והסדר בעיר ביום החגיגה. גם המשטרה מצדה הבטיחה לנו את עזרתה המלאה.

לאחר שנמצא בידינו הרשיון של שר־המחוז בצירוף הבטחתה של משטרת־המדינה, ניגשנו במלוא המרץ להכנת החגיגות, על מנת לערוך אותן ברוב פאר והדר. היו אז בעיר שני בתי־ספר עבריים, האחד בהנהלת מרדכי ספקטור, שיצא שמו לתהילה בכל הסביבה והשני בהנהלת יוסף לעכטער, שריכז גם הוא מספר ניכר של לומדי עברית. בשני בתי־הספר התחילו מיד לשנן לתלמידים שירים בעלי תוכן ציוני לזמרה ולדקלום, ולהרגילם לצעוד בסך בתהלוכה. כן נקבעה תלבושת אחידה לתלמידים ליום החג: שמלות לבנות לתלמידות, ומכנסיים כהים עם חולצה לבנה — לתלמידים.

התכונה לקראת החגיגות נתנה אותותיה בעיר, ותוך ימים ספורים אזל כל המלאי של סרטי תכלת ולבן, שניקנו לצורכי קישוט. מיכאל העסינג, פרש לשעבר בחיל־הפרשים האוסטרי, אירגן פלוגת־רוכבים מבני העיר, ובעלי־האחוזות היהודים הבטיחו לשלוח לשם כך ממיטב סוסי־הרכיבה שבאורוותיהם. הכול אורגן למופת. הצעירים שבין הצועדים בתהלוכה עמדו לענוד סרטי־משי בצבע תכלת־לבן, ומאות לולאות בצבעי הלאום הוכנו לחלוקה בין שאר המשתתפים בתהלוכה ובין קהל הצופים. ועיקר העיקרים — הכינונו מספר רב של דגלים בצבע תכלת־לבן על מנת להניפם בתהלוכה. כל תושבי העיר, יהודים מכל ימות השנה, נסחפו אף הם בזרם ההכנות, חידשו את מלבושיהם לקראת החגיגות וקישטו את חזיתות בתיהם בדגלי הלאום ושאר קישוטים. מרפסת ביתו של ד"ר אֱמיל בלייכר קושטה בשטיח פרסי גדול ומפואר, ובמרכזו התנוססה תמונתו של ד"ר תיאודור הרצל, כששני דגלים ארוכים בצבע תכלת־לבן עוטרים אותה משני עבריה.

העיירה כולה נתמלאה חיים ותנועה, ושאון־עליזים נשמע בה מכל עבר. אך לא רק אנחנו היינו עסוקים בהכנות ליום המפגן — גם הפורעים האנטישמיים מבין הפולנים התכוננו בקדחתנות ואירגנו את פלוגות־הקרב שלהן (בויובקי), במטרה להפריע לנו ולהשבית את חגנו. לשם כך ריכזו באותו יום בעיר את חבריהם הבריונים מכל הסביבה.

*

והנה הגיע יום החג. היה זה יום־אביב חמים ונעים, רוח לא נשבה ואף ענגה קלה לא העיבה את שמי התכלית. למן שעות־הבוקר המוקדמות נראתה בעיר תנועה ערה: צעירים ומבוגרים, אנשים, נשים וטף, כולם נהרו אל מקום הריכוז שבגבול העיירה, אל המקום שנקרא בפי בני־העיר „יאַר" (גיא). זה היה עמק מגודל עשב, שנמצא בו מקום לכל קהל בני־העיר שבאו להשתתף בתהלוכה. שם נערכו גם ההכנות האחרונות לקראת המפגן. באו הפעוטות בשמלות צחורות, כשהן עונדות על חזיהן סרטים בצבע תכלת־לבן. בני־הנוער המתבגרים הגיעו לבושים מכנסיים כהים וחולצות צחורות, ענודים סרטי תכלת־לבן על ידם הימנית ולולאות מתנוססות על חזיהם. באו גם הציונים הקשישים, על מנת להצטרף לתהלוכה. בעלי־האחוזות היהודים מסביבת טלוסטה, וכאלה היו לא מעטים, עמדו בדיבורם ושלחו סוסי־רכיבה נאים וטובים, מקושטים אף הם סרטי תכלת־לבן, ומפקד פלוגת־הרוכבים מיכאל העסינג, התייצב בראש פלוגתו לתירגול שלפני המפגן.

בתוך כך הגיעו ידיעות מן העיר, כי המוני איכרים מכל הסביבה התחילו מתקהלים בתוכה ומספרם גדל מרגע לרגע. הידיעות הללו עוררו דאגה בין קהל הנאספים, אך מארגני החגיגה סברו, שיש להם על מי לסמוך: שהרי נמצא בידם רשיון כתוב וחתום מאת שר־המחוז והבטחה חגיגית מאת המשטרה, שהתחייבה לשמור על הסדר והשקט בעיר. ואם כן — מה החשש ומה הפחד? המשכנו איפוא בסידור התהלוכה בהתאם לתוכנית והתחלנו צועדים בסדר מופתי אל עבר רחובות העיר.

משהתקרבה התהלוכה אל בניין בית־הספר של הבארון הירש, הגיחו הבריונים מן הסימטאות הסמוכות והתנפלו ראשית־כול על הילדים הצעירים. הילדים נבהלו והתחילו מתפזרים ובורחים אל בתיהם בבכי ובצעקות. מנהיגם של הבריונים, פראנציש עק בלומיץ, הסתער על ביתו של ד"ר אֱמיל בלייכר, קרע לשניים את השטיח הפרסי היקר, שיבר את תמונתו של ד"ר הרצל ובחמת־זעם קרע לגזרים את דגלי־הלאום שהיו תלויים משני עברי התמונה. אותה שעה פרצו הבריונים בהנהגת אנטושקו גודעצקי, שהיה אז מפקדה של המשטרה העירונית, אל בין שורות הנוער ותלשו מעליהם את הסרטים והלולאות, כשהם קורעים ברוב הנאה גם את בגדיהם וכתנותיהם. כשניסו הצעירים הרכובים על סוסיהם להתנגד להם ולהניאם ממעשיהם, נוצרה מתיחות מסוכנת, שכמעט נסתיימה ב„פוגרום". אף־על־פי־כן לא הגיעו המאורעות לשלב חמור ולא היו אבידות בנפש. רק אחדים מבינינו נפצעו קל, ושניים נפצעו פצעים קשים יותר: ישראל גערטנער, גיסו של דויד נירנברג ומשולם איגר.

משפרצה המהומה ניסו לפנות אל משטרת־המדינה ולבקש את התערבותה, אולם בתחנת־המשטרה לא נמצאה נפש חיה.

ועדת הקרן־הקיימת של „גורדוניה".
די קרן־קיימת קאָמיסיע פון „גורדוניה".

במשך כל היום כולו עד לשעות הערב המאוחרות לא נראה שוטר בעיר. הם הסתלקו בכוונה תחילה והפקירו את היהודים לחסדם של הבריונים המשתוללים, ואפילו לא ראו צורך להתנצל על־כך.

זמן קצר לאחר פיזור התהלוכה שככה הבהלה ונרגעו הרוחות. שוב נתמלאו הרחובות המוני אנשים, וכולם התכוננו לאסיפה החגיגית, שעמדה להתקיים בערב. בשעות הערב נהרו אנשים מכל קצות העיר אל בית־המדרש, בו התקיימה אסיפה רבת־רושם. נואמים אחדים עלו על הבמה ונאמו לכבוד ה־מאורע החגיגי, ואף העלו הצעות מעשיות להמשך הפעולה הציונית בין המבוגרים והנוער. במצב־רוח מרומם ובשירת „התקווה" ו„תחזקנה" ננעלה האסיפה החגיגית לכבוד החלטת סאן־רימו.

התנפלות הבריונים, שהפירה במידה רבה את שמחת החג, גרמה גם לכמה תופעות חיוביות. היא הגבירה את הרגשת הליכוד בין תושבי העיר, וכתוצאה מזה גדלה ההשתתפות באסיפה החגיגית בבית־המדרש, עד כי היה צר מהכיל את כל הבאים ורבים נאלצו להישאר בחוץ; והיא נתנה בפי הנואמים חומר רב לתעמולה ציונית. הנואמים הצביעו בצדק על התנהגותם של אנשי השלטון החדש, שעתה זה נכנסו לתפקידם, לאחר שהיו הם עצמם משועבדים לשלטון זר, לשלטון האוסטרי, ועתה נתגלו בכל נוולותם, והוכיחו שלא למדו כלום מלקח העבר. הנואמים פנו אל יהודי העיר מכל השכבות וקראו להם להצטרף אל שורות הציונים הפעילים, לקנות את השקל ולהשתתף בבחירות לקונגרס הציוני; והם פנו אל הנוער בקריאה להצטרף אל שורות מגשימי הציונות, לוותר על המשכת לימודיהם ולהתמסר לעבודות בניין קונ־סטרוקטיבית בתוך הסתדרויות הנוער הציוניות ו„החלוץ".

והיה הד רחב לדברים שנאמרו באסיפה. למחרת נראו בעיר קבוצות־קבוצות של מתווכחים, אנשים שבדרך כלל היו רחוקים מ„פוליטיקה" ציונית ומפלגתית, ועתה עמדו והתווכחו בלהט ונקטו עמדה לדברים שנאמרו באסיפה. בכך ניתנה דחיפה עצומה לפעולה הציונית והמפלגתית בעיר. כל אחת מן המפלגות הידקה קשריה עם מרכז המפלגה שבלבוב, לשם הגברת הפעולה בשעת־כושר זו. מטעם מרכז המפלגה הציונית־הסוציאליסטית „התאחדות" בא אז לעירנו המזכיר הכללי של המפלגה הח' פישל ורבר ז"ל. הוא כינס את חברי המפלגה, הרצה לפניהם והשמיע באוזניהם דברים הראויים להישמע, ומיד פתחנו באירגון־מחדש של סניף ה„התאחדות" בעיר. נבחרה גם הנהלה חדשה („נשיאות" — פרעזידיום), שכללה את החברים: יהושע שעכטער — יו"ר; מאיר שטערנליב — סגן היו"ר; חיים נאגלר, ישעיהו רוזנטאל, ליאון בראנדעס ודוב פעפער — חברי ההנהלה, ושמואל פידערער — מזכיר.

מיד לאחר זה שכרנו דירה שתשמש מועדון למפלגתנו. היתה זו דירה של שלושה חדרים בביתו של ליאון בראנדעס, בקומה שמעל לדירתו, ושם יכולנו לפתח פעילות אירגונית ומפלגתית ענפה ומגוונת. סידרנו לנו ספריה מיוחדת משלנו, אורגן חוג דרמאטי מיוחד של מפלגתנו ונוסדה קבוצת כדורגל (פוטבאָל־קלוב) בלתי־מפלגתית בראשותו של ד"ר גרינברג. ועיקר העיקרים — בשורות מפלגתנו הוקמה קבוצת „החלוץ" הראשונה. סמוך לכך קיבלנו הוראה ממרכז „החלוץ" בלבוב, להקים בעיר סניף לקרן־העזרה לחלוצים „עזרה" ולפתוח בפעולה להכשרת חלוצים במשקים החקלאיים שבסביבתנו.

וכאן החל מאבק מר עם בעלי האחוזות והחוכרים היהודים שבקרבת עירנו. כשפנינו אליהם בהצעה, לקבל למשקיהם קבוצת חלוצים לעבודה ולהכשרה, ניסה כל אחד להשתמט בכל מיני תירוצים ואמתלאות. האחד אמר בפשטות, שאין הוא מאמין ביכולתם של צעירים יהודים לעבוד עבודה מפרכת כגון זו. השני היה משים עצמו „בעל רחמים", וטען שאין לבו מניחו לראות בסבלם של נערים יהודים כשהם עובדים עבודה קשה שאין הם רגילים בה. וכך דחה כל אחד את הצעתנו בתירוצים שונים, שמוטב לא להזכירם ולפורסם.

והנה צמחה לנו הישועה ממקום אחד. היה בסביבתנו כפר בשם הינקובצה, שאדמתו זיבורית שבזיבורית, הגרועה שבכל הקרקעות בסביבתנו. בעל האחוזה בהינקובצה היה

קבוצת־כדורגל „מכבי".
פוטבאָל־קלוב „מכבי".

יהודי יודע־תורה, ר׳ אברהם פוהורילעס ז״ל. הוא היה בעל יד רחבה למתן צדקה ואוהב־ישראל בכל לבו. פעמיים בשנה היה נוהג להעניק מטובו לעניי עירנו: היה שולח תפוחי־אדמה לחג הפסח ועצים להסקה בפרוס החורף, חוץ ממעשי צדקה אחרים שעשה. החלטנו איפוא לצאת אל אחוזתו של ר׳ אברהמצי פוהורילעס ולנסות דבר אליו בעניין קבלת חלוצים ל„הכשרה״.

כשבאתי אליו ושיטחתי בקשתי לפניו, פרץ בצחוק ואמר: „וכי מי כמוך יודע, חביבי, מה דלים ועלובים שדותי. אין זאת כי אם לצון חמדת לך בהצעתך זו״. הסברתי לו, שכל בעלי האחוזות חוששים מפני קבלת עובדים יהודים, ומבקש אני להוכיח להם, כי ר׳ אברהמצי פוהורילעס אינו חושש ומתחייב בחוזה להעסיק חלוצים, כדי להשפיע עליהם ולהזיזם מעמדתם הסרבנית. ר׳ אברהמצי הרהר קמעה ואמר: „אם כן, שלח לי עשרה חלוצים״. ביקשתי לצרף אליהם שתי נערות, אך לזאת לא אבה ר׳ אברהמצי להסכים. רק לאחר שהסברתי לו, כי בהעדר נערות יהודיות ש„תכשרנה״ את הבשר עלולים הבחורים להיכשל באכילת בשר טריפה — ניאות ר׳ אברהמצי לכלול בחוזה גם שתי נערות.

כך הגענו לחוזה הראשון על העסקת שנים־עשר חלוצים. אולם ידוע ידענו, כי גם העובדים המעטים האלה לא יוכלו להחזיק מעמד בהינקובצה, מחמת תנאי הקרקע הקשים. זמן מה לאחר יציאת החלוצים להכשרה באתי לבקרם ושאלתי את ר׳ אברהמצי אם מרוצה הוא מעבודתם. ענה ר׳ אברהמצי ואמר: „הילדים הם ב״ה בסדר גמור; הם רוקדים...״ והרי ידוע הדבר, כי בריקוד ה„הורה״ נתגלמה נשמת החלוציות.

משפניתי אל בעלי האחוזות והראיתי להם את החוזה עם ר׳ אברהמצי פוהורילעס, התחילו גם הם מתייחסים אחרת לעניין העסקת החלוצים. יחד עם איסקו וייסגלאס יצאתי אל אחד מקרוביו, שהיה בעל האחוזה בשערשעניובצה; פגשנו בביתו את חתנו גוטהערץ מטשרנוביץ, שהיה עסקן ציוני ידוע בבוקובינה (זו כבר השתייכה אז לרומניה), ואחרי משא־ומתן קצר חתם בעל האחוזה מר וייסגלאס על חוזה להעסקת שישים חלוצים וחלוצות. רכושו העיקרי היה באחוזה של זאסטאבנה, אך גם בשערשעניובצה היה מקום לעובדים רבים. באו שמה בעיקר חלוצים מטלוסטה, מיעזשעזשאני וגם כמה חלוצים מן המרכז בלבוב. רובם נמצאים כיום בקבוצת שילר שעל־יד רחובות, וכמה מהם מפוזרים בערי הארץ וכפריה. לאחר זה הצלחנו להכניס חלוצים כמעט אל כל האחוזות שהיו בידי יהודים, ויכולני לומר בפה מלא, שכולם היו מרוצים מעבודתם.

גם בעיר עצמה הקימונו פלוגת־הכשרה, שהשתכנה בביתה של שיינדל רוטנשטרייך, וגם הפלוגה הזאת הצליחה במעשיה. הצלחתם של החלוצים בכפרים היתה רבה כל־כך, שהפועלים הלא־יהודים התחילו לראות בהם מתחרים רציניים, והגיעו הדברים לידי כך, שבכפרים רוזשאנובקה והינקובצה ערכו הפועלים האלה שביתה נגד העסקת עובדים יהודים. ברוזשא־נובקה התערבה המשטרה, ושוטר פולני בשם זאקשעבסקי הוכה ונפצע. אף־על־פי־כן הוסיפו החלוצים לעבוד בכל המשקים, הואיל ובעלי האחוזות היו מרוצים מהם. רק האחוזה בהינ־קובצה נעזבה, מחמת תנאי הקרקע הקשים.

סניף ה„התאחדות״ בטלוסטה עמד בקשר ער ומתמיד עם החלוצים שבמקומות־ההכשרה, והיה שולח אליהם נואמים ומרצים לקיום מסיבות „עונג־שבת״ ופעולות־תרבות אחרות. באותו זמן התארגנה בעיר, בחסות מפלגת ה„התאחדות״ ובסיועה, הסתדרות הנוער „גורדוניה״, שקלטה וריכזה בתוכה ממיטב הנוער בעיר. רובם הספיקו להגיע לארץ־ישראל לפני השואה והם נמצאים כיום בארץ.

פעילותו של סניף ה„התאחדות־צ.ס.״ עמדה על רמה גבוהה. במועדון המפלגה נמצאו כל העיתונים היהודיים ביידיש

קבוצת חברי „גורדוניה״.
א גרופּע חברים פון „גורדוניה״.

ובפולנית. בשבת אפשר היה למצוא שם כחמישה־עשר עיתונים מכל הגוונים, ורבים מן המתפללים היו סרים אל המועדון בשובם מבית־התפילה, כדי להציץ לעיתון יהודי. בלילי שבתות היו מתקיימות במועדון הרצאות על נושאים שונים בצירוף סקירה פוליטית, ואלה משכו קהל שומעים רב. בעקבות ההרצאה התפתח על־פי־רוב ויכוח, שעמד גם הוא על רמה גבוהה. עיירתנו בכללה היתה עיר של ציונים ומשכילים, ורבים מתושביה גילו הבנה רבה ועניין רב בתיאטרון, בין בהצגות מקומיות ובין של תיאטראות הבאים להתארח.

בשנת 1933 עליתי לארץ באמצעות „סרטיפיקט אישי״. לרוע המזל נאלצתי לחזור לפולין בשנת 1938, ונפל בגורלי להתענות עם כל יהודי טלוסטה בשנות־המלחמה האיומות 1939—1945. אף־על־פי־כן האיר לי המזל פנים, וזכיתי לחזור לארץ־ישראל בתום המלחמה. זכורני, בשעת אחת ה„אקציות״ האיצה בי אשתי למהר ולהסתתר. עניתי לה ואמרתי: לועג אני להיטלר ולמרצחיו גם יחד, שהרי אכלתי בשר בארץ־ישראל, וקבלה היא בידינו, שכל האוכל בשר בארץ־ישראל חייב להניח שם את עצמותיו...

קלרה ספקטור

בית־הספר העברי

לאחר מלחמת העולם הראשונה בא המורה מרדכי ספקטור לעירנו והתחיל בהקמת בית־הספר העברי הראשון בעיר. את השכלתו העברית רכש ב„ישיבה", שבה התמסר ללימודים תורניים וללימודי היהדות בכלל, ונוסף לכך קיבל הכשרה מהירה להוראת עברית. הכיתה הראשונה נפתחה בדירתו הפרטית של המורה, ללא ריהוט מיוחד. הספסלים והשולחנות נעשו מלוחות־עץ פשוטים, ובכלל חסרו בבית־הספר התנאים המקובלים בכל מוסד מסוג זה. אף־על־פי כן היתה לו הצלחה רבה, ותלמידים רבים נהרו אליו ללמוד עברית חיה, מדוברת.

אנשי „אגודת ישראל" לא הביטו בעין יפה על ייסוד בית־הספר העברי בעיר. מיד עמדו והקימו בית־ספר לחרדים בשם „בית יעקב", ונוסף לכך התחילו בהפצת דברי רכילות והשמצות נגד בית־הספר העברי. והנה נזדמן לידם מקרה, שיכלו לנגח בו את בית־הספר החדש. בשעת אחד הטיולים, שבו נסעו התלמידים לבקר אצל החלוצים שנמצאו בהכשרה בשערשעניובצה, נכנסה רוח שטות באחד התלמידים והוא ניגש לקנות בשר־חזיר, כמובן בלי ידיעת המורה. הדבר נודע בעיר, והמורה הוזמן אל הרב דמתא, והוא הוכיחו על פניו על שהוא מאכיל את תלמידיו בשר חזיר ומשתמש בפירושו של של"ג (ש.ל. גורדון), שהוא פירוש פסול. המורה הצליח להפריך את הטענה הראשונה, ואשר לפירושו של גורדון, הוכיח המורה לרב, שהפירוש הוא ברור וממצה ואין בו כל דבר פסול. כתוצאה מכך נתבקש הרב לפרסם ברבים בבתי־הכנסת, שכל דברי הלעז שהוצאו על בית־הספר מופרכים הם ואין להם שחר.

אחרי הויכוח הזה השתררה הפוגה לזמן מה, עד שמצאו אנשי „האגודה" עניין חדש לענות בו. התחילו טוענים, כי תלמידי בית־הספר יהיו בורים בענייני יהדות ולא יידעו אפילו כיצד להניח תפילין. גם הטענה הזאת הופרכה עד מהרה. אחד ההורים, איזיו הרמן, ביקש מאת המורה ללמד את בנו הלכות תפילין, והנער הצליח כל־כך יפה, שהכול ראו את חוסר הטעם וההגיון שבטענה זו. מאז התחיל בית־הספר לשגשג, ועברו אליו גם תלמידים שלמדו תחילה בבית הספר „בית־יעקב".

זו היתה שמחתו הגדולה של ספקטור, לראות את בית־הספר בפריחתו, לשמוע את השפה העברית מצלצלת ברחובות העיירה בפי תלמידיו, ולקבל את גילויי האהדה וההערכה מצד תושבי העיר. בית־הספר התפתח ולמדו בו כתשעים תלמידים, מלבד התלמידים שקיבלו שיעורים מיוחדים באורח פרטי.

אחד התלמידים המצטיינים של המורה ספקטור היה שמשון מלצר, והמורה היה מקדיש לו תשומת־לב מיוחדת. וכשנשאל, על שום מה הוא מתמסר כל־כך לתלמידו זה, ענה: תלמיד המראה רצון חזק ללמוד — יש לעודדו בלימודיו. וראוי הוא תלמיד זה לכל העידוד הניתן לו.

בית הספר העברי עם המורה מרדכי ספקטור.

די העברעאישע שול מיטן לערער מרדכי ספעקטאָר.

עתליה שגב (אטל טייבר)

העברית בעירנו

בעירנו הקטנה טלוסטה התקיים עוד לפני המלחמה הראשונה בית־ספר עברי וגם גן־ילדים עברי. הגננת היתה בת־עירנו מרים רוזנבוים, בתו של המורה־המלמד שניאור, הנמצאת כיום בארצות־הברית. בית־הספר נועד לא רק לקומץ משכילים, אלא לשכבות רחבות בעיר, ויהודים של־כל־ימות־השנה — חנוונים, סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה — אלה שלחו את ילדיהם לגן־הילדים ולבית־הספר העברי.

בית־הספר העברי, שכלל שלוש כיתות, וגן־הילדים שלידו, השתכנו בבית פרטי, בית גוטסמן. למדו בו עברית בהברה האשכנזית, והשתדלו גם לדבר עברית בין כותלי בית־הספר. עד היום שגור בפי השיר „עברים אנחנו — עברית נדברה", שלמדתי בבית־הספר העברי הראשון. וזכור לטוב המורה זילברהבר, שהקנה לנו את השפה בשיטה של „עברית־בעברית", בקריאה ובזמרה, באמצעות השירים העבריים שחיבב עלינו. גן־הילדים וכיתה א' של בית־הספר היוו למעשה כיתה אחת, והיא היתה מקושטת במפות ותמונות, שהמחישו לילדים את פירוש המלים העבריות בעזרת ציורים, ממש כפי שנהוג בבתי־הספר בימינו אנו. חומר הלימודים והשירים שהושרו — רובם ככולם היו קשורים בארץ־ישראל, וכך נטעו בלבב התלמידים הצעירים את החיבה לציון ואת הכמיהה לארץ־ישראל, לעלות אליה ולחיות בה.

נשארה בזכרוני אזכרה לד"ר הרצל, שנערכה בעיירתנו ושזכיתי להשתתף בה. בבית־הספר ובגן־הילדים הורגשה תכונה רבה לקראת האזכרה, ואותנו הילדים לימדו לשיר שיר עברי שהתחיל במלים „בכה ישראל!". ביום האזכרה הוליכו אותנו בסך אל בית־הכנסת הגדול. שם נישאו הספדים, ובתום דברי ההספד עלו על הבמה שלושה ילדים מתלמידי בית־הספר, ואני ביניהם, ודיקלמו את השיר „בכה ישראל!", לזכרו של המנהיג הגדול.

חוויה זו זכורה לי מימי לימודי בגן־הילדים. לבית־הספר לא זכיתי אז להגיע בגלל גילי הצעיר. בינתיים פרצה מלחמת־העולם הראשונה, שבה הוגלינו ממקומנו ונדדנו בארצות הממלכה האוסטרית. בגמר המלחמה חזרנו לטלוסטה. העיירה, שרוב בתיה נהרסו ונשרפו, שוקמה מחדש, והחיים התחילו שוב לזרום במסלולם הרגיל.

כתוצאה מן המהפכה הבולשביסטית ברוסיה הגיעו פליטים רבים מרוסיה לפולניה. כך הגיע לעירנו המורה ספקטור, שהשתקע בטלוסטה והתחיל נותן שיעורים בעברית, בהברה הספרדית. בין תלמידיו הראשונים של המורה ספקטור נימנו חברי: מיכאל מסינג ז"ל (נפטר בחולדה), בנו פפר ז"ל, מוניה האַספל ז"ל, וייבדל לחיים — משוררנו שמשון מלצר (היו

בית־הספר העברי עם המורה מיידמאן.

די העברעאישע שול מיטן לערער מיידמאַן.

כמובן עוד רבים, שלא אזכור עוד את שמותיהם). במשך הזמן הצטרפתי גם אני ואחותי הצעירה צירל לחוג לומדי עברית מפי המורה ספקטור, הצנוע ואציל הרוח. היינו בין הבנות הראשונות שלמדו עברית בעיירתנו, והדחיפה להצטרף לחוג הלומדים ניתנה לנו על־ידי חברינו בנסיבות המסופרות להלן:

המורה ספקטור ותלמידיו החליטו לביים ולהציג בעברית מחזה בשם „מכירת יוסף". כשניגשו לחלוקת התפקידים, התברר שחסרים „כוחות" מתאימים יודעי עברית. אז באו אלי כמה חברים, הזמינוני לדירתו של המורה והעמידו אותי בפני עובדה מוגמרת: התחילו בחזרה ומסרו לי את התפקיד של לוי, אחי יוסף. לא הועילו כל טענותי, שהשפה אינה שגורה בפי, והמעט שלמדתי לפני המלחמה נשתכח ממני. סוף סוף נכנעתי ללחצו של המורה ולהפצרות חברי וקבלתי את התפקיד. חזרתי על דבריו של המורה, ששינן לנו את התפקידים, בלי להבין פירושן של מרבית המלים. וההצגה אמנם התקיימה, ואף זכתה לתשואות הקהל, שרובו לא ידע עברית והסתפק בכך שידע את תוכן המחזה.

השתתפותי בהצגה קירבה אותי אל המורה ספקטור ואל חבר תלמידיו, וכך הצטרפתי יחד עם אחותי לחוג התלמידים. חברי החוג היו מדברים ביניהם רק עברית.

במשך הזמן פתח מר ספקטור בית־ספר עברי פרטי (בבית רוחצי מאניס גארטנר). בקרב הנוער גברה אז ההתעניינות בשפה העברית. קמו תנועות נוער, כגון „אחוה" ו„גורדוניה", שריכזו בתוכן את מיטב הנוער היהודי בעיר, וכולן שאפו להקנות לחבריהן את ידיעת השפה העברית, לפני היציאה ל„הכשרה" והעלייה לארץ־ישראל. גם אני ואחותי הצטרפנו לתנועה החלוצית.

בשנת 1927 עליתי לארץ־ישראל, כשהשפה שגורה בפי, ופניתי לחקלאות. כיום הנני פעילה בהקניית השפה העברית וערכי היהדות לילדי ישראל, יוצאי גלויות שונות, ובכך הנני ממשיכה את החוט שהתחיל לטוות מורי ורבי ספקטור ז"ל, גם הוא זכה לעלות לארץ, אולם נפטר זמן לא רב אחרי הגיעו הנה.

הזרע שנזרע בטלוסטה עיר מולדתי לא הוטמן לשוא. הוא נבט וצמח, שיבליו בשלו והם נקצרים ברינה במדינת ישראל העצמאית, במולדתנו המשוחררת.

מנחם טייבר

סניף „גורדוניה" בעירנו

לא ידוע לי התאריך המדויק שבו הוקם סניף לתנועת „גורדוניה" בעירנו; ידוע לי רק, כי בשנת 1926 התחילה התכונה להקמת הסניף. היוזם היה ברנארד (דב) פפר, מן החברים הפעילים של ה„התאחדות" בעירנו ואחד הציונים הנאמנים והמסורים ביותר. המארגן למעשה היה אחיו בנו (ברוך) פפר. אולם משום־מה התאכזב כעבור זמן קצר מן התנועה ופרש ממנה. במשך הזמן התקרב אל הימין הקיצוני והקים סניף בעירנו לתנועת בית"ר.

תוכנית־הפעולה של הסניף דמתה בכול לתוכנית הפעולה של ארגוני־נוער ציוניים אחרים. הרבינו לערוך טיולים מחוץ לעיר, ושם היינו שרים את השירים שלמדנו בבית־הספר העברי מפי מורנו מרדכי ספקטור ז"ל. בשנת 1927 יצאתי למושבת־קיץ של „גורדוניה" בבילטשה־זלוטה והבאתי משם אל עירנו את ה„הורה" המפורסמת של ביסטריצקי. הייתי היחיד מבני עירנו שהשתתף במושבת־קיץ זו.

לתנופה רבה זכו הפעולות בסניף עם הצטרפותו של מיכאל מסינג להנהגה. מיכאל כבר היה אז חלוץ בוגר, בעל ותק של שנים אחדות ב„הכשרה", והיה מועמד לעלייה. בתקופה ההיא חל פילוג בתנועה החלוצית, ומיכאל הצטרף ל„גורדוניה". הוא ניהל את הסניף בעירנו עד יום עלותו לארץ.

בשנת 1929, בהיותי בן שבע־עשרה, יצאתי ל„הכשרה" ללבוב. אתי יחד יצא חברי ובן־גילי תבל רייניש (ארזי). לי לא היו כל קשיים ועיכובים מצד הורי, כי ביתנו היה בית ציוני; אולם חברי עזב את ביתו בניגוד לרצון הוריו, אחרי ריב קשה. עדיין זכור לי הבכי, שבו ליוותה אחותו את יציאתו זו. כעבור שנה אחת, בשנת 1930, עליתי לארץ.

כשביקרתי בעיירתנו בשנת 1935 מצאתי שם סניף מפואר של „גורדוניה". כמה וכמה מחברי הסניף עברו „הכשרה" והתכוננו לעלות לארץ־ישראל, אך רק מעטים מהם זכו להגיע לארץ.

קבוצת חברי „גורדוניה".
א גרופע חברים פון „גורדוניה".

נתן מימון

קן בית"ר בעירנו

התנועה הציונית־הרביזיוניסטית שנוסדה והתחילה בפעולותיה בשנות העשרים, מצאה לה מיד אוהדים גם בעירנו, ועוד באותה שנה הוקם בעירנו סניף של ברית הצה"ר בראשותו של עורך־הדין רוט. חברי המפלגה החדשה הזאת היו רובם ככולם צעירים ונלהבים מאוד לרעיון הציוני, והם הצליחו להלהיב גם רבים אחרים, בעיקר מתוך אותם החוגים שעד הופעתו של הפלג הרביזיוניסטי היו רחוקים מאוד מן הרעיון הציוני.

תוכנית פעולתו של סניף הציונים־הרביזיוניסטים לא היתה שונה בהרבה מזו של שאר המפלגות הציוניות. בדומה לחברי שאר המפלגות, עסקו גם חברי ברית־הצה"ר בפעולות תרבות, בהפצת השקל הציוני לקראת הקונגרסים, בגיוס כספים לקרנות הציוניות ובוויכוחים סוערים על נושאים ועניינים ציוניים. הגשמת הציונות הלכה למעשה היתה אז בגדר חלום רחוק, משום שאיש מבין החברים לא חשב על עלייה לארץ־ישראל, על כל פנים לא בזמן הקרוב; וגם בכך לא נבדלו מחברי מפלגות ציוניות אחרות, שרק יחידי סגולה מביניהם, מעטים ובודדים, העזו לעלות לארץ ישראל בתקופה ההיא.

המפנה חל רק מאוחר יותר, כשהתחילו צעירי־הצעירים מבין חברי ברית־הצה"ר, כדרך צעירים בכל מקום ומקום, מגלים קוצר־רוח ושואלים קושיות בנוסח „מה נשתנה" — במה שונה ברית־הצה"ר משאר המפלגות הציוניות? האם אפשר להסתפק בכך, שמטיפים לאחרים לעלות לארץ־ישראל? עד מתי אפשר להתפעל מהישגיהם של העולים המעטים, ובו בזמן להוסיף לשבת בגולה באפס מעשה? וכך הוסיפו החברים האלה לרטון ולהקשות, עד שהסיקו את המסקנה ההגיונית מעמדתם השונה, והם קמו ועזבו את ברית־הצה"ר והקימו קן של בית"ר (ברית טרומפלדור) בעירנו. בראש הקן הועמד הרמן שטייניג ז"ל, שהיה אז סטודנט למשפטים. אולם עד מהרה התברר, שאין הוא האיש המתאים לתפקיד של מפקד קן בית"ר. הוא היה אומנם בחור טוב ורציני, אולם ברוחו היה איש־הצה"ר וחלם על קאריירה משפטית בגולה, ללא כל כוונה לעלות לארץ בעתיד הקרוב. בין שדעה זו היתה נכונה ובין שטעינו בהערכתנו את האיש, עובדה היא שמצאנו לנכון להחליפו ולהעמיד במקומו מפקד אחר, את בנו פעפער ז"ל, והוא התמיד בתפקיד הזה עד לתקופת השואה. וכאן המקום לציין, שלא היו כל חילוקי־דעות רעיוניים בין ברית־הצה"ר ובין בית"ר. ברית הצה"ר ראתה את בית"ר כממשיכה בפעולותיה ולא כמתחרה בהן, ושתיהן עבדו מתוך שיתוף־פעולה הדוק ביותר.

בתקופה שבה היה בנו פפר מפקד קן בית"ר, נוסד בו חוג ללימוד עברית בהדרכת המורה לעברית יוסף לכטר ז"ל, שהקדיש למטרה זו הרבה זמן ומרץ ומסירות ואהבה ללא גבול, וכל זה שלא על מנת לקבל פרס. קן בית"ר שכר לעצמו מועדון נפרד (המועדון הראשון היה בביתו של פישל שור ז"ל) ושם פתחו חברי הקן בפעולות, כדי להכשיר עצמם לעלייה. הם „פלשו" למגרש הגדול, שעליו נמצא מחסן העצים של ר' פישל פפר, אביו של בנו, ושם היו עורכים תרגילים צבאיים ותרגילי ספורט, למורת רוחו של „בעל האכסניה". ר' פישל פפר היה טוען תמיד, שהוא מוכן לוותר על „הקונים" של בנו, המפריעים לקונים שלו בקניית עצים ופחמים. אולם ר' פישל פפר היה יהודי טוב ובעל לב רחום, ואם־כי היה רוטן תמיד למראה האורחים הלא־קרואים, לא עלה על דעתו לגרש את הבית"רים, וחוששני שאפילו נהנה בראותו את הנערים משחקים ב„ביקסלעך" (רובים) ובנו הוא ה„קומנדאנט" המפקד עליהם. התרגילים היו נערכים, בדרך כלל, בשעות אחר־הצוהריים ובשבתות.

בנו פפר — מפקד בית"ר.
בענא פעפער — דער אָנפירער פון בית"ר.

מיד לאחר ייסודו התחיל קן בית"ר להתעניין בהשגת מקומות הכשרה לחבריו, ותוך זמן קצר יצאו שלושה מחבריו להכשרה לקולוסוב שבווהלין. שלושת הראשונים היו: ישעיהו מוזר ז"ל, וייבדלו לחיים ארוכים — יעקב שכטר ונתן מימון. אחריהם יצאו להכשרה שלמה הלר, בן־ציון פינק ורבים אחרים. היו גם כמה מחברי בית"ר שדחקו את הקץ ולא אבו להמתין עד שיוכלו לעלות בדרך המקובלת; אלה עקפו את כל התהליכים של יציאה להכשרה וציפייה לסרטיפיקאטים ועלו לארץ כמעפילים בדרכים שונות ומשונות.

חברי קן בית"ר היו, לפי מיטב זכרוני, הראשונים שהתחילו בהפצת תוצרת ארץ־ישראל בין יהודי עירנו. זוגות־זוגות היו יוצאים בערבים, כשהם נושאים בסליהם מפרי הארץ ומתוצרתה: תפוזים ואשכוליות, יינות ומיצים, חלבה וממתקים. עם מכירת התוצרת היו מביאים את שבחה של ארץ־

מפגן חגיגי של חברי בית"ר.

אַ פייערלעכע דעמאָנסטראַציע פון בית"ר (ברית טרומפלדור).

ישראל אל בתיהם של יהודים רבים ומקרבים אותם לציונות ולחיבת העם והארץ.

מן הראוי לציין, שקן בית"ר בעירנו לא נבנה על חשבון מפלגות אחרות, ורק מתי מעט מחברי המפלגות האחרות הצטרפו אליו בהיווסדו. רוב רובם של החברים באו מחוגים שהיו רחוקים מציונות, ואפילו לא חלמו על הצטרפות למפלגה ציונית כלשהי. חברי בית"ר רכשו להם את אהדת בני העיר בהתנהגותם השקולה ובמעשיהם הטובים. ברצוני להזכיר כאן שני מקרים, שזכו במיוחד להערכה מצד בני עירנו.

בשנת 1933 נתקבלה בקן בית"ר הידיעה, כי מנהיג הצה"ר ובית"ר, זאב ז'בוטינסקי, עומד להגיע לטשורטקוב וירצה שם באחד האולמות בשבת אחר־הצוהריים. מאליו מובן, שה־בית"רים הצעירים, תלמידיו ומעריציו של ז'בוטינסקי, היו כמהים לשמוע את דברי מנהיגם, ויותר מזה תאבים היו לראותו פנים אל פנים. אך דא עקה — כיצד מגיעים בשבת מטלוסטה לטשורטקוב, מרחק של עשרים וחמישה ק"מ? כידוע חונכו הבית"רים ליחס של כבוד לערכים המקודשים של האומה, וידעו ידעו שאין לחלל את השבת בפרהסיה ואין לפגוע, חס וחלילה, ברגשותיהם של תושבי העיר, שהיו רובם יהודים חרדים. ומצד שני — הן לא יתואר שהבית"רים לא יראו ולא ישמעו את מורם ורבם, שעה שהוא כל־כך קרוב אליהם. מה עשו? נמנו וגמרו, שכל הרוצה להגיע לטשורטקוב להרצאתו של ז'בוטינסקי, יטריח עצמו וילך לטשורטקוב ברגל. ומי מחברי בית"ר לא רצה להגיע?

וכך יצאו בשבת בבוקר כל חברי קן בית"ר, עשרות נערים ונערות, ברגל לטשורטקוב. אך לרוע המזל היה זה יום גשום, וגשם שוטף ליווה אותם לאורך כל הדרך. דאב הלב למראה הנערים והנערות היקרים האלה, ההולכים בגשם ונרטבים עד לשד עצמותיהם; אך הם עצמם מאושרים היו, היו שרים וצוהלים ופניהם קורנים מאושר.

המעשה הזה של שמירה קפדנית על קדושת השבת (ליתר דיוק: הימנעות מחלול שבת), מצד „הנערים הפוחזים האלה", מצא הד בלב כל תושבי העיר והגדיל כבודם בעיניהם. גם אלה שהתייחסו עד אז לפעולות בית"ר כאל „משחקי־ילדים", שינו את דעתם והתחילו מתייחסים באהדה רבה אל קן בית"ר ופעולותיו.

המקרה השני אירע חודשים אחדים לפני הקונגרס הציוני הי"ז, כשכל המפלגות בעיר התחילו מתכוננות למלחמת הבחירות, ובראש וראשונה פתחו בגיוס כספים למטרה זו. הנוהג המקובל בכל המפלגות היה, לערוך מגבית בין חברי המפלגה ואוהדיה, וכך לאזן את תקציב הבחירות. ואז החליטה מפקדת קן בית"ר לנקוט בעניין זה דרך משלה. המפקדה החליטה להשיג את הכספים הדרושים לקרן הבחירות לא מתרומות חבריה ואוהדיה, אלא מעמל כפיהם של החברים.

איך כיצד אפשר להשתכר בטלוסטה זו, שבתי־חרושת אין בה ועבודת פקידות אינה ידועה בה כלל, משום שאיש אינו זקוק לפקידים; ועבודת השדה נעשית כולה בידיהם של האיכרים האוקראינים, ואלה בוודאי אינם עומדים ומחכים שנערים יהודים יבואו לעזור להם בעבודתם. ואם כן — מאין תבוא הישועה? אך אל דאגה. כידוע, אין לך דבר העומד בפני הרצון, על אחת כמה וכמה כשהוא מודרך על־ידי שאיפה למטרה נעלה. ואם שני אלה חברו יחד — תימצא גם בטלוסטה עבודה לנערים יהודים.

בעירנו היו סוחרי־תבואה רבים, שהיו קונים, בין השאר, אשבולי תירס שהבשילו והיו מאחסנים אותם בעליית־הגג של ביתם או בממגורות מיוחדות, שנקראו בלע"ז „קושניצעס".

שם היה התירס מתייבש יפה־יפה במשך חודשי החורף, ובעונת האביב היו „מקלפים" את גרעיני התירס מעל הקלחים ואורזים אותם בשקים למשלוח. הואיל והתכונה לקראת מלחמת־הבחירות התחילה בחודשי האביב, נתנה מיפקדת בית״ר עיניה בעבודה זו של „קילוף" התירס, שיכולה היא להיעשות על־ידי הבית״רים על מנת ששכר־העבודה יוקדש לקרן ה־בחירות. מובן מאליו, שצד אחד, הבית״רים מקבלי העבודה, היו מוכנים בכל לב לקבל את ההצעה הזאת. אך לא כן הצד השני, הסוחרים נותני העבודה. בעיניהם נראה הרעיון זר ומוזר עד מאוד. מי ראה ומי שמע כזאת, שילדי ישראל רכים בשנים ו„בני־טובים" יקבלו על עצמם עבודת פרך שכזאת? ואיזה סוחר המכבד את עצמו יאות למסור עבודה זו לנערים יהודים? שהרי ברור וידוע מראש, שאין הם מסוגלים לעשות את העבודה כהלכה. בוודאי „ישחקו" בעבודה שעה־שעתיים, יכניסו אי־סדר במחסן ויסתלקו להם. „לא, נערים טובים, אין אני יכול למסור לכם עבודה כזאת" — טענה זו שמעו הבית״רים מפי כל אחד מן הסוחרים, שאליו פנו בבקשה להעסיקם. גם ר׳ פישל פפר, אביו של מפקד קן ביתר, נימנה על סוחרי התבואה, ובאין ברירה פנה בנו פפר אל אביו וביקש ממנו למסור את קילוף התירס לבית״רים. גם פישל פפר לא אבה לשמוע על מסירת העבודה לנערי בית״ר, והגיעו הדברים לידי כך, שבנו איים ב„שביתת רעב", אם אביו לא יעשה את רצונו. האב לא הושפע ביותר מן האיום הזה, והוא פטר את בנו בחיוך סלחני. אך כאן התערבה אמו של מפקד הקן, מרת לאה פפר ז״ל; היא הציגה לבעלה „אולטימאטום" במלוא הרצינות, וכך הכריעה את הכף לטובת בנה. בסופו של דבר מסר פישל פפר את עבודת קילוף התירס לחברי בית״ר.

עבודת הקילוף לא נעשתה בידיים ריקות. היתה לו לפישל פפר מכונת־יד, שאפשר היה להיעזר בה, והמכונה הועמדה לרשות הבית״רים. והנערים הצעירים האלה עבדו בחריצות רבה וביצעו את העבודה במלוא האחריות והרצינות. ר׳ פישל פפר הושפע מאוד מן היחס הרציני לעבודה וההתמדה הרבה שגילו הנערים האלה, והוא בכבודו ובעצמו התחיל לנהל תעמולה לטובתם. הוא הלך מסוחר אל סוחר וסיפר לכל אחד על „הפלא" שחוללו הבית״רים בעבודתם, וכך השפיע עליהם שיסכימו גם הם להעסיקם. לאחר שנסתיימה העבודה אצל ר׳ פישל פפר, שוב לא היתה זו בעיה קשה להשיג עבודה אצל שאר סוחרי התבואה. כולם התייחסו אל הבית״רים באמון ובאהדה ומסרו להם את עבודת קילוף התירס בנפש חפצה. עבודתם המסורה של הבית״רים והדרך שבה בחרו לגייס את הכסף לקרן הבחירות הקנו להם אהדה רבה בין התושבים, וזו התבטאה אחר־כך במספר הקולות שניתנו לרשימת הציונים־הריביזיוניסטים, שעלה בהרבה בהשוואה לבחירות הקודמות ועלה אף על התחזית האופטימית ביותר של הרביזיוניסטים עצמם.

כאלה היו חברי בית״ר בטלוסטה, נערים ונערות יקרים, וחבל שלא כולם זכו להגיע אל המטרה הנכספת — לארץ־ישראל. תהא נא רשימה זו יד לזכרם.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

קבוצת חברי ברית הצה״ר (ציונים רביזיוניסטים).

א גרופּע פון ברית הצה״ר (רעוויזיאָניסטן).

אליהו אלבין

פעילות ציונית והכשרה חלוצית

כשאני חושב על הפעילות הציונית בעירנו, הריני מעלה בזכרוני את ימי מאורעות־הדמים בארץ־ישראל בשנת 1929, שעליהם הודיעה העיתונות היהודית בגולה באותיות קידוש־לבנה, כשהיא קוראת ליהדות הגולה להתגייס לעזרת היישוב היהודי בארץ. הידיעות האלה נגעו ללב כל אחד מאתנו. יום־יום הופיעה בעיתון רשימת היישובים שהותקפו והקרבנות שנפלו. גם עירנו טלוסטה, שהיתה מן הערים הקטנות בפולין, נחלצה לעזרה והגבירה במידה ניכרת את תרומותיה לקרן הקיימת ולקרן היסוד. זכורה לי עד היום האסיפה שהתקיימה אז בבית־הכנסת הגדול, ובה השתתפו כל אנשי העיר, מקטון עד גדול. מעל בימת בית־הכנסת נשא דברו הרב ר' שמואל־אבא חודורוב, רבה של טלוסטה, ואחריו נאמו הדירקטור פעל וד"ר אלבין, וכולם קראו אל יהודי העיר להיחלץ לעזרת אחיהם בארץ־ישראל ולאפשר להם לרכוש את הנשק הדרוש להם להגנה עצמית. אחרי האסיפה עברו נכבדי העיר מבית לבית ואספו את תרומותיהם של התושבים היהודיים. באיסוף התרומות השתתפו אז הדירקטור פעל, ד"ר אלבין, הגברת קראסוצקי ויעקב שטעקל.

שבע שנים לאחר מכן, בימי המאורעות של שנת 1936, כבר היו בעירנו אירגוני־נוער ציוניים, שסייעו למבוגרים באיסוף כספים לטובת הקרנות הלאומיות. הצורה המקובלת ביותר היתה — עריכת „יום־פרח". פעולה זו היתה נעשית בדרך כלל ביום א' בשבוע, שעה שמרבית התושבים היו פנויים מעסקיהם. אותו יום היו גם סוחרים וסוכנים שונים באים לבקר בעירנו, וכך גדלו במידה ניכרת סיכויי ההצלחה של הפעולה.

היו בעירנו גם שתי „נקודות" להכשרה חלוצית. האחת היתה בחווה של רוזשאנובקה, אצל שטעקל, שבה עסקו בעבודת האדמה; השניה היתה של בית"ר, בעיר עצמה, ובה עבדו בעבודות „שחורות" שונות, כגון חטיבת עצים, טעינת שקי־תבואה בתחנת הרכבת, ועוד עבודות מסוג זה. מסתבר, שהיה קשה מאוד להתקיים מן העבודה הזאת. זכורני, כי פישל פעפער היה רואה חובה לעצמו להזמין את חברי בית"ר לעבודה: בימות החורף — לפריקת פחמים, ובעונת הקיץ — להכנת תיבות־עץ, ובאביב לעבודות ה„קילוף" של אשבולי התירס. גם בעונה „המתה", שבה לא נמצאה להם כל עבודה, היה פישל פעפער דואג להם ונותן להם כמה כיכרות לחם, מעט קמח, מעט בשר ועצים לבישול לכבוד שבת. תמיד היה אומר להם: „קחו, ילדים, הריני נותן לכם זאת כמקדמה על־חשבון עבודה"... הוא היה איש בעל לב טוב, והיה מגלה מסירות יתירה כלפי הצעירים, ששאפו לנסוע לארץ־ישראל. גם בנו בנו הצעיר ברוך נהג כמוהו בעניין הזה. הבן היה נותן בלי שידע אביו, והאב היה נותן בלי ידיעת בנו, וכך קיימו בטלוסטה נקודת־הכשרה של התנועה הרביזיוניסטית.

בנות העיר בקורס לסריגה לקראת עלייתן לארץ.

מיידלעך לערנען שטריקן — אַ צוגרייטונג פאַר ארץ־ישראל.

דב הנדל

ביקור אחרון בטלוסטה

בשנת 1937 באתי מארץ־ישראל לביקור בבית אמי בבודזאנוב, ובאתי לכמה ימים גם אל אחי דויד ז״ל, שנשא אשה ובנה ביתו בטלוסטה. מבודזאנוב הגעתי לטשורטקוב, ובמעלה ההר בטשורטקוב עצרתי גוי בעל ארשת־פנים שלווה, עליתי על עגלת הסולמות שלו ויחד עמו הגעתי אל מרכז העיר, אל כיכר־השוק בטלוסט, בעצם יום־השוק.

חנותו של אחי דויד, חנות לממכר עורות ונעליים, עמדה ברחבת־השוק. שם עמד אחי ואתו אשתו פייגה ע״ה, שבאה לעזור על־ידו „לשעה קלה" בלבד. ממהרת היתה לשוב הביתה אל שני ילדיה, יצחק בן הארבע ושלמה בן השנתיים, שנשארו בהשגחת סבא שמואל מלצר ע״ה.

בחנות היו מנסרים ברמה קולות ה„שקלא־וטריא" של המוכרים והגויים הקונים. המכירה היתה קשה כקריעת ים־סוף, שכן היתה התחרות גדולה בין החנויות. היו גם שמועות, שהאוקראינים עומדים להקים בתי־מסחר קואופרטיביים משלהם, שיקפחו בוודאי את פרנסתם של הסוחרים היהודים. בקיצור — קשים היו מזונותיהם של ישראל. אחי, שהרגיש את הקושי הזה על עורו ובשרו בכל עת ובכל שעה, היה מפטיר מדי פעם: הלוואי, ריבונו של עולם, אצליח להיפטר מכל זה ואוכל להגיע לארץ־ישראל!

כן, לעלות לארץ־ישראל רצו אז כולם. המונים היו עולים אז לארץ, אילו ניתנה להם האפשרות לכך. לפנות ערב, בדרך מן החנות הביתה, פגשו אותנו כמה וכמה יהודים וקידמו את פני בברכת „שלום־עליכם" רחבה ולבבית. כיהודי שבא מארץ־ישראל הייתי יקר להם. נוכחותי הלהיבה והגבירה את געגועיהם. ביחוד גברה ההתעניינות בין בני הנוער. רבים מהם השפילו עיניהם מבושה, על שנמצאים הם עדיין בגולה, שלא הספיקו עדיין לאזור את כוחותיהם ולעלות לארץ־ישראל.

ביתו של ר׳ שמואל מלצר היה מבהיק מרחוק בקירותיו הלבנים ובגגו המשופע, היורד משני עבריו באלכסון סימטרי. הבית שכן ממש על הכביש, אותו כביש שעליו אפשר היה בחורף לגלוש במגררת עד לטבור העיר וממנו והלאה.

כמה טוב היה לבלות כמה ימים בבית אחי הגדול דויד. יהודי בר־אוריין היה, המטפח בית יהודי חם ושומר מסורת, ואב רחום היה לילדיו. גיסתי פייגה (אביה הישיש היה קורא לה בשם המלא־החגיגי: פייגה־רחל, על שם שתי סבתותיה) היתה בת מסורה לאביה ורעיה־למופת לבעלה; בכמה מלים טובות היתה משכינה שלום בין הבנים השובבים הניצים ובפקחותה היתה מיישרת ביניהם את כל ההדורים. באהבה רבה היתה מדברת על אחיה שמשון, צעיר האחים, שכבר נמצא גם הוא בארץ ישראל והתחיל מתפרסם כמשורר. גם בה היה כנראה משהו מן הכשרון הספרותי, ולא פעם הופתעתי לשמוע, כמה הרבה הצליחה לבטא במלים מעטות.

בימים הספורים שביליתי בטלוסטה נפגשתי עם רבים מיהודי העיר. ראיתי את היהודים הטובים האלה בבתי־הכנסת, ואת בני־הנוער ראיתי בהסתדרויות־הנוער. אל תוך דיבורי השתרבבו לעיתים קרובות, מתוך הרגל, מלים עבריות, והכול היו שמחים על־כך; צליל השפה הקמה לתחייה היה ערב לאוזני השומעים. בכל מקום מצאתי לבבות כמהים לגאולה, אך רק מעטים זכו להגשים את מאווייהם.

בני העיר מלווים עולה לארץ־ישראל.

טלוסטער יידן באַגלייטן אַן עולה קיין ארץ־ישראל.

שמשון מלצר

תיש־הציבור שבטלוסטה

הָבָה, לִבִּי הַכָּמֵהַּ, וְנִטְבּוֹל אֶת הָעֵט וְנָשִׁירָה,
עַל תֵּיש־הַצִּבּוּר שֶׁבְּטְלוּסְטֶה, עַל תֵּישָׁה־בְּכוֹרָהּ שֶׁל חַנָּה־מִירָה!

תַּיִשׁ הָיָה לְחַנָּה־מִירְל, שֶׁנּוֹלַד לְעִזָּהּ הַמְּבַכֶּרֶת;
קַרְנָיו – בֶּן יִרְאָה וּבֶן גֹּבַהּ, וְזָקָן לוֹ לְנוֹי וּלְתִפְאֶרֶת!

בֹּקֶר, בַּדֶּרֶךְ לַחֶדֶר, וּבַדֶּרֶךְ הַבַּיְתָה צָהֳרַיִם,
זָכוֹר וְשָׁמוֹר לְנַפְשְׁךָ מִפְּגִישָׁה עִם אוֹתָן הַקַּרְנַיִם!

נַעַר חוֹבֵל בּוֹ בַּתַּיִשׁ – אוֹי־אֲבוֹי, מַטִּיל־מוּם־בַּקֳּדָשִׁים הוּא!
הַתַּיִשׁ חוֹבֵל בּוֹ בַּנַּעַר – רַק אוֹתוֹ, הַנֶּחְבָּל, יַאֲשִׁימוּ!

מַה שָּׁם בַּשּׁוּק הַתִּדְחֹקֶת? מַה קָּרָה לְאוֹתָהּ הַתַּגֶּרֶת?
עַל מָה בִּדְמָעוֹת כָּךְ בּוֹכָה הִיא וְיָדֶיהָ מַדּוּעַ פּוֹכֶרֶת?

אוֹי וַאֲבוֹי לָהּ, הַתַּיִשׁ אֶת דּוּכָן פֵּרוֹתֶיהָ הָפַךְ לוֹ!
יוֹדֵעַ הוּא: אֵין בּוֹ לָגַעַת, בְּשַׁלְוָה וּבְשֶׁקֶט הָלַךְ לוֹ!

מִי זֶה פָּרַם לְרַ׳ אִיצִיק הַקָּפוֹטָה מִלְמַעְלָה לְמַטָּה?
מֵצִיץ מִן הַפֶּרֶם הַלֹּבֶן – הוֹי פְּרִימָה עֵין־אָדָם לֹא רָאָתָה!

קֶרֶן הַתַּיִשׁ עָשְׂתָה זֹאת, כִּי פָּרַם מְנֻסֶּה וְגָמוּר הוּא!
אָדָם שֶׁחָבַל בּוֹ – חוֹטֵא בּוֹ, אֲבָל הוּא שֶׁחָבַל בּוֹ – פָּטוּר הוּא!

לָמָּה כּוֹעֵס כָּךְ הַתַּיִשׁ וְכֻלּוֹ רַק הֶזֵּק וְקִלְקוּל הוּא?
מִשּׁוּם שֶׁבִּישׁוּהוּ מִקֹּדֶם, בְּחַיָּיו – וְעַכְשָׁו הֵן גִּלְגּוּל הוּא!

אַל תְּדַבֵּר בּוֹ בַּבֹּקֶר, וְאַל־נָא תְּהַרְהֵר בּוֹ בָּעֶרֶב!
בִּמְקוֹם לְדַבֵּר כָּל־סָרָה בּוֹ – מוּטָב שִׂים בְּלֹעֶךָ... הַחֶרֶב!

קֹדֶשׁ הוּא, קֹדֶשׁ הַתַּיִשׁ, וְחוֹטֵא כָּל אֲשֶׁר בּוֹ נוֹגֵעַ!
וְלֹא יִנָּקֶה מִן הָעֹנֶשׁ כָּל אֲשֶׁר בִּכְבוֹדוֹ רַק פּוֹגֵעַ!

זְרוֹק מֵרָחוֹק לוֹ פַּת־לֶחֶם, שֶׁיִּנְגּוֹס וְיִלְעַס לוֹ לָשֹׂבַע!
יָנוּעַ זְקַן־הַתִּפְאֶרֶת, קַרְנָיו שֶׁיִּרְאָה בֶּן וָגֹבַהּ!

עוֹד אֶזְכְּרָה אוֹתוֹ בֹּקֶר, עֵת פָּשְׁטָה הַשְּׁמוּעָה בָּעֲיָרֶת,
כִּי מֵת אוֹתוֹ בַּעַל־קַרְנַיִם, אוֹתוֹ בַּעַל זָקָן לְתִפְאֶרֶת.

בֹּקֶר הָיָה שֶׁל יוֹם חֹרֶף, הַקָּרָה מִתְלַקַּחַת בְּלַהַט,
חָדָשׁ וְנוֹגַהּ הַשֶּׁלֶג, וְצָחוֹר הָעוֹלָם, כֻּלּוֹ בַּהַט.

מִי זֶה רָאָה אֶת הַתַּיִשׁ? מְחַפֶּשֶׂת אוֹתוֹ חַנָּה־מִירָה.
לֹא לָן בִּדְירוֹ זֶה הַלַּיִל, עוֹד אֶתְמוֹל הוּא יָצָא לוֹ הָעִירָה.

כָּךְ הִיא סִפְּרָה חַנָּה־מִירְל, וְהִנֵּה הִיא הוֹלֶכֶת לָהּ הָלְאָה;
לְבֵית־הַמִּדְרָשׁ מְדַדָּה הִיא, לְעֶזְרַת־הַנָּשִׁים שָׁם לְמַעְלָה.

הִיא בְּכָל יוֹם מִתְפַּלֶּלֶת, זֶה דַּרְכָּהּ מִיָּמִים וְיָמִימָה...
לְאָן הוּא נֶעְלַם, זֶה הַתַּיִשׁ? אוֹי־וַי, אַבָּא, הוֹי אַבָּא רְחִימָא!

כָּךְ נֶאֶנְחָה חַנָּה־מִירְל בַּעֲלוֹתָהּ בַּמַּעֲלוֹת שָׁם לְמַעְלָה.
לְאַט הִיא פּוֹתַחַת הַדֶּלֶת – וְהִנֵּה, אוֹי־אֲבוֹי וְאוֹיָה לָהּ!

פֹּה הוּא! הִנֵּה הוּא, הַתַּיִשׁ! הוּא מֻטָּל בְּפִשּׁוּט הָרַגְלַיִם,
וְגַל שֶׁל „שֵׁמוֹת" יְכַסֵּהוּ מִזָּנָב וְעַד רֹאשׁ וְקַרְנַיִם!

אֵין נְשָׁמָה בּוֹ וָרוּחַ, הָעֵינַיִם הִנֵּה עֲצוּמוֹת הֵן!
גָּוְעָה בּוֹ – הוּא קַר וְקָפוּא הוּא, פַּרְסוֹתָיו דּוֹמְמוֹת וּדְמוּמוֹת הֵן!

*

עוֹד אוֹתוֹ יוֹם קְבָרוּהוּ, מְעֻטָּף בְּסָדִין וְכַנֹּהַג.
וְקֶבֶר כַּדִּין גַּם כָּרוּ לוֹ בַּקַּרְקַע הַמֻּשְׁלָג רַב־הַבֹּהַק.

כָּךְ הוּא נִקְבַּר, זֶה הַתַּיִשׁ, בְּכָבוֹד וְאִם־כִּי עִם הַגֶּדֶר.
אָבִיב – וְעָלוּ עַל הַקֶּבֶר וּפָרְחוּ הַצִּיצִים בְּרָב־הֶדֶר.

כָּךְ הוּא נִקְבַּר, זֶה הַתַּיִשׁ, כַּמִּנְהָג, בִּידֵי חֶבְרָה־קַדִּישָׁא.
לֹא עַיִן אַחַת לוֹ דָּמְעָה, לֹא דִּמְעָה יְחִידָה לוֹ הִשְׁלִישָׁה.

לֹא כָּךְ קָבְרוּ אֶת אָחִינוּ––– הוֹ לִבִּי, הוֹ עֵטִי, אַל תַּזְכִּירָה!
זֶה שִׁיר עַל הַבְּכוֹר שֶׁבִּטְלוּסְטֶה, עַל תֵּישָׁה־בְּכוֹרָהּ שֶׁל חַנָּה־מִירָה!

ד״ר אברהם סטופ

אונדזער שטעטל

טלוסטע איז אייגנטלעך געווען אַ שטעטל ווי אַלע יידישע שטעטלעך אין גאַליציע; אויף אַ באַפעלקערונג פון אַ דריי טויזנט נפשות זענען געווען צוויי טויזנט יידן. יאָרנלאַנג האָבן מיר געהאַט אַ יידישן בירגערמייסטער, ר׳ אלי אַלבין.

ר׳ אלי אַלבין איז געווען אַ ייד אַן עושר, וואָס האָט געהאַט גיטער, אייגענע און געדונגענע. ער האָט געטראָגן אַ שיינע באָרד, און האָט אויסגעבויט דאָס שענסטע און טייערסטע הויז אין טלוסטע.

דער סעקרעטאַר פון דער געמיינדע איז געווען קאַנפער. ער האָט לאַנגע יאָרן פאַרנומען אָט־דעם פאָסטן. די אויספירער פון דער מאַכט אין נאָמען פון דער געמיינדע זענען געווען די פאָליציאַנטן — אַ צוויי־דריי גויים, יעדער אין אַ מונדיר און מיט אַ שווערט. צום מיינסטען באַקאַנט איז געווען דער אַלטער פאָליציאַנט באָדנאַרסקי; אין זיינע הענט איז געווען די פויק — איינער פון די וויכטיקסטע מכשירים פון דער געמיינדע־פאַרוואַלטונג. מיט דער פויק פלעגט באָדנאַרסקי אַרונסגיין מודיע זיין אַלע ידיעות אין נאָמען פון דער געמיינדע, די גזירות און די בשורות טובות: ווען די יונגעלייט דאַרפן גיין זיך שטעלן צום מיליטער; ווען מען דאַרף איינשרייבן די קינדער אין שול אַריין; ווען מען דאַרף גיין שטעלן פאָקן די קליינע קינדערלעך; וועלכע בריק ווערט פאַרמאַכט אויף עטלעכע טעג צוליב פאַרריכטן זי, און נאָך אַזעלכע וויכטיקע ידיעות. באָדנאַרסקי האָט געהאַט די מעלה, וואָס ער פלעגט דערביי רעדן יידיש, אַזוי אַז אַלע האָבן אים פאַרשטאַנען.

ביז צו אונדזער דור זענען די יידן געווען ווי אַרומגענומען מיט אַ מויער פון אייזערנע לעבנספאָרמען. פון מנהגים און געוואוינהייטן, וואָס האָבן געהערשט אין יידישן לעבן אין משך פון הונדערטער יאָרן. אָט־די לעבנס־פאָרמען און מנהגים האָבן דיקטירט אַלצדינג וואָס אַ ייד האָט געדאַרפט און געמעגט טון יעדן טאָג פון זיין לעבן, פון זיין אויפשטיין אינדערפרי ביז צום שלאָפן־גיין ביינאַכט. אַזוי האָט עס זיך געפירט הונדערטער יאָרן, פון דור צו דור. ערשט אין אונדזער דור איז געקומען דער איבערברוך. און ווען מען שרייבט היינט וועגן דעם לעבן פון אַ גאַליציש שטעטל, מוז מען האָבן פאַר די אויגן צווייערליי מינים יידן פון צוויי פאַרשידענע עפאָכעס: איין עפאָכע וואָס האָט זיך געצויגן פון די ערשטע יאָרן פונעם יידישן יישוב אין שטאָט ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה; און די צווייטע עפאָכע — פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז צום טראַגישן אומקום. אַ ייד וואָס איז געבוירן אין יאָר 1897 קען דערפאַר פרואוון באַשרייבן די ביידע מינים יידן, ווייל ער האָט מיטגעלעבט און דורכגעמאַכט די צוויי גאַנץ פאַרשידענע עפאָכעס פון יידישן לעבן.

אין אַ שטעטל ווי טלוסטע האָט זיך דאָס יידישע קינד אָנגעהויבן צו פילן ווי אַ ייד באַלד ווי עס איז אַלט געוואָרן דריי יאָר. דעמאָלט האָט מען אָנגעהויבן צו גיין אין חדר אַריין און לערנען אַל״ף־בי״ת. דערצו האָט מען נישט באַדאַרפט האָבן קיין שום געזעצן און קיין שום אָרגאַניזאַציע, וועגן דעם האָט זיך נישט געדאַרפט זאָרגן קיין שום אויסערלעכער גורם. יעדער טאַטע האָט געוואוסט, אַז זיין ערשטע פליכט און דאגה איז: צו דערציען דאָס קינד אויף אַ יידישן אופן.

איך אַליין האָב געלערנט ביי אַבאַ־מלמד, און ער צוזאַמען מיט זיין בעהעלפער, לייבוש, האָבן אָנגעהויבן מיך צו דערציען לויט דער דעמאָלטדיקער שיטה. די שיטה איז נאַטירלעך געווען אַן אַלטע. אַ סך קליינע קינדערלעך פלעגן שפילנדיק זיך פאַרברענגען דעם גאַנצן טאָג אין חדר. צוויי מאָל אין טאָג האָט דער רבי מיט דעם „בעלפער״ געלערנט די קינדערלעך „קמץ אַלף — אָ״. דער רבי האָט געהאַט דערצו צוויי מכשירים אין זיינע הענט — אַ האָלצערנעם „טייטל״ און אַ „קאַנטשיק״. אָן די ביידע מכשירים האָט מען נישט געקענט זיין קיין דרדקי מלמד. עס איז נאָך געווען אַ דריטע זאַך, וועלכע מען האָט זייער זעלטן באַנוצט. דאָס איז געווען אַן אַלט שטריימל, וועלכן מען האָט אָנגעטון אַ יינגעלע ווען מען האָט אים „געשטעלט אין קינע״, ווי אַ שטראָף פאַר געוויסע חטאים וואָס ער איז באַגאַנגען. פלעגט מען זיך אַזוי שפילן אַ גאַנצן טאָג אין דרויסן. אַ חוץ די געוויינלעכע שפילערייען, ווי שפילן זיך אין פערד און נאָך אַזעלכע קינדערישע שפילן האָבן מיר ביי אַבאַ מלמד געהאַט אַ ספעציעלע באַשעפטיקונג. אין דרויסן פאַרן חדר איז געלעגן אַ קיילעכדיקער שטיין, און אַרום אים זענען געלעגן פאַרשידענע ציגעל. האָבן מיר יינגלעך אָנגעהויבן צו פאַבריצירן מעל. פון די רויטע ציגעל האָט מען געמאַכט רויט מעל, פון די גרויע — גרוי מעל, און פון די ווייסע — ווייס מעל. אָבער פון דער „אַרבעט״ פלעגט מען אַהיימקומען מיט אַנטצינדענע אויגן, און מען האָט געמוזט לייגן קאַלטע קאָמפרעסן אויף די אויגן, כדי צו באַזייטיקן די רעזולטאַטן פון דער משונהדיקער מעל־פאַבריקאַציע.

אַזוי איז פון חודש צו חודש געוואַקסן אונדזער „בילדונג״. איך געדענק, אַז ווען איך בין אַלט געווען קרוב צו פינף יאָר

און בין שוין געגאַנגען דאַווענען מיט אַן אייגענעם סידור, האָט איציק פידערער ע״ה, אַן אַלטער בכּבודיקער ייד, געזאָגט צו מיין טאַטען: „משה, דיין בחור ,זעצט מיט דער עברי׳ און מאַכט פון איר אַ תל...״ מיין גאַנץ לעבן האָב איך דאָס דעם יידן נישט געקענט מוחל זיין, כאָטש ער איז נעבעך געווען גערעכט...

ביי פינף יאָר האָט מען אָנגעהויבן צו לערנען „חומש״. דאָס איז שוין געווען די העכסטע מדרגה, צו וועלכער מען האָט געקענט צוקומען ביים דרדקי־מלמד. פאַר דעם זענען געווען צוויי אַנדערע מדרגות, וואָס איינע האָט געהייסן „האַלב טראַף״, און די אַנדערע האָט געהייסן: „מען לערנט ,גאַנץ טראַף׳״, און נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן חומש. דאָס „אָנ־הויבן חומש״ איז געווען פאַרבונדן מיט אַ גאַנצער צערעמאָניע, צו וועלכער מען פלעגט זיך גרייטן גאַנצע וואָכן. אָנגעהויבן האָט מען צו לערנען „ויקרא״, און מען האָט דאָס באַגרינדעט אויף אַ גאַנץ איינפאַכן אופן: ווייל אין „ויקרא״ ווערט גערעדט וועגן „קדשים״, וועגן הייליקע קרבנות, און קליינע יינגלעך וואָס הויבן אָן חומש צו לערנען זענען אויך הייליק, צאָן קדשים — איז דאָס אַ פּאַסיקער זיווג. דאָס איז געווען די „סמיכות הפרשיות״, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין די ווערטער פון דעם „פרעגער״ און דעם „בענטשער״. דאָס זענען געווען צוויי חברים פון דעם „חומש־בחור״. זיי פלעגן צו־דריט אַרויפגיין אויפן טיש, און דאָרט האָט זיך אָפּגעשפּילט די גאַנצע צערעמאָניע. דאָס יינגעלע וואָס האָט אָנגעהויבן חומש צו לערנען האָט מען פאַר דער צייט פון דער צערעמאָניע באַהאָנגען מיט זייגערלעך. קרובים און פריינד פון דער משפּחה, וואָס זענען געקומען צו דער שמחה, האָבן צו דעם צוועק אויסגעליהען זייערע זייגערלעך. אָבער איך געדענק, אַז ווען איך האָב מיט מיינע חברים געדאַרפט אַרויפגיין אויפן טיש צו דער צערעמאָניע, האָבן זיך מיין טאַטענס פריינט איינגע־שפּאַרט, אַז זיי וועלן דערצו נישט דערלאָזן; זיי האָבן פּשוט מורא געהאַט פאַר אַ „גוט־אויג״... און אַזוי זענען מיר דריי פינף־יאָריקע יינגלעך געבליבן מיט די אויסגעלערנטע ראָלן אין בויך און מען האָט אונדז נישט געלאָזט זאָגן אַ וואָרט. אָבער דאָס האָט מיר נאַטירלעך נישט געשטערט צו לערנען אין חדר ביז זיבעצן יאָר, ווי מיר וועלן שפּעטער דערציילן.

אַזוי ווי איך האַלט זיך פאַר איינעם פון די „לעצטע מאָהיקאַנער״ פון דעם טיפּ חדר־יינגלעך, וויל איך אויך דערמאַנען אויף וויפל די מלמדים אַליין זענען שוין דעמאָלט נישט געווען צוגעגרייט צו זייער פונקציע. זיי האָבן זייער אָפּט איבערגעחזרט ווערטער וועלכע זיי האָבן געלערנט אין זייערע יונגע יאָרן, נישט טראַכטנדיק אַפילו צי פאַרשטייען זיי אַליין וואָס דאָס מיינט. איך געדענק ווי דער רבי האָט אין חומש געטייטשט „שש משזר״ — „געשפּינט און גערדרייט׳, און גלויבט מיר, אַז עד היום ווייס איך נישט וועלכעס איז „געשפּינט״ און וועלכעס „געדרייט״. אָדער, למשל, דער רבי האָט געטייטשט „נאד״ — „אַ לוגיל׳; דער רבי האָט נעבעך זיכער זיין גאַנץ לעבן קיין ,לוגיל׳ נישט געזען. שפּעטער מיט אַ סך יאָרן, ווען איך בין צום ערשטן מאָל געווען אין ארץ־ישראל און האָב געזען ווי אַן אַראַבער טראָגט אַ שוואַרצן לוגיל מיט קאַלט וואַסער, האָב איך געוואוסט אַז דאָס האָט דער רבי געמיינט. אָדער, למשל, דער רבי האָט געטייטשט „נמר״ — „אַ לעמפּערט״. און עס איז פּשוט געווען אַ רחמנות אויף אים, ווייל מען האָט געזען אַז ער האָט אין זיין לעבן אַפילו די צורה פון אַ לעמפּערט נישט געזען און ער ווייסט נישט וואָס דאָס איז. נאָך אַ סך יאָרן, ווי איך בין שוין אַרויס־געפאָרן אין דער גרויסער וועלט, האָב איך אין אַ גרויסער שטאָט באַזוכט אַ טיר־גאָרטן און האָב ביי איינער פון די חיות געזען אָנגעשריבן „לעאָפּאַרד״, האָב איך מיר געקלערט, אַז דאָס איז געוויס די חיה וועלכע דער רבי האָט געמיינט בשעת ער האָט פאַרטייטשט „אַ לעמפּערט״. וואו דער רבי האָט גענומען דעם פּירוש אויפן „הוציא הקב״ה חמה מנרתיקה״ — גאָט האָט אַרויסגעצויגן די זון פון איר „פּיטערפּאַס״ — ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג, און איך קען מיר גאָרנישט פאָרשטעלן ווי עס דאַרף אויסזען דאָס „פּיטערפּאַס״ פון דער זון. עס ליגט מיר נאָך אין זכרון אַן אַנדערע מעשה. איך בין דעמאָלט אַלט געווען אַ אַכט יאָר, דוכט זיך מיר, און מיר האָבן געלערנט „כתובות״. און דאָרט דאַרף זיין אויף דף ז׳ אָדער ח׳: „היא אומרת מוכּת־עץ אני״, שרייבט רש״י: „באותו מקום״. מיין חבר יידעלע מיימאַן האָט געוואָלט וויסן וואָס דאָס מיינט „באותו מקום״. פאַר אַן ענטפער האָט ער באַקומען צוויי פּעטש, וואָס קלינגען מיר נאָך היינט אין מיינע אויערן.

✶

מיין ערשטער עפּנטלעכער אויפטריט, זייענדיק נאָך אַ חדר־ייִנגל, איז געווען אַכט יאָר נאָכן אָנהויבן „חומש״, ווען איך האָב געדאַרפט אויפטרעטן פאַר אַ גרעסערן עולם מיט אַ דרשה, בשעת איך בין געוואָרן „בר־מצוה״. צו דער סעודה פון מיין „בר־מצוה״ האָט זיך מיין מאַמע ע״ה צוגעגרייט ווי צו אַ גרויסער חתונה. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געקאָכט און געבאַקן, און צו דער סעודה, צו מיטאָג, איז געקומען די גאַנצע טשאָרטקאָווער קלויז. ביי דער סעודה האָב איך געזאָגט אַ גרויסע דרשה, אויפגעשריבן פון מיין דעמאָלטדיקן רבי ר׳ זלמן קעלמאַן. דאָס מאָל האָט מען מיך דווקא יאָ געלאָזט רעדן, און אַ טייל געסט האָבן זיך מיט מיר אַריינגעלאָזט אין אַ שטיקל ויכּוח. לכבוד דעם־דאָזיקן יום־טוב האָט מיין טאַטע ע״ה געלאָזט מיר אויפנייען ביים שניידער אַ זיידן קאַפּאָט־קאַלע מיט די קעשענעס פון הינטן, ווי עס געהער צו זיין. ער האָט מיר אויך געוואָלט קויפן אַ סויבל־היטל, אָבער איך האָב דערצו נישט מסכּים געווען, ווייל איך האָב נישט געוואָלט זיין דאָס איינציקע יינגל אין שטאָט, וואָס טראָגט שבת און יום־טוב אַזאַ מלבוש.

פון מיינע ערשטע חדר־יאָרן ביי אַבא מלמד זענען מיר נאָך פאַרבליבן אין זכרון דריי „יומי־דפּגרא״, ימים־טובים וואָס בלויז מיר חדר־יינגלעך האָבן פון זיי געוואוסט און זיי געהאַלטן. פון צייט צו צייט פלעגט מען גיין מיטן „בעלפער״ צו אַ „קריאַת־שמע־לייענען״ ביי אַ קימפּעטאָרן. אונדזער אויפגאַבע איז געווען צו לייענען „קריאַת־שמע״ ביים בעט פון דער קימפּעטאָרן, כּדי אָפּצוהיטן דאָס נייגעבוירענע קינד פון שדים און מזיקים; אָבער דער בעל־השמחה האָט זיך

געוויינטלעך נישט פֿאַרלאָזט אויף אונדז אַליין; מיר האָבן תמיד געפֿונען דאָס צימער פֿון דער קימפּעטאָרן באַקלעבט מיט אָפּגעדרוקטע צעטלעך קעגן שדים און רוחות. אייינמאָל אין יאָר פֿלעגן מיר אַרויסגיין אויסער דער שטאָט — „אויפֿן באַרג סיני". דאָס איז געווען אין סאַמע ל״ג בעומר. יעדער פֿון אונדז האָט געהאַט אַ שטעקן — אָנשטאָט אַ שווערט — און מיר פֿלעגן זיך שפּילן אין זעלנער, כדי צו דערמאָנען די גבורה פֿון ר׳ עקיבֿא׳ס תּלמידים אין דער צייט פֿונעם אויפֿשטאַנד פֿון בר־כּוכבֿא. דער דריטער יום־טובֿ איז געווען חמישה־עשׂר בשבֿט, ווען מיר האָבן געפּייערט מיט עסן ארץ־ישׂראלדיקע פּירות.

ווי וויכטיק ס׳איז געווען צו באַהיטן די קימפּעטאָרן מיטן קינד פֿאַר שדים און מזיקים — ווייס איך אַליין צו דערציילן פֿון מיין פּערזענלעכער דערפֿאַרונג. כאָטש, דעם אמת געזאָגט, איז די פּערזענלעכקייט מיינע דעמאָלט נישט געווען אַזוי גרויס, ווייל אינגאַנצן בין איך אַלט געווען דריי ביז פֿיר טעג. און איבערדעם איז אויך מיין דערפֿאַרונג נישט געווען אַזוי גרויס און נישט אַזוי פּערזענלעך. איך שרייב דאָס לויט דעם וואָס מיין מאַמע עליה השלום — אין ליכטיקן גן־עדן איז זי — פֿלעגט אָפּטמאָל דערציילן איז מיינע קינדעריאָרן, מיט אַ זעכציק יאָר צוריק. און לויט ווי זי האָט דערציילט איז די זאַך אַזוי געווען:

ווען זי איז געלעגן מיט מיר אין קימפּעט, האָט מען זי איינמאָל איבערגעלאָזט אַליין אין שטוב. פּלוצים האָט זיך געעפֿנט די טיר פֿון אונדזער וואוינונג — אין מינדיע באַדלערס איינפֿאָרהויז — און ס׳איז אַריינגעקומען אַ קליין דייטשל מיט אַ האַרטן קאַפּעלוש אויפֿן קאָפּ, און ער האָט אָנגעהויבן שרייען אויף מיין מאַמע, זי זאָל אים תּיכּף ומיד אַוועקגעבן דאָס קינד. מיין מאַמע האָט אים, פֿאַרשטייט זיך, דאָס קינד נישט געגעבן, און האָט אָנגעהויבן שרייען מיט אַלע אירע כּוחות „געוואַלד". באַלד זענען זיך צונויפֿגעלאָפֿן די שכנים, דאַרונטער עטלעכע יידן מיט די ציצית אין דרויסן, און אַז זיי האָבן דערזען מיין מאַמע ווי זי איז בלייך ווי די וואַנט און טוליעט צו זיך דאָס קינד (דאָס הייסט מיך) מיט אַלע כּוחות, האָבן זיי אָנגעהויבן שרייען „שמע ישׂראל". דעמאָלט איז דאָס דייטשל פּלוצים פֿאַרשוואונדן; נישט אַרויסגעגאַנגען דורך דער טיר, נאָר סתּם פֿאַרשוואונדן אין דער לופֿט — אויס דייטשל. די שכנים האָבן פֿאַרשטאַנען אַז דאָס איז עפּעס אַ „לא דבר", דאָס הייסט נישט קיין פּשוטער ענין... און שטעלט אייך טאַקע פֿאָר, וואָס ס׳וואָלט געשען ווען די יידן קומען נישט צו לויפֿן מיט די ציצית אין דרויסן און הויבן נישט אָן צו שרייען „שמע ישׂראל" — דאַכט זיך אַז דעמאָלט וואָלט עמיצער אַנדערש געדאַרפֿט באַשרייבן אונדזער שטעטל אין אָט דעם בוך...

✶

אַזוי זענען אַריבערגעגאַנגען די ערשטע דריי יאָר פֿון די חדר־ייִנגלעך, און ביי זעקס יאָר איז מען שוין אַריבער צום ערשטן גמרא־מלמד. אין שטעטל זענען געווען עטלעכע אַזעלכע מלמדים. מיין מלמד האָט געהייסן ר׳ קהת, אַ ייד מיט אַ שיינער מעשענער באָרד. אין דער היים האָט מען דערביי געמאַכט אַ שטיקל שׂמחה, ווען מען האָט מיר געקויפֿט די ערשטע, אין ווייסער לייוונט איינגעבונדענע גמרא „בבא מציעא". דערמיט האָט מען זיך אַוועקגעלאָזט „שווימען" אין דעם גרויסן ים פֿון תּלמוד, און דאָס האָט זיך ביי מיר געצויגן פֿון דער ערשטער משנה „שנים אוחזין בטלית" ביז צו מיין זיבעצעטן לעבנסיאָר.

און נישט נאָר די גמרא, וואָס איז געווען אַ נייע זאַך, נאָר אויך דאָס חומש, וואָס מען האָט אָנגעהויבן צו לערנען אין די לעצטע זמנים ביים דרדקי־מלמד, האָט איצט ביים גמרא־מלמד באַקומען אַן אַנדערע באַדייטונג. דאָ האָט מען שוין באַדאַרפֿט נישט נאָר פֿאַרטייטשן: וידבר — און ער האָט גערעדט; ויאמר — און ער האָט געזאָגט; אָדם — אַ מענטש. איצט האָט מען געדאַרפֿט ווייזן, אַז מען פֿאַרשטייט דעם ענין, און ס׳זענען געווען אַזעלכע פּסוקים אין דער תּורה, וועלכע מען האָט געדאַרפֿט לערנען „אַרויסזאָגן". יעדער איינער וואָס איז אַמאָל געגאַנגען אין חדר וועט זיין לעבן לאַנג געדענקען דעם האַרציקן ניגון און די פֿאַרטייטשונג פֿון דעם פּסוק „ואני בבואי מפדן" אין פּרשת „ויחי". און מיר דאַכט זיך, אַז ס׳איז כּדאַי די פֿאַרטייטשונג, אויף וויפֿל ס׳איז מעגלעך, דאָ איבערצוגעבן:

„ו־א־נ־י — און איך יעקבֿ, בבואי — אין מיין טון קומען, מפדן — פֿון פּדן־אַרם, מתה — איז געשטאָרבן, עלי — איבער מיר, רחל — דיין מוטער רחל. און כאָטש איך זאָג דיר אָן, מיין זון יוסף, אַז נאָך מיין טויט זאָלסטו איבערפֿירן מיינע ביינער קיין כּנען און מיך דאָרט איינזאַמלען צו מיינע אָבֿות, אָבער מיט דיין מוטער רחל האָב איך ניט אַזוי געטאָן: איך האָב זי מקבר געווען אויפֿן וועג קיין בית־לחם און זי אַפֿילו אין שטאָט נישט געפֿירט. און וועסטו וועלן מיינען, אַז דעמאָלט האָט גערעגנט, אָדער די וועגן זענען געווען צו שווער, וועל איך דיר ענטפֿערן: ניין; ס׳איז געווען „כּבֿרת דרך לבוא אפֿרתה" — די ערד איז געווען טרוקן און געלעכערט ווי אַ רעשעטע; ס׳איז געווען נאָכדעם ווי איך האָב אָפּגעדינט ביי לבֿנען, צוערשט זיבן יאָר פֿאַר לאהן און דערנאָך זיבן יאָר פֿאַר דיין מוטער רחל. מיר זענען אַנטלאָפֿן פֿון לבֿנען און ער האָט אונדז נאָכגעיאָגט און אונדז דערגרייכט און געזאָגט, אַז מיר האָבן אַוועקגעגנבֿעט זיינע געצנבילדער. האָב איך זיך מצער געווען איבער זיינע רייד און אַזוי געזאָגט: „ווער ס׳האָט דיינע געצנבילדער געגנבֿעט, דער זאָל שטאַרבן". און פֿאַרוואָר — דיין מוטער רחל האָט געהאַט די געצנבילדער מיטגענומען, און זי איז געשטאָרבן! און איך האָב זי מקבר געווען אין מיטן פֿעלד, אויפֿן וועג קיין בית־לחם. פֿאַרוואָס? — וועסטו ווידער פֿרעגן, מיין זון, וועל איך דיר אַזוי ענטפֿערן: איך האָב געהאַט אַ זעאונג, און געזען האָב איך, אַז אונדזער פֿאָלק וועט גיין אין גלות אַריין, פֿאַרלאָזן און נידערגעשלאָגן. וועלן זיי פֿאַרבייגיין דער מוטער רחלס קבֿר און ביי איר בעטן און וויינען און קלאָגן: „מוטער רחל, זע וואָס ס׳איז געוואָרן פֿון דיינע קינדער!" וועט די מוטער רחל אויפֿשטיין פֿון איר קבֿר און זיך ווענדן צו גאָט אַזוי צו זאָגן: „פֿאָטער אין הימל, זע וואָס דו האָסט געטאָן צו מיינע קינדער" וועט גאָט איר ענטפֿערן: „דאָס שטראָף איך זיי אַזוי פֿאַר זייערע זינד, וואָס זיי האָבן מיך פֿאַרלאָזן און געטאַנצט פֿאַרן

גאָלדענעם קאַלב״. וועט דעמאָלט די מוטער רחל זאָגן: „פאָ־
טער אין הימל, הער אויס מיינע רייד, וואָס איך וועל דיר
דערציילן: ווען יעקב איז געקומען מיך נעמען פאַר אַ ווייב,
איז ער געווען גרויס און שטאַרק און אָנגענעם פון אויסזען;
און מיר האָבן באַלד פון ערשטן אָנקוק ביים ברונעם געפונען
חן אין די אויגן איינער ביים צווייטן. אָבער מיין פאָטער
לבן האָט געוואָלט פריער פטור ווערן פון לאהן, האָט ער מיר
געהייסן זיך לייגן אונטערן בעט און רעדן פאַר לאהן, דאָמיט
יעקב זאָל מיינען, אַז לאה בין איך. און אַזוי האָט יעקב חתונה
געהאַט מיט לאהן. און איך האָב יעקבן ליב געהאַט מיט מיין
גאַנצער נשמה, און האָב דאָך נישט געטראָגן קיין קנאה צו
מיין שוועסטער לאה. איך בין נאָר געווען אַ פּשוטער בשר־
ודם, און האָב זיך נישט מתקנא געווען — און דו, גרויסער
גאָט, באַשעפער פון אַלע וועלטן, ביסט זיך מתקנא אויף אַ
גאָלדן קאַלב?״ וועט דעמאָלט כביכול אַזוי איר ענטפערן:
„וויין נישט, מיין טאָכטער רחל, גיי ברענג טרייסט צו דיינע
קינדער און זאָג זיי אָן: איך וועל זיי קיינמאָל נישט פאַר־
לאָזן״. אַזויווי אין פּסוק שטייט: „כה אמר ד׳, מנעי קולך מבכי
ועיניך מדמעה; כי יש שכר לפעולתך, נאום ד׳ — ושבו בנים
לגבולם״.*

אַזוי האָט מען „אַרויסגעזאָגט״ און געגעבן צו פאַרשטיין
דעם פּסוק „ואני״. אין דעם איז שוין געלעגן דער גאַנצער
עול פונעם גלות און די גאַנצע האָפנונג פאַר דער צוקונפט —
ושבו בנים לגבולם. און ווינטער אויפדערנאַכט גייט דאָס
זיבניעריקע יינגעלע אַהיים פונעם חדר, און פאַר זיינע אויגן
שוועבט יעקבס וועג פון פדן־ארם קיין כנען, און דער וועג
פון כנען קיין בבל, וואו די יידן זענען געגאַנגען אין גלות.
ביידע וועגן זענען אים גוט באַקאַנט, כמעט ווי דער וועג אין
חדר אַריין. און אין מיטן וועג שטייט דער קבר פון אונדזער
מוטער רחל, און ביים קבר שטייט אַ הויכע, שיינע פרוי מיט
שוואַרצע האָר (אַזוי האָב איך מיר פאַרגעשטעלט אונדזער
מוטער רחל...) און זי שפרייט אויס אירע הענט און וויינט
פאַרן ריבונו־של־עולם, אַזויווי עס שטייט געשריבן: קול
ברמה נשמע... און דאָס יינגעלע איז צופרידן מיט דעם וואָס
ער האָט געלערנט, און אַרום הערצעלע ווערט אים אַזוי
וואַרעם. ווייל אַדרבא, ווייזט מיר עמיצן פון די גויישע שקצים־
לעך, וואָס זאָל לערנען אין די שקאָלעס אַזעלכע זאַכן און
אַרומטראָגן אין האַרץ אַזעלכע בילדער!

✶

אונדזער רבי ר׳ קהת האָט געהאַלטן, אַז חוץ דעם בלאַט
גמרא וואָס ער לערנט אונדז יעדע וואָך דאַרף ער אונדז
אויך אויסלערנען שרייבן. האָט ער אונדז קודם אויסגעלערנט
שרייבן דעם אַל״ף־בי״ת, און דערנאָך פלעגט ער מאַכן אַ
„פאַרשריפט״ יעדע וואָך, און יעדער פון אונדז האָט געדאַרפט
אין משך פון דער וואָך יעדן טאָג איבערשרייבן די פאַרשריפט.
אָנגעהויבן האָט זיך די פאַרשריפט מיט אַ ב״ה, אָבער אַזאַ
שיין געקרייזלטן ב״ה ווי דער רבי האָט געמאַכט האָבן מיר
נישט געקענט מאַכן, האָבן מיר בלויז איבערגעשריבן דעם
תוכן פון דער פאַרשריפט, און דאָס איז געווען גענוג אַז יעדער
פון אונדז זאָל האָבן אויף זיינע מלבושים האַלב טינט פונעם
טינטאַרן, און די מאַמעס האָבן געמוזט צוגרייטן אויף איינ־
דערפרי אַ ניי־געוואַשענעם אָנצוג. אונדזערע פינגער זענען
נאַטירלעך געווען אַלע שוואַרץ פון טינט.

נאָך קהת מלמד זענען מיר געגאַנגען צו שמואל נאמן.
דאָס איז שוין געווען אַ העכערע מדרגה; דאָרט האָט מען
„דורכגעאַקערט״ דעם גאַנצן „תלמוד למתחילין״. די וואוינונג
פון ר׳ שמואל מלמד איז געווען נאָענט צום רבס דירה, און
איך געדענק ווי אונדזער רבי פלעגט כמעט יעדן טאָג אַריינגיין
צום רב אים איבערפרעגן וועגן עפּעס אַ פירוש. ר׳ שמואל
נאמן׳ס שוויגער האָט מען גערופן אין שטאָט „שרה בת־
טובים״, און גערופן האָט מען זי אַזוי, ווייל זי האָט די גאַנצע
צייט נאָר געזוכט וויאַזוי צו טון אַ מצוה. איר מאַן איז קיין
גביר נישט געווען, אָבער זי האָט אַלעמאָל אין זינען געהאַט
וואו עמיצער ליגט קראַנק און מען דאַרף אים אַריינטראָגן
אַ וואַרעם טעפּל קאַווע, און וואו מען דאַרף בכלל געבן
עטלעכע „זעקסער״ צום לעבן. און אין חדר פון ר׳ שמואל
נאמן געפינען זיך כך וכך בחורים — דאַרף מען אַכטונג
געבן זיי זאָלן זיך וואַשן צום עסן און זאָגן „שאו ידיכם״, און
דערביי אַליין צוברענגען דאָס וואַסער און אַרויפגיסן אויף
די הענט. און אין בית־המדרש האָבן זיך צעריסן די משניות׳ן
— דאַרף מען קויפן נייע משניות׳ן. זי איז געווען דער אמתער
טיפּ פון „שרה בת־טובים״.

נאָכדעם ווי איך האָב געענדיקט לערנען ביי ר׳ שמואל
נאמן פלעגט מיין טאַטע ע״ה זיך באַמיען צו ברענגען מלמדים
פון אַנדערע שטעט. דאָס זענען געווען יידן וואָס האָבן פאַר־
מאָגט אַ העכערע יידישע בילדונג, וועלכע זיי האָבן געפּרוּווט
אונדז איבערצוגעבן, פאַרשטייט זיך נישט אויף אַ סיסטעמאַ־
טישן אופן. דאָס וואָס אַלע מלמדים האָבן אונדז געלערנט
איז געווען — אַ בלאַט גמרא אויפן אַרט, אָן יעדן היסטאָרישן
אָדער עקאָנאָמישן צוגאַנג. דאָ זענען מיר שוין געווען נאָר
געציילטע תלמידים, אַ פיר אָדער פינף יינגלעך, און דאָס איז
שוין געווען פאַרבונדן מיט צוויי נייע פּראָבלעמען: מען
האָט באַדאַרפט דעם רבי געבן „קעסט״ און אים פאַרזאָרגן
אַ דירה. אַזויווי מיין טאַטע האָט געוואָלט, אַז דער חבר
מיינער זאָל זיין אַ גוט יינגל — האָט ער אָפט גענומען אויף
זיך אויך די קעסט פון דעם צווייטן יינגל, ווען יענער האָט
זי נישט געקענט געבן. דאָס געפינען אַ צימער פאַרן רבי
איז אויך נישט געווען לייכט. איך געדענק ווי איך פלעג מיט
מיינעם אַ חבר — ביידע אַכט ביז ניין יאָר אַלט — גיין זוכן
אַ וואוינונג פאַרן רבי, אַ צימער וואָס האָט אויך געדינט פאַר
אונדז צום לערנען דעם גאַנצן טאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט.
עס זענען מיר אין זכרון געבליבן צוויי נעמען פון טלוסטער
יידן, ביי וועלכע מיר פלעגן דינגען די וואוינונגען: יאָסל־
חיים גלעזער און ר׳ מענדל דוויליג, אויף דער טאַרגאָוויצע.
דאָס איז געווען אַ „חדר״ אָן אַ שום לעגאַלער אָנערקענונג,
און מען האָט שטענדיק מורא געהאַט, טאָמער וועט אונדז כאַפּן

* דער נוסח פון „ואני״ איז אַרויסגענומען, חוץ געוויסע ענדערונגען
פונעם בוך „אַט גייט אַ מענטש״ פון אַלעקסאַנדער גראַנאַך, אין
דער איבערזעצונג פון יעקב מעסטל.

אַ זשאַנדאַרם ווי מיר זיצן און לערנען. האָט מען דורך דעם פענצטער דערזען אַ זשאַנדאַרם, פֿלעגט מען אויף גיך פֿאַר־מאַכן די גמרות און די ייִנגלעך פֿלעגן אַרויסגיין שפּאַצירן. מיר קינדער האָבן אַוודאי געוואָלט, אַז אַזאַ זשאַנדאַרם זאָל קומען אין גאַס אַריין כאָטש איינמאָל אין דער וואָך, אָבער דאָס האָט זיך געטראָפֿן בלויז איינמאָל אין עטלעכע חדשים.

בכלל איז די גאַנצע דערציִאונג מײַנע געווען אַזוי־צו־זאָגן נישט קיין לעגאַלע. מײַן טאַטע פֿלעגט יעדעס יאָר באַ־קומען אַן אויפֿפֿאָדערונג, ער זאָל שיקן זײַן זון אין דער באַראָן־הירש שול, אָבער ער פֿלעגט באַצאָלן יעדעס יאָר צען קראָנען שטראָף און האָט אַפֿילו נישט צוגעלאָזט צו זיך די מחשבה מיך צו שיקן אין שול אַרײַן. ער האָט געהאַלטן, אַז ער דאַרף צונעמען אַ לערער ער זאָל מיך לערנען שרײַבן און רעכענען, אָבער נישט מער. די גאַנצע איבעריקע צײַט דאַרף זײַן קודש פֿאַר גמרא און פּוסקים. ביי די מלמדים וואָס פֿלעגן קומען פֿון דער פּרעמד אַלע פֿאַר זמנים האָבן מיר אַדורכגעלערנט אַ היבשן טייל פֿון ש״ס. אויסערדעם האָט מען געלערנט „מגינים״ און „יורה דעה״, און איך דערמאָן זיך אַז אין קיין שום שול וואו איך האָב שפּעטער געלערנט האָב איך נישט געפֿילט אַזאַ תענוג און אַזאַ וואַרעמקייט ווי בשעת מען האָט „אויסגעקנאַקט״ מיט התלהבות אַ בלאַט „טור־זהב״. נאַטירלעך האָבן נישט אַלע ייִנגלעך אַזוי געלערנט, און נישט אַלע האָבן געהאַט אַזעלכע מלמדים; אָבער אַ גרויסער טייל ייִדן האָבן אַזוי דערצויגן זייערע קינדער. אין בית־המדרש, אין דער טשאָרטקאָווער קלויז און אין דער וויזשניצער קלויז האָט מען אַלעמאָל געטראָפֿן גרופּן פֿון בחורים, וואָס האָבן געענדיקט לערנען ביי אַלע מלמדים אין שטאָט און זיי פֿלעגן זיצן און לערנען פֿאַר זיך.

די אַלע יונגעלײַט האָבן ביי איינאונצוואַנציק יאָר זיך באַדאַרפֿט שטעלן צום מיליטער, דרײַ יאָר נאָכאַנאַנד. האָבן זיי זיך דעמאָלט פֿאַרוואַנדלט אין גרופּען פֿון „פֿלאַגערס״, וואָס פֿלעגן גאַנצע נעכט אַרומגיין אין די גאַסן פֿון שטאָט מיט געזאַנג און געלעכטער כדי צו פֿאַרטרײַבן דעם שלאָף. אָפּטמאָל פֿלעגן זיי זיך ספּעציעל אָפּשטעלן און זינגען אונטער די פֿענצטער פֿון זייערע באַקאַנטע כדי זיי אַזוי אויפֿצוּוועקן. עס זענען געווען צײַטן, ווען ייִדן האָבן נאָך מער געטון כדי נישט צו מוזן גיין דינען בײַם מיליטער. מען פֿלעגט זיך לאָזן מאַכן אַ „פֿעלער״, און דערנאָך האָט מען אָפּגעלעבט דאָס גאַנצע לעבן מיט אַ בלינד אויג אָדער מיט צוויי פֿינגער צו־געוואַקסן צו דער האַנט.

געלערנט האָט מען בעיקר גמרא; פֿאַר אַנדערע זאַכן האָט מען דעמאָלט קיין פֿאַרשטענדניש נישט געהאַט. אין אַלע מײַנע חדר־יאָרן האָב איך קיין דקדוק נישט געלערנט און אַפֿילו אַ קאַפּיטל נ״ך פֿלעגט מען „אַרײַנכאַפּן״ פֿאַרנאַכט, איידער דער רבי איז געגאַנגען דאַווענען מנחה־און־מעריב. דער שטייגער איז געווען, אַז דער רבי פֿלעגט גיין דאַווענען און מיר ייִנגלעך זענען געבליבן אין חדר. און באַלד ווי דער רבי איז צוריקגעקומען פֿון דער קלויז אָדער פֿון בית־המדרש האָט מען זיך ווידער געזעצט לערנען, אויפֿפֿדערנאַכט. ווינטער פֿלעגט מען אַזוי לערנען ביז אַרום אַכט אַזייגער. אויף צו גיין אַהיים בײַנאַכט האָט מען דעם תלמיד געקויפֿט אַ לאַמטערן. לאַמטערנס זענען געווען פֿאַרשידענע: פּשוטע מיט אַ ליכטל, און בעסערע מיט אַ שפּיגעלע אינווייניק און מיט אַ „קאַנעצל״, אַ קליין לעמפּעלע וועלכעס מען האָט געקענט **אַרײַנדרייען** און אַרויסדרייען. האָט זיך אָפּטמאָל געטראָפֿן, אַז דער „גרויסער״ תלמיד האָט אַזוי לאַנג געדרייט מיט זײַן לאַמטערן ביז דער נאָפֿט האָט זיך אָנגעצונדן און זײַן מענטעלע האָט זיך אָנגעכאַפּט. האָט מען געמוזט אים אַרויסרײַסן דעם לאַמטערן פֿון דער האַנט און אים אָוועקוואַרפֿן, כדי אָפּצו־ראַטעווען דאָס קינד. אַזוי האָט עס זיך געפֿירט יעדן ווינטער, יאָר איין יאָר אויס.

אויך אינדערהיים האָט געהערשט די אַטמאָספֿערע פֿון לערנען, כאָטש זי איז געווען אַנדערש ווי די אַטמאָספֿערע אין חדר. אַז מען האָט אָפּגעגעסן „וועטשערע״ זענען אַלע געגאַנגען שלאָפֿן, און ווען אַלע זענען שוין געווען אין די בעטן פֿלעגט מײַן טאַטע אַראָפּרוקן דעם הענג־לאָמפּ, אויפֿ־מאַכן די גמרא און זיך זעצן לערנען זײַן „שיעור״ מיט אַ האַרציקן ניגון: אָמר אַבּיי, האָט אַבּיי געזאָ־אָ־אָגט, באַ־באַ־באַ באַ־באַ־באַ — באַם־באַם — האָט אַבּיי געזאָ־אָ־אָגט. איך פֿלעג אַלעמאָל אײַנשלאָפֿן ביי דעם ניגון פֿון זײַן לערנען גמרא, און דער טעם פֿון דערפֿון איז מיר געבליבן מײַן לעבן לאַנג.

דאָס איז אין יענע יאָרן געווען דער לעבנס־אינהאַלט פֿון אַ ייִדיש חדר־ייִנגל — קיין אַנדערע זאַכן זענען נישט געווען. איך געדענק ווי מײַן טאַטע האָט זיך באַצויגן צו איינעם פֿון מײַנע פֿאַרגניגענס. אין די ווינטער־אָוונטן, בשעת מיר האָבן געוואַרט דער רבי זאָל צוריקקומען פֿון דעם דאַווענען, פֿלעגן די חדר־ייִנגלעך אַרויסגיין און זיך אַראָפּלאָזן פֿון באַרג אויף קליינע שליטעלעך. האָט זיך געטראָפֿן, אַז אַ גוטער־ברודער האָט דערציילט מײַן טאַטן, אַז ער האָט געזען זײַן בן־יחיד פֿאָרן אויף אַ שליטעלע. מײַן טאַטע האָט דאָס געהאַלטן פֿאַר אַ שרעקלעכן חטא, און ער האָט מיר לאַנג און ברייט געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז דאָס „רוקן זיך אויפֿן תחת״ האָט נישט קיין שום טעם, און ער האָט ביי מיר גענומען די האַנט, אַז איך וועל דאָס מער נישט טון. און איך האָב טאַקע זינט דעמאָלט קיין שליטעלע נישט אָנגערירט.

✶

נישט אַלע ייִדן אין שטאָט זענען געווען חסידים. געווען אויך אַ סך פּשוטע ייִדן, וועלכע האָבן געדאַוונט בעיקר אין שיהל און אין בית־המדרש. אָבער אַ גרויסער טייל פֿון טלוסטער ייִדן האָט זיך גרופּירט אין די חסידישע קלויזן. די גרעסטע קלויז איז געווען די טשאָרטקאָווער, לינקס און רעכטס פֿון איר זענען געשטאַנען די גרויסע שיהל און דאָס בית־המדרש. אַביסל העכער ביים שטראָס איז געווען די קאָפּיטשיניצער קלויז, און אַ סך ווײַטער, אויפֿן צווייטן עק פֿון שטעטל, איז געשטאַנען די זאַלישטשיקער קלויז. דאָס וויזשניצער קלייזל איז געווען צוזאַמען מיטן בית־המדרש.

איך געדענק נאָך דאָס אַלטע בית־המדרש מיט די לעכער־דיקע ווענט און מיט דעם נידעריקן דאַך, אויף וועלכן עס פֿלעגט זיך אַרומדרייען דער שטאָט־צאַפּ. דערנאָך האָט רבקה בראַקסמײַער מנדב געווען צען טויזנט קראָנען און מען האָט

אויפגעבויט אַ ניי בית־המדרש. אין פראָנט האָט מען אויפגעהאָנגען אַ גרויסע פאַרגאָלדעטע שילד, אויף וועלכער מען האָט אויפגעשריבן, לזכרון עולם, אַז רבקה בראַקסמייער האָט געגעבן דאָס געלט צו בויען אַ נייעם בית־המדרש. אויך אויף דער טשאָרטקאָווער קלויז איז געווען אַ שילד, נישט מיט גאָלדענע אותיות נאָר סתם מיט שוואַרצער פאַרב. אויף דער שילד איז געווען געשריבן: „טשאָרטקאָווער קלויז נתחדשה פארה בשנת...". יאָרן לאַנג האָט די שילד אַזוי געהאָנגען, און די יידן פון דער טשאָרטקאָווער קלויז, וואָס אַ סך פון זיי זענען געווען תלמידי־חכמים, איז נישט איינגעפאַלן אַז די שילד איז געשריבן מיט אַ פעלער, נישט על־פי דקדוק. אין די קלויזן און אין די בתי־מדרשים האָבן זיך יידן צונויפגעקומען צוויימאָל אין טאָג. דריימאָל אין יאָר פלעגט מען דאָרט מאַכן ספּעציעלע צוגרייטונגען: איינמאָל אויף יום־כיפור — דעמאָלט פלעגט מען אויסבעטן די פאָדלאָגע מיט שטרוי, ווייל אַלע יידן זענען אַרומגעגאַנגען אָן שיך, בלויז אין די זאָקן. דאָס צווייטע מאָל איז געווען אין תשעה־באב; אין דעם טאָג האָבן די בתי־מדרשים באַקומען אַ גאַנץ אַנדערן אויסזען. קודם־כל האָט מען איבערגעקערט די בענק, און מען האָט זיך אַוועקגעזעצט צו די קינות גאַנץ נידעריק, אויף די איבערגעקערטע בענק. מען האָט נישט אָנגעצונדן קיין שום לאָמפּ, און ביי דער שיין פון עטלעכע געציילטע ליכטלעך האָט מען זיך אַוועקגעזעצט קלאָגן אויף חורבן בית־המקדש. יידן פלעגן ממש וויינען דערביי, און יונגעלייט האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ מצוה צו באַוואַרפן די מתפללים מיט „בערעלעך", וואָס פלעגן זיך פאַרטשעפּן אין באָרד און פאות, כדי זיי נאָך מער מצער צו זיין. דאָס דריטע מאָל איז געווען שבועות. דאַסמאָל פלעגט מען די שיהלן באַצירן מיט גרינס, מיט גרינע צווייגן און בלומען, כדי צו דערמאָנען דעם באַרג סיני, אויף וועלכן מען האָט געגעבן די תורה.

ווען מען רעדט וועגן מנהגים פון יום־כיפור איז נאָך כדאי צו דערמאָנען דעם מנהג פון יום־כיפור־ליכט. עס איז געווען אַ חוק ולא יעבור, אַז יעדע משפחה האָט צוגעגרייט צוויי גרויסע וואַקסענע ליכט — איין ליכט פאַר די לעבעדיקע, דאָס צווייטע פאַר די פאַרשטאָרבענע, וואָס זענען שוין אויפן עולם האמת. די צערעמאָניע פון צוגרייטן די יום־כיפור־ליכט האָט זיך אָנגעהויבן מיט „לייגן קנייטלעך". געלייגט קנייטלעך האָט אַן עלטלעכע יידענע, וואָס צו איר פלעגט מיין מאַמע ע"ה גיין עטלעכע טעג פאַר יום־כיפור, גאַנץ פרי. דאָרט האָט מען געזאָגט געוויסע תחינות און מען האָט געלייגט די קנייטלעך פאַר די ליכט. פון דעם לייגן קנייטלעך פלעגט מיין מאַמע תמיד צוריקקומען אַ פאַרוויינטע. פון די צוויי ליכט האָט מען איינס אָנגעצונדן אינדערהיים און דאָס צווייטע האָט מען מיטגענומען אין שיהל אַריין. אין שיהל האָט מען אויף אַלע טישן אויפגעשטעלט קעסטעלעך מיט זאַמד און אַריינגעשטעקט די ליכט. מען קען זיך לייכט פאָרשטעלן, וויאַזוי די הונדערטער ליכט האָבן באַאיינפלוסט די לופט אין די שיהלן און אין די קלויזן, אָבער אַלע האָבן געהאַלטן אַז אָן דעם גייט עס נישט — מען מוז אָנצינדן ליכט צום אָנדענק פון פאַרשטאָרבענע. אין משך פון גאַנצן טאָג פלעגט וויקטאָר, דער גוי פון בית־עולם, אַרומגיין איבער די שיהלן און בתי־מדרשים און אויסגלייכן די ליכט וועלכע האָבן זיך אויסגעבויגן, אָדער אָנצינדן אַ ליכט וואָס האָט זיך פאַרלאָשן. די רעשטלעך פון די יום־כיפור־ליכט פלעגט מען מוצאי יום־כיפור נאָך מעריב אַהיימנעמען, און דערביי האָט מען זיך באַמיט זיי אַהיימצוטראָגן ברענענדיק. פון די רעשטלעך פלעגט מען דערנאָך מאַכן „הבדלות" פאַר מוצאי שבת.

ערב יום־כיפור אינדערפרי פלעגט מען שלאָגן כפרות. פאַר יעדען נפש פון דער משפחה האָט מען צוגעגרייט אַ ווייסן האָן אָדער אַ ווייסע הין. ביים שלאָגן כפרות האָט מען געזאָגט אַ ספּעציעלע תפילה — „בני אדם יושבי חושך וצלמות" — און צום סוף פלעגט מען דרייען דעם האָן איבערן קאָפּ און זאָגן: „זה חליפתי, זה כפרתי". דער האָן האָט דערביי אַריינגעקוקט אין סידור אויף די גרויסע אותיות און האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען וואָס מען וויל פון אים. דערפון האָט זיך גענומען דאָס ווערטל: „ער קוקט ווי דער האָן אין בני־אדם", וועלכעס מען האָט באַנוצט ווען איינער האָט אַריינגעקוקט אין אַ ספר אין וועלכן ער האָט גאָרנישט פאַרשטאַנען, אָדער געמישט זיך אין זאַכן פון וועלכע ער האָט נישט געהאַט קיין שום באַגריף.

פאַר ראש־השנה און פאַר יום־כיפור פלעגט מען גיין צו „סליחות". אָפט פלעגט מען גיין צו סליחות צוועלף אַזייגער ביינאַכט. יונגע חברה פלעגן דערביי נעמען ברעטלעך מיט ברענענדיקע ליכט און זיי לאָזן שווימען אויפן טייך — לכבוד די סליחות. פון די אַנדערע ימים־טובים האָט יעדער געהאַט זיין ספּעציעלן כאַראַקטער, זיין טעם און זיין ווירקונג אויפן יידישן לעבן.

פסח איז געווען דער יום־טוב וואָס האָט געפאָדערט די מיינסטע צוגרייטונגען אין יעדער יידישער היים. אָנגעהויבן האָט עס זיך נאָך פאַר חנוכה, ווען מען האָט געקויפט געגנדז, כדי צוצוגרייטן שמאַלץ אויף פסח. צוויי וואָכן פאַר פסח האָט מען שוין געמוזט זויערן דעם באָרשט אין אַ ספּעציעל פעסעלע, אין וועלכן מען האָט אַריינגעלייגט די בוראָקעס צום זויערן. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן דער ענין פון כשר'ן די קיך און דעם אויוון — אַפילו דאָס שטיקל אייזן וואָס האָט אונטערגעשפּאַרט דעם קוימען האָט מען אויך געמוזט אַרומקלעבן מיט ליים. צוויי טעג פאַר פסח האָט מען באַדאַרפט צוגרייטן וואַסער פאַר אַלע אַכט טעג פון פסח, און דאָס איז גאָרנישט געווען קיין פשוטע זאַך. מען האָט אַוועקגעשטעלט אַ גרויס פאַס, איבערגעדעקט מיט אַ ריין־געוואַשן ליילעך, און מען פלעגט גיין מיט דער שיקסע צו דער קערניצע ברענגען דאָס וואַסער, כדי זי זאָל, חלילה, נישט אַריינטון אין דעם וואַסער אַ שטיקל חמץ. און מען איז מיט איר אַזוי לאַנג מיטגעגאַנגען, ביז זי האָט אָנגעפילט דאָס גרויסע פאַס.

מיר זענען געווען „שמורה'ניקעס", דאָס הייסט אַז די אַלע זיבן טעג פון פסח האָבן מיר געגעסן בלויז מצה שמורה, און מען האָט נישט געטאָרט ברענגען צום טיש אַ שטיקל פשוטע מצה, גלייך ווי דאָס וואָלט געווען חמץ. נאָר אַחרון של פסח פלעגט מיין טאַטע שוין מסכים זיין מען זאָל ברענגען אַ שטיקל מצה אויך. אַז איך בין געווען אַ קליין קינד האָט

מען מיך געלאָזט עסן מצה, אָבער נישט ביים טיש נאָר אין קיך, אין אַ ווינקעלע ביים קליינעם טישל, און דערצו איז געווען ספּעציעל געשיר. און בכלל דער טעם פון אַראָפּ־ברענגען יעדעס יאָר, ערב פּסח, דאָס פּסחדיקע געפּעס פונעם בוידעם, און דאָס אויסזוכן פאַר יעדן זיין כוסיה, און די ספּעציעלע שיסעלעך און טעלערלעך — אָט־דעם טעם פּילט מען שוין היינט נישט. דאָס איז בנוגע פּסח.

אַנאַנדערע זאַך איז געווען סוכות. תיכף נאָך יום־כיפּור האָט מען זיך גענומען בויען די סוכה. על־פּי־רוב האָט מען זי געבויט אין דרויסן; אַביסל מאָדערנערע הייזער האָבן זי געהאַט איינגעבויט אין הויז, אויף דעם גאַניקל, וואָס האָט געהאַט אַ ספּעציעלן דאַך צום עפענען. דאָס האָט מען גערופן — אַ סוכה מיט אַ שלאַג. דאָס האָט געהאַט די מעלה, אַז אין צייט פון אַ רעגן האָט מען געקענט אַראָפּלאָזן דעם שלאַג, און דער רעגן האָט נישט נאַס געמאַכט די סוכה.

פאַרשטייט זיך, אַז חוץ די יידישע קלויזן און בתי־מדרשים זענען אין טלוסטע געווען אויך צוויי קלויסטערס — דער פּוילישער קלויסטער און דער אַזויגערופענער גויישער קלויסטער, פאַר דער אוקראַאינישער באַפעלקערונג. אָבער איך בין דאָרט קיינמאָל אין מיין לעבן נישט געווען. איך האָב נאָר געוואוסט, אַז ווען מען גייט פאַרביי אַ קלויסטער דאַרף מען זאָגן: „שקץ שקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא״. מען האָט מיר אָנגעזאָגט נאָך אַ זאַך: אויב עס קומט מיר אויפן וועג אַנטקעגן אַ גלח אין זיין גאַנצן אוניפאָרם — דאַרף איך זוכן אַ שטרוי און אים נאָכוואַרפן. מאָטיווירט האָט מען עס דער־מיט, אַז בשעתו, ווען מיר זענען געווען אין מצרים און מיר האָבן באַדאַרפט פאַר פּרעה׳ן מאַכן ציגעל, און קיין שטרוי דערצו האָט מען אונדז נישט געגעבן (אַזוי ווי עס שטייט געשריבן: „תבן אין נתן לעבדיך ולבנים אומרים לנו עשו״) — דעמאָלט האָבן אונדז פּרעה׳ס גלחים געהאָלפן מיט שטרוי; דאַרף מען זיי אַצינד אָפּגעבן דעם חוב...

איך מוז נאָך דערמאָנען די צוויי מינים עירובין, אָן וועלכע יעדער ייד אין טלוסטע האָט זיך אָנגעשטויסן. דער ערשטער איז געווען דער עירוב וואָס האָט זיך געצויגן מיט דראָטן אויף הויכע דראָנגען אַרום דער גאַנצער שטאָט, אַזוי אַז ער האָט געמאַכט פון דער גאַנצער שטאָט איין רשות, איין חצר, כדי מען זאָל שבת מעגן טראָגן וויפל מען וויל. דאָס איז געווען דער עירוב־חצרות. דער צווייטער עירוב האָט געהאָנגען אין שיהל, אַ גרויסע מצה איינגעריימט אין אַ ריימל און באַדעקט מיט אַ גלאָז. דאָס איז געווען דער „עירוב תבשילין״ צוליב וועלכן מען האָט געמעגט קאָכן און צוגרייטן יום־טוב אויף שבת, אויב דער יום־טוב איז אויסגעפאַלן ערב שבת. דאָס איז געווען איינער פון די אופנים וואָס די יידן האָבן געמאַכט אַ פּשרה מיטן ריבונו של עולם, ווי למשל אין פאַל פון „היתר עיסקא״ און מכירת חמץ. אויף אַזעלכע זאַכן האָט מען דווקא גוט אַכטונג געגעבן, און אויב מען האָט זיך שבת דערוואוסט אַז מען האָט ערגעץ איבערגעריסן דעם עירוב, האָט מען דאָס גלייך אויסגערופן אין אַלע בתי־מדרשים. יידן האָבן דעמאָלט נישט צוזאַמענגעלייגט די טליתים און געטראָגן זיי, נאָר אַהיימגעגאַנגען מיט זיי פאַרוואָרפן אויף די אַקסלען. אַפילו די טאַשנטיכלעך האָט מען אין אַזאַ פאַל נישט געטראָגן אין קעשענע, נאָר צוגעבונדן זיי צו דער האַנט.

אַזוי האָט זיך געפירט דאָס גאַנצע שטעטל. אַפילו דער יונגער דור, וואָס האָט שוין אין די אַלע זאַכן נישט געגלויבט, האָט זיך באמת זיין אַפּיקורסישקייט ווי ווייט מעגלעך צו באַהאַלטן און זיך דערמיט נישט צו באַווייזן. אין גאַנץ טלוסטע איז געווען איין־איינציקער ייד, ד״ר קראַסוצקי, וואָס פלעגט שבת רויכערן אַ ציגאַרעט אויפן גאַס.

אַממיינסטן האָט מען געפילט אין שטאָט דעם איינפלוס פון טשאָרטקאָוו און פון וויזשניץ. צווישן די צוויי גרופּעס איז געווען אַ שטענדיקער קאַמף. די ענינים וועגן וועלכע מען האָט געקעמפט זענען נישט געווען קיין גאָר וויכטיקע, אָבער דער קאַמף אַרום זיי איז געווען שטאַרק און אַכזריות־דיק. איינמאָל איז געווען די פראַגע פון אויפנעמען אַ צווייטן שוחט אין שטעטל. געזיגט האָט די וויזשניצער ריכטונג, און קהל האָט באַשלאָסן אויפצונעמען ר׳ שלמה שוחט. האָט זיך אָנגעהויבן פון דער צווייטער זייט אַן אַכזריותדיקער קאַמף קעגן דעם וויזשניצער שוחט. ביי אונדז אין שטוב האָט מען אויף זיין שחיטה געקוקט גלייך ווי עס וואָלט חלילה געווען חזיר, און יאָרן לאַנג האָט נישט געטאָרט אַריינקומען צו אונדז אין שטוב קיין שום פלייש וואָס איז דורכגעגאַנגען שלמה שוחטס הענט. פאַר אונדז האָט געגאָלטן נאָר פייבוש שוחט. דאָסזעלבע איז געווען שפּעטער מיטן אַמט פון ראש־הקהל. אין די גאָר אַלטע יאָרן נאָך איידער מען האָט איינגעפירט דעם ענין פון וואַלן, האָט געגאָלטן פאַר ראש־הקהל מאַניע גערטנער. איך געדענק נאָך אַז ער האָט געהאַט אַ מעשענעם זיגל פון דער קהילה, וועלכן מען פלעגט האַלטן איבער אַ ברענענדיק ליכט, און אַזוי האָט מען מיט רויטן טריף־וואַקס פאַרזיגעלט די דאָקומענטן. נאָך אים איז געוואָרן ראש־הקהל חיים נאַגלער, קעגן וועלכן עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַר־קער קאַמף מצד די טשאָרטקאָווער חסידים. נאָך אים ווידער האָט איבערגענומען דאָס אַמט ברוך־איטשע וויטאַשקע, אַ טשאָרטקאָווער חסיד און אַ ייד אַ גביר, וועלכער האָט דאָס אַמט געהאַלטן ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך יאָרן נאָך דער מלחמה.

*

אַ חוץ דער איינטיילונג אויף חסידים און נישט־חסידים לאָזן זיך איינטיילן די טלוסטער יידן לויט זייער באַרוף. דער רוב יידן זענען געווען סוחרים. גרעסערע סוחרים, קלענערע סוחרים — אָבער סוחרים. געלעבט האָט מען בעיקר פון די הכנסות וואָס ס׳האָט געבראַכט דער דאָנערשטיק, אין וועלכן עס איז פאָרגעקומען יעדע וואָך דער גרויסער יריד אין שטעטל. צום יריד פלעגן קומען טויזנטער גויים פון עטלעכע אומדרייסיק דערפער. פלעגט מען זיי שוין דערקענען פונדער־ווייטנס לויט די קאַפּעלושן, ווייל יעדעס דאָרף האָט געהאַט זיין סאָרט קאַפּעלושן. זיי האָבן מיטגעבראַכט צום פאַרקויפן פאַרשידענע פּראָדוקטן, ווי תבואה, אייער און פּוטער, עופות און בהמות. נאָכן פאַרקויפן פלעגן זיי גיין אין די געוועלבן איינקויפן פאַר זיך וואָס זיי האָבן באַדאַרפט. עס איז כמעט נישט געווען אַ הויז אין שטעטל וואו עס זאָל נישט זיין אַ

גוועלב. אין אַ טייל ערטער זענען געווען סקלאַדעס פון תבואה, סקלאַדעס פון אייער אָדער סקלאַדעס פון האָלץ. אַז מען איז דאָנערשטיק בייטאָג אַרויסגעגאַנגען אין גאַס איז ממש באַפאַלן אַ פחד ווען מען האָט פאַר זיך געזען דעם ים פון טויזנטער קעפּ, וואָס גייען אַרום אין די גאַסן אָדער שטייען אַרום די שטעלן, ביי וועלכע יידן האָבן אַרויסגע־האָנגען זייערע סחורות צום פאַרקויפן. אַ טייל האָבן אַרויס־געהאָנגען הויזן און פאַלקעס, אַנדערע — שיך און שטיוול. אויף דער טאַרגאָוויצע איז פאַרגעקומען דער קויף און פאַר־קויף פון בהמות און פערד. חוץ דעם האָט מען ביי די שטעלעס פאַרקויפט פאַרשידענע קליינקייטן — סטענגעס און קנעפּלעך און אַנדערע שניידערישע זאַכן. אַ טייל האָבן פאַרקויפט סאָדע־וואַסער. אין דער זייט ביי דעם שטראָס פלעגט זיצן אַ גוישער קבצן מיט אַ לירע און זיך אַליין צושפּילן צו דעם ליד וואָס ער האָט געזונגען, און גויטעס און שיקסעס פלעגן וויינען הערנדיק דאָס ליד און אים אַריינוואַרפן עטלעכע גרייצער. נישט ווייט פון אים פלעגט שטיין אַ ייד מיט אַ קאַטאַרינקע און מיט אַ פּאַפּוגע אויף דער קאַטאַרינקע. די פּאַפּוגע האָט מיט איר פּיסקעלע אַרויסגעצויגן אַ שטיקל פּאַפּיר — אַ גורל־צעטל, וועלכעס דער גוי פלעגט קויפן פאַר עטלעכע גרייצער, זייענדיק זיכער אַז אין אים איז פאַראויסגעזאָגט זיין גאַנצע צוקונפט...

נישט נאָר דער מסחר איז געווען אין יידישע הענט. אויך די בעלי־מלאכות זענען אַלע געווען יידן. דער פאַרקויף פון פלייש — חוץ חזיר־פלייש — איז אויך געווען אין יידישע הענט, און די גויים פלעגן קויפן אין די יאַטקעס דעם אונ־טערשטן טייל פון דער בהמה, וועלכער איז פאַר יידן געווען נישט כשר, ווייל מען האָט נישט געוואוסט דעם סוד פון טרייבערן. ערשט אין שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף קעגן דער יידישער שחיטה, מיט דער כוונה אַרויס־צונעמען דעם פלייש־האַנדל פון יידישע הענט. אויך די פּראָפּינאַציע און די שענקען האָבן געהערט צו יידן, און דער גרעסטער פדיון איז נאַטירלעך געווען דאָנערשטיק. אַזוי פלעגט דער דאָנערשטיק שפּייזן כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקע־רונג און איר געבן פּרנסה פאַר דער גאַנצער וואָך. און כאָטש דער רעש איז געווען אַ גרויסער, פלעגן די טעג פון די ירידים אַדורכגיין רואיק. פאַר די עסטרייכישע זשאַנדאַרמען איז דאָס געווען אַ שווערער טאָג. זיי האָבן געהאַט די פליכט אויפצופּאַסן אַז דער עולם זאָל זיך פאַרהאַלטן רואיק, און מייסטענס איז דאָס זיי געלונגען.

איך קען נישט שרייבן וועגן טלוסטע און נישט דערמאָנען מיט עטלעכע ווערטער דאָס שטעטל לאַשקאָוויץ. דאָס איז געווען אַ שטעטל בערך אַ מייל ווייט פון טלוסטע, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט צוויי זאַכן. ערשטענס איז דאָרט אָפּ־געהאַלטן געוואָרן יעדעס יאָר, בערך דעם זיבעטן יולי, דער גרויסער לאַשקאָוויצער יריד, צו וועלכן עס פלעגן קומען סוחרים פון דער גאַנצער וועלט; און צווייטענס איז דאָרט געזעסן אַ רבי, וואָס האָט געקענט אַרויסטרייבן דיבוקים... וועגן דעם זענען דאָ פאַרשידענע מעשהלעך צו דערציילן, אָבער איך וויל זיך נישט אַריינלאָזן אין איינצלהייטן. איך האָב נאָר געוואָלט דערמאָנען דעם פאַקט.

אינטערעסאַנט איז צו פאַרצייכענען, אַז אַלע יידן, אָן אַ אונטערשיד מיט וואָס זיי האָבן זיך פאַרנומען אין דעם דאָנערשטיק, האָבן גלייך אויסגעזען, געהאַט כמעט דאָס זעלבע פּנים און האָבן געטראָגן דיזעלבע מלבושים. אַפילו ר׳ שמעיה אשר׳ס, וואָס האָט געהאַט אַן אייגענע „טעלעגע" — אַ גרויסן שווערן ראַל־וואָגן אויף צו פירן משאות — פלעגט שטיין פאַרנט אויפן וואָגן, מיט די וויאַשקעס אין די הענט, אין אַ שוואַרצן קאַפּטן מיט אַ גאַרטל; נאָר די פּאָלעס פון דעם קאַפּטן פלעגט ער איינשטעקן אונטער דעם גאַרטל, זיי זאָלן זיך אים נישט פּלאָנטערן פאַר די פיס. אָבער עס איז אים נישט איינגעפאַלן אָנצוטון אַ קירצער מלבוש, מער צוגעפּאַסט צו זיין פאַך — ווייל יעדער האָט געוואוסט אַז אַ ייד דאַרף גיין אין אַ קאַפּטן...

אין מיטן פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג, צווישן די סוחרים און בעלי־מלאכות, באַנקירן און אַדוואָקאַטן, איז געווען אַ געשלאָסענע גרופּע, וועלכע האָט געלעבט גלייך ווי זי וואָלט געווען אַ קאַסטע פאַר זיך — דאָס זענען געווען די מאַרקיזיצערס. אויפן רינקפּלאַץ זענען זיי געזעסן ביי זייערע טישלעך, וואָס זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן פון שטראָס פול מיט קעסטלעך מיט פאַרשידענע אויבסטן. זיי האָבן געהאַט זייער אייגענע שפּראַך, אַ „מענה־לשון" וואָס קיין שום טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט נישט געהאַט. אַז אַ מאַרקיזיצערן האָט געהערט פון אַ קונה אַן אויסדרוק וואָס איז איר נישט געפעלן, האָט זי אים געגעבן אַזאַ ענטפער, אַז ער האָט נישט געוואוסט וויאַזוי אָוועקצוגיין, און די תשובה האָט זיך תיכף געפונען אַן אָפּקלאַנג אויף דעם לאַנגן פאָרטעפּיאַן פון אַלע מאַרקיזיצערנס. און דאַכט זיך, אַז אַזעלכע קללות ווי די מאַרקיזיצערנס האָבן געהאַט אין זייער „לעקסיקאָן" האָט קיין שום אַנדערער איינוואוינער פון דער שטאָט נישט פאַר־מאָגט. זיי פלעגן דאָרט זיצן זומער און ווינטער — ווינטער מיט דעם פייערטאָפּ ביי די פיס. זומער האָט מען פאַרקויפט עפּעלעך און באַרלעך און אַנדערע פרוכטן, ווינטער האָט מען אויך פאַרקויפט געגנדזן־פלייש. אין שטאָט איז געווען אַ טיפּ פון בחורים, וואָס פלעגן אַרומגיין מיט לאַנגע שטעקענעס מיט אַ צוואַק ביים עק, און פלעגן אַזוי אָוועקגנבענען ביי די מאַרקיזיצערנס אַן עפּעלע אָדער אַ באַרעלע. איינער פון זיי, חיהלעס בחור, איז אַ דאַנק פון זיין „זכות אבות" געוואָרן קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי אין דער צייט פון די באָלשע־וויקעס. דער קאָמיסאַר פון שטעטל איז דעמאָלט געווען מאיר מרגלית, דער מוזיקאַנט, און די צוויי פאַרזאָרגערס האָבן אַמאָל אין אַ שבת אינדערפרי אָוועקגעשיקט מיך מיט נאָך אַנדערע בחורים פון שטאָט מיט מוזיק־באַגלייטונג קיין ליסאָ־וויץ, מיר זאָלן דאָרט אַרבעטן ביים פאַררעכטן די בריק.

*

גט'ן זיך האָט מען אין טלוסטע קיינמאָל נישט געקענט, ווייל דאָס וואַסער האָט נישט געהאַט קיין נאָמען, אָבער פונדעסטוועגן איז אין שטעטל געווען אַ סופר, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט שרייבן תפילין און מזוזות. משה סופר איז געווען אַ הויכער דיקלעכער ייד מיט אַ לאַנגער באָרד. וועגן

דעם אַז ער איז געווען אַ פרומער ייד איז דאָך נישטאָ וואָס צו רעדן; אָבער איין זאַך איז ביי אים געווען „נישט מיט אַלעמען״: ער האָט פּשוט נישט ליב געהאַט צו אַרבעטן. וועגן דעם פלעגט מען פון אים דערציילן די פאָלגענדע מעשה: איינמאָל נאָך פּסח האָט זיך אַ ייד גענומען בויען אַ הייזל אין טלוסטע. עס האָט זיכער געמוזט זיין נאָך פּסח, ווייל ווען אַנדערש קען מען בויען אין טלוסטע? ווינטער, ווען אַלץ איז פאַרפרוירן און באַדעקט מיט שניי? אָדער אָסיען (האַרבסט), ווען דער רעגן גיסט אָן אַ אויפהער? איז דער בעל־הבנין צוזאַמען מיט דעם בוימייסטער געגאַנגען צו משה סופר באַשטעלן צוויי מזוזות פאַרן בנין. אַ גאַנצן זומער איז נעבעך דער ייד אַרומגעלאָפן ביי דעם בוי אין אַ פאַרקאַלכטן קאַפּטן און אין שמוציקע שיך, שטענדיק פאַרראַשט מיט אַ מרה־שחורה אויף זיין פּנים — אַ קליינינקייט, ער בויט! איר ווייסט וואָס דאָס הייסט בויען אין טלוסטע? ענדע זומער באַגעגנט ער משה סופר אין גאַס, פרעגט ער אים: „ר׳ משה, וואָס הערט זיך מיט די מזוזות?״ ענטפערט ער אים: „איך שרייב שוין די אַנדערע״. איז דאָך גוט. הקיצור, מען האָט נאָך אָפּגעאַרבעט גאַנץ חודש אלול, און ערב ראש־השנה האָט דער בעל־הבנין נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט זיך אַריינגעצויגן אין דער דירה, צונויפגעשטעלט יעדע זאַך אויף איר אָרט — די שאַפעס, די טישן, די באַנקבעטלעך מיט די בעטן — און פאַרנאַכט, אַז די זון האָט שוין באַלד געהאַלטן ביי אונטערגיין, האָט ער זיך דערמאַנט: געוואַלד! ער האָט דאָך נישט די מזוזות! גיי צי זיך אַריין ערב ראש־השנה אין אַ ניי הויז אָן מזוזות, האָט איר געהערט אַזאַ זאַך? לאָזט ער אַלעס איבער און לויפט וואָס גיכער צו משה סופר מיט אַ געשריי: „ר׳ משה, געוואַלד, עס איז דאָך ערב ראש־השנה פאַרנאַכט, וואו זענען די מזוזות?״ זיצט זיך ר׳ משה ביים פענצטער, נאָר וואָס צוריקגעקומען פון דער מקוה, און זאָגט עפּעס אַ שטיקל „תיקון צבי״ אָדער אַנאַנדערע תפילה, און אויפן טיש ליגט אַ נישט־געענדיקטע מזוזה. „זעסט דאָך״, זאָגט ער צום בעל־הבית, „איך האָב נישט באַוויזן צו ענדיקן״. דעם בעל־הבית זענען געקומען די טרערן אין די אויגן, און ער זאָגט אים: „אויב אַזוי, גיט מיר כאָטש די ערשטע מזוזה, אַבי די שטוב זאָל נישט בלייבן אָן אַ מזוזה״. „פאַרשטעסטו מיך״, ענטפערט אים משה סופר, „דאָס מאָל האָט איך אָנגעהויבן צו שרייבן די צווייטע מזוזה פאַר דער ערשטער״...

אָבער חוץ די אַלע זאַכן איז ר׳ משה סופר געווען אַן איידעלער ייד מיט אַ הדרת פּנים, און צי האָט ער געשריבן מער צי האָט ער געשריבן ווייניקער — גערופן האָט מען אים נישט אַנדערש ווי משה סופר.

קולטורעל האָבן זיך די יידן באַמיט צו שעפּן פון די אַלטע מקורות. איז איינעם געבליבן אַביסל צייט נאָך דעם האַנדל און וואַנדל, האָט ער געוואוסט אַז ער באַדאַרף עפּעס לערנען. ווער עס האָט געקענט — האָט געלערנט אַ בלאַט גמרא; ווער ס׳איז נישט געווען בכוח דאָס צו טון — האָט געלערנט אַ שטיקל „עין יעקב״, אַ שטיקל „מדרש רבה״, אַ שטיקל „חוק״; און ווער ס׳האָט דאָס אַלעס נישט געקענט — האָט פּשוט געזאָגט תהילים. דאָס אינערלעכע לעבן האָט זיי פולשטענדיק געניגט. מען האָט גאָרנישט געזוכט קיין קאָנטאַקט מיט דער אויסערלעכער וועלט; אפשר זענען געווען צוויי אָדער דריי יידן אין שטעטל וואָס האָבן געלייענט אַ צייטונג. די מיינסטע האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אַלעס איז גאָרנישט ווערט. מען האָט געלעבט אין די אייזערנע פאָרמען פונעם יידישן לעבנסשטייגער און מען האָט נישט געזוכט קיין שום נייע זאַכן.

און אָט די אייגענע פאָרם פון לעבן האָט זיי געהייסן בעטן „גשם״ און „טל״ אין צייטן ווען מען האָט דאָס דאָרט כלל נישט באַדאַרפט האָבן. זי האָט זיי אויך געהייסן נישט צו האַלטן פון אַלע געזעצן פון לאַנד אין וועלכן זיי האָבן געלעבט. דאָס משפחה־לעבן, למשל, איז צווישן יידן געווען זייער אַ ריינס; אָבער גיין פאַרשרייבן אַ חתונה לויט דער געזעצלעכער פאָרם איז קיינעם נישט איינגעפאַלן. אַזוי איז אויסגעקומען, אַז אַלע קינדער, און איך צווישן זיי, זענען געווען פאַרשריבן אין דער מעטריקל (געבורט־צייגניש) ווי „אונעהעליך״, דאָס הייסט געבוירן פון נישט חתונה־געהאַטע עלטערן. מען האָט געדאַרפט קענען משה סטופּ און מיין מאַמע ע״ה, מען זאָל פאַרשטיין ווי ווייט דאָס האָט זיי נישט געפּאַסט — אָבער אַזוי איז עס געווען. מען האָט געלעבט אָפּגעזונדערט און אָן יעדן קאָנטאַקט מיט דער אַרומיקער וועלט. אַמאָל אין אַ צייט פלעגט קומען אַ בישאָף אין שטעטל אַריין. יידן פלעגן אים מכבד זיין גלייך מיט אַלע אַנדערע, אַנטקעגן גיין אים מיט אַ ספר־תורה אין די הענט; דער רב איז געשטאַנען נעבן בישאָף און געפּראוואווט געבן צו אים אַ לאַך, אָבער דאָס מויל האָט ער נישט געעפנט און קיין דריי ווערטער האָט ער מיט אים נישט געקענט רעדן. אַזוי איז עס געגאַנגען פון דור צו דור. מען איז געווען אַריינגעטונקען בלויז אין דער פאַרגאַנגענהייט, אין דעם זוכן אַ „תיקון״ פאַר דער וועלט. איינמאָל אין חודש פלעגט מען מקדש זיין די לבנה, און די עדה יידן, וואָס האָט קוים געהאַט אַ שטיקל פּרנסה, און אָפטמאָל דאָס אויך נישט, האָבן מתפלל געווען פונעם גאַנצן האַרץ: „ויהי אור הלבנה כאור החמה...״ — גלייך ווי זיי וואָלטן קיין אַנדערע דאגות נישט געהאַט. מען פלעגט נאָר אַכטונג געבן, אַז פון אַ מצוה זאָל חלילה נישט אַרויסקומען קיין מכשול. למשל אין אָוונט פון „יויזיל״, אָדער אין דער „בלינדער נאַכט״, ווי מען פלעגט דאָס רופן, האָט מען נישט געטאָרט לערנען, כדי די נשמה פון „אותו האיש״ זאָל חלילה נישט נהנה זיין פון די „ניצוצין קדישין״ וואָס קומען אַרויס פון דעם תורה־לערנען פון יידישע קינדער. האָט מען אין יענעם אָוונט געשפּילט אין „קוויטלעך״. אויך חנוכה פלעגט מען שפּילן אין „קוויטלעך״. דאָס מאַכן די „קוויטלעך״ איז געווען אַ „מלאכה״ פאַר זיך — אַוועקזעצן זיך און שיין אויסצייכענען די יידישע אותיות פון א׳ ביז ל״א. מיין טאַטע האָט נישט געוואָלט איך זאָל זיך שפּילן מיט אַנדערע יינגעלעך אין „קוויטלעך״ — פלעגט ער מיט מיר שפּילן אין „קוויטלעך״ יעדן חנוכה אויפדערנאַכט.

דער איידעלער טייל פון דער באַפעלקערונג, די יידן וואָס פלעגן זייער גאַנצע צייט פאַרברענגען מיט לערנען גמרא, האָבן זיך צוגעוואוינט צו רעדן מיט דער תלמודישער טערמי־

נאַלאַגיע. ווען צוויי אַזעלכע יידן האָבן גערעדט, האָט מען געקענט הערן די אויסדריקע: „איז משמע״, „וואָס איז די נפקא מינה״, „האָבן מיר אַ קימאַ־לן״, „לערן איך אַ קל־וחומר״, „איז אַ סברא״, א.אַ.וו.

וועגן דעם פלעגט מען דערציילן פאַרשידענע אַנעקדאָטן, און עטלעכע פון זיי וויל איך דאָ איבערגעבן.

ר׳ פייבוש שוחט׳ס פאָטער, אַ ייד אַ למדן, איז אַמאָל געזעסן פּריוואַטיק בייטאָג ביי דער גמרא און האָט געלערנט. איז אַריינגעקומען די שיקסע וואָס פלעגט יעדן פריייטיק אַרומפירן זאַמד, אויף צו באַשיטן די פּריש לכבוד שבת אויסגעגעלטע ערד (אין אַ סך הייזער זענען נאָך דעמאָלט קיין האָלצערנע פּאָדלאָגעס נישט געווען). קומט אַריין די שיקסע און פרעגט אויף אוקראַאיניש: „קטאָ קופּיט פּיסאָק?״, דאָס הייסט — ווער וויל קויפן זאַמד. ענטפערט איר ר׳ פייבוש שוחט׳ס פאָטער בלשון הגמרא: „מאַן דקופּיט — קופּיט, ומאַן דלא קופּיט — לא קופּיט״ (ווער עס וועט קויפן — וועט קויפן, און ווער עס וועט נישט קויפן — וועט נישט קויפן).

אָדער אַזאַ מעשה:

אין שיהל איז אַמאָל ביים לייענען געקומען צו פּעטש צווישן צוויי בעלי־בתים. דערנאָך איז דער ענין געקומען פאַרן געריכט, און מען האָט פאַרגערופן דעם רב פאַר אַן עדות. פרעגט דער ריכטער דעם רב, צי ער קען רעדן פּויליש. זאָגט ער — ניין. אוקראַאיניש? — ניין. אפשר דייטש? — זאָגט דער רב, אַז דייטש קען ער אַביסל. בעט דער ריכטער דעם רב, ער זאָל אים זאָגן וואָס ער קלערט וועגן דער זאַך. ענטפערט אים דער רב בזה הלשון: „לכתחילה בין איך אויף אים געווען להשמיד, להרוג ולאבד. אַזאַ זאַך! אַ בזיון התורה בשעת הקריאה! נאָר בדיעבר בין איך אים מוחל במחילה גמורה, און בעט דעם ריכטער ער זאָל אים נישט באַשטראָפן״. וויפל דער ריכטער האָט פאַרשטאַנען פון אָט־דעם „טיפן־דייטש״, קען מען זיך לייכט פאָרשטעלן.

אין אַלגעמיין זענען אָבער די יידן געווען אַ געזעלשאַפט־לעכער עלעמענט, און בעיקר זענען דאָס געווען די חסידים. איך געדענק אַז אין קלויז פלעגט מען יעדן שבת נאָכן זאָגן „אנעים זמירות״ באַשטימען וואו זיך צו טרעפן שבת נאָכ־מיטאָג. אַז דער עולם איז זיך צונויפגעקומען, פלעגט מען שיקן צוויי בחורים מיט אַ „סימן״ צו דער פּראָפּינאַציע, און זיי האָבן פון דאָרט צוגעקאָטשעט אַ פעסעלע ביר. איז מען אַזוי געזעסן און אויסגעטרונקען איין גלעזל ביר נאָכן אַנדערן, צוגעזונגען זיך אַ זמרל, און דערנאָך פלעגט מען אויפשטיין און אַוועקלאָזן זיך מיט אַ טענצל אַרום דעם טיש, זינגענדיק „וטהר לבנו לעבדך באמת״. אין דעם איז געקומען צום אויס־דרוק די „נשמה יתרה״ און דער עונג־שבת, וועלכן אַ ייד האָט געדאַרפט פילן אין דעם טאָג פון שבת־קודש. דער „פּראָסטער עולם״ פלעגט זיך צונויפקומען און פּשוט קנאַקן דיניע־קערלעך. ווען מיר פלעגן גיין שבת פון דאַווענען, האָבן מיר שוין געטראָפן אין גאַס גבריאל וואַסערפירער מיט זיינע חברים שטיין צוגעשפּאַרט צו דער פּאַרענטשע און קנאַקן דיניע־קערלעך. זיי זענען שוין געווען „לאחר המעשה״, דאָס הייסט נאָכן דאַווענען און נאָך דער סעודה. אַ טייל פון זיי פלעגן זיך שבת פאַרנאַכט אַוועקלאָזן שפּאַצירן אויפן סווידאָ־ווער וועג, און וועגן דעם איז כדאי צו דערציילן פאָלגענדן עפּיזאָד — אַ מעשה שהיה.

דעם ערשטן אויגוסט 1914 איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. דאָס איז געווען אין אַ שבת־תשעה־באב, און אין שטאָט זענען געווען אַ סך יידישע „לאַנדשטורמיסטן״, וועלכע האָבן באַלד אײנדערפרי געדאַרפט איינריקן צום מיליטער, נאָכדעם ווי זיי האָבן פריער איבערגעלייענט דעם אויפרוף פון קייזער פראַנץ־יאָזעף — „אַן מיינע פעלקער״. די לאַנדשטורמיסטן זענען געווען יידן פון אַריבער פערציק יאָר, וואָס האָבן אַמאָל געדינט אין מיליטער. איינער פון זיי איז געווען אַנטשל פּעפּער, וואָס איז געווען אַ „דראַגאָנער״, האָט מען אים באַלד אויפגעריטן אויף אַ פערד. אַ צווייטן ייד, חאַסקל (יחזקאל) אַלינעק, אַ ייד מיט אַ לאַנגער באָרד וואָס האָט כל ימיו געפּרעסט אייל, האָט מען אַנגעטאָן אין אַ נייעם בלויען מונדור, געגעבן אים אַ ביקס אין די הענט און אַוועק־געשטעלט אים ביים סאַמע־רידנע פּאָסטקעסטל. דער חבר זיינער (איך געדענק שוין נישט ווי ער האָט געהייסן) האָט נישט געהאַט וואָס מיט זיך צו טון — אַז ס׳איז נישטאָ מיט וועמען צו לערנען אַ שטיקל „עין־יעקב״ — איז ער נעבעך אַליין אַרומגעגאַנגען שפּאַצירן. אַז ער איז צוגעקומען צום פּאָסטקעסטל און דערזען זיין חאַסקל, ווי ער שטייט מיט דער ביקס ביים פּאָסטקעסטל, האָט ער צו אים אַריבערגעשריגן איבערן שטראָז: „חאַסקל, ביזט דאָך עפּעס אַ „קרוב למלכות״, זאָגשע מיר, איך בעט דיך, וואָס הערט זיך עפּעס אין דער פּאָליטיק?״ ענטפערט אים חאַסקל: „און אַז איך ווייס, וועל איך דיר דען זאָגן?...״

ווי געזאָגט, זענען די יידן אין שטעטל געווען אינגאַנצן אַריינגעטאָן אין זייער לעבנסשטייגער, און זענען געווען ווי אָפּגעזונדערט פון דער גאַנצער אַרומיקער וועלט. די חסידים האָבן אַביסל פאַרברייטערט דעם ראַם פון אָפּגעזונדערטקייט. מען פלעגט פאָרן צום רבין, און דאָרט האָט מען זיך געטראָפן מיט יידן פון דער גאַנצער וועלט. פלעגט מען שוין כאַפּן אַ שמועס וועגן וועלט־פּאָליטיק, וועגן מסחר, און טאָקע וועגן יידישקייט, וועגן גלות און וועגן משיח׳ן. פאָרן צום רבין איז געווען גאָרנישט קיין פּשוטע זאַך. איך געדענק דעם גרויסן איינדרוק וואָס דער טשאָרטקאָווער הויף האָט אויף מיר גע־מאַכט, ווען מיין טאַטע ע״ה האָט מיך מיטגענומען צום רבין. די גרויסע קלויז מיט דעם גאָרטן אַרום; דער טייך, אין וועלכן „לאַבענדזיעס״ (שוואַנען) זענען אַרומגעשוואומען; מוניש דער חזן און הערשל דער גבאי. און בעיקר דעם איינ־דרוק פון דעם געוואַלטיקן דרך־ארץ, מיט וועלכן דער חסיד איז אַריינגעגאַנגען צום רבין, אַוועקגעלייגט פאַר אים דאָס „קוויטל״ און געוואָרט דער רבי זאָל אים עפּעס ווינטשן. איך געדענק ווי ביי איינעם פון די באַזוכן ביים רבין (ביי ר׳ ישראל׳ניו מטשאָרטקאָוו זצ״ל) האָט זיך דער רבי געווענדעט צו מיין טאַטע, אַנווייזנדיק אויף מיר, און האָט געזאָגט: „נו, משה, דאָס איז דיין בן־יחיד? נו, וואָס זאָל איך דיר ווינטשן? — זאָל דער אייבערשטער העלפן, ער זאָל גיין בדרך הישר און זאָל באַגערן צו לערנען!״ און די ביידע זאָכן זענען

ב״ה מקויים געוואָרן, פונקט ווי דער רבי האָט געזאָגט. ווען דער רבי זאָל נאָך געווען צוגעבן „און ער זאָל זיין אַ גרויסער גביר״ — וואָלט דאָס בלי ספק אויך מקוים געוואָרן... אָבער דער רבי האָט נישט געזאָגט קיין איין וואָרט מער, און איך קען אים דאָס מיין גאַנץ לעבן נישט מוחל זיין...

דער קאָנטאַקט מיטן רבינס הויף איז געווען גאָר אַן ענגער. ביי יעדער שמחה, אָדער, חלילה, ביי יעדן אומגליק, האָט מען זיך געווענדעט צום רבין און אים דערפון מודיע געווען. דאַכט זיך, אַז ס׳איז נישט געווען קיין איין חסיד, וואָס זאָל נישט האָבן אַ „שמירה״ פון רבין. די „שמירה״ איז געווען אַ מטבע, וואָס דער רבי האָט געגעבן דעם חסיד פאַר אַ סגולה, זי זאָל אים אָפּהיטן פון שלעכטס. אַז איך בין געווען אַ ייִנגל האָב איך אַלעמאָל געטראָגן אויפן האַלדז אַ „שמירה״ פון טשאָרטקאָווער רבין, אין אַ ווייס בייטעלע צוגעבונדן מיט אַ ווייס בענדל. מיין טאַטע ע״ה האָט פון זיינע „שמירות״ געלאָזט מאַכן ביים גאָלדשמיד אַ פּושקעלע אויף טאַבעקע, בלויז פאַר שבת און יום־טוב. חסידים האָבן זייער ליב געהאַט דעם רבין און דעם רבינס הויף. צום יאָרצייט פונעם ריזשינער רבין, זכותו יגן עלינו, האָט מען געמאַכט אַ גרויסע סעודה, און חסידישע פרויען האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ גרויסער מצוה די סעודה צוצוגרייטן. הושענא־רבה, צום יאָרצייט פונעם רבי ר׳ דויד־משה׳ניו, האָט מען אין דער טשאָרטקאָווער קלויז געמאַכט אַ גרויסע „הילולא״. מיר חדר־ייִנגלעך פלעגן אַרומגיין און זאַמלען פאַרביקע פאַפּירן, און אויפהענגען צענדלינגער פאַרביקע פאַפּירענע לאַמטערנעס, כדי די גאַנצע וועלט זאָל זען וויאַזוי חסידים געדענקען זייער רבין.

יידן וואָס זענען נישט געווען קיין חסידים און זענען נישט געפאָרן צום רבין האָבן אַזויצוזאָגן באַקומען אַ גרוס פון דער אויסערלעכער וועלט דורך דעם בעל־דרשן, וואָס פלעגט אַראָפּקומען אין שטעטל פון צייט צו צייט און האַלטן אַ דרשה שבת בייטאָג. מיר האָבן אויך געהאַט אין שטעטל אַן אייגענעם בעל־דרשן, ר׳ פינחס לאַפּינער. פון צייט צו צייט פלעגט אויך קומען אַ „פּאַקענטרעגער״, דאָס הייסט אַ ייד וואָס פלעגט אַרומפאָרן איבער די שטעטלעך מיט אַ וואָגן ספרים, אָפּלייגן זיי אין בית־המדרש אָדער אין קלויז אויף אַ לאַנגן טיש, און יידן, יעדער לויט זיין מדרגה, פלעגן קומען צו אים קויפן אַ ספר אָדער צוויי. איינמאָל אָדער צוויימאָל אין יאָר פלעגט אויך קומען אַן „ארץ־ישראל־ייד״ זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראלדיקע אינסטיטוציעס, פאַר אַ ישיבה אָדער פאַר אַ „ביקור־חולים״. אַזאַ ייד פלעגט מען אין די בתי־מדרשים וואַרעם אויפנעמען, און מ׳האָט זיך בדחילו ורחימו צוגעהערט צו יעדן וואָרט וואָס ער האָט דערציילט וועגן ארץ־ישראל. איך געדענקט נאָך ביז היינט, וואָס פאַר אַן איינדרוק עס האָט אויף מיר געמאַכט ווען דער „משולח״ האָט דערציילט, אַז אין ארץ־ישראל קאָכט מען באָרשט פון מאַראַנצן. אַ צווייטער קאָנטאַקט מיט ארץ־ישראל איז געווען דורך די פּושקעס פון רב מאיר בעל־הנס, וואו יעדע יידענע פלעגט אַריינוואַרפן עטלעכע גרייצער יעדן פרייטיק פאַר ליכטבענטשן, אָדער סתם ווען זי האָט געהאַט אַ בקשה צום רבונו־של־עולם. די פּושקעס פלעגן אויסליידיקן די שוחטים צוויימאָל אין יאָר, און דערביי פלעגן זיי איבערגעבן די קבלה אויף דער סומע געלט, וועלכע זיי האָבן דאָס לעצטע מאָל אַרויסגענומען פון דער פּושקע. אויף דער קבלה זענען געווען אויפגעדרוקט צייכנונגען פון פאַרשידענע אינסטיטוציעס אין ארץ־ישראל, און מיר ייִנגלעך האָבן אַלעמאָל ליב געהאַט די צייכנונגען צו באַקוקן און צו באַוואונדערן.

✶

יעדעס שטעטל, אויך דאָס קלענסטע, האָט זיך געהאַט זיינע אינסטיטוציעס. אָנגעהויבן האָט עס זיך מיטן רב. איך געדענק נאָך דעם אַלטן רב ר׳ פינחס חודורוב; ער איז געווען אַ וויזשניצער חסיד, אַ ייד וואָס האָט געקענט אַ סך לערנען, אָבער ער איז געווען אַ גרויסער כבד־פה ווען ס׳איז אים אויסגעקומען צו האַלטן אַ דרשה. ר׳ פינחס חודורוב איז נסתלק געוואָרן אין יאָר 1915, בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער איז געווען איינער פון די ערשטע קרבנות פון דער גרויסער חולירע־עפּידעמיע, וואָס האָט געבושעוועט אין אַלע מקומות אַרום דער פראָנט צווישן עסטרייך און רוסלאַנד. דאָס גאַנצע שטעטל האָט אים מיט גרויס כבוד מלווה געווען צו זיין אייביקער רו אויפן טלוסטער בית־עולם. ביי דער געלעגנהייט איז כדאַי צו באַמערקן, אַז אויפן טלוסטער בית־עולם זענען געווען מצבות גאָר אַלטע, פון אַריבער דרייהונדערט יאָר צוריק, און דאַרונטער אויך די מצבה פון בעל־שם־טוב׳ס מוטער מיט דער אויפשריפט „פ.נ. שרה אמו של ישראל בעל־שם״. אין די צוואַנציקער יאָרן האָב איך מיט מיינע חברים איבערגעפאַרבט די מצבה, זי פאָטאָגראַפירט און איבערגעשיקט דאָס בילד קיין ירושלים.

אַז דער רב ר׳ פינחס חודורוב איז נסתלק געוואָרן, איז געבליבן די רביצין שיינדעלע. זי איז געווען אַ קלוגע יידענע און אַ רביצין פון אַ וויכטיקן פאַרנעם. עס זענען אויך געבליבן צוויי זין — שמואל־אבא און יהושע־העשל. פאַר רב אין טלוסטע אויפן אָרט פונם פאָטער האָט מען מסמיך געווען זיין עלטערן זון שמואל־אבא. ער האָט נישט געהאַט קיין גרויסע קוואַליפיקאַציעס, אָבער ער האָט געהאַט די חזקה. מיט דעם ייִנגערן זון יהושע האָב איך געלערנט צוזאַמען אין חדר און מיר זענען די גאַנצע צייט געווען גוטע־ברידער. אויך אין די שפּעטערע יאָרן, ווען איך פלעג קומען אַהיים פון לעמבערג (אחרי שהחמצתי את ייני...), פלעג איך אַלעמאָל מאַכן אַ באַזוך אין רב׳ס הויז. אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז שיע (יהושע) מגולגל־געוואָרן קיין טאַשקענט, און דאָרט לעבט ער ביז היינט מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער. נאָר איין זון זיינער איז מיט יאָרן צוריק געקומען קיין ישראל און איז אַצינד פּאָסט־בעאַמטער אין תל־אביב.

אַ חוץ דעם רב זענען געווען אין טלוסטע נאָך דריי יידן וואָס האָבן געקענט „פּסקנען אַ שאלה״. די דריי יידן זענען געווען ר׳ הערשל מייער, ר׳ זלמן קעלמאַן, איינער פון מיינע מלמדים, און ר׳ יענקל שאָר, וועלכן מען פלעגט רופן „יענקל דעם בלעכערס״. ווען ס׳האָט אַמאָל געטראָפן, אַז דער רב איז אַוועקגעפאָרן, און אַ יידענע האָט זיך געדאַכט אַז מיט דעם עוף אָדער מיט אַ טעפּל איז עפּעס נישט אין אָרדנונג, פלעגט זי לויפן „פרעגן אַ שאלה״ ביי איינעם פון די דריי.

די צווייטע וויכטיקע יידישע אינסטיטוציע איז געווען די קולטוס־געמיינדע. זי האָט געפּרוואוווט זיך מאָדערניזירן, האָט געזאָרגט פאַרן געהאַלט פונעם רב און פון די שוחטים, און האָט דערפאַר אויך גענומען אין אירע הענט דאָס פאַרקויפן די קוויטלעך צום שעכטן. זי האָט אויך געזאָרגט פאַרן בית־עולם. אָבער אויסער דעם האָבן זיי קיין סך נישט אויפגעטון, אין שטאָט איז נישט געווען קיין „תלמוד־תורה", נישט קיין „ביקור־חולים" און נישט קיין „מושב־זקנים". די קראַנקע האָט מען פאַרזאָרגט מיט איין זאַך: מען האָט געזאָרגט אין שטאָט זאָל זיין אַ „לאָדאָווניע", אַן אייז־מאַגאַזין. ווינטער פלעגט מען דאָרט אָנפירן אייז, צודעקן עס מיט שטרוי, און דערפאַר האָט מען זומער געקענט באַקומען אַ שטיקל אייז אויף שמחות, אָדער, חלילה, פאַר אַ קראַנקן.

די דריטע יידישע אינסטיטוציע אין שטאָט איז געווען די „באַראָן־הירש־שול". איך געדענק צוויי דירעקטאָרן פון דער שול ביי אונדז אין שטאָט, איינער מיטן נאָמען פרוכטמאַן און דער צווייטער יעקב פעל. דאָס זענען געווען יידן פון אַ ספּעציעלן טיפּ, וועלכע די פאַרוואַלטונג פון די באַראָן־הירש שולן פלעגט אָרגאַניזירן צו דעם צוועק. די דירעקטאָרן און די לערער פון דער שול זענען געווען יידן וואָס זענען געשטאַנען ווייט פון יידנטום און פון יידישקייט. די שול האָט איבערדעם פון יידישן שטאַנדפּונקט און פאַר דער יידישער דערציאונג נישט געהאַט קיין שום ווערט, מער נישט זי האָט דערלייכטערט דעם פּראָסטן יידישן עלעמענט, וואָס פלעגט נישט שיקן די קינדער צו די גרויסע מלמדים, צו שיקן זיי אין שול אַריין, אָן דער סכנה פון חילול־שבת. אין דער שול האָבן די קינדער געלערנט שרייבן און רעכענען, אויסגעלערנט זיך אַ ביסל די לאַנדעס־שפּראַכן, פּויליש און דייטש, און האָבן זיך אַזוי־אַרום דערנענטערט אַ ביסל צו דער אַרומיקער וועלט. צווישן די לערערס איז אויך געווען אַ לערער פון רעליגיע וואָס האָט געהייסן קורצער, אָבער קיין סך יידישקייט האָבן די יינגלעך פון אים נישט געלערנט. ביי דער באַראָן־הירש שול זענען אויך געווען אָוונט־קורסן פאַר עלטערע יינגלעך, וואו אַ סך יינגעלעך פון פּשוטערע היימען האָבן באַקומען אַן עלעמענטאַרע בילדונג. דער דירקעטאָר פון דער שול האָט אויך געפירט אַ באַנק, וואָס האָט געגעבן הלוואות, אויסצוצאָלן אין קליינע ראַטעס, פאַר קליינהענדלער און בעלי־מלאכות.

ווי אין יעדן שטעטל איז אויך ביי אונדז געווען אַ „חברה קדישא". מיט דער קבורה פון די נפטרים האָבן זיך פאַרנומען די שמשים שמעיה און מעכל, און אַ דריטער שמש חיים שוואַרצבאַרט, וואָס פלעגט דאַווענען אין דער טשאָרטקאָווער קלויז. דער קברות־ייד איז געווען טוביה, אַ ייד וואָס האָט ליב געהאַט אַ „גלעזל". אויסערדעם איז געווען אַ גוי, וויקטאָר, וואָס פלעגט זיך אָפּגעבן מיט די קברים.

איך געדענק צוויי חזנים אין טלוסטע. איינער איז געווען ר' אַלתר וואַסער. ער האָט געדאַוונט אין שיהל, האָט געקענט אַ ביסל נאָטן, און שפּעטער איז ער אַוועק פון טלוסטע קיין טשאָרטקאָוו. אין זיין פריערער צייט האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט מאָלן און ריסעווען און פאַרצייכענען שטיקערייען פאַר פרויען און מיידלעך. איך געדענק, אַז ווען מען האָט ביי אונדז אויסגעשטיקט דאָס בילד פון קייזער פראַנץ־יאָזעף, האָט ער אויף דעם בילד אַריינגעמאָלט דעם קייזערס קאָפּ. נאָך אים איז געקומען אַ חזן מיטן נאָמען יצחק וואָלפבערג, וואָס איז אַ חוץ דעם חזנות געווען אַ סופר. מיין פאָטער איז פון דעם טויש געווען זייער צופרידן. ער פלעגט זאָגן, אַז עס איז גלייכער צום עמוד זאָל צוגיין אַ ייד וואָס האָט קודם געשריבן אַ מזוזה, ווי איינער וואָס האָט נאָר־וואָס גערעדט מיט אַ שיקסע וועגן דעם ריסונעק וואָס ער דאַרף פאַר איר מאַכן...

אַ גרויסע השפּעה אויף דער יוגענט האָבן געהאַט די בעלי־תפילות, וואָס האָבן געדאַוונט אין די קלויזן ראש־השנה און יום־כיפּור. ביי אונדז אין דער טשאָרטקאָווער קלויז האָבן געדאַוונט מאָטיע שפּיצער — שחרית, און הערש־קאָפּל ראָזענקראַנץ — מוסף. פון מיין קינדהייט אָן ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה געדענק איך זיי — דאָס הייסט, איך האָב זיי געהערט אַ פּופצן מאָל אין מיין לעבן „אָפּפּראַווען" ראש־השנה און יום־כיפּור; אָבער די ניגונים זייערע זענען פאַרבליבן אין מיין זכרון מיין גאַנץ לעבן און ווען מען וואָלט מיך אַ בעט טון, וואָלט איך נאָך היינט געקענט אָפּדאַווענען אַ גאַנצן מוסף אויף זייער שטייגער. גאָר אָפּט, אויף די עלטערע יאָרן, ווען עס ווערט אַביסל אומעטיק אויפן האַרץ, זע איך פאַר די אויגן דאָס בילד פון הערש־קאָפּל ראָזענקראַנץ ווי ער שטייט יום־כיפּור צו מוסף פאַרן עמוד, און איך דערכאַפּ זיך ווי איך זינג אים שטיל נאָך „אדם יסודו מעפר וסופו לעפר...".

דאָס דאַווענען פון ראש־השנה און יום־כיפּור איז געווען אַ שטיק יידישקייט פאַר זיך. דאַכט זיך, אַז ווער עס האָט געהערט פופצן מאָל אין זיין לעבן הערש־קאָפּל ראָזענקראַנץ דאַווענען מוסף, מוז שוין בלייבן אַ ייד ביז צום סוף. עס איז זייער אַ שאָד, וואָס היינט ווייסן מיר נישט איינצואָרדנען אונדזערע בתי־תפילה אַזוי, אַז דעם יונגן דור זאָלן אויך בלייבן אַזעלכע איבערלעבענישן אין זכרון.

די ניגונים וואָס דער יידישער יונגערמאַן האָט אין זיך אַריינגעזאַפּט אין שיהל און אין בית־המדרש זענען מיט אים מיטגעגאַנגען זיין גאַנץ לעבן. די ניגונים האָבן אַרומגענומען אַלע שיכטן פונעם פאָלק. ביי יעדן שניידער, וואו עס האָבן געאַרבעט צוויי אָדער דריי געזעלן, האָט יעדער פון זיי זיצנדיק ביי דער אַרבעט אויפן הויכן בענקל געהאַט דאָס באַדערפעניש זיך עפּעס צוצוזינגען. קיין אַריע פון „טאָסקאַ" האָט ער נישט געהערט, און „מאַדאַם באַטערפליי" האָט ער נישט געזען, אָבער דער חזן און דער בעל־תפילה און דאָס מחזור זענען אים געלעגן אין קאָפּ, האָט ער אַזוי געצויגן דעם ניגון: „כ—ב—ק—ר—ת", און געשלעפּט דעם ווייסן פאָדעם פון דער פאַרסטריגע; „רועה עדרו" — נאָך צוויי ווייסע פעדעם; און אַזוי איז עס געגאַנגען: אַ ניגונדיק וואָרט — אַ פאָדעם, אַ פאָדעם — אַ ניגונדיק וואָרט. און אַזוי אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, ביז צום סוף האָט ער אַזוי אויסגעצויגן אַ גאַנצע פאָר הויזן און אַ גאַנצן „ונתנה תוקף".

די השפּעה פון די ניגונים האָט זיך ממש אָפּגעפּילט אין גאַנצן שטעטל. שבת בייטאָג, ווען די גאַסן זענען נאָך געווען כמעט גאַנץ ליידיק, ווייל קיינער איז נאָך נישט אַרויסגע־

גאַנגען אין דרויסן נאָכן שבתדיקן שלאָף, האָט זיך כמעט פון יעדן צווייטן הויז געהערט דער ניגון: „ישמחו, אוי ישמחו במלכותך — שומרי, שומרי ש—בת...״ דאָס האָט דער ייד געקענט און דאָס האָט אים אַרויסגעזונגען פון זיין נשמה.

באַקנט ווי אַ גוטער בעל־תפילה איז אויך געווען ר׳ יענקל שאַר, וועלכן מיר האָבן שוין דערמאָנט צווישן די גרויסע לערנער. משה כץ, אַרעלע פּיפּער און אַנדערע בעלי־תפילה פלעגן אַרויספאָרן דאַווענען אין די דערפער.

*

עס איז אַ יושר אויך צו דערמאָנען דאָס באָד. אין אונדזער באָד זענען געווען צוויי מקוואות, די קאַלטע און די וואַרעמע. די קאַלטע האָט מען גערופן „דעם בעל־שם׳ס מקוה״. מען פלעגט דערציילן, אַז איינמאָל אין ווינטער, ווען דער בעל־שם איז געגאַנגען אין מקוה אַריין און האָט נישט געהאַט מיט זיך קיין ליכט, האָט ער געזאָגט דעם שמש, ער זאָל אָפּברעכן אַ „סטראַמפּאַל״ פון דאַך און דערמיט באַלייכטן די גאַנצע מקוה. איר מעגט דאָרין גלייבן אָדער נישט, אָבער אין יעדן „קהל חסידים״ (פון דער חסידישער ליטעראַטור) טרעפט איר די מעשה אָפּגעדרוקט, און ביי אונדזער שטעטישן דיכטער שמשון מעלצער געפונט איר וועגן דעם אַ באַלאַדע: „בליל חורף אחד״.

איך וויל אויך דערמאָנען אַן „אינסטיטוציע״, וואָס אפשר ווייסן נישט אַלע אַז זי האָט עקזיסטירט אין טלוסטע. אין שטעטל איז אויך געווען אַ בית־הזונות, אין אַ הייזל אויף דער גרעבלע. איך בין דאָרט, פאַרשטייט זיך, קיינמאָל נישט געווען, אָבער איך האָב געוואוסט אַז עס עקזיסטירט. איינמאָל אין יאָר פלעגן די זין און איידעמס פון יענעם הויז אַריינקומען אין אַלע בעסערע הייזער אין שטאָט. געווען איז דאָס פורים, ווען זיי האָבן זיך פאַרשטעלט פאַר הוצולען, אָנגעטון ווי הוצולען מיט אַלע פּיטשעווקעס, מיט פּאַסטאַלעס אָנשטאָט שיך, די רעקלעך אויפגעהאָנגען אויף איין זייט, און מיט הוצולסקע שטעקאַלעך אין די הענט (אין פאָרם פון העקלעך, באַשלאָגן מיט אייזן). פורים פאַרנאַכט, ווען מיין טאַטע איז שוין געזעסן מיט דער גאַנצער משפחה ביים יום־טובדיקן טיש מיט דעם שיינעם גרויסן פורים־קוילעטש, פלעגן זיי זיך באַווייזן מיט טאַנץ און מוזיק, און נאָך זיי אַלע קינדערלעך פון די אַרומיקע גאַסן, און די שטוב איז פון זיי פול געוואָרן. זיי פלעגן געבן אַ רוק אַוועק די בענקלעך אין אַ זייט און פאַר־פירן אַ פריילעכן טאַנץ. מיר איז נאָך ביז היינט געבליבן אין זכרון איינס פון די אוקראַאינישע לידלעך, וואָס זיי פלעגן דערביי זינגען: „אַ כטאָ ליובעט פּעראַהע / אַ יאַ וואַרענעצי, / אַ כטאָ ליובעט פיינע דיווקע / אַ יאַ מאַלאַדעצי״. דערביי האָט מען געטאַנצט מיט אַלע כוחות, און די פידעלעך האָבן געשפּילט און די טאַצן האָבן געקלאַפּט, און די יינגלעך פון דער גאַס האָבן מיטגעשפּרונגען, און מען האָט נישט געוואוסט וויאַזוי דאָס הויז קען דעם רעש אויסהאַלטן. ווי דאָס לידל האָט געפּאַסט צו דעם שיינעם חסידישן טיש פון מיין טאַטע — קען מען זיך לייכט פאַרשטעלן. אָבער מען האָט גאַרנישט געזאָגט — עס איז דאָך פורים! צום סוף האָבן זיי באַקומען אַ גלעזל משקה מיט פאַרבייסן, און דערצו אַ היבשע פאַר „זעקסער״ פאַר דער גאַנצער קאַפּעליע, און מען האָט געדאַנקט גאָט אַז זיי זענען שוין אַוועקגעגאַנגען.

*

ביים סוף פון מיין באַשרייבונג פון יידישן לעבן אין שטעטל אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז כדאַי מיט עטלעכע ווערטער צו באַשרייבן די מלבושים און די מאכלים פון יידן אין שטעטל, כאָטש טלוסטע איז אין דעם נישט געווען קיין יוצא מן הכלל, נאָר אַ שטעטל ווי אַלע שטעטלעך. לאָמיר אָנהויבן פון די שבתדיקע מלבושים. שבת האָט אַ ייד קודם כל געטראָגן אַ שטריימל. דאָס איז געווען אַ היטל מיט אַ סאַמעטענעם ווערך, און אַרום־און־אַרום זענען געווען דרייצן שפּיצן פון רויטלעכע פוקסענע האָר. איך האָב קיינמאָל נישט געוואוסט פון וואַנען דער מנהג האָט זיך גענומען. שפּעטער מיט אַ סך יאָרן האָב איך געזען אַ פּאָלקס־פייער אין ציריך ביי וועלכער די דאָרטיקע איינוואוינער זענען אויפגעטרעטן אין אַ מיטלאַלטערלעכער טראַכט, און צו מיין גרעסטער באַוואונדערונג האָבן זיי געטראָגן שטריימלעך, ממש יידישע שטריימלעך. דערפון איז צו פאַרשטיין, אַז אונדזער שטריימל האָט געשטאַמט פון מיטלאַלטער, ווען עס איז געווען אָנגענומען ווי אַ פייערלעכע טראַכט פון דער באַפעלקערונג.

פאַר אַן אויבערשט מלבוש האָט מען געטראָגן אַ „ראַזע־וואולקע״, געמאַכט פון שוואַרצן זייד מיט אַ סאַמעטענעם קראַגן, און גאָר אָפט אויך מיט סאַמעטענע מאַנשעטן. אונטער דער ראַזעוואולקע האָט מען געטראָגן אַ זיידענעם קאַפּטן. דאָס זענען אויך געווען די חתונה־קליידער, וועלכע מען האָט צוגעגרייט פאַרן חתן, און אַן דעם האָט מען זיך נישט געקענט פאַרשטעלן קיין חתונה אין יענע יאָרן. אויפן זיידענעם קאַפּטן האָט מען קיינמאָל נישט פאַרציכטעט. אַפילו ווען אַ ייד איז, לא עלינו, נישט געווען בכוח צו מאַכן אַ נייעם זיידענעם קאַפּטן, און דער אַלטער איז שוין געווען אַזוי צעריסן אַז מען האָט אַרויסגעזען די שטייפלייוונט און דעם אונטערפוטער — האָט ער אים אַלץ נישט אַוועקגעלייגט און האָט אים ווייטער געטראָגן. פאַרמעגלעכע יידן פלעגן טראָגן ווינטער אַ זיידענעם פוטער.

אינדערוואָכן האָט מען געטראָגן אַן אויבעררעק מיט אַ געוויינלעכן קאַפּטן, אָדער אַ לייכט זשאַקעטל, און אינדער־היים האָט מען געטראָגן אַ חאַלאַט. די אַלע מלבושים זענען געווען לאַנגע — מען האָט כמעט נישט באַגעגנט אַ „לייטישן״ ייד אין אַ קורץ רעקל. פאַר יינגלעך נאָך דער בר־מצווה האָט מען שוין נישט געניצט קיין אַנצוג מיט אַ רעקל, נאָר מיט אַ קאַפּטן. חסידים פלעגן אויך אין מיטן דער וואָך טראָגן אַ סאַמעטענעם קאַפּעליוש, און אונטער דעם קאַפּעליוש האָט מען געטראָגן אַ יאַרמולקע. נישט־חסידים האָבן געטראָגן אַ שוואַרצן קאַפּעליוש. קיין פאַרביקע קאַפּעליושן האָט מען צווישן יידן כמעט נישט געזען. נאָר די פּאָר „דייטשן״ וואָס זענען געווען אין שטאָט — דער דאָקטאָר און דער אַדוואָקאַט — פלעגן טראָגן „דאַרע״ קאַפּעליושן.

וואָס איז נוגע די מאַכלים, זענען שוין געווען גרעסערע אוּנטערשידן פון איין ייִד צום צווייטן, לויט זייערע פּרנסות. נישט יעדער האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו פירן אַ ברייט הויז און שפּייזן זיין הויזגעזינד אויף אַ געהעריקן אופן. זענען טאַקע געווען אַ סך ייִדן, וואָס האָבן זיך באַמיט איבערצוקומען די וואָך מיט גאָר קליינע הוצאות. בלויז אַ קליינער טייל האָט זיך געקענט דערלויבן צו עסן פליייש יעדן טאָג — איז מען איבערגעקומען די וואָך מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט: מיט אַ קאַרטאָפל־זופּ, אַ ביסל קאַשע מיט מילך און אַנדערע ביליקע מאכלים. די גאַנצע דאגה איז נאָר געווען — וואו נעמט מען אויף שבת. געווען אַ סך ייִדן וואָס זענען געווען צופרידן אַז זיי האָבן געקענט צוגרייטן גענונג ברויט אויף דער גאַנצער וואָך; ווייל בדיעבר איז אַ שטיקל ברויט מיט אַ ציבעלע אָדער אַ קנאָבל אויך נישט שלעכט, אַז ס'איז דאָ. און דער פּראָסטער ייִד פלעגט זאָגן: פון קנאָבל מיט ברויט — ווערן די באַקן רויט. און אַז מען האָט געקענט אין אָוונט „קוילען" אַ הערינג — האָט דאָס שוין געהייסן לעבן „בהרחבה". דער גרעסטער טייל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג האָט געלעבט אין דחקות, חוץ אַ געוויסער צאָל ייִדן וואָס עס איז זיי גוט געגאַנגען.

שבת איז שוין געווען אַ גאַנץ אַנדערע זאַך. נישט געווען קיין שטוב, וואו מען זאָל פרייטיק נישט אָפּפּוצן די זילבערנע אָדער די מעשענע לייכטער, און יעדע באַלעבאָסטע האָט זיך באַמיט צו דערלאַנגען צום טיש וואָס מער. ווען איך דערמאַן זיך די שבתדיקע מאָלצייטן ביי אונדז אין שטוב, פאַרשטיי איך גאָרנישט וויאַזוי מען איז געווען אימשטאַנד אויפצועסן אַלץ וואָס מען האָט געגעבן צום טיש. למשל, שבת בייטאָג, ווען מען איז אַהיימגעקומען פון דער קלויז, האָט מען קידוש געמאַכט איבער בראָנפן (פרייטיק־צונאַכטס האָט מען קידוש געמאַכט איבער ראָזשינקע־וויין), און דערצו האָט מען דערלאַנגט אַ גראָב קיכל, אַ ביסל אויסגעזאָטענע פאַסאָליעס און אַ ביסל „פאַרקילעכטס". דערנאָך האָט מען זיך געוואַשן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מעשה מיט אייער־מיט־ציבעלעס, און פיש, און „פּיציע". און זופּ מיט קאַשע פונעם „טשאָלענט", און פליייש, און אַ „קוגל" פונעם טשאָלענט. און אַז ס'איז געווען אַ שטיקל יום־טוב, ווי שבת־ראש־חודש, אָדער שבת־חול־המועד, האָבן געמוזט זיין צוויי קוגלען. און היינט אַ „צימעס", לכל הפחות אַ צימעס פון מייערן אָדער פון האָלאָבציעס. און פאַרשטייט זיך אַליין, אַז צווישן איין מאכל און דעם צווייטן האָט מען געזונגען „זמירות" מיט דעם באַוואוסטן האַרציקן ניגון: „כל מקדש שביעי", אָדער „ברוך ד' יום יום". אָט אַזוי האָט אויסגעזען אַ שבתדיקע סעודה אין אַ פאַרמעגלעכער ייִדישער היים. ביי דער סעודה האָט מען גוט אָפּגעהיט דעם כלל, אַז די ייִנגלעך דאַרף מען קיין האַרץ און קיין מוח נישט געבן, ווייל דאָס האָט, ווי באַוואוסט, געשאַדט צום זכרון...

אַ חוץ קאַרטאָפל האָט מען זיך גאָר ווייניק באַנוצט מיט גרינצייג. בכלל האָבן מיר געקענט עטלעכע געציילטע מינים גרינצייג: ציבעלע און קנאָבל, רעטעכלעך און אוגערקעס, פּיעטרושקע און מייערלעך און קרויט. וועגן אַנדערע מינים גרינצייג האָט מען אַפילו נישט געוואוסט אַז זיי עקזיסטירן.

ברויט און חלה פלעגט מען צוגרייטן דאָנערשטיק אָדער פרייטיק אויף דער גאַנצער וואָך, און דערצו פלעגט מען פרייטיק פאַרטאָג באַקן צוויי מאָל. איין אויוון איז געווען פאַר קליינינקייטן — קיכלעך אין די בעקאַלעך און אָן די בעקאַלעך, קנישיקלעך מיט קאַרטאָפל און מיט קאַשע, אַ „מאַלאַי" און אַ „מאַנדעבורטשיניק". זומער פלעגט מען אויך באַקן קנישיקלעך מיט קאַרשן. אין צווייטן אויוון האָט מען געבאַקן חלות, שיין־געפלאָכטענע חלות. פרייטיק־צונאַכטס פלעגט די מאַמע געבן צום טיש אַ ברייטן פלאַץ און נעבן אים אַ געפלאָכטענע חלה, ביידע צוגעדעקט מיט אַ ווייס טישטוכל, כדי זיי זאָלן זיך נישט פילן פאַרשעמט, וואָס מען מאַכט קידוש איבער וויין און נישט איבער זיי. אין צווייטן אויוון האָט מען אויך געבאַקן שיין קאָרן־ברויט. אין די לעצטערע יאָרן איז אַראָפּגעקומען אין שטעטל אַ ייִד אַ בעקער. געהייסן האָט ער לעאָן (לייב) שטיין, און גערופן האָט מען אים „דער דייטשער בעקער". זיין ברויט פלעגט פרישערהייט זיין זער באַטעמט, און געזאָגט האָט מען, אַז ער באַקט עס אויף אַ פּראָשעק. זיינס אַ ברייטל פאַר צען גרייצער האָט מען געקענט אויפעסן צו איין מיטאָג; דערפאַר טאַקע האָט מען אין באַלעבאַטישע הייזער געהאַלטן, אַז קויפן ברויט ביים בעקער איז אַ פאַרטיקער אָנזעץ... פלעגט מען די גאַנצע וואָך עסן פון דעם שיינעם קיילעכדיקן קאָרן־ברויט וואָס די מאַמע האָט פרייטיק געבאַקן, און אין יענעם קלימאַט האָט עס זיך טאַקע פריש געהאַלטן די גאַנצע וואָך.

דאָס אַלץ איז מכוח עסן. טרינקען ווידער איז קיין פּראָבלעם נישט געווען, ווייל ייִדן זענען, בדרך כלל, נישט געווען קיין טרינקערס. אויף שבת פלעגט מען קאָכן ראָזשינקע־וויין אויף קידוש, און חוץ דעם איז העכסטענס נאָך געווען אין שטוב אַ האַלבער ליטער בראָנפן צו די פיש. ווען געסט זענען געקומען, פלעגט מען טרינקען טיי פון „טשייניק", אָדער גאָר אַוועקשטעלן דעם „סאַמאָוואַר" אויפן טיש, און דעמאָלט האָט מען געקענט טרינקען וויפל דאָס האַרץ האָט געגליסט.

*

אין טלוסטע זענען געווען צוויי דאָקטוירים; איינער אַ ייִד — ד"ר יעגער, און דער צווייטער אַ פּאָליאַק — ד"ר גילענריינער. ייִדן פלעגן מייסטענס רופן דעם דאָקטאָר יעגער. איינמאָל אין יאָר פלעגט ד"ר יעגער האַלטן אַ רעדע אין שיהל — דעם 18־טן אויגוסט, לכבוד דעם געבורטסטאָג פון קייזער פראַנץ־יאָזעף. גילענריינער איז בטבע געווען אַן אַנטי־סעמיט, אָבער דאָרט וואו מען האָט אים גערופן ווי אַ דאָקטאָר איז ער געווען איבערגעגעבן און געטריי. דער אַפּטייקער האָט געהייסן עמיל טיטינגער. דער וועטערינאַר איז אויך געווען אַ ייִד — ד"ר שפּריצער. זיין טאָכטער איז געקומען קיין ישראל און לעבט אין תל־אביב. ד"ר יעגערס זון, משה צייד, איז אַן אינזשינער, און איז היינט אַ העכערער באַאַמטער אין מאַגיסטראַט (עיריה) פון חיפה. יעגער אַליין און זיין פרוי האָבן פאַרלאָזט טלוסטע אין יאָר 1914 און זענען אַריבער קיין לעמבערג, וואו ער האָט אָנגעהויבן אויפסנייַ זיין פּראַקטיק ווי אַ מעדיצינער. זיין פרוי איז דאָרט געווען אַ ציוניסטישע כלל־טוערן אין פּרעזידיום פון "קאָלאָ קאָביעט זשידאָווסקיך". ביידע זענען, דאַכט זיך, אומגעקומען אין דער

„שואה״, אין דער אַלגעמיינער פאַרניכטונג פון פּוילישן ייִדנ־טום.

אַ חוץ די צוויי דאָקטוירים איז נאָך געווען אין שטאָט משה רופא. גערופן האָט מען אים „רופא״, כאָטש דאָס איז נישט געווען זיין הויפּט־באַשעפטיקונג. ער איז געווען פון פאַך אַ פריזער און האָט דעם גאַנצן טאָג געגאָלט בערד אָדער געשוירן קעפּ, אָבער ער האָט זיך פאַרנומען מיט „דאָקטאָריי״ ווי אַ זייטיקע פּרנסה, און אַז ער האָט אַרויסגענומען אַ גוי אַ צאָן, זענען די קולות געגאַנגען עד לב השמים. מען האָט שטענדיק געקענט באַקומען ביי אים עטלעכע פּיאַווקעס (בלוטעגל), און אַז מען האָט באַדאַרפט, האָט ער געקענט שטעלן באַנקעס. קיין סך מער האָט ער נישט געקענט, אָבער ביי ייִדן האָט מען געוואוסט, אַז אין פאַל פון אַ קראַנקהייט האָט מען נישט גלייך גערופן דעם דאָקטאָר, נאָר צוערשט האָט מען גערופן משה רופא. און משה רופא פלעגט קומען צום קראַנקן מיט צוויי „אינסטרומענטן״: מיט אַ קליינעם טערמאָמעטער און מיט אַ גרויסן קאָפּ. דער טערמאָמעטער האָט אַרויסגעוויזן צי עס איז פאַראַן היץ צי נישט, און דעם קאָפּ מיט דעם גרויסן קאַלטן אויער פלעגט משה צולעגן צום גוף פון דעם קראַנקן און האָט דאָרט געדאַרפט עפּעס הערן. איז אָבער געווען אַ „יש אומרים״, אַז ר׳ משה האָט בכלל נישט אַזוי גוט געהערט, אָבער אָן דעם צוהערן־זיך איז עס נישט געגאַנגען. און ערשט דערנאָך, נאָכדעם ווי ער האָט כלומרשט געהערט אָדער נישט געהערט וואָס ער האָט באַ־דאַרפט צו הערן, האָט ער געהייסן מאַכן קאָמפּרעסן אָדער שווענקען מיט זאַלצוואַסער. צוויי טעג שפּעטער האָט מען מן הסתם געמוזט רופן אַ דאָקטאָר, אָבער אָן משה רופא האָט זיך קיין קראַנקהייט נישט אָנגעהויבן.

*

אַזוי האָבן ייִדן געלעבט אין מזרח־גאַליציע ביז צום אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. איך האָב דאָ, פאַר־שטייט זיך, נישט באַשריבן אַלע פּרטים, ווייל דאָס איז דאָך נאָר אַ הקדמה צו אַ ספר פון אַ גאַנץ אַנדערן אינהאַלט, פון דער באַשרייבונג פון אונטערגאַנג פון יענעם ייִדישן לעבן, וואָס האָט עקזיסטירט ביז צו די פערציקער יאָרן. מיר בלייבט נאָך צו באַשרייבן די ענדערונגען וואָס זענען פאָרגעקומען אין ייִדישן לעבן פון אונדזער שטעטל אין די ערשטע פערציק יאָר פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. און דאָ זענען דאָ צו פאַרצייכנען גאָר גרויסע ענדערונגען, וואָס זענען אַלע געשאַפן געוואָרן אין לעצטן דור, אין מיין דור. און ווען איך באַטראַכט אַזוי און וויל דערגיין, וואָס ס׳איז געווען דאָס וועזנטלעכע פון די ענדערונגען וואָס זענען פאָרגעקומען, דערמאָן איך זיך אָן אַ באַקאַנט ייִדיש מעשהלע:

אַמאָל האָט אַ רב געגעבן דעם שניידער שטאָף, ער זאָל אים אויפניייען אַ פּאָר הויזן. איז אַוועק אַ לאַנגע צייט, און דער שניידער האָט די הויזן נישט געמאַכט. טענה׳ט צו אים דער רב: „ר׳ שניידער, שוין וואָכן אַז איר האַלט מיין שטיקל שטאָף; איך האָב פאַר דער צייט באַוויזן צוצוגרייטן עטלעכע דרשות, און איר האָט נאָך נישט באַוויזן אויפצונייען איין פּאָר הויזן?״. ענטפערט אים דער שניידער: „איר זעט, רבי לעבן, אָט וועל איך אייך ווייזן דעם חילוק צווישן אייך און מיר. אַז איר גייט מאַכן אַ דרשה, הויבט איר אָן דערמיט, אַז דער פּסוק זאָגט, און רש״י מאַכט, און דער מדרש ברענגט, און פון דעם אַלעמען שטעלט איר צונויף אַ דרשה. אָבער ביי מיר איז די זאַך גאַנץ אַנדערש. מיר זאָגט דער פּסוק גאָרנישט, און רש״י מאַכט פאַר מיר גאָרנישט, און דער מדרש ברענגט מיר גאָרנישט. איך מוז אַלץ מאַכן מיט מיינע אייגענע צען פינגער, און דערפאַר דויערט עס ביי מיר לענגער״.

קעגן וואָס האָב איך דאָס דערציילט — ביז צום צוואַנ־ציקסטן יאָרהונדערט האָבן די ייִדן אין די גאַליציש שטעט־לעך געלעבט לויט ווי עס שטייט געשריבן אין די הייליקע ספרים, און מען האָט מער נישט געזוכט און מער נישט באַדאַרפט. מיט דעם אַנטשטיין פון דער ציוניסטישער באַ־וועגונג האָבן אָנגעהויבן צו ווייען נייע ווינטן, און אַ געוויסער טייל פון פאָלק האָט אָנגעהויבן צו זוכן נייע לעזונגען פאַר זיין סיטואַציע, נייע תשובות אויף אַ גאַנצער רייע פון פראַגן, און נייע קאָנטאַקטן מיטן וועלט־ייִדנטום, כדי צו באַקומען די נייע תשובות און לעזונגען. און מען האָט מער נישט געזוכט וואָס דער מדרש ברענגט און וואָס רש״י מאַכט און וואָס דער רמב״ם האָט געזאָגט מיט הונדערטער יאָר צוריק, נאָר וואָס מיר אַליין זאָגן און טוען אַצינד.

*

צוערשט זענען דאָס געווען קליינע גרופּען אין יעדן שטעטל, אחד מעיר ושניים ממשפחה, מיינסטנס יונגעלייט פון בעסערע ייִדישע הייזער, וואָס האָבן געלערנט אין חדר און אין בית־המדרש. נאַטירלעך איז דאָס געווען אַ מינאָריטעט פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, אָבער דאָס איז געווען אַן אַקטיווע מינאָריטעט. דער רוב פון דער ייִדישער באַפעלקערונג האָט טאַקע ווייטער געלעבט אין בית־המדרש און אין די קלויזן, אָבער דאָרט האָט זיך שוין אָנגעהויבן אַ שטענדיקע דיסקוסיע. די אָנגרייפער זענען געווען די ציוניסטישע גרופּעס, און זיי האָבן זיך באַמיט צו באַווייזן דעם רוב די ריכטיקייט פון ציוניסטישן געדאַנק. זיי, די קליינע גרופּען, זענען געווען אידעאיש רייכער ווי זייערע קעגנער, זיי האָבן אָנגעהויבן צו קומען אין קאָנטאַקט מיט דער ייִדישער וועלט, האָבן אָנגע־הויבן זיך צו באַטייליקן אין גרעסערע און קלענערע קאָנ־פערענצן, און נאָך יעדן צוזאַמענפאָר פלעגט מען אויך אין בית־המדרש און אין די קלויזן איבערשמועסן די זאַך. אין איינצעלנע מקומות האָבן זיך אָנגעהויבן צו גרינדן ציוניסטישע פאַראיינען, וואָס האָבן באַטראַכט פאַר זייער אויפגאַבע צו ווירקן אין צוויי ריכטונגען: קודם כל די איינשטעלונג אויף ארץ־ישראל, און צווייטנס — די קולטורעלע אַרבעט אין גלות, די אויפגאַבע אַרויסצורייסן דאָס ייִדנטום פון גייסטיקן געטאָ. אין לעמבערג האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען דאָס „ייִדישע טאַגבלאַט״, ייִדן האָבן צוביסלעך אָנגעהויבן צו לייענען צייטונגען, און דאָס האָט געהאַט גאָר אַ גרויסן איינדרוק אויף דער ייִדישער באַפעלקערונג. ביז צום היינטיקן טאָג שטייט מיר פאַר די אויגן דאָס בילד פונעם „ייִדישן טאַגבלאַט״, ווען ער האָט, דאַכט זיך אין יאָר 1911, אָפּגעדרוקט מיט גרויסע אותיות „קול דמי אחיך צועקים״, נאָכדעם ווי

דאָס מיליטער האָט בשעת די רייכסטאַגס־וואַלן אין דראָהאָביטש געשאָסן אויף די יידישע וועלער. דער הינטערגרונד פון דעם גאַנצן ענין איז געווען דעמאָלט דער קאַמף פון די פּאָליאַקן אין גאַליציע קעגן דער צענטראַלער רעגירונג פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע, אין וועלכן זיי האָבן אַריינגעצויגן אויך די יידן; און ווען עס איז פאָרגעקומען די קאָנסקריפּציע, און יעדער האָט באַדאַרפט מעלדן צו וואָס פאַר אַ נאַציאָנאַליטעט ער געהערט, האָבן די פּאָליאַקן זיך באַמיט צו ווירקן אויף די יידן, זיי זאָלן זיך פאַרשרייבן ווי פּאָליאַקן. די רביים, די אדמו״רים, האָבן דעמאָלט מיטגעהאָלפן די פּאָליאַקן ביי דער נאַציאָנאַלער גזילה. לויט דער בקשה פונעם „סטאַראָסטאַ״ האָבן זיי געווירקט אויף די חסידים, און אין די קלויזן פלעגט מען זאָגן: „דער רבי האָט געהייסן שרייבן פּויליש״. וועגן אָט־דעם ענין פלעגט מען דעמאָלט דערציילן פאָלגענדן קוריאָז: אַ חסידישער ייד, אָדער אַ רבי, קומט אַריין אין אַמט צו דער קאָנסקריפּציע צוזאַמען מיט אַ באַגלייטער, וואָס דאַרף אים מדריך זיין וואָס צו זאָגן. דער פּוילישער באַאַמטער פרעגט אים וואָס פאַר אַ בילדונג ער האָט, וואָס פאַר אַ שפּראַך ער רעדט מיט זיינע קינדער, וואָס פאַר אַ ביכער ער לייענט, און דער חסיד מוז נאָך יעדער פראַגע פרעגן זיין „מורה־דרך״: „וואָס דברט דער אָדון?״. צום סוף פרעגט דער באַאַמטער דעם חסיד, וואָס פאַר אַ נאַציאָנאַליטעט ער זאָל אים פאַרשרייבן. ענטפערט אים דער באַגלייטער מניה וביה: „זעסט דאָך אַז ער איז אַ פּאָליאַק, שרייב איין פּויליש...״.

די ציוניסטן האָבן נאַטירלעך געקעמפט קעגן דעם פאַרלייקענען די שייכות צום יידישן פאָלק און האָבן אַריינגעלייגט אין דעם קאַמף זייער גאַנצע יוגענטלעכע התלהבות. דאָס זענען געווען די שענסטע יאָרן פון דער נייער תקופה, ווען די יידיש־נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט געמאַכט אירע ערשטע שריט אויף דער וועלט־סצענע. די קליינע גרופּעס פון ציוניסטן, וואָס זענען געווען צעוואָרפן אין אַלע שטעטלעך, האָבן זיך באַטראַכט פאַר דעם אַוואַנגאַרד פון דער גרויסער בוועגונג, וואָס זיין אויפגאַבע איז צו שטערן דעם רואיקן שלאָף פון דער וועלט, און קודם כל פון דער יידישער וועלט, צו ציען זייער אויפמערקזאַמקייט צו דער לאַגע פון די יידן אין אַלע לענדער וואו זיי זענען צעזייט און צעשפּרייט און צו דער לעזונג וועלכע דער ציוניזם האָט פאָרגעלייגט. דער פּראָצעס האָט געדויערט צענדלינגער יאָרן, און די ציוניסטן האָבן אָן אויפהער געוועקט דאָס געוויסן פון דער וועלט. אַרום דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע האָבן זיך אָנגעהויבן צו קאָנצענטרירן הונדערטער און טויזנטער עסקנים, וואָס זייער טעטיקייט האָט געבראַכט צום אַנטשטיין פון מדינת ישראל, בערך פופציק יאָר נאָך דער גרינדונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

היינט איז דער ענין ציוניזם אַ סך אָפּגעשוואַכט געוואָרן. אָבער אין יענע יאָרן, באַלד נאָך דעם אַנטשטיין פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, זענען די יונגע ציוניסטן געווען פול מיט התלהבות, פול מיט דעם באַוואוסטזיין פון זייער שליחות צו ברענגען אַ נייע תקופה אין לעבן פון יידישן פאָלק. אין דער ערשטער ציוניסטישער גרופּע אין טלוסטע האָבן אָנטייל גענומען, לויט ווי איך געדענק, מאָטיע מאָזער (ער לעבט היינט אין ישראל און איז ב״ה אַ ייד פון איבער אַכציק יאָר — מער ווי „בגבורות״), מלך פרייד און בן־ציון ליבמאַן. זיי האָבן געגרינדעט דעם ערשטן ציוניסטישן פאַראיין „תקוות ציון״ און האָבן געמאַכט פּראָפּאַגאַנדע פאַר דעם נאַציאָנאַלן געדאַנק. איך געדענק פון יענע יאָרן, אַז ווען איך פלעג שבת גיין מיט מיין טאַטע ע״ה פון דאַווענען, פון דער טשאָרטקאָווער קלויז, פלעגט חבר גאָטעסמאַן, נתן היקאַנד׳ס איידעם, שטיין אויפן שטראָז און מיר אַריינשטופּן אַ נייע בראָשורע, וואָס איז נאָר־וואָס אָנגעקומען פון דער צענטראַלע אין לעמבערג. און דאָס שטיקל פּאַפּיר האָט אַנטהאַלטן פאַר מיר אַ נייעם גרוס פון ארץ־ישראל, אַ סך מער לעבעדיק און ממשותדיק ווי דער גרוס וועלכן מיר פלעגן באַקומען דורך די קבלות פון די שוחטים ביים אויסליידיקן די פּושקעס פון ר׳ מאיר בעל־הנס צווייטמאָל אין יאָר. אין מאַנכע הייזער האָבן זיך אָנגעהויבן באַוויזן קרן־קיימת־פּושקעס, אויפגעהאָנגען נעבן דער פּושקע פון ר׳ מאיר בעל־הנס. צו אונדז אין שטוב איז זי נישט אַריינגעקומען. מען האָט זיך דעמאָלט נישט געקענט אַפילו פאָרשטעלן אַז אין אַ חסידישער שטוב זאָל זיך געפינען אַ קרן־קיימת פּושקע. אָבער עפּעס־וואָס האָט זיך דאָך געריררט — ערב יום־הכיפּור פלעגט מען אַוועקשטעלן אַ „קערה״ פאַר קרן־קיימת אַפילו אין דער טשאָרטקאָווער קלויז. איך געדענק נאָך ווי ר׳ משה ווילנער, איינער פון מיין טאַטענס גוטע־ברידער פון דער טשאָרטקאָווער קלויז, פלעגט מיר זאָגן: „דו פאַרשטעסט אַברהמעלע מיר דאַרפן דאָס נישט נאָר מיר טוען עס דיר צוליב; דו ביסט דאָך אַברהמעלע משה־מוניעס...״. שפּעטער מיט אַ סך יאָרן, נאָך דעם גרויסן אומגליק, האָט מען מיר דערציילט, אַז ווען מען האָט געפירט די יידן אויפן בית־עולם צום אומברענגען, האָט ר׳ משה ווילנער געשריגן אויפן הויכן קול: „ד׳ הוא האלהים, ד׳ הוא האלהים!״. איך האָב מיך דעמאָלט דערמאַנט, ווי ער פלעגט אַלעמאָל זאָגן: „אַברהמעלע, מיר דאַרפן דאָס נישט...״. איך האָב צו אים נישט קיין טענות — אַזוי זענען אַלע געווען, און אַזוי האָבן זיי געלעבט, די טלוסטער יידן, על כל פנים דער גרעסטער טייל פון זיי. די מינאָריטעט, די יחידים, האָבן זיך געטון זייערס: זיי האָבן געפּרואווט שאַפן אַ העברעאישע שול, אַ העברעאישן קינדערגאָרטן, פון צייט צו צייט האָט מען אויך אָרגאַניזירט אַ דילעטאַנטן־פאָרשטעלונג. יידן פון דער טשאָרטקאָווער קלויז זענען, פאַרשטייט זיך, נישט געגאַנגען צו דער „קאָמעדיע״, אָבער דער „פּראָסטער עולם״, יידן פון אַ גאַנץ יאָר, פלעגן קומען, און האָבן צום ערשטן מאָל געזען וואָס דאָס איז אַזוינס אַ טעאַטער. איך געדענק נאָך ביז היינט דעם איינדרוק וואָס ס׳האָט אויף מיר געמאַכט די פאָרשטעלונג „די שחיטה״, אין וועלכער עס האָבן זיך אויסגעצייכנט מרים ראָזענבוים, שניאור מלמדס טאָכטער, מיט אַברהמציע לאַסטער. מרים איז דעמאָלט געווען די לייטערן פון העברעאישן קינדערגאָרטן (היינט לעבט זי אין ניו־יאָרק). איך בין אין יענע יאָרן נאָך געווען אַ חדר־ייִנגל.

געווען אין שטאָט עטלעכע געציילטע יונגעלייט, וואָס

פלעגן באַקומען די „הצפירה" אָדער „די וועלט" (אַ ציוניסטיש וואָכנבלאַט, געגרינדעט פון ד"ר הערצל), און איין־איינציקער יונגערמאַן איז געווען, וואָס האָט זיך באַמיט צו שאַפן פאַר זיך אַן אייגענע ביבליאָטעק. דאָס איז געווען ישראל שעכנער (ער לעבט היינט אין ישראל). איך בין געווען יינגער פון אים מיט עטלעכע יאָר, אָבער ער פלעגט מיר אויסלייען אַלע ביכער וועלכע ער האָט באַקומען, און דורך אים בין איך געקומען אין קאָנטאַקט מיט דעם וואָס מען האָט דעמאָלט אָנגערופן „העברעאישע ליטעראַטור". ישראל שעכנער האָט קודם געלערנט אַ סך גמרא, און ער געדענקט נאָך היינט זייער אַ סך פון דעם וואָס ער האָט געלערנט, אָבער ער איז געווען דער טיפּ פון אַ בית־המדרש בחור, וואָס האָט זיך איבערגעגעבן דער ציוניסטישער אידעע. אין דעם מעל־געשעפט, וואָס ער פלעגט פירן אין נאָמען פון זיין פאָטער, פלעגן זיך פאַרזאַמלען אַלע זיינע חברים. מיך האָבן זיי אויך צוגעלאָזט צו זייערע פאַרזאַמלונגען, כאָטש איך בין געווען אַ סך יינגער פון זיי. זיין פאָטער, ר' איצי פּיניעס, איז גאָרנישט געווען צופרידן דערפון, וואָס אַלעמאָל ווען ער פלעגט אַריינקומען אין געוועלב אַריין האָט ער געטראָפן אַזויפיל „קונים".

בכלל איז געווען אַ שטענדיקער גראַנגל צווישן דעם אַלטן און דעם נייעם דור. איך געדענק אַז עטלעכע יאָר שפּעטער, ווען איך בין שוין אַוועקגעפאָרן קיין לעמבערג שטודירן און מען האָט שוין געזאָגט אויף מיר „שהחמצתי את ייני", פלעגט מיך ביים אַהיימקומען באַגעגנען מיין טאַטעס אַ פריינד, ר' פישל גאָלדיג, און ער פלעגט מיך פרעגן מיט אַ געלעכטערל: „זאָג מיר, איך בעט דיך, אַברהמעלע, אָבער דעם ריינעם אמת — ביזט כאָטש נאָך געמל'ט...?".

אין אָט־דעם מצב איז געקומען אַן איבערברוך אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. זי האָט אויסגעליידיקט דאָס שטעטל פון אַ סך יידישע יונגעלייט, און דערנאָך האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטעטל גענומען דעם וואַנדער־שטעקן אין דער האַנט און זיי זענען געוואָרן „פליכטלינגע". אין יאָר 1915, פאַר זייער ערשטן ריקצוג, האָבן די רוסן אונטערגעצונדן דאָס שטעטל. אונדזער הויז איז געשטאַנען אויסער דער שטאָט, און אַז איך האָב אַרויפגעקלעטערט אויף אַ בוים ביי אונדז אין הויף, האָב איך געזען ווי דאָס גאַנצע שטעטל ברענט. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז די רוסן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט בלויז אויף עטלעכע טעג; די עסטרייכער האָבן זיך באַלד ווידער געמוזט צוריקציען, און דעמאָלט בין איך מיט מיין מאַמע ע"ה אויך אַוועק פון שטאָט ווי פליכטלינגע. מיר זענען צוריקגעקומען ערשט אין יאָר 1918 און האָבן געטראָפן דאָס שטעטל אין אַ עלענדן צושטאַנד — פאַרברענט און האַלבליידיק. מיר האָבן מיטגעמאַכט די אַלע איבערקערענישן און ענדערונגען פון רעזשים נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה: די אוקראַאינישע רעפּובליק, די „אינוואַזיע" פון די „פּעטליוראָווצעס", און דערנאָך, בשעת דער פּויליש־רוסישער מלחמה אין יאָר 1920, האָבן מיר דורכגעלעבט זעקס וואָכן אונטער באָלשעוויסטישער הערשאַפט. נאָך דער מלחמה מיט די באָלשעוויקעס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לעבן אויפסניי צו סטאַביליזירן. דאָס זענען שוין געווען די יאָרן נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע, און מיר האָבן אין יענע יאָרן אָרגאַניזירט אַ גרויסע חלוצישע באַוועגונג. מיר האָבן געהאַט אַרום דעם שטעטל עטלעכע יידישע גוטבאַזיצער, ווי די שטעקעלס וועלכע האָבן צענדלינגער יאָרן געהאַלטן דאָס גוט אין רוזשאַניוּוקע, וואָס זיי האָבן געדונגען פון זיין אייגנטימער, פּראָפעסאָר מאַרטין בובערס פאָטער; פּאָהאָרילעס, וועלכער איז געווען דער גוטבאַזיצער פון היינקעוויץ, און אַנדערע. זיי אַלע האָבן צוגענומען חלוצים אויף הכשרה און האָבן אונדז דערמיט געהאָלפן פירן אונדזער טעטיקייט.

ביי די פּאָליאַקן האָט אונדזער טעטיקייט דערוועקט דעם איינדרוק, אַז מיר, די עטלעכע יונגע אָנפירער פון די חלוצישע גרופּעס, זענען אָנפירער פון אַן אַרבעטער־באַוועגונג, און זענען ממילא חשוד אויף סאָציאַליזם און באָלשעוויזם. עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז איידער זיי האָבן באַדאַרפט אַנטלויפן פאַר די באָלשעוויקעס האָבן זיי געהאַלטן פאַר ריכטיק מיטצונעמען מיט זיך צוויי ציוניסטישע עסקנים אַלס ערבים פאַר זייערע משפחות וואָס בלייבן מיט די באָלשעוויקעס. איינער פון די צוויי ערבים איז געווען לודוויג שטעקל (וועלכער איז אין יאָר 1961 געשטאָרבן אין ישראל). ער האָט זיך רעכטצייטיק דערפון דערוואוסט און איז אַוועק קיין לעמבערג. דער צווייטער בין איך געווען. איך בין דעמאָלט געווען אַ יונגער בחור; האָבן זיי מיך אינדערפרי איינגעלאַדן צו זיך אין ביוראָ, וואָס איז געווען אין אונדזער הויז, און מיר אָנגעזאָגט, איך זאָל מיך נישט דערווייטערן פונעם הויז, ווייל ביינאַכט וועל איך דאַרפן מיט זיי מיטפאָרן. אין שטעטל איז געוואָרן אַ רעש: „מען נעמט אַוועק אַברהמעלען!". און איך געדענק, ווי אין משך פון טאָג איז אַרויפגעקומען צו מיר ר' דודיע פידערער און האָט מיר איבערגעלאָזט אַ גרעסערן סכום געלט, כדי איך זאָל נישט פאָרן מיט די ליידיקע הענט. פון דער יונגער ציוניסטישער חברה האָט זיך, נאַטירלעך, קיינער נישט געוויזן אין גאַס. די יונגע חברה זענען דעמאָלט געווען: ישראל שעכנער, משה פּעפּער, ישראל פידערער און אַנדערע.

ביז צום אַוועקפאָרן האָבן זיך די פּאָליאַקן איבערלעגט די זאַך, און זיי האָבן מיך נישט מיטגענומען. אָבער אין די זעקס וואָכן פון באָלשעוויסטישן רעזשים האָב איך אַלעמאָל געמוזט אויף ביינאַכט אַוועקגיין פון דער היים, ווייל יעדן טאָג האָבן זיי געקענט קומען מיך אַוועקנעמען.

נאָך דער פּוילישער־רוסישער מלחמה האָט זיך דאָס לאַנד באַרואיקט, און אויך פאַר יידן איז געקומען אַ רואיקע צייט מיט אַ פאַרשטאַרקטער ציוניסטישער טעטיקייט. נאָך דעם היסטאָרישן באַשלוס פון סאַן־רעמאָ האָט אונדזער ציוניסטישע גרופּע באַווירקט, מען זאָל אין אַלע בתי־מדרשים פאָרלייענען דעם טעקסט פון דעם באַשלוס, אין וועלכן מען האָט דער ענגלישער רעגירונג איבערגעגעבן דעם מאַנדאַט איבער ארץ־ישראל צום אויפבוי פון אַ יידישער היים. די חלוצישע באַוועגונג האָט זיך פאַרשטאַרקט, און זי האָט אַריינגענומען אין אירע רייען אויך אַ געוויסע צאָל סטודענטן, וועלכע האָבן פאַרציכטעט צו שטודירן ווייטער ביז צו דער מאַטורע און

האָבן געטראַכט צו קומען וואָס גיכער קיין ארץ־ישראל, כדי צו העלפן בויען דאָס לאַנד.

אין יאָר 1922 האָבן די אוקראַאינער אין גאַליציע באַשלאָסן זיך נישט צו באַטייליקן אין די וואַלן צום פּוילישן סיים. די מאַנדאַטן אויף וועלכע זיי האָבן פאַרציכטעט זענען אַריינגעפאַלן צו די יידן און אַזוי זענען מיר דערגאַנגען צו דער גרויסער צאָל פון עטלעכע־און־צוואַנציק יידישע דעפּוטאַטן אין פּוילישן סיים. פאַר אונדזער שטעטל איז עס געווען אַ גרויסער יום־טוב, ווען דער ניי־געוועלטער דעפּוטאַט ד״ר בערנאַרד הויזנער האָט באַזוכט טלוסטע. כמעט אַלע יידן פון שטעטל זענען אים אַנטקעגנגעגאַנגען צו דער באַן. אין שיהל האָט ער געהאַלטן אַ גרויסע רעדע פאַר קרן־היסוד, און דאַכט זיך אַז דעמאָלט איז נישט געבליבן קיין איין ייד אין שטעטל וואָס האָט דאַרויף נישט געגעבן קיין געלט. איך געדענק נאָך מיט וואָס פאַר אַ רוגזה ס'איז צו מיר צוגעקומען שלמהלע בעל־עגלה, וואָס האָט פאַרמאָגט אינגאַנצן אַ ראָל־וואָגן מיט איין פערדל, הלמאי איך האָב אים מבייש געווען און ביי אים נישט גענומען קיין געלט אויף ארץ־ישראל.

אויך אויף אַלע אַנדערע געביטן האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע אַרבעט. דאָסמאָל האָבן מיר אויך געשאַפן די ציוניסטישע ביבליאָטעק. פון די הכנסות פון די טעאַטער־פאָרשטעלונגען האָבן מיר געקויפט ביכער. קיין אייגען לאָקאַל פאַר דער ביבליאָטעק האָבן מיר נישט געהאַט — האָבן מיר זי געהאַלטן אויפן גאַנעק פון יענקל פעפער, משה פעפערס שווער. דאָרט פלעג איך שטיין פרייטיק נאָכמיטאָג, אין די קאַלטע ווינטער־טעג, און אַרויסגעבן די ביכער. די פּראָסטע מיידלעך האָבן געהאַט צו מיר איין טענה: „גיט מיר, איך בעט אייך, אַ גראָב ביכל...״; די אינטעליגענטע האָבן שוין געוועלט דאָס ביכל לויט דעם אינהאַלט. די ביבליאָטעק האָט אויך געהאַט אַ צווייטע פונקציע צו דערפילן — פון דער ביבליאָטעק פלעג איך ברענגען ביכלעך אין דער טשאָרטקאָווער קלויז אַריין, און אמתדיק חסידישע מענטשן פלעגן אונטערן טיש נעמען ביי מיר דאָס ביכל, כדי צו לייענען עס אינדערהיים. אַזוי האָט געטון ר' ברוך־איטשע וויטאַשקע, איינער פון די גרעסטע גבירים אין שטעטל, און אַזוי האָט געטון ר' ישראל גליק, דער פאָטער פון בערציע גליק, איינער פון די גרעסטע לומדים און דערביי אַ געבילדעטער מענטש. איך געדענק וואָס פאַר אַן איינדרוק ס'האָבן אויף זיי געמאַכט „הערצל'ס טאָגעביכער״, וועלכע זענען דעמאָלט דערשינען, אָדער „יערעמיאַס״ פון סטעפאַן צווייג. נאָכן לייענען די ביכער האָבן זיך אָפטמאָל אין קלויז אַנטוויקלט דיסקוסיעס, און מען האָט בפירוש אָפּגעפילט די קולטורעלע שליחות, וואָס די ביכער האָבן דערפילט.

די צענטראַלעס פון די פאַרשידענע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, וואָס זייער זיץ איז געווען אין לעמבערג, פלעגן אָפט שיקן זייערע שליחים קיין טלוסטע, כאָטש דאָס איז נישט געווען קיין גרויסע שטאָט. די קליינע גרופּעס פון אָרגאַניזירטע ציוניסטן האָבן משפיע געווען אויף אויף די אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג, אַזוי אַז די שליחים האָבן אַלעמאָל געהאַט פאַר וועמען צו רעדן און אויף וועמען משפיע צו זיין. דאָס זענען שוין נישט געווען די צייטן ווי פאַר 1914, ווען די קולטוס־געמיינדע האָט געלאָזט פאַרמאַכן אויף אַ שלאָס די טירן פון שיהל אָדער פון בית־המדרש, ווען אַ ציוניסטישער רעדנער האָט באַדאַרפט קומען. איצט איז געווען אַ גרויסע באַטייליקונג פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די ציוניסטישע פאַראַנשטאַלטונגען. אין די ציוניסטישע קרייזן האָט זיך געשאַפן אַ נייער טיפּ פון „מיליאָנערן״ — מענטשן וואָס האָבן געפירט אַ גענויע עווידענץ וויפל יידן מיר האָבן שוין אין ארץ־ישראל און וויפל מיליאָן דונאַם זענען שוין אַריבערגעגאַנגען אין יידישע הענט.

*

ביים אָנהויב פון מיין באַשרייבונג האָב איך גערעדט וועגן די צוויי מינים יידן, וואָס האָבן געלעבט אין די צוויי פאַרשידענע עפּאָכעס פון יידישן לעבן. אָבער אויך אין דער צווייטער עפּאָכע, נאָכדעם ווי עס איז פאָרגעקומען אַזאַ גרויסע ענדערונג אין דער יידישער מענטאַליטעט, זענען געווען צוויי מינים יידן. אין דעם אַנטיסעמיטישן פּוילן, וואו די לאַגע פון די יידן איז וואָס אַמאָל געוואָרן ערגער, האָבן אַלע אויסגעקוקט ס'זאָל קומען אַן ענדערונג. אָבער אין דער צייט וואָס דער ציוניסטישער טייל איז געווען אַקטיוו און האָט געוואָלט שאַפן די ענדערונג מיט מעשים, איז דער צווייטער טייל געווען פּאַסיוו, האָט גענומען דאָס לעבן ווי עס איז געגאַנגען, און האָט העכסטענס אויסגעדריקט זיין באַציאונג דערצו אין פאַרשידענע הומאָריסטישע מעשהלעך. און אַזוי האָט זיך דאָס געפירט ביז צום טראַגישן מאָמענט ווען דאָס פּוילישע יידנטום איז אַריין אין די הענט פון היטלער־רעזשים, פון דעם גרעסטן און געפערליכסטן „המן״ וואָס דאָס יידישע פאָלק האָט געקענט אין זיין לאַנגער מאַרטירער־געשיכטע.

אין אונדזער טראַגישער און הערליכער תקופה, ווען פון איין זייט איז אומגעקומען אַ דריטל פון יידישן פאָלק, און פון דער אַנדערער זייט איז אַנטשטאַנען די יידישע מדינה — האָב איך ערשט ריכטיק פאַרשטאַנען די ווערטער פון דער גמרא: „ייתי ולא אחמיניה״ — זאָל משיח קומען, אָבער איך וויל אים נישט זען. אונדזער דור האָט מיטגעלעבט דעם אונטערגאַנג פון ביידע מינים פון פּוילישן יידנטום, האָט מיטגעלעבט אַ ים פון צרות, פון בלוט און פון טרערן, וואָס קיין שום דור פאַר אונדז האָט נישט מיטגעלעבט. אָבער וועגן דעם וועלן שוין שרייבן אַנדערע, די מענטשן וואָס האָבן עס ממש געזען מיט זייערע אויגן, און וואָס האָבן מיט גרויסע נסים זיך אַרויסגעראַטעוועט פון דעם גיהנום פון טאָטאַלער פאַרניכטונג.

סאשא מרגלית

א קלײנער שפּאַציר דורך די טלוסטער געסלעך

אונדזער שטאָט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

קיינע גרויסע שטאָלצע בנינים האָט אונזער שטעטל נישט פאַרמאָגט. מיר האָבן זיך אויך ניט געקאָנט באַרימען מיט נאַטורשיינקייטן, וואָס זאָלן מסוגל-זיין צו פאַרכאַפּן דאָס מענטשלעכע אויג און אַרויסרופן עקסטאַזע ביי פרעמדע אָדער דורכפאַרענדיקע טוריסטן. אָבער כאָטש אַזוי, איז אונזער שטעטל געווען געבענטשט מיט טויזנטער חן׳ען און אידילישע פּייסאַזשען, וואָס וואָלטן געקאָנט אינספּירירן אַפילו אַ קינסטלער ווי שאַגאַל, צו מאָלן געמעלן פון משופּעדיקע געסעלעך און הייזקעס — גרויס ווי אַ גענעץ; פון דעם טייכעל, וואָס האָט רוישנדיק זיך געשלענגעלט אויף זיין לאַנגען מהלך אַזש פון סווידעווע, פאַרביי דער מיל און ווייטער דורך אונזער שטאָט קיין „דאָרף־טלוסטע״. וואַרוואָלענעץ און אַנדערע דערפער העט ווייט; און פון דעם טייל שטאָט וואָס מען האָט גערופן „אונטער די בוימער״, וואו טלוסטער יונגע־לייט זיינען אַרויס אויף שפּאַציר אין זומערדיקע שבתים נאָכ׳ן קוגעל און זיך געטראָפן מיט מיידלעך. היינט דאָס טייכל ביים פּוילישן קלויסטער, וואו זשאַבעס האָבן געקוואַקעט און דערנעבען „מאַליעס באַרג״ מיט אַנדערע בערגלעך און טאָלן... נאָר לאָמיר גיין בהדרגה און מיט אַ פּלאַן, אין דער לענג און אין דער ברייט, ווי עס פירט זיך ביי לייטן ווען מען וויל באַשרייבן דעם פּרצוף פון אַ שטאָט.

דער קייזערשטראַס

אָנהויבן דאַרף מען — לפי עניות דעתי — פון׳ם אייזערנעם קילאָמעטערסלופּ, וואָס איז געווען איינגעגראָבן ביים הויז פון דער זשאַנדאַמעריע, אויפ׳ן זאַלישטשיקער וועג. פון דאָרט פירט דער אויסגעצוואָגענער „קייזער־שטראָז״ באַרג אַראָפּ דורך קליינע הייזקעס צום „סאָנד״ (געריכט), צום שטייעראַמט און ווייטער דירעקט אין שטאָט אַריין. פּאַראַלעל צום קייזערשטראָז פירט אַ זייטיקער שטראָז פון „דאָרף-טלוסטע״, פאַרביי דעם הויז פון ר׳ נתן היקאַנד, שבתי לאַנג, זאַלישטשיקער קלויז און פאַרקערעוועט זיך צום משופּע׳דיקן הויז פון ר׳ מאיר שוסטער און ר׳ אהרון בוימייסטער — און דאָ זיינען מיר שוין ווידער אויפ׳ן הויפּט־שטראָז. אַנטקעגן פירט אַ הילצערן בריקל צום הויף, וואָס האָט דעמאָלט באַלאַנגט צום נגיד־העיר ר׳ אֶלי אַלבין. דאָס הויז האָט געהאַט אַ גרויסן בנין מיט שיינע חדרים. פיין אויסגעמאַליעוועט, הייזקעס פאַר די משרתים און שטאַלן פאַר די פערד און בהמות. אין הויף־אַריין פלעג יונגוואַרג און קונדסים קומען יעדן שמחת-תורה אָדער פּורים צו ווינטשן ר׳ אֶלי׳ן אַ „גוטן-יום-טוב״ און אים משמח-זיין מיט לוסטיקע נגונים און לידער, און דערפאַר באַקומען משקה און מעדני-מלכים. צוריק דורכ׳ן בריקל צום גלאַוונעם שטראָז, דערזען מיר אַ צווייטע בריק אַנטקעגן ר׳ לייביש פלאַצקער׳ס הויז (אונטער דער בריק האָבן זיך יונגע מיידלעך אויסבאַהאַלטן, בעת דער ערשטער מלחמה, צוליב מורא פאַר די ווילדע קאָזאַקן). לינקס ביים וואַסער האָט דער טלוסטער רב ר׳ פּינחס כאַדאַראָווער אויפגעבויט אַ שיין הויז און געפּראַוועט אַ חנוכת-הבית מיט גרויס פּאַראַד. קעגנאיבער אויף דער צווייטער זייט פון וואַסער, האָט דער בעקער ר׳ אַברהם (אָדער נטע) געהאַט אַ הויז, כמעט איינגעזונקען אין דער ערד, וואו ניט בלויז דאָס קליינוואַרג, נאָר אויך יעוואַניצקעס ציגען מיטן צאַפּ פלעגן זיך דראַפּן אויפן דאַך און גריסן פון אים שטיקער. מען דערציילט, אַז ווען דער בעקער איז געגאַנגען צו דער פּאָליציי זיך באַקלאָגן אויף יעוואַניצקעס ציגען, האָט ער (אויף פּויליש) דערלאַנגט אַ טענה בזה הלשון: „יעוואַניצקע מאַיע טרע קאָזע, שטורקע בורקע נאַ מאָיע דאַך, אַ יאַק יאַ יעמו קאַזשע, טאַ ווין שטשע סע לאַך״. (ער האָט דריי ציגען, וואָס רייסן פּאַסן פון מיין דאַך, און ווען איך באַקלאָג זיך פאַר אים, לאַכט ער פון מיר). פאַרשטייט זיך, אַז מיר קינדער האָבן געהאַלטן מיט יעוואַניצקען און געמאַכט חוזק פון׳ם בעקער. דער ערל איז אונז געווען סימפּאַטיש צוליב זיין צאַפּ, אויף וועלכן מיר האָבן אַרומגעריטן פון איין עק שטאָט ביזן צווייטן. צוויי הייזער ווייטער האָט געוווינט שבע די בעקערין, וואָס האָט געבאַקן דאָס פיינסטע געבעק, אָבער בלויז פאַר די פּריצים, און האָט גערעדט פּויליש „העקטוס־פּערפעקטוס״ (וואָס מיינט לפי טלוסטער פאָלקלאָר: לויט אַלע כללים פון גראַמאַטיק). אַנטקעגנאיבער האָט ר׳ יאָסעלע שטערנליב אויפגעבויט אַ שטאָקיגע קאַמעניצע און פאַרדינגען דעם אויבערשטן גאָרען צו אַ פראַנצויזישער לערערין (דער איינציקער אין שטאָט), וועלכע האָט אויך געלערנט שפּילן אויף דער פּיאַנאָ. ווען די פראַנצוזקע האָט זיך אַריינגעצויגען, האָט מען געמוזט (צוליב טעכנישע סיבות) אַרויפשלעפּן איר שווערן קלאַוויר, מיט גראָבע שטריק און גרויסע דראָנגעס, דורכן פענצטער פון ערשטן שטאָק, און קינד און קייט איז געלאָפן קוקען אויף דער „בעזהאַלאָוויע״ (בייזן וואונדער), ווי שטאַרקע גוים שלעפּן דעם קאָלאָס-אינסטרומענט און שרייען „נע דאַי באָזשע״ — אַז די שטריק זאָלן חלילה זיך צעררייסן אָדער די דראָנגען זיך צעברעכן אונטער דער שווערער משא... ווייטער אַרויף־צו איז געווען דער שענק פון רבקה זיינוועל׳ס, וואו די „חזירניקעס״ (חזירים-הענדלער) פלעגן קומען דאָנערשטיק נאָכן יריד זיך אָנצושיכורן און האָבן געהאַלטן אין איין שרייען: „ריוּוקע, דאַווײ האָריוּוקע!״. רעכטס — דער פּוילישער קלויסטער, וואָס איז געווען שטאַרק באַפעלקערט זונטיק אָדער בעת זייערע חגאים, ווען זיי האָבן געפּראַוועט די „מאָדליטוועס״. דאַנעבען דאָס רחבתדיקע הויז פון מלכה פידערער מיט דעם הורטאָוונעם שניטקראָם, און ווייטער אַ גאַנצע שורה געוועלבען ביז צו דער שולגאַס. אין פראָנט פון

די געוועלבן, אויפ'ן גרויסן פּלאַץ, זיצן די מאַרק זיצערינס, קוקן אַרויס אויף אַ קונה אָדער קריגן זיך אַרום צוליב צייט-פאַרטרייב. אַנטקעגן, אַרום דעם ראַטהויז ווידער געוועלבען און אַ גרויסער פּלאַץ, וואו עס זיינען געווען די ירידים אַלע דאָנערשטיק. דאָס ראַטהויז גופא איז געווען אָפּגעלאָזן מיט אַ חושכדיקן דורכהויז אין מיטן, נאָר די צוגעבויטע בנינים אַרום, מיט געוועלבען, האָבן אים געגעבן אַ אויסזען פון אימפּאַזאַנטקייט.

בײַ דער שול-גאַס, אַנטקעגן האָטעל פון ר' יהושע האַלפּערן איז געשטאַנען דער צווייטער קילאָמעטער-סלופּ, דערנאָך קומט די „טראַפיק" (דאָס מלוכה'דיקע טאַבאַק געשעפט) אין הויז פון ר' חיים לאַנגהאָלץ. אַנטקעגן איז דער בנין פון דער גמינע, וואו עס האָט אַמטירט דער וויצע־בירגערמייסטער אווּרילע באָדנער מיט זיין יידישן סעקרעטאַר ישראל קראַמף, און ווייטער אַראָפּ. די הייזער פון ברוך איציק וויטאַשקע, מרדכי פידערער, איציק פידערער. דאָ האָט מען שוין געקאָנט הערען די שרעקלעכע קולות פון די בהמות, וואָס האָבן געוואַרט אויף דער שחיטה אין דער „שעכטאַטקע". ווייזט אויס, אַז דאָ האָט זיך בשעתו געענדיגט די יידישע טעריטאָריע פון טלוסט. אפשר איז נאָך געווען אַ פאַרוואָרפן יידיש הייזל אַרויף צום סווידעווער וועג, איז עס שוין געווען מחוץ למחנה. עד כאן אונזער שטעטל, וואָס פאַרלויפט מיטן קייזער־שטראַז. דאַרף מען זיך איצט אומקערן צו די זייטיקע געסלעך און זען: וואָס טוט זיך דאָרט?

די זייטיקע געסלעך

לאָמיר אָנהויבן מיטן „ראַזשאַניוקער וועג", וואָס פאַרקערעוועט זיך לעבן דער בריק פון ר' לייביש פּלאַצקער'ס הויז. תיכף רעכטס, אין שכנות מיטן רב, איז געווען אַ קליין הייזל, וואו עס האָט געוואוינט דער מלמד ר' שמואל נאמן מיט זיין בני-הבית, אַ מאָדנער ייד, וואָס אַ חוץ מלמדות האָט ער טאָג און נאַכט געמייסטערוועט, פאַראַכטען די מעבעל, געקלאָפּט טשוועקעס ווי אַ פאַכמאַן און פאַבריצירט זיין אייגענע שמעקטאַבעקע פון געטרוקנטער מאַראַנצנשאָלעכץ פאַרמישט מיט ציקאָריע. ער פלעגט שלאָגן זיינע תלמידים מכות רצח, אפילו די גוטע תלמידים, מיטן תירוץ אַז „גוטע פערדלעך שמייסט מען בעסער". דאָרט האָבן אויך געוואוינט זיין שווער און שוויגער ר' מרדכי און די צדקת שרה מרדכי־הירש'ס, וואָס פלעג זיך אַרומשלעפּן, יעדן פרייטאָג נאָכמיטאָג, מיט אַ גרויסן זאַק חלות, בולקעס, זעמעלעך, צונויפגענומען ביי די פאַרמעגלעכע, לטובת די טלוסטער אַרימעלייט — לכבוד שבת (ריבונו של עולם! אַזוי פיל אביונים האָבן מיר געהאַט? ס'איז געווען אַ שרעק צו קוקן אויף דעם גרויסן זאַק מיט חלות...). דער אַלטער ר' מרדכי הירש איז געווען דער איינציקער טלוסטער ייד, וואָס איז קיינמאָל ניט געפאָרן מיט דער אייזנבאַן — צוליב פּחד אָדער מתוך פּרינציפּ. ווער ווייסט? ווייטער אַרויף קעגנאיבער: דער גאַר רחבותדיקער בנין פון דער „באַראָן-הירש-שול", מיטן הויז פאַר דעם דירעקטאָר פעל, וואָס וואָלט געווען אַ ענין צו באַשרייבן אין אַ ספּעציעלער אָפּהאַנדלונג. כדאי צו דערמאָנען, אַז איין לערער פון דער שול, מיטן נאָמען שיינער, האָט קנאַפּ פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה זיך און זיין משפחה אָפּגעשמדט אין אַ דאָרפישער צערקווע. דאָס איז געווען דער איינציקער פאַל פון שמד ביי אונז אין שטאָט. ווייטער פירט איין וועג דורך דער ראַגאַטקע קיין ראַזשאַניווקע, אַ צווייטער צו דער טאַרגאָוויצע (וואָס איז אויך אַ קאַפּיטל פאַר זיך), און פון דאָרט אַ זייטיקער וועג צום הויז פון ר' איציע פיניע'ס, מיט די הויכע בוימער, מיט דעם סאָד פול מיט זיסע פּירות, וואָס אַריינצוכאַפּן זיך אַהין — אין אַ שיינעם זומער-טאָג — איז פאַר אונז יונגוואַרג געווען איינס פון די תענוגי-העולם.

דאָ ענדיקט זיך ווידער די יידישע טעריטאָריע פון טלוסט. דאַרפן מיר זיך צוריק אומקערן צום קייזער־שטראַז אַזש פאַרן פוילישן קלויסטער. מיר גייען באַרג-אַראָפּ צו דער באָדגאַס. אויף דעם בערגעל האָט מען זיך ווינטערצייט געטומלט מיט די שליטעלעך, אַרויף און אַראָפּ; אין דער גאַס האָבן די בעלפער געטראָגן קליינע קינדער צו ר' אבא מלמד אין חדר אַריין, צו לערנען דעם אַלף-בית. דורך די אָפענע פענצטער פון מלמד'ס הויז האָבן זיך זומערצייט געטראָגן די זיסע קלאַנגען פון אוראַלטן „קמץ אלף אָ". קעגנאיבער, אין דעם הויז פון ר' יאָסיע שוסטער, האָבן די שוסטעריונגלעך און דעם שוסטערס טאָכטער ברײנע לאה (אַ חנעוודיק מיידל מיט בלאָנדע צעפּ) געזונגען מחיה'דיקע יידישע פאָלקסלידער. האָבן די אַלע קלאַנגען, אינאיינעם מיטן געמורמעל פון דערבייאיקן וואַסערעל, זיך צונויפגעמישט — על-פי נוסח בעש"ט — און אַרויפגעשיקט אַ שבח צום הימלישן פאָטער. אין דער גאַס האָט מען אויך טאָגטעגלעך באַגעגנט די צווי וואַסערטרעגער, אויף זייער וועג צו דער קערנעצע. איינער פון זיי (דער „אַריסטאָקראַט", מ'שטיינס געוואָגט) האָט פאַרמאָגט אַ אייגען פערדל מיט אַ פעסל אויף צווי רעדלעך, האָט ער טאָקע פראַגרעסירט. דער צווייטער, אַ שלים-מזל, האָט געהאַט בלויז צווי קאַנען געטראָגן אויף אַ „קראָמיסל", האָט ער פאַרדינט „וואַסער אויף קאַשע" פון זיין שווערער פראַצע. דאָ איז אויך געווען דאָס באָד מיטן בעל-שם'ס מקווה, און מיט די שטיינערנע טרעפּ, וואו מ'האָט זיך געשמיסן מיט בייזעמלעך אויף די צעפּאַרעטע גופים יעדן ערב שבת.

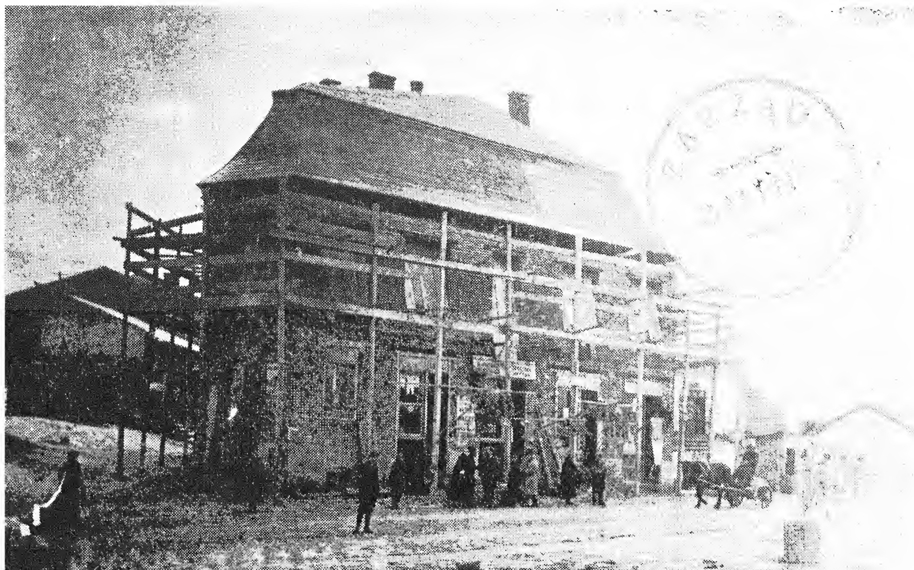
גייען מיר צוריק צום בערגעל און אַריבער אויף יענער זייט שטראַז, דערזען מיר — אונטערן פוילישן קלויסטער — דאָס רוהיקע טייכל, וואָס די פּאַליאַקן האָבן געקרוינט מיטן קאָמישן נאָמען „טופּאַ". דאָ האָט מען זומערצייט געכאַפּט פיש און ווינטערצייט זיך געגליטשט אויפן פאַרפרוירענעם טייך מיט „סליזגאַרניעס", אָדער מיט די שטיוועל, אַנגעשלאָגענע מיט פּאָדקאָוועס. רעכטס פון טייכל איז געווען די מיל מיטן גרויסן ראָד, אונטער וועמענס וואַסערפאַלן מ'פלעגט זיך באָדן אין די הייסע זומער-טעג. (יונגע חברה פלעגן גיין אַזש קיין סווידעווע זיך באָדען און שווימען דאָרט אין טייך, כאָטש פון דעם טייך האָט זיך געטראָגן אַ שלעכטער ריח פון משה יאַנקעל'ס גאַרבאַרניע מיט זיינע פאַרשטינקענע פעל, וועלכע ער פלעגט דאָרט וואַשן). פון דער מיל צו דער

גרינער לאַנקע, וואָס האָט זיך גערופן „אונטער די בוימער", איז ניט ווייט געווען. דאָרט האָבן שפּאַצירט מיידלעך און בחורים אין זומערדיקע שבתים (מייסטענס מיט ביכלעך אונטערן אָרעם, כדי אויסצווזען „אינטעליגענט") און „געפּויט ליבעס". דאָ האָט אויך שפּאַצירט און באַקומען אינספּיראַציע דער דייטש־יידישער ראָמאַנענשרייבער קאַרל עמיל פראַנצאָז, וועמענס ראָמאַנען זיינען בשעתן געווען זער פּאָפּולער און זיינען איבערזעצט געוואָרן אין פיל אייראָפּעאישע לשונות. מ'זאָגט יאַקבי, אַז זיין בעסטער ראָמאַן „די יידן פון באַראַנאָוו", איז אַ באַשרייבונג פון טלוסטער טיפּן.

צוריק גייען מיר צום קליינעם געסל אונטערן קלויסטער, אָנהויבנדיק פון שניאור מלמד'ס הויז, און קומען גלייך צו דער שול-גאַס, וואו עס האָבן זיך געפונען כמעט אַלע בתי-תפילות פון אונזער שטאָט. וועגן דער שול, דעם בית-המדרש, די חסידישע קלויזן אָדער גאָר וועגן בית-עולם — וואָלט מען באַדאַרפט שרייבן באַריכות. גייען מיר פון דאַנען צום אוקראַ־אינישן קלויסטער, אַנטקעגן ראַטהויז, וואָס אין פאַרגלייך מיטן פּוילישן קלויסטער האָט ער אויסגעזען אָרעם און אָפּ-געלאָזן. איצט פאַרקערעווען מיר זיך צו די יאַטקעס, וואו די קצבים זיינען געשטאַנען און געטרייבערט פלייש. ווייטער אַרויף לינקס איז דער גרויסער בנין פון דער „גוויאַזדע", וואו מען פלעגט שפּילן טעאַטער אָדער אָפּהאַלטן פאַרזאַמ-לונגען. דאַן קומט די באַן-גאַס, וואו מ'האָט אָפט באַגעגנט פאַרן אונזערע פיאַקערניקעס מיט די באַגלעקעלטע סוסים ווי די לייבען; און שוין געפונען מיר זיך ווידער אויפן קייזער-שטראָז לעבן דער „טראַפיק". כאַפּן אַ בליק אויף ר' חיים לאַנגהאַלץ, וואָס זיצט אין שאָטן פון די בוימער און גלעט די זייַדענע באָרד, בשעת זיין פרוי (אַ ברייטע יידענע) לייענט אַ פּוילישע צייטונג און רויכערט אַ ציגאַרעט.

✶

דאָ וועלען מיר פאַרענדיקן אונזער קורצן שפּאַציר איבער טלוסטע. זאָל זיין גענוג דערוויל. דער מוח דינט נישט און די פּיס טראָגן נישט ווייטער אַרומצושפּרייזן און נישטערן זכרונות פון אַלע געסלעך און שטיבלעך וואו מיר האָבן פאַרבראַכט אונזער יוגענט, געטרוימט אונזערע חלומות, און וואו צום סוף בימי היטלער ימח שמו, עס האָט זיך געגאָסן דאָס ריינע אומשולדיקע בלוט פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע מ'ייפּחות. תנצב"ה.

בית העיריה (בשעת שיפּוצו).
דער מאַגיסטראַט (בשעת אַ רעמאָנט).

יהושע־העשל חודורוב

רבנים, בעלי־בתים, חסידים און למדנים

ביי ייִדן איז געווען אָנגענומען, ווען אַן אָדם חשוב, אַ בר־דעת, איז געקומען אין אַ פרעמדן אומבאַקאַנטן ישוב און האָט געוואָלט זיך באַקענען מיטן גייסטיקן ניוואָ פון דער עדה, האָט ער קודם כל געטראַכט זיך צו באַקענען מיטן רב פון דער קהילה, און לויט דעם האָט ער באַאורטיילט די גאַנצע קהילה. דערפאַר איז כדאי זיך קודם אָפּצושטעלן דאַרויף, ווער עס זענען געווען די רבנים אין אונדזער שטעטל טלוסט אין משך פון די לעצטע צווייהונדערט יאָר.

גלייך ווי אַ סך אַנדערע קליינע ייִדישע קהילות, וואָס זענען מפורסם געוואָרן אין דער גאַנצער ייִדישער וועלט נאָר צוליב די גאונים און גדולי־התורה וואָס האָבן דאָרט געוואוינט, איז אויך די קליינע קהילה פון טלוסט באַקאַנט געוואָרן ווייט אויסער די גרענעצן פון איר נאָענטער אומגעבונג צוליב דעם וואָס דאָרט האָט אַ צייט לאַנג געלעבט און געווירקט ר׳ ישראל בעל־שם־טוב זי״ע. קיין גענויע דאַטעס וועגן יענער תקופה זענען מיר נישט באַקאַנט, און איך מיין אַז אַזעלכע זענען בכלל נישט פאַראַן; געבליבן זענען בלויז אַ טייל בריף, אויף וועלכע דער בעש״ט האָט צוגעגעבן צו זיין חתימה „מטלוסט״, און די מצבה פון זיין מוטער שרה אויפן טלוסטער בית־עלמין. לויט אַלע אויסרעכענונגען קען מען אָננעמען, אַז דער בעש״ט האָט געלעבט אין טלוסט אין די יאָרן צווישן ה׳ת״ץ—ה׳ת״ק (1730—1740). אין יענער צייט איז שוין דאָרט געווען אַ בית־המדרש, און אויך אַ מקוה, וועלכע האָט עקזיסטירט ביז דער לעצטער צייט, און מען האָט זי גערופן „דעם בעל־שם׳ס מקוה״...

אין יענער צייט איז אין טלוסטע געווען אַ רב מיטן נאָמען ר׳ יצחק. נאָך אים האָט איבערגענומען דעם כסא־הרבנות זיין זון ר׳ אליהו־אריה. מער פרטים זענען פון זיי נישט באַקאַנט. ערשט פון די שפּעטערדיקע רבנים, וואָס האָבן פאַרנומען דעם אַמט אין די לעצטע 110 יאָר, זענען מיר באַקאַנט געוויסע פרטים. איך וויל נישט פּרוּוון אָפּצוגעבן אַ כאַראַקטעריסטיק פון יעדן איינעם פון זיי; איך וויל נאָר פאָרשטעלן ווער זיי זענען געווען — דור דור ודורשיו.

דער ערשטער איז געווען הרב המפורסם ר׳ דוב־בער (בערצי) ז״ל, פון דער באַוואוסטער משפחה שפּיראַ. ער איז געווען אַ זון פון הרב הקדוש ר׳ יהודא־מאיר ז״ל פון שעפּיטאָווקע און אַן אייניקל פון הרב הקדוש ר׳ פּינחס מקאָרעץ זי״ע, און ער איז נפטר געוואָרן אין טלוסט אין יאָר תר״י (1850). דער באַוואוסטער רב ר׳ מאיר שפּיראַ ז״ל און דער וויקנער רב ר׳ אַלטער זענען געווען זיינע אייניקלעך.

דער צווייטער רב איז געווען הרב המפורסם ר׳ אַברהם יהושע־העשל ז״ל, פון דער באַוואוסטער משפחה קאַצענעלענבויגן. ער איז געווען אַ זון פון הרה״ק ר׳ מרדכי פון אָסטיליע ז״ל, וואָס איז געווען אַן אייניקל פון הרב הקדוש ר׳ מרדכי מנעסכויז זי״ע. ער איז נפטר געוואָרן אין טלוסט ט׳ ניסן תרנ״ד (1894).

דער דריטער רב איז געווען דער איידעם פון הרב קאַצענעלענבויגן, אבי מורי הרב המפורסם ר׳ פּינחס ז״ל, פון דער באַוואוסטער משפחה חודורוב פון באַרדיטשעוו. ער איז געווען אַ זון פון הרב המפורסם ר׳ דוד ז״ל פון רוסיש־באַניללאַ און אַן אייניקל פון הרב הקדוש ר׳ חיים מקאָסוב און הרב הקדוש ר׳ פּינחס מקאָרעץ זי״ע. ער איז נפטר געוואָרן כ״ו מנחם־אב ה׳תרע״ה (1915).

דער פערטער רב איז געווען זיין זון, מיין ברודער, הרב ר׳ אַברהם שמואל־אבא חודורוב, הי״ד, וועלכן די רוצחים ימ״ש האָבן אסרו־חג סוכות ה׳תש״ב בשעת דעם חורבן אַוועקגעפירט קיין בעלזעץ צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפּחה. אמי מורתי הרבנית שיינדל הי״ד האָבן זיי דעמאָלט אויפן אָרט געהרגעט.

די קורצע רשימה פון די דערמאַנטע רבנים רעדט פאַר זיך אַליין. נישט קיין סך אַזעלכע קליינע קהילות זענען געווען, וועלכע האָבן געהאַט די זכיה צו האָבן עטלעכע דורות רבנים מפורסמים, וואָס זענען געזעסן אויפן כיסא הרבנות נישט נאָר בזכות תורתם ויראתם, נאָר זענען אויך געווען בני גדולים ומפורסמים און זענען אויפגעוואַקסן און אויפגעצויגן געוואָרן על ברכי התורה והחסידות. דאָס האָט אין אַ גרויסער מאָס באַווירקט, וואָס די טלוסטער קהילה איז געווען אַן עדה חשובה, אַ וויכטיקע און אָנגעזעענע קהילה. איך וויל דאָ בלויז איינס צוגעבן צו דער כאַראַקטעריסטיק פון מיין פאָטער ע״ה, אַז ער האָט אַלע זיינע יאָרן מקיים געווען „והגית בו יומם ולילה״, און ער פלעגט זיך אָפּרייסן פונעם ספר און מאַכן נאַכט נישט פריער ווי איינס אָדער צוויי אַזייגער ביינאַכט.

דער רוב בעלי־בתים אין טלוסט האָבן געשטאַמט פון גרויס־אוקראַאינע. זיי זענען אין דער צייט פון גזירות ת״ח און ת״ט און אין דער צייט פון די שפּעטערדיקע רדיפות און פּאָגראָמען אַריבער די גרענעץ און האָבן זיך באַזעצט אין טלוסט. אַ משפחה וואָס האָט געשטאַמט נאָך פון דער צייט פון בעל־שם הקדוש איז געווען, לויט מיר איז באַקאַנט, די משפחה האָרניק. איך געדענק נאָך ווי ר׳ אַלטער האָרניק ע״ה, זייענדיק אַ בן־שמונים, פלעגט אַרומגיין יעדן ערב־שבת מיט אַ זאַק צונויפנעמען חלות אויף שבת פאַר אָרעמע לייט.

דער רוב חסידים האָבן זיך, פאַר מיינע צייטן, קאָנצענטרירט אין דער טשאָרטקאָווער און אין דער וויזשניצער קלויז. בראש פון די טשאָרטקאָווער חסידים זענען געשטאַנען ר׳ אַהרן־וואָלף ברעכער, ר׳ מענדל פידערער, ר׳ שמשון קליין, ר׳ מוניע סטופּ און ר׳ מאָטיע שפּיצער. די חשובע וויזשניצער חסידים זענען געווען ר׳ יאָסי (יוסף) עפּשטיין און זיין שוואָגער ר׳ דוד פידערער, ר׳ אהרן דרימער, ר׳ הערש ברעמער און ר׳ שלמה שו״ב. אַלע אָן אונטערשיד זענען געווען פרומע ערלעכע ייִדן און האָבן געשטרעבט צו האָבן קינדער בני־תורה. עס זענען אויסערדעם נאָך געווען חסידים פון אַנדערע רביים, ווי קאָפּיטשניצער און זאַלישטשיקער. בכלל איז דער נאָמען

„חסיד" געווען זייער אַ ברייטער באַגריף און האָט אַרומגענומען פאַרשידענע מענטשן. אַ טייל זענען געווען דבק אין אַ רבי, ווייל זיי האָבן באמת געוואָלט לערנען דעם דרך התורה והחסידות. איך האָב אַליין געזען פאַרשריבן ביי אַ רבי: „פלוני בן פלוני ביקש להתפלל בעדו, שיתן לו ד׳ לב להבין בתורה". (אַזעלכע זענען אין אונדזערע צייטן שוין ווייניק געבליבן.) אַנדערע זענען געפאָרן צום רבי ווי צו אַ בעל־מופת, כדי געהאָלפן צו ווערן מיט ישועות ונחמות, ווייל זיי האָבן געגלייבט אַז „צדיק גוזר והקב"ה מקיים". און אַלע האָבן זיי געגלייבט, אַז „כל המחובר לטהור — טהור".

געווען אַן אַלטער בית־המדרש, און געווען אַ נייער בית־המדרש, וועלכן מרת רבקה בראַקסמייער, בת ר׳ יהושע נאַגלער ע"ה, האָט אויפגעבויט פאַר אירע אייגענע צוועלף טויזנט ר"כ. פאַר מיינע צייטן איז דער בית־המדרש געווען אַ צענטער פון דאַווענען און תורה לערנען. ער איז געווען אָפן כמעט אַלע פיר־און־צוואַנציק שעה אין מעת־לעת. דריי אָדער פיר אַזייגער פאַרטאָג איז שוין דער שמש אַרומגעגאַנגען און געקלאַפּט אין די טירן און געוועקט דעם עולם מיט אַ זמר: „שטייט אויף לעבודת הבורא!"; און שפּעט ביינאַכט האָבן זיך דאָרט געפונען יונגע בחורים און אַלטע יידן, וואָס זענען געזעסן און האָבן געלערנט מיט גרויס התמדה.

פון די חשובע בעלי־בתים אין שיהל געדענק איך ר׳ חיים לאַנגהאָלץ, וואָס איז געווען אַן אָדם חשוב מיט אַ סך מעלות. ער איז נישט געווען קיין חסיד, אָבער ער איז געווען אַ „מוקיר רבנן", ער האָט ליב געהאַט תלמידי־חכמים. בכלל געדענק איך נישט עמיצן אין שטאָט וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ „מתנגד". אַפילו סתם בעלי־בתים האָבן געהאַלטן פון אַ „גוטן ייד" און האָבן ביי יעדער געלעגנהייט אָפּגעגעבן כבוד אַ רבין. אַלע האָבן זיי מכבד געווען תלמידי חכמים. איך געדענק ווי ר׳ יצחק שעכטער ע"ה פלעגט אַריינקומען צו מיין פאָטער ז"ל כמעט יעדן אָוונט, חוץ שבת, און מחמת כבוד התורה פלעגט ער שטיין שעהן־לאַנג און נישט וועלן זיך אַנידערזעצן.

ווי יידן גרויסע תלמידי־חכמים האָבן זיך אין מיינע יאָרן אויסגעצייכנט ר׳ יעקב שאַר ע"ה (אַ זון פון אַ בעל־מלאכה, ר׳ יצחק בלעכער), ר׳ הערש מייער ע"ה, און ר׳ זלמן מלמד ע"ה. זיי זענען געווען „למדנים" און אַזוי האָט מען זיי אויך גערופן. אַ נאָמען פון אַ געלערנטן האָט זיך דערוואָרבן אַ געוועזענער בית־המדרש בחור ד"ר בערל וואַכשטיין ע"ה. ער איז געוואָרן לייטער פון דער יידישער ביבליאָטעק ביי דער ווינער קהילה, און זיינע ווערטפולע ווערק אויף דעם געביט פון אויספאָרשן אַלטע מצבות האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אין דער מאָדערנער יידישער וויסנשאַפטלעכער וועלט.

נאָך אַזויפיל יאָרן איז מיר שווער צו געדענקען און אויסרעכענען אַלע חשובע און פיינע בעלי־בתים, וואָס יעדער פון זיי האָט בלב ונפש געשטרעבט זיינע קינדער זאָלן גיין בדרך הישר און זיין בני־תורה. אָבער עטלעכע נעמען וויל איך דאָ דערמאָנען: ר׳ חיים נאַגלער, ר׳ מאַניע גערטנער, ר׳ יצחק שטערנליב און ר׳ חיים־מוניע הירש.

אַמאָליקע צייטן, נאָך פאַר דער צייט פון דער פוילישער מלוכה, האָט דער רוב טלוסטער יידן געצויגן פרנסה פון פראָדוצירן בראָנפן און פאַרקויפן אים אין די מאַרקטעג. דאָס איז אָנגעגאַנגען אויך אין די ערשטע יאָרן פון דער עסטרייכישער הערשאַפט, ביז עס זענען ענטשטאַנען די פּראָפּינאַציעס, און דער פאַרקויף פון בראָנפן איז געוואָרן אַ רעגירונגס־מאָנאָפּאָל. נאָכדעם ווי מען האָט אין יאָר 1898 אויסגעבויט די באַן־ליניע טאַרנאָפּאָל־טשערנאָוויץ, האָט זיך אַנטוויקלט דער תבואה־מסחר, ביי וועלכן אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען באַשעפטיקט. אַ טייל האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט עקספּאָרטירן פאַרשידענע לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן קיין דייטשלאַנד.

ביי דעם אַלעמען איז פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געווען אַ גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע. עס איז כמעט נישט געווען קיין משפחה אין שטאָט, וואָס האָט נישט געהאַט וועמען אין אַמעריקע. אַ טייל יונגעלייט, וואָס האָבן נישט געזען פאַר זיך קיין צוקונפט און קיין תכלית אין דעם קליינשטעטלדיקן לעבן, זענען אַוועקגעפאָרן קיין ווין אָדער קיין דייטשלאַנד. אַדאַנק די שטיפּטונגען פון באַראָן הירש האָבן אַ טייל יונגעלייט געלערנט אין דער לאַנדווירטשאַפטלעכער שול אין סלאָבאָדקאַ, כדי צו קענען פאָרן זיך באַזעצן אין די יידישע קאָלאָניעס אין אַרגענטינאַ. דיזעלבע שטיפטונג פון איק"אַ האָט אויך באַשעפטיקט יידישע מיידלעך מיט שטריקן פון האָר־נעצלעך.

אין די לעצטע פערציק יאָר פאַרן חורבן זענען פאָרגעקומען אין טלוסט עטלעכע געשעהענישן, וועלכע האָבן זיך איינגעגראָבן אין זכרון פון אַלע אירע איינוואוינער. דער ערשטער אינצידענט איז געווען אין יאָר 1898, ווען די אַרבעטער פון דער באַן־ליניע, מאַזורען פון וועסט־גאַליציע, זענען באַפאַלן די יידן אין אַ שבועות און האָבן געוואָלט מאַכן אַ שטיקל פּאָגראָם. די יידן האָבן זיך מיט כוח אַנטקעגנגעשטעלט, האָבן איינעם פון די מאַזורן אַוועקגעלייגט און האָבן זיי געצוואונגען אָפּצוטרעטן.

דאָס צווייטע געשעהעניש איז געווען אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען מען האָט אונטערגעצונדן כמעט אַלע יידישער הייזער. אין שטאָט איז געוואָרן אַ פּאַניק און די קולות זענען געגאַנגען עד לב השמים אין משך פון דער גאַנצער נאַכט. דערנאָך איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע, פון וועלכער עטלעכע הונדערט יידן זענען געשטאָרבן אין משך פון עטלעכע געציילטע טעג. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז כמעט אַלע יידן זענען מיטגעלאָפן מיטן עסטרייכישן מיליטער (ראש השנה תרע"ו) און אַ טייל פון זיי זענען שוין מער נישט צוריקגעקומען קיין טלוסט. אַ שוידערלעכן רושם האָט אויך איבערגעלאָזט דער דורכגאַנג פון די פאַרטריבענע סניאַטינער יידן אין שבועות תרע"ה.

דאָס איז דער קורצער סך־הכל וואָס איך קען איבערגעבן וועגן דעם לעבן פון אונדזער אומפאַרגעסלעכער היימאַטשטאָט טלוסט און איר יידישער קהילה ביז צו איר אונטערגאַנג אין די יאָרן תש"ב—תש"ד (1942—1944).

תהא נשמת הקדושים והטהורים צרורה בצרור החיים, וד׳ ינקום דמם.

שמואל פידערער־מאַרגוליעס

לעגענדעס און פאַסירונגען

„בלעטערט מען אין דער געשיכטע פון אונדזער שטאָט", — מיט אַזאַ מליצה וואָלט מען בעדאַרפט אָנהויבן שרייבן וועגן די זכרונות מק״ק טלוסט. נאָר ס'איז דען פאַראַן אַ געדרוקטע אָדער געשריבענע געשיכטע פון אונדזער חרוב געוואָרענעם שטעטל, וואָס זאָל געבן אינפאָרמאַציע וועגן די פאַרגאַנגענע יאָרהונדערטע פונם קיום פון אונדזער קהילה? עפעס האָט מען געהערט וועגן אַ קליין היסטאָריש ביכעלע, אָנגעשריבן פון אַ פוילישן מחבר, מיט'ן טיטול „טלוסטע נאַד טופאַן", אַרויסגעגעבן מיט וואָסערע אַכציק יאָר צוריק אין לעמבערג, נאָר ווי פיל איך האָב זיך ניט באַמיט צו באַקומען דאָס דאָזיקע ביכעלע, איז עס מיר, צו מיין גרויסן באַדויער ניט געלונגען. ווידער, דער געשריבענער „פנקס טלוסט", וואָס האָט זיך געפונען אין הויז פון ר' זיידע דעם רב'ס, האָט פאַרמאָגט אַ סך ידיעות וועגן רעליגיעזע פראָבלעמען, וועגן גבאים און שוחטים און וועגן אופן פון דאַווענען, וועגן בית־עולם, וועגן בתי־תפילה — אָבער כמעט ניט קיין שום ידיעות פון היסטאָרישן כאַראַקטער. בלייבט אָפן די פראַגע: זייט ווען עקסיסטירט דער ישוב טלוסט? ווער זיינען געווען די ראשונים, די ערשטע יידישע משפחות פון אונדזער שטאָט? וואָס פאַר אַ לעבנסשטייגער האָט דעמאָלט אָנגעהאַלטן? מיט וואָס האָט מען זיך מפרנס־געווען?

אמר ר' משה זעליג קרעמער ע״ה (אַן אינטעליגענטער מענטש, אַ ידען פון היסטאָריע), אַז לעולם — אין אָנהויב פון 16־טן יאָרהונדערט איז טלוסט געווען אַ מאַרקט־פלעק, אַן אָרט פאַר ירידים, וואו די דאָרפסלייט פון דער סביבה פלעגן זיך צונויפפאָרן צו פאַרקויפן זייערע פראָדוקטן. אין אַ שיינעם טאָג האָבן זיך דאָרט באַזעצט צוויי יידישע משפחות, אַריבערגעקומענע פון רוסיש־אוקראַאינע אָדער פאָדאָליע, און געעפנט דאָרט קליינע שענקען אויף צו פאַר־קויפן פאַר די דאָרפסלייט מעד און בראָנפען. דאָס זיינען געווען די אור־אור־עלטערן פון ר' איציק שטערנליב (פון אונדזערע צייטן). און באַזעצט האָבן זיי זיך אויפן בערגעל איבער דער וואַסער־קערנעצע, ניט ווייט פון דער טאַרגאָוויצע. שפעטערצו זיינען אַריבערגעקומען ווייטערע משפחות פון דערזעלבער געגענט, האָבן אויפגעבויט הייזלעך און געעפנט קרעמלעך, אַזוי אַזביים אָנהויב פון 18־טן יאָרהונדערט, בעת דער געבורט פון בעל־שם הקדוש, האָבן אין טלוסט שוין געלעבט עטלעכע הונדערט משפחות און ס'האָבן זיך אַנט־וויקלט האַנדעל און וואַנדעל. די שררה פון דער גאַנצער געגענט, די פירשטין פאָנינסקאַ איז שטאַרק געווען פאַר־אינטערעסירט אין דער קאָמערציעלער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט, דערפאַר האָט זי מתקן־געווען אַז יידן וואָס ווילן בויען הייזער אָדער געוועלבען זאָלען באַקומען בחינם די פלעצער פאַר די בנינים און גערטנער, זיך מעגען נעמען האָלץ פון די אַרומיקע וועלדער און פאַשען פריי זייערע בהמות אויף די לאָנקעס און געניסן פון אַנדערע פריווילעגיעס. אַ שריפטלעכע פראָקלאַמאַציע, געחתמעט מיטן עמבלעם פון פירשטלעכן הויז, האָט דערהויבן די שטאָט טלוסט צום סטאַטוס פון אַ „פריי־שטאָט", וואָס איז געווען אַ יחידה במינה אין דער גאַנצער געגענט. די לעגענדע דערציילט, אַז בעת די פירשטין איז — אין די עלטערע יאָרן — געקומען אין אַ יאַריד־טאָג קיין טלוסט און דערזען דאָרט די ערשטע קראָם פון מאַניפאַקטור, איז זי דערפון שטאַרק נתפעל געוואָרן. זי איז אַריינגעגאַנגען אַהין קויפן עטלעכע מעטער ציץ פאַר אַ קליידעל, און האָט בצאָלט דערפאַר אַ מאַיאָנטעק פון צען גילדענע רענדלעך.

אַזוי איז עס געווען יאָר איין יאָר אויס: טלוסט איז געבליבן אַ „פריי־שטאָט", בשעת אַנדערע שכנותדיקע שטעט און דערפער האָבן געמוזט צאָלן דער פירשטין פאָדאַטקעס פאַר אַלץ און פאַר אַלעמען. אַזוי איז עס אויך געבליבן נאָכן טויט פון דער פירשטין, ווייל אין איבערגעלאָזענעם טעסטאַ־מענט איז געווען פאַרשריבן, פאַר די יורשים, אַז טלוסט דאַרף בלייבן אַ „פריי־שטאָט".

ויהי היום, אין אַ שיינעם פרימאָרגן, איז פאַרפאָרן אין הויף פון פירשטנטום אַ טלוסטער ייד און האָט געבעטן אַ אוידיענץ ביים זון פון דער פאַרשטאָרבענער פירשטין. אַריינ־געקומען צום פירשט, האָט ער זיך הכנעהדיק פאַרבויגן און דערציילט אים אַן אויסטערלעשע מעשה, אַז ער קומט אַלס שליח פון דער טלוסטער יידישער קהילה און פאַרלאַנגט פון אים — אין נאָמען פון אַלע יידן — אַז ער זאָל צוריקנעמען אַלע פריווילעגיעס וואָס זיינען בשעתו געגעבן געוואָרען, ווייל די טלוסטער יידן ווילן נישט זיין אַ יוצא מן הכלל פון אַלע. זיי ווילן טראָגן דיזעלבע אַחריות'ן ווי די איינוואוינער פון אַנדערע שטעט. דער יונגערמאַן האָט אויך אַוועקגעלעגט אויפן טיש אַ געפאַלשטען דאָקומענט, גע'חתמ'עט פון קולטוס־פאָרשטאַנד און פאַרזיגעלט מיט טריפאַקס, וואו עס שרייבט זיך בפירוש, שוואַרץ אויף ווייס, אַז זיי ווילן ניט קיין „פריי־שטאָט". דער פירשט האָט זיך אַ ביסל פאַרטראַכט און דאַן געזאָגט: „נו מילא, אויב דאָס איז דער פאַרלאַנג פון די יידן, וועל איך זיי דאָס צוליב טון"..... דאָס איבריקע איז שוין געגאַנגען ווי אַ מזמור: דער פירשט האָט אַריינגערופן דעם פאַרוואַלטער פון קאַנצעלאַריע און געהייסן איבער־אַנדערשען די גאַנצע פראָצעדור, דאָס מיינט צוריקנעמען אַלע פריווילעגיעס פון די טלוסטער יידן און אויס „פריי־שטאָט"! פאַרשטייט זיך אַז דער יונגערמאַן איז פון דעמאָלט אָן געוואָרן אַ יוצא־ונכנס ביים דאָזאָרצע (פאַרוואַלטער), אים געגעבן עצות ווי אַזוי אָנצוגיין מיט דער פראַקטישער אַרבייט פון „רייסן פאַסעס" ביי די טלוסטער יידן, און אַזוי מאַניפולירט אַז עס זאָל אים אויך עפעס אַראָפפאַלן פון די נייע פאָדאַטקעס וועלכע די יידן האָבן געמוזט צאָלן.

אַלס רעזולטאַט פון די כיטרע מאַכינאַציעס האָט מען אָנגעהויבן שלעפּן געלט ביי אַלע, סיי אָרעם סיי רייך, און ווער ס׳האָט נישט געקאָנט באַצאָלן האָט מען איינגעזעצט אין קאָזע (תפיסה), אָדער אים אַריינגעשיקט אין שטוב אַ „זאַקי־ציניק״ (וואָס מיינט עקזעקוטאָר), אַ דראַגאָנער פון זאַליש־טשיק, וואָס איז געקומען צו רייטן אויף אַ פערד, זיך אַוועקגעזעצט ביים בעל־חוב (מיט קאָסט און קוואַרטיר) אויף אַזוי לאַנג ביז ער האָט באַוויזן איינצוקאַסירן דעם פּאָדאַטעק. אַזעלכע און נאָך אַנדערע מעשה׳לעך האָט מיר דערציילט אונדזער סימפּאַטישער שכן מ. ז. קרעמער.

ניט וועניקער אינטערעסאַנט איז די עפּיזאָדע וועגן דעם קאַמף און נצחון פון די טלוסטער יידן קעגן די פּאָגראָמ־שטשיקעס, וועלכע מ׳האָט גערופן „באַראַבער״. ווער זיינען דאָס געווען די באַראַבער? וואָס האָבן זיי געטון אין טלוסט? מעשה שהיה כך היה:

אין יאָר 1898 איז די עסטרייכישע מדינה אונטער דער ממשלה פון קייזער פראַנץ יאָזעף נאָך אַלץ ניט פאַרטיק געוואָרן מיטן בוי פון דער אייזנבאַן אין גאַליציע. אין אונדזער שטח פון דעם גיגאַנטישן פּראָיעקט האָבן געאַרבעט די באַראַבער: הויכע געזונטע ערלים מיט ברייטע פּלייצעס, וואָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ פּחד מיטן ווילדן באַנעמונג און שטענדיקן שיכורן. זיי האָבן גערעדט אַ ניטפאַרשטענדלעכן פּוילישן דיאַלעקט און האָבן פּראָוואָצירט שלעגערייען. פאַר־וואָסזשע האָט מען זיי באַלעגט מיט אַזאַ צונאָמען „באַראַ־בער״? אַ קושיא אויף אַ מעשה וועגן אונדזערע טלוסטער יידן! ווער קאָן דאָס דערגרונטעווען דעם שורש פון אַנדער׳ע „צונאָמען״? האָט מען זיי דערפאַר גערופן באַראַבער, ווייל מאַנכע האָבן זיי פאַרגליכן צו די אַראַבער? ס׳איז אָבער מער גלויבווירדיק די מיינונג פון מאַנכע וואָס זאָגן אַז דאָס זיינען געווען פּוילישע מאַזורען. אָבער וואָס עס זאָל ניט געוועזן זיין זייער אָפּשטאַם, האָבן די דאָזיקע באַראַבער באַשלאָסן צו מאַכן אַ שטיקל פּאָגראָם אויף די טלוסטער יידן, פּונקט דעם ערשטן טאָג שבועות פון יאָר 1898. די סיבה זאָל האָבן געווען, וואָס אונדזערע שענקערס האָבן זיי כלומרשט באַ׳עוולט דורך נעמען הויכע פּרייזן פאַר בראָנפן און געבען צו קליינע גלעזלעך פונם „ביטערען טראָפּן״.

אונדזערע יידן האָבן בכלל ניט געוואוסט וועגן דעם אומגליק וואָס רוקט זיך אָן אויף זיי. דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען ביים דאַווענען און זיך פאַסמאַקעוועט מיט די יומטובדיקע נגונים. אָבער: עס שלאָפט ניט און דרימלט ניט דער שומר ישראל. פראַנץ יאָזעף׳ס זשאַנדאַרען האָבן יאָ געוואוסט וואָס עס גרייט זיך צו, זיינען זיי אַריין — אין מיטן דאַווענען — אין דער שיהל און בית־מדרש און אַלאַרמירט די גאַנצע קהילה, „זשידזי, ראַטויציע שיען!״ האָבן זיי געשריגן און כהרף־עין זיינען אַלע געלאָפן אין די היימען, געכאַפּט אייזערנע שטאַבעס, העק, האָרטשיקעס און אַנדערע כלי־מלחמה, זיך אויסגעשטעלט אונטער די זשאַנדאַרן און מאַרשירט אַנטקעגן די שונאים. אין די פאָדערשטע רייען האָבן מאַרשירט די שטאַרקע: פערד־סוחרים, קצבים און דאָס גאַנצע יינגוואַרג, מיט מוט און אַנטשלאָסנקייט אָנצולערנען די באַראַבער, למען ישמעו וייראו. די ערשטע באַגעגניש איז פאָרגעקומען אויפן קייזער־שטראָז מחוץ לעיר. דער עלטסטער זשאַנדאַר האָט זיי אַנטקעגנגעשריגן: „סטויציע, באָ סטשע־ליאָם!״. נאָר דאָס האָט ניט געהאָלפן, זיי האָבן אָנגעהויבן וואַרפן שטיינער און זיך געלאָזט אַנטקעגן מיט זייערע כלי־מלחמה: לאָפּאַטעס, ריסקאַליעס, ברעכאייזענס. דערויף האָבן די זשאַנדאַרן געענטפערט מיט פייער און תיכף עטלעכע אַוועקגעלעגט. האָבן די באַראַבער אָנגעהויבן צו לויפן אויף צוריק, זיינען אונדזערע נאָכגעלאָפן מיט די האָרטשיקעס און זיי דערלאַנגט די אמת׳ע גאָב און זיי פאַרטריבן צוריק צו די קוואַרטירן, וואו זיי האָבן געוואוינט. די גאַנצע אַטאַקע האָט געדויערט געציילטע מינוטען, נאָר דער רעזולטאַט פאַר די באַראַבער איז געווען קאַטאַסטראָפאַל: אויף זייער זייט זיינען געפאַלן עטלעכע קרבנות, בשעת ביי אונדז זיינען געווען בלויז אַ פאָר פאַרוואונדעטע. מען האָט ניט גערעדט אָפן, זיך געשושקעט וועגן אויסגאַנג פון דעם געפּלאַנטן פּאָגראָם, מ׳האָט מורא געהאַט פאַר מה יאמרו הגויים, ווייל די אַמטען האָבן געוואָלט מאַכן אַן אונטערזוכונג וועגן די קרבנות; נאָר סוף כל סוף האָט זיך אַלץ באַרויִגט, און די באַראַבער האָבן קיינעם מער ניט געטשעפּעט. עטלעכע וואָכן שפּעטער זיינען זיי פאַרטיק געוואָרן מיט זייער אַרבייט און זענען אַוועק פון שטאָט.

אָבער אויך די היימישע גויים פון דער סביבה האָבן זייט דעמאָלט געקוקט אויף די טלוסטער יידן מיט דרך־ארץ, דער פּרעסטיזש האָט אָנגעהאַלטן אַ סך יאָרן. דאָס איז געווען די איינציקע סאַטיספאַקציע, וואָס מען האָט געהאַט פון דער באַראַבסקע אַוואַנטורע און דעם צושטערטען יום־טוב שבועות פון יאָר 1898.

אָט אַזעלכע און אַנדערע געשעענישן, טרויעריקע, אָדער קוריאָזע און אויך דערהויבענע — האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין אונדזער שטעטל, וואו מיר זיינען געבוירן און דערצויגן געוואָרן, וואו עס האָבן געלעבט — אין פרייד און לייד — אונדזערע ליבסטע און טייערסטע. און זענען דערנאָך אַכזריות־דיק אומגעקומען אינאיינעם מיט די זעקס מיליאָנען קדושים וטהורים פון אונדזער פאָלק. מיר וועלן זיי קיינמאָל ניט פאַרגעסן. מיר וועלן וועגן זיי און וועגן אונדזער שטעטל, וואָס ליגט אונדז איינגעבאַקן טיף אין האַרצן, דערציילן אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער עד סוף כל הדורות.

ש. אַנ־סקי

טלוסטע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

(אַ קאַפּיטל פון דעם בוך „חורבן גאַליציע”)

יאַגעלניצע איז אויף דרום דער לעצטער פונקט פון דעם טייל גאַליציע, וועלכער איז די גאַנצע צייט, ביז דעם ענדליכן ריקצוג פון די רוסן, פאַרבליבן ביי זיי אין די הענד און איז דערום גאַנץ געבליבן. דער ווייטערדיקער געגנט איז געווען בעת דעם ערשטן ריקצוג, אין יאָר 1915, פאַרלאָזן פון רוסישן מיליטער, און אין יוני אָדער יולי 1916 צוריק פאַרנומען דורך ברוסילאָווס אַרמיי, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקלעכער חורבן.

באַלד ווי מען פאָרט אַרויס פון יאַגעלניצע, בייט זיך שאַרף דאָס בילד. אויף יעדן טריט טרעפן זיך פרישע שפּורן פון שלאַכטען־שאַנצען, צעריסענע דראָט־פאַרצוימונגען, פאַרברענטע דערפער און חורבות, חורבות אָן אַ צאָל.

דאָס שטעטל טלוסטע, עטלעכע צענדלינג ווי־אָרסט פון יאַגעלניצע, האָב איך געטראָפן אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. פון פינפהונדערט און זעכצן הייזער, וועלכע האָבן זיך דאָרט געפונען פאַר דער מלחמה, זענען קוים פאַרבליבן צווייאון־דרייסיק, אי דאָס האַלב חרובע. אָט אין די עטלעכע הייזער זיצן צוויפגעדריקט הונדערט און דרייאונפערציק געזינדן, וועלכע זענען פאַרבליבן אין שטאָט פון איבער צווייטויזנט (מער ווי פינפטויזנט נפשות), וואָס זענען דאָ פריער געווען. מען קאָן זיך פאָרשטעלן, אין וואָס פאַר אַן ענגשאַפט מען האָט דאָ געלעבט!

צום ערשטן מאָל זענען די רוסן אַריין אין שטאָט, אלול תרע״ד, ביים אָנפאַנג פון דער מלחמה. מיט די עסטרייכער זענען אַוועק נאָר זעכציק־זיבעציק געזינדן. די שטאָט האָט נישט געליטן פון די שלאַכטן, נאָר דער פּאָגראָם, צוואַנג־אַרבעט, רעקוויזיציעס און אָפּגעשניטנקייט פון דער וועלט, האָבן געשאַפן אַ שרעקלעכע הונגער־נויט. ענדע תמוז האָט אויסגעבראָכן אַ חאָלערע־עפּידעמיע, פון וועלכער עס זענען אין זעקס־זיבן וואָכן געשטאָרבן ביי דרייהונדערט נפשות, צווישן זיי דער רב. די דערשראָקענע באַפעלקערונג האָט גענומען אַנטלויפן, וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן. נישט קוקנדיק אויפן שטרענגן פאַרבאָט אַרויסצופאָרן פון שטאָט, האָבן זיך מער ווי הונדערט געזינדן אַרויסגעקליבן פון דאָרטן. אין אַ יאָר אַרום, פאַר ראש־השנה (אין סעפּטעמבער 1915), האָבן די רוסן פאַרלאָזן די שטאָט און דערביי זי אונטערגעצונדן. די אָנגעקומענע עסטרייכער זענען דאָ פאַרבליבן נישט מער ווי אַ וואָך און צוריק אָפּגעטראָטן. כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אַוועק מיט זיי צוזאַמען. עס זענען פאַרבליבן, אינגאַנצן אפשר צען געזינדן.

אומקערנדיק זיך, האָבן די רוסן ווייטער אונטערגעצונדן די שטאָט. ביי אַ פופציק הייזער האָבן זיי צענומען אויף האָלץ.

אין אַ וואָך אַרום נאָך דעם צוריקקער פון די רוסן, זענען דאָ פאַרבייגעגאַנגען צוויי־הונדערט יידישע משפחות, אַרויסגעשיקטע פון שטעטל אוסטיטשקע קיין זבאַראַזש. האָבן זיך דאָ פאַרהאַלטן פון זיי פופציק־זעכציק משפחות און פאַרבליבן אין די פוסטע יידישע הייזער. עס זענען אָנגעקומען אַהער נאָך דרייסיק־פערציק משפחות, אַרויסגעשיקטע פון די אַרומיקע דערפער. אין דערזעלבער צייט האָבן זיך אומגעקערט ביי פופציק געזינדן פון די אַנטלאָפענע איבער דער כאָלערע, אויף אַזאַ אופן איז העלפט פון דער באַפעלקערונג אַן אָנגעקומענע, האָט נישט קיין שום באַשעפטיקונג און הונגערט.

געקומען בין איך אין טלוסטע אין אָוונט. פאַרפאָרן צו אַ מיטגליד פון קאָמיטעט און ביי אים האָבן מיר געמאַכט די זיצונג, וועלכע האָט זיך פאַרצויגן ביז האַלבער נאַכט, ווייל ביי אונדז איז אַרויס אַ סכסוך: דער קאָמיטעט האָט געבעטן אַ הוספה אויף האָלץ, און האָמעלסקי האָט מיר אָנגעזאָגט דאָ קיין הוספות נישט צו געבן. אַז עס האָט זיך געענדיקט די זיצונג, האָב איך זיך דערמאָנט וועגן אַ נאַכטלעגער. עס איז געווען אַ ברענענדער פראָסט מיט אַ ווינט, און לאָזן זיך פאָרן ביינאַכט ביי אַזאַ וועטער איז געווען געפערלעך. דער פורמאַן, וועלכער איז שוין געשלאָפן, וואָלט געוויס אויך נישט איינגעשטימט צו פאָרן. דאָ נעכטיקן, ביי דער ענגשאַפט, איז לחלוטין נישט געווען וואו. דער פאָרזיצענדער פון קאָמיטעט, אַן אָרטיקער בעל־הבית, וועלכן מען רעכנט פאַר אַ רייכן מאַן, האָט מיך איינגעלאַדן צו זיך נעכטיקן — און איך האָב איינגעשטימט. אַז איך בין אָבער געקומען צו אים, האָב איך דערזען, אַז ער מיט דעם געזינד פון זיבן נפשות וואוינען אין איין קליינעם חדר. דער בעל־הבית האָט זיך אַ ווײַלע געסודעט מיט דער פרוי, נאָכדעם האָט זי אָנגעהויבן צוגרייטן פאַר מיר אַ געלעגער אויפן איינציקן דיוואַן, וואָס איז געשטאַנען אין חדר.

— וואו זשע וועט איר שלאָפן? — האָב איך געפרעגט.

— וואָס אַרט אייך, וואָס אַרט אייך, אַלץ איז איינגעאָרדענט, — האָט מיך באַרואיקט דער בעל־הבית.

אַז איך בין צוגעשטאַנען, האָב איך זיך דערוואוסט, אַז די פרוי מיט די דריי טעכטער האָט דער בעל־הבית אַוועקגעשיקט, אום האַלבע נאַכט, נעכטיקן צו שכנים, און ער מיט אַ זון און אַן אַלטן פאָטער האָבן זיך געלעגט אויף דער ערד. מיר איז געווען שרעקלעך אונאַנגענעם, נאָר איך האָב גאָר נישט געקאָנט מאַכן און געבליבן נעכטיקן.

ווי נאָר איך האָב זיך געלעגט, האָב איך דערפילט, אַז עס ציט אַ שטאַרקע קעלט פון פענצטער, ביי וועלכן דער דיוואַן איז געשטאַנען. איך האָב זיך אויפגעהויבן און דערזען, אַז דער ראַם איז פיל קלענער פונם חלל פון פענצטער און פון אויבן און ביי אַ זייט געפינען זיך ברייטע לעכער. אַפנים, אַז מען האָט אַריינגעשטעלט אַ ראַם פון אַ פרעמדן, אַ קלענערן

פענצטער. איך האָב מיט דעם קישן קוים פאַרשטעלט די לעכער און צוריק געלעגט זיך. אויפגעכאַפּט האָב איך זיך פאַרטאָג מיט אַ שרעקלעך ביטערן טעם אין מויל און אַ טרוקענעם צונג. איך האָב דערזען, אַז די ווענט און דער באַלקן זענען באַוואַקסן מיט אַ דיקן שימעל, פון וועלכן ביי מיר איז געבליבן אויף עטלעכע טעג דער שרעקלעכער טעם אין מויל. אָט אַזוי האָבן דאָס געלעבט מענטשן, שוין די רייכערע.

פאַר דעם אָפּפאָרן, האָב איך פאָרגעלעגט דער בעל־הביתטע געלט פאַרן נאַכטלעגער. זי האָט זיך אָפּגעזאָגט. נאָר דער אַלטער, דעם בעל־הבית פאָטער, וועלכער האָט געקוקט מיט בייזע זשעדנע אויגן אויף די עטלעכע רובל, וואָס איך האָב געהאַלטן אין האַנט, האָט מיט אימפּעט און כעס איר אַ געשריי געטון:

— נעם, נעם! אַז מ׳גיט — נעם! נעם! נעם!

טלוסטע האָט אירע רעליקוויען. מען זאָגט, אַז דאָ איז נתגלה געוואָרן דער בעל־שם. אין יעדן פאַל האָט דאָ גע־וואוינט זיין מוטער און ער האָט דאָ פאַרבראַכט די יונגע יאָרן. אויפן בית־עולם ווייזט מען דעם בעל־שמס מוטערס קבר. אין עק שטאָט ווייזט מען אויף אַן אָרט, וואו עס איז געווען דעם בעל־שמס מקווה. דעם בעל־שמס מוטער איז געווען אַ הויב־אַם, און דעם בעל־שם פלעגט מען רופן ישראלקע דער באָבעס.

מען האָט מיר דערציילט פיל מעשיות פון בעל־שם. איינער אַן אָרטיקער בעל־הבית, ר׳ הערש, איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם בעל־שם. האָט דער בעל־שם געזאָגט: „ער וועט מיך געדענקען״. איז דער הערש פאַרשאָלטן געוואָרן אויף צען דורות. פון זיין געזינד טוען זיך נישט אָפּ קיין אומגליקן און קיין גוטער ייד קען זיי נישט העלפן.

אַמאָל האָבן גויים ערב פסח אונטערגעוואָרפן דעם בעל־שם צוליב אַן עלילת־דם אַ געהרגעט גויִיש קינד. צום סדר האָבן גויים מיט זעלבער אַרומגערינגלט דאָס הויז. דער בעל־שם האָט דערזען דאָס אונטערגעוואָרפענע קינד, האָט ער אים אויף גיך אָנגעטון יידישע קליידער, אויפן קאָפּ אַ מיצל און אַנידערגעזעצט ביים טיש. דער הרוג איז געזעסן ווי אַ לעבע־דיקער. דער בעל־שם האָט אים נאָך אַ געשריי געטון: „ממזר! שאָקל זיך!״ האָט דער טויטער אָנגעהויבן שאָקלען זיך איבער דער הגדה. די גויים, אַריינגערייסנדיק זיך אין הויז, האָבן גע־זוכט אומעטום און גאָרנישט געפונען. זיי איז, פאַרשטייט זיך, נישט איינגעפאַלן אין זינען, אַז דאָס ייִנגל וואָס זיצט ביים טיש און שאָקלט זיך איבער דער הגדה, איז דאָס געהרגעטע קינד, וואָס זיי זוכן. נאָכדעם, אַז זיי זענען אַוועקגעגאַנגען, איז דאָס קינד געבליבן ווייטער טויט און דער בעל־שם האָט אים באַגראָבן אויפן הויף.

מען האָט מיר דערציילט נאָך מעשיות, ווי דער בעל־שם האָט אָנגעצונדן דעם טייך, און אַנדערע, נאָר איך האָב זיי פאַרגעסן.

קבוצת צעירים ליד מצבת אמו של הבעש״ט עם הסופר יואל מאסטבוים.

אַ גרופּע יונגעלייט ביי דער מצבה פון בעל־שם־טוב׳ס מוטער מיטן שרייבער יואל מאַסטבוים.

שמואל פידערער־מאַרגוליעס

אנהויבן פון ציוניזם און סאָציאַליזם

בעת עס האָט אין דער גרויסער וועלט, אין ערשטן יאָרצענט פון 20-טן יאָרהונדערט, געקאָכט און גערודערט מיטן ציוניזם פון פאַרשידענע שאַטירונגען — האָט ביי אונז אין שטעטל, אין דעם פּרט, דער עולם געשמאַק געדרימלט. איינצעלנע יחידים, מענטשן וואָס פלעגן לשם פּרנסה אַרומפאָרן אין די גרעסערע שטעט פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע, האָבן אין זיך דוקא יאָ איינגעזאַפּט פונקן פון ציוניזם, אָבער קומענדיק אַ היים אויף שבת אָדער יום-טוב — האָט מסתם נישט געסטייעט קיין צייט, אָדער געפעלט קוראַזש, אָנצונעמען איניציאַטיווע און אינאיינעם מיט אַנדערע בני-עיר גרינדן אַ ציוניסטישן פאַראיין.

מען האָט יאָ געעפנט אַ טיי-האַלע, אין נייעם הויז פון ר׳ יאָסעלע שטערנליב. דאָרט פלעגן זיך צונויפקומען עטלעכע ציוניסטיש־געשטימטע יונגע־לייט, לשם דיסקוסיע, לייענען די „הצפירה" און אַנדערע נאַציאָנאַלע צייטונגען, און טרינקען טיי; נאָר אויך אָט די גרופּירונג האָט נישט געהאַט קיין אריכות ימים: ר׳ יאָסעלע שטערנליב האָט גיך אויסגעפונען, אַז צוליב די פּאָר גלעזלעך טיי וואָס די לייט טרינקען (טייל־מאָל אויף באָרג!) לוינט אים נישט דער גאַנצער עסק, און ער האָט ליקווידירט די טיי־האַלע. אין דער זעלבער צייט (1912) האָט מען אופ׳ן איניציאַטיוו פון מאיר פלאַצקער (דער זון פון ר׳ לייביש) איינגעאָרדנט אין זאַל פון דער „גוויאַזדע" אַ „נשף חנוכה" מיט אַ ציוניסטישן פּראָגראַם און מען האָט אַראָפּגעבראַכט פון לעמבערג אַ רעדנער, וואָס האָט מיט זיין דרשה געמאַכט אַ גרויסן רושם. מ׳האָט רעציטירט שירים פון ביאַליק און געזונגען די „התקוה" בציבור, און דערמיט האָט מען אַריינגעבראַכט אַ שטיקל אינטערעס.

שפּעטער האָט מען פון צייט צו צייט אַראָפּגעבראַכט ציוניסטישע רעדנער פון די גרעסערע שטעט, צונויפגערופן דעם עולם אין דער גרויסער שול, גערעדט וועגן נאַציאָנאַל-יידישע פּראָבלעמען, נאָר קיין ציוניסטישער פאַראיין מיט מיטגלידער וואָס זאָלן אים פינאַנציעל שטיצן איז ניט געווען.

איינער פון די גרעסטע קעגנער פון ציוניזם ביי אונז אין שטאָט איז געווען דער רב, ר׳ פּינחס כאַדראָווער ע״ה, וואָס איז געווען — חוץ זיין גרויס למדנות — אַ קלוגער ייד, נאָר האָט מורא געהאַט אַז די באַוועגונג קאָן חלילה פירן צו אַפּיקורסות אין זיין קהילה, אין דער פעסטונג פון חסידיזם. איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד: בעת ס׳איז אַמאָל אַראָפּגעקומען אַ באַרימטער רעדנער און איז געגאַנגען צום רב זיך מיט אים אויסטענה׳ן וועגן ענין ציוניזם, האָט ער אָנגעהויבן בזה הלשון: „מורינו הרב! מיר זיינען דאָך אַלע קינדער פון איין פאָטער, צו וואָס זאָלן מיר זיין צעטיילט אין צוויי מחנות? לאָמיר זיך פאַראייניקן און אַלע אַרבעטן פאַר ציון!" האָט אים דער רב מיט חריפות געענטפערט: „אמת, מיר זיינען קינדער פון איין פאָטער און איין מוטער, אָבער וואָס ס׳איז ביי אונז אסור איז ביי אייך מותר".

אין קעגנזאַץ צו דעם מצב ביי אונז יידן, זענען ביי דער נישט־יידישער באַפעלקערונג פון טלוסט יאָ געווען אָרגאַניזאַציעס פון נאַציאָנאַלן כאַראַקטער (ביי די פּאָליאַקן: „קולקאָ ראָלניטשע", „לעגיאָני", „גוויאַזדאַ", ביי די אוקראַאינער: „סיטש" און אַנדערע), וועלכע האָבן מיט זייער טומלדיקער טעטיקייט שטאַרק באַאיינדרוקט זייער יוגענד און אַרויס־גערופן קנאה ביי אונזער יוגענד.

ערשט ביים סוף פון יאָר 1912, עטלעכע וואָכן נאָכדעם ווי עס איז געגרינדעט געוואָרן דער יידיש-סאָציאַליסטישער־פאַריין, האָט אויך די ציוניסטיש געשטימטע יוגענד באַוויזן צו גרינדען אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט מיט דערפאָלגט אָנגעפירט די נאַציאָנאַל-יידישע טעטיקייט אין די אַלע יאָרן ביז צום חורבן. נעמענדיק אין באַטראַכט אַלע מניעות, די עקשנותדיקע קעגנערשאַפט פונעם רב מיט די חסידים און אַנדערע שטערונגען — איז די גרינדונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע בלי ספק געווען אַ גרויסער אויפטו אין טלוסט.

*

פאַר אַ סאָציאַליסטישער באַוועגונג ביי אונז אין שטאָט איז לגמרי נישט געווען קיין היסטאָרישער פונדאַמענט. קיין פּראָלעטאַריאַט האָבן מיר נישט געהאַט (כאָטש קבצנים זיינען געווען מער ווי גענוג!), און אונזערע בעלי-מלאכה׳ס זיינען אין סאָציאַלער באַציונג נישט געווען אין אַ שלעכטערן מצב ווי די קליינע סוחרים׳לעך. למשל, ר׳ זיידע שניידער, מיט דער לאַנגער באָרד, וואָס האָט גענייט מלבושים פאַר די פּריצים, האָט פאַרמאָגט אַ אייגן שיין הויז (אַנטקעגן וויטאָשקע) און געהאַט פּרנסה בריווח. ר׳ יאָסיע שוסטער האָט אויך פאַרמאָגט אַ גרויס הויז (ביים וואַסער לעבן דער באָד־גאַס). דאָס אייגענע איז געווען מיט די צוויי—דריי סטאָליאַרעס, וואָס האָבן געאַרבייט בשותפות מיט זייערע בנים. אַפילו דער איינבינדער פון ספרים האָט געהאַט אַן אייגן הויז. דערפאַר איז קיין חידוש נישט, וואָס די סאָציאַליסטישע געדאַנקען פון מאַרקס און ענגעלס האָבן ביי אונז נישט געפונען קיין שטאַרקן רעזאָנאַנס.

צופעליק איז אַ מאָל (אָנהויב זומער 1912) אַראָפּגעקומען פון טאַרנאָפּאָל אַ יידישער דאָקטאָר, אַ סאָציאַליסט, צו זיינעם אַ קרוב פאַר אַ וואַקאַציע-וויזיט. האָט ער לשם צייטפאַרטרייב צונויפגענומען אין אַ שבתדיקן בין-השמשות עטלעכע טוץ יינגלעך מיט מיידלעך (אין הויז פון באַבציע „מייזעלע׳ס") און פאַר זיי אַנטוויקלט דעם פּראָגראַם פון אינטערנאַציאָנאַלן סאָציאַליזם. ער האָט נישט בלויז געדרשנ׳ט וועגן מאַרקסיזם, נאָר אויך געבראַכט ראיות פון דער תורה וועגן סאָציאַליסטישער עטיק וכדומה, און אָנגעצונדן אַ פייער אין די הערצער און אין די מוחות פון אונזער יינגוואַרג. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ שטיקל דיסקוסיע, מ׳האָט באַשלאָסן צו גרינדען

אַ סאָציאַליסטישן פאַראיין און אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט צו־צוגרייטן די גרינדונג. צווישן די חברים פון קאָמיטעט איז אויך געווען בערעלע ווייסמאַן (אַ געהילף פון רימער און מאַטראַצנמאַכער), וואָס איז שוין אין טשערנאָוויץ געווען אַ חבר פון די סאָציאַליסטן און האָט געקענט אויף אויסנווענִיג זייערע לידער. האָט ער מיט אונז איינשטודירט דעם געזאַנג פון די רעוואָלוציאָנערע לידער, און מיט צוויי חדשים שפּעטער, ביי דער ערשטער פאַרזאַמלונג, האָבן מיר מיט אונזערע ייִנגע שטימעלעך געזונגען די מזמורים פון „שטורם און קאַמף". דאַסמאָל איז געווען דער רעדנער הירש ברעטהאָלץ, דער סאָציאַליסט פון זאַלעשטשיקי, און האָט אויך מיט אַ לאַנגער דרשה שטאַרק באַגייסטערט דעם יוגענדלעכן עולם. אונזער כאָר האָט געזונגען לידער פון עדעלשטאַט און באָווּשאָווער און פאַרענדיקט מיט'ן בונדישן הימן „ברידער און שוועסטער פון אַרבייט און נויט", און אַלע — ווי איין מאַן — האָבן מיט גרויס ענטוזיאַזם באַשלאָסן צו גרינדען דעם „יידיש סאָציאַליסטישן פאַרבאַנד, זש.פּ.ס.". מ'האָט תיכף ומיד אויסגעקליבן אַ פירערשאַפט, אָבער מיט'ן פאַרשרייבן די חברים־מיטגלידער און צונויפזאַמלען אַ ביסל געלד האָט מען געוואַרט ביז צום אָוונט, עס זאָלן אויפגיין דריי שטערן... אַהיימגייענדיק פון דער גרינדונג־פאַרזאַמלונג שפּעט ביי דער נאַכט, נאָכדעם ווי מיר האָבן געשלאָסן דעם בונד מיט „תורת" מאַרקס און ענגעלס, האָבן מיר געפילט אַ גייסטיקע דערהויבנקייט, געקוקט אין לויטערן טלוסטער הימל, געזען די לבנה שטראַלענדיק אויפן שפּיץ פון מאַליע'ס באַרג, און פאַרשטאַנען דעם מיין פון פסוק: „ליהודים היתה אורה ושמחה..."

מיט גרויס אימפּעט האָט מען זיך גענומען צו דער פּראַקטישער אַרבייט. געדונגען אַ פאַרײַנסלאָקאַל, אַריינגעשיקט אַ בקשה צום בעצירקסהויפּטמאַן וועגן באַוויליקן סטאַטוטן, זיך געזעצט אין פאַרבינדונג מיט דער צענטראַלע פון דער זש.פּ.ס. (זשידאָווסקאַ פּאַרטיאַ סאָציאַליסטיטשנאַ) אין קראַקוי, באַשטעלט צייטונגען און ביכער, געעפנט אַ ביבליאָטעק און געשאַפן אַן אַמאַטאָרן־טרופּע צו שפּילן טעאַטער. אונטער דער לייטונג פון אַ גאָר טאַלענטירטער מיידל מיט'ן נאָמען גענענדל (וואָס איז אויך געווען אַ טאַנצלערערקע אין טלוסט), האָט מען אין זאַל פון דער „גוויאַזדע" אויפגעפירט די מעלאָדראַמע „הערצעלע מיוחס" פון לאַטיינער, וואָס איז אַדורך מיט אַ גרויסן דערפאָלג הן קינסטלעריש און פינאַנציעל. שפּעטער האָט מען אונטערגענומען אַן אַקציע איינצופירן — לטובת די קאָמי־ייִנגלעך פון די געוועלבער — דעם אַכט־שטונדען־טאָג; דאָס איז אָבער געווען אַ דורכפאַל, צוליב מאַנגעל אין קעמפערישער דערפאַרונג.

אַ צווייטע אַקציע, צו פייערן דעם 1-טן מאַי יום־טוב, האָט זיך טיילווייז יאָ איינגעגעבן. מען האָט זיך פאַרזאַמלט אין פאַריין מיטאָגצייט, אַרויסמאַרשירט אין גאַס מיט שטעקעלעך אָרומגעוויקלט מיט רויטן פּאַפּיר (ווי להבדיל די הדר־ייִנגלעך לכבוד ל"ג בעומר), געזונגען לידער, אויסגעשריגן: „עס לעבע דער ערשטער מאַי", ביז עס איז אָנגעקומען דער איינציקער פּאָליציאַנט פון שטאָט און האָט אונז צעטריבען. שפּעטערצו האָט מען פון צייט צו צייט — אַראָפּגעבראַכט רעדנער פון זאַלעשטשיקי, טשערנאָוויץ און סטאַניסלוי, וועלכע האָבן אונז אויפגעקלערט און „באַלויכטן אונזערע גייסטיקע האָריזאָנטען", אַזוי לאַנג ביז עס געקומען די ערשטע וועלט־מלחמה פון 1914 און האָט צעשטערט אונזערע סאָציאַליסטישע חלומות. בלי ספק האָט נאָך דער מלחמה דער שפּעטערדיקער דור אין טלוסטע ווייטער געצויגן דעם גאָלדענעם פאָדעם פון פּאָליטיש־קולטורעלער טעטיקייט אויפ'ן יסוד פון אונזערע ערשטע אָנהויבן, אויפ'ן געביט פון די ציוניסטישע און סאָציאַליסטישע אַספּיראַציעס.

קבוצה ראשונה של לומדי עברית אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשורה הראשונה באמצע — המורה פ י ג ו ר, מפליטי רוסיה, ששהה בעיר בדרכו לארץ־ישראל.

ערשטע גרופּע פון עברית־לערנער נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דער ערשטער שורה אינמיטן — דער לערער פ י ג ו ר, אַ פּליט פון רוסלאַנד, וואָס האָט זיך פאַרהאַלטן אין טלוסט פאָרנדיק קיין ארץ־ישראל.

בן־שלמה, ניו־יאָרק

דער אוקראַאיניש־פּוילישער קליינקריג

אַריבער פיר יאָר האָט געדויערט די ערשטע וועלט-מלחמה. אין אָנהויב פון יאָר 1919, נאָך דער מיליטערישער מפּלה פון דייטשלאַנד און עסטרייך, האָבן טלוסטער יידן אָנגעהויבן צוריקצוקומען צו זייער האַלב-חרוב׳ער שטאָט, און האָבן לרוב נישט מער אָנגעטראָפן זייערע אַמאָליקע הייזער אָדער געשעפטען. און ווייל ס׳איז געווען שווער צו געפינען אַ דאַך איבערן קאָפּ, האָט מען זיך באַמיט איינצוקוואַרטירן וואו נאָר עס האָט זיך געלאָזט. מ׳האָט זיך געשלעפּט מיטן ביסל אָרעמקייט און זיך אַריינגעצויגן אין די געציילטע הייזער, וואָס זענען נאָך געבליבן גאַנץ נאָכן חורבן: אין דער באַראָן-הירש־שול, אין בית־המדרש, אין בנין פון געריכט, אַפילו אין דער תפיסה, און אויך אין אַזעלכע הייזקעס, וועמענס בעלי-בתים עס זיינען נאָך נישט געווען צוריקגעקומען. פּאַמעלעך האָט מען זיך אָנגעהויבן אויסגלייכן די מידע ביינער פון פיר יאָר נע-ונדקייט און מען האָט געגאַרט נהנה-צו זיין פון דעם שלומדיקן פּעריאָד, וואָס האָט זיך אַנגעצייכנט אויפן פּאָליטישן האָריזאָנט.

נאָר פּלוצלינג (אין מיצקע דערינען, ווי מ׳פלעגט זאָגן ביי אונדז): אַ נייע מלחמה! דאָס מאָל צווישן די אוקראַאינער און די פּאָליאַקן.

דער פראָנט איז קודם געווען העט ווייט, אַזש אין פשעמישל; נאָר אויך אין לעמבערג האָט מען געקעמפט, געשאָסן מיט קאַנאָנען, וואָס זיינען איבערגעבליבן פונעם גרויסן וועלט-קריג, און מיט אַנדערע כלי-משחית. איז דער גאַנצער ענין געווען שווער צו פאַרשטיין: היתכן? אין פּאַריז זיצן די גרויסע דיפּלאָמאַטן און פאַרהאַנדלען וועגן שלום, מען רעדט וועגן ווילסאָנ׳ס 14 פּונקטן, וואָס זאָלן גאַראַנטירן פרייהייט און גלייכהייט צו אַלע מענטשן און פעלקער, און דאָ האָט זיך פאַרגלוסט די צוויי קליינע פעלקער, וואָס זיינען הונדערטער יאָרן געלעגן אונטערן קנאַפּל פון אַנדערע נאַציעס, צו פאַרפירן אַ נייע מלחמה, ברענגען טויט און פאַרניכטונג צו זייערע אייגענע מענטשן און צו אונדז יידן בתוכם.

מעשה שהיה כך היה: בעת די פּאָליאַקן האָבן, נאָך אין דער צייט פון דער וועלט-מלחמה, צוגעגרייט זייער מלוכה-אַפּאַראַט, אויסגעמושטירט זייערע לעגיאָנען, אָנגעצייכנט די גרענעצן פון זייער ממשלה — האָבן די גאַליצישע אוקראַאינער ערשט נאָך דער מלחמה, אין איילעניש, אין סטאַניסלווי געשאַפן אַ מלוכה׳לע אונטער דער אָנפירונג פון דעם אַדוואָקט פּעטרושעוויטש, און אָנגעהויבן פירן קריג מיט די פּאָליאַקן. פאַר די יידן האָט זיך געשאַפן אַ געפערלעכע פּאָליטישע סיטואַציע, און אונדזערע מנהיגים האָבן זיך געסטאַרעט צו פירן אַ פּאָליטיק פון נייטראַליטעט. אין סטאַניסלווי האָט מען אָרגאַנאַזירט אַ „יידישן נאַציאָנאַל־ראַט", וואָס האָט געפאָדערט פון די אוקראַאינער פּאָליטיש-קולטורעלע אויטאָנאָמיע און גלייכע בירגערלעכע רעכט. די אוקראַאינישע מלוכה-לייט האָבן אַלעס צוגעזאָגט, זייער אינטעליגענץ האָט כלומרשט סימפּאַטיזירט מיט די יידישע פאָדערונגען, נאָר דער המון, וואָס האָט געטראָגן די ביקסען, האָט געהאַלטן אין איין שרייען: „זשעדע, טעפּער מע פּאַנע!" (יידן, איצט זיינען מיר די בעלי-בתים), און האָט אָנגעהויבן רודפן יידן. כאָטש אַזוי, זיינען לכתחילה געווען יידן וואָס האָבן געטענהט, אַז נייטראַליטעט לגבי אַ מלוכה אין וועמענס טעריטאָריע מען געפינט זיך, טויג נישט. מען מוז זיך פּאָזיטיוו איינשטעלען, זיי אַרויסהעלפן... דער הויפּטפאַרטרעטער פון אָט די „פּאָזיטיוויסטן" איז געווען דער אַדוואָקאַט ד״ר ישראל וואַלדמאַן (אַ ברודער פון דעם ציוניסטישן מנהיג משה וואַלדמאַן). אונטער זיין השפּעה האָט זיך אין טאַרנאָפּאָל אָרגאַניזירט אַ רעגימענט פון יידישע סאָלדאַטן, וואָס האָט געהאַט אַ טאָפּעלטע אויפגאַבע: באַשיצן יידן קעגן די אוקראַאינישע באַנדעס, און אויך קעמפן מיט זיי קעגן די פּאָליאַקן. אָבער אָט די דאָזיקע משונהדיקע פּאָליטישע קאָנצעפּציע איז ווי אַ זייפנבלאָז באַלד פאַרשוואונדן, תיכף נאָך דעם פּאָגראָם פון די פּעטליורע-באַנדעס אויף אונדזערע ברידער און שוועסטער פון רוסיש-אוקראַאינע. דעמאָלט, אין פּעריאָד פון אונדזער צער און צאָרן, האָבן די גאַליצישע אוקראַאינער נישט אַרויסגעוויזן קיין סימן פון סימפּאַטיע לגבי אונדזער גרויסן בראָך.

איז עס פאַר מיר אַ חידוש נפלא, וואָס אין דעמאָלטיקן צייטפּעריאָד פון אוקראַאיניש-פּוילישן קריג האָבן אונדזערע טלוסטער יידן נישט פאַרלוירן די נערוועץ, נאָר מיט אַחריות-געפיל געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען אויפצוהאַלטן און באַפעסטיקן דעם יידישן קיום ביי אונדז אין שטאָט. די יוגנט — סיי די סאָציאַליסטן סיי די ציוניסטן — האָבן מיט גרויס ענערגיע גענומען פאַרשטאַרקן זייערע רייען, אָרגאַניזירט פאַרזאַמלונגען, געשאַפן קאָמיטעטן צו העלפן אָרעמעלייט, געמאַכט ליטעראַרישע אָוונטן פון אַ קולטורעלן פאַרנעם, אָרגאַניזירט עברית-קורסען, און מיט גרויס עקשנות און אימפּעט אָנגעפירט אַ געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט ווי אין נאָרמאַלע צייטן, גלייך גאָרנישט וואָלט פּאַסירט. די ערד האָט געברענט אונטער די פיס, פאַרשידענע חיילות און באַנדעס האָבן מאַרשירט דורך אונדזער שטאָט, באַלד פון טשאָרטקאָווער זייט באַלד פון זאַלישטשיק, האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד אויף פרויען און קינדער, געפּרוּווט ראַבעווען — און אָוונטצייט האָט מען זיך געטראָפן אין פאַראיינסלאָקאָל צו הערען אַ לעקציע, פירן אַ פּאָליטישע דיסקוסיע, אָדער צוגרייטן אַ ספּעקטאַקל פאַר אַ נשף. ס׳איז בכלל נישט געווען קיין שטימונג פון אומעט אָדער פאַרצווייפלונג (ווייזט אויס, אַז מיר טלוסטער זיינען איינגעפליישטע אָפּטימיסטן!).

למען האמת מוז מען צוגעבן, אַז די אוקראַאינישע „פּני" פון אונדזער שטאָט האָבן — ווי ווייט מעגלעך — נישט דערלאָזט אַז אין טלוסטע זאָלן קעגן יידן געמאַכט ווערן ווילדע אַטאַקעס ווי אין אַנדערע שטעט. דער בירגערמייסטער, אַווריל באָדנער, פלעגט שטענדיק וואָרענען די תבואה-סוחרים, ווען

נאַטשאַלסטוואָ האָט זיך געקליבן צו מאַכן רעקוויזיציעס ביי ייִדן; דער לערער באַדליוק, אַן איידעלער הומאַניטאַר מיט מוזיקאַלישע פעאיקייטן, פלעג קומען צו אונדזערע פאַראַנ־שטאַלטונגען און מיטזינגען מיטן עולם די „התקוה" אָדער די „מאַרסילעז". ער איז געווען דעמאָלט דער פּאָליטישער קאָמיסאַר פון שטאָט, און — ווי ווייט מעגלעך — נישט דערלאָזט קיין עוולות לגבי ייִדן. אויך אַ פּאָר אַנדערע פון די אינטעליגענטע אוקראַאינער האָבן לייכטער געמאַכט אַריבער־צוטראָגן דעם שווערן גורל פון דער „אַוואַנטורע פּערושע־וויטש". געווען פאַלן, ווען די מיליטערישע קאָמאַנדע פון טלוסטע האָט רעקווירירט תבואה אָדער אַנדערע פּראָדוקטען, ביי סוחרים וואָס האָבן געוואָלט עקספּאָרטירן זיי אין אַנדערע שטעט, וואו עס איז געווען אַ מאַנגעל אין שפּייזפּראָדוקטן, און מען האָט די סחורה צעטיילט (בחינם) צווישן די אָרעמע גוים פון דער שטאָט; האָט אַ דעלעגאַציע פון די סאָציאַליסטן זיך משתדל געווען און געפּועלט ביי באַדליוקן, אַז אַזעלכע סחורות וואָס מען פאַרכאַפּט ביי ייִדישע סוחרים זאָל מען איבערגעבן צו זיי, די סאָציאַליסטן, כדי צו פאַרטיילן דאָס צו ייִדישע אָרעמע־לייט. זיינען די געשעדיגטע סוחרים באַ־פאַלן די סאָציאַליסטן מיט גוואַלדעס און „מאָראַלישע" פּרע־טענסיעס, אַז „ייִדיש האָב און גוטס איז נישט הפקר, ייִדישע האָרעוואַניע טאָר מען נישט פאַרשענקען, אַוועקגעבן בחינם", וכדומה, און האָבן געפאָדערט צוריק זייערע סחורות, לכל הפּחות 50 פּראָצענט זאָל מען זיי אומקערען. אָבער די סאָציאַליסטן האָבן זיך געהאַלטן ביי זייער אָפּמאַך מיט באַד־ליוקן און האָבן אַלץ פאַרטיילט פאַר די אָרעמע־לייט. חוץ מזה, זיינען די ענערגישע חברה־סאָציאַליסטן געפאָרן מיט שליטענעס אין די וועלדער פון ר' מאיר קליינער און ברוך איציק וויטאַשקע (מיט זייער הסכמה), האָבן געבראַכט האָלץ פאַר די אביונים און האָבן עס אַפילו אַליין צעזעגט און צעהאַקט (ווי להבדיל דער נעמיראָווער צדיק פון י. ל. פּרץ'ס חסידישער מעשה „אויב נישט נאָך העכער"). אָט־די מעשים האָבן אַרויסגערופן פרייד און סאַטיספאַקציע ביי די אָרעמע, און פאַרדרוס ביי די נגידים. אין דערזעלבער צייט האָט די אַמאַטאָרן־גרופּע פון די סאָציאַליסטן איינשטודירט דאָס טעאַטערשטיק „גאָט, מענטש און טייפל" פון יעקב גאָרדין, און מיט גרויס דערפאָלג אויך גאַסטראָלירט אין טשאָרטקאָוו, לטובת דעם דאָרטיקן יתומים־הויז.

אַבער אויך די ציוניסטן זיינען געווען נישט ווייניקער אַקטיוו אויף זייער געביט, בפרט נאָך דעם פּראָקלאַמירען פון דער „באַלפור־דעקלאַראַציע", וואָס האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם און אַרויסגערופן פיל פרייד און האָפנונג פאַר אַ ייִדישער מדינה. דער פּייאיקער רעדנער אברהם סטופּ האָט אָפט גע־רעדט אויף פאַרזאַמלונגען, אין בית־המדרש, מכוח ציוניזם, און אַרויסגערופן שטוינונג מיט זיין כוח־הדבור. מרים, שניאור מלמד'ס טאָכטער, האָט אָרגאַניזירט אַ גרופּע מיידלעך און מיט זיי געלערנט עברית. מ'האָט אַפילו שוין געמאַכט פּלענער וועגן אַ הכשרה־צענטער, צוצוגרייטן די יוגנט פאַר עליה. אויך אין קולטורעלער באַציונג זיינען זיי נישט געווען הינטערשטעליק צו דעם צד־שכנגד, די סאָציאַליסטן. זייער אַמאַטאָרן־גרופּע האָט אויך פאַרמאָגט טאַלאַנטן מיט ניוואָ און האָט אַראַנזשירט שיינע אָוונטן, וואָס האָבן גייסטיק אינספּירירט די יוגנט. אַזוי האָט מען אַדורכגעשטופּט די שווערע צייט פון דער פּויליש־אוקראַאינישער מלחמה.

דערווייל האָבן די פּוילישע אַרמייען זיך אָנגעהויבן נענ־טער צו רוקן צו אונדזער געגנט, און די אוקראַאינער האָבן פאַרלוירן איין פּאָזיציע נאָך דער אַנדערער. אָט זיינען די פּוילען שוין אין טאַרנאָפּאָל, און אַ וואָך שפּעטער האָבן זיי דעראָבערט טשאָרטקאָוו. איינעם אַ זומערדיקן פרימאָרגן זיינען זייערע שטאַרקע חיילות אַריינמאַרשירט קיין טלוסטע, און האָבן באַלד געמאַכט אַ סוף צו דער ממשלה פון פּעטרושע־וויטש, וואָס האָט זיך געהאַלטן אויף שוואַכע פיס קוים אַ יאָר צייט.

דעם שרייבער פון די שורות איז, ווי דורך אַ נס, דעמאָלט געלונגען זיך אַרויסצוכאַפּן פון דעם פּולווערקעסל מזרח־גאַליציע און ער האָט זיין געליבטע היים־שטאָט שוין קיינמאָל מער נישט געזען. זייט דעמאָלט, וואָס מיינט אַ פּעריאָד פון מער ווי פערציק יאָר, האָט ער ניט אויפגעהערט בענקען פון טיפן האַרצן נאָך זיין געבוירן־שטאָט — טלוסטע, פּאָוויאָט זאַלעשטשיקי.

אין גאַליציען האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרפאָלגונגען קעגן די ייִדן באַלד נאָך דער רוסישער אינוואַזיע. אין בראָד, זלאָטשאָוו, טאַרנאָפּאָל, הוסיאַטין, טלוסטע, בוטשאַטש און אַנדערע שטעט ביי דער רוסיש־עסטרייכישער גרענעץ האָט דאָס רוסישע מיליטער געמאַכט פּאָגראָמען אויף ייִדן. די ייִדישע הייזער זענען אויסגערויבט געוואָרן און אַ סך ייִדן זענען אויף אַן אַכזריותדיקן אופן דערמאָרדעט געוואָרן. דעם דריטן סעפּטעמבער 1914 איז אַ באַנדע קאָזאַקן אַריין קיין לעמבערג און זענען אָנגעפאַלן אויף די דאָר־טיקע ייִדן. ד"ר יעקב דיאַמאַנט, יאַנאַש, ד"ר ראַבנער, און מיקאַלאַי וויינרעב האָבן זיי אוועקגענומען פאַר ערבים.

אַ דעלעגאַציע פונעם רוסישן ייִדנטום, דוד פיינבערג, ד"ר לאַנדער, ד"ר העלמאַן און דער באַוואוסטער שרייבער ש. אַנ־סקי, וואָס זענען געקומען קיין לעמבערג, האָבן געפּרווט דערלייכטערן די לאַגע פון די ייִדן, און האָבן אין יאַנואַר 1915 געגרינדעט אַ הילפס־קאָמיטעט פאַר די גאַליצישע ייִדן.

(„תולדות התנועה הציונית בגליציה"
פון ד"ר נ. מ. געלבער)

שמואל פידערער (בן־משה)

דער בית־עם וואָס איז נישט געבויט געוואָרן

אין יאָר 1930 האָט מיך ר' נתן היקאַנד פאַרבעטן צו זיך און האָט מיר מודיע געווען, אַז ער איז גרייט צו שענקען אַ בוי-פּלאַץ, אויב מען וועט אויף אים אויסבויען אַ „בית-עם". איך האָב אים באַלד געפרעגט, וואָס פאַר אַ פאַרגיטיקונג ער וועט פאַרלאַנגען דערפאַר. ער האָט פאַרלאַנגט בלויז איין זאַך: ווען דער בוי וועט זיין געענדיקט, זאָל מען אויפהענגען דאָרט אַ טאַפעל מיט דער אויפשריפט, אַז נתן היקאַנד האָט געשענקט דעם בוי-פּלאַץ פאַרן בית-עם.

איך האָב באַלד צונויפגערופן די פאַרשטייער פון אַלע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס: התאחדות, ציונים כלליים, בית"ר און גראָסמאַניסטן, און אַלע האָבן דעם פּלאַן מיט פרייד אָנגענומען.

באַלד נאָכדעם האָט ר' נתן היקאַנד איבערגעשריבן דעם פּלאַץ פאַר אַן אייגענטום פון די ציוניסטישע פּאַרטייען אין שטאָט, און מיר האָבן אויך דעם בוי-פּלאַץ פיזיש איבערגענומען. עס איז פאַרבליבן אַ פאָטאָגראַפיע וואָס ווייזט די פאַרשטייער פון די פּאַרטייען בשעת דעם פיזישן און פּראַקטישן איבערנעמען פון דעם בוי-פּלאַץ. מען האָט באַלד גענומען אָפּרייניקן דעם פּלאַץ און צוגרייטן צום בויען.

אָבער מיר האָבן, ווייזט אויס, זיך נישט אָפּגעגעבן קיין דין־וחשבון וועגן די שוועריקייטן וואָס שטייען פאַר אונדז מצד דער שטאָט-פאַרוואַלטונג. באַלד ווער מיר האָבן דערלאַנגט די ביטע וועגן בויען אַ בית-עם — אַ נאַציאָנאַל-הויז — האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסער טומל אין שטעטל. די פּאָליאַקן האָבן דערפילט אין דעם אַ קאָנקורענץ פאַר דעם פּוילישן נאַציאָנאַל-הויז „גוויאַזדאַ", און זיי האָבן איינגעלייגט וועלטן מען זאָל אונדז דעם בוי נישט דערלויבן. פּוילן איז דאָך געווען אַ דעמאָקראַטישע מדינה, און די יידן זענען געווען אין שטאָט דער רוב פון דער באַפעלקערונג, און די פּאָליאַקן זענען געווען אין איר אַ קליינע מינדערהייט — אָבער קעגן יידן זענען זיי געווען שטאַרק. אונזער בירגערמייסטער מאַרצין קוביערניק, וואָס איז אויך געווען אַ סיים-דעפּוטאַט פונעם אומפּאַרטייאישן בלאָק פאַר מיטאַרבעט מיט דער רעגירונג (ער האָט אין משך פון דער גאַנצער קאַדענץ געלאָזט הערן אין סיים בלויז איין רעדע פון צוויי ווערטער: זיינער אַ חבר האָט אין סיים אַ ניס געטון, האָט ער אויפן הויכן קול געזאָגט „נאַ זדראָוויע" — צו געזונט) האָט געשלעפּט דעם ענין דריטהאַלבן יאָר, און איז צום סוף געקומען צום באַשלוס, אַז ס'איז בכלל נישט אין זיין קאָמפּעטענץ צו געבן די דערלויבעניש צום בוי, ווייל דאָס איז אַ געזעלשאַפטלעכע געביידע און וועגן דעם קען דעצידירן נאָר דער באַצירקסהויפּטמאַן. און ער האָט טאַקע באַלד די אַקטן איבערגעשיקט קיין זאַלישטשיק.

אונזער באַצירקסהויפּטמאַן קזשיזשאַנאָבסקי איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט און האָט דעם ענין געשלעפּט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, און אַזוי איז איינגאַנצן בטל געוואָרן דער אויפבוי פון אַ בית-עם איז אונזער שטעטל.

הכנת המגרש לבניין בית-העם במרכז — תורם המגרש ר' נתן היקאנד.

צוגרייטונג צום בוי פון בית־עם. אין צענטער — ר' נתן היקאַנד, וואָס האָט געגעבן דעם פּלאַץ צום בוי.

שלמה טרעמבאָוועלסקי

ווי מען איז געגאַנגען צו תשליך

ראש השנה, תיכף נאָכן פאַרענדיקן דאָס דאַווענען מנחה אין שיהל, אין בית־המדרש, און אין די קלויזן, האָבן זיך די מתפּללים אַרויסגעלאָזט צו גיין צו „תשליך". זיי האָבן שוין געוואַרט אין דרויסן ביי דער טיר פון בית-המדרש, און באַלד ווי יצחק דער חזן האָט זיך געשטעלט בראש, האָט מען זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון טייכל.

פון די בתי-התפילה האָט געפירט אַ גלייכער און קורצער וועג ביז צום טייכל, דירעקט צו דער בריק. געגאַנגען זענען אַלע מיט שווערע טריט, ווי באַלאַדן מיט אַ משא, יעדער פאַר זיך און מיט זיינע געדאַנקען. מיר קליינע „חברה-לייט" האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און האָבן זיך שטילערהייט אַוועקגעכאַפּט פון דער שטרענגער השגחה פון אונדזערע טאַטעס. מיר האָבן נאָך געהאַט פאַר זיך אַ גרויסע און וויכטיקע אַרבעט: צוצוגרייטן די „פּלאַטיליע", וואָס מיר האָבן יעדעס יאָר געלאָזט שווימען אויפן טייכל, וואו די יידן פון שטעטל האָבן אַריינגעוואָרפן אַלע זייערע זינד פון אַ גאַנץ יאָר, אַראָפּגעוואָרפן פון האַרץ און אויסגעשאָקלט פון די פּאָלעס פון זייערע בגדים.

צום צוגרייטן די „ליכט-פּלאַטיליע" האָבן מיר קודם-כל באַדאַרפט אַריבערפירן צום טייכל די אַלע ליכטעלעך וואָס מיר האָבן „אַרויסבאַקומען" נישט נאָר ביי אונז אין בית-המדרש, נאָר אויך אין אַנדערע קלויזן און שילעכלעך... עטלעכע טעג נאָך ראש-השנה פלעגט נאָך שמעיה שמש אַרומגיין אין בית-המדרש און אַרומזוכן די ליכטלעך, און אַז ער האָט זיי נישט געפונען — פלעגט ער אויסלאָזן זיין כעס אויף אונזערע טאַטעס און אַריינשיקן אין זיי אַ „רוח" ביז אין פערטן דור... מיר האָבן אים דערפאַר נישט געשוויגן, און פלעגן אים „מכבד" זיין מיט דעם „צונאָמען" וועלכן מיר האָבן אים צוגעפּאַסט: שמעיה „בוהאַי". גענומען האָט זיך דער צונאָמען דערפון, וואָס חנוכה, נאָכדעם וואָס שמעיה שמש האָט אָנגעצונדן די חנוכה-ליכטלעך און געזאָגט די ברכ:ה, האָבן מיר געדאַרפט זאָגן „ברוך הוא וברוך שמו, אָמן" — האָבן מיר שטאָט דעם אַלע אין כאָר אויסגעשריגן: „בוה שמעיה בוה". באַלד נאָך דעם האָבן מיר זיך געמוזט „אָפּטראָגן" פון בית-המדרש. מיר זענען אַוועק אין וויזשניצער קלויז און פאַרמאַכט די טיר מיט עטלעכע שטענדערס...

חוץ דעם אַריבערפירן די ליכטלעך איז געווען נאָך אַ צווייטע וויכטיקע אַרבעט: אַרויסצובאַקומען האָלץ פון פאַר-פאַרקענטן האָלץ-מאַגאַזין פון לייב שטיין. דער מאַגאַזין איז געשטאַנען ביים ברעג פון טייכל, און לייב שטיין האָט דאָרט געהאַלטן טרוקען האָלץ פאַר זיין בעקעריי. פון דאָרט פלעגן מיר אַרויסבאַקומען טרוקענע ברעטלעך, צוקלעבן צו יעדן פון זיי עטלעכע ליכטלעך און לאָזן זיי שווימען מיטן שטראָם פון טייכל. אַזוי פלעגן די ליכטלעך שווימען די גאַנצע צייט פון דער תפילה, פון זאָגן „תשליך", ביז זיי זענען צוגעקומען צו דער מיל, און דאָרט זענען זיי אַראָפּגעפאַלן מיטן וואַסער-פאַל ביים מיל-ראָד. און אונזער קינדערישע פרייד איז געווען גאָר גרויס, אַז מיר האָבן באַמערקט אויך ביי אונדזערע טאַטעס אַ צופרידענעם שמייכל. זיי האָבן מסתם געהאַט די זיכערקייט אַז זיי זענען פּטור געוואָרן פון אַ יאָר שווערע זינד, אַריינגעוואָרפן זיי אין טייכל, וואו זיי וועלן צוזאַמען מיט אונדזערע ליכטלעך צוקומען צום מיל-ראָד און דאָרט צעריבן ווערן, אַז קיין זכר וועט פון זיי נישט בלייבן...

און מיט געהויבענע קעפּ און פעסטע טריט, די שטריימלעך פאַרשאַרט אויף אַ זייט, האָבן זיי פאַרלאָזט די בריק פון טייכל, באַגלייט פון יצחק חזנ׳ס פריילעכע ניגונים.

הרחוב הראשי לפני מלחמת־העולם הראשונה. ברקע — בניין הכנסיה הפולנית.

די הויפּטגאַס פאַר דער ער־שטער וועלט־מלחמה. אין הינטערגרונד — דער בוי פון דער פּוילישער קירכע.

וואַלטער הויזפעלד (ניו יאָרק)

זכרונות פון דער אַמעריקאַנער היים

ווי איינער וואָס איז געבוירן אין טלוסטע און איז דאָרט אויפגעוואַקסן, וויל איך ביישטייערן צום „פנקס־טלוסטע" אַ ביסל זכרונות פון מיינע יונגע יאָרן אין שטעטל. איך וויל דערמאָנען אַ טייל פון די געשעהעניש, וועלכע האָבן מיך, גלייך ווי אַלע יונגע בחורים און מיידלעך, געבראַכט צו זייער אַ שנעלער רייפקייט, אין פאַרגלייך מיט קינדער אין אונדזער אַלטער, וואָס איך זע דאָ אין אַמעריקע; געשעהענישן וועלכע האָבן אונדז געמאַכט פאַר דערוואַקסענע מענטשן, וואָס מוזן פאַרגעסן אָן זייער יוגנט און נעמען זיך אַרבעטן, און שטרעבן צו פאַרזיכערן זייער עקזיסטענץ, זייער צוקונפט.

אונדזער פריע רייפקייט איז געווען אַ פועל־יוצא פון דעם אַלגעמיינעם מצב אין וועלכן מיר האָבן געלעבט, און פונעם שרעק פאַרן מאָרגן, וועלכן מיר האָבן אַזוי גוט פאַרשטאַנען און זיך אָפּגעגעבן וועגן אים אַ פולן דין־וחשבון. גלייכצייטיק זענען מיר פרי רייף געוואָרן אויך פּאָליטיש. יעדער פון אונדז האָט בעלאַנגט צו אַ פּאָליטישער אָרגאַניזאַציע, צו איינער פון די אָרגאַניזאַציעס וואָס האָבן צוגעזאָגט אונדז אַרויסצוציען פון פוילן און ברענגען קיין ארץ־ישראל. צי זענען מיר געווען אַלגעמיינע ציוניסטן אָדער רעוויזיאָניסטן, צי פּועלי־ציון און „הסתדרותניקעס", דער ציל איז געווען דערזעלבער — אַרויס! ווייל געוואוסט האָבן מיר, אַז אין שטעטל איז פאַר אונדז נישטאָ קיין עתיד, און מיר האָבן די לאַגע גאַנץ גוט אָפּגעשאַצט.

צווישן אונדזערע פּאַרטייען אין שטעטל פלעגן אַלעמאָל פאָרקומען מחלוקתן, מיט איטריגעס און מיט פאַרשידענע „מאַנעוורעס", בעיקר פאַר די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנ־גרעס. וועגן דעם געדענק איך דעם פאָלגנדיקן אינצידענט:

איך האָב פאַר דעם קאָנגרעס „פאַרזאָרגט" פאַר מיין פּאַרטיי די „שטימען" פון עטלעכע מענטשן, וואָס זענען געווען אומפּאַרטייאיש, זענען אָבער מיר צוליב געווען גרייט צו שטימען פאַר אונדזער פּאַרטיי. איך האָב פאַר זיי געקויפט „שקלים", און האָב געוואַרט אויף די רעזולטאַטן פון די וואַלן. האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן גאָרנישט געשטימט פאַר אונדז. זענען צוגעקומען צו מיר מיינע חברים ברוך קריצער און שטייניג און האָבן געפרעגט: „נו, וואָוו, וואו זענען די שטימען וואָס דו האָסט געדאַרפט אַריינברענגען?" איך האָב נישט געהאַט וואָס זיי צו ענטפערן. האָב איך מיך אינטערעסירט און געפרעגט די מענטשן, פאַר וועמען זיי האָבן געשטימט, האָבן זיי מיר די זאַך אויפגעקלערט אויף אַ גאַנץ נאַאיוון אופן: דיין ברודער מענדל (ער זאָל זיין אין ליכטיקן גן־עדן) האָט אונדז געבראַכט אַ צעטל און האָט געזאָגט, אַז וואָוו האָט געהייסן אַריינוואַרפן אָט־דעם צעטל און צוריקגעבן דעם צעטל וועלכן ער האָט פריער געגעבן. האָבן זיי געמיינט, אַז מענדל זאָגט — איז עס „תורת משה", ווייל ווער איז מענדל און ווער איז וואָוו... אַזוי האָב איך אויסגעפונען, וואו מיינע שטימען זענען אַהינגעקומען. אָבער איך בין אויף אים דערפאַר נישט ברוגז געווען — איך בין נאָך מיט אים מער שטאָלץ געווען. איך האָב געוואוסט אַז מיר אַלע שטייען אין פראָנט קעגן אַ געמיינזאַמען שונא, וואָס וויל אונדז אַלע איינשלינגען, אָן אַן אונטערשיד צו וועלכער פּאַרטיי מיר געהערן...

אַזוי האָבן מיר געלעבט און האָבן פון קיין יוגנט נישט געוואוסט. ערשט איצט, זייענדיק אין אַמעריקע, זע איך ערשט ווי שיין און גוט די יוגנט לעבט זיך אויס אין נאָרמאַלע פאַרהעלטנישן, פון וועלכע מיר האָבן קיינמאָל דעם טעם נישט געוואוסט. און דאָס אַלץ וואָלט זיך געווען געלוינט, ווען מיר וואָלטן כאָטש אַלע געווען דערלעבט דעם גרויסן נס פון מדינת ישראל, פון אַן אייגענער יידישער מדינה, פאַר וועלכער מיר האָבן ליידער אַזוי טייער באַצאָלט. אָבער צו אונדזער גרויסן באַדויערן האָבן נאָר איינצעלנע, גאָר וויי־ניקע, זוכה געווען דאָס צו דערלעבן.

מיר ליגט נאָך גאַנץ גוט אין זכרון אונדזער שטעטל טלוסטע און אַלץ וואָס איך האָב דאָרט אַדורכגעלעבט. איך געדענק מיין גוטן חבר שמשון מעלצער, פון וועלכן איך האָב אַ סך געלערנט — דאָס גאַנצע ביסל העברעאיש וואָס איך קען און געדענק נאָך. ער פלעגט מיר אָפטמאָל עפּעס אויפקלערן, און האָט אפשר געמיינט אַז וואָס ער רעדט צו מיר איז אַ „קול קורא במדבר", אָבער איך האָב אַלץ באַ־האַלטן אין מיין זכרון. און נאָך אַ זאַך האָב איך פון אים

משפחת הויזפעלד מוסרת ספר־תורה לבית־הכנסת.
די משפחה הויזפעלד גייט געבן אַ ספר־תורה אין שיהל אַריין.

געלערנט — ריסעווען מאַנאַגראַמען און מאָלן שילדן; און דערפאַר וועל איך אים תמיד דאַנקבאַר זיין, ווייל אַז איך בין געקומען קיין אַמעריקע, האָב איך געהאַט אַ „פאַך" אין האַנט. אַז מען האָט מיך געפרעגט, וואָס איך קען, האָב איך מיט גרויס שטאָלץ געענטפערט, אַז איך בין אַ שילדערמאַ־לער. און אַז מען האָט ווידער געפרעגט, אין וועלכער שול איך האָב געלערנט און ווער ס'איז געווען דער דירעקטאָר, האָב איך געזאָגט, אַז דעם נאָמען פון דער שול געדענק איך נישט, אָבער מיין לערער איז געווען שמשון מעלצער. איך בין, אמת, ביי דעם פאַך נישט געבליבן, ווייל דאָ מאָלט מען שילדן גאַנץ אַנדערש, אָבער איך האָב דאָך ביים אָנקומען געהאַט אַ פאַך אין האַנט, און נאָר אַדאַנק דעם וואָס שמשון מעלצער האָט מיך אויסגעלערנט.

קיין אַמעריקע בין איך נישט געפאָרן — נאָר אַנטלאָפן. איך האָב געהאַט די וויזע קיין אַמעריקע דריי מאָנאַטן פאַר דער מלחמה, אָבער איך בין נישט געפאָרן, ווייל איך האָב נישט געוואָלט איבערלאָזן מיין געטרייע מאַמע, עליה השלום. איך האָב מיך באַמיט צו באַקומען אַ וויזע אויך פאַר איר, און ווען די מלחמה וואָלט אויסגעבראָכן מיט צוויי מאָנאַטן שפּעטער, וואָלט איך עס אפשר געווען דורכגעפירט. אָבער ס'איז נישט געווען באַשערט...

איך וועל קיינמאָל דעם טאָג נישט פאַרגעסן. דאָס איז געווען מיטוואָך אינדערפרי, צוויי טעג פאַר דער מלחמה וואָס דער ימח־שמוניק האָט געבראַכט אויף דער וועלט, ווען מיין ליבע מאַמע איז צו מיר צוגעקומען און געזאָגט: „קינד מיינס, איך פאַרשווער דיך ביי מיין לעבן און בעט דיך — אַנטלויף! גאָט וועט העלפן, עס וועט זיך באַרואיקן, וועל איך נאָכקומען..." מיט אַ צעבראָכן האַרץ בין איך מיט מיין ברודער מאיר, וואָס איז מיט מיר דאָ אין אַמעריקע, גע־גאַנגען צו דער באַן־סטאַציע אַוועקצופאָרן קיין לעמבערג מיטן שנעלצוג. אויפן באַנהויף האָב איך שוין געטראָפן אַ סך יונגעלייט, דאַרונטער אויך מיינע חברים, וואָס זענען געפאָרן איינריקן צום פוילישן מיליטער כדי צו פאַרטיידיקן „דאָס פאָטערלאַנד". ביז לעמבערג איז מיט אונדז מיטגע־פאָרן גדליה גערטנער עליו השלום, זייער אַ ליבער און אויפריכטיקער בחור. דאָרט האָבן מיר זיך געזעגנט — און דאָס איז געווען זייער אַ טראַגיש געזעגנען. איך און מיין ברודער זענען אַוועק קיין וואַרשע, און פון דאָרט האָבן מיר זיך געלאָזט צו דער גרענעץ פון לאַטוויע. איך וואָלט געקענט אָנשרייבן אַ גאַנצן בוך, ווען איך וואָלט וועלן דערציילן וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט ביז מיר האָבן דערזען די „סטעטיו אָף ליבערטי" אין ניו־יאָרק.

נאָך מיין אָנקומען קיין אַמעריקע האָב איך באַלד גע־שריבן צו מיין מאַמע, צו מיין ברודער און צו מיינע פריינד. ביז 1941 האָב איך געקענט צו זיי שרייבן און האָב אויך באַקומען פון זיי אַן ענטפער. נאָך דער דייטשער אינוואַזיע איז די פאַרבינדונג אינגאַנצן אָפּגעהאַקט געוואָרן. אין יאָר 1940 האָב איך דערהאַלטן עטלעכע בריוו פון הערשעלע גערטנער (גדליה גערטנערס ברודער) פון דער דייטשער געפאַנגענשאַפט. איך האָב איך איבערגעשיקט אַ סך פעקלעך, דערנאָך האָב איך פון אים מער נישט געהערט. איך האַלט זיינע בריוו ביי מיר ביז היינטיקן טאָג.

קבוצת יוצאי טלוסטה בארצות־הברית.
אַ גרופּע טלוסטער לאַנדסלייט אין אַמעריקע.

שמואל פידערער (בן משה)

דער „אירגון יוצאי טלוסטה בישראל"

דער „אירגון יוצאי טלוסטה והסביבה בישראל" האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אין ישראל אין יאָר 1952. דער צוועק איז געווען צו העלפן די ניי־אָנגעקומענע „עולים", די געציילטע מענטשן און משפחות וועלכע האָבן זיך גע־ראַטעוועט פון דער פאַרניכטונג, אָדער רעפּאַטריאירטע פון ראַטנפאַרבאַנד, וואָס זענען געקומען אַהער פון פוילן.

אין גרינדונגס־קאָמיטעט זענען געווען: יוסף שעכנער, בן ר' יצחק ע"ה, יוסף שעכטער, בן ר' אַנטשל און איך, דער שרייבער פון די שורות, שמואל פידערער, בן ר' משה. מיר האָבן צוזאַמענגעשטעלט די סטאַטוטן און געלאָזט דעם אירגון לעגאַליזירן.

די ערשטע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג איז אויך געווען די ערשטע אַזכרה פאַר די קדושים פון אונדזער שטאָט. באַט־יליקט האָבן זיך אַלע לאַנדסלייט אין ישראל. מען האָט אויסגעוויילט אַ לייטונג פון זיבן מענטשן, פון תל־אביב און פון חיפה: יוסף בן יצחק שעכנער, מאיר שטערנליב, דב פעפער, דב הערנעס, ישראל גערטנער, יוסף שעכטער און שמואל פידערער. דער קאָמיטעט האָט איינשטימיק באַ־שטימט יוסף שעכנער ע"ה פאַרן פאַרזיצער פון קאָמיטעט און פונעם אירגון. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פרוכטבאַרע אַרבעט, וועלכע האָט געבראַכט פיל נוצן פאַר אונדזערע לאַנדסלייט.

מיר האָבן געגרינדעט אַ גמילות־חסד קאַסע, פינאַנציעל אַרויסצוהעלפן אונדזערע שטעטישע, סיי נייע עולים, סיי איינגעזעסענע. די קאַסע איז אַנטשטאַנען אויסשליסלעך מיט דער הילף פון אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל, וועלכע האָבן זיך גאָר וואַרעם אָפּגערופן און האָבן צוזאַמענגע־שטעלט אַ סומע, וואָס האָט אונדז דערמעגלעכט צו געבן אַ הלוואה יעדן איינעם וואָס האָט זיך דאַרין גענויטיקט. ביי דער גרינדונג פון דער גמילות־חסדים קאַסע האָבן זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט די חברים פון קאָמיטעט פרוי מאַשאַ שדמי און נתן מיימון. זיי האָבן פאַר אָט־דער טעטיקייט אַוועקגעגעבן אַ סך צייט און אַרבעט, אויסדויער און געדולד.

זייט דער ערשטער אַזכרה אין יאָר 1952 האַלטן מיר אָפּ יעדעס יאָר אַן אַזכרה צום אָנדענק פון די קדושים, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַציישע רוצחים. דער יאָרצייטסטאָג איז באַשטימט געוואָרן לויט דעם טאָג פון דער גרויסער „אַקציע" אין טולסטע, וואָס איז פּאַרגעקומען כ"ב אייר תש"ג, 27־סטן מאַי 1943. די אַזכרות קומען פאָר יעדעס יאָר אין תל־אביב אָדער אין חיפה. בלויז איינמאָל איז די אַזכרה פאָרגעקומען אין ירושלים, בשעת מיר האָבן אויפגעהאַנגען דעם „לוח הזכרון", אַ טאָוול מיט אַן אויפ־שריפט צום אָנדענק פון אונדזערע קדושים, אין „מרתף השואה", אין דעם קעלער וואָס איז געווידמעט דעם אָנדענק פון די פאַרניכטעטע יידישע קהילות.

אַ גרויסן טייל פון אונדזערע דערגרייכונגען האָבן מיר צו פאַרדאַנקען אונדזער חבר יוסף שעכנער (בן יצחק) ע"ה, וואָס איז געווען פאַרזיצער פונעם אירגון ביז צו זיין פרי־צייטיקן און פלוצימדיקן טויט. ער איז געווען איבערגעגעבן דעם אירגון מיטן גאַנצן האַרץ און איז שטענדיק געווען גרייט צו העלפן. ער וועט אַלעמאָל בלייבן פאַר אונדז אַ סימבאָל פון איבערגעבנקייט און אַ מוסטער פאַר אַלע וואָס זענען ממשיך די אַרבעט פון אונדזער אירגון.

מיט עטלעכע יאָר צוריק איז אויפגעקומען דער פּראָ־יעקט פון אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך צום אָנדענק פון אונדזער חרב־געוואָרענער קהילה. מיר האָבן זיך דאַן מיט דעם

יוצאי טלוסטה בישראל באסיפת־אזכרה.
טלוסטער לאַנדסלייט אין ישראל ביי דער אזכרה פון די קדושים.

פראַיעקט געווענדעט צו אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע. צום גליק זענען אייניקע פון אונדזערע אַמעריקאַנער לאַנדס־לייט געקומען אויף אַ באַזוך קיין ישראל, צווישן זיי שבתי געלבאַנד מיט זיין פרוי, פעלדמאַן מיט זיין פרוי און א. וואל מיט זיין פרוי. זיי האָבן דעם פראַיעקט וואַרעם אויפ־גענומען, און אַ דאַנק די אָנשטרענגונגען פון דעם פאָרזיצער פון דער אַמעריקאַנער לאַנדסמאַנשאַפט חבר וואַלטער (וואַ־ווע) הויזפעלד האָבן מיר באַקומען צוויי טויזנט דאָלאַר צום אַרויסגעבן פונעם בוך, מיט אַ צוזאָג צו געבן נאָך מער, אויב מען וועט זיך נויטיקן. גלייכצייטיק האָבן מיר דורכ־געפירט אַ זאַמלונג אויך אין ישראל, וועלכע האָט געגעבן אַ גוטן דערפאָלג, און אַזוי זענען מיר דערגאַנגען צום ציל וואָס מיר האָבן זיך פאָרגענומען — אַרויסצוגעבן אַ בוך צום אָנדענק פון אונדזער שטעטל טלוסטע.

קבוצה של ניצולי השואה בישראל.
אַ גרופּע געראַטעוועטע טלוסטער אין ישראל.

וואַלטער הויזפעלד

די לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע

ווײַבאַלד איך בין געקומען קיין אַמעריקע, בין איך באַלד צומאָרגנס געגאַנגען צו אונדזערע טלוסטער לאַנדס־לייט און בין געוואָרן אַ מיטגליד אין טלוסטער פאַראיין. איך האָב מיך באַטייליקט אין אַלע פאַרזאַמלונגען און האָב געזען אַז זיי זענען זייער טעטיק אויפן געביט פון העלפן אונדזערע טלוסטער לאַנדסלייט. איך האָב נאָך גוט געדענקט און אָפּ־געשאַצט די הילף וואָס זיי האָבן געשיקט קיין טלוסטע פאַר דער מלחמה — טויזנטער דאָלאַרן פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע און צו צוויי־טויזנט דאָלאַר יעדעס יאָר אויף פּסח. איך האָב באמת געקענט זיין שטאָלץ אויף זייער טעטיקייט.

ענדלעך איז געקומען דער טאָג וואָס האָט געבראַכט די גרויסע און גוטע נייעס, אַז די צווייטע וועלט־מלחמה איז געענדיקט. עס איז געקומען אַ בריוו פון יוסף שעכטער, שלמה שוחט׳ס זון, און פון יאָסל שוחט׳ס זון מיט דער רשימה פון אַלע לעבנגעבליבענע שוועסטער און ברידער פון אונדזער שטעטל טלוסטע. מיר האָבן צונויפגערופן אַ פאַרזאַמלונג, און איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם מאָמענט, ווי דער סעקרעטאַר, הערש־דויד האַלבערשטאַמ׳ס פעטער, האָט געלייענט דעם בריוו, און האָט נישט נאָך־געלייענט דעם נאָמען פון מיין ברודער. איך האָב טעלע־גראַפירט צו יאָסל שעכטער, האָט ער מיר געענטפערט מיט אַ בריוו און מודיע געווען, אַז ער ווייסט נישט וואָס מיט מיין ברודער איז געשען. וואָס מיט אים איז געשען האָב איך מיך ערשט שפּעטער דערוואוסט.

מיר האָבן דעמאָלט געגרינדעט דעם טלוסטער רעליף (הילפס־קאָמיטעט) און האָבן זיך אינטענסיוו גענומען צו דער אַרבעט. ליידער זענען געבליבן געציילטע מענטשן צו דער אַרבעט, אָבער דער דערפאָלג איז געווען אַ גרויסער. קיינער פון אונדז האָט נישט געשפּאָרט קיין צייט און קיין מי, מיר האָבן געזאַמלט אַ סך געלט און געשיקט אַ סך פּעקלעך, און מיר האָבן געהאַט אַ גרויסע פרייד צו הערן פון אונדזערע נאָענטע, פון קרובים און גוטע־פריינד, אַז זיי לעבן און מיר קענען זיי מיט עפּעס העלפן. גאָר אינטענסיוו האָט געאַרבעט אונדזער לאַנדסמאַן הירש, וועלכער האָט אָפּטמאָל געשריבן מער ווי צוואַנציק בריוו אַ טאָג. מיר האָבן אויך אַ סך צו פאַרדאַנקען יואל פעלדמאַן, דעם זון פון גדליה פעלדמאַן פון וואַרוואַלינצע, וואָס האָט אונדז פינאַנציעל אַ סך געהאָלפן. (ער איז מיינער אַ קוזען — זייז

טאַטע און מיין מאַמע זענען געווען שוועסטער און ברודער. זיין שוועסטער, רבקה ברוקנער, לעבט אין ישראל.)

שפּעטער האָט גאָט געהאָלפן, און אַ טייל פון אונדזערע געראַטעוועטע ברידער און שוועסטער זענען געקומען קיין אַמעריקע. דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נײַ קאַפּיטל אין דער טעטיקייט פון אונדזער פאַראיין. אַ צייט שפּעטער האָבן מיר באַשלאָסן אויפצושטעלן אויפן בית־עולם אַ מצבה צום אָנדענק פון די טלוסטער קדושים, אַ מצבה צו וועלכער מיר זאָלן קענען גיין אויף קבר־אבות. די מצבה האָט געקאָסט זייער אַ סך געלט, מיר האָבן דריי יאָר געזאַמלט, ביז מיר האָבן דעם שטיין אויפגעשטעלט. אין דער לעצטער צייט האָבן מיר זיך אונטערגענומען צו פאַרהעלפן אַרויסגעבן דעם „ספר טלוסטע", וואָס דאַרף זיין אַן אייביקער דאָקו־מענט, אין וועלכן אונדזערע שטעטישע וועלן לייענען וועגן דער שיינער פאַרגאַנגענהייט פון אונדזער שטעטל און וועגן דעם שרעקלעכן חורבן וואָס די נאַצישע באַנדעס האָבן דאָרט געמאַכט. די מערדער וואָס האָבן אומגעבראַכט דאָס גאַנצע יידנטום פון פּוילן און פון מערב אייראָפּע.

איך מוז דאָ דערמאַנען, אַז אין אַמעריקע עקזיסטירן צוויי טלוסטער פאַראיינען: דער פאַראיין פון די „אַלטע" און פון די „יונגע" (אַזוי רופן זיי זיך). די צוויי פאַראיינען האָבן צווישן זיך גאָר אַ שוואַכן קאָנטאַקט. די „אַלטע" טלוסטער זענען שוין זייער לאַנג אין אַמעריקע און האָבן שוין פאַרלוירן דעם סענטימענט און די ליבשאַפט צו דעם שטעטעלע, וואָס איז ביי אונדז אַזוי ליב און טייער. זייער פאַראיין איז פינאַנציעל אַ סך שטאַרקער, זיי האָבן גרויסע סומען געלט אין דער קאַסע, אָבער זיי ווילן דערמיט גאָרנישט טון פאַר זייערע שטעטישע.

אַז איך האָב איבערגענומען די „ממשלה" אין פאַראיין פון די „יונגע" טלוסטער, האָב איך געפּרואווט פאַראייניקן בײדע פאַראיינען, אָבער די „אַלטע" האָבן דערפון נישט געוואָלט הערן. אין דער צייט ווען מיר האָבן גערעדט וועגן שטעלן די מצבה צום אָנדענק פון די קדושים, האָב איך מיך ווידער געווענדעט צום אָנפירער פון די „אַלטע" טלוסטער און געוואָלט זיי צוציען צו דער אַרבעט, אָבער זיי האָבן געענטפערט מיט אַ גרויסן „ניין". דער תירוץ איז געווען — הלמאַי האָבן מיר זיי נישט גערופן באַלד צו די ערשטע זיצונגען ווען מיר האָבן אָנגעהויבן רעדן וועגן דער מצבה. עס האָט נישט געהאָלפן קיין פאַרענטפערן זיך, אַז זיי האָבן דערמיט גאָרנישט פאַרלוירן, אַז מיר האָבן געמאַכט אַלע פאַרבערייטונגען און זיי קומען אַזויצוזאָגן „צום גרייטן". זיי האָבן בשום אופן נישט געוואָלט זיך באַטייליקן, און מיר האָבן די מצבה אויפגעשטעלט מיט אונדזערע אייגענע כוחות. בלויז איינער פון זיי, דער חבר הירש, האָט אונדז מיטגע־האָלפן, און ער קומט צו אונדזערע פאַרזאַמלונגען, כאָטש ער בעלאַנגט צום פאַראיין פון די „אַלטע". דאָסזעלבע איז אויך געווען מיטן יזכור־בוך, פאַר וועלכן זיי האָבן ביז היינט קיין איין סענט נישט געגעבן. זייער טענה איז געווען — מען דאַרף נישט קיין בוך, און מען האָט נישט געדאַרפט די מצבה.

איצט האַלטן מיר ביים אַרויסגעבן פונעם יזכור־בוך, פונעם „ספר טלוסטע", און איך וויל האָפן אַז אַלע טלוסטער אויף דער גאַנצער וועלט וועלן דאָס בוך לייענען און עס וועט אין זיי דערוועקן דער געדאַנק: „מאַין באת", פון וואַנען שטאַמסטו און פון וואַנען קומסטו. און זיי וועלן זיך דערמאַנען, אַז מיר שטאַמען אַלע פון דעם שטעטל טלוסט (טויסט), פון וועלכן מיר קענען זיך נישט אָפּזאָגן און מיר טאָרן עס נישט פאַרגעסן ווי לאַנג מיר לעבן. זאָל דאָס וואָרט „טלוסט" זיין פאַר אונדז אַ סימבאָל פון אייביקער פריינדשאַפט און איבערגעבנקייט, פון אחדות און סאָלידאַ־ריטעט צווישן אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אויף דער גאָרער וועלט.

מצבת־זכרון לקדושי טלוסטה
בבית־העלמין בניו־יורק.

חורבן העיר בתקופת השואה

דער חורבן פון דער שטאט

לזכר עולם
לקדושי קהילת טלוסטה
שהושמדו על ידי הנאצים
והאוקראינים בשנים תש"ב תש"ג
בגיטו ובמחנות עבודה
שבסביבה

ארגון יוצאי טלוסטה והסביבה בישראל

כ"ב באייר
יום האזכרה

חורבן העיר

ברל גליק

חמש שנים של מלחמה והשמדה

א. לפני מלחמת־העולם השניה

העיירה טלוסטה שוכנת (ואולי נכון לומר: היתה שוכנת) בגליציה המזרחית ליד הדרך הראשית שהוליכה מלבוב לטשרנוביץ. גם מסילת־הברזל לבוב־טשרנוביץ עברה ליד עירנו. העיר היתה שייכת לפלך זאַלעשטשיקי ולמחוז טשורטקוב. מספר תושבי העיר בתקופה שלפני מלחמת־העולם השניה היה כשבעת אלפים, מהם כאלפיים יהודים, אלפיים פולנים ושלושת אלפים אוקראינים. בבחירות למועצת העיריה, שהיו נערכות אחת לשש שנים, היו היהודים מקבלים נציגות יותר גדולה, ממה שהגיע להם לפי היחס המספרי. בדרך כלל היו היחסים בין האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית טובים למדי. חלק קטן מתושבי העיר היהודים, בערך 20%, היו עוסקים במלאכות שונות, ואילו 80% הנותרים עסקו במסחר וברוכלות. המסחר בתבואה היה מפותח מאוד בעירנו. טלוסטה היתה המרכז החשוב ביותר למסחר בתבואה בפודוליה כולה, והשערים שנקבעו שם בימי השוק פורסמו בעתונות המסחרית. מצבם החומרי של יהודי העיר היה בדרך כלל משביע רצון. התקיימה בעיר אגודה לאשראי (זוויאַנזעק קרעדיטאָווי), שהיתה נותנת הלוואות לסוחרים ובעלי־מלאכה; היתה גם קופת גמילות־חסדים, שהיתה מחלקת הלוואות ללא רבית ובתשלומים נוחים. כל שנה לפני חג הפסח היתה ה„לאנדסמאנשאפט" של בני־עירנו באמריקה שולחת לעירנו כמה מאות דולרים על מנת לחלקם בין הנצרכים. את הכסף הזה היו מחלקים יחד עם הסכומים שנאספו במקום כ„מעות־חיטין", לסיפוק צורכי החג לעניי המקום.

מבחינה פוליטית השתייכו תושבי העיר לתנועות שונות. היו בעיר אגודות ציוניות מכל הזרמים, אגודה של בונדאים ושל „אגודת־ישראל". ילדי ישראל היו לומדים בבית־הספר הכללי ונוסף לכך גם ב„חדר". הבנות לא למדו ב„חדר" אלא בבית־הספר לבנות „בית־יעקב", שהיה מאורגן ומסודר כהלכה. היתה בעיר ספריה ציבורית ולידה אולם־קריאה. היו גם כמה יהודים בעלי השכלה אקדמאית: ארבעה רופאים, שישה עורכי־דין ושופט יהודי אחד.

בראש הקהילה עמד בשנים האחרונות ר' מאיר קליינר, שהיה בעל־אחוזה אמיד, יהודי ירא־שמים וחסיד של הרבי מטשורטקוב. רבה האחרון של טלוסטה היה ר' שמואל־אבא חודורוב, בנו של הרב הגאון הנודע ר' פינחס חודורוב, שהיה נצר מגזע האדמו"רים מקוסוב.

בטלוסטה היה בית־כנסת גדול בעל ערך היסטורי, וכן כמה בתי־כנסת (קלויזן) ובית־מדרש. בית־המדרש היה חדש ונקרא על־שם דבורה בראקסמייער, שבנתה אותו בכספה, ללא השתתפות הציבור. מבין בתי־הכנסת נודעים היו הקלויז של חסידי טשורטקוב, והקלויז של חסידי ויזשניץ וחסידי קופיטשי־ניץ. בתי־הכנסת ובתי־המדרש היו תמיד מלאים מתפללים; תמיד היה בוקע ועולה מתוכם קול תפילה וקול תורה.

אחת הנקודות החשובות בתולדותיה של טלוסטה היא „התגלותו" של הבעש"ט (בעל־שם־טוב) בעת שהיה מתגורר בטלוסטה ובסביבותיה. מאותה תקופה נשארו בידינו כמה וכמה סיפורי־אגדה, והרי אחד מהם:

בתקופת התגלותו היה הבעש"ט מלמד־תינוקות בכפר קושילובצה, המרוחק כשנים־עשר ק"מ מן העיר. יום־יום, בין בקיץ ובין בחורף, היה יוצא לפנות בוקר לטבול בנחל. בימי הכפור הגדול, כשהנחל היה מכוסה שכבת קרח, היה הבעש"ט חוטב לו „פתח" בתוך הקרח ויורד לטבול במים. גוי אחד, שראה את התנהגותו זו של ה„ראבין", היה מקדים ושוטח מעט קש על הקרח, והבעש"ט היה שקוע „בעולמות העליונים" ולא הרגיש כלל שאין רגליו נוגעות בקרח. פעם הקדים הבעש"ט לבוא אל הנהר ותפס את הגוי „בשעת מעשה", בשעה שפיזר את חבילת הקש על הקרח. הרבי שאל את הגוי, איזו מבין שלוש הברכות הוא שואל ומבקש ממנו: עשירות, אריכות־ימים, או בנים מהוגנים. הגוי ענה בתמימות: „רבי, בוחר אני בכל שלושת הדברים גם יחד". נענה לו הבעש"ט ובירכו כפי שביקש. וברכתו של הבעש"ט נתקיימה. משפחתו של אותו איכר היתה ידועה בכל הסביבה כמשפחה עשירה ומהוגנת, וכל בני המשפחה היו מאריכים ימים על פני האדמה

לאחר שעזב את קושילובצה, היה הבעש"ט מלמד־תינוקות בטלוסטה. גם אמו של הבעש"ט היתה בטלוסטה, ושם נפטרה ונטמנה בבית־העלמין. בעניין המצבה שעל קברה היו מספרים במקומנו את הסיפור הבא. המצבה הוקמה על־ידי אחד מנכדי הבעש"ט. כשבא הנכד לטלוסטה, להקים מצבה על קבר אמו־זקנתו, לא ידע איש את מקום קבורתה. מה עשו? הפקידו את המצבה בידי כמה יהודים ואמרו להם להעלותה לבית העלמין. היהודים נשאו את המצבה והעלוה לבית־העלמין, עד שעיפו והמצבה נפלה מידיהם, ויהי הדבר לאות ומופת, כי שם מקום קבורתה של הצדקת. במקום ההוא הוקמה המצבה ושם היא עומדת „עד היום הזה".

מלבד מצבת קבורת אמו של הבעש"ט נשאר עוד זכר ממשי מתקופת שהותו בעירנו. עד לימי השואה קיימת היתה בעיר מקווה מיוחדת, שבה היה טובל, והיא נקראה בפי כול: „המקווה של הבעל־שם־טוב"

ב. ראשית מלחמת־העולם השניה

מיד לאחר שהותקפה פולין על־ידי גרמניה, ביום 1 בספטמבר 1939, פרצה בהלה בעיר. המוני פליטים, פולנים ויהודים כאחד, התחילו נוהרים לעבר הגבול הרומני, וכולם עברו על־פני עירנו, שהיתה מרוחקת רק 24 ק״מ מעיר הגבול זאלעשטשיקי. התקדמות הגרמנים היתה מהירה מאוד, וכעבור ימים מעטים התחילו בורחים גם מטלוסטה, בעיקר בני הנוער והאינטליגנציה שבעיר. היו בעיר גם פליטים רבים מסטאניס־לבוב, וכל אחד רצה לעזוב את העיר מהר ככל האפשר ולהגיע לרומניה. רבים הצליחו גם להשיג את מטרתם בדרכים שונות.

ביום א׳, 17 בספטמבר 1939, הגיעה ידיעה מבורשטשוב, כי הצבא האדום עבר את הגבול בשעה שתיים בלילה. איש לא נתן אמון בידיעה זו, אך היא נתאמתה עוד באותו יום. בשעה 11 לפני הצהרים נכבשה העיר על־ידי הצבא הסובייטי שסגר מיד את הגבול ופיצץ את גשר־המעבר שעל פני הדנייסטר. הפליטים שלא הספיקו לעבור את הגבול, נשארו מעבר זה של הגבול, תחת שלטון סובייטי.

בתקופת השלטון הסובייטי חל שינוי רב בחיי האוכלוסיה היהודית, ובעיקר בחיי הסוחרים, שנאלצו ברובם לחסל את עסקיהם. הסוחרים הגדולים עזבו את העיר והתיישבו בערים יותר גדולות, כגון טשורטקוב וקולומיה. חלק מן הסוחרים הזעירים קיבלו „פאטנטים״ (רשיונות) והורשו לקיים את עסקיהם. המעבר לא היה קל, אך לאט־לאט הסתדרו העניינים, והחיים חזרו למסלולם הרגיל. בשטחים מסוימים אפילו השתפר המצב. הסובייטים שיפרו את המצב הסאניטרי בעיר, והקימו בית־חולים גדול עם מחלקה מיוחדת ליולדות. גם בית־המרחץ היהודי שופץ והועמד לרשותה של כל האוכלוסיה בעיר. כך נמשכו העניינים קרוב לשנתיים, עד 22 ביוני 1941.

ג. הגרמנים מתקיפים את ברית־המועצות

ביום א׳ 22 ביוני 1941, בשעה 6 לפנות־ערב. שעה שהרחובות המו מרוב אדם, הגיח לפתע אווירון גרמני ופתח ביריות על האנשים המתהלכים ברחובות. לא היו קרבנות בנפש, אך הדבר עורר בהלה גדולה בעיר. בהודעות־הראדיו נמסר, כי הגרמנים מתקדמים ומתקרבים אל אזורנו. ב־29 ביוני הגיעו לעיר פליטים מרומניה, שנמלטו לעבר הגבול הסובייטי. הופעת הפליטים עוררה שוב בהלה בעיר, ורבים מבני הנוער התכוננו גם הם להימלט לברית המועצות. תנועת הפליטים גברה מיום ליום ונמשכה שלושה ימים. ביום ג׳ לפנות ערב, 1 ביולי 1941, פינו גם מוסדות השלטון הסובייטיים את העיר.

באותו יום ג׳, ו׳ בתמוז תש״א, נפטר בטלוסטה חותני ר׳ שמואל מלצר ז״ל. הוא נפטר בהיותו בן שבעים ושתים והניח משפחה ענפה — ארבעה בנים (הצעיר שבהם, שמשון, כבר היה אז בארץ־ישראל), שלוש בנות, וגם נכדים רבים. לפני הלוויה נקהלו ליד הבית אנשים רבים — בני משפחה, שכנים, ידידים ומכרים, וכנהוג וכמקובל, היו בנותיו וכלותיו של הנפטר מקוננות ומבכות אותו. במשרד הנ.ק.ו.ד שבעיר נודע דבר ההתקהלות, והנ„נאטשאלניק״ (המפקד) בכבודו ובעצמו בא במכוניתו, לראות מה פשר ההתקהלות. הוא לא סמך על דברי הנאספים, שכל כוונתם ללוות את הנפטר לבית־עולמו, אלא פילס לו דרך אל ארונו של המת וביקש לגלות את פניו... לאחר זה פנה אל קהל המלווים ואמר: סבור אני, שאם אדם חי וכילה את שנותיו ונפטר על משכבו, אין לקונן עליו ולבכותו. יש להתנחם בכך, שאפשר ללוותו למנוחת עולמים בכבוד רב כל כך. לנו, לאנשי הצבא בוודאי לא נכונה הלווייה כזאת... אחר־כך נפרד מן הקהל בידידות, וכעבור שעות מעטות עזבו כולם את העיר.

ד. ההפצצה

נסיגת הצבא האדום נמשכה עד יום ו׳, 4 ביולי 1941. ביום ו׳ נפסקה תנועת הצבא, והעיר נשארה ללא שלטון. התושבים התחבאו איש־איש בביתו והרחובות נתרוקנו. בחור כבן עשרים העז להיראות ברחוב וגרם לבהלה, וכמעט גרם לאסון: אחד מאחרוני החיילים הסובייטיים חשד בו שהוא מרגל והתחיל רודף אחריו. הבחור הסתתר באחד הבתים ונעלם מעיניו. נראה היה לו לחייל שהסתתר בבית מארקוס (מאניע) שווארץ. הוא ניגש אל הבית, התבונן בחלון, ולבסוף זרק רימון־יד לתוך הבית. למזלה של משפחת שווארץ הספיקו כולם להסתתר בבונקר, ואף את אמם הזקנה, ששכבה על ערש־דווי, לקחו עמם, וכך עבר המקרה ללא אבידות בנפש.

ביום ו׳ לפנות ערב עברה הרכבת האחרונה מטשרנוביץ לעבר הגבול הסובייטי. היתה זו רכבת ארוכה ביותר, ועל כן ניתקו הרוסים שמונה קרונות והשאירו אותם בטלוסטה, כדי לאפשר לרכבת כולה להתקדם במהירות. בשבת לפנות בוקר ניגשו כמה תושבים, יהודים, פולנים ואוקראינים, לראות מה יש בתוך הקרונות שנשארו; פתחו אחד מהם וראו שהוא מלא אריגים יקרים, זהב ותכשיטים. מיד התחילו להריק את הקרון, וכן הריקו שלושה קרונות נוספים, שהיו מלאים דברי־ערך. שאר ארבעת הקרונות היו מלאים פצצות.

בשעות אחר־הצהרים פשטו שמועות, שהסובייטים עומדים לפוצץ את הפצצות שבתוך הקרונות. כל אנשי העיר היו אחוזי פחד, אך איש לא ידע לאן לברוח, על כן נשארו כולם בבתיהם. ואומנם הוצתו הקרונות בשעה ארבע בערך. נשמע קול נפץ אדיר, כל הבתים שבעיר נזדעזעו, ובקוטר של עשרה ק״מ נופצו כל השמשות מחמת הדף האוויר. אוקראיני אחד נהרג, אך פרט לכך לא היו אבידות בנפש בהתפוצצות הזאת.

יום א׳ עבר בשקט גמור. חיילים לא נראו עוד בעיר, חזרו רק כמה פליטים, יהודים מקולומיה, הורודנקה ושניאטין, שנמלטו לעבר הגבול הסובייטי ונאלצו לחזור.

אור ליום 7 ביולי, ביום חגו של „איוואן הקדוש״, התנפלו האוקראינים שבעשרים ושניים הכפרים שמסביב לטלוסטה על היהודים תושבי הכפרים האלה והרגו כמעט את כולם. בהתנפ־לויות האלה נהרגו למעלה ממאתיים נפש. המתנפלים השתמשו למעשי ההרג בגרזנים ושאר כלי משחית. רק בכפר אחד, בוואָרוואָלינצה, לא נגעו לרעה ביהודים. גם בעיירה אולאש־קובצה (לאשקיוויץ) נהרגו כארבעים נפש. כמה יהודים מתושבי העיירה הזאת הצליחו להימלט והגיעו לעירנו.

בטלוסטה עצמה לא הצליחו המרצחים האוקראיניים לבצע את זממם, תודות להתערבותו של הכומר האוקראיני איזבולסקי. הוא הציב בכל הדרכים שהובילו העירה אוקראינים נאמנים והגונים, שמנעו את כניסתם של הרוצחים. ביום ב׳ לפנות בוקר, ביום 7 ביולי, ניסתה קבוצת בריונים, מצוידת בגרזנים ובשקים, לחדור העירה, כדי לערוך טבח ולבוז בז. אולם האוקראינים המקומיים נלחמו בהם ולא הניחום לבוא העירה. הכומר עצמו התהלך כל היום ברחובות העיר והרגיע את היהודים המבוהלים. גם במשך כל תקופת הכיבוש הנאצי, היה מנחם ומעודד את היהודים הנתונים בצרה. הוא לא אבה גם להיות שותף להתלהבות שגילו בני עמו נוכח הכיבוש הנאצי. בכל הערים והכפרים הסמוכים הקימו האוקראינים גלי־עד — „מוגילה" בלשונם — לכבוד כניסת הגרמנים, שהבטיחו לכונן אוקראינה עצמאית לאחר שינצחו במלחמה. בכל מקום ומקום יצא הכומר יחד עם התושבים „לקדש" את הגל. רק בטלוסטה סירב איזבולסקי לעשות כן, והגל שבטלוסטה היה היחיד בסביבה כולה, שלא קיבל את ברכתו של הכומר.

גם הכומר הפולני היה מזהיר כל הזמן את בני עדתו ומשפיע עליהם, לבל יגאלו את ידיהם בדם יהודים. באחת מדרשותיו הזכיר את הכתוב בפרשת „וילך": „ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא..." ואמר: עתה הסתיר ד׳ פניו מעם היהודים ויתן אותם בידי מבקשי נפשם. אך אל לנו להרע להם, פן יחרה בנו אף ד׳ ועשה לנו כאשר עשה ליהודים. דבריהם של הכמרים לא היו לריק. עובדה היא, כי בטלוסטה העיר סבלו היהודים מעט מאוד מידי שכניהם הפולנים והאוקר־אינים.

ה. בצל שלטונם של המאדיארים

ימים אחדים אחרי נסיגת הצבא הרוסי הופיע בשעות הבוקר חיל־החלוץ של הצבא המאדיארי. הם לא התעכבו בעיר; רק חלפו על פניה, ובצאתם את העיר התפלגו ופנו לכיוונים שונים. לפנות ערב הגיעה פלוגה מוגברת של מאדיארים עם מפקדה צבאית, והשתקעו בעיר. כל זה עבר בשקט גמור, ובכל זאת חששו היהודים להיראות ברחוב והיו שרויים בדאגה. כעבור ימים אחדים הגיעה לעיר פלוגה של פרשים, ואלה הכניסו מיד את סוסיהם אל בית־המדרש הגדול ואל פרוזדור בית־הכנסת הגדול. הם התחילו מפרקים את הגדרות שליד בתי היהודים ונוטלים את העצים להסקה, ולאחר מכן התחילו מפרקים גם בתיהם של יהודים שנעדרו מן העיר, ואף בעצי האלמימר שבבתי־הכנסת שלחו ידם. הכומר האוקראיני ניסה להשתדל אצל המפקדה ולהפסיק את מעשי ההרס האלה, אך לא הצליח בזה.

כעבור זמן קצר הגיעה פקודה, שחייבה את היהודים למסור את מקלטי־הרדיו שברשותם למפקדה תוך שלושה ימים; אולם היהודים התחכמו ומסרו את מקלטיהם לשמירה למכריהם הלא־יהודים. מיד לאחר זה התחילו המאדיארים מגייסים יהודים לעבודות שונות. כגון עבודות שירות וניקוי. זה היה בתקופה, שבה לא נראו עדיין הגרמנים בעירנו.

בליל שבת, ט׳ באב תש"א — 1 באוגוסט 1941, הובאו לעירנו במכוניות־משא כאלפיים יהודים מהונגריה, מאיזור הקארפאטים. היו אלה יהודים אדוקים ברובם, ביניהם רבנים רבים, והם הביאו אתם את כל רכושם, את בגדיהם, ואף את כלי־המיטה. מיד הוקם ועד של שנים־עשר חברים עם יעקב פעל בראשו, כדי לטפל במגורשים ולהקל את מצבם הקשה. תודות להשתדלותם של יהודי הונגריה הוצאו הסוסים מבית־המדרש ומבית־הכנסת, והוכנסו שמה יהודים הונגריים. במשך השבוע הגיעו עוד ארבעת אלפים יהודים מגורשים. יותר מזה לא הסכימה המפקדה ההונגרית לקבל; המשלוחים שהגיעו לאחר מכן הופנו לבורטשטשוב או לסקאלה. בעיירה יאזלוביץ התנפלו האוקראינים על קבוצת יהודים הונגריים והניסו אותם אל בית־היראה; רבים מהם נורו ונהרגו וגופותיהם הושלכו אל נהר הסטריפה. היו גם מקרים, שאנשים חיים הושלכו המימה וטובעו. גופות ההרוגים היו קשורות זו לזו בתיל דוקרני, ברוב המקרים. גוויות רבות נימשו מן המים על־ידי יהודים בעיירה איסטיטשקי ובעיר זאלעשטשיקי והובאו לקבר ישראל.

בהשוואה לערים אחרות היה אז המצב בעירנו שקט ותקין. עם בואם של היהודים ההונגריים הפכה העיירה כולה לשוק גדול. היהודים האלה מכרו חלק רב מן החפצים שהביאו אתם, מי מאונס, כדי להחיות את נפשו, ומי מרצון, מתוך אי־ידיעה לאן יוגלה ומה יעלה בגורלו. את החפצים קנו בעיקר האיכרים מן הסביבה הקרובה. ועד־העזרה לפליטי הונגריה עבד במרץ רב ובמסירות־נפש. הוקמו ועדות לעניינים השונים: ועדת־כספים, ועדת־דיור, ועדת־אספקה. בוועדת־האספקה פעלתי אני יחד עם ישראל יוריסט ע"ה. העבודה היתה קשה ואחראית, על־כן צירפנו לעבודה זו עוד שלושה אנשים: את שני בניו של ראובן אלבין ופליט בשם מוטלה וינד. תפקידנו היה לאסוף קמח מאת בעלי־הבתים שבעיר, שניים עד שלושה ק"ג מכל משפחה; האופה מארים פונק אפה לנו לחם שלא על מנת לקבל פרס, ואנו חילקנו אותו לפליטים, לפי 500 גרם ליום. בערב שבת היו אופים גם חלות, וכל פליט קיבל חלה אחת.

כל זה נמשך כשלושה שבועות. לאחר זה התחילה המפקדה מאלצת את הפליטים להמשיך דרכם לרוסיה. חלק מהם הוסעו במכוניות־משא, אחרים הובלו ברגל. נטלו הפליטים את צרורותיהם ועברו לקאמיניץ־פודולסק. שמה הוגלו גם הפליטים מבוטשאטש ומן הערים האחרות, בסך־הכל כעשרים ושניים אלף יהודים. בקאמיניץ הוציאו את הגולים אל מחוץ לעיר והמיתו אותם בירייה.

כשנודע דבר רצח היהודים הגולים בקאמיניץ, השתדלו הפליטים בכל כוחם להישאר בטלוסטה. מהם הסתתרו, ומהם פדו עצמם בממון. דעתם של האוקראינים לא היתה נוחה מכך. הם רצו להיפטר מן היהודים, ועל־כן התחילו מתאוננים באוזני השלטונות, שהפליטים גורמים למחלות, לרעב ולמחסור, ויש לשלח את כולם. היהודים, לעומת זאת, עשו כל מה שהיה ביכולתם, כדי למנוע את גירושם, שהרי ידעו יפה שיש כאן פיקוח־נפש ממש. ואמנם הצליחו לבטל את פקודת הגירוש.

הרבה עזר להם בזה הכומר האוקראיני איזבולסקי; הוא הרגיע את האוקראינים, וגם תמך בפליטים מכספו, ככל שהיה לאל ידו. כך נשארו בעיר כאלפיים איש מפליטי הונגריה. ועד־העזרה ערך רישום מדויק של הפליטים האלה והושיבם בבתיהם של יהודי העיר שנעזבו מיושביהם, או שיכן אותם בדירותיהם של יהודי העיר.

לאחר שגורשו ארבעת אלפים הפליטים לקאמיניץ־פודולסק, נתפנה בית־המדרש ונתפנה גם בית־הכנסת הגדול. אולם הצבא ההונגרי לא החזיר את הבניינים האלה ליהודי העיר, אלא הוציאו מהם את הדלתות והחלונות וכל חלקי העץ להסקה. כך התחיל הצבא בהחרבת המקומות הקדושים, והאוכלוסיה הנוצרית השלימה לאחר מכן את המלאכה, עד תומה.

ו. ימים־נוראים תחת שלטון צלב־הקרס

בערב ראש־השנה הגיעו לטלוסטה ארבעה אנשי־גסטאפו מטשורטקוב. אימה ופחד נפלו על יהודי העיר, כי שמענו כבר מה פירושו של דבר. כל היהודים התחבאו, וגם אני בתוכם. אנשי־הגסטאפו באו בדרישה, לבחור להם את הרהיטים המשובחים שבעיר ולהעבירם לטשורטקוב, כדי לרהט בהם 15 חדרים בשביל הגסטאפו. מיד יצאו בלווית עורך־הדין היהודי ד״ר קראסוצקי, נכנסו אל בתי היהודים וערכו רשימה של הרהיטים המובחרים. בדירתו של ד״ר ברנארד מלצר החרימו את כל הריהוט. ההחרמות נמשכו גם למחרת, ביום הראשון של ראש־השנה. היהודים היו אחוזי בהלה. התפללו אמנם בציבור, אך לא בבתי־הכנסת, אלא בבתים פרטיים. לא האריכו בתפילה, והשתדלו לאחר מכן להישאר בבית ולא להיראות ברחוב.

אחרי ראש־השנה, ב„עשרת ימי תשובה״, התחילה העירייה בגיוס עובדים יהודים לכל מיני עבודות. ועד־העזרה לפליטים טיפל גם בריכוז העובדים שנדרשו על־ידי העירייה. כל עובד קיבל קילוגרם לחם ליום, ולכן נמצאו אנשים רבים, שנרשמו לעבודה מרצונם הטוב.

ביום־הכיפורים הגיעו מטשורטקוב אנשי גסטאפו, הוציאו יהודים מבתי התפילה, ותחת מטר מהלומות אילצו אותם להוציא את הרהיטים המוחרמים מן הבתים ולהטעינם על המכוניות, על מנת להעבירם לטשורטקוב. הואיל ולא הספיקו לקחת אתם את כל הרהיטים שנרשמו, נאלץ הוועד לשלוח את שארית הרהיטים בעגלות לטשורטקוב במוצאי יום־כיפור.

ז. הקמת ה„יודנראט״

ימים אחדים אחרי יום־כיפור שוב הגיעו כמה אנשי גסטאפו מטשורטקוב. הם פנו אל ראש ועד־הפליטים יעקב פעל, מינו אותו ל„זקן היהודים״ (יודענעלטעסטער) והטילו עליו להרכיב „יודנראט״. תפקידו של ה„יודנראט״ היה לספק עובדים יהודים, לטפל במילוי דרישותיהם של הגרמנים, ובכלל להיות אחראיים לכל הנעשה בין יהודי העיר. הם דרשו גם כי נציג הוועד יבוא לטשורטקוב, כדי לקבל הוראות נוספות. כנציגי הוועד נסעו ד״ר קראסוצקי ועמו עוד שניים מחברי הוועד.

אנשי הגסטאפו בטשורטקוב דיברו עם נציגי הוועד לא כדבר איש אל רעהו, אלא מבעד לאשנב סגור. שוב הדגישו את הצורך בהקמת „יודנראט״, שימלא את כל פקודות הגסטאפו ואת הוראות המפקד המקומי והעירייה. על היהודים יוטל לעשות את כל העבודות בעיר. הם הורו לארגן מטבח „למען היהודים העובדים״, והבטיחו גם לספק מיצרכים למטבח הזה. יחד עם זאת הודיעו, כי רק אלה שיעבדו יקבלו אוכל. כל מי שיעבור על אחת הפקודות וההוראות, כך הודיעו והדגישו, צפוי לו עונש מוות. הנציגים חזרו לטלוסטה הלומים ומבולבלים מכל מה ששמעו.

למחרת בא שליח הגסטאפו מטשורטקוב והטיל על הוועד לאסוף מאת יהודי העיר זהב וכסף, תכשיטים, אריגים מובחרים ודברי־ערך אחרים, כדי למוסרם לגסטאפו. בחול־המועד של סוכות פשטו נציגי ועד־העזרה לפליטים על פני העיר והלכו מבית לבית, להמריץ את התושבים להרמת חלקם במתן ה„כופר״ שהוטל על העיר. בהושענא־רבה הוחל בהבאת דברי־הערך אל משרד הוועד. את החפצים קיבלו שלושה מחברי הוועד: יעקב פעל, ישראל יוריסט ואני. בעזרת צורף מומחה נרשמו דברי־הערך, ולתורמים נמסרה קבלה מפורטת ומדויקת. באמצע הפעולה הזאת הגיע העירה יהודי מסטאניסלאב בשם פלעשער, ששימש מעין מתווך בין הגסטאפו והיהודים בכל מחוז טשורטקוב. ביקשנו ממנו, כי ישחרר אותנו מתפקידנו כחברי ה„יודנראט״. הוא הסכים לשחרר רק אותי ואת יוריסט. את פעל סירב לשחרר, מפני שהיתה לו השפעה מרובה בעיר. עוד באותו יום נתכנסה ישיבה בהשתתפותו של פלעשער, ונבחר „יודנראט״ חדש בראשותו של יעקב פעל.

מיד אחרי החגים עזבה המפקדה ההונגרית את העיר, והשלטון עבר לידי גרמנים. שלטון המחוז היה בזאַלעשטשיקי, ואילו השלטון האזורי והגסטאפו מקום מושבם היה בטשורט־קוב. בראש העירייה עמד אוקראיני. הוקמה גם משטרה אוקראינית עם מפקד גרמני בראשה. מצבם של היהודים הורע לאין שיעור. ה„יודנראט״ היה מקבל מפעם לפעם הוראות ופקודות חדשות, שהיו חייבים למלא אחריהן בדייקנות גמורה.

ליד ה„יודנראט״ הוקמה משטרה יהודית, שכללה 15—20 שוטרים, ואלה הטילו אימתם על יהודי העיר. סודר גם מין „בית־כלא״, שבו נכלאו היהודים שהעזו להמרות את פי ה„יודנראט״. משרד ה„יודנראט״ והמשטרה היהודית נמצא בבניין ה„זוויאַנזעק קרעדיטאָווי״. במשטרה שרתו בעיקר צעירים מבני טלוסטה, אך היו בה גם כמה צעירים מזאלאעש־טשיקי והסביבה.

ח. המטבח

„המטבח ליהודים עובדים״ היה המשכו של המטבח לפליטי הונגריה, שהוקם בזמנו בעירנו. מאת השלטונות הגרמניים קיבלנו אספקה רק לעובדים, שמספרם היה כ־150; אולם המטבח צריך היה להוסיף ולדאוג גם לפליטים וסתם

נצרכים, בערך לאלף איש. כדי לספק את כל הצרכים, הוטל מס על בעלי היכולת שבעיר, בשיעור של זלוטי אחד עד חמישה זלוטי לשבוע, ואנו, עסקני המטבח, היינו מטפלים גם בגביית המס הזה. צירפנו לעבודה גם את יוסל שכטר ודויד ברונשטיין, ומלבדם עבדו במטבח גם כמה נשים. במטבח הקפידו על הכשרות, והוא הצטיין בכלל באירגון טוב. הוא פעל במשך כל החורף של שנת 1941 — 1942; לימי הפסח נפסקה פעולתו, ואחרי החג הופעל מחדש. לחג הפסח חילקנו תפוחי־אדמה וכסף מזומן בין המשפחות שסעדו במטבח, ואילו ילדי המשפחות האלה אוכסנו בבתיהם של בעלי היכולת וסעדו על שולחנם במשך כל שמונת ימי החג.

תקציבו של המטבח התבסס לא רק על המיסים שגבינו מאת בעלי היכולת; קיבלנו נוסף לכך הקצבה מאת ה„יודנ־ראט". אך לא היה זה תפקיד קל להוציא מידיהם את התמיכה הזאת. הממונה על העזרה הסוציאלית היה יהושע שכנר, ותמיד היה עלינו להתווכח ולהתמקח אתו, עד שהשגנו את מבוקשנו.

ט. בתקופת השלטון הגרמני

סמוך לכניסתם קיבלו הגרמנים לרשותם את האחוזות והחוות שבסביבה ואיחדו אותן ביחידה מנהלית אחת, שנקראה בגרמנית „ליגענשאפט". בראש המנהל במחוזות זאלעשטשיקי ובורשטשוב עמד מנהל ראשי (אובערלייטר), איש־גסטאפו בשם צוקער. בספטמבר 1941 התיישב צוקער זה בטלוסטה והתחיל מקבל לרשותו את השדות. הוא העסיק מספר רב של עובדים יהודים ובעלי מקצוע שונים מטלוסטה. אלה שעבדו בחוות המרוחקות מן העיר, חייבים היו להתיישב שם. צוקער היה רע־לב ואכזר, והיה מכה באכזריות את עובדיו היהודים, ולא פעם גם יהודים שלא עבדו אצלו. גם ממעשי שוד של רכוש יהודי לא משך את ידו. הוא היה מסוכן בעיקר בשעת שכרות, ובמצב זה היה נתון לעיתים קרובות מאוד.

בנובמבר 1941 הצטרף להנהלת ה„ליגענשאפט" עוד גרמני, איש ס.ס. בשם שטול. לאחר תקופה קצרה חולקה ה„ליגענשאַפט". שטול נשאר בטלוסטה, ואילו צוקער קיבל את ניהול ה„ליגענשאפט" בזאלעשטשיקי. הם חילקו ביניהם גם את עובדי־המנהל היהודים. בחווה של טלוסטה נשארו שניים מבין העובדים האלה: הילל קעניגסבערג ובן־אחיו מארצעלי קעניגסבערג. שטול היה אדם הגון והתייחס יפה אל העובדים היהודים. באותה תקופה בערך, בשלהי שנת 1941, הגיעה פקודה מאת ההנהלה האזורית של הגסטאפו בטשורטקוב, שכל היהודים, כולל ילדים מבני עשר שנים ומעלה, חייבים לשאת על השרוול השמאלי של בגדיהם אות מיוחד שיבליט את יהדותם — סרט לבן ועליו מגן־דויד כחול. כל הפקודות הללו הועברו אלינו באמצעות ה„יודנראט האזורי" בטשורטקוב.

בסוף ינואר 1942 פשטו בעיר שמועות, שהנהלת החוות תעבור בקרוב לידי ה„ווערמאכט". השמועות נתאמתו, ובפב־רואר 1942 קיבלה ה„ווערמאכט" לרשותה 23 חוות בדרך שבין טשורטקוב וטלוסטה. החוות נמסרו לחברה בשם „ג.ג. קאוטשוק", שעסקה בגידול צמח מיוחד במינו, שממנו ניסו להפיק גומי. הזרעים לגידול הצמח הובאו מרוסיה. ההנהלה הראשית של המפעל הזה היתה ביאגעלניצה, והמנהלים היו שני אגרונומים: רב־סרן ד"ר האנף מברלין ועוזרו האגרונום לאוטערבאך.

ד"ר האנף דרש לספק לו 6000 עובדים יהודים, שיועסקו במטעי הגומי בחוות שבסביבה, והוא הבטיח ל„יודנראט", כי יעסיק את היהודים בתנאים נוחים וכי ייטב להם. אולם יהודי טלוסטה היו נתונים למרותה של הגסטאפו בטשורטקוב, ואי־אפשר היה להשיג את הסכמתה להעסקת היהודים בחוות. האנף השתדל הרבה מאוד בעניין הזה, ויהודי טלוסטה שלחו אף הם שתדלנים ללבוב והוציאו ממון רב במטרה להשיג את הרשיון הדרוש. האנף היה מקבל יום־יום באמצעות ה„יודנ־ראט" 300 עד 400 עובדים יהודים, אולם הוא רצה לקבל לרשותו ולהעסיק את כל יהודי העיר. היהודים שעבדו אצלו היו מקבלים מזון די צורכם, ובעת העבודה בשדה לא היו נוגשים בהם ומענים אותם, ואפילו הניחו להם להתהלך ללא סרט על זרועם.

הנהלת החברה „ג.ג. קאוטשוק" הביאה עובדים יהודים מסביבת טארנופול, ביניהם כמאה נשים צעירות. העובדים האלה שוכנו בצריפים בחווה קוזיה־גורה, וכך נוצר שם מחנה־עבודה. העובדים היו ארעיים, והם עמדו להשתחרר בסוף העונה. בכלל לא התפתחו מטעי הגומי כראוי, וכך שוחררו מעט־מעט העובדים היהודים ונשלחו לבתיהם.

ביום 12 באוגוסט 1942 הודיע ד"ר האנף למשרד־העבודה המחוזי בטשורטקוב, שהוא עומד לשחרר את אחרוני העובדים ממחנה קוזיה־גורה, ודרש בשבילם כרטיסי־נסיעה, כדי להסיעם לביתם ברכבת. נשארו אז בחווה רק כשבעים נשים ונערות. משרד העבודה ענה לו על כך, שהעובדות האלה נמסרו לרשות הגסטאפו. כעבור שלושה ימים הגיעו לטלוסטה אנשי גסטאפו מן המרכז בטשורטקוב, ודרשו מן ה„יודנראט" להעמיד לרשותם 10% מן האוכלוסיה היהודית במקום, בעיקר אנשים שאינם מסוגלים לעבוד, על מנת „להוציאם" מן העיר. הם איימו, שאם ה„יודנראט" לא ימציא להם את האנשים — „ידאגו" הם בעצמם להוצאתם מבתיהם. ה„יודנראט" התכנס לישיבה ממושכת, אך קשה מאוד היה להגיע לכלל החלטה. לבסוף הוחלט, מאין מוצא אחר, למלא רצונם של אנשי הגסטאפו. הסכימו איפוא למסור לידיהם זקנים וזקנות וילדים חולים ותשושים — בסך הכול כמאה ושבעים נפש. הואיל ועדיין לא הושלמה על־ידי כך המכסה של 10% מתושבי העיר, בהתאם לדרישת הגסטאפו, צירפו הגרמנים גם את שבעים הנערות מקוזיה־גורה. אנשי ה„זאָנדער־דינסט" (המשטרה היהודית) בסיוע אנשי משטרה אוקראינים הביאו אותן לטלוסטה; בדרך נצטוו הנערות לשיר את „התקוה". בטלוסטה הוכנסו 240 היהודים לקרונות־רכבת והוסעו לבלזץ. שלוש צעירות הצליחו לקפוץ מתוך הרכבת תוך כדי נסיעה, ולמחרת היום חזרו העירה. בכך נסתיימה ה„אקציה" הראשונה בעירנו.

מטעי ה„קוקסוגיז", שמהם קיוו הגרמנים להפיק גומי מלאכותי, לא הצליחו כפי שקיוו. משום כך צימצמו את שטחי המטעים הללו, והאדמה נוצלה ברובה לגידול תבואות שונות.

כתוצאה מן השינוי הזה התחלפו גם אנשי־המנהל הגרמנים שניהלו את החוות, ואז הגיע למקומנו „אֶבערלייטער" חדש, גרמני מדאַרלין שבמדינת מאֶקלנבורג בשם פאַטי, שבזכותו ניצלו מהשמדה כל אלה מבין יהודי טלוסטה שנשארו בחיים. הוא היה ממש ידיד ליהודים ולא פעם סיכן את חייו למענם. היה משתדל תמיד לקבל מראש ידיעות על „אקציות" העומדות להיערך בטלוסטה, והיה מזהיר את יהודי העיר מפני מזימות הגסטאפו.

באוקטובר 1941 הגיעה אל ה„יודנראט" דרישה מאת ה„יודנראט" המחוזי בטשורטקוב, לשלוח אליהם כמה עשרות יהודים בריאים ומוכשרים לעבודה, על מנת לשלוח אותם למחנות־העבודה של קאמיונקה וגלמבוצק. נשלחו איפוא כשלושים איש, רובם מבין הפליטים שהתגוררו בעיר. הובטח כי העובדים יקבלו כלכלה טובה במקום עבודתם, וכי יוחלפו בעובדים אחרים בתום שלושה שבועות. כעבור זמן קצר התחילו מגיעות ידיעות רעות ומרות מאת האנשים שנשלחו למחנות: העבודה קשה מאוד, עיקרה תיקון כבישים וסלילת כבישים חדשים ומסילות־ברזל; נוסף לכך מכים אותם מכות־רצח, וגם אוכל אין נותנים להם. לאחר שהגיעו ידיעות כאלה, שוב לא רצה איש ללכת לעבודה במחנות במקום שלושים הראשונים, וכשדרש ה„יודנראט" שיבואו להירשם, לא בא איש להירשם, אלא השתמטו והתחבאו באשר יכלו.

י. ה„אקציות" בטלוסטה ובערים הסמוכות

בתחילת דצמבר 1941, ביום ה' בשבוע, הגיעה אלינו ידיעה מהורודנקה שמעבר לדנייסטר על ה„אקציה" שנערכה שם באותו יום. תחילה נודע רק כי חלק רב מיהודי העיר, כאלפיים וחמש־מאות נפש, הוצאו מבתיהם ונכלאו בבניין בית־הכנסת הגדול. למחרת קיבלנו ידיעה, שהיהודים האלה הובלו במכוניות־משא ברגל אל היער שבקרבת הדנייסטר, בערך מול העיירה אוסטשעטשקו (איסטיטשקי), ושם נורו כולם ונקברו בקבר־אחים גדול שהוכן מראש. איכרים שהגיעו מן הסביבה ההיא סיפרו, שהיהודים נצטוו לפשוט את בגדיהם לפני ההמתה; זעקותיהם של הקרבנות נישאו ונשמעו במרחק של כמה קילומטרים, בעיירה איסטיטשקי שמעבר מזה של הדנייסטר. תיאור מפורט על מהלך ה„אקציה" שמעתי מפי בתו של השוחט ההורודנקאי, שבדרך נס נשארה בחיים וחילצה את עצמה מבור ההריגה. היהודים נצטוו לפשוט את בגדיהם ולהניחם במקום המיועד לכך. לאחר זה הוכרחו לעלות על לוח־עץ שהונח לרוחב בור הקבר, וכך ירו בהם והפילו אותם לתוך הבור. הנופלים אל הבור היו ברובם הרוגים או פצועים קשה. גם היא התייצבה על לוח־העץ, עם ילדה בזרועותיה. ילדה נפגע, והיא נפלה יחד אתו אל הבור, אם כי לא נפגעה כלל. היא נשארה בתוך הבור עד שעה מאוחרת בלילה, ואז נחלצה מן הבור ללא כסות לעורה. בכפר סימאקוביץ, שהיה סמוך למקום ההריגה, העניק לה אחד האיכרים שמלה ללבוש וסודר להתעטף בו, וכך הגיעה לעירנו.

באותו יום ה', בשעות בין הערביים, נודע לנו על פעולה דומה שנעשתה בעיר זאלעשטשיקי. שם ניתנה הוראה ל„יודנראט", שכל היהודים חייבים להתייצב ביום ו' בבוקר בכמה מקומות בעיר: בעלי המקצוע יפנו אל המשטרה, ואילו שאר התושבים חייבים לבוא אל קסרקטיני הצבא שמחוץ לעיר, כשהם מצוידים בכלים לעבודות ניקוי: אתים, מטאטאים ודליים. ביום ו' נודע לנו, כי בעלי המקצוע שהתאספו במשטרה שוחררו משם, ואילו שאר התושבים, בערך 700 איש, הובלו מן הקסרקטין למקום בלתי ידוע ועקבותיהם נעלמו. איש לא ידע מה אירע ליהודים האלה.

באותו יום ו' הגיעו בשעות הבוקר כמה אנשי־גסטאפו מטשורטקוב, לקחו לעזרה את המשטרה היהודית, ויצאו לרחוב לתפוש יהודים, כאילו במגמה להחליף את היהודים שנשלחו למחנות־עבודה. במקרה עמדתי אותה שעה מול משרד ה„יודנ־ראט", יחד עם השוחט ר' שלום ליאס. לפתע הגיחו שני גרמנים ושני שוטרים יהודים. אחד מהם, זושע שפאָרן, התחיל צועק לעברנו: עמוד! גם הגרמנים ציוו עלינו לעמוד. בינינו לבינם הפרידה אמת־מים, ובמרחק־מה גשר קטן, שאפשר היה לעבור עליו אל העבר השני. הגרמנים יחד עם השוטרים פנו אל הגשר, כדי לעצור אותנו, ובינתיים הצלחתי להימלט ולהסתתר בביתו של ברל אורינגער. השוחט לא הספיק להימלט, ונתפס. באותו יום נתפסו כשבעים או שמונים יהודים, והם הובלו ברגל אל ה„יודנראט" בטשורטקוב. כמה מהם הצליחו להשתחרר לאחר תשלום כופר נפשם, ואילו השאר נשלחו לעבודה במחנות, יחד עם אלף יהודים אחרים מכל הסביבה, שנתפסו באותו יום. היהודים שנשלחו ראשונים לעבודה לא שוחררו עם זאת והוסיפו להתענות במחנות. קרוביהם היו שולחים להם חבילות־מזון אחת לשבועיים, כדי להקל עליהם במקצת, וגם ה„יודנראט" היה משתתף בכך ושולח חבילות מזמן לזמן.

ביום 20 בדצמבר 1941 שוב נערך מצוד על יהודים, על מנת לשולחם לעבודה במחנות. הפעם נשלחו כמאה ועשרים יהודים, ביניהם גם שלושה מחברי ה„יודנראט": ד"ר קרא־סוצקי, משה פעפער וישראל קראמפף. כעבור תקופה הצליחו אחדים מהם להשתחרר מן המחנה, תמורת כסף רב ובתיווכו של ה„יודנראט" בסקאלאט. בין השאר השתחררו אז גם בני משפחת מיימאן. גם לאחר המצוד הגדול הזה נערכו פעולות דומות בקנה־מידה קטן יותר. בפעולות האלה נעזרה הגסטאפו בשוטרים האוקראיניים ובאנשי המשטרה היהודית. החטופים נשלחו בדרך כלל אל ה„יודנראט" האזורי בטשורטקוב, ומשם העבירום הגרמנים לעבודה במחנות.

יא. אקציית־הפרוות

בדצמבר 1941 הגיעה פקודה, שכל יהודי העיר חייבים, תוך 14 ימים, למסור את הפרוות שברשותם ל„יודנראט", שיעבירם לידי הגסטאפו, אי־היענות לפקודה היתה כרוכה בעונש־מוות. כמנהגם בכל עיר ועיר, אסרו גם בעירנו כמה יהודים כבני ערובה למילוי הפקודה. בין השאר נאסרו אז ר' אהרן מיימאן ע"ה ור' גבריאל העסינג ע"ה. רוב תושבי העיר צייתו לפקודה והביאו את פרוותיהם אל ה„יודנראט". רק מעטים סיכנו עצמם ומסרו את פרוותיהם למכרים לא־יהודים,

או מכרו אותם במחיר זול. כמה אנשים הסתירו את פרוותיהם באדמה, ונמצאו גם אנשים ששרפו את פרוותיהם. בין אלה שהסתירו את פרוותיהם היה גם ברל אורינגר, שהטמינם באדמה יחד עם דברי־ערך אחרים. נמצא מי שהלשין עליו, ואז באו אנשי־משטרה אוקראינים ויהודים, ערכו חיפוש בביתו ומצאו את הבור שבו הוטמנו החפצים. הוא נאסר ונשלח לטשורטקוב, וצפוי היה לו עונש־מוות. ה„יודנראט" הוציא סכום גדול והצליח להחליף את עונש־המוות בעבודה־כפייה במחנה קאמיונקה. שלחו איפוא את הזקן בן־השבעים למחנה־עבודה; כעבור חודשים אחדים פדוהו משם בדמים מרובים. לאחר סיום ה„אקציה של הפרוות" צריך היה לדאוג לשחרורם של בני הערובה, וגם הדבר הזה לא ניתן בקלות. הם שוחררו רק לאחר שבני משפחותיהם שילמו דמי־כופר. הם שוחררו יחד עם בני הערובה שנאסרו בשאר הערים שבסביבה.

מלבד שוד הפרוות, שנעשה בצורה מאורגנת כדוגמת „אקציה", היו אנשי־גסטאפו באים העירה מזמן לזמן ועושים „הזמנות", שערכן עלה לאלפי זלוטי. ההזמנות כללו סחורות ודברי־ערך, כגון מעילי־עור, מגפיים, אריגים, תכשיטים וכדומה. כדי לספק את ההזמנות נאלץ ה„יודנראט" להטיל מס על יהודי העיר, וכך נידלדלו היהודים מיום ליום. על המשטרה היהודית הוטל לגבות ולסחוט את המס בכל האמצעים שבידה, על־ידי עריכת חיפושים, עינויים ומאסרים. היו מקרים שהמשטרה מצאה אצל אחד התושבים, וביחוד אצל פליטים, כמה מאות דולרים ותכשיטים בעלי ערך, והחרימה את כל הרכוש הזה. אין פלא איפוא שיהודי העיר חרדו מפני המשטרה היהודית וגילו כלפיה אהדה מעטה מאוד, אם להתבטא בלשון רכה.

מנהלי הפעולה היו אנשי ה„יודנראט". אחד התפקידים שהוטלו עליהם היה לספק עובדים יהודים לפי דרישת הגרמנים, ואלה נשלחו לעבודה לפי התור. נמצאו יהודים, שהשתחררו מחובת העבודה על־ידי תשלום 20 זלוטי תמורת כל יום עבודה.

בסוף החורף של שנת 1941—1942 התפטר יעקב פעל מתפקידו כ"זקן־היהודים"; במקומו בא ד"ר אֶוערמאן, שמוצאו היה ממיקולינייץ שליד טארנופול. הוא היה אדם הגון מאוד, וכל שאיפתו היתה להגן על העיר ויהודיה.

יב. המאורעות בקיץ 1942

חודשי האביב וראשית הקיץ של שנת 1942 עברו ללא כל מאורע הראוי לציון. ביוני הורגש מחסור בצורכי־אוכל, מפני שהגרמנים החרימו את התבואות והעבירון לארצם. היוקר האמיר, והאנשים ניזונו בתפוחי־אדמה בלבד וגם בקליפות של תפוחי־אדמה. המטבח נאלץ להגדיל את מספר המנות שחולקו לנצרכים בשעת הצהריים, אך לא היה ביכולתו להשביע את רעבונם של היהודים הרבים שפנו אליו וביקשו את עזרתו. המונים היו צובאים על דלתות המטבח בכל עת, ולא אחת נאלצה המשטרה להתערב ולהשליט סדר. עקב המצב הקשה הנהיג המטבח חלוקת תה „לכל דכפין" בשעות חמש עד שמונה אחר־הצהריים. בעלי היכולת היו משלמים בעד התה 10 גרושין, אולם רוב הבאים קיבלוהו חינם.

היו עוד בעיר כמה יהודים שמצבם לא היה רע ביותר, מפני שעדיין נמצא בידם משהו שאפשר היה למוכרו לאיכרים ולקבל תמורתו צורכי־אוכל. אני עצמי הייתי אחד המאושרים האלה: נשתמרו בידי כמה דברי־סידקית ובקבוקי בושם, שהצלחתי להסתירם. היו גם כאלה, שתוך סיכון נפשם התחמקו מן העיר ויצאו לעבוד בשדה אצל האיכרים בשכר אוכל נפשם בלבד.

גרוע מזה היה מצבם של היהודים בקולומיה, בסטאניסל־בוב ובלבוב. שם היו ממש גוועים ברעב ברחובות העיר. אני עצמי ויהודים אחרים היו שולחים אל מכריהם בערים האלה חבילות קטנות, שהכילו חיטים. אפשר היה לשלוח בדואר מפעם לפעם חבילה במשקל של ק"ג אחד. את החיטים היו טוחנים שם במטחנות של קפה. עניין הטחינה במטחנות כאלה היה בכלל מקובל מאוד בימים ההם, כיוון שנאסר על היהודים לטחון בטחנת־קמח ממש. בכל בית יהודי נמצאה מטחנה כזאת, שהיו מסובבים אותה כל היום כולו, וכך הספיקו לטחון במשך היום בערך ארבעה ק"ג תבואה. גם העבודה הזאת נעשתה בהסתר, בגנבה, כשם שצריך היה לאחר מכן לאפות את הלחם ולאכול אותו בהסתר.

בקיץ 1942 נגזרו כמה וכמה גזירות והגבלות על אחינו בני ישראל: (1) נאסרה עליהם התנועה ברחובות הראשיים של העיר. במרכז העיר הותקנו בשבילם רק שני מעברים, שחיברו את שני חלקי העיר. ליד כל מעבר הותקן לוח, ועליו הכתובת: „דורכגאנג פיר יודען" (מעבר ליהודים); (2) נאסר על היהודים לשאוב מים מן הבאר המרכזית, שסיפקה מים לאוכלוסיה כולה מאז ומעולם; (3) נאסר עליהם כל מגע־ומשא עם האוכלוסיה הלא־יהודית, כגון שיחה, אמירת שלום וכדומה; (4) הוצאה פקודה, שכל היהודים שנותרו עדיין בכפרים, וכן היהודים הדרים בפרברי העיר, חייבים לעבור למרכז העיר, לגור יחד עם הישוב היהודי כולו. בעלי הבתים שבתיהם עמדו ברחוב הראשי נאלצו לסגור על מסגר את הדלת בחזית הבית ולהשתמש בדלת האחורית בלבד. בתי־המסחר של היהודים חוסלו לגמרי. הכול עבר לידיהם של אוקראינים; (5) יהודים היו רשאים לשלוח בדואר או לקבל בדואר חבילות במשקל של לא יותר מק"ג אחד. לגבי האוכלוסיה הלא־יהודית לא היו בעניין זה כל הגבלות.

בקיץ 1942 קרה מקרה שהסעיר את כל העיירה. במשך כל תקופת הכיבוש היו עסוקים כמאה יהודים בתחנת־הרכבת של טלוסטה, במילוי ויישור הבורות שהתהוו עקב ההפצצות ובשאר עבודות. ה„יודנראט" בא בדברים עם מנהל התחנה, והלה הסכים, תמורת תשלום מסוים שקיבל כל חודש, להעלים עין ולא להקפיד על מספר האנשים שבאו לעבודה ועל טיב עבודתם. והנה קרה פעם, שה„יודנראט" איחר בתשלום „המענק" ולא נתנו במועד. קם מנהל התחנה וטילפן אל הגסטאפו בטשורטקוב, שהיהודים עושים „סאבוטאז'" ואינם מופיעים לעבודה. בשעה ארבע אחר־הצהרים באו אל משרד ה„יודנראט" שתי מכוניות מלאות אנשי גסטאפו, ודרשו להביא מיד את כל העובדים בתחנת־הרכבת אל מקום עבודתם. אנשי ה„יודנראט" פשטו מיד על־פני העיר וגייסו לעבודה כל איש שנקרה להם בדרכם, ואפילו את עובדי המטבח לקחו אתם

(אותי לא לקחו, מפני שהייתי מגודל זקן). לאחר שהובאו כולם אל תחנת־הרכבת, ציוו אנשי־הגסטאפו להביא שני קרונות־משא, הכניסו אל תוכם את היהודים וכלאו אותם. הדעה הרווחת היתה, שהגסטאפו מחכה לבואה של רכבת, כדי לשלוח את היהודים האלה „לכיוון בלתי ידוע". בעיר קמה בהלה גדולה. ה„יודנראט" נכנס לפעולה, שיחד את מנהל התחנה בסכום כסף גדול ונתן „כופר נפש" גם לגסטאפו, וכך הצליח לבטל את הגזירה בדבר שילוח היהודים. הם שוחררו ונמסרו למרותו של ד"ר אַוּוערמאן, שקיבל הוראה מפורשת, להחזיק את העובדים במעצר עד הבוקר ולשלוח אותם משם למקום עבודתם. המקרה הזה השאיר רושם קשה בעיר. כל העיר נבוכה, ואילו עובדי־הרכבת שוב לא התירו לעצמם להשתמט מן העבודה.

בחודשים האחרונים של הקיץ נתקבלה הוראה מאת ה„יודנראט" המחוזי, להרכיב קבוצה של שישה יהודים „גברתנים", שתעסוק בקניית כלי־מתכת ישנים בכל הסביבה ובריכוזם בתחנת־הרכבת. היה מובן וברור שתהיה זאת עבודה קשה, אולם יהודים רבים חשקו בה, הואיל וניתנה להם בדרך זו האפשרות לנוע באופן חופשי בעיר ומחוצה לה. מיד נמצאו יהודים שהסכימו לשלם סכום כסף גדול בעד הזכות להימנות עם קבוצת־העובדים הזאת. המאושרים שנבחרו לתפקיד הזה קיבלו מאת הגסטאפו תעודות־זיהוי מיוחדות, ועל החזה היה עליהם לשאת כתובת A שפירושה: „יהודי עובד". מסתבר שהם ניצלו את חירותם לקניית צורכי־מזון מחוץ לעיר. ובדרכים שונות הצליחו גם להכניסם אל הגיטו.

ביולי 1942 הוציאו הגרמנים צו, שכל יהודי הערים זאלעשטשיקי, טשורטקוב וקופּיטשינצה, שאינם שייכים לסוג „היהודים העובדים", יועברו לטלוסטה. מיד התחילו מגיעים לעירנו משפחות של יהודים משלוש הערים האלה. מצב הדיור נעשה חמור ביותר. בעלי האמצעים שבין היהודים המגורשים שכרו להם דירה בכספם, את מחוסרי האמצעים שביניהם נאלץ ה„יודנראט" לשכן על חשבונו.

יג. ה„אקציה" השניה בטלוסטה

ב„ימים הנוראים" פשטו שמועות בעיר על שחיטות שנערכו בערים אחרות, ומיד השתרר מצב־רוח של דכאון. בחג הסוכות נודע לנו, כי בעיר בורשטשוב הסמוכה נתפסו כאלפיים יהודים ונשלחו למחנה־ההשמדה בלזץ. הידיעה עוררה בהלה וחרדה בעיר, וכל מי שהיתה אפשרות בידו התחיל להתקין לעצמו „בונקר" לעת צרה. גם אני התקנתי לי מחבוא בעליית־הגג של ביתי.

בשמחת־תורה קיבלנו אזהרה מאת ה„יודנראט" המחוזי בטשורטקוב, שהגסטאפו עומדת לערוך „אקציה" בטלוסטה. למחרת היום, בשעה חמש לפנות בוקר, פשטו בעיר אנשי־גסטאפו בלווית שוטרים אוקראינים והתחילו חוטפים יהודים. אני ומשפחתי ועוד כמה יהודים, יחד אחד־עשר איש, ישבנו במחבוא שבעליית הגג. בעד האשנב ראיתי כיצד הובילו קבוצה של מאה יהודים לערך אל מקום הריכוז. בחיפושים השתתפו, מלבד המשטרה האוקראינית, גם כנופיות של פורעים, מזוינים בגרזנים ובמקלות. הם הלכו מבית אל בית, ובכל מקום שגילו יהודים מסתתרים בבונקר הוציאו אותם והובילום אל מקום־הריכוז. רבים מבין היהודים החטופים נהרגו במקום. גם אל ה„בונקר" שלנו הגיעו המרצחים והתחילו מנפצים את הקיר בקרדומים. למזלנו העיר אחד מביניהם, שהקיר הוא קיר ישן ואין להניח שקיים „בונקר" מאחוריו, ואז הסתלקו כולם והלכו לדרכם.

ה„אקציה" נמשכה עד שעה שלוש אחר הצהרים. בשלוש ניתן אות באמצעות צופר ונמסרה הודעה שה„אקציה" נסתיימה. השקפתי בעד האשנב וראיתי יהודים מתהלכים חופשים ברחובות, ירדתי איפוא גם אני מעליית הגג. ניהל את ה„אקציה" איש־גסטאפו מטשורטקוב בשם פעלרע. כמה יהודים שהסתתרו בבניין הדואר שמעו את פעלרע מודיע טלפונית לטשורטקוב: „המיבצע הצליח; התוצאה — 128 הרוגים ו־900 שבויים..."

את ה„שבויים" הטעינו בקרונות והובילום לבלזץ. ביניהם היה גם רבה של טלוסטה, ר' שמואל־אבא חודורוב, עם אשתו ובנו ובתו. אמו של הרב, שהיתה כבת שבעים, הודיעה לאנשי הגסטאפו שהיא מסרבת ללכת למקום הריכוז; אם רוצים הם להמיתה, הרי מוטב שיירו בה במקום. הרוצחים מילאו את רצונה והרגוה במקום. כמה יהודים קפצו מתוך קרונות הרכבת בשעת הנסיעה ונשארו בחיים. גם הרב חודורוב היתה לו אפשרות לקפוץ מתוך הקרון, אך הוא לא אבה לעשות כן. בתו בת השש־עשרה של הרב קפצה מתוך קרון־המוות סמוך ללבוב, אולם היא נספתה במשך הזמן.

קרבנות ה„אקציה" הזאת היו בחלקם המכריע פליטים שלא מבני המקום, שלא היו להם „בונקרים" מתאימים להתחבא בהם. עוד באותו היום דאג ה„יודנראט" לקבורת ההרוגים בבית־העלמין המקומי. על־פי פקודת הגסטאפו אסף ה„יודנראט", בסיוע המשטרה האוקראינית, את חפציהם של „המועברים" והניחום במחסן מיוחד לכך. אחרי ה„אקציה הסתלקו להם אנשי־הגסטאפו. אז יצאו כל היהודים ממחבואיהם — להתבונן ולראות את אשר עוללו להם.

יד. טלוסטה הופכת מקום־ריכוז לשארית ישראל מחמש־עשרה עיירות

יום אחרי ה„אקציה" נודע, כי שחיטות ו„העברות" מעין אלה נערכו כמעט בכל העיירות בסביבת טלוסטה. מחוגי ה„יודנראט" של טשורטקוב נודע, כי עומדים לחסל את הישוב היהודי במרבית העיירות. מלבד הערים טשורטקוב, בורשטשוב וקופּיטשינצה, שבהן עמדו עוד להשאיר יישוב יהודי כלשהו, חשבו להשאיר עוד עיר אחת: את יעזשעזשאני (אוזיראן) או את טלוסטה. הוועדים של שתי הערים פתחו בהשתדלות נמרצת אצל ה„יודנראט" המחוזי, כל אחד לטובת עירו, וכל אחד היה מוכן לשלם ממון רב בעד הזכות להישאר „עיר מקלט". בינתיים ישבו יהודי שתי הערים על צרורותיהם, מוכנים לדרך, במקרה שייאלצו לעבור לעיר אחרת.

בסופו של דבר ניצח ה„יודנראט" של טלוסטה. למחרת „הנצחון" — היה זה בשבת, ביום סגריר — התחילו מגיעים לטלוסטה יהודים מן העיירות הסמוכות. רובם באו בעגלות

והביאו אתם את מיטלטליהם. הדבר נמשך כל השבוע, ובסופו של השבוע הגיע מספר היהודים בעיר לשמונת אלפים בערך. בהודעה לגסטאפו הקטינו את מספר היהודים עד כדי שליש מן המספר הנכון. פשוט חששו להודות, שנתלקטו כאן „כל כך הרבה יהודים"... הטכסיס הזה פגע קשות במערכת ההזנה, הואיל והגרמנים נתנו את מנות המזון לפי מספר האוכלוסין. הצפיפות בעיר גדלה מעל לכל שיעור. גם קודם לכן חסרו דירות, והעברתם של כאלף יהודים „למקום בלתי ידוע" גם היא לא הקטינה את הצפיפות. את דירותיהם של „המועברים" מכרו הגרמנים לעיריה, וזו מסרה אותם לאיכרים בזיל־הזול, על מנת שיפרקו אותם וישתמשו בחומרי־הבניין שבהם. המטבח הוסיף אמנם להתקיים, אך לא היה בידו לספק מזון לכל הרעבים. מפליטי הונגריה לא נותר כמעט איש בעיר; במשך הקיץ של שנת 1942 השתדל כל אחד מהם להגיע איכשהו אל ביתו בהונגריה.

בתחילת דצמבר 1942 הקימה הגסטאפו מחנה בסבידוֹבה, במרחק תשעה ק"מ מטלוסטה. המחנה היה שייך ל„וועהר־מאכט", ועובדי המחנה סומנו על־ידי האות W רק אנשים בריאים וללא ילדים נתקבלו לעבודה במחנה ההוא. היהודים האמינו, כי עובדי המחנה הזה יהיו מוגנים מפני ה„אקציות", והיו משלמים עשרה אלפים ואף חמישה־עשר אלף זלוטי בעד הזכות להיכלל בין עובדי המחנה. בעיקר נתלקטו שם יהודים מטשורטקוב, שהיו להם קשרי־היכרות עם אנשי הגסטאפו. בזכות זה התירו להם לקחת עמהם חפצים בעלי־ערך; כמה מהם הביאו אפילו את שטיחיהם.

היהודים שהצליחו להירשם ולהתקבל למחנה בסבידובה נחשבו כמאושרים. בינתיים התחילו גם כמה מבין יהודי העיירות בחיפוש דרכים לשוב אל מקומותיהם. היו ביניהם שהצליחו להסתדר בעבודות שונות, כגון איסוף מתכות וכדומה. מסתבר, שכל הצלחה מעין זו היתה כרוכה בתשלום הגון לגסטאפו או למפקד המקומי.

טו. קצם המר של ד"ר ברנארד מלצר ומשפחתו

לפני כחמישים או שישים שנה חי בטלוסטה יהודי חשוב ובר־אוריין, מחסידי טשורטקוב ר' קלמן־מאַטיע מלצר. אחד מנכדיו, ד"ר ברנארד מלצר, נשא לאשה את בתו של ר' ברל קוטנר ע"ה והתיישב בטלוסטה. הוא היה רופא טוב והצטיין במיוחד בדיאגנוֹסטיקה. בתקופת השלטון הסובייטי מונה מנהל בית־החולים המחוזי, שעבדו בו חמישה רופאים וצוות עובדים גדול למדי. לאחר שכבשו הגרמנים את העיר, עזב את משרתו והיה מקבל חולים בביתו. עד מהרה רכש לו שם טוב אפילו בין הגרמנים, שהיו באים גם מטשורטקוב להתרפא אצלו.

בנובמבר 1942 נכנס אליו הרופא האוקראיני בלווית שני אנשי־גסטאפו וציוו עליו לפנות את דירתו, בלי להוציא ממנה דבר. הוא עזב איפוא את דירתו ועבר לגור בבית אחיו, שדירתו נמצאה בקרבת מקום. מאז חושש היה ללון בעיר, ויום־יום עם חשיכה היה בא איכר אחד מבין מכריו ומוציא את כל המשפחה אל הכפר ללינת לילה.

ביום 29 בדצמבר 1942 לא בא האיכר לקחתו, כמנהגו יום־יום, והוא נשאר ללינת־לילה בבית אחיו יחד עם אשתו ושתי בנותיו. בשעה שש בערב בא מפקד המשטרה האוקראינית ולקח אתו את כל המשפחה אל המשטרה. ה„יודנראט" פתח מיד בהשתדלויות למען שיחרורם, אך העלה חרס בידו. כעבור שעה העבירו את כולם לטשורטקוב. למחרת בבוקר השכם יצא ד"ר אַווערמאן ועמו שניים מחברי ה„יודנראט" לטשורטקוב, כמנהגם בכל עת שהיה צורך להשתדל ולפעול לביטול אחת הגזירות. אך הפעם איחרו את המועד. עוד קודם שהספיקו להגיע לטשורטקוב, הוצא ד"ר מלצר עם אשתו ושתי בנותיו אל היער ברוסוכוטש והוצאו שם להורג.

טז. „המצוד" בטלוסטה

ביום ב', 21 בדצמבר, בשעת בין הערביים, קמה לפתע בהלה בעיר. המשטרה האוקראינית פשטה ברחובות העיר והתחילה תופשת יהודים ללא הבחנה — גברים ונשים, זקנים וצעירים. כך נתפשו כשלושים יהודים ונכלאו במרתף המשטרה. במשך הלילה הצליח ה„יודנראט" לשחרר כמה מן העצורים, אולם למחרת לפנות ערב חזר ונשנה המצוד. אחרי השתדלויות מרובות נודע מפי מפקד המשטרה, שהדבר נעשה על־פי פקודת הגסטאפו בטשורטקוב, שציוו לתפוש ולאסור את היהודים „המשוטטים" (שאינם עובדים). ביום הרביעי לפנות ערב שוב לא נראו יהודים ברחוב, הכול הסתתרו בבתיהם ובמחבואיהם. המשטרה פשטה שוב על־פני העיר, פרצו דלתות והרסו קירות של „בונקרים", ושוב אסרו כשלושים יהודים. כך נתפשו בשלושת הימים כשמונים יהודים. ביום ה', ב־24 בדצמבר 1942, בסופת־שלג ובקרה גדולה, הושיבו את כולם על מגררות והובילום לטשורטקוב. בלילה האחרון נאסרה בשניה אשתו של יוסל גריל, ששוחררה בלילה הקודם תמורת אלף זלוטי.

בלחץ קרוביהם של העצורים נסעו אנשי ה„יודנראט" לטשורטקוב וניסו לשחרר את העצורים או לפדותם, אולם השתדלותם היתה לשוא. הם נשארו עצורים יחד עם יהודים רבים מערים אחרות. הם שוחררו רק באחד בינואר, וכעבור יומיים חזרו לביתם. הם סיפרו, כי בשעה שהוכנסו לבית־הכלא בטשורטקוב הוכו באכזריות, נעליהם נלקחו מהם, ולא הניחו להם לקבל שום חבילות מקרוביהם או מכריהם. כעבור כמה ימים הוציאו מביניהם ארבעים גברים חסונים, נתנו בידם אתים לחפירה והובילום במכוניות־משא אל היער ברוסוכוטש. היה מובן וברור, שהם עתידים לכרות בור־קבר לעצמם וליתר העצורים. אולם השלג היה כל־כך עמוק, שהמכונית התהפכה בדרך ולא יכלה להגיע אל היער. החזירו איפוא את כולם לטשורטקוב, ולאחר מכן שיחררו את כל העצורים. בעת השיחרור שוב היכו אותם וגרמו להם עינויים. את הנעליים החזירו להם, אך לא לכל אחד את נעליו, אלא נעליים זרות, בלתי מותאמות, והיו גם כאלה שקיבלו שתי נעלים ימניות או שתים שמאליות. יהודי טשורטקוב הכניסו את המשוחררים לבתיהם ונתנו להם אוכל ולינה, עד שחזרו למקומותיהם.

היהודים שחזרו מבית־הכלא חלו כעבור זמן קצר בטיפוס הבהרות. נראה הדבר, שהיתה זו מזימתם של הגרמנים —

לשחרר את היהודים העצורים, כדי שידביקו את שאר יהודי העיר ויפיצו ביניהם את המחלה המסוכנת.

*

במשך כל הזמן לא חדלו אנשי הגסטאפו לבוא העירה מזמן לזמן לשם מסירת „הזמנות", וה„יודנראט" נאלץ לתת להם את מבוקשם, שלא לתת פתחון־פה לעשיית שפטים ביהודי העיר. פעולת המטבח פסקה מיום 15 בינואר 1943, ובכך חוסל השיור האחרון של אירגון יהודי לעזרה הדדית. רק המשטרה היהודית הוסיפה עוד להתקיים והוסיפה לסחוט מן היהודים את שארית רכושם. מגיפות ומחלות התפשטו והפילו חללים בין התושבים היהודים; מספר המתים היה 25 עד 30 ליום.

גם מאת היהודים שעבדו במחנות קיבלנו ידיעות רעות ומרות. לאחר שנחלו הגרמנים מפלות קשות בחזית, הורעו מאוד תנאי החיים במחנות־העבודה. יהודים רבים נורו שם למוות. בעזרת ה„יודנראט" מסקאלאט הצליחו לשחרר אנשים אחדים מן המחנות שבסביבת סקאלאט, אך הרוב הגדול של עובדי המחנות נשארו שם ועונו שם עד מוות בעבודה קשה ובתנאי חיים קשים מנשוא.

ביום ו', 12 בפברואר 1943, הגיעו כמה אנשי־גסטאפו מטשורטקוב לשם עריכת „הזמנה" אצל ה„יודנראט". לפנות ערב נשמעו לפתע יריות; היהודים נמלטו על נפשם והתחבאו בבונקרים כל הלילה. רק בבוקר נודע דבר היריות ותוצאותיהן: בדרך מבית ה„יודנראט" פנו אנשי הגסטאפו אל בתי היהודים בטארגוביצה וירו ביהודים שנקרו להם בדרכם. באותו יום ו' ניספו ארבעים יהודים. ביום השבת בבוקר הובלו הקדושים אל בית־העלמין והובאו לקבר ישראל.

יז. פסח ה'תש"ג — 1943

בתנאים איומים כאלה עבר על יהודי טלוסטה החורף כולו. אך בפרוס חג הפסח אפו מצות והתכוננו לחוג את חג הפסח כהלכתו. כשלושה ימים לפני פסח הגיעה ידיעה כי באחת הערים השכנות התקיימה „אקציה", שבה הוצאו מן העיר שמונת אלפים יהודים, מלבד יהודים רבים שנהרגו במקום. בערב פסח נודע, כי גם בבורשטשוב הסמוכה מתחוללת „אקציה". למשמע הידיעה הזאת עזבו יהודי העיר כל מה שהכינו לכבוד החג ומיהרו להסתתר במחבואיהם. כמחציתם נמלטו אל השדות והיערות. היו מקרים שאוקראינים מקומיים, ששירתו ב„קריפא" (קרימינאל־פאליציי), ניסו לעכב את היהודים במנוסתם. כך קרה לשתי המשפחות טרעמבובעלסקי והענדעל, שניסו להגיע בדרך צדדית אל היער אולכובה. האוקראינים גדרו בפניהם את הדרך, אולם הם התנגדו ופרצה ביניהם תגרת־ידים. היהודים נחבלו והוכו, אך גם הם היכו במתנגדיהם עד זוב דם ונמלטו אל היער. נער בן שמונה, שלמה הענדעל, איבד אז את הקשר עם משפחתו וחזר לבדו העירה.

ביום הראשון של פסח, בשעות הבוקר, נשאר כל אחד במחבואו. בעיר שרר שקט והרוחות נרגעו במקצת. בשעות הצהרים שוּם פרצה בחלה. מבורשטשוב טילפן ה„יודנראט", כי בעירם נסתיימה ה„אקציה" וכי „מלאכי החבלה" עזבו את העיר כשפניהם לטלוסטה. ה„יודנראט" שלח מיד את אנשי המשטרה היהודית, להודיע לתושבים שימהרו להסתתר. אשתי ואני הסתתרנו ב„בונקר" שלנו, בעליית־הגג בביתו של פישל פפר. רק כעבור שלוש שעות טילפן ה„יודנראט" שנית לבורשטשוב, ואז נודע, שהמרצחים חזרו לטשורטקוב. הם הרגיעו את יהודי טלוסטה, ואמרו כי אין להניח שהגרמנים יערכו „אקציות" נוספות בימים הקרובים, וזאת בגלל קרבת חג־הפסחא. לאחר הידיעה הזאת שוב יצאו כולם ממחבואיהם. רק היהודים שברחו אל מחוץ לעיר לא מיהרו לשוב ונשארו במחבואם בשדות וביערות. כך השתרר בעיר שקט יחסי, שנמשך כל ימי הפסח.

יח. הטבח הגדול בטלוסטה

על אף השקט ששרר בעיר בימי הפסח, היינו כולנו מלאי חרדה. ידענו והרגשנו, כי עירנו לא תהיה זמן רב יוצאת מן הכלל בין שכנותיה הקרובות. עוד לפני הפסח פקדו הנאצים לציין את בתי היהודים במגן־דוד כחול, ואילו את הבתים המעורבים, שבהם גרו יהודים ונוצרים יחד — במגן־דוד אדום. היה ברור לכול, שהדבר נעשה כהכנה ליום ה„אקציה", כדי לאפשר למרצחים הבחנה מהירה בין בתי יהודים לבין הבתים שבהם התגוררו נוצרים. בפחד ומורא חכינו כולנו ליום־הדין האיום. והיום הנורא, יום צרה ותוכחה ליהודי טלוסטה, בא והגיע.

ביום ג', 25 במאי 1943, שלושים ושלושה ימים לספירת העומר, שמעתי בחצות הלילה את קולו של „זקן־היהודים" ד"ר אָוורמאַן בעוברו ליד חלון ביתי. הוא הלך אל גיסו אהרון גערטנער, שהתגורר בבית הסמוך. חכיתי לו שיחזור ושאלתיו לסיבת ביקורו בשעה כל־כך מאוחרת. הוא סיפר, כי שליחי ה„יודנראט" היו בטשורטקוב, ושם נודע להם שהמצב הגיע לשלב מסוכן ביותר, ויש לעשות הכול כדי להסתתר. מיד לאחר זה נכנס אלי אהרון גערטנער ונדברנו להימלט יחד מן העיר בשעות הבוקר המוקדמות.

בשעה שלוש לפנות בוקר יצאנו כולנו מן העיר, אני ואשתי וגערטנער עם אשתו וילדם הפעוט. הגענו אל הכפר הולובטשינצה, הנמצא במרחק של שניים־שלושה קילומטרים מטלוסטה, ושם נכנסתי אל חצרו של מכר פולני בשם וולודיה אוסטרופולסקי. כל בני הבית נמו את שנתם, נכנסנו כולנו אל האורווה ונשארנו שם עד הבוקר. בבוקר הכניס אותנו אוסטרופולסקי אל ביתו. בתו פינתה למעננו את חדרה, והוא עצמו הרגיע אותנו והבטיח להחביאנו, אם תהא סכנה נשקפת לנו. לאחר זה סגר אותנו בביתו והלך העירה, לראות מה מתרחש שם.

אותו יום רביעי בשבוע עבר בשקט גמור. בערב ביקשתי לשוב העירה וללון בביתי, על מנת לחזור למחרת בהשכמת הבוקר. אוסטרופולסקי לא הניח לנו לשוב. כנגד זה יעץ לנו להימלך בדעתם של קרובינו שנשארו בעיר, כיצד עלינו לנהוג. נתתי לו מכתב אל אחותי רחל מיימאן, אל גיסי חיים

ברונשטיין ואל שארתי מלכה שטערנקלאר. אחותי ושארתי חיוו דעתן, שאפשר לחזור העירה, נוכח המצב השקט השורר בה. לעומת זאת יעץ לי גיסי, שמוטב לחכות ולראות איך יפול דבר. קיבלנו את עצתו ונשארנו ללינת־לילה בהולוב־טשינצה.

ביום ה׳ לפנות בוקר, ב־27 במאי 1943, נכנס אלינו חתנו של אוסטרופולסקי וסיפר לנו, שהנה העניין התחיל... אוסטרו־פולסקי וחתנו יצאו אל הרחוב, ושם ראו יהודים רצים כל עוד נפשם בם מרוב פחד ובהלה עם צרורותיהם וטפם. הם רצו בדרכים צדדיות אל עבר השדות. בין הנמלטים על נפשם ראו גם את אחות־אשתי פייגה הענדעל עם בעלה ושלושת ילדיה. מכל עבר נשמעו יריות רובים וכלי משחית אחרים.

בשעה עשר בערך הופיע בכפר שוטר אוקראיני מזוין. בתו של אוסטרופולסקי נבהלה מאוד, נכנסה אלינו ודרשה מאתנו לעזוב את הבית. מיד נכנס אביה ושילח אותה מן החדר. הוא התקין למעננו פינת־סתר והשאיר אותנו בביתו. כדי להרחיק כל חשד מביתו, פתח את החלון לרווחה, סגר את הבית והלך העירה. כעבור זמן קצר חזר והודיע לנו, כי ה„אקציה״ נמצאת בעיצומה. גרמנים רבים ואוקראינים רבים עוד יותר חוטפים יהודים, מוציאים אותם מבתיהם ומוליכים אותם אל כיכר השוק, ושם הם נתונים לפיקוח חמור של אוקראינים מזוינים. הדבר נמשך עד שעה שלוש בצהריים. אז הפסיקו המרצחים את מעשי החטיפה. הם בחרו להם ארבעים יהודים גברתנים והוליכו אותם אל בית הקברות לחפור בורות. הגרמנים הבטיחו להם, שאם ייטיבו לעבוד — יעזבו אותם לנפשם. נמצאו כמה איכרים מתושבי העיר והכפרים הסמוכים, שסייעו בגילוי יהודים מסתתרים. תמורת עזרתם זו ניתן להם במתנה רכושם של היהודים. לפנות ערב הגיעה מטשורטקוב פלוגה של אנשי־גסטאפו מזוינים. השוטרים האוקראינים הובילו את היהודים מכיכר השוק אל בית־העלמין בקבוצות של מאה איש, ושם ירו בהם הנאצים והמיתום.

במשך היום ביקר אוסטרופולסקי בעיר כמה פעמים, ומפיו נודע לי כל מה שהתרחש בה. לפנות ערב, בתום ה„אקציה״, לא ידעו עדיין מה יביא יום המחר. היו שסברו כי מעשי הרצח יימשכו גם למחרת, אחרים סברו כי ה„אקציה״ נגמרה הפעם.

ביום ו׳ בבוקר הלך אוסטרופולסקי העירה. נדברנו, כי אם לא יחזור תוך שעה, אות הוא שה„אקציה״ נסתיימה ואפשר לצאת מן המחבוא. ליתר בטחון ראינו צורך להמתין יותר משעה אחת, ומשלא חזר גם לאחר שלוש שעות, יצאנו בהסתר, אשתי ואני, מביתו של אוסטרופולסקי ופנינו ללכת העירה. בדרך באו לקראתנו איכרים, שחזרו מן העיר כשהם עמוסים שקים עם רכוש יהודי שדוד. נקרו לנו בדרכנו גם יהודים בודדים, אומללים ומבוהלים, שחזרו העירה ממקום מחבואם.

בהיותנו בקרבת העיר, פנינו אל דרך צדדית ונגשנו אל בית אחותי רחל מיימאן, שהתגוררה במבואות העיר. בחצר עמדה עגלה רתומה לסוסים, ויהודים אחדים, ביניהם שני בניו של ראובן אַלבין, עמדו והניחו על העגלה גופות של הרוגים. הייתי בטוח, כי גם אחותי וגיסי במצאים בין ההרוגים, ומתוך כך תקפתני חולשה והתעלפתי. גיסי, שעמד אף הוא בקרבת מקום, בא אלי במרוצה והרגיעני. כפי שהתברר, נשארו בחיים כל קרובי משפחתי. ההרוגים היו: רב מפינסק, שהיה מתגורר אצל גיסי, בנו השלישי של ראובן אַלבין ועוד כמה יהודים.

נגשתי אל ביתי וראיתי שאיש לא נגע בחפצי הבית. אט־אט נתלקטו וחזרו העירה כל היהודים שנמלטו על נפשם והסתתרו. הם לא נראו כבני־אדם, אלא כצללים מהלכים. כל אחד היה נרעש ונפחד ואָבל על קרוביו שניספו. לא היתה כמעט משפחה אחת בעיר, שיצאה שלימה וללא אבידות מן ה„אקציה״ הזאת.

נודע לי, כי רובם הגדול של אנשי המשטרה היהודית והיהודים העובדים נושאי אות A או W הצליחו להימלט ולהסתתר. אם נתפס מי מהם, נהגו כלפיו המרצחים אחרת משנהגו ביתר היהודים: לא ירו בו, אלא אילצוהו לסייע להם בביצוע ה„אקציה״. כך קרה לבעריש העסינג. הוא היה באירגון־העבודה W ונאלץ ללוות את היהודים העצורים בדרכם מכיכר השוק אל בית־העלמין. מפיו שמעתי את הסיפור הבא: באחת מן הקבוצות שהובלו לבית־העלמין צעד תושב־העיר הנודע ר׳ משה וילנער, והיה קורא בקול גדול: „שמע ישראל, ד׳ אלוקינו ד׳ אחד!״. אחד המלווים הגרמנים שאל את העסינג: „מה הוא צועק, היהודי הזה?״. העסינג הסביר לו, שהוא קורא אל האלוהים. על כך ענה הגרמני: „כך, כך, אולם הן האלוהים מאס בכם וארר אתכם...״

כפי שסופר לעיל, הבטיחו הגרמנים לארבעים היהודים, שנבחרו לחפירות הבורות, כי חלף עבודתם תינתן להם נפשם לשלל ולא ימיתום. ואמנם קיימו הגרמנים מה שהבטיחו... הם לא הומתו יחד עם כולם. רק לאחר שנסתם הגולל על קבריהם של אלפי היהודים, נצטוו היהודים האלה לכרות בור קטן, והם נורו ליד הבור הזה ובו נקברו.

בביתו של יושה גריל היה „בונקר״, שבו הסתתרה משפחתו וגם משפחת טרעמבובעלסקי; יחד הסתתרו שם 15 נפשות. ילדו בן הארבע של טרעמבובעלסקי פרץ בבכי, וכל המאמצים להרגיעו עלו בתוהו. המרצחים התרוצצו מסביב לבית בחיפושיהם אחרי יהודים מסתתרים, ובכיו של הילד עלול היה לגרום לגילוי המחבוא ולסכן את חיי כל היושבים בו. אחד הנוכחים עשה מעשה מתוך יאוש: נטל כר, כיסה בו את הילד והתיישב על הכר, כדי להשתיק את קולו של הילד. והילד אמנם נשתתק — לנצח. האנשים שהסתתרו ב„בונקר״ ניצלו והם חיים וקיימים עד היום הזה.

הרחובות היו מלאים הרוגים, שנורו והומתו בעת מנוסתם מפני המרצחים. על־יד ביתי מוטל היה ד״ר לאנגהולץ, בנו של עקיבא לאנגהולץ. ההרוגים האלה נאספו על־ידי אנשי המשטרה היהודית ויהודים אחרים, שנשלחו לתפקיד הזה על־ידי ה„יודנראט״. הם הובאו אל בית־העלמין ונקברו שם ב„קבר אחים״.

הטבח בטלוסטה בוצע בפיקודו של ראש הגסטאפו בטשורטקוב; בפעולה הזאת השתתפו כמאתיים גרמנים ובערך ארבע מאות איש מאנשי המשטרה האוקראינית ומאנשי המשטרה המיוחדת „שופא״ ו„קריפא״ (שוץ־פאָליציי וקרי־מינאַל־פאָליציי). למחרת ה„אקציה״, ביום ו׳, הוגש ל„יודנ־ראַט״ חשבון על סך 2,500 זלוטי עבור הכדורים שנורו בעת

ה„אקציה". ה„יודנראַט" שילם את הסכום וקיבל עליו קבלה כחוק...

באותו יום שישי, למחרת ה„אַקציה", הוצאו מבתי היהודים המומתים כל הרהיטים וכל דבר־ערך שנשאר בהם. הרהיטים רוכזו בבניין ה"קולקו רולניטשה" וכל שאר החפצים בביתו של בעריש העסינג. בפעולה הזאת נסתייעו גם בעבודתם של „היהודים העובדים".

באותו טבח־דמים ניספו 3,500 יהודים. במקרה לא היה ביניהם איש מבני משפחתי, שהיתה אחת הגדולות והמסועפות שבעיר, פרט לנערה בת שתים־עשרה, בתו של אחד מקרובינו בשם הערנעס. כל שאר קרובי משפחתי לא נפגעו ב„אקציה" הזאת.

לאחר שיצאו ממחבואיהם כל אלה שהצליחו להסתתר בעיר או להימלט אל מחוץ לעיר, הגיע מספרם של אחרוני היהודים בטלוסטה לשלושת אלפים בערך.

יט. מקרה מוזר ביהודי מהורודנקה

בשנת 1938 נכנסתי בקשרי שותפות עם יהודי מהורודנקה בשם הרמאן שטיינקויל. קיבלנו יחד נציגות של הפירמה „באטה", ותוך כדי עבודתנו המשותפת נתיידדנו ונתקרבנו איש לרעהו. ביולי 1939 ביטלה חברת „באטה" את ההסכם, בגלל יהדותנו, ואז חזר שטיינקויל לעירו הורודנקה. בשנת 1940, בהיותי בדרך לקולומיה, סרתי אל ביתו של שטיינקויל בהורודנקה, וניתנה לי ההזדמנות להכיר את בני משפחתו ולהתיידד גם אתם.

בשלהי שנת 1942 קיבלתי מכתב מאת שטיינקויל מן העיר סטרי או מסאמבור. הוא הודיע לי, כי אשתו ובתם הקטנה נעלמו מעיניו שעה שביקשו לעבור בגניבה את הגבול לרומניה; הוא עצמו ובנו הקטן נתגלגלו לקולומיה ומשם נשלחו ברכבת לבלזץ. בדרך הצליח הוא לבדו לקפוץ מתוך הקרון, וכך נשאר יחידי בעולם וללא כל אמצעי קיום. הוא ביקש ממני, להשתדל ולשלוח לו מעט כסף להחיות את נפשו. שלחתי לו מאה זלוטי, ופתחתי בהשתדלויות אצל ה„יודנראט", כדי להשיג בשבילו סכום יותר גדול.

באותו יום, בשעות הערב, נכנסה אל ביתי אשה עם ילדתה ופנתה אלי בשאלה, אם עודני מכיר אותה. היתה זו אשתו של הרמאן שטיינקויל. היא הצליחה להגיע לטשרנוביץ, אולם הוחזרה משם ונמסרה לידי המשטרה האוקראינית. בעיר קוסוב נזדמן לה יהודי מכר, שפדה אותה ואת ילדתה מידי המשטרה במאה דולר. היא חזרה להורודנקה, אך משלא מצאה שם יהודים, השתדלה להגיע לטלוסטה. היא באה אלי כאל מכר ומודע, כאל ידיד. סיפרתי לה בכל הזהירות, כי בעלה חי וכי יש בידי מכתב ממנו. למחרת בבוקר כתבה מכתב אל בעלה, וכעבור זמן מסוים קיבלה גם מענה ממנו. עתה נתעוררה הבעיה, כיצד לאחד את המשפחה. בינתיים חלה שטיינקויל בטיפוס. גם ההתכתבות נעשתה קשה מאוד, הואיל ונאסר בכלל על היהודים להשתמש בשירותי הדואר. צריך היה לקיים את חליפת המכתבים באמצעות מכרים לא־יהודים. במשך הזמן החלים שטיינקויל ממחלתו, התחיל לעבוד והצליח אפילו לשלוח סכום כסף לאשתו באמצעות ה„יודנראט". ראש מאווייו היה — להגיע אל משפחתו, אולם ירא היה להסתכן ולצאת לדרך „כל כך ארוכה", לפי תנאי הימים ההם.

בימים האחרונים של חודש מאי הגיע מכתב מאת שטיינ־קויל, ובו הודיע כי החליט לבוא לטלוסטה מחופש כגוי. ואמנם עמד בדיבורו והגיע לטלוסטה, אך את אשתו וילדתו לא מצא עוד בחיים. הם ניספו בטבח הגדול, יחד עם 3,500 יהודים אחרים. שטיינקויל נשאר שוב בודד ושבור ברוחו. הוא נשאר בטלוסטה והתענה במחנות שונים עד לשחרור העיר בידי הצבא האדום במרץ 1944.

כ. אחרי הטבח

לקומץ היהודים שנשארו עדיין בחיים בטלוסטה לא ניתנה אפילו שהות לבכות את קרוביהם וידידיהם שניספו בטבח הגדול. שלושה ימים אחרי הטבח, ביום 30 במאי 1943, נפוצו שמועות על כוונת הגרמנים לעשות את הסביבה כולה „יודנ־ריין", כלומר, להכרית את שרידי היהודים בכל הסביבה כולה. השמועה הטילה מבוכה רבה בין שרידי היהודים בעיר, אך איש לא ידע לעוץ עצה, כיצד לקדם פני הרעה.

ביום ב', 31 במאי, נודע על גזירה חדשה. ה„יודנראט" והעיריה קיבלו הוראה, להעביר את כל היהודים שנותרו בעיר לרחוב אחד, וזאת עד יום 5 ביוני 1943. ה„יודנראט" לא ראה כל אפשרות לצופף את כל הנותרים לרחוב אחד. נסעו איפוא לטשורטקוב להשתדל בדבר, וקיבלו רשות לצרף ל„גיטו" עוד סימטה אחת. ביום ד' לפנות ערב כבר היה ברור לכול, שכל ההשתדלויות נכשלו ואין מנוס מן ההסתגרות ב„גיטו". כדי להבטיח לעצמי מקום כלשהו ב„גיטו", ניגשתי אל חברי משה שולמאן, והוא נאות להקצות לי פינה בדירתו. אך לא הייתי היחיד שבא אליו, עד מהרה נתמלאה דירתו עד אפס מקום, ולא נותר מקום לא לחפצינו ואף לא למעננו. המהומה גברה מרגע לרגע. יהודים היו מוכנים למכור את חפציהם בפרוטות, אך קונה לא היה להם. היו כאלה שמסרו את חפציהם למכריהם הנוצרים, על מנת לקבלם בחזרה אם יישארו בחיים. גם אני וגיסי ברוינשטיין נהגנו כך.

ביום ה', 5 ביוני, חזר ד"ר אווערמאן לטלוסטה ובפיו בשורה, שהיה בה לפחות ניצוץ של תקווה להינצל מהשמדה. בסביבת טלוסטה נמצאו שש חוות בהנהלתו של גרמני בשם פאול פרידריך פאטי. הוא היה בעל לב טוב והיה ממש אוהב־ישראל. הוא התיידד עם רבים מיהודי טלוסטה, היו לו קשרים טובים עם ה„יודנראט" ולעיתים קרובות היה עוזר ליהודים עד קצה גבול יכולתו. אחרי ה„אקציה" הגדולה פנה פאטי אל המינהל לענייני חקלאות ביאגעלניצה, והמינהל קיבל רשות מאת הגסטאפו להוציא אלף עובדים יהודים מטלוסטה ולהושיבם בשש החוות שבהנהלת פאטי. ה„יודנראט" ניצל את ההזדמנות וקיבל רשות מאת פאטי לטפל בבחירת העובדים ולחלק את תעודות־העבודה שהוצאו בחתימתו של פאטי. יתר על כן, פאטי הסכים להוציא תעודות לאלפיים איש, אם־כי קיבל רשות רק לאלף איש. לפי ההוראה נועדו התעודות רק לעובדים בריאים בגופם, אולם פאטי נתן הוראה לא להקפיד על כך ולחלק

תעודות גם לזקנים ולילדים. בדיעבד התיר גם כניסתם של ילדים ללא תעודות כלל. היהודים התייחסו אל התעודות האלה כאל היתר להישאר בחיים והיו מוכנים למסור כל אשר להם תמורת תעודת־עבודה כזו.

ביום ו׳, 4 ביוני, חייבים היו שרידי היהודים בטלוסטה להיפרד מדירותיהם ולעבור אל ה„גיטו״. אלה שזכו לקבל תעודות־עבודה, יצאו אל החוות. נמצאו גם יהודים שנמלטו אל היערות, ויהודים מעטים הצליחו למצוא מפלט אצל מכריהם הנוצרים. כל אחד חיבל תחבולות וחיפש דרך, כיצד להינצל מן ההכרח להיכלא ב„גיטו״. ביום השישי בשעות הבוקר עבר גם ה„יודנראט״ אל שטח ה„גיטו״ והשתכן בביתו של אנטשעל פעפער. ביום השבת, 5 ביוני, בשעה 12 בצהריים, נסגר הגיטו. אנשי המשטרה היהודית הפקדו לשמור על מבואותיו, ואיש לא הורשה להיכנס לתוכו או לצאת ממנו.

פאטי לא הסתפק בהצלתם של היהודים, שהצליח להוציאם אל החוות שבפיקוחו. בשבת לפנות ערב הזמין אליו את הילל קעניגסבערג, שהועסק אצלו כאגרונום, והטיל עליו להזמין אצל ה„יודנראט״ 120 יהודים בעלי כושר־עבודה ליום א׳ בבוקר (בדרך כלל לא היו עובדים בחוות ביום ראשון). את העובדים האלה אמר להעסיק בעבודה מוזרה ביותר: בעקירת עשבים מחלקת־שדה, שנמצאה בריחוק רב מן העיר. את העבודה היה עליהם לעשות בידים ריקות, כי לא היה בידו לספק להם כלי־עבודה כלשהם. הוא הורה גם, שכל היהודים יעבדו באותו יום ראשון בחוות, ובל ישוחרר איש מן העבודה. בסופו של דבר שלח ה„יודנראט״ לעבודה רק 85 יהודים, כי לא נמצאו קופצים על העבודה הזאת.

ביום א׳ לפנות בוקר נסע פאטי מחווה אל חווה וחזר על ההוראה, להעסיק את היהודים בעבודה ולא לשחררם בשום אופן. הוא שידל את היהודים שפגש בדרך העירה, כי יחזרו אל החוות וישתתפו בעבודה. היו גם כאלה שלא נשמעו לו, ואלה שילמו אחר־כך בחייהם. ביניהם היתה גם אשתו של דויד וואסער. היא מיהרה העירה, על אף אזהרתו של פאטי, אך לשוב משם לא יכלה עוד, וחייה קופחו יחד עם חיי שאר היהודים שנכלאו בגיטו.

באותו יום א׳, בשעה אחת־עשרה בערך, הגיעו לפתע כמה מכוניות מלאות אנשי־גסטאפו, ביניהם גם מפקד ה„שופו״, סגן־לייטנאנט סימון, והצורר איש־ה־ס.ס. טומאניק. הם נעצרו ליד ה„גיטו״ וחסמו את מבואותיו. בסמוך ל„גיטו״ עמדה כנסיה, שהיתה אז מלאה אוקראינים; המרצחים הודיעו להם, שלא ייבהלו מן היריות שיישמעו ב„גיטו״, כיוון שנועדו רק לחיסול היהודים, ואילו הם לא ייפגעו כלל. מיד לאחר העברת הידיעה הזאת נכנסו אל ה„גיטו״ והתחילו יורים לכל עבר. הם פישפשו וגילו את ה„בונקרים״ שבהם הסתתרו חלק מן היהודים ולא הניחו לאיש להתחמק. כך חיסלו במשך 2—3 שעות למעלה מאלף יהודים.

לפנות ערב, לאחר שנסתיים הטבח, יצאו ממחבואיהם כמה יהודים שהצליחו להסתתר. חלק מהם נתקבלו לעבודה בחוות, ויתרם, כ־120 יהודים, נשארו בעיר והתיישבו בבתים אחדים בשטח ה„גיטו״. ביום ד׳, 9 ביוני 1943 (יום א׳ של שבועות תש״ג), קיבלה העיריה פקודה מטשורטקוב, להעביר שמה את שארית היהודים. הפקודה נומקה בכך, שהאזור כולה נעשה „יודנריין״, ועל־כן אין היהודים יכולים להישאר בעיר. העיריה מילאה אחרי הצו ושלחה את היהודים בעגלות לטשורטקוב. אך להגיע לטשורטקוב לא ניתן להם. הם הובלו אל בסיס חיל־האוויר ביער רוסוכוטש, ושם נורו ונהרגו. בין אחרוני היהודים היה ר׳ מרדכי שו״ב עם משפחתו ושמואל גערטנער, זקן כבן שבעים, עם אשתו. בכך נסתם הגולל על תולדותיה של קהילת טלוסטה.

תודות לפעולותיו של ה„אוברלייטר״ פאטי ניצלו אז מן הטבח כל היהודים שנתקבלו לעבודה בחוות החקלאיות, ונוסף לכך למעלה משמונים יהודים שעבדו בעקירת העשבים. ניצלו גם כמה וכמה יהודים, שפאטי החזירם מן הדרך בלכתם העירה. על מהלך ה„אקציה״ האחרונה ביום א׳, 6 ביוני 1943, ועל העברת אחרוני היהודים לטשורטקוב וחיסולם בדרך, נודע אחר־כך מפי הילל קעניגסבערג, שנשאר בטלוסטה עד לשיח־רורה על־ידי הצבא האדום. אחרי המלחמה עבר קעניגסבערג ללודז ונתמנה שם מנהל בבית־המרקחת של זונדעלעביץ־שטעקעל.

כא. כיצד ניצלתי מן ה„אקציה״ האחרונה

מיד לאחר שנודעה התוכנית להעברת אלף יהודים לעבודה בחוות שבסביבת טלוסטה פניתי אל ד״ר אוועדמאן והשגתי את הסכמתו להקצבת שישה כרטיסי־עבודה לי ולאשתי ולארבעה קרובי־משפחתי: לגיסי חיים ברוינשטיין ולבנו ולזלמן שטערנקלאר ולאשתו. תמורת כל כרטיס שילמנו ל„יורנראט״ 20 דולר. ד״ר אוועדמאן לא אבה תחילה להקציב כרטיסי־עבודה רבים כל־כך למשפחה אחת. אולם הוא התחשב בכך שאשתו של ברוינשטיין, שהיתה בטיפולו הרפואי, הוכרעה על־ידי מחלת הטפוס רק ימים ספורים קודם לכן, ולכן לא נתנו לבו להשיב ריקם את פני גיסי ברוינשטיין. על־פי כרטיסי־העבודה היה עלינו לעבוד בחווה שערשעניובצה, וניתנה לנו הרשות להביא לשם את כל חפצינו. הזמנתי את מכרי הפולני אוסטרופולסקי ושניים משכניו עם עגלותיהם, וביום ו׳ לפנות בוקר הוטענו חפציהן של שלוש המשפחות על שלוש עגלות והועברו לשרשעניובצה. כשהגענו לשם כבר היה המחנה מלא עד אפס מקום. לא נותרה לנו ברירה, אלא לחזור. בדרך סרנו אל החווה בקוזיה־גורה. מנהל החווה, פולני בשם הראבטשיק, נמנה על מכרי, מלבד זאת היו שם שני בניו של ראובן אלבין, שהיתה להם השפעה מסוימת על מנהל החווה. הובטחו למנהל מתנות רבות, עד שהסכים לבסוף לקבל את ששת האנשים, נוסף למאה וחמישים שכבר נמצאו שם. אולם הוא דרש להביא לו הפנייה לעבודה בקוזיה־גורה, במקום ההפניה לשערשעניובצה שהיתה בידינו. לחפצינו לא היה מקום בחווה, על־כן החזרנו אותם בעגלות, על מנת שיופקדו בידי אוסטרופולסקי ובידי איכרים אחרים מבין מכרינו. נשארנו ללינת לילה בכפר קוזיה־גורה. איכר בשם ראמארטשוק, שנמנה על מכרינו, הניח לנו לבלות את הלילה בבניין האסם שבחצר ביתו.

למחרת, בשבת בבוקר, שעות ספורות לפני סגירת ה„גיטו״, התרוצצו יהודי העיר בלי דעת מה המעשה הנכון

שיש לעשותו. כל מי שהיתה האפשרות בידו לעזוב את העיר, נזדרז לברוח מתוכה, ובלבד שלא ייכלא ב„גיטו".

בשעה אחת־עשרה לפני הצהרים הלכתי עם אשתי העירה, כדי להחליף את תעודות העבודה שהיו בידינו. במבוא ה„גיטו" עמד שוטר יהודי (שמו היה לעץ), והוא הודיע לנו, כי שערי ה„גיטו" ייסגרו בשעה שתים־עשרה בדיוק, ואז לא תהיה כל אפשרות לצאת אל מחוץ ל„גיטו". ביתו של חברי ישראל יוריסט עמד בסמוך למבוא. הוא ראני בכניסתי וניסה להשפיע עלי, שאסכים להישאר בבית. היה לו שם מקום־מחבוא מוסווה היטב, והוא קיווה, שהמחבוא הזה לא יתגלה. גם אחותי עם בעלה וילדיה היו אצלו בבית. הצעתו עוררה בי מבוכה, כי לא ידעתי מה עדיף. לבסוף החלטתי לנסות את מזלי בהחלפת כרטיסי־העבודה, ורק אם ייכשל הדבר נקבל את הצעתו.

ניגשתי עם אשתי אל בית ה„יודנראט", אולם להיכנס אל תוכו לא יכולתי, כי המונים צבאו עליו מבחוץ. בעד החלון הפתוח ראיתי את ד"ר אווערמאן (הוא היה משכמו ומעלה גבוה מכולם). גם הוא הבחין בי והתחיל קורא אלי: „גליק, מה קרה?" הצלחתי להידחף ולהגיע אליו וסיפרתי לו במה המדובר. הוא תיקן לי מיד את כרטיסי־העבודה והטיל על שני שוטרים להוציאני אל מחוץ ל„גיטו". בדרכנו אל החווה ראינו יהודים רצים לכל עבר ללא מטרה ברורה; ומהם היו עמוסים צרורות או נשאו את ילדיהם על ידיהם.

הגענו אל החווה קוזיה־גורה עם כרטיסי־עבודה מתוקנים, והמנהל קיבל אותנו ללא התנגדות. היינו בין המאושרים. מסביב לחווה עמדו יהודים והתחננו כי יורשו להיכנס אל החווה, אך הדבר לא ניתן להם. בנייני החווה היו מלאים עד אפס מקום ולא נותר בהם מקום אפילו לשישה אנשים נוספים. מנהל החווה הבטיח להקים צריף נוסף, אך בינתיים נאלצנו שוב ללון מחוץ לחווה, בביתו של ראמארטשיק.

ביום א' בבוקר הלכנו אל החווה, כדי להצטרף אל שאר העובדים. כולם ישבו בחווה באפס מעשה ולא יצאו לעבודה חזרנו איפוא אל ראמארטשיק, כדי לאכול שם את ארוחתנו. לפתע נשמעו יריות מתוך העיר. איכרי הפרברים, שנמצאו אותה שעה בכנסיה לתפילת יום א', התחילו בורחים אל בתיהם בבהלה. איש לא ידע מה פשר המהומה והיריות. היו שסברו, כי נערך מצוד על נוצרים, כדי לשלוח את החטופים לעבודה בגרמניה; אחרים אמרו — שוב עורכים טבח ביהודים. להוותנו נתאמתה הגירסה השניה. היה זה חיסולם הגמור והסופי של יהודי טלוסטה.

מאה וחמישים היהודים שמצאו מקלט בקוזיה־גורה חששו להישאר בחווה, פן תגיע הרעה גם אליהם. הם ברחו אל השדות הסמוכים והסתתרו בקמה, שהיתה כבר גבוהה למדי. גם קבוצתנו הקטנה בת שש האנשים עשתה כן. ברחנו מבית ראמארטשיק והסתתרנו בחלקת שדה, שהיתה סמוכה לביתו. כעבור שעה הודיע לנו ראמארטשיק על־ידי אחד מפועליו, שהגרמנים עומדים להגיע אל החווה, ועלינו לעזוב את חלקת־השדה שלו. מיד ברחנו אל היער שבקרבת שערשעניובצה, שבו כבר היו מוסתרים כמה וכמה יהודים, שברחו כמונו מן העיר.

בחמש לפנות ערב התנפלו בני הכפר אלעקסינצה על היהודים המוסתרים ביער, היכו בהם ושדדו את חפציהם. שמענו מרחוק את צעקותיהם של היהודים המוכים והתחלנו בורחים אל השדות, אך הבריונים הבחינו בכך ודלקו אחרינו. הם תפשו את זלמן שטערנקלאר ואשתו, היכו ופצעו אותם ושדדו מהם מזוודה, שהכילה חפצים יקרי־ערך. את גיסי חיים ברוינשטיין פצעו קשה בראשו במוט של ברזל. רק אני ואשתי הצלחנו להימלט ויצאנו בשלום. לאחר שהסתלקו הבריונים חבשנו את ראשו של ברוינשטיין וחזרנו אל ראמארטשיק. שם נודע לנו, כי בטלוסטה נורו ונהרגו כל היהודים, עד האחרון בהם. נשארנו יושבים בביתו של ראמארטשיק וחיכינו להבהרת המצב.

עברו ימים אחדים והעבודה בחווה של קוזיה־גורה וכן בשאר החוות נכנסה למסלולה הרגיל. מלבד היהודים שנמצאו בחווה, כמאה־ושבעים במספר, עבדו 50—70 יהודים אצל ה־איכרים בכפר. יהודי בשם ואקס מונה כ„מפקד" מחנה־העבודה של החווה. הוא היה בנו של הרוקח מזאלעשטשיקי והוא נמצא בחווה יחד עם אשתו.

רבים מיושבי המחנה בקוזיה־גורה חששו להשאר במחנה בשעות הלילה והצליחו למצוא להם מקומות לינה בבתי האיכרים בכפר. הדבר לא ישר בעיני מנהל החווה הראבטשיק, הוא פנה אל האיכרים ואסר עליהם באיסור חמור להלין את היהודים „שלו". הוא עבר גם בבתי האיכרים והניס בשוטו כל יהודי מן המחנה, שנמצא בביתו של איכר. לאחר זה עשה קנוניה עם כמה מחברי ה„יודנראט" לשעבר, ונעשה נסיון לסחוט כסף מאת שרידי היהודים במחנה. כינסו את כל יהודי המחנה והפרידו בין הצעירים והבריאים ובין הקשישים וה־ילדים. הראשונים נשלחו לעבודה, ואילו השאר נשלחו אל צריף מיוחד. אגב כך נמסרה הודעה, שעומדת לבוא ועדה של גרמנים, שתעביר „סלקציה" במחנה, כדי „להוציא" מן המחנה חלק מן היהודים שמצאו בו מקלט. לאחר זה באו שניים מחברי ה„יודנראט" לשעבר והודיעו על הקמת קרן לפדיון היהודים, שיוחלט להוציאם מן המחנה. ואקס, מפקד המחנה, „הריח" שהעניין כולו אינו אלא מעשה סחיטה, והתנגד לכל השתתפות ב„קרן" המוצעת. הוא נכנס בריב עם חברי ה„יודנראט", היכה אחד מהם, ובסופו של דבר הסתלקו שניהם בלי שהשיגו דבר. אחר־כך נודע, כי גם בשאר המחנות הופצו שמועות על „סלקציה" קרובה, אך שום דבר מעין זה לא קרה.

בשעת המקרה הנזכר לא הייתי במחנה, נמצאתי אז בעבודה בשדה. כעבור ימים אחדים, בשעות הבוקר, כינס הראבטשיק את כל אנשי המחנה, העמידם בשתי שורות, ואגב כך כיבד בהצלפת שוטו כל יהודי שעמידתו לא ישרה בעיניו. לאחר זה השמיע באוזנינו נאום, שבו הודיע והדגיש כי הוא „פוֹזנאנטשיק", אנטישמי מבטן ומלידה, שהספיק עוד לפני שנים לנפץ שמשות רבות בבתי יהודים. עתה מצא שעת־כושר להתנקם ביהודים, ועשו יעשה זאת בכל כוחותיו. היהודים ייאלצו לעבוד אצלו שש־עשרה שעות ביממה, מצאת החמה עד שעה מאוחרת בערב. אך לעומת זאת לא תהיה אצלו הפקרות, ואנשי המשטרה האוקראינית לא יורשו לבוא ולירות ביהודים, כפי שניתן להם לעשות במחנות אחרים. סיכומו של דבר — כל מי שיעמדו לו כוחותיו להחזיק מעמד על אף

העבודה הקשה והמכות שיספוג מידו, מובטח לו שיישאר בחיים עד גמר המלחמה. לאחר הנאום הזה נשלחנו לעבודה.

גם ענייני ההזנה במחנה היו בכל רע. הגרמנים הקציבו מצרכי־מזון לעובדים, אך מנהל המחנה לקח הכול לעצמו והשאיר לנו פת־לחם חרבה בלבד. ואקס אסף כסף לקניית צורכי־אוכל, אך „הקונה" היה שוב מנהל החווה; לקח איפוא את הכסף לעצמו ולא קנה כלום. גם עצים לבישול לא ניתנו לנו והיינו נאלצים ללכת ולגנוב גזרי־עץ או אלומות־קש לבישול.

ביום 21 או 22 ביוני היינו כולנו בעבודה בשדה, במרחק ניכר מן המחנה. ירד גשם עז ואי־אפשר היה לעבוד, אך לחזור אל המחנה לא היינו רשאים. בשעת הצהריים עברה עגלה ובה איכר מסבידובה, אחד ממכרי. הוא קראני הצדה וסיפר לי, כי באותו בוקר התנפלו אנשי־גסטאפו על המחנה בסבידובה ורצחו שם כחמש־מאות יהודים בריאים ומסוגלים לעבודה. לדבריו בא אלי במתכוון, כדי להזהירני, משום שרווחות שמועות, כי גם בשאר מחנות־העבודה ינהגו הגרמנים כשם שנהגו בסבידובה. אשתו של שטערנקלאר לא היתה אתנו אותה שעה, כי הלכה אל המחנה להביא לנו את ארוחת־הצהריים. כעבור זמן מה חזרה וסיפרה, שהידיעה על הטבח בסבידובה כבר הגיעה גם אל המחנה ועוררה שם מבוכה ומהומה. החלטנו איפוא לא לשוב עוד אל המחנה, אלא להימלט אל היער, כולנו יחד, כל ששת האנשים שהיו בקבוצתנו.

במרחק שישה ק"מ מקוזיה־גורה נמצאה חורשת־אולכובה, שהיתה שייכת לפנים לי ולשותפי גערטנער. שומר היער היה אחד בשם קיבזוי, שנשאר על משמרתו גם בתקופת הכיבוש, שעה שהגרמנים נטלו את היער לרשותם. זמן קצר לפני המאורע המסופר לעיל באתי אליו לקנות עצים בשביל המטבח של המחנה (כמובן „בפרוטקציה", כיוון שאסור היה לו למסור עצים ללא נטילת רשות מן הגרמנים). הוא קבלני יפה וגילה את אוזני, שנמצאים ביער כמה וכמה יהודים מוסתרים, שהוא דואג להם ומספק להם את צורכיהם; הוא עודדני שאפנה גם אני אליו לעזרתו, אם אהיה בצרה. במקרה זה עלי לפנות תחילה אל חברו „מאקסים" (היה זה שם בדוי, ולא שמו האמיתי), שביתו נמצא סמוך לקצה החורשה. מחשבתנו הראשונה היתה איפוא, לפנות אל קיבזוי ולבקש את עזרתו.

אני ואשתי נסענו עם האיכר מסבידובה אל החורשה, ואילו קרובינו עמדו להגיע לשם ברגל. חיכינו להם עד הערב והספקנו בינתיים לייבש את בגדינו שנרטבו בגשם, אך הם לא הגיעו. באין ברירה הלכנו לבדנו אל ביתו של קיבזוי. בדרך פגשנו גוי אחד בתלבושת מוזרה. נבהלנו מאוד, אולם הוא לא התעניין בנו והלך לדרכו. הגענו אל ביתו של קיבזוי בשעה עשר בערב, ושם קידמו את פנינו הכלבים ולא הניחונו לגשת אל הבית. כך עמדנו כמחצית השעה. לבסוף יצא אותו גוי שפגשנו בדרכנו ושאל מה חפצנו. עניתי לו, שאוכל להגיד זאת רק לקיבזוי עצמו, ולא לשום אדם אחר. כעבור עשר דקות יצא קיבזוי, כולו חמוש מכף רגל ועד ראש. הוא הכניסנו זמנית אל האורווה שליד ביתו, ורק כעבור שעה הוציאנו משם ואמר להוליך אותנו אל מחבוא במעמקי היער. בדרך נודע לנו מפיו, כי גם קרובינו הגיעו אליו והוא הסתירם באחד הבניינים שעל־יד ביתו. אשתי הפצירה בו, כי יוליך גם אותנו אליהם, כדי שנהיה כולנו יחד. הוא נענה לבקשתה, ושוב חזרנו אל ביתו. שם הכניס אותנו קיבזוי אל המחבוא, שבו הסתיר את קרובינו. לפני לכתו הזהיר אותנו, כי המחבוא הוא רק זמני, וכי עלינו לצאת מתוכו לפנות בוקר וללכת אל המחבוא בלב היער. הוא הבטיח לבוא אלינו בשעה שבע בבוקר. נדברנו, כי בהתקרבו אל מחבואנו יתן קולו בשיר, למען נדע כי הוא המתקרב אלינו ולא ניבהל מקול צעדיו.

עשינו כדבריו ויצאנו לפנות בוקר אל היער. ציפינו בכליון עינים לבואו בשעה שבע בבוקר, אולם הוא הגיע רק בשעה אחת־עשרה. הוא הצטדק לפנינו על איחורו וסיפר לנו **מה גרם לכך: עתה זה בא מישיבה עם הגרמנים**, שנמשכה כל הלילה. הגרמנים, כך סיפר לנו, יודעים על מציאותם של יהודים מוסתרים ביערות, והם אומרים לגלות את מחבואיהם ולהשמידם. בתוך כך סיפר לנו, כי ברחבי היער הנמצא בפיקוחו מסתתרים כמאה יהודים, שהוא דואג למחסורם, ועתה אין הוא יודע מה יהא בסופם. בין מאת האנשים היו שבעה בני משפחת קליינער מן החווה טעקליובקה וחמישה־עשר אנשים ממשפחת מאנהיים מן החווה מישקוב. הוא גילה דאגה רבה והשתתפות בגורלם של היהודים הנרדפים האלה. ביחס אלינו העלה את ההצעה, לחלק אותנו בין מכריו: אותי ואת אשתי בכפר הינקובצה, ואת קרובינו במקום אחר.

תוכניתו זו לא ישרה בעיני, כי יראתי להימצא בכפר בין אנשים. עניתי לו, שאין אנו מוכנים לבטוח בשום איש זולתו וביקשתי ממנו למצוא בשבילנו מחבוא בטוח בלב היער. הוא הרהר קימעה, ואחר כך הוליך אותנו אל חורשה של עצים צעירים, שהיו סבוכים וצפופים עד כדי כך, שיכולנו רק בקושי רב לחדור אל תוכה. בזחילה ממש הגענו אל לב החורשה. שם היה שטח פנוי ובמרכזו עץ גבוה ועבות. קיבזוי שאל אותנו בחיוך, אם נושאת חן בעינינו הדירה הזאת... היינו מרוצים, כי הרגשנו את עצמנו בטוחים במקום ההוא, שבו היינו מובדלים ומופרשים מכל העולם מסביב. קיבזוי הלך לדרכו. לפני לכתו הבטיח לשלוח לנו מזון די צורכנו. נתתי לו עשרה דולרים. תחילה סירב לקבל, באומרו שאין הוא זקוק לכסף; יש לו כסף די והותר. אך לבסוף נעתר וקיבל ממני.

כעבור שעה בא אותו איכר, שפגשנו בערב בדרכנו אל קיבזוי, והביא לנו סל מלא אוכל מכל טוב. אחר־כך בא שנית והביא „ברעזענט" גדול (בד שאינו מעביר מים), וממנו מתחנו לנו מעין אוהל. הוא הביא גם מצעים לכולנו ובגדים לי ולאשתי. אחרי לכתו מאתנו שוב ירד גשם שוטף, וכולנו נרטבנו כהלכה, אף כי היינו מוגנים כביכול בתוך האוהל. אך למחרת היה שוב יום בהיר וחם, ושוב יבשו בגדינו וחזרו לתיקנם. כך ישבנו במחבוא ימים אחדים, ושליחו של קיבזוי היה מביא לנו אוכל פעמיים ביום. ביום ראשון בבוקר הביא לנו אוכל פחות מן הרגיל, וראיתי גם שאין פניו כתמול שלשום. ביקשתי ממנו, כי ישלח אלינו את קיבזוי; הוא לא ענני דבר והלך לדרכו.

בחמש לפנות ערב שמענו לפתע רשרוש בקרבת מקום, ומיד הופיעו כמה פרחחים אוקראיניים. שניים מהם הכירוני,

על כן התביישו קימעה ועמדו מן הצד. שניים האחרים ניגשו אלינו וסיפרו לנו, כי שוטרים אוקראיניים באו לקחת אותנו, והם ממתינים לנו בביתו של קיבזוי. לדבריהם, נשלחו הם על־ידי השוטרים, כדי להביאנו שמה. הבינותי שהדבר בדוי מעיקרו. אילו ידעו השוטרים על מציאותנו במקום הזה, היו באים בעצמם להוציאנו משם. יחד עם זה לא היה כל טעם להישאר במחבוא שנתגלה. הסכמנו איפוא ללכת עמהם בכיוון הכפר אוּלכוֹבה. בדרך גערתי בפרחחים בקול גדול על שהם מטרידים אותנו, והם נבהלו והסתלקו. הבינותי, שכל כוונתם היתה להביאנו אל איזו פינה נידחת ולשדוד כל מה שעוד היה לנו.

חזרנו אל היער, התיישבנו והתחלנו שוקלים בדעתנו מה לעשות. לא הרחק משם עמד ביתו של „מאקסים", החלטנו איפוא לפנות אליו. הוא ידע על מציאותנו ביער, אך לא ידע דבר על המקרה שקרה זה עתה. על־פי עצתו נשארו קרובינו בביתו, ואילו אני ואשתי הלכנו יחד אתו אל בית שומר היער. הוא לא היה בביתו והבית היה נעול. „מאקסים" חיכה אתנו יחד עד שתיים בלילה, אך נאלץ לבסוף לחזור אל ביתו. הוא הסתיר אותנו ביער בין השיחים והבטיח לשלוח אלינו את קיבזוי בבוקר השכם. רק בשעה אחת־עשרה לפני הצהריים שמענו את קול שירתו של קיבזוי, כשהוא מתקרב אלינו. הוא הביא לנו סל מלא אוכל מכל טוב ובו החיה ממש את נפשנו. בשעה עשר בלילה בא אלינו שנית, לבוש במדיו הרשמיים כיערן ראשי וחמוש מכף רגל ועד ראש. הוא סיפר לנו, כי קרובינו נמצאים אצלו בעליית־הגג, ואילו אותנו יוליך אל בית אחד ממכריו עד שיימצא מקום טוב ובטוח יותר בשבילנו. הלכנו יחד כשעה בדרכי סתר עד שהגענו אל בית האיכר, ושם בילינו את הלילה באסם. בבוקר נכנסו אלינו בנו ובתו של האיכר. נתתי לכל אחד מהם עשרים זלוטי, והם נראו מרוצים מכך. הם הגישו לנו סולם גבוה ואיפשרו לנו לעלות על ראש ערימת־שחת, שממנה יכולנו להשקיף על כל הסביבה וגם הרגשנו את עצמנו בטוחים יותר מאשר בהיותנו למטה באסם.

למחרת בא האיכר וביקש כי אתן לו כמה דברי הלבשה בשביל בנו ובתו. נתתי לו מכתב אל גיסתי פייגה הענדעל, שנמצאה בכפר הולובטשינצה, בו הודעתי לה על מקום הימצאנו וביקשתי לתת לאיכר קצת בגדים, לפי ראות עיניה. גיסתי מסרה לו בגדים ונעליים, וכן שלחה בגדים גם לי ולאשתי, אולם האיכר לקח הכול לעצמו. במכתב שהביא מאת גיסתי סופר לנו, כי קרובינו עזבו את ביתו של קיבזוי וחזרו אל המחנה בקוֹזיה־גוֹרה. הם עובדים שם כמקודם, אך כולם חיים חיי פחד ואין להם מנוחה לא ביום ולא בלילה. היה זה ביום ג', 6 ביולי 1943.

כעבור יומיים עלה אלינו האיכר בשעה שתיים לפנות בוקר. הוא סיפר לנו כי בשעת הצהריים עומדים להגיע אל הכפר אנשי משטרה, במטרה להחרים פרות אצל האיכרים, ומשום כך חושש הוא להשאירנו בביתו. הוא יעץ לנו ללכת אל היער לזמן קצר, עד יעבור זעם. לא קיבלנו את עצתו, כי חששנו להימצא ביער, פן יגלו הרועים את מחבואנו. האיכר הוציאנו איפוא אל שדהו, ושם הסתתרנו בתוך הקמה. ריח השדה שיכר את חושינו; אשתי נרדמה וגם אני הייתי קרוב לכך. לפתע נשמע קול פקודה: „האלט!" (עמוד!), ומיד לאחר זה שתי יריות. נבהלנו מאוד, אולם איש לא הגיע אלינו. כעבור כמה שעות באה בתו של האיכר והביאה לנו אוכל. מפיה נודע לנו, כי המשטרה עצרה שני יהודים, גבר ואשה שמוצאם מזאלעשטשיקי, והוליכה אותם אל תחנת־המשטרה בוורבולינצה. לאחר זמן נודע לנו מי היו שני העצורים. היה זה ואקס, מפקד המחנה בקוזיה־גורה, שהלך יחד עם ארוסתו לחפש מקום־מחבוא להוריהם. המשטרה שדדה את שעוניהם, את כספם ושאר דברי־ערך שנמצאו בידיהם, ולבסוף הרגו אותם בירייה בוורבולינצה.

הוספנו לשבת בשדה והאיכר היה מספק לנו אוכל מדי יום ביומו. יום א', 11 ביולי היה יום גשום, ואנו נרטבנו וקפאנו מקור. בשעה מאוחרת בערב יצאנו ממקום מחבואנו, כדי להגיע אל ביתו של קיבזוי. הגשם הוסיף לרדת ואנו תעינו בדרך. מעדתי ונפלתי ולא יכולתי לקום על רגלי ואשתי עמדה על ידי ובכתה. לפתע שמענו קול צעדים. היה זה בנו של האיכר שבביתו הסתתרנו לפני צאתנו אל השדה. הוא הביאנו אל בית אביו ושם התחממנו וגם ארוחה ניתנה לנו. בלי לחכות הרבה הודיע לי האיכר כי ברצונו לקבל ממני אלף זלוטי וכי הכסף דרוש לו כבר למחרת. באין ברירה נתתי לו מכתב אל אוֹסטרוֹפוֹלסקי שיתן לו את הסכום הנדרש. תמורת זאת התקין לנו האיכר מקום־מחבוא בחצרו מעל דיר־החזירים. מחבואנו היה סמוך לכביש ויכולנו לראות משם כל מה שהתרחש מסביב וכל כלי־רכב שעבר בכביש.

כעבור יומיים בא האיכר וסיפר לנו, כי הגרמנים מבוהלים משום־מה ואורזים את כליהם. עבודתם של היהודים בחוות הופסקה, וקיימת תקווה שהגרמנים יסתלקו תוך יומיים. אך הבהלה לא ארכה זמן רב. כפי שהתברר, פרצה הבהלה עקב התקפת־פתע של פארטיזאנים סובייטיים. כעבור ימים אחדים נרגעו הגרמנים, ואז המשיכו אנשי־הגסטאפו ביתר מרץ וביתר אכזריות בהכחדת היהודים שנשארו בחוות החקלאיות.

ביום ב', 19 ביולי 1943, הגיעו אנשי־גסטאפו אל המחנה בשערשעניובצה, הקיפוהו מכל עבר ורצחו את כל היהודים שנמצאו שם. מבין 150 איש שנמצאו במחנה הצליחו רק שלושה להימלט. הידיעה על כך פשטה מיד בכל המחנות מסביב. גיסי חיים ברוינשטיין, שנמצא אז בקוֹזיה־גורה, סיפר לי לאחר מכן, שכל אותו יום ב' ובלילה שלאחריו עמדו אנשי המחנה על המשמר ולא התפשטו את בגדיהם. אור ליום ג', י"ז בתמוז, בשעה שלוש לפנות בוקר, נראו אנשי־גסטאפו ושוטרים אוקראי־ניים נוסעים וקרבים אל המחנה. מיד נערכה אזעקה וכל יושבי המחנה התחילו בורחים אל השדות. הרוצחים הבחינו בכך ופתחו ביריות ממכונות ירייה לעבר הבורחים. גיסי הצליח להסתתר בשדה בין שיחי שעועית. הוא שכב בלי נוע וראה כיצד מתרוצצים המרצחים על סוסיהם בכל השדות מסביב ומחפשים את היהודים שנמלטו. מבין 170 היהודים שנמלטו הוחזרו 67 איש. הם נצטוו לשבת ולחכות עד שתסתיים כריית הבורות שנחפרו בשבילם. לאחר זה הגיעה פלוגה מיוחדת של אנשי־גסטאפו מטשורטקוב והרגו את כולם בירייה. מבין קרובי משפחתי ניספו שם: משה, בנו השני של חיים ברוינשטיין,

ושארתי מלכה שטערנקלאר עם בעלה. באותו זמן ובאותה צורה חוסלו היהודים בכל יתר החוות, פרט לאלה שהצליחו להתחמק ולהימלט. היתה רק חווה אחת יוצאת מכלל זה — החווה בליסובצה. מנהל החווה בליסובצה היה גרמני קשיש בשם פראנק, קרוב־משפחה של הגנראל פראנק הנודע, מי שהיה מושל מחוז קראקוב בימי הכיבוש הנאצי. בחווה ההיא עבדו כמאתיים וחמישים יהודים. אותו יום ג׳, י״ז בתמוז, הגיעו בשעות הבוקר אנשי גסטאפו ומשטרה כדי לבצע את ה„אקציה״. ראשית כול פנו אל חלקת השדה, שבה עבדו היהודים בדיש. היהודים נסו מפניהם, אך הרוצחים ירו אחריהם והרגו 17 יהודים. לאחר מכן פנו אל מנהל החווה פראנק ודרשו ממנו להסגיר לידיהם את כל העובדים. פראנק סירב להיענות להם. הוא הצהיר בפניהם בכל ההחלטיות, שלא יוותר אף על עובד אחד מעובדיו היהודים, כי בלעדיהם לא יוכל לבצע את העבודה בחווה. אם יחסלו את העובדים היהודים בניגוד לדעתו — יעזוב את החווה ויפקירנה, ועליהם תפול האחריות לכך. אחרי דין־ודברים ממושך נאלצו אנשי הגסטאפו לעזוב את החווה, בלי להוציא לפועל את זוממם. למזלם היו היהודים בליסובצה דרים רובם בכפר, בבתי האיכרים, ולא היו מרוכזים בצריפים בשטח החווה. אילו היו כולם מרוכזים במקום אחד — ספק אם גם התערבותו של פראנק היתה מצילה אותם מידי הגסטאפו. מכל מקום ניצלו אז כמאתיים וחמישים יהודים הודות להתערבותו הנמרצת של פראנק.

אחרי המקרה הזה התחילו ניצולי הטבח מתלקטים ובאים לליסובצה, וכעבור ימים אחדים נמצאו שם כחמש־מאות יהודים. בחווה של טלוסטה עבדו אז כעשרים יהודים. אלה לא נפגעו ממעשי הטבח, הואיל ומבחינה רשמית לא נמצא שם מחנה לעובדים יהודים. הפרטים המסופרים לעיל על טבח היהודים בחוות ביום י״ז בתמוז תש״ג נמסרו לי על־ידי גיסי חיים ברוינשטיין ועל־ידי יהודים אחרים שנמצאו במקום המעשה.

ברצוני לספר גם על מעשה הצלה מופלא של ילד יהודי, שאירע באותו יום י״ז בתמוז. בשעת הפוגרום הראשון בטלוסטה עוד לפני כניסת הגרמנים, הסתתר האופה קימעלמאן עם אשתו ושלושת ילדיו בעליית־הגג של ביתו. כשפרצו הפורעים את דלת הבית, קפצו כולם אל הגינה ונמלטו על נפשם. קימעלמאן ואשתו הספיקו להימלט, אך שלושת הילדים נתפסו ונהרגו. לאחר מכן חזר הזוג לטלוסטה. בתקופת הכיבוש נולד להם בן, והם שמחו בו מאוד ומצאו בו תנחומים על אבדן שלושת ילדיהם הראשונים. כשהוקם הגיטו בטלוסטה עבר קימעלמאן עם משפחתו לרוזשאנובקה וקיבל שם עבודה בחווה. ביום ה„אקציה״ בי״ז בתמוז ברחה המשפחה מן החווה והסתתרה בשדה יחד עם עשרה יהודים אחרים. בהיותם בשדה פרץ הנער בבכי ולא היה אפשר להשתיקו בשום פנים. מסביב התרוצצו אנשי משטרה ואוקראינים מבני הכפר בחיפושיהם אחרי יהודים מסתתרים, ובכיו של הילד עלול היה לסכן את חייהם של כל עשרת היהודים. באין ברירה הטילה האם במו ידיה כר על פני הילד והחניקה את בכיו. כשהסתלקו המרצחים, גילתה האם את פני הילד, והנה הם כחולים וללא רוח חיים. התחילה האם תולשת שערות ראשה מרוב כאב ויאוש. בו ברגע נשבה רוח חזקה, שהשפיעה כנראה על הילד החנוק למחצה. הילד פקח את עיניו ופרץ בבכי. ההורים היו מאושרים עד אין קץ. המשפחה כולה נשארה בחיים בתום המלחמה.

כב. ביום ה„אקציה״ ולאחריה

אותו יום י״ז בתמוז ישבנו שנינו, אשתי ואני, במחבואנו שמעל דיר־החזירים בבית האיכר. במשך היום שמעתי כיצד שוחחו האיכרים בינם לבין עצמם ליד הבאר הסמוכה על הריגת יהודים, על מאה דולר, שנמצאו בכיסו של יהודי הרוג. רק בערב שמענו מפי מכרנו על חיסול כל היהודים בחוות שבסביבה. האיכר הודיע לנו יחד עם זאת, שלא יוכל להחזיק אותנו עוד בביתו, ועלינו ללכת. בקושי רב הסכים להתיר לנו למצוא מחסה באחד משדותיו המרוחקים, אולם הדגיש, שלא יספק לנו מזון. יצאנו לשם לפנות בוקר וישבנו בלהט השמש עד שעה אחת־עשרה בצהריים. אז בא האיכר והביא לנו לחם ובקבוק מים; הוא גם סיפר, כי גיסי ברוינשטיין ניצל מן הטבח והוא נמצא בביתו. הוא הזמין אותנו לבוא בערב אל ביתו, כדי לדאוג לנו למקום־מחבוא יחד עם גיסי. ביקשתי ממנו להזמין לפגישה זו גם את ידידי קיבזוי, שמא ימצא הוא מוצא מתקבל על הדעת.

בערב פגשתי בבית האיכר את גיסי ועוד יהודי מזאלעש־טשיקי, שהיה בידו צרור ובו כמה חפצים. גם קיבזוי היה שם, אולם הוא עמד מעשה תם ולא היתה בפיו כל עצה למעננו. לבסוף יעץ לנו האיכר, שנסתתר לפי שעה ביער עד יום ה׳ בערב. ביום ה׳ יגש העירה, לטלוסטה, וישמע כמה יש לדרוש בעד הסתרת יהודי, ואז ישיב אותנו דבר. אם נוכל לשלם את המחיר, לפי „השער״ — יעשה מאמץ וישתדל להחביאנו. עשינו כדבריו והלכנו היערה. שם נחלקנו לשני „מחנות״, אני ואשתי לחוד, וגיסי עם היהודי מזאלעשטשיקי לחוד. נדברנו, שאם לא יבוא האיכר אלינו ביום ה׳ בערב ניפגש כולנו במקום מסוים ונטכס עצה במשותף.

ביום ה׳ לא בא אלינו האיכר. נפגשנו במקום שנדברנו להיפגש והחלטנו ללכת אליו כדי לשמוע מה החליט לעשות בנו. בכניסה אל בית האיכר עמד בנו וחסם בפנינו את הדרך. בינתיים נשמע קול צעקה מפי אשתי וגיסי שהלכו במרחק מה מאחורי; בנו של האיכר רץ לראות מה קול הצעקה ואז ניצלנו את ההזדמנות וחדרנו אל הבית. האיכר התעורר משנתו, ובראותו אותנו ציווה עלינו לעזוב מיד את ביתו. אין הוא רוצה בנו בשום מחיר. את המיליונים שלכם — אמר — השארתם במקום אחר, ואלי אתם באים בידים ריקות. לבסוף הסכים להשאיר בביתו את היהודי מזאלעשטשיקי תמורת חבילת החפצים שהיתה בידו, ואילו מאתנו דרש ללכת מיד. בקושי רב קיבלנו רשות מאשתו, להישאר בביתם עד אור הבוקר.

לפנות בוקר יצאנו משם ופנינו אל מכרנו „מאקסים״, אך לא היה בידו לעזור לנו. הייתי מוכן לשלם לו 50 זלוטי, על מנת שיעביר מכתב ממני אל מנהל־החווה בקוזיה־גורה, אל הראבטשיק, ויביא לי מענה ממנו, אם נוכל לבוא אליו אל החווה. תחילה הסכים „מאקסים״ לעשות זאת, אך מיד נמלך בדעתו והחזיר לי את מכתבי יחד עם התשלום. לא נשאר לנו

מוצא אחר, אלא ללכת לקוזיה־גורה, שהיתה מרוחקת משם כשישה ק"מ. כשקרבנו אל החווה, קשרה אשתי מטפחת לראשה, כדרך האיכרות, ואמרה להיכנס כך אל החווה, ואילו אני וגיסי הסתתרנו בשדה. כעבור זמן מועט חזרה אשתי וקראה אלינו לצאת ממחבואנו. ליד הבאר של החווה פגשה את יושה גריל והלה סיפר לה, שהגיעה לא מזמן הוראה המתירה ליהודים לחזור אל החוות, וכל רע לא יאונה להם.

חזרנו איפוא אל החווה וניגשנו אל הצריף שבו גרנו לפנים. שם פגשנו את הרוקח ואקס ואשתו, שבנם נורה בלכתו ביער עם ארוסתו, וכן היתה שם משפחת מעלער מזאלעשטשיקי. חפצינו לא נמצאו עוד במקום וגם מקומנו בצריף היה תפוס. פניתי אל הראבטשיק והוא הטיל מיד על שעכטער, מפקד המחנה, לפנות בשבילנו את מקומנו הקודם בצריף. חזרתי איפוא למקומי הקודם והייתי באותו רגע האיש המאושר עלי אדמות.

הידיעה על מתן ההיתר ליהודים הניצולים להתיישב בקוזיה־גורה התפשטה במהירות הבזק. בבוקר יום השבת ירד גשם שוטף; אף־על־פי־כן הגיעו מכל עבר שרידי היהודים, שיצאו ממחבואיהם בשדות וביערות. בין הבאים היתה גם אחותי רחל מיימאן עם בעלה ושני ילדיה. הם היו בחווה בהולובטשינצה בשעת הטבח, אך הצליחו לקפוץ דרך החלון ולהימלט. הם נמלטו לטלוסטה והסתתרו שם בבית שכנם הנוצרי. גם גיסתי פייגה הענדעל הגיעה, בלי נעליים לרגליה ועטופה רק בשמיכה, שקיבלה מאחד האיכרים. גם היא נמלטה מהולובטשינצה והצילה את נפשה. את שני ילדיה העבירה אל מכרנו הפולני אוסטרופולסקי, והוא הסתירם בעליית־הגג. למחרת הטבח ברור היה לו, כי הורי הילדים ניספו בהולובטשינצה, עמד איפוא וגירש אותם מביתו. הבכור פגש בדרכו נער מבני האיכרים, שקרא לו ללכת עמו; הוא נלווה אליו, והלה הוליכו אל אחד הגרמנים, וההוא ירה בילד והרגו. את הילד הצעיר, שלמה הענדעל, החביא איכר בשדה הקמה, האכילו שם והביאו לעת ערב אל הוריו בקוזיה־גורה.

הניצולים הגיעו לקוזיה־גורה במצב איום: מוזנחים, בודדים ומיואשים. תחילה לא הסכים הראבטשיק לקבל את כולם; הוא טען שיוכל לקבל רק את אלה מביניהם שנמצאו בחווה לפני הטבח. הוא רצה גם בהזדמנות זו לקבל שלמונים בעד הזכות להישאר בחווה. אולם ביום ב' בוקר בא שליח מאת פאטי ובידו הוראה, שכל היהודים יישארו בחווה ויעבדו בה, ואין להטרידם ממקומם. לנו, לניצולים, היתה בכך בשורה גדולה וחשובה, והיא עוררה בנו תקווה להישאר בחיים.

הפקודה בדבר התרת קיומם של שרידי היהודים במחנות־העבודה שבחוות לא באה במקרה. עוד בשנת 1942 פנתה הנהלת מטעי ה„קוקסאגיז" אל הגסטאפו בטשורטקוב וביקשה להשאיר ששת אלפים עובדים יהודים במחוז טלוסטה לעבודה במטעים אלה. הגסטאפו בטשורטקוב, ואחר־כך גם בלבוב, דחתה את התביעה הזאת. ההכרעה בעניין זה עברה אל הגנראל פרנק בקראקוב, וגם הוא ענה בשלילה. לבסוף פנתה ההנהלה במישרין אל הימלר. תשובתו בוששה לבוא, ובינתיים המשיכו הרוצחים במלאכתם ו„טיהרו" תחילה את העיר ואחר־כך גם את החוות. רק אחרי הטבח ביום י"ז בתמוז, לאחר שנשארו בכל הסביבה רק כמה מאות יהודים, הגיע הרשיון מאת הימלר, להשאיר בחיים את ששת אלפי היהודים, לפי דרישת ההנהלה. פאטי, שהביא את הבשורה מטשורטקוב, אמר בשמחה מהולה בכאב: „כן, הדבר הגיע, אך לצערנו — מאוחר מדי..."

גם לאחר שניתנה הרשות להימצא בחוות החקלאיות, נמצאו יהודים שחששו לעזוב את מקום מחבואם ביערות ולשוב למקום של יישוב. כך נהגה גם משפחתו של מאנהיימס, לשעבר בעל האחוזה מישקוב. היתה זו משפחה של 15 נפשות, והם הסתתרו ביערות כמעט שנה תמימה, מיוני 1943 עד פברואר 1944. בפברואר התנפלו עליהם פורעים אוקראיניים ורצחו את כולם. מכל המשפחה נשאר רק בן אחד, משה, שהועבר אחר־כך לברית המועצות.

לאחר שהוצא הצו, כי אין להכחיד את שארית היהודים, נרגעו הרוחות והעבודה נכנסה למסלולה הרגיל. במחנה קוזיה־גורה היו רשומים 60 יהודים, ביניהם גם כמה ילדים. מפקד המחנה היה שעכטער מזאלעשטשיקי, אולם הראבטשיק לא היה סומך עליו בלבד. בשעה חמש בבוקר חייבים היו כולם להתייצב למיפקד, ואם איחר מישהו להופיע, היה הראבטשיק נכנס אל הצריף ומזרזו בהצלפת פרגול. העבודה הקשה ביותר היתה בעונת הקציר. שנים־עשר יהודים התמחו ולמדו לקצור, והשאר היו הולכים אחריהם ומאלמים אלומות. הראבטשיק היה מופיע לעיתים גם בשעת העבודה ומזרז את העובדים בפרגול שבידו. היו לו נטיות סאדיסטיות, והיה נהנה מסבלנו. עקב תנאי־העבודה הקשים נמצאו יהודים שעזבו את קוזיה־גורה ועברו אל החווה בליסובצה. שם היה פראנק המנהל, והעבודה היתה יותר קלה. בקוזיה־גורה נשארו רק 38 יהודים.

כך עבר עלינו סופו של הקיץ בעבודה קשה. לפני יום־הכיפורים התכוננתי לבקש מאת הראבטשיק, שישחרר אותנו מהעבודה ביום הקדוש לנו. כמה ימים לפני החג אמרתי לו, כי ברצוני לשוחח אתו; הוא הבין כנראה מה כוונתי, ודחה את השיחה ליום המחרת. למחר נסע מן החווה לשלושה ימים, כדי שלא יהיה עם מי לדבר... ביום כיפור עבדנו איפוא בשדה כביום רגיל, אך קיימנו את הצום. הראבטשיק חזר באותו יום, ונודע לו כי צמו כל היום. כעונש על כך הטיל עלינו לעבוד עד שעה עשר ומחצה בלילה. רק בשעה אחת־עשרה בלילה יכולנו לאכול משהו לאחר הצום.

בעונת הסתיו עבדנו בהוצאת סלק־סוכר מן השדות, והעבודה הזאת היתה קשה אפילו מעבודת הקציר. היינו עובדים עד אחת־עשרה או שתים־עשרה בלילה, לעיתים קרובות בגשם ובקור. בתוך כך פשטו שמועות, כי יהודי קוזיה־גורה ייאלצו לעבור לטשורטקוב, דבר שידענו יפה מה משמעותו... שוב קמה בהלה במחנה. הצעירים שוב התחילו בורחים אל היערות, או הסתדרו בעבודה אצל איכרי הכפרים. אולם גם בבתי האיכרים לא היו בטוחים בחייהם. נמצאו איכרים לא מעטים, שהעבידו יהודים במשך כל הקיץ ללא תשלום שכר, ובתום העונה הודיעו למשטרה שנמצאים אצלם יהודים מסתתרים, וזו היתה מוציאה אותם להורג.

כזה היה מקרהו של יהודי מטלוסטה בשם גבריאל בראון. הוא עבר אצל איכר מן הכפר קורוליובקה, ולבסוף הלשינו עליו והמשטרה באה ולקחה אותו מן העבודה ממש. הוא

התחנן לפניהם שישחררוהו, והם הבטיחו לשחררו, אם ימסור להם על מקום מחבואם של כמה יהודים אחרים. בראון לא יכול היה לעמוד בנסיון והלשין על כמה יהודים, ביניהם על אסתר רייזענבערג, בתו של שמואל זאנדבערג מזאלעשטשיקי. גם היא היתה מוסתרת בביתו של אחד האיכרים בקוֹרוֹליובקה, יחד עם ילד בן ארבע. המשטרה באה והרגה את האם, ואילו הילד ניצל בנס. אשתו של האיכר, שהחביא את האם וילדה, הביאה בלילה את הילד בשק על כתפיה אל החווה בקוֹזיה־גוֹרה ומסרה אותו למרת ואקס, שהיתה אחותה של אסתר רייזענבערג. מפיה נודע גם כיצד נגלה מחבואם. הילד ודודתו נשארו שניהם בחיים.

בנובמבר 1943, כשנגמרה עונת העבודה בקוֹזיה־גוֹרה ובשאר החוות, נשלחנו לעבודה ברוזשאנובקה. בגלל הקור העז הועברנו אל מיבנים סדירים יותר, שהיו משמשים מקום־מגורים לאנשי השרות בחוות ונקראו בשם „טשווֹראקי". שם הועסקנו בעבודה „ביתית" — בהסרת הגרעינים מקלחי התירס. מנת האוכל היתה זעומה מאוד, ונאלצנו לגנוב תפוחי־אדמה כדי להשביע את רעבוננו. בדצמבר נעשה מצבנו חמור עוד יותר. לרעב ולזוהמה הצטרפה מחלת טיפוס־הבהרות, שהתפשטה והפכה למגיפה. בתקופה הראשונה להתפשטות המחלה היו באים אנשי המשטרה ומחסלים את האנשים שחלו בטיפוס. אשתו של ד"ר קראסוצקי אמרה להגן על בנה החולה מפני אנשי המשטרה. לפני בואם שכבה גם היא ליד בנה, ובבוא השוטרים התחננה לפניהם שימיתו אותה במקום בנה. עמדו השוטרים והמיתו את שניהם. לאחר זמן הוציא פאטי פקודה, שאין לשוטרים רשות להמית את חולי־הטיפוס ללא נטילת רשות מאת מנהלי החוות. רק אז נבלמו במקצת מעשי ההמתה של החולים.

הצו שהוצא על־ידי פאטי בא בעקבות טבח המוני, שנערך על־ידי המשטרה האוקראינית בחווה שבהולובטשינצה. ביום ד', יום ט' בטבת (5 בינואר 1943) באו שלושה שוטרים אוקראיניים לקוֹזיה־גוֹרה ונכנסו אל דירת המנהל הראבטשיק. הוא כיבדם באוכל ומשקה, והם השתכרו כהלכה. הוא נתן להם גם מספוא לסוסיהם. לפני לכתם אמרו השוטרים, שיש ברצונם „להתאמן קצת בירייה", אך הראבטשיק לא נתנם לעשות זאת. הם עזבו את החווה ופנו להולובטשינצה. שם התנפלו על המחנה והמיתו בירייה 28 יהודים. בין המתים היה גם בן־אחותי ניסן מיימאן, ר' יוסל השוחט מטלוסטה, גיסי דויד הענדעל, שפיגעל ועוד אחרים. לאחר הטבח הזה באה פקודתו של פאטי, שאין המשטרה רשאית לערוך „אקציות" בחוות החקלאיות.

אך גם אחרי מתן ההוראה קרה מקרה בקוֹזיה־גוֹרה שבו נפלו קרבן שבעה יהודים. באחד הימים האחרונים של ינואר 1944 נסע הראבטשיק לטלוסטה כשהוא שיכור וחזר כעבור שעה בלווית כמה שוטרים, ומיד פתחו ביריות לעבר היהודים. לאחר שהרגו כמה יהודים ציוו לקרוא לשני יהודים שיחפשו בכיסיהם של ההרוגים. עבדתי אז בשדה בפיזור הזבל יחד עם קבוצה של שמונה אנשים. אך איש לא רצה ללכת „לעבודה" הזאת. השליח — הנפח של החווה — יעץ לנו ללכת אתו, שמא ירגזו השוטרים ויבואו לחסל את כולנו. הלכתי איפוא אני ובנו של בריש העסינג. השוטר מוֹרוֹז, שהצטיין כל הזמן באכזריותו, ציווה עלינו לחפש בכיסיהם של ההרוגים ולמסור לידו כל דבר־ערך שיימצא בהם. לאחר זה ציווה להפשיט את ההרוגים ולסדר את בגדיהם. ההרוג הראשון היה מוטל על ערימת קש גבוהה, מתחת לגג האסם. העסינג עלה להוריד משם את הגוויה וראה כי ההרוג הוא אביו בעריש העסינג. הוא פרץ בבכי מר, אולם מוֹרוֹז כיוון כנגדו את אקדחו ואילצו להשתתק ולחפש בבגדי אביו. הוא מצא אצלו 3000 זלוטי ומסרם לרוצח. לאחר זה כיוון מורוז את האקדח כנגדי ושאל: מה מעשיך כאן, זקן? עניתי שהנני עובד בשדה. הוא נענע בראשו, וראיתי בעליל שיש לו חשק רב לתקוע בי כדור. בו ברגע יצא מפקד המשטרה מביתו של הראבטשיק. המפקד קראני אליו ושאלני מי אני ומאין אני. אמרתי לו, שאני בערל גליק מטלוסטה. הוא ידע את שמי ושמע עלי טובות, על כן פנה אל מורוז וציווה להניחני לנפשי, כיוון ש„הוא היה היהודי ההגון ביותר בטלוסטה". מאוחר יותר ירד אלי הראבטשיק ואמר בחיוך שטני: „אלמלי מפקד המשטרה, היית נמצא כבר בעולם האמת..."

ה„ביקור" הזה של הרוצחים נסתיים, כאמור, בשבעה הרוגים. בין ההרוגים היו בעריש העסינג, אשתו של יעקב ניימאן, מענדל מעצגער (בנו של שלום מעצגער), מילער עם אשתו ובתו הצעירה (מזאלעשטשיקי) ועוד הרוג אחד. לאחר שכילו את מלאכתם הסתלקו הרוצחים, ומיד לאחר זה נסע גם הראבטשיק.

כג. ההתנפלויות של הכנופיות המקומיות

ימים אחדים לאחר המקרה הנזכר, נפוצו שמועות, כי כנופיות של אוקראינים התחילו עורכות התנפלויות על היהודים בחוות הסמוכות. אנשי הכנופיות היו עורכים את ההתנפלויות בלילות, והיו הורגים יהודים ושודדים את כספם ואת חפציהם. באחד הלילות, בשעה אחת־עשרה, הקיש שומר־החווה על דלת הביקתה שלנו בדרישה לפתוח את הדלת. בעד החלון ראיתי כמה אנשי־כנופיה בתלבושת צבאית. היתה לי ההרגשה, שהפעם לא ניחלץ מן המוות הצפוי לנו. הבריונים פרצו את הדלת וציוו עלינו להעלות אור בחדר ולהתייצב מסביב לשולחן. אפילו ילד בן חמש, ששכב על התנור, הורד משם והועמד ליד השולחן. לאחר זה הודיעו הבריונים, שבאו לערוך „מגבית" לטובת הצבא הפולני, ועלינו להמציא להם 4,000 זלוטי. נראה הדבר שמנהיג הכנופיה היה אדם מוכר לנו, משום שדרש להניח את הכסף על השולחן, בלי להסתכל בפניו. רק שניים מבין ארבעה־עשר האנשים שנמצאו בחדר היה בידם מה „לתרום למגבית" — בידי נמצאו 229 זלוטי והרוקח ואקס הוציא 200 זלוטי. הבריונים השאירו בידינו עשרה זלוטי — לקניית לחם, כפי שאמרו — ולקחו להם את כל שאר הכסף. הבריון שעמד על המשמר ליד פתח הדלת ירה לתוך החדר, אך בדרך נס איש לא נפגע. לפני לכתם הזהירונו, שאיש מאתנו לא יהין לזוז ממקומו. עמדנו צמודים לשולחן כמחצית השעה, עד שהעזתי לגשת אל הדלת ולנעול אותה.

אחרי הביקור בחדרנו נכנסו לחדר שני. שם הציעו להם

50 זלוטי מכל איש שנמצא בחדר. באותו חדר הרגו בירייה יהודי מבוטשאטש בשם פוהורילעס ואשה מטשורטקוב. בחדר השלישי הרגו את בנו של בעריש העסינג. יריה אחת פגעה ביושה טייוועד וקיטעה את אצבעות ידו. לאחר שהסתלקו הבריונים נכנס אלינו הראבטשיק ושאל בצחוק ציני: „ובכן מה, היו לכם אורחים?". הוא ישב אתנו זמן קצר, שתה כוסית יי"ש והסתלק.

בליל המחרת שוב הקיש השומר על דלתנו וביקש לפתוח לו את הדלת אולם הרגיע אותנו שלא נירא. הוא סיפר לנו, כי עתה זה התנפלו אותם הבריונים על המנהל הראבטשיק ועל מזכירו. את המזכיר פצעו ברגלו, ואילו הראבטשיק נפצע קשה בגופו. הוא ביקש לקרוא אליו את הרוקח ואקס, שמא יוכל לעזור לו במשהו. בבוקר חזר הרוקח, וסיפר שיהיה צורך לקטוע את רגלו של המזכיר. הראבטשיק עצמו נפצע בשישים ושישה מקומות בגופו. שניהם הובלו אל בית־החולים ולא הוספנו עוד לראותם.

הנהלת החווה בקוזיה־גורה עברה אז לידי פאטי, שהיה מנהל החווה בטלוסטה, ואנו הוספנו לעבוד קשה, תחילה בטלוסטה ואחר־כך בהולובטשינצה. בסוף ינואר 1944 נבחרו ארבעה עובדים מכל חווה ונשלחו לעבוד בכריתת עצים ביער מרוחק כשלושים קילומטר מטלוסטה. הנסיעה לעבודה ובחזרה ארכה שש שעות, ולעבוד ממש לא הספקנו אלא שעתיים ליום. גיסי חיים ברוינשטיין ואני היינו המומחים, ותפקידנו היה לציין את העצים הראויים להיכרת. עבודה זו נמשכה עד סוף פברואר או עד ראשית מארס 1944.

כשבועיים לפני גמר העבודה ראינו בדרכנו ליער תנועה בלתי רגילה של מכוניות גרמניות. כשעברנו על־פני העיירה אולאשקובצה, שבה נותרו עוד לפליטה שנים־עשר יהודים עובדים, נכנס אליהם יצחק דרוהוביטשר ונודע לו מפיהם, כי הרוסים פרצו את קו־החזית וכבשו את הערים פודבולוטשיסק, זבאראזש וטארנופול. גם ביער סיפר לנו היערן הראשי, כי קרה משהו בחזית. הוא זירז אותנו לגמור את העבודה ולחזור, הואיל וביער מסתובבים פארטיזנים.

כשבועיים הוספנו עוד לנסוע לעבודה מדי יום ביומו. כשבאנו לעבודה בפורים, ציווה עלינו היערן לחזור מיד, מפני שהמצב בחזית הוא בכל רע. סעדנו את לבנו (על־פי הוראה מפאטי קיבלנו לחם וריבה מדי יום ביומו) וחזרנו לטלוסטה. שם יצא לקראתנו הילל קעניגסבערג ובישר לנו, שלא נוסיף לנסוע לעבודה היערה. כל אחד מאתנו יחזור למקומו, ושם יהיה עלינו לעסוק בהכנת כילות־פח לעגלות בשביל הגרמנים, למען תהיינה מוכנות לדרך...

בבאי לקוזיה־גורה פגשתי שם איכר שהכירני יפה, ומתוך כך סיפר לי, שהאוקראינים הלאומניים נועצו יחדיו וגמרו אומר להשמיד את אחרוני היהודים לפני בוא הצבא הסובייטי, שלא יישארו עדים לשיתוף־הפעולה הנאמן ביניהם לבין הגרמנים. הוא יעצני למצוא לי מקום מחבוא מפניהם במהירות האפשרית.

הידיעה שמסר לי אותו איכר נתאמתה, לצערנו, עוד באותו היום. למחרת, ביום 10 במארס 1944, נודע לנו מפי איכר שהגיע לחווה, כי איכרי הולובטשינצה הרגו באותו לילה את כל היהודים, ארבעים ושמונה במספר, שנמצאו שם עדיין. מרבית היהודים שנמצאו בקוזיה־גורה, ביניהם גם ואקס ואשתו, ברחו לטלוסטה. בחווה של קוזיה־גורה נשארו רק עשרה יהודים. במכתב שהועבר אלי מטלוסטה הודיעה מרת ואקס, כי אחות אשתי פייגה הענדעל ושני ילדיה ניצלו בדרך נס מן הטבח בהולובטשינצה. בערב שקדם להתנפלות הרצחנית באה אליה בהיחבא אחת ממכרותיה הנוצריות והזהירה אותה שלא תלון במחנה. לקחה איפוא את שני ילדיה ואת בן אחיה והלכה אל בית־הקברות הנוצרי, ושם שהו במשך כל הלילה. נלוותה אליהם גם משפחתו של נתן שעכנער בת חמש נפשות. מכל היהודים שנמצאו בהולובטשינצה נשארו בחיים רק שמונה, כולם פצועים קשה.

מיד התחילו באות אל פאטי משלחות מכל החוות ובקשה אחת בפיהן: שישתדל להגן על עובדי החוות מפני הפורעים האוקראיניים. עצתו של פאטי היתה שיתכנסו כולם לטלוסטה וכאן יגן עליהם כמיטב יכולתו. הוא ציווה לפנות שלושה צריפים כדי לקלוט את הבאים. התחילו איפוא מתלקטים לטלוסטה כל שרידי היהודים מן החוות, מן היערות, ואפילו יהודים שהיו מוסתרים בבתי מכריהם הנוצרים. כך נתלקטו במחנה טלוסטה כחמש־מאות יהודים. אני ואשתי וכן גיסי נשארנו בקוזיה־גורה עד יום ג', 14 במארס 1944. ביום ג' בא אלינו מכר נוצרי ויעץ לנו לעזוב את החווה, ונשמענו לעצתו. באותו לילה התנפלו הפורעים על החווה והיכו כמה יהודים עד זוב דם.

נסיגת הגרמנים היתה חפוזה ומבוהלת. והנה הגיעה גם אל פאטי הפקודה: לארוז הכול ולהסתלק מטלוסטה. פאטי ציווה לארוז כל מה שניתן לקחת — סוסים ועגלות, צאן ובקר, תבואות, מכונות וציוד — והתכונן לדרך. אנו, השרידים המעטים, הרגשנו את עצמנו כנתונים בין הפטיש והסדן, בין האוקראינים והגרמנים מבקשי נפשנו, שרק נוכחותו של פאטי עצרה בעדם מלבצע בנו את זוממם.

הישועה באה ממקום שלא ציפינו לו. מפקד מקומית גרמנית הגיעה מן החזית וקיבלה לרשותה את החווה. פאטי מסר אותנו להשגחתו של ראש המפקדה. הוא הסביר למפקד, שנמצאים כאן בחווה חמש־מאות עובדים, ששירתו בנאמנות את הגרמנים בשלוש שנות הכיבוש, ועתה מבקשים „החזירים האוקראיניים" להשמידם. הוא הביע את משאלתו, שהמפקד יאבה להתעניין בנו ולהגן עלינו.

על־אף הגשם והבוץ הרב, שהכביד על הגישה אל הצריפים, בא המפקד בשעת בין הערביים אל הצריפים שלנו ועמו עוד גרמני. הם נדהמו ממראה עיניהם, בראותם את מצבנו. המפקד רמז לנו בידו, אך איש לא אבה לסכן נפשו ולצאת אליו. לבסוף יצאתי אני ועמי עוד אחד מיהודי המחנה. שאלתו הראשונה היתה: במה תהיו ניזונים, לאחר שנסתיימה העבודה בחווה? עניתי לו, שנמצאים בחווה כאלף טון תפוחי אדמה, שהוטמנו בתוך בורות; יואיל נא להתיר לנו לקחת רק ק"ג תפוחי־אדמה ליום לכל אחד מאתנו — ומצא לנו להחיות את נפשנו. הגרמני ענה ואמר: כן, אך מזה בלבד לא תוכלו לחיות! לאחר זה עזבו אותנו והלכו. למחרת בבוקר שלח המפקד אל המחנה שלנו פרה שחוטה, כמה שקים קמח־תירס וטונה תפוחי־אדמה. כל אלה חולקו בינינו חלק כחלק.

עברו ימים אחדים, והנה הגיעה זמנה של המפקדה המקומית לעזוב את העיר, מחמת התקדמות הסובייטים עד טשורטקוב. במקומה הגיעה פלוגת־צבא כבת שמונים איש. המפקד מסר כנראה לאנשי הפלוגה על כוונות האוקראינים כלפינו, הואיל וסמוך לבואו דאגו להציב משמר ליד המחנה שלנו.

הצפיפות בצריפים היתה גדולה לבלתי נשוא והיינו נתונים במצב איום. במצב מייאש זה החליט הרוקח וואקס להתאבד, והוא בלע גלולות־רעל. במקרה נזדמנו אז לטלוסטה יהודים מהונגריה, שחזרו ממחנה־עבודה, והיו ביניהם גם כמה רופאים. אלה ניסו להציל את חייו של ואקס, אך ללא הועיל. כל הלילה התענה ביסורים גדולים, עד שמת בשעות הבוקר. הוא ניסה להשפיע גם עלי ועל אשתי לעשות כמעשהו, אולם אשתי לא אבתה לשמוע על כך, בעיקר בגלל בן אחיה שנשאר אתנו.

ביום ה׳, 23 במארס 1944, עברה בשעות הבוקר פלוגת שוטרים אוקראינים. הם ניגשו אל המחנה שלנו, ושניים מהם נכנסו אלינו ודרשו להמציא להם תוך חמש דקות חמישה ליטר יי״ש — אחרת יהרגו את כולנו. במחנה פרצה מהומה גדולה, והאנשים נסו בבהלה דרך החלונות, כדי להציל את נפשם. כשנודע הדבר למפקד הפלוגה הגרמנית, בא אל המחנה וציווה על האוקראינים להסתלק מיד מן המקום, והם צייתו לו והסתלקו. כעבור שעה קלה הגיע שליח מיוחד אל הפלוגה הגרמנית ובידו פקודה, שעליהם לפנות מיד את המקום, בלי לקחת אתם את מטענם. לאחר שהסתלקו הגרמנים, נשאר רק חייל גרמני אחד עם מכונת־יריה, כדי לשמור על המטען. הוא לא הניח לנו להתהלך בחוץ, אלא ציווה עלינו להיכנס אל הצריפים.

בערך בשלוש אחר־הצהריים בא איכר אל המחנה וסיפר לנו שהעיר ריקה כולה ואין איש מתהלך ברחובותיה, וכי נשמע כבר מרחוק שאונם של הטאנקים הסובייטיים המתקרבים. כשעה לאחר מכן הגיע קול השאון גם לאוזנינו. הצצנו החוצה וראינו, שהחייל הגרמני האחרון גם הוא הלך ואיננו עוד. עזבנו כולנו את המחנה והתחלנו רצים העירה. הדרכים היו מלאות טאנקים סובייטיים וחיילים רוסים. לא היה גבול להתרגשות ולשמחה, שבה קיבלנו את פני משחררינו. היינו ממש מת־חבקים ומנשקים עם כל חייל, שנקרה לנו בדרכנו. אחד החיילים הסובייטיים יעץ לנו שלא להתהלך ברחובות העיר, כי עלולה עוד לבוא התקפה גרמנית. ביקשתי להיכנס אל ביתי יחד עם שרידי משפחתי, אלם הבית היה הרוס בחלקו; אשתי לא רצתה להישאר בבית ההרוס, אלא לשוב אל המחנה וללון שם. חזרנו איפוא כולנו אל המחנה ומצאנו בו כחמישים יהודים.

אך הגענו אל המחנה, הופיעה במרום להקת אווירונים. הייתי בטוח משום־מה שאלה הם אווירונים סובייטיים, ועל כן עמדתי בשקט ומניתי את מספרם. היו שם 27 במספר. לפתע ראיתי שתי פצצות נופלות ויורדות מאחד האווירונים, ובו ברגע צללו כל עשרים ושבעת האווירונים והפציצו את המחנה. הטלתי עצמי לארץ והסתתרתי ליד ערימת זבל. מסביב השתוללה אש איומה ולא ידעתי אנה אבוא ומה אעשה. כעבור דקות אחדות שוב השתררה דממה מסביב. התרוממתי וראיתי לנגד עיני מראה־זוועה. גיסי חיים ברוינשטיין היה מוטל לא הרחק ממני וגופו שסוע וקרוע לשניים. אשתי נהרגה בפתח הצריף ונשארה שם ישובה ללא רוח חיים. הלהבות השתוללו במחנה כולו ומכל עבר נשמעו זעקותיהם של האנשים המשוועים לעזרה. הם היו מוטלים מתחת להריסות האחוזות להבות, בלי יכולת לחלץ עצמם משם. עמדתי המום ואובד עצות, ולא ידעתי מה לעשות. לבסוף התאוששתי. ראשית כול הרחקתי את גוויית אשתי ואת גוויית גיסי מן הצריפים הבוערים, שלא תישרפנה עוד לאחר מותן. לפתע הגיעה לאוזני צעקתו של ילד מעברו השני של הצריף. היה זה מוטלה, ילדה בן השלוש של גיסתי פייגה הענדעל. במקום שבו נפלה אחת הפצצות התהווה בור מתחת לצריף, והילד זחל ויצא מתוכו. יחד אתו נחלץ ילד כבן אחת־עשרה, מוטל מעלצער, בנו של גיסי מאיר. שניהם היו פצועים.

בינתיים הגיעו יהודים מן העיר ופתחו בפעולות הצלה. לקחתי על כתפי את שני הילדים הפצועים והעברתי אותם למקום מרוחק כחמישים מטר מן המחנה העולה בלהבות. גם שאר הפצועים הובאו לשם ונוצר מעין בית־חולים ללא רופאים וללא תרופות. מצאנו מעט ספירט וכמה צנימים שהותירו הגרמנים ובאלה השתדלנו להרגיע את הפצועים ולהקל על מכאוביהם. אחד הפצועים, מוטיה שווארץ, נתבסם מן הספירט והיה מזמר ובוכה כל הלילה כולו.

במשך הלילה מתו אחדים מבין הפצועים ביניהם גם בתו של שאול דרוהוביטשער. באסון האחרון הזה ניספו למעלה מארבעים יהודים. שמונה־עשר מהם נשרפו בתוך הצריפים ויתרם נהרגו.

נשארתי יחד עם הפצועים ב„בית־החולים" עד אחרי השבת. ביום א׳ בבוקר העברתי את שני הילדים אל ביתי והשתכנתי אתם יחד במטבח. בן גיסי מוטל מעלצער היה פצוע קשה אך לא היה כל טעם להשאירו ב„בית־החולים" שגם בו לא ניתנה כל עזרה רפואית. כעבור שלושה ימים הגיעו שני רופאים תושבי טלוסטה, ד"ר מילך וד"ר ויינלעז, והתחילו מטפלים בפצועים. ביוזמתם הסכימו השלטונות הסובייטיים להעביר את הפצועים קשה אל בית־החולים בטשורטקוב, וביניהם הועבר גם הנער מוטל מעלצער.

היהודים הניצולים, כחמש־מאות במספר, התיישבו בטלוס־טה. תוך ימים מעטים הצליחו להתאושש במקצת. האוכלוסיה המקומית, נוצרים ויהודים כאחד, רוקנו את מחסני התבואה ושאר סחורות שהשאירו הגרמנים, והצבא הסובייטי לא הפריע להם בכך. יום־יום הוסיפו להגיע יהודים אחדים, שהיו מסתתרים במקומות שונים בסביבת העיר. בין הבאים היו גם שתי בנותיו של שכני לייב שטיין ע"ה, מתושבי טלוסטה הוותיקים והידועים וכן חתנו ברוך לובלין עם שלושת ילדיו.

אור ליום ו׳, 31 במארס, עבר ברוך לובלין ליד חלון ביתי כשהוא נחפז מאוד וכולו מודאג ונבוך. הוא מסר לי בקיצור, כי קיים חשש שהגרמנים ישובו „להתארח" אצלנו, הואיל וגדוד גדול, כשישים אלף איש, מתאמץ לפרוץ את טבעת־הכיתור של הסובייטים בסביבת קאמיניץ־פודולסק. אם יצליחו בכך — עלולים הם להגיע גם לטלוסטה. על־כן חייבים אנו להימלט על נפשנו לעבר טשורטקוב.

בשבת הגדול, 1 באפריל 1944, התחוללה סופת־שלג חזקה וקרה גדולה. בחמש לפנות בוקר יצאתי מביתי וראיתי כיצד הכול נמלטים בדרך העולה לטשורטקוב, צרורותיהם על שכמם ותינוקותיהם על ידיהם. כך נמלטו מן העיר כל היהודים שנותרו בה. נשארו רק מתי מעט: אני עם שני היתומים של גיסי הענדעל, שכני פישל פעפער, זקן כבן שבעים שהיה פצוע קשה, ואשה מן הסביבה ששמה היה גענזלער. בלומה פריינדליך, בתו של לייב שטיין, ביקשה להסתתר שנית עם ילדה בביתו של האיכר שהחביאם קודם לכן, וכן עשה גם מענדל הויזפעלד עם אשתו וילדו. האיכר קיבלם אל ביתו, אולם לאחר מכן קם עליהם והרגם.

כך נשארנו בעיר מתי מעט, קומץ יהודים שנער יספרם. ובקור־רוח גמור פתחנו בהכנות לחג הפסח. מתוך הבתים העזובים אספנו מעט כלי־בישול, הבאנו תפוחי־אדמה וסלקים, הכינונו לנו חבית מלאה מים, גם עצים להסקה הבאנו הביתה, וכך היינו מוכנים לבלות את כל ימי החג בדירתנו, בלי שניאלץ לצאת מפתח הבית.

מזג־האוויר הרע נשאר בתוקפו במשך יום השבת ויום א׳, וכתוצאה מזה עוכבה התקדמות הגרמנים לעבר טלוסטה. ביום ב׳ בין הערביים מזג־האוויר השתפר. ליד ביתי הוצבו כמה טאנקים סובייטיים, והם פתחו באש לעבר הגרמנים המתקרבים אל העיר. הבית הזדעזע כולו מעוצמת האש, ואנו יצאנו והתייצבנו בפתח הבית, משום שהיינו חוששים שמא תפול התקרה על ראשנו.

ההפגזה ארכה כשעתיים, אחר־כך נדמו היריות והשתרר שקט. עלינו על משכבנו, אך לא יכולנו להירדם. כעבור שעה קלה שמעתי קול שיחה בגרמנית: „היר וואַרען יאַ די רוסען...״ (כאן הרי היו הרוסים...) וידעתי כי הגרמנים הגיעו שנית.

למחרת בבוקר נפתחה דלת הבית ונכנס חייל גרמני. הוא בירכני לשלום בנימוס וביקש רשות לבשל תה לחיילים החולים שהשתכנו בבית הסמוך (בביתו של הערש וואָלף שעכנער). הוא הרתיח את התה וחילק חתיכות סוכר לילדים. לפנות־ערב נכנס קצין גרמני עם משמשו וביקש ממני רשות להישאר במטבח ללינת־לילה. הוא כיבד את הילדים בשוקולדה ונתן זוג גרביים לפישל פעפער. אחריהם נכנסו שמונה אנשי ס.ס. קופאים מקור. הם הביאו כמה אלומות קש, הציעו לעצמם משכב על הרצפה ושכבו לישון.

יום ו׳, השביעי באפריל 1944, היה ערב פסח. הבערתי אש בכירה והכשרתיה לפסח, והיינו מוכנים להסתפק כל ימי החג באכילת תפוחי־אדמה. בדרך כלל היה מצבנו בכל רע. כל רגע עלול היה להיכנס אחד הגרמנים ולירות בנו. לא יכולנו גם להיראות ברחוב, כי שם היו רוצחים אותנו האוקר־אינים. אילו נשארו הגרמנים זמן ממושך, עלולים היינו להישאר ללא מים. משמשו של הקצין שמע כיצד מדברים הילדים בלשון יידיש בינם לבין עצמם, וכך נתעורר לשאול אצלי, בני איזו אומה אנחנו. על שאלה זו הנני חב לו את תשובתי עד היום הזה...

כך ישבנו בצוותא עם הגרמנים משך ימים אחדים. אחר־כך הסתלק הקצין ונשארו רק אנשי הס.ס. בכליון־עינים חיכינו לרגע, שבו ייאלצו הגרמנים להסתלק מן העיר. בשרי נעשה חידודין־חידודין כשאמר אחד הקצינים לחברו: „האנס, אנו נישאר כאן זמן ממושך, כפי הנראה...״ אולם שעה לאחר מכן בא אותו האנס והודיע לחברו, שעליהם להסתלק למחרת, כיוון שהרוסים שוב עברו את הנהר...

ביום ב׳ לפנות בוקר, ביום 10 באפריל, עזבו אנשי הס.ס. את ביתי ויצאו את העיר. לפני לכתם הזהירוני, שעלינו להשמר לנפשנו, הואיל ועלולה עוד לבוא פלוגה מיוחדת, שתשרוף ותשמיד את הכול. למחרת הלבשתי את הילד שלמה׳לה כאחד מילדי האיכרים ושלחתיו להביא מים בדלי. בדרך זו התכוונתי לקבל ידיעה על המתרחש ברחוב. הוא חזר וסיפר לי, כי הגרמנים מציבים בעיר תותחים כבדים, שלועם מופנה לעבר הכפר ליסובצה. ואכן פתחו מיד התותחים בהרעשה כבדה.

בלילה שמעתי מין איוושה מוזרה. הצצתי בעד החלון וראיתי את בתיהם של שניים משכני הקרובים עולים בלהבות, היו אלה בתיהם של וואכשטיין ויענקל שור, שעמדו רק במרחק של עשרים מטר מביתי. גרמנים מאנשי פלוגת־ההשמדה התרוצצו מסביב, שפכו בנזין על מלאי התבואה שבחצרות האיכרים והציתוה, והאיכרים פיכרו ידיהם והיו בוכים ומצעקים. לא ידענו לשית עצה בנפשנו. חששנו לצאת מן הבית, פן יפגעו בנו המרצחים. ואילו בבית איימה עלינו האש המתפשטת. עמדנו איפוא על סף הבית וציפינו לראות איך יפול דבר. למזלנו שככו הלהבות בשלוש לפנות בוקר. פלוגת־ההשמדה הגרמנית מילאה את שליחותה והסתלקה גם היא מן העיר.

ביום ד׳ וה׳ עוד נראו גרמנים מתהלכים בעיר. ביום ה׳ התחולל קרב תותחים בעל עוצמה גדולה, וביתנו חישב להתפורר. בשעה ארבע לערך נפסקה ההפגזה, אולם היריות ממכונות־היריה הלכו ונמשכו עד שעה שמונה בערב. עברה עוד שעה, עד שהופרה הדממה ונשמע קולם של חיילים רוסים בקרבת ביתי.

כך שוחררנו שנית על־ידי הצבא הסובייטי ביום ה׳, 13 באפריל 1944, בשעה תשע בערב.

יוסף שכטר

מגילת איכה של העיר טלוסטה

המלחמה בין גרמניה לרוסיה התחילה ביום 22 ביוני 1941, ושמונה ימים לאחר מכן, עם נסיגת הרוסים מגליציה המזרחית, התחילו שמי חיינו מתקדרים והורגש משב־רוחה של סופת־השואה המתקרבת. שכנינו האוקראינים התהלכו בפנים צוהלות וחיכו בקוצר־רוח לבוא ה„משחררים", שציפו וייחלו לבואם מזה חדשים רבים. בימים האחרונים לפני השלמת נסיגתם של הרוסים אפשר היה לשמוע בשידורי הראדיו של קראקא את נאומיהם של המנהיגים האוקראיניים־הלאומניים, שבישרו את דבר הקמתה של מדינה אוקראינית עצמאית בגליציה המזרחית, ויחד עם זה קראו להמונים להתכונן להשמדה גמורה של התושבים היהודים. ועוד קודם שפינו הסובייטים את צבאותיהם, בעצם מנוסתם המבוהלת, קמו צעירי האוקראינים בכפרים על שכניהם היהודים ורצחו אותם באכזריות בגרזנים, בחרמשים ובשאר כלי־עבודה שבידיהם.

ביום 7 ביולי 1941 הגיע למקומנו הצבא המאדיארי, צבא מדינת הונגריה, שהיתה בעלת־בריתה של גרמניה הנאצית. הם עברו את הרי הקארפאטים, חלפו על־פני הערים קולומיה והורודנקה, עברו את נהר הדנייסטר, והגיעו אל טלוסטה בדרכם אל עבר הגבול הפולני־רוסי לשעבר. הם לא התנהגו כצדיקים גמורים; היו מקרים לא־מעטים של מעשי שוד והכאת יהודים, והם גם היו הראשונים שהכניסו סוסיהם לבתי־הכנסת וקרעו את ספרי־התורה. אף־על־פי־כן אפשר היה להמשיך בחיים בצל שלטונם, ולעומת ערים אחרות בסביבתנו, שנמצאו מלכתחילה תחת שלטון גרמני, היינו אנחנו שרויים ב„גן־עדן". דברים אלה מתייחסים רק לעיר עצמה; כי בכפרים שבסביבה שלטו האוקראינים שלטון ללא מצרים, והם השמידו את יהודי הכפרים עד האחרון שבהם. בכפר סבידוֹבה נרצחו בין השאר אליעזר ואלצר ומשפחתו ופישל רובינשטיין ומשפחתו. בכפר צאפוֹביץ ניספו בין השאר שלמה שווארץ ומשפחתו ומיכאל מעצגער ומשפחתו. גם חיילים יהודים רבים, שלא הסיפקו להצטרף אל הצבא הרוסי והיו הולכים וחוזרים לבתיהם, הוכו באכזריות ונרצחו על־ידי האוקראינים. בעיירה אוּלאשקוֹבצה (לאשקביץ) נרצחו כמעט כל היהודים, וביניהם חיילים יהודים רבים, שנמצאו בדרך לביתם.

בעיר עצמה לא הורגש בזמן הראשון יחס של איבה מצד האוכלוסיה האוקראינית; אולם בהשפעת התעמולה והשיסוי התחילו רוחות רעות מנשבות גם אצלנו. האוקראינים אירגנו מחדש את הארגון־הצבאי „סיטש". היהודים נלקחו לעבודות כפייה שונות והיו חייבים לספק עובדים לניקוי הרחובות ולהקמת הריסותיה של תחנת־הרכבת, שניזוקה קשה בהפצצה. היתה זו עבודת־פרך, שהיתה מלווה עינויים והשפלות.

בתוך כך הוטלה על יהודי העיר משימה חדשה, קשה ואחראית. ההונגרים גירשו מתחומי ארצם כחמישים אלף יהודים, שהיו כאילו „זרים", כיוון שלא יכלו להוכיח את אזרחותם ההונגרית. בדרך גירושם עברו היהודים האלה על־פני עירנו, ועל יהודי העיר, שהיו בעצמם נתונים בצרה גדולה, הוטל לדאוג לאחיהם המגורשים, שהגיעו בעירום ובחוסר כול. מיד נוסד ועד זמני, שנטל עליו את התפקיד לדאוג למגורשים שעברו בעירנו, וכן למעטים מביניהם שהצליחו להישאר בעיר. על חברי הוועד נמנו הדירקטור פעל, ד"ר קראסוצקי, ברל גליק, ישראל יוריסט, ישעיה רוזנטאל ואחרים.

ביום 1 בספטמבר 1941 עברה השליטה על העיר לידי שלטון אזרחי גרמני, ומיד הוחל בהנהגת חוקים מיוחדים נגד היהודים. פירסום החוקים האלה נעשה במודעות, שהודפסו באותיות „קידוש לבנה" והודבקו במקומות בולטים בעיר, והגויים נקהלו בהמוניהם לקרוא את המודעות האלה, שבהן ניתנו היהודים לשימצה, ללעג ולקס. בראש וראשונה הוטל על כל יהודי, מבן שתים־עשרה ומעלה, לשאת את „אות הקלון", את סמל יהדותו. הסמל שנקבע לכל היהודים בשטח ה„גנרל־גוברנמנט" היה סרט־בד לבן ברוחב 20 ס"מ ועליו „מגן־דוד" גדול בצבע כחול. את הסרט הזה היו חייבים לענוד על זרוע היד הימנית, מעל למרפק, כדי שאפשר יהיה להבחין מרחוק בכל יהודי ההולך ומתקרב. כל יהודי שלא ענד את הסרט צפוי היה לעונש מוות בירייה, וכן נאסרה על היהודים ההליכה ברחובות הראשיים ונאסר עליהם לעזוב תחום מושבם. החוקים האלה נעשו חמורים יותר מיום ליום. כך למשל הותר ליהודים בזמן הראשון לקנות צורכי־אוכל בשוק במשך שעה אחת ביום, וכעבור זמן קצר נאסרה עליהם בכלל הגישה לכיכר־השוק.

בתקופה ההיא הורכב בעיר ה„יודנראט" הראשון. אנשי ה„גסטאפו" התחילו באים העירה יום־יום, ובבואם היו עוברים מבית לבית לשם מעשי שוד. שעה שנמצאו אנשי הגסטאפו בעיר היתה העיר כולה שרויה באימה ופחד. היינו בורחים אל השדות ועוזבים ומפקירים את הכול. בשעת אחד הביקורים האלה נמלטו יהודים רבים אל שטח בית־הקברות. הנאצים הבחינו בדבר ורדפו אחריהם במכוניותיהם. הם תפסו את עקיבא לאנגהולץ ואת שמשון אופנהיים מבורשטשוב (חותנו של ישראל פידרר), היכו אותם מכות־רצח והעבירום לטשורט־קוב. רק אחרי השתדלויות מרובות ותשלום כופר רב שוחררו שני האנשים מידי הגסטאפו.

על־פי פקודת הגסטאפו ערך ה„יודנראט" מיפקד של כל האוכלוסיה היהודית. בתום המיפקד נבחרו 170 יהודים, שעמדו להישלח ביום 15 בנובמבר 1941 אל אחד ממחנות־העבודה, שהוקמו במיוחד בשביל עובדי־כפייה יהודים. המחנות האלה הוקמו בכפרים קאַמיוֹנקה ובאַרקי־ויאַלקי שבסביבת הערים סקאלאט ופודבולוטשיסק ובכפרים סטופק וגלאָמבּוֹטשק שליד טארנופול. המחנה בקאמיוֹנקה היה כמחנה־מוות לכל דבר. תוך ארבעה שבועות מתו או נהרגו בירייה כמחצית האנשים שנשלחו שמה מעירנו. השמירה בדרך לעבודה היתה בידי המשטרה האוקראינית, ורבים מן העובדים נורו בדרך לעבודה. מנהלי

המחנה היו אנשי ס.ס., והיו בודקים כל בוקר את היוצאים לעבודה, וכל מי שנראו בו סימני מחלה הועמד מיד בצד. בכל „סלקציה" כזו סולקו מעשרים עד ארבעים איש; אלה הוצאו אל מחוץ למחנה, ושם נצטוו לרדת אל אחד הבורות, שעמדו שם תמיד מוכנים לקליטת הקרבנות. בהגיעם לתוך הבור נורו בלי שהיות יתירות ונקברו במקום.

עובדי המחנה סומנו בטלאי צהוב, שנשא כל אחד מהם על חזהו ועל גבו. בדרך לעבודה נאלצו לשיר שירים יהודיים, כגון „וטהר לבנו" או ניגונים חסידיים אחרים. העבודה היתה קשה מאוד, בתיקון כבישים וחציבת אבנים. היו יוצאים מן המחנה לפנות בוקר והולכים שמונה ק"מ עד למקום העבודה ללא אוכל. בתנאים האלה היו האנשים נופלים ומתים כזבובים. משכבם בלילה היה על מיטת־קרשים קשה, וגם מעט קש לא ניתן להם להציע מתחתם. כל עוד נמצאו יהודים בערים, היה לכל אחד מן העובדים קרוב או מכר, שהיה שולח לו חבילה להחיות את נפשו. אך לאחר שנתבשו החיים בערים, בעטיין של ה„אקציות" התכופות, נפסק משלוח החבילות, ומן המנה שקיבלו במחנה בוודאי אי־אפשר היה להתקיים.

קבוצת העובדים הראשונה, שנשלחה למחנה־העבודה בנובמבר 1941, היתה קבוצה של „מתנדבים". נאמר להם, כי הם יוצאים לשלושה שבועות בלבד, ואחר־כך יוחלפו בעובדים אחרים שיישלחו במקומם לעבודה. נוסף לכך איימו עליהם, שאם לא יתייצבו מרצונם יבולע לבני משפחותיהם, והם עלולים ליהרג. אך לאחר שראו תושבי העיר שההבטחות לא קוימו, שהיוצאים למחנה־העבודה לא הוחלפו באחרים, שמחצית היוצאים מצאו את מותם במחנה והנותרים גם הם מועמדים לגורל זה, שוב לא נמצא מי שיאבה ללכת למחנה־עבודה, וכשנקראו שוב בפברואר 1942 כמאה וחמישים איש לעבודה במחנה — לא בא איש להתייצב. מיד באו אנשי הגסטאפו, ובעזרת המשטרה האוקראינית התחילו לחפש אנשים בבתים ובמרתפים. בקושי הספיקו לחטוף שישים או שבעים איש, ביניהם ארבעה מאנשי ה„יודנראט": קראסוצקי, שרענצל, משה פפר וישראל קראמפף. אנשי ה„יודנראט" הוחזקו במעצר בטשורטקוב עד מאי. שניים הראשונים שוחררו נגד מסירת חמישים יהודים אחרים לעבודה במחנות; שניים האחרונים לא רצו להשתחרר בתנאים כאלה, ונשלחו למחנה־עבודה יחד עם יהודים רבים אחרים, שנחטפו ורוכזו מכל הסביבה. החטיפות הללו למחנות־העבודה נערכו אחת לשבועיים לערך, אולם ההכנות לכך נעשו בסודי סודות, כדי שהתושבים לא יספיקו להסתתר ולהימלט.

באותה תקופה התחלנו בהקמת „בונקרים", מקומות מחבוא שבהם הסתתרנו אחר־כך בשעת ה„אקציות". שבועות שלמים הייתי שוכב חבוי ב„בונקר", בשעה שהקרה היתה בעיצומה וקפאתי מקור. עוד בדצמבר 1941 הוציאו הגרמנים צו למסור לידיהם את כל הפרוות הנמצאות בידי היהודים, וכל מי שהפר את הצו עלול היה להיירות. ואמנם קרו כמה מקרים, שיהודים נענשו בעונש־מוות על עבירה זו.

המצב הזה נמשך עד אמצע הקיץ של שנת 1942.

המחנות של ה„ווערמאַכט"

בימים הראשונים לשלטון הסובייטים בסביבתנו חולקו קרקעותיהם של בעלי האחוזות הגדולות בין האיכרים. מאוחר יותר, בשנים 1940—1941, הוחל בייסוד „קולחוזים" ו„סובחוזים" על חלק מן השטחים האלה. כשעבר השלטון לידי הגרמנים, קיבלו השלטונות לידיהם את ניהול האחוזות האלה באמצעות מנגנון מיוחד, שנקרא בלשונם „ליגענשאַפט". על אף יחסם השלילי לכל יהודי, נמצאו כמה יהודים מוכשרים, שנשארו בעמדותיהם הקודמות והוסיפו למלא תפקיד חשוב בניהול האחוזות. בסביבת טלוסטה היו כמה יהודים כאלה: יוזעק שטעקל, האחים קעניגסברג, קלינגר, כץ ואחרים.

באביב של שנת 1942 חל שינוי בצורת הניהול של חלק מן האחוזות בסביבת טלוסטה, יאגעלניצה ויעזיעזשאני (אוזיראַן). הנהלת האחוזות במחוזות האלה הוצאה מידי ה„ליגענשאַפט" והועברה לידי ה„ווערמאַכט". הגורם לשינוי האדמיניסטרטיבי הזה היה צמח ה„קוֹקסוֹגיז".

הניסויים הראשונים בגידולו של הצמח הזה לשם הפקת גומי מלאכותי נעשו עוד על־ידי הרוסים. נראה הדבר, שהרוסים התכוונו לגדלו בסביבות טלוסטה ובגליציה המזרחית כולה, שאדמתה דומה לזו של אוקראינה. הגרמנים מצאו את זרעי ה„קוקסוגיז" והחליטו להמשיך בניסויים. והואיל והמדובר היה בהפקת גומי, שהוא חומר בעל ערך צבאי, נמסר הענין כולו לידי ה„ווערמאַכט". השם הרשמי של המפעל היה „ג. ג. קאַוטשוק", וההנהלה נמצאה ביאגעלניצה.

באפריל 1942 נדרש ה„יודנראט" על־ידי ה„ווערמאַכט" לספק לה כמה מאות עובדות למטעי ה„קוקסוגיז". חלק רב מן הגברים בגיל העבודה כבר נמצאו אז במחנות־עבודה על כן התכוונו להעסיק במטעים החדשים בעיקר נשים. ההרשמה נערכה בחג הפסח והיתה מלווה חששות ופחדים, שעוררו בהלה בעיר. המועמדות צריכות היו להתייצב כולן במקום מסוים, כדי להיבדק על־ידי הממונה על משרד־העבודה בטשורטקוב. אולם אז היו לנו כבר ידיעות על „אקציות", שנערכו במסווה של כל מיני כינוסים מסוג זה. נשלח איפוא שליח מיוחד של ה„יודנראט" ליאגעלניצה, לראות כיצד יעבור ה„סקר" בעיר ההיא. והוא אמנם חזר ואישר, שהכול עבר בשלום; אף־על־פי־כן לא התייצבו כל הנערות מחשש שמא ישנו הגרמנים את הטכסיס. כשהגיעו הגרמנים לערוך את הסקר, נאלצו שליחי ה„יודענראט" לעבור מבית לבית ולהבהיל את הנערות למקום הסקר. בסופו של דבר לא הצליחו להשלים את „המיכסה", והגרמנים איימו בהפסקת מסקנות. ושוב נאלצו לשלם כסף רב, כדי לשכך את רוגזם.

העבודה במטעי ה„קוקסוגיז" נמשכה כל הקיץ, והנערות היו יוצאות לעבודה זו יום־יום. העבודה היתה רבה מאוד, ונאלצו להביא נערות מסביבת טארנופול, מבזשעזשאני ומערים אחרות. הנערות שוכנו במחנות מיוחדים, שהוקמו בכפרים שבקרבת האחוזות.

ההכנות ל„אקציות" הגדולות

בקיץ של שנת 1942, לאחר שהושלם חיסול היהודים ברוב

ערי גליציה המזרחית, התחיל מטה ה„גסטפו" בחיסול שארית הפליטה בטלוסטה ובסביבותיה. כצעד ראשון לכך הוצאו היהודים מרשותו של המפקח על העבודה, שהיינו נתונים למרותו עד לאותה שעה, ונמסרו לרשותה הבלעדית של הגסטאפו. עוד במארס 1942 הועברו לעירנו שרידי היהודים מן הכפרים, אלה שניצלו מידי הפורעים האוקראינים; ביולי גירשו מזאלעש־טשיקי ומטשורטקוב כל היהודים שנמצאו בלתי מסוגלים לעבודה — זקנים, נשים וילדים. רובם מצאו מקלט בעירנו, ועקב זה גדלה מאוד הצפיפות בעיר. יהודי טלוסטה עשו כל מאמץ אפשרי ודאגו למגורשים. נוסד מטבח־עם, שגם אני נטלתי חלק בעבודתו. עבדו שם, בין השאר, ברל גליק וא. שפירא ז"ל. עבודה קשה נפלה בחלקי במטבח; הייתי עובד מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בערב, ובמסירות־נפש ממש. לא־פעם נאלצתי להימלט באמצע העבידה ולחפש לי מחבוא, מחמת החטיפות שבוצעו באמצע היום. החטופים נשלחו למחנות־עבודה, שמהם רק מעטים מאוד חזרו וניצלו ממוות.

אחד מן הימים האלה נשאר חרות בזכרוני לעולמים. ימים אחדים קודם לכן הגיעה לעיר קבוצת מומחים גרמנים, שעסקו בהתכת פסי־רכבת וקרונות־רכבת פגומים. ה„יודנראט" נאלץ לספק לעבודה זו עובדים יהודים במספר רב, שגם הם קיבלו מזונם באמצעות מטבח־העם. בראש הקבוצה עמד גרמני נאצי, שהיה מתעלל בעובדים היהודים ומכה אותם מכות־רצח. נוסף לכך היה דורש מאת ה„יודנראט" שלמונים בכסף ובשווה־כסף, והיה מכביד עולו עד לבלתי נשוא. אותי יום, י"א באלול, לא יכול היה ה„יודנראט" למלא את דרישותיו, ואז נתמלא הצורר חימה והודיע טלפונית לגסטאפו בטשורטקוב, שאין היהודים מספקים לו את מספר העובדים הדרוש. אנשי הגסטאפו יצאו מיד כדי „להשליט סדר", ומה טיבה של „השלטת סדר" שלהם — זאת ידענו כבר מן הנסיון.

הצורר דרש לספק לו מאה עובדים, דבר שהיה מן הנמנע, כיוון שצעירים רבים נמצאו במחנות עבידה, והיו בעיר עוד כמה מקומות־עבודה, שנשלחו אליהם עובדים מטעם ה„יודנ־ראט". היהודים המעטים בעלי כושר־עבודה, שנותרו בעיר אחרי כל אלה, הסתתרו כרגיל בשעת הבהלה. וכאן עמד ה„יודנראט" לפני ההכרח לגייס את מאת העובדים הדרושים, כדי להוכיח לגסטאפו שהעובדים נמצאים במקום ולמנוע עשיית שפטים ביהודים. כדי להציל את המצב גייסו לעבודה את כל פקידי ה„יודנראט", שמספרם היה רב למדי, וכן באו לקרוא לעובדי מטבח־העם. אותה שעה נמצאו במטבח רק ב. גליק ואני. כל יום היינו מחלקים בשעות אחר־הצהריים פרוסת־לחם וקפה לילדי העיר, והיינו עסוקים אותה שעה בשקילת פרוסות הלחם למנות בנות 100 גראם. והנה בא איש ה„יודנראט" וסיפר לנו על המתרחש, ודרש ממני להילוות אליהם וללכת לעבודה. שקלתי בדעתי אם להיענות לדרישה, או לקום ולברוח; אך גבר עלי רגש האחריות והלכתי אתם יחד אל תחנת הרכבת. כשקרבתי אל תחנת הרכבת ראיתי שהמצב הוא רציני ביותר, אך לא היתה כבר אפשרות להתחמק, כי היינו מוקפים מכל עבר. הגרמני הסאדיסט קידם את פנינו בשריקה, ופתח בתרגילי סדר בנוסח צבאי. אחר־כך התחיל נואם לפנינו, והודיע לנו כי הדבר הזה יעלה לנו ביוקר רב. שוב נערך מיפקד בנוסח צבאי, ואחר־כך נצטווינו לפרוק מטילי ברזל מקרון־רכבת, ותוך חמש דקות להריק את הקרון ולשים את הברזל במקום המיועד. אך גמרנו את העבודה הזאת, נצטווינו להחזיר שוב את הברזל לתוך הקרון, וחוזר חלילה פעמים אחדות. עבדנו בזיעת־אפים, וכל הזמן עמד הנוגש הגרמני עם הפרגול ביד והאיץ בנו לכלות את העבודה. בראותו שאנו מיטיבים לבצע את פקודותיו, עמד וכינס אותנו שנית בסדר צבאי, וכך הובלנו למקום שני, למיבחן חדש. שם היו מוטלים פסי־רכבת ארוכים וכבדים. אין ביכולתי לאמוד את אורכו ומשקלו של כל אחד מן הפסים האלה, אולם זכור לי יפה, כי שישים איש בערך נשאו אותו על כתפיהם וכרעו ממש תחת כובד המשא. נצטווינו לרוץ ולא להיעצר, וכל מי שכופף את גבו מכובד העול, הוכה מכות רצה. כך נאלצנו לשאת על גבינו מספר רב של פסים למרחק רב ביותר. לאחר שגמרנו את העבודה הזאת, הוטלה עלינו משימה, שלא היינו מסוגלים לבצעה בשום פנים ואופן. הוטל עלינו להרים קרונות־ברזל, שהיו מוטלים על צדם. אימצנו את כל כוחותינו. כל גופנו כוסה זיעה, ספגנו מכות ומהלומות, אך להרים את הקרונות לא יכלנו. אחר־כך הועברנו שוב למקום הראשון, ושוב נצטווינו לפרוק ולטעון את הברזל כמה פעמים בזה אחר זה. ולבסוף נצטווינו כולנו להיכנס אל הקרון הריק, והגרמני הריץ אותנו לתוכו במכות אכזריות. אז הורשה אחד מחברי ה„יודנראט" לגשת אלינו, והוא הודיע לנו, כי ה„יודנראט" ניסה כל הזמן לשחד את הגרמני ולשכך את חמתו, אך נראה הדבר שהעניין אבוד, כיוון שאנשי הגסטאפו נמצאים כבר בדרך, עוד מעט ויגיעו...

אין ביכולתי לתאר את מצבנו ואת הרגשתנו. נשכתי בשרי בשיני, ובתוך לבי התחלתי להיפרד מכל היקרים לי, מאשתי ומבתי היחידה, וכן מאמי האהובה, שנשלחה כעבור כמה ימים, ביום י"ד אלול, למחנה ההשמדה בלזץ עם כמה אלפי יהודים מסביבתנו, ביניהם כשלוש מאות מעירנו. בטוחים היינו כי נישלח אל אחד ממחנות־העבודה הידועים לשימצה, שכל באיו לא ישובו. לבסוף שמענו טרטור של מכוניות מתקרבות ובאות, והבינונו כי „האורחים" הגיעו. אז נפתח הקרון הנעול ואנו יצאנו מתוכו. שוב הועמדנו בסדר צבאי, שוב פקדו ומנו אותנו, אך תמורת כופר־נפש ושוחד רב שילחו אותנו לחופשי. אולם פטיר בלא כלום אי־אפשר... הוטל עלינו להיות אסורים וסגורים על מסגר שלושה לילות בזה אחר זה במרתף המשטרה וזאת לאחר יום עבודה בתחנת הרכבת. למחרת קיבל הגרמני האכזר תשלום הגון מידי ה„יודנראט", ואז הוטב המקצת יחסו אלינו.

אך יצאנו מן הצרה הזאת, והנה התרגשה ובאה צרה חדשה. באותו שבוע, ביום ה', י"ד באלול, נמצאתי בשעות הבוקר במטבח ועסקתי בחלוקת ארוחת־הבוקר ליוצאים לעבודה. ב. גליק שהיה עובד עמי בעבודה זו לא בא אותו יום לעבודה מחמת מחלה. אך גמרתי את חלוקת המנות, והנה אשתי באה חרדה ומבוהלת ומספרת לי, שאנשי הגסטאפו נמצאים במשרד ה„יודנראט". השארתי את הטבחית במטבח ומיהרתי אל גליק, שמא אוכל לשמוע מפיו על המתרחש בעיר. גם הוא ידע על בואם של אנשי הגסטאפו, אך מהיותו אופטימיסט מושבע, לא ייחס חשיבות רבה לעניין וביקש גם

ממני, לא לעורר בהלת־שוא. בדרך לביתי נוכחתי, שהעניין איננו פשוט. אמנם, אנשי ה„יודנראט" הודיעו, שהגסטאפו דורשת רק מאתים פועלות נוספות לעבודה במחנות ה„ווערמאכט", אולם ידענו כבר מן הנסיון, שאין לתת אימון בדברי ה„יודנ־ראט", כי לעיתים קרובות אינם אלא כלי־שרת בידי הגסטאפו, להקל עליהם את מלאכתם. עזבנו איפוא את הכול ומיהרנו להסתתר.

חרפה ובושה היא לספר מה שעוללו אנשי ה„יודנראט" באותו יום. בטשורטקוב התחילו החיפושים עוד בשעה 11 בלילה, חיפשו וחיטטו בכל הגיטו, בכל המחבואים, והוציאו את היהודים בכל אשר נמצאו והובילום למקום הריכוז. אותו הדבר נעשה ביאגלניצה בשעות הבוקר. לעירנו באו אנשי־גסטאפו ספורים — אפשר שהיו עסוקים בשאר הערים ולא נמצאו מרצחים די הצורך — ועל כן רצו להקל על עצמם את המלאכה. הם דרשו „מיכסה" מסוימת של אנשים למשלוח למחנות־ההשמדה, וה„יודנראט" נענה להם והסכים לספק להם 300 איש. ביניהם נמצאה גם אמי הי"ד, שלקתה בעיוורון בשעת המלחמה, וכך הובילו אותה אל תחנת הרכבת, ושם נדחסה לתוך קרון יחד עם 120 איש, שעמדו צפופים ודחוסים כדגים מלוחים. בין 300 האנשים נלקחו גם 70 נערות מן המחנה בקוזיה־גורה. היו אלה נערות צעירות ויפות, ממיטב הנוער היהודי של הערים טארנופול ובזשעזשאני. בשעה שה„יודנראט" היה עסוק באיסוף היהודים להשלמת המיכסה, נתפנו אנשי הגסטאפו ונסעו אל המחנה בקוזיה־גורה, הפסיקו את עבודתן של הנערות בשדה והובילו אותן דרך העיר אל תחנת־הרכבת. עוד היום ידאב לבי לזכר הנערות החמודות, שהובלו למחנה־המוות. בעת שהובלו דרך רחובות העיר נצטוו הנערות לשיר, ובשירת „התקווה" בפיהן עשו הנערות את דרכן לקראת גורלן המחריד. אותו יום נפל בעיר קרבן נוסף, שנהרג בעיר. היה זה שלמה טייוור, בנו של פיני טייוור.

אולם זו היתה רק הקדמה ל„אקציות" הגדולות. ה„פעולה" הזאת נעשתה רק בשלוש ערים ואילו בשאר המקומות רק פחדו ורעדו אך הרעה לא הגיעה אליהם הפעם. ידוע ידענו כי אין זו אלא התחלה כי הרעה הגדולה עודנה לפנינו, והיא לא תאחר לבוא.

ה„אקציה" בסתיו 1942

בימים שבין כסה לעשור הופיעו אנשי הגסטאפו במשרד ה„יודנראט" והזמינו „הזמנות" גדולות: מספר רב של חליפות, בדים למעילים והרבה מאוד דברי־עור. משמסרו את „ההזמנה", מיהרו לדרכם ונסעו לזאלעשטשיקי. שם הוציאו פקודה, כי עד יום־כיפור חייבים אחרוני היהודים לפנות את העיר, והעיר תיהפך ל„יודנריין" — נקייה מיהודים. היה זה האות הראשון שבישר את בואה של ה„אקציה".

בערב יום־הכיפורים וביום־הכיפורים שררו בעיר פחד ובהלה ודיכאון מאין כמוהם. ראשית התחילו יהודי זאלעש־טשיקי באים לעירנו, למקום־המקלט האחרון. דבר זה כשלעצמו שיבש את החיים בעיר וגרם לבהלה. נוסף לכך הכביד ה„יודנראט" ידו על תושבי העיר, כדי למלא את „ההזמנה" שהזמינו אנשי הגסטאפו. כל אחד הוזמן אל משרד ה„יודנראט" ושם הוטל עליו לתרום את תרומתו ולשלם סכומים כאלה, שבכלל לא היה ביכולתו להשיגם. אלה שלא יכלו למלא אחרי דרישות ה„יודנראט" נחבשו בבית האסורים, במרתף שנועד לכך, ובאותה שעה הלכו אל ביתו אנשי ה„ארדנונגס־דינסט", השוטרים היהודים, לערוך חיפוש מדוקדק, כדי לגלות מטמון של כסף או דברי־ערך שהוטמנו. בחיפושיהם אלה לא נמנעו אפילו מלחפור באדמה או מתחת לרצפה. וביום־הכיפורים באו ה„אורחים" ותבעו כסף, שעונים, טבעות ודברי־ערך אחרים, ושוב פשטו אנשי המשטרה היהודית בעיר לערוך חיפושים ולגלות מטמונים.

מלבד יהודי זאלעשטשיקי הגיעו באותו זמן לעירנו גם שרידי היהודים מעבר לדנייסטר בעיקר מהורודנקה, שבה נערכה בשבוע שלפני ראש־השנה אקציה־של־חיסול, וכמה מאות יהודים ניצלו ממנה והגיעו בדרכי־סתר לעירנו.

ביום הראשון של סוכות נודע בעירנו, כי בכל ערי הסביבה הקרובה מבוצעות „אקציות" איומות. ידיעות אלו הגיעו מהערים שבמחוז בורשטשוב: בורשטשוב, מיעלניצה, סקאלה, יעזשעזשאני וקורולובקה, וכן מן הערים קופיטשינצה, פרו־בוזשנה וחורוסטקוב, שבמחוז קופיטשינצה. ביום שמחת־תורה בוצעה ה„אקציה" בטשורטקוב, ואז ידענו, כי למחרת, ביום אסרו־חג של סוכות, יגיע תורנו.

עוד בשבוע של ראש־השנה הייתי עסוק בהכנת מקלט ומחבוא בביתו של אחד משכני הקרובים, יחד עם כמה דיירים אחרים של אותו הבית. מיד כשנודע דבר ה„אקציה" בטשורט־קוב, העברתי בסתר את משפחתי אל בית השכן, אל המקלט, ושוב לא יצאנו משם עד אחרי ה„אקציה". במוצאי החג עמדנו על המשמר כל הלילה. בחצות שלחנו את כל האנשים אל המקלט, ורק אני ובעל־הבית, עוזר שוויצר, נשארנו בבית, מחוץ למקלט. היה לנו שם מקום־מצפה מצוין, שממנו יכולנו לראות כל תנועה וכל רחש על הכביש המוליך לטשורטקוב. אך האיר היום, והנה שיירת מכוניות באה מכיוון טשורטקוב. הבינונו וידענו, כי הנה באים הם אלינו, רוצחי הגסטאפו.

מיד ירדנו שנינו אל המקלט, אך את דלתות הבית השארנו פתוחות, כדי לעורר את הרושם, שברחנו מן הבית. בשבתנו בתוך הבור שמענו את היריות מסביב וקול נפץ דלתות וחלונות. שמענו גם את צעדי ההולכים מעל לראשינו, וחושש הייתי, פן ישמעו הרוצחים את פעימות לבנו, שהלם בחזנו מפחד והתרגשות.

לפנות ערב נדמו היריות, ואחד מאתנו הרהיב עוז בנפשו לצאת מן המקלט. הוא חזר ובשורה בפיו: „העניין נגמר". אז יצאנו כולנו מן הבור. בבית היתה מהפיכה, כמו אחרי „פוגרום". הדלתות והחלונות מנופצים, חפצים רבים נשדדו וכל השאר מונח בערבוביה.

יצאתי אל הרחוב לרגעים מעטים, כדי להציץ ולראות מה התרחש שם. ברחוב ראיתי כמה הרוגים שנרצחו ביריות. נגשתי אל ביתי, נעלתי את הדלת, ושוב נחפזתי לחזור למקום מחבואי. נודע לנו כי במשך היום נחטפו כאלף איש ונשלחו למחנה־ההשמדה בבלזץ, ביניהם אחדים מאנשי ה„יודנראט" והמשטרה היהודית (קראסוצקי, קראמפף, מ. י. לרר ואחרים).

בילינו את כל הלילה במחבואנו, ורק בבוקר יצאתי לראות מה קרה לאחי ולשאר קרובי משפחתי.

רצתי על־פני העיר אל בית אהרן מיימאן, שבו הסתתר אחי זלמן עם בני משפחתו. אך נכנסתי הביתה, ראיתי כי משהו קרה שם. מאחד החדרים הגיע אלי קול תינוק מתייפח. הכרתי כי הקול קול ילדתו הפעוטה של אחי זלמן. כעבור רגעים מעטים יצא אחי ממחבואו, חיבקני ובקול חנוק מדמעות סיפר לי כי אשתו נלקחה אף היא בין המובלים למוות. במשך יממה שלימה שכבו כולם מוסתרים במקלט, אולם את התינוקת לא לקחו אתם, מחשש שתגלה את מקום מחבואם. התינוקת התייפחה כל הזמן והאם, שלבה דאב למשמע קול בכיתה של הילדה, יצאה מדי פעם ממחבואה כדי להאכילה ולהסותה. לפנות בוקר הגיעו בדיוק באותו רגע המרצחים ולקחוה אתם. האנשים שהיו במקלט סיפרו לי, כי שמעו כיצד פקדו המרצחים על האם לקחת אתה את ילדתה, אולם היא התנגדה ולא הסכימה בשום אופן לקחתה. אולי קיוותה, כי הילדה הנשארת תינצל בידי האנשים שנשארו במקלט.

עתה נוספה לי דאגה חדשה: לדאוג גם לאחי ולמשפחתו. מלבד התינוקת היה עמו גם ילדו שלמהלי, ילד נבון כבן חמש שהתמצא יפה בכל המצב הטראגי. קרה לא פעם, שהוא הסב את תשומת לבי לסכנה ולצורך למהר ולהסתתר.

כל אותו יום התרוצצתי כמטורף. התברר, כי בעיר ובשדות מסביב לעיר מוטלים למעלה ממאה הרוגים, וצריך היה לטפל מיד בקבורתם. יחד עם כמה אנשים אחרים נסעתי לאסוף את ההרוגים. ההרוגים שנמצאו בשדות היו לגמרי ערומים, כי הגויים הפשיטו בגדיהם מעליהם והחלצו את נעליהם. באחד הבורות מצאנו אדם הרוג, שהכלבים התחילו כבר להתגודד סביבו. באחד הבתים שבקרבת המקום ההוא מצאנו כמה הרוגים במקלט. זכורה לי מביניהם אשה אחת, בתו של פסח מלצר. היא נשארה ישובה על כסאה כמאובנת, כשידיה מורמת אל על. כך אספנו את המתים, ויחד עם יהודים רבים אחרים מיהרנו אל בית־הקברות.

מראה ההרוגים בבית הקברות היה מחריד וקורע־לב. היו מהם שפניהם הושחתו, אחרים היו מוטלים כשבטנם מרוטשת. היו ביניהם גם תינוקות, שנחנקו בידי הוריהם או קרוביהם, לבל יגלו את מקום המקלט. קברנו את כולם בקבר־אחים, גברים לחוד ונשים לחוד. היו גם כאלה, שבני משפחתם טיפלו בקבורתם וקברום בקבר מיוחד. בין אלה היתה גם הרבנית שיינדיל, אמו של הרב. כשנתגלה מקום מקלטה של המשפחה, סירבה הרבנית הזקנה ללכת עם כולם למקום הריכוז, והמרצחים ירו בה והרגוה במקום.

אחרי ה„אקציה" — ריכוז שארית הפליטה

באותו השבוע, שבו התקיימה ה„אקציה" בטלוסטה, בוצעו „אקציות" דומות גם בבוטשאטש ובמונאסטריסקה. בסך־הכל הוצאו ממחוז טשורטקוב כשנים־עשר אלף יהודים. מיד אחרי ה„אקציות" הוצא צו, שכל יהודי המחוז חייבים להתרכז בשלושה מקומות: בערים בוטשאטש, בורשטשוב וקופיטשיניץ. טשורטקוב עצמה שוב לא נחשבה למקום־יישוב יהודי. היהודים המעטים שנותרו בעיר אחרי „הוצאת" היהודים הבלתי־מסוגלים לעבודה ואחרי שתי האקציות האחרונות, רוכזו בבתים אחדים, ואלה לא היו בכלל גיטו יהודי, אלא מחנה־עבודה גרמני, שבו מועסקים יהודים. תמורת שוחד רב הסכימה הגסטאפו להוסיף לשלושת המקומות המנויים לעיל מקום רביעי, את העיר טלוסטה, כמקום שבו הותרה עוד ישיבתם של יהודים. את הכסף למתן השוחד צריכים היו כמובן לאסוף מאת אנשי העיר.

מיד התחילו באים לעירנו מחנות יהודים שפונו מן הערים הסמוכות. הם באו ברכב וברגל ומילאו את הבתים. עשרים איש ויותר בכל בית. האנשים אנוסים היו לשכב במרתפים ובעליות־הגג, רועדים מקור ונחנקים מחוסר אוויר לנשימה. בעיר פשטה מגיפת טיפוס־הבהרות, שהפילה עשרות חללים מדי יום ביומו.

באמצע נובמבר 1942 שוב היתה „אקציה" בבוטשאטש. התחילו מתלחשים ולבסוף דיברו על כך בגלוי ובוודאות, כי עד האחד בינואר הייב כל המחוז להיות „מטוהר מיהודים" — „יודענריין" בלשונם של המרצחים. ה„יודנראט" קיבל הוראה, להסל את כל פעולות העזרה ההדדית, בראש וראשונה את מטבח־העם, ולמסור את ה„ציוד" לידי הגסטאפו. היה זה מראה עצוב ומגוחך כאחד, שעה שנארז ה„ציוד" כביכול, שכלל כל־כולו כמה דוודים שבורים ומספר סכינים וכפות אכולי־חלודה.

חברי ה„יודנראט" ופרנסיו, ובראש כולם חברי ה„יודנ־ראט" המחוזי, התחילו מתפזרים ועוזבים את הערים, כדי שלא יהיו נוכחים בשעת החיסול. הם נתקבלו לעבודה במחנות ה„ווערמאכט" ולבסוף השיגו רשות להשאיר במחנות האלה כשלוש מאות וחמישים יהודים שיוכלו לחיות ולעבוד בהם בהסכמת הגסטאפו. עובדי המחנות האלה נשאו סמל מיוחד, אות A, על דש בגדם. בכפר סבידובה הוקמו צריפים מיוחדים, שבהם כונסו המאושרים שנתקבלו לעבודה.

בסוף דצמבר, בשבוע האחרון של 1942, המציאו המרצחים צורה חדשה של השמדה: „חטיפות" או „לאפאנקי" בלע"ז. היתה זו „פעולה" עצמאית של המשטרה האוקראינית, ללא סיוע מצד הגסטאפו. לפתע פתאום חטפו מן הרחוב כל אדם שנזדמן לידם; את החטופים חבשו במרתף המשטרה ואחר־כך העבירום אל בית־הסוהר בטשורטקוב. החטיפות נמשכו בסוף דצמבר 1942 ובימים הראשונים של ינואר 1943.

אני ומשפחתי היינו חבויים בימי החטיפות האלה, ואיש מאתנו לא נחטף. אולם בשעת אחת החטיפות הודיעו לי, כי אחי זלמן ובנו שלמהלי נמצאים בין החטופים. על אף הסכנה יצאתי ממחבואי ורצתי אל משרד ה„יודנראט", לבקש שינסו לשחררו בהתערבותם. ה„יודנראט" ניסה אמנם לשחרר את העצורים, אך התערבותו לא הועילה והעצורים נשלחו מיד לטשורטקוב, ושם עמדו להיות מוצאים להורג. אך לפתע שוחררו ממעצרם, בלי שידע איש טעמו של דבר. מרוב השהייה במקומות־המחבוא הקרים הצטננתי, קיבלתי חום גבוה וחליתי בטיפוס.

שנת 1943

ביום 13 בפברואר, עוד קודם שיכולתי לקום על רגלי מחמת המחלה, הגיעה אלינו הידיעה, כי נערכת שוב „אקציה"

בבוטשאטש. הייתי שרוי בדאגה רבה מאוד. ראשית, לא יכולתי עוד לעמוד על רגלי כדי לקום ולברוח. ושנית, חששתי שלא יניחו לי להיכנס למקום־המקלט יחד עם האנשים הבריאים, פן אדביק גם אותם במחלתי. והרי גם אמצעי־חיטוי ראויים לשמם לא היו בנמצא. באין ברירה נאלצתי להישאר בבית, ויעבור עלי מה. בסופו של דבר התברר, כי הפעם נערכה ה„אקציה" רק בבוטשאטש, שבה נמצא הקיבוץ היהודי הגדול ביותר במחוז, כחמישה־עשר אלף נפש; ומשום־כך ביקשו הנאצים בראש ובראשונה להמעיט את מספר היהודים בעיר הזאת, וערכו בה „אקציות" גם בעונת החורף, שבה התנאים לא היו נוחים ל„פעולה" הזאת. הדבר לא עלה להם בנקל, כי למרבית היהודים היו שם „בונקרים" מוסתרים יפה, שבהם יכלו להתחבא מפני רודפיהם.

עד לשבוע של פסח נאלצנו כמה פעמים לנוס ולהסתתר במקלט ולשהות בו כשבוע ימים כל פעם ופעם. הרדיפות והנגישות מצד הגרמנים ומצד האוכלוסיה המקומית גברו עד כדי כך, שאי אפשר היה ממש לצאת מפתח הבית. אנשי הגסטאפו היו באים לפתע העירה, נכנסים אל הבתים ויורים באנשים, או מוציאים אותם החוצה ויורים בהם. פעם נכנסו אל ביתו של ד"ר ברנרד מלצר, הובילו אותו ואת משפחתו לטשורטקוב ושם הרגום ביריה. פעם שנייה באו וניגשו ישר אל ביתו של הווטרינר שפיגלגלאס, נכנסו אל ביתו והרגו את כל המשפחה. לאחר שיצאו משם, ניגשו התליינים אל ה„יודנ־ראט" ובפיהם פקודה בזו הלשון: „געשווינד בעערדיגען די הונדע" — „מהר לקבור את הכלבים". באחד הימים הרגו כך ביריה ארבעים יהודים, ביניהם את מנדלי העסינג, בחור משכיל ומוכשר, ראש בית"ר בעירנו. למחרת באו אל ה„יודנ־ראט" ואמרו בלעג: „דאַס וואַר נור איין בלעדעס שפיל..." — „זה היה מישחק מטופש...". אכן הם היו רגילים לרצוח אלפים בבת־אחת, ולא רק ארבעים נפש.

עובדה מעניינת: באחד הבתים, שבו הרגו את היהודים, התגורר גם פולני בעל פרצוף יהודי, והם ירו גם בו והרגוהו. למחרת באו וערכו „פרוטוקול" שלם על המקרה המצער הזה...

אלה היו ה„אקציות" הקטנות של ראשית 1943. כפי שנודע אחר־כך, נדחה החיסול המוחלט של יהודי המחוז שלנו לחמישה חודשים, מראשית 1943 עד לראשית הקיץ של אותה שנה.

ה„אקציה" הגדולה באביב 1943

בדיוק שבוע לפני חג הפסח נודע לנו, כי בבוטשאטש מתחוללת „אקציה" איומה. בערב פסח ממש נודע, כי בבורשטשוב התחילה שחיטה איומה, והיא נמשכה גם למחרת, ביום הראשון של פסח. כשנודע הדבר בעירנו, עזבו האנשים את בתיהם ונמלטו אל השדות והיערות, והעיר התרוקנה כמעט מיושביה. רבים מן הנמלטים הוכו ונשדדו בשדות על־ידי בריונים אוקראיניים.

דבר בריחתם של היהודים אל השדות והיערות לא נשאר בגדר סוד, ולכן החליטו הנאצים להמתין ולדחות את ה„אקציה", כדי לתת לבורחים שהות לחזור לבתיהם ויוכלו להתנפל עליהם אחר־כך במפתיע. ואמנם, הספיקו מרבית היהודים לחזור עד 27 במאי, ורק אז התקיימה בטלוסטה ה„אקציה" הגדולה, שבה חוסלה כמעט כל שארית הפליטה בעיר הזאת.

בינתיים קיבלה הנהלת מפעלי ה„ווערמאכט" אישור מאת הגסטאפו, להעסיק אלף וחמש־מאות יהודים בחוות שברשותה, בכפרים סבידובה, רוזשאנובקה, קוזיה־גורה, הולובטשינצה, ליסובצה, מוכובקה, טאלאניבקה, אולאשקובצה, מילובצה, שיפובצה ושערשענובצה. בכל הכפרים האלה הוקמו מחנות־עבודה וניבנו בהם צריפים לשיכון העובדים. היהודים חששו מפני המחנות האלה ולא הסכימו ללכת מרצונם, ואז התחילו שוב חטיפות. החטיפות נערכו על־פי־רוב בלילות, כך שהיינו אנוסים להישאר במקלטים ברציפות, יומם ולילה, בלי לצאת מהם כלל.

השלינו את עצמנו, כי בגלל הצורך בעובדים ידחו אנשי הגסטאפו את החיסול לפחות עד גמר עונת־העבודה בשדות. אנשי הגסטאפו עצמם גם הם השלו אותנו וסיפרו באוזני ה„יודנראט", כי לפי הוראות שנתקבלו מקראקא ומברלין לא יוסיפו לערוך שום „אקציות". כך נמשך המצב עד לשבוע של ל"ג בעומר. באותו שבוע הרגשנו, כי מתרגשת ובאה „חתונה" רבתי. שוב התחילה מנוסה אל השדות והיערות. לאחר שהתגוללו כמה ימים בחוץ, עייפו האנשים והתחילו חוזרים לבתיהם. ביום רביעי בשבוע, ביום כ"א אייר בין הערביים, נודע מחוגי ה„יודנראט", כי באותו לילה אין כלל לחשוש מפני „אקציה". ידוע אמנם שתהיה „אקציה", אולם בטוחים הם בהחלט, שלא תתחולל הלילה... אחרי חקירות ודרישות מרובות נרגעו האנשים והלכו לישון, ואפילו הרשו לעצמם להתפשט. גם בני משפחתי שכבו לישון, ואחריהם שכבתי גם אני לישון.

בשעה שלוש לפנות בוקר העירה אותי אשתי משנתי. היא עמדה כשהיא פוכרת ידיה ואמרה אלי: „הבט וראה מה נעשה ברחוב". הסתכלתי וראיתי את המרצחים כשהם מת־רוצצים ורוביהם בידיהם. אשתי תפסה את הילדה בזרועותיה ויחד עם אחותה ברחה מן הבית. שמעתי את זעקות היאוש האחרונות פורצות מפיהן, וידעתי שאנו אבודים. בן־רגע התלבשתי ועברתי דרך עליית־הגג אל בית שכני הקרוב. היו שם אנשים רבים מאוד, וכולם פכרו ידיהם והתרוצצו מיואשים, כמו עכברים במלכודת. לא היתה כל אפשרות להסתתר בבית ההוא. היו בו אנשים רבים, ולא היה אפשר שכולם ייכנסו למקלט המוסתר. גם בשבוע האחרון הגיעו לעירנו יהודים מבוטשאטש, שרידי עיר זו שהוגלו אל טלוסטה.

לפתע ראיתי יהודי אחד מסיר מעל דש בגדו את הסמל היהודי ורץ החוצה. מיד עשיתי כמוהו ורצתי בעקבותיו. בחוץ נשמעו יריות. ראיתי בית פתוח ונכנסתי אליו. פגשתי שם קבוצת אנשים אחוזי בהלה. התברר, שבעל הבית יצא מן הבית ולקח אתו את מפתח המרתף, שבו נמצא המקלט. ובינתיים היריות מתקרבות יותר ויותר, ואני עומד כמשותק; אשתי וילדתי אבדו לי, ואני עצמי נתון בסכנה, כל רגע עלולים הרוצחים להשיג גם אותנו.

לבסוף נמצא לנו גרזן ובו הסירונו את המנעול מעל דלת המרתף, והצלחנו להגיע אל תוך הבונקר, שהיה מוסווה יפה־יפה. תשעה אנשים היינו שם. עד מהרה שמענו כיצד הרוצחים

מחפשים בבית ובמרתף. כל היום כולו נמשכו החיפושים; כל פעם באה קבוצה אחרת של מרצחים, שדיברו ביניהם גרמנית או אוקראינית. בחפשם אחרי מקומות מחבוא היו עוקרים את הרצפות והורסים את קירות הבית. ישבנו במקלט בלי להוציא הגה. השיעול הציק לי עד למחנק, אך פחדתי להשתעל. כך ישבנו במחנק כל אותו היום, עד הערב.

רק בבוקר נודע לנו מה גדול החורבן ומה איום הטבח שנערך בעיר. כשלושת אלפים יהודים נורו ונרצחו ונקברו בשלושה קברים בבית העלמין. נודע לי, כי גם אשתי וילדתי וגם אחי ובנו היו בין קרבנות הטבח. אין בכוח אנוש לתאר את מראה העיר אחרי החורבן הזה. ספק אם נראָה פעם בעולם מראה אימים כגון זה. כמה מאות הרוגים עדיין היו מוטלים ברחובות וצריך היה לטפל בקבורתם. הבתים היו כולם פתוחים וכל מה שהיה בהם הוצא ונשדד. ימים אחדים היינו עסוקים בבית־העלמין בקבורת ההרוגים. אחר־כך התחלנו לעבוד ולעשות מאמצים כדי לעצור את הדם, שזרם ושטף מתוך קברי ההמונים הנרצחים. כל כמה שהגבהנו את סכר־העפר מסביב, עוד גאה זרם הדם ושטף ועבר עליו. נזכרתי במה שלמדתי בנעורי על דמו של זכריה הנביא, שהיה זורם מקברו ואי־אפשר היה לעוצרו. סבורים היינו, שאין אלה אלא דברי־אגדה, והנה ראינו עין בעין את המראה הנורא הזה. עמדתי עם האת בידי וגרפתי את העפר לעצור בו את זרם הדם, ובלבי ידעתי והרגשתי, כי הדם הזה הוא דם יקירי וקרובי, דם אשתי וילדתי היחידה, דם אחי וילדו, דמם של חברי וידידי — ואילו אני עדיין חי וקיים!... ונוסף לכל עוד עמדו סביבנו הגויים, שכנינו הקרובים והרחוקים, והביטו וראו איך זורם הדם היהודי ללא מעצור...

עוד באותו שבוע, בתום שבעה ימים ל„אקציה" הגדולה, נתקבלה פקודה מאת הגסטאפו, שכל שרידי היהודים חייבים להתרכז תוך שעות ספורות בשטח צר של העיר, שבו יהיה ה„גיטו" היהודי. היה זה הרחוב שבו עמד ביתי, ובו הוקצו ל„גיטו" חמישה־עשר בתים, או אולי עשרים, ואילו יהודים היו עוד בעיר כשלושת אלפים.

לעולם לא אשכח את המראה הזה, את מראה שלושת אלפים היהודים עם צרורותיהם בידיהם, כשהם אצים להבטיח לעצמם מקום כלשהו ב„גיטו" הצר. גם ביתי נתמלא מצרורותיהם של היהודים ומצטופפים, ולא היה מקום פנוי מהם. שוב לא היתה כל אפשרות להיכנס אל ביתי. זכורני, שבכיתי אז ושפכתי דמעות למראה ההצטופפות המחרידה הזאת, רב יתר מאשר בשעה שאבדו לי בני משפחתי הקרובים ביותר. היה זה בכי תמרורים לגורל עמי האומלל. שוב לא רציתי להישאר בעיר והתחננתי שיקחוני לעבודה באחד המחנות. למחרת עקרתי אל מחנה־העבודה בליסובצה.

*

אל מחנה־העבודה ליסוֹבצה באתי ביום שישי, ר"ח סיון, 4 ביוני 1943. הגעתי שמה בין הערביים, שעה קצרה לאחר שהאנשים חזרו מעבודתם בשדה, ולמחרת, בשבת בבוקר, יצאתי גם אני לעבודה יחד אתם.

ביום ראשון בהשכמת הבוקר בא אל המחנה ה„שטיץ־פונקט־לייטער" מטלוסטה, פאַטי, גרמני שגרף הון רב מאת ה„יודנראט" שלנו, אך תמורת זאת היה עושה תמיד כל מה שהיה ביכולתו כדי להציל יהודים מן ה„אקציות". על כל פנים, כך נראה היה לנו. גם באותו היום, מאחר שידוע היה לו על ההכנות ל„אקציה", ציווה לשלוח לעבודה בשדות מספר רב ככל האפשר של עובדים יהודים, כדי שלא יימצאו ב„גיטו" בשעת ה„אקציה". גם במחנה שלנו הופיע אז בשעה מוקדמת מאוד, בחמש לפנות בוקר, כינס את כל עובדי המחנה ונאם לפניהם. הוא הזהיר אותנו, שנעבוד כולנו באמונה ואיש מאתנו בל יעזוב את העבודה, כי עלולים אנו להיענש על כך. אחדים מאתנו ביקשו ממנו, שיניח להם ללכת העירה ולהביא את חפציהם, ועל כך ענה פאטי, שאולי ירשה להם זאת במועד מאוחר יותר, אך לא היום. הוא לא הזכיר דבר וחצי דבר על אפשרות של „אקציה", כי היה זה סודה של הגסטאפו ואסור היה לגלותו, אולם הוא אסר באיסור חמור ללכת העירה באותו יום. אחדים מאנשי המחנה לא שמעו לו והלכו העירה, והם נהרגו בדרך.

לאחר זה יצאנו לעבודה. בשעה אחת־עשרה בערך נראו מרחוק מכוניות מלאות שוטרים אוקראינים ואנשי גסטאפו, שפניהם מועדות העירה. לאחר זמן נודע לנו, שהיו אלה אותם המרצחים שביצעו יום קודם לכן את ה„אקציה" בבורשטשוב, ולאחר שכילו שם את מלאכתם, באו לעשות את מלאכת ההרג והרצח בטלוסטה.

בשעות אחר־הצהרים, כשנודע לנו על הנעשה בעיר, הפלגנו למרחבי השדות לבל יבחינו בנו, והתחלנו לטכס עצה מה לעשות. חששנו שמא יתנפלו גם עלינו, והיו בינינו גם כאלה, שעדיין היו להם קרובים בעיר והם היו חרדים לגורלם. בתוך כך הגיע אלינו פליט מן העיר, צעיר מהורודנקה בשם מאיר אֵבר, שנמלט בשעת ה„אקציה" והשאיר בעיר את אמו ואת אם אשתו (הוא ורעייתו נשארו בחיים). מפיו נודע לנו העניין לפרטי פרטיו, כיצד נערכה ההתנפלות הרצחנית באותו יום א' בשבוע. בינתיים החשיך היום וקשה היה לנו להחליט מה לעשות. בסופו של דבר החלטנו לחזור אל המחנה. לא עברה שעה ארוכה ונשמע טרטור של מכוניות מתקרבות אל המחנה. מיד קמנו כולנו וברחנו. אני עברתי בקפיצה על גדרות תיל והסתתרתי בחצרו של איכר מתחת לערימת קש. שם פגשתי את ברל הערנעס ונדברתי עמו, כי נלך לפנות בוקר העירה כדי לראות מה קרה שם.

בדרכי־סתר הגענו העירה, ואחד־אחד נכנסנו בגניבה אל תוך ה„גיטו", תוך סכנת נפשות. שוב ראינו את המראה המחריד, שהכרנוהו מן ה„אקציות" הקודמות: רחובות מלאים הרוגים שותתי־דם. אחרי החורבן הזה שוב לא רצה איש להישאר בעיר, וכל מי שהיתה לו אפשרות מיהר אל מחנות־העבודה. נשארו בעיר רק כמאתיים איש, קשישים, או מטופלים בילדים קטנים, שלא הסכימו לקבלם לעבודה במחנות. האנשים המעטים האלה רוכזו בשני בתים, וכעבור יומיים נצטוו לעבור לטשורטקוב. הם נרצחו בדרך, עוד קודם שהגיעו העירה, כי באותו יום חוסלו גם שרידי היהודים בשטורטקוב עצמה. זה היה גם יום חיסולם של יהודי בורשטשוב וקוֹפּיטשינצה.

הוספנו לעבוד במחנה כשבועיים והיינו שרויים בפחד כל הזמן אך שום דבר לא קרה. פעם בהיותנו עובדים בשדה

שמענו יריות. מפיהם של גויים שנזדמנו למקום נודע לנו כי מחסלים את היהודים במחנה סבידובה. זה היה המחנה הגדול ביותר, שנמצאו בו כשש מאות יהודים. שוב פרצה בהלה במחננו, ולא ידענו כיצד לנהוג ומה לעשות. אלה מאתנו, שהיה עוד מעט כסף ברשותם, עזבו בגניבה את המחנה ויצאו אל היערות בסביבת אוזיעראן. ביום שבו חוסל מחנה־העבודה בסבידובה חוסלו גם היהודים בכל המחנות שמסביב לטשורט־קוב העיר.

שלושה ימים לאחר מכן קמה בהלה בקרב הגרמנים והשוטרים האוקראיניים והם התחילו אורזים חפציהם לדרך. כפי שהתברר אחר־כך, ניסתה פלוגה גדולה של פאַרטיזאַנים רוסיים לפרוץ לה דרך אל עבר החזית הסובייטית. הגרמנים שהיו בערים הקטנות חששו מפני התנפלויות הפאַרטיזאַנים ומיהרו להימלט אל הערים הגדולות־יותר, שבהן היו נתונים לחסותו של הצבא הגרמני. שמחתנו היתה איפוא בטרם עת. כעבור ימים אחדים גורשו הפאַרטיזאַנים, ואז חזרו גם הגרמנים והמשטרה האוקראינית למקומם הראשון.

במלאת שמונה ימים לרצח היהודים בסבידובה, ערכה המשטרה האוקראינית טבח בכל מחנות־העבודה ורצחו כשמונים אחוז מיושביהם, ואולי אף יותר מזה.

בליל שבת, 17 ביולי 1943, הייתי עובד בשדה בדיש. לפתע שמעתי יריות מן היער הסמוך. אימת־מוות נפלה עלי; ידעתי כי עורכים שם צייד על היהודים המסתתרים ביער. מבין יהודי טלוסטה נהרגו אז שלושה מבניה ובנותיה של ראצע דובעסטער — מוניה, רחל ורבקה — וכן נכדתה אסתר יוריסט, קרוב לוודאי כי נהרגה אז גם צוליה בת טמה פעפער.

אור ליום ב׳ הייתי בשמירה יחד עם ברל הערנעס. בבוקר, לאחר שהאנשים יצאו לעבודה, שכבנו לישון. אך נרדמנו, והנה שמענו קול המולה. קמנו ונודע לנו, כי באותו לילה נערכה התנפלות על המחנות של רוזשאנובקה ושל שערשענוביץ. יצאתי החוצה ונתקלתי ביהודי שנמלט משער־שענוביץ. היה זה מנדיל מטשורטקוב, בנה של מרת היקאַנד מבעלה הראשון. הוא אמר לי: „אל תשאל שאלות, קום וברח״. ברחתי אל השדה, ושם מצאתי אנשים שנמלטו אף הם ועזבו את עבודתם. הייתי יחד עם קבוצה של חמישה־עשר איש, והסתתרנו בשדה־תבואה נרחב, שהיה מוקף יערות משני עבריו. שם שכבנו כל היום בקמה. לאחר שהיה שקט כל היום ולא נשמעו יריות, שלחנו איש אל המחנה, לראות מה נעשה בו. השליח חזר וסיפר, שמרבית האנשים חזרו אל המחנה וכי ה„אוֹברלייטר״ נתן הוראה, לצאת אל השדה בלילה ולהמשיך בעבודת הדיש. אחדים מאתנו יעצו, שנשוב גם אנחנו אל המחנה, שהרי נמלטנו משם בלי פרוסת לחם וגם כל חפצינו נשארו שם. אני התנגדתי לכך. אם לא יקרה דבר, אמרתי, יישארו גם חפצינו במקום; ואם יקרה משהו — מוטב שנהיה מרוחקים ממקום המעשה.

לפנות בוקר, בכול עוד שררה חשיכה גמורה, שמענו לפתע קול נפץ יריות מכל העברים. נראה היה לנו, כי היריות מכוונות ממש אלינו. ואמנם היו היריות בקרבת מקום, כי באותו רגע התחילה התנפלות רצחנית על כל המחנות בכפרים, שהיו מרוחקים זה מזה רק קילומטר אחד או שניים, או שלושה לכל היותר. היריות נמשכו כל היום, ורק לעת ערב נפסקו ונדמו. רק ביום השלישי העזנו לצאת מתוך שדה־הקמה. כל הזמן שכבנו שם, נתונים ללהט השמש ביום ונרטבים מן הטל בלילות. באחד הלילות אף ירד גשם שוטף. כל הזמן לא בא אוכל אל פינו, וגם מים לא היו לנו.

ביום הרביעי נכנסנו בגניבה אל הכפר. שם נודע לנו מי ומי נהרג מתושבי טלוסטה: פינחס אפשטיין ואשתו, הינדה אפשטיין, קוציה גאבע (גבאי; בתו של מרדכי גאבע), ואחד בשם הערמאן עם אשתו (שמה לפני נישואיה היה חנה ווארברג, נכדתו של יוסי אפשטיין). בשדות פגשנו יהודים אחדים שנמלטו מן המחנות ומהם נודע לנו, כי בכל המחנות היו התנפלויות־רצח איומות, ובאחדים מהם חוסלו כמעט כל היהודים.

אצלנו, בליסוֹבצה, קרה נס גדול. באמצע ה„אקציה״ בא האוֹברלייטר, מנהל החווה, והתערב לטובת עובדיו היהודים. הוא טען, כי בעונת העבודה הבוערת אין הוא יכול לוותר על עובדיו היהודים ואין לו עובדים אחרים במקום, וכך הצליח להפסיק את ה„אקציה״. היה זה מקרה אחד ויחיד מסוג זה בפולין כולה. הודות לכך נשאר בליסוֹבצה ציבור גדול של יהודים, הגדול ביותר בסביבה כולה. הדבר קרה ביום שבעה־עשר בתמוז תש״ג, 20 ביולי 1943.

אחרי ה„אקציה״ לא ידעו מנהלי החוות שברשות ה„ווער־מאכט״, אם רשאים הם להעסיק את היהודים שנותרו בחיים, או שעליהם להימנע מכך. משך ימים ולילות הסתובבנו בשדות ולא ידענו מה יהיה בסופנו. מפעם לפעם ניגשו אחדים מאתנו אל החווה כדי להיוודע, מה חושבים על עתידנו. פעם נכנסתי אל החווה ומצאתי שם אחדים מאנשינו עומדים מודאגים ומיואשים. הם סיפרו, כי מנהל החווה הודיע זה עתה, שעלינו לפנות את המקום תוך שעתיים. אין הוא רוצה בנו כעובדים במצב כזה, כשאנו מתהלכים כל הזמן חרדים ומבוהלים וחוששים להתנפלות, כיוון שבמצב כזה אין אנו מסוגלים לעבוד. ואין הוא רוצה גם שיישפך דם בשטח החווה שלו ועל כן מוטב שנסתלק משם לגמרי. לאחר הודעתו זו נותרו לנו שתי ברירות: למסור עצמנו לידי המשטרה או להסתתר ביערות. וכבר התחלנו להתייעץ בינינו לאן לפנות וללכת. המצב הזה ארך שעות אחדות. והנה הגיע מנהל החווה יחד עם פאַטי האוֹברלייטר מטלוסטה, והודיעו לנו בשמחה רבה, שקיבלו הבטחה מאת הגסטאפו, כי לא תיערך שום „אקציה״ עד סוף שנת 1943, ואנו יכולים איפוא לחזור בשקט לעבודתנו.

אינני יודע, אם אמנם נתקבלה הבטחה כזאת מאת הגסטאפו, או שמנהלי החוות רצו להרגיע אותנו, מתוך שהיו זקוקים לעבודתנו. מכל מקום קיבלנו את הידיעה בסיפוק רב, כיוון שמחנה־העבודה היה המקום היחיד, שבו יכולנו לחיות באופן ליגאלי. בכל מקום־ישוב אחר היה אז היהודי בבל ייראה ובל יימצא. חזרנו איפוא לעבודה. אולם להבטחה המרגיעה התייחסנו בספקנות רבה. שהרי שמענו הבטחות מרגיעות רבות במשך השנתיים, ואחרי כל אחת מהן באה שחיטה גדולה ואכזרית מחברתה. משום כך היינו חוששים ללון במחנה, ואחרי יום של עבודה קשה ומפרכת היינו הולכים ללון בשדות, לפעמים גם בלי לאכול ארוחת הערב, ולפנות בוקר היינו

חוזרים אל החווה. חייבים היינו לחזור בטרם יבוא מנהל החווה למסור את ההוראות לעבודה, לבל ייוודע לו הדבר, כי מבלים אנו את הלילה מחוץ למחנה. וגם מכך היו לנו צרות צרורות. לא כולם הספיקו לחזור במועד והאוֹבּרלייטר איים, שלא יסבול את הדבר ויודיע על כך לגסטאפו, או למשטרה, והתוצאות ידועות... רבות סבלנו גם מן האוכלוסיה האוקראי־נית בכפר. קבוצות בריונים היו מתהלכות בלילות ותרות אחרי יהודים מסתתרים, וכל מי שנמצא ונתגלה על־ידם הוכה מכות־רצח. הצטיינו בכך כמה אוקראינים לאומניים, ובראשם מזכיר הכפר קוטיץ מוסטובי. כל יהודי שנפל לידיהם מחוץ לשטח המחנה הוכה עד זוב דם. כך עבר עלינו הקיץ בעבודה קשה ובעינויים. כל עוד עמדה הקמה בשדות, הייתי לן בין השבלים, ואחרי הקציר הייתי מסתתר בין האלומות או מבלה את הלילה בחצרו של אחד האיכרים.

„פארטיזאנים" יהודים

עוד בחודש מאי 1943 בשעת חיסול היישובים העירוניים במחוז טשורטקוב יצאו כמה צעירים מבּוטשאטש אל היערות כשהם חמושים בכלי נשק. על קיומה של קבוצת הצעירים הזאת נודע לי בשעה שהייתי בפעם האחרונה בטלוסטה. עם אחד מהם, בחור מהורודנקה, שוחחתי בביתי, אך לא ידוע לי מה היה גורלו. בעת שהותנו במחנה ליסובצה התארגנה קבוצה די גדולה של יהודים חמושים ביערות שבסביבת יעזשעזשאני, וכן בסביבת ציגאן וקאלה. מזמן לזמן היו מגיעים אלינו שליחים של הקבוצות האלה, שהיו מקיימות אתנו קשר תדיר למדי. היינו עוזרים להם להצטייד בנשק ובמזון, ושימשנו להם מעין „בסיס אספקה". לעיתים, כשקיומם ביער הועמד בסכנה, היו באים אלינו להסתתר אצלנו. הקבוצות האלה לא החזיקו מעמד זמן רב, מפני שהיו מתנפלים עליהם והורגים בהם.

יש לציין, כי בהשמדת היהודים שהסתתרו ביערות, בין שהיו מזוינים ובין שלא היו, נטלו הכנופיות האוקראיניות־הלאומניות חלק רב יותר מן הגרמנים. בכלל נעשתה השמדת שרידי היהודים, גם במחנות וגם בשדות וביערות, בעיקר על־ידי המשטרה האוקראינית, שיחסה אל היהודים היה גרוע אפילו מזה של אנשי ס.ס. הגרמנים. אלה האחרונים היו הורגים ורוצחים רק בשעה שקיבלו פקודה לכך, ואילו האוקראינים היו רוצחים לפי יוזמתם הם, מתוך נקמנות, והיו עושים זאת בכל הזדמנות, על כל צעד ושעל. היו מופיעים לפתע באמצע העבודה ומכים אותנו, מפשיטים מעלינו את בגדינו ושודדים כל סכום כסף או דבר־ערך שמצאו. כל יהודי שפגעו בו מחוץ לשטח המחנה — היו יורים בו והורגים אותו. כך היה בכל המחנות, ובייחוד בהוֹלוֹבּטשינצה, שבו לא עבר כמעט יום ללא קרבנות.

תמיד הייתי משתדל לא לבוא במחיצתם, ועל־פי־רוב גם הצלחתי בכך. אך פעם אחת נפלתי בידיהם. היה זה יום אחד לפני תשעה־באב. היינו במחנה לארוחת־הצהרים, ולפתע נודע לנו, שאנשי המשטרה האוקראינית נמצאים בכפר. כרגיל במקרים כאלה, תפסתי את כל רכושי בידי — את מעיל החורף ואת צרור־הלחם וספל המים — ויצאתי מן הצריף כדי להסתתר ולהעלם מן העין. אך הצבתי את רגלי מחוץ לצריף, עצרוני אחדים מן המרצחים עם מפקד המשטרה בראשם. הם כיוונו רוביהם לעומתי וציוו עלי להתפשט לגמרי. עשיתי כמצוותם והתפשטתי עד לעור בשרי, כשאיכרי הכפר עומדים ומתבוננים במחזה. אחד המרצחים נשאר על־ידי, והשאר פשטו ונכנסו אל יתר הצריפים. השוטר ציווה עלי תחילה לקחת את בגדי ולזרוק אותם ארצה כמה פעמים בזה אחר זה. אחר כך פקד עלי לקחת את הבגדים ולהכניסם לתוך הצריף. בהיותנו בצריף, ציווה עלי להניח את הבגדים על הריצפה ולעמוד על־יד הקיר כשגבי מופנה אליו. חשבתי כי שעתי האחרונה הגיעה, אך שיחקה לי השעה ויצאתי „בשלום", כלומר, רק בכמה מכות נאמנות מידי השוטר, ונוסף לכך שדד את שארית כספי, שהחזקתיו תפור בבגדי. בדומה לכך נהגו חבריו ביתר הצריפים. דברים כאלה היו אצלם מעשים בכל יום.

היינו אחוזי אימה ודאגה מחמת החורף המתקרב, שאז נגמרת עונת־העבודה ושוב לא היה צורך בנו. הפחידו אותנו גם התנאים הקשים בחורף, חוסר האפשרות להימצא בשדה או ביער, בבוץ ובשלג, מה גם שבגדינו היו קרועים לגמרי והתהלכנו כמעט יחפים. נוסף לכך פרצה מגיפת־טיפוס, והגויים, גם ההגונים שבהם, שהיו מוכרים לנו מזון בכסף מלא, לא הניחו לנו לדרוך על סף ביתם ואף לא להסתובב בכפר, מחשש שנדביק גם אותם. עתה השתדלו כולם כאחד להיפטר מאתנו, ולשם כך שיגרו משלחת אל ה„אוֹבּרלייטר", אל מנהל החווה, והבטיחו לספק לו פועלים די הצורך, ובלבד שיסכים לחיסול העובדים היהודים. בינתיים נתרבו והלכו מקרי־המוות במחנה, עד כי נאלצנו לקבור את מתינו בהסתר, לבל יתגלו ממדי המגיפה. בחשכת הלילה היינו מוציאים אותם אל השדה, כורים להם בור־קבר ומטשטשים את מקום קבורתם. היה זה מצב גרוע אפילו מן ה„אקציות".

ביום 30 בנובמבר 1943 שוב התקיימו „אקציות" בכמה מן המחנות במחוז טשורטקוב, במרחק של 2—3 ק"מ מן המחנה שלנו, שבהם חוסלו שרידי העובדים היהודים. נודע לנו גם על חיסול המחנה בקוֹפּיטשינצה, שבו עבדו עוד כמאה יהודים. שוב נפל עלינו פחד ה„אקציות". אחרי חצות, בשתיים בלילה, היינו יוצאים בהסתר מן המחנה ומסתובבים בשדות, בקרה ובסופות שלגים. קשה לתפוס את הדבר בשכל הפשוט, מאין נמצאו לנו הכוחות לשאת בכל הסבל הזה; לעבוד כל היום כמעט ללא אוכל, להתהלך כשהרגלים עטופות בסחבות, וכך לבלות לילות שלימים בחוץ ללא קורת־גג מעל לראשינו. לא היינו פושטים כלל את בגדינו, ובגלל תנאי החורף הקשים נבצר מאתנו להתרחץ כראוי. התוצאה היתה, שנהיינו מוכי־כינים, וזה הגביר עוד יותר את התפשטות מחלת הטיפוס. בקושי זכינו להגיע לסופו של חודש דצמבר, לתקופת חג המולד. קיווינו, שבימי החג יהיו הגויים שרויים באווירה של חג וישכחו אותנו. אך גם בדבר הזה נכזבה תוחלתנו.

בשבוע האחרון של דצמבר נהרגו יהודים רבים בהוֹלוֹבּ־טשינצה. המטרה המוצהרת היתה לחסל את חולי־הטיפוס, אולם יחד אתם חוסלו גם יהודים בריאים רבים. התירוץ היה — הם נמצאו במחנה ולא היו בעבודה. בין אלה היה גם יוסל שילדר,

השוחט מטלוסטה; הוא היה אחד הבריאים, שנצטוו לכרות את הבור לקבורת המומתים, ולאחר שכילו את העבודה נרצחו אף הם. אלינו הגיעה המשטרה האוקראינית הרצחנית לפתע פתאום בשבת, ביום האחד בינואר 1944, בשעה 12 בצהרים. אותה שעה לא עבדנו. שיחקה לי אז השעה, שיצאתי כמה רגעים קודם לכן מן המחנה אל אחת הפינות הנידחות שבחצר. המרצחים המיתו בירייה כמה יהודים. בין ההרוגים היו: יוסל זאנדברג (שהיה דווקא בריא); פעסיה, אשתו של מלצר; סוסיה ויינשטוק, גיסתו של האופה לייב שטיין; רויזה טאובר, אמו של שלמה ניאָמי. לאחר שכילו את מלאכתם, המשיכו הרוצחים דרכם אל כפר שני. מטעם מועצת הכפר פקדו עלינו לקבור מיד את ההרוגים. בחוץ היתה קרה גדולה, ואנו אספנו את ההרוגים והובלנו אותם במגררת אל מאחורי היער. שם הקצו לנו הגויים פינה לקבורת ההרוגים, במקום שהיו קוברים את פגרי הסוסים. זאנדברג עוד הוסיף לפרפר במשך כל הדרך, וגם לאחר שכרינו את הבור באדמה הקפואה, והמלאכה נמשכה שעה ארוכה למדי, עוד ניכרו בו סימני חיים. היינו ממש מיואשים; בינתיים החשיך היום, הגויים מן הכפרים הסמוכים התחילו מתקהלים סביבנו, וחוששים היינו פן יתנפלו עלינו. לבסוף הורדנו את המתים אל קברם, ואבלים ושחוחים חזרנו אל „ביתנו" העגום. ובבתי האיכרים שעל פניהם עברנו בדרכנו, היתה אותה שעה אורה ושמחה — הם חגגו את חגם, את היום הראשון לשנת 1944.

עוד באותו שבוע עצמו נערכה התנפלות שנייה על המחנה שלנו. גם הפעם שיחקה לי השעה ולא הייתי במחנה בשעת ההתנפלות; כמחצית השעה לפניה יצאתי לעבודה באחד השדות המרוחקים של המשק. הפעם עלה מספר הנרצחים על מספר ההרוגים בהתנפלות הראשונה. הרוצחים רדפו אחרי קרבנותיהם וירו אחריהם. כך נורו בשעת מנוסתם: אלתר גריל; שתי בנות של ש. ל. שכטר; אליקום שיינהולץ חתנו של הירש בליקשטיין, שברח יחד עם בנו בן העשר. הנער הצליח להימלט ונשאר בחיים, והאב נורה ונהרג.

כפי שנודע לנו, התבטא אז מפקד המשטרה האוקראינית, שאין להשאיר בחיים אף יהודי אחד, כדי שלא יישאר שום עד למעשיה של המשטרה והאוכלוסיה האוקראינית, ולא יישאר שום יהודי, שישאף לנקום נקמת דם אחיו. אז כבר היה ברור וידוע, שהגרמנים ייאלצו לסגת ולעזוב את השטחים שכבשו. ואמנם, התחילה כעבור שבועות מעטים הנסיגה הגדולה של צבאות הגרמנים, ויחד אתם נמלטו מרוסיה גם רוסים ששיתפו פעולה עם הגרמנים וגם אנשי המשטרה האוקראינית. אז התחילה פרשה חדשה של צרות ורדיפות מצד הבריונים הנסוגים, ושוב בעטיים של הגויים המקומיים, שהצביעו עלינו והודיעו להם על קיומנו. לא הרחק ממני ביתר אחד מהם בחרבו את אחד היהודים והמיתו. נמלטתי כל עוד נפשי בי וחמקתי אל היער. יהודי שני נתפס על־ידם בשעת בריחתו ונתלה על עץ באמצע הכפר. מאימת הפורעים עזבנו אז את המחנה, על אף מזג־האוויר הגרוע, והתהלכנו תועים בשדות כצאן אובדות.

גם בשאר המחנות התנפלו האוקראינים המקומיים על היהודים והרגו רבים מהם. בהולובטשינצה ערכו כנופיות הפורעים התנפלות בליל פורים והרגו בגרזנים חמישים וכמה יהודים. היהודים התועים בשדות, כשש־מאות במספר, נתלקטו בסופו של דבר בחווה של טלוסטה, ושם, בחסותה של ה„ווער־מאַכט", הרגישו את עצמם בטוחים מפני הפורעים האוקראיניים. אכן, הגרמנים הם ששמרו והגנו עליהם... אני עצמי יראתי ללכת אל המחנה. מצאתי לי מקלט אצל גוי אחד ממכרי, ושם נשארתי עד בוא הרוסים.

אולם הגורל התאכזר אלינו גם אחרי בוא הרוסים. מבין כל התושבים רק היהודים יצאו להקביל את פני הטאנקים חרוסיים, שהגיעו ראשונים לעיר. הגויים ישבו איש־איש בביתו. ובאותו הרגע המאושר כשעמדו השרידים המעטים סביב משחרריהם, מוזנחים, מזי־רעב ועטופים בלואי סחבות, ולבם מלא שמחה על הצלת חייהם, הגיחה לפתע להקה של שלושים אווירונים גרמניים והתחילו מפציצים את המחנה. באותה הפצצה שוב ניספו כמאה יהודים.

בימים הראשונים אחרי בוא הרוסים נתלקטו בעיר עוד כמה יהודים, שהיו חבויים בבתיהם של גויים ישרי־לב, וניסו להיאחז באחדים מן הבתים ההרוסים. אולם במלאות שמונה ימים לכניסתם של הרוסים נאלץ הצבא הסובייטי לסגת מפני לחצם של כמה גדודים גרמניים, שהיו מכותרים בסביבת קאמיניץ־פודולסק והצליחו לפרוץ את טבעת־הכיתור. ושוב נעזבה העיר והופקרה לשלטון הגרמנים למשך אחד־עשר יום. הדבר הזה חל בדיוק בימי חג הפסח.

אחרי חג הפסח כשנודע כי הרוסים שוב נמצאים בטלוסטה, ניסו אחדים מאתנו לחזור הביתה. גם אני חזרתי העירה לכמה ימים, אולם הבדידות העיקה עלי מאוד מאוד. לא היה לי מקום להניח עליו את ראשי ובמה לכלכל את עצמי, ועל־כן עזבתי את העיר ביום הארבעה במאי כדי להגיע לטשרנוביץ, שבה חיו לפנים אחי הבכור ושאר קרובי־משפחה שלנו. בבואי אל טשרנוביץ הגעתי כאילו לעולם אחר. שם חיו עוד יהודים, יהודים בעלי זקן ופיאות; בשבת התפללו בבתי־כנסת ואכלו חלה ופשטידה של שבת, כמו בימים מקדם. לא פיללתי כי אמצא עוד במרחק לא רב מגיא־ההריגה של גליציה קיבוץ הגון של יהודים. גם רומניה לא פינקה את יהודיה, ומכל יהודי בוקובינה נותרו רק כחמישה־עשר אלף יהודים בטשרנוביץ, אולם בשבילנו, הניצולים המעטים מגליציה המזרחית, שחזינו בעינינו את ההשמדה הטוטאלית במקומותינו, היתה זו חוויה מרעישה ומרנינה, ולא ידענו כיצד להודות לבורא־עולם על שזכינו לכך.

בטשרנוביץ שהיתי כשלושה שבועות. התברר שמכל קרובי לא נשאר איש בחיים — כולם ניספו בטראנסדניסטריה. יומיים לפני חג השבועות הצטרפתי אל קבוצה של יהודים בני בוקובינה ויצאנו ברגל לעבר הגבול בין בוקובינה לרומניה. הגענו אל העיירה מיאליני, פלך דורוהוי, וכאשר שמענו כי הרוסים שיחררו את רומניה כולה מן השלטון הגרמני, המשכנו דרכנו במטרה להגיע לבוקרשט. נדדנו על־פי־רוב ברגל, ללא פרוטה בכיס ולבושים בלואי־סחבות, כמו פושטי־יד עלובים, ובערב יום־כיפור הגענו לבוקארשט.

בבוקארשט פעל כבר ה„ג'וינט" והיה גם ועד של שרידי יהודי פולין. שם קיבלתי 40000 ליי להלבשה ונוסף לכך 18000

ליי לכלכלה במשך החודש. אך כשנודע, כי אונייה עומדת להפליג לארץ־ישראל, השתדלתי להיכלל בין נוסעיה, וביום 25 באוקטובר 1944 עזבתי את אירופה בדרכי לארץ־ישראל.

בדרך נסיעתי היתה לי שהות להעביר לנגד עיני־רוחי כל מה שעבר עלינו בשלוש השנים של השלטון הנאצי ולבי היה מלא אָלה וקללה על הארץ שרוותה מדם אחינו, ועל תושביה שסייעו בכל לבם לצוררים במלאכת ההרג והרצח. גם הטובים שבהם שמחו למשבתנו בראותם אותנו מובלים לטבח. גם הטובים שבהם מילאו בתיהם ברכוש שנשדד מבתינו. והרהרתי בלבי, שעלינו להחרים את הארצות הללו, כשם שהחרמנו פעם את ארץ ספרד אחרי הגירוש. איש מאחינו ומבנינו בל ידרוך על הארץ הארורה, שתושביה ברובם הגדול השתתפו בהשמדתנו ולא נתנו מנוח גם לשרידים הבודדים, שהתגוללו משך שבועות וירחים בשדות וביערות, וגם באלה צרה היתה עינם והיו תרים ומחפשים אותם כדי להכריעם לטבח. הם רדפו אותנו בחמת־נקם שההיסטוריה האנושית לא ידעה דוגמתה. ידעתי שאין בי הכוח והכשרון לבטא את הזוועה שעברה על עירנו ועל יהדות פולין כולה, ורק בקשה אחת היתה בלבי ובפי, שאזכה לראות בנקום ד׳ את נקמתנו מכל אלה, ששפכו את דם אחינו ובני עמנו כמים.

ההפלגה באונייה היתה קשה מאוד. הורידו אותנו הימה במין ספינה, שחישבה מדי פעם בפעם להישבר. נס גדול קרה לנו, שלא טבענו כולנו בים. אחרי שלושה ימים של הפלגה קשה הגענו לאיסטמבול. שם החזיקו אותנו בנמל שלושה ימים ולא הניחו לנו לעלות ליבשה. לבסוף עלינו אל החוף ממש על־יד תחנת־הרכבת, וקרונות נאים ומסודרים הועמדו לרשותנו לנסוע בהם לארץ־ישראל. ביום השבת, ביום 4 בנובמבר, הגענו לארץ.

שלמה טרמבובלסקי

„האקציה הגדולה" ולאחריה

הנני מתחיל את סיפורי ב„אַקציה" הידועה בשם „די דאָנערשטיקדיקע אַקציע", „האקציה של יום חמישי בשבוע", שלא כמו באַקציות ובפוגרומים הקודמים, כינסו הפעם המרצ־חים את יהודי העיר, אנשים נשים וטף, והוליכו אותם קבוצות־קבוצות אל בית־העלמין המקומי. שם אילצו אותם להתפשט ולהניח את בגדיהם בערימות מסודרות, העמידו אותם ליד הבור הפתוח, שנועד להיות קבר להמוני הנרצחים, והמיתו אותם ביריה. כפי שנתברר אחר־כך, נרצחו באַקציה זו למעלה משלושת אלפים יהודים.

למחרת האקציה נתקבלה פקודה לצמצם את ה„גיטו", והוטל על השרידים המעטים להתרכז תוך שעות ספורות בשני רחובות, בקרבת הכנסיה הרוסית. פקודה זו עוררה בהלה בין השרידים, שמעטות מאוד היו ביניהם המשפחות שנשארו שלימות. כל אחד מיהר „לתפוס" מקום באחד הבתים, כדי לזכות במקום כלשהו להניח עליו את ראשו. האנשים סחבו אתם כל מה שנשאר בידם מן האַקציות והביזות הקודמות, בעיקר את מעט הבגדים שנותרו להם, בתקווה שיוכלו להחליפם, כפי שעשו עד כה, בפת לחם להחיות את נפשם, וגם זאת בעמל רב ותוך סכנת נפשות. הפעם לא היו האיכרים, שבאו בהמוניהם עם עגלותיהם מן הכפרים הסמוכים, מעוניי־נים כלל ב„סחר־חליפין" כזה. הם פשוט סחבו מאת הנשים והילדים אחוזי־הבהלה כל מה שניתן היה לסחוב... זכורני, שמזכיר־העיר האוקראיני השתדל להניס במקלו את הכפריים שהתקהלו, ולא הניח להם לבוז ולשדוד, אך מאמציו לא נשאו פרי. הם העמיסו על עגלותיהם כל מה שיכלו, והובילו את הביזה אל כפריהם.

אני נקלעתי עם משפחתי אל חדר הרוס למחצה, שהכול הוצא ונשדד מתוכו. באחת הפינות, בריצפת החדר, נמצאה כניסה לבונקר שנתגלה, ויושביו הוצאו מתוכו והובלו יחד עם כולם אל קבר־ההמונים שבבית־העלמין. ידענו כי גם סביבנו, סביב הנשארים, מתהדקת טבעת הכליון, וכי מטרת הריכוז בשטח צר אינה אלא זו, שיוכלו להשמידנו ביתר קלות. שהרי הריכוז בטלוסטה כלל את שרידי היהודים מכל הסביבה, שבה לא נמצאו עוד יהודים, חוץ מן העובדים במחנות־עבודה. כל הסביבה היתה „יודענריין", כפי שנקרא הדבר בפי הגר־מנים.

לילה מלא פחד וחרדה עבר עלינו, כשאנו צמודים לשמשות החלונות ומאזינים לכל רחש קל, לכל נקישת דלת או חלון באחד הבתים הסמוכים. מחשבות והרהורים שונים מתרוצצים במוחי. הנה אני רואה לנגד עיני את גיסתי רבקה דאכנר עם ילדתה, שאביה, הוא אחי מאיר, לא זכה לראותה, כיוון שהתגייס לצבא האדום, ושם נפל בשבי הגרמנים, והם המיתוהו מיד יחד עם שבויים יהודים אחרים. רואה אני את גיסתי באַשע, אחות אשתי, את אחי אברהם, שנשבה בשנת 1939 בחזית הפולנית ונפל אחר־כך במרד וארשה, לאחר שברח ממיידאנק; את בני משפחתי מצד אבי ומצד אמי, שגורשו מאוזיראן לטלוסטה, שכנים, חברים וידידים, שכולם אינם עוד בחיים. אני מנסה למנותם באצבעות שתי ידי, אך הרשימה ארוכה פי שניים ושלושה ממניין אצבעותי. בכל פעם נזכר אני בשמות נוספים, ושוב אני מתחיל לסכם מחדש את מאזן־הדמים האיום...

קול צעדי אדם, צעד זהיר וחרישי, הגיע לאוזני והסיח את דעתי. אין לראות דבר מחמת החשיכה, ואני יוצא החוצה „להריח" את הנעשה. דמדומי בוקר מתקרבים, ושוב חוזרת ומטרידה המחשבה, המנקרת במוח בלי הפסק: לאן לברוח? היכן להסתתר? מסתבר, שהדרך הטובה ביותר היא לברוח אל

היער, אך עם מי אברח? עם אשתי החולה והתשושה ועם ילדי הפעוט? וזאת ללא כל אמצעים, ללא מכרים וללא נשק! משתלטת עלי הרגשה של חיה נרדפת, הנמלטת מפני רודפיה, מפני הציידים המבקשים את נפשה. ועם זה הולך וגובר הרצון לחיות, לא למות במיתה מנוולת... והרי בטוחים אנו, שבסופו של דבר בוא תבוא מפלתו של האויב!

מעביר אני בזכרוני את כל מכרי הגויים, שעמדתי אתם בקשרי־עבודה, ואני מגיע לידי מסקנה שהם עצמם עלולים לרצחני נפש מסיבות שונות, ובראש וראשונה מתוך תאוות־בצע, מתוך התאווה הטבועה בהם לרכוש יהודי, וגם מתוך רצון להיפטר מן היהודי בשעת הכושר. חשדות אלה נתאמתו, לצערי, במידה רבה מאוד.

והנה נזכר אני בחוותו של מאקובייצקי, שבה עבדתי בריצוף האורווה לאחר שגירשו אותנו מטורסקיה (וזהי פרשה בפני עצמה). שם מצאתי כמה יהודים, שעבדו בכל מיני עבודות באותה חווה, שהגרמנים העבירוה לרשותם. ואני מחליט שאין לי ברירה אחרת אלא להגיע לאותה חווה; ראשית כול, כדי להימלט מכאן ולנסות להאריך את חיינו עלי אדמות, ולו גם במקצת. לשם כך היה עלי להגיע בדרכי־סתר אל החווה ההיא ולהיפגש עם הממונה, שריכז בידו את ניהולן של כמה חוות בסביבות טלוסטה. בחוות הללו הוקמו אחר־כך מחנות־עבודה ליהודים, וגם זה במטרה לרכז אותם ולהקל על הפורעים את מלאכת ההשמדה.

הגעתי איפוא אל החווה בדרכי־עקיפין, ובמקרה פגשתי את הממונה כשהוא רוכב על סוסו. ניגשתי אליו, שמטתי כובעי מעל ראשי ושיטחתי לפניו את בקשתי: שמא יוכל להעסיקני בחווה. הוא לא ענה לי מיד, מדד אותי מכף־רגל ועד ראש, ולבסוף הפנה אותי אל ה. קניגסברג, שנמצא כבר מזמן באותה חווה יחד עם יהודים אחרים, שימצא בשבילי עבודה כלשהי בחווה. עם זאת ציין, שיהיה עלי „לגור" במחנה העבודה בקוזיה־גורה, היינו לבוא משם יום־יום לעבודה ולשוב שמה בערב ללינת־לילה. מסתבר שלא אמרתי לו דבר וחצי דבר על אודות ילדנו, הואיל וידעתי מראש מה גורלם של ילדים במחנות... וכאן עלי לספר, שהמחנה בטלוסטה היה מין מקום־מקלט, שנתלקטו בו יהודים פליטי־אקציות מטלוסטה וממקומות אחרים, וכן גם ממחנות־העבודה שבסביבת טלוסטה, כגון ליסובצה, הולובטשינצה, סבידובה, רוזשאנובקה ואחרים, שחוסלו על־ידי הגרמנים בשיתוף המשטרה האוקראינית.

חזרתי לטלוסטה להביא את אשתי וילדי אל החווה, ושוב הגענו אליה שלושתנו בדרכי־עקיפין ובסתר, כדי שאיש מעובדי החווה הלא־יהודים לא ירגיש בבוא הילד אתנו. קניגסברג הכניס אותנו אל בית עזוב ומט לנפול, ששימש פעם דירה לאחד המשגיחים. מיד החלטנו, שבבוא הערב תלך אשתי ללון במחנה בקוזיה־גורה, ואילו אני אשאר עם הילד בחורבה שבחווה. סידרנו מקום־מחבוא לילדנו מתחת לספסל־השינה בין כלים ישנים, והילד ידע להיכנס למחבואו, כל אימת שנשמעו צעדי זר המתקרב לבית. קניגסברג עמד לימיני בעניין הזה, והיינו מתחלפים כל שעתיים בשמירה ליד החלון, כדי להימנע מהתנפלות־פתע. הסיכוי היחיד במקרה הזה היה, שנספיק אולי להתחמק דרך הפירצה בגדר שהכינונו לשם כך.

ומוטב היה לנו להיירות תוך כדי בריחה, מאשר ליפול בידי המרצחים.

באותה תקופה, לפני האקציה האחרונה ב„גיטו", עדיין נמצאו והתהלכו שרידי משפחות של יהודים, כגון אב שאיבד את אשתו וילדיו, זוג ללא ילדים, וגם ילדים ללא הורים. קשה לתאר את גודל מצוקתם של הילדים האלה. לא פעם אפשר היה לראותם כשהם זוחלים על ארבעתם במקומות שצמח בהם מעט ירק, והם כוססים את העשב כאווזים הללו. והיו מתקנאים במי שזכה למות מיתה „טבעית", בטיפוס או בדזינטריה.

אך לא זמן רב הניחו להם למות מיתה טבעית. יום אחד, יום א' בשבוע בשעת הבוקר, יצאתי לעבודה עם יהודי שני, פליט מגרמניה. עבדנו ליד אחד הצריפים והיה עלינו לבנות יסוד של לבנים מתחת לפינות הצריף (הלבנים שהשתמשנו בהם הובאו אלינו מהריסות בית־המדרש שבעיר...) והנה שמענו פתאום קול יריות מכיוון ה„גיטו". היריות הלכו ותכפו, ואז הבינונו מה מתרחש שם ב„גיטו"...

בלי לחכות הרבה נטלתי את משפחתי וחמקנו מתוך חצר החווה. התערבנו בין המוני הגויים, שיצאו בבהלה מתוך בתי־היראה וחשו לבתיהם. כך הגענו אל מחוץ לעיר. כשהגענו אל גבעת־החול של היקאנד, יכולנו להבחין משם בתנועה רבה בשטח בית־העלמין, שבו הוכן הקבר להמונים. בדרכנו הספקנו עוד להשיג מאחד הנוצרים פרוסת לחם ובקבוק מים למען ילדנו. מחוז חפצנו היה היער, שאליו שאפנו להגיע, אך רצינו להגיע שמה בלילה, בחשיכה. בינתיים הסתתרנו בין שיבולי הקמה, שהיו נמוכים למדי בעונה ההיא. כך ישבנו עד למחרת לפנות בוקר, כשאנו לוחצים את הילד אל גופנו, להגן עליו מפני הצינה. והילד ידע יפה והבין שאנו מסתתרים; סוף־סוף לא היתה זו הפעם הראשונה שהסתתרנו אתו.

החלטנו לדחות את יציאתנו אל היער ולחכות עד הבוקר, כדי לשמוע פרטים על מה שאירע ב„גיטו". משום כך התקרבנו אל השדות שבסביבת קוזיה־גורה. ואמנם פגשנו שם יהודים שנמלטו, כשם שנמלטנו אנחנו, וגם יהודים אחדים שנמלטו כבר אחרי האקציה. מפיהם נודע לנו, כי הפעם הצליחו המרצחים לרכז ולחסל כשלושת אלפים נפש. גבריאל ברוין, שגם הוא נמלט אחרי האקציה, סיפר לי כיצד ניספה יוסף שיסלר, ידיד־נעורי מאוזיראן, יחד עם משפחתו. יוסף שיסלר זה המציא סוג מיוחד של „בונקר", ולפי אמצאתו זו בנה בונקרים לכמה וכמה יהודים. גם לעצמו הקים בונקר כזה והזמין לתוכו גם את גבריאל ברוין עם בנו. ברגע האחרון לא נראה לו, משום־מה, ליוסף שיסלר הבונקר הזה, והוא עבר יחד עם משפחתו לבונקר אחר בבית הסמוך. והנה דווקא את הבונקר הזה גילו הפורעים והוציאו להורג את כל המסתתרים בו, בזמן שהבונקר הראשון לא נתגלה, ויושביו ניצלו ממוות... מפיו נודע לי גם כי בחווה שרר „שקט", המרצחים לא הגיעו שמה כלל.

עתה שוב היו לפנינו שתי אפשרויות: לבצע את החלטתנו ולהסתתר ביער, או לשוב אל החווה, שניצלה הפעם מן הפורענות. השהייה ביער נראתה אמנם בטוחה יותר, אולם הקשיים שהיו צפויים לנו בדרך זו, ביחוד בהיותנו מטופלים בילד רך, הרתיעו אותנו מללכת בדרך זו. החלטנו איפוא, באין

ברירה, לשוב אל החווה, אם כי ידענו יפה את הסכנה האורבת לנו במקום הזה.

חזרנו בדרכי־סתר אל תוך החווה. עובדי החווה היהודים היו בטוחים שיד המרצחים השיגה גם אותנו, ותמהו מאוד בראותם אותנו חוזרים בריאים ושלימים. הם סיפרו לנו, כי זמן קצר לאחר שעזבנו את החווה הגיעה קבוצה של גרמנים מזוינים ושמה מארב ליהודים שנמלטו בדרך שבה נמלטנו אנחנו, וגם המיתו בירייה כמה יהודים שנמלטו בדרך זו. הם עצמם הסתתרו באשר יכלו, אך למעשה שרר שקט בחווה...

האַקציה הנזכרת היתה האחרונה שנערכה ב„גיטו". אחרי האַקציה התבוננו המרצחים וראו שעדיין נשארו יהודים. שהצליחו להינצל בדרכים שונות; על כן עמדו והכריזו. שהיהודים האלה רשאים לעבור לכמה כפרים ולחיות שם כעובדים בחוות החקלאיות, ואילו העיר עצמה חייבת להיות „יודענריין". הרשות לעבור אל החוות החקלאיות ניתנה רק לאנשים צעירים בעלי כושר־עבודה. על הקשישים הוטל „להתייצב" בעיר טשורטקוב, אך לא הגיעו לשם. האיכרים שהובילו אותם לטשורטקוב סיפרו, כי בדרך עצרו אותם רוצחי הגסטאפו, הורידו את היהודים מן העגלות והוליכו אותם אי־שם...

כשניתנה הפקודה על ריכוז שרידי היהודים בכפרים, התחילה שוב התרוצצות מבוהלת. כל אחד רצה להבטיח לעצמו מקום בכפר, שבו היו לו מכרים בין האוכלוסיה הנוצ־רית. וכך עזבו אחרוני היהודים את העיר כשהם תשושים ומזי־רעב, מוכי־כינים וחולי טיפוס, יגעים וכושלים, והתכנסו באותה „מלכודת" בצורת מחנות־עבודה שהכינה להם הגסטפו. הכפרים שנועדו למטרה זו היו רוזשאנובקה, הולובצ׳ינצה, סבידובה, ליסובצה, קוזיה־גורה, מילובצה ואחרים. החווה של טלוסטה לא נכללה במניין המקומות המותרים בישיבה; העובדים היהודים היו רשאים להימצא בה רק בשעות היום, לצורך עבודתם. סבידובה נחשבה כ„מחנה־של־קבע", כלומר מחנה־עבודה ליגלי וקבוע, הואיל והיה קיים עוד מלפני הוצאת הפקודה האחרונה, ורוכזו בו יהודים מבין תושבי טלוסטה ופליטים מערים אחרות. זכור לי כיצד נפרד ממני משה אַמפל לפני שעזב את החווה בטלוסטה והלך לסבידובה. „שלמה, אמר, חוששני שאנו לא נתראה עוד... חבל שהחלטת להישאר כאן, ולא לעבור למקום בטוח יותר". הוא נד לי בראשו ועזב את החווה כשעיניו דומעות. ואמנם לא התראינו עוד. מחנה סבידובה היה הראשון שהוקף פעם לפנות בוקר על־ידי הגרמ־נים, וכל היהודים שהיו בו נורו ונקברו בקבר־אחים. ניצל רק אחד בלבד, ישעיה אַמפל, שלא נפגע וחילץ עצמו מן הבור...

בחווה בטלוסטה התנהלו העניינים כמקודם. קניגסברג ואני הוספנו לקיים את „השמירה" ליד החלון, והסווינו את הפירצה שבגדר ביתר זהירות. באחד הלילות, בשבתני ליד החלון, ראינו תנועה בלתי־רגילה במיפקדת המשטרה האוקר־אינית, שנמצאה בביתו של זליג רוט. נשמע טרטור אופנים, ושמענו ברורות מאיזה כיוון הגיע הרעש. כעבור זמן לא־רב נשמעו יריות רובים מכיוון רוזשאַנובקה, הולובטשינצה וקוזיה־גורה. לאור דמדומי הבוקר נראו יהודים שהסתתרו בחצר. גם

הם, כמוני, נטלו על עצמם את הסיכון והתחבאו באשר יכלו, ובלבד שלא ילכו ללון בקוזיה־גורה...

ראינו שאין כל אפשרות להימלט מן החווה, כיוון שבכל הכפרים מסביב התקיימו „אַקציות". השתדלנו איפוא להסתתר, איש איש כמיטב יכולתו... למזלנו לא הגיעו המרצחים גם הפעם אל החווה הזאת. יותר מאוחר עברו על־פני החווה פליטים שהצליחו להימלט מהולובטשינצה, אולם הם פחדו להיכנס אל החווה והמשיכו במנוסתם, והדבר הזה היה בעוכ־ריהם. הם שילמו על כך בחייהם.

מעשי הרצח בכפרים נמשכו עד אחרי הצהריים. צבי קימלמן ז"ל מלאשקיביץ ניצל בנס במחנה רוזשאנובקה, מפני שהסתתר בין השיחים בקרבת בניין ההנהלה. ממקום מחבואו, מבעד לעלים, יכול היה לראות במידה מסוימת את המתרחש בשטח המחנה. לדבריו השתתפו באַקציה חלק ממשגיחי החווה ברוזשאנובקה, ובראשם מנהל החווה הפולני, שעשה מאמצים לגלות היכן מסתתר קימלמן, בלי לדעת שהוא מסתתר בקרבת ביתו...

בגמר האַקציה עבר על־יד מחבואו הצורר הגרמני בראונר, שניצח על מעשי ההרג, ואמר לבני־לוויתו מבין משגיחי החווה, שעזרו על־ידו: „כאן בחווה לא יהיו עוד יהודים. בעד כל יהודי שתצליחו לגלות ולהביא למשטרה תקבלו אלף זלוטי, ונוסף לכך קילו סוכר או מלח..."

מספר רב של יהודים מצאו את מותם באַקציה זו שנערכה במחנות העבודה, ורבים ניספו בשדות בשעת בריחתם. את בגדיהם של הנרצחים ושאר חפציהם העמיסו הרוצחים על עגלות והובילו אל המחסן המרכזי בטלוסטה, שנמצא בביתו של בריש הסינג. מנהלי המחנות שבחוות קיבלו פקודה מאת הגסטאפו, לא להרשות לשום יהודי להימצא בשטח המחנה, וכל הסביבה הוכרזה „יודענריין". החווה שבטלוסטה לא היתה כלולה ברשימת „מחנות־העבודה", והיהודים שנמצאו בה ניצלו בדרך נס ממוות בטוח. אולם בבוקר, למחרת יום ההריגה, הודיעו לנו שעלינו לעזוב את החווה, כיוון שהסביבה כולה חייבת להיות „יודענריין"...

יושבים אנו באותה בקתה, ואיש מאתנו אינו יכול להוציא הגה מפיו. דממה מעיקה שוררת בחדר. אני מעיף עין על ילדנו, הישן את שנתו במנוחה, ומהרהר בלבי: מה טוב לך, ילדי, שאין לך מושג מה מחכה לנו! אשתי וכן אחרים בוכים בלאט... להיכן נלך? אל מי? האם נצליח בכלל לצאת מכאן בעוד מועד? והנה נפתחת הדלת ונכנס הפליט מגרמניה מר רייכר. הוא מציע, שאחדים מאתנו יפנו אל ה„אוברלייטר" ויבקשו ממנו, כי ירשה לנו להישאר בחווה עד הערב... הלכנו אתו, אם כי ידענו מראש מה תהיה התשובה. ואמנם קיבלנו את התשובה הצפויה מראש: אין הוא יכול לעזור מאומה, ואנו נעשה כטוב בעינינו...

כך ישבנו באותה ביקתה עד הצהריים. נזהרנו שלא לצאת החוצה, פן ישגיחו בנו המשגיחים המסתובבים בחצר. החלטנו לשבת שם עד הערב, אם לא יבואו בינתיים „לקחת" אותנו, ולהיעלם אחר־כך בחשיכה, אם כי לא ידענו בעצמנו לאן...

בשעת הצהריים נכנס אחד הפקידים של מינהלת החווה, פולני, ובישר לנו שהגסטאפו התירה לכל היהודים, שנשארו

בחיים אחרי האַקציה של יום אתמול, לשוב למקומותיהם הקודמים... קיבלנו את הידיעה בשוויון־נפש, כי ידענו יפה מה כוונתה. שוב זממו לכנס למקום אחד את היהודים הנמלטים, כדי להקל על מלאכת הרצח.

אף־על־פי־כן חזרו היהודים, באין ברירה. חזרו אפילו כאלה, שהספיקו לחיות ביערות תקופה ארוכה למדי. ה„באַנד־רובצים" היו משוטטים ביערות, וכל יהודי שנפל בידיהם נרצח באכזריות בעינויים קשים. לעיתים היו מתחפשים כ„פאַרטיזנים", כדי לגלות את מקום מחבואם של יהודים ביערות. כך נתמלאו שוב המחנות שבכפרים ובחוות. התחילו לבוא אל החווה שלנו בטלוסטה יהודים בעלי־מקצוע, שה„אוברלייטר" העבירם ממחנות אחרים, מפני שנזקק לעבודתם. כך הגיע אלינו מנדל זומרמן מלאשקיביץ, אופה במקצועו, והודות לזומרמן זה היינו מקבלים מזמן לזמן בהסתר מעט לחם, כיוון שלא היתה ביקורת על כמות הקמח שקיבל ועל כמות הלחם שהחזיר. גם המחסנאי, פולני, היה עוזר לנו לפעמים, והיה מרשה לנו „לבקר" במחסן תפוחי־האדמה.

כאמור, חזרו באין ברירה מרבית היהודים שנמלטו אל היערות והתיישבו במחנות „בהיתר" הגסטאפו. המשטרה האוקראַאינית היתה מבקרת בכל פעם במחנה אחר, כדי „לחסל" את החולים, על־פי־רוב חולי טיפוס. החולים הוצאו אל החצר, אל ערימת הזבל שעל־יד הרפת או האורווה, ושם נורו והומתו. כן הומת כל יהודי שנמצא בדרך, מחוץ למחנה. אלה הובלו אל בית־העלמין בטלוסטה והומתו שם ביריה. מאוחר יותר שוב לא „הטריחו עצמם" להוביל יהודים בודדים אל בית־העלמין, והיו ממיתים אותם בדיר שעל־יד ביתו של זליג ראט. כך נספתה, בין השאר, בתו הבכירה של ברל הולנברג. כל פעם שנשמעו אצלנו במחנה יריות מן הכיוון ההוא, ידענו שעלינו להתכונן, כי קרוא יקראו לנו להעביר את ההרוג לבית־העלמין ולהביאו לקבורה. כך נזדמן לי לקבור את משה פדר, שנהרג בשעת בריחתו מפני המשטרה האוקראַאינית. בלש שהכירו רדף אחריו עד למחנה. הוא הסתתר מתחת לצריף־עץ, אך הבלש ירה שני כדורים בראשו והרגו. השוטר האוקראיני סטארובסקי, שהיה ידוע כמשתתף בכל רצח המוני של יהודים, ככל שנזדמן לידו, תפש אותי והורה לי לקבור את ההרוג על שפת האגם שממול המחנה, ושם קברתיו בעזרת אחיו הצעיר.

בקיץ של שנת 1943 התחילה מנצנצת בנו התקווה לשחרור. פאַרטיזנים רוסים התחילו להיראות בסביבה, וה„אוברלייטר" עם כל משמשיו, וכן יתר הגרמנים מן החוות הסמוכות לטלוסטה, עזבו את המקום בחיפזון ובבהלה. אך לא ארכו הימים, ושוב חזרו למקומם. הפעם „חיסלו" הפורעים את המחנה בקאמיונקה שעל־יד סקאלאט. גיסי פישל שארף ועוד כמה צעירים הצליחו להימלט ולהגיע עד לקוּפּיטשינצה, ושם רצחה אותם המשטרה האוקראינית. הגיעו משם אלינו אל המחנה משה בן־הטוחן (משה דעם מילנערס) ובנו, ומהם נודע לנו מה שהתרחש שם.

בימים ההם קיבלתי פקודה לצאת לרוזשאנובקה, כדי להתקין שם איבוסים ברפתות. כעוזר בעבודה זו ניתן לי יונה שכטר. ברור שהדרך לשם ובחזרה היתה בחזקת סכנה. אסור היה לנו להימצא מחוץ למחנה, ו„פיסת הנייר" שניתנה לנו בחתימת משרד החווה לא היה לה ערך במקרה זה. משום כך היינו עושים דרכנו בשבילים צדדיים, כדי להסתתר מעין רואים. ברוזשאנובקה מצאנו כמה יהודים תשושים ומוכי־כינים, רבים מהם חולים, והם שוכבים בצריפי־העץ. החורף התקרב, האוויר היה קריר ובשעות הבוקר המוקדמות שררה קרה.

פעם, בהיותנו עסוקים בעבודתנו, ראינו בחור מיושבי המחנה חולק מהלומות לנערה עטופה בלואי סחבות ויחפה ממש. היא בוכה וצועקת, והוא מוסיף להכותה. ניגשתי אליו ושאלתיו, למה ועל מה זה הוא מכה אותה, במקום לעזור לה? ועל כך ענני: אין היא רוצה לעבוד! והשנית — מי אתה ומי שמך? התחננתי לפני הבחור שירפה ממנה, שהרי היא יחפה ובוודאי גם רעבה; מוטב שיניח לה להיות ברפת, כדי שתתחמם במקצת. אך במקום להשיב לי — עוד הוסיף להכותה. לרגע נשתכח ממני מה מעמדי ומי הוא בעל־דברי, ועמדתי ו„כיבדתי" את הבחור ב„מתנת־יד", ככל שעמד לי כוחי. הוא נדהם — הדבר בא לו במפתיע. הוא לא ענה דבר, סר מהמקום, ובלכתו פנה אלי ורטן: „נו, טוב...".

בחור שני, כנראה חברו, ראה את כל המחזה מרחוק. הוא ניגש ואמר: „שלמה, הריעות לעשות! סטארובסקי עלול להופיע כל רגע, והבחור לא יהסס להלשין עליך באוזניו... ואז, הרי ידוע לך... ברצוני לגמול לך טובה — הדבר יעלה לך אלף זלוטי, ואני אסדיר את העניין... נתפתיתי לו ואמרתי, שהנני מוכן להביא למחרת כל מה שאוכל להשיג, כיוון שאין לי כלום משלי, ואם „הוא" אינו מסכים — יעשה נא כטוב בעיניו. ואמנם כך היה. בשובי אל המחנה סיפרתי לחברי את הקורות אותי, והם השיגו למעני 500 זלוטי וגם זוג נעלי־עץ בשביל הנערה היחפה. נוסף לכך הבאנו אתנו מעט לחם, פרסנו אותו לפרוסות וחילקנו בין החולים שבצריפים.

בין החולים נמצאה גם אשתו של מאיר ואכשטיין, שהיתה שכובה בין שאר החולים ובנה על ידה. נתתי גם להם שתי פרוסות מן הלחם אשר אתי. הנער בלע את פרוסתו במהרה, בטרם הספיקה אמו החולה לאכול את המנה שניתנה לה, ואז פנה אל אמו והוציא מידה חלק גדול מן המנה שלה ושם בפיו... הסיבותי את עיני מן המראה הזה והדמעות חינקו את גרוני. לא ראיתי אותם עוד, ואינני יודע מה היה בסופם.

בכלל היו יושבי המחנה שרויים במצב איום: רעב, מחלות, ואחרון־אחרון — הכינים. זו היתה מכה נוספת לכל הצרות. הן שרצו במיליונים ולא היה מקום פנוי מהן. כל כמה שעמלו ויגעו האנשים לנקות את עצמם, לא יכלו לעולם להיפטר מהן; כל פעם חזרו והופיעו מחדש, כאילו מתחת לעור. ואוי לו לאיש שנכנע לגורלו וויתר על המאבק המתמיד! הרפתות היו אף הן מלאות כינים, ובכל זאת היו האנשים מסתתרים שם מפני הקור. ואילו סטארובסקי ואנשיו היו עורכים שם חיפושים מפעם לפעם ומוציאים את היהודים החולים ומוכי הכינים אל ערימת הזבל, לדרכם האחרונה... ידוע לי רק מקרה אחד, שבו הצליח אחד מקרבנותיו לסכל את מזימתו. בעני פעפער, שהחלים ממחלת טיפוס ועמד להיירות, הצליח להוציא את הרובה מידי המרצח ולברוח,

ונשאר עוד בחיים זמן מה, עד שנהרג בידי אוקראיני ביום השיחרור.

סיימנו את עבודתנו במחנה רוזשאנובקה וחזרנו אל המחנה בטלוסטה. באותו זמן העבירה המשטרה האוקראינית „מיבצע״ של חיסול חולי טיפוס במחנה, וכך נורו כל אלה שלא יכלו או שלא הספיקו להסתתר. כך נרצח ברצי סטופ בשעת בריחתו, וכך רצחו את קראסוצקי הצעיר ואת אמו, שניסתה להגן עליו בגופה. שיינטשע מרגליות נרצחה כשהיא שכובה על משכבה. אתה יחד שכבה ילדתה, שהסתתרה מתחת לגוף האם. הילדה לא נפגעה והיא הוצאה אחר־כך מתחת לגופה, כשהיא מגואלת כולה בדם אמה. אז נרצחו גם בנו הצעיר של בנימין הנגר ועוד כמה יהודים אחרים.

מזמן לזמן הגיעו אלינו אל המחנה יהודים, שהסתתרו ביערות או שהיו מוסתרים בבתי נוצרים ולא יכלו עוד להסתתר שם, אם מפני שהתחילו מפחדים מפני „מארחיהם״, או שלא היה להם עוד במה לשלם להם. באותו זמן הובאו אלינו אל המחנה אב ובתו מן הכפר סלוֹבוּדקה שעל־יד טלוסטה. ה„אוֹברלייטר״ פאטי פגש בהם כשהם משוטטים בשדות שבקרבת רוזשאנובקה, והם רעבים, תשושים ומוזנחים מאוד. הוא קרא להם לבוא אל המחנה, וכאן מסר אותם לידי המשטרה האוקראינית. בלב דואב הבטנו אחריהם, לראות לאן תוביל אותם המשטרה, וכראינו שמובילים אותם בכיוון לרוזשאנובקה הוקל לנו... אך למחרת נודע לנו, שבקרבת מחנה רוזשאנובקה ציווה עליהם סטארובסקי לרוץ קדימה, ואז ירה בהם והרגם. מקרים כאלה של רצח בשדות לא היו נדירים, היו אלה מעשים בכל יום.

בתקופה ההיא נתרבו גם מקרי הרצח בידי כנופיות ה„בּאַנדרובצים״, שהיו תרים אחרי יהודים מוסתרים ביערות או בבונקרים. באותו זמן קיבלתי ידיעה, כי גם אמי נרצחה בחצרו של גוי, מקום שם התחבאה עם כמה יהודים אחרים. כעבור זמן מה חזרו פועלי החווה הגויים מן היער הבּאַדרי־קוביצאי וסיפרו, שבקרבת היער ראו בור, ובו כמה גופות שנתגלו מתחת למכסה השלג. הם ציינו גם את המקום המדויק, שבו נמצא הבור ההוא. מיד התחילה להטרידני המחשבה, שמא נמצאת שם גם גווייתה של אמי. לא הרביתי לחשוב ופניתי אל חברי בבקשה, שיסכימו להילוות אלי כדי לקבור את ההרוגים. מבין כולם הסכים רק סטופ הצעיר ללכת עמי. הגענו איכשהו אל המחנה בהולובטשינצה, ושם התנדבו ללכת אתנו עוד שני חברים, שפיגל והירש שפורן. וזכור לי, כי בעת שהסתובבתי בצריפים כדי לחפש מתנדבים, נתקלתי באנשים ששכבו ממש במצב של גסיסה.

יצאנו לדרך בכיוון היער, כשאנו בוססים בשלג ובבוץ, ולא יכולנו למצוא את המקום. כך הסתובבנו כמה שעות, עד שראינו בקרבת היער סיעה גדולה של צפרים חגות באוויר. ואמנם היה זה המקום... באחת החפירות שנותרו מימי מלחמת־העולם הראשונה היו מוטלות כמה גוויות, שנתגלו מתחת למעטה השלג כשהן קרועות ואכולות למחצה. את אמי ע״ה לא יכולתי להכיר לפי פניה, שהיו אכולים למחצה. הכרתיה רק לפי אחת מאצבעותיה, שנתעקמה בשעת ניתוח ונשארה עקומה כל ימי חייה.

הגוויה השניה היתה של אשה בשם קניגסברג מזאליש־טשיקי. גם גוויה זו היתה אכולה ברובה, ובחלל־הבטן היו מוטלות שיניה התותבות. הגוויה השלישית היתה של נערה צעירה, כמדומני ממשפחת קליינר מכפר מישקוב. מן הגוויה הזאת נאכלה היד האחת. הכרנו עוד שתי גוויות, זו של רישע שפירא וחתנה. בגוויה אחרונה זו נראה סימן של כדור שפגע בצווארו. בשאר הגוויות לא מצאנו כל סימן של ירייה, ומי יודע באילו עינויים משונים מצאו את מותם.

בחיפזון רב כרינו בור־קבר וקברנו את המתים. סתמנו את הגולל כעין גל־עד מעל לקבר... חברי נחפזו ללכת, ובצדק. אך אני לא יכולתי לזוז מן המקום. חברי הרחיקוני מן המקום בכוח, כששפתי דובבות: „יתגדל ויתקדש...״ יש רצון לפרוץ בבכי, אך הדמעות אינן נענות לי. דוממים ובראש מורד אנו עוזבים את קבר־האחים הנורא שכרינו זה עתה. עם רדת החשיכה חזרנו אל המחנה. חברי קידמו פני ללא הגה, אך עם ניצנוץ של שמחה בעיניהם, כי חזרנו בשלום...

והנה התחילה, לשמחתנו הרבה, נסיגת הגרמנים מן החזית הרוסית. בלי הרף זרמו טראנספורטים של עגלות רתומות לסוסים בדרך של איסטיטשקי וזאלשטשיקי, טראנס־פּורטים של רוסים ואוקראינים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, בלוויית כמה זשאנדארמים גרמנים קשישים. כך עברה גם פלוגה של אנשי ולאסוב דרך הכפר ליסובצה וערכה שחיטה והרג בין יהודי המחנה. את בנו של מנדל מאלר תלו על עץ. אל המחנה שלנו הגיעו משם כמה אנשים פצועים קשה, ביניהם גם ברל הרנס. גם ה„בּאַנדרובצים״ ניצלו את השעה, לא רק לרציחת יהודים אלא גם לגניבת רכוש גרמני. יום אחד הוצאו כמה עובדים צעירים, נערים ונערות, מן המחנה שלנו לעבודה בשדה בקרבת הכפר הולובצ׳ינצה. ה„בּאַנדרובצים״ התנפלו עליהם, הסירו את רצועת־העור מעל מכונת־הדיש, ובלכתם משם ירו אל תוך חבורת הצעירים, שעמדו מקובצים במקום אחד מלאי פחד ובהלה. אחדים מבין הצעירים נפצעו, וגיסתי בריינטשי נפגעה ונפלה מתה בו במקום. גם האיכרים המקומיים לא טמנו ידם בצלחת. בהולובצ׳יניץ ניצלו האיכרים המקומיים את ההזדמנות וערכו טבח ביהודים שנמצאו שם. למחרת הטבח הגיעו אלינו משם כמה פצועים וגם כמה אנשים שהצליחו להימלט בריאים ושלימים.

בין החוזרים מן החזית הרוסית נמצאה גם פלוגה של יהודים הונגריים, שהיו מגויסים בפלוגות־עבודה בהנהלת מומחים הונגריים, וביצעו עבודות שונות מאחורי קו־החזית. כשנודע להם שנמצאים עוד יהודים, שנשארו בחיים במחנה שלנו, באו אלינו והביאו אתם ככל שיכלו להביא: דברי־אוכל, תרופות, נרות ודברי־הלבשה. נמצא ביניהם אחד, שהסיר את כותנתו מעליו ומסרה לאנשי המחנה. הם הביאו גם רופא שיטפל קצת בפצועים. גם הם חששו לעתידם, וחיפשו דרכים להתחמק ולהשתחרר. הורינו ויעצנו להם, באיזה יער מן היערות בסביבה יוכלו להתחמק מעיני שומריהם ולהישאר עד בוא הצבא הרוסי המשחרר. רובם עשו כן, נפלו בשבי הרוסים ושוחררו מידיהם לאחר־מכן.

אנשי המחנה שלנו היו מעוניינים להכין להם מחבוא לעת צרה. גם אני ניסיתי להכין לי „בונקר״. ניצלתי את

ההזדמנות בשעה שעבדתי במרתף ביתו של מנהל החווה ופרצתי פירצה בקיר המרתף. אך ההצלחה לא האירה לי פנים. אחרי שחפרתי ברוחב של מטר אחד, נתקלתי בקיר שני ונאלצתי להפסיק. היו כאלה שסברו, כי בשעת נסיגת הגרמנים ייטיבו האיכרים את דרכם ויתנו מחסה ליהודים מכריהם, לתקופה קצרה בלבד עד לשחרור. באָני פפר בא אלי והציע לי, ללכת אתו יחד אל גוי „בעל־טובה", שיסכים להסתירנו. הסכמתי לכך והלכתי להודיע על הדבר לאשתי. למזלנו התנגדה אשתי לרעיון הזה, ולא הלכנו אתו. באָני פפר הלך ולקח אתו את גיסו מוטל גולדשמיד — והם לא חזרו. כפי שסיפרו אחר כך, הודיע ה„בעל־טובה" על בואם לשוטר אוקראיני, והלה בא והמיתם ביריה. כך הבטיח לעצמו הגוי, שלא יצטרך להחזיר את הרכוש שהפקיד פפר בידו.

הדבר הזה קרה בעצם יום השחרור. בשעת הצהריים הגיעו אל החווה כמה שוטרים אוקראיניים. הם הגיעו בעגלה, בדרך מנוסתם מפני הרוסים המתקרבים. ובראותם את היהודים דרשו מהם „וודקה", ואף ציינו את הכמות שחייב לספק להם כל אחד מן הצריפים. נכנסתי אל הבקתה, ובלי לחשוב הרבה התחמקנו דרך החלון וברחנו בכיוון גבעת־החול של היקאנד. שם ישבנו לארץ והתחפרנו בחול. שלג קל התחיל יורד ואנו שמחנו על ה„כיסוי" הטבעי שניתן לנו על־ידי כך.

לפתע שמענו יריות תותח. התרוממתי וראיתי כי בדרך העולה לטשורטקוב עומד טאנק ויורה לתוך העיר... קמתי והתחלתי רץ העירה, כאילו לא בכוחותי אני... אשתי ניסתה לעכבני וקראה אחרי בשארית כוחותיה, אך לא נשמעתי לה... ירדתי העירה, ושם מצאתי טאנק, טאנק רוסי עם חיילים רוסים, ואנשי המחנה עומדים סביב הטאנק ומנשקים אותו, מנשקים את הפלדה הקרה... והרוסים עומדים וצוחקים מטוב־לב. ניגשתי אל חייל רוסי, חיבקתיו בכל כוחי ונשקתי לו, ודמעותי ניגרות מעיני... והחייל מנגב את פניו ומנחמני: „ניצ׳ייבו" — אין דבר, הרגע נא...

הפניתי ראשי אל עבר המחנה, והנה יוסף פראדס רץ עם בתו לעבר בית־היראה הפולני (בנו יחידו נהרג על־ידי קצין גסטאפו על־יד הגשר המוביל למחנה, שעה שאשה נוצריה הורתה עליו שהוא יהודי). בו ברגע הופיעו מפציצים גרמניים, והכול חשך מסביב... פתחתי בריצה לעבר המחנה, דרך ביתו של מאיר שטרנליב, שעמד פרוץ ללא דלתות וחלונות, וקפצתי לתוך בונקר שנקרה לי באחד החדרים. אך מיד יצאתי משם; חושש הייתי, שמא יתמוטט הבית ואיש לא ידע מקום קבורתי... יצאתי אל החצר ומצאתי „מחסה" בבית־שימוש בנוי מעץ. אך לא לזמן רב. המיבנה התמוטט, ואני מרגיש מעין כוויה בכתפי השמאלית. לא אזכור כמה זמן שכבתי מתחת למפולת, אך בצאתי משם היו פני השמיים בהירים יותר וגם הרעש נדם במקצת. פתחתי בריצה לעבר הטחנה, דרך חצר המחנה, במטרה למצוא את משפחתי. המחנה היה אחוז להבות, הצריפים כולם בערו, וגם הבקתה שלנו בערה. מסביב מתגוללים הרוגים ופצועים, זעקות ואנקות נשמעות מכל עבר... אני ממשיך לרוץ דרך המים. אין ברצוני לרוץ בכביש, כיוון שאחת מ„ציפורי־הטרף" עדיין חגה באוויר... הגעתי אל ביקתה, ששימשה פעם מקום־מגורים לאחד מפועלי החווה, ולהפתעתי אני מוצא בה את משפחתי, את שמואל פידרר ועוד כמה אנשים, כשהם שטוחים על הארץ.

אני משקיף בעד החלון ורואה כיצד האווירונים מפציצים את "טלוסטה הכפר", ואני מרגיש בנשמתי רגש של רווחה: יטעמו־נא גם הם במקצת את הטעם, יסבלו־נא גם הם במקצת...

נגמרה ההפצצה והשתרר שקט מסביב. קרעתי מעלי את כותונתי המזוהמת, ובעזרת אשתי חבשתי את ידי הפצועה. בינתיים התחיל היום להעריב, והיה עלינו למצוא מקום ללון, כאנשים חופשיים... יצאנו לדרך ופגשנו עוד ניצולים, מהם שלימים ומהם פצועים, שעדיין היה ביכולתם ללכת. התחלנו מחפשים מקום בטוח, פחות או יותר, והנה אנו נמצאים שוב בקרבת בית־העלמין... הגוי רצה לאסוף אותנו אליו, אולם יעץ לנו, שלא נלון כולנו במקום אחד, כיוון שאין זה „בריא" להופיע בקבוצה גדולה... לקחתי אתי קבוצת אנשים ויחד הלכנו, בחשיכה גמורה, בכיוון לעיר. שם נכנסנו אל מרתף ביתו של הירש וולף שכנר, והתיישבנו בו למשך הלילה. היתה אתנו אשה, שאיבדה אחת מידיה בהפצצה, והיא נאנקה כל הלילה, אך השתדלה לכבוש את אנקותיה, לבל יישמע קולה מחוץ למרתף.

בבוקר הלכנו שוב אל המחנה. שם מצאנו כבר אנשים, שעסקו בחיפוש קרוביהם הנעדרים, ולא מצאו אותם אפילו בין ההרוגים, מפני שנשרפו בתוך הצריפים ושום זכר לא נשאר מהם. מצאנו חלק של גוויה, ובניו של שאול דרוהוביטשר קבעו כי זוהי גופת אביהם שאול ז"ל. עזרנו להם להרים את אחותם רחל, שהיתה פצועה קשה אך תוך כדי טיפול בה יצאה נשמתה. בעזרת הרוסים ובעזרתו של ד"ר קארול רוֹט התחלנו בהעברת הפצועים קשה אל בית־החולים בטשוֹרטקוב, ולאחר מכן התחלנו עוסקים בקבורת ההרוגים.

כל אחד ואחד מן הניצולים תר וחיפש לעצמו מקום כלשהו להשתכן בו, מי בבית יהודי חרב למחצה, ומי באחד מבנייני החווה שנשאר עומד על תלו. אני „התיישבתי" בביתו של מנדל הויזפלד, יחד עם בעל הבית, שנשאר בחיים עם משפחתו. כשנפרצה שוב החזית על־ידי הגרמנים, ביקש מנדל הויזפלד לקחת אותי ואת משפחתי אל הגוי „שלו", שאצלו היו מוסתרים בכפר במשך כל הזמן. לא נעניתי לו והצטרפתי אל הרוסים הנסוגים, ואילו מנדל ומשפחתו וכמה מקרוביו (בתו הצעירה של לייב שטיין עם ילדה וקוזינה בשם קופרמן) הלכו להסתתר אצל הגוי. הם הלכו ללא שוב, כי הפעם לא הניחם הגוי „שלו" לצאת בשלום. ואולי היתה זו מלאכתם של „עוזריו" מאנשי הכפר. מי חכם וידע?

עניין המנוסה עם הרוסים הוא פרשה לעצמה, שאין לה קשר לזכרונותי על „החיים" במחנה־העבודה.

לאה דרוהוביץ'

בטלוסטה וברוזשאנובקה

מלחמת העולם השנייה התחילה לתת אותותיה בעירנו עוד בשנת 1939. פולין חולקה בין רוסיה וגרמניה; חלקה הצפוני עם מחצית העיר וארשה נכבש על־ידי הגרמנים, ואילו חלקה הדרומי, ובתוך זה גליציה המזרחית, נמצא תחת שלטון רוסיה הסובייטית. פליטים רבים משטח הכיבוש הגרמני הגיעו למקומותינו והביאו אתם סיפורי אימה וזוועה, שנראו לנו איומים ובלתי־מציאותיים עד כדי כך, שחשבנו אותם ליצירי הדמיון ואיש לא האמין בהם.

בשנת 1941 כבשו הגרמנים את גליציה, ואז התחילה רדיפת היהודים גם בחלק הזה של פולין. חלק מתושבי העיר ניסה להימלט יחד עם הרוסים הנסוגים, אולם רבים מהם נאלצו לחזור, כי הדרכים היו חסומות על־ידי הצבא הרוסי ורכבו. משפחתנו, משפחת דרוהוביצ'ר, היתה משפחה גדולה וענפה, רבת בנים ובנות, כלות וחתנים, שהיו כולם מושרשים בעיר, וקשה היה להינתק מן המשפחה ולברוח; מה גם שאיש מאתנו לא שיער את גודל האימה והסכנה שעמדו לפנינו. רק הבן הבכור והבן השני, ישראל ואברהם, ניסו להימלט על נפשם, אך גם הם לא הצליחו לפרוץ להם דרך ונאלצו לחזור העירה.

אחי ישראל היה נשוי ואב לילד והתגורר עם משפחתו ברחוב של הדואר, בבית שבו נמצא בית־המשפט בתקופה שלפני המלחמה. הבית הזה היה רכושנו, והוקצה בו מקום־מגורים לאחי אחרי נישואיו. לאחר שנכשלה תוכנית הבריחה, עזב אחי את דירתו ובא לגור אתנו יחד בביתנו ברחוב השוק. אחי השני, לייב, שגר עם משפחתו בעיירה מילניצה בבית חותנו, בא גם הוא לטלוסטה בפרוץ המלחמה והשתכן בדירה שכורה אצל אחד ממכרינו. האח השלישי, משה, התגורר בצ'ורטקוב אצל חותנו. בבית נשארו עוד ארבעה ילדים: יצחק, חנה, אברהם ואני, ואלינו הצטרף אחי ישראל עם משפחתו. כן התגוררה בביתנו אחות אבי עם שלושה ילדים, ועוד שתי משפחות אחרות מפליטי הונגריה ורומניה, וכל אלה הצטופפו בדירה של שלושה חדרים. נוסף לכך נאסר עלינו לצאת מפתח הבית, וכל העובר על הפקודה עלול היה להיירות.

*

עם בואם של הגרמנים נתארגנה „מיליציה" אוקראינית, ומאז היו חיינו נתונים בידיהם. אנשי המיליציה היו שואפי בצע ותאבי שוד ורצח, ומדי פעם בפעם היו מחוללים פרעות בעיר ובישובים הסמוכים. מדי יום ביומו היו מביאים העירה לקבורה את קרבנות תעלוליהם, יהודים רצוצי ראש וכרותי ידים ורגלים או כרותי לשון. נכבדי האוקראינים ניסו לרסן במקצת את השתוללות האספסוף, אך השפעתם היתה מעטה מאוד. בעיר ניסו היהודים להתגונן מפניהם. בלילה היו מתכנסות משפחות אחדות לדירה אחת, כשהן מצוידות ב„כלי נשק" מכל הבא ביד: קרדומים, אתים, מקלות וכדומה. בלילות היו נשמעים מדי פעם קולות ירי מפינות שונות של העיר, ואלה הגבירו את הפחד בלב ושללו כל אפשרות של מנוחה.

בינתיים התארגן בעיר גם „יודנראט" (מועצת יהודים), שהפך להיות המתווך בין השלטון הגרמני וה„מיליציה" האוקראינית ובין התושבים היהודים. היה זה תיווך לחיים או למוות, כי לעתים קרובות הוטל על ה„יודנראט" להמציא לגרמנים או למיליציה „כופר נפש" בכסף או בדברי־ערך. במקרים כאלה היו אנשי היודנראט מחזרים על פתחי התושבים, ולא פעם הוציאו במכות או בגידופים את החפץ האחרון שאפשר היה להמירו בכיכר לחם או בכוס חלב לתינוקות המתייפחים מרעב. והרעב בעיר גבר מיום ליום, כי נאסר על האיכרים למכור או למסור צורכי־מזון לתושבי העיר היהודים. בעד כיכר לחם או כף גריסים הייתי סורגת בסתר דברי הלבשה לאוקראינים, שניצלו בצורה זו את חוטי הכותנה, ששדדו מן המלאי שהשאירו הרוסים בשעת נסיגתם.

מזמן לזמן היו אנשי המיליציה האוקראינית „עורכים ביקורת" בבתי היהודים, ואגב כך היו מפילים בהם חללים בקתות רוביהם. באחד הביקורים האלה העמידו אל הקיר את אחי הקטן אברהם, וכאילו מתוך שחוק ומישחק כיוונו אליו את רוביהם. פניו החווירו כסיד, ואני נפלתי לרגליהם ובתחנונים הצלתי את נפשו. ביקשתי כי יקחו את נפשי תחת נפשו — והדבר הזה ריכך את לבם. בכלל לא החמיצו האוקראינים שום הזדמנות לרוות צמאונם לדם יהודים, והיו עושים מלאכתם זו בסיסמה: „לשחרר את אוקראינה מיהודים". השיר „נירה ונשחוט, עד כי נגרשם" לא מש מפיהם. אפילו „השכנים הטובים" מבין הגויים עקבו אחרי כל תנועה של הפורעים, כשעיניהם מפיקות שמחה לאידנו.

מסע הפרעות והעינויים כלפי היהודים נפתח בסביבתנו במאורע מיוחד במינו. בעיר טשורטקוב הסמוכה פתחו האוקראינים את בית־הסוהר לאחר נסיגת הרוסים ומצאו בו את גופותיהם של אסירים פוליטיים רבים, רובם לאומנים אוקראיניים שנאסרו על־ידי הרוסים בעוון התנגדות למשטר הקומוניסטי. ניכר היה שהאסירים האלה מתו אחרי עינויים קשים, וחלקים מגופותיהם היו פזורים בתאי בית־הסוהר. כיוון שהיהודים נחשבו לאוהדי המשטר הקומוניסטי, התחיל מסע העינויים נגד היהודים. בעיר הוכרז עוצר, וכל היוצא מפתח ביתו — דמו בראשו. את הגברים גייסו לקבורת המתים, ולא אחד מהם הוכה עד מוות ונקבר יחד עם ההרוגים. כך התחיל השלב הראשון של השמדת היהודים בסביבתנו, שבוצע כולו על־ידי הפורעים האוקראינים.

השלב השני בוצע על־ידי הגרמנים, בסדר גרמני מובהק ולפי שיטה מכוונת מראש. המגמה המוצהרת היתה, ל„טהר" את העיר מאנשים חולים וזקנים, ובכלל מאנשים שאינם מסוגלים לעבודה. כל אדם מסוג זה שנתפס — נורה מיד

במקום. יום אחד פורסמה הודעה, שכל הגברים בעלי כושר־עבודה יישלחו למחנות־עבודה — ושם יובטחו חייהם. למעשה היו „מחנות־עבודה" אלה כעין מחנות־ריכוז לפני מצעד המוות, אך הואיל ולא קוים כל קשר בין הנשלחים למחנות ובין בני משפחותיהם, לא ידע איש מה טיבו של מחנה מסוג זה. במשפחתנו היו בנים אחדים, וקשה היה להחליט מי מהם יהיה ה„קרבן" ויתייצב כדי להישלח למחנה־העבודה. אחרי שיקולים רבים נפל הגורל על אחי יצחק, שלא היה נשוי עדיין. בעיר היתה זעקה גדולה; בנים רבים נותקו ממשפחותיהם בלי לדעת מה יהיה גורלם, אך היו גם כאלה שהלכו ברצון, בתקווה שכך יהיו חייהם יותר בטוחים.

מן הבנים לא הגיעו כל ידיעות, ועל מר גורלם נודע רק על־פי השמועות שהסתננו. בינתיים דאגו הנותרים למקום מקלט לשעת־חירום, במקרה של „אַקציה". בחשכת הלילה היו הגברים חופרים בור מתחת לבית, שאפשר יהיה להסתתר בו בשעת הצורך. את האדמה הוציאו ופיזרו, שלא יתגלה הדבר לשכנים הגויים, ובשעת מעשה היו הנשים והילדים שומרים מסביב, שמא יתקרב זר לבית. גם בביתנו נחפר בור, ואבי השקיע בעבודה זו מחשבה רבה וכוח־המצאה רב. פתח הבור הוסווה באמנות רבה, ואפילו עין חדה לא יכלה להבחין בו. באחת ה„אַקציות" חיטטו הגרמנים וחיפשו, והעלו חרס בידם. ועבודה זו נעשתה על־ידו לאחר שקם ממחלת טיפוס־המעיים.

אגב, באותה אַקציה כמעט שנתפסנו. חוסר אוויר לנשימה גרם לו לאבי שישתעל, ואז הגבירו הגרמנים חיפושיהם והתחילו עוקרים את הקרשים מן הריצפה. אך קרה נס, ואחרי שעקרו קרש מן הריצפה הצדדית נתגלה להם מטמון, ואז הפסיקו את חיפושיהם והסתלקו. דרך הסדק שבריצפה נכנס אוויר צח לבור, וכולנו נשמנו לרווחה.

אמי רחל לא היתה עוד בחיים באותם הימים, היא נפטרה כשנה אחרי פרוץ המלחמה. אשה צדקת היתה, ולא יכלה לראות בסבלם של אחרים. קרה פעם שמסרה משכבה לאחרים והיא עצמה שכבה על הריצפה הקרה בחורף הקשה, ואז חלתה בדלקת ריאות ולא קמה עוד מחוליה. כל זמן מחלתה היתה חוזרת ואומרת: לו זכיתי עוד לראות את בני יצחק, שנשלח למחנה־העבודה, היה לי יותר קל למות. ומבוקשה זה ניתן לה. אחרי השתדלויות רבות, תוך חירוף נפש ומתן שוחד, הצלחנו באורח פלא להחזיר לה את בנה. מנת המזון היתה מורכבת מלחם שאפינו בידינו, והקמח נטחן במכונת־בשר מחיטה שקיבלתי בשכר סריגת דברי־הלבשה לשכנינו הגויים. הרעב בבית היה כל־כך כבד, שאבא היה נוטל לפעמים לעצמו את מנת לחמו של אחד הבנים. לבסוף התנפח וחלה במחלת מעיים קשה. לא היתה כל אפשרות לטפל בו, וכמעט נפח את נפשו. יום אחד לא הראה עוד כל אות חיים, ואז נסינו, אני ואחי יצחק, להשקותו בחמציץ. אחי פתח את פיו ואני יצקתי את הנוזל לתוך פיו, וכך החזרנו אותו לחיים. כך המשכנו בחיינו העלובים. ביום חיפשנו טרף לפינו, ובלילות חיפשנו מחסה בחורים ובסדקים, שלא תשיג אותנו יד הצורר האכזרית.

בראש השנה, שנה אחרי מות אמי ע"ה, הגיעו שמועות על „אַקציה" הממשמשת ובאה. אותו יום הלכתי עם אחותי חנה לבקר אצל אחינו לייב. דירתו היתה במרכז העיירה, וחלון אחד השקיף על פני בית־הקברות. זוכרת אני את דבריו האחרונים, שבהם ניסה להכין אותנו מבחינה נפשית לקראת הבאות: „אמנו לא התרחקה מאתנו; אני משקיף עליה יום־יום, ובוודאי גם נתאחד בקרוב". שלוו היה, וללא כל תרעומת קיבל על עצמו את גזר־הדין. הוא היה אומר: „אהיה מדמה בנפשי, כי בן שבעים הנני — והרי בן שבעים למיתה..." כשתכפו הידיעות על האַקציה המתקרבת, התחילו הכול להימלט על נפשם, כציפורים הנמלטות לפני בוא הסערה. כל אחד חיפש לו מחבוא, מי בשדות מחוץ לעיר, ומי אצל גוי ממכריו, תמורת מתנת כסף או דברי־ערך. אחינו לייב בא פתאום וביקש לקחת אתו את אברהם, שהיה ילד שעשועינו, אל מחבואו המבוצר והבטוח. אך עוד לפני שהספיק לשכנע אותנו שניתן לאברהם ללכת אתו, נודע כי ה„אַקציה" כבר התחילה, וכי משפחות שלמות עוזבות בתיהן ומסתתרות בחורים ובסדקים. מיד חזר לייב לביתו, כדי להסתתר במחבואו עם משפחתו, וגם אנו התחלנו בהכנות: את חיה אשת ישראל ואת תינוקה הכנסנו אל גוי בקצה העיירה, תמורת תשלום סכום מסוים, וכל שאר בני־הבית והמשפחות שהתגוררו בביתנו נתכנסו אל הבונקר, שהוכן מראש בביתנו. יצחק סגר את הבית מבחוץ, כדי לעורר את הרושם כי עזבנוהו, והוא עצמו הסתתר במלונת־הכלב בבית השכן.

כעבור זמן מועט גילה ילדו של אחד השכנים הגויים את יצחק ומסרו לידי הגרמנים. בדרך למקום הריכוז ראה כיצד מוליכים את חיה אשת ישראל עם יוסלה ילדה, כשהיא מתחננת לפני השוטרים ותינוקה מייבב ומתייפח, כאילו הרגיש כי קרוב קיצו. בשטח הריכוז נודע לו, כי גם אחינו לייב ומשפחתו הובלו בדרכם האחרונה. באותו רגע צץ רעיון במוחו, לנסות ולהישאר בחיים בכל מחיר. הוא קם וניגש אל אחד הגרמנים אשר על המשמר, והעמיד פנים כאילו הוא איש ה„יודנראט", המסייע בידי ה„מיליציה" להביא את היהודים למקום הריכוז ועליו ללכת למילוי תפקידו. כך הצליח לצאת משטח הרכוז ולהגיע למקום מחבואנו. הוא הגיע במצב של התעלפות, ולא יכולנו להציל מפיו דבר. רק בערב אחרי ה„אקציה" נודע לנו, כי לייב וכל משפחתו ואשתו של ישראל עם תינוקה נשלחו למחנה־ההשמדה אושוויץ. הילד יוסלה היה בהיר ויפה־תואר, ואף כי היה רק בן כמה חדשים, היה משתתק כשאמרו לו: „דער דייטש קומט". ישראל ובתו יהודית בת החמש נשארו אתנו, ואני הייתי לה מאז כאם ואחות. הילדה נתקשרה אלי ולא נפרדנו זו מזו גם במצבים הקשים ביותר. אני הייתי כבר בת עשרים וחמש, אך הרגשת היתמות היתה משותפת לשתינו.

אחרי ה„אַקציה" חזרו החיים „למסלולם". הרעב חזר אף הוא להציק לנו, ומחוסר מזון חלה אחי אברהם, בן־הזקונים, במחלת השחפת. נשארו עוד קצת תרופות מימי מחלתה של אמא, ובאלה ניסיתי לרפאו. כשבאה ה„מיליציה" לערוך חיפוש אחרי נתח בשר או טיפת חלב, שהשימוש בהם נאסר על היהודים, היה אוזר כוח ומתהלך כאחד הבריאים — כי בתור חולה עלול היה להילקח למוות. כל השגת מזון היתה כרוכה בסכנת מוות. אשה יצאה לחפש טיפת חלב לילדיה — והיא נורתה על מפתן ביתה. אשה אחרת נתפשה במרחק מה

מביתה — ואף היא מצאה את מותה. כך התנהל מסע ההשמדה בשיטות שונות.

לפני שנמצאה הדרך ה„משוכללת" והקצרה של משלוח למחנות־המוות, היו הגרמנים מכנסים את קרבנותיהם לבית־הקברות ומצווים עליהם לכרות להם קברים. אלה שהתנדבו לכרות את הקברים הובטח להם ה„חסד" להיות הראשונים בתור, וכך יקצרו את יסוריהם ולא יראו במות קרוביהם. הנידונים למוות נאלצו להתפשט ולעמוד בתור. מעל לקבר הושם קרש, ועליו הועמדו חמישה אנשים. לאחר שאלה נורו ונפלו לתוך הבור, עלו חמישה אחרים למקום ההריגה. היו כאלה שעמדו בעוז מול פני המוות, אחרים בכו או התפללו. היו גם כאלה שהשיגו באורח פלא כמה טיפות רעל ושמו קץ לחייהם קודם שהשיגה אותם יד הגרמנים.

על־פי רוב היו הגרמנים מתעללים בנידונים ומתענגים על מראה ההוצאה להורג. את הילדים היו זורקים חיים לתוך הבור, כדי לחסוך בכדורים. קרו מקרים רבים, שגם אנשים מבוגרים נפלו לתוך הבור כשרוח חיים פועמת עוד בקרבם. לא פעם הזכרתי את אמי, שזכות־אבות עמדה לה ולא ראתה בכל אלה. היא זכתה למות מיתה טבעית ולהיות מובאת לקבר־ישראל. אכן, גם היא סבלה רבות. זכורתני אותו ערב, כשהתנפלו עלינו גרמנים והיו מאיימים באקדחיהם השלופים ודורשים את כספנו. התיצבה אמא לפניהם ופירשה את ידיה, כאומרת להגן עלינו ולהסתיר אותנו. תמיד היתה מעמידה עצמה בסכנה כדי להגן על האחרים. ודומה שגם אחרי מותה השתדלה לעזור לנו. פעם נראתה בחלום לאיכרה אחת מן הסביבה וביקשה ממנה להביא אוכל לבני משפחתה הרעבים ללחם; והאיכרה, שהאמינה לדברי החלום, מילאה רצונה והיתה מביאה לנו צורכי אוכל מפעם לפעם, וכך רווח לנו במקצת.

הגיע החורף. היה חורף קשה עד מאוד, ואנו נשארנו ללא בגד ונעל. באותו חורף לא הצליח ה„יודנראט" לספק לגרמנים מה שהוטל עליו לספק, ואחינו ישראל שילם על כך בחייו. הוא נשלח מן ה„יודנראט" למשטרה, באמתלה שעליו להביא אתו פינקס, ושם העמידוהו אל הקיר וירו בו. אנשי המשטרה רצו להחליף אותו באח אחר, אך ישראל עמד בתוקף על כך שיהרגו אותו ולא את אחיו. מן המשטרה נשלח שליח להביא את יצחק, אך בבואו שמה כבר נשאו את ישראל כשראשו נוטף דם. כאלה היו פני הדברים. וכי מה נשאר לעשות במצב זה? גם הבכי היה דל לעומת אימת הזוועה!

הפורעניות התחוללו לפי סדר מסוים. עתה הוצאה פקודה, שכל היהודים שנשארו בעיר יעברו לרובע אחד, אל הרחוב שבו נמצא הקולנוע „גוויאזדה" (הכוכב). המטרה היתה לרכז את כל השרידים, כדי להשלים ביתר קלות את מלאכת ההשמדה. שרידי משפחתנו השתכנו אצל דודניתנו לייצי טייבר, יחד עם כמה משפחות אחרות. שם הצטרף אלינו גם אחינו משה, שברח ברגל ממחנה־העבודה בטארנופול והגיע לטלוסטה. בראשית ימי המלחמה התגורר בטשורטקוב אצל הורי אשתו. אשתו וילדו נשלחו לאושוויץ והוא נלקח למחנה־עבודה בטארנופול. משה היה איש מוכשר והצטיין גם במישחק השח, וכך התחבב גם על מפקד־המחנה הגרמני. פעם הציע לו המפקד מתוך „ידידות" להמיתו ביריה ולקצר בדרך זו את חיי־העינויים. משה דחה את הצעתו „האדיבה" והעדיף לברוח מן המחנה. הוא היה בהיר־שיער ולא ניכר בו כי יהודי הוא, וכך הצליח להגיע אלינו.

אך עוד קודם שהספקנו להזין בו את עינינו הוקף הגיטו וניתך עליו מטר יריות. כל אחד מאתנו נמלט למקום שנשאוהו רגליו. משה ברח אל השדה. אני ואחותי הצעירה חנה ובת־אחי יהודית נכנסנו לבור פתוח, ואילו אבי עם אחי יצחק החביאו את עצמם במקלט, שהוכן על ידי דיירי הבית. בתוך הבור מצאנו עוד משפחה שהסתתרה שם, וכולנו היינו שרויים בפחד, מפני שהבור היה ידוע לגרמנים כמקום־מקלט ליהודים. ירדנו לתוכו באין ברירה, רק כדי להשלות עצמנו כאילו אנו מוגנים במקצת. ואמנם לא עבר זמן רב עד שהופיע גרמני בליווי אנשי מיליציה, שכנינו מלפנים, וציוו עלינו לצאת, כשאקדחיהם מכוונים אלינו. רגע עבר הרהור במוחי, שמא מוטב להיהרג בתוך הבור ולהיקבר בו, מאשר לצאת ממנו. הוצאתי ראשי מתוך הבור, כדי שהכדור יפגע ברקתי ויחסוך לי עינויים מיותרים. אחותי ובת־אחי הסתתרו מאחורי. והנה קפצה דודניתנו פרל מתוך הבור (היא נמצאה שם יחד עם בנותיה), כרעה לפני שכננו איש־המיליציה והציעה לו כופר נפשנו: שעון זהב, חתיכת אריג וחמישה־עשר דולר. האוקראינים נעתרו לה, קיבלו את הכופר והניחו לנו לעלות על הגג, ואף הבטיחו לשמור עלינו.

כל אותו לילה שמענו קולות ירייה וזעקת הקרבנות. פתאום נשמע רישרוש מקצה הגג. הנמצאים בתוך המקלט שמעו אותנו מדברים וקראו לנו לרדת אליהם. בתוך המקלט היה המחנק כבד מנשוא, אך נשארנו שם עד אור הבוקר. בבוקר עזבו הגרמנים את העיר, והמיליציה עם אנשי ה„יודנראט" התחילו אוספים את ההרוגים בשביל לקברם. אבי יצא לחפש בין ההרוגים את אחי משה, שנעלם ולא חזר, ומצא בשדה רק את בגדיו וכמה תמונות של בני משפחתו. את גוויתו לא הצליח לגלות. כמה השתוקק משה לחיות! לפני ה„אַקציה" הפציר ביצחק שילך עמו אל הכפר להתחבא אצל אחד האיכרים, כי יש עדיין בידו דברי ערך לשלם לאיכר שיסכים להחביאו. כנראה קיננה בו ההרגשה, שעתיד הוא להיות בין הקרבנות הראשונים, אם יוסיף להישאר בעיר.

אחרי ה„אַקציה" הכריזו הגרמנים על טיהור העיר מיהודים, ואנו נצטווינו לעבור למחנה־עבודה בכפר הסמוך רוזשאנובקה. עוד אנו מתייעצים, אם להיענות לצו ולעבור לרוזשאנובקה או לחפש לנו דרך אחרת, והנה הופיע איכר אחד ממכרינו מן הכפר בוראקובקה והביע נכונות להסתיר אותנו, אם נעביר לרשותו את שארית רכושנו. האיכר היה גם בעל טחנת־קמח והיה מספק לנו קמח בשעת חירום. בנו של האיכר היה חבר בארגון האוקראינים הלאומניים והיו לו קשרים עם המיליציה. המקום נראה לנו בטוח למדי, אף־על־פי כן לא היה רצוי שנלך אליו כולנו, כי במקרים רבים מסרו האוקראינים את היהודים שהסתתרו אצלם לידי המשטרה, לאחר שקיבלו מהם את רכושם. מבחינה זו היה יותר בטוח להיות במחנה־העבודה. החלטנו איפוא להתחלק לשתי קבוצות: אחי אברהם, אחותי חנה ובת־אחותי יהודית הלכו יחד עם אבינו אל מחנה העבודה, ואילו אני ואחי יצחק הלכנו אל

האיכר. הוסכם, כי במקרה של סכנה יוכלו גם שאר בני המשפחה לבוא אל האיכר ולהסתתר אצלו.

מחנה־העבודה ברוזשאנובקה הוקם בשטחה של חווה חקלאית, והממונה על החווה היה יהודי שחי במסווה של אַרי באמצעות ניירות מזוייפים. אנשי המחנה הועסקו בעבודות חקלאיות בשדה. אני ויצחק ישבנו על עליית הגג בבית האיכר, כשאנו מהרהרים בגורל בני משפחתנו שבמחנה־העבודה ובגורלנו אנו. לעיתים באו אלינו אנשי המחנה בסתר חשכת הלילה, כשהם גוררים את רגליהם כצללים מזי רעב. דרך האשנב שבעליית־הגג ראיתי את הטבע בכל הדרו, את העצים המלבלבים, ובלבי — שממה. מול הבית היה גן־ילדים, וממקום מחבואי ראיתי את הילדים שהאושר ניבט מעיניהם, שמעתי את שיריהם וחשבתי בלבי: ריבונו של עולם, במה טובים אלה מאתנו, שהבדלת אותם לטובה! לעיתים היו מבהילים אותנו, כשהגיעו גרמנים לכפר, ואז נאלצנו לקפוץ אל הגינה ולהסתתר בין השיחים.

בינתיים התחילו להגיע שמועות, כי הגרמנים נחלו מפלה בסטאלינגראד וכי בסביבתנו נמצאים פרטיזאנים רוסים והם מארגנים קבוצות לוחמים נגד הגרמנים. אברהם בא לשבת עמנו במחבוא לזמן מה, אך לא יכול היה לשאת את השעמום וחזר למחנה יחד עם יצחק. אחת הסיבות לכך היתה, שבמשך הזמן נודע דבר מחבואנו ונאלצנו לעזוב אותו. רק אני נשארתי במקום, ואברהם הכין בשבילי מחבוא בערימת קש על הגג, שבה הייתי צריכה להתחפר בזמן סכנה. לאחר שעבר זמן רב ולא הגיע אלי כל אות חיים מן המחנה, ביקשתי מאשת האיכר להתעניין ולהיוודע, מה שלום קרובי שבמחנה רוזשאנובקה. באמצעותה קיבלתי פתק, שבו הודיעוני כי אנו עתידים להיוושע בקרוב, וכי אברהם עומד להצטרף לפלוגת פרטיזא־נים. אחר־כך התברר, שהיה זה טכסיס מצד הלאומנים האוקראיניים, שהפיצו שמועות על האפשרות להצטרף אל הפרטיזאנים, כדי לגלות מי מבין היהודים נוטה להצטרף אליהם. היהודים לא עמדו על התרמית, וכאשר רבו המתנדבים מביניהם — הקיפו הגרמנים את המחנה וערכו בו טבח. הדבר היה בעיצומו של הקיץ, הקמה עמדה בשלה וזקופה, ורבים מאנשי המחנה נמלטו והסתתרו בקמה. הגרמנים ערכו מצוד על הבורחים, ותוך כדי חיפוש גילו קודם את האחיינית הקטנה שלי, את דושקה (יהודית), ואחריה את אברהם. אברהם ניסה לברוח, אך הקטנה קראה לו בקול מלא פחד, והוא חזר. שניהם הובלו אל הבור שנכרה במרכז החווה ואליו הוטלו גוויות הנרצחים. הגויים שהיו עדים למעשה הרצח סיפרו, כי דושקה ביקשה למות לפני כולם, כי לא יכלה עוד לשאת את העינויים.

אותו לילה חלמתי, והנה אני יורדת לתוך קבר אפל, ונחש מתפתל עלי ולופת את גופי. מלאה פחד וזוועה התעוררתי בצעקה. למחרת בלילה באו אלי יצחק וחנה. מוזר היה בעיני, שאין הם מספרים דבר על אברהם ויהודית. כששאלתי לפשר הדבר, בדו דברים מלבם וסיפרו שהלכו שניהם להסתתר אצל איכר מבין מכרינו. אך אחרי שפרצו בבכי, נודעה לי כל האמת. ביקשתי את נפשי למות. החיים נמאסו עלי, והייתי מוכנה למסור את עצמי למשטרה. יצחק סיפר, כי גם אבינו נשאר בחיים, אך הוא הלך למסור את עצמו למשטרה ולבקש שימיתו גם אותו. חשבנו שכולם נהרגו, ורק אנו נשארנו בחיים. יצחק יצא לברר את נשאר עוד מישהו בחיים, ואז נודע לו שאבינו נאסף על־ידי גויה אחת, שעבדה אצלנו לפני המלחמה. בדרך אל המשטרה התעלף והיה מוטל בבוץ, ובמצב זה מצאה אותו האיכרה והביאתו אל ביתה. מאז נשאר במשקה והיה עוזר לה בסתר בעבודות המשק, לבל ירגישו בו השכנים. היהודים יושבי המחנה שנשארו בחיים חזרו אל המחנה. הממונה אסף את כולם, בטענה שדרושות לו ידיים עובדות. כך מצאה שארית הפליטה מעון ומחסה לימים מעטים נוספים.

מקום מגוריהם של אנשי המחנה היה צריף ארוך. באמצע הצריף הותקן תנור, ולאורך הקירות הונחו חבילות קש, ששימשו מקום משכב לדרי המחנה. מים לא היו במקום, הקש שרץ כינים לרוב והליכלוך והזוהמה נעשו קשים מנשוא. הטפילים הפילו חללים לרוב, והנוטים למות היו זועקים ברגעיהם האחרונים. כשהגיע מישהו למצב זה, היו אנשי המחנה אומרים: הוא כבר צופה אל הכוכבים. עם בוא החורף החמיר המצב עוד יותר. האנשים נשארו בעירום ובחוסר כול ולא היה להם במה להתכסות. הקור חדר לעצמות והקפיא את הדם. רבים חלו במחלת הטיפוס, והזיותיהם של הקודחים נעשו חלק מן ההווי הלילי של שוכני הצריף.

הבריאים יצאו כל בוקר לעבוד במשק. מחמת מצב החירום לא הספיקו לדוש את התבואה בקיץ, והיה צורך לעשות את העבודה הזאת בחורף. בבוקר נאלצו האנשים לפלס להם דרך בשלג העמוק כדי מטר אחד. העבודה נעשתה בכלים פרימיטיביים והאנשים היו תשושים, וכך קרו מקרים שאנשים התעלפו תוך כדי עבודתם, ואז היה הממונה מכה בהם בשוט ומחזירם לעבודה. עבודת הדיש היתה קשה לא פחות מזה. הגרנות היו מכוסות שכבת שלג עבה והאלומות קפאו ונדבקו זו לזו, וקשה היה לנתק אותן ממקומן ולהגישן למכונה במהירות הדרושה. וגם כאן היה הממונה משתמש במגלבו ומצליף בכל מי שפיגר בעבודתו.

יצחק חזר גם הוא אל המחנה, ואילו אני ואחותי חנה נשארנו עוד לזמן מה אצל האיכר בבוראקובקה והסתתרנו במרתף. המרתף היה אפל ואף קרן אור לא חדרה לתוכו, ושרצו בו עכברים לרוב, שהיו מקפצים על ראשינו, כאילו היינו נטולי רוח חיים. האוויר במרתף היה מחניק ומלא צחנה, כי אסור היה לנו לצאת החוצה אפילו לעשיית צרכינו. דבר הימצאנו בכפר היה שמור בסוד, ותמיד היינו שרויים בפחד פן יגלו אותנו. לא פעם רציתי לשים קץ לחיי, אך חנה הפצירה בי והתחננה שלא אשאירנה לבדה. מזמן לזמן היתה בעלת־הבית יורדת אלינו ומספרת לנו סיפורי זוועה, כגון על איכר פלוני שהסתיר יהודים תמורת כמה קילוגרמים זהב, ולאחר שקיבל את שכרו עמד עליהם והרגם. ייתכן שרצתה להכין גם אותנו לסיום דומה. כיוון שחשדתי בה, ניסיתי להשפיע עליה על־ידי פנייה לרגשותיה הדתיים, והייתי מזכירה לה מדי פעם כי אלוהים גומל לאיש ואיש לפי מעשיו.

יום אחד נפתחה דלת המרתף וגבר זר נכנס וקרא לנו ללכת אחריו. חנה החווירה, נפלה לרגליו והתחננה שישאירנה

בחיים. היינו בטוחות, כי שעתנו האחרונה הגיעה. האיש הרגיע אותנו, סיפר כי לפנים עבד בביתנו, ועתה נמצאים בביתו גם אבינו וגם אחינו יצחק. עתה בא לקחת גם אותנו אליו ולהצילנו. הוא היה מן הכפר אנילובקה, בנה של האשה שאספה אליה את אבינו. אחר־כך הגיע אליו גם יצחק, והוא ששלח אותו אלינו. עגלתו עמדה מחוץ לכפר, ואנו נאלצנו לזחול על ברכינו בשבילי השדות עד בואנו אל העגלה, לבל ירגישו בנו אנשי הכפר. מחמת הישיבה הארוכה היו רגלינו כמעט משותקות ובקושי יכולנו לעמוד עליהן.

מה גדול היה אושרנו, כשנפגשנו שוב עם אבינו ועם יצחק, לאחר שחשבנו שאין לנו עוד תקווה לראותם. האיכר הזה היה מוכן להשאירנו אצלו למשך תקופה מסוימת, עד גמר הקציר. הוא היה מוכתר הכפר, ואיש לא העז לפצות פה כנגדו. מלבד זאת, רבים מאנשי הכפר הכירו את אבי, כי עבדו אצלו לא פעם „בימים הטובים ההם" וזכרו את יחסו הטוב אליהם. בכל זאת היינו לא פעם קרובים להיתפס בידי המשטרה. יום־יום היו שומעים על יהודים מסתתרים, שנמצאו על־ידי המשטרה ונורו במקום. לבסוף נודע למשטרה דבר הימצאנו בכפר ונאלצנו לעזוב את המקום. אבא ויצחק הלכו ישר למחנה, ואני נשארתי בכפר יחד עם חנה. אחותי היתה בהירת־שיער וקשה היה להבחין בפניה שהיא יהודיה. פעם באה הגויה בריצה וצעקה אלינו: הסתלקו מהר, כי הגרמנים עורכים חיפוש; אינני רוצה למות בגללכם. אך כבר היה מאוחר לברוח. במרחק מטרים אחדים מאתנו נורה בחור יהודי שנתגלה. חנה קפצה ועלתה על הגג, ואני אחריה. הגויה כמעט שותקה מפחד, שמא ימצאו אותנו בביתה. אך קרה נס ועורכי החיפוש לא הגיעו אל הבית הזה.

אחרי תקופה קצרה של חיי פחד הלכה גם חנה אל המחנה, ואני נשארתי לבדי. פעם התגנבתי אל הרפת ללינת־לילה. פתאום נפתחה הדלת ופנס סינוור את עיני. התיישבתי וחיכיתי לגזר־דיני. הגוי יצא לטכס עצה עם חברו, ואני יצאתי אחריו. מוטב היה לי ליהרג בחצר, מאשר להיאנס ברפת. כרעתי על ברכי והעמדתי פנים שהנני נערה יתומה, הרועה את בקרו של בעל הרפת. הם לא שמו לב לדברי, אל נכון ידעו מי אני. נשק חם לא היה בידיהם, אך כיבדוני במהלומות עד שהתעלפתי, ואז הסתלקו.

לאחר ששבה רוחי אלי, הלכתי גם אני אל המחנה. הייתי תפוחה ושבורת עצמות מן המכות שקיבלתי, וכל אברי כאבו. היה קר בחוץ והדרך מכוסה שלג. כך הגעתי אל המחנה ברוזשאנובקה. קשה היה להתרגל להווי המיוחד של המחנה, לזוהמה, לרעב ולכל השאר. רבות סבלתי עד ש„התאקלמתי", עד שלמדתי לטהר את גופי, לגנוב סלק לבן כדי להחיות את נפשי ולהיות ככל יושבי המחנה. במחנה היו גם „מעמדות" של בעלי זכויות מיוחדות. בעלי הזכויות האלה, שישנו בביתו של מנהל־העבודה — בית־לבנים שנקרא „ז׳ונצובקה" — היו משני סוגים. המנהל, גוי בעל ממדים עצומים, היה בוחר לעצמו את הבחורות היפות לסיפוק תאוותו, ותמורת זאת היה מרשה להן לישון בביתו. (למזלי לא חוננתי ביופי ונשארתי בצריף); ועוזריו של המנהל, משרידי ה„יודנראט", הורשו גם הם לגור בביתו של המנהל, בזכות הכסף ששדדו מן האומל־לים. משאר יושבי המחנה היו רבים ישנים ברפת, כי שם היה חם יותר ואפשר היה גם להוציא כמה גרגירי תבואה ממנת־המזון של הבהמות.

חנה חלתה בטיפוס. יום יום הייתי מוציאה אותה בכוח לעבודה, שלא תיפול קרבן לגזירה האכזרית בדבר המתת החולים. לא יכולתי לעזור לה במאומה. בלילות הייתי כורכת סביבה את זרועותי, כדי לחממה, והייתי משקה אותה מיץ של סלק לבן. הייתי אחוזת יאוש, ושום דבר לא נחשב בעיני. והנה הגיעה לאוזנינו שמועה, שהמיליציה עומדת לבקר במחנה. אותו לילה נמלטו כל דרי הצריף אל השדות, רק אני נשארתי עם חנה, כדי לשמור עליה. נאלצתי להרגיעה ולספר לה, שכולם הלכו לישון ברפת, הואיל ושם חם יותר. אולם הביקור לא התקיים אותו לילה, אלא ביום אחר. כל דרי הצריף נמלטו על נפשם, רק אני נשארתי. הייתי מוכנה לגמור עם החיים ולהיפטר מן הסבל. אשה מהורודנקה, שלא הספיקה לברוח, נורתה על ידי. נאלצתי לשאתה החוצה כשגופה חם עדיין, בי לא נגעו לרעה. כנראה הבחינו בי שמוכנה אני לוותר על החיים, ועל כן השאירו אותי, שאוסיף לחיות תוך סבל ויסורים.

שעת־הזעם עברה והחיים במחנה נמשכו כרגיל. בפינה אחת גססה פסיה בנימינס. שיפשפתי את גופה בשלג, אך הזוהמה מצצה את טיפת דמה האחרונה. גם לבתה סאליה עשיתי את השירות הזה.

באחד הלילות, עת דרי המחנה נמו את שנתם, הציתו הגויים שומרי החווה את הצריף שלנו. מזימתם היתה כנראה להאשים אותנו בהתקוממות או במעשה חבלה, ואולי גם לשרוף אותנו יחד עם כל הלכלוך והזוהמה. רצה הגורל, והתעוררתי בעוד מועד. מיד הזעקתי את כל יושבי הצריף השקועים בתרדמה, והתחלנו במלאכת הכיבוי. הדבר היה באמצע החורף ושלג רב עמד לרשותנו לכיבוי הדליקה. היו בינינו שראו בשריפת הצריף קץ לכל תקווה, אבדן המנוס האחרון. אני ראיתי בכך אות מן השמים כי בא הקץ לסבלנו. היתה בי הרגשה, כי עומד להתחולל שינוי לטובה ואור הלהבה יאיר את חשכת חיינו.

באותה תקופה התחילו מגיעים לאוזנינו הדי יריות תותחים, והבינונו שהרוסים מתקדמים ומתקרבים לעברנו. היהודים יושבי מחנה רוזשאנובקה התפזרו לכל עבר. אחדים התחבאו במערות, אחרים הלכו אל מכריהם הגויים. שרידי משפחתנו, אבי ויצחק, חנה ואני, עברנו אל מחנה־עבודה ליד טלוסטה, במרחק שני קילומטרים מרוזשאנובקה. מנהל החווה היה גרמני בשם פאטי. אשתו היתה יהודיה, שהעלימה את מוצאה. בחווה נמצא גם חיל־מצב גרמני מאנשי ה„וורמאכט". אל המחנה הזה באו הנמלטים מכל יתר המחנות בסביבה, וחיו בו בצפיפות איומה, דחוסים ולחוצים.

יום אחד באו והודיעו לנו, שהרוסים מתקדמים והם נמצאים במרחק כמה קילומטרים מן העיר. ואמנם, כבר נשמעו גם רעמי התותחים. המיליציה התחילה להשתולל, ואנו היינו אחוזי פחד ובהלה, כי היינו בטוחים שהגרמנים יחד עם המיליציה יחסלו אותנו לפני נסיגתם. כך עברו שעתיים של מתיחות וציפיה. היריות גברו והתקרבו והשמשות בצריפים

נופצו. כעבור שעתיים הופיעה הסנונית הראשונה — חיל החלוץ של הרוסים. פרצנו החוצה, ורק הושטנו אליהם את ידינו, בלי לדעת מה לומר. עמדנו דמומים ואכולי צער, שלא זכו המתים לחזות במפלת הגרמנים, ויחד עם זה היינו נטולי כל רצון להוסיף ולחיות בתוך הריקנות הזאת.

חזרנו אל המחנה ומחשבתנו הראשונה היתה: איך להשיג כיכר לחם? אבא הציע, שהוא יגש עם חנה אל אחת השכנות, אל האניושקה, לבקש כיכר לחם. חנה היתה חביבה ומקובלת על כל שכנינו הגויים, וניתן היה לשער שלא יסרבו לה. לא נתנו דעתנו על כך, שהמלחמה לא נסתיימה עדיין ועוד נכונו לנו הפתעות מרות.

יצחק התרחק מאתנו, כי רץ לחפש את בחירת־לבו, והשאיר אותנו במחנה. עוד אנו עומדים ושוקלים מי מאתנו ילך עם אבא, אני או אחותי, והנה הופיעו אווירונים גרמניים והתחילו להפציץ את המחנה. הרגשתי רק כעין שפשוף קל ונפלתי מתעלפת. כששבה רוחי אלי, מצאתי את עצמי שכובה מתחת לגופת אבי. הצריף נהרס וקבר תחתיו חללים רבים, וצידו האחד עלה באש. ראשית כול ניסיתי להיחלץ מתחת לגופו של אבי ולבדוק את מצבו. ניערתי את גופו, אך הוא היה ללא רוח חיים. רסיס פגע בבטנו וקרביו נשפכו החוצה. בגופו הציל אותי ממוות. הייתי רק פצועה בכמה מקומות. באוויר נמשך עוד הקרב בין הגרמנים והרוסים. בתוך מטר היריות והלהבות רצתי לחפש את חנה, כשאני קוראת בשמה. פתאום נתגלה לעיני מחזה מחריד: קרעי בשר מגואלים בדם, ובתוך כל אלה מצאתי את אחותי. קראתי בכל כוחי: חנה! חנה! עיניה נפקחו לרגע, הצליחה עוד להוציא מפיה את המלה: הצילו!, ושוב עצמה את עיניה. הוצאתיה מתחת לעיי המפולת בתקווה שעודנה בחיים. לא שמתי לב לכך, שבשעת מעשה נגעתי בכתפה הפצועה של טונציה פסלר, שהפליטה רק: „אל תכאיבי לי", ומתה מיד. איש לא נמצא סביבי, בכול רק הרס ומוות. בכוחותי האחרונים גיררתי את חנה אל המרתף הקרוב. יוסף שכטר, ידיד משפחתנו, הופיע ממקום סתר ועזר על־ידי.

במרתף מצאתי עוד כמה אנשים וביניהם את יצחק אחי. התחלתי לטפל בחנה הפצועה. קרעתי את כותנתה מעליה ושפשפתי אותה, והיא רק משכה בשערותי מרוב כאב. ראיתי בכך סימן חיים ולא היה קץ לאושרי. לא הבחנתי בכך, שפצעה העיקרי היה בגבה. העברנו אותה אל הבית שפונה על־ידי חיל המצב הגרמני, שבו רוכזו כל הפצועים. כל אותו הלילה עוד הראתה סימני חיים. לפנות בוקר נפתח הפצע וזרם דם פרץ מתוכו. שאגה פרצה מפי: עזרוני! בעיר זרם ועבר הצבא הרוסי, ולא היתה אפשרות להשיג רופא. יצחק הסתכן והביא רופא אוקראיני. הרופא הזריק לה זריקה, ועד היום מענה אותי המחשבה, שמא אותה זריקה היתה זריקת־מוות...

הבית היה מלא חללים ופצועים, והזעקות בקעו עד לב השמים. על ידי נמצא ברצי גליק, כשהוא מטפל בילד בן שנתיים מבני משפחתו ואשתו מוטלת מתה לפניו. רבים מן המתים היו חרוכים. כולם נקברו בקבר־אחים. כך ראינו בעינוייהם ובמותם של בני משפחתנו היקרים גם ברגעים האחרונים לפני בוא השחרור המקווה.

אברהם גולדהאבר

כיצד ניצלתי מהשמדה

כשפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה ביום 21 ביוני 1941, גייסו הרוסים את כל בני־הנוער לצבא. אני הצלחתי להישאר מחוץ לגיוס, הואיל ואיש לא יכול היה למלא את מקומי בעבודה שבה עבדתי. מיד לאחר נסיגת הצבא הרוסי ביום 6 ביולי 1941 התחילו התנפלויות האוקראינים על היהודים שחיו בכפרים, ואלפי יהודים נרצחו והומתו במיתות משונות. בסביבדובה, כפר ליד טלוסטה, נרצחו היהודים וגופותיהם נגזרו לגזרים, ואיש אינו יודע עד היום היכן נטמנו עצמותיהם. באולאֲשקובצה נמצאו 15 יהודים טבועים בנהר סאֶרט. בכל הכפרים מסביב לא נשאר אף יהודי אחד. כן נרצחו בחורים יהודים רבים שברחו מן הצבא הסובייטי; יד המרצחים השיגה אותם בדרך לביתם. גם בטלוסטה עצמה הורגש אי־שקט. ארבעה ימים לא העז איש לצאת מפתח ביתו, וכולם התחבאו בחורים ובסדקים. רק הודות להתערבותו של הכומר המקומי עבר הכול בשלום. כך חיינו חיי פחד עד אוגוסט 1941.

ביום 3 באוגוסט 1941 הביאה המשטרה העירה מספר רב של יהודים מהונגריה, שגורשו מביתם וממקומות מושבותיהם. בעיר נוצרה צפיפות איומה — חמישה־עשר עד עשרים איש נאלצו להצטופף בחדר קטן. גם צרכי־אוכל התייקרו; הנוצרים לא רצו למכור מאומה. והמשטרה גם היא הפריעה להם. אף־על־פי כן לא היה המצב רע ביותר, כיוון שהגרמנים לא היו אז עדיין בעיר, ועם הצבא ההונגרי אפשר היה להסתדר.

ביום 1 בספטמבר 1941 הודבקו מודעות בעיר על מתן תוקף לחוקי נירנברג במקומנו. וכך היה דבר ההודעה: כל יהודי חייב לשאת על יד ימינו סרט לבן עם „מגן־דוד" כחול; ליהודים אסור לסחור, וכן אסור להם לקנות מ„ארי"; ליהודי אסור ללכת ברחוב הראשי; ליהודי אסור להיראות ברחוב אחרי שעה שש בערב. וכו' וכו'. הוקם „ועד יהודי" („יודנ־ראַט") ואורגנה משטרה יהודית, ועליהם הוטל להשגיח על קיום התקנות החדשות.

ביום 13 בספטמבר אספו את כל היהודים ההונגריים והובילו אותם אל מעבר לגבול הרוסי לשעבר, לקאמיניץ־פודולסק. איש מהם לא חזר משם; כך מתו כארבעים אלף

יהודים על קידוש השם. לעיר התחילו באים מזמן לזמן גרמנים, שהיו מכים את התושבים היהודים מכות רצח, והמש־טרה האוקראינית עזרה להם לא במעט. ראשית כול הוחרם כל הרכוש היהודי. נעשו חיפושים בכל בית יהודי וכל דבר בעל ערך הוצא מתוכו: רהיטים, חליפות וכל מיני בגדים, ואפילו לבנים. ביום 25 בנובמבר קיבל ה„יודנראַט" פקודה לספק 200 יהודים לעבודה במחנות לעבודת־כפייה. גם אני קיבלתי פתק, שבו נצטוויתי להתייצב כדי להישלח למחנה־עבודה, אולם התחבאתי בעוד מועד, כי ידעתי שצפוי לי שם מוות בטוח. שלושה שבועות הסתתרתי אצל נוצרי מבין מכרי. באותו זמן נצטוו היהודים למסור לשלטונות כל כסף וזהב שהיה ברשותם, וכן גם את פרוותיהם.

בנובמבר 1941 התחילו להגיע ידיעות על „אקציות" שנערכו בערים הסמוכות. ביום 4 בדצמבר התקיימה ה„אקציה" הראשונה בהורודנקה. למעלה מאלפיים יהודים הובאו אל אחד היערות שבקרבת הדנייסטר ושם נורו. ביום 18 בנובמבר קרה אותו הדבר בזאלשטשיקי. שם נפלו קרבן 1600 יהודים. אצלנו בטלוסטה שרר באותו זמן שקט יחסי. קרו אמנם מקרי רצח בודדים, אך „אקציות" המוניות לא נערכו אז עדיין בעירנו. אולם הידיעות על ה„אקציות" בערים הסמוכות הגבירו את המתיחות, והיהודים חיו בפחד מתמיד. אז התחיל כל אחד לחפור לו „בונקר", מחילה תת־קרקעית שיוכל להסתתר בה בשעת הסכנה.

ביום 10 במרץ 1942 שוב התחילו חוטפים יהודים לשם משלוח למחנות־עבודה. בערים אחרות באזורנו התחוללו בתקופה ההוא „אקציות" המוניות: בטשורטקוב, בבּורשטשוב ובבוטשאטש, ובפעם השנייה בהורודנקה. באפריל 1942 באו לעירנו שרידי היהודים מזאלשטשיקי, לאחר שעירם נעשתה „יודנפריי" — נקייה מיהודים. לנו נתנו הגרמנים מנוח מאפריל עד ספטמבר 1942. היו באים לעיתים קרובות אל ה„יודנראט" בעניין „הזמנות" שונות ומשונות, אך לא נערכה כל „אקציה". אך באותו פרק זמן היו לנו אנשי־גסטאפו משלנו — אנשי ה„יודנראט" וה„אורדנונגסדינסט". אלה התחילו גובים מיסים, עורכים חיפושים ונוטלים את השארית שהשאירו הגרמנים. המשטרה היהודית היתה מכה לפעמים עד כדי התעלפות ואבדן ההכרה.

כיוון שחששו מפני ההליכה למחנות־עבודה, התחיל כל אחד לחפש לו אפשרות להסתדר בעבודה באופן פרטי. היו מקרים, שלא זו בלבד שוויתרו על השכר, אלא שילמו כסף למי שהסכים לקבל לעבודה. כאן ניתנה לאנשי ה„יודנראט" הזדמנות לצבור הון רב, תמורת הוצאת „לגיטימאציות" מאת משרד העבודה. המצב הכללי בעיר היה אז בכל רע. אנשים התהלכו נפוחי רעב. היו מסתפקים בארוחה של תפוחי־אדמה פעם ביום, ועל לחם אי־אפשר היה אפילו לחלום.

ביום 6 בספטמבר 1942 קמה לפתע בהלה ברחוב. בעד החלון ראינו יהודים רצים. ונשמעו צעקות ובכי תינוקות. ראינו את המשטרה ואנשי ה„אורדנונגס־דינסט" היהודיים חוטפים יהודים ברחוב — הנה היא ה„אקציה"! ירדנו מיד ל„בונקר" והסתתרנו. באותו יום נחטפו כחמש מאות יהודים ונשלחו ברכבת — לאי־שם. השם הרשמי שניתן לפעולה זו היה „איבערזידלונג" (העברה), אך אנו כבר ידענו שהנשלחים מובלים למוות.

ביום 5 באוקטובר באו לפתע מאתיים גרמנים ואנשי משטרה, והתחילה „חתונה" אמיתית. 150 יהודים נורו בעיר ועוד 1100 נשלחו ברכבת. אז נפל גם הקרבן הראשון מבני משפחתנו. אמי החורגת לא רצתה להסתתר ב„בונקר" והוצאה מן הבית. כשחזרנו הביתה אחרי ה„אקציה", מצאנו שם הרס וחורבן. הכול נשדד ונשארו רק ארבעת הכתלים. גם הקירות והרצפות נופצו במקומות רבים, מפני שחיפשו בהם „בונקרים" ומקומות מחבוא. יהודים רבים נסחבו החוצה מתוך ה„בונק־רים", לאחר שהמשטרה היהודית גילתה אותם שם. מחזות איומים התרחשו בבונקרים. אמהות חנקו במו ידיהן את ילדיהן, פן יגלו על ידי בכיים וצעקותיהם את מקומות המחבוא.

הטבח נמשך עד שעה שבע בערב. אותו הדבר התרחש למחרת בבורשטשוב ובאוזיראן. אחרי ה„אקציה" העבירו אל עירנו את שרידי היהודים מכל המקומות הללו. חשבנו שאחרי זה יניחו לנו לפחות כמה ימים, אך לא כן היה הדבר. יום־יום היו באים אלינו כשהם שיכורים, והיו מתנפלים על קומץ היהודים שנותרו. יום־יום נפלו 15—20 קרבנות. ביום 3 בדצמבר 1942 נורו 40 יהודים. מעשי־רצח אלה נמשכו עד 15 בדצמבר 1942. בחמשת הימים שבין החמישה־עשר והעשרים לדצמבר שוב חטפו אנשים למחנות־העבודה. הפעם עלה להם הדבר בקלות יתירה: יהודים התנדבו ללכת למחנות־עבודה, כי ראו שאין כל הבדל בדבר. כאן או שם — את חייהם לא יוכלו למלט.

בגלל השלג הרב והקרה העזה ששררה בחוץ נראו אז הגרמנים רק לעיתים רחוקות. אך לעומת זאת התחילה מגיפת הטיפוס מפילה חללים. ואין כל פלא בדבר. היו מתגוררים בצפיפות, עשרים איש ויותר בחדר קטן. בכל מחוז טארנופול היו רק ארבע ערים שנותרו בהם יהודים: בורשטשוב — 3000 יהודים, בוטשאשט — 5000, קופיטשינצה — 4000, טלוסטה — 6000. והנשארים בחיים היו צפויים בכל רגע לגורל אחיהם שנספו. ראש הגסטאפו התבטא פעם: אם יצליח יהודי להישאר בחיים אחרי האחד בינואר 1943 — הריני מוכן להסיר כובעי בפניו! כולנו ציפינו לנס. ראינו שאין תקווה לסיום מהיר של המלחמה. רבים ניסו לברוח לרומניה, אך רק מעטים מהם הצליחו להגיע שמה. רובם נורו ונרצחו בדרך.

המגיפה התפשטה בעיר במהירות רבה, ולא היה בית שלא היו בו חולים אחדים, שלושה, ארבעה ואפילו חמישה חולים. יום־יום מתו עשרה או חמישה־עשר איש מבין חולי הטיפוס, אך איש לא התרשם מזה. כמעט כל אחד ביקש את נפשו למות, ומוטב היה למות מיתה טבעית. כך עברו החודשים ינואר ופברואר. בתקופה ההיא לא נערכו אקציות, בגלל המגיפה, אולם הגרמנים מצאו להם דרך אחרת. יום־יום חטפו אנשים מהרחוב; כל מי שיצא מפתח ביתו נחטף והובל לאי־שם, עד היום הזה. במשך שישה ימים נחטפו בדרך זו כחמש מאות איש. במארס רפתה המגיפה במקצת. כפי שנמסר מטעם ה„יודנראט", מתו במגיפה 1400 איש במשך שלושה חודשים. בעיר נותרו עוד למעלה מארבעת אלפים יהודים.

באפריל 1943 שוב נודע על „אקציות" חדשות שנערכו בערים אחרות. גם לנו נודע שעומדת להיערך „אקציה" בעירנו ביום 8 באפריל. הפעם לא ראינו כל תועלת בכך להסתתר בבונקרים, ועל כן התחילו לברוח אל היערות. גם אני ברחתי יחד עם אבי ואחי אל אחד היערות, במרחק שמונה קילומטר מן העיר. למשטרה האוקראינית נודע שנותרו בעיר יהודים מעטים בלבד, והם הודיעו על כך בטלפון לגסטאפו. השמונה באפריל עבר בשקט, ללא כל מאורע. שהינו ביער שלושה ימים, וכשראינו כי שורר שקט בעיר, התחילו האנשים חוזרים לבתיהם אחד־אחד. היינו בטוחים שהדבר עוד יתרחש, אך לא ידענו אימתי. ביום האחד במאי 1943 קיבל ה„יודנראט" פקודה לספק אלף איש בעלי כושר־עבודה למחנות־העבודה שבחוות. העבודה כשלעצמה לא הרתיעה אותנו, חששנו רק שמא מסתתרת כאן תחבולה חדשה להפיל אותנו בפח. משום כך לא הלך איש להירשם. אז לקח ה„יודנראט" לעזרה את המשטרה האוקראינית, והתחילו חוטפים כל אדם שנזדמן להם. חטיפות אלו נמשכו יומם ולילה. עד העשרים למאי נחטפו בדרך זו כאלף יהודים. בעיר נותרו עוד כשלושת אלפים ושלוש מאות יהודים.

ביום 25 במאי 1943 הגיעה לעיר רכבת עם עשרים קרונות ריקים. היינו בטוחים שהקרונות נועדו בשבילנו, ושוב ברחנו והתפזרנו ביערות. העשרים ושישה במאי עבר בשקט. אור ליום 27 במאי, בשעה שלוש לפנות בוקר, הגיעו ארבע מאות גרמנים ושוטרים אוקראיניים ופתחו בטבח איום. 300 יהודים שניסו לברוח נורו ונהרגו ברחובות העיר. אלפיים איש נאספו ורוכזו על מגרש גדול בעיר. חמישים איש הועמדו לכרות בורות בבית־הקברות. אחר־כך הובלו האנשים לבית־הקברות בקבוצות של מאה איש כל אחת, שם הפשיטום ערומים, ירו בהם והניחו את הגוויות אחת על אחת. את הילדים השליכו לתוך הבור כשהם חיים עדיין. נוצרים שהיו עדים למחזה מספרים, כיצד אנשים הלכו למוות מתוך אדישות גמורה. היו רבים שדעתם נטרפה עליהם ופצחו בשיר, מתוך טירוף. כשכילו מלאכי החבלה את מלאכתם, הסתלקו מן העיר ואמרו: עדיין לא גמרנו הכול, עוד נשוב הנה. שלושה ימים לאחר זה רתח דם הנרצחים כמו בקלחת, והיה מבצבץ ומפעפע כמו מתוך יורה רותחת.

למחרת ה„אקציה" חזרנו העירה. ברחובות העיר לא נראתה נפש חיה, פרט לאלה שעסקו באיסוף גוויות ההרוגים. בעיר נותרו אז רק כאלף יהודים. באחד ביוני 1943 הוכרחו כל היהודים הנותרים להצטופף בשני רחובות. איש לא הורשה לצאת מתוך ה„רובע היהודי", ושום נוצרי לא הורשה להיכנס לתוכו. שוב התחיל הרעב להציק לנו, אך לא לזמן רב.

באותו זמן נערכו יום־יום „אקציות" בשאר שלוש הערים הקרובות. במשך ארבעה ימים נעשתה כל הסביבה „יודענפריי". היה זה כבר השלב האחרון של החיסול. כבר התחילו תרים אחרי שרידי היהודים שנמלטו ליערות, והיו חותכים את האנשים בכידוניהם. יום־יום היינו חוששים, פן יגיע גם אלינו מיבצע החיסול. שוב אי אפשר היה לברוח היערה, כי המשטרה שמרה על הרובע היהודי. איבדנו כל שארית של תקווה, והיינו יושבים ומחכים למוות. שוב התחיל כל אחד משתדל להשיג עבודה בחוות החקלאיות, אם כי גם זו היתה רק מעין „זריקה", השגת „ארכה" לכמה שבועות נוספים. הצעירים התפזרו כולם ונותרו רק זקנים וילדים. הורים עזבו את ילדיהם ובנים את הוריהם, כי לא היתה כל ברירה אחרת. כל אחד חשב על עצמו. וגם אני הייתי נבוך ומיואש, כי הוטל עלי לעזוב את אבי לבדו. ביקשתי מאת ה„יודנראט" שיניחו לו ללכת אתנו, אך ללא הועיל.

ביום שבת, 5 ביוני הרגשנו כי הקרקע בוערת מתחת לרגלינו, כי נותרו לנו רק דקות ספורות להציל את נפשנו. התהלכתי כמטורף. התייעצתי עם אבי מה לעשות, והוא אמר לי ולאחי: לכו אתם! אתם עודכם צעירים, ואני את מרבית חיי חייתי כבר. לכו, ויהי אלוהים בעזרכם! בכל זאת החלטתי להישאר, ויעבור על כולנו יחד מה שיעבור! ונשארנו...

ביום א׳, 6 ביוני, בשעה עשר לפני־הצהרים, הלכתי שוב אל ה„יודנראט", שמא יאותו בכל זאת להניח לאבי ללכת אתנו יחד. ולפתע — יריות... ויהודים רצים מכל עבר... יצאנו החוצה, והנה אנו מוקפים גרמנים ואנשי משטרה. הדבר התחיל לפתע פתאום. לרוץ הביתה שוב אי אפשר היה. אחי ואני התחלנו רצים בשדות; הכדורים שרקו מסביב לראשינו, ולא אחת נתקלנו בגוויות שותתות דם של אנשים שנורו. סוף סוף הצלחנו לפרוץ את מעגל המוות. עברנו מרחק של ארבעה קילומטר, הגענו אל מחוץ לעיר והסתתרנו בשדה. שמענו ברורות את קול היריות והצעקות מן העיר, שמענו כל מטח של מכונת־ירייה, וגם רימוני־היד שנזרקו אל תוך הבונקרים. ועם כל ירייה עובר רעד בלב — שוב מצאו כמה יהודים את מותם... לא יכולתי לשבת תחתי. האם נמצא עוד את מישהו בחיים כשנשוב העירה?

היריות נמשכו עד שעה מאוחרת בלילה. לפנות בוקר פניתי ללכת העירה, בלי שים לב לסכנה. מחזות אימים ראיתי בדרך. אנשים מוטלים בשלוליות דם... ואת פניהם אין להכיר, מחמת כדורי דום־דום שפגעו בהם. מהם עוד התענו בייסוריהם וביקשו שיעשו עמהם חסד וימיתום. הגעתי העירה ובלב רועד נכנסתי הביתה. בחדר ליד המיטה היה מוטל הרוג אחד. בחדר השני לא היה איש. רצתי החוצה אל הרחוב ושאלתי את אנשי ה„יודנראט", אם לא ראה איש מהם את אבי, אך איש מהם לא ראה ולא ידע. התחלתי מחפש בין ההרוגים ברחוב, אך גם שם לא מצאתיו. והנה עליתי אל העלייה, ושם ראיתי את המחזה אשר כה יגורתי מפניו... אבי היה מוטל מת, פניו כלפי מטה, וגבו נקוב בכדור. עיני חשכו וראשי עלי סחרחר. רגלי כבדו ובקושי נשמעו לי. יצאתי לחפש את אחי, אך בשובנו לא מצאנו עוד את גוויית אבינו, כי לקחוה משם.

באותו יום ניספו כתשע מאות יהודים. נשארו רק מעטים ובודדים, שהצליחו להימלט. את מאה היהודים הנותרים אילצו ללכת לטשורטקוב עוד בו ביום, ובדרך חיסלו אותם. כך נהיתה טלוסטה „יודענפריי" — מטוהרת מיהודים. אני ואחי פנינו אל החווה ליסובצה ונשארנו שם.

אך גם במחנות־העבודה לא ניתן לנו לשקוט זמן רב. ביום 23 ביוני 1943 הוקף המחנה בסבידובה, וחמש מאות יהודים נורו שם למוות. איש לא הצליח להימלט. לשמע הידיעה הזאת קמה בהלה אצלנו בצריף. האנשים התחילו להתפזר, כי

ראו שגם במחנות אין כל ביטחון. הייתי נתון במבוכה — לאן אלך, בלי פרוטה בכיס? אם נברח היערה — שם צפוי מות־רעב. אך למעשה לא היה כל הבדל בדבר, גם פה וגם שם היה צפוי לנו המוות. אחי לא רצה ללכת היערה, וגם לא דיברתי על לבו כי יעשה זאת, כי לא ידעתי מה עדיף. קמתי איפוא והלכתי לבדי, אם כי הדרך עצמה היתה בחזקת סכנה.

שעה שעברתי את היער וויאָזשבּוֹבה, נכנסתי אל בית אשה נוצריה לבקש מעט מים. ראיתי שהיא מרחמת עלי ומשתתפת בצערי, על כן עמדתי ותיארתי לה את מצבי. היא יעצה לי להישאר ביער, והיא מוכנה לכלכלני. כך הסתובבתי יחידי ביער כשלושה שבועות. ביום 18 ביולי שמעתי קול יריות. הייתי בטוח שהיריות באות מאחד המחנות. ואמנם, לא טעיתי. בשארשנוביץ, במחנה שיפּובצה, נורו מאתיים יהודים. רק חלק זעיר מבין יושבי המחנה הצליח לברוח. למחרת קרה אותו הדבר בשאר המחנות. ביקשתי מן האשה, שתלך אל מחנה ליסובצה לראות מה שלום אחי, אולם היא פחדה ללכת.

לאחר שחוסלו המחנות, התחילו מקיפים את היערות, כך שגם ביער לא היו החיים בטוחים. אז כריתי לי בור ביער, שני מטרים אורכו, מטר רוחבו ושמונים סנטימטר קומתו. לעמוד לא יכולתי בו, ונאלצתי לשכב כל הזמן. שרידי היהודים, שנמלטו מן המחנות שחוסלו, התרכזו בשני מחנות: כמאה איש במחנה ליסובצה וכשמונים איש במחנה הוֹלוּבטשינצה.

באותו זמן התחילו נראים פרטיזאנים רוסיים ביערות שבסביבה. התחילה עונת החורף הקשה. הגרמנים היו באים לעיתים קרובות לערוך חיפושים ביער, ויהודים רבים נתגלו ונמצאו. גם הדרך אל בית האשה הנוצריה, שממנה קיבלתי את כלכלתי, היתה בחזקת סכנה, אך לא היתה בידי כל ברירה. למזלי לא נתפסתי. כך נשארתי בחיים עד בוא יום השחרור במארס 1944.

קטעים מתוך היומן ביער

יום ד׳, 25 באוגוסט 1943. בלילה לא עצמתי עין. כל גופי פצע וחבורה. זה החודש השלישי שלא החלפתי את כותונתי. היום קיבלתי עתון, ונודע לי שהאנגלים כבשו את סיציליה. ביער שוררת קרירות. החורף מתקרב — ואני ערום ויחף. מאת האשה הנוצריה לא אוכל לבקש דבר. היא עצמה ענייה, והיא מחלקת את פת לחמה האחרונה ללא כל תשלום.

יום ה׳, 26 באוגוסט 1943. מאוד לא נעים ללכת ולקבל את מנת האוכל. זה החודש השלישי שאני מקבל את מזונותי, ללא כל אפשרות של תגמול. האשה הביאה לי כותונת משל אחיה, וכן איפשרה לי להתרחץ היטב.

יום ו׳, 27 באוגוסט 1943. בדרכי אל בית האשה פגשתי קבוצת פרטיזאנים. הם לא נגעו בי לרעה, רק אמרו לי להסתתר היטב, כי לא יארך עוד הזמן עד בוא השחרור. רציתי להצטרף אליהם, אך הם לא הסכימו לכך.

יום א׳, 29 באוגוסט 1943. לילות שלימים אינני ישן. מרוב הרהורים יומם ולילה, תוקפים אותי כאבי־ראש וסחר־חורת לעיתים קרובות. הלב פועם בחוזקה והעצבים מתוחים ביותר.

יום ג׳, 31 באוגוסט 1943. בהולובטשינצה נורו שני יהודים, שנמצאו מסתתרים בבית נוצרי.

יום ו׳, 3 בספטמבר 1943. בשעות הבוקר שמעתי קול יריות ביער, ממרחק לא־רב. קרוב לוודאי שהיער הוקף. בלילה ירא אני לצאת וללכת אל בית האשה, אך נאלץ אני ללכת, כי נשארתי ללא טיפת מים. היא מספרת לי שהגרמנים גילו ביער חמישה יהודים והמיתום ביריה. אני שומע את הידיעה באדישות — לי זה היינו הך...

שבת, 4 בספטמבר 1943. בדרכי אל בית האשה פגשתי בחור יהודי מזאלשטשיקי. בדעתו לברוח לרומניה. הוא מסר לידי 2000 זלוטי, על מנת שהאשה תחליף אותם בעיר לדולרים. קיבלתי ממנו את הכסף, אולם את הבחור לא ראיתי עוד.

יום ג׳, 7 בספטמבר 1943. לא הרחק ממקום מחבואי נורה בחור יהודי. לפי תיאורה של האשה, הרי זה הבחור שמסר לי את כספו. עתה החלטתי להביא אלי את אחי ראובן.

יום ד׳, 8 בספטמבר 1943. שלחתי בידי האשה מכתב אל אחי בליסובצה, ובו הודעתיו שהאשה תבוא לקחתו בשבוע הבא. כן קיבלתי תשובה ממנו.

יום ו׳, 10 בספטמבר 1943. בלכתי ביער בלילה התנפלו עלי בריונים, היכוני ופצעוני ושדדו את כל כספי. רק מאה זלוטי נשארו בידי. עתה אני שרוי במצב של יאוש. קיוויתי שאוכל להיות יחד עם אחי, והנה נשארתי שוב בלי כסף.

יום ג׳, 13 בספטמבר 1943. השגתי עיתון חדש וטרי. מאורעות היסטוריים מתרחשים במהירות הבזק. איטליה נכנעה. הרוסים הגיעו כבר אל נהר הדנייפר. האם נזכה עוד להגיע ליום השיחרור?

יום ד׳, 14 בספטמבר 1943. בבורשטשוב שוב נורו עשרה יהודים.

שבת, 17 בספטמבר 1943. שוב נראו פרטיזאנים בסביבה, אך לא רוסים כי אם אוקראינים. לנו, היהודים הנמצאים ביער, הם מסוכנים לא פחות מן הגרמנים.

יום ד׳, 28 בספטמבר 1943. השהייה ביער שוב נעשתה מאוד לא בטוחה. ביער של אוזיראן נורו 50 יהודים, ביער של סקאלאט — 250 יהודים. אך אין לי כל ברירה, חייב אני להישאר כאן.

שבת, 1 באוקטובר 1943. אין כל אפשרות להישאר ביער. הקור קשה מנשוא. במחנה החיים תלויים מנגד בכל עת ובכל שעה. אנשים אחוזי יאוש באים ומתייצבים בתחנת־המשטרה ומבקשים שיירו בהם. רבים טורפים את נפשם בכפם. אם לא תבוא הישועה בקרוב, יאבדו גם היהודים המעטים שנותרו בחיים.

יום ה׳, 13 באוקטובר 1943. גרמנים רבים מתהלכים ביער ותרים אחרי יהודים, להשלמת „המיכסה". כל היום נשמע קול יריות. נוצרים רבים מסגירים את היהודים המתחבאים בביתם.

שבת, 15 באוקטובר 1943. שוב נמצאו ביער ונורו שמונה יהודים. נשארו עוד רק תשעה יהודים מוסתרים ביער הזה.

יום ד׳, 19 באוקטובר 1943. ביער של טקלובקה, במרחק של קילומטר מכאן, נמצאו ונורו שלושה יהודים.

יום ו׳, 21 באוקטובר 1943. בטלוסטה נורו 36 יהודים

שנמצאו מסתתרים בכפרים. טבעת החנק מתהדקת מרגע לרגע. האם נצליח אנו, שארית הפליטה, להחזיק מעמד?

יום ג׳, 1 בנובמבר 1943. הגיעו ידיעות, שהמצב בחזית הוא בכי־טוב. החזית התקרבה כדי 200 קילומטר מאתנו. הישועה קרובה לבוא, אך האם נהיה אז בחיים? ממרחק נשמעים הדי יריות התותחים, ובאוויר מתרוצצים אווירונים גרמניים. מי יתנני עוד כמה שבועות של חיים! ביער קר מאוד, אך אין זה העיקר. הגרוע ביותר הוא, כי בעת שיירד השלג, נהיה אבודים. העקבות בשלג יובילו ישר אל מאורתנו. אך מקווים אנו, שעוד לפני בוא השלג תבוא הישועה.

יום א׳, 13 בנובמבר 1943. עד היום שכבתי ללא אוכל, ועתה נמס השלג. הגרמנים התחילו מחפשים ביערות באופן מדוקדק ביותר, וכל יום נופלים קרבנות חדשים. הסובייטים כבשו את קיוב, והם הולכים ומתקדמים. שוב התחיל הטיפוס מפיל חללים, ואלה שאינם מתים ביריה — מתים במגיפה.

יום ו׳, 18 בנובמבר 1943. זה היום השלישי שהנני שוכב חולה. רגלי נפוחות מרעב, איני יכול לצעוד צעד ואיני יכול ללכת לאכול. במשך כל יום אתמול לא בא אוכל אל פי. אך אין אני רוצה לגווע ברעב, על כן אאזור היום את שארית כוחותי ואלך.

יום ד׳, 23 בנובמבר 1943. מצב בריאותי הוטב במקצת. במחנות המצב הוא בכל רע. הם הולכים ומחסלים את שארית היהודים. כתבתי אל אחי ראובן שיבוא אלי. יהיה אשר יהיה — נהיה שנינו יחד. את מנת המזון שהנני מקבל נחלק לשניים.

יום ה׳, 1 בדצמבר 1943. הבוקר בא אלי ראובן. כל המחנות מתחסלים, והיהודים שנותרו בחיים מתפזרים איש לעברו. בכוונתם, כנראה, לא להשאיר אף יהודי אחד לפליטה.

יום ב׳, 5 בדצמבר 1943. כל היום ירד שלג, אך אין לי ברירה; אני מוכרח לצאת וללכת, ויהי אלוהים בעזרנו...

יום ג׳, 27 בדצמבר 1943. אנו שרויים בתענית זה היום השני, כיוון שאין אפשרות לצאת. אני שוכב ומהרהר, כיצד יכול אדם להתגבר על כל אלה? לשכב בבור אפל, כשהגוף כולו נגוע ומלא פצעים והכאבים קשים מנשוא, הרעב והקור מציקים, ונוסף לכול — הפחד, ואף על פי כן חיים... אנו חיים רק בכוח התקווה, שנצליח אולי להישאר בחיים, אם לא יימשך הדבר יתר על המידה. בינתיים הגיע כבר סוף דצמבר — והישועה עדיין אינה נראית באופק...

שבת, 31 בדצמבר 1943. שוב שמונה קרבנות חדשים. שישה בהולובטשינצה ושניים בטלוסטה.

שבת, 21 בינואר 1944. זה שמונה ימים אני שוכב בחום של ארבעים מעלות. נטפל אלי נגע, „מכה" בצדי, ואני סובל כאבים איומים. איני יכול לא לשכב ולא לשבת, והנני מחייה את נפשי במעט שלג...

יום ד׳, 15 במארס 1944. לא כתבתי במשך כל השבועות האחרונים, כי לא היה כל חדש. יום־יום אותו הדבר — רעב, פחד ומורא. הנוצרים מספרים, כי הסובייטים כבר קרובים, ויש לצפות לבואם בעוד כשבוע. פשוט, קשה לי להאמין בדבר...

יום ב׳, 20 במארס 1944. קול היריות נשמע ברור ומפורש. האמנם אפשרי הדבר? האמנם זכינו אנחנו להישאר בחיים, משלושה וחצי מיליונים של יהודי פולין?

יום ג׳, 21 במארס 1944. היריות מתגברות והולכות. תנועה רבה של אווירונים, גרמניים ורוסיים בעירבוביה. הלב פועם בחוזקה משמחה וציפיה... הנה היא הישועה, שאנו מחכים לה זה שלוש שנים, ומיליוני יהודים לא זכו לראותה...

יום ד׳, 22 במארס 1944. אני שומע קול צעדים. חשבתי — הנה בא קצנו... אולם זו היתה האשה הנוצריה, שבאה לבשרנו כי יכולים אנו לצאת: הסובייטים הגיעו. כך יצאנו מתוך אפלת הבור לאווירו של העולם החופשי.

ר׳ אהרון גולדהאבר, מטובי המורים בעיר, ידע לזרוק מרה בתלמידים ולהמתיק את הלימודים. זכה וצאצאיו נמצאים בארץ.

ר׳ אהרון גאָלדהאַבער, פון די בעסטע לערער אין שטאָט. ער איז געווען אַ שטרענגער, אָבער אַ גע־שמאַקער לערער. ער האָט זוכה געווען — זיינע קינדער זענען אין ישראל.

אליהו אלבין

במחנה העבודה בקאמיונקה

כשפרצה המלחמה בין גרמניה ופולין בשנת 1939 פשטה בהלה בין התושבים היהודים ונתעוררו החששות והפחד מפני פרעות ביהודים מצד האוכלוסיה האוקראינית. הוכרז על גיוס כללי, והאנשים התהלכו נבוכים ואובדי עצות, בלי דעת מה יביא יום המחרת. אולם המצב הזה לא ארך הרבה. תוך שבעה־עשר ימים נסוגו הפולנים, ובעקבות ההסכם בין רוסיה לגרמניה השתלטו הרוסים על גליציה המזרחית כולה. האוכ־לוסיה היהודית נרגעה במקצת, אך עם זאת היו קיימים חששות בנוגע לעתיד. לא ידוע היה כיצד תסתיים המלחמה ובידי מי עוד יפול חבל־ארץ זה שהיינו חיים בו.

החששות נתאמתו והשעה המרה הגיעה כשפרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה. הפחד מפני התנפלויות האוקראינים נעשה ממשי מאוד. והתנפלויות כאלה אמנם נערכו בכפרים שמסביב לטלוסטה וגרמו כמעט להשמדה גמורה של יהודי הכפרים, אך בטלוסטה עצמה לא קרה דבר; הפעם יצאנו ידי חובתנו בפחד בלבד. הראדיו הגרמני הודיע בסיפוק רב, כי בגליציה רצחו האוקראינים למעלה משישים אלף יהודים, בעיקר בכפרים. ואמנם, נכון היה הדבר. היהודים נרצחו באכזריות בכלי־עבודה ונחתכו לגזרים בסכינים שבידי שכניהם האוקר־אינים.

בתקופה הראשונה שפר גורלנו במקצת, כי אזורנו נכבש על־ידי הצבא ההונגרי, שהתנהג פחות או יותר בצורה אנושית. תמורת שלמונים עזרו לנו אפילו להביא לקבר ישראל את היהודים שנרצחו בכפרים. מנוחה יחסית זו נמשכה כשלושה חודשים, ואז התחלף השלטון ועבר לידיהם של אנשי ס.ס. הגרמנים. מיד הוקם „יודנראט" (מועצת יהודים), ולא ארכו הימים ונשלחו מטלוסטה מאה וחמישים איש למחנה־עבודה. כל אחד מן המגויסים לעבודה קיבל צו־גיוס, שבו נדרש להתייצב בתאריך מסוים בטשורטקוב במשרד המחוז. איש לא העז להשתמט. כל המגויסים, ואני ביניהם, התייצבו במועד בטשורטקוב, ומשם הוסענו אל מחנה־העבודה בקאמיונקה.

מקום־הריכוז של המגויסים היה בכיכר הגדולה של חצר הרבי מטשורטקוב. שם פגשנו צעירים מכל הערים שבסביבה, וגם קצת אנשים קשישים. האנשים הסתדרו לפי הערים, ואנשי ס.ס. עם רשימות בידיהם קראו בשמו של כל אחד מן המגויסים. הם הודיעו שעלינו להיות מוכנים לצאת מיד לדרך, כל אחד עם תרמיל־הגב על כתפיו. ואמנם, התחיל מיד המסע אל תחנת הרכבת. כבר בראשית המסע ראינו, שאין זו סתם יציאה לעבודה על מנת לחזור הביתה בתום שישה שבועות, כפי שהובטח לנו על־ידי ה„יודנראט". למן הרגע שאנשי הס.ס. קיבלו את הפיקוד עלינו התחילו חולקים לנו מלקות באלות־גומי על כל פיגור קל בשעת הצעדה. רוב המלקות נפלו בחלקם של הקשישים, שלא היה בכוחם לצעוד בקצב הנדרש. כך צעדנו אל תחנת־הרכבת וראינו בלב רועד, כיצד מכים אנשים על לא עוול בכפם.

בתחנת־הרכבת כבר עמדו קרונות־משא מוכנים בשבילנו. מיד נצטווינו להיכנס חיש־מהר לתוך הקרונות, ושוב הוכו כל אלה שלא הספיקו לבצע את הפקודה במהירות הדרושה. גם כלבים גדולים היו שם, שעזרו לנוגשים להבהיל אותנו אל תוך הקרונות, כך שכל אחד מאתנו הרגיש עצמו מאושר בהיותו בתוך הקרון פנימה. האנשים הוכנסו אל הקרונות בצפיפות רבה, אי־אפשר היה בכלל לשבת וכולנו נאלצנו לעמוד כל הדרך. כך נסענו עד שהחשיך היום. לפתע נעצרה הרכבת בדרכה. דלת הקרון נפתחה, ושני אנשי ס.ס. פרצו לתוכו והתחילו מכים בלי רחמים. את המהלומות ספגו כמובן האנשים שעמדו בקרבת הפתח. אני עמדתי במקרה בקצה השני של הקרון. לאחר זה נשמעה הפקודה, שכל מי שנמצא ברשותו דבר של ערך — כסף, שעון, סבון, ואפילו צורכי־אוכל — חייב למסור אותו ליד אנשי הס.ס. אלה שעמדו בקרבת־מקום מסרו באמת כל מה שהיה ברשותם, האחרים גם הם נתנו משהו, ואז עזבו אותנו אנשי הס.ס. לאחר שנפרדו מאתנו במהלומות נוספות. כך נהגו גם בשאר הקרונות. כאשר תמה פעולת־השוד, נסגרו שוב הקרונות והמסע נמשך. לא ידענו לאן נוסעים, אך על־פי התחנות שבדרך ראינו שמסיעים אותנו בכיוון לטארנופול. נסענו עד שעה מאוחרת בלילה. האנשים עיפו מאוד מן העמידה הצפופה, אך לא היתה ברירה. נוסף לכך שרר קור איום וירד שלג בחוץ, דבר לגמרי לא רגיל בתקופה זו של השנה, 15 בנובמבר.

בשעה שלוש לפנות בוקר נעצרה הרכבת בקרבת אחת התחנות, אך לא ניגשה אל התחנה. הדלתות נפתחו ואנשי הס.ס. קידמו פנינו במהלומות ובצעקות: לצאת מיד ולרוץ למטה. רצנו במורד ההר, מלווים מהלומות וגערות של אנשי ס.ס. ושוטרים אוקראיניים ונרדפים על־ידי כלבי המשטרה.

הדרך במורד ההר היתה מכוסה שלג וקשה היה ללכת בה, וכל מי שכשל ונפל הוכה עד מוות על־ידי אנשי הס.ס. והשוטרים האוקראיניים, שניצבו לאורך כל הדרך במרחק של כמה מטרים זה מזה. כשהגענו למטה קידמה את פנינו כנופיה חדשה של בריוני ס.ס. במטר מהלומות של מקלות־גומי וציוו עלינו להסתדר בשורות של ארבעה ולצעוד אל המחנה. כך צעדנו, מוכים ופצועים ונאנקים ממכאוב, מרחק של ארבעה קילומטר אל מחנה־העבודה קאמיונקה הידוע לשימצה.

בכניסה למחנה עמדו שני אנשי ס.ס. ושני שוטרים אוקראיניים ומנו אותנו, שוב בלוויית מהלומות. במחנה עצמו היתה ההנהגה בידי יהודים. המפקד היה מר קאלץ, יהודי גרמני בעל אופי טוב למדי, וסגנו היה אחד בשם ישראליק, שלא היה בו כלום ממידת הרחמים של בן־ישראל. הראו לנו את הצריפים שבהם היה עלינו לישון. בצריפים נמצאו כבר אנשים שהגיעו לפנינו, כולם ממחוז טארנופול. פחד נפל עלינו בראותנו את האנשים מתהלכים בפנים חבושות, רובם פצועים בראשם ובפניהם. שאלנו לפשר הדבר, והוסבר לנו, שאין זה מחנה־עבודה לשישה שבועות, אלא מחנה־מוות,

שממנו אין איש יוצא בעודו בחיים. כאן מכים בלי הרף: בשעת היציאה לעבודה מונים ומכים, כשחוזרים מן העבודה מונים ומכים, שלא לדבר על העבודה עצמה. ישראליק הראה לנו את מקומות משכבנו — ארבע מיטות־עץ זו על־גבי זו, כל אחת לשני אנשים. שכבנו לישון, אך איש מאתנו לא יכול היה להירדם מרוב התרגשות ודאגה לעתיד.

*

בשעה חמש לפנות בוקר כבר הבהילו אותנו החוצה אל המיסדר. בשעה שבע הגיעו קציני הס.ס. והתחילו לבדוק אם כולם נמצאים במקום, לפי הרשימות. ממילא אי־אפשר היה לברוח משם, כיוון שהמחנה היה מוקף גדר־תיל מחושמלת. הדבר נמשך עד שעה אחת־עשרה, ובגמר המיפקד שוב באה הפקודה למסור כל סכום כסף או שעון הנמצא ברשותנו, תוך איום בעונש־מוות בירייה לכל מי שלא יציית לפקודה. מסתבר שאיש לא העז להמרות את הפקודה ומסר כל מה שנותר בידו, בין במטבע מקומי ובין במטבע זר. כל זה נמשך עד שעה שתיים בצוהריים. לאחר זה נצטווינו להסתפר ולהיות מוכנים לצאת לעבודה למחרת, אחרי המיסדר.

כך עבר עלינו היום הראשון במחנה. בחוץ שרר קור חזק וירד שלג רב, וגם בצריפים היה קר מאוד. בכל צריף עמדו שמונה תנורי־ברזל, אולם הם עמדו שם רק לראווה, למען יראו אותם נציגי הצלב האדום בבואם לסקור את התנאים במחנה־העבודה. פעמיים ביקרה משלחת של הצלב האדום במחנה בתקופה ששהיתי בו, אך איש מאתנו לא ההין לגשת אליהם ולספר להם על סבלותינו, על המכות שאנו סופגים בכל פעם בבואנו ובצאתנו ועל מנת האוכל הזעומה, שאינה מספיקה לקיומו של אדם. הם ראו יפה מה מצבנו, אולם גם הם לא העזו לשאול שאלות.

הגיע היום השני לשהותנו במחנה. שני אנשי ה„אורדנונגס־דינסט" (שוטרים יהודיים), שהיו סרים למשמעתו של ישראליק, נכנסו בשעה ארבע לפנות בוקר אל הצריף, העירו אותנו בקול צעקה ושריקה ופקדו עלינו לצאת ולקבל את „ארוחת־הבוקר". היה שם מטבח אחד לאלף־וחמש־מאות איש, ועד שהגענו אנו החדשים אל המטבח כדי לקבל את ספל הקפה, כבר עמד שם תור ארוך עד לאין קץ. ממילא לא הספיק הקפה לכולם, ובשעה שש היה עלינו להופיע במקום המיסדר. מפקד המחנה ועוזריו נמצאים כבר במקום, והם פוקדים עלינו להסתדר בקול צעקה וגערה, עד כי אימה נופלת עלינו.

בשעה שמונה הופיעו אנשי הס.ס. לקבל את האנשים לעבודה. חילקו אותנו לכל מיני עבודות, שכל אחת מהן היתה קשה ומפרכת. אני נשלחתי לעבודה במחצבה, במרחק עשרה קילומטר מן המחנה. המחצבה נמצאה בתוך יער ועבדו שם גם עובדים לא־יהודים, אולם אלה עבדו בתנאים אנושיים. הם קיבלו גם שכר וגם אוכל, ואילו אנו היהודים לא קיבלנו כלום כל היום, פרט למכות ומהלומות. היו גם עבודות אחרות, כגון סחיבת פסי־ברזל ואַדני־עץ לסלילת מסילת־ברזל, או עבודה בסלילת כבישים, וגם אלה היו עבודות קשות מאוד. העובדים בסלילת הכבישים חייבים היו לשבת בקור על מקום אחד ולעסוק בניפוץ האבנים, וכך היו רבים מהם מצטננים. אחרים הובילו את האבנים במריצות, וכוחותיהם נתדלדלו מעבודה קשה ללא מזון מספיק. גמרתי בדעתי, כי מוטב לי לעבוד בעבודה קשה מלהיות צפוי להצטננות בעבודה קלה יותר, ואיכשהו הצלחתי להתגבר ולהחזיק מעמד. היו כאלה שלא החזיקו מעמד וגוועו ממש ברעב.

לעבודה הובילו אותנו אנשי המשטרה האוקראינית, ובשעת העבודה השגיחו עלינו אנשי ס.ס. ושוטרים אוקראיניים, ונוסף לכך שמרו מסביב כלבים גדולים, לבל יוכל איש מאתנו להימלט. עייפים ויגיעים, רצוצים ופצועים, הוחזרנו כל יום אל המחנה. היו כאלה שלא עצרו כוח ללכת, ואז לקחנו אותם בין שניים מחברינו, לבל ירגישו הרוצחים בכך, שאין ביכולתם ללכת. ובכניסה למחנה עמדו שני אנשי ס.ס. ושני שוטרים אוקראיניים וספרו ומנו את הנכנסים, ושוב בלווית מכות נאמנות. לאחר ששבנו אל המחנה, הוצרכנו ללכת אל המטבח ולקבל את ספל המרק לארוחת הערב. המרק הוכן משעועית וגריסים עם מעט בשר, אולם היה זה בשר של פגרי־סוסים, שכל האוכל ממנו היה לוקה מיד בשלשול. בסופו של דבר פשטה מגיפת־הטיפוס בין עובדי המחנה, והאנשים התשושים לא יכלו להתגבר עליה. את החולים היו מוציאים אל הפרוז־דורים, ושם גוועו רבים מהם ברעב ובעינויים. את מנת הלחם היו מחלקים בשעה עשר בערב, ככר לחם לעשרים איש, וכל אחד אנוס היה להסתפק במנה של שמונים גראם ליום. בתנאים איומים אלה הצטמצם מספר העובדים מיום ליום, וכעבור זמן קצר נשארה רק המחצית מן האנשים שהובאו, אולם במקומם הובאו מדי פעם עובדים אחרים. היו רבים שפדו את עצמם תמורת כסף רב, בתיווכו של ה„יודנראט". השיחרור מן המחנה היה עולה משמונת־אלפים עד עשרת־אלפים זהובים לאיש, ואנשים מסרו את פרוטותיהם האחרונות כדי לשחרר את אביהם או את אחיהם ממחנה־המוות. פעם הודיע ה„יודנראט", כי במשך חודש אחד קיימת אפשרות לשחרר אנשים מן המחנה בזיל־הזול, תמורת אלף זהובים בלבד. באותו זמן כבר כלתה הפרוטה מן הכיס אצל מרבית האנשים, אולם כל מי שהיתה לו אפשרות כלשהי עשה מאמצים נואשים והשיג את הסכום הנדרש ומסרו ל„יודנראט". בסופו של דבר הלך כל הכסף הזה לאיבוד, כי איש לא שוחרר תמורתו. כך מצא לו ה„יודנ־ראט" מדי פעם בפעם אמתלאות שונות להוציא כסף מידי התושבים היהודים ולהשתמש בו להצלת חבריו.

*

לא רבים האנשים שניצלו ממחנה קאמיונקה ונשארו בחיים. כאן בארץ נמצאים אחדים מטלוסטה, שהיו עדי־ראייה לכל מה שהתרחש במחנה ההוא, אולם ספק אם יש בכוחו של אדם לספר ולתאר כל מה שראה שם וכל מה שעבר עליו. כל שעה וכל יום היה בהם כדי לספק חומר לספר שלם. כלום אפשר להעלות על הדעת, כי יכה אח את אחיו עד מוות, כדי למצוא חן בעיני הצוררים? אולם עובדה היא, כי כזאת עשה „בחור־החמד" ישראליק. בשעת מיסדר־הספירה היה הוא מכה יותר משעשו זאת אנשי הס.ס. מיסדר כזה היה מתקיים כרגיל אחת לחודש, ביום א' בשבוע, בשמונה בבוקר. לא אחת קרה שמישהו מן המתפקדים לא עצר כוח לעמוד על רגליו וכרע תחתיו; ואם לא הבחינו בכך אנשי הס.ס. — הבחין בכך ישראליק, ואז בא המסכן על עונשו. לעולם לא אשכח את

מחזה־הזוועה שראיתי באחד המיפקדים האלה. בחור צעיר מפרובוזשנה, כבן 16 שנה, כרע תחתיו ונפל; איש הס.ס. התנפל עליו והתחיל להכותו במקל־גומי עד כי נשאר שוכב אין־אונים. הלב התכווץ מצער למראה הצעיר המתפתל מעוצמת מכאוביו ונאנק בקול קורע־לב. ומחזות כאלה ראינו לא־אחת. קרה לא־פעם שהאנשים גווער במקום, ואז שיסו בהם המרצחים את כלביהם וציוו עליהם לסחוב את האנשים מן המקום.

אולם גם על עוזריהם היהודיים של הנאצים עברה הכוס — איש מהם לא נשאר בחיים. אחדים הצליחו לברוח ממחנה קאמיונקה, אחדים ניפדו בכסף על־ידי קרוביהם; את כל השאר חיסלו הנאצים, ואת המחנה שרפו באש.

צבי קוך

כיצד ניצלתי באקציה הגדולה

בשנת 1939, כשפלשו הרוסים לאזורנו, הוחרם מיד רכושם של הסוחרים הגדולים. אף אני נמניתי על הסוחרים הגדולים וגם רכושי הוחרם. הסוחרים הללו לא היו רשאים לקבל כל עבודה, ולא די בכך, אלא שמזמן לזמן הוטלו עליהם מיסים חדשים. אחרי השתדלות מרובה, על־ידי פרוטקציה ותשלום סכומי כסף גדולים, הצלחתי ל„טהר" את שמי ולהוציאו מרשימת הסוחרים הגדולים. בכך טוהר גם שם משפחתי כולה והפכנו להיות „אנשים הגונים".

בשנת 1941 נכבשה טלוסטה על־ידי הגרמנים. התגוררתי אז בכפר נארקוב, במרחק שנים־עשר קילומטר מן העיר. בלילה הראשון לשלטון הנאצים התנפלו עלינו מרצחים אוקראיניים ושדדו כל מה שהיה ברשותנו. אני ומשפחתי נמלטנו דרך החלונות, כשאנו ערומים למחצה, וברחנו לטלוסטה. שם התגוררתי בביתו של ישראל יוריסט.

בימים הראשונים לשלטונם של הגרמנים בטלוסטה הוצא צו, שאסור ליהודי להימצא מחוץ לביתו אחרי שעה חמש בערב. כל יהודי חייב היה לשאת על שרוול בגדו סרט לבן ועליו מגן־דויד כחול. סמוך לכך הוקם גם ה„יודנראט" הראשון. כעבור כמה ימים דרשו הגרמנים להמציא להם מספר מסוים של יהודים, שיישלחו למחנות עבודה. הם הבטיחו, כי הנשלחים למחנה־עבודה ישהו בו רק שלושה שבועות, ולאחר מכן יוחלפו באחרים. ה„יודנראט" ערך רשימה של יהודי העיר ובחר מביניהם את האנשים שעמדו להישלח למחנה־עבודה, והנשלחים לא התנגדו כלל, כי סמכו על הבטחות הגרמנים. למעשה לא חזר איש מהם, אלא אם השתדלו למענו ושילמו בעדו כופר כפי שנדרש. מי שרצה להוציא את בן־משפחתו ממחנה העבודה היה פונה אל ה„יודנראט", ולאחר מיקוח על גובה הכופר החליט ה„יודנראט" מי ישוחרר. המחנות הראשונים היו בקאמיונקה שעל־יד לבוב ובבּוּברקי־ויאַלקי.

הגרמנים הוסיפו לדרוש מן ה„יודנראט" שימציאו אנשים למחנות העבודה, אך לא נמצאו עוד אנשים שיסכימו ללכת מרצונם; וה„יודנראט" נאלץ לתפוש אנשים ברחובות ולערוך חיפושים, כדי למלא את המיכסה שנדרשה על־ידי ה„גסטאפו". לאחר שנתמלאה המיכסה יכלו המתחבאים לצאת ממחבואם והם לא נשלחו עוד למחנה, אך נדרש מהם לשלם כופר נפשם לקופת ה„יודנראט". אני עצמי הייתי אחד מאלה שלא נתפסו ונאלצתי על־ידי ה„יודנראט" לשלם את הכופר, ואמנם שילמתיו.

הכספים שנאספו על־ידי ה„יודנראט" תמורת שיחרור מהליכה למחנות־עבודה או החזרת אנשים שנשלחו למחנה שימשו לסיפוק דרישותיהם של הנאצים ואנשי ה„גסטאפו". והדרישות היו רבות והצרכים גדולים, חדשים לבקרים. פעם דרשו עורות, ופעם דרשו כסף מזומן בדולארים, וה„יודנראט" חייב היה למלא את כל דרישותיהם. למטרה זו סחט ה„יודנ־ראט" כספים מכל מקור אפשרי. באחד החיפושים אחרי יהודים נוספים, שנדרשו למחנה־עבודה, שכבתי חולה בטיפוס, כך שלא יכלו לשלוח אותי לעבודה. לאחר שנתמלאה המכסה ונסתיים המבצע, הופיעו בביתי אנשי ה„יודנראט" (אָרדנונגס־דינער) וחיפשו את שני אחי, שהסתתרו בביתי. הם שאלוני היכן אחי, וכשעניתי שאינני יודע היכן הם, הכריחו אותי לקום ממיטתי, אם כי הייתי חולה, וכלאו אותי בבית־הכלא של ה„יודנראט". שם מצאתי עוד כמה יהודים עשירים שנכלאו, וברור היה לנו, שנאסרנו רק כדי שיוציאו מאתנו כסף.

בדרך כלל הייתי לעיתים קרובות מסוכסך עם ה„יודנ־ראט". הסיבות לכך היו שתיים: ראשית, מפני שהייתי עשיר ואפשר היה לדרוש ממני כסף, יותר ממה שאפשר היה לדרוש מתושבים אחרים; שנית, מפני שהיו לי קשרים עם אנשי המשטרה האוקראינית, בזכות השוחד שהייתי משלם להם, ולא־פעם הצלחתי לשחרר יהודים ולהצילם מכל מיני צרות שלא באמצעות ה„יודנראט", והדבר הזה חרה להם. פעם הצלחתי להציל את מינציה טפר, בתו של פינחס טייבר, מידי שוטר אוקראיני, שהכה אותה ורצה לאסור אותה „בעוון" אפיית לחם, דבר שהיה אסור על יהודים וכרוך בעונש מוות. פעם שנייה הצלחתי לשחרר את ישראל יוריסט, שנאסר על־ידי המשטרה האוקראינית לפי פקודת ה„יודנראט", הואיל וסירב למסור את רהיטיו ל„גסטאפו", כפי שנגזר עליו על־ידי ה„יודנראט". אז ציוו לאסור אותי במקומו, ונאסרתי. פעולות־ההצלה שלי פגעו בהכנסות ה„יודנראט", והם הסכימו לשחררני במקרים כאלה רק אחרי שהשלמתי מכיסי את ההפסד שנגרם להם.

אחרי השלב הראשון, חטיפת יהודים ושליחתם למחנות־עבודה, התחילו ה„אַקציות", היינו, רציחת יהודים על־ידי הגרמנים בשיתוף המשטרה האוקראינית. אחרי כל „אַקציה"

נתמעט מספר היהודים בעיר, וככל שנתמעט מספרם היו הנותרים מתרכזים ומצטופפים יחד בסביבה אחת. לאחר ה„אַקציה״ הגדולה, שנערכה ביום חמישי בשבוע, ונהרגו בה יותר מאלפיים יהודים, ציוו אנשי ה„גסטאפו״ על היהודים המעטים שנותרו בעיר להתרכז ברחוב צר, שבו הוקם למענם ה„גיטו״. חלק מהם נשלח אחר־כך למחנות־עבודה, שהוקמו בסביבת העיר, בכפרים רוזשאנובקה, ליסוֹבצה, פוֹדסניאטינקה וסבידובה. בין שרידי היהודים היתה רווחת האמונה והתקווה, כי הנשלחים למחנות־עבודה יישארו בחיים, בה בשעה שהנש־ארים ב„גיטו״ היו צפויים להשמדה במוקדם או במאוחר. אך לא קל היה להיכלל בין הנשלחים למחנות־עבודה, כי נשלחו שמה רק אנשים צעירים יחסית ובעלי כושר־עבודה, ורק כאלה שרכשו להם את הזכות לכך על־ידי תשלום כסף ל„יודנראט״ או על־ידי „פרוֹטקציה״. למעשה היו כמעט כל היהודים שנותרו צעירים יחסית, כיוון שהזקנים נהרגו קודם לכן באחת ה„אקציות״. יש לציין, כי במחנות־העבודה גם לא היו ילדים, כי אסור היה להחזיק שם ילדים. הילדים המעטים שהגיעו שמה עם הוריהם הוחזקו במחתרת והוסתרו תוך סכנת נפשות, וכל ילד שנמצא במחנה הוצא מיד להורג.

אחת ה„אַקציות״ הזכורות לי היטב היתה ביום ראשון בשבוע. בדרך כלל הם לא היו מבצעים „אַקציות״ ביום ראשון בשבוע, כנראה מפאת „קדושת היום״. הפעם ניסו הנאצים לערוך „אַקציה״ בעיר בוֹרשטשוב הסמוכה, ולא הצליחו משום־מה, על כן הופיעו פתאום בטלוסטה והתחילו יורים בכל יהודי שנקרה להם בדרכם. באַקציות הקודמות ידעו תמיד מראש, שעומד משהו להתרחש, וכך מצאו להם רבים מקלט במקומות מחבוא שונים. הפעם בא הדבר במפתיע, ולא הצליחו לברוח ולהסתתר.

ב„אַקציה״ הגדולה ניצלתי ממש בדרך נס. לפנות בוקר הגיעו אנשי גסטאפו ושוטרים אוקראינים, הקיפו את העיר ופתחו ביריות. הם קראו ליהודים לצאת מהר מבתיהם, ויחד עם זה התחילו לערוך חיפוש מבית לבית, בעזרת ה„אורדנונגס־דינער״ היהודים, כדי לגלות יהודים מסתתרים ולהביאם למקום הריכוז, שנקבע הפעם במגרש הגדול בקרבת ביתו של יוריסט. אמי ע״ה, אחי דויד ואני היינו מוסתרים בבונקר שבבית יוריסט, שאליו הספקנו להיכנס ממש ברגע האחרון לפני שהופיעו המרצחים. יומיים לפני ה„אַקציה״ ביקשתי מאחי דויד, שנעזוב את העיר ונלך לכפר נירקוב או לפוֹדטשאַהור שבקרבת נירקוב, שם היו לי שני בונקרים מוכנים אצל שני פולנים. מפי ד״ר אוורמן, ראש ה„יודנראט״, ידעתי, כי האדמה בוערת מתחת לרגלינו; אך גם ד״ר אוורמן וגם אחי טענו, שאפשר לדחות את הדבר.

כשהתחילו היריות בעיר ירדנו אל הבונקר של יוריסט. כעבור זמן מועט גילו הרוצחים את הבונקר, פתחו את המכסה העליון וצעקו: „יודען הערַאוס!״. יצאתי ראשון מתוך הבונקר ואחרי כל השאר, פרט לאמי ועוד שתי בחורות, שנשארו למטה בתוך הבונקר. למעלה חיכו לנו אנשי ס.ס., שוטרים אוקראינים ועמהם יהודי אחד. כולנו הובלנו למקום הריכוז, שבו כבר נמצאו יהודים רבים שהובאו לפנינו. כולם ישבו על הארץ, כשידיהם מורמות מעל לראשיהם. בקרבת מקום הציבו הגרמנים שתי תיבות־עץ גדולות, והיהודים נצטוו לזרוק לתוכן את כספם וכל דבר־ערך שהיה ברשותם, לפני שהתיישבו על הארץ. בשעה שישבתי שם יחד עם אחי, ראיתי פתאום את ד״ר אוורמן עובר על־ידי בלווית קצין גרמני. קראתי לו: בשמו: ד״ר אוורמן! הוא השגיח בי, אמר משהו לקצין הגרמני, ואז שמעתי שהקצין קורא לי בשמי: „הרמן קוֹך!״. יצאתי מתוך המעגל, ויחד עם זה הרשיתי לעצמי לצעוק לעבר אחי: „דויד קוך!״, כאילו קוראים גם לו. הוא פחד להתרומם ממקומו, כי על כל תנועה עלולים היו להיירות על־ידי השומרים המזוינים. צעקתי אליו: „בוא מהר, בין כה וכה אין לך מה להפסיד!״ הוא שמע בקולי ויצא מן המעגל. כך יצאו מן המעגל כשלושים איש, הודות להתערבותו של ד״ר אוורמן וחברים אחרים של ה„יודנראט״, שהצליחו פה ושם להשפיע על מבצעי ה„אַקציה״, שיוותרו על כמה אנשים שהם המליצו עליהם.

היהודים שהוצאו מן המעגל הועסקו על־ידי הגרמנים באיסוף הגוויות שהתגוללו ברחובות שונים בעיר, גוויותיהם של היהודים שנהרגו תוך כדי בריחה. לשם כך העמידו לרשותנו עגלה רתומה לצמד סוסים ונהוגה על־ידי איכר אוקראיני. היהודים שנשארו במקום הריכוז הובלו בקבוצות של מאה איש אל בית־העלמין ושם נורו למוות.

כך ניצלתי מן ה„אקציה״ הזאת ונשארתי בחיים. אחרי שנגמר הכול, הלכתי בלווית שוטר אוקראיני מבין מכרי לחפש אחרי אמי בבונקר של יוריסט ומצאתיה שם. עזבתיה שם, כדי ללכת לקרוא לאחי. כשחזרתי יחד עם אחי נודע לנו, שבינתיים נכנסו לבונקר פורעים אוקראינים, דקרו את אמי והיכו אותה מכות רצח. אף־על־פי־כן נשארה בחיים וזכתה לעלות לישראל אתנו יחד.

מתוך מהלך ה„אַקציה״ הזאת ראוי לציין שתי „אפיזודות״. בשעה שהתקיימה ה„אַקציה״ התחבאו כמה יהודים על גג ביתו של משה ואסר, בקרבת מקום הריכוז. הדבר נודע למרצחים, והם עלו על הגג והשליכו את האומללים מן הגג על הכביש, והם נתרסקו לנגד עיני ולעיני כל היושבים במקום הריכוז. ומקרה שני: בין היושבים במקום הריכוז היה גם התושב הטלוסטאי שמחה גלבר, או כפי שקראו לו שמחה ה„כליזמר״. שמחה פנה אל האחראי על הריכוז וביקש ממנו להשאירו בחיים, באשר הוא יכול עוד לעבוד ולהביא תועלת. בין השאר סיפר לו שהוא מוסיקאי. על כך השיב לו הגרמני: „לך והבא את כנורך!״ שמחה הלך בלווית שוטר והביא את הכינור, והגרמני ציווה עליו לנגן לפני היהודים, שישבו וחיכו למותם. אך גם זה לא עזר לו לשמחה. בקבוצה האחרונה נשלח גם הוא לבית־העלמין יחד עם האחרים, ושם מצא כנראה את מותו, כי לא ראיתיו עוד.

אחרי ה„אַקציה״ הזאת עזבתי את טלוסטה. תחילה הלכתי למחנה־העבודה ברוזשאנובקה, ומשם הלכתי להסתתר בבונ־קרים שהכינותי לי בנירקוב ובפודטשאַהור. כך חייתי עד חודש מרץ 1944, עד שהגיעו הרוסים ושיחררו את סביבתנו. בשנת 1945 הגעתי לארץ־ישראל.

בלה שוהם

האקציה הגדולה במאי 1943

היה זה באחד הימים האחרונים של חודש מאי, חודש האביב. העצים לבשו מעטה ירוק, החמה שלחה את קרניה החמות אל היקום, הצפורים שרו והתעלסו ברוב חדווה: אביב הגיע! האביב מבשר התחייה, המביא שמחת־חיים ללב כל חי. אך אותו אביב בישר ליהודי סלוסטה, כמו לכל יהודי האֵזור, בשורות שחורות משחור, בשורת מוות וכליון. הלך והתקרב החיסול הסופי — „אַלגעמיינע יודען ליקווידאַציאָן", כפי שקראו לזה הצוררים הגרמנים. המתיחות בין יהודי העיר — שמספר תושביה עלה בכמה אלפים, עקב ריכוז יהודי הסביבה בתוכה — גברה והלכה משעה לשעה. זה חודשים רבים היו סובלים רעב והשפלה, צפיפות וזוהמה, היו נתונים תמיד לשוד וביזה. אך הנה הועמד בסכנה עצם הקיום, נת־ערערה עצם האפשרות להמשיך בחיים על האדמה הזאת.

יום ד׳, 26 במאי בין הערביים. ברחובות הצדדיים של העיר מתהלכים יהודים כמו צללים, כמו אסירים שדינם נחרץ, והם מחכים רק לביצוע גזר־הדין. שמועות מרות ומזעזעות מגיעות מן הערים הסמוכות, מטשורטקוב, מבוטשאַטש ומ־בורשטשוב. בכל הערים האלה נערכו „אַקציות" של חיסול לפי תוכנית מדוקדקת, תוכניתם האיומה של רוצחי העם היהודי. הכול הרגישו וידעו, כי עתה הגיעה תורה של טלוסטה. עוד ימים ספורים, ואולי רק שעות ספורות, והרעה תגיע אליהם. כולם התהלכו מדוכאים, בלי זיק של תקווה בעיניים הכבויות. הכיצד יצפו לנס? מדוע יתרחש דווקא בטלוסטה הנס הגדול, שציפו לו לשוא יהודי כל הערים מסביב?

שמועה פשטה בעיר: הלילה יתפסו נערות, לשלוח אותן למחנה־עבודה. אמי החליטה מיד שאין להשאיר אותי בבית; עלי ללכת אל המשפחה הנוצרית ב׳, שמקום מגוריה היה בנאהורינקה, וללון שם. הייתי מבאי ביתם, בזכות אמי, שהיתה חברתה־ללימודים של מרת ב׳. ימים רבים ביליתי בביתם — עסקתי בעבודות המשק, עזרתי לבנם בהכנת השיעורים, תפרתי ורקמתי, עשיתי כל מה שהיה ביכולתי כדי להפיק את רצונם, כדי לקבל מהם את פת־הלחם למעני ולמען בני משפחתי, שסבלו רעב ומחסור. הגעתי עם אמי אל בית משפחת ב׳, אך לא העזתי להיכנס פנימה. חששתי שמא יסרבו לקבלני הפעם, ומה אעשה אז? אנא אפנה ואל מי אלך? אמי נכנסה לפני, כדי לקבל את הסכמתם. עברו רגעים מעטים ואמי יצאה מן הבית. ארשת של קורת־רוח היתה נסוכה על פניה המודאגים. „היכנסי, בתי, — אמרה — הם מקבלים אותך ברצון. אך אל נא תחזרי הביתה בבוקר, עד שאבוא לקרוא לך". אמי נשקה לי כשדמעות חונקות את גרונה ומיהרה לשוב הביתה. התקרבה השעה שש לפנות ערב, ואחרי שעה זו אסור היה ליהודי להיראות ברחוב.

בלב כבד עליתי על משכבי, בלי להתפשט. הרגשה של פחד וחרדה השתלטה עלי. חזרתי על תפילת־הערב, שהרגלתי עצמי להתפלל מאז הגיעו ימי הרעה: אלוהים, הניחה נא לי לראות את אור הבוקר, והשאירני נא בחיק משפחתי! הוי אלוהים, למה, למה העינויים האלה, ועד מתי עוד נתענה ביסורים?

התעוררתי בשעה שתיים בלילה לקול יריות רבות ותכופות, שניתכו כמו ברד. הבינותי הכל... מרת ב׳ ניגשה אל מיטתי ובקול עצוב לחשה: „אקציה, התשמעי, אקציה בעיר... התלבשי נא מהר ועלי אל עליית־הגג שמעל לרפת". כולי רועדת, כמו בקדחת, עניתי לה: „לא אלך. ארוץ הביתה אל הורי, ואם נגזר עלינו למות — נמות יחד!"

מרת ב׳ התנגדה למחשבה זו. למרות רצוני הוליכה אותי אל הרפת ועלתה עמי אל עליית הגג. שם שכב ילד יהודי כבן עשר, חיוור ורועד מפחד. היכרתי את הילד. הוא היה מהורודנקה. הוריו ניספו ב„אקציה", והוא נשאר לבדו והגיע ברגל לטלוסטה, וכאן מצא מחסה אצל משפחת ב׳ והיה רועה עדר־הפרות שלה. מרת ב׳ כיסתה את שנינו באלומות־קש וחזרה אל ביתה. היריות נמשכו בלי הרף, כמו בשדה הקרב. הגיעו לאוזנינו צעקותיהם ופקודותיהם של המרצחים, זעקות הנרצחים ובכי ילדים. שמענו בקרבת מקום יהודי קורא „שמע ישראל" וצונח ארצה. הרגעים זחלו לאיטם, והמוח היה מלא מחשבות אימה ופחד. הסבל והכאב כאילו הפכו את גופי ונפשי לפצע אחד גדול ושותת דם. הייתכן, סתם הורגים, הורגים בלי סוף? ואתה, אלוהים, איכה? למה תראה, תתבונן ותשתוק? היריות נמשכו ונמשכו... במשך הזמן התרוקן מוחי מכל מחשבה, כאילו נתאבנתי. לא הרגשתי דבר, לא חשבתי דבר, רק שכבתי וחיכיתי.

אחר־הצהריים עלתה אלינו מרת ב׳ ובדמעות בעיניה התחננה לפנינו: „הצילו את עצמכם ואותי! המרצחים הולכים מבית אל בית ועורכים חיפוש אחרי יהודים מסתתרים. אם ימצאוכם בביתי — נאבד כולנו יחד. אנא, צאו מביתי, והצלתם את נפשי ואת נפשכם אתם". ירדנו שנינו, אני והנער, אל הרפת, ופשטתי את מעילי, שסרט לבן עם „מגן־דויד" כחול היה תפור וצמוד אל שרוולו. מרת ב׳ קשרה מטפחת צבעונית לראשי וחגרה סינר למותני, לקחתי מעדר והטלתי אותו על כתפי, וכך יצאתי מן הרפת אדישה לגמרי, למראית עין, לכל המתרחש מסביב. אחרי יצא הילד ובידו מקל־רועים, שבעזרתו הוציא את הפרות מן הרפת. באותו רגע הופיעו בשער החצר שלוש דמויות־אדם, שעוררו בנו פלצות: איש גסטאפו ושני שוטרים אוקראיניים, שבאו לערוך חיפוש בבית. הם מדדו אותנו מכף רגל ועד ראש במבט חודר וחשדני. הילד החוויר מאוד ופנה לעבר השדה, כאילו אמר לברוח. עצרתי בעדו ובקול צחוק מעושה אמרתי לו באוקראינית: „על מה נבהלת כל כך, טפשון, שכמותך, הן עלולים עוד לחשוד בך כי יהודי אתה! אמור נא שלום לשוטרים ולך לעבודתך! דברי אלה שיכנעו, כנראה, את מלאכי החבלה שאין לחשוד בנו כי יהודים אנחנו. אחד משני השוטרים פנה אלינו בחביבות ואמר: „נו, לכו לכם כבר, לכל הרוחות!"

פנינו אל עבר השדות והסתלקנו. היינו המומים ולא האמנו למראה עינינו. הייתכן? האומנם ניצלנו מידי המרצחים? שוב נתעורר בי הרצון לחיות, להתקיים. האדישות ורגש ההתאבנות, שהשתלטו עלי בזמן ששכבתי ללא מעשה בעליית־הגג, חלפו ולא היו עוד. לא ידעתי אם היה זה הרצון לחיות, או אולי הפחד מפני המוות. רק אחת ידעתי, שעלינו להסתתר מהר ככל האפשר ולהעלם מעיניהם הבולשות של המרצחים.

בצעדים מהירים עברנו על פני הגינה וקרבנו אל שדות החיטה. השבולים היו גבוהות ומלאות, קציר התבואה היה קרב ובא, ואילו קציר־הדמים היה בעיצומו ונמשך בלי סוף ובלי גבול. נכנסנו אל בין השבולים, הילד עזב את פרותיו ואני השלכתי את המעדר, ושנינו התחלנו זוחלים על ארבעתנו בתוך הקמה, כך זחלנו כמה מאות מטרים, עד שהתרחקנו מן הכפר. היריות נמשכו ללא הפסק, לא נדמו אף לרגע. כוחותינו אזלו וכל גופנו רעד מהתרגשות ומפחד. הנער נשם בכבדות ובלשונו היה מרטיב מפעם לפעם את שפתיו היבשות. בפנים חיוורות, כולו רטוב מזיעה ומלוכלך בעפר, שכב סמוך אלי והיה אוחז בידי, כאילו היה בכוחי להגן עליו מכל רע. זכר בני משפחתי עלה על לבי. הם נשארו בתוך העיר, בתוך השתוללות היריות והרצח, ומי יודע אם עודם בחיים. פרצתי בבכי מר. הנער שם את ידו על פי, לבל ישמעו את קול בכיי. התגברתי והבלגתי על רגשותי, אך הדמעות חנקו את גרוני. תמונות זוועה עברו לנגד עיני רוחי. ראיתי בדמיוני את אבי ואמי, את אחי ואחותי, את דודותי וילדיהן, את כל היקרים לי, ומי יודע אם אשוב עוד לראותם!

כעבור זמן מה הגיעו לאוזנינו קולות קצובים ומטחי יריות. דממה, ושוב קולות ויריות. אחרי האזנה מאומצת הבחנתי בקולות הסופרים בגרמנית מאחד עד עשרה, ולאחר כל ספירה בא מטח יריות. מתחילה לא הבנתי מה מתרחש כאן. לבסוף הרימותי את ראשי וראיתי, כי רגלינו נשאונו אל שדה הנמצא בקרבת בית העלמין. ממקום מחבואנו יכולתי לראות ולשמוע כיצד ביצעו התליינים את מזימתם הרצחנית. עשרה־עשרה איש נשלחו אל בור הקבר, ושם ירו בהם הרוצחים והרגום. עשרה־עשרה בבת אחת, בהם אבות על בנים, אמהות עם תינוקות בזרועותיהן, ופריצי חיות אלה, חלאת המין האנושי, יורים ונהנים ממשחק־שדים זה. ומי יודע מי נכנס עכשיו אל הבור? אולי הורי עם אחותי ואחי? אך מה ההבדל בדבר, הן כולם אחי הם! והלב כואב כל כך... והגיהינום הזה נמשך שעות על שעות, עד כי נדמה היה שלא ייפסק לעולמים...

הערב ירד, החושך כיסה את פני הארץ, והיריות עדיין נמשכו והלכו. רק בשעה תשע בערך נפסקו היריות. שקט ודממה השתררו מסביב. תם ונשלם. הכול נדם, הכול מת.

היתה לי הרגשה, כאילו גם אני כבר מתה, אם־כי נשמתי ויכולתי להתנועע. הוספנו לשכב בתוך הקמה. כעבור שעה בערך שמעתי קול חרישי קורא בשמי ממרחק. תחילה נבהלנו, אחר־כך התחלנו ללכת בכיוון הקול. היה זה קולה של מרת ב׳, שיצאה לחפש אותנו בתוך הקמה. כעבור רבע שעה נפגשנו. היא בישרה לנו, שהאקציה נסתיימה ואפשר לשוב הביתה. רציתי מאוד למהר ולרוץ אל ביתנו, לראות אם נשאר עוד מישהו בחיים, אך מרת ב׳ לא הניחה לי לעשות זאת. „יש פקודה", אמרה, „האוסרת לצאת לרחוב, והיא חלה גם על פולנים ואוקראינים". היא גם סיפרה לנו, כי באקציה נהרגו למעלה משלושת אלפים יהודים.

מרת ב׳ הכניסה אותנו שוב אל הרפת והביאה לנו אוכל. ביקשנו הרבה מאוד לשתות, כי גרוננו ניחר מצמא במשך היום. טעמנו גם מעט מן האוכל, ואחר־כך עלינו אל עליית־הגג ושכבנו, אך לישון לא יכולתי. כל הלילה לא עצמתי עין. את מצבי הנפשי באותו לילה קשה לתאר. במשך כל הלילה לא הרפתה ממני המחשבה המרה והמענה: שלושת אלפים יהודים נהרגו היום בטלוסטה, שלושת אלפים יהודים ביום אחד, ביום חמישי בשבוע — יום קריאת התורה! והאלוהים ראה כל זאת והחריש! ומה עם משפחתי שלי, האם נשאר מי מהם בחיים? האזכה עוד לראותם? ואם ניספו גם הם יחד עם כולם — למה איפוא נשארתי אני בחיים? לשם מה ובשביל מי? עוד שעות מעטות ואדע את האמת כולה. פחד איום תקף אותי מפני האמת הזאת, העומדת להיגלות. אכן, מוטב היה שהלילה לא ייגמר כלל, שלא יהיה כלל צורך ללכת העירה ולראות את מה התרחש שם.

בשעה שש בבוקר נפרדתי ממשפחת ב׳. הודיתי להם מקרב לב על כל מה שעשו למעני ופניתי ללכת העירה. ידעתי מה מחכה לי בעיר והייתי מוכנה למראות־זוועה, ואף־על־פי־כן נדהמתי ולא האמנתי למראה עיני. כל הדרך היתה זרועה גוויות של יהודים הרוגים. אימה ופחד נפלו עלי נוכח המראה הזה. בכל אשר פניתי ראיתי רק דם, דם וגולגלות מרוסקות. כאן מוטלת גוויתה של ילדה כבת ארבע, ושם בין העשבים גוויתו של יהודי זקן. אנה אברח מן הגיהינום הזה? הוספתי ללכת ונתקלתי בגוויתו של קרוב משפחה, בן־דודי, שבא העירה מן הכפר רק לפני ימים מעטים. מה לעשות? פתחתי בריצה מטורפת, אך לאן? היכן הוא ביתנו, ומי יימצא בו עוד?

לפתע שמעתי קול קורא בשמי, ומיד לאחר זה בכי חנוק. „בתי, בתי, את חיה! האם את היא זאת באמת, או רק חלום רואות עיני?" היתה זאת אמי. היא הבחינה בי ורצה לקראתי. הם נשארו בחיים הפעם, ככל בני משפחתי. אכן, נשארו בחיים — אך רק לעשרה ימים נוספים...

ישראל גרטנר

מה שראיתי ושמעתי

עוד קודם שנכנסו הגרמנים למקומותינו, קמו האוקראינים והרגו יהודים רבים בכמה מקומות, בסביזובה, בלאשקוביץ ובצאפובצה. בטחנת־הקמח של מצגר נהרגו 15—20 איש. אל עירנו באו קודם המאדיארים, אם כי השלטון היה בידי הגרמ־נים. באותו זמן גירשו המאדיארים מארצם כשלושים אלף יהודים, מתוך תואנה שאין להם פאספורטים. חלק מן היהודים האלה הגיע לטלוסטה ונשאר בעיר. כעבור זמן מה התאוננו האוקראינים, שהחיילים ההונגריים בוזזים את גני הירק שלהם, כדי למסור את הירקות ליהודי הונגריה, ואז באה פקודה לגרש את כל היהודים שהגיעו מהונגריה. רובם גורשו עד קאמיניץ־פודולסק שמעבר לגבול הרוסי, ושם המיתו אותם ביריה. רק מעטים מהם נשארו בעירנו ועקפו את פקודת הגירוש.

לאחר זה התחילו בחטיפת יהודים והעברתם למחנה־העבודה קאמיונקה, הידוע לשמצה. מעירנו נשלחו כשלוש מאות יהודים, ביניהם אחדים ממשפחתנו: אני עצמי, בן־אחי מאני גרטנר הי"ד ובן־אחותי נתן שפרבר (כיום בארץ). ושם התחיל הגיהינום האמיתי. רק 9 שבועות שהיתי שם, ובמשך הזמן הזה הייתי שלוש פעמים בין המועמדים להיירות. שבועיים אחרי בואנו שמה הועמדתי בקבוצה של ארבעים איש, שמתוכה נבחרו שבעה להוצאה להורג, ביניהם גם חתנה של רוחצי גרטנר. אחרי תשעה שבועות הצליח בן־אחי שמשון גרטנר ז"ל לשחרר אותי על־ידי תשלום כופר בסך 250 דולר.

אחרי־כן התחילה פרשת ה„אקציות". למרבה הצער, ה„יודנראט" עצמו הוציא כשלוש מאות יהודים, ועוד שבעים נערות הוצאו מן החווה קוזיאגורה, מקום שם היו עסוקות כפועלות, וכל אלה נשלחו בקרונות למחנה־ההשמדה בלזץ. באקציה השנייה חטפו הגרמנים כאלף איש, ביניהם את רבה של טלוסטה ר' שמואל־אבא חודורוב ומשפחתו, את בן־אחי שמשון גרטנר עם אשתו וילדו, וכן את גיסי ודודתי, וגם הם הובלו בקרונות „בכיוון בלתי ידוע". הם עצמם לא ידעו כלל לאן הם מובלים, בכל תחנות הרכבת שבדרך היו עוד יהודים. כשהגיעו סמוך לראווה־רוסקה, פגשו שם יהודים שעבדו ליד מסילת הברזל, ואלה קראו אליהם: יהודים, מלטו את נפשכם, כי מובילים אתכם לכבשנים! הם הובלו בקרונות שנועדו לבהמות, שאשנביהם נחסמו בתיל דוקרני. בן־אחי שמשון ניתק את התייל, ותוך כדי מהלכה של הרכבת הוציא וזרק מתוך הקרון קודם את אשתו, ואחריה קפצו גם הוא וגיסו. הגרמנים שומרי ה„טרנספורט" ירו אחריהם, אך לא פגעו בהם. בתוך כך המשיכה הרכבת את דרכה, האנשים נפלו במרחק של שני קילומטרים בערך זה מזה, אולם אחר־כך נפגשו שנית. את הדודה ואת הילד השאירו בתוך הקרון. לאחר שנפגשו, חזרו שלושתם והגיעו לראווה־רוסקה. שם היו עדיין יהודים, ואלה עזרו להם הרבה, גם בכסף וגם במעשים. חברה גרמנית שלחה מכונית־משא לזאלשטשיקי, והשלושה נשלחו במכונית זו כפועלים לטעינת הסחורה. הנהג הביא אותם עד לביתם, וקיבל תמורת זה שטיח. לייב דרוהוביטשר היה גם הוא באותו קרון־רכבת, אך כשהציע לו שמשון שיקפוץ גם הוא מן הקרון, ענה לו דרוהוביטשר שאין הוא רוצה להשתתף בכך, כי מוטב לו „להיפטר אחת ולתמיד מן העניין".

אשתו של שמשון היתה בחודש החמישי להריונה בשעה שקפצה מן הקרון, וכעבור ארבעה חדשים ילדה בת. כשהגיעה הילדה לגיל שמונה חדשים היתה בטלוסטה האקציה הגדולה וכולם ניספו בה. כעבור עשרה ימים היתה האקציה האחרונה, ואז ניספו אשתי ובתי ושאר בני משפחתי. לאחר זה הגיעה פקודה, שהעיר חייבת להיות „יודענריין", ועל כל היהודים שנותרו בחיים הוטל לעבור לטשורטקוב. בבואם שמה נלקחו מיד לבית־העלמין ושם נורו. אנו לא נסענו לטשורטקוב, אלא פנינו אל החווה במילובצה, שבה היה מחנה־עבודה. היינו שם כארבעים איש. פעמיים התנפלו עלינו אנשי הגסטאפו, עד שנשארו רק עשרים מתוך הארבעים. אחר כך התחילו ה„באַנ־דרובצים" להציק לנו. לי יעץ אחד ה„באנדרובצים" בסוד, שלא אלון במחנה או בחווה, אלא אחליף את מקום שהותי בכל לילה. לאחר זה היתה התנפלות של הפורעים האלה, והם חינקו בחבלים את גיסו של שמואל ואת ילדו וכן הרגו נער אחד מבוטשאטש. כעבור שמונה ימים שוחררה החווה בטלוסטה.

בן־אחותי נתן שפרבר מספר על חיסול המחנה בקאמיונקה כדברים האלה:

הוא עבד עם שלוש מאות אנשים במחצבה וביער הסמו־כים לקאמיונקה. קראו למקום הזה „קאמיונקה 1". כשהתחילו הפארטיזנים להתקרב, בא גרמני בלווית חמישה שוטרים אוקראינים ומכונת־יריה והוציאו את כולם אל הכפר, אל המחנה. הגרמני חשש להימצא ביער ועזב את האוקראינים עם היהודים. חלק מן היהודים התחילו לברוח והאוקראינים התחילו יורים אחריהם. ראשון נורה ישעיהו מאָזער, ואחריו עוד אחרים. בן־אחותי הצליח לברוח; והואיל וידע היכן אני נמצא, הלך בלילות מרחק של מאה קילומטר עד שהגיע אלינו למחנה. בן־אחי מאני ברח גם הוא, אך נודע לנו שנתפס בסקאלאט ונורה שם.

בין הנספים בעירנו היה גם הווטרינר שפיגלגלאס עם אשתו ובתו. יום אחד באו אנשי גסטאפו מטשורטקוב ושאלו היכן דירתו. הם ניגשו לדירתו, רצחו את כל בני המשפחה, השאירו אותם בתוך הבית והסתלקו.

ד״ר ברוך מילך

עדותו של רופא

מתוך עדות נגד אנשי הגסטאפו פאול טומאנק וקורט קלנר

בשנת 1935 הוסמכתי בפראג לרופא. עד פרוץ המלחמה בשנת 1939 התגוררתי עם משפחתי בפודהייצה, מחוז טארנו־פול. לאחר שכבשו הרוסים את פודהייצה, הועברתי בפקודת השלטונות בתחילת שנת 1940 לטלוסטה, ושם עבדתי כרופא עד פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה ביוני 1941.

בתחילת יולי 1941 כבשו הצבאות הגרמניים גם את טלוסטה, וכמחצית השנה אחרי הכיבוש שימשתי גם בתפקיד רופא עירוני בטלוסטה, הואיל ולא היה שם רופא נוצרי. בסוף 1941 ראיתי לראשונה במשטרה האוקראינית בטלוסטה את איש הגסטאפו טומאנק. הוא היה שם בלוויית שני אנשי ס.ס. אחרים, קלנר ועוד שלישי, שאיני יודע את שמו. הם ביקשו ממני, בתורת רופא עירוני, חוות־דעת ביחס לתינוק כבן שבועיים, שנמצא מת מתחת לצלב, אם זה ילד יהודי או נוצרי, מה סיבת מותו וכדומה. לא יכולתי לחוות דעה אם הילד הוא יהודי, כיוון שלא היה מהול, יכולתי רק לקבוע את מועד מותו ואת גילו. מה היה בסופו של עניין זה, לא ידוע לי.

בזמן הכיבוש היו בטלוסטה 500 עד 600 משפחות יהודיות. לאחר זה הוגלו כל היהודים מן הערים הסמוכות, כגון זאלש־טשיקי, בוטשאטש, יאגאלניצה, הורודנקה, והובאו אל הגיטו בטלוסטה. הגיטו צומצם יותר ויותר מבחינת השטח, עד שישבו חמשת אלפים יהודים על שטח צר ביותר.

היתה רק משטרה אוקראינית. בערך פעמיים בשבוע באו אנשי גסטאפו מטשורטקוב אל ה„יודנראט". הם באו תמיד במכונית־משא מכוסה בד־מפרשים שחור, בלוויית מכונית־נוסעים קטנה. הופעתה של המכונית השחורה עוררה תמיד פחד ובהלה. כאנשים האיומים מבין אנשי הגסטאפו נודעו פאול טומאנק, קורט קלנר, פקמן ובראונר.

עוד ביולי 1941 הרכיבו הגרמנים „יודנראט". אליו היו אנשי הס.ס. באים להטיל ולקבל את ה„קונטריבוציות", היינו מיכסות הכסף והזהב, שחייבים היו למסור להם. לאחר זה בא „מיבצע הפרוות", שבו חייבים היו להימסר כל הפרוות והחומרים לתפירת פרוות. אחר־כך באו הדרישות לספק עובדים למחנות־העבודה, בראשונה לקאמיונקה, לגלובוצק, ולאחר זה להקמת מחנה־עבודה בקרבת טלוסטה, לשם נטיעת מטעים להפקת קוקסגיז לתעשיית־הגומי במחנות־העבודה ליסובצה, רוזשאנובקה ובמקומות אחרים.

מאות אנשים נסחבו אל מחנות־העבודה על־ידי המשטרה האוקראינית. איש־הגסטאפו קלנר היה הממונה על ענייני היהודים במשרד הגסטאפו בטשורטקוב, ואיש הס.ס. טומאנק היה מנהל המחנות בטשורטקוב והסביבה. לאחר זה באה תקופת „מיבצעי ההעברה", שנוהלו על־ידי טומאנק וקלנר. בערך בסוף 1941 או בתחילת 1942 נדרשו שמונים יהודים בגיל צעיר, שיבואו אל בית־הנתיבות בטלוסטה. כשלא הוש־למה המיכסה, הוצאו צעירים מן הבתים הסמוכים להשלמת המיספר הדרוש, הובאו אל תחנת הרכבת והוטענו לבלזץ.

אני עצמי הובאתי במארס או באפריל 1942 לקאמיונקה אל מחנה־העבודה, יחד עם יהודים אחרים, שמונים בערך. שם העלמתי שאני רופא ועבדתי כמעט שנה במחצבה. במחנה־העבודה קמיונקה היו עסוקים כאלפיים עד שלושת אלפים יהודים ממחוז טארנופול.

בתחילת 1942 הייתי עד לכך, כיצד הרג טומאנק בירייה את הווטרינאר של טלוסטה שפיגלגלאס עם אשתו ובתו. שפיגלגלאס התגורר מחוץ לרובע היהודי, מחוץ לעיר. במרחק שני בתים מדירתו היה חדר־מגורים לי ולמשפחתי. יום אחד, בין השעה שבע ושמונה בבוקר, הופיעה מכונית־נוסעים, ויצאו ממנה טומאנק עם שוטר אוקראיני בשם שאפ. איש־גסטאפו שני נשאר במכונית. טומאנק קרב אל הבית, דפק בחלון דירתו של שפיגלגלאס. שפיגלגלאס יצא, וטומאנק שאל אותו, כך שיכלותי לשמוע את שאלתו: „מה שמך?" אחרי ששמע את תשובתו, המיתו טומאנק בירייה ממרחק של מטר לערך. אני עצמי הייתי מרוחק 10—12 מטר.

שפיגלגלאס נפל מת במקום, ואז נכנס טומאנק אל הדירה ושמעתי יריות נוספות. אחר־כך נודע לי, כי אשתו ובתו בת האחת־עשרה של שפיגלגלאס נורו למוות. לאחר זה עזבו טומאנק והשוטר האוקראיני את המקום במכונית. כעבור מחצית השעה או שלושת רבעי שעה באה עגלה מטעם ה־„יודנראט", כדי לקחת את הגוויות מן המקום. האשה והבת היו עוד בכותנות־הלילה שלהן. זאת ראיתי בעיני.

קרוב לוודאי, שהטעם ל„פעולה מיוחדת" זו היה נעוץ בעובדה, שזמן קצר לפני הרצח הגיע לטלוסטה וטרינאר אוקראיני; אולם האוכלוסיה הנוצרית והחוות החקלאיות העדיפו להשתמש בשרותו של שפיגלגלאס.

הייתי עד גם לפשע שני, שבו השתתפו טומאנק וגם קלנר. פעם ביום שישי בשבוע באו טומאנק וקלנר ושלושה־ארבעה אנשי ס.ס. אחרים במכונית־המשא השחורה הידועה ועם מכונית נוסעים מטשורטקוב לטלוסטה, ותבעו מן ה־„יודנראט" להעמיד לרשותם תיכף ומיד מספר גדול של עובדים צעירים, לטעינת התבואה שהצטברה במשקים החקלאיים בסביבה. כיוון שנמצאו רק מעטים שהיו מוכנים לכך (למשמע השם טומאנק בלבד נמלטו הכל על נפשם והתחבאו מרוב פחד), נכנסו אנשי הגסטאפו יחד עם קלנר אל הבתים הסמוכים ל„יודנראט", והוציאו מהם אל חצר ה„יודנראט" שנים־עשר צעירים יהודים, והם נורו מיד למוות על־ידי טומאנק וקלנר. אני נמצאתי אז בבית סמוך בבית משפחה אוקראינית בשם סוש, שהיו מתרפאים אצלי, וראיתי הכול דרך החלון. בין המומתים היו שתי אחיות בשם קורצר וצעיר בשם הסינג, שאותם הכרתי מבין השנים־עשר.

אחרי־כן נכנסו אנשי הס.ס. אל הבתים הסמוכים, למקום מגוריהן של המשפחות שפיצר וסטופ, שביקרתי אותן באותו

יום לפני־הצהריים, מאחר שנמצאו שם חולים במחלת טיפוס קשה, וגם שם ירו בכמה אנשים. החולים נמצאו אחר־כך כולם הרוגים בירייה, וגם הם נורו על־ידי טומאנק וקלנר.

מיולי 1943 עד פברואר—מארס 1944 הייתי במחנה ליסובצה, ואילו משפחתי נשארה בטלוסטה. בקיץ 1943 רוכזו בשעת אחת ה„אקציות" הגדולות כשלושת אלפים יהודים בבית־הקברות המקומי ונורו למוות, על פי הבור שהוכן כקבר להמוני המומתים. אז ניספו גם חמותי, גיסתי ובני.

חלק מן העצורים במחנה ליסובצה נשלחו והועברו לשלזיה, ושם שוחררתי בגלייביץ על־ידי הרוסים, בפברואר 1945.

כפי שנמסר לי, ניספו בני משפחתי בדרכים הבאות: האקציה הגדולה בקיץ 1943 התחילה בשעה שלוש בלילה ונמשכה עד שעה חמש אחר־הצהרים. משפחתי היתה מוסתרת אצל איכר בקצה העיר. בני היה אז בן שלוש שנים. מבשלת אוקראינית מיהרה אל המסעדה הקרובה, שבה סעדו טומאנק וקלנר, וגילתה להם שמשפחתי מסתתרת אצל איכר בקרבת מקום. אם כי הדבר היה לאחר סיום ה„אקציה" בבית־הקברות, הביאו שני אנשי ס.ס. אלה שמה גם את משפחתי. אשתי וחמותי הומתו בירייה, ובני הקטן הושלך אחריהן אל הבור בעודו חי.

חיה רוזנבלאט

זכרונות מתקופת השואה

מרדכי ויוטה רוזנבלאט היו להם שלושה בנים: ישעיה, צבי (הירש) וקלמן. ישעיה התגורר בגרודק ליד זאלשטשיקי ושם נהרג על־ידי הפועל האוקראיני פילקה, שאצלו התחבא במשך תקופה קצרה לאחר שברח מגיטו בורשטשוב.

צבי נשלח על־ידי ה„יודנראט" למחנה־עבודה בקאמיונקה, ושם מת אחרי חדשים אחדים. אשתו, לאה, נתפסה על־ידי המשטרה האוקראינית ברוז'אנובקה ונהרגה כשישה שבועות לפני השיחרור.

קלמן רוזנבלאט, שהיה עשיר, נאסר על־ידי הרוסים וישב כמה שבועות בבית־הסוהר בטשורטקוב, עד ששוחרר משם תמורת תשלום של עשרת אלפים דולר. כשהגיעו הגרמנים, התחבאה המשפחה במשך יומיים ביער ליד לאשקוביץ, ואחר־כך חזרו לטלוסטה. בשנת 1941, בתקופת השלטון ההונגרי, באה אליו המשטרה ההונגרית במטרה לשדוד את רכושו, ורק לאחר שקיבלו ממנו סכום הגון הסתלקו מהמקום. המשפחה סבלה רבות גם מצד המשטרה היהודית. מזמן לזמן היו באים אליו לחפש כסף מוסתר, והיו עוקרים בחיפושים אלה דלתות וחלונות ורצפות.

במשך תקופה מסוימת עבדו במשק קשענזשינה ליד סלונע, ושם נעזרו הרבה על־ידי גוי בשם דושאַק, שהיה מדריך אותם ומייעץ להם היכן כדאי ואפשר להתחבא. בחורף של שנת 1942 חזרו לביתם, אך כבר בינואר 1943 גורשו מביתם על־ידי שוטר אוקראיני ועברו לגור בביתו של אהרון באו־מייסטר. באביב עברו להולובטשינצה, שם חיו במחנה־העבודה ועבדו בשדות, והרגישו עצמם מאושרים שלא נלקחו למחנה בקאמיונקה. כך הצליחו להינצל מן האקציות שהיו בטלוסטה באותה תקופה. בימי האקציות היו בורחים ליערות, ואחר־כך חזרו והמשיכו לעבוד. חיה, אשתו של קלמן, עבדה אצל איכרים פרטיים וקיבלה בעד עבודתה ארוחה דלה ביותר, שממנה חילקה גם לבעלה.

בקיץ 1943 (במאי או ביוני) נערכה „אקציה" בהולוב־טשינצה, אולם קלמן רוזנבלט ואשתו הצליחו לברוח ולהתחבא ביערות, ואחרי האקציה חזרו שוב להולובטשינצה. בנובמבר 1943 (בז' כסלו תש"ד) בא איש הגסטאפו בראונר אל המשק והרג בירִיות יהודים רבים, וביניהם גם את קלמן רוזנבלאט.

בינואר 1944 פרצה מגיפת טיפוס ברוזשאַנובקה, מקום שם התחבאה חיה רוזנבלאט. מים לא היו במחנה. לשתייה השתמשו בשלג, והסלק שימש להם למאכל. כל יושבי המחנה נעזרו במסרק־העץ האחד שהיה ברשותם, ומחט אחת היתה בכל המחנה, שבה הטליאו היהודים את „בגדיהם", שהפכו לבלואי סחבות.

רוזיה הורוביץ מזאלשטשיקי, בתו בת העשרים־ואחת של שמריה הורוביץ, הובלה לטשורטקוב יחד עם קרוב לאלפיים יהודים, ושם עמדו להוציאם להורג. אך הואיל והאדמה היתה קפואה ואי אפשר היה לכרות קבר למענם, החזיקו אותם בחיים כשבוע ימים. היא סיפרה, כי אחרי שהרעיבום במשך שבוע ימים הביאו להם שק סובין, ומי שהיה ביכולתו לחטוף — חטף. השלג שימש להם מים לשתייה, וכשהיתה צמאה ולא יכלה להשיג מעט מים — פצעה את אצבעה ורִיוותה צמאונה בדם שמצצה מאצבעה.

רויזה לאנג, בת שבתי לאנג, היתה לה בת קטנה יפהפיה. אשתו של מנהל הכפר הולובטשינצה אימצה אותה לבת, וכל הילדים קינאו בה. אך ביום שבו נערכה ה„אקציה" בהולוב־טשינצה מסרה האשה את „בתה" זו לידי הגסטאפו. את יהודי הולובטשינצה היו קוברים ליד הרפתות, יחד עם פגריהם של הכלבים והבהמות.

את הווטרינאר שפיגלגלאס עם אשתו ובתו זוסיה בת התשע הרגו בביתו, והילדה פירפרה והתגלגלה בכל החדר, עד כי כיסתה בדמה את כל הרהיטים.

מרת מאן טיפלה בנכדתה הקטנה, שהוריה ניספו באקציה בטלוסטה. יום אחד מצאה חיה רוזנבלאט את שמלתה האדומה של הילדה מתנפנפת על אחת הגדרות. נודע לה, כי מרת מאן נורתה, והילדה נופצה אל אבן, כי חבל היה לרוצחים לבזבז כדור על ילד יהודי. שתיהן נקברו בהולובטשינצה.

ביום כיפור של שנת 1943 אספו היהודים 500 זלוטי ונתנו ל„זשונדצע", על מנת שירשה להם להתפלל.

דב פפר

ליל־אימים - אחד מרבים

ברצוני לתאר ליל אימים וזוועה שעבר עלינו — עלי, על אשתי סבינה ובתי פאולה זמן קצר לפני השחרור. היינו במחנה עבודה בשיפובצה, שבו נותרו רק מעטים מן העובדים שהיו עסוקים בו, לאחר שנערכו שם כמה וכמה „אקציות", והתחלנו להרגיש שהולך ומתחולל שינוי במצב. החזית הרוסית הלכה ונתקרבה אלינו, ואז התחיל כל אחד לחפש לו במשנה־מרץ מקום־מחבוא, מתוך תקווה שימי הרעה לא יארכו. אשתי ובתי היו מוסתרות אצל איכר אחד, בתוך ערימת־קש קטנה שהתקין לצורך זה. יום אחד בשעת בין־השמשות ניגש אלינו האיכר ודרש לעזוב מיד את המקום, הואיל ולפי דבריו נודע ל„בעג־דערובצים" שאנו מוסתרים אצלו. לא הועילו לנו תחנונינו ודמעותינו — נאלצנו לעזוב את חצרו ויצאנו לדרך במזג־אוויר גרוע ביותר.

אותו זמן נמצאו במחנה שיפובצה אחי בנו וגם אבי פישל. אחי עבד שם בתורת נפח, ועמו יחד נמצאה אשתו דורה ובנם אָשר. לא ידענו כי אחי וכל שאר העובדים נטשו את המחנה והועברו למחנה־העבודה בטלוסטה, ועל־כן שמנו פעמינו אל החווה שיפובצה, שנמצאה לא הרחק מן המקום שבו הסתתרנו בבית האיכר. לתמהוננו לא נמצא איש בחווה. עמדה שם ערימת־קש גדולה, והחלטנו לעלות כולנו אל ראש הערימה ולהסתתר שם. בראש הערימה מצאנו מין „בונקר", שהוכן כנראה על־ידי מישהו מעובדי המחנה. הבונקר היה צר, שלושתנו יכולנו להסתדר שם רק בעמידה. כעבור שעות אחדות שמענו לפתע קול שיעול. ידוע היה לנו כי האיכר שהסתירנו אצלו, אנטוני שעבטשוק, סובל מאסטמה, וסבורים היינו שבא לקרוא לנו לחזור אליו, מתוך מוסר־כליות שהרחיק אותנו מביתו. חשבתי לצאת אליו ולגלות לו את מחבואנו, אך מתוך הרגשה אינסטינקטיבית נמנעתי מלעשות זאת. עברה עוד כמחצית השעה, והנה שמענו קול דיבורם של אנשים אחדים. היתה זו קבוצה של „שקצים", שבאו לתור ולחפש אחרינו. שמענו כיצד הם מדברים בינם לבין עצמם, כי רק במקום הזה יכלו היהודים להסתתר. לאחר זו התחילו נוברים בערימת הקש, והיו כל־כך קרובים אלינו, שיכולנו לשמוע את קול נשימתם. היינו כמובן אחוזי פחד וחרדה, אך למזלנו לא הצליחו לגלות את מחבואנו, אם כי חזרו עוד פעמיים למקום הזה והמשיכו בחיפושיהם. זה היה ממש נס מן השמים...

לפנות בוקר, עוד לפני עלות השחר, יצאנו ממחבואנו וניגשנו אל בית אנטוני שעבטשוק. לקול נביחת הכלב יצאה אשתו של שעבטשוק, ובראותה אותנו נדהמה מכך שאנו עדיין חיים וקיימים. היא שאלה אותנו מה חפצנו, ואנו ביקשנו ממנה שתוביל אותנו בדרך היער אל המחנה בטלוסטה. היא נענתה לבקשתנו ויצאנו לדרך. לה כבר היה ידוע כי אחי נורה והומת יומיים קודם־לכן, וייתכן כי זו היתה הסיבה שבגללה החליטה להרחיקנו מביתה, אך לנו לא גילתה שמץ דבר מכל זה. בבואנו אל המחנה בטלוסטה מצאנו שם את אבי ואת אשת אחי ובנה. ורק אז נודע לי על האסון שקרה לאחי. כעבור זמן קצר שוחררנו מידי המרצחים הנאציים. הם לא הספיקו לחסל את המחנה בטלוסטה, אם כי היתה להם בוודאי תוכנית כזאת.

מקרה מעניין אירע בטלוסטה עירנו בימי השלטון הנאצי. בית־הכנסת נהרס בחלקו הגדול, והמשטרה הוציאה צו להרוס את הבניין עד תומו. אולם הצו לא בוצע, מפני שלא נמצא איש שיהין לגשת אל המלאכה. כעבור ימים אחדים נמצא נגר נוצרי, שקיבל על עצמו לעשות את העבודה הזאת, וה„יודנראט" היה אנוס להעמיד לרשותו נער יהודי לעזרה. והנה, בעוד הנגר עוסק במלאכתו ומנסר את קורות הגג, נפלה עליו קורה והוא נהרג במקום. עוזרו היהודי לא נפגע כלל. כך קיבל הנגר את עונשו מידי שמים על „התנדבותו" להרוס את בניין בית־הכנסת.

לוסיה טייבר

מימי השואה

ימים מעטים לאחר שפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה נכבשה עיירתנו על־ידי הצבא הגרמני. תחילה הגיע צבא הונגריה הפאשיסטית, ולאחר מכן הגרמנים עצמם. אחרי כמה ימים הופעלו נגד היהודים גזירותיהם הנפשעות של הגרמנים, כגון חובת ציון הלאומיות על־ידי סרט לבן עם מגן־דויד, הגבלות שונות, וגם מכות ומעשי רצח. עד מהרה התחילו להגיע שמועות איומות על מעשי זוועה שנעשו בערים אחרות. והיתה לנו ההרגשה, כי מעשים כאלה עתידים להתרחש גם אצלנו, במוקדם או במאוחר.

באחד מימי הסתיו האפורים והקרים נודע שהגרמנים עומדים לערוך „אקציה" בעירנו. קמה בהלה; כל אחד התחיל מחפש לו מקום מחבוא. גם משפחתנו הקטנה, הורי, אני ואחי הצעיר ממני, מצאנו מקום מחבוא באחת הרפתות של משפחה פולנית. אך עוד קודם שהאיר השחר דרש בעל הרפת שנעזוב את המקום. פנינו לחזור הביתה, אך לצערנו לא הרחקנו לכת: שוטר אוקראיני עצר אותנו וציווה לבוא אתו. הייתי ילדה צעירה, כבת שלוש־עשרה בסך הכול, אך היתה בי תמיד ההרגשה, כי במקרים כאלה מוטב לנסות ולברוח. נתקתי את עצמי מהורי וברחתי. השוטר רצה כפי הנראה לירות בי, כי הגיעו לאוזני תחנוני אבי לבל יעשה זאת. אחר־כך ניסה לרדוף אחרי, אולם נמלך בדעתו וחזר בו. אל נכון חשש, כי בעשותו זאת יברחו גם יתר בני המשפחה.

את הורי ואת אחי לא ראיתי עוד. מאז נתייתמתי מאב ומאם ונשארתי בודדה וגלמודה. החלטתי להיאבק בכל כוחותי להישאר בחיים. יום אחד נודע לי, כי יהודי בשם גלאנצברג מחפש אנשים לעבודה בחווה חקלאית. הצלחתי להצטרף אל היוצאים לעבוד, ושמחתי מאוד שהסכימו לקחת אותי, אם־כי הייתי עוד ילדה צעירה. בקבוצה היו עשרים איש. נסענו בעגלה אל הכפר רוסוחאץ׳ והתחלנו לעבוד בחווה. כעבור זמן קצר הגיע מספר העובדים לשבעים. מנהל החווה היה גרמני, ששמו אינו זכור לי עוד. הוא היה אדם טוב והגון והיה שומר עלינו מפני רדיפות הגסטאפו. תושבי הכפר רוסוחאץ׳ היו ידועים כאנשים רעי־לב ואכזרים, אך הם לא העזו לנגוע בנו לרעה בגלל יחסו הטוב של המנהל אלינו. תנאי המגורים לא היו רעים ביותר וגם אוכל לא חסר לנו. תמורת דברי־הלבשה שהבאנו מן הבית קיבלנו צורכי־אוכל מאת איכרי המקום.

יום אחד, היה זה בסוף הקיץ, שעה היינו עסוקים בדייש, הופיעה פתאום בשדה אשתו של הגרמני רכובה על סוס לבן ובידה אלת־גומי. במבט רצחני סקרה את העובדים היהודים, גידפה אותם והצליפה בשוט שבידה על כל יהודי שנקרה לה בדרכה. היה זה אות מבשר רעות. הבינותי כי בצרה גדולה אנחנו. ואמנם כעבור זמן קצר הגיעו אנשי גסטאפו, שהפתיעו אותנו בבוקר השכם, בלי שחששנו לבואם. בין היהודים קמה בהלה גדולה, אך לא היה כל מוצא, כי הגרמנים הקיפו אותנו מכל עבר. למזלי הצלחתי גם הפעם להימלט. הגעתי אל הבית שבו התגוררנו. ושם טיפסתי ועליתי אל ארובת־העשן של התנור, מאותן ארובות־העשן הרחבות הנמצאות במקומות ההם בכל בית כפרי. בפנים היו כבר שני אנשים — גדליה טייבר, ובחור רומני, אשר את שמו לא אזכור עוד. (גדליה טייבר מצא את מותו לאחר מכן, אחרי שניצל מן ההתנפלות הזאת.) הגרמנים חיפשו בכל מקום, כדי לגלות יהודים מסתתרים, אף הסתכלו לתוך הארובה כשהם מאירים בפנסים את המקום החשוך הזה, אולם למזלנו לא הרגישו בנו.

הגרמנים אספו ולקחו אתם את מרבית העובדים ה־יהודים; בכפר נשארו רק מעטים ובודדים. לא יכולנו להישאר זמן רב במקום הזה, כי נודע לנו שהתושבים האוקראיניים משלימים את מלאכתם של הגרמנים ורוצחים את שרידי היהודים באכזריות שקשה להעלותה על הדעת. באין ברירה התחלנו נודדים מכפר לכפר. בתוך כך נודע לי, כי במחנה שבעיר טלוסטה נותרו עוד כמאה וחמישים יהודים. החלטתי להצטרף אליהם ושמתי פעמי ללכת העירה. היה זה באותה תקופה, שבה התקרב קץ שלטונם של הגרמנים, והדרכים היו מלאות חיילים גרמנים שברחו מפני הצבא האדום. הגעתי אל טלוסטה בשעה שחיל־החלוץ הסובייטי הגיע העירה ושרידי היהודים קיבלו את פניהם בשמחה רבה. אולם השמחה לא ארכה זמן רב. לפתע הופיעה בשמי העיירה להקה של מטוסים גרמניים, שהנמיכו טוס והתקיפו את המחנה בפצצות ובירויות ממכונות־ירייה. חלק רב מאנשי המחנה ניספו בהת־קפה הזאת, ורק מעטים ניצלו — ואני ביניהם. קרה לי נס. והביקתה שבה הייתי לא נפגעה כלל.

זלמן ואכשטיין

מה שעבר עלי בתקופת הכיבוש הגרמני

אחרי כניסת הגרמנים לטלוסטה נשארתי עוד כמה שבו־עות בבית. אחר־כך לקחוני אל המחנה בקאמיונקה, יחד עם 110 מבני העיר. במחנה נמצאו כשמונה מאות איש מן הערים הסמוכות. התנאים היו רעים מאוד. יום־יום היו מתים שם עשרים עד שלושים איש מרעב, ממכות ומיריות של הרוצחים. במקומם הביאו הגרמנים יהודים אחרים. כך עבר זמן ארוך למדי, עד שחזרתי מן הגיהינום הזה, כשאני בריא ושלם.

בבית התחילו צרות חדשות. נערכו „אקציות" ורדיפות שונות. בשעת ה„אקציות" הייתי מסתתר עם משפחתי בבונקר שחפרתי לי. הרוצחים היו עורכים חיפושים לגילוי יהודים מסתתרים, אך לא יכלו לגלות אותנו, כי הבונקר היה מוסווה יפה. בתחילת שנת 1943 הוציאו הרוצחים צו, שכל היהודים שנותרו חייבים לעזוב את טלוסטה ולעבור אל הגיטו בטשורט־קוב. ידעתי כי זוהי רק תחבולת עורמה מצדם, והם מתכוונים להרוג שם את כולם. לקחתי את ילדי והסתתרנו כמה שבועות בשדות וביערות. לבסוף אי אפשר היה כבר להישאר בשדות, כי הגויים רדפו אותנו על כל צעד ושעל. נאלצתי איפוא לעבור אל החווה טראַבניס, שבה התרכזו ועבדו כתשעים יהודים. גם אותי קיבלו לעבודה. אך לישון בחווה הייתי חושש, כי ידעתי את טכסיסי המרצחים. על כן הייתי לוקח כל לילה את ילדי והולך לישון בשדות. ואמנם, פחדי לא היה פחד שוא: באחד הלילות, שעה שישנתי בשדה, שמעתי קול יריות מן החווה, והבינותי שנערכת שם „אקציה". באותו רגע ראיתי מסביב אנשים מתרוצצים, אנשים שישנו מחוץ למחנה, כמונו. שישים איש שנמצאו במחנה נהרגו כולם, ואילו אנו ניצלנו ממוות.

הניצולים היו מתגוללים בשדות וביערות. שנים־עשר מאנשי קבוצתנו נתפסו על־ידי המשטרה האוקראינית ונהרגו. שוב לא יכולנו להמשיך ולהחזיק מעמד. ראשית, מפני שהיו רודפים אותנו בלי הפסק; שנית, היה זה בחורף של שנת 1943, והגשמים, השלגים והקור הציקו לנו מאוד מאוד. על כן התפזרנו, כל אחד באשר יכול היה. אני הלכתי עם ילדי אל המושבה קוסציישקובקה. היה לי שם מכר בין המתיישבים, ושם חיינו עד ששיחררו אותנו הרוסים. אכן, גם במקום מחבואנו לא חסרנו צרות ותלאות.

סוניה מרגוליס־אלטרמן

בת אחת־עשרה שנאבקה על חייה

השנה היא שנת 1941. הצבא האדום הנסוג עוזב את עירנו. אפילה אופפת אותנו ועננים כבדים מרחפים מעל ראשנו. הצבא הנאצי כובש את גליציה ופותח בדיכוי היהודים ובמעשי טבח איומים. על כל צעד ושעל אורב המוות. בקרונות הרכבת מובלים יקירינו באלפיהם אל תאי הגאזים והכבשנים של בלזץ ומיידאנק.

ואני רק בת אחת־עשרה בימים ההם. אנו גרים עדיין בביתנו, אולם על־פי־רוב אנו מסתתרים בבונקרים אפלים, ללא אור וללא מזון. פושטות שמועות, שעלינו לעזוב את ביתנו ולעבור אל ה„גיטו". ואמנם מתאמתת השמועה, ויחד עם כולם עוזבת גם אמי את ביתה ועוברת אל ה„גיטו" עם חמשת ילדיה ועם מטען של חמישה ק"ג בלבד. זו היתה התחנה האחרונה, שבה הצטופפה שארית הפליטה ביום החמישי לפנות ערב, עשרים וארבע שעות לפני כניסת השבת. לא עברו שלושה ימים, ושערי הגיטו נסגרו, אין יוצא ואין בא. הרגשנו כי באה שעתנו האחרונה, כי טבח איום עומד להתחולל, ואין מציל. רק האלוהים הוא היודע, מי יישאר בחיים אחרי החורבן הזה.

עם עלות השחר הקיץ יום תלאות וזוועות לשארית יהודי טלוסטה. אמי יצאה בסתר אל מחוץ לגיטו, כשהיא נושאת בזרועותיה את אחותי הפעוטה בת השלוש, כדי להשיג מעט אוכל לילדיה המתענים ברעב. ובינתיים הופיעו מלאכי־המשחית ופרצו בסערה אל תוך הגיטו. הם הגיעו מחופשים כ„סטודנטים", לבל יכירום היהודים וינסו להימלט מידיהם. לפתע פתאום התחילה ה„אקציה" האיומה. צמרמורת עוברת בעצמותי, כשאני נזכרת ברגעים האיומים ההם. כל אחד חש להציל את נפשו — ואני אז קטנה ודלה ורפת־אונים. מקום מגורינו בגיטו היה בבית איכרים קטן, שעמד על גבול הגיטו. קפצתי החוצה דרך האשנב הקטן והתגלגלתי במורד ההר. עברתי את פסי־הרכבת והוספתי לרוץ, בלי להפנות את ראשי. מסביב רצו עוד אנשים רבים, אך רק מעטים מהם הצליחו להגיע למקום מבטחים, כי הנאצים המטירו עלינו אש מרובים ותת־מקלעים, לבל יימלט אף אחד מן הנידונים למוות. כך רצתי בכל כוחותי עד שקיעת החמה. כל היום לא בא אוכל אל פי, אפילו טיפת מים לא שתיתי ושפתי נצרבו מיובש. בערב מצאתי את עצמי ביער עבות, יחידה ובודדה, וכולי רועדת מפחד. לבסוף גברה עלי העייפות ונרדמתי.

כשהקיצותי משנתי ופקחתי את עיני ראיתי על־ידי את שני ילדיו של פישל לאנגהולץ. שלושתנו שמחנו שאין אנו בודדים. כעבור זמן קצר הופיעו מתוך עבי היער פארטיזאַנים רוסיים עם רובים מכודנים. נבהלנו מאוד מפניהם, אך הם הרגיעו אותנו, ואמרו שאין להם כל כוונה להרע לנו; להיפך, הם יודעים מה מר גורלנו ומשתתפים בצערנו. הם הבטיחו להביא לנו מעט אוכל להחיות את נפשנו. ואומנם, חזרו כעבור זמן מועט והביאו לנו לחם ומים. לילדו הגדול של לאנגהולץ הציעו הפארטיזאנים שיצטרף אליהם, הם אמרו שיוכל להביא להם תועלת, אולם הוא לא רצה להיפרד מאתנו. הפארטיזאנים הלכו להם כלעומת שבאו, נעלמו כאילו בלעה אותם האדמה.

עם הנץ השחר שמנו פנינו לשוב העירה והתחלנו תועים ביער. בדרך פגשנו כמה נזירות שנסעו בעגלה, והן הזהירו אותנו שלא נשוב העירה, כי עדיין משוטטים גרמנים ומחפשים יהודים שהצליחו להימלט מגורלם. אף־על־פי־כן חזרנו העירה.

הדרך היתה זרועה הרוגים ופצועים. הפצועים זעקו לעזרה, אך איש לא בא לעזרתם. הרחובות היו שטופים דם והעיר היתה ריקה כולה. נודע לנו, כי האנשים המעטים שנותרו בחיים הובלו אל מחנה־עבודה מחוץ לעיר. ביניהם היתה גם אמי היקרה וגם אחותי הבכירה, שני אחי ואחותי בת השלוש. אמי היתה בטוחה כי גם אני נהרגתי והתחילה לשבת „שבעה" על מותי. וכשראתה אותי פתאום במחנה התעלפה. לאחר ששבה אליה רוחה לא האמינה למראה עיניה ואמרה שאין זה אלא חזון תעתועים, שהרי אינני עוד בין החיים.

במחנה עבדנו כולנו, וגם אני, הילדה הקטנה, עבדתי יחד עם המבוגרים. הרבה מאוד סבלנו במחנה, גם רעב וגם מכות מידי הממונים עלינו. אחרי שנה רבת סבל ותלאות התגנבנו בלילה מתוך המחנה וחזרנו העירה, אל מחנה־העבודה בחווה של טלוסטה. כאן מצא אחי הירש את מותו, כשבועיים בלבד לפני השיחרור. ימים ספורים לאחר מכן נרצחה אמי ביריה בשכבה על מיטתה.

שנים איומות עברו עלינו, שלא יימחו מזכרוננו לנצח. זכור נזכור את אשר עשה לנו עמלק של המאה העשרים. ונשמור בלבנו את זכר יקירינו שנפלו מידי המרצחים הנאציים, את זכרם של אלה שלא זכו, כמונו, לחיות במדינת ישראל החופשית.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

ישעיהו רוזן

חיסול העדה היהודית בכפר צאפוביץ

מיד לאחר שפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה הורגשה שמחה רבה בין התושבים האוקראינים; הם דיברו בגלוי על כך, שעם בוא הגרמנים יוכלו לנקום ביהודים, להתנפל עליהם ולשדוד את רכושם. לאחר נסיגת הצבא הרוסי, עוד לפני כניסת הגרמנים, התארגנו בכפרים כנופיות של פורעים, שהתכוננו לעלות על טלוסטה ולהתחיל במעשי ההרג והביזה; אך היו גם כאלה שעיכבו בעדם ויעצו להמתין ולראות איך יפול דבר. בינתיים הגיעו פלוגות של הצבא ההונגרי, בעלי־בריתם של הגרמנים, ואלה לא נגעו לרעה ביהודים ומנעו גם מעשי התנפלות מצד האוקראינים. הדבר הזה לא נעם ללאומנים האוקראינים; עמדו איפוא והעלילו על היהודים, שעשו כאילו יד־אחת עם הקומוניסטים המעטים שנותרו בשטח הכיבוש הגרמני, והם מתנפלים על כפרים שלווים, הורגים את האיכרים המסכנים ושורפים את בתיהם. את העלילה הזאת הפיצו שליחיהם בכפרים, והם פנו בקריאה אל האכלוסיה האוקראינית: אחים, מהרו והתארגנו כדי לחסל את שכניכם היהודים, בטרם יחסלו הם אתכם.

היתה שעה שלאחר־הצהרים כשהגיעה הידיעה הזאת אל כפרנו ועורה בהלה בין התושבים היהודים. הייתי אז אצל ישראל־מאיר לאנדמאן ז״ל, והיה שם קצין הונגרי דובר גרמנית; הוא הרגיע אותנו ואמר: „אתם היהודים אל תפחדו מפני הפורעים. תפקידנו לשמור על הסדר, ואנו נגן עליכם״. למשמע הבשורה הטובה הזאת מיהרתי ללכת הביתה, להודיע לבני משפחתי מה ששמעתי מפי הקצין. ביתנו היה מרוחק כמחצית הקילומטר מבית לאנדמאן. ברחוב התרוצצו איכרים, ביניהם רבים שהכרתים, כשהם נושאים בידיהם גרזנים וקלשונים, וכולם צועקים: „בואו, אחים, לנקום ביהודים שצלבו את ישו, ועתה הם קמים עלינו להרגנו״. בראותי זאת נבהלתי וברחתי אל בית לייבוש לאנגהולץ והסתתרתי שם.

למראה המהומה יצאו אנשי הצבא ההונגרי והתחילו יורים באוויר, כדי לעצור בעד הפורעים. יחד עם זה באו הקצינים בדברים עם הפורעים, והוסכם לכנס את כל יהודי הכפר אל בית־המועצה, כדי לחקור ולברר, מה מן האמת יש באשמה שתולים בהם האוקראינים. אנשי „מיליציה״ אוקראינים ו„מתנדבים״ מבין האוקראינים נשלחו לאסוף את היהודים ולהביאם אל בית־המועצה. אנו לא ידענו על ההסכם הזה, ובראותי את אנשי ה„מיליציה״ המזוינים מתקרבים אל ביתו של לאנגהולץ, עברה מחשבה במוחי, שבאים הם להרוג אותנו. מיהרתי והסתתרתי מאחורי ארגז שעמד בפינה, ומשם שמעתי כיצד האוקראינים מגרשים בגסות את בני הבית ומאיצים בהם ללכת אל בניין המועצה, בהתאם לפקודה שקיבלו מאת המפקדים ההונגרים. שעה קלה לאחר שיצאו בני הבית, נכנסה אחת השכנות, פרצה את דלת הארון והוציאה ממנו בגדים וחפצים שונים ככל שיכלה לשאת.

אחוז בהלה שכבתי במחבואי ולא העזתי לצאת משם עד בוא הערב. עם חשיכה קפצתי החוצה בעד החלון האחורי, הגעתי אל חצרו של איכר פולני והסתתרתי בתוך ערימת קש גדולה. שם עבר עלי לילה איום, מלא פחד וחששות. לא ידעתי אם נשאר עוד מישהו בחיים מבני משפחתי ומשאר יהודי הכפר, או שמא הומתו כולם בעינויים קשים. נוסף לכך היה הלילה ליל סופה וסערה עם ברקים ורעמים וגשם שוטף. רק בבוקר נודע לי מפי האיכר, שכל יהודי הכפר ניצלו ממוות הודות להתערבותו של הכומר ותקיפותו של הצבא ההונגרי. יחד עם זה נודע לי, כי בכפר קושילוביץ נהרגו באותו לילה כמה יהודים. בני משפחת מעצגער ומשפחת שווארץ הסתגרו בתוך טחנת־הקמח של מעצגער; בלילה שברו האוקראינים את הדלת, פרצו פנימה והרגו את כולם בנשק קר ובאכזריות רבה. רק נפש אחת ניצלה מן ההרג — בונה בת ישראל־אברהם העלד ז״ל, ארוסתו של לייבוש בן מיכאל מעצגער. היא נספתה לאחר מכן ב„אקציה״ הגדולה בטלוסטה.

הייתי המום מן הידיעות האלה, ורציתי לראות מה שלום בני משפחתי, אך יראתי להתהלך בכפר בעצם היום, ורק לעת ערב חזרתי הביתה. מצאתי רק את אמי חיה כשהיא ממררת בבכי ואינה יודעת מה גורל אבי יחיאל ואחי שמואל (הוא ניצל מן השואה ונמצא ברוסיה). לאחר מכן התברר, כי שניהם ברחו אל השדות ומשם הגיעו בלילה לטלוסטה. בזמן העדרנו הוציאו הגויים שכנינו את כל המיטלטלין מביתנו, אך בראותם כי חזרנו החזירו לנו חלק מהם.

שלושה או ארבעה חודשים נשארנו עוד בכפר, ואז באה פקודה, שכל יהודי הכפרים יגורשו לטלוסטה ורכושם יוחרם. הגענו העירה בעירום ובחוסר כול, רק עם אמונה בלב, שלא יארכו הימים ושונאינו ינחלו מפלה ואנו ניוושע. אולם התקווה הזאת נתבדתה יותר ויותר. המלחמה נמשכה, המוני יהודים מגורשים מהונגריה הגיעו לטלוסטה והצפיפות גדלה מיום ליום. נאסר עלינו לבוא בקשרי מסחר עם האיכרים ורבים מתו מרעב וממחלות.

כעבור זמן קצר התחילו הגרמנים לוחצים עלינו וממררים את חיינו. הם הקימו „יודנראט״, שתפקידו היה לסחוט מאת היהודים כסף ודברי־ערך ולאלץ אותם ללכת לעבודת־כפיה במחנות עבודה. יום אחד נתפסתי גם אני בידי שניים מאנשי המשטרה היהודית, ש„גייסו״ עובדים למחנה־העבודה קאמיונ־קה. התחלתי לחבל תחבולות, כיצד להינצל מידיהם. ואומנם הצלחתי להתחמק מהם שעה שהוציאו אותנו אל הרחוב ופקדו עלינו להסתדר בשורות. ברחתי מן העיירה ונדדתי בשדות, עד שמצאתי לבסוף עבודה באחת האחוזות שבסביבה. שם הגיעו אלי הידיעות על משלוח יהודים מטלוסטה אל מחנות ההשמדה; הלב דאב למשמע הידיעות המרות, ולא האמנתי כי יעלה בידי להסתתר עד הסוף ולהינצל. בכל זאת לא אבדה תקוותי וניסיתי להחזיק מעמד בכל דרך אפשרית.

בשנת 1943 התחילו הגרמנים, בשיתוף עם המשטרה האוקראינית, בעריכת „אקציות״ בטלוסטה וסביבותיה, לשם חיסולם המוחלט של יהודי הסביבה הזאת. שרידי היהודים

הוכנסו ל„גיטו", ולאחר שחוסל גם ה„גיטו" הכריזו והודיעו, שכל מי שיעז להסתיר יהודי ולהצילו ייענש קשה ורכושו יוחרם. בעל האחוזה, שאצלו מצאתי מחסה ועבודה, נבהל גם הוא ושילח אותי מביתו. יחד עם אחי שמואל מצאתי מקלט במחנה־העבודה ברוזשאנובקה, שהיה ברשות ה„ווערמאכט". היו שם כשלוש מאות יהודים, שרידי הגיטאות של זאליש־טשיקי וטלוסטה. יום אחד, בהיותנו בשדה, שמענו יריות מכיוון הכפר סבידובה, ונודע לנו שמחסלים את שרידי היהודים במחנה־העבודה ההוא. מיד ברחו כל העובדים והתפזרו בשדות. אני ואחי שמואל לא חזרנו עוד אל המחנה; הסתתרנו בשדות וביערות, ורק אחת לשבוע יצאנו לבקש מזון מאת איכרים מבין מכרינו. כעבור כמה ימים נודע לנו, כי הגרמנים והמשטרה האוקראינית חיסלו גם את המחנה ברוזשאנובקה. הוספנו להסתתר בשדות, ולבסוף חפרנו לנו בור באדמה ושם הסתתרנו תשעה חודשים תמימים, עד לשיחרור הסביבה כולה על־ידי הצבא האדום.

שרה קימלמן

יהודי הכפר הינקובצה

הכפר הינקובצה מרוחק כשבעה ק"מ מן העיירה טלוסטה. התגוררו בו כחמש־עשרה משפחות של יהודים, שהתפרנסו ממסחר זעיר ומחקלאות. היו אלה יהודים פשוטים, ישרים וטובי־לב, והיו קשורים מאוד לכפר־מולדתם, שבו חיו מדורי דורות. היחסים ביניהם ובין שכניהם האוקראינים והפולנים היו בדרך כלל טובים, והדבר הזה עזר להם ומנע מהם סבל רב בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני.

יהודי הכפר היו קשורים קשר הדוק עם אחיהם היהודים תושבי טלוסטה. אל הרב בטלוסטה נסעו לשאול את שאלותיהם בענייני כשרות וכדומה, לקהילת טלוסטה שילמו את מסיהם ואליה היו שולחים את תרומותיהם ל„מעות חיטין" מדי שנה בשנה, בפרוס חג הפסח. בשנת 1941, כשהוגלו יהודי הונגריה מבתיהם ונדדו על־פני גליציה המזרחית לעבר אוקראינה, לקראת קצם הטראגי, מצאו כמה משפחות של גולים מקלט בהינקובצה, ויהודי הכפר איכסנו אותם בבתיהם והגנו עליהם מפני רדיפות מצד שלטונות הכפר, על־ידי תשלום כופר נפשם, עד שנאלצו הם עצמם, בחודש מרץ 1942, לעזוב את הכפר ולעבור אל הגיטו בטלוסטה.

לא אשכח לעולם את האשה היקרה מכפר־טלוסטה, שקיבלה את משפחתנו אל ביתה, העמידה חדר לרשותנו ואיכסנה אותנו. ביתה היה כעין שער־כניסה לעיר, ופליטים יהודים רבים מהורודנקה ומערים אחרות בסביבה, שהצליחו להימלט מן השטחים שהפכו להיות „יודענריין", מצאו בביתה ארוחה חמה ומלה מעודדת. בטלוסטה היו הפליטים מן הסביבה הקרבנות הראשונים של הרעב והרדיפות. הם היו בין הראשו־נים שנשלחו אל מחנות־עהובדה שהוקמו בקאמיונקה ובורקי, ואיש מהם לא הצליח לצאת משם ולחזור בשלום. חלקם מצאו את מותם ברעב או במגיפת הטיפוס שהשתוללה בעיר, ורובם ניספו ב„אקציות" השונות שנערכו בעיר ובחווה של הולוב־טשינצה, שאליה נמלטו ובה נכלאו ב„מחנה־העבודה".

תהא רשימתי זו ציון לזכרם של קדושי הכפר הינקובצה, שמצאו את מותם בשנות השואה וגוויותיהם פזורות בקברי־אחים בטלוסטה ובמחנות שבסביבתה.

ציליה קימלמן־חנין

בלאשקיביץ ובטלוסטה

מיד אחרי נסיגת הרוסים ביולי 1941, עוד לפני כניסת הגרמנים, נערך בלאשקיביץ פוגרום על יהודי העיירה, כאילו מתוך נקמה על רצח האסירים האוקראינים בכלא טשורטקוב, שהומתו על־ידי הסובייטים לפני נסיגתם. אחרי הפרעות קיבלו משפחות רבות בעירנו מכתבי־איום מאת האוקראינים המקו־מיים, שבהם נצטוו לעזוב את העיר, פן מרה תהיה אחריתם. רובם נטלו את מטלטליהם ונדדו לטלוסטה, לטשורטקוב או למקומות אחרים. משפחתנו עזבה גם היא את העיר ועברה לטלוסטה. היינו מתפרנסים מעבודה בחוות הסמוכות, שבהן הוקמו מחנות־עבודה ליהודים. המנהל הראשי של המחנות הללו היה גרמני בשם פאטי, שיחסו אל היהודים היה הוגן למדי. פאטי השתדל לא פעם להגן על עובדיו היהודים מפני ה„אקציות" למיניהן, אולם הצלחתו היתה זעומה מאוד. בסופו של דבר ניספו רוב עובדי המחנות בצורה זו או אחרת.

בזמן הראשון אחרי בואנו לטלוסטה היה אבי עובד ברוזשאנובקה, אני עבדתי בקוזיה־גורה, ומקום מגורינו היה בטלוסטה. אחי הבכור שלום נלקח לעבודה במחנה בורקי־ויעלקי, ושם ניספה בשנת 1943. ביום חורף אחד של ראשית שנת 1943 יצאה אמי אל אחד הכפרים להביא מעט מזון למשפחה — ולא חזרה עוד. אל נכון נרצחה בדרך. אחרי מות אמי עברנו שלושתנו, אבי, אני ואחי הקטן אל מחנה רוזשא־נובקה ועבדנו שם עד השיחרור בחודש מרץ 1944. כמה פעמים נערכו שם „אקציות", אולם הצלחנו לצאת מהן בשלום.

בימים האחרונים לפני השיחרור התרכזה שארית היהודים בחווה של טלוסטה. רבים מהם ניספו בהפצצה הגרמנית, שנערכה סמוך לכניסת הרוסים לטלוסטה, ורבים נפצעו. אחרי השיחרור התגייס אבי לצבא הסובייטי וחזר משם רק בשנת 1946. נפגשנו בפולין, ומשם עלינו כולנו לישראל.

מפי ניצולים

מתוך ארכיון „יד ושם"

הלל קניגסברג / סדר ההתרחשויות בתקופת המלחמה

ביום 6 ביולי 1941 עזבו הצבאות הסובייטיים האחרונים את העיר, לאחר שפוצצו את תחנת הרכבת, את מחסני התבואה והקש שעל־ידה, ואף את הרכבות שעמדו בבית־הנתיבות. לאחר־מכן, כשהגיעו הגרמנים לעיר, אילצו את היהודים לפנות את ההריסות. גם העיר ניזוקה במקצת על־ידי הדליקה, שאחזה בבתים הסמוכים לתחנת־הרכבת.

ביום ראשון בשבוע, 7 ביולי 1941, התארגנו מיד השלטונות המקומיים האוקראיניים. היום עבר בשקט, אולם בלילה התחילו הפרעות ביהודי הסביבה, שאורגנו על־ידי האוקראינים. פתחה בכך העיר אולאַשקוֹבצה, שבה התקיים בכל שנה ביום 7 ביולי כנס חגיגי ויריד שנתי גדול בהשתתפות איכרים מכל הסביבה. המוני האיכרים יצאו מבית־היראה משולהבים מנאומי־ההסתה של הכומר האוקראיני ומורה בית־הספר המקומי והתחילו מתנפלים על יהודי המקום וכן על המנזר, שהסובייטים הפכוהו לבית־מחסה לזקנים ונמצאו בו גם כמה יהודים. ההתנפלות באולאשקובצה שימשה אות לאוקראינים בכל העיירות והכפרים הסמוכים. פליטי המקומות האלה הגיעו לטלוסטה ועוררו בהלה בעיר. חששנו מפני התפשטות הרציחות גם בטלוסטה, אך הודות לנאומי הארגעה של הכומר האוקראיני איזבולסקי, של מנהל הבנק האוקראיני באבלוקוב ועורך־הדין אנדרושינוב לא קרה דבר בעירנו.

כעבור יומיים הגיע חיל־החלוץ של הצבא ההונגרי וקיבל לידיו את השלטון בעיר. יחסם של ההונגרים כלפי היהודים היה טוב למדי. בטשורטקוב הסמוכה כבר היו הגרמנים, ושם התרחשו דברים איומים. הם אילצו יהודים להוציא מקברם את המתים שנקברו בחצר בית־האסורים ולקבור אותם שנית. בפעולה זו נהרגו גם כמה יהודים.

בטלוסטה התארגן ועד יהודי, מורכב מחוגי האינטליגנציה והתושבים האמידים, והוטל עליו לבוא בדברים עם השלטונות האוקראיניים וההונגריים בכל עניין הנוגע ליהודים. בסוף יולי התחילו להגיע מחנות־מחנות של יהודים שגורשו מהונגריה. חלק מהם נשאר בערים שמעבר לדנייסטר, אך רובם גורשו הלאה מזרחה, לעבר קאמיניץ־פודולסק. בימים הראשונים של חודש אוגוסט הגיעו נהגים הונגריים מקאמיניץ וסיפרו כי נורו שם ביום אחד כשלושים אלף מיהודי המקום ומן הפליטים שהגיעו מהונגריה.

במחצית הראשונה של חודש אוגוסט הגיעו אל העיר הגרמנים הראשונים. את משרדיהם שיכנו בזאלשטשיקי, ואילו בטלוסטה אירגנו „יודנראט" ומינו משטרה אוקראינית. בראש וראשונה הטילו על ה„יודנראט" לספק להם מעילי־עור, מגפיים ודברי־צמר. ה„יודנראט" מצדו אירגן משטרה יהודית, הטיל מסים על האוכלוסיה היהודית וגייס יהודים לעבודה. בסוף אוגוסט הוצא צו, המחייב כל יהודי לשאת סרט על זרועו (וזה היה יחס מתון בהשוואה לטשורטקוב, שבה הוצאו מיד בהתחלה כשלוש־מאות איש מבין האינטליגנציה היהודית ונורו בקרבת העיר). כעבור זמן קצר יצאה פקודה, שכל היהודים המתגוררים בכפרים או בפרברים חייבים לעבור העירה. באוקטובר נודע בעיר, כי בזאלשטשיקי אספו הגרמנים חלק מן היהודים, בחרו מביניהם את המוכשרים לעבודה, ויתרם, כשש־מאות איש, נורו למוות.

ביום־כיפור גורשו יהודי זאלשטשיקי אל הערים הסמוכות, ורק כמאתיים יהודים הורשו להישאר בעיר. לעירנו הגיעו יותר ויותר פליטים מן הערים הסמוכות והצפיפות גברה מיום ליום. בתי היהודים צוינו במגן־דויד. באותו זמן התחילו גם לגייס אל מחנה־העבודה קאמיונקה, וה„יודנראט" נדרש לספק מיכסה מסוימת של עובדים יהודים. גם בעירנו, כמו במקומות אחרים, הצליחו העשירים לפדות עצמם על־ידי תשלום כופר־נפש.

★

בספטמבר הופיעה מודעה, שלפיה חייבים היו כל החקלאים היהודים להתייצב במשרד לענייני חקלאות בטשורטקוב. היו בעירנו שבעה או שמונה חקלאים יהודים, אך לא יכולנו להתייצב בטשורטקוב, כי היציאה אל מחוץ לעיר היתה אסורה. התייצבנו איפוא במשרד העירייה, שנוהל על־ידי אוקראינים, ואלה הפנו אותנו אל ה„יודנראט". ה„יודנראט" שוב הורה לנו להתייצב לעבודה בבית שנועד לשמש משרד גרמני לענייני חקלאות. בסופו של דבר השאירו רק ארבעה חקלאים שנבחרו על־ידם, ואני ביניהם. המפקד היה איש־גסטאפו בשם צוכער, וכל העיר חרדה מפניו. הוא היה מנהל ה„ליגנשאפט". באותה תקופה לקחו הגרמנים לרשותם את החוות החקלאיות ש„הולאמו" על־ידי הרוסים, והתחילו דורשים מן ה„יודנראט" לספק להם כוחות־עבודה לחוות הללו. כן גייסו את מנהלי החוות לשעבר, שיהיו לעזר למנהלים האַריים שמונו על־ידם.

בפברואר 1942 עברה הנהלת ה„ליגנשאפט" לידי אנשי ה„וורמאכט", והללו פנו אל ה„יודנראט" והודיעו, שיידרשו להם כעשרת אלפים עובדים במשקים החקלאיים שבהנהלתם. עם זה פנו אל הגסטאפו בטשורטקוב בדרישה, לא לפגוע בעובדי המשקים בשעת ה„אקציות". הגסטאפו סירבה להבטיח זאת, והעניין הועבר אל ההנהגה בלבוב ומשם אל הימלר בכבודו ובעצמו. התשובה בעניין זה איחרה לבוא, ובינתיים נהגו אנשי הגסטאפו לפי ראות עיניהם, כלומר בלי כל „משוא פנים" כלפי העובדים במשקים החקלאיים.

בחודש מרץ 1942 עזבה הנהלת ה„ליגנשאפט" את טלוס־טה, אולם שניים מעובדי ההנהלה, אני ובן־אחותי, נשארנו במקום. המנהל היה אגרונום האנף — גרמני הגון מאוד. במאי

הגיע מנהל חדש, קצין־מילואים בשם פאטי, שהיה אף הוא הגון מאוד ובמרוצת הזמן עזר הרבה ליהודי טלוסטה.

ביולי 1942 הגיעו העירה אנשי גסטאפו ודרשו להסגיר לידיהם 10% מאנשי העיר, מאלה ה„נופלים למעמסה" על ה„יודנראט". הוסגרו אז כמאתיים איש, זקנים ותשושים, ולהשלמת ה„מיכסה" הביאו אנשי הגסטאפו 75 נערות שעבדו בחווה קוזיאגורה הסמוכה לטלוסטה. כל אלה הובאו לתחנת הרכבת ונשלחו „לכיוון בלתי ידוע".

ה„אקציה" השנייה היתה ביום 5 באוקטובר 1942. באקציה זו אספו הגרמנים, בעזרת המיליציה האוקראינית, כאלף איש מתושבי העיר, הכניסו אותם אל קרונות הרכבת והסיעו אותם אל מחנה ההשמדה בלזץ. כל התושבים היהודים עזבו את בתיהם והסתתרו בבונקרים או ברחו אל מחוץ לעיר. הגרמנים הוציאו כל דבר־ערך מתוך הבתים העזובים, ואת השאר שדדה האוכלוסיה המקומית.

אחרי ה„אקציה" השנייה הוחמר עוד יותר מצב הנשארים. העיר נתמלאה פליטים משרידי הערים שבמחוז סטאניסלבוב, שבהן נסתיים חיסול היהודים והן הוכרזו כערים „מטוהרות מיהודים" (יודענריין). גם בטלוסטה, כמו בערים אחרות בסביבה, התחילו הגרמנים לארגן „מחנות־עבודה", ואליהם נתקבלו רק יהודים שזכו לקבל אות „ר", דבר שהיה כרוך בקשיים מרובים. באותו זמן פרצה גם מגיפת טיפוס, ובה ניספו כחמישה־עשר איש מדי יום ביומו. נוסף לכך היתה מרחפת תמיד אימת ה„אקציות". לפי השמועה חייב היה כל מחוז טארנופול ליהפך ל„יודנריין" עד סוף שנת 1942; טלוסטה היתה האחרונה בתור, לפי לוח־הזמנים של הגסטאפו.

בימים האחרונים של חודש דצמבר 1942 התחילה המי־ליציה האוקראינית חוטפת יהודים ברחובות העיר ושולחת אותם לטשורטקוב, ושם נכלאו בבית־הכלא של הגסטאפו. החטיפות נמשכו ימים אחדים, עד ראשית ינואר 1943. אחדים מן הנחטפים שוחררו לאחר תשלום כופר בסכומים גבוהים למדי, והשאר הוחזקו במעצר זמן ממושך. לפתע הודיעה הנהגת הגסטאפו לוועד היהודי האזורי בטשורטקוב, כי היהודים העצורים ישוחררו והוועד צריך להכין מקומות־קליטה ליהודים האלה. נראה הדבר, כי תנאי החורף לא איפשרו עריכת „אקציות" בהיקף רחב, וכך שרר שקט יחסי בכל חודשי החורף.

לאחר שחלפו הימים הקרים התחילו שוב חוששים מפני האקציות. הבריות חששו ללון בבתיהם, ושוב התחילו נוהרים אל מחנות־העבודה כאל מקום־מקלט. בחודש מאי הגיעו ידיעות על „אקציות" שנערכו בערים הסמוכות, וגם בטלוסטה חששו יום־יום, שמא הגיע תורה. נקבו אפילו תאריך מסוים — אמרו כי ה„אקציה" תיערך אור ליום 25 במאי. בעיר נותרו אנשים מעטים מאוד; מרבית התושבים ברחו אל השדות והיערות, ונותרו רק אלה שהיה להם מחבוא בטוח בעיר, או זקנים וחולים שנאלצו להישאר.

והנה עבר היום ושום דבר לא התרחש. הבריות התחילו מאמינים, כי היתה זו בהלת־שווא, ורובם חזרו לבתיהם. לאחר־מכן אישרו חברי ה„יודנראט", שה„אקציה" נקבעה אמנם ליום 25 במאי, אלא שנמצאו שני „פולקס־דויטשה" שהודיעו למטה הגסטאפו בטשורטקוב על בריחת היהודים מבתיהם, ומשום כך דחו הללו את ביצוע גזר־הדין ליום 27 במאי.

ביום ה', 27 במאי, בשעה חמש לפנות בוקר, נשמעו לפתע יריות מכל עבר. כשש־מאות גרמנים הקיפו את העיר מכל עבריה וכל הדרכים נסגרו. הגרמנים ריכזו בכיכר השוק כשלושת אלפים יהודים, והם הובלו בקבוצות של 100—200 איש אל בית העלמין ושם נורו ונקברו בקבר־אחים המוני, שנכרה על־ידי שבעים צעירים יהודים. לאחר שנורו ונקברו שלושת האלפים, הרגו הגרמנים גם את הצעירים שעסקו בכריית הבורות ובסידור בגדיהם של הנרצחים. רק ילד אחד כבן אחת־עשרה הצליח להימלט תחת מטר יריות, והוא נשאר בחיים אחרי המלחמה. על מעשה הרצח ניצח אחד בשם טומאנק, שהרג במו ידיו 800 יהודים. מלבד שלושת האלפים שנרצחו בבית־העלמין נהרגו כשמונה מאות יהודים ברחובות העיר, כשניסו להימלט מידי המרצחים. למחרת ה„אקציה" אספה המיליציה היהודית את הגוויות והביאה אותם לקבורה בבית העלמין.

ב„אקציה" הגדולה הזאת לא פגעו ביהודים שבחוות ובמחנות־העבודה, וכן לא פגעו באנשי ה„יודנראט" והמיליציה היהודית. בעיר התלקטו שוב למעלה מאלף יהודים, ואלה קיוו כי יונח להם לפחות למשך חדשים אחדים. אך גם תקוותם זו נכזבה. כשבוע לאחר ה„אקציה" הגדולה בא החיסול הסופי של שארית היהודים בעיר.

זה היה ביום א , 6 ביוני 1943. פאטי, מנהל החוות החקלאיות, ידע על העומד להתרחש, והוא הזהיר את העובדים שלא יעז איש מהם ללכת העירה. הוא השתדל גם לרכז באותו היום עובדים רבים ככל האפשר מבין תושבי העיר. בשעה 11 לפני־הצהריים הגיעה קבוצה של אנשי גסטאפו אל העיר, סגרו על הגיטו, שצומצם לאחרונה לשני רחובות בלבד, והתחילו עורכים ציד על שארית היהודים שנמצאו בתוכו. היהודים שנתפסו הובלו לבית־העלמין ושם נורו והומתו בידי טומאנק, מפקד ה„אקציה". יש לציין כי זה היה המקרה היחיד של ביצוע „אקציה" ביום א' בשבוע, ביום המנוחה של הנוצרים.

אחרי ה„אקציה" הזאת נותרו עוד כשמונים יהודים בעיר. אלה נשלחו לטשורטקוב בפקודת הגרמנים, ושם חוסלו. אחדים מחברי ה„יודנראט" והמשטרה היהודית הצליחו לעבור את הגבול הרומני, בעזרתו של אחד ממנהיגי האוקראינים, ואליהם הצטרפו גם אחדים מעשירי העיירה. מורה־דרך אוקראיני העביר אותם אל מעבר לגבול ושם הסגירם לידי המשטרה הרומנית, ואלה החזירו אותם לזאלשטשיקי ומסרו אותם לידי הגרמנים, לאחר ששדדו את כל מה שהיה בידיהם. בו ביום נורו כולם ונהרגו.

אחרי חיסול האוכלוסיה היהודית בטלוסטה הוכרזה העיר כ„מטוהרת מיהודים". רק במחנות־העבודה שבחוות נשארו כמה מאות יהודים והתקיימו בתנאים קשים מאוד. בחווה של טלוסטה, בחסותו של פאטי, נשארו רק עשרים ושלושה יהודים. באותה תקופה התחילו להופיע ביערות שמסביב לעיר פלוגות של פארטיזנים. הפארטיזנים התנפלו לפעמים על המשקים, כדי לקבל את האספקה שנדרשה להם, אולם לא פגעו לרעה

ביהודים. אדרבה, הם היו מעודדים אותם בדברים, ומבטיחים שמצבם הרע לא יימשך עוד ימים רבים, אך לא הסכימו לצרף אל פלוגותיהם איש מבין היהודים. את סירובם נימקו בכך, שהם עצמם סובלים מחסור בנשק ובאספקה.

הגרמנים חשדו כנראה שקיים מגע בין הפארטיזנים והיהודים, וייתכן שהחשדות האלה המריצו אותם לחסל את היהודים במחנות העבודה, על אף המחסור החמור בעובדים. ביום 15 ביולי 1943 נערכה „אקציה" בכל מחנות העבודה, ורק מעטים מאוד הצליחו להימלט אל היערות ולהציל את נפשם. בחווה של טלוסטה לא נגעה הרעה, משום שלא היה קיים שם מחנה־עבודה רשמי. להלכה היו העובדים בחווה זו חייבים להתגורר במחנה שבקוזיה־גורה, אולם פאטי הרשה להם ללון בחווה, על דעת עצמו ובניגוד להוראה.

אחרי ה„אקציה" במחנות חוסלו מחנות־העבודה ונאסר על היהודים להימצא בהם. מנהלי החוות מנעו דריסת־רגל מכל יהודי שניסה לחזור אל המחנה או אל החווה. גם פאטי ציווה על היהודים לעזוב את החווה, אך בראותו את יאושם הסכים להשארים.

בכל יום שישי בשבוע היה מתקיים כינוס של מנהלי החוות ביאגלניצה. ביום השישי של אותו שבוע חזר פאטי מן הכינוס בשעה שלוש בצוהריים, ועוד קודם שנכנס אל ביתו ניגש אל העובדים היהודים ואמר: „הדבר שציפינו לו בא סוף־סוף, אך למרבה הצער מאוחר מדי. נתקבלה הרשאה מאת הימלר, להעסיק במחנות־עבודה כששת אלפים יהודים". הוא הודיע כי מעתה יוכלו המחנות להוסיף ולהתקיים באורח חוקי, והיהודים יוכלו לחזור ולעבוד בהם. היהודים שנמלטו אל היערות והתקיימו שם בתנאים קשים ביותר התחילו חוזרים אל המחנות. אולם גם כאן היה מצבם קשה מאוד. כל הזמן היו חוששים מפני התנפלויות. נוסף לכך היו תמיד רעבים, כי ההזנה היתה דלה ולקויה. בחווה של טלוסטה היו התנאים נוחים באופן יחסי. פאטי התייחס אלינו יפה, וכן גם שאר המנהלים והמשגיחים. היינו עובדים בגן הירק ומזינים עצמנו בתפוחי־אדמה גנובים, ש„סחבנו" מן השדות. העובדים היו רובם לא מאנשי טלוסטה, אלא מפליטי הערים הסמוכות שהגיעו לטלוסטה ונשארו בחיים בדרך נס.

כשהגיע הסתיו ואחריו החורף, פשטה מגיפת טיפוס בין יושבי המחנות. מלבד זה סבלנו הרבה ממכת הכינים. המשטרה האוקראינית שוב מצאה בכך תואנה לחסל את היהודים, כדי לבער את המחלה. באותה תקופה התחילו גם התנפלויות־רצח של ה„באנדרובצים" על המחנות, וכל התנפלות כזו עלתה בעשרות קרבנות. בחווה של טלוסטה ניצלה המשטרה את עובדת היעדרו של פאטי מן החווה ורצחו בה חמישה אנשים. על אחד היצועים שכבה אשה עם בתה הקטנה, שתיהן חולות. השוטר ירה באשה והרג אותה, אך בילדה לא הבחין והיא נשארה בחיים. לאחר שהתרחקה המשטרה, קפצה הילדה ובאה אל הצריף בכותונתה המגואלת בדם אמה. הילדה — שמה מרגלית (מארגולעס) — נשארה בחיים. כן נהרג נער בן שבע־עשרה, שמחלת הטיפוס כבר היתה מאחוריו, אלא שמראהו היה רע ביותר. אמו סירבה לסור ממנו, על אף אזהרות השוטרים, ואז ירו השוטרים גם בה. היתה זו לוטקה קראסוצקה ובנה נורברט.

החל מראשית 1944 התחילו מגיעים לסביבות טלוסטה פליטים מרוסיה, מבין משתפי־הפעולה עם הגרמנים. ביניהם היו רבים מאנשי פלוגות המשטרה האוקראינית, ואלה היו רוצחים כל יהודי שנקרה להם בדרכם. בפברואר עבר גדוד של עשרת אלפים קוזאקים מאיזור הדון, שהצטרפו אל הגרמנים בנסיגתם, וגם הם הפילו חללים רבים בין היהודים. בליסובצה ביתרו הללו בחרבותיהם כמה יהודים, וכמה עשרות יהודים נפצעו מידם. באותה תקופה שוב לא ניתן לאנשי המשטרה האוקראינית לבוא פנימה אל מחנות־העבודה, אך כל יהודי שנתפס מחוץ לשטח המחנה נרצח על ידם באכזריות.

ביום 16 במרץ 1944 פינתה המיפקדה הגרמנית את החווה בטלוסטה ולקחה אתה את כל הציוד שנמצא בחווה. במקום נשארה המיפקדה המקומית (מיפקדת־העבודה). מצד הגרמנים (שהשתייכו לצבא הסדיר ולא לגסטאפו) לא סבלנו כלל, והיו אפילו נסיונות לעזור לנו במקצת. לעומת זאת איימו אנשי המשטרה האוקראינית, כי ברגע האחרון יספיקו עוד לחסל את כולנו.

הגיע יום השיחרור, 23 לחודש מרץ 1944. בשעות הבוקר עברה פלוגה של שוטרים אוקראיניים, ואלה התחילו להשתולל ולתבוע מאת היהודים יין־שרף, תוך איום באקדחים שבידיהם. מפקד הפלוגה הגרמנית במקום נעתר לבקשת היהודים ובא להבריח את השוטרים. כעבור שעות מעטות קיבלה פלוגת הגרמנים האחרונה את הפקודה לסגת, והם עזבו את החווה ואת העיר. סמוך לשעה שלוש הגיעו העירה ראשוני הטאנקים הסובייטיים. שרידי היהודים יצאו לקראת משחרריהם בזרועות פתוחות ובעיניים דומעות מרוב שמחה. אולם שמחתם לא ארכה זמן רב. להקת אווירונים גרמניים הופיעה לפתע מעל למחנה והטילה כמה פצצות על הצריפים, ואף ירו אל האנשים שהתקהלו בחצר החווה. בהפצצה הזאת ניספו כשבעים איש משארית הפליטה ורבים נפצעו.

כעבור עשרה ימים הצליח גדוד גרמני, שכותר על־ידי הסובייטים בסביבות קאמיניץ, לפרוץ את טבעת הכיתור ולהתקדם לעבר טלוסטה. הצבא הסובייטי יעץ ליהודים המעטים שנותרו בחיים להצטרף אליהם בנסיגתם לטשורטקוב. פרט לעשרים חולים ופצועים הצטרפו כל היהודים אל הצבא הסובייטי. בכל עיירה הצטרפו אליהם שרידי המקומות ההם, ובבואם אל סקאלאט הגיע מספרם לאלף איש בערך.

הנדידה בעקבות הצבא הרוסי נמשכה כארבעה שבועות. לאחר זה התרחק קו־החזית ממקומותינו והיהודים התחילו להתפזר איש איש למקומו. אולם רובם ככולם עזבו כעבור זמן קצר את הארץ הזאת, שרוותה מדם קרוביהם ובני עמם, ועברו אל העיר טשרנוביץ, שבה נשאר לפליטה קיבוץ גדול יחסית של עשרת אלפים יהודים לערך.

מריה קניגסברג / החווה בטלוסטה בתקופת השואה

כניסת הגרמנים אל עיירתנו חלה ביום 6 ביולי 1941. כשלושה ימים היתה העיר וסביבותיה בלי שלטון מסוים, ובמשך הימים המעטים האלה התנפלו האוקראינים על היהודים תושבי הכפרים שמסביב לעיר ורצחו אותם באכזריות בכל מיני מיתות משונות. בעיר עצמה השפיעו שני מנהיגים אוקראיניים, הכומר ועורך־הדין, על המוני האוקראינים לבל יפגעו ביהודים. בהשפעת דבריהם עיכבה המיליציה האוקראינית את הפורעים שהגיעו מן הכפרים ולא הניחה להם לבוא העירה. מבין יהודי הכפרים ניצלו אז זומרמן ואשתו ושניהם גם נשארו בחיים, אולם שלושת ילדיהם נהרגו על־ידי הפורעים.

כעבור שלושה ימים הגיעה לעירנו פלוגה של הצבא ההונגרי. ראש־העיר האוקראיני, שציפה לבוא הגרמנים, הקים שער־כבוד מקושט בדגל אוקראיני וגרמני, אולם הדבר לא ישר בעיני המפקד ההונגרי. הוא ציווה לקרוא לראש־העיר, סטר על פניו וציווה להוריד את הדגלים.

יחסם של ההונגרים אל היהודים היה טוב למדי. הם גייסו אמנם יהודים לעבודות־כפייה, אך בדרך שקטה ואנושית. נמצא ביניהם בריון אחד שהיה מתעלל ביהודים, ובעטיו קרו כמה מקרי־טביעה בין היהודים שעבדו בהקמת גשר על־פני הדנייסטר.

שבועיים אחרי כניסת ההונגרים הגיעו לעירנו ראשוני המגורשים מבין יהודי הונגריה. היו אלה כביכול יהודים בעלי נתינות פולנית. הם הובלו במכוניות, היו לבושים יפה והביאו אתם הרבה דברי־ערך. חלק מהם הורשו להישאר בעירנו, והשאר הובלו הלאה לסביבת קמיניץ־פודולסק. בצבא ההונגרי שירתו יהודים רבים, מהם בתורת נהגי־מכוניות, ואלה סייעו בידי כמה יהודים לשוב אל ביתם, אל בודאפשט. כעבור כמה שבועות נודע מפי נהגים הונגריים שחזרו מקאמיניץ־פודולסק, כי הגרמנים ערכו שם „אקציה" והרגו ביריה כעשרים אלף יהודים מרומניה ופולניה, שנמלטו יחד עם הצבא הסובייטי והתעכבו בקאמיניץ. אשה אחת מקאמיניץ הצליחה לעבור אל השטח הסובייטי ולהגיע למוסקבה, ושם סיפרה בראדיו על מעשי־הזוועה של הגרמנים נגד הפליטים היהודים.

כעבור כמה שבועות, בסופו של הקיץ, הגיעו ראשוני הגרמנים. עברתי ברחוב וראיתי אותם מתקלסים בנערה יהודיה. זאת היתה „הופעת־הבכורה". אחר־כך הגיע גרמני בשם צוכאר, שקיבל לידיו את הנהלת החווה בטלוסטה. הוא היה אדם רע והיה נוהג להכות יהודים. הוא בא אל ה„יודנראט", הזמין לעצמו כל מיני חפצים וריהוט מלא לדירתו, ועם זה ביקש גם כמה יהודים שיש להם ידיעה בחקלאות. בעלי ואחי היו בין הנרשמים. הוא העסיק אותם בעבודות שונות בחצר המשק, היו עובדים עבודת־פרך, וצוכאר היה עומד עליהם עם האקדח ביד מאיץ בהם. הוא עצמו היה חי חיי־מלכים והיה עורך מסיבות מפוארות. ה„חקלאים" עבדו אצלו במשך כל חודשי החורף.

בתחילת 1942 התחילו הגרמנים בהחרמת פרוותיהם של היהודים, והוחרמו גם הפרוות של בעלי ושל גיסי. באותה תקופה התחלתי לבוא תכופות אל החווה, אל דירתו של צוכאר. המבשלת שלי לשעבר, מודרה מונקה, עבדה בביתו כמבשלת, והיא ביקשה ממני לבוא ולעזור לה בהגשה, משום שלא היתה מומחית לכך. פעם אחת, בעת שנערכה מסיבה, נתקלתי בצוכאר, שעמד בחברתו של נאצי בשם שטול, שעמד לקבל את הנהלת החווה מידיו. לפי הסרט שעל זרועי ראה שהנני יהודיה, והרעים עלי בקולו: „מה מעשיך כאן?" עניתי שבאתי לעזור למבשלת בסידור המסיבה. הוא התייחס באי־אמון לדברי, אך בראותו כמה אני מיטיבה לעבוד, נתרכך והרשה לי להישאר עד גמר המסיבה. בסופו של דבר לא חלו שום שינויים בהנהלת החווה, צוכאר נשאר על כנו, ומאז הורשיתי לבוא אל ביתו בידיעתו ובהסכמתו.

כעבור זמן מה הועבר צוכאר לבורשטשוב. את תפקידיו קיבל אגרונום בשם האנף, ויחד עמו בא גם מנהל חדש בשם פאטי. בעלי נשאר עובד כעוזרו של פאטי, ואילו אני התגוררתי בביתנו, שהיה כעין וילה, יחד עם משפחה הונגרית. היתה זו אשה בשם קאטו, שבעלה הוחזר להונגריה על־ידי נהגי הצבא ההונגרי, אך אותה לא הספיקו להעביר שמה והיא התגוררה בביתנו יחד עם הורי בעלה.

בהורודנקה התגוררו כמה מבני משפחתי הקרובים: אבי, אחותי הבכירה עם בתה, וכן אחי עם אשתו ושני ילדיו. אחרי ה„אקציה" הגדולה שהתקיימה שם בדצמבר 1941, שבה נרצחו כמה אלפים יהודים, הגיעה לטלוסטה בת־אחותי לילה ונשארה בביתנו. ביוזמתה התחלנו לבנות „בונקר" בביתנו, למקרה של „אקציה" בטלוסטה. ביום 15 באוגוסט 1942 הגיע מן החווה בן־אחיו של בעלי ובפיו הודעה מיוחדת. לאוטרבאך, אחד ממנהלי החווה הגרמנים, שלח אותו להביאני אל החווה יחד עם בני, משום שהגרמנים עומדים לערוך „אקציה" בעיר. הלכנו כולנו אל החווה, ושם החביאו את כל המשפחה בעליות־הגג בבתיהם של האגרונות האנף ושל לאוטרבאך. אני וילדי נשארנו בדירתו של לאוטרבאך. כדי להעסיק אותי בעבודה כלשהי בביתו, עמד וקרע כותנות ומסרה לי לתיקון.

באותו יום התקיימה ה„אקציה" הראשונה בטלוסטה, לפי „מיכסה". ה„יודנראט" נדרש להסגיר לידי הגסטאפו 350 איש, בעיקר זקנים. הזקנים נצטוו לקחת אתם מטאטאים, כאילו עומדים להעבירם למקום־עבודה. מלבדם לקחו הגרמנים שבעים נערות מן החווה קוזיא־גורה. כל אלה הובלו אל תחנת הרכבת ונשלחו למחנה־השמדה, כנראה לבלזץ. בו ביום הגיעה לטלוסטה אחותי מהורודנקה, אמה של לילה. היא הגיעה בעת שנאספו הזקנים והובלו אל תחנת־הרכבת, אך הספיקה עוד להסתתר בשדה תירס סמוך לביתנו, ושם חיכתה עד ששבנו אל ביתנו.

ביום 5 באוקטובר 1942 נערכה „אקציה" שנייה, שבה ניספו כאלף איש ואשה. פאטי הודיע לנו מראש שעומדת להיערך „אקציה", ואנחנו הודענו על כך ליהודים אחרים. פאטי הודיע, כי כל מי שיימצא בחווה ויעבוד באותו יום לא

יאונה לו כל רע. רבים מן העובדים ביקשו ממנו שיניח גם לבני משפחותיהם להימצא בחווה, והוא נעתר להם בכמה מקרים. אף־על־פי־כן הגיעו אל החווה אנשי המשטרה האוקראינית יחד עם הגרמנים והוציאו מבתי־המלאכה כמה יהודים שהסתתרו בהם.

בערך באותו זמן התקיימה גם בהורודנקה ה„אקציה" האחרונה, שבה חוסלה שארית יהודי העיר. אז נלכדו גם אבי ואחי הבכור ונכלאו במחסן במשך שלושה ימים ללא אוכל ומים. לאחר זה הועברו אל קרונות הרכבת ונשלחו לבלזץ. אבי, הנריק שפיגל, היה אז כבן שבעים ושתים שנה. על־אף גילו הגבוה דיבר על לב אחיו־לגורל הצעירים ממנו כי יפתחו את דלתות הקרון וינסו לקפוץ מתוך הקרון. הם היססו לעשות זאת, ואז פרץ לו דרך אל דלת הקרון וקפץ מתוכו, ואחריו קפצו רבים אחרים. גם אחי הצליח לקפוץ מתוך קרון אחר שבו הובל, אולם הוא לא נפגש עם אבי, אם־כי קפצו שניהם בסביבת סטאניסלאבוב. אבי הגיע לסטאניסלאבוב, ומשם יצא ברגל להורודנקה. בדרך נתפס והובא לתחנת־משטרה אוקר־אינית. שם נמסר לידי שוטר אוקראיני, שנצטווה להביאו אל תחנת־המשטרה בהורודנקה. למזלו היה השוטר לפנים מעובדי החווה של אחי. הוא הכיר את אבי ושיחררו בדרך. בהורודנקה, שהיתה כבר „יודנריין", פגש עוד את גיסתי עם ילדיה, וכולם הגיעו אלינו לטלוסטה. אחריהם הגיע אלינו גם אחי מרקוס שפיגל.

פאטי יעץ לבעלי שיעביר את משפחתו אל החווה. עברנו איפוא לגור בחווה, שם הוקצתה לנו דירה יחד עם המשגיחים האוקראיניים (קראו להם „פורנאלים"). הם התייחסו אלינו בהגינות, ואיכשהו אפשר היה לחיות בחווה. פאטי קיבל סופית את הנהלת החווה בטלוסטה ועוד שתי חוות אחרות; בשאר החוות נתמנה למנהל גרמני בשם פראנק, שאר־בשרו של הגנרל־גוברנאטור של פולין. הוא היה אדם הגון מאוד והתייחס באהדה אל היהודים, ולא היה מיסב לשולחן בלי עוזרו היהודי כץ, אביה של חברתי ארנה. לאחר שנכנסנו לגור בחווה, התחלתי לעבוד כמבשלת במטבח של פאטי. יחד אתי עבד נער צעיר, ברציו לובלין, שהיה עוסק בגיהוץ ובסידור כל מיני עניינים לצורך משק־הבית.

כך חיינו בשלווה יחסית עד סוף מאי 1943. בימים האחרונים של חודש מאי שוב פשטו שמועות על „אקציה" קרובה. לפי השמועה עמדה זו להיערך אור ליום 25 במאי, ואז ברחו מרבית יהודי העיר אל השדות והיערות. כשנתבדתה השמועה חזרו רובם העירה, ורק מתי־מעט, הזהירים ביותר, נמנעו מלחזור. אור ליום ה', 27 במאי, בשעה 3.30 לפנות בוקר, נשמעו לפתע יריות מכל עבר, וה„אקציה" החלה. החווה היתה אז מלאה יהודים. בחודשי ההפוגה עברו המשגיחים האוקראינים לגור בעיר, ובמקומם באו יהודים לגור בחווה. משהתחילו היריות קמה בהלה; כל אחד התרוצץ וחיפש מקום־מחבוא לעצמו. מחוץ לחווה ראיתי יהודים רצים ונופלים מכדורי השוטרים. נכנסתי אל פאטי — הוא עמד בלתי־לבוש, חיוור כמת. הפעם לא ידע גם הוא מראש מתי תתחולל ה„אקציה". בינתיים הגיעו חמישה קציני־גסטאפו להודיע לפאטי על ה„אקציה". הם הביאו אתם מכונית־משא והעמיסו עליה כמות גדולה של אתים מחצר המשק. הם הזמינו גם ארוחת־צהריים לחמישה־עשר קציני הגסטאפו, מפקדי ה„אקציה", כולם בחורים צעירים ונאים למראה. כמה מהם לא היו מסוגלים לאכול, ואחד מהם ישב כשהוא רועד כולו. לפני ה„אקציה" קיבלו כנראה זריקות־עידוד. היהודים שעבדו בחווה השתייכו לקבוצה „ר", שלא נגעו בהם לרעה ב„אקציה" ההיא. אולם מחוץ לחווה היו חיי היהודים הפקר. במשרד החווה עבד אז המורה אלבין. הוא רצה להגיע אל חצר החווה, ונהרג ממש לפני השער. מתוך חצר החווה יכולנו לראות את הנעשה בעיר. היהודים הוצאו מבתיהם ורוכזו בכיכר השוק. בשעה שתיים בצהריים התחילו מובילים אותם בקבוצות אל בית־העלמין. בין השאר צעד שם הרוקח פאלבער עם אשתו ובתו הצעירה ועם חותנו פעל, מנהל הבנק היהודי בעיר. את הרוקח פאלבער רצו הגרמנים להשאיר בחיים, אולם הוא סירב להיפרד מבני משפחתו. בדרך כלל הלכו האנשים בשקט, בלי לצעוק ולהתייפח.

והנה הגיע הרגע שבו התחילו בחיסול היהודים שהובאו לבית־העלמין. ארבעה אנשי גסטאפו הסבו אותה שעה לארוחת צהריים בדירתו של פאטי. לפתע שמעתי את קול בני הקטן אדזיו קורא לי ממקום מחבואו בעליית הגג. עליתי אליו והתחלתי להרגיעו, אך לא יכול היה להירגע. „אני מפחד", אמר, „אני רואה בעד החלון כיצד יורים ביהודים". בינתיים נכנס גם פאטי בעיניים דומעות. מבעד לחלון יכולנו לראות את בית־העלמין ולידו שדה־מרעה גדול ונרחב. מסביב עמדו אנשי־גסטאפו, צוחקים ומלהגים. הקרבנות נצטוו להתפשט לפני שהוצאו להורג, ובקבוצות של חמישה אנשים עלו על הקרש שנמתח לרוחב בור־הקבר. אחד הגרמנים עמד מן הצד ונתן את הפקודה למטח היריות מתוך מכונת היריה. את הנערות היפות הניחו עד הסוף, ביניהן גם את בתו של הרוקח פאלבער. לפני החיסול הפשיטו אותן את בגדיהן, צילמו אותן, ולאחר זה ירו בהן.

בשעת ה„אקציה" התבלטו באכזריות בלתי רגילה השוטר האוקראיני שאב ואיש־הגסטאפו טומאנעק. טומאנעק היה בתפקיד של מפקד, ולידו נמסרו כל המחנות בסביבה שבהם היו יהודים. מוצאו היה משלזיה, אדם שמן בעל מראה גס ופרצוף של חזיר. לא היה יום שבו לא המית לפחות שני יהודים. ב„אקציה" הזאת ייחד לעצמו אלף יהודים, שאותם המית במו ידיו. את מעשה ההרג ביצעו הגרמנים בכפפות על ידיהם. לאחר המעשה הסירו את הכפפות והשליכו אותן אל בור הקבר. ב„אקציה" הזאת ניספו כארבעת אלפים יהודים.

זמן קצר אחרי גמר ה„אקציה" הגיע טומאנעק אל החווה בלווית כמה קציני גסטאפו. בעלי נמצא אותה שעה בדירתו של אחד הפולנים מעובדי החווה. אחד הקצינים נכנס אל הדירה, ובראותו את בעלי שאל: „מה מעשיך כאן, יהודי?" בעלי הסביר לו, שהוא עוזר בניהול החווה. בינתיים נכנס טומאנעק ואישר את הדבר, אולם הוא דרש בתוקף מבעלי כי יראה לו את אשתו הנמצאת גם היא בחווה. אני הייתי אז חבויה בעליית הגג יחד עם בני, עם מרת אווערמאַן (היא נתפסה יחד עם כל היהודים, שוחררה ממקום הריכוז והגיעה אל החווה) ועם הנער ברציו שעבד במטבח. בעלי ניסה בכל

הדרכים להשתמט מכך. בינתיים הגיע גם פאטי, שחזר מטיול־הערב שלו; טומאנעק נתן לו שלום והסתלק מן החווה. הייתי אז בסכנה גדולה, כי בהתאם להוראות אסור היה לנשי העובדים להימצא יחד עם בעליהן; היה עליהן להתגורר במחנה מיוחד לנשי העובדים, שהוקם בשיפובצה.

היהודים המעטים שנתלקטו וחזרו לטלוסטה אחרי ה־„אקציה" הגדולה נדחסו לתוך רחוב צר, שהיווה „גיטו" סגור. חלק מן היהודים האלה הועברו אל החוות כעובדים, לפי אישורים מיוחדים שהוצאו על־ידי ה„יודנראט".

כשבועיים לאחר ה„אקציה", ביום השבת, הודיע פאטי לבעלי, כי דרושים לו בדחיפות עובדים רבים ליום המחרת, יום א' בשבוע, ועליו לגייס אותם מיד מבין יהודי העיירה. הם חייבים להימצא בחווה כבר בשעה שבע בבוקר. בעלי שאל אותו: „ומה בדבר העובדים שיש להם נשים?" על כך ענה פאטי: „יבואו נא יחד עם נשיהם". בעלי הזמין במשרד ה־„יודנראט" עובדים רבים ככל האפשר, אולם הגיעו רק שמונים איש. גם נשי העובדים לא הגיעו כולן. באותו יום א' בשבוע נערכה „אקציה", שבה ניספו כל היהודים שנותרו בעיר. פרט למעטים שהצליחו להסתתר בבונקרים בטוחים. זה היה ביום 6 ביוני 1943. פאטי השתדל להעסיק באותו יום את היהודים שהוזמנו לעבודה בכל מיני מקומות מרוחקים מן החווה. הוא עצמו הגיע בשעות הבוקר המוקדמות, עבר ברכיבה מחווה אל חווה והשתדל להכניס לעבודה כל יהודי שפגש בדרכו.

אחרי ה„אקציה" הזאת עברתי אל המחנה בשיפובצה והשארתי את בני אצל בעלי בחווה של טלוסטה. פאטי יעץ לנו, כי אשתדל להשיג „ניירות" של „ארית", כדי להגיע להונגריה ולחיות שם כלא־יהודיה. דחיתי את ההצעה, כי לא רציתי להציל את נפשי בלבד. במחנה של שיפובצה היו כמה יהודים עשירים ונשיהם של אנשי ה„יודנראט". אני הייתי שם לבדי, עם גיסי, אחי ובעלי. בעלי היה כותב לי, שאשתדל להציל את נפשי בכל דרך אפשרית. אך לא נשארתי במחנה ההוא זמן רב. על אף האיסור, החזירני בעלי אל החווה. פאטי ידע על בואי וציווה להעסיקני במטבח. את הילד שלח בעלי אל אחד ה„פורנאלים" בחווה קוזיא־גורה; לדעתו היה שם הילד בטוח יותר מאשר אתו יחד בחווה. כשחזרתי אל החווה הוחזר גם הילד.

ימים אחדים אחרי שובי אל החווה, בליל 15 ביולי 1943, הגיעו כמה מכוניות ועגלות אל תחנת־המשטרה, שנמצאה סמוך לחווה. התעוררנו וראינו הרבה גרמנים ושוטרים אוקראיניים. שמענו את הפקודות שניתנו: תסעו אתם אל הולובטשינצה, ואתם אל קוזיא־גורה. הבינונו כי משהו חמור עומד להתרחש בחוות ההן. ראינו גם מכוניות מלאות שוטרים בדרך העולה אל החווה ליסובצה, שבה כיהן פראנק כמנהל. כעבור זמן קצר שמענו יריות. התחלנו לתור אחרי מחבוא. היינו בטוחים שיבואו גם אלינו. לבשתי את מעילי, ישבתי בבית וחיכיתי לבואם. הייתי כולי מיואשת והשלמתי עם גורלי. שני אנשים שנמלטו מהולובטשינצה הסתתרו בתעלה לא הרחק מן החווה. השוטר האוקראיני דוביטשנקו עבר ליד התעלה, ובראותו אשה יהודיה מסתתרת אמר: „אני לא ראיתי שום דבר, אך הסתתרי היטב שלא יראך מישהו אחר". הוא היה אדם טוב. למראית עין היה תר אחרי יהודים בדרכים, אך למעשה היה מזהיר אותם שיסתתרו. וכשנתקל בבונקר, היה משתדל להסוותו ככל האפשר.

אל החווה שלנו לא הגיעו הרוצחים. בעלי התחבא אז במחסן, וגם שאר היהודים התחבאו באשר יכלו. אני וילדי לא התחבאנו. התרעמתי על בעלי שלא דאג להחביא גם אותי, אולם התברר שהוא ביקש מאחד הפולנים להביאני אליו, אולם הפולני לא אמר לי על כך דבר וחצי־דבר. בשעה שישבתי וחיכיתי נכנסו מפקד המשטרה האוקראינית קושוליאק ושוטר גרמני בשם הוברט, שהיה דווקא אדם טוב והגון. הם הסתובבו בכל הבית, פגשו בו כמה יהודים, אך לא עשו להם כל רע. להפך, הם השתדלו להרגיעני ולהפיג את חששותי.

אחרי ה„אקציה" נודע לנו, כי בחווה ליסובצה לא הצליחו הפורעים לבצע את זוממם. המנהל פראנק התייצב כנגדם והודיע, שאם ישמידו את עובדיו היהודים ינטוש גם הוא את החווה ויפקיר אותה. נהרגו שם כמה יהודים בשעת בריחתם, אך אלה שנשארו בעבודה נשארו בחיים, תודות להתערבותו של פראנק. לעומת זאת בוצעה ההשמדה בהולובטשינצה וברוזשאנובקה. ברוזשאנובקה ניסו שני יהודים להתגונן בנשק וירו על השוטרים. הם נהרגו מיד במקום. פאטי, שהגיע לרוזשאנובקה בשעת ה„אקציה", רצה להתערב לטובת היהודים, אולם לא הצליח, כי הגרמנים היו מרוגזים מאוד.

אחרי ה„אקציה" הגיע צו מאת הגסטאפו, שאין להסכים למציאותם של יהודים בחוות. פאטי הודיע לנו על הפקודה שנתקבלה, והוסיף שאינו יודע מה לייעץ לנו. היינו כולנו מיואשים, משום שיציאה מחוץ לחצר החווה פירושה היה השמדה בידי המשטרה. במצב מיואש זה התחלנו לחשוב על התאבדות כעל מוצא יחיד מן המיצר. באמצעותו של גרמני מעובדי החווה העברנו מכתב אל קרובת־משפחה של בעלי, שהיה לה בית־מרקחת בטשורטקוב, וביקשנו לשלוח לנו מנה מספקת של רעל. אולם היא סירבה לעשות את מבוקשנו (היא עצמה התאבדה לאחר מכן, אחרי חיסול הגיטו בטשורטקוב). יהודי החווה נתפלגו לשני מחנות — למצדדים בהתאבדות ולמתנגדים לה. המצדדים בהתאבדות ביקשו מאת טרמבובלסקי שיתקן את ארובת־העשן בדירתם, שיוכלו להרעיל עצמם על־ידי אדי העשן מן התנור, אולם הוא סירב לבוא לעזרתם בעניין זה. „אני אלחם עד טיפת דמי האחרונה", היה עונה ואומר. ואמנם נשאר בחיים, הוא ואשתו ובניו. ילדנו בן־השש, שהיה שומע את השיחות בדבר התאבדות, התחיל חוקר אותנו לדעת במה המדובר. כששמע שהמדובר הוא בתרדמה שאין מקיצין ממנה, התחיל בוכה וצועק: „אינני רוצה למות, אני רוצה לחיות!".

בסופו של דבר הסכים פאטי להשאיר את כולנו בחווה, בניגוד להוראה שקיבל. „אמנם אינכם בטוחים כאן בחייכם", אמר, „אך מכל מקום לא פחות בטוחים מאשר מחוץ לחווה". יומיים לאחר זה בא בעלי בפנים נוהרות, כינס את יהודי החווה וסיפר להם על השינוי המפתיע שחל במצב. פאטי הזמינו והראה לו את המכתב שנתקבל מאת הימלר עצמו, ובו ניתנה הרשות להשאיר בחיים ששת אלפים עובדים יהודים. „למרבה הצער הגיע המכתב באיחור רב מדי", אמר פאטי. כך הותרה

שוב שהותם של שרידי היהודים בחוות. פאטי הודיע על כך בכל החוות בסביבה, ושוב נתלקטו שמה כל אלה שהיו תועים ומסתתרים ביערות שבסביבה. אחרי הכל היתה זו צורת הקיום הנוחה והבטוחה ביותר.

שוב נכנסנו לתקופה של שקט יחסי, שארכה שניים או שלושה חדשים. בתחילת הסתיו קפצה עלינו צרה חדשה — מחלת הטיפוס. עם ריבוי מקרי הטיפוס בסביבה התחילה המשטרה האוקראינית מחסלת את החולים. עוד בתחילת הסתיו הגיעה אלינו הידיעה, כי המשטרה חיסלה שלושים יהודים בחווה טראבנה שבעיר בורטשטוב, עקב מחלת הטיפוס שפרצה שם. גם אצלנו נתגלו כמה מקרים. האנשים השתדלו להתהלך ולא ליפול למשכב כל עוד הספיקו להם הכוחות לכך, והיו אמנם כאלה שעברו את כל המחלה תוך כדי הליכה. גם על משפחתנו לא פסחה המחלה. חלו בה גם בעלי וגם אני ובני הקטן. למזלנו נמצאה על־ידינו אחותי חווה, והיא שטיפלה בנו בחוליינו.

יום אחד בשעות אחר־הצוהריים שמענו כי היהודים מת־רוצצים בחצר. התברר שהיתה זו המשטרה הסאניטארית האוקראינית. הצלחנו לשחד אותם והם הרפו מאתנו. זה היה בשעה 11 לפני־הצוהריים. אחרי הצוהריים נפתחה לפתע הדלת והופיעו בחדרנו שישה שוטרים אוקראיניים עם מפקד בראשם. בני אדזיו שכב במיטה, וכן גם אני. ליד מיטתי עמד קראסוצקי הצעיר, שקם זה עתה ממחלתו וירד ממיטתו. גם בעלי ואחותי נמצאו אז בחדר. המפקד פנה אל בעלי ושאל: „היודע אתה לרוץ?" ידענו יפה מה פירושה של שאלה זו. בעלי קם וענה: „אם נחוץ, כי אז ארוץ..." הם שאלו גם מה מחלתו של הילד, ואחותי ענתה שהוא חולה בשעלת. לאחר זה נכנסו אל החדר הסמוך, ומיד שמענו קול ירייה. גם מבחוץ נשמעה ירייה. השוטרים חזרו אל חדרנו, ציוו על קראסוצקי לצאת מן החדר והרגוהו מאחורי חלוננו. בחדר הסמוך הרגו את מרת מרגלית. הילדה ששכבה לידה הצליחה להסתתר מעיני השוטרים ולא נהרגה. אמו של קראסוצקי רצה אחרי בנה, וכשנפל מת — נפלה על פניו. השוטר מורוז ציווה עליה להסתלק, אולם היא ענתה: „לאחר שהרגתם את בני, תוכלו להרוג גם אותי." הרגו איפוא גם אותה. ברציו לובלין התהלך כבר על רגליו אחרי הטיפוס, בראותו את השוטרים התחיל לברוח, והם ירו בו והרגוהו. לאחר שביצעו את כל מעשי הרצח האלה ערכו חיפוש אצל הנרצחים ושדדו מהם כל דבר־ערך. מאת מרת קראסוצקי לקחו צמיד משובץ יהלומים. לפני לכתם פקדו על היהודים לקבור את המתים, והסתלקו. פאטי לא היה אותו יום בחווה, הוא בא רק למחרת.

בתחילת שנת 1944 התחילה תקופה חדשה של פורעוניות. כנופיות הבאנדארובצים התחילו להשתולל בסביבה, ושוב היו היהודים הראשונים, אם כי התנפלו גם על פולנים ואפילו על גרמנים. לפי בקשתו של פאטי נשלחו אל החווה 25 חיילים, להגן עליה מפני התנפלויות הבאנדארובצים. פעם נערכה התנפלות על ליסובצה, ואז שלח פאטי עשרה חיילים להגן על המקום. היתה זו תקופה, שבה הגרמנים הגנו עלינו מפני הת־נפלויות הפורעים האוקראיניים.

התנפלויות הבאנדארובצים תכפו והלכו. בתחילת מארס 1944 ערכו טבח בהולובטשינצה. ההרוגים נקברו במקום, ואילו הפצועים הובאו אל החווה בטלוסטה. מעט־מעט הפכה החווה למקום מקלט אחרון לשרידי היהודים בכל הסביבה.

יום אחד הגיעו אל החווה שני קצינים בכירים מצבא ה„וואֶרמאַכט". היהודים נבהלו מפניהם והתחילו בורחים. בעלי נכנס בשיחה עמהם, והם ביקשו לראות את היהודים הללו המתגוררים בחווה. בעלי חשש גם הוא מפניהם ויעץ להם לא להיכנס אל בין הפצועים. הם נכנסו בכל זאת, התבוננו אל הפצועים וגילו השתתפות רבה במצבם העלוב. הם התעניינו גם לדעת מה הם מקבלים לאכול. לבסוף הגיעה אל החווה פלוגה של 36 חיילים, ומפקדם קיבל את התפקיד של „מפקד המקום". מצב האספקה של החיילים האלה היה מצויין. הם דרשו אנשים לעבודה, וכך ניזונו ליד שלושים־וששת החיילים עוד חמישים יהודים. מפקד הפלוגה סיפק חיטים ותירס להזנת יהודי החווה, שמספרם הגיע אז לארבע מאות בערך.

*

בינתיים התקרבה החזית יותר ויותר, ובאחד הימים התחיל פאטי אורז את חפציו. יהודי המקום חרדו מאוד לגורלם, כי פאטי היה מגן עליהם בכל המצבים הקשים ביותר. גם בימים האחרונים נזקקנו לעזרתו, כשפשטו בחווה אנשי וולאסוב, שהגיעו יחד עם הצבא הגרמני הנסוג. זכינו גם לביקור של קוזאקים מאֵזור הדון.

לפני נסיעתו ביום 15 במארס 1944, פנה פאטי אל ה־„אורטס־קאָמענדאַנט" הגרמני וביקש ממנו לדאוג לשלומנו. המפקד התייחס אלי באדיבות רבה וביקש ממני להמשיך בניהול הבית כמו בימי פאטי. הוא הביע את התקווה, שיהיה לאל ידו להגן עלינו עד בוא הסובייטים, מפני שהמפקדה המקומית עוזבת אחרונה את המקום בשעת הנסיגה. ואמנם היו כמה מקרים, שבהם הצילו אותנו הגרמנים הללו מידי הפורעים למיניהם, שנזדמנו למקום בימים האחרונים של הנסיגה.

יום כניסתו של הצבא הסובייטי היה יום של שמחה, אולם הוא הפך ליום אסון נוסף. סמוך לכניסת צבא־החלוץ הרוסי הפציצו הגרמנים את החווה, ובהפצצה הזאת מצאו את מותם שמונים יהודים מבין ארבע המאות ששרדו.

ביום האחד באפריל נאלץ הצבא הסובייטי לסגת, ואנו הצטרפנו אליו והגענו עד סקאלאט. שם נתגלה מחסן של בגדי יהודים, וכך ניתנה לנו האפשרות להחליף לפחות את בגדינו. מסקאלאט הגענו ברגל לזאלשטשיקי, ומשם אל מעבר לגבול הרומני. קצין יהודי בצבא הסובייטי העביר אותנו במכוניתו לטשרנוביץ. דומה היה שהגענו אל עולם שונה לגמרי מזה שחיינו בו בשנים האחרונות.

קלארה שתיל / בטלוסטה ובמחנה רוז׳אנובקה

א. האקציה הגדולה בטלוסטה

כחודשיים לפני האקציה הגדולה, מיום 27 במאי 1943, פשטו בעיר ידיעות שהגרמנים עומדים לערוך בה „אקציה". היהודים היו למודי נסיון מן ה„אקציות" הקודמות והתחילו בעוד מועד לחפש להם מקומות מקלט ולהקים בונקרים בתוך הבתים, במרתפים ועל הגגות. המחבואים היו בעיקר בין קירות כפולים ובמנהרות. יהודים רבים הכינו להם מקומות מקלט אצל שכניהם האוקראינים או ביערות הסמוכים.

אני ואחותי הצטרפנו לכמה חברים, שהיה להם מקום בטוח ביער סמוך והיו להם קשרים טובים עם היערן. ביער בילינו שבעה ימים בנדודים, אך משלא אירע דבר בטלוסטה חזרנו העירה. בעיר היינו מקיימים שמירת־לילה בתורנות, כדי להרגיש בעוד מועד בסכנה המתקרבת ולהסתתר בבונקר. תורנות־לילה כזאת היתה קיימת כמעט בכל הבתים, עד שעייפו והפסיקו את השמירה.

אור ליום 27 במאי 1943, בשעה 4 לפנות בוקר, נשמעו היריות הראשונות. כשהתעוררנו ראינו שהגיטו כולו מוקף אנשי גסטאפו ומשטרה אוקראינית. אך הספקנו עוד לרדת אל הבונקר שהיה במרתף הבית. במשך היום שמענו כמה פעמים צעדים ודפיקות במרתף, אך אנשי המשטרה לא הצליחו לגלות את מחבואנו. ישבנו שם כל היום וגם בלילה שלאחריו. בלילה נראה היה לנו שהסכנה כבר חלפה, ואז החליט ארוסי לעלות אל הדירה, כדי להביא מעט אוכל ובגדים. נלוותה אליו אחת הנשים, אם לילד קטן. יש לשער שהעלו אור בחדר והדבר משך את תשומת־לבו של שוטר אוקראיני, שהסתובב בבתים הריקים לשם שוד. הוא תפש את ארוסי ואת האשה על מדרגות המרתף ודרש מהם למסור לו את הכסף והזהב שאתם. שמעתי קול ירייה, ולאחר זה את קול ארוסי הפצוע, מרדכי וארמבראנד, שהתחנן לפני השוטר והבטיח לתת לו כל מה שיש אתו. „תן!" קרא השוטר, והוציא מידיו את כל רכושו בזהב. אחרי־כן נשמעה עוד ירייה. אלה היו הקרבנות האחרונים של ה„אקציה" הגדולה. רצה הגורל, שהקרבן הראשון והאחרון של ה„אקציה" יהיו מבין דרי ביתנו. הראשונה היתה בעלת־הבית מרת קראמף, שלא הספיקה לרדת אל הבונקר ונורתה על פתח ביתה.

ב. במחנה רוז׳אנובקה

בכפרים הסמוכים לטלוסטה היו קיימים מחנות־עבודה, שבהם הושיבו הגרמנים עובדים יהודים, לעסוק בעיבוד מטעי ה„קוקסאגיז". אחד המחנות האלה היה בכפר רוז׳אנובקה. העבודה היתה קשה ומפרכת, והאוכל היה מוקצב במנות דלות, פעם אחת ליום. יום־העבודה נמשך מזריחת החמה ועד שקיעתה.

אחרי ה„אקציה" האחרונה, ביום 6 ביוני 1943, הוכרזה טלוסטה „יודנריין". השרידים המעטים נאלצו לפנות אל אחד ממחנות העבודה, שבהם עוד אפשר היה להתקיים באופן ליגאלי. אני ואחותי פנינו אל המחנה בכפר רוז׳אנובקה, שנמצא במרחק של שני קילומטרים מן העיר. נוסף לקשיים שנבעו מן העבודה הקשה ומנת־המזון הזעומה, סבלנו הרבה מן המשגיחים ומנהלי־העבודה האוקראינים. הם היו מתאכזרים אלינו בכל מיני צורות ולוקחים לעצמם את מנות־האוכל שהקציבו לנו הגרמנים. נאלצנו למכור את בגדינו האחרונים ולהחליפם במעט אוכל.

באחד הימים של סוף יולי או ראשית אוגוסט 1943, בשעה 4 לפנות בוקר, שמענו לפתע טרטור מכוניות. הרגשנו מיד שעומד להתרחש אסון, ונמלטנו על נפשנו אל השדות הסמוכים. שכבנו במחבואנו במשך כל היום. היריות נמשכו כל היום בלי הפסק. אחר־כך נודע לנו, כי נהרגו באותו יום כשמונים איש מיושבי המחנה. הם נקברו בקבר־אחים בשטח המחנה.

אחרי שהחשיך יצאנו ממחבואנו, אני ואחותי, אך לא ידענו לאן נלך ואל מי נפנה. לפתע הופיעו לפנינו שני צעירים אוקראיניים וציוו עלינו ללכת אחריהם. הם התכוונו כנראה לשדוד מה שהיה בידינו, ואולי גם לרצוח אותנו. הם דרשי מאתנו כסף, זהב או שעונים, ולנו לא היה דבר. בדרך פגש בנו איכר מבוגר והצטרף אלינו. מיד גער בצעירים שהעזו להבהיל אותנו, לקח אותנו אל ביתו, האכילנו והניח לנו ללון בחצר ביתו במתבן. בלילה הופיעו שוב שני הצעירים ודרשו מאתנו כסף ודברי־ערך, וכשראו שאין לנו דבר של ערך, לקחו מאתנו את מעילינו ואת נעלינו.

בבוקר יצאנו לדרך כדי לחזור אל המחנה. לשמחתנו פגשנו בדרך עוד כמה יהודים מעובדי המחנה. אלה שנשארו בחיים התייצבו בחצר למיסדר־בוקר כמנהגם יום־יום, כאילו לא קרה דבר. פשוט לא היתה ברירה אחרת. גם אני ואחותי חזרנו אל המחנה. נשארו בו עוד כשמונים איש.

עבר הקיץ ובא הסתיו, ואתו הגשמים והקור. הגשם דלף לתוך הצריף והרטיב את כולנו עד לעצמות. מצב התזונה השתפר במקצת. היינו עסוקים באיסוף תפוחי־אדמה ויכולנו לקחת אותם לבישול או לצלותם באש. באחד הלילות נגנב מטבח־השדה, שבו היו מבשלים את המרק לעובדים, ומאז לא קיבלנו אפילו את המנה הזעומה של המרק הדל. אחרי איסוף תפוחי־האדמה עבדנו במחסני האחוזה, והיינו ניזונים מגרעיני תירס, שסחבנו בגניבה מן המחסנים. אך מר היה גורלו של מי שנתפס על־ידי המחסנאי.

עם בוא החורף נעשו חיינו קשים עוד יותר. בגדינו ונעלינו נקרעו, והיינו יוצאים לעבודה כשרגלינו עטופות בלויי־סחבות. נוסף לסבל שנגרם לנו על־ידי הקור והרעב, פשטה מגיפת־טיפוס בין עובדי המחנה. רבים מן החולים מתו מחוסר טיפול רפואי. את המתים היו קוברים בלילות, שלא ירגישו בכך תושבי המקום והשלטונות הגרמניים, כי במקרה זה נשקפה סכנת חיסול לכל המחנה. גם מכת הכינים פשטה במחנה בצורה חמורה, והיו אפילו מקרים שאנשים עונו עד מוות על־ידי המכה הזאת. מחלת־הטיפוס שימשה גם אמתלה בידי המשטרה האוקראינית לבוא אל המחנה ולירות בכל מי

שחשקה נפשם, חולים וגם בריאים. בזמן האחרון חדלו לירות באנשים; רק הסתכלו בנו במנוד ראש וקבעו שאין אנו שווים אפילו כדור — ממילא יבוא המוות ויחסל את כולנו.

לא היו לנו שום ידיעות ברורות על מצב המלחמה, אולם הסתננו ידיעות שהגרמנים נמצאים בנסיגה. חששנו מאוד מפני התוהו־ובוהו שבתקופת הנסיגה, שבה אנו עלולים ליפול קרבן לרצחנותם של האוקראינים. ואמנם, לא היה זה פחד־שוא. באחד הלילות התנפלו פורעים על המחנה בהולובטשינצה ורצחו 40 יהודים באכזריות רבה, בגרזנים ובסכינים שבידיהם. תושבי המחנה שלנו התחילו לחבל תחבולות ליום צרה. אחדים הכינו להם מקום מחבוא אצל האיכרים בסביבת המחנה, והשאר הפקירו עצמם לגורלם, באין ברירה.

בתחילת החודש מרץ 1944 התחילה הנסיגה הגדולה של הצבא הגרמני. היהודים המעטים ששרדו במחנות עזבו את מקומותיהם והתרכזו בחווה של טלוסטה, ושם חיכו לבוא הצבא הסובייטי המשחרר. שמחה ועצב שימשו בערבוביה בימים ההם; שמחה על שחרורנו הקרוב, ואבל על יקירינו, שלא זכו לחיות ולהגיע ליום השחרור.

ביום 23 לחודש מרץ הופיעו בטלוסטה הטאנקים הסובייטיים הראשונים. אך בעצם רגעי השמחה הראשונים הופיעו מפציצים גרמניים, הפציצו את המחנה והפילו חללים רבים בין אחרוני הניצולים.

קלארה ספקטור / סיפור המערה בהינקובצה

לאחר כיבוש טלוסטה על־ידי הרוסים, נאלצו כל בעלי האחוזות שבסביבה לעזוב את ביתם ואת רכושם ולעבור למקום אחר. אחת האחוזות האלה היתה בבעלותו של יהודי בשם מרדינגר. כשנאלץ מרדינגר עם אשתו ושני ילדיו לעזוב את אחוזתו, עברו לגור בבית ידידם אוסקר (יהושע) שכנר בטלוסטה.

כשנה לאחר מכן נסוגו הרוסים והעיר נכבשה על־ידי הגרמנים. לאחר זמן מה התחילו הגרמנים בהשמדת יהודי העיר. שלוש משפחות, מרדינגר, שכנר וספקטור, בנו להן „בונקר" מוסווה היטב במרתף ביתו של שכנר, שהיה בו מקום לשלושים איש, ושם הסתתרו בשעה שנערכו שתי ה„אקציות" הראשונות. הסכנה של גילוי ה„בונקר" היתה גדולה מאוד, ואז נתגלתה לשלוש המשפחות האלה אפשרות של הצלה ממקום שלא ציפו לו כלל.

בחוותו של מרדינגר בכפר הינקובצה עבד סייס בשם לינקביץ. זה היה אדם שיכור והולל, שיצא לו שם רע בכל הסביבה. ידידים לא היו לו. איש לא אבה להתחבר אליו ולבוא במחיצתו. הכול ידעו כי פגיעתו רעה והיו מתייראים מפניו. אשתו גויסה לעבודה על־ידי הגרמנים והועברה לגרמניה. את משק־הבית ניהלה אשה צעירה, נאת־מראה ודעתנית, ועמה גם חי. ושני ילדים היו לו — נער בן שבע־עשרה וילדה בת שמונה. ביתו עמד בקצה הכפר, הרחק משאר הבתים, סמוך לגבעת־חול גדולה. הגבעה היתה צרה ונתמשכה באורך כחצי קילומטר. החול היה מטיב מעולה, מן הסוג שמשתמשים בו לייצור זכוכית או חרסינה, ובשנים שלפני המלחמה היו כורים את החול ושולחים אותו אל בתי־החרושת לזכוכית. כתוצאה מן הכרייה נוצר בלב ההר בין „מבוך" אפל עם פרוזדורים וכוכים, שבו עלול היה אדם לתעות ולאבד את דרכו.

יום אחד בתקופת שלטון הנאצים בא לינקביץ אל מרדינגר בהצעה: הוא מוכן להחביאו ולהסתירו כך „שאפילו השד לא יוכל לגלותו". מרדינגר הכיר את האיש וידע את טיבו, על כן לא אבה לשמוע לו ולקבל הצעתו. אולם ידידו שכנר דיבר על לבו והצליח לשכנע אותו, כי דווקא באדם מסוגו אפשר לבטוח: דווקא משום שהוא ידוע כשיכור והולל, לא יחשוד בו איש שהוא מסתיר יהודים. בסופו של דבר הגיעו לידי הסכם ונכתב זכרון־דברים, שבו התחייבו מרדינגר ושכנר לקיים את לינקביץ ומשפחתו כל ימי חייהם. יתר על כן — מרדינגר התחייב למסור לו את מחצית הרכוש של החווה בהינקובצה; ונוסף לכך — כל הרכוש שלקחו אתם מרדינגר ושכנר למקום־מחבואם צריך היה בתום המלחמה לעבור לרשותו של לינקביץ. בעלי הרכוש התחייבו לעזוב את מקום מקלטם כשהם לבושים אותם הבגדים שבהם נכנסו.

לאחר שנחתם ההסכם התחיל לינקביץ בפעולות הכנה. קמעה־קמעה העביר למקום המחבוא כלי־בית ומטבח ומצעים, ולאחר שהוכן הכול — התחיל בהעברת האנשים, אחד־אחד או שניים יחד, מחשש לעין רעה. כך העביר והחביא שנים־עשר איש.

קלארה ספקטור (אחותו של יהושע שכנר) ובעלה מרדכי ספקטור, המורה העברי, לא נכללו בקבוצה זו, משום שמרדינגר חשש להגדיל את מספר המסתתרים יתר על המידה ולא הסכים בשום פנים לצרף גם אותם. לאחר ששתי המשפחות פרשו למקום מחבואן, חששו ספקטור ואשתו להישאר בעיר ושניהם עברו אל רוז'אנובקה, שם עבד ספקטור בכל עבודה בשדה, ואילו קלארה עבדה כמבשלת. מרוז'אנובקה עברו אחר־כך אל הכפר הולובטשינצה, שבו היה קיים עדיין מחנה־עבודה ליהודים.

בהולובטשינצה התגוררה אשה נוצריה, שהכירה יפה את יהושע שכנר, שזכה להסתתר יחד עם משפחת מרדינגר. אשה זו עמדה גם בקשרים עם לינקביץ. באמצעותה של האשה הזאת העבירה קלארה מכתב־תחנונים אל אחיה, כי ישיג את הסכמת מרדינגר להסתרת אחותו ובעלה. פילגשו של לינקביץ הביאה את התשובה למכתב הזה, והודיעה כי מרדינגר אינו מסכים לצרף שני אנשים אלא רק אדם אחד — את קלארה בלבד. כשהודיעה קלארה לבעלה, שאין היא מסכימה לעזוב אותו וללכת לבדה למקום מבטחים, פרץ בבכי והתחנן לפניה שתלך היא לבדה. שהרי אם לא תלך, יאבדו שניהם, ואילו אם תימצא היא במקום המקלט, תוכל אולי להשפיע שיצרפו גם אותו. כתוצאה מכך ביטלה את התנגדותה. פילגשו של

לינקביץ המציאה לה תלבושת של איכרה, ובתחפושת זו, עם שק על שכמה, היה עליה לעבור את הדרך מהולובטשינצה אל הכפר הינקובצה. פילגשו של לינקביץ הלכה בראש והיא צעדה במרחק מה אחריה. היתה אז עונת הקציר, שבה מציאותה של אשה זרה המהלכת עם שק על שכמה לא עוררה תשומת לב מיוחדת.

כך צעדה כל הדרך ואיש לא עצרה. שבועיים לאחר בואה של קלארה ספקטור הסכים מרדינגר לבואו של בעלה מרדכי ספקטור. הוא הועבר בעגלה מלאה אלומות, כשהוא מוסתר בתחתית העגלה. שניהם נאלצו להתחייב, שיסתפקו במנת־המזון שיפרישו להם קרוביהם — שכנר ובנו ואחותו הינדה, שגם היא נכללה בקבוצה מלכתחילה. מרדינגר חשש, שמא לא יספיק לו המזון...

האשה מהולובטשינצה, שתיווכה בעניין משפחת ספקטור, היתה גם היא מעורבת ב„קשר" הזה, וזאת על דעתו ועל אחריותו של אוסקר שכנר, שנתן בה אמון מלא. תפקידה היה — סידור האספקה, היינו השגת המיצרכים לארבעה־עשר האנשים המוסתרים, ונוסף לכך גם לארבעת בני המשפחה של לינקביץ. את מיצרכי המזון היתה קונה ומביאה בכמויות גדולות, ואגב כך היה עליה לשים לב שלא יעקבו אחריה ויחשדו בה. אך היכן מקום מחבואנו — זאת לא ידעה; דבר זה הוסתר גם מפניה.

פילגשו של לינקביץ היתה אופה לחם ומבשלת בשביל כולם — ולינקביץ עצמו היה מביא את האוכל בדליים בשעה שתיים בלילה. בנו בן השבע־עשרה היה הולך אחריו עם דלי מים בידו. הדלי היה כבד והנער היה צנום, ולאור מנורת־הקאראביד ראתה קלארה ספקטור כי הנער היה מזיע ונושם בכבדות. את הכניסה למערה היסווה לינקביץ באבנים שכוסו בחול. מדי בואו היה צריך לפנות את הכניסה באמצעות מעדר, ואילו שוכני המערה עזרו אף הם לפנות את הכניסה מבפנים. בגלל הקשיים הללו היה בא רק פעם ביממה, בשעות הלילה, וכל אימת שנשמע קול רחש חשוד היה ממהר להיעלם ולהסתתר תחת אחד השיחים. עקב זה נאלצו גם האנשים המסתתרים לשנות את סדר־יומם — היו ישנים ביום וערים בלילה. משש בבוקר עד שש בערב ישנו את שנתם, ואילו משש בערב עד הבוקר היו אוכלים, משוחחים, מתקוטטים, ואפילו שרים לפעמים...

גם התפילות היו נערכות כדת וכדין. ידעו אימתי חל ראש השנה ויום־הכיפורים וקיימו את הצום באותו יום. גם סידורי־תפילה היו להם — לינקביץ הביאם שמה, כשם שהביא את בגדיהם ושאר חפציהם. המערה שבה שכנו היתה צרה וארוכה. לכל אורך הקירות התקין לינקביץ ספסלי־עץ רחבים. על הספסלים הוצעו המצעים, והם שימשו משכב ומקום מושב כאחד. היו יושבים על המצעים הרכים; הנשים היו עוסקות בסריגה או בתיקון גרביים. תוך כדי כך היו פוצחות בשיר, והגברים החזיקו אחריהן. שרו שירים ברוסית או ביידיש — וכך חלף הזמן.

הנשים חיו ביניהן בשלום, פרט לכך שלא מנעו מעצמן את התענוג ללכת רכיל אשה בחברתה. לעומת זאת היו הגברים מתפרצים ומתרגזים על כל קטנה או גדולה. פעם התנפל מרדינגר על שכנר וביקש להורגו, אם כי היה הוא ידידו הטוב ביותר. אך עם כל הידידות שרחש לו היה שומר בשבע עיניים על חלוקת מנות המזון, והיה עומד על כך שקלארה ובעלה מרדכי יהיו ניזונים אך ורק מן המנות של קרוביהם, של אחיה, של בנו גבריאל ושל אחותה הינדה. שהרי כך היה ההסכם...

אוסקר שכנר היה כותב יומן. היה יושב וכותב לאור הנר — גם נרות סיפק לנו לינקביץ. בימים הראשונים היה מביא לנו גם עיתון בכל יום חמישי בשבוע. אחר כך חדל להביאו. הבריות התחילו חושדים בו ומביטים אחריו — מאימתי נמנה לינקביץ על קוראי עיתונים?

מידת החום במערה היתה אחידה בקיץ ובחורף. גם באוויר לא היה מחסור. כל זה השפיע לטובה על מצב בריאותם של האנשים. כל ימי שבתם במערה לא חלה איש מהם, גם לא הילדים. אולם המזון לא הספיק מעולם, אם כי אשתו של לינקביץ עשתה כמיטב יכולתה ובישלה דוודים מלאים אוכל. הם דאגו גם תמיד להשאיר מלאי של אוכל לעת צרה — שמא ישתכר לינקביץ ולא יבוא, או שמא יחשוש לבוא מפני עין רעה...

גם במים היה תמיד מחסור. הדלי האחד שהביא בנו של לינקביץ צריך היה להספיק לשתייה, לשטיפת הכלים וגם להתרחץ מעט. יום אחד נמאס לו לגבריאל, בנו של שכנר, לשבת באפס מעשה, ויצא לטייל בפרוזדורים הארוכים של המערה. כעבור שעה חזר מסיורו וסיפר בהתלהבות רבה כי מצא מים, בריכת מים קטנה מכוסה ירוקה. איש מאתנו לא האמין לדבריו. כעבור ימים אחדים קרה מקרה — אחד הילדים התעלף ובדלי לא נמצאה טיפת מים להשיב את רוחו. אז נזכרו בבריכת־המים שמצא גבריאל וביקשו ממנו להורות את הדרך אליה. ואמנם נמצאה הבריכה. המים הסתננו ובאו בדרכי־סתר, טפטפו מהקירות וניקוו בבריכה. כשהגיע האביב ועמו הפשרת השלגים והקרח, גבר זרם המים. אז הובאו שתי חביות, ומאז עמדו תמיד מלאות מים זכים. אחרי הסינון בחול היו המים זכים וטהורים והיו טובים אפילו לשתייה. מאז לא ידענו עוד מחסור במים, ובנו של לינקביץ חדל ללוות את אביו בטיוליו הליליים.

כעבור זמן קצר חלה בנו של לינקביץ בטיפוס. לשוכני המערה נוספה אז דאגה חדשה. הם חששו שמא ימות הבן, ואז עלול לינקביץ להזניחם מרוב צער וטירדה ולא להביא להם את מנת האוכל. נתנו לו איפוא ממון רב למען יוכל לקרוא לרופא, לרפא את בנו ולהחלימו עד כי יקום מחוליו. ואמנם החלים הבן, ורבה היתה השמחה כשבא שוב לביקור ראשון אחרי מחלתו. כולם חיבקוהו ונישקוהו...

בתקופת חג המולד הרגישו בכך, שמנת המזון המובאת נצטמצמה ונתמעטה. לא העזו לשאול את לינקביץ לפשר הדבר, שלא לפגוע בו. לבסוף פנה אליו מרדינגר, שהיה נותן־לחמו במשך שנים רבות, ושאל בצורה עדינה ביותר, על שום מה הופחתה מנת המזון. והמענה שקיבל הקפיא את הדם בעורקינו. לינקביץ סיפר, כי באחד הלילות, שעה שהתקרב אל המערה, הגיעה לאוזניו איוושה מצד אחת הגבעות. הניח את דלייו והלך לראות מה מקור האיוושה. והנה גילה באחת

המערות משפחה יהודית מהינקובצה. אבי המשפחה היה יוצא בלילות לבקש אוכל מאת מכריו מבין איכרי הסביבה. תחילה נענו לו, אולם בזמן האחרון התחילו מסרבים לו. המשפחה גוועת מרעב והתחננה לפניו שיתן להם מעט אוכל. לא יכול היה לסרב להם — וזו הסיבה לצימצום המזון...

לשמע סיפרו נרעשו כולם עד עומק נפשם. כולם הכירו את המשפחה. נתנו איפוא ללינקביץ כסף נוסף, למען יוכל לכלכל את המשפחה ההיא. אולם הדבר לא נמשך זמן רב. ילדי הכפר גילו את הסוד שנמצאים יהודים במערה ההיא והביאו אליה את הגרמנים. הללו לא העזו להיכנס, על כן הביאו חבילות קש והבעירו אש בפתח המערה, כדי להחניק את היהודים או לאלצם לצאת. למזלה של המשפחה היו פתחים רבים למערה, והם הצליחו להתחמק דרך אחד הפתחים.

לקראת חג־המולד נתנו ללינקביץ כסף רב, שיוכל להכין צורכי החג בהרחבה. בליל החג אחרי חצות בא לינקביץ כמו בכל הלילות, אולם הפעם לא בא בגפו. גם פילגשו באה, כשהיא נושאת דלי מלא מטעמים. הביאו גם שני סלים מלאים דברי מאפה, בירה ויין־שרף. הם באו אל המערה להסב ולשמוח יחד אתנו בליל החג.

„אשתו" של לינקביץ נתקבלה בלבביות ובשמחה רבה. רוב יושבי המערה לא הכירוה ולא ראוה מעולם, אולם הם ידעו, כי חוב גדול הם חבים לה ולטוב לבה. מיד נערך ה„שולחן", וכולם ישבו לאכול ולשתות ולהיטיב את לבם. המסיבה ארכה שעות אחדות. אשתו של לינקביץ קיבלה מתנות יקרות־ערך: צמיד זהב מאת קלארה ספקטור, מטבע זהב מאת יהושע שכנר וטבעת מאת אחותה הינדה; ואילו מרת מרדינגר נתנה לה פרווה יקרה. בין השאר סיפרה האשה, כי יומיים לפני החג ביקרה אצל הכומר בזאלשטשיקי כדי להת־וודות, והיא התוודתה גם על כך, שהיא מסתירה ומכלכלת ארבע־עשרה נפשות מישראל, וגם כסף נתנה לו למען יתפלל לשלומם. הכומר אמר לה, שתדאג יפה יפה ליהודים האלה — ואם ירצה השם, ימירו דתם וייכנסו בברית הנצרות...

אז קם יהושע שכנר על רגליו, והצהיר כי לעולם לא יהיה כדבר הזה. כשם שנכנסו כיהודים, כך יצאו כיהודים. מרת לינקביץ, שהכירה את שכנר והיתה מחבבת אותו, אמרה: „ואני חשבתי, שאתה תהיה הראשון!". „טועה אַת בהחלט", ענה לה. „יהודי נולדתי ויהודי אמות!" האשה הצטחקה. היא היתה אשה נבונה ולא התרעמה כלל על דבריו אלה.

כולם תמהו עליה, שהרהיבה עוז לגלות לכומר את הסוד הכמוס בדבר הסתרת יהודים. אולם היא הרגיעה אותם. היא סיפרה, שהכומר מסתיר בביתו את רבה של קהילת זאלש־טשיקי, המחופש ככומר. הרב הוא אדם נאור, וכשבאים אורחים אל בית הכומר, מיסב הוא עמהם כאחד מהם.

והחתול, שכינוהו בשם יאַסיו, התהלך אף הוא בין רגלי המסובים וקפץ אל כל אחד על ברכיו. זו היתה הנפש החמש־עשרה במערה. לינקביץ הביאו אל המערה, כדי להבריח את העכברים ששרצו בה והטרידו את מנוחתם של האנשים.

*

בסוף חודש מרץ 1944 הביא לינקביץ את הידיעה, כי הגרמנים התחילו לסגת. עיתונים לא היו לנו — ונאלצנו איפוא להסתפק בידיעות שהביא לינקביץ. אולם הוא דווקא נצר פיו ולא הרבה לדבר.

באחד הלילות בא לינקביץ בלווית אשתו. הפעם הביאו אוכל רב. בראותה אותנו תמהים ומשתוממים, ביקשה שלא נשאל דבר. „רק אכלו ויערב לכם". הכל הבינו מתוך דבריה והתנהגותה, כי אכן נפל דבר...

כשכילו לאכול, אמרה אשתו של לינקביץ מתון־מתון: „השבח לאל, אתם חופשים".

הכול התחילו להעתיר עליה נשיקות מרוב שמחה והכרת תודה, בו, צווחו, שרו ונשקו איש את אחיו. הרוסים נמצאו כבר בכפר אותה שעה. כולם רצו לצאת מן המערה תיכף ומיד, אך אשתו של לינקביץ לא הניחה להם. לפי עצתה יצאו רק מחצית האנשים, ואילו המחצית השניה רק למחרת.

כך ניצולה קלארה ספקטור ממוות, היא ובעלה עמה. בהתאם להסכם עם לינקביץ עזבה את מקום מקלטה באותה התלבושת העלובה, שבה הגיעה אל המחבוא. אור־היום היכה אותה בסנוורים לאחר תקופה כל־כך ארוכה של חיים באפילה תמידית. ראשית דרכם היתה אל העיר טלוסטה, אולם את ביתם לא מצאו עוד. הוא נהרס על־ידי איכרי הסביבה, ככל שאר בתי העיר, שהיו שייכים ליהודים. איכשהו מצאו מחסה בביקתה עלובה והתגוררו בה.

הזוג ספקטור החליט לא להישאר בטלוסטה החרבה, אלא להתקדם מערבה יחד עם הצבא הרוסי. בדרכם אל העיר טארנופול התעכבו בקופיטשינצה, ושם מצא אותם לינקביץ. הוא סיפר להם על האסון שפקד את משפחתו כתוצאה ממעשה ההצלה שהיה מעורב בו. בזמן העדרו באו ה„באַנדרובצים" אל ביתו ורצחו את בנו; ניקרו את עיניו והטילוהו אל הבאר — על שהיה מספק מי־שתייה ליהודים. אשתו התחבאה אצל אחד השכנים מתחת למיטה, אולם גילו את מחבואה והרגו אותה ביריה.

מטארנופול הוסיף הזוג ספקטור לנדוד בעקבות הרוסים לעבר העיר רישא. בעשרה במאי 1945 נמצאו כבר בצ׳כיה, בעיר קאשאו. משם עברו אל איזור הכיבוש האנגלי, אל העיר לינץ, ושם נאסר מרדכי ספקטור על כניסה בניירות מזויפים. לאחר ששוחרר ממאסרו מצא לנכון לשנות את שמו ושם משפחתו. השם שבחר לעצמו היה — אברהם גוטמן.

בשנת 1949 הגיעו שני בני הזוג לישראל. ספקטור־גוטמן מצא כאן עבודה כמרצה לענייני תרבות בחולון, אולם הוא נפטר שמונה חודשים אחרי בואו לארץ.

יצחק שוורץ / עדותו של בן־בוטשאטש

בפברואר 1943 נערכה בבוטשאטש ה„אקציה" השלישית, וסמוך לכך, באפריל 1943, ה„אקציה" הרביעית. בתחילת מאי 1943 הודיעו הגרמנים, שהעיר חייבת להיות „יודנריין" ועל־כן חייבים כל היהודים שנותרו בחיים לעבור לטלוסטה, לקופיטשינצה או לטשורטקוב. משפחתנו עברה לטלוסטה. ביום שבו הגענו חטפו יהודים לעבודה במחנות־העבודה שבחוות הסמוכות לעיר. כעבור יומיים נערכה ה„אקציה" הגדולה בטלוסטה. בבית שבו נמצאנו היה מחבוא על עליית־הגג, בתוך ארובת־העשן, שבו התכנסו שלושים איש מדרי הבית, וביניהם גם שתי אחיותי. הורי ואני לא הספקנו להיכנס לאותו מחבוא, אולם ברגע האחרון, ממש בו ברגע שפרצו המרצחים אל הבית, ירדנו אל מרתף הביתי וכיסינו את המבוא בכסת. בסופו של דבר גילו המרצחים את המחבוא בעליית־הגג והוציאו מתוכו את כל האנשים, ואילו אותנו לא מצאו. ב„אקציה" ההיא מצאו את מותם 3,600 איש. תחילה ריכזו את כל האנשים על הכיכר שבקרבת הכנסיה, משם הובילו אותם אל בית העלמין בקבוצות של מאה איש. השוטר האוקראיני שאב ביקש מאת הגרמנים, שיניחו גם לו לירות ביהודים, ומבוקשו ניתן לו, וכך הרג הוא במו ידיו מאות יהודים. שני הבורות הגדולים, שבהם נקברו הנרצחים, כוסו באדמה, אולם הדם זרם מתוכם בלי הרף. אז ביקרה במקום משלחת של מהנדסים מטעם העיריה, ולפי הוראותיה כוסו הבורות בשכבת עפר נוספת ושכבה של סיד מעליה.

ביום א׳, 6 ביוני 1943, חטפו בעיר עובדים לעבודה בחווה של קוזיאגורה. גם אותי חטפו לעבודה, אולם בשעות הצוהריים הצלחתי לברוח משם יחד עם נער אחר. כשהגענו סמוך לתחנת הרכבת ראינו גרמנים רבים ושוטרים אוקראיניים נוסעים ומתקרבים לעיר. לא עברה שעה ארוכה ומן העיר נשמעו יריות. היתה זו הפעם הראשונה שהגרמנים ערכו „אקציה" ביום א׳ בשבוע, ביום המנוחה. העיר היתה מוקפת כולה גרמנים ושוטרים. כחמישה־עשר איש הצליחו לפרוץ את טבעת־הכיתור ולהימלט מן העיר. השוטר שעמד על המשמר ירה אלינו, אולם לא נפגעתי. בדרך פגשנו איכרים רבים, שמיהרו העירה כדי להשתתף בביזה. איכר אחד הכיר שאנו יהודים ורצה להחזירנו העירה. בינתיים הגיעו איכרים אחרים, והתחלנו להתחנן לפניהם כי יניחו לנו. הם דרשו מאתנו כסף תמורת זה. היו אתי 100 זהובים ובידי חברי 150 זהובים, אולם האיכרים עמדו על המקח ודרשו יותר מזה. לבסוף עזבו אותנו לנפשנו. ברחנו אל היער טשרנאהורה, במרחק 14 ק"מ מטלוסטה. שם ישבנו משך יום ולילה. לאיכרי הסביבה נודע הדבר, שיהודים רבים מסתתרים ביער, והם באו אל היער מזוינים בגרזנים לבוז בז ולרצוח את הנמלטים. שמעתי את זעקותיהם של היהודים שנפלו בידי האיכרים, וכל אחד מאתנו נמלט על נפשו. ברגלי היחפות נקלעתי אל בין שיחי סרפד ונכוויתי בכל גופי. לבסוף הגעתי אל עברו השני של היער, אולם בדרך מנוסתי נפרדתי מחברי ולא פגשתיו עוד. בעברו השני של היער פגשתי שבעה יהודים. למחרת אחר הצוהרים חזרנו העירה. לשמחתי מצאתי את הורי בחיים; הם הצליחו להסתתר במרתף ביתם, בו במקום שבו ניצלו ב„אקציה" הראשונה.

אחרי ה„אקציות" התכופות הללו הבינו הכול, שהגרמנים מתכוונים לחסל לגמרי את כל היהודים. האפשרות היחידה להישאר בחיים, ולו לזמן קצר עד תום עונת הקציר, ניתנה לאלה שהצליחו איכשהו להצטרף אל אחד ממחנות־העבודה אשר בחוות מסביב לעיר. משפחתנו החליטה להצטרף לקבוצה של 40 יהודים, ששכרו שבע עגלות וניסו להגיע אל מחנה־העבודה של ה„מומחים" שבעיר בוטשאטש. במחצית הדרך נתקלנו באחד הכפרים ב„משלחת־עונשין" גרמנית, שבאה להעניש את איכרי הכפר על הריגת שני אנשי גסטאפו, שנמצאו מתים בכפר ההוא. לפי השמועה עמדו להרוג כל איכר עשירי בכפר. בראותנו את הגרמנים, נמלטנו על נפשנו אל היער הסמוך. אחד־עשר איש מבינינו נהרגו מיריות הגרמנים, והשאר נאלצו לשרך דרכם ברגל לבוטשאטש; לאחר שנטשנו את העגלות, חזרו בעליהן לטלוסטה ולקחו אתם את כל חפצינו.

לפני כניסתנו לבוטשאטש נשלח אבי ועמו עוד יהודי לבוא אל העיר ולהיוודע על הנעשה בה. הם נכנסו אל מסגר־אמן בשם האבר, שדירתו נמצאה בעיבורה של העיר, לשמוע מפיו על המתרחש במחנה המומחים. הלה תמה, שיהודים באים מטלוסטה לבוטשאטש, בשעה שמבוטשאטש בורחים המומחים לטלוסטה. לפי השמועה, אמר, עומדים לחסל את מחנה המומחים תוך שניים־שלושה ימים. שוב חזרנו לטלוסטה יחד עם כמה מאנשי הקבוצה, ושם נודע לנו, כי בו ביום (12 ביוני 1943) הוצאו כל היהודים מטלוסטה והובלו לטשורטקוב. והעיר הוכרזה „יודנריין".

החלטנו לחזור שנית לבוטשאטש. הגענו אל מחנה ה־„מומחים" בשעה שכולם ארזו את חפציהם כדי לעבור אל מחנה־העבודה בסבידובה. לא היה לנו כל מוצא אחר והצטרפנו אליהם. התנאים במחנה סבידובה היו קשים מאוד. העבודה היתה קשה, המשגיחים התעמרו בנו על כל צעד ושעל, מנת האוכל היתה זעומה ועל האיכרים נאסר למכור לנו אוכל. ב־23 ביוני 1943, בשעה 2 בלילה, כותר המחנה על־ידי איכרים ואנשי משטרה, והתחילו בביצוע ה„אקציה". שבעה יהודים התאבדו על־ידי בליעת רעל. רבים ניסו להסתתר בתוך הבורות שנמצאו בשטח המחנה. הבורות האלה שימשו בחורף לשימור תפוחי־אדמה, אך בקיץ היו ריקים ונצטברו בהם כל מיני שיירים, פסולת ואשפה. גם משפחתנו נכנסה אל אחד הבורות יחד עם יהודים אחרים, אך הרוצחים הוציאום משם והובילום אל מקום ריכוזם של היהודים שעמדו להיירות. אותי החביאה אמי בתחתית הבור וכסתה אותי יפה בעלים ובאשפה. המרצחים נברו באשפה בפגיונותיהם כדי לגלות יהודים מס־תתרים, אך למזלי לא מצאוני.

אחרי ה„אקציה" פגשתי יהודי אחד שהצליח להימלט ממקום הריכוז ושמעתי מפיו כמה פרטים על אופן ביצוע

ה„אקציה". הוא סיפר, כי לפני ה„אקציה" הגיעו כמה אנשי גסטאפו עם מזוודות, כדי לאסוף את כספם של היהודים, אך אלה העדיפו לקרוע את שטרות־הכסף, ובלבד שלא יפלו בידי הגרמנים. אנשי הגסטאפו היכו אותם על כך נמרצות. ממקום מחבואי שמעתי את קולו של החזן כשהוא מתפלל „אל מלא רחמים". היו יהודים שאמרו „וידוי". נערה אחת פרצה בשירת ה„אינטרנציונל" ושירים אחרים. נודע לי לאחר מכן, שנערה זו יצאה מדעתה בזמן היותה במחנה. היה במחנה סבידובה אחד מאנשי ה„באנדה" מטלומאטש, אדם גברתן ונועז. חבריו לגורל ניסו לעוררו למעשי התנגדות, אולם הוא לא נע ולא זע. לא כדאי להתנגד, אמר, כשאין כל סיכויים לנצח. הדבר עלול רק לגרום לנו יסורים קשים. לפני ההריגה ציוו עליהם להתפשט. בכליו של אותו גברתן, וכן אצל יהודי אחר, נמצא נשק. הנאצים הפרידו אותם משאר היהודים, עינו אותם באכזריות ולבסוף תלו אותם על עץ. כל היום נמשכה ה„אקציה", ובמשך כל הזמן הביאו האיכרים יהודים נוספים שנתגלו במקומות מחבוא שונים.

*

בלילה שאחרי ה„אקציה" יצאתי ממחבואי וברחתי. שלושה ימים הייתי משוטט בכפרים וביערות. בדרך ניקרו לי עוד חמישה יהודים, שהצליחו גם הם להינצל מן ה„אקציית" במחנות האחרים שבסביבה. החלטנו לסור אל החווה בכפר מוכאבקה, כי נראה היה לנו שהאיכרים באותו כפר הם יותר שקטים והגונים. תוך שבועות מעטים נתלקטו באותה חווה כשלושים יהודים. כעבור שבועיים באה המשטרה האוקראינית והרגה את כולם. אני ניצלתי הודות לכך שהייתי באותו יום בסבידובה. אל המחנה בסבידובה שנתרוקן מיושביו הובאו מאה יהודים מטשורטקוב, מקבוצת ה„מומחים". נשארתי איפוא שוב בסבידובה ועבדתי בכל עבודה בשדה. זמן קצר עבדתי גם בבית משרפות היי"ש.

במשך ששת החודשים מיולי עד דצמבר 1943 נתמעט מספרם של היהודים במחנה סבידובה ונשארו בו רק 20 מבין 100 המומחים שהובאו שמה. רבים נמלטו אל היערות ונפלו לידי ה„באנדארובצים", ורבים מתו במגיפת הטיפוס שהשתוללה במחנה. בדצמבר 1943 בא מנהל החווה והודיע שקיבל הוראה להרחיק את כל היהודים מן החווה. לא היה לנו כל מוצא. איש מבין האיכרים לא אבה לקבל יהודי לביתו, וביער ארבה לנו הסכנה ליפול בידי ה„באנדארובצים". אחדים מבינינו חפרו להם בונקר בתוך היער והתחפרו בו. חמישה־עשר איש, ואני ביניהם, מצאו להם בית עזוב ביער ונכנסו לתוכו. כעבור שבוע הלכתי אל כפר סמוך לחפש עבודה; בו ביום התנפלו האיכרים על יושבי הבית ורצחו את כולם. ניצלתי רק הודות לכך, שלא הייתי שם בדרך מקרה.

הלכתי מכפר אל כפר לחפש עבודה, ורק בכפר השלישי ניאות מנהל החווה לקבלנו לעבודה. עבדו שם עוד 14 נערים ונערות, שנמצאו שם באורח ליגאלי למחצה. כעבור עשרה ימים הזהיר אותנו מנהל החווה, שיש לחשוש להתנפלות. לא עלינו על משכבנו באותו לילה, אלא נכנסנו אל המתבן והסתתרנו בתוך ערימת הקש. בחצות הלילה באו באַנדארובצים והוציאו מן החווה שלושה צמדי סוסים, תשעה חזירים ותבואה. לפני צאתם שאלו את שומר החווה אם נמצאים במקום יהודים, והלה הצביע על מקום מחבואנו במתבן. הוציאו אותנו מתוך המתבן והתחילו תובעים מאתנו כסף ותכשיטים, כשהם יורים באוויר כדי להפחידנו. לא היה בידינו דבר לתת להם, והם התכוננו לבצע את איומיהם ולירות בנו. ברגע האחרון הגיעו גרמנים מן הכפר שיפובצה והתחילו יורים על ה„באַנדארובצים". התפתח קרב ביניהם, ובתוך המהומה הצלחנו להתחמק ולהימלט.

לאחר שניצלנו מן ההתנפלות הזאת, שמנו פנינו אל כפר אחר, שבו חנתה פלוגה של גרמנים, הואיל ושם היינו יותר בטוחים מפני התנפלות ה„באַנדארובצים". בכפר ההוא עבדנו במשך כל חודש פברואר 1944. נודע לנו, שהאוקראינים זוממים לחסל את היהודים עד האחרון בהם, כדי שלא יעידו על תעלוליהם בתקופת הכיבוש הנאצי. חדלנו איפוא ללון בצריף המשותף והתפזרנו ללינת־לילה במשקי האיכרים. אני הייתי לן בצריף, ויחד עמי אדם קשיש עם בנו החולה. לילה אחד עזבתי בשעה 11 את הצריף ויצאתי ללון באסם. באותו לילה התנפלו ה„באַנדארובצים" על הצריף, הרגו את הנער החולה, ואילו האב נמלט בכיוון האסם שבו הסתתרתי. בקרבת האסם נפגע מכדור ונפל. שעה ארוכה שמעתי את זעקותיו לפני מותו. באותו לילה נהרגו גם כל היהודים שנמצאו בחצרות האיכרים, כעשרים וחמישה במספר. רק שלושה הצליחו למלט את נפשם.

ברחנו אל החווה בליסובצה, שבה התלקטו כחמישים יהודים. בשעת נסיגת הגרמנים נקלעה למקום פלוגה של אנשי ולאסוב. אלה התנפלו על היהודים המעטים והרגו אחד־עשר מהם במיתות משונות ואכזריות. הנותרים נמלטו אל החווה בטלוסטה, שבה הגן ה„אוברלייטר" הגרמני פאטי על שרידי היהודים מפני התנפלויות הפורעים האוקראיניים. שם התלקטו כשלוש־מאות יהודים, שנשארו בחיים עד בוא הצבא הסובייטי. אך מהם ניספו למעלה ממאה בהתקפה האווירית, שערכו הגרמנים על החווה זמן קצר לאחר כניסת הצבא הסובייטי.

עם פארטיזאנים רוסיים / שמואל אייזן

א.

נולדתי בטלופטה בשנת 1932. אבי היה מאיר אייזן, שם אמי היה פייגה, מבית אסינג. לאבי היתה חנות לנעליים. למדתי בבית־הספר העממי והספקתי לגמור ארבע כיתות עד שפרצה המלחמה. כשנכנסו הסובייטים, החזירו אותי שוב לכיתה הרביעית. אבי נאלץ לחסל את חנות־הנעליים והיה למנהל ב„ארטאל" של הסנדלרים בעירנו. מצבנו היה טוב למדי. היו שמועות שונות בדבר מעללי הגרמנים בשטח הכיבוש, אך איש לא רצה להאמין במעשי הזוועה, ומשום כך איש לא חשב על בריחה בשעה שפרצה המלחמה בין רוסיה הסובייטית וגרמניה.

בטלוסטה היו כמה אלפים יהודים, אך בימי המלחמה גדל מספרם בהרבה, מפני שנתלקטו ובאו לעירנו יהודים מכל הסביבה. ראשונה באו יהודים מהונגריה, שהוגלו משם והובאו אלינו יחד עם הצבא ההונגרי. רובם היו יהודים אמידים, שהביאו אתם חלק מרכושם, ורבים מהם נשדדו אחר־כך על־ידי האוקראינים; והיו כאלה שניסו לחזור להונגריה, ואז הניסו אותם אל הדנייסטר וטיבעו אותם.

בטלוסטה עברו עלינו שלוש „אקציות". בשעת ה„אקציה" הראשונה הסתתרה משפחתנו בשדה. אבי ואמי היו עוד בחיים, והיו לי גם שני אחים: יעקב, שנולד בשנת 1935 וניצל מן השואה, ואח קטן, שנולד כבר בימי המלחמה. ב„אקציה" הראשונה נשלחו „לאי־שם" כשלוש מאות יהודים. ב„אקציה" השנייה היו כבר יריות בעיר. כמאה איש נורו במקום ואלף איש נשלחו ברכבת לבלזץ, ביניהם גם אמי ואחי הקטן. איני יודע מאין ידעו הבריות, כי „בבלזץ שורפים את האנשים בחשמל". את ה„אקציה" השלישית ערכו בטלוסטה אנשי הגסטאפו. נהרגו אז כשלושת אלפים וחמש מאות איש. הם הובאו לבית־העלמין; הוכרחו לעלות על קרש, שהונח לרוחבו של בור־קבר, ואנשי־גסטאפו ירו בהם והמיתו אותם. אנשי המיליציה היהודית הוכרחו לסייע לגרמנים במעשה הרצח, והם שסיפרו אחר־כך כיצד נרצחו המוני היהודים. הם הוכרחו גם לרדת אל הבורות ולצופף את ההרוגים. היו מקרים שהגרמנים זרקו אל הבור ילדים חיים. שתי ילדות הצליחו להיחלץ מן הבור וחזרו העירה, אולם הן היו כמטורפות ולא דיברו דבר. את בגדיהם של הנרצחים סידרו במחסנים מיוחדים והובילו אותם אחר־כך לגרמניה.

היהודים המעטים שנשארו אחרי ה„אקציה" הזאת, כמה מאות איש בסך־הכל, נשלחו לעבודה באחת החוות במרחק של שני ק"מ מטלוסטה. גם אבי הלך שמה, יחד אתי ועם אחי. היינו מתגוררים בצריפים, ועבדו שם קשה מאוד. בחווה לא היו שוטרים ואיש לא שמר עלינו, אולם בכפר ובעיר היתה משטרה אוקראינית, וכל יהודי שפגשו בו מחוץ לחווה הומת מיד במקום. מנהל החווה היה פולני. הוא לא הציק לנו ביותר, אך יום־יום חייבים היו לתת לו חמישים זהובים בעד כל יהודי שנמצא בחווה. הסכום הזה שולם כאילו תמורת האוכל שניתן לנו, אך למעשה קיבלנו רק מעט לחם ומרק. את השאר נאלצנו לקנות בכפר אצל האיכרים. לא לכולם היה כסף, אולם העשירים שבינינו עזרו לעניים ושילמו בשבילם את התשלום למנהל החווה.

בחווה ההיא חיינו שישה שבועות. אחרי שישה שבועות פשטו שמועות על „אקציה" שתיערך בקרוב. העמדנו משמרות מסביב למחנה, כדי להודיע בעוד מועד על בוא המשטרה. בליל בואם עמדתי על המשמר. היה ליל־קיץ יפה להפליא. מן האגם הסמוך לחווה נשמע קרקור הצפרדעים, האוויר היה חמים, ואני שכחתי כמעט את התפקיד שהוטל עלי ושקעתי בהרהורים נעימים. לפתע שמעתי קול שירה והכרתי מיד שאין זה קולם של איכרי הכפר. היה זה קול שירתם של השוטרים האוקראיניים. התחלתי קורא בקול ומעורר את כולם, אך היה כבר מאוחר מדי, כי השוטרים באו רכובים על סוסים, וכעבור דקות מעטות היו כבר בתוך החווה. האנשים קפצו מתוך הצריפים בלתי־לבושים והתחילו בורחים לכל אשר ישאום רגליהם. השוטרים ירו מרובים אוטומטיים וממכונות־ירייה, ובעזרת סוסיהם הניסו את האנשים אל מקום הריכוז. איני יודע כמה אנשים הצליחו להימלט, בכל אופן לא רבים, כי למחרת היום ראיתי הרוגים רבים. גם אני ואבי ואחי התחלנו לרוץ לעבר השדות. אבי נפגע ונפל, ורק אני ואחי הצלחנו להימלט ולהסתתר. זה היה בשעה שלוש לפנות בוקר.

הצלחנו להתגנב אל תוך העיירה, אל מכר פולני בשם גראבוביעצקי. היה זה פולני זקן ואדוק, והוא הסתיר אותנו על עליית־הגג במשך יום ולילה.

למחרת בבוקר השכם חזרנו אל החווה. כסף לא היה לנו, רק שעון־זהב אחד. כל הכסף היה אצל אבא. אולם את אבא מצאנו מוטל הרוג בשדה, בין שאר ההרוגים, וכולו עירום כביום היוולדו. כל מה שהיה לו נלקח ממנו. מנהל החווה הניח לנו לקבור את אבינו, נתן אתים בידינו, ואני ואחי כרינו בור וקברנוהו. קברנו אותו כשהוא עירום, כי לא היה בידינו כל בגד להלבישו. מקום קבורתו זכור לי יפה, ויכול הייתי למצוא אותו בכל עת.

לאחר שקברנו את אבינו הלכנו אל היער. כסף לא היה לנו, אך בכפר ההוא התגוררו פולנים רבים, וכולם הכירו אותנו והתייחסו אלינו יפה. חוששים היו להחביא אותנו בביתם, אולם אוכל לא מנעו מאתנו. היינו ישנים ביער, ועם רדת הלילה, לאחר שנדמה התנועה בכפר, הייתי משאיר את אחי הקטן והולך להביא לחם. כל יום הלכתי אל איכר אחר, וכך כילכלו אותנו חודשיים ימים.

ב.

מפי אנשי הסביבה נודע לנו, כי במרחק חמישה־עשר קילומטרים, ביער של טשרבונוגרוד, נמצאות כנופיות לבושות מדים סובייטים, והם תרים אחרי „פולקס־דוישע" ומתנקמים בהם, ונוטלים גם מאת האוקראינים בכפרים ככל שתשיג ידם. ידענו שאלה הם פארטיזנים סובייטיים, ורציתי מאוד

להגיע אליהם. לא יכולנו להישאר ביער לאורך ימים, בגלל החורף שהיה ממשמש ובא. התחלנו איפוא להתקדם באותו כיוון, והאיכרים היו מורים לי את הדרך איך להגיע אליהם.

כשהגענו אל מקום חנייתם של הפארטיזאנים, השארתי את אחי במרחק מה וניגשתי אל המחנה. אחד החיילים קרא אלי: „סטוי! קטו אידיוט?" (עמוד! מי זה בא?) הרימותי את ידי ואמרתי לו, שהנני יהודי שנמלט מן ה„אקציה". החייל ניגש אלי ושאלני מי בא אתי עוד, אף שלח את חברו שילך אתי להביא את אחי. אחי היה ילד צעיר, כבן שמונה; יעצו לי איפוא להחזיר את אחי למקום יישוב ולהפקידו בידי אדם נאמן, ואז אוכל לשוב אליהם ולהצטרף אל פלוגתם. נדברנו בינינו, כי בשובי אליהם אתוודע אליהם בסיסמה „ייבריי הרישא" (היהודי הרישא), וחזרתי עם אחי לטלוסטה. הלכתי אל איגנאץ וישנייבסקי, נתתי לו את שעון־הזהב שהיה בידי, גיליתי לו גם את מקום מחבואם של דברי־הערך, שהטמינה משפחתנו באדמה, והבטחתי לתת לו הכל, אם יחביא את אחי עד תום המלחמה. הוא הבטיח לעשות זאת, וגם קיים מה שהבטיח. עם תום המלחמה הוצאנו את המטמון ממקום מחבואו ונתנו לו הכול. אמנם, דלים היינו וריקים ולא היה מאום בידינו, אולם הוא קיים את הבטחתו, ועל כן רציתי גם אני לקיים את הבטחתי.

השארתי את אחי בידי וישנייבסקי וחזרתי היערה. הפארטיזנים נתנו לי מדים וכל השאר, ככל שנדרש. היה זה חיל גדול מאוד. לא אדע כמה אנשים היו, אולם היו ביניהם רגלים ופרשים, ואפילו טאנקים ותותחים. היתה גם פלוגת חיילים עם כלבים מאולפים. כל חייל בפלוגה ההיא היה לו כלב־זאב. הכלבים היו מכירים לפי העקבות אם נמצא מישהו זר בקרבת מקום; במקרה זה לא היו נובחים, אלא היו מושכים את החייל במכנסיו לעבר המקום שבו נמצא הזר. המחנה היה מוקף חפירות, והיו בו גם בונקרים תת־קרקעיים.

נשארתי עם הפארטיזנים כמעט שנה תמימה. יום־יום היו מאַמנים אותי ברכיבה ובירייה. צריך היה לאחוז את המושכות בפה, כדי שהידיים תהיינה פנויות לטעינת הרובה האוטומטי. קשה היה ללמוד את התורה הזאת, אך הצלחתי להתגבר על כל הקשיים עד שהייתי כאחד מהם, והיו לוקחים אותי אתם לכל מקום. אל הכפרים היינו באים בלילות, ולפעמים גם ביום בלילה היו הולכים רק הרגלים והפרשים, ואילו ביום היו מלווים אותם גם טאנקים. היינו הולכים ללא מורא ופחד כשנודע לנו על נוכחותה של המשטרה האוקראינית באחד הכפרים, היינו הולכים ותופסים אותם, ואחר־כך תלו אותם על עצים ביער. הגרמנים לעולם לא היו מתקרבים אל היער.

בכפר נורקוב נתקלנו פעם בגרמנים, שבאו לקבל מן האיכרים את מיכסת התבואה. פלוגת־החלוץ שלנו הודיעה לנו מיד, כי בכפר נמצאים גרמנים. חרש־חרש כיתרנו את הכפר וחיסלנו רבים מהם. היה זה קרב ממש. גם אני רכבתי על סוסי והרבצתי בגרמנים באוטומט שבידי. לא היו אלה אנשי משטרה, אלא אנשי ה„וואֶרמאַכט". כמה קצינים הצליחו להימלט, רבים נורו ונהרגו, וכמאה וחמישים חיילים נפלו בשבי. לא עשינו להם כל רע. רק לקחנו מהם את מדיהם ונתנו להם תלבושת אזרחית עם חותמת מיוחדת לשבויים, והם עבדו אצלנו כל הזמן. מצבם היה טוב, הם קיבלו אוכל ככל אחד מאתנו ואיש לא הציק להם. אוכל היה לנו תמיד בשפע. היינו אוכלים בשר כל יום, ויי"ש היה לנו תמיד בכמה חביות גדולות. אני עצמי לא שתיתי, אך הייתי מנקה את גופי ביי"ש.

לעתים קרובות היו מגיעים אווירונים סובייטיים, והיו מספקים לנו נשק ותחמושת וקופסאות שימורים, ולפעמים גם פקודות והוראות. כששמענו בלילה זימזום של אווירונים, היינו מכירים מיד אם זהו אחד משלנו, ואז היינו מעיפים ראקיטות צבעוניות, כדי לציין את מקום חנייתנו.

כשהתקרבה החזית אל אזורנו, קיבלנו הוראה להודיע לגרמנים, שאם יבצעו בשעת נסיגתם מעשי שוד וחבלה, ישיבו להם מידה כנגד מידה לכשיגיעו אל השטח הגרמני. הדבר לא הועיל הרבה, כי הגרמנים היו שודדים בין כך וכך. כשנודע לנו על כניסת הסובייטים לטלוסטה, יצאנו לקבל את פניהם. אני הייתי הצעיר בין הפארטיזנים, מסרו איפוא לידי את הדגל האדום, וכך רכבתי בראש בין שני קצינים. היו לי גם תעודות של פארטיזן, אך הוצרכתי להחזירן יחד עם הנשק, שעה שנפרדתי מהם. הם היו מוכנים להשאיר אותי בצבא, אך לא היה לי כל רצון להוסיף ולחיות כלוחם. מלבד זאת לא יכולתי להתעלם מאחי, שהשארתיו אצל מר וישנייבסקי, ולא רציתי להשאירו לבדו לתקופה נוספת.

עתה הגענו לקראקוב יחד עם יהודי מרומניה, שטיפל בנו ועזר לנו. אדיר חפצי לנסוע לארץ־ישראל ולעבוד שם, ואם יהיה צורך להילחם — אדע לפחות על מה אני נלחם.

ברטה דולר / תושבת זאלשטשיקי וטלוסטה

לפני ה„אקציה" הראשונה ברחה משפחתנו אל היער. אחרי ה„אקציה" חזרנו, ומאז לא ידענו מנוחה. מזמן לזמן הופיעו מכוניות גרמניות, והיו לוקחות אתן כמה עשרות יהודים. ידענו שאין לוקחים אותם לעבודה, אלא להתעללות והשמדה.

ב„אקציה" הגדולה נספתה גם אמי. אמי הסתתרה ב„בונקר" בביתנו, והבית הזה נקבע כתחנה לאיסוף רכושם של המוצאים להורג. תחילה נכנס גרמני אחד, ערך חיפוש והוציא מן המחבוא אשה עם ילד. בזאת צריך היה להסתיים החיפוש. אולם השוטר שאב לא הסתפק בכך. הוא טען, כי בבית הזה מסתתרים יהודים רבים. אחרי חיפוש נוסף הוציא מן המחבוא את אמי ועוד שלושה אנשים אחרים. סיפר לי אוקראיני אחד ממכרינו, כי אמי ביקשה על נפשה, התייפחה והתחננה שישאירו אותה בחיים, בשים לב לילדיה הרכים; אולם הרוצח לא הרפה ממנה וסחב אותה אל מקום הריכוז של המובלים לטבח.

בשעת ה„אקציה" שלאחריה נמצאתי עם אבי במחנה־עבודה על־יד טלוסטה, ואילו אחותי נשארה בטלוסטה. ה־

„אקציה" היתה ביום 6 ביוני 1943, ואחרי התאריך הזה צריכה היתה העיר להיות „יודנפריי". אחותי ברחה עם יהודים אחרים לעבר הכפר רוזשאנובקה, יחד עם ילד בן שמונה מקרובי משפחתנו. שאב וחבריו השוטרים ירו אחריהם ממכונת־ירייה. רבים נפלו בדרך וביניהם גם הילד שהוליכה אחותי. אחותי היתה המומה במשך כמה ימים. אחר־כך הגיעה אל החווה ונשארה יחד אתנו.

אבי חלה בטיפוס, וממנו נדבקה גם אחותי. הגיע השוטר דוביאנקו יחד עם מפקד־משטרה אוקראיני, הוציאו כמה חולים מן הצריף הסמוך וירו בהם. את אחותי הצלחתי להסתיר מתחת למיטה, אך את אבי לא יכולתי להוציא ממטתו. דוביאנקו ציווה עלי להוציא החוצה את אבי. סירבתי לעשות זאת. אז הוציא דוביאנקו את אבי וכיוון אליו את רובהו כמה פעמים, אך בכל פעם הצלחתי להניאו מלירות באבי. בפעם האחרונה חטפתי את הרובה מידיו, והבטחתי לו שלושת אלפים זלוטי, אם ירפה מאבי. דוביאנקו ושאב הסכימו לקבל את הכסף מידיו של איכר, שבידו הפקדנו את כספנו. אבי איבד מרוב פחד את כושר הדיבור, ולא חזר אליו עד מותו. הוא נפטר כעבור ימים אחדים. באותו יום הרגו המרצחים 15 יהודים. למחרת באו לקחת גם אותי, אך הצלחתי להסתתר, יחד עם אחותי, בערימת קש.

אחרי מות אבי ברחתי עם אחותי מרוזשאנובקה לטלוסטה. בכפרים לא היו גרמנים, אולם חיינו היו נתונים בסכנה מצד האוקראינים, שהיו מתקיפים ורוצחים את היהודים בסכינים ובכלי־משחית אחרים. הייתי עדת־ראייה לכך, כיצד נפצע ברל אורינגר פצעי־מוות בבטנו והתענה ביסורים קשים. היהודים ביקשו מאת המיליציה האוקראינית שישימו קץ ליסוריו ויהרגוהו ביריה, אולם הם ענו על כך: „חבל על הכדורים". הוא מת אחרי שעות אחדות של עינויים קשים.

בחווה של טלוסטה עבדנו עד חודש מרץ 1944, עד השחרור. שעות אחדות לפני בוא הסובייטים הופיע שאב ועמו כמה אנשי־מיליציה אוקראיניים ודרשו מן היהודים להמציא להם ארבעה ליטר יי"ש תוך רבע שעה, אחרת יחסלו את כולם. פנינו לעזרה אל מפקד הפלוגה הגרמנית, שחנתה במקום, והוא הניס את השוטרים והציל את חיינו. בשעות אחר־הצהריים הגיע למקום חיל־החלוץ הסובייטי.

כעשרה ימים אחרי כניסתם נאלצו הסובייטים לסגת. נמלטתי אז עם אחותי ועם כל שרידי היהודים לטשורטקוב, ומשם לקופיטשינצה ולפודבולוטשיסק. כלכלנו עצמנו במקצת ממה שקיבלנו מאת הסובייטים, ואת השאר השגנו מן האיכרים.

במאי 1944 שוחררה סביבתנו באופן סופי מן הכיבוש הגרמני, ואז חזרנו לטלוסטה.

משה שולמן / בטלוסטה ובליסובצה

הגרמנים הגיעו אל עירנו בתחילת יולי 1941. מפקדת הגסטאפו נמצאה בטשורטקוב, ומשם הגיעו אלינו כדי לארגן „יודנראט". תחילה כלל ה„יודנראט" את מנהל הבנק יעקב פל, עקיבא לאנגהולץ, ליאון קראָסוצקי, ישראל קראַמפף ואחרים. הוטל עליהם התפקיד, לאסוף את כל דברי־הערך שבידי היהודים ולמוסרם לגרמנים, וכן לספק עובדים יהודים לעבודות שונות. הם נשארו בתפקידם רק זמן קצר. כשנוכחו לדעת, כי הם אנוסים לשלוח את אחיהם למוות, ויתרו על „הכבוד" הזה והתפטרו. במקומם באו אחרים, שמילאו את הוראות הגסטאפו והמשטרה האוקראינית ללא נקיפת מצפון. באוקטובר 1941 תפסו את בני יואל ושילחוהו אל מחנה־העבודה בקאמיונקה. הוא שוחרר משם רק תודות לגילו הצעיר, אך סבל הרבה מאוד קודם שיחרורו. בשעה העבודה היו מכים אותם מכות־רצח, וכמה מהם גם נרצחו.

אני ובני הסתדרנו איכשהו בעבודה חקלאית. לא היינו רגילים לעבודה זו, אך הצלחנו להחזיק מעמד. ימים רעים הגיעו, משהתחילו החטיפות וה„אקציות". ה„אקציה" הראשונה היתה ביולי 1942. לפי פקודת הגסטאפו אספו אנשי ה„יודנ־ראט" כשלוש־מאות יהודים, רובם זקנים ובעלי־מום, שהובלו ברכבת „לאי־שם". לפני המלחמה היו בעירנו כאלפיים וחמש־מאות יהודים; בתקופת המלחמה גדל מספרם עד שמונת אלפים בערך, כיוון ששרידי היהודים מכל העיירות הסמוכות נמלטו לעירנו או נשלחו על־ידי הגסטאפו לטלוסטה, אל ה„גיטו" האחרון שנשאר בכל הסביבה. היו גם בעירנו כמה מאות יהודים מהונגריה, שגורשו משם ונשארו בטלוסטה.

ה„אקציה" הגדולה, שבה ניספו מרבית יהודי טלוסטה והסביבה כולה, היתה בחודש מאי 1943. אנשי הגסטאפו והמשטרה האוקראינית התנפלו אז במפתיע על העיר והוציאו את אנשיה מן הבתים למקום ההריגה. רבים נורו ונהרגו בבתיהם. מלאכת הרצח עלתה להם בקלות, כי עוד קודם לכן אילצו אותנו להצטופף בשטח צר, ברחובות מעטים. בביתי היה אז בונקר מצוין, שבו הסתתרו וניצלו כשלושים איש. ב„אקציה" ההיא ניספו למעלה משלושת אלפים יהודים.

כעבור ימים מעטים, ביום 6 ביוני 1943, נערכה בעיר ה„אקציה" האחרונה, שבה חיסלו הגרמנים כאלף וחמש־מאות יהודים, כמעט האחרונים שנשארו בעיר. אחרי זה היתה טלוסטה צריכה להישאר „יודנריין". למתי מעט הנשארים בחיים ניתנה האפשרות לעבור אל החווה ליסובצה לעבודה חקלאית. הלכתי שמה גם אני עם אשתי ושלושת בני. את בני בכורי לקחו לי. ורק בדרך נס הצלחתי להצילו. מנהל החווה היה גרמני בשם באמברגר, שהתייחס אלינו בהגינות יחסית, כל עוד היה זקוק לעובדים, ולא הניח למשטרה האוקראינית להרע לנו. הגרוע ביותר בין אנשי המשטרה האוקראינית היה שאַב, שהיה פעיל ביותר בכל ה„אקציות"; אתו יחד פעלו הגרמנים פאהל ובראונר. יש לציין, שגם פולנים רבים נרצחו על־ידי שאַב, ביניהם גם כומר בשם סקאדזינסקי.

רחל לאנדמאן / בלבוב ובטלוסטה

בעת כניסת הגרמנים לטלוסטה הייתי בלבוב יחד עם בעלי ובתי ובן־אחותי. תשעה שבועות שהינו בלבוב וסבלנו שם הרבה מאוד. היינו זרים בעיר ההיא, הרעב הציק לנו, גם בגדים ולבנים לא לקחנו אתנו והיינו מזוהמים. הגרמנים והאוקראינים תפסו אנשים ברחובות, היכו אותם והתעללו בהם. פעם תפסו ארבעת אלפים יהודים, השכיבו אותם על הארץ ונסעו על גבם באופניים. בן־אחותי נלקח למחנה יאנובסקה, וכעבור שלושה ימים חזר פצוע כולו. הוא סיפר, כי ניצל ממוות רק הודות לכך ששלט בשפה האוקראינית שליטה מושלמת. בתום תשעה שבועות החלטנו לשוב הביתה, לטלוסטה. שבועיים נמשכה הדרך, כי היינו הולכים רק בלילות מחשש סכנה.

בטלוסטה ירד עלינו אסון חדש: ביתנו הופצץ בשעת כניסת הגרמנים ונהרס, ונשארנו ללא קורת־גג. כעבור זמן קצר התחילו הצרות, הרציחות וה„אקציות". ב„אקציה" הרא־שונה ביקשו „להעביר" רק זקנים ובעלי־מום, אך יחד אתם נלקחו גם כשמונים נערות צעירות, שעבדו בחווה בקוזיה־גורה בעונת הקציר. והנה התחוללה ה„אקציה" השניה. הכינונו לנו „בונקר" במרתף, אולם ברגע האחרון ויתרתי על המחבוא הזה והשפעתי על בעלי, כי נלך להסתתר אצל איכר פולני, מאֵזור, שהכיר אותנו. האיכר גירש אותנו מביתו בשתיים בלילה. נאלצנו לברוח אל השדה ולהסתתר בין שיחי תפוחי־אדמה. שכבנו שם יומיים, אם כי ה„אקציה" נמשכה רק יום אחד, כי לא ידענו שהסכנה חלפה ואפשר לשוב הביתה. מצאנו את דירתנו ריקה ומרוקנת, הכל נשדד ממנה. הסבל היה איום. מים לא היו לנו, לא בבית ולא בחצר. נאלצנו ללכת לשאוב מים מן הבאר שבמרכז העיר, אולם על היהודים נאסר לשאוב מים מן הבאר ההיא, מפני שנמצאה בחלק ה„ארי" של העיר. נאלצנו איפוא לגנוב את המים הדרושים לנו, וכל מי שנתפס ב„גניבה" הוכה מכות קשות או גם נרצח. הפרוות וכל דברי ערך אחרים נלקחו מאתנו, וכל מי שהעז להסתירם ונמצאו בידו לא יצא חיים מידי המרצחים.

בינתיים נודע לנו, שעומדת להתקיים „אקציה" שלישית. אתנו יחד גרה אז אחותי ובעלה עם שתי בנותיהם. יצאנו לרחוב, כדי לראות אם אפשר לעבור. לפתע נתקלנו בשני שוטרים אוקראיניים, שאַב ודוביאַנקו, שהלכו בלווית שני כלבי־ענק. שאַב רצה לעצור אותנו אולם דוביאַנקו אמר לו להרפות מאתנו. בין כך וכך יתפסו בקרוב את כל היהודים בבת אחת, ואין איפוא צורך לטפל ביחידים... הם הסתפקו רק בכך שישלחו בנו את כלבם הגדול, והוא קרע לאחותי את מעילה ונשך אותה עד זוב דם. ברחנו אל השדות. יומיים הסתתרנו בשדה וביער בגשם שוטף, וכשחזרנו כעבור יומיים לא היינו דומים כלל לבני אדם. התברר, כי ביומיים אלה שרר שקט בעיר, וה„אקציה" התחוללה דווקא בלילה שבו שבנו הביתה. לפי המתוכנן היה עלינו לרדת אל המחבוא שבמרתף, אולם יצא כך שהסתתרנו בעליית הגג. באותו לילה הוצאו מן המרתף שלושים איש שנמצאו שם, ואילו, מחבואנו לא נתגלה. גיסי לא הספיק להגיע אלינו ונפל קרבן בשעת ה„אקציה".

היו מתעללים ביהודים לא רק בשעת ה„אקציה", אלא גם בזמנים „שקטים". נערה מבוטשאטש יצאה פעם להשיג מעט חלב מאחד האיכרים, ועל ה„חטא" הנורא הזה ירה בה שאַב והרגה. באותו יום יצאה נערה מהורודנקה לקנות תפוחי־אדמה, וגם היא נורתה על־ידי שאַב. בבואו אל בית יהודי, היה שאַב מציג את עצמו: „אני הוא שאַב, הורג היהודים".

הגיעה ה„אקציה" האחרונה, „אקציה" של חיסול. גם הפעם הצלחנו להסתתר בשדה. את היהודים שנשארו בחיים אחרי ה„אקציה" הושיבו במחנות־עבודה, אולם קיבלו רק אנשים צעירים בעלי כושר עבודה. אותי לא רצו לקבל בגלל גילי (הייתי אז קרובה לגיל חמישים שנה). כשבועיים היינו תועים והולכים ביערות אני עם בעלי ובתי. אחר כך נכנסנו אל המחנה וכל פעם שעמד לבוא המנהל (אוברלייטר) היינו בורחים שוב אל השדה. במחנה פרצה מגיפת טיפוס. גם בעלי חלה ואז באה המשטרה האוקראינית והרגה אותו ביריה. זה היה גם גורלה של אחותי. בכלל, אם מישהו לא הופיע לעבודה, באו למחרת השוטרים והרגוהו. אצל ישראל הירשביין מצאה המשטרה חלק של מקלט ראדיו, ובעוון זה עצר שאַב אותו ואת בתו. אנשי ה„יודנראט" ביקשו מאת שאַב, שימסור את דינם לגרמנים, אולם שאַב ענה, שהוא עצמו יגזור את דינם. הוא הוציא את שניהם אל בית־העלמין, התעלל בדרך לשם בנערה הצעירה, ושם הרג את שניהם. הנערה נפצעה קשה ויום שלם התענתה ביסורי הגסיסה.

בתקופה האחרונה לשלטון הגרמנים הייתי יחד עם בתי הקטנה במחנה ליסובצה. באותו זמן הגיעו אל סביבתנו אנשי ולאסוב, וגם הם סייעו בידי האוקראינים והגרמנים בחיסול היהודים. אחד מהם תפס אותי ואת בתי. הצלחתי להיחלץ מידיו ולהוציא את בתי. סמוך לכך התנפל על אשה צעירה ויפה ופצע אותה קשה בצווארה. האשה התענתה ביסורים איומים במשך יום תמים עד שהוציאה את נשמתה.

ברחתי מן המחנה בליסובצה אל החווה בטלוסטה. גם שם סבלנו הרבה מידי האוקראינים ואנשי ולאסוב. סוף־סוף הגיע הצבא הסובייטי ושחרר אותנו מן הגרמנים. לא היה גבול לשמחתנו. כמחצית השעה אחרי כניסת הסובייטים הגיעה להקה של מפציצים גרמניים והפציצה את החווה. ההפצצה היתה כבדה מאוד. בכל הבניינים מסביב אחזה אש. בטוחה הייתי, שהפעם לא אצליח להציל את נפשי ונפש בתי. בדרך נס הצלחתי להגיע אל ביתו של פולני אחד ולהסתתר במרתף. בתי נפצעה רק פצעים קלים. כעבור שבוע שוב חזרו הגרמנים, ושוב נאלצנו לברוח יחד עם הצבא הסובייטי. ערומים למחצה ויחפים הגענו עד פודבולוטשיסק, ושם נעצרנו. באותה תקופה חיינו רק ממתנת ידם של הסובייטים, וזמן רב היינו חיים במחסור וסובלים רעב וקור.

משה שפיגל / בטלוסטה ובהולובטשניצה

אחרי ה„אַקציה" הגדולה בטלוסטה ביום 28 במאי 1943, שבה ניספו כשלושת אלפים וחמש מאות יהודים, עברתי עם משפחתי אל המחנה בהולובטשינצה. באותה תקופה השתדלו כל יהודי טלוסטה והעיירות הסמוכות למצוא להם מקום באחד המחנות שבסביבת העיר. אחרי ה„אקציה" נשארו עוד בעיר כשלושה אלפים יהודים, שהסתתרו בשעת ה„אקציה" במקו־מות שונים בעיר וסביבותיה, ואלה נצטוו להצטופף בעיר ברחוב אחד. לא רציתי להישאר ב„גיטו", ועל־כן הגעתי להולובטשינצה בין הראשונים, יחד עם משפחתי, שכללה את אבי האֶנריק שפיגל, את בני, את אחותי עם בתה, וכן שני בנים צעירים של אחי. במחנה היו שלושה צריפים גדולים, שנועדו לקליטת 600 איש, אולם הצטופפו בהם 1100 איש שהגיעו אל המחנה, ביניהם ילדים, נשים וזקנים.

מנהל המחנה היה פולני רע־לב, שלא הזניח שום הזדמנות להתעלל ביהודים ולסחוט כספים מאת בעלי־היכולת שבהם. היתה במחנה קבוצה של יהודים עשירים, שלא אולצו לצאת לעבודה והורשו לבשל לעצמם את ארוחותיהם. נשי האיכרים היו מביאות ומוכרות להם מתוצרת משקיהן, והנהלת המחנה היתה מעלימה עין מכך.

ביום א', 6 ביוני, בעת שעבדנו בשדה סלק־סוכר, ראינו לפתע בדרך העולה לטלוסטה ארבע מכוניות מלאות שוטרים גרמנים. כעבור רבע שעה התחילו להישמע יריות מן העיר. בין העובדים קמה בהלה, והתחלנו לברוח בכיוון היער הסמוך, כדי להסתתר בו. בדרך פגשנו יהודים, שברחו גם הם מן העיירה אל היער. הגרמנים ירו אחרי הבורחים, ורבים מהם נפגעו ונפלו. ה„אקציה" נמשכה משעה 11 לפני־הצהריים עד שעה 6 בערב וניספו בה כאלף ושמונה מאות איש.

כעבור כמה ימים חזרו ונתלקטו בעיר כמה מאות איש. אלה נשלחו לטשורטקוב לפי פקודת הגסטאפו, אך עוד לפני הגיעם לטשורטקוב חוסלו על־ידי מלוויהם. דבר זה נודע לנו מפי יהודים בודדים שהצליחו להימלט ממקום ההריגה, וכן מפי העגלונים שהסיעו את היהודים לטשורטקוב.

במחנה הולובטשינצה היינו חיים במתח תמידי ובפחד מפני יום המחר. במחצית יולי 1943 עבדתי בשדה יחד עם 200 איש מעובדי המחנה. והנה עבר איכר פולני, שהוביל בעגלתו תבואה אל טחנת־הקמח, ובראותו אותנו פנה אלינו ואמר: „מה אתם עומדים פה ועובדים? בסביד‏ובה מתקיימת אַקציה". לשמע דבריו הסתלקו העובדים והתחילו בורחים אל היער. בינתיים ניצלו התושבים האוקראינים את המצב, פשטו על המחנה העזוב והוציאו את שארית רכושנו. גם יהודי המחנות האחרים התחילו בורחים היערה בהיוודע להם דבר ה„אקציה" בסביד‏ובה. בין המחנות קיים היה קשר מתמיד, והיו מעבירים ידיעות ואזהרות ממחנה למחנה על־ידי „רצים" פולנים, שנשכרו לצורך זה וקיבלו את שכרם.

אותו יום ולמחרתו הסתובבנו ביער, ולאחר מכן חזרנו אל המחנה. היו גם כאלה שנשארו ביער שבוע תמים. נודע לנו, כי בסביד‏ובה חוסלו כל היהודים. אחד מהם הצליח להימלט מבור ההריגה עירום לגמרי; אחד האיכרים נתן לו בגד ללבוש, וכך הגיע אלינו ונשאר אתנו. במחנה גברו הפחד והבהלה מפני החיסול; התהלכנו מיואשים ולא היתה לנו סבלנות להמשיך בעבודה.

ביום 14 ביולי נודע לנו במקרה, כי הגרמנים והמיליציה האוקראינית ערכו התנפלות־פתע על מחנה שאַרשנובצה ורצחו כמאתיים יהודים. הפצרנו בשני לא־יהודים מעובדי המחנה, המחסנאי ומנהלת החשבונות, שיסעו לשאַרשנובצה ויביאו לנו ידיעה ברורה על מה שקרה שם. המחסנאי נסע, ובשובו הודיע לנו, כי אמנם נכונה הידיעה. שוב השתררה בהלה. העמדנו משמרות מסביב למחנה ושכבנו לישון. בלילה בא אלי אוקראיני מבין מכרי והזהירני, שהגיעו גרמנים לכפר והם יושבים בבית המועצה המקומית ושותים לשכרה. העירותי את אנשי המחנה והודעתי להם על כך. היו שהאמינו לדברי, ואילו אחרים, דווקא אלה שהיו תמיד ראשונים לבריחה, לא שמו לב לאזהרתי והוסיפו לישון. לקחתי את אבי ואת בני ויצאתי מן המחנה, והודעתי גם לאחותי ולשאר קרובי משפחתי. היה זה בשעה 3.30 לפנות־בוקר. התרחקנו כארבע מאות מטר מן המחנה, שכבנו בקמה וחיכינו לבאות. כעבור זמן מה שמענו את היריות הראשונות, ואז קמנו והתחלנו לברוח. המחנה היה מוקף כולו; רק מקום אחד היה פתוח, ושם הצליחו כמה אנשים לברוח, אולם גם אלה הותקפו על־ידי איכרים מקומיים, שהיכו אותם ושדדו את כספם.

כל היום, עד שעה מאוחרת בערב, ישבנו במחבואנו, יחד אחד־עשר איש. אבי אבד לי בדרך ונעלם. לא יכולתי לשבת במקומי במנוחה, כי דאגתי לגורל בני משפחתי. חזרתי עם בני אל הכפר, פגשתי איכרה אחת ושאלתיה אם ידוע לה משהו על גורלם. מפיה שמעתי את הידיעה המרה, שנהרגו למעלה ממאתיים איש, וביניהם גם אבי ושני בני אחותי. שלושתם היו חבויים בשדה בין השיבולים, אך אוקראיני אחד גילה את מחבואם למרצחים. היה זה במקרה אותו גוי שעבד פעם אצל אחיו של גיסי, הלל קניגסברג. אחותי נמלטה אל הכפר, ושם ריחמו עליה האוקראינים והצילוה. בת־אחותי, לילה, נערה צעירה ויפה, הסירה את הסרט מזרועה ויצאה אל מחוץ למחנה. שוטר אוקראיני בא לקראתה וציווה עליה להצטרף אל קבוצת האנשים שעמדו וחיכו למותם. היא סירבה ללכת וענתה לו: „רצונך, הרגני נא במקום, אך שמה לא אלך". השוטר כיוון אליה את רובהו, והיא עצמה את עיניה וחיכתה לירייה. עברו כמה שניות והירייה לא באה. לילה פקחה את עיניה, וראתה כי השוטר מחייך אליה. הוא אמר: „צר לי עליך, מהרי והסתתרי". היא היתה כמאובנת ולא יכלה לזוז ממקומה. השוטר דחף אותה קלות אל שדה־תירס סמוך, ומשם ברחה והגיעה אל אותו הגוי שהזהירני בלילה מפני הסכנה.

למחרת ה„אקציה" לא ידענו לאן לפנות, והיינו תועים והולכים בשדות וביערות. ניסינו לחזור אל החווה, אך נודע לנו כי מנהל החווה, יאראַמיטש רע־הלב, מלא חימה על

היהודים, ושוב אינו רוצה לתת להם דריסת־רגל בחווה. פניתי אל המחסנאי יאַנעק זאוואַדסקי, והוא נתן לי מעט לחם ושומן. נגשתי עם בני אל בית־הקברות המקומי ועליתי אל עליית־הגג של חדר־המתים. חשבתי שאין שם איש, אולם המקום היה מלא יהודים מסתתרים, ולא מצאנו מקום להניח את ראשנו. ישבנו שם עד הבוקר. בשעה שש לערך ראיתי והנה גוי נוסע בעגלה ומוביל חלב לטלוסטה. בלי לחשוב הרבה עליתי עם בני על העגלה ונסעתי אל המחנה בטלוסטה. אחותי הבכירה אֶווה נמצאה שם אצל אחותנו כּאניה קֶניגס־ברג. התייעצתי עם מאניה מה עלינו לעשות, והיא ענתה שאין לה כל עצה. לפי השמועה עומדים לחסל גם את המחנה בטלוסטה. היינו מיואשים לחלוטין, והנה בא גיסי והביא את הבשורה, שהגיעה הוראה מאת הימלר להשאיר ששת אלפים יהודים לעבודה בחוות החקלאיות. פאַטי הביא את הבשורה הזאת והוסיף: „לצערנו באה ההוראה מאוחר מדי!".

לאחר שנתקבלה הידיעה בדבר פקודתו של הימלר, הורה פאטי לגיסי קניגסברג לאסוף שנית את היהודים שנפוצו לכל עבר ולהקים שנית את מחנות העבודה. מיהרתי אל החווה בהולובטשינצה, ומיד אחרי בא פאטי והורה ליאראֶמיטש להכניס שוב את היהודים אל הצריפים ולחדש את המחנה. שוב נקבצו ובאו כמאתיים יהודים (מאתיים נהרגו ומאתיים הסתתרו במקומות שונים). בין מאתיים היהודים היו עשרים ילדים קטנים, יתומים מאב ומאם. בין הניצולים לא נמצאו עוד יהודים עשירים. אלה ניספו ברובם, משום שסמכו על „חסינותם" ולא ברחו. יאראֶמיטש לא היה מרוצה מאתנו, כי לא היתה עוד אפשרות לסחוט מאתנו כספים. המשטרה האוקראינית היתה באה יום־יום אל המחנה, ונאלצנו לאסוף כספים למענם כדי לשחדם ולמנוע אסונות נוספים. ברור, שלא יכולנו עוד לתת סכומים גדולים, כפי שהורגלו לקבל. עקב המחסור והרעב פשטו מחלות בין תושבי המחנה. גם בני חלה, וידעתי שהוא חולה בטיפוס, אולם אמרתי שחלה בדלקת־פרקים. המחסנאי זאוואדסקי עזר לי הרבה. כל פעם שהגיעה המשטרה האוקראינית, השתדל להרחיקם ולפייס אותם ככל האפשר. לבסוף הבריא בני ללא כל תרופות.

לאחר חידוש החיים במחנה עבדנו כחמישה שבועות בשקט וללא הפרעות. לאחר זה פרצה מגיפה במחנה, ושוב הועמדו החיים בסכנה, גם מפאת המחלה וגם מפאת ביקורי המשטרה האוקראינית. יאראֶמיטש השתולל מרוב כעס. הוא דרש עובדים — ואילו העובדים היו חולים ברובם. באה המשטרה האוקראינית עם הצורר הגרמני בראונר בראשה. יאראֶמיטש פגש אותם והתאונן שהיהודים אינם רוצים לצאת לעבודה, והתוצאה הראשונה היתה — הרוג אחד מבין החולים היהודים. היה זה יהודי מזאלשטשיקי. בראותו את אנשי המשטרה ניסה לברוח ולעבור את הנחל הסמוך, וכדורי המרצחים השיגוהו על שפת הנחל. ארבעה גברים מבין יהודי המחנה הביאו את גוויתו למנוחות.

רוניה ברמן / בת־הורודנקה שניצלה בטלוסטה

ה„אקציה" הראשונה בעירנו הורודנקה התקיימה בדצמבר 1941 וניספו בה כאלפיים וחמש־מאות מתושבי העיר. אנשים אחדים, שלא נורו למוות, הצליחו להיחלץ מבור ההריגה בחשכת הלילה וחזרו העירה. בין הניצולים האלה היתה גם אשת השוחט וכן אחד מקרובי משפחתי.

ה„אקציה" הגדולה השנייה היתה בראש השנה של שנת 1942 (בחודש ספטמבר). במסווה של „רגיסטרציה לעבודה" ריכזו אז את רובם הגדול של יהודי העיר והעיירות הסמוכות, עצרו אותם לימים אחדים בבנייני החווה הסמוכה לתחנת־הרכבת, ואחר־כך הסיעו אותם לבלזץ אל מחנה ההשמדה. גם אבי היה ביניהם. זמן קצר לאחר זה הוכרזה עירנו כעיר „מטוהרת מיהודים" (יודנריין). יהודים מעטים הצליחו לעבור את הגבול לרומניה, חלק מן היהודים הנותרים עבר לקולומיה, וחלק לטלוסטה אשר מעבר לדנייסטר. משפחתנו נמלטה גם היא לטלוסטה.

ביום 27.5.1943 התקיימה בטלוסטה ה„אקציה" הגדולה, שבה ניספו למעלה משלושת אלפים וחמש מאות יהודים, ביניהם גם אמי ואחותי. אני נפצעתי בכתפי ונשארתי יחידה ובודדה. כעבור עשרה ימים שוב נערכה „אקציה" וניספו בה כאלף יהודים.

חודש ימים אחרי ה„אקציה" הגדולה, ביום 27 ביוני 1943 הוקם בטלוסטה מחנה־עבודה, שקלט את שארית יהודי העיר והעיירות הסמוכות. לא היו במחנה צעירים למטה מגיל שבע־עשרה, פרט לשניים יוצאים מן הכלל: אני ועוד ילדה בת עשר שנים. המיליציאנטים היהודים רצו להרחיק גם אותי מן המחנה, אך לאט־לאט הסתגלתי לעבודה ונשארתי במחנה. כך עבר עלינו הקיץ בעבודה והגיע חורף קשה, שבו סבלנו הרבה מקור ולכלוך, מרעב ומחסור. במחנה היו כשש מאות יהודים. הנאצים והפורעים האוקראינים לא הגיעו אל המחנה ולא נערכו בו כל „אקציות". במרץ 1943 שיחרר אותנו הצבא הסובייטי מעול הגרמנים. שאיפתי היא, להגיע מהר ככל האפשר אל ארצנו, להצטרף אל הכוחות הבונים את מולדתנו, למען תחזק ולמען נוכל לנקום את דם הורינו, אחינו ואחיותינו מידי הרוצחים.

שמשון מלצר

המניין בעירי, בעיר־טלוסט

בְּכָל בֹּקֶר וּבֹקֶר שׁוֹמֵעַ אֲנִי קוֹל שׁוֹפָר בָּא מֵ„אֹהֶל מֵאִיר",
וְיוֹדֵעַ אֲנִי שֶׁהִגִּיעַ אֱלוּל – וְהַלֵּב מִתְרַגֵּשׁ וְהוֹלֵם,
וֶאֱלוּל־שֶׁל־יַלְדוּת מִתְעוֹרֵר בְּנַפְשִׁי וְעוֹלָם שֶׁנָּמוֹג הוּא מֵעִיר
וְעֵינַי עֲצוּמוֹת וּפָנַי דְּמוּמוֹת וְהַמֹּחַ הוֹזֶה וְחוֹלֵם.

וְהוּא בָּא, הַחֲלוֹם, בְּרֹב גֶּוֶן וְקוֹל וּבְרֹב פְּרָטִים וְעִנְיָן,
וּמַרְאֶה לִי הַכֹּל מְפֹרָשׁ וּבָרוּר וּבְלֹא שׁוּם פִּקְפּוּק וְהִסּוּס,
וְעוֹלֶה בִּי הִרְהוּר: הַאֻמְנָם, הַשָּׁנָה, הַאֻמְנָם לֹא יִהְיֶה שָׁם מִנְיָן,
אַף אֶחָד וְיָחִיד לֹא מִנְיָן בַּחַגִּים בְּעִירִי, בְּעִירִי, בְּעִיר־טְלוּסְט?

וְעוֹלֶה בְּלִבִּי מִין רַעְיוֹן־שֶׁל־יַלְדוּת, מִין רַעְיוֹן מֵעוֹלַם הַבְּדִיתוֹת
(וְאוּלָם הֵן כֻּלָּנוּ, עוֹדֵנוּ קְטַנִּים, הֵן כֻּלָּנוּ הֶאֱמַנּוּ בְּכָךְ!)
שֶׁבַּלַּיְלָה־בַּלַּיְלָה בָּאִים הַמֵּתִים, עֲטוּפֵי תַכְרִיכִים, טַלִּיתוֹת,
הֲמוֹנִים־הֲמוֹנִים הֵם עוֹלִים מִקִּבְרָם וּבֵית־אֵלֶּה בָּאִים הֵם בַּסָּךְ...

וּבְקוֹל לְחִישָׁה הַנִּשְׁמָע אַךְ לָהֶם הַשְּׁלִיחַ־צִבּוּר מְלַחֵשׁ,
וּבְלַחַשׁ־וָרַחַשׁ, חֲשַׁאי שֶׁבַּחֲשַׁאי, מְשִׁיבִים לְבוּשֵׁי טַלִּיתִים,
וְנוֹרָא וּמְלֵא־הוֹד הַמַּחֲזֶה הַלֵּילִי... וְאִם כֵּן – וְאִם כֵּן וַדַּאי יֵשׁ
הַשָּׁנָה, הַשָּׁנָה גַּם מִנְיָן בְּעִירִי – וּמִנְיָן מַה גָּדוֹל! – שֶׁל מֵתִים...

וְעוֹלָה עַל דַּעְתִּי מַחֲשָׁבָה, שֶׁיִּהְיֶה הַמִּנְיָן לָאו־דַּוְקָא רַק בַּלֵּיל,
גַּם בַּיּוֹם, גַּם בְּעֶצֶם הַיּוֹם, שֶׁיִּהְיֶה זֶה מִנְיַן הַמֵּתִים הַמְדֻבָּר!
הֵן אֵין יֶלֶד אֶחָד יְהוּדִי בַּחַיִּים, שֶׁיֵּרָאֶה וְיִירָא, יִבָּהֵל,
אֵין אִשָּׁה יְהוּדִית יְחִידָה בַּחַיִּים, שֶׁמְּפַחֵד תַּפִּיל הֶעָבָר.

יֵשׁ אַךְ קֹשִׁי בִּדְבַר קְבִיעַת הַמָּקוֹם הַנָּאוֹת לְאוֹתוֹ הַמִּנְיָן:
כָּל בָּתֵּי־כְנֵסִיּוֹת שֶׁבָּעִיר נֶהֶרְסוּ וְכִבְשָׁם הַכּוֹבֵשׁ בִּכְבִישִׁים.
רַק הַ„שִׁיהְל" הַגְּדוֹלָה, הַמִּקְדָּשׁ־הַמְּעַט, עוֹד שָׂרַד לוֹ שָׂרִיד לַבִּנְיָן,
לֹא הִסְפִּיקוּ אֶת כָּל אֲבָנָיו לְחַצֵּץ, לֹא יָכְלוּ לְשָׂרְפָן עַכְבִּישִׁים...

וּמֵקִים אֲנִי לִי הַמִּקְדָּשׁ מֵחָדָשׁ, מְקוֹמֵם קִירוֹתָיו הֶעָבִים –
הֵם עוֹלִים לְפָנַי בְּכָל נוֹי צִיּוּרָם, בְּכָל כֹּחַל הַשֵּׁשׁ, הַמַּרְמָר;
חַלּוֹנוֹת גְּבוֹהִים קְרוּעִים בַּקִּירוֹת, וּבְ„הֶסוֹת" נֵרוֹת, לֶהָבִים,
וּבְאֶמְצַע עוֹמְדִים הַשֻּׁלְחָן וְכִסֵּא־אֵלִיָּהוּ עַל־גַּב אַלְמֵימָר...

וְעוֹלָה עַל־גַּבֵּי הַקִּירוֹת הַתִּקְרָה .. אֵיךְ זָכוֹר אֶזְכְּרֶנָּה בְּדָוַי!
הִיא הָיְתָה פְּרוּשָׂה כְּרָקִיעַ גָּדוֹל, כּוֹכָבִים וְעָבִים בִּכְחוֹלָהּ,
וּתְמוּנוֹת מִסָּבִיב... כִּי אֶצְלֵנוּ בִּטְלוּסְט (כֵּן „אֶצְלֵנוּ", אֲבוֹי לִי וָוַי!)
לֹא הָיוּ אַרְבָּעָה עַמּוּדִים, כַּנָּהוּג, לִסְמוֹךְ הַתִּקְרָה הַגְּדוֹלָה.

הַתִּקְרָה נִבְנְתָה עֵת בְּטְשׁוֹרְטְקוֹב שָׁקְדוּ עַל הַקְּלוֹיז בְּחָצֵר לְהַדְּרוֹ,
וְאָמַר הַזָּקֵן, שֶׁאֵינֶנּוּ רוֹצֶה שֶׁיִּהְיוּ יְכִינִים־בּוֹעֲזִים,
שֶׁיַּסְתִּירוּ מִמֶּנּוּ מַרְאֵה הָאָרוֹן בְּשָׁעָה שֶׁיָּצִיץ מֵחַדְרוֹ –
וְהֵבִיאוּ מִוִּין בַּנָּאִים גְּדוֹלִים וְעָשׂוּ מַעֲשִׂים נוֹעָזִים!

וְעָשׂוּ שָׁם פִּגּוּם עַל־גַּבֵּי הַפִּגּוּם, כְּמִין גֶּשֶׁר תָּלוּי תּוֹךְ הַגַּג,
וְעָלָיו נִשְׁעֲנוּ תְּלוּיוֹת הַקּוֹרוֹת, נִתְלְתָה הַתִּקְרָה הַכְּבֵדָה –
וְהָיָה בַּעֲמוֹד הָאַדְמוֹ"ר עַל הַסַּף, בְּשַׁבָּת, וּבְיוֹתֵר בְּיוֹם חַג,
וְרָאָה אֶת כָּל יַם הָרָאשִׁים שֶׁבַּקְּלוֹיז וְהִקִּיף בְּעֵינוֹ הָעֵדָה...

וְאוֹתָם בַּנָּאִים גַּם קֵרוּ הַתִּקְרָה בְּעִיר־טְלוּסְט בְּאוֹתָהּ הַשִּׁיטָה,
וְאוֹתָם צַיָּרִים־אָמָּנִים גַּם צִיְּרוּהָ מַמָּשׁ בְּאוֹתָם סַמָּנִים –
אִם עֵינַי עֲשׁוּשׁוֹת וּפָנַי כְּבוּשׁוֹת הֵן נַפְשִׁי מַבִּיטָה־מַבִּיטָה
וְרוֹאָה כָּל צִיּוּר וְקִשּׁוּט וְעִטּוּר, הַגְּדוֹלִים לְרַבּוֹת הַקְּטַנִּים.

אֵיךְ אוּכַל לְפָרֵט, אֵיךְ אוּכַל לְתָאֵר וּלְסַפֵּר אֶת כֻּלָּם וּכְמוֹ?
הַנָּמֵר וְהַנֶּשֶׁר, הַצְּבִי, הָאֲרִי, כָּל חַיָּה כְּטִבְעָהּ, בִּמְעוֹנָהּ,
מַזָּלוֹת הַשָּׁנָה, וְדִגְלֵי הַשְּׁבָטִים, כָּל אֶחָד מְשֻׁבָּץ בִּמְקוֹמוֹ,
וְסִמְלֵי הַחַגִּים עִם כְּלֵי־תַשְׁמִישָׁם, כָּל אֶחָד בַּמִּדָּה הַנְּכוֹנָה...

בַּמִּזְרָח הָאָרוֹן הַיָּפֶה מְעֻטָּר בְּתִשְׁלֹבֶת־שֶׁל־עֵץ נְסוּרָה,
מֵעָלָיו, בַּקּוֹמָה הַשְּׁנִיָּה – הַלּוּחוֹת, בַּקּוֹמָה הַשְּׁלִישִׁית – הַכְּתָרִים,
וּלְמַעְלָה לְמַעְלָה – אֶשְׁנָב צִבְעוֹנִין, אוֹרוֹתָיו – מְזִיגָה הֲדוּרָה,
וּמָגֵן־שֶׁל־דָּוִד, הַמְּסֻגָּר בַּמַּעְגָּל, מְחַלֵּק אֶת שִׁטְחוֹ לִבְתָרִים.

וְיוֹנִים מְרַחֲפוֹת שָׁם לְמַעְלָה־לְמַעְלָה: מֵעַל הָאָרוֹן הַנִּשָּׂא
מִתְפַּרְפֶּרֶת מֵרֶגַע לְרֶגַע יוֹנָה – וּלְעֶזְרַת הַנָּשִׁים, בַּמַּעֲרָב;
אוֹ סְנוּנִית מֵחַלּוֹן אֶל חַלּוֹן כְּמוֹ חֵץ כֵּן חוֹצָה הָאֲוִיר בִּטִיסָה
וְנוֹגַעַת כִּמְעַט בָּאֲרִי הַנּוֹהֵם אוֹ בַּנֶּשֶׁר גְּדָל־הַכָּנָף...

בַּמַּעֲרָב נִפְתָּחוֹת הַדְּלָתוֹת לִרְוָחָה, הַדְּלָתוֹת הַכְּבֵדוֹת מֵאַלּוֹן,
בְּשָׁלֹשׁ מַעֲלוֹת נַעֲלֶה לַפָּלוּשׁ, הוּא קָרִיר, אַפְלוּלִי וְגָדוֹל;
הוּא קָרִיר מֵרִצְפַּת אַבְנָיו הַקָּרוֹת, אַפְלוּלִית בּוֹ כִּי אֵין בּוֹ חַלּוֹן.
שָׁם לָמַדְנוּ מִפִּי דוֹדִי פִּיפֶר חֻמָּשׁ, שָׁם שָׁהִינוּ שִׁשָּׁה יְמֵי חֹל...

וְנִתְקַן מַדְרֵגוֹת בַּכְּנִיסָה הָרִאשָׁה, כִּי יָבוֹאוּ מִטַּף עַד יָשִׁישׁ,
וְנִתְקַן מַעֲלוֹת אֶל עֶזְרַת־הַנָּשִׁים, שֶׁתִּינֹקֶת תּוּכַל לַעֲלוֹת...
לֹא יִהְיוּ סַפְסָלִים, לֹא יִהְיוּ עַמּוּדִים – צְפוּפִים יַעַמְדוּ אִישׁ אֶל אִישׁ,
וּמֵרֹב הַצְּפִיפוּת, מֵרֹב טֹרַח־צִבּוּר, יְמַהֲרוּ הַתְּפִלָּה לְכַלּוֹת...

לַמֵּתִים יֵשׁ וַדַּאי תְּפִלָּה מְקֻצֶּרֶת, בְּלֹא אֲמִירָה תְּפִלָּה.
וְאֶפְשָׁר שֶׁעַכְשָׁו גַּם שְׁנוּ הַנֹּסַח כְּמִין סֵדֶר־תְּפִלּוֹת מְחֻדָּשׁ,
מִין קִצּוּר מִסִּדּוּר הַתְּפִלּוֹת הָרְגִילוֹת בְּתוֹסֶפֶת סִמַּן שְׁאֵלָה
וְסִמַּן קְרִיאָה וּפְלִיאָה וּתְבִיעָה, לְמָשָׁל: „יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ?!"

*

חַיִּים שְׁוַארְצְבַּרְט יָקוּם הָרִאשׁוֹן מִקִּבְרוֹ וְיֵלֵךְ לְעוֹרֵר רְפָאִים...
יְהוּדִי בֶּן־טוֹבִים וְטוֹב־לֵב וְתָמִים, עִם מִקְצוֹעַ – עוֹשֶׂה־צִיצִיּוֹת;
רַק מִקְּצֵה הַיָּמִים, עֵת יָרְדָה הַתַּצְרֹכֶת בְּשׁוּק הַצִּיצִיּוֹת פְּלָאִים,
הוּא הִתְחִיל לַעֲזוֹר לְמִיכַל הַשַּׁמָּשׁ וְהִגִּיעַ שֻׁתָּף לוֹ לִהְיוֹת...

הוּא יִקַּח הַפִּנְקָס הַגָּדוֹל־הַגָּדוֹל, יַעֲלֶה בּוֹ הַנֵּר וְיֵלֵךְ,
וְיִגְרוֹר אֶת רַגְלָיו מִנִּי־תֵל אֱלֵי־תֵל, בִּשְׁבִילִים שֶׁהֶעֱלוּ קִמְּשׁוֹנִים –
בְּוַדַּאי הוּא זוֹכֵר, כְּמֵאָז, הַשֵּׁמוֹת, הַפְּרָטִים, הַמָּתַי וְהָאֵיךְ,
אֵיךְ הוּמְתוּ וְהוּבְלוּ־הֻבְהֲלוּ לִקְבוּרָה בַּבּוֹרוֹת הֲמוֹנִים־הֲמוֹנִים.

לֹא יַנְקוֹשׁ בְּפַטִּישׁ, לֹא יִדְפּוֹק בַּמַּקֵּל... בְּשִׁירָה מְתוּקָה־מְתוּקָה,
בְּקוֹלוֹ הַנּוּגֶה־הַנּוּגֶה יְעוֹרֵר, בְּשִׁיר־זֶמֶר בּוֹכֶה־מִתְחַנֵּן,
כְּדַרְכּוֹ בְּלֵילֵי הַסְּלִיחוֹת בַּיַּלְדוּת, בַּיַּלְדוּת שֶׁכָּלְּתָה מְחוּקָה,
עֵת עָמַד אֲחוֹרֵי הַחַלּוֹן הָאָפֵל וְהָיָה בִּמְתִיקוּת מְרַנֵּן:

עוּרוּ נָא, כִּי בְּכָל לַיְלָה נִשְׁמַתְכֶם עוֹלָה לְמַעְלָה
לָתֵת דִּין וְחֶשְׁבּוֹן מִפָּעֳלָהּ לְיוֹצֵר אוֹר וּבֹקֶר.
שְׁטֵיי"ט אוֹי"ף, שְׁטֵיי"ט אוֹי"ף, לַעֲבוֹדַת הַבּוֹרֵא,
שְׁטֵיי"ט אוֹי"ף, שְׁטֵיי"ט אוֹי"ף, לַעֲבוֹדַת הַבּוֹרֵא!

וְאוּלָם, כְּדַרְכּוֹ הַכְּשֵׁרָה, לֹא יִשְׁכַּח גַּם אוֹתָם הַפְּזוּרִים מִסָּבִיב,
לֹא בְּבֵית־הַקְּבָרוֹת – בַּכְּפָרִים, בַּיְּעָרִים, הַטְּמוּנִים בִּיחִידוּת אוֹ יַחְדָּו;
לְמָשָׁל, אָשֵׁר קוֹרְצֶר מוֹרִי, שֶׁלִּמְּדַנִי מִשְׁלֵי בְּנִגּוּן שֶׁל מַטִּיף,
וְעִמּוֹ הָר' פִּינְחָס לַפִּינֶר רַבִּי, שֶׁלִּמְּדַנִי גְמָרָא בַּחֲטָף...

לֹא מָשְׁכוּ אֶת לִבִּי אֲמָרָיו הַשְּׁקוּלִים־הַצְּלוּלִים שֶׁל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה,
לֹא עָרַב לוֹ לַנַּעַר מוּסַר הֶעָשִׁיר, שֶׁחָכְמָה כַּנְּשִׁים הוּא קוֹהֵל;
וְאוּלָם מָה הֶחְכַּמְתִּי מִכָּל שֶׁבַּבַּיִת, מֵעָנִי מוֹלֵךְ בִּמְרוֹמוֹ,
מִמִּעוּט הַבְּרָכוֹת וְרִבּוּי הַמְּלָאכוֹת שֶׁל מוֹרֶה־וְחַזָּן־וּמוֹהֵל...

הָר' פִּינְחָס לַפִּינֶר, דַּרְשָׁן דַּק"ק טְלוּסְט, שֶׁלִּמְּדַנִי גְמָרָא בַּחֲטָף –
זִכְרוֹנוֹ לִבְרָכָה! הוֹי כַּמָּה אֲהַבְתִּיו וְכַמָּה אֶת לִבִּי הוּא שָׁבָה!
הוּא הָיָה מְדַלֵּג עַל מַשָּׂא־וּמַתָּן וְדוֹלֵג מִנִּי־דַף אֱלֵי־דַף
וּמְלַמְּדֵנִי דִּבְרֵי אַגָּדָה מַרְנִינִים – וְעָלַי דִּלּוּגוֹ אַהֲבָה!

בַּחַיִּים הֵם הָיוּ רְחוֹקִים בְּטִבְעָם, אַף־עַל־פִּי שֶׁשְּׁנֵיהֶם לִי הוֹרוּ
רַק מַסֶּכֶת אַחַת – עֲנִיּוּת, הָאֶחָד עַל־פִּי פְּשָׁט, הַשֵּׁנִי עַל־פִּי דְרָשׁ;
אַךְ יַחְדָּו, יוֹם אֶחָד, מִיָּדוֹ שֶׁל אוֹתוֹ הַקַּלְגָּס מֵעָרְפָּם הֵם נוֹרוּ,
וּשְׁנֵיהֶם נִקְבְּרוּ בַּמָּקוֹם בּוֹ נָפְלוּ, בְּלִבָּהּ שֶׁל הָעִיר, בְּמִגְרָשׁ...

אֶת רַבֵּנוּ, הָרַב שְׁמוּאֵל־אַבָּא חוֹדוֹרוֹבֶר, יֵלֵךְ לְהָבִיא מֵרָחוֹק,
מִשְּׂדוֹתֶיהָ שֶׁל בֶּלְזֶץ, אוֹתוֹ וְאֶת כָּל הָעֵדָה שֶׁשֻּׁלְּחָה מִן הָעִיר –
וְסָפֵק הוּא, סָפֵק מַה גָּדוֹל, אִם אֲפִלּוּ הַמֵּת, שֶׁמְּרַחֵק לוֹ כִּשְׁחוֹק
וְרוֹאֶה וְשׁוֹמֵעַ הַכֹּל, יְגַלֶּה אֶת קִבְרָם וְאֶפְרָם אִם יַכִּיר...

אַךְ רַבֵּנוּ וַדַּאי יִצְטַבֵּר מֵאֶפְרוֹ וְיִרְקוֹם קְצָת בָּשָׂר וְגִידִין
וְיַעֲמֹד כְּבָר מוּכָן עַל הַתֵּל, לְקַבֵּל אֶת פָּנָיו שֶׁל חַיִּים הַשַּׁמָּשׁ...
עוֹדוֹ עֶלֶם, הֻטְּלָה עַל שִׁכְמוֹ הַמִּשְׂרָה וְאָמְרוּ לוֹ יוֹרֶה וְיָדִין –
יְרֻשַּׁת רַבָּנוּת מֵאָבִיו הַגָּדוֹל, שֶׁנִּשְׂרַף בְּחָלְיֵ־רָע כַּחֲשַׁשׁ.

וּמוֹרֵנוּ־רַבֵּנוּ יָשַׁב וְלָמַד, כְּמוֹ נַעַר בְּחֶדֶר לוֹמֵד,
מִ„זַלְמָן הַמְלַמֵּד" הַלַּמְדָּן הַגָּדוֹל, שֶׁאֵלֵינוּ נִתְעָה מִמֶּרְחָק;
וּבְכָל הַדָּבָר הַקָּשֶׁה שֶׁנִּשְׁאַל – לֹא הָיָה מִתְעַצֵּל, וְעוֹמֵד
וְנוֹסֵעַ לִשְׁאוֹל בְּזַאלִישְׁטְשִׁיק מִפִּי הָר' „לֵיבְּלִי דַיָּן" הָרַהֲ"ג.

רַךְ־הַנֶּפֶשׁ, הִרְחִיק אֶת עַצְמוֹ מִמַּחְלֹקֶת, מִכָּל שְׂרָרָה שֶׁבָּעִיר,
וְהָיָה מְדַקְדֵּק לְהַקְדִּים „בֹּקֶר טוֹב" וּבִשְׁלוֹם בַּעַל־בַּיִת לִדְרוֹשׁ,
וְנִכְנַס בְּשִׂיחָה עִם כָּל נַעַר הַקְּלוֹיז, וּכְשָׁוֶה בְּשָׁוֶה עִם צָעִיר –
מַעֲשֶׂה, בֵּרַכְתִּיו בָּרְחוֹב וְהֵשִׁיב בִּתְמִימוּת, וַאֲנִי גְלוּי־רֹאשׁ!

וַאֲנִי מִתְחָרֵט שֶׁהָיִינוּ, לֵצִים, מְחַקִּים נְאוּמוֹ הַנִּלְעָג
שֶׁנָּשָׂא בְּיוֹם גִּימֶ"ל בְּמַאי אוֹ לִכְבוֹד הַמַּרְשָׁל שֶׁל פּוֹלִין, יוֹם־לֵדָה;
לֹא יָדַע לְהַטִּיף נְאוּמִים בְּמוֹעֵד וְלִדְרוֹשׁ בָּרַבִּים בְּיוֹם חָג,
אַךְ יָדַע לְהַטִּיף תַּנְחוּמִים בְּיוֹם שֹׁד וְלָלֶכֶת בְּרֹאשׁ הָעֵדָה...

בְּיוֹתֵר הוּא כִּבֵּד אֶת אִמּוֹ הַגְּבִירָה, הַתְּמִירָה וְאוֹמֶרֶת כָּבוֹד;
הִיא הָיְתָה כְּשָׂרִיד מִיָּמִים שֶׁעָבְרוּ וְנוֹשֵׂאת אֶת כְּבוֹד בֵּית־הָרַב.
כְּשֶׁבָּאוּ לָקַחַת לְבֶלְזֶץ כֻּלָּם הִיא נִצְּבָה עַל הַסַּף בְּרֹב הוֹד
וְאָמְרָה: לֹא אֵלֵךְ! אִם לָמוּת, הֲרֵי כָּאן! – וְהִיא מֵתָה בְּשֵׁם, עַל הַסַּף...

בְּוַדַּאי יִתְגַּעְגַּע עָלֶיהָ בְּנָהּ, זֶה הַבֵּן הַיּוֹתֵר לָהּ קָרוֹב,
וְיֵלֵךְ לִקְרָאתָהּ בְּעֵינָיו הַתְּמִימוֹת, בְּזִקְנְקָן הָאָדֹם, בְּזֵרוּז,
וְיֹאמַר לָהּ, כְּנֶגֶד מִבֵּין הַנִּכְבָּדִים: „בֹּקֶר טוֹב לָךְ, אִמִּי, בֹּקֶר טוֹב!" –
וְעַל־כֵּן הוּא יָעוֹר וִיעוֹרֵר הָעֵדָה שֶׁבְּבֶלְזֶץ לָלֶכֶת לִטְלוּסְט...

בָּרוּךְ־אִיצִיק וִיטְשְׁקָא, הוּא רֹאשׁ הַקָּהָל בְּעִירֵנוּ עֲשָׂרוֹת בַּשָּׁנִים,
יִצְטָרֵךְ הַשַּׁמָּשׁ לְחַפְּשׂוֹ בְּמַחֲנֶה־הָעִנּוּי בְּיַאנוֹבְסְקָה בִּלְבוּב;
הוּא בָּרַח אֶל בְּנוֹ, אֶל בִּתּוֹ, וְכֻלָּם, לְרַבּוֹת הַנְּכָדִים הַקְּטַנִּים,
בְּוַדַּאי נִלְקְחוּ לַמַּחֲנֶה הַנּוֹדָע וְעֻנּוּ וְשֻׁלְּחוּ לְלֹא־שׁוּב.

מִמִּשְׁפַּחַת שׁוֹעִים גְּדוֹלִים, בַּר־אַבְהָן, בַּר־אֻרְיָן וּמַשְׂכִּיל – בְּהֶסְתֵּר,
אַךְ יָדוּעַ הָיָה לְאַנְשֵׁי שְׁלוֹמֵנוּ, גַּם לִי הוּא נוֹדַע, הַסִּפּוּר:
בַּתְּחִלָּה, כְּשֶׁבָּא לְעִירֵנוּ – חֲתַן שִׁמְשׁוֹן קְלֵין! בַּעֲלָהּ שֶׁל אֶסְתֵּר! –
הֶחֱזִיק בַּחֲשַׁאי, בְּשִׂדָּה קְטַנָּה מְיֻחֶדֶת, „פְּסוּקִים" עִם „בֵּאוּר"...

וְהִנֵּה, אוֹתוֹ בֹּקֶר, שָׁעָה שֶׁהָיוּ סְבוּרִים שֶׁאִסְתֵּר אֲבוּדָה,
שֶׁהָיְתָה מְקַשָּׁה כָּךְ לָלֶדֶת אֶת דּוֹנְיָה – זֶה יוֹם שְׁלִישִׁי וְיוֹתֵר! –
הִתְהַלֵּךְ שִׁמְשׁוֹן קְלֵין בַּדִּירָה וְחִפֵּשׂ, וּבָדַק כָּל פִּנָּה חֲשׁוּדָה,
וּלְבַסּוֹף הוּא מוֹצֵא הַשְּׂדֵה הַגְּנוּזָה וּסְפָרָיו שֶׁל „אוֹתוֹ הָעוֹכֵר״!

וּמִיָּד הוּא פּוֹתֵחַ חַלּוֹן – בְּיוֹם חֹרֶף וָקֹר! – לֶחָצֵר הַגְּדוֹלָה,
וּמֵעִיף הַכְּרָכִים אֶל הַשֶּׁלֶג הַצַּח וְצוֹעֵק לוֹ: „רַצַּחְתָּ אוֹתָהּ!״...
וּפִתְאֹם מֵחֲדַר הַיּוֹלֶדֶת נִשְׁמַעַת צְוָחָה מִתְגַּבֶּרֶת, עוֹלָה,
וּבְעוֹד רְגָעִים: מַזָּל טוֹב! יֵשׁ בַּת! וְיָפָה הִיא, שֶׁאֵין כְּמוֹתָהּ!

וְאָמְנָם, הִיא יָפְתָה, וְאֶפְשָׁר שֶׁלְּמַעַן הַבַּת הָאַרְצִית הַנָּאָה
הוּא עָזַב אוֹתָהּ „בַּת־הַשָּׁמַיִם״, רָחַק מִסִּפְרֵי הַשְּׂכָּלָה וּמִינוּת;
עִם כָּל זֶה, לְאַחַר רֹב שָׁנִים, בְּיָמַי עוֹד, בַּסֵּתֶר „עִיֵּן״ בַּהֲנָאָה,
וּבְחוֹבְרוֹת „הַסּוֹלֵל״ אֶת שִׁירֵי רִאשׁוֹנִים הוּא קָרָא וְאָמַר מִבִּינוּת...

מֵאִיר קְלֵיין, שֻׁתָּפוֹ לַנְּכָסִים וְגִיסוֹ, הוּא הָרֹאשׁ־וְרִאשׁוֹן שֶׁבָּעִיר,
מֵחוֹרוֹסְטְקוֹב יָבוֹא, שָׁם נֶחְבָּא בְּמִסְתָּר וְשָׁם מֵת וְהוּבָא לִקְבוּרָה.
הוּא בָּרַח מִתּוֹךְ פַּחַד מִפְּנֵי הַצָּבָא הָאָדֹם, שֶׁהֶגְלָה כָּל עָשִׁיר –
לֹא רָצָה שֶׁיַּגְלוּהוּ גָּלוּת שְׁנִיָּה לְסִבִּיר הָרְחוֹקָה, הַכְּפוּרָה.

הוּא הָיָה שָׁם בִּימֵי הַמִּלְחָמָה הַהִיא, עִם וִיטַשְׁקָא יַחְדָּו, „עֲרֵבוּת״.
וְחָזְרוּ נְמוּכִים מֵאֲזוֹב... אַךְ חָזְרוּ נִכְסֵיהֶם – וְחָזַר גַּם זִיוָם;
וְאִם כִּי הֻצְרְכוּ לְשַׁלֵּם לַמַּלְכוּת רֹב מִסִּים, אַרְנוֹנִיּוֹת מְרֻבּוֹת,
נֶחְשְׁבוּ „בַּעֲלֵי־אֲחֻזּוֹת״, נָהֲגוּ בְּאַדְנוּת וְהוֹדִיעוּ טִיבָם,

וּשְׁנֵיהֶם בַּמִּזְרָח שֶׁל הַקְּלוֹיז, בַּאֲגַף הַדָּרוֹם, בַּאֲגַף הַצָּפוֹן...
וּלְמֵאִיר, כָּךְ הָיָה מְקֻבָּל, מַמְתִּינִים בַּתְּפִלָּה, בַּשַּׁבָּת וּבַחֹל...
עַל הַנֹּהַג הַזֶּה הִתְרַגֵּז וְקִבֵּל לֹא אֶחָד מִן בְּנֵי־הַמָּרוֹן:
אִם אָדָם מְמַהֵר אֶל בֵּיתוֹ, לִילָדָיו, וְאִם סְתָם מְבַקֵּשׁ לֶאֱכֹל?

וּבְיִחוּד הִתְרַעֲמוּ עַל דַּרְכּוֹ לְאַחֵר בְּיוֹם־חֹל, וְאָחוֹר הַנִּכָּר,
וְלָלֶכֶת לִפְנֵי הַתְּפִלָּה לַטֶּרְפִּיק וְלִקְרוֹא אֶת הַ„כּוּרְיֶלא״ תְּחִלָּה...
וְאוּלָם הַקְּרִיאָה בָּעִתּוֹן הִיא הָיְתָה לוֹ כְּצֹרֶךְ חָשׁוּב וְעִקָּר:
עִנְיְנֵי פַּרְצֶלַצְיָא, רֵיפוֹרְמָא אַגְרָרִית, מַה מַּס הָרְשׁוּת מַטִּילָה?

הוּא הָיָה מֵאַנְשֵׁי „אֲגֻדַּת יִשְׂרָאֵל״, וְעִתּוֹן הוּא קָרָא פּוֹלָנִי,
וְאוּלָם צִיּוֹנִי... הוּא הָיָה צִיּוֹנִי, מִן הַסּוּג „צִיּוֹנֵי הַלְּבָבוֹת״...
„לוּ יָכֹלְתִּי, אָמַר לִי, הַנַּעַר, בְּשֶׁקֶט וּבְלֹא שׁוּם עִנְיָן קוֹלָנִי
לַעֲקוֹר נַחֲלוֹתֵינוּ מִכָּאן, מִפּוֹלִין, וּלְשֵׂאתָן אֱלֵי אֶרֶץ־אָבוֹת!

וְטֶקְלוּבְקָה, לִיסוֹבְצָה, אַדְנוּת הֵן, תִּסְבּוֹר, וַאֲנַחְנוּ „בַּעֲלֵי־אֲחֻזָּה״?
לֹא אַדְנוּת רַק עַבְדוּת הֵן! מִסִּים וּמִסִּים וּמִסִּים! כְּמַכְבֵּשׁ, מַסְחֵטָה!
לִכְאוֹרָה – אֲדוֹנִים, לְמַעֲשֶׂה – עֲבָדִים שֶׁהֻגְּשׁוּ אָזְנֵיהֶם לַמְּזוּזָה,
הַשָּׂדוֹת, הַיְּעָרוֹת – לֹא לִמְכּוֹר, לֹא לַחֲלוֹק – רַק הַלֶּחֶם נִשְׁאָר לִפְלֵטָה.

רַק הַלֶּחֶם בִּלְבַד״... בְּסוֹפוֹ שֶׁל דָּבָר, לֹא הָיָה לוֹ גַּם לֶחֶם כִּכָּר,
וּבְחוֹרוֹסְטְקוֹב הוּא מֵת בְּרָעָב, הַנָּגִיד וְהַגְּבִיר הָרִאשׁוֹן בַּקְּהִלָּה!
וְכֵן שֶׁעַכְשָׁו אֵין לוֹ כְּלוּם וְאֵינֶנּוּ עוֹד בַּעַל־רְכוּשׁ כָּל־עִקָּר,
וְהַפַּעַם לֹא עוֹד יַמְתִּינוּ – וַדַּאי יִזְדָּרֵז וְיָבוֹא לַתְּפִלָּה...

יַעֲנְקֶל שְׁפִּיצֶר הָיָה מֵעוֹלָם מִזְדָּרֵז לַתְּפִלָּה וּמַקְדִּים וְנִכְנָס.
הוּא הַבַּעַל־מוּסָף שֶׁל הַקְּלוֹיז, וְעִם כָּל הַטְּעָנוֹת שֶׁטָּעֲנוּ מִתְנַגְּדָיו,
הָיָה בַּעַל הַנֹּסַח הַמְבֹרָךְ וְחִתּוּךְ־הַדִּבּוּר הַבָּרוּר, וּמֵאָז
עָלָה הוּא – נִתְרַבּוּ בְּעֶזְרַת־הַנָּשִׁים הַנָּשִׁים הַמּוֹצִיאוֹת אֶת הַדַּף.

הוּא קִבֵּל מֵהֶרְשׁ־קוֹפֵל עַצְמוֹ! לֹא לָמַד, אַךְ יוֹדֵעַ פֵּרוּשׁ הַמִּלִּים,
הוּא הָיָה מְשַׁבֵּץ הַפְּסוּקִים כָּרָאוּי וּמַטְעִים מַה שֶּׁיֵּשׁ לְהַטְעִים;
וְהַכֹּל בְּקוֹל רָם וְחָזָק, וּמָלֵא כָּל הַקְּלוֹיז דִּבּוּרָיו הַצְּלִילִים,
וְחוֹדְרִים הַקּוֹלוֹת עַד אָזְנֵי הַנָּשִׁים – וּפָנָיו לְהָטִים־לְהָטִים...

מִשּׁוּם כָּךְ, בֶּאֱמֶת, רִנְּנוּ אַחֲרָיו, וְהָיוּ לְחוּשִׁים וּצְחוֹק...
בְּיִחוּד הֶרְשֶׁל מַיְיאֶר בִּקֵּשׁ לְפָסְלוֹ, בְּעֶטְיוֹ שֶׁל אוֹתוֹ מַעֲשֶׂה,
שֶׁרְאוּהוּ עֵדִים מִתְנַשֵּׁק עִם גִּיסָה, אוֹרַחְתּוֹ מִמָּקוֹם הָרָחוֹק,
וְהָיוּ בָּזֶה רֹב שְׁאֵלוֹת־וּתְשׁוּבוֹת... אַךְ הַקּוֹל עַל הַכֹּל מְכַסֶּה!

עוֹד אֶרְאֶנּוּ עוֹמֵד מְעֻטָּף בַּטַּלִּית, בְּמוּסָף שֶׁל שַׁבָּת רְגִילָה.
מְרֻחָק כְּמוֹ צַעַד לִפְנֵי הָעַמּוּד וּמֵרֶגֶל עַל רֶגֶל צוֹעֵד –
גַּם עַל־כָּךְ אָז הָיוּ מְרַנְּנִים: מַה הַחֹפֶשׁ הַזֶּה אֵצֶל בַּעַל־תְּפִלָּה?
וְאוּלָם עֵת קוֹלוֹ וְנָסְחוֹ מִתְרַנְּנִים בְּאָזְנַי – לְבָבִי בִּי רוֹעֵד...

וְעַל־כֵּן הוּא יִהְיֶה בַּעַל־מוּסָף גַּם עַכְשָׁו, לַמֵּתִים, בִּתְפִלַּת הַלְּחָשִׁים.
אַף עַל פִּי שֶׁהַקּוֹל הַגָּדוֹל לֹא דָרוּשׁ – הַנֹּסַח הוּא עוֹדוֹ יֵחָשֵׁב.
וְהַפַּעַם אֵין עוֹד שׁוּם חֲשַׁשׁ לְהִרְהוּר. אִם יִזְכּוֹר אֶת עֶזְרַת הַנָּשִׁים,
בְּוַדַּאי יִתְפַּלֵּל כַּיְּרֵא הַגָּמוּר, בְּשִׁבְרוֹן וּבְרֶתַח הַלֵּב – – –

אַנְטְשֶׁל פֶּפֶר, הַ„שׁוּלְפָטֶר״, לֹא יִתְנַגֵּד... הוּא יַסְכִּים לַדָּבָר, בְּוַדַּאי!
מִסּוֹחֲרֵי הַסּוּסִים, וְגָבַהּ מִשִּׁכְמוֹ וָמַעְלָה מֵעַל כָּל הָעָם,
בִּיֻשְׁרוֹ וּבְתֹקֶף דְּבָרוֹ הַנִּשְׁמָע הוּא זָכָה וְנִבְחַר לְגַבַּאי,
אַךְ יָדַע אֶת מְעוּט תּוֹרָתוֹ וְנִזְהַר בִּכְבוֹדוֹ שֶׁל תַּלְמִיד הֶחָכָם.

הַגָּדוֹל בְּאֶחָיו, סוֹחֲרֵי הַבְּהֵמוֹת, נִתְכַּבְּדוּ בִּכְבוֹדוֹ גַּם כֻּלָּם,
הֵטוּ שֶׁכֶם לָשֵׂאת וְתָרְמוּ לְתִקּוּן בֶּדֶק בֵּית־הַתְּפִלָּה הַנִּזּוֹק –
בְּיָמָיו נִתְיַצְּבוּ הַדְּלָתוֹת וְהוּשְׁבוּ גַּם גְּדֵרוֹת הָאָרוֹן לִגְבוּלָם,
בְּיָמָיו נִתְקְנוּ טַס־הַכֶּסֶף, הַ„יָּד״, הַכְּתָרִים וּבְרֹאשָׁם מִינֵי־זוֹג.

מַה־נֶּהְדָּר בְּעָמְדוֹ בַּשַּׁבָּת אוֹ בְּחַג לִשְׂמֹאלוֹ שֶׁל הַבַּעַל־קוֹרֵא,
מְחַלֵּק עֲלִיּוֹת נִכְבָּדוֹת וּפְחוּתוֹת, מִכֹּהֵן וְעַד לַהַפְטוֹרָה,
וּמַבִּיט מִגָּבְהוֹ וּמַשְׁגִּיחַ סָבִיב – וַאֲבוֹי לְסוֹרֵר־וּמוֹרֶה,
שֶׁהִתִּיר לְעַצְמוֹ לְשׂוֹחֵחַ בְּקוֹל בְּשָׁעָה שֶׁל קְרִיאַת הַתּוֹרָה!

וּמוּזָר, אַךְ עַכְשָׁו לִי נִדְמֶה כִּי רַק הוּא, הוּא בִּלְבַד הוּא הָאִישׁ שֶׁהָיָה
הַמַּתְאִים וְרָאוּי לְמִשְׂרַת הַכָּבוֹד שֶׁל גַּבַּאי־הָרִאשׁוֹן שֶׁבַּ„שִּׁיהְל"...
אַנְטְשֶׁל פֶּפֶר – גַּם הוּא לִי הָפַךְ אַגָּדָה, וְכֻלּוֹ אַוְרִירִי כִּבְדָיָה,
וְלֹא עוֹד הוּא יַשְׁמִיעַ כְּרַעַם קוֹלוֹ וְלֹא עוֹד בְּ„שַׁה שְׁטִיל!" הוּא יַבְהִיל...

לַיְזֶר וַאלְצֶר, הוּא בַּעַל־הַמּוּסָף שֶׁל הַקְּלַיְזֶל דְּוִויזְשְׁנִיץ, יִגַּשׁ לְשַׁחֲרִית.
בְּחַיָּיו גַּם הָיָה מְעֻדָּן וְרוֹפֵף וְכֻלּוֹ לֹא מֵעָלְמָא הָדֵין,
וְעֵינָיו־הַיּוֹנִים מַבִּיטוֹת לַמֶּרְחָק, אֶל מָחוֹז וְהָיָה בְּאַחֲרִית,
וַדַּאי לוֹ סִיַּע גַּם מוֹתוֹ־בִּקְדֻשָּׁה אֶת עַצְמוֹ עוֹד יוֹתֵר לְעַדֵּן...

קוֹמָתוֹ נְמוּכָה וְכֻלּוֹ צַעֲצוּעִי, מְעֻטָּף בְּטַלִּית עֲטוּרָה,
מִשָּׁעָה שֶׁנִּגַּשׁ לָעַמּוּד וְנִצַּב – וְעָמַד כְּנָצִיב וְלֹא זָז,
לֹא הֵנִיעַ רֹאשׁוֹ הַקָּטָן הַמְעֻטָּר, קוֹמָתוֹ הַקְּטַנָּה וַהֲדוּרָה,
רַק הַקּוֹל מְפַכֶּה כֶּחָלִיל הַמַּכֶּה וְיוֹצֵא מַה מָּתוֹק וּמֶה עָז!

בְּסְוִידוֹבָה הוּא גָר, וּמִזֵּג אֶת לִמּוּד הַתּוֹרָה עִם חֲדַר הַמְּזִיגָה,
וְאַף קֹדֶם הַפֶּסַח קָבַע מִסְחָרוֹ בְּעִיר־טְלוּסְט, בְּיֵינוֹת לִמְהַדְּרִים.
הַגּוֹיִים בְּעַצְמָם, הַשְּׁכֵנִים הַטּוֹבִים, עַל דַּעְתָּם הֵם עָרְכוּ הֲרֵיגָה,
וְהָרְגוּ יוֹם אֶחָד הַיְּהוּדִים „שֶׁלָּהֶם" בְּחֻדֵּי קִלְשׁוֹנִים, בְּמַעְדְּרִים.

וְהִשְׁלִיכוּ כֻּלָּם אֶל קִבְרוֹת הַסּוּסִים... בַּתְּחִלָּה, בְּיָמִים רִאשׁוֹנִים!
אַחַר־כָּךְ, כְּשֶׁבָּאָה מִטְּלוּסְט עֲגָלָה טְעוּנָה אֲרוֹנוֹת שֶׁל מֵתִים,
לֶאֱסֹף הַקְּדוֹשִׁים לִקְבוּרָה כָּרָאוּי – הֵם הֵרִימוּ נֶגְדָּם קִלְשׁוֹנִים
וְאָמְרוּ: הַנּוֹגֵעַ בָּהֶם – יֵהָרֵג בְּאוֹתָם קִלְשׁוֹנִים וְאֵתִים!

עִם כָּל זֶה, הוּא יַרְגִּישׁ מֵעַצְמוֹ בַּשָּׁעָה... מִצִּדּוֹ לֹא תִּהְיֶה מְנִיעָה!
הוּא יָבוֹא וְיוֹבִיל עֲדָתוֹ הַקְּטַנָּה מִסְּוִידוֹבָה בְּצַעַד זָרִיז...
וְגַם יִידִיל בְּנוֹ יְסַיְּעוֹ בַּתְּפִלָּה – הֶחָרִיף וַעֲדִין־הַשְּׁמִיעָה,
שֶׁתָּמִיד הוּא דָּבַק בְּאָבִיו וּדְרָכָיו וְיָדוֹ מִיָּדוֹ לֹא הֵזִיז.

מֹשֶׁה וִילְנֶר, יָדוּעַ – מִנְחָה הִיא שֶׁלּוֹ. בֵּין בַּחֹל, בֵּין בְּחַג וְשַׁבָּת.
חֲזָקָה מִשָּׁנִים מְרֻבּוֹת, וְעַל כָּךְ מֵעוֹלָם לֹא הָיָה שׁוּם עוֹרֵר.
עוֹד עַכְשָׁו, בַּתּוּגָה שֶׁל שַׁבָּת לִפְנוֹת עֶרֶב, אֶשְׁמַע אֶת הָ„אַתָּה אֶחָד"
בְּקוֹלוֹ מִשְׁתַּפֵּךְ אֶל לִבִּי עִם הָאֹדֶם שֶׁל שׁוּל הַמַּעֲרָב הַבּוֹעֵר...

עוֹד אַחַת לוֹ הָיְתָה חֲזָקָה: הַמְּכִירָה הַמְּסֻבִּית בְּשִׂמְחַת הַתּוֹרָה.
חֶנְוָנִי נֶאֱמָן בַּחֲנוּת בְּבֵיתוֹ, דִּבּוּרוֹ מְמֻתָּן וְכָבוּד –
בִּמְכִירַת „הַמַּפְטִיר שֶׁלְּכָל הַשָּׁנָה" וּשְׁאָר כָּל מִינֵי הַ„סְּחוֹרָה"
הֶעֱלָה אֶת הַמְּחִיר וְהִפְקִיעַ הַשַּׁעַר מַמָּשׁ כְּתַגָּר שֶׁבְּלוּד...

אֵיזֶה רֶטֶט הָיָה מְעוֹרֵר בְּמִקָּחַ הַזֶּה, בְּמִתּוּחַ הָרַב!
וְאוּלָם הוּא יָדַע גַּם גְּבוּל, וּפְעָמִים שֶׁהָיָה מִזְדָּרֵז וּפוֹטֵר:
„וּבַפַּעַם הַשְּׁלִישִׁית" – בְּרֵאשִׁית הַמִּקָּח, וּמְמַהֵר וּמְסַיֵּם בַּחֲטָף,
בְּשָׁעָה שֶׁיָּדַע שֶׁאָסוּר לַקּוֹנֶה לְהוֹסִיף וְלָתֵת עוֹד יוֹתֵר...

מְעֻטָּר יוֹחֲסִין, בֵּן שֶׁל רַב וְגִיסוֹ שֶׁל אַחַד הַגְּאוֹנִים בְּפּוֹלִין,
לֹא הָיָה חַד־הַמֹּחַ, אוּלָם הוּא עָבַד אֶת הַשֵּׁם, וּבְכָל לְבָבוֹ.
מִי עִוֵּר כְּעַבְדּוֹ שֶׁל מָקוֹם? הוּא טָעַן: לְהַשְׁמִיד הֵם אֵינָם יְכוֹלִין,
לְחִנָּם מַבְהִילִים בֶּהָלָה, עוֹד תִּהְיֶה הַהַצָּלָה, יְשׁוּעָה עוֹד תָּבוֹא!

וַאֲפִלּוּ שָׁעָה שֶׁהוֹבִילוּ אוֹתוֹ אֶל הַזַּמֶּלְפְּלַץ, אֶל אֲלָפִים,
זָעַק הוּא וְעִמּוֹ עוֹד אֶחָד: הַשֵּׁם הוּא הָאֱלֹקִים! הַשֵּׁם הוּא הָאֱלֹקִים!
וְהַנָּאצִי מַצְלִיף בַּפַּרְגּוֹל, וְהַדָּם מְזָרֵף נְטָפִים־נְטָפִים,
וְהַנָּאצִי מוֹסִיף וּמַלְקֶה, וּשְׁנֵיהֶם מוֹסִיפִים כָּךְ לִזְעוֹק וְלוֹקִים...

יַעֲנְקֶל שֶׁרְל יִהְיֶה בַּעַל־תּוֹקֵעַ, בַּשִּׁיהְל תָּקַע הוּא בְּשָׁנִים אַחֲרוֹנוֹת,
וְגַם בַּעַל־קוֹרֵא הוּא יִהְיֶה, הוּא יוֹדֵעַ לִקְרוֹא, וְעַל־פִּי הַדִּקְדּוּק!
אָמְנָם כֵּן, הוּא הָיָה צִיּוֹנִי, וּסְתָמִי, וְהָיוּ לוֹ מִינֵי „רַעֲיוֹנוֹת",
וְאוּלָם הוּא הָיָה גַּם יָרֵא וְשָׁלֵם, וְלֹא רַב בּוֹ הָיָה הַפִּקְפּוּק.

עוֹד אֶזְכּוֹר אֵיךְ עָמַד וְקָרָא בְּעֶזְרַת־הַנָּשִׁים שֶׁבְּטְשׁוֹרְטְקוֹבֶר קְלוֹיז
בְּשִׂמְחַת־הַתּוֹרָה, בַּמִּנְיָן־לְשָׁעָה הַמְיֻחָד לַצְּעִירִים שֶׁבַּדּוֹר.
שָׁם הָיוּ מְנַדְּרִים רַק לְ„קֶרֶן קַיֶּמֶת", וְרַב עוֹד מִזֶּה – אֵיזֶה עֹז! –
שֶׁבִּמְקוֹם לָאַדְמוֹ"ר שָׁם עָשׂוּ „אֵל מָלֵא" לִזְאֵב־בִּנְיָמִין־תֵּיאוֹדוֹר

הַמְכֻנֶּה דּוֹקְטוֹר הֶרְצְל... לְאַט וּבְרֹב חֲשִׁיבוּת הוּא מַטְעִים הַטְּעָמִים,
וְקוֹרֵא בְּאָזְנָיו שֶׁל כָּל נַעַר עוֹלֶה אֶת דִּבְרֵי הַבְּרָכָה חֲלִילָה,
כְּמוֹ הוּא הָרִאשׁוֹן וּכְמוֹ לֹא קָרָא הַפְּסוּקִים זֶה עֲשָׂרוֹת פְּעָמִים –
הוּא הָיָה כְּבַד־רֹאשׁ לְעוֹלָם וּבַכֹּל, בַּחַיִּים, בַּקְּרִיאָה, בַּתְּפִלָּה.

מְקֻשָּׁר לַחֲנוּת הַקְּטַנָּה, הִסְתַּפֵּק בְּמֶרְכָּז רוּחָנִי וּבְעִבְרִית,
וּבְנוֹ הוּא גִּדֵּל לְחַיִּים בְּצִיּוֹן וּפִטְּמוֹ בְּתוֹרָה כְּמוֹ שׁוֹר.
אַךְ נִדְמֶה לִי, כְּכָל שֶׁנִּצַּב עַל פִּתְחָהּ שֶׁל חֲנוּת הָעוֹרוֹת וְהִבִּיט –
הוּא צִפָּה לֹא לַגּוֹי שֶׁיָּבוֹא, רַק צִפָּה לֶעָנִי וְרוֹכֵב עַל חֲמוֹר...

יְפֵה נֶפֶשׁ, צִדֵּד אֶת עַצְמוֹ כָּל יָמָיו, לֹא הָיָה מְעֹרָב בַּצִּבּוּר.
וְאוּלַי מִשּׁוּם כֵּן הוּא זָכָה וּבְטִיפוּס הוּא מֵת בִּיחִידוּת, בְּבִדּוּד:
הוּא הוּבַל בָּעֲגָלָה שֶׁהָיְתָה בְּכָל בֹּקֶר אוֹסֶפֶת מֵתִים לִקְבוּר,
וְאֶפְשָׁר שֶׁבְּאוֹתָם הַיָּמִים עוֹד כָּרוּ לְכָל בַּר־מִנָּן קֶבֶר לְחוּד...

הָר' שִׁמְשְׁלִי הֶלֶר, מִגֶּזַע עִירִין קַדִּישִׁין, גְּאוֹנִים, צַדִּיקִים,
יַעֲלֶה לְלֵוִי אַף הַפַּעַם, כְּמוֹ בְּמִנְיַן הַצְּעִירִים הָעוֹשִׂים.
הוּא כָּעַס עַל אוֹתָם הַדּוֹחִים אֶת הַקֵּץ, לִפְעֻלַּת הַצְּעִירִים מַזִּיקִים,
וְתוֹלִים אֶת הַכֹּל בְּמָשִׁיחַ, וְהֵם בְּצִלָּהּ שֶׁל מַלְכוּת הֵם חוֹסִים.

הוּא עַצְמוֹ הֵן יָכֹל צַדִּיקוּת לַעֲשׂוֹת, אַךְ נַעֲשָׂה חֶנְוָנִי קַטְנְטָן...
הוּא מַפְסִיק אֲמִירַת הַתְּהִלִּים בִּיחִידוּת וְנִכְנָס בְּוִכּוּחַ חָמִים:
„וְאִם כֵּן, אִם מָשִׁיחַ יָבוֹא, לֹא צָרִיךְ לְהַקְבִּיל אֶת פְּנֵי הֶחָתָן?
לֹא צָרִיךְ לְהָכִין, לֹא צָרִיךְ לַעֲשׂוֹת, רַק לִדְחוֹת לְאַחֲרִית הַיָּמִים?"

הוּא אָהַב לְהָבִיא מִדְרְשֵׁי פְּלִיאָה הַמְדַבְּרִים בְּעִנְיַן הַגְּאֻלָּה,
וּשְׁמָהּ שֶׁל אַרְצֵנוּ בִּטֵּא בִּבְהִירוּת, לֹא הִבְלִיעַ, כְּמוֹ שֶׁנָּהוּג.
אִסְרוּ־חַג, מִמָּחֳרַת יוֹם שִׂמְחַת־הַתּוֹרָה, הוּא יָצָא עִם רַכֶּבֶת כְּלָה,
מִן הָאַקְצִיָּה בֵּי״ת, וְאוּלַי דָּחֲקוּ לוֹ הַקֵּץ וְהִגִּיעַ חָנוּק – – –

*

בְּכָל בֹּקֶר וּבֹקֶר שׁוֹמֵעַ אֲנִי קוֹל שׁוֹפָר בָּא מֵ„אֹהֶל מֵאִיר",
וְיוֹדֵעַ אֲנִי שֶׁהִגִּיעַ אֱלוּל וְהַלֵּב מִתְרַגֵּשׁ וְהוֹלֵם,
וֶאֱלוּל שֶׁל עִיר־טְלוּסְט מִתְעוֹרֵר בְּנַפְשִׁי וְעוֹלָם שֶׁל מֵתִים הוּא מֵעִיר,
וְעֵינַי עֲצוּמוֹת וּפָנַי דְּמוּמוֹת וְהַמֹּחַ הוֹזֶה וְחוֹלֵם.

וַאֲנִי מְצָרֵף הַמִּנְיָן בְּעִירִי, בְּעִירִי הָרְחוֹקָה, הַמֵּתָה,
וּכְמוֹ מִין גַּבַּאי לֹא־נִבְחַר, אַחֲרוֹן, כֵּן אֶדְאַג לְכָל פְּרָט וְעִנְיָן,
וּמְחַלֵּק תַּפְקִידִים־תַּפְקִידִים לַדְּמֻיּוֹת שֶׁשָּׂרְדוּ בְּנַפְשִׁי לִפְלֵטָה,
שֶׁמְּאוּם לֹא יֶחְסַר בַּעֲדַת הָרְפָאִים, בְּחֶזְיוֹן דִּמְיוֹנִי, בַּמִּנְיָן.

מִי וָמִי שָׁם יִגַּשׁ בְּכָל יוֹם לַעֲמוֹד – שַׁחֲרִיוֹת, מוּסָפִים וּמִנְחוֹת,
מִי וָמִי יִקָּרֵא לַעֲלוֹת לַתּוֹרָה, בֵּין בְּוָא״ו בֵּין בְּגִימֶ״ל גַּבְרֵי,
וַאֲפִלּוּ לִפְנֵי פְּסוּקֵי דְזִמְרָא – מִי יִגַּשׁ וְיֹאמַר הַבְּרָכוֹת,
מִי נָאֶה לוֹ עַרְבִית הִתְפַּלֵּל, וְלֹא כָּל שֶׁכֵּן מִי שָׁם יֹאמַר כָּל נִדְרֵי...

וַאֲנִי מְחַשֵּׁב אֶת חֶשְׁבּוֹן הַקָּהָל, אֶת מִסְפַּר הַבָּאִים לַתְּפִלָּה:
מִן הָאַקְצִיָּה אָלֶ״ף, יוּ״ד־דָּלֶ״ת אֱלוּל תָּ״ו־שִׁי״ן בֵּי״ת – הַמֵּאוֹת הַשָּׁלֹשׁ
הֵם לְאוֹסְזִידְלוּנְג (עוֹד לֹא הֵבִינוּ הֵיטֵב אֶת פֵּרוּשׁ הַדָּבָר בַּתְּחִלָּה)
בָּרַכֶּבֶת אֶל בֶּלְזֶץ שֻׁלְּחוּ רִאשׁוֹנִים, לַמִּנְיָן הֵם יָבוֹאוּ בָּרֹאשׁ.

מִן הָאַקְצִיָּה בֵּי״ת, כְּמוֹ תְּשַׁע מֵאוֹת, לְמָחֳרַת יוֹם שִׂמְחַת־הַתּוֹרָה
תָּ״ו־שִׁי״ן־גִּימֶ״ל, מִבְּנֵי הַמָּקוֹם וּמִבְּנֵי הַמְּקוֹמוֹת הַסְּמוּכִים בַּסְּבִיבָה,
בָּרַכֶּבֶת אַף הֵמָּה אֶל בֶּלְזֶץ שֻׁלְּחוּ (וְהַפַּעַם נוֹדַע הַמּוֹרָא),
הֵם הָיוּ הַשְּׁנִיִּים לְשִׁלּוּחַ מִטְּלוּסְט, הֵם יִהְיוּ הַשְּׁנִיִּים לַשִּׁיבָה.

וּבָאַקְצִיָּה גִּימֶ״ל, כָּ״ף־בֵּי״ת בְּאִיָּר וּבִשְׁנַת הַתַּשַׁ״ג לַיְּצִירָה,
נֶהֶרְגוּ כִּשְׁלֹשָׁה אֲלָפִים, אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וִילָדִים וְהָרוֹת.
הֵם אֻסְּפוּ בְּמִגְרָשׁ בְּטַבּוּר שֶׁל הָעִיר וְהוּרְצוּ בְּקִתּוֹת בִּדְהִירָה,
בַּמּוֹרָד, עַל הַגֶּשֶׁר, וְשׁוּב בַּמּוֹרָד, וּבָהָר, עַד אֶל בֵּית־הַקְּבָרוֹת.

וּבְבֵית־הַקְּבָרוֹת הֵם מָצְאוּ אֶת הַקֶּבֶר כָּרוּי וְגָלוּי בַּעֲדָם
חֲפָרוּהוּ שִׁשִּׁים גְּבָרִים מִגִּבּוֹרֵי יִשְׂרָאֵל בִּיְדֵם הָרָפָה:
תְּעָלָה עֲמֻקָּה, אֲרֻכָּה־אֲרֻכָּה, וּרְחָבָה כְּאָרְכּוֹ שֶׁל אָדָם,
וּמֵעַל זֶה הַבּוֹר מִין מַעְבֹּרֶת שֶׁל לוּחַ נָטוּי מִשָּׂפָה אֶל שָׂפָה.

וְהִפְשִׁיטוּ אוֹתָם, וְהִבְעִיטוּ אוֹתָם לַמַּעְבֹּרֶת הַזֹּאת בְּשׁוּרָה,
וְהֵמִיתוּ אוֹתָם בְּקִמּוּץ שֶׁל כַּדּוּר לְשִׁבְעָה בְּכָל טוּר וְשִׁשָּׁה,
וְהֻפְּלוּ מֵעַל גַּב הַמַּעְבֹּרֶת לַבּוֹר וְהֻנְּחוּ בְּחֻמָּם לִקְבוּרָה,
וְהִקְפִּיד הַמַּנִּיחַ אוֹתָם וְהִפְרִיד בִּילָדִים בֵּין הָאִישׁ לָאִשָּׁה.

וּבָאַקְצִיָּה דָּלֶ״ת, בְּגִימֶ״ל סִיוָן בְּאוֹתָהּ הַשָּׁנָה, עוֹד נוֹסַף
שָׁם הַבּוֹר הָאַחֲרוֹן הַגָּדוֹל, בּוֹר־הַקֶּבֶר לְאֶלֶף נַפְשׁוֹת הָאָדָם.
לֹא הָיָה שָׁם עוֹד מִי שֶׁיַּקְפִּיד וְיַפְרִיד בֵּין אִשָּׁה וּבֵין גֶּבֶר בְּטַף,
וּכְדִין הַיָּרוּי דִּין הַחַי הַנּוֹפֵל – הוּא נֶחְנָק וְטוֹבֵעַ בַּדָּם.

נוֹסָפִים עֲלֵיהֶם חַלְלֵי הַמַּחֲנוֹת רוּזַ׳נוּבְקָה, הוֹלוֹבְצִ׳ינְצֶה וְעוֹד.
נוֹסָפִים עֲלֵיהֶם מֵתֵי טִיפוּס, רָעָב, הַקְּפוּאִים בְּתוֹךְ בּוּנְקֶר בָּדָד.
נוֹסָפִים עֲלֵיהֶם רְצוּחֵי בַּמַּחֲבוֹא מִידֵי גוֹי בְּגַרְזֶן וּבְמוֹט.
נוֹסָפִים עֲלֵיהֶם הֲרוּגֵי הַפְּצָצוֹת לִפְנֵי פֶּסַח בִּשְׁנַת הַתַּשַׁ״ד – – –

הֵם יָבוֹאוּ כֻּלָּם עֲטוּפֵי טַלִּיּוֹת, וְאִם גַּם טַלִּיּוֹת שְׁאוּלוֹת...
הֵם יָבוֹאוּ כֻּלָּם עֲטוּפֵי תַּכְרִיכִים, וְאִם כִּי תַּכְרִיכִים שְׁאוּלִים.
הַאֶפְשָׁר שֶׁיָּבוֹאוּ כְּמוֹ שֶׁהָלְכוּ בְּמוֹתָם? הַגְּוִיּוֹת הַנְּפוּלוֹת
אֶל הַבּוֹר – מִן הַבּוֹר כֵּן תֵּצֶאנָה? גּוּפוֹת עֲרֻמִּים וּבְדָמָם טְבוּלִים?...

כָּךְ אֲנִי מְהַרְהֵר כָּל הַיּוֹם. וּבַלַּיִל נְטוּלָה מִנַּפְשִׁי מְנוּחָה –
הֵם בָּאִים לִתְפִלָּה... הַקָּהָל הַגָּדוֹל... וְהָרַב... וְכָל בַּעַל תַּפְקִיד...
הֵם עוֹבְרִים, וְשׁוֹמֵעַ אֲנִי לַחֲשָׁם... בְּלֹא קֵץ וּבְלֹא סוֹף תַּהֲלוּכָה...
אַךְ לִפְקוֹחַ עֵינַיִם אֵינֶנִּי מֵעֵז, וַאֲנִי מִתְיָרֵא מֵהַבִּיט – – –

לְהַסִּיחַ הַדַּעַת, הֲרֵינִי גּוֹמֵר וְסוֹדֵר עִנְיְנֵי הַתְּפִלָּה:
נְעִילָה יִתְפַּלֵּל יוֹסֵל שִׁילְדֶר הַשּׁוּ״ב, אַבְרֵךְ־מֶשִׁי וּפֶה שֶׁל זָהָב!
חַיִּים שְׁוַארְצְבַּארְט, הוּא חַיִּים שַׁמָּשׁ, מִתְהַלֵּךְ מִסָּבִיב, בְּסָמוּךְ לַנְּעִילָה,
וְאַחֲרָיו הוֹלֵךְ וִיקְטוֹר הַגּוֹי, לְתַקֵּן הַנֵּרוֹת הַנּוֹטְפִים בְּטִיפְטָף...

מָה־רַבִּים, מָה־רַבִּים הַנֵּרוֹת הַדּוֹלְקִים... אֵיךְ אֶפְשָׁר שֶׁהֵם לֹא יְטַפְטְפוּ?
וַהֲרֵי צְרִיכִים לְטַפְטֵף! צְרִיכִים לְהִתְעָרֵב בְּדִמְעוֹת הַמֵּתִים...
אַךְ בֵּין־כָּךְ וּבֵין־כָּךְ, הִנֵּה וִיקְטוֹר הַגּוֹי מִתְהַלֵּךְ, מִתְהַלֵּךְ כָּאן אַף הוּא...
הוּא רוֹמֵס בַּמָּגָף הַכָּבֵד אֶת הַקַּשׁ... וְעוֹמֵס עַל שִׁכְמוֹ הָאֵתִים...

וְיוֹדֵעַ אֲנִי בִּשְׁלֵמָה מַגָּפָיו כְּבֵדִים הֵם כָּל־כָּךְ וּרְטֻבִּים,
לְשֵׁם מָה הוּא נוֹשֵׂא הַכֵּלִים עַל שִׁכְמוֹ... הֲלֹא הוּא – הוּא שׁוֹמֵר הַקְּבָרִים,
וּבָאַקְצִיָּה גִּימֶ״ל שִׁקְּעוּ זֶה עַל זֶה יְרוּיִים מְרֻבִּים־מְרֻבִּים,
וְהַדָּם, עוֹדוֹ חָם, מְבַצְבֵּץ וּפוֹרֵץ וְנִשְׁפָּךְ מִסָּבִיב לָעֲבָרִים...

הוֹלֵךְ הוּא, זֶה וִיקְטוֹר, זֶה גּוֹי־הַקְּבָרוֹת, בַּעַל הַלֵּב הָרַחוּם, הַתָּמִים,
וְעוֹדֵר בְּכָל יוֹם וְגוֹדֵר הַדָּמִים מִסָּבִיב, בַּל יוּכְלוּ הִשָּׁפֵךְ –
וְנוֹבְעִים הֵם תַּחְתָּם כְּמַעְיָן מִתְגַּבֵּר, מְבַעְבְּעִים־מְבַעְבְּעִים הַדָּמִים,
כְּמוֹ דוּד אַדִּירִים שֶׁשָּׁפְתוּ בּוֹ תַּבְשִׁיל וִיבַעְבַּע וְרָתוֹחַ יִרְתַּח – – –

לִפְנוֹת בֹּקֶר אֲנִי מִתְעוֹרֵר וְעֵינַי קְרוּעוֹת וּפָנַי דְּמוּעוֹת,
כַּחֲלוֹם מִתְעוֹפֵף וְנֶעְלָם כָּל מִנְיַן־הַמֵּתִים הַדָּמוּי, הַבָּדוּי,
רַק הַדָּם הָרוֹתֵחַ בַּדּוּד הָאַדִּיר מְבַעְבֵּעַ בּוּעוֹת וּבוּעוֹת,
רַק הַדָּם הָרוֹתֵחַ אֵינֶנּוּ נֶעְלָם וְנִבָּט לָעֵינַיִם גָּלוּי – – –

דער חורבן פון דער שטאט

בערל גליק

פינף יאָר פון מלחמה און פאַרניכטונג

פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה

דאָס שטעטל טלוסטע ליגט (אָדער, ריכטיקער געזאָגט: איז געלעגן...) אין מזרח-גאַליציע, ביים קייזער-שטראָז פון לעמבערג קיין טשערנאָוויץ. ביים שטעטל איז אויך דורכגעגאַנגען די באַן-ליניע לעמבערג—טשערנאָוויץ. טלוסטע האָט געהערט צום זאַלישטשיקער פּאָוויאַט (באַצירק) און צום טשאָרטקאָווער קרייז.

ביז דער צווייטער וועלט-מלחמה האָבן געוואוינט אין טלוסטע בערך 2,000 יידן, 2,000 פּאָליאַקן און 3,000 אוקראַינער. ביי די וואַלן צום מאַגיסטראַט, וואָס פלעגן פּאַרקומען איינמאָל אין זעקס יאָר, האָבן די יידן געהאַט אַ גרעסערע צאָל פאַרשטייער ווי זיי איז געקומען לויט דער פּראָפּאָרציע. בכלל זענען די באַציאונגען צווישן דער יידישער און נישט-יידישער באַפעלקערונג געווען נישט קיין שלעכטע. אַ טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, בערך 20%, האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע מלאכות, די אַנדערע 80% זענען געווען סוחרים און קליינהענדלער. זייער שטאַרק איז דאָרט געווען אַנטוויקלט דער מסחר מיט תבואה. טלוסטע איז געווען דער גרעסטער האַנדעלס-פּונקט פון תבואה אין פּאָדאָליע; די קורסן פון די דאָרטיקע מאַרק-טעג פון תבואה פלעגן זיין פאַרעפנטלעכט אין די האַנדעלס-צייטונגען. דער מאַטעריעלער צושטאַנד פון די יידן איז אין אַלגעמיין געווען אַ באַפרידיגענדיקער. אין שטאָט איז געווען אַ קרעדיט פאַראיין (זוויאַנזעק קרעדיטאָווי), וועלכער פלעגט געבן הלוואות פאַר סוחרים און האַנטווערקער; עס איז אויך געווען אַ גמילות-חסדים קאַסע, וואָס פלעגט געבן הלוואות אָן פּראָצענט, אויסצוצאָלן אין קליינע ראַטעס. יעדן פאַר פסח פלעגט די טלוסטער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע אַריינשיקן עטלעכע הונדערט דאָלאַר, וועלכע מען האָט פאַרטיילט צווישן די נויטבאַדערפטיקע, צוזאַמען מיט דעם געלט פון די אָרטיקע זאַמלונגען פאַר „מעות־חיטים".

אין פּאָליטישן זין זענען געווען אין שטעטל אָרגאַניזאַציעס פון פאַרשידענע ריכטונגען: ציוניסטישע פּאַרטייען פון אַלע שאַטירונגען, בונדיסטן, „אגודת-ישראל, א.א.וו.

יידישע קינדער האָבן געלערנט אין דער אַלגעמיינער שול („שקאָלאַ פּאָווסשעכנאַ") און אויסערדעם אין חדרים. פאַר מיידלעך, וואָס האָבן נישט געלערנט אין „חדר", איז געווען אַ גוט-אָרגאַניזירטע „בית-יעקב-שול". אין שטאָט איז געווען אַ ביבליאָטעק און אַ לייען-זאַל, וואו די יוגנט פלעגט קומען לייענען. אין שטעטל זענען געווען עטלעכע יידן מיט אַקאַדעמישער בילדונג: פיר דאָקטוירים, זעקס אַדוואָקאַטן און אַ יידישער ריכטער.

בראש פון דער קהילה איז געשטאַנען אין די לעצטע יאָרן ר' מאיר קליינער, אַ רייכער גוטבאַזיצער, אַ פרומער ייד און אַ טשאָרטקאָווער חסיד. דער לעצטער רב אין טלוסטע איז געווען ר' שמואל-אבא כאָדאָראָווער, אַ זון פון באַקאַנטן גאון ר' פּינחס כאָדאָראָווער, פון דער באַוואוסטער גזע פון די קאָסאָווער רבנים.

טלוסטע האָט געהאַט אַ גרויסע שיהל מיט אַ היסטאָרישן באַדייט און אַ גרויסע צאָל קלויזן און בתי-מדרשים. ס'איז געווען דער בית-המדרש פון דבורה בראַקסמייער, וועלכן זי האָט אויסגעבויט פאַר איר אייגן געלט. עס איז אויך געווען אַ טשאָרטקאָווער קלויז, אַ וויזשניצער קלויז און אַ קאָפּיטשיניצער קלויז. די קלויזן און בתי-מדרשים זענען תמיד געווען פול יידן; תמיד האָט מען דאָרט געדאַוונט און געלערנט, תמיד האָט זיך פון זיי געהערט אַ קול פון תורה און תפילה.

די געשיכטע פון דער טלוסטער קהילה איז שטאַרק פאַרבונדן מיט דער התגלות פון בעל-שם-טוב (בעש"ט). פון יענער צייט זענען פאַרבליבן אייניקע דערציילונגען, וואָס זענען פאַרבונדן מיטן לעבן פון בעש"ט אין דער געגנט פון טלוסטע.

בשעת ער איז נתגלה געוואָרן, איז דער בעש"ט געווען אַ מלמד אין דאָרף קאָשילאָווצע (קאָשילעוויץ), בערך 12 ק"מ פון טלוסטע, וואו עס האָבן געוואוינט עטלעכע יידישע משפחות. דער בעש"ט פלעגט גיין יעדן פאַרטאָג זיך טובל זיין אין אַ טייכל, און ער פלעגט דאָס טון סיי זומער, סיי ווינטער אין די גרויסע פרעסט (ווען דאָס טייכל איז געווען פאַרפרוירן.). אַ דאָרטיקער פויער האָט באַמערקט די התנהגות פון דעם הייליקן „ראַבין", פלעגט ער אים יעדן פאַרטאָג אונטערלייגן אַ ביסל שטרוי ביי דער „פּראָרובקע", כדי זיינע פיס זאָלן נישט צופרירן צום אייז. דער בעל-שם איז געווען אַזוי אַריינגעטאָן אין די „עולמות העליונים", אַז ער האָט דאָס אַ לאַנגע צייט נישט באַמערקט, ביז ער איז איינמאָל פאַרטאָג אָנגעקומען גראָד ווען דער פויער האָט געלעגט דאָס שטרוי אויפן אייז. האָט אים דער בעש"ט געפרעגט, וועלכע פון די דריי זאַכן ער ווינטשט זיך: רייכקייט, אריכות-ימים, אָדער גוטע קינדער? דער פויער האָט געענטפערט, אַז ער ווינטשט זיך טאַקע אַלע דריי... און דער בעש"ט האָט אים

צוליב געטאָן און האָט אים אַזוי געבענטשט. די משפחה פון דעם פויער איז ביז פאַר דער מלחמה געווען באַקאַנט אין דער געגנט ווי אַ משפחה פון רייכע, אַנשטענדיקע מענטשן, וואָס האָבן אַלע זייער לאַנג געלעבט.

נאָך קאַשילאָווצעס איז דער בעש״ט געווען אַ מלמד אין טלוסטע, אָבער דעמאָלט האָט מען נאָך פון זיין גרויסקייט נישט געוואוסט. פון די שפּעטערע יאָרן איז פאַרבליבן אַ דערציילונג וועגן דער מצבה פון זיין מוטער. די מוטער פונעם בעל־שם־טוב איז באַהאַלטן געוואָרן אויפן טלוסטער בית-עולם, און דעם בעש״ט׳ס אַן אייניקל איז געקומען קיין טלוסטע שטעלן אַ מצבה אויף איר קבר. ס׳האָט אָבער קיינער נישט געוואוסט, וואו דער קבר איז. האָט מען געהייסן עטלעכע יידן אַרויפטראָגן אויפן בית-עולם די מצבה און גיין מיט איר, ביז זי וועט אַרויספאַלן פון זייערע הענט, וויל דאָרט וואו זי וועט אַראָפּפאַלן איז זיכער דער ריכטיקער אָרט... וכך הווה. זיי האָבן געטראָגן די מצבה ביז זי איז אַרויסגעפאַלן פון זייערע הענט, און דאָרט האָט מען זי אוועקגעשטעלט, און זי שטייט דאָרט עד היום הזה.

אין טלוסטע איז ביז צו דער לעצטער מלחמה געווען אַ באַזונדערע מיקווה, חוץ דער אַלגעמיינער, וואו דער בעש״ט פלעגט זיך טובלען בשעת ער איז געווען אין טלוסטע. מען האָט זי גערופן „דעם בעל-שם-טוב׳ס מיקווה״.

דער אָנהויב פון דער מלחמה

ווען די דייטשן זענען אַנגעפאַלן אויף פוילן, דעם 1-טן סעפּטעמער 1939, איז אין אונדזער שטעטל באַלד געוואָרן אַ פּאַניק. מאַסן פּאַליאַקן און יידן האָבן זיך געלאָזט לויפן קיין רומעניען, און דער וועג איז געווען דורך אונדזער שטעטל, וואָס איז געלעגן 24 ק״מ פון דער גרענעץ-שטאָט זאַלעשטשיקי (זאַלישטשיק). דאָס לויפן האָט זיך געצויגן טאָג און נאַכט ביז דעם 16-טן סעפּטעמבער. דעם 15-טן סעפּטעמבער האָבן די דייטשן פאַרנומען סאַמבאָר, און דעמאָלט האָט מען שוין אָנגעהויבן אַנטלויפן אויך פון טלוסטע, קודם כל די יידישע יוגנט און די אינטעליגענץ. עס זענען אויך געווען אין שטאָט אַסך פליכטלינגע פון סטאַניסלאַוואָוו, און זיי האָבן אויך געוואָלט וואָס גיכער אַנטלויפן פון שטאָט. די פּאַניק אין שטאָט איז געווען עד אין לשער. אַ טייל מענטשן האָט זיך טאַקע איינגעגעבן אַריבערצוגיין די גרענעץ קיין רומעניען מיט פאַרשידענע זייטיקע וועגן.

זונטיק אינדערפרי, דעם 17-טן סעפּטעמבער 1939, איז געקומען אַ ידיעה פון וואַרשעווע, אַז די רויטע אַרמיי איז צווי אַזייגער ביינאַכט אַריבער די גרענעץ. קיינער האָט עס צוערשט נישט געגלויבט; אַלע זענען נאָך אַלץ געלאָפן קיין זאַלעשטשיקי. עלף אַזייגער פאַרמיטאָג זענען אָנגעקומען פליכטלינגע פון דער סאָוויעטישער גרענעץ און האָבן באַ-שטעטיקט, אַז די סאָוויעטן זענען ווירקלעך אַריבער די גרענעץ און זייער פאַרפּאַסט דערנענטערט זיך צו אונדזער שטעטל. צווי שעה שפּעטער איז אַ גרעסערע אָפּטיילונג פון סאָוויעטישער קאַוואַלעריע אומגעשטערט אַריין אין טלוסטע.

זיי האָבן אַנטוואָפנט די פוילישע זעלנער וועלכע זיי האָבן געטראָפן אין שטאָט, און די פּאַליאַקן האָבן זיך אונטערגע-געבן אָן אַ שום ווידערשטאַנד. ביינאַכט איז פאַרגעקומען אַ קליינע שיסעריי, ביי וועלכער עס זענען געפאַלן עטלעכע סאָוויעטישע זעלנער.

מאָנטיק, דעם 18-טן סעפּטעמבער, האָט די רומענישע רעגירונג געעפנט די גרענעץ און האָט אריינגעלאָזט אַ גרויסן טייל פון די פּליטים. אָבער שוין 11 אַזייגער האָבן די סאָוויעטן פאַרנומען זאַלישטשיק און האָבן באַלד געשלאָסן די גרענעץ און פאַרשטעלט דעם וועג מיט טאַנקן. די בריק איבערן דניעסטער איז אויפגעריסן געוואָרן, און די פּליטים וואָס האָבן נישט באַוויזן אַדורכצוגיין, דאַרונטער אויך עט-לעכע קאָנסולאַטן, זענען געבליבן אויף דער זייט גרענעץ, מיט די סאָוויעטן.

אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט האָט זיך דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג, בעיקר פון דעם סוחרישן עלעמענט, זייער געענדערט. דער גרעסטער טייל פון די סוחרים האָט געמוזט די געשעפטן ליקווידירן, און זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט ביי פאַרשידענע אַרבעטן. די גרעסערע סוחרים האָבן פאַרלאָזן די שטאָט און האָבן זיך באַזעצט אין טשאָרטקאָוו, אין קאָלאָמיאַ (קאָלאָמיי) און אין אַנדערע גרעסערע שטעט. פון די קלענערע סוחרים האָבן אַ טייל באַקומען „פּאַטענטן״ און האָבן געקענט ווייטער אָפּן האַלטן זייערע געשעפטן. דאָס אַלץ איז נישט דורכגעגאַנגען אַזוי לייכט, אָבער ביסלעכווייז האָט זיך דאָס לעבן נאָרמאַ-ליזירט און איז רואיק ווייטער געפלאָסן. אין אַ טייל הינזיכטן האָט זיך אַפילו די לאַגע געבעסערט. די סאָוויעטישע מאַכט האָט פאַרבעסערט דעם סאַניטאַרן מצב אין שטעטל. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ גרויסער שפּיטאָל מיט אַן אָפּטיילונג פאַר יולדות. אויך דאָס שטעטישע באָד איז רעאָרגאַניזירט געוואָרן און האָט באַדינט די גאַנצע באַפעלקערונג פון דער שטאָט. אַזוי האָט זיך דאָס געצויגן ביז צום 22־טן יוני 1941.

די דייטשן פאַלן אָן אויפן ראַטנפאַרבאַנד

זונטיק, דעם 22טן יוני 1941, זעקס אַזייגער פאַרנאַכט, בשעת די גאַסן זענען געווען פול מיט מענטשן, איז אָנגע־פלויגן אַ דייטשער אַעראָפּלאַן און האָט באַשאָסן די מענטשן אין גאַס. קיין קרבנות זענען דאַרביי נישט געווען, אָבער אין שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע פּאַניק. פון די ראַדיאָ-קאָמוניקאַטן האָט מען געהערט, אַז די דייטשן גייען פאָראויס און דערנענטערן זיך. דעם 29-טן יוני זענען אָנגעקומען פליכטלינגע פון רומעניען, וואָס זענען געלאָפן צו דער סאָוויעטישער גרענעץ. דאָס האָט ווידער אַרויסגערופן אַ פּאַניק אין שטאָט, און אַ טייל פון דער היימישער יוגנט האָט אויך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַנטלויפן אין ראַטנפאַרבאַנד. דאָס לויפן האָט זיך וואָס אַמאָל פאַרשטאַרקט און האָט גע-דויערט דריי טעג. דינסטיק פאַרנאַכט, דעם 1-טן יולי 1941, האָבן אויך די סאָוויעטישע אַמטן פאַרלאָזן די שטאָט.

דעמזעלבן טאָג, ו׳ תמוז תש״א, איז אין טלוסטע נפטר

געוואָרן מיין שווער, דער צווייאונזיבעציק יאָריקער ר׳ שמואל מעלצער ז״ל. ער האָט איבערגעלאָזט אַ פאַרצווייגטע משפחה — פיר זין (דער ייִנגסטער פון זיי, שמשון, איז געווען אין ארץ-ישראל), דריי טעכטער און אַ גרויסע צאָל אייניקלעך. פאַר דער לויה האָבן זיך ביים הויז פאַרזאַמלט אַלע זיינע קינדער מיט זייערע משפחות, שכנים, פריינט און באַקאַנטע. ווי געווײנטלעך, האָבן די טעכטער און די שניר באַוויינט און באַקלאָגט דעם נפטר. דערווייל האָט מען זיך אין אַמט פון נ.ק.וו.ד. דערוואוסט, אַז אין שטאָט קומט פאָר אַ גרויסע פאַרזאַמלונג פון מענטשן. איז דער „נאַטשאַלניק" צוגעקומען מיט זיין מאַשין, אויספאָרשן די סיבה פון דער „פאַרזאַמלונג"; און כדי זיך צו איבערצייגן פון דער ריכטיקייט פון דער זאַך, אַז דאָ גרייט זיך אַ לויה, האָט ער זיך דורכגעשטופּט דורך דעם עולם און האָט געהייסן אָפּדעקן דעם נפטר... דערנאָך האָט ער זיך געווענדעט צום עולם און האָט געזאָגט: איך מיין, אַז אויב דער מענטש האָט אויסגעלעבט זיינע יאָרן און איז געשטאָרבן אויף זיין בעט, דאַרף מען אים נישט באַוויינען. מען דאַרף זיך טרייסטן דערמיט, וואָס מען קען אים באַגלייטן צו זיין אייביקער רו מיט אַזאַ כבוד. מיר אַלע סאָלדאַטן, האָט ער געזאָגט, וועלן זיכער אַזאַ לויה נישט האָבן... דערנאָך האָט ער זיך פריינדלעך געזעגנט מיטן עולם, און עטלעכע שעה שפּעטער האָבן זיי אַלע פאַרלאָזן די שטאָט.

דאָס איז געווען דער לעצטער נפטר אין שטאָט, וואָס האָט זוכה געווען צו קומען צו קבר-ישראל בכבוד, ווי עס האָט געפּאַסט פאַר אַזאַ אָנגעזעענעם תושב פון שטעטל.

דאָס שטעטל ווערט באַמבאַרדירט

ביז פרייטיק, דעם 4-טן יולי 1941, האָבן זיך מאַסנהאַפט געצויגן דורך טלוסטע די אָפּטיילונגען פון דער רויטער אַרמיי. פרייטיק האָט זיך די באַוועגונג אָפּגעשטעלט און דאָס שטעטל איז געבליבן אינגאַנצן אָן אַ פאַרוואַלטונג און אָן אַ מאַכט. אַלע האָבן זיך באַהאַלטן אין די הייזער, און די גאַסן זענען געוואָרן גאַנץ אויסגעליידיקט. אַ בחור פון אַ יאָר צוואַנציק האָט געוואָגט זיך באַווייזן אין גאַס. אַ זעלנער פון דער רויטער אַרמיי האָט חושד געווען אַז ער איז אַ שפּיאָן און האָט אָנגעהויבן אים נאָכלויפן. דער בחור האָט באַוויזן זיך צו באַהאַלטן, און דער זעלנער האָט געמיינט אַז ער האָט זיך באַהאַלטן ביי מאַרקוס (מאַניע) שוואַרץ אין שטוב. ער האָט אָנגעהויבן אַריינקוקן דורך די פענצטער, און צום סוף האָט ער אַריינגעוואָרפן אַ גראַנאַט אין שטוב אַריין. צום גליק האָט די משפחה שוואַרץ באַוויזן זיך צו באַהאַלטן אין בונקער, און אַפילו מיטצונעמען די קראַנקע מוטער, וואָס איז געלעגן אין בעט, אַזוי אַז ס׳האָט קיינעם פון דער משפחה גאָרנישט געשאַדט.

פרייטיק פאַרנאַכט איז דורכגעפאָרן דער לעצטער סאָוויעטישער צוג פון טשערנאָוויץ צו דער רוסישער גרענעץ. דאָס איז געווען זייער אַ לאַנגער צוג, האָבן די סאָוויעטישע באַאַמטע אָפּגעשטעלט אַכט וואַגאָנען און זיי געלאָזן אין טלוסטע, כדי דער צוג זאָל קענען שנעלער פאָרן. שבת פאַרטאָג זענען אייניקע מענטשן, יידן, פאַליאַקן און אוקראַאינער, צוגעגאַנגען צו די וואַגאָנען, געעפנט איינעם פון זיי און דערזען אַז ער איז פול מיט טייערע מאַנופאַקטור-סחורות, מיט גאָלד און מיט צירונג. האָט מען באַלד אָנגעהויבן אויסצוליידיקן דעם וואַגאָן, און אַזוי האָט מען אויסגעליידיקט נאָך אַנדערע דריי וואַגאָנען. די לעצטע פיר וואַגאָנען זענען שוין געווען אָנגעפּילט נישט מיט ווערטזאַכן, נאָר מיט באַמבעס...

שבת נאָכמיטאָג האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען איז געקומען אויפרייסן די וואַגאָנען מיט די באַמבעס. עס איז אַלע איינוואוינער באַפאַלן אַ פחד, אָבער קיינער האָט נישט געוואוסט וואוהין צו לויפן, איז יעדער געבליבן ביי זיך אין שטוב. אַרום פיר אַזייגער האָט מען טאַקע באַגאָסן די וואַגאָנען מיט נאַפט און זיי אָנגעצונדן. עס איז געווען אַזאַ שטאַרקער אויפרייס, אַז אַלע הייזער האָבן זיך געטרייסלט און אין אַ ראַדיוס פון צען קילאָמעטער האָט דער לופטדרוק אַלע שויבן צעבראָכן. אָבער קיין מענטשלעכע קרבנות זענען פון דעם אויפרייס נישט געווען, אויסער איין אוקראַאינער.

נאָך דעם ערשטן אויפרייס איז די באַפעלקערונג אַנטלאָפן אין וואַלד, ווייל מען האָט מורא געהאַט פאַר ווייטערדיקע אויפרייסן. אין שכנות פון דער באַן־סטאַציע האָבן עטלעכע הייזער אָנגעהויבן ברענען, און קיינער האָט דאָס פייער נישט געלאָשן. ערשט שפּעט ביינאַכט האָבן זיך אייניקע אומגעקערט אין שטאָט און גענומען לעשן די שריפות. עטלעכע הייזער זענען אין משך פון דער צייט אויסגערויבט געוואָרן, און די מענטשן וועלכע האָבן זיך אומגעקערט האָבן געטראָפן פוסטע הייזער.

זונטיק איז געווען אַ רואיקער טאָג. קיין מיליטער האָט מען מער נישט געזען, עס האָבן זיך בלויז אומגעקערט אייניקע פליכטלינגע, יידן פון קאָלאָמיי, האָראָדענקע און שניאַטין, וואָס זענען פון טלוסטע געלאָפן אין דער ריכטונג פון ראַטנפאַרבאַנד און האָבן זיך געמוזט אומקערן פון וועג.

אין דער נאַכט פון 6-טן אויפן 7-טן יולי, ווען די אוקראַאינער פייערן זייער יום־טוב, דעם חגא־טאָג „איוואַן", זענען די אָרטיקע אוקראַאינער אָנגעפאַלן אויף די יידן פון די אַרומיקע דערפער און האָבן אין צוויי-און-צוואַנציק דערפער אויסגעהרגעט כמעט אַלע יידן, מיט העק און מיט אַנדערע מכשירים. עס זענען דעמאָלט אומגעקומען מער ווי 200 יידן. בלויז אין איין דאָרף, אין וואָרוואָלינצע (וואָרוואָ־ליניץ) האָט מען די יידן נישט אָנגערירט. אויך אין דעם שטעטל אולאַשקאָווצע (לאַשקיוויץ) האָבן די אוקראַאינישע רוצחים אומגעבראַכט ביי 40 יידן. אייניקע האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן און זיי זענען געקומען קיין טלוסטע.

טלוסטע אַליין איז אויסגעהיטן געוואָרן פון די אוקראַאינישע מערדער אַדאַנק דעם אוקראַאינישן גלח נאָוואָלסקי. ער האָט אָוועקגעשטעלט אויף די וועגן ביים אַריינגאַנג אין שטאָט גרופּן פון טלוסטער אוקראַאינער, אויף וועלכע ער האָט געהאַט אַ השפעה, און זיי האָבן די מערדער אין שטאָט נישט אַריינגעלאָזט. מאָנטיק פאַרטאָג, דעם 7-טן יולי, זענען די באַנדיטן פון די דערפער סווידאָווא, אַלעקסינצע און

שערשענאָווצע געקומען אין שטאָט אַריין מיט העק און מיט זעק, צו מאָרדן און צו ראַבירן, אָבער די אָרטיקע אוקראַאינער האָבן מיט זיי געקעמפט און האָבן זיי אין שטאָט נישט אַריינגעלאָזט. דער גלח נאָוואָלסקי איז דעם גאַנצן טאָג ארומגעגאַנגען איבערן שטעטל און האָט באַרואיקט די דערשראָקענע יידן. אויך שפּעטער האָט ער געווירקט אויף די אוקראַאינער, זיי זאָלן די יידן נישט אָנרירן. די גאַנצע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע פלעגט ער די יידן טרייסטן און אויפמונטערן. ער פלעגט אַלעמאָל זאָגן: „נאָר אָפּוואַרטן, נישט פירכטן, נאָר אויסהאַלטן — אַלעס וועט גוט זיין...״

לויט דעם באַשלוס פון אוקראַאינישן הויפּט-קאָמיטעט האָט מען אין אַלע שטעט און דערפער אויפגעשאָטן „מאָגי-לעס״ — געדענק-בערגלעך — לכבוד דער אָקופּאַציע פון די דייטשן, וועלכע האָבן צוגעזאָגט צו שאַפן אַ זעלבשטענ-דיקע אוקראַאינע. איבעראַל איז די „מאָגילע״ געהייליקט געוואָרן דורך דעם אָרטיקן גלח, אין אַנוועזנהייט פון דער באַפעלקערונג. בלויז אין טלוסטע האָט זיך נאָוואָלסקי אַנטזאָגט צו הייליקן די „מאָגילע״, און דאָס איז געווען די איינציקע אין געגנט וואָס איז געבליבן נישט „געהייליקט״.

אויך דער פוילישער גלח האָט די גאַנצע צייט באַאיינ-פלוסט די פּאָליאַקן און געוואָרנט זיי, זיי זאָלן נישט באַפלעקן זייערע הענט מיט יידיש בלוט און זאָלן נישט אָנרירן קיין יידיש פאַרמעגן. איינמאָל אין אַ זונטיק האָט ער ביי דער „דרשה״ אין קלויסטער ציטירט און אויסגעטייטשט דעם פּסוק פון פּרשת „וילך״: „ואנכי הסתר אסתיר את פני ביום ההוא...״. איצט, האָט ער געזאָגט, האָבן זיך די יידן פאַרזינ-דיקט, ווי עס ווייזט אויס, און דערפאַר קען מען מיט זיי טון וואָס מען וויל... אָבער מיר דאַרפן זיך היטן, מיר זאָלן אין דעם זיך נישט באַטייליקן און נישט ברענגען אויף אונדז דעם צאָרן פון גאָט, ווייל דעמאָלט קען געשען מיט אונדז דאָס זעלבע וואָס מיט די יידן.

אַדאַנק די צוויי גלחים האָבן די יידן אין טלוסטע כמעט גאָרנישט געליטן פון די היימישע גויים, סיי פּאָליאַקן, סיי אוקראַאינער.

די מאַדיאַרן אין טלוסטע

עטלעכע טעג נאָכדעם ווי דאָס רוסישע מיליטער האָט זיך צוריקגעצויגן, האָט זיך אין אַ פרימאָרגן באַוויזן אַ פאָר-פּאָסטן פון דער מאַדיאַרישער אַרמיי. זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט אין שטאָט, בלויז דורכגעפאָרן און דערנאָך זיך צעטיילט און אַוועקגעפאָרן אין פאַרשידענע ריכטונגען. פאַר-נאַכט איז געקומען אַ גרעסערע אָפּטיילונג מיט מאַדיאַרן און אַ מיליטערישע קאָמאַנדע, וואָס האָט זיך באַזעצט אין שטאָט. דאָס אַלץ איז דורכגעגאַנגען גאַנץ רואיק, אָבער די יידן זענען געווען זייער באַזאָרגט און האָבן מורא געהאַט זיך צו באַווייזן אין גאַס. עטלעכע טעג שפּעטער איז געקומען אַן אָפּטיילונג פון מאַדיאַרישער קאַוואַלעריע, און זיי האָבן באַלד אַריינ-געפירט די פערד אין גרויסן בית-המדרש און אין פאָרהויז פון דער גרויסער שיהל. זיי האָבן אָנגעהויבן רייסן געהילץ פון די פּלויטן און נעמען עס צום הייצן, דערנאָך האָבן זיי אָנגעהויבן פאַנאַנדערנעמען נישט-באַוואוינטע יידישע הייזער און רייסן דאָס געהילץ פון די אַלמימרס (באַלעמערס). דער אוקראַאינישער גלח האָט געפּרואווט אינטערווענירן ביי דער קאָמאַנדע כדי אָפּצושטעלן די אַלע מעשים, אָבער זיין אינ-טערווענציע האָט גאָרנישט געהאָלפן.

אַ קורצע צייט שפּעטער איז געקומען אַ באַפעל, אַז די יידן זאָל אין משך פון דריי טעג אָפּגעבן זייערע ראַדיאָ-אַפּאַראַטן אין דער קאָמענדאַנטור. אָבער די יידן האָבן צום גרעסטן טייל אַוועקגעגעבן די אַפּאַראַטן צו באַקאַנטע גויים. באַלד דאַרויף האָבן די מאַדיאַרן אָנגעהויבן נעמען יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן, ווי באַדינען זיי און רייניקן. אין יענער צייט זענען בכלל נישט געווען נאָך קיין דייטשן אין שטאָט.

פרייטיק-צו-נאַכטס, ט׳ באב תש״א — דעם 1-טן אויגוסט 1941, האָט מען געבראַכט אויף לאַסט-אויטאָס ביי 2000 יידן פון אונגאַרן, פון דער געגנט פון די קאַרפּאַטן. דאָס זענען געווען דורכאויס רעליגיעזע יידן, צווישן זיי אַ סך רבנים. זיי האָבן מיטגעפירט זייער גאַנץ פאַרמעגן, זייערע קליידער און בעטגעוואַנט. אין שטאָט האָט זיך באַלד געבילדעט אַ קאָמיטעט פון צוועלף מענטשן מיט יעקב פעל בראש, כדי זיך צו פאַרנעמען מיט די אויסגעוויזענע יידן און דערלייכטערן זייער לאַגע. אַדאַנק דער אינטערווענציע פון די אונגאַרישע יידן האָט מען אַרויסגענומען די פערד פון בית-המדרש און פון דער שיהל און דאָרט אַריינגעזעצט די אונגאַרישע יידן. אין די ווייטערע פיר טעג זענען אָן אַן אויפהער געקומען אויסגעוויזענע יידן קיין טלוסטע, ביז עס האָבן זיך געזאַמלט אַן ערך 6000 מענטשן. דערנאָך האָט די קאָמענדאַנטור מער נישט אַריינגעלאָזט קיין טלוסטע, און האָט די ווייטערע טראַנספּאָרטן, וואָס זענען געקומען מיט אויטאָס אָדער צופוס, געשיקט קיין באָרשטשאָוו אָדער קיין סקאַלע. אין יאַזלאָוויץ האָבן די אוקראַאינער אַריינגעטריבן אַ גרופּע אונגאַרישע יידן אין קלויסטער אַריין, האָבן אַ סך פון זיי אויסגעשאָסן און אַריינגעוואָרפן אין דער סטריפּע, און אויך אַריינגעוואָרפן אין וואַסער לעבעדיקע יידן. אין איסטיטשקי (אוסטשעטשקאָ) און אין זאַלישטשיק האָבן די יידן דערנאָך אַרויסגעשלעפּט די טויטע פונעם וואַסער (על פּי רוב זענען זיי געווען צונויפ-געבונדן מיט שטאַכל-דראָט, 2—3 מענטשן צוזאַמען) או האָבן זיי געבראַכט צו קבר ישראל.

אין טלוסטע איז אין יענער צייט געווען פאַרהעלטניס-מעסיק רואיק. דאָס גאַנצע שטעטל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַרק; די אונגאַרישע יידן האָבן, ווי געזאָגט, מיט-געבראַכט אַ סך זאַכן און האָבן זיי אויספאַרקויפט, אויס נויט און אויך צוליב דעם וואָס זיי האָבן נישט געוואוסט וואוהין מען וועט זיי ווייטער טרייבן. די קונים זענען געווען בעיקר די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער.

דער הילפס-קאָמיטעט האָט אינטענזיוו געאַרבעט, ממש מיט מסירות-נפש. ער איז געווען פאַנאַנדערגעטיילט אין קאָמיסיעס: אַ פינאַנס-קאָמיסיע, אַ וואוינונגס-קאָמיסיע, און אַ באַשפּייזונגס-קאָמיסיע. אין דער לעצטער צייט האָב איך געאַרבעט מיט ישראל יוריסט ע״ה. מיר האָבן צוגעצויגן צו

דער שווערער און פאַראַנטוואָרטלעכער אַרבעט נאָך דריי ייִדן: די צווײ זײַן פון ראובן אַלבין און מאַטעלע ווינט, אַ פּליט פון טאַרנאָוו. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען איז צוזאַמעננעמען מעל פון די בעלי־בתים, צו צוויי ביז דריי ק״ג; דער בעקער מאַרים פינק האָט פון דעם מעל געבאַקן ברויט, אָן געלט, און מיר האָבן דאָס ברויט פאַרטיילט צווישן די פּליטים, צו 500 גרם אַ טאָג. פּרייטיק האָט מען אויך געבאַקן חלות און יעדן פּליט געגעבן אַ חלה.

דאָס האָט געדויערט קעגן דריי וואָכן. דערנאָך האָט די אָרטיקע קאָמאַנדאַנטור אָנגעהויבן צווינגען די פּליטים צו גיין ווייטער קיין רוסלאַנד. געפירט האָט מען זיי אויף לאַסט-אויטאָס און אויך צופוס. האָבן זיי גענומען זייערע פּעקלעך און זענען אַוועק קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. אַהין האָט מען אויך פאַרטריבן די פּליטים פון בוטשאַטש און פון די אַנדערע שטעט, בערך 22,000 ייִדן. דאָרט האָט מען זיי אַרויסגעפירט הינטער דער שטאָט און אַלע אויסגעשאָסן.

באַלד האָט מען זיך פון דעם דערוואוסט, און די איבערגעבליבענע פּליטים האָבן אָנגעהויבן זיך אויסבאַהאַלטן אָדער אויסקויפן זיך מיט געלט. די אוקראַאינער איז דאָס נישט געפעלן. זיי האָבן געוואָלט פון די ייִדן פּטור ווערן, און האָבן אָנגעהויבן זיך באַקלאָגן, אַז די פּליטים ברענגען מיט זיך קראַנקהייטן, הונגער און נויט, און מען דאַרף זיי אַלע אַוועקשיקן. די אָרטיקע ייִדן האָבן, פאַרקערט, אַלץ געטון זיי זאָלן קענען בלייבן, ווייל מען האָט געוואוסט אַז דאָס איז דער אמתער „פּקוח-נפש", און עס האָט זיך זיי איינגעגעבן צו פּועלן מען זאָל די פּליטים נישט אַוועקשיקן. אין דעם האָט זער פיל מיטגעהאָלפן דער גלח נאָוואָלסקי; ער האָט באַרואיקט די אוקראַאינער און ער האָט אויך פון זײַן אייגן פאַרמעגן געשטיצט די פּליטים מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. אַזוי זענען פאַרבליבן אין טלוסטע בערך 2,000 פּליטים. דער הילפס-קאָמיטעט האָט זיי רעגיסטרירט און זיי אַריינגעזעצט אין די פאַרלאָזענע ייִדישע הייזער, אָדער איינקוואַטירט ביי די אָרטיקע ייִדן.

נאָכן אַרויסטרייבן די 4,000 פּליטים קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק זענען פריי געוואָרן די שיהל און דער בית-המדרש. אָבער דאָס אונגאַרישע מיליטער האָט זיי נישט צוריקגעגעבן די ייִדן; זיי האָבן פון זיי אַרויסגענומען די טירן און די פענצטער און דאָס גאַנצע געהילץ צום הייצן. אַזוי האָט דאָס מיליטער אָנגעהויבן חרב צו מאַכן די שיהלן, און די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט שפּעטער די אַרבעט ממשיך געווען.

ימים־נוראים אונטער דייטשער הערשאַפט

ערב ראש־השנה זענען געקומען קיין טלוסטע פיר געסטאַפּאָ-לייט פון טשאָרטקאָוו. אויף די ייִדן איז געפאַלן אַן אימה, ווייל מיר האָבן שוין באַקומען אַביסל ידיעות וואָס דאָס מיינט. אַלע ייִדן האָבן זיך באַהאַלטן, און איך בתוכם.

די געסטאַפּאָווצעס האָבן געשטעלט אַ פאָדערונג, מען זאָל פאַר זיי אויסוויילן די בעסטע מעבל אין שטאָט און אַוועקשיקן קיין טשאָרטקאָוו, כדי איינצואָרדענען 15 צימערן פאַר דער געסטאַפּאָ. זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט מיטן ייִדישן אַדוואָקאַט קראַסוצקי איבער די ייִדישע הייזער, האָבן אויסגעקליבן דאָס בעסערע מעבל און פאַרשריבן. ביי ד״ר בערנאַרד מעלצער האָבן זיי רעקווירירט דאָס גאַנצע מעבל. די רעקווירירונגען האָבן זיך געצויגן אויך צומאָרגנס, דעם ערשטן טאָג ראש-השנה.

די ייִדן זענען געווען שטאַרק צעשראָקן. מען האָט געדאַוונט בציבור, אָבער נישט אין די שיהלן, נאָר אין פּריוואַטע הייזער. מען האָט נישט מאריך געווען, און דערנאָך זיך געסטאַרעט נישט צו גיין אין גאַס.

אין די „עשרת ימי תשובה" האָט דער אָרטיקער מאַגיסטראַט אָנגעהויבן נעמען ייִדן צו פאַרשידענע אַרבעטן. דער הילפס־קאָמיטעט פאַר די פּליטים האָט זיך אויך פאַר־נומען מיטן צושטעלן די נויטיקע אַרבעטער. יעדער אַרבעטער האָט באַקומען איין ק״ג ברויט אַ טאָג. האָבן זיך איבערדעם געפונען גענוג מענטשן, וואָס זענען פרייוויליק געגאַנגען צו דער אַרבעט.

יום־כיפור זענען אָנגעפאָרן פון טשאָרטקאָוו געסטאַפּאָ־לייט אויף מאַשינעס, האָבן געשלעפּט ייִדן פונעם דאַוונען, געשלאָגן זיי און געצוואונגען זיי אַרויסצושלעפּן די פאַרשרייבענע מעבל, אויפלאָדן זיי אויף די מאַשינעס און פאָרן קיין טשאָרטקאָוו. זיי האָבן נישט באַוויזן אַלץ צו פאַרנעמען, האָט דער קאָמיטעט די איבעריקע מעבל אָפּגעשיקט מוצאי יום-כיפור אויף פורן קיין טשאָרטקאָוו.

עס שאַפט זיך אַ „יודנראַט"

עטלעכע טעג נאָך יום־כפור זענען ווידער געקומען עטלעכע געסטאַפּאָ-לייט פון טשאָרטקאָוו. זיי האָבן זיך געווענדעט צום פאָרזיצער פונעם פּליטים־קאָמיטעט, יעקב פּעל, נאָמינירט אים אַלס „יודנעלטסטן" און געהייסן אים צונויפשטעלן אַ יודנראַט, וואָס וועט האָבן די אויפגאַבע צוצושטעלן אַרבעטער, אויספילן אַלע פאָדערונגען פון די דייטשן, און בכלל זײַן פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע ייִדן פון דער שטאָט. זיי האָבן אויך באַפוילן, אַז אַ פאַרשטייער פון יודנראַט זאָל קומען אין טשאָרטקאָווער געסטאַפּאָ נאָך אינסטרוקציעס. געפאָרן קיין טשאָרטקאָוו איז ד״ר קראַסוצקי מיט נאָך צוויי פאַרשטייער.

די געסטאַפּאָ-לייט האָבן מיט די ייִדישע פאַרשטייער גערעדט דורך אַ פאַרמאַכטן פענצטערל. זיי האָבן דערקלערט, אַז עס מוז געשאַפן ווערן אַ יודנראַט צום אויספירן פון אַלע באַפעלן פון דער געסטאַפּאָ, פון דער אָרטיקער קאָמענדאַנטור און פון מאַגיסטראַט. אַלע אַרבעטן וועלן מוזן די ייִדן אויספירן. זיי האָבן געהייסן שאַפן אַ קיך פאַר די אַרבעטער מיטן נאָמען „די קיך פאַר אַרבעטנדיקע יודן", און האָבן צוגעזאָגט צו געבן פּראָדוקטן פאַר דער קיך. דערביי האָבן זיי געמאָלדן, אַז נאָר די וואָס וועלן אַרבעטן, וועלן באַקומען צו עסן. פאַר עובר זײַן אויף וועלכער עס איז פאַראָרדנונג, האָבן זיי געמאָלדן, וועט מען דערשאָסן ווערן. די פאַרשטייער האָבן זיך אומגעקערט קיין טלוסטע שטאַרק צעטומלט.

צומאָרגנס איז געקומען אַ דייטש פון טשאָרטקאָווער

געסטאַפּאָ און האָט געהייסן צונויפנעמען פון די יידן גאָלד, זילבער, צירונג, בעסערע שטאָפן און אַנדערע ווערטזאַכן. חול־המועד סוכות האָבן זיך די פאַרשטייער פון פליטים קאָמיטעט געלאָזן גיין איבער דער שטאָט אויספירן דעם באַפעל. הושענה-רבה האָט מען אָנגעהויבן ברענגען דאָס גאָלד און דאָס צירונג צום קאָמיטעט. דריי פאַרשטייער פונעם קאָמיטעט, דירעקטאָר פעל, יוריס און איך, צוזאַמען מיט אַ יוועליר, האָבן די ווערטזאַכן צוגענומען, און געגעבן יעדן אַ גענויע קבלה. אינמיטן פון דער טעטיקייט איז אַריינגעקומען אַ דייטש פון דערווירטשאַפטס־פאַרוואַלטונג, מיטן נאָמען צוכער, האָט צוגענומען עטלעכע זילבערנע זאַכן און עטלעכע גאָלדשטיקלעך, און איז אַוועק אָן אַ קוויטירונג. מיר האָבן זיך אַלע דערשראָקן און נישט געוואוסט וואָס צו טון. דערווייל איז אָנגעפאָרן פלעשער, אַ ייד פון סטאַניסלאַוואָוו, וואָס איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן דער געסטאַפּאָ און די יידן אין גאַנצן טשאַרטקאָווער קרייז. מיר האָבן אים געבעטן, ער זאָל אונדז באַפרייען פון אונדזער אַמט, האָט ער באַפרייט בלויז מיך און ישראל יוריסט. דעם דירעקטאָר פעל האָט ער נישט געוואָלט באַפרייען, צוליב דער גרויסער השפעה וואָס ער האָט געהאַט אין שטעטל. פלעשער צוזאַמען מיט אייניקע יידן פון פליטים-קאָמיטעט האָבן אָפּגעהאַלטן אַ געהיימע זיצונג, אויף וועלכער עס איז באַשטימט געוואָרן אַ יודנראַט מיט יעקב פעל אַלס יודנעלטסטן. און דער יודנראַט איז צוגעטראָטן צו דער אַרבעט.

באַלד נאָך די ימים-טובים האָט די אונגאַרישע קאָמאַנדע פאַרלאָזט די שטאָט און עס איז געקומען אַ דייטשע פאַרוואַלטונג. די באַצירקס-פאַרוואַלטונג איז געווען אין זאַלעשטשיקי און די קרייז-פאַרוואַלטונג מיט דער געסטאַפּאָ אין טשאַרטקאָוו. בראש פון מאַגיסטראַט איז געשטאַנען אַן אוקראַאינער. עס האָט זיך געשאַפן אַן אוקראַאינישע פּאָליציי מיט אַ דייטשן אָבערמאַן אין דער שפּיץ. דאָס לעבן פון די יידן האָט זיך שטאַרק פאַרערגערט. דער יודנראַט האָט אַלעמאָל באַקומען ניי פאַראָרדנונגען פאַר יידן, וועלכע האָבן געמוזט פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן.

ביים יודנראַט איז געשאַפן געוואָרן אַ פּאָליציי פון 15—20 מאַן, און זיי זענען געווען דער שרעק פון דער שטאָט. דער יודנראַט האָט אויך געמאַכט אַ מין „תפיסה", און פלעגט די „ווידערשפעניקע" אַריינזעצן אין תפיסה. די יידישע פּאָליציי איז צום גרעסטן טייל באַשטאַנען פון טלוסטער יונגעלייט, אָבער עס זענען אויך געווען עטלעכע פון זאַלעשטשיקי און פון דער אומגעגנט. דער יודנראַט און די פּאָליציי האָבן זיך געפונען אין בנין פון „זוויאַנזעק קרעדיטאָווי".

די קיך

„די קיך פאַר אַרבעטנדיקע יידן" איז געווען אַ המשך פון דער קיך פאַר פליכטלינגע, וואָס איז געווען אין שטאָט. פון די דייטשן האָבן מיר באַקומען די פּראָדוקטן בלויז פאַר די אַרבעטער, לערך 150 מאַן; די קיך האָט אָבער געדאַרפט באַדינען אויך פליטים און סתם אָרעמעלייט, צוזאַמען ביי אַ טויזנט מאַן. מיר האָבן דאַריבער אַרויפגעלייגט אַ שטייער אויף די מער פאַרמעגלעכע יידן, פון איין זלאָטי ביז פינף זלאָטי אַ וואָך, און מיר האָבן יעדע וואָך געזאַמעלט דעם שטייער. מיר האָבן צוגעצויגן צו דער אַרבעט יאָסל שעכטער און דוד בראַנשטיין, און אויסערדעם האָבן געאַרבעט עטלעכע פרויען. די קיך איז געווען אַ כשרע און איז בכלל געווען זער גוט אָרגאַניזירט. די קיך איז געווען טעטיק דעם גאַנצן ווינטער 1941—1942, דערנאָך האָט מען אָפּגעשטעלט די אַרבעט אויף די אַכט טעג פון פסח, און נאָך פסח האָט מען זי ווידער באַנייט. אויף פסח האָט מען די קינדער, וואָס פלעגן עסן אין קיך, צעטיילט צווישן די בעלי-בתים פון שטאָט, און פאַר די דערוואַקסענע האָט מען פאַרזאָרגט קאַרטאָפל און פאַרטיילט געלט אויף פסח.

אַ חוץ דעם שטייער וואָס מיר האָבן אַרויפגעלייגט אויף די פאַרמעגלעכע בעלי-בתים, האָבן מיר אויך באַקומען אַ סובסידיע פונעם יודנראַט, אָבער עס איז גאָרנישט לייכט געווען אַרויסצובאַקומען די סובסידיע. דער אָנפירער פון דער סאָציאַלער פאַרזאָרגונג ביים יודנראַט איז געווען יהושע שעכנער, און מיר האָבן מיט אים אַלעמאָל געהאַט לאַנגע ויכוחים ביז ער האָט, ווילנדיק אָדער נישט ווילנדיק, נאָכגעגעבן אונדזערע פאָדערונגען.

אונטער דייטשער הערשאַפט

באַלד ווי די דייטשן זענען אַריינגעקומען האָבן זיי פאַרנומען די אַרומיקע לאַנדווירטשאַפטלעכע הויפן און האָבן זיי פאַראייניקט אין אַ „ליגענשאַפט". בראש פון דער „ליגענשאַפט" פון די באַצירקן זאַלעשטשיקי און באָרשטשאָוו איז געשטאַנען דער אָבערלייטער צוכער, אַ געסטאַפּאָוויעץ.

אין סעפּטעמבער 1941 האָט זיך צוכער באַזעצט אין טלוסטע און האָט אָנגעהויבן איבערצונעמען די פעלדער. די יידן אין די דערפער האָבן פון אים זייער שטאַרק געליטן, ער פלעגט זיי שלאָגן און פייניקן און באַרויבן זייערע הייזער. ער האָט באַשעפטיקט אין די הויפן אַ גרויסע צאָל יידישע אַרבעטער און פאַרשידענע בעלי-מלאכות פון טלוסטע. די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין הויפן ווייט פון דער שטאָט האָבן געמוזט זיך דאָרט באַזעצן. אויך זיינע אַרבעטער פלעגט צוכער שטענדיק שלאָגן. בעיקר איז ער געווען געפערלעך, ווען ער איז געווען שיכור, און דאָס איז געווען ביי אים זייער אַן אָפטע דערשיינונג.

אין נאָוועמבער 1941 איז געקומען נאָך אַ דייטש צו דער פאַרוואַלטונג פון דער „ליגענשאַפט", אַ ס.ס.־מאַן פון ריגאַ מיטן נאָמען שטאָל. שפּעטער האָבן זיי צווישן זיך צעטיילט די באַצירקן פון דער „ליגענשאַפט": שטאָל איז געבליבן אין טלוסטע, און צוכער איז געווען דער אָבערלייטער פון דער זאַלעשטשיקער „ליגענשאַפט". שטאָל האָט זיך גוט באַצויגן צו די יידישע אַרבעטער. ביים צעטיילן די „ליגענשאַפט" האָבן זיי צווישן זיך צעטיילט אויך די יידישע אַרבעטער און האָבן זיי גענומען מיט זיך. אין טלוסטע האָבן זיי איבערגעלאָזן בלויז צוויי פון די אַרבעטער: הלל קעניגסבערג און זיין פלימעניק מאַרצעלי קעניגסבערג.

בערך אין דערזעלבער צייט, ענדע 1941, איז געקומען אַ באַפעל פון טשאַרטקאָווער קרייז-געסטאַפּאָ, אַז אַלע יידן, אויך קינדער איבער צען יאָר אַלט, דאַרפן טראָגן אויף דעם לינקן אַרבל פון זייערע בגדים אַ ווייסן אַרמבאַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד. די פאַראָרדנונגען פלעגן אַלע קומען דורך דעם טשאַרטקאָווער קרייז-יודנראַט.

אין סוף יאַנואַר 1942 האָט מען אין טלוסטע אָנגעהויבן רעדן, אַז אַלע הויפן דאַרפן אַריבערגיין צו דער „ווערמאַכט". אין פעברואַר 1942 האָט די ווערמאַכט ווירקלעך איבערגענומען 23 הויפן אויפן וועג צווישן טשאַרטקאָוו און טלוסטע. זיי האָבן איצט געהערט צו דער אַרבעטס־געמיינשאַפט „ג. ג. קאָוטשוק", וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט זייען געוויקסן פון וועלכע מען האָט אויסגעאַרבעט גומי. די זאַמען האָבן זיי געבראַכט פון רוסלאַנד. די גענעראַל-דירעקציע פון דער געמיינשאַפט איז געזעסן אין יאַגעלניצאַ. די 23 הויפן זענען פאַרוואַלטעט געוואָרן פון אַ הויפּטמאַן, אַגראָנאָם ד"ר האַנף פון בערלין. מיט אים איז געקומען אַ זאָנדערפירער, אַגראָנאָם לאַוטערבאַך. ד"ר האַנף האָט געפאָדערט צו דער אַרבעט אין זיינע הויפן 6000 יידישע אַרבעטער, און ער האָט צוגעזאָגט דעם יודנראַט, אַז די יידן וואָס וועלן ביי אים אַרבעטן וועט גוט זיין. די טלוסטער יידן האָבן אָבער געהערט צו דער טשאַרטקאָווער געסטאַפּאָ, וועלכע האָט זיי נישט געוואָלט לאָזן אַרבעטן אין די הויפן. האַנף האָט זיך וועגן דעם שטאַרק משתדל געווען. דער ענין איז אַוועק צו דער העכערער דייטשער מאַכט, און די טלוסטער יידן האָבן זיך געלאָזט פיל קאָסטן און געשיקט שתדלנים קיין לעמבערג, כדי צו באַקומען די ערלויבעניש צו אַרבעטן אין די הויפן. האַנף פלעגט באַקומען דורך דעם יודנראַט 300—400 יידישע אַרבעטער יעדן טאָג, אָבער ער האָט געוואָלט אַז די טלוסטער יידן זאָלן אַלע אַריבער אין זיין רשות. ער פלעגט זיינע אַרבעטער געבן אַ גוטע פאַרפלעגונג. ביי דער אַרבעט אויפן פעלד האָט מען די יידן נישט געדריקט, נישט געפייניקט, מען האָט זיי אַפילו געלאָזט אַרומגיין אָן אַרמבענדער.

די אַרבעטס-געמיינשאַפט האָט געבראַכט יידישע אַרבעטער פון טאַרנאָפּאָלער קרייז, צווישן זיי ביי אַ 100 פרויען. מען האָט פאַר זיי אויפגעשטעלט באַראַקן און קאָזיע-גורע, און אַזוי האָט זיך דאָרט געשאַפן אַן אַרבעטס-לאַגער. די אַרבעטער זענען געווען צייטווייליקע און נאָך דעם סעזאָן האָבן זיי געדאַרפט באַפרייט ווערן. בכלל האָבן זיך די פּלאַנטאַציעס פון קאָוטשוק־געוויקסן שוואַך אַנטוויקלט, און די ליי טונג האָט ביסלעכווייז די יידן באַפרייט.

דעם 12-טן אויגוסט 1942 האָט ד"ר האַנף טעלעפאָנירט צום אַרבעטס-אַמט אין טשאַרטקאָוו, אַז ער באַפרייט די אַרבעטער פון לאַגער אין קאָזיעגורע, וואו עס זענען נאָך דעמאָלט געווען 70 פרויען פון טאַרנאָפּאָלער קרייז, און ער פאָדערט פאַר זיי באַן-בילעטן צו פאָרן אַהיים (אַ 30 פרויען האָט מען פריער אָפּגעלאָזן, און זיי זענען זיך צעפאָרן). דער אַרבעטס-אַמט אין טשאַרטקאָוו האָט אים געמאָלדן, אַז ער גיט זיי איבער אין רשות פון דער געסטאַפּאָ...

דעם 15-טן אויגוסט 1942 אינדערפרי זענען געקומען קיין טלוסטע געסטאַפּאָווצעס פון טשאַרטקאָוו און געפאָדערט ביים יודנראַט 10% פון דער יידישער באַפעלקערונג, נישט קיין אַרבעטספעאיקע עלעמענטן, כדי „זיי אַרויסצופירן". זיי האָבן געמאָלדן, אַז אויב דער יודנראַט וועט זיי נישט געבן קיין מענטשן — וועלן זיי זיך אַליין נעמען.

דער יודנראַט האָט אָפּגעהאַלטן זיצונגען און האָט לאַנג נישט געקענט אָננעמען קיין באַשלוס. צום סוף האָט מען באַשלאָסן, אַז מען מוז נאָכקומען די פאָדערונג, און מען האָט אַרויסגעגעבן אַלטע מענער, אַלטע פרויען, שוואַכע און קראַנקע קינדער — צוזאַמען 170 נפשות. עס האָט אָבער נאָך אויסגעפעלט ביז די פולע 10%, האָבן די דייטשן צוגענומען די 70 מיידלעך פון קאָזיעגורע. די מיידלעך האָט די „זאָנדערדינסט" מיט דער אוקראַאינישער פּאָליציי געבראַכט קיין טלוסטע. זיי האָבן אויפן וועג געזונגען די „התקוה"... אין טלוסטע האָט מען די 240 יידן אויפגעלאָדן אין וואַגאָנען און אַוועקגעפירט קיין בעלזעץ. אויפן וועג זענען פון צוג אַרויסגעשפּרונגען דריי מיידלעך און זענען צומאָרגנס געקומען קיין טלוסטע.

מיט די פּלאַנטאַציעס פון „קאָקסאָגיז" אויף אויסצואַרבעטן גומי האָט זיך די דייטשן נישט איינגעגעבן. דאַריבער האָבן זיי שטאַרק פאַרקלענערט דעם שטח פון קאָקסאָגיז און האָבן פאַרווענדעט 80% פון די פעלדער אויף פאַרשידענע תבואות. אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם האָט זיך אויך געענדערט די ליי טונג פון דער אַרבעטס-געמיינשאַפט, און קיין טלוסטע איז געקומען אַ נייער אָבערלייטער, אַ דייטש פון דאַרלין (מעקלענבורג) מיטן נאָמען פּאַטי, וועמען די פאַרבליבענע יידן פון טלוסטע האָבן צו פאַרדאַנקן זייער לעבן. פּאַטי איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכער יידנפריינד. ער האָט פיל מאָל געשטעלט זיין לעבן אין געפאַר, האָט זיך באַמיט צו דערגיין אין געסטאַפּאָ וואָס מען פּלאַנט וועגן די טלוסטער יידן, און האָט זיי אָנגעזאָגט ווען עס וועלן פאָרקומען אַקציעס.

אין אָקטאָבער 1941 האָט דער טשאַרטקאָווער קרייז-יודנראַט געפאָדערט ביים טלוסטער יודנראַט, אַז ער זאָל אַרויסשיקן אַ גרופּע געזונטע יידן קיין טשאַרטקאָוו, פון וואַנען זיי וועלן געשיקט ווערן אויף אַרבעט אין די לאַגערן פון קאַמיאָנקאַ און גלעמבאָצעק. האָט מען אַהין געשיקט ביי אַ 30 יידן, דער רוב פון זיי פּליטים. צוגעזאָגט האָט מען אַז זיי וועלן דאָרט באַקומען גוט צו עסן, און דער קרייז-יודנראַט האָט צוגעזאָגט, אַז נאָך דריי וואָכן וועט מען די גרופּע טוישן און שיקן אַן אַנדערע גרופּע. אָבער באַלד האָבן אָנגעהויבן צו קומען זייער שלעכטע גרוסן פון די לאַגערן. די אַרבעט איז געווען זייער שווער; זי איז באַשטאַנען אין פאַרריכטן די וועגן און דורכפירן נייע וועגן (אָטאָסטראַדעס און באַן-ליניעס). דערביי האָבן די אויפזעער מערדערלעך געשלאָגן, און עסן האָט מען אויך נישט געגעבן.

נאָך אַזעלכע גרוסן, האָט קיינער נישט געוואָלט גיין אין די לאַגערן פאַרבייטן די 30 יידן וואָס זענען אַהין פאַרשיקט געוואָרן. ווען דער יודנראַט האָט אויפגעפאָדערט מען זאָל זיך מעלדן צו דער אַרבעט, האָט זיך קיינער נישט געמאָלדן, און מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן.

די אַקציעס אין טלוסטע און אין די אַרומיקע שטעט

אָנהויב דעצעמבער 1941, אין אַ דאָנערשטיק, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין דעמזעלבן טאָג האָט מען אין האָראָ-דענקע צונויפגעטריבן כמעט אַלע יידן, ביי 2,500 מענטשן, אין דער גרויסער שיהל און זיי דאָרט פאַרשפּאַרט. דעמזעלבן דאָנערשטיק האָט מען זיך פאַרנאַכט דערוואוסט דורכן טעלע-פאָן, אַז אין זאַלעשטשיקי האָבן די דייטשן געמאָלדן דעם יודנראַט, אַז אַלע דאָרטיקע יידן דאַרפן זיך צונויפזאַמלען פרייטיק אינדערפרי אין פאַרשידענע זאַמל־פונקטן: די האַנטווערקער אין דער פּאָליציי, און אַלע אַנדערע דאַרפן קומען אין דער מיליטערישער קאַזאַרמע אויסער דער שטאָט, מיט בעזעמער, לאָפּאַטעס און עמערס, כדי צו מאַכן אָרדנונג אין די קאַזאַרמעס. פרייטיק האָט מען זיך דערוואוסט דורכן טעלעפאָן, אַז די יידישע האַנטווערקער האָט מען פאַרשפּאַרט אין דער פּאָליציי, און די 600—700 יידן וואָס זענען אַוועק אין קאַזאַרמע צווישן זיי כמעט די גאַנצע יידישע אינטע־ליגענץ, האָבן זיך פון דאָרט נישט אומגעקערט. שפּעטער האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די האַנטווערקער זענען באַפרייט געוואָרן, אָבער די מענטשן פון דער קאַזאַרמע זענען פאַר-שוואונדן געוואָרן און קיינער ווייסט נישט וואָס מיט זיי האָט פּאַסירט. וועגן די האָראָדענקער יידן האָבן מיר באַקומען די ידיעה, אַז פרייטיק האָט מען אַרויסגענומען פון דער שיהל אַלע יידן און געטריבן זיי ביז צום דניעסטער, קעגנאיבער דעם שטעטל אוסטשעטשקאָ (איסטיטשקי). דאָרט זענען שוין געווען צוגעגרייט מאַסנגריבער און דאָרט האָט מען זיי אַלע אויס-געשאָסן. פויערים פון יענער געגנט האָבן נאָכדערציילט, אַז די דייטשן האָבן געצוואונגען די האָראָדענקער יידן אויסצוטון זייערע בגדים פאַרן דערשיסן, און דאָס געוויין און די גע-שרייען פון די אומגליקלעכע האָט זיך געטראָגן עטלעכע קילאָמעטער ווייט, ביז קיין איסטיטשקע.

געצוי האָט עס מיר דערציילט דעם האָראָדענקער שוחטס טאָכטער, וועלכע האָט זיך פון דאָרט געראַטעוועט: נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויסגעטון און אַוועקגעלייגט די בגדים, האָבן זיך די יידן געמוזט שטעלן אויף אַ ברעט, וואָס איז געלעגן איבערן גרוב. אין דער לאַגע האָבן די מערדער אויף זיי געשאָסן, אַזוי אַז זיי זענען געפאַלן גלייך אין גרוב אַריין, טויט אָדער מייסטנס שווער פאַרוואונדערט. זי איז אויך געשטאַנען אויפן ברעט מיט איר קינד אויף די הענט, און ווען אַ קויל האָט געטראָפן איר קינד איז זי אַריינגעפאַלן מיט אים אין גרוב. דאָס קינד איז געווען טויט, און זי אַפילו נישט פאַרוואונדערט. זי איז געבליבן ליגן אין גרוב ביז שפּעט ביינאַכט, דערנאָך איז זי אַ נאַקעטע אַרויס פון גרוב, און אַוועק אין דאָרף סיעמאַקאָווצע און האָט דאָרט באַקומען ביי אַ פויער אַ קליידל און אַ טוך זיך צוצודעקן. אַזוי איז זי געקומען קיין טלוסטע.

דעמזעלבן פרייטיק אינדערפרי זענען קיין טלוסטע אָנ-געקומען עטלעכע געסטאַפּאָלייט פון טשאָרטקאָוו, האָבן גע-נומען די יידישע פּאָליציי און זענען אַרויס אין די גאַסן און אין די הייזער כאַפּן יידן, כלומרשט איבערצובייטן די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין קאַמיאַנקע און אין גלעמבאָצעק.

איך בין דעמאָלט צופעליק געשטאַנען מיטן טלוסטער שוחט ר' שלום לאַם קעגנאיבער דעם יודנראַט. פּלוצים זענען אָנגעקומען צוויי דייטשן און צוויי יידישע פּאָליציאַנטן. איינער פון זיי, זושע שפּאָרן, האָט צו אונדז געגומען שרייען: „האַלט!". אויך דער דייטש האָט גענומען שרייען מיר זאָלן בלייבן שטיין. צווישן זיי און אונדז איז געווען אַ וואַסערל מיט אַ בריקל אין דער זייט. די דייטשן מיט די פּאָליציאַנטן האָבן זיך געלאָזט צום בריקל, און איך בין דערווייל אַנטלאָפן; איך בין פאַרלאָפן צו בערל אַהרינגער און זיי האָבן מיך דאָרט באַהאַלטן. דעם שוחט האָבן זיי צוגענומען. זיי האָבן דעמאָלט געכאַפּט 70—80 יידן און אַוועקגעטריבן זיי צופוס צום קרייז-יודנראַט אין טשאָרטקאָוו. אייניקע האָט זיך איינגעגעבן זיך אויסצוקויפן פאַר געלט, די איבעריקע האָט מען אַוועקגעשיקט צו דער אַרבעט אין די לאַגערן, וואו זיי האָבן שווער גע-אַרבעט און געפּייניקט געוואָרן צוזאַמען מיט איבער טויזנט יידן פון פאַרשידענע שטעט. די יידן וואָס האָבן דאָרט פון פריער געאַרבעט האָט מען נישט אָפּגעלאָזן. די קרובים פון די פאַרשיקטע און דער יודנראַט פלעגן זיי איינמאָל אין צוויי וואָכן צושיקן פּעקלעך מיט שפּייז און קליידונג, כדי צו דערלייכטערן זייער לאַגע.

דעם 20־טן דעצעמבער 1941 האָט מען ווידער געכאַפּט יידן צום שיקן אין די לאַגערן. מען האָט דעמאָלט אַוועקגע-שיקט ביי אַ 120 יידן, צווישן זיי דריי מיטגלידער פון יודנ-ראַט: ד"ר קראַסוצקי, משה פעפער און ישראל קראַמפּף. נאָך אַ קורצער צייט איז געלונגען אייניקע זיך צו באַפרייען פון די לאַגערן, פאַר גרויס געלט און דורך דער פאַרמיטלונג פונעם יודנראַט אין סקאַלאַט. אונטער אַנדערע האָט זיך דעמאָלט באַפרייט די פאַמיליע מיימאַן. שפּעטער זענען נאָך פאַרגעקומען קלענערע „לאָפּאַנקעס", וואָס זענען דורכגע-פירט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ, מיט דער הילף פון דער אוקראַאינישער און יידישער פּאָליציי. די געכאַפּטע יידן האָט מען אַוועקגעשיקט קיין טשאָרטקאָוו, אין קרייז־יודנראַט, און דער דייטשער אַרבעטס-אַמט האָט זיי אַוועקגעשיקט אין די לאַגערן.

די אַקציע פון פוטערס

אין דעצעמבער 1941 איז געקומען אַ באַפעל, אַז אין משך פון 14 טעג דאַרפן אַלע יידן פון טלוסטע אָפּטראָגן זייערע פוטערס אין יודנראַט, וועלכער וועט זיי אָפּגעבן דער געסטאַפּאָ. פאַר נישט אויספאָלגן דעם באַפעל האָט געדראָט טויט-שטראָף. ווי דער שטייגער איז געווען אויך אין אַנדערע שטעט, האָט מען אויך אין טלוסטע גענומען עטלעכע יידן פאַר ערבים, אַז דער באַפעל וועט אויסגעפירט ווערן. אונטער אַנדערע האָט מען אַרעסטירט ר' אַהרן מיימאַן ע"ה און ר' גבריאל העסינג ע"ה. האָבן די יידן געבראַכט זייערע פוטערס אין יודנראַט. בלויז אַ טייל האָבן ריזיקירט און האָבן די פוטערס אַוועקגעגעבן צו באַקאַנטע גוים אָדער פאַרקויפט פאַר ביליג געלט. אייניקע האָבן זיי באַגראָבן אין דער ערד, און אייניקע האָבן גאָר פאַרברענט זייערע פוטערס.

בערל אַהרינגער האָט זיינע פּוטערס באַגראָבן, מיט נאָך אַנדערע ווערטזאַכן. מען האָט אים געמסרט. אוקראַאינישע און יידישע פּאָליציי האָט געזוכט און געפונען די גרוב מיט זאַכן. די דייטשן האָבן אים דערפאַר אַרעסטירט, אַוועקגעפירט אים קיין טשאָרטקאָוו, און אים האָט געדראָט טויט־שטראָף. דער טלוסטער יודנראַט האָט זיך געלאָזט קאָסטן אַ סך געלט, און עס איז געלונגען צו פאַרבייטן די טויט-שטראָף אויף צוואַנגסאַרבעט אין קאַמיאַנקאַ. האָט מען דעם זיבעציק-יאָריקן זקן געשיקט אַרבעטן אין לאַגער; עטלעכע חדשים שפּעטער האָט מען אים פאַר גרויס געלט באַפרייט פון לאַגער.

נאָכן דורכפירן די „פּוטער־אַקציע" האָט מען געדאַרפט באַפרייען די „ערבניקעס", און דאָס איז אויך נישט געווען קיין לייכטע זאַך. ערשט נאָכדעם ווי דער יודנראַט האָט ביי זייערע משפחות גענומען געלט צו דעם צוועק, האָט מען זיי באַפרייט. אין דעמזעלבן טאָג האָט מען אויך באַפרייט די ערבניקעס פון אַנדערע שטעט.

חוץ דער דערמאָנטער „אַקציע" פלעגן די געסטאַפּאָ-לייט אָפט קומען אין שטעטל און מאַכן „באַשטעלונגען" אויף זאַכן פאַר טויזנטער זלאָטעס, ווי לעדער-מאַנטלען, שטיוול, שטאָפן, גאָלד-זאַכן א.א. דער יודנראַט פלעגט באַשטייערן דאָס שטעטל, און די יידן זענען געוואָרן אָרעמער פון טאָג צו טאָג. די יידישע פּאָליציי איז געווען אויף די פיס, און פלעגט אויספּרעסן ביי די יידן ווי נאָר זיי האָבן געקענט, מיט זוכן, פייניקן און איינזעצן אין תפיסה. עס זענען געווען פאַלן, ווען די פּאָליציי האָט געפונען ביי יידן, באַזונדערס ביי פליכטלינגע, עטלעכע הונדערט דאָלאַר און צירונג, און זיי האָבן אַלעס צוגענומען. עס איז איבערדעם קיין וואונדער נישט, וואָס די יידן האָבן פאַר זיי מורא געהאַט, און געהאַט פאַר זיי גאָר ווייניק סימפּאַטיע.

מיט דער אַרבעט האָט אָנגעפירט דער יודנראַט. זיי פלעגן, לויט די פאָדערונגען פון די דייטשן, שיקן לויט דער ריי די יידן אויף אַרבעט. אַ טייל יידן האָבן זיך פון דער אַרבעט אויסגעקויפט פאַר אַן אָפּצאָל פון צוואַנציק זלאָטעס אַ טאָג.

אין פאַרלויף פון ווינטער 1941—1942 האָט רעזיגנירט דירעקטאָר יעקב פעל פון זיין אַמט ווי אַ „יודנעלטעסטער", און זיין שטעלע האָט איבערגענומען ד"ר אַווערמאַן פון מיקו־לינצע (מיקולינציז) ביי טאַרנאָפּאָל. ער איז געווען זייער אַן אָנשטענדיקער מענטש און האָט בלויז געטראַכט וויאַזוי צו שיצן דאָס שטעטל.

זומער 1942 אין טלוסטע

דער פרילינג און דער אָנהויב פון זומער 1942 זענען אַדורך אָן שום באַזונדערע געשעענישן. אין יוני איז געוואָרן שווער צו באַקומען לעבנסמיטעל, ווייל די דייטשן האָבן די תבואה אַרויסגעפירט, און עס איז געוואָרן אַ גרויס יקרות. מען האָט זיך געשפּייזט נישט נאָר מיט קאַרטאָפל, נאָר מיט קאַרטאָפל-שולעכץ. די קיך האָט געמוזט פאַרגרעסערן די צאָל מיטאָגן, זי האָט אָבער בשום אופן נישט געקענט באַפרידיקן די גרויסע צאָל הונגעריקע יידן. זי איז אַלעמאָל געווען באַלאַגערט מיט מענטשן, און די פּאָליציי האָט זיך אָפט געמוזט אַריינמישן. צוליב דער שווערער לאַגע האָט די קיך אָנגעהויבן פאַרטיילן טיי פאַר אַלע יידן יעדן טאָג פון פינף ביז אַכט אַזייגער פאַרנאַכט. די פאַרמעגלעכע האָבן געצאָלט 10 גראָשן פאַר אַ גלאָז טיי, אָבער דער רוב האָט באַקומען דעם טיי אומזיסט.

עס זענען געווען אין שטאָט אַ טייל יידן, ביי וועלכע די לאַגע איז נאָך נישט געווען אַזוי שלעכט, ווייל זיי האָבן נאָך געהאַט עפּעס וואָס צו פאַרקויפן די גויים און באַקומען דערפאַר לעבנסמיטל. איך בין אויך געווען צווישן די גליקלעכע, ווייל איך האָב נאָך געהאַט אַביסל אויסבאַהאַלטענע פאַרפום און אייניקע גאַלאַנטעריע-אַרטיקלען. אַנדערע פלעגן זיך מיט סכנת-נפשות אַרויסכאַפּן פון שטעטל און גיין אַרבעטן אויפן פעלד ביי די פּויערים פאַרן עסן.

פיל ערגער ווי ביי אונדז איז געווען די לאַגע אין קאָלאָמיי, אין סטאַניסלאַוואָוו און אין לעמבערג, וואו יידן זענען געשטאָרבן אין די גאַסן פאַר הונגער. איך און אַנדערע פלעגן שיקן צו באַקאַנטע יידן פון יענע שטעט פּאַקעטן מיט ווייץ. מען האָט געקענט שיקן מיט דער פּאָסט אַ פּאַקעט פון איין קילאָ פאַר אַ מאָל. דאָרט האָט מען דעם ווייץ געמאָלן מיט קאַווע-מילעכלעך און געבאַקן פּלעצלעך פון דעם מעל.

בכלל איז דעמאָלט דאָס מאָלן פון ווייץ, קאָרן אָדער קוקורודזע אויף קאַווע־מילעכלעך געווען זער פּאָפּולער, ווייל אויף אַ ריכטיקער מיל האָבן יידן נישט געטאָרט מאָלן קיין תבואה. איז אין יעדער שטוב געווען אַזאַ קאַווע־מילעכל און שטענדיק האָט מען זי געדרייט. פאַר אַ טאָג פלעגט מען אויסמאָלן ביז פיר קילאָ תבואה. דאָס האָט אויך געמוזט זיין געהיים, בגנבה, פונקט ווי דאָס באַקן און שפּעטער דאָס עסן. אַלעס האָט געמוזט געטאָן ווערן שטרענג געהיים...

אין זומער 1942 זענען געקומען אַ גאַנצע רייע גזירות און באַגרענעצונגען פאַר יידן:

1. די באַוועגונג אין די צענטראַלע גאַסן איז געוואָרן פאַרבאָטן. דורכן צענטער פון שטאָט זענען געווען בלויז צוויי דורכגענג, וועלכע האָבן פאַרבונדן ביידע זייטן פון שטאָט. ביים דורכגאַנג זענען געשטאַנען טאָוולען מיט דער אויפשריפט „דורכגאַנג פיר יודען".

2. יידן האָבן נישט געטאָרט נעמען קיין וואַסער פון דעם צענטראַלן ברונעם, פון וועלכן די גאַנצע באַפעלקערונג האָט אַלע יאָרן גענומען וואַסער.

3. עס איז געוואָרן פאַרבאָטן יעדער מגע-ומשא מיט קריסטן, ווי רעדן, באַגריסן זיך א.אַ.וו.

4. עס איז געקומען אַ פאַראָרדנונג, אַז אַלע יידן פון די אַרומיקע דערפער, וואָס זענען ניצול געוואָרן פון די שחיטות, און אויך אַלע יידן פון די עקן פון שטאָט, מוזן זיך אַריינציען און זיך קאָנצענטרירן אין יידישן ישוב אין שטאָט. די יידן וואָס האָבן געוואוינט אין צענטער פון שטאָט האָבן געמוזט פאַרשלאָגן די טירן צום גאַס און גיין דורך די הינטער־טירן. קיין יידישע געשעפטן האָבן מער נישט עקזיסטירט. אַלעס איז אַריבער אין אוקראַאינישע הענט.

5. יידן האָבן געקענט שיקן פּאַקעטן מיט דער פּאָסט אָדער באַקומען פּאַקעטן בלויז ביז איין ק״ג, אין דער צייט ווען קריסטן האָבן געקענט שיקן וויפל זיי האָבן געוואָלט.

✶

אין זומער 1942 איז פּאַרגעפאַלן אַן אינצידענט, וואָס האָט שטאַרק אויפגערודערט די שטאָט.

די גאַנצע צייט האָבן ביי דער באַן אין טלוסטע געאַרבעט קעגן הונדערט יידן, ביים אויסגלייכן די גריבער פון די באַמבאַרדירונגען און ביי אַנדערע אַרבעטן. דער יודנראַט האָט זיך פאַרבונדן מיטן נאַטשאַלניק פון דער באַן-סטאַציע און געגעבן אים אַ מאָנאַטלעכן אַפּצאָל, און דערפאַר האָט ער נישט שטאַרק מקפּיד געווען וויאַזוי זיי אַרבעטן און וויפל עס קומען צו דער אַרבעט. שטאָט הונדערט אַרבעטער פלעגן אָפט קומען בלויז פערציק מענטשן.

האָט זיך געטראָפן אַמאָל, אַז דער יודנראַט האָט דעם נאַטשאַלניק נישט געגעבן דעם אָפּצאָל צו דער צייט. האָט דער נאַטשאַלניק טעלעפאָנירט צו דער טשאָרטקאָווער געס־טאַפּאָ און מודיע געווען, אַז די יידן מאַכן סאַבאָטאַזש און קומען נישט צו דער אַרבעט. פיר אַזייגער נאָכמיטאָג זענען געקומען צום יודנראַט צוויי מאַשינעס מיט געסטאַפּאָ־לייט און האָבן פאַרלאַנגט, אַז אַלע באַן-אַרבעטער זאָלן זיך באַלד שטעלן אויף זייער אַרבעטס־פּלאַץ. דער יודנראַט האָט זיך באַלד געלאָזט איבער דער שטאָט און געטריבן צו דער באַן-סטאַציע וועמען זיי האָבן נאָר געטראָפן, אַפילו דעם קיד-פּערסאָנאַל (אויסער מיר, ווייל איך בין געווען מיט אַ באָרד).

נאָכדעם ווי אַלע האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי דער באַן, האָבן די געסטאַפּאָ-לייט געהייסן צופירן צוויי לאַסט-וואַגאָנען, האָבן אַריינגעטריבן אין זיי אַלע יידן און זיי דאָרט פאַר־שפּאַרט. געהייסן האָט עס, אַז מען וואַרט אויף דעם צוג וואָס דאַרף אָנקומען, כדי אַוועקצושיקן די יידן „אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג״. אין שטאָט איז באַלד געוואָרן אַ גרויסער טומעל. דער יודנראַט איז אַוועק צום נאַטשאַלניק מיט אַ גרויסער סומע געלט אַלס „שוחד״, מען האָט אויך געגעבן פיל אויסקויף-געלט דער געסטאַפּאָ, און שפּעט ביי־נאַכט האָט זיך איינגעגעבן בטל צו מאַכן די גזירה פון אַוועקשיקן די יידן. די געסטאַפּאָווצעס האָבן זיי אַרויסגעלאָזט און איבערגעגעבן אין רשות פון ד״ר אָווערמאַן מיט אַ פאַר־אָרדנונג, אַז זיי זאָלן בלייבן פאַרשפּאַרט אין יודנראַט ביז אינדערפרי, און פון דאָרט גלייך גיין צו דער אַרבעט.

דער דאָזיקער פאַל האָט געמאַכט אַ שווערן איינדרוק אין שטאָט. אַלע זענען אַרומגעגאַנגען צוטומעלט, און די באַן־אַרבעטער האָבן זיך שוין מער נישט אַרויסגעדרייט פון דער אַרבעט.

✶

אין די לעצטע חדשים פון זומער 1942 איז געקומען פון קרייז-יודנראַט אַ פאַראָרדנונג, אַז דער יודנראַט זאָל באַשטימען אַ קאָמאַנדע פון זעקס „פעסטע״ יידן, וואָס זאָלן איינקויפן אַלטע מעטאַלן אין דער אומגעגנט און צושטעלן זיי צו דער באַן. דאָס האָט געדאַרפט זיין אַ שווערע אַרבעט, אָבער די יידן האָט עס אימפּאָנירט, ווייל די אַרבעט האָט געגעבן די מעגלעכקייט זיך פריי צו באַוועגן אין שטאָט און אויסער דער שטאָט. יידן האָבן באַלד אָנגעהויבן צאָלן גרויסע סומען פאַר דעם זכות צו ווערן באַשטימט צו דער קאָמאַנדע. די גליקלעכע וואָס זענען דערצו אויסגעוויילט געוואָרן האָבן באַקומען ספּעציעלע לעגיטימאַציעס פון דער געסטאַפּאָ, און אויף דער ברוסט האָבן זיי געהאַט די אויפשריפט "A" דאָס הייסט: „אַרבעטנדער ייד״. זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, אויסגענוצט זייער פרייהייט צום איינקויפן פון לעבנסמיטעל, וועלכע זיי האָבן ווי-נישט-ווי אַריינגעבראַכט אין געטאָ.

✶

אין יולי 1942 איז געקומען אַ פאַראָרדנונג פון די דייטשן, אַז די נישט-אַרבעטנדיקע יידן פון זאַלעשטשיקי, פון טשאָרט־קאָוו און פון קאָפּיטשינצע זאָלן ווערן אַריבערגעשיקט קיין טלוסטע. האָבן באַלד אָנגעהויבן צו קומען קיין טלוסטע יידישע משפּחות פון די דריי שטעט, און האָבן מיטגעבראַכט זייערע זאַכן. מיט דירות איז באַלד געוואָרן זייער ענג. די פאַרמעגלעכע יידן האָבן געדונגען דירות פאַר געלט, און די אָרעמע האָט דער יודנראַט איינגעאָרדנט אויף זיין חשבון.

די צווייטע אַקציע אין טלוסטע

אין דער צייט פון ימים-נוראים 1942 האָבן זיך אין שטאָט אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן קלאַנגען וועגן שחיטות אין פאַרשידענע שטעט, און די שטימונג איז געוואָרן אַ גע־דריקטע. סוכות האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין באָרשטשאָוו האָט מען געכאַפּט ביי אַ 2,000 יידן און זיי אַוועקגעשיקט קיין בעלזעץ. אין שטאָט איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק, און ווער עס האָט נאָר געקענט האָט אָנגעהויבן זיך צו בויען אַ בונקער. איך האָב מיר אויך צוגעגרייט אַ בונקער אויפן בוידעם פון מיין שטוב.

שמחת־תורה האָט מען אָנגעזאָגט פון טשאָרטקאָווער קרייז-יודנראַט, אַז מיר זאָלן זיין פאָרזיכטיק, ווייל עס גרייט זיך אַן אַקציע אין טלוסטע. צומאָרגנס, אסרו-חג, דעם 5-טן אָקטאָבער 1942, האָבן זיך פאַרטאָג אַ לאָז געטון איבערן שטעטל די געסטאַפּאָווצעס מיט דער אוקראַאינישער פּאָליציי און האָבן גענומען כאַפּן יידן. איך מיט מיין משפּחה און נאָך עטלעכע יידן, צוזאַמען עלף מענטשן, זענען געזעסן אויפן בוידעם אין בונקער. איך האָב געזען דורכן פענצטערל ווי מען האָט דורכגעפירט אַ גרופּע פון אַ הונדערט יידן פון דער באַן-גאַס און דעם פּאַלוואַרעק, וואו עס איז געווען דער זאַמל־פּונקט פון די יידן. אַ חוץ דער פּאָליציי האָבן אויך ציווילע באַנדיטן, באַוואָפנט מיט העק און מיט שטעקנס, געלאָזט זיך איבער די יידישע הייזער, האָבן אויפגעזוכט יידן אין בונקערס און געטריבן זיי צום זאַמל-פּלאַץ. אַ סך פון די געכאַפּטע יידן האָט מען דערמאָרדעט אויפן אָרט. די מערדער זענען אויך צוגעקומען צו מיין בונקער און האָבן אָנגעהויבן האַקן די וואַנט מיט די העק. באַלד האָט זיך אָבער איינער אָנגערופן, אַז דאָס איז אַן אַלטע וואַנט און דאָ קען קיין בונקער נישט זיין, און זיי זענען אַלע אַוועק.

די אַקציע האָט געדויערט ביז דריי אַזייגער בייטאָג. דערנאָך האָט זיך דערהערט אַ סיגנאַל פון אַ טרובע, און מען האָט געמאָלדן אַז די אַקציע איז פאַרענדיקט... איך האָב געזען דורכן פענצטער, אַז יידן גייען פריי אין די גאַסן, בין איך אויך אַראָפּ פונעם בוידעם. אַנגעפירט מיט דער אַקציע האָט אַ געסטאַפּאָוויעץ פון טשאַרטקאָוו מיטן נאָמען פעלדע. אייניקע יידן האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין בנין פון דער פּאָסט, און דאָרט האָבן זיי געהערט ווי פעלדע האָט טעלעפאָניש געמאָלדן דער געסטאַפּאָ אין טשאַרטקאָוו: „געלונגען; 128 טויטע און 900 געפאַנגענע"...

די „געפאַנגענע" יידן האָט מען פאַרלאָדן אין וואַגאָנען און אַוועקגעפירט קיין בעלזעץ. צווישן זיי איז געווען דער טלוסטער רב ר' שמואל-אבא כאַדאַראָווער ז"ל מיט זיין פרוי און אַ זון און אַ טאָכטער. אייניקע יידן זענען אויפן וועג אַרויסגעשפּרונגען פון די וואַגאָנען. דער רב האָט אויך געהאַט די מעגלעכקייט אַרויסצושפּרינגען, ער האָט אָבער נישט געוואָלט. זיין 16-יאָריקע טאָכטער איז ביי לעמבערג אַרויסגעשפּרונגען, אָבער שפּעטער איז זי אומגעקומען. דעם רבס מוטער, אַ זקנה פון אַ יאָר זיבעציק, האָט געזאָגט צו די געסטאַפּאָוצעס, אַז זי וועט לעבעדיקערהייט נישט גיין; זאָל מען זי בעסער דערשיסן אויפן אָרט. די מערדער האָבן איר צוליב געטאָן און האָבן זי אויפן אָרט דערשאָסן.

ביי דער אַקציע זענען צום גרעסטן טייל געכאַפּט געוואָרן די פּליכטלינגע, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין בונקערס זיך צו באַהאַלטן. אין דעמזעלבן טאָג נאָך דער אַקציע האָט דער יודנראַט צונויפגענומען די הרוגים און זיי מקבר געווען אין מאַסן-קברים אויפן בית-עולם. דערנאָך האָט דער יודנראַט צוזאַמען מיט דער אוקראַאינישער פּאָליציי, אויפן באַפעל פון דער געסטאַפּאָ, צונויפגענומען די זאַכן פון די „אויסגעזידלטע", און אַלץ אַוועקגעלעגט אין אַ לאַגער.

נאָך דער אַקציע זענען די געסטאַפּאָוצעס אַוועקגעפאָרן, און די יידן האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוקריכן פון זייערע באַהעלטענישן — און יעדער האָט זיך אַרומגעקוקט צו זען זיינע צרות...

טלוסטע ווערט אַ זאַמל־אָרט פאַר פאַרבליבענע יידן פון 15 שטעטלעך

אַ טאָג נאָך דער אַקציע האָט מען זיך דערוואוסט, אַז שחיטות און „אויסזידלונגען" זענען אין יענער צייט פאַרגעקומען כמעט אין אַלע שכנותדיקע שטעטלעך. פון טשאַרטקאָווער יודנראַט האָט מען זיך דערוואוסט, אַז דער גרעסטער טייל פון די יידישע ישובים ווערט ליקווידירט, און די שטעטלעך דאַרפן ווערן „יודענריין". אַ חוץ טשאַרטקאָוו, באַרשטשאָוו און קאָפּיטשינצע (קאָפּיטשיניץ), האָט געדאַרפט בלייבן נאָך איין שטעטל וואו יידן וועלן קענען בלייבן: יעזיעזשאַני (אַזיעראַן), אָדער טלוסטע. האָבן די יודנראַטן פון די צוויי שטעטלעך אָנגעהויבן זיך משתדל זיין ביים קרייז-יודנראַט, יעדער פאַר זיין שטעטל, און זיך געלאָזט קאָסטן אַ סך געלט פאַר דעם זכות צו בלייבן אַן „עיר מקלט". דערווייל זענען די יידן אין ביידע שטעטלעך געווען געפּאַקט אין וועג אַריין, ווייל קיינער האָט נישט געוואוסט וועמען עס וועט אויסקומען צו וואַנדערן און אַריבערגיין אין אַ צווייטער שטאָט.

צום סוף האָט געזיגט דער טלוסטער יודנראַט. צומאָרגנס, — געווען איז דאָס שבת, אַ קאַלטער, רעגנערישער טאָג — האָבן אָנגעהויבן קומען קיין טלוסטע יידן פון די אַרומיקע שטעט. געקומען זענען זיי מיט פורן, און מיטגעבראַכט זייערע מעבל, בעטגעוואַנט און אַנדערע זאַכן. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן די גאַנצע וואָך, און ביים סוף פון דער וואָך זענען געווען אין שטאָט ביי 8,000 יידן. אַזוי איז טלוסטע געוואָרן אַ מקום־מקלט פאַר יידן פון קאָלאָמיי און גוואָזדזיעץ, פון האָראָדענקע און טשערנעליצע, פון זאַלישטשיק און פון איסטיטשקי, פון טשאַרטקאָוו און בוטשאַטש, פון יאַזלאָוויץ און יאַגאָלניצע, פון לאַשקעוויץ און אַזיעראַן, פון קריוועטש, פון מילניצע און פון קאָראָליווקע.

פאַר דער געסטאַפּאָ האָט מען די צאָל פאַרקלענערט אויף אַ דריטל, ווייל מען האָט מורא געהאַט אויסצוזאָגן, אַז דאָ האָבן זיך פאַרזאַמלט „אַזויפיל יידן"... דאָס האָט זיך זייער שווער אָפּגעשלאָגן אויף דער אַפּראָוויזאַציע, ווייל די דייטשן האָבן געגעבן פּראָדוקטן פאַר אַ קלענערער צאָל מענטשן. די ענגשאַפט אין שטאָט איז געוואָרן עד אין לשער. עס האָבן שוין פון פריער געפעלט דירות, ווייל די הייזער פון די הרוגים און פון די אַרויסגעפירטע האָבן די דייטשן פאַרקויפט דעם מאַגיסטראַט, און ער האָט זיי אַוועקגעגעבן די היימישע פּויערים פאַר ביליג געלט, אויף פאַנאַנדערצונעמען און אַוועקצופירן.

די קיך האָט ווייטער עקזיסטירט, אָבער זי האָט נישט געקענט באַפרידיקן אַלע הונגעריקע. אין שטאָט זענען שוין כמעט נישט געווען קיין פּליכטלינגע פון אונגאַרן. אין משך פון זומער 1942 האָבן זיי זיך מיט שוועריקייט צוריקגעשלעפּט צו זייערע היימען אין אונגאַרן.

אין אָנפאַנג דעצעמבער 1942 האָט די געסטאַפּאָ געשאַפן אַ לאַגער אין סווידאָוואַ, אַ דאָרף בערך 2 ק"מ פון טלוסטע. אַהין האָט מען גענומען בלויז געזונטע מענטשן אָן קינדער. אין לאַגער האָט מען געאַרבעט פאַר דער ווערמאַכט, און די אַרבעטער האָבן געטראָגן אַן אויסגענייטן "W" אויף דער ברוסט. יידן האָבן געגלייבט, אַז אין לאַגער וועט מען זיין אויסגעהיט פאַר אַקציעס, און האָבן געצאָלט 10—15 טויזנט זלאָטעס פאַר ווערן צוגעשריבן צום לאַגער. אין סווידאָוואַ האָבן זיך צונויפגעזאַמלט בעיקר יידן פון טשאַרטקאָוו; זיי האָבן געהאַט באַקאַנטשאַפט מיט דער געסטאַפּאָ, און מען האָט זיי געלאָזט מיטנעמען אַהין זייערע בעסערע זאַכן, אַפילו זייערע טעפּיכער.

די יידן וואָס האָבן מצליח געווען זיך צו פאַרשרייבן אין לאַגער, האָבן זיך געהאַלטן פאַר גליקלעך. פון די איינגעזידלטע יידן האָבן אַ טייל אָנגעהויבן צוריקצופאָרן אין זייערע שטעטלעך און פּרוּוון זיך איינאָרדנען אין „אַרבעטסקאָמאַנדעס", ביי זאַמלען מעטאַלן און נאָך אַזעלכע פּראָפעסיעס. פאַרשטייט זיך, אַז פאַר דעם האָט מען געדאַרפט דער געסטאַפּאָ אָדער די אָרטיקע קאָמענדאַנטן גוט באַצאָלן.

דור אומקום פון ד״ר בערנאַרד מעלצער און זיין משפחה

מיט אַ יאָר 50—60 צוריק האָט אין טלוסטע געלעבט זייער אַ חשובער ייד און אַ תלמיד־חכם — ר׳ קלמן־מאַטיע מעלצער. זיינער אַן איניקל, ד״ר בערנאַרד מעלצער, האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון בערל קוטנער ע״ה און האָט זיך באַזעצט אין טלוסטע. ער איז געווען זייער אַ גוטער דאָקטאָר און ספּעציעל אַ גוטער דיאַגנאָסטיקער. אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט איז ער געווען דער לייטער פונעם קרייז־שפּיטאָל, און האָט געהאַט אונטער זיך 4—5 דאָקטוירים און אַ גרויסן פּערסאָנאַל.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען טלוסטע, האָט ער פאַרלאָזן די שטעלע אין שפּיטאָל און האָט פּראַקטיצירט ביי זיך אין דער היים. ער איז אויך ביי די דייטשן באַקאַנט געוואָרן פאַר אַ גוטן דאָקטאָר, און דייטשן פון טשאָרטקאָוו פלעגן קומען זיך ביי אים קורירן.

אין נאָוועמבער 1942 איז אַריינגעקומען צו אים דער אוקראַאינישער דאָקטאָר מיט צוויי געסטאַפּאָ־לייט, און האָבן אים געהייסן פאַרלאָזן זיין וואוינונג און קיין זאַך נישט מיטנעמען. האָט ער איבערגעלאָזט זיין דירה און זיין קאַבינעט און איז אַוועק צו זיינעם אַ ברודער, וואָס האָט געוואוינט אין שכנות. ער איז געווען אַזוי איבערגעשראָקן, אַז ער האָט מורא געהאַט צו נעכטיקן אין שטאָט, און יעדן פאַרנאַכט פלעגט אַ באַקאַנטער פויער קומען און אַרויספירן אים מיט זיין משפחה אין אַ דאָרף, וואו זיי האָבן איבערגענעכטיקט.

דעם 29־טן דעצעמבער 1942 איז דער פויער צופעליק נישט געקומען, און ער איז געבליבן נעכטיקן אין שטאָט ביי זיין ברודער, מיט זיין פרוי און זיינע צוויי מיידלעך. אַזייגער זעקס אין אָוונט איז אַריינגעקומען דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַאינישער פּאָליציי און האָט די גאַנצע משפחה אַוועקגעפירט אויף דער פּאָליציי. די פרוי האָט דאָרט אָנגעהויבן צו ספּאַזמירן, האָט מען זי געבונדן מיט שטריק. דער יודנראַט האָט באַלד אָנגעהויבן צו אינטערווענירן, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. בערך אַ שעה שפּעטער האָט מען זיי אַלע אַוועקגעפירט קיין טשאָרטקאָוו.

צומאָרגנס פאַרטאָג איז ד״ר אַוורמאַן מיט צוויי מיטגלידער פון יודנראַט אַוועקגעפאָרן קיין טשאָרטקאָוו, ווי אַלעמאָל ווען מען האָט געדאַרפט מבטל זיין אַ גזירה. אָבער זיי זענען געקומען צו שפּעט. נאָך איידער זיי זענען געקומען, האָט מען ד״ר מעלצער מיט זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער אַרויסגעפירט אין ראָסאָכאַטשער וואַלד און זיי דאָרט דערשאָסן.

די „לאַפּאַנקע״ אין טלוסטע

מאַנטיק פאַרנאַכט, דעם 21־טן דעצעמבער 1942, איז פּלוצים אין שטעטל אַנטשטאַנען אַ פּאַניק. די אוקראַאינישע פּאָליציי האָט זיך אַוועקגעלאָזט איבער די גאַסן און געכאַפּט יידן — מענער און פרויען, יונג און אַלט. מען האָט צונויפגעכאַפּט ביי דרייסיק יידן און זיי פאַרשפּאַרט אין אַ קעלער ביי דער פּאָליציי. ביינאַכט האָט זיך איינגעגעבן דעם יודנראַט צו באַפרייען איניקע פון די אַרעסטירטע, אָבער צומאָרגנס פאַרנאַכט האָט ז׳ פּאָליציי ווידער געגומען כאַפּן יידן. נאָך שווערע באַמיאונגען האָט דער יודנראַט באַקומען אַ ידיעה פונעם נאַטשאַלניק פון דער אוקראַאינישער פּאָליציי, אַז די געסטאַפּאָ אין טשאָרטקאָוו האָט געהייסן כאַפּן און אַרעסטירן די „לומפּען־יודען״ (נישט־אַרבעטנדיקע יידן). מיטוואָך פאַרנאַכט האָבן זיך די יידן שוין נישט באַוויזן אין גאַס און האָבן זיך באַהאַלטן אין די הייזער און אין די בונקערס — האָט די פּאָליציי זיך געלאָזט איבער די הייזער, האָבן געבראָכן טירן און ווענט און האָבן ווידער אַרעסטירט קעגן דרייסיק יידן. אין די דריי טעג האָבן זיי אַזוי געכאַפּט ביי אַכציג יידן, און דאָנערשטיק דעם 24־טן דעצעמבער האָט מען זיי אין אַ גרויסן פראָסט מיט אַ זאַוויערוכע אַוועקגעפירט אויף שליטנס קיין טשאָרטקאָוו. אין דער לעצטער נאַכט האָט מען צום צווייטן מאָל געכאַפּט די פרוי פון יאָסל גריל, וועלכע מען האָט אַ נאַכט פריער אַרויסגעלאָזט פאַר טויזנט זלאָטעס...

אונטערן דרוק פון די קרובים פון די אַרעסטירטע איז דער יודנראַט אַוועקגעפאָרן קיין טשאָרטקאָוו און געפּרוּווט באַפרייען אָדער אויסקויפן די אַרעסטירטע יידן, אָבער ער האָט גאָרנישט געקענט אויפטון. אַלע זענען געבליבן פאַרשפּאַרט אין טשאָרטקאָוו, גלייך מיט אַ סך יידן פון אַנדערע שטעט, וועלכע מען האָט געכאַפּט אויף אַן ענלעכן אופן. ערשט פרייטיק, דעם 1־טן יאַנואַר 1943, איז געקומען פון טשאָרטקאָוו אַ ידיעה, אַז מען האָט אַלע אַרעסטירטע אַרויסגעלאָזט.

אין די נעכסטע צוויי טעג זענען אַלע אַרעסטירטע צוריקגעקומען קיין טלוסטע. זיי האָבן דערציילט, אַז מען האָט זיי ביים אַריינטרייבן אין תפיסה שרעקלעך געשלאָגן, מען האָט צוגענומען ביי זיי די שיך, און שפּעטער האָט מען נישט צוגעלאָזט קיין שום פּעקלעך פון קרובים אָדער באַקאַנטע. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען גענומען 40 פּעסטערע יידן, געגעבן זיי לאָפּאַטעס אין די הענט און אַוועקגעפירט זיי אויף מאַשינעס אין ראָסאָכאַטשער וואַלד. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז מען פירט זיי גראָבן גריבער פאַר זיך אַליין. אָבער דעמאָלט איז געווען אַזאַ שניי, אַז מען האָט נישט געקענט דערפאָרן אין וואַלד אַריין און איין מאַשין האָט זיך אויפן וועג איבערגעקערט. האָט מען זיך ווידער אומגעקערט קיין טשאָרטקאָוו. ביים אַרויסלאָזן פון דער תפיסה האָט מען זיי ווידער געשלאָגן און געפּייניקט. ביים אַרויסלאָזן האָט מען זיי צוריקגעגעבן די שיך, אָבער נישט זייערע שיך, נאָר פרעמדע, נישט צוגעפּאַסטע, און אַפילו צוויי רעכטע אָדער צוויי לינקע שיך. די טשאָרטקאָווער יידן האָבן זיי אַריינגענומען צו זיך און זיי געגעבן עסן און געלעגערס.

די באַפרייטע פון טשאָרטקאָווער תפיסה זענען כמעט אַלע באַלד קראַנק געוואָרן אויף פלעק־טיפוס. עס ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען די כוונה פון די דייטשן אין דעם וואָס זיי האָבן די יידן פרייגעלאָזט — זיי זאָלן אַנשטעקן

אַלע יידן אין די שטעטלעך מיט דעם פלעק-טיפוס, מיט וועלכן זיי האָבן זיך אָנגעשטעקט אין תפיסה...

✶

אין משך פון דער גאַנצער צייט האָבן די געסטאַפּאָווצעס נישט אויפגעהערט צו קומען יעדעס מאָל קיין טלוסטע און מאַכן פאַרשידענע „באַשטעלונגען", וועלכע האָבן געמוזט פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן, אונטער דער דראָונג פון טויט-שטראָף. אַזוי האָבן די יידן ביסלעכווייז אַוועקגעגעבן דאָס לעצטע וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט.

דעם 14-טן יאַנואַר 1943 איז געקומען אַ באַפעל פון טשאָרטקאָוו צו ליקווידירן די קיך, ווייל די דייטשן וועלן פאַר די יידן מער קיין פּראָדוקטן נישט געבן. פון 15-טן יאַנואַר האָט די קיך אויפגעהערט צו פונקציאָנירן. אַלע קיך-איינריכטונגען האָבן געמוזט אָפּגעפירט ווערן קיין טשאָרט-קאָוו. דערמיט איז דאָס יידישע לעבן אין שטאָט געוואָרן אינגאַנצן דעזאָרגאַניזירט. בלויז די יידישע פּאָליציי האָט ווייטער עקזיסטירט און האָט מיט אַלע מעגלעכע מיטלען אויסגעפּרעסט דאָס לעצטע ביי דער יידישער באַפעלקערונג. די קראַנקהייטן האָבן געבושעוועט אין שטאָט און יעדן טאָג זענען געווען 25—30 טויטע פון פאַרשידענע קראַנקהייטן.

אויך פון די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אין די לאַגערן זענען געקומען זייער שלעכטע גרוסן. נאָך די מפּלות פון די דייטשן אויפן רוסישן פראָנט, האָבן זיך די באַדינגונגען אין די אַרבעטס-לאַגערן פאַרערגערט. אַ סך יידן זענען דערשאָסן געוואָרן. מיט הילף פון דעם סקאַלאַטער יודנראַט איז גע-לונגען צו באַפרייען עטלעכע מענטשן פון די לאַגערן, וואָס האָבן זיך געפונען אין סקאַלאַטער געגנט, אָבער דער גרעסטער טייל איז דאָרט פאַרבליבן און זיי זענען דאָרט פאַרפייניקט געוואָרן צו טויט.

✶

פרייטיק, דעם 12-טן פעברואַר 1943, זענען אָנגעפאָרן געסטאַפּאָווצעס פון טשאָרטקאָוו נאָך אַ „באַשטעלונג" ביים יודנראַט. פאַרנאַכט האָט מען דערהערט אַ שיסעריי, און די יידן זענען זיך צעלאָפן און באַהאַלטן זיך אין זייערע בונקערס, וואו זיי זענען אָפּגעלעגן די גאַנצע נאַכט. אינדערפרי האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז די געסטאַפּאָווצעס זענען פון יודנראַט אַוועק איבער די יידישע הייזער פון טאַרגאָוויצע און דאָרט כסדר אויסגעשאָסן די יידן. אין יענעם בלוטיקן פרייטיק זענען אומגעקומען פערציק יידן. שבת אינדערפרי האָט מען די קדושים אַוועקגעפירט אויפן בית-עולם און געבראַכט זיי צו קבר ישראל.

פסח 1943

אין אַזאַ שרעקלעכן צושטאַנד האָבן די טלוסטער יידן איבערגעלעבט דעם ווינטער. אָבער פאַר פסח האָט מען גע-באַקן מצות און געמאַכט הכנות צו פסח.

אַ דריי טעג פאַר פסח איז געקומען אַ ידיעה, אַז אין אַ שכנותדיקער שטאָט איז פאָרגעקומען אַן אַקציע, ביי וועל-כער מען האָט אַרויסגעפירט 8,000 יידן, חוץ אַ גרויסער צאָל וואָס זענען אומגעקומען אויפן אָרט. ערב פסח האָט מען זיך דערוואוסט, אַז אין באָרשטשאָוו קומט פאָר אַן אַקציע. האָט מען אַלעס איבערגעלאָזט און געלאָפן באַהאַלטן זיך. ביי אַ העלפט יידן זענען אַנטלאָפן פון שטאָט, אין די פעלדער און אין די וועלדער. אָרטיקע אוקראַאינער, וואָס האָבן געדינט אין „קריפאָ" (קרימינאַל-פאָליציי) האָבן זיי אָפט פאַרשפּאַרט דעם וועג און נישט געלאָזט אַנטלויפן. אַזוי האָבן זיי אויך פאַרשפּאַרט דעם וועג די צוויי משפחות טרעמבאָוועלסקי און היינדעל, וואָס זענען געלאָפן מיט זייטיקע וועגן צום וואַלד אַלכאָווע. אָבער די צוויי משפחות האָבן זיך נישט געלאָזט אָפּהאַלטן און ס'איז אַנטשטאַנען אַ געשלעג; די יידן זענען צעשלאָגן געוואָרן, אָבער זיי האָבן נישט פאַרשוויגן. זיי האָבן צעשלאָגן די אוקראַאינער און זענען אַוועק אין וואַלד. פון דער משפחה הענדעל האָט זיך אָפּגעבלאָנדזשעט אַן אַכט-יאָריק יינגל, שלמה, און איז אַליין געקומען צוריק אין שטעטל.

פסח אינדערפרי זענען אַלע געווען באַהאַלטן. אין משך פונעם פאַרמיטאָג האָט מען זיך אַביסל באַרויקט, אָבער מיטאָגצייט איז ווידער אַנטשטאַנען אַ מהומה. פון באָרשטשאָוו האָט דער יודנראַט טעלעפאָנירט, אַז דאָרט האָט זיך גע-ענדיקט די אַקציע, און די מחבלים זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון טלוסטע. דער יודנראַט האָט באַלד אַרויסגעשיקט די יידישע פאָליציי אָנזאָגן אַז מען זאָל זיך באַהאַלטן. איך בין אַוועק מיט מיין פרוי אין אונדזער בונקער ביי פישל פעפער אויפן בוידעם. ערשט דריי שעה שפּעטער האָט דער יודנראַט טעלעפאָנירט צום קרייז-יודנראַט אין טשאָרטקאָוו און האָט זיך דערוואוסט, אַז די מערדער זענען פון באָרש-טשאָוו ווייטער נישט געפאָרן און האָבן זיך אומגעקערט קיין טשאָרטקאָוו. זיי האָבן באַרויקט די טלוסטער יידן, אַז די דייטשן וועלן געוויס קיין טלוסטע נישט קומען, ווייל עס איז געווען פאַר „פסחא". נאָך דער ידיעה זענען אַלע ווידער אַרויס פון די באַהעלטענישן. בלויז די אַנטלאָפענע יידן זענען שוין פאַרבליבן אין די פעלדער און אין די וועלדער.

און אַזוי איז דער פסח אין טלוסטע אַדורך כלומרשט רויִק.

די גרויסע שחיטה

נאָך פסח זענען אַלע אַרומגעגאַנגען אין גרויס פחד, ווייל מען האָט געשפּירט, אַז די טלוסטער יידן וועלן געוויס נישט זיין קיין אויסנאַם פון די אַרומיקע שטעט. נאָך פאַר פסח איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון טשאָרטקאָוו, מען זאָל אַלע יידישע הייזער באַצייכנען מיט אַ בלויען מגן-דוד, און הייזער וואו יידן וואוינען צוזאַמען מיט קריסטן — מיט אַ רויטן מגן-דוד. דער טלוסטער יודנראַט האָט דעם באַפעל אויסגעפירט. די יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז געמאַכט געוואָרן כדי צו האָבן די יידישע הייזער אויפן אויג בשעת דער אַקציע, און זיי האָבן מיט שרעק געוואַרט אויפן שרעק-לעכן טאָג.

און דער שרעקלעכער טאָג, יום צרה ותוכחה פאַר די טלוסטער יידן, איז געקומען.

דינסטיק, דעם 25־טן מאַי 1943, 35 טעג אין דער ספירה, האָב איך אַרום האַלבער נאַכט דערהערט ווי ביי מיין פענצטער איז דורכגעגאַנגען דער „יודנעלטסטער" פון טלוסטע, ד"ר אַווערמאַן. ער איז געגאַנגען צו זיין שוואָגער אהרן גערטנער, וואָס איז געווען מיינער אַ שכן. איך האָב געוואַרט ביים פענצטער ביז ער וועט צוריקגיין און האָב געפרעגט ביי אים די סיבה פון זיין שפּעטן באַזוך. ער האָט מיר געזאָגט, אַז פון יודנראַט איז מען געווען אין טשאָרטקאָוו און מען האָט זיך דאָרט דערוואוסט, אַז די לאַגע איז זייער אַ געפערלעכע, און מען דאַרף זיך באַהאַלטן... באַלד איז צו מיר אַריינגעקומען אהרן גערטנער, און מיר האָבן אָפּגערעדט פאַרטאָג צו אַנט-לויפן פון שטעטל.

דריי אַזייגער פאַרטאָג בין איך מיט מיין פרוי און גערטנער מיט זיין פרוי און זייער קליין קינד אַוועק פון שטאָט. מיר זענען געקומען אין דעם דערפל האַלאַוואָטשינצע, אַ 2—3 ק"מ פון טלוסטע, און דאָרט בין איך אַריינגעגאַנגען צו אַ באַקאַנטן פּאָליאַק וואָלאַדיע אָסטראָפּאָלסקי. אַלע זענען געשלאָפן, און מיר זענען אַריין אין שטאַל. אינדערפרי האָט אונדז אָסטראָפּאָלסקי דערזען און האָט אונדז גלייך אַריינגע-נומען צו זיך אין שטוב. זיין טאָכטער האָט פאַר אונדז באַפרייט דעם צימער וואו זי האָט געוואוינט, און ער אַליין האָט אונדז באַרואיקט, אַז ער וועט אונדז אויסבאַהאַלטן, אין פאַל עס וועט זיין אַ סכנה. שפּעטער האָט ער אונדז פאַר־שלאָסן אין שטוב, האָט פאַרהאַנגען די פענצטער און איז אַוועק אין טלוסטע הערן וואָס דאָרט קומט פאָר.

דער מיטוואָך איז אַריבער גאַנץ רואיק, האָב איך געוואָלט אין אָוונט צוריקגיין נעכטיקן אין שטאָט און צוריקקומען צומאָרגנס פאַרטאָג. אָסטראָפּאָלסקי האָט אונדז נישט געלאָזט גיין, און האָט מיר געראָטן אָנצופרעגן ביי מיינע קרובים אין שטאָט, וואָס צו טון. האָב איך אים געגעבן בריוו צו מיין שוועסטער רחל מיימאַן, צו מיין קוזינע מלכה שטערנקלאָר און צו מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין. מיין שוועסטער און די קוזינע האָבן געשריבן, אַז אין שטעטל איז רואיק און מען קען צוריקקומען. מיין שוואָגער דאַקעגן האָט מיר געראָטן איך זאָל נאָך אָפּוואַרטן. מיר האָבן אים געפאָלגט און זענען געבליבן נעכטיקן אין האַלאַוואָטשינצע.

דאָנערשטיק פאַרטאָג, דעם 27-טן מאַי 1943, איז אַריין צו אונדז אין צימער דער איידעם פון אָסטראָפּאָלסקי און האָט דערציילט אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן... אָסטראָפּאָלסקי מיט זיין איידעם זענען אַרויס אויפן גאַס און האָבן געזען ווי יידן לויפן אויסער זיך פאַר שרעק, מיט קינדער און מיט פּעקלעך, לויפן מיט די פעלדער און מיט זייטיקע וועגן. זיי האָבן מיר אויך דערציילט, אַז פאַרביי זיין שטוב איז דורכ-געלאָפן מיין פרויס שוועסטער פייגע הענדעל מיט איר מאַן און דריי קינדער. פון אַלע זייטן האָט זיך געהערט אַ שרעק-לעכע שיסעריי פון פאַרשידענע מינים געווער.

אַרום צען אַזייגער האָט זיך באַוויזן אין דאָרף אַ באַוואָפנטער אוקראַאינישער פּאָליציאַנט. אָסטראָפּאָלסקיס טאָכטער האָט זיך דערשראָקן, איז אַריינגעלאָפן צו מיר און האָט אונדז געהייסן אַנטלויפן פון שטוב. באַלד איז אַריין איר פאָטער און האָט זי אַרויסגעשיקט פון צימער. ער האָט געמאַכט פאַר אונדז אַ באַהאַלטענעם ווינקל, און האָט אונדז דאָרט איבערגעלאָזט. כדי אָפּצוּווענדן יעדן חשד פון זיין שטוב, האָט ער געעפנט דעם פענצטער פון זיין צימער, האָט פאַר־שלאָסן די שטוב און איז אַוועק אין שטאָט. ער איז באַלד געקומען מיט דער ידיעה, אַז די אַקציע איז אין פולן גאַנג... פיל דייטשן און נאָך מער אוקראַאינער כאַפּן יידן, שלעפּן זיי אַרויס פון די הייזער און טרייבן זיי אויפן מאַרקפּלאַץ, וואו זיי ווערן געהיטן פון באַוואָפנטע אוקראַאינער. אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז דריי אַזייגער בייטאָג. דערנאָך האָבן די מערדער אויפגעהערט כאַפּן יידן. זיי האָבן אויסגעזוכט ביי אַ 40 געזונטע יידן און אַוועקגעטריבן זיי אויפן בית-עולם גראָבן גריבער. די דייטשן האָבן זיי צוגעזאָגט, אַז אויב זיי וועלן גוט אַרבעטן, וועט מען זיי אָפּלאָזן. אייניקע פויערים פון שטאָט און פון די אַרומיקע דערפער האָבן געהאָלפן זוכן יידן, און דערפאַר האָט מען זיי געשענקט דאָס יידישע פאַר-מעגן.

שפּעטער זענען אָנגעקומען פון טשאָרטקאָוו געסטאַפּאָוו-צעס מיט פאַרניכטונגס־געווער. די אוקראַאינער האָבן די יידן געפירט פון מאַרק אויפן בית-עולם צו הונדערט מענטשן אין אַ גרופּע, און דאָרט האָט מען זיי דערשאָסן.

אין משך פון טאָג איז אָסטראָפּאָלסקי עטלעכע מאָל געווען אין שטאָט, און איך האָב פון אים געוואוסט וואָס דאָרט קומט פאָר. פאַרנאַכט, ווען די אַקציע פון טאָג האָט זיך פאַרענדיקט, האָט מען נישט געוואוסט, וואָס דער מאָרגנ-דיקער טאָג וועט ברענגען. אייניקע האָבן געזאָגט, אַז די אַקציע וועט פאַרגרעסערט ווערן, אַנדערע האָבן געמיינט, אַז די אַקציע איז דאָסמאָל פאַרענדיקט.

פרייטיק אינדערפרי איז אָסטראָפּאָלסקי געגאַנגען אין שטאָט כדי צו דערגיין, וואָס דאָרט טוט זיך. מיר האָבן אָפּגערעדט צווישן זיך, אַז אויב ער וועט זיך אין משך פון איין שעה נישט אומקערן אין דאָרף, איז עס אַ סימן אַז די אַקציע איז געענדיקט, און מיר קענען גיין אַהיים. מיר האָבן געוואַרט קעגן דריי שעה, דערנאָך האָבן מיר זיך, איך און מיין פרוי, בגנבה אַרויסגעכאַפּט פון אָסטראָפּאָלסקיס הויז און מיר האָבן זיך געלאָזט גיין אין שטאָט אַריין. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט פויערים, וואָס זענען געגאַנגען פון שטאָט און געשלעפּט פולע זעק מיט גערויבט יידיש פאַרמעגן. מיר האָבן אויך באַגעגנט איינצעלנע יידן, אומגליקלעכע און צעשראָקענע, וואָס האָבן זיך אומגעקערט קיין טלוסטע פון זייערע באַהעלטענישן.

ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צו דער שטאָט, זענען מיר מיט אַ זייטיקן וועג צוגעגאַנגען צום הויז פון מיין שוועסטער רחל מיימאַן, וואָס האָט געוואוינט אין פאַרשטאָט. אויפן הויף איז געשטאַנען אַן איינגעשפּאַנטע פור, און צוויי זין פון ראובן אַלבין מיט נאָך עטלעכע יידן האָבן אויפן וואָגן אַרויפגעלעגט עטלעכע הרוגים. איך בין געווען זיכער, אַז דאָס זענען מיין שוועסטער און מיין שוואָגער, און כ'בין אויפן אָרט געפאַלן אין חלשות. איז מיין שוואָגער צוגעלאָפן צו מיר און האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען אַלע לעבן געבליבן.

די הרוגים זענען געווען אַ פּינסקער רבֿ, וואָס האָט זיך אויפגעהאַלטן ביי מיין שוואָגער, אַ דריטער זון פון ראובן אַלבין און נאָך עטלעכע יידן.

איך בין אַוועק צו מיין שטוב, און האָב דאָרט געטראָפן אַלע מיינע זאַכן נישט גערירט. ביסלעכווייז האָבן זיך צו־נויפגעקליבן די אַנטלאָפענע, באַהאַלטענע יידן. דאָס זענען געווען נישט קיין מענטשן, נאָר שאָטנס. יעדער איז געווען דערשראָקן און פאַרטרויערט נאָך זיינע נאָענטע. עס איז כמעט נישט געווען קיין משפחה, וואָס איז אַרויס פון דער שחיטה גאַנץ, אָן קרבנות.

איך האָב זיך דערוואוסט, אַז דער גרעסטער טייל פון דער יידישער פּאָליציי און אַרבעטנדע יידן מיט דעם „**א**" אָדער „**וו**" אויף דער ברוסט זענען זיך צעלאָפן און האָבן זיך באַהאַלטן. ווען די מערדער האָבן איינעם פון זיי געכאַפּט, האָבן זיי אים נישט געשאָסן, נאָר געצוואונגען אים העלפן דורכפירן די שחיטה. איינער פון זיי, בעריש העסינג, וואָס איז געווען אין דער אַרבעטס־קאָמאַנדע „**וו**" און האָט דאָ־ריבער געמוזט זיין בעת דער שחיטה, האָט מיר דערציילט, אַז אין איינער פון די גרופּן, וואָס מען האָט געטריבן אויפן בית־עולם, איז געווען דער באַוואוסטער תושב פון טלוסטע משה ווילנער. דעם גאַנצן וועג פונעם מאַרקפּלאַץ ביז צום בית־עולם האָט ווילנער געשריגן: „שמע ישראל, ד' אלוקינו ד' אחד!". אַ דייטש האָט געפרעגט ביי העסינגן: „וואָס שרייט דער יודע?" האָט אים העסינג געענטפערט, אַז ער שרייט צום הער־גאָט. דער דייטש האָט געזאָגט: „יאַ, יאַ, איר זייט אָבער פאַן אים פערפלוכט...".

ווי געזאָגט, האָבן די דייטשן גענומען 40 שטאַרקערע יידן צום אויסגראָבן די גריבער, און מען האָט זיי צוגעזאָגט, אַז מען וועט זיי נישט שיסן. און די דייטשן האָבן טאַקע וואָרט געהאַלטן... מען האָט זיי נישט געשאָסן צוזאַמען מיט אַלע. ערשט נאָכדעם ווי די קברים פון די טויזנטער הרוגים זענען געוואָרן פאַרשאָטן, האָט מען זיי געהייסן אויסגראָבן פאַר זיך אַ קלענערע גרוב, און דערנאָך האָט מען זיי דער־שאָסן און באַגראָבן.

אין הויז פון יאָשע גריל איז געווען אַ בונקער, וואו עס איז געווען באַהאַלטן זיין משפחה און די משפחה טרעמבאָ־וועלסקי, צוזאַמען 13 מענטשן. טרעמבאָוועלסקיס אַ פיר־יאָריק יינגעלע האָט זיך פאַנאַנדערגעוויינט און מען האָט אים נישט געקענט באַרויקן. אַרום דעם הויז זענען אַרומגעלאָפן די מערדער, האָבן געזוכט און גענישטערט, און די סכנה אַנטדעקט צו ווערן איז געווען זייער גרויס. איינער פון די באַהאַלטענע האָט אויס פאַרצווייפלונג אַרויפגעוואָרפן אויפן קינד אַ קישן, האָט זיך אַרויפגעזעצט אויפן קישן, און האָט דאָס קינד שטיל געמאַכט — אויף אייביק... די מענטשן וואָס זענען דאָרט געווען באַהאַלטן זענען אַלע ניצול געוואָרן און לעבן ביז היינטיקן טאָג.

אין די גאַסן זענען געלעגן אַ סך הרוגים, וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן בשעת זיי האָבן געפּרוּווט אַנטלויפן. נעבן מיין הויז איז געלעגן ד"ר לאַנגהאַלץ, אַ זון פון עקיבא לאַנגהאַלץ. דער יודנראַט האָט אַרויסגעשיקט די יידישע פּאָליציי און אַנדערע יידן מיט פורן, צונויפצונעמען די הרוגים און זיי ברענגען אויפן בית־עולם, וואו מען האָט זיי מקבר געווען אין ברודער־קברים.

אָנגעפירט מיט דער שחיטה האָט דער קאָמענדאַנט פון דער טשאָרטקאָווער געסטאַפּאָ, מיט דער באַטייליקונג פון אַ 200 דייטשן און אַ 400 מאַן פון דער „שופּאָ", „קריפּאָ" און דער אוקראַאינישער פּאָליציי. פּרייטיק, דעם 28־טן מאַי, האָט דער יודנראַט באַקומען פון דער געסטאַפּאָ אַ רעכענונג אויף 2,500 זלאָטעס פאַר די קוילן וואָס מען האָט אויסגעשאָסן ביי דער אַקציע. דער יודנראַט האָט דעם סכום געדעקט און האָט באַקומען דאַרויף אַ קבלה...

דעמזעלבן פרייטיק איז אַרומגעגאַנגען אַ געסטאַפּאָוויעץ מיט אוקראַאינישער פּאָליציי און פאַרשטייער פון מאַגיסטראַט און אויך אייניקע יידן פון די גרופּן „**א**" און „**וו**", איבער די יידישע הייזער, האָבן אַרויסגענומען פון זיי אַלע זאַכן און מעבל, און האָבן אַלץ אַוועקגעפירט אין ספּעציעלע סקלאַדעס: די שטוב־זאַכן אין הויז פון בעריש העסינג, און די מעבל אין בנין פון „קולקאַ ראָלניטשע".

אין דער בלוטיקער אַקציע זענען אומגעבראַכט געוואָרן 3,500 יידן. צופעליק איז פון מיין משפחה און פון מיין פרויס משפחה, וואָס זענען געווען פון די גרעסטע משפחות אין שטעטל, אומגעקומען בלויז אַ 12־יאָריק מיידעלע פון אונ־דזערן אַ קוזין, הערנעס. אַלע איבעריקע קרובים זענען אַרויס לעבעדיק פון דער אַקציע.

ביסלעכווייז זענען זיך צוריק צונויפגעקומען די באַ־האַלטענע און אַנטלאָפענע, און אין עטלעכע טעג אַרום זענען געווען אין שטאָט איבער 3,000 יידן.

אַ מאָדנער צופאַל מיט אַ האַראַדענקער ייד

אין יאָר 1938 האָב איך געמאַכט שותפות מיט איינעם הערמאַן שטיינקאָל פון האַראַדענקע. מיר האָבן געהאַט אַ קאָמיסיאָנס־געשעפט פון דער פירמע „באַטאַ", און מיר זענען געווען צווישן זיך זייער באַפריינדעט. אין יולי 1939 האָט די פירמע „באַטאַ" צוריקגעצויגן דעם אַפּמאַך, ווייל מיר זענען געווען יידן, איז שטיינקאָל ווידער צוריקגעפאָרן קיין האַראַדענקע. אין יאָר 1940 בין איך געפאָרן קיין קאָלאָמיי איבער האַראַדענקע. איך בין פאַרפאָרן צו מיין פריינד, האָב זיך באַקענט מיט זיין משפחה און איך האָב זיך מיט זיי אַלע באַפריינדעט.

ענדע 1942 האָב איך באַקומען אַ בריוו פון הערמאַן שטיינקאָל פון סטרי אָדער פון סאַמבאָר. ער האָט געשריבן, אַז ער האָט פאַרלוירן זיין פרוי מיט אַ קליין טעכטערל בשעת זיי האָבן זיך געוואָלט אַריבערשמוגלען קיין רומעניען. ער מיט זיין קליין יינגל זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין קאָלאָמיי. ביי אַן אויסזידלונגס־אַקציע האָט מען זיי אַוועקגעשיקט פון קאָלאָמיי קיין בעלזשעץ. אים אַליין איז געלונגען אַרויסצו־שפּרינגען פונעם וואַגאָן, און ער איז געבליבן איינזאַם און עלענד, און אָן מיטלען צום לעבן. ער האָט געבעטן, איך זאָל אים עפּעס אויסבאָרגן און שיקן. איך האָב אים געשיקט 100

זלאָטעס, און האָב אינטערוועניִרט אין יודנראַט, מען זאָל פּאַר אים שאַפן אַ גרעסערע סומע.

דעמזעלבן אָוונט איז אַריינגעקומען צו מיר אין שטוב אַ פרוי מיט אַ מיידעלע און האָט געפרעגט, צי איך דערקען זי. איך האָב זי נישט דערקענט. זי האָט געזאָגט אַז זי איז הערמאַן שטיינקאָלס פרוי. ביי דער רומענישער גרענעץ האָט זי פאַרלוירן איר מאַן און איר ייִנגעלע. זי מיט איר מיידעלע איז געקומען קיין טשערנאָוויץ, אָבער פון דאָרט האָט מען זיי צוריקגעשיקט צו דער גרענעץ און איבערגעגעבן דער אוקראַאינישער פּאָליציי. אין קאָסאָוו האָט זי אָנגעטראָפן אַ באַקאַנטן, וואָס האָט זי מיט איר קינד אויסגעקויפט פאַר 100 דאָלאַר. זי איז אַוועק קיין האָראָדענקע, אָבער אַזוי ווי דאָרט זענען שוין קיין יידן נישט געווען, איז זי געקומען קיין טלוסטע, און איז געקומען צו מיר ווי צו זייערן אַ גוטן פריינד.

איך האָב איר גאַנץ פּאַרזיכטיק דערציילט, אַז איר מאַן לעבט און אַז איך האָב פון אים אַ בריוו. אינדערפרי האָט זי אַוועקגעשריבן צו איר מאַן אַ בריוו, און אַ שטיקל צייט אַרום איז געקומען פון אים אַן ענטפער.

איצט איז אַנטשטאַנען אַ פּראַגע, וויאַזוי זיי קענען זיך צוזאַמענקומען. שטיינקאָל איז דערוויל קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. אינצווישן איז געקומען אַ נייע גזרה — יידן האָבן זיך נישט געטאָרט באַנוצן מיט דער פּאָסט. האָט מען געמוזט זוכן אַ מעגלעכקייט זיך דורכצושרייבן מיט דער פאַרמיטלונג פון באַקאַנטע קריסטן. ענדלעך איז שטיינקאָל געזונט געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן צו אַרבעטן און פאַרדינען און ער פלעגט שיקן צום טלוסטער יודנראַט געלט פאַר זיין פרוי. זיין איינציקע שטרעבונג איז געווען — ווי נישט איז זיך צוזאַמענצוקומען און זיין צוזאַמען, אָבער לאָזן זיך גיין אַזאַ ווייטן וועג איז געווען גאָר אַ געפערלעכע זאַך.

אין סוף מאַי 1943 איז אָנגעקומען אַ בריוו פון הערמאַן שטיינקאָל, אַז ער האָט באַשלאָסן צו קומען קיין טלוסטע. ער וועט זיך אָנטון פויערישע קליידער, און אַזוי וועט ער זיך דורכשמוגלען...

ער האָט טאַקע געהאַלטן וואָרט און האָט זיך דערקליבן קיין טלוסטע, אָבער זיין פרוי און זיין קינד האָט ער נישט געטראָפן. זיי זענען אומגעקומען אין דעם טאָג פון דער גרויסער שחיטה, צוזאַמען מיט די 3,500 יידן. שטיינקאָל איז געבליבן עלנד און צעבראָכן. ער איז שוין געבליבן אין טלוסטע און איז געווען דאָ אין פאַרשידענע לאַגערן ביז צו דער באַפרייאונג דורך דער רויטער אַרמיי.

נאָך דער שחיטה

דאָס ביסל יידן, וואָס זענען געבליבן לעבן אין טלוסטע, האָבן נישט געהאַט קיין צייט צו באַקלאָגן זייערע אומגעקומענע קרובים און באַקאַנטע. באַלד זונטיק, דעם 30־טן מאַי 1943, האָבן זיך גענומען פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז די גאַנצע געגנט וועט מוזן ווערן „יודענריין”, דאָס הייסט אַז קיין איין ייד וועט נישט טאָרן בלייבן. אַלע זענען אַרומגעגאַנגען צומישט, אָבער קיינער האָט קיין עצה נישט געוואוסט.

מאָנטיק, דעם 31 מאַי, איז געקומען אַ באַפעל צום יודנראַט און צום מאַגיסטראַט, אַז ביז צום 5-טן יוני דאַרפן אַלע יידן זיך אַריינקלייבן פון אַלע זייטיקע גאַסן אין איין גאַס. עס איז אָבער געווען אוממעגלעך אַלעמען צו באַזעצן אין איין גאַס, האָט זיך דער יודנראַט משתדל געווען אין טשאָרטקאָוו און האָט געפועלט, אַז מען צוגעבן נאָך אַ געסל צו דער גאַס.

מיטוואָך פאַרנאַכט איז שוין געווען קלאָר, אַז דער „געטאָ” איז אַ פאַקט, און אַלע באַמיאונגען מבטל צו מאַכן די גזירה האָבן נישט געהאָלפן. איך בין אַוועק צו מיינעם אַ חבר, משה שולמאַן, און ער האָט מיר אָפּגעגעבן אַן אָרט אין זיין וואוינונג. באַלד איז אָבער זיין הויז געוואָרן אַזוי איבערפולט, אַז מיר האָבן קיין פלאַץ נישט געהאַט נישט נאָר פאַר אונדזערע זאַכן, נאָר אַפילו נישט פאַר זיך אַליין. די מהומה אין שטאָט איז געוואַקסן פון שעה צו שעה. יידן האָבן פאַרקויפט זייערע זאַכן פאַר גראָשנס, אָבער קיין קונים זענען נישט געווען. אייניקע האָבן זייערע זאַכן אַוועקגעגעבן צו באַקאַנטע קריסטן מיטן באַדינג, זיי זאָלן די זאַכן אָפּגעבן אויב מען וועט בלייבן לעבן. איך און מיין שוואָגער חיים ברווינשטיין האָבן אויך אַזוי געטון. אַנדערע האָבן זייערע זאַכן פשוט אַוועקגעגעבן די גויים אָן געלט.

דאָנערשטיק, דעם 3-טן יוני, איז ד"ר אָווערמאַן געקומען פון טשאָרטקאָוו מיט אַ בשורה, וואָס האָט געהאַט אין זיך אַ פונק פון אַ ישועה, פון אַ האָפענונג צו בלייבן לעבן. אין טלוסטער געגנט זענען געווען זעקס פאָלוואַרקעס אונטער דער פאַרוואַלטונג פון אַ דייטש מיטן נאָמען פּאָול פרידריך פּאַטי. ער איז געווען אַ מאַן מיט אַן אויסערגעוויינלעך גוטן כאַראַקטער און אַן אמתער אוהב ישראל. ער האָט זיך גוט איינגעלעבט מיט די טלוסטער יידן, און געשטאַנען אין גוטע באַציאונגען מיטן יודנראַט, און האָט גאָר אָפט געהאָלפן מיט וואָס ער האָט געקענט. נאָך דער גרויסער אַקציע האָט ער זיך געווענדעט צו דער דירעקציע פון לאַנדווירטשאַפט אין יאַגעלניצע, און זיי האָבן געפועלט ביי דער געסטאַפּאָ אין טשאָרטקאָוו אַרויסצונעמען טויזנט יידישע אַרבעטער צו די זעקס פאָלוואַרקעס, וועלכע זענען געשטאַנען אונטער דער לייטונג פון פּאַטי. לויט דער פאַרטיילונג האָבן געדאַרפט אַרויסקומען 150 יידן קיין קאָזיאַ-גוראַ, 200 קיין שערשעניאָווצע, 200 קיין האָלאָוטשינצע, 200 קיין ראַזשעניוווקאַ, 200 קיין ליסאָווצע און 50 קיין שיפּאָווצע.

דער יודנראַט האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און האָט געפועלט, אַז דער יודנראַט זאָל אויסוויילן די אַרבעטער און פאַרטיילן די שיינען מיט דער אונטערשריפט פון פּאַטי. פּאַטי האָט אויך מסכים געווען אַרויסצוגעבן שיינען פאַר צוויי טויזנט מענטשן, שטאָט די טויזנט וואָס זענען באַוויליקט געוואָרן פון דער געסטאַפּאָ. די שיינען האָבן געזאָלט זיין בלויז פאַר געזונטע אַרבעטער, אָבער פּאַטי האָט געהייסן אַרויסגעבן שיינען אויך פאַר זקנים און קינדער, און בדיעבד האָט ער געהייסן אַריינלאָזן די קינדער אינגאַנצן אַן שיינען. די יידן האָבן זיך מוסר-נפש געווען צו באַקומען די שיינען,

מען האָט אויף זיי געקוקט ווי אויף לעבנס־שיינען און מען האָט געצאָלט פאַר זיי דאָס לעצטע, וואָס ווער האָט געהאַט.

פרייטיק, דעם 4-טן יוני, האָבן זיך די יידן געמוזט געזעגענען מיט זייערע וואוינונגען. די וואָס האָבן באַקומען שיינען האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין די פּאַלוואַרקעס, די אַנדערע האָבן געמוזט אַריין אין געטאָ. אַ טייל יידן האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין די וועלדער, אַדער זענען אַוועק צו באַקאַנטע קריסטן אין די דערפער. מען האָט געזוכט פאַר־שידענע וועגן, כדי נישט אַריינצופאַלן אין געטאָ. פרייטיק אינדערפרי האָט זיך אויך דער יודנראַט אַריינגעקליבן אין תחום פון געטאָ, אין הויז פון אַנטשעל פעפער.

שבת, דעם 5-טן יוני, צוועלף אַזייגער בייטאָג איז דאָס געטאָ געשלאָסן געוואָרן, און קיינער האָט נישט געקענט אַריין און אַרויס. עס איז באַוואַכט געוואָרן פון דער יידישער פּאָליציי.

פּאַטי האָט זיך נישט באַגניגנט מיט די יידן וועלכע ער האָט אַרויסגענומען אין די פּאַלוואַרקעס. שבת פאַרנאַכט האָט ער געשיקט רופן הלל קעניגסבערג, וואָס האָט געאַרבעט ביי אים ווי אַן אַגראָנאָם, און האָט אים געהייסן באַשטעלן ביים יודנראַט 120 געזונטע אַרבעטער אויף זונטיק (געוויינטלעך האָט מען אין די פּאַלוואַרקעס זונטיק נישט געאַרבעט). ער האָט פאַר זיי אויסגעזוכט אַ גאָר מאָדנע אַרבעט: אויסצו־רייסן די גראָזן אויף אַ פעלד, וואָס איז געווען גאָר ווייט פון דער שטאָט, און דאָס מיט די בלויזע הענט, ווייל ער האָט פאַר זיי קיין לאָפּאַטעס נישט געהאַט. ער האָט אים אויך אָנגעזאָגט, אַז זונטיק זאָל מען אויף אַלע פּאַלוואַרקעס אַרבעטן, און קיינעם פון דער אַרבעט נישט באַפרייען. אָבער אַנשטאָט 120 אַרבעטער האָט דער יודנראַט געשיקט בלויז 83 יידן, ווייל מער זענען קיין בעלנים נישט געווען.

זונטיק פאַרטאָג איז פּאַטי אַליין אַרומגעפאָרן איבער אַלע פּאַלוואַרקעס און האָט אָנגעזאָגט, אַז די יידן זאָלן אין דעם זונטיק אַרבעטן און מען זאָל קיינעם פון דער אַרבעט נישט באַפרייען. די יידן, וועלכע ער האָט געטראָפן גיין אין שטאָט אַריין, האָט ער פונעם וועג אומגעקערט און צוריק־געשיקט אין די פּאַלוואַרקעס. אַ טייל האָבן אים נישט גע־פאָלגט און האָבן דערנאָך באַצאָלט דערפאַר מיט זייער לעבן. איינע פון זיי איז געווען די פרוי פון דוד וואַסער, פייגע, די טאָכטער פון איטשע שפּיצער. זי איז געלאָפן אין שטעטל, און צוריק אַרויס האָט זי נישט געקענט, און זי איז אומ־געקומען גלייך מיט אַלע וואָס זענען געווען פאַרשפּאַרט אין געטאָ.

אַרום עלף אַזייגער זענען פּלוצים אָנגעפאָרן עטלעכע מאַשינען מיט דייטשן, צווישן זיי דער קאָמענדאַנט פון קרייז־„שופאָ", לייטנאַנט סימאָן, און דער ס.ס.־מאַן טאָמאַנעק. זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביים געטאָ און פאַרשפּאַרט דעם אַריינגאַנג. דער פּראַוואָסלאַוווער קלויסטער און געשטאַנען האַרט ביים געטאָ און איז דעמאָלט געווען פול מיט אוקראַ־אינער — האָט מען זיי געגעבן צו וויסן, אַז באַלד וועט פאַרקומען אַ שיסעריי, אָבער זיי מיינט מען נישט; מען וועט שיסן בלויז אויף די יידן אין געטאָ. און באַלד זענען זיי טאַקע אַריין אין געטאָ און האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף אַלע זייטן. די מערדער האָבן גענישטערט און אויפגעזוכט די בונקערס, און האָבן קיינעם נישט געלאָזט זיך אויסבאַהאַלטן. אין משך פון 2—3 שעה האָבן זיי אויסגעשאָסן איבער טויזנט יידן.

פאַרנאַכט, נאָכדעם ווי די שחיטה האָט זיך פאַרענדיקט, זענען אַרויס פון די באַהעלטעניש אַ ביסל יידן, וועלכע די מערדער האָבן נישט געפונען. אַ טייל פון זיי זענען אַוועק אויף די פּאַלוואַרקעס אויף אַרבעט, און אַ 120 מענטשן זענען פאַרבליבן אין געטאָ און האָבן זיך באַזעצט אין אַ בלאָק פון עטלעכע הייזער. מיטוואָך דעם 9-טן יוני 1943 (א' של שבועות תש"ג), איז געקומען אַ באַפעל פון טשאַרטקאָוו, אַז היות ווי דער טלוסטער ראַיאָן איז געוואָרן „יודענריין" (די יידן אין די פּאַלוואַרקעס האָבן אָפיציעל זיך נישט גערעכנט פאַר יידן, נאָר פאַר אַרבעטער...), קענען אין טלוסטע קיין יידן נישט פאַרבלייבן. לויט דעם באַפעל פון טשאַרטקאָוו האָט דער מאַגיסטראַט צוגעשטעלט די יידן פורן, געהייסן זיי מיטנעמען קליינע פעקלעך און האָט זיי אָפּגעשיקט כלומרשט קיין טשאַרטקאָוו. ווי געוויינטלעך, האָבן די דייטשן די לעצטע 120 יידן אויך אָפּגענאַרט... אַנשטאָט קיין טשאַרט־קאָוו, האָט מען זיי אַוועקגעפירט צו דער לופט־באַזע אין ראַסאַכאַטשער וואַלד, און דאָרט האָט מען זיי אויסגעשאָסן. צווישן זיי איז געווען ר' מרדכי שו"ב מיט זיין משפחה, און שמואל גערטנער, אַ זקן פון אַ יאָר עטלעכע־און־זיבעציק, מיט זיין פרוי. דערמיט האָט זיך פאַרענדיקט די געשיכטע פון דער טלוסטער יידישער קהילה...

אַדאַנק דעם דייטש פּאַטי זענען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון דער שחיטה, חוץ די יידן אין די פּאַלוואַרקעס, נאָך 83 יידן וועלכע ער האָט „באַשעפטיקט" ביים אַרויסרייסן די גראָזן ווייט פון דער שטאָט, און אויך אַסך יידן, וועלכע ער האָט אומגעקערט פונעם וועג אין שטאָט אַריין. דעם פאַר־לויף פון דער לעצטער אַקציע אין טלוסטע, פון זונטיק, דעם 6-טן יוני 1943, ביז צום אַרויספירן פון די 120 יידן דעם ערשטן טאָג שבועות, דעם 9-טן יוני 1943, האָט איבערגעגעבן הלל קעניגסבערג, דער לייטער פון דער אַפּטייק פון זונדע־לעוויטש — שטעקל אין לאָדז, וועלכער איז געווען אין טלוסטע די גאַנצע צייט, ביז צו דער באַפרייאונג דורך דער רויטער אַרמיי.

וויאַזוי איך האָב זיך געראַטעוועט פון דער לעצטער אַקציע

דאָנערשטיק פאַרנאַכט, דעם 3-טן יוני 1943, באַלד ווי ד"ר אָווערמאַן האָט געבראַכט די ידיעה וועגן דער מעגלעכ־קייט, אַרויסצופאָרן אויף אַרבעט אין די פּאַלוואַרקעס אַנשטאָט פאַרמאַכט צו ווערן אין געטאָ, האָב איך געפּועלט ביי ד"ר אָווערמאַן, ער זאָל מיר אַרויסגעבן זעקס אַרבעט־קאַרטן: פאַר מיר און מיין פרוי, פאַר מיין קוזין זלמן שטערנקלאַר מיט זיין פרוי, און פאַר מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין מיט זיין זון. מיר האָבן באַצאָלט דעם יודנראַט 20 דאָלאַר פאַר יעדער

קאַרטע. ד״ר אָווערמאַן האָט אָנפאַנגס נישט געוואָלט אַרויסגעבן אַזויפיל קאַרטן פאַר איין משפחה, ער האָט זיך אָבער גערעכנט דערמיט וואָס חיים ברוינשטיינס פרוי, שפרה ע״ה, וועלכע ער האָט קורירט, איז עטלעכע טעג פריער געשטאָרבן אויף טיפוס, און דערפאַר האָט ער נישט געהאַט דאָס האַרץ אונדז אָפּצוזאָגן. די קאַרטן זענען געווען אויסגעשטעלט אויף אַרבעט אין דאָרף שערשעניאָווצע, און געהייסן האָט עס, אַז יעדער קען מיטנעמען אַהין אַלע זיינע זאַכן. איך האָב באַלד באַשטעלט מיין באַקאַנטן פּאָליאַק אָסטראָווסקי מיט צוויי פון זיינע שכנים, און פרייטיק פאַרטאָג האָבן די דריי משפּחות אויפגעלאָדן זייערע זאַכן אויף די דריי וועגענער און זענען אַוועקגעפאָרן קיין שערשעניאָווצע.

אַז מיר זענען געקומען קיין שערשעניאָווצע איז דער לאַגער שוין געווען איבערפילט. דער באַראַק, וועלכן מען האָט אונדז אָנגעוויזן צום וואוינען, האָט געקענט אַריינגעמען עטלעכע און צוואָנציק מענטשן, און דאָרט זענען שוין געווען אַריבער פערציק. מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה און האָבן זיך געמוזט אומקערן. אויפן וועג צוריק האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט אין פאָלוואַרק קאַזיאַ-גוראַ. דער פאַרוואַלטער, אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען הראַבטשיק, איז געווען מיינער אַ באַקאַנטער, און אויסערדעם האָב איך דאָרט געטראָפן צוויי זין פון ראובן אַלבין, וועלכע האָבן געהאַט אַ השפּעה אויפן פאַרוואַלטער. מען האָט אים צוגעזאָגט פיל מתנות, און ענדלעך האָט מען ביי אים געפּועלט ער זאָל אַריינגעמען די זעקס מענטשן. כאָטש דאָרט זענען שוין געווען 150 יידן. אָבער ער האָט פאַרלאַנגט מיר זאָלן אים ברענגען אַן אָנווייזונג צו אַרבעטן אין קאַזיאַ-גוראַ, ווייל אונדזערע קאַרטן זענען געווען אויסגעשטעלט אויף שערשעניאָווצע. פאַר אונדזערע זאַכן איז דאָרט קיין פּלאַץ נישט געווען, האָב איך מיינע זאַכן אַוועקגעשיקט צו מיין באַקאַנטן פויער אָסטראָפּאָלסקי, און אויך די אַנדערע זאַכן האָט מען אָפּגעשיקט צו באַקאַנטע פויערן. מיר זענען אַלע זעקס געבליבן נעכטיקן אין קאַזיאַ-גוראַ, ביי אַ באַקאַנטן פויער אין שאָפּע. דער פויער האָט געהייסן ראָמאַרטשוק.

צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, זענען יידן אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע און נישט געוואוסט וואָס צו טון. ווער סהאָט נאָר געקענט איז אַוועקגעלאָפן פון שטאָט, כדי נישט אַריינצופאַלן אין געטאָ. איך האָב צוערשט אַרויסגעשיקט מיין פרוי אין שטאָט אַריין, זען וואָס דאָרט טוט זיך. זי האָט געבראַכט די ידיעה, אַז די בהלה איז זייער גרויס און דער יודנראַט איז אינגאַנצן באַלאַגערט פון מענטשן. אַרום עלף אַזייגער בין איך מיט מיין פרוי געגאַנגען אין שטאָט אַריין. ביים אַריינגאַנג אין שטעטל איז געשטאַנען אַ יידישער פּאָליציאַנט, מיטן נאָמען לעץ. עס איז שוין געווען אַ פערטל פאַר צוועלף, און לעץ האָט געזאָגט אַז פונקט צוועלף אַזייגער וועט דאָס געטאָ געשלאָסן ווערן און קיינער וועט נישט קענען אַריין און אַרויסגיין.

באַלד ביים אַריינגאַנג אין געטאָ איז געשטאַנען דאָס הויז פון מיין חבר ישראל יוריסט. ער האָט מיך צוגערעדט איך זאָל בעסער בלייבן מיט מיין פרוי אין געטאָ ביי אים אין הויז. ער האָט גוט-פאַרמאַסקירט באַהעלטעניש ביי זיך אין הויז און מיר וועלן זיך קענען דאָרט אויסבאַהאַלטן אין פאַל פון אַן אַקציע. מיין שוועסטער מיט איר מאַן און זייערע קינדער זענען אויך געווען ביי אים. איך בין געווען צעטומלט און האָב נישט געוואוסט וואָס צו טון. ענדלעך האָב איך בשלאָסן צו פּרואוון אויסטוישן אונדזערע קאַרטן, און אויב דאָס וועט נישט געלינגען — וועלן מיר בלייבן אין געטאָ.

איך בין צוגעגאַנגען מיט מיין פרוי צום יודנראַט, אָבער דאָרט זענען געשטאַנען אַזויפיל מענטשן, אַז ס׳איז בכלל נישט מעגלעך געווען אַריינצוקומען. צופעליק האָב איך דורך דעם אָפענעם פענצטער דערזען דעם ד״ר אָווערמאַן (ער איז געווען אַ הויכער מאַן, העכער ווי אַלע). ער האָט מיך אויך באַמערקט און האָט אָנגעהויבן שרייען: „גליק, וואָס איז געשען?״ איך האָב זיך צום אים דורכגעשטופּט, און דערציילט אים וואָס עס האַנדלט זיך. ער האָט באַלד פאַרריכט די אַרבעטס-קאַרטן אויף קאַזיאַ-גוראַ און האָט געהייסן צוויי פּאָליציאַנטן אונדז שנעל אַרויספירן פון געטאָ.

אויפן וועג צום פאָלוואַרק האָבן מיר געזען ווי פון אַלע זייטן לויפן יידן אָן אַ ציל, אייניקע מיט קליינע קינדער אויף די הענט, מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס. מיר זענען געקומען קיין קאַזיאַ-גוראַ מיט אונדזערע פאַרריכטע אַרבעטס-קאַרטן און דער פאַרוואַלטער האָט אונדז אָנגענומען. מיר זענען געווען איבערגליקלעך. אַרום זענען געשטאַנען יידן און האָבן זיך געריסן אין פאָלוואַרק, אָבער מען האָט זיי נישט אַריינגעלאָזט.

אויך אין קאַזיאַ-גוראַ זענען די באַראַקן געווען איבערפולט און פאַר אונדז איז דאָרט נישט געווען קיין פּלאַץ. געווען זענען דאָרט פיר באַראַקן, און דער פאַרוואַלטער האָט צוגעזאָגט אויפצושטעלן נאָך איינעם. אָבער דערווייל האָבן מיר ווידער געמוזט נעכטיקן ביי ראָמאַרטשוקן אין שאָפּע.

זונטיק, דעם 6טן יוני, זענען מיר אויפגעשטאַנען אינדערפרי און צוגעגאַנגען צום פאָלוואַרק. מיר האָבן געזען ווי די מענטשן זיצן און גייען נישט אַרויס צו דער אַרבעט, זענען מיר צוריקגעגאַנגען צו ראָמאַרטשוקן און צוגעגרייט זיך צום עסן. אינדעם האָט זיך דערהערט פונעם שטעטל אַ שיסעריי. די פויערים וואָס זענען געווען אין שטעטל, אין קלויסטער, האָבן אָנגעהויבן לויפן אַהיים. עס איז אַנטשטאַנען אַ מהומה. קיינער האָט נישט געוואוסט וואָס דאָס שיסן באַדייט; אייניקע האָבן געמיינט, אַז דאָס כאַפּט מען קריסטן אויף צו שיקן זיי קיין דייטשלאַנד; אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז דאָס איז אַ נייע שחיטה אויף יידן. צום אומגליק האָט זיך טאַקע באַלד באַשטעטיקט דאָס צווייטע: די דייטשן האָבן פאַרענדיקט מיט די יידן אין טלוסטע.

די 150 יידן, וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אין קאַזיאַ-גוראַ, האָבן מורא געהאַט צו פאַרבלייבן אין פאָלוואַרק און זענען זיך צעלאָפן אין די אַרומיקע פעלדער, וואו די תבואה איז שוין געווען גענונג הויך צום באַהאַלטן זיך. אַ טייל זענען גלייך אַנטלאָפן אין די וועלדער. אונדזער גרופּע פון זעקס מענטשן איז אויך אַוועק פון ראָמאַרטשוקס הויז און מיר

האָבן זיך באַהאַלטן ביי אים אין פעלד. אַ שעה שפּעטער האָט ראַמאַרטשוק געשיקט צו אונדז זיינעם אַ באַדינער, און האָט אונדז געלאָזט וויסן אַז די דייטשן דאַרפן קומען אין פּאַלוואַרעק, און מיר דאַרפן איבערדעם אַנטלויפן פון זיין פעלד. זענען מיר באַלד אַנטלאָפן אין שערשעניאָווצער וואַלד, וואו מיר האָבן שוין געטראָפן נאָך באַהאַלטענע יידן.

אַרום פינף אַזייגער פאַרנאַכט זענען אָנגעפאַלן גויים פונעם שכנותדיקן דאָרף אַלעקסינצע אויף די אַנטלאָפענע יידן, האָבן זיי געשלאָגן און דערנאָך באַרויבט. מיר האָבן דערהערט די געשרייען פון די יידן, האָבן מיר זיך אַרויס־גערוקט פונעם וואַלד און גענומען אַנטלויפן אין די פעלדער. די באַנדיטן האָבן אונדז אָבער באַמערקט און האָבן אונדז נאָכגעיאָגט. זיי האָבן געכאַפּט מיין קוזין זלמן שטערנקלאַר מיט זיין פרוי, האָבן זיי צעשלאָגן און צוגענומען ביי זיי אַ וואַליזע מיט טייערע זאַכן, געלט און צירונג. מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין האָבן זיי מיט אַן אייזן צעשלאָגן דעם קאָפּ. איך מיט מיין פרוי האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן פון זיי, און מיר זענען אַרויס גאַנץ, נישט צעשלאָגן. אַז די באַנדיטן זענען אַוועק, האָבן מיר אויפגעהויבן חיים ברוינשטיין פון דער ערד, אַרומגעוואַשן אים ביי אַ וואַסערל און פאַרבונדן דעם קאָפּ. דערנאָך זענען מיר אַוועק צוריק צו ראַמאַרטשוקן. דאָרט האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז מען האָט אין טלוסטע אויסגעשאָסן אַלע יידן, ביז צום לעצטן. מיר זענען שוין ווייטער פאַרבליבן ביי ראַמאַרטשוקן.

אין משך פון עטלעכע טעג האָט זיך די אַרבעט אין קאָזיאַ־גוראַ און אין די אַנדערע פאַלוואַרקעס אָנגעהויבן צו נאַרמאַליזירן. אין קאָזיאַ־גוראַ האָבן זיך צונויפגעקליבן בערך 170 יידן, חוץ 50 ביז 70 יידן וועלכע האָבן געאַרבעט נישט אין פאַלוואַרק, נאָר ביי פאַרשידענע פויערים אין קאָזיאַ־גוראַ. אַלס „קאָמענדאַנט" פונעם לאַגער איז באַשטימט געוואָרן אַ געוויסער וואַקס, אַ זון פון זאַלישטשיקער אַפּטייקער, וועלכער איז אויך געווען אין פאַלוואַרק מיט זיין פרוי צוזאַמען.

דער לייטער פונעם פאַלוואַרק, הראַבטשוק, האָט זיך אין דער מהומה נישט געקענט אָריענטירן, וועלכע יידן עס געהערן צו אים און וועלכע נישט. האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע וואָס געהערן צום לאַגער זאָלן קומען וואוינען אין לאַגער, נישט אין דאָרף צווישן די גויים. האָבן זיך אָבער געפונען אַ טייל, וואָס האָבן מורא געהאַט צו גיין אין לאַגער, און זיי זענען פאַרבליבן ביי די פּריוואַטע פויערים. הראַבטשוק איז דעמאָלט אַוועק צו די פויערים און האָט זיי געגעבן אַ שטרענגן אָנזאָג, אַז אויב זיי וועלן ווייטער האַלטן „זיינע" יידן, וועט ער זיי איבערגעבן דער געסטאַפּאָ. אין עטלעכע הייזער האָט ער געטראָפן יידן, האָט ער זיי געשלאָגן מכות־רצח און זיי געטריבן אין לאַגער. דערנאָך האָט ער, אין הסכם מיט אייניקע מיטגלידער פון יודנראַט, צונויפגעקליבן אַלע יידן פון לאַגער; די יינגערע און געזונטערע האָט ער אַוועק־געשיקט אויף אַרבעט, און די עלטערע און די קינדער האָט ער אַריינגעשיקט אין אַ באַזונדערן באַראַק. דערביי האָט ער געמאַלדן, אַז באַלד דאַרף קומען אַ דייטשע קאָמיסיע, וואָס וועט דורכפירן אַ סעלעקציע: אַ טייל יידן וועלן זיי „אַרויס־פירן", און אַ טייל וועלן זיי איבערלאָזן. דער צוועק פון דער גאַנצער מאַכינאַציע איז געווען, אַרויסצופּרעסן געלט ביי די יידן. שפּעטער איז געקומען אין פאַלוואַרק ד"ר אַווערמאַן און מיט איםביידע מיטגלידער פונעם געוועזענעם יודנראַט, און זיי האָבן מודיע געווען, אַז מען האָט באַשלאָסן צו שאַפן אַ פאָנד, כדי אויסצוקויפן די יידן וועלכע מען וועט הייסן „אַרויספירן". וואַקס, דער קאָמענדאַנט פונעם לאַגער, האָט פאַרשטאַנען, אַז די יודנראַטלער ווילן דאָ מער נישט ווי אויספּרעסן געלט, און ער האָט זיך מיט זיי געאַמפּערט, ביז עס איז געקומען צו אַ געשלעג, און זיי זענען אַוועקגעפאָרן פונעם פאַלוואַרק מיט גאָרנישט. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין אַלע פאַלוואַרקעס זענען געווען אַזעלכע שמועות וועגן אַ „סעלעקציע", אָבער צום סוף אין גאָרנישט געווען.

בשעת דעם פאַרפאַל בין איך נישט געווען אין לאַגער. איך מיט מיין פרוי און מיין קוזינע זענען געווען אין פעלד ביי דער אַרבעט. עטלעכע טעג שפּעטער האָט הראַבטשיק צונויפגענומען אינדערפרי אַלע מענטשן פון לאַגער, אויס־געשטעלט זיי אין צוויי רייען, און דערביי מכבד געווען מיט דער נאַגייקע די אַלע וואָס זענען נישט געשטאַנען ווי ער האָט געוואָלט. ער האָט פאַר אונדז געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט באַטאָנט אַז ער איז אַ „פּאָזנאַנטשיק", אַ געבוירענער אַנטיסעמיט, וואָס האָט נאָך מיט יאָרן צוריק אויסגעבראָכן אַסך יידישע פענצטער. איצט האָט ער די געלגנהייט זיך נוקם צו זיין אין די יידן, און ער וועט עס טון מיט אַלע זיינע כוחות. די יידן וועלן מוזן אַרבעטן ביי אים זעכצן שעה אַ טאָג, פון פאַרטאָג ביז שפּעט אין אָוונט. אָבער דערפאַר וועט ביי אים קיין הפקרות נישט זיין. אין די אַנדערע לאַגערן וועט די פּאָליציי קענען אַלעמאָל אַריינקומען שיסן יידן, אָבער ער וועט דאָס נישט צולאָזן. ווער עס וועט אויסהאַלטן די שווערע אַרבעט און זיינע קלעפּ — וועט געוויס איבערלעבן די מלחמה. נאָך דער רעדע האָט ער אונדז אַוועקגעשיקט צו דער אַרבעט.

מיטן עסן איז אין פאַלוואַרק אויך נישט געווען אין אָרדנונג. די דייטשן האָט געגעבן פּראָדוקטן פאַר די אַרבעטער, אָבער דער פאַרוואַלטער האָט אַלעס צוגענומען פאַר זיך און האָט געלאָזט פאַר אונדז בלויז דאָס טרוקענע ברויט. וואַקס האָט דורכגעפירט אַ זאַמלונג אין לאַגער, יעדער האָט זיך באַשטייערט כדי צוצוקויפן פּראָדוקטן, אָבער דער פאַרוואַלטער איז געווען דער „איינקויפער", האָט ער דאָס געלט גענומען פאַר זיך און האָט גאָרנישט איינגעקויפט. אַפילו האָלץ פאַר דער קיך איז נישט געווען, און מיר האָבן געמוזט גנבֿענען שטיקלעך האָלץ אָדער שטרוי צום קאָכן.

דעם 21־טן אָדער דעם 22־טן יוני זענען מיר אַלע געווען ביי דער אַרבעט אין פעלד, בערך אַ דריי קילאָמעטער פון לאַגער. עס איז געווען אַ שטאַרקער רעגן, אַרבעטן האָט מען נישט געקענט, אָבער פון פעלד אַפּטרעטן האָט מען נישט געטאָרט. 12 אַזייגער בייטאָג איז אָנגעפאָרן אַ פויער פון סווידאָווא, מיינער אַ באַקאַנטער, האָט מיך אַוועקגערופן אין אַ זייט און האָט מיר דערציילט, אַז דעמזעלבן אינדערפרי האָט די געסטאַפּאָ געמאַכט אַן אָנפאַל אויפן לאַגער אין

סווידאָוואַ און האָט דאָרט אויסגעשאָסן 500 געזונטע אַרבעט-פעאיקע יידן. ער האָט געוואוסט אַז איך אַרבעט דאָ, איז ער געקומען מיך וואַרענען, ווייל מען זאָגט אַז די דייטשן וועלן דאָסזעלבע טון אין אַלע פּאָלוואַרקעס. די פרוי שטערנקלאַר איז גראָד דעמאָלט נישט געווען מיט אונדז, זי איז געגאַנגען אין לאַגער ברענגען עסן פאַר אונדזער גרופּע. מיר האָבן בלויז אָפּגעוואַרט זי זאָל צוריקקומען. זי האָט דערציילט, אַז אין לאַגער ווייסט מען שוין אויך דאָס וואָס ס'האָט פּאַסירט אין סווידאָוואַ, און די מהומה איז דאָרט זייער גרויס. מיר האָבן באַשלאָסן, מיר זאָלן אַלע זעקס באַלד פון פעלד אַנט-לויפן אין וואַלד אַריין.

אַ זעקס קילאָמעטער פון קאָזיאַ-גוראַ איז געווען אַ וועלדל „אַלכאָווע”, וואָס האָט פריער געהערט צו מיר און צו מיין שותף גערטנער. דער וואַלד-וועכטער איז געווען איינער קיבזוי. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס וואַלד האָט איצט געהערט צו די דייטשן. מיט אַ צייט צוריק בין איך געווען ביי קיבזוי קויפן האָלץ פאַר דער קיך (מיט „פּראָטעקציע”, ווייל די דייטשן האָבן פאַרבאָטן אַרויסצוגעבן האָלץ „פּרי-וואַט”). ער האָט מיך זייער גוט אויפגענומען און דערביי מיר געזאָגט, אַז אויב איך וועל זיין אין אַ צרה, קען איך קומען צו אים אין וואַלד, וואו עס געפינען זיך שוין אַ סך יידן באַהאַלטן אונטער זיין שוץ. מיר קענען זיך אין אַזאַ פאַל ווענדן צו זיין יונגן חבר, וואָס וואוינט באַלד ביים אַריינגאַנג פון וואַלד. מיר זאָלן אים אָנרופן מיטן נאָמען „מאַקסים” (נישט זיין אמתער נאָמען, נאָר אַן אָפּגערעדטער), וועט ער זיך מיט אונדז אָפּגעבן. איצט זענען מיר אַנטלאָפן פון פעלד מיט דער מחשבה, צו גיין גלייך צום וואַלד-וועכטער קיבזוי.

איך מיט מיין פרוי זענען מיטגעפאָרן מיטן גוי פון סווידאָוואַ, און אונדזערע קרובים האָבן זיך געלאָזט גיין צום וועלדל צופוס. מיר האָבן אָפּגערעדט זיך צו טרעפן אויף אַ געוויסן פונקט ביים אַריינגאַנג אין וועלדל. עס האָט די גאַנצע צייט שטאַרק גערעגנט און מיר זענען געקומען צום וועלדל איינגאַנצן נאַס. מיר האָבן אָנגעהויבן וואַרטן אויף אונדזערע קרובים; דערווייל האָט זיך אויסגעלייטערט און מיר האָבן אויסגעטון די קליידער און זיי אויסגעטרוקנט. מיר האָבן אַזוי געוואַרט ביז צום אָוונט, אָבער זיי זענען נישט געקומען. באין ברירה האָבן מיר זיך געלאָזט אַליין גיין אויפזוכן דעם וואַלדוועכטערס הויז.

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט אַ גוי, מאָדנע אָנגעטון. מיר האָבן זיך פאַר אים דערשראָקן, אָבער ער האָט אונדז נישט פאַרהאַלטן. ער האָט אונדז בלויז באַגריסט און איז ווייטער געגאַנגען. דערנאָך האָבן מיר באַגעגנט אַ צווייטן גוי. ער האָט אונדז געפרעגט וואוהין מיר גייען, אָבער ער האָט אונדז נישט פאַרהאַלטן. ביז מיר זענען געקומען צום הויז פונעם וואַלדוועכטער איז שוין געווען אַרום צען אַזייגער ביינאַכט. די הינט זענען אונדז באַפאַלן און האָבן אונדז נישט געלאָזט צוקומען צום הויז. זענען מיר אַזוי געשטאַנען כמעט אַ האַלבע שעה. ענדלעך איז אַרויסגעקומען דער גוי, וועלכן מיר האָבן צוערשט באַגעגנט אין וואַלד. ער האָט געפרעגט וואָס מיר ווילן, האָב איך אים געזאָגט, אַז איך וויל זען דעם וואַלדוועכטער קיבזוי און איך קען קיין שום אַנדערן מענטש מיין ענין נישט פאַרטרויען.

אין אַ צען מינוט אַרום איז אַרויסגעקומען קיבזוי, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז פוס. ער האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ שטאַל ביים הויז און געהייסן אונדז וואַרטן ביז עלף אַזייגער, ביז זיינער אַ מענטש וועט קומען און אונדז אַוועק-פירן אין אַ זיכערן באַהעלטעניש. איך האָב אים געזאָגט, אַז מיר וועלן מיט קיינעם נישט גיין, אויסער מיט אים אַליין. עלף אַזייגער איז ער געקומען און האָט אונדז אָנגעהויבן פירן אין וואַלד אויף זייטיקע וועגן. מיר האָבן זיך די גאַנצע צייט געגליטשט און זענען געפאַלן, און מיין פרוי האָט דערביי זייער געוויינט. קיבזוי האָט געפרעגט פאַרוואָס זי וויינט, האָט זי געזאָגט אַז זי איז באַזאָרגט וועגן אירע קרובים, וואָס האָבן זיך, ווייזט אויס, פאַרבלאָנדזעט אין וואַלד. קיבזוי האָט זי באַרואיקט און האָט געזאָגט אַז אַלץ איז אין אָרדנונג, אָבער מיין פרוי האָט נישט געוואָלט גיין ווייטער, ביז זי וועט נישט וויסן וואָס מיט זיי איז. קיבזוי האָט אונדז צוריק-געפירט אין פּאָלוואַרק, און אַרויפגעפירט אונדז אויף אַ בוידעם מיט שטרוי. דאָרט האָט ער געעפנט אַ קליין טירעלע און האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין אַן אָפּגעצוימטן בונקער, וואו מיר האָבן געטראָפן אונדזערע קרובים זיצן באַהאַלטן. זיי זענען נעבעך געווען זייער דערשראָקן, ווייל זיי האָבן געמיינט אַז די דייטשן קומען זיי אַרויסנעמען פון זייער באַהעלטעניש...

פאַרן אַוועקגיין האָט אונדז קיבזוי אָנגעזאָגט, אַז פאַרטאָג זאָלן מיר אַרויס פון בונקער און גיין אין וואַלד אַריין, אויף אַ פּלאַץ וועלכן ער האָט אונדז אָנגעוויזן. זיבן אַזייגער אינ-דערפרי, האָט ער געזאָגט, וועט ער צו אונדז קומען. כדי מיר זאָלן זיך נישט דערשרעקן פאַר זיינע טריט, האָט ער אונדז געגעבן אַ סימן: גייענדיק צו אונדז וועט ער זינגען.

מיר האָבן אים געפאָלגט. פיר אַזייגער פאַרטאָג זענען מיר אַוועק אין וואַלד, וואו ער האָט אונדז געהייסן, און מיר האָבן געוואַרט מיט אומגעדולד אויף זיבן אַזייגער. ערשט עלף אַזייגער האָבן מיר דערהערט זיין געזאַנג און זיינע טריט. ער האָט זיך אַנטשולדיקט וואָס ער האָט פאַרשפּעטיקט און האָט דערציילט, אַז ער קומט פון אַ זיצונג מיט די דייטשן, וואָס האָט געדויערט די גאַנצע נאַכט. די דייטשן, האָט ער געזאָגט, גרייטן זיך איצט אויפצוזוכן די יידן, וואָס זענען באַהאַלטן אין די וועלדער, און זיי ווילן זיי איינגאַנצן פאַר-ניכטן. ער האָט דערציילט, אַז ער האַלט אויס אין וואַלד בערך הונדערט יידן, און ער ווייסט נישט וואָס מיט זיי וועט זיין. ער האָט אַרויסגעוויזן פיל מיטלייד מיטן אומגליק פון די יידן. אונדז, האָט ער געזאָגט, מוז ער פאַנאַנדערטיילן: מיך מיט מיין פרוי וועט ער איינאָרדנען אין דאָרף הינקאָווצע ביי זיינעם אַ באַקאַנטן פויער, און אונדזערע קרובים וועט ער איינ-אָרדנען אין אַן אַנדער אָרט.

איך האָב אָבער מורא געהאַט צו זיין אין אַ דאָרף צווישן מענטשן. האָב איך אים געזאָגט, אַז מיר ווילן זיין בלויז ביי אים, ווייל נאָר אים פאַרטרויען מיר אונדזערע לעבנס. ער האָט אָבער ביי זיך נישט געהאַט קיין זיכערן אָרט פאַר אונדז; האָב איך אים פאָרגעלייגט, ער זאָל פאַר אונדז אויסזוכן אַ

באַהעלטעניש אין וואַלד. ער האָט אַ ביסל געטראַכט, און דערנאָך געהייסן אונדז נאָר גיין נאָך אים. ער האָט אונדז צוגעפירט צו אַ יונג וועלדל, אַזוי געדיכט פאַרוואַקסן, אַז קיין מענטש האָט דאָרט נישט געקענט דורכגיין. קריכנדיק אויף דער ערד זענען מיר מיט שווערער מי צוגעקומען צו אַ פרייעם פּלאַץ אין מיטן וועלדל, וואו ס'איז געשטאַנען אַ הויכער ברייטפאַרצווייגטער בוים. קיבזוי האָט אונדז מיט אַ שמייכל געפרעגט, צי די זומערוואוינונג געפעלט אונדז... מיר זענען געווען זייער צופרידן, ווייל מיר האָבן זיך דאָ געפילט זיכער, אָפּגעזונדערט פון דער גאַנצער וועלט. קיבזוי איז אַוועקגעגאַנגען און האָט געזאָגט, אַז ער וועט אונדז דאָ פאַרזאָרגן מיט עסן. איך האָב אים געגעבן צען דאָלאַר; ער האָט זיי צוערשט נישט געוואָלט נעמען, האָט געזאָגט אַז ער האָט גענוג געלט, אָבער איך האָב אים איינגעבעטן ער זאָל עס נעמען.

בערך אַ שעה שפּעטער איז געקומען דער פויער, וועלכן מיר האָבן באַגעגנט בשעת מיר זענען געגאַנגען זוכן דעם וואַלדוועכטער, און האָט אונדז געבראַכט אַ קויש מיט עסנ־וואַרג. דערנאָך איז ער נאָכאַמאָל געקומען און געבראַכט אַ גרויסן ברעזענט אויף צו מאַכן אַ ביידל; געבראַכט קורטקעס (קורצע רעק) פאַר מיר און פאַר מיין פרוי, און ליילעכער און קאָצן פאַר אונדז אַלע. נאָך זיין אַוועקגיין האָט זיך ווידער געלאָזט אַ שטאַרקער רעגן, און כאָטש מיר זענען געזעסן אין ביידל זענען מיר גאַנץ גוט נאַס געוואָרן. אָבער צומאָרגנס איז ווידער געווען אַ שיינער טאָג, און אַלעס האָט זיך ווידער אויסגעטרוקנט.

אַזוי זענען מיר געזעסן אין דעם באַהעלטעניש עטלעכע טעג, און דער פויער, דער שליח פון קיבזוי, האָט אונדז צווייטמאָל אין טאָג געבראַכט עסן. זונטיק אינדערפרי האָט ער געבראַכט עסן ווייניקער ווי אַלעמאָל, און איך האָב באַ־מערקט, אַז זיין פּנים איז נישט ווי אַלעמאָל, עפּעס נישט כתמול שלשום. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר שיקן דעם וואַלדוועכטער; ער האָט מיר דאַריף נישט געענטפערט און איז אַוועקגעגאַנגען.

פינף אַזייגער פאַרנאַכט האָבן מיר דערהערט אַ געוויש, און באַלד האָבן זיך דורך די קוסטעס דורכגעריסן פיר יונגע שקצים, אוקראַאינער. צוויי פון זיי האָב איך געקענט, און זיי האָבן זיך טאַקע פאַר מיר אַביסל פאַרשעמט און זענען גע־בליבן שטיין ביי דער זייט. די אַנדערע צוויי זענען צוגעגאַנגען און געזאָגט אונדז, אַז אוקראַאינישע פּאָליציי איז געקומען צום וואַלדוועכטער אונדז פאַרנעמען. זיי וואַרטן דאָרט אויף אונדז, און זיי האָט מען געשיקט, זיי זאָלן אונדז אַהין ברענגען.

איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַן אויסגעטראַכטע זאַך, ווייל ווען די פּאָליציי וואָלט געוואוסט וועגן אונדז, וואָלטן זיי אַליין געקומען נאָך אונדז. אָבער איך האָב גלייכ־צייטיק געזען, אַז אונדזער באַהעלטעניש איז אַנטדעקט גע־וואָרן, אַזוי אַז מיר קענען דאָרט מער נישט פאַרבלייבן. דעריבער האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס באַהעלטעניש און זענען מיטגעגאַנגען מיט די אוקראַאינער אין דער ריכטונג פונעם דאָרף אַלכאָווע. אויפן וועג צום דאָרף האָב איך גענומען זיך אויסשרייען אויפן קול אויף די שקצים, האָבן זיי זיך דער־שראָקן און זענען אַנטלאָפן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זייער כוונה איז געווען, אונדז אָפּצופירן אויף אַ זייטיקן וועג און אונדז צו באַרויבן.

מיר זענען צוריק אַריין אין וואַלד און זיך אַוועקגעזעצט באַטראַכטן וואָס ווייטער צו טון. נישט ווייט פון דאָרט איז געשטאַנען דאָס הויז פון „מאַקסים", זענען מיר אַוועק צו אים. מאַקסים האָט געוואוסט פון אונדזער באַהעלטעניש אין וואַלד, אָבער פון דעם פאַרפאַל האָט ער נישט געוואוסט. ער האָט באַשלאָסן איבערצולאָזן ביי זיך צייטווייליק מיין שוואָגער און מיין קוזין מיט זייערע פרויען, און מיך מיט מיין פרוי האָט ער אַוועקגעפירט צום וואַלדוועכטער קיבזוי. אָבער ער איז נישט געווען אינדערהיים און דאָס הויז איז געווען פאַר־שלאָסן. „מאַקסים" האָט מיט אונדז געוואַרט ביז צוויי אַזייגער ביינאַכט, דערנאָך האָט ער געמוזט אַהיימגיין. האָט ער אונדז אַוועקגעפירט אין וואַלד און האָט אונדז באַהאַלטן צווישן קוסטעס. ער האָט צוגעזאָגט אַז באַלד אינדערפרי וועט קיבזוי צו אונדז קומען.

ערשט עלף אַזייגער פאַרמיטאָג האָבן מיר דערהערט ווי קיבזוי זינגט און דערנענטערט זיך צו אונדז. ער האָט מיט־געבראַכט אַ קויש מיט כל טוב, און מיר האָבן זיך דערמיט ממש מחיה געווען. צען אַזייגער ביינאַכט איז ער ווידער געקומען, אין זיין מונדור פון אַן „אָבער־לעשניטשע" און באַוואָפנט פון קאָפּ ביז פוס. ער האָט אונדז דערציילט, אַז מיינע קרובים זענען ביי אים אויפן בוידעם, און אונדז וועט ער צייטווייליק אַוועקפירן צו אַ באַקאַנטן פויער, ביז ער וועט געפינען אַ בעסערן אָרט.

ער האָט אונדז געפירט מער ווי אַ שעה מיט פאַרשידענע זייטיקע וועגן, ביז מיר זענען אַריין צו דעם באַקאַנטן פויער אין סטאָדאָלע, וואו דער פויער אַליין האָט געשלאָפן. מיר האָבן אויך דאָרט איבערגענעכטיקט. אינדערפרי זענען אַריינ־געקומען אין סטאָדאָלע דעם פויערס אַ יונגער זון מיט אַ טאָכטער. איך האָב געגעבן יעדן פון זיי 20 זלאָטעס, און זיי זענען געווען דערפון זייער צופרידן. זיי האָבן צוגעבראַכט אַ הויכע לייטער און האָבן אונדז געלאָזט אַרויפקריכן אויף אַ הויכן הויפן מיט איינגעפרעסט היי, און דאָרטן האָבן מיר זיך געפילט זיכערער און האָבן אויך געקענט זען פון דאָרט די גאַנצע געגנט אַרום.

דינסטיק, דעם 6-טן יולי 1943, איז דער פויער געקומען צו אונדז אין אָוונט און האָט געבעטן איך זאָל אים געבן זאַכן פאַר זיין זון און זיין טאָכטער. איך האָב אים געגעבן אַ בריוו צו מיין שוועגערן פייגע הענדעל אין דאָרף האַלאָוו־טשינצע. איך האָב איר מודיע געווען, אַז מיר געפינען זיך ביי דעם פויער, און געבעטן זי זאָל אים געבן וועלכע זאַכן זי קען. זי האָט אים געגעבן שיך און קליידער, און האָט אויך געשיקט קליידער פאַר מיר און מיין פרוי, אָבער דער פויער האָט אַלץ גענומען פאַר זיך. ער האָט אונדז געבראַכט אַ בריוו פון מיין שוועגערן מיט דער ידיעה, אַז אַלע אונדזערע קרובים זענען ב"ה געזונט און אַז ברוינשטיין און שטערנקלאר מיט

זייערע פרויען אַרבעטן אין קאַזיאַ-גורא. מען אַרבעט, אָבער מען לעבט אין פּחד און מען האָט נישט קיין רואיקע מינוט, נישט בייטאָג און נישט ביינאַכט.

דאָנערשטיק, צוויי אַזייגער פאַרטאָג, איז אַרויף צו אונדז אויפן היי דער פּויער און האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז בייטאָג דאַרף קומען אין דאָרף אַריין פּאָליציי נאָך קי, האָט ער מורא אונדז צו לאָזן ביי זיך אין דער סטאָדאָלע. ער האָט אונדז פאַרגעשלאָגן צו גיין אויף אַ שטיקל צייט אין וואַלד אַריין. מיר האָבן אָבער מורא געהאַט צו גיין אין וואַלד אַריין, די פּאַסטוכער זאָלן אונדז דאָרט נישט באַמערקן. דער פּויער האָט אונדז אַרויסגעפירט אין פעלד אַריין און מיר האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן אין קאָרן. די פרישע לופט האָט אונדז ממש פאַרשיכורט. מיין פרוי איז איינגעשלאָפן און איך האָב אויך איינגעדרימלט. פּלוצים האָבן מיר דערהערט אַ געשריי: „האַלט! און צוויי שאָסן. מיר האָבן זיך ווידער דערשראָקן, אָבער צו אונדז איז קיינער נישט צוגעקומען. עטלעכע שעה שפּעטער האָט דעם פּויערס טאָכטער געבראַכט עסן פאַר אונדז און האָט דערציילט, אַז די פּאָליציי האָט פאַרהאַלטן אַ מאַן און אַ פרוי פון זאַלעשטשיקי און האָט זיי אוועקגעפירט קיין וואַרוואָלינצע צו דער פּאָליציי-קאָמאַנדע. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס איז געווען וואַקס, אונדזער לאַגער-קאָמענדאַנט פון קאַזיאַ-גורא, מיט זיין כלה, וועלכע זענען געגאַנגען זוכן אַ באַהעלטעניש פאַר זייערע עלטערן. די פּאָליציי האָט זיי באַרויבט, צוגענומען ביי זיי די זייגערס, אַ סך געלט און ווערטזאַכן, און דערנאָך האָט מען זיי אין וואַרוואָלינצע דערשאָסן.

מיר זענען ווייטער געבליבן זיצן אין פעלד און דער פּויער האָט אונדז אַהין געשיקט עסן. זונטיק, דעם 11-טן יולי, האָט גערעגנט אַ גאַנצן טאָג. מיר זענען גאַנץ דורכ-גענעצט געוואָרן און געווען זייער דערפרוירן, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו לאָזן גיין אויפזוכן דאָס הויז פון קיבזוי. עס איז שוין געווען שפּעט אין אָוונט, דער רעגן האָט נישט אויפגעהערט און מיר האָבן געבלאָנדזשעט. איך בין געפאַלן און האָב זיך נישט געקענט אויפהויבן, און מיין פרוי איז געשטאַנען איבער מיר און האָט געוויינט. אין דעם האָבן מיר דערהערט טריט. דאָס איז געווען דער זון פונעם פּויער, וואָס האָט אונדז אויסבאַהאַלטן. ער האָט אונדז געבראַכט אין שטוב, און דאָרט האָבן מיר זיך דערוואַרעמט און האָבן באַקומען צו עסן. דער פּויער האָט מיר אָבער באַלד געזאָגט, אַז ער דאַרף האָבן אויף מאָרגן טויזנט זלאָטעס, און האָט פאַרלאַנגט איך זאָל אים געבן אַ צעטל צו אַסטראָפּאָלסקין, ער זאָל אים דאָס געלט געבן. איך האָב קיין אויסוועג נישט געהאַט און האָב אים געגעבן דעם צעטל. דערפאַר האָט אונדז דער פּויער געמאַכט אַ באַהעלטעניש אויפן בוידעם פון אַ חזיר-שטעלעכל ביים וועג. פון אונדזער באַהעלטעניש האָבן מיר געקענט זען און הערן אַלעס וואָס אויפן וועג קומט פאָר.

צוויי טעג שפּעטער איז געקומען דער פּויער און האָט אונדז דערציילט, אַז צווישן די דייטשן איז אַ מהומה, זיי שטייען געפּאַקט. די יידן אין די פּאַלוואַרקעס אַרבעטן נישט, און מען האָפט אַז אין משך פון אַ צוויי טעג וועלן זיך די דייטשן מוזן צוריקציען. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז דער טומעל איז געווען נישט צוליב דער דערנענטערונג פון דער סאָוויעט-טישער אַרמיי, נאָר צוליב אַן אָנפאַל פון פּאַרטיזאַנער. עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיך די דייטשן באַרואיקט, און די געסטאַפּאָ האָט זיך גענומען נאָך מער ענערגיש פאַרניכטן די יידן אויף די פּאַלוואַרקעס.

דינסטיק, דעם 20־טן יולי 1943, י"ז תמוז תש"ג, זענען אינדערפרי אָנגעפאַרן די געסטאַפּאָווצעס פון באַרשטשאָוו קיין שערשעניאָווצע, האָבן אַרומגערינגלט דעם לאַגער און האָבן אויסגעשאָסן אַלע 150 יידן וואָס זענען דאָרט געווען. בלויז דריי יידן איז געלונגען צו אַנטלויפן און זיך צו ראַטע-ווען. די טרויעריקע ידיעה האָט זיך דערטראָגן אין אַלע אַרומיקע פּאַלוואַרקעס. גענוי ווי אַזוי דאָס איז פאָרגעקומען, האָט מען נישט געוואוסט, ווייל אין די פּאַלוואַרקעס האָט מען קיינעם נישט אַריינגעלאָזט און נישט אַרויסגעלאָזט. מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין, וואָס איז דעמאָלט געווען אין קאַזיאַ-גורא, האָט מיר דערציילט, אַז מאָנטיק דעם גאַנצן טאָג און אויך ביינאַכט איז מען געשטאַנען אויף דער וואַך, און ביינאַכט איז מען געשלאָפן אָנגעטאָן. און ווירקלעך, דינסטיק, י"ז תמוז, דריי אַזייגער פאַרטאָג, האָבן די שומרים באַמערקט ווי געסטאַפּאָווצעס און אוקראַאינישע פּאָליציי פאָרן אויפן וועג און דערנענטערן זיך צום פּאַלוואַרק. זיי האָבן באַלד געמאַכט אַן אַליאַרם, אַלעמען אויפגעוועקט, און אַלע האָבן זיך געלאָזן לויפן פון לאַגער. די מערדער האָבן עס באַמערקט און האָבן אָנגעהויבן שיסן פון דער ווייט מיט מאַשינען-געווער. מיין שוואָגער האָט זיך באַהאַלטן אין אַ פעלד פון באָב. ער איז געלעגן אומבאַוועגלעך און האָט געזען ווי די רוצחים רייטן אַרום אין די פעלדער זוכן באַהאַלטענע יידן, ווי מען כאַפּט און פירט אַוועק די געפונענע יידן. פון די 170 אַנטלאָפענע יידן האָט מען געכאַפּט 67 און געבראַכט זיי צוריק אין פּאַלוואַרק. דאָרט האָט מען זיי אויסגעזעצט הינטער אַ שטאַל און געוואַרט ביז די פּויערים האָבן, לויטן באַפעל פון די מערדער, אויסגעגראָבן פאַר זיי אַ גרוב. דערנאָך זענען אָנגעפאַרן געסטאַפּאָווצעס פון טשאָרטקאָוו און האָבן זיי אויסגעשאָסן. פון מיינע קרובים זענען דאָרט אומגעקומען: דער איינציקגעבליבענער זון פון חיים ברוינשטיין, משה, און זיין שוועסטער מלכה מיט איר מאַן זלמן שטערנקלאָר.

אין דער זעלבער צייט און אויף דעמזעלבן אופן זענען אומגעבראַכט געוואָרן די יידן אין אַלע פּאַלוואַרקעס, אויף וויפל זיי איז נישט געלונגען צו אַנטלויפן און זיך צו ראַטעווען. פון אַלע איז געווען נאָר איין אויסנאַם — דער פּאַלוואַרק אין ליסאָווצע.

אין ליסאָווצע איז געווען אַ פאַרוואַלטער אַן עלטערער דייטש מיטן נאָמען פראַנק, אַ קרוב פונעם באַוואוסטן גענע-ראַל פראַנק פון קראָקאָוו. ער האָט געהאַט אונטער זיין פאַרוואַלטונג 250 יידן. דעמזעלבן דינסטיק, י"ז תמוז אינ-דערפרי, זענען אָנגעלאָפן דייטשן און אוקראַאינישע פּאָליציי און זענען אַוועק אויפן פעלד, וואו אַ קלענער טייל פון די יידן האָבן געאַרבעט ביים דרעשן די תבואה. די יידן האָבן באַלד אָנגעהויבן זיך צעלויפן; די רוצחים האָבן זיי נאָכגע-

שאָסן און האָבן דערביי געהרגעט 17 יידן. דערנאָך האָבן זיי זיך געווענדעט צום פּאַרוואַלטער פראַנק און געפאָדערט ער זאָל זיי אַרויסגעבן אַלע יידן צום דערשיסן. פראַנק האָט זיי אָבער קאַטעגאָריש געענטפערט, אַז ער וועט קיין איינעם פון זיינע אַרבעטער נישט אַרויסגעבן, ווייל אָן זיי קען ער דעם פאָלוואַרק נישט פירן. ער האָט זיי אולטימאַטיוו געזאָגט, אַז אויב זיי וועלן צונעמען די יידן, וועט ער באַלד אַוועקפאָרן און לאָזן דעם פאָלוואַרק אויף הפקר. זיי האָבן זיך אַ לאַנגע צייט מיט אים געאַמפּערט, אָבער צום סוף האָבן די געסטאַפּאָוועצעס געמוזט פאַרלאָזן דעם פאָלוואַרק, און די יידן זענען געבליבן לעבן. צום גליק האָבן די יידן אין ליסאָוועצע געוואוינט נישט אין באַראַקן, נאָר אין דאָרף ביי די פּוערים. ווען זיי וואָלטן געווען אין די באַראַקן, וואָלטן די מערדער זיי אומגעבראַכט אויך אָן דער הסכּמה פונעם פאַרוואַלטער. יעדנפאַלס האָט די ענערגישע שטעלונג פונעם פאַרוואַלטער פראַנק אָפּגעראַטעוועט בערך 250 יידן פון ליסאָוועצער פאָלוואַרק.

באַלד נאָך די שחיטות האָבן די געראַטעוועטע יידן פון דער גאַנצער געגנט אָנגעהויבן קומען קיין ליסאָוועצע, און אין עטלעכע טעג אַרום זענען דאָרט געווען בערך 500 יידן. אין טלוסטע אַליין האָבן דעמאָלט געאַרבעט בערך צוואַנציק יידן. זיי האָט די אַקציע פון שבעה-עשר בתמוז נישט געטראָפן, ווייל דאָרט איז אָפיציעל קיין יידישער לאַגער נישט געווען.

וועגן פאַרלויף פון די שחיטות אין די פאָלוואַרקעס, וואָס זענען פאָרגעקומען שבעה-עשר בתמוז תש״ג, האָט מיר דערציילט מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין, און אויך אַנדערע יידן וועלכע האָבן זיי איבערגעלעבט. איך וויל דאָ אויך דערציילן אַ אינטערעסאַנטן עפּיזאָד מיט קימעלמאַנס קינד, וואָס איז בדרך נס געבליבן לעבן.

בשעת דעם ערשטן פּאָגראָם אין טלוסטע, פאַרן אריינקומען פון די דייטשן, איז דער בעקער קימעלמאַן מיט זיין פרוי און דריי קינדער אַרויף אויפן בוידעם זיך באַהאַלטן. ווען די מערדער האָבן זיך אריינגעריסן אין הויז, זענען זיי אַראָפּגעשפּרונגען אין גאָרטן אַריין. קימעלמאַן מיט זיין פרוי האָבן באַוויזן צו אַנטלויפן, אָבער זייערע דריי קינדער זענען אומגעקומען. דערנאָך האָבן זיי זיך אומגעקערט קיין טלוסטע, און פאַר דער צייט פון די דייטשן איז זיי נאָך געבוירן געוואָרן אַ ייִנגעלע. דאָס איז פאַר זיי געווען אַ גרויסע פרייד און אַ טרייסט נאָכן אומקום פון זייערע דריי קינדער.

ווען אין טלוסטע איז אַנטשטאַנען דאָס געטאָ, איז קימעלמאַן מיט זיין משפחה אַוועק קיין ראַזשאַנאַווקאַ און האָט זיך איינגעאָרדנט אויף אַרבעט אין פאָלוואַרק. בעת דער מאָרד-אַקציע אין י״ז תמוז איז די משפחה אַנטלאָפן פון פאָלוואַרק און האָט זיך באַהאַלטן אין פעלד, צוזאַמען מיט נאָך אַ צען באַהאַלטענע יידן. די פּאָליציי און די ציווילע אוקראַאינער האָבן, ווי געזאָגט, אַרומגעזוכט די באַהאַלטענע יידן, און גראָד ווען זיי זענען געווען נאָענט פון זיי האָט זיך דאָס קינד פון די קימעלמאַנס שטאַרק צעוויינט, און מען האָט עס בשום אופן נישט געקענט איינשטילן. די סכּנה אַנטדעקט צו ווערן איז געווען זייער גרויס, און כּדי צו ראַטעווען די צען נפשות — האָט די מוטער מיט אירע אייגענע הענט אַרויפגעוואָרפן אויפן קינד אַ קישן און האָט עס פאַרשטיקט.

נאָכדעם ווי די מערדער האָבן זיך דערווייטערט, האָט די מוטער גענומען רייסן זיך די האָר פון קאָפּ נאָך איר קינד. זי האָט אַראָפּגענומען דאָס קישן, און דאָס קינד איז געווען איינגאַנצן בלוי. אין דעם האָט אַ בלאָז געטאָן אַ שטאַרקער ווינט, און דאָס קינד האָט אויפגעלעבט און האָט אָנגעהויבן וויינען. די עלטערן זענען געווען איבערגליקלעך. אַלע דריי האָבן איבערגעלעבט די מלחמה.

אונדזערע ווייטערדיקע איבערלעבענישן

שבעה-עשר בתמוז, בשעת עס זענען פאָרגעקומען די שחיטות אין די פאָלוואַרקעס, בין איך מיט מיין פרוי געווען אין אונדזער באַהעלטעניש אויפן חזיר-שטעלכל. איך האָב געהערט ווי אַ פּויער האָט ביים דערבייאיקן ברונעם גערעדט מיט אַנדערע פּויערים וועגן הריגות פון יידן, וועגן הונדערט דאָלאַר, וואָס מען האָט געפונען ביי אַ געשאָסענעם ייד. ערשט אין אָוונט האָט מיר דער פּויער דערציילט, אַז מען האָט אין דעם טאָג פאַרניכטעט אַלע יידן אין דער גאַנצער געגנט. ער האָט אונדז געהייסן פון אים אַוועקגיין, ווייל ער קען אונדז מער נישט האַלטן. מיט שווערער מי האָט ער אונדז ערלויבט זיך צו באַהאַלטן אין זיינעם אַ פעלד, גאָר ווייט פונעם הויז, אָבער ער האָט מודיע געווען, אַז קיין עסן וועט ער אונדז דאָרט נישט ברענגען. מיר זענען אַוועק אַהין פאַרטאָג, און געזעסן ביז עלף אַזייגער אין דער ברענענדיקער היץ פון דער זון. עלף אַזייגער איז דער פּויער געקומען און האָט אונדז געבראַכט אַ פלאַש וואַסער מיט ברויט. ער האָט דערציילט, אַז מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין האָט זיך געראַטעוועט און געפינט זיך ביי אים. ער האָט אונדז געהייסן קומען צו אים אין אָוונט, כּדי צוזאַמען מיט מיין שוואָגער צו זוכן אַן אַנדער באַהעלטעניש פאַר אונדז. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל באַשטעלן מיין פריינד קיבזוי ער זאָל אויך קומען אין אָוונט, אפשר וועט ער געפינען פאַר אונדז עפּעס אַן אויסוועג.

אין אָוונט האָב איך געטראָפן ביי אים מיין שוואָגער און נאָך אַ ייד פון זאַלעשטשיקי. וואָס האָט געהאָט מיט זיך אַ פּעקל מיט זאַכן. קיבזוי איז אויך געווען, אָבער ער איז געשטאַנען ווי אַ תּם און האָט נישט געהאָט פאַר אונדז קיין שום עצה. צום סוף האָט אונדז דער פּויער געראָטן, מיר זאָלן זיך אַוועקגיין אין וואַלד זיך אויסבאהאלטן ביז דאָנערשטיק פאַרנאַכט; ער וועט דאָנערשטיק זיין אין טלוסטע און וועט זיך דערוויסן וויפל ס'איז דער פּרייז פאַר אויסבאַהאַלטן אַ ייד — וועט ער אונדז דאַן געבן אַן ענטפער. אויב מיר וועלן אים קענען באַצאָלן פאַר אַ מאָנאַט פאַרויס לויט דעם „קורס", וועט ער טראַכטן אונדז אויסצובאַהאַלטן.

מיר האָבן אים געפאָלגט און זענען אַוועק אין וואַלד. דאָרט האָבן מיר זיך צעטיילט, איך מיט מיין פרוי באַזונדער, און מיין שוואָגער מיטן זאַלישטשיקער ייד באַזונדער. מיר

האָבן אָפּגערעדט, אַז אויב דער פּויער וועט נישט קומען דאַנערשטיק פאַרנאַכט, וועלן מיר זיך טרעפן אויף אַ באַשטימטען פּונקט און וועלן זיך באַראָטן וואָס ווייטער צו טון.

דאָנערשטיק פאַרנאַכט איז דער פּויער צו אונדז נישט געקומען. מיר האָבן זיך געטראָפן אויפן באַשטימטען אָרט און האָבן באַשלאָסן מיר זאָלן גיין צו אים. איך מיטן זאַלישטשיקער ייד זענען געגאַנגען פאַראויס, און אַביסל ווייטער נאָך אונדז — מיין פרוי מיט מיין שוואָגער. ביים טויער פונעם פּויערס הויז איז געשטאַנען זיין זון און האָט אונדז נישט אַריינגעלאָזט. אינצווישן האָבן מיר געהערט אַ געשריי פון מיין פרוי און פון מיין שוואָגער. דעם פּויערס זון איז אַוועקגעלאָפן זען ווער עס שרייט, זענען מיר דערווייל אַריין אין שטוב. דער פּויער איז געשלאָפן, ער האָט זיך אַבער באַלד אויפגעכאַפּט און האָט אונדז געהייסן אַוועקגיין. ער וועט אונדז בשום אופן נישט לאָזן ביי זיך. ער האָט דערביי געטענהט, אַז די מיליאָנען אונדזערע האָבן מיר געלאָזט אַנדערשוואו, און צו אים זענען מיר געקומען מיט די ליידיקע הענט. דעם זאַלישטשיקער ייד האָט ער מסכים געווען איבערצולאָזן ביי זיך, פאַר זיין פּעקל מיט זאַכן, און אונדז האָט ער געהייסן אַוועקגיין. מיט מי האָבן מיר איינגעבעטן די פּויערטע, זי זאָל אונדז לאָזן בלייבן ביז פאַרטאָג.

פאַרטאָג זענען מיר אַוועק צו אונדזער באַקאַנטן „מאַקסים", אַבער ער האָט אונדז גאָרנישט געקענט העלפן. איך האָב געוואָלט באַצאָלן אים 50 זלאָטעס, ער זאָל אַוועקטראָגן מיינס אַ בריוול צום פאַרוואַלטער פון קאָזיאַ-גוראַ, הראַבטשיק, ער זאָל מיר ענטפערן צי קענען מיר קומען צו אים אין פאָלוואַרק. „מאַקסים" האָט לכתחילה מסכים געווען צו גיין, האָט גענומען דאָס בריוול און איז אַוועק. ער האָט אָבער באַלד חרטה געהאַט, האָט זיך אומגעקערט צו אונדז און האָט מיר צוריקגעגעבן דאָס בריוול מיט די 50 זלאָטעס מיר האָבן קיין עצה נישט געהאַט און מיר האָבן זיך געלאָזט גיין קיין קאָזיאַ-גוראַ, בערך זעקס קילאָמעטער ווייט. אַז מיר זענען אָנגעקומען אויף די פעלדער פון קאָזיאַ-גוראַ האָב איך געהייסן מיין פרוי פאַרבינדן זיך דעם קאָפּ מיט אַ טיכל ווי אַ פּויערטע און אַריינגיין אין פאָלוואַרק, דערגיין ווי די לאַגע איז דאָרט. איך מיט מיין שוואָגער האָבן דערווייל געוואַרט באַהאַלטן אין קאָרן. מיין פרוי האָט זיך באַלד אומגעקערט און האָט אונדז מיט פרייד אַרויסגערופן פון דעם באַהעלטעניש. ביים ברונעם פונעם פאָלוואַרק האָט זי באַגעגנט יאָשע גריל; ער האָט איר דערציילט, אַז מיט אַ שעה צוריק איז געקומען אַ פאַראָרדנונג, אַז די יידן וואָס זענען געבליבן לעבן קענען זיך צוריק אומקערן אין די פאָלוואַרקעס און עס וועט זיי גאָרנישט געשען.

מיר זענען אַריינגעגאַנגען אין פאָלוואַרק און זענען צוגעגאַנגען צו דעם באַראַק וואו מיר זענען פריער געווען. מיר האָבן דאָרט געטראָפן דעם אַפּטייקער וואַקס מיט זיין פרוי, וואָס זייער זון איז אומגעקומען אין וואַלד, און די משפחה מעלער פון זאַלעשטשיקי. צוזאַמען זיבן מענטשן. אונדזערע זאַכן האָבן מיר נישט געטראָפן און אונדזער פּלאַץ איז געווען פאַרנומען. איך בין צוגעגאַנגען צום פאַרוואַלטער הראַבטשיק; ער האָט זיך מיט מיר דערפרייט און האָט באַלד געהייסן דעם קאָמאַנדאַנט פונעם לאַגער, שעכטער, ער זאָל פאַר אונדז באַפרייען אונדזער פריערדיקן פּלאַץ אין באַראַק. איך בין אין יענעם מאָמענט געווען דער גליקליכסטער אין דער וועלט.

בליצשנעל האָט זיך פאַרשפּרייט די ידיעה, אַז די יידן וואָס האָבן זיך געראַטעוועט קענען זיך אומקערן אַרבעטן אין קאָזיאַ-גוראַ. שבת אינדערפרי איז געווען אַ גרויסער רעגן, אַבער נישט קוקענדיק דאַרויף האָבן אָנגעהויבן קומען פון אַלע זייטן געראַטעוועטע יידן זיך באַזעצן אין פאָלוואַרק. צווישן זיי איז געווען מייז שוועסטער רחל מיט איר מאַן יידיל מיימאַן און צוויי קינדער. זיי זענען געווען אין פאָלווארק האָלאָוואָטשינצע בשעת דער שחיטה, אַבער זיי האָבן באַוויזן אַרויסצושפּרינגען דורכן פענצטער פונעם באַראַק. זענען אַוועק קיין טלוסטע, און האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן ביי זייערן אַ שכן. אויך מיין שוועגערין פייגע הענדעל איז געקומען, באָרוועס און איינגעהילט בלויז אין אַ פּויערישער דעק. זי האָט זיך אויך אַרויסגעראַטעוועט פון האָלאָוואָטשינצע. אירע עלטערע צוויי יינגלעך האָט זי אַוועקגעשיקט צו אונדזער באַקאַנטן פּויער אָסטראָפּאָלסקי. ער האָט זיי אויסבאַהאַלטן אין דער נאַכט פאַר דער שחיטה ביי זיך אויפן בוידעם. צומאָרגנס איז ער געווען זיכער אַז זייערע עלטערן זענען אומגעקומען, האָט ער די קינדער אַרויסגעטריבן. דעם עלטערן האָט באַגעגנט אַ פּויעריש קינד, האָט ער אים אַוועקגערופן מיט זיך און אים צוגעפירט צו אַ דייטש, וועלכער האָט אים דערשאָסן. דאָס קלענערע יינגל, שלמה הענדעל, האָט אַ פּויער באַהאַלטן אין דער תבואה, האָט אים געגעבן צו עסן, און פאַרנאַכט איז ער געקומען קיין קאָזיאַ-גוראַ צו זיינע עלטערן.

די געראַטעוועטע זענען געקומען פאַרצווייפלטע, פאַרייניזאַמטע און בכלל אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד. צוערשט האָט הראַבטשיק נישט געוואָלט זיי צונעמען; ער האָט געזאָגט, אַז ער קען נאָר צונעמען די יידן וואָס האָבן פריער ביי אים געאַרבעט. ער האָט געוואָלט ביי דער געלעגנהייט אָנפילן זיינע טאַשן מיט געלט. אַבער מאָנטיק אינדערפרי איז געקומען אַ שליח פון פאַטי מיט אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן בלייבן אַרבעטן אין די פאָלוואַרקעס און קיינער זאָל זיי נישט אָנרירן. דאָס איז געווען פאַר אונדז איבערגעבליבענע אַ וויכטיקע בשורה און אַ גרויסע פרייד, אַ שמחה וואָס לאָזט זיך מיט ווערטער נישט באַשרייבן.

דער דערמאָנטער באַפעל איז נישט געווען קיין צופעליקע זאַך. נאָך אין יאָר 1942 האָט זיך די הויפּט-פאַרוואַלטונג פון די קאָקסאַגיז-פלאַנצונגען געווענדעט צו דער געסטאַפּאָ אין טשאָרטקאָוו מיט דער פאָדערונג, מען זאָל איבערלאָזן לפּחות 6,000 יידישע אַרבעטער אין דער געגנט פון טלוסטע צו דער אַרבעט ביי די פלאַנצונגען. די געסטאַפּאָ אין טשאָרטקאָוו און דערנאָך אויך אין לעמבערג האָט די פאָדערונג אָפּגעוואָרפן. דער ענין איז אַוועק צום גענעראַל פראַנק אין קראָקאָוו, און ער האָט אויך אָפּגעוואָרפן די ביטע. דערנאָך האָט זיך די פאַרוואַלטונג געווענדעט וועגן דעם דירעקט צו

הימלערן אין בערלין. אַ לאַנגע צייט איז קיין ענטפער נישט געקומען, און די רוצחים האָבן דערווייל געטון זייערס און האָבן „געריייניקט", קודם די שטעט ,ן דערנאָך די פּאַלוואַרקעס. ערשט נאָך דער שחיטה פון י״ז בתמוז, נאָכדעם ווי אין דער גאַנצער געגנט זענען געבליבן קוים עטלעכע הונדערט יידן, איז געקומען די דערלויבעניש פון הימלערן איבערצולאָזן די פאַרלאַנגטע 6,000 יידן. פּאַטי, וואָס האָט געבראַכט די בשורה פון טשאַרטקאָוו, האָט גוזאָגט מיט פרייד און מיט ווייטיק: „עס איז געקומען, אָבער ליידער צו שפּעט..."

אויך נאָכדעם ווי מען האָט באַקומען די דערלויבעניש צו בלייבן אין די פּאַלוואַרקעס, זענען געווען יידן וואָס האָבן מורא געהאַט צוריקצוקומען און זענען ווייטער פאַרבליבן אין די וועלדער. אַזוי האָט אויך געטון די משפחה פון דעם געוועזענעם גוטבאַזיצער פון מישקאָוו מאַנהיים, אַ משפחה פון אַ 15 מענטשן; זיי האָבן דורכגעלעבט אין די וועלדער דעם גאַנצן זומער 1943 און אויך דעם ווינטער 1943—1944. אין פעברואַר 1944 זענען זיי איבערפאַלן געוואָרן פון באַנדיטן, וואָס האָבן זיי אַלע אויסגעהרגעט. פון דער גאַנצער משפחה איז פאַרבליבן איין זון, משה, וועלכן די סאָוויעטן האָבן דערנאָך אוועקגעפירט אין ראַטנפאַרבאַנד.

נאָכדעם ווי ס׳איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער באַפעל, מען זאָל די איבערגעבליבענע יידן מער נישט אומברענגען, האָבן זיך די געמיטער בארויקט און די אַרבעט אין אַלע פּאַלוואַרקעס האָט זיך אָנגעהויבן נאָרמאַליזירן. אין קאָזיאַ־גוראַ זענען געווען פאַררעגיסטרירט 60 יידן, דאַרונטער אויך עטלעכע קליינע קינדער. דער קאָמאַנדאַנט פונעם לאַגער איז געווען שעכטער פון זאַלעשטשיקי, אָבער צומייסט האָט הראַבטשיק אַליין געקאָמאַנדעוועט. יעדן אינדערפרי פינף אַזייגער האָבן אַלע זיך געמוזט שטעלן צום „אַפּעל". אויב עמיצער האָט זיך פאַרשפּעטיקט, איז הראַבטשיק אַריין אין באַראַק און האָט אים אַרויסגעטריבן, שלאָגנדיק דערביי מיט דער נאַהייקע. ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער שניט, האָט זיך אָנגעהויבן די רעכט שווערע אַרבעט. צוועלף יידן האָבן זיך אויסגעלערנט „שניידן", און די אַנדערע זענען נאָכגעגאַנגען און געבונדן די גאַרבן. הראַבטשיק פלעגט אויך ביי דער אַרבעט אונטערטרייבן מיט דער נאַהייקע. ער איז בכלל געווען אַ סאַדיסט און האָט הנאה געהאַט דערפון וואָס מיר ליידן. די שווערע באַדינגונגען ביי דער אַרבעט האָבן געבראַכט דערצו, אַז אַ טייל יידן זענען אַנטלאָפן אין פּאַלוואַרק ליסאָווצע, וואו פראַנק איז געווען אָבערלייטער און די אַרבעט איז געווען לייכטער. אין קאָזיאַ-גוראַ זענען געבליבן בלויז 38 יידן.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט דעם גאַנצן סוף זומער. פאַר יום-כיפור האָב איך זיך געגרייט צו בעטן דעם פאַרוואַלטער הראַבטשיק, ער זאָל אונדז יום-כיפור באַפרייען פון דער אַרבעט. דריי טעג פאַר יום־כיפור האָב איך אים געזאָגט, אַז איך וויל מיט אים עפּעס רעדן. ער האָט, ווייזט אויס, פאַרשטאַנען וועגן וואָס איך וויל מיט אים רעדן און האָט אָפּגעלעגט דאָס געשפּרעך אויף מאָרגן. צומאָרגנס איז ער אַוועקגעפאָרן אויף דריי טעג, כדי מען זאָל נישט האָבן מיט וועמען צו רעדן... יום כיפור האָבן מיר געאַרבעט אין פעלד אַזוווי יעדן טאָג, און דערביי האָבן מיר געפאַסט. אַלס שטראָף דערפאַר וואָס מיר האָבן געפאַסט, האָט אונדז הראַבטשיק אָפּגעהאַלטן ביי דער אַרבעט ביז האַלב עלף אַזייגער ביינאַכט. ערשט עלף אַזייגער האָבן מיר געקענט אויפפאַסטן.

שפּעט אין האַרבסט, ביים אויסגראָבן די צוקער-ריבן, איז די אַרבעט געוואָרן נאָך שווערער. מען פלעגט אַרבעטן ביז 11 אָדער 12 אַזייגער ביינאַכט, אָפּטמאָל אין שניי און אין קעלט. אין דעם האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די יידן פון קאָזיאַ־גוראַ וועלן מוזן אַוועק קיין טשאַרטקאָוו, און וואָס דאָס מיינט האָבן אַלע שוין געוואוסט... עס איז אַנטשטאַנען אַ מהומה. די יינגערע און מער געניטע האָבן זיך ווידער געלאָזט לויפן אין די וועלדער אָדער צו באַקאַנטע גויים. ביי די פּויערים איז אויך נישט געווען אינגאַנצן זיכער. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן דעם גאַנצן זומער אויסגענוצט יידן ווי אומזיסטיקע אַרבעטער, און אַז די אַרבעט האָט זיך געענדיקט, האָבן זיי געמאָלדן דער פּאָליציי אַז ביי זיי זענען דאָ באַהאַלטענע יידן, און די פּאָליציי פלעגט קומען און די יידן דערשיסן.

אַזוי איז געשען מיט אַ טלוסטער ייד, גבריאל ברוין, וועלכער האָט געאַרבעט ביי אַ פּויער אין דאָרף קאַראַליוווקע, אַ דריי קילאָמעטער פון טלוסטע. מען האָט אים געמסרט און די פּאָליציי איז געקומען און האָט אים אַוועקגענומען פון דער אַרבעט. ער האָט זיך געבעטן מען זאָל אים באַפרייען, האָט מען צוגעזאָגט אים צו באַפרייען, אויב ער וועט אויסגעבן אַנדערע יידן. ברוין האָט נישט געקענט ביישטיין דעם נסיון און האָט אויסגעגעבן עטלעכע יידן, דאַרונטער אסתר רייזענבערג, אַ טאָכטער פון שמואל זאַנדבערג פון זאַלעשטשיקי. זי איז געווען אַ לענגערע צייט באַהאַלטן מיט איר פיר-יאָריקן יינגעלע ביי אַ פּויער אין קאַראַליוווקע, איז די פּאָליציי געקומען און האָט זי געשאָסן. דאָס קינד איז בדרך נס ניצול געוואָרן. די פּויערטע, ביי וועלכער זיי זענען געווען באַהאַלטן, האָט עס דערנאָך געבראַכט ביינאַכט אין אַ זאַק אויף די פּלייצעס קיין קאָזיאַ-גוראַ און עס איבערגעגעבן דער פרוי וואַקס, דער שוועסטער פון אסתר רייזענבערג. זי האָט אויך דערציילט דעם גאַנצן פּאַרפאַל. דאָס איז געווען אַ טאָג נאָך שמחת־תורה. דאָס קינד האָט איבערגעלעבט די מלחמה צוזאַמען מיט זיין מומע.

אין נאָוועמבער 1943, ווען די אַרבעט איז קאָזיאַ-גוראַ און אין אַנדערע פּאַלוואַרקעס האָט זיך אָנגעהויבן צו פאַרענדיקן, האָט מען די יידן געשיקט אויף אַרבעט אין פּאַלוואַרק רוזשאַנאָווקאַ. אין דער ווינטערדיקער קעלט האָבן מיר נישט געקענט בלייבן וואוינען אין די באַראַקן. האָט מען אונדז געגעבן צו וואוינען אין די אַזויגערופענע „טשוואָראַקעס" — הייזלעך פאַר דער דינערשאַפט אין די פּאָלוואַרקעס. באַשעפּטיקט האָט מען אונדז בעיקר ביים דרעשן (לושטשען) פון קוקורודזעס, און יעדער האָט געדאַרפט מאַכן אַ נאָרמע פון 30 ק״ג אַ טאָג. קיין צוקער האָבן מיר נישט געהאַט, האָט מען געגנבעט צוקער-ריבן און זיי געקאָכט. אויך קאַרטאָפל האָט מען געמוזט גנבענען, ווייל מען האָט נישט געגעבן גענוג צו עסן.

אין דעצעמבער איז די לאַגע געוואָרן נאָך ערגער. צו

דעם הונגער און צו דער פאַרוואָרלאָזטקייט איז נאָך צוגעקומען דער פלעקטיפוס, וועלכער האָט באַלד אָנגענומען די פאָרם פון אַן עפּידעמיע. אין אָנהויב פלעגט די פּאָליציי קומען און די קראַנקע דערשיסן. די פרוי פון ד״ר קראָסוצקי האָט געוואָלט באַשיצן איר קראַנקן זון. זי האָט זיך אַריינגעלעגט אין בעט פון איר קראַנקן זון, און ווען די פּאָליציי איז געקומען האָט זי זיך ביי זיי געבעטן, מען זאָל זי שיסן אַנשטאָט אים... האָט די פּאָליציי זיי ביידע דערשאָסן.

שפּעטער האָט פּאַטי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די פּאָליציי האָט נישט קיין רעכט צו שיסן די טיפוס-קראַנקע אָן רשות פון די פאַרוואַלטערס. דעמאָלט האָט זיך דאָס שיסן פון די קראַנקע אַביסל אָפּגעשטעלט.

צום אַרויסגעבן פון דער באַפעל האָט געבראַכט די שחיטה פון 28 יידן אין האָלאָווטשינצע. מיטוואָך, ט׳ בטבת, דעם 5-טן יאַנואַר 1944, זענען נאָכמיטאג געקומען דריי אוקראַאי-נישע פּאָליציאַנטן קיין קאָזיאַ-גוראַ, האָבן זיך אָפּגעשטעלט לעבן אונדזער וואוינונג און זענען אַוועק צום פאַרוואַלטער הראַבטשיק. ער האָט זיי מכבד געווען מיט בראָנפן און מיט עסן און האָט זיי אויך געגעבן האָבער פאַר זייערע פערד. דערנאָך האָבן זיי אים געזאָגט, אַז זיי ווילן האָבן אַ „פּערעס-טרעלקע״ (אַ שיסעריי) אויפן פאָלוואַרעק. הראַבטשיק האָט אָבער נישט דערלאָזט צו דעם. די אָנגעשיכורטע פּאָליציאַנטן זענען דאַן אַוועק קיין האָלאָווטשינצע, זענען דאָרט אָנגעפאַלן אויף דעם לאָגער און האָבן דערשאָסן 28 יידן. צווישן די קדושים זענען געווען מיין שוועסטערס זון ניסן מיימאַן, יאָסל שילדער, דער טלוסטער שוחט, מיין שוואָגער דוד הענדעל, שפּיגל, און נאָך אַנדערע. נאָך דעם געשעעניש איז געקומען די פאַראָרדנונג פון פּאַטי, אַז די פּאָליציי טאָר נישט דורכפירן קיין אַקציעס אין די פאָלוואַרקעס.

אָבער אויך נאָך דעם באַפעל האָט געטראָפן אַ פאַל אין קאָזיאַ-גוראַ, וואָס האָט געקאָסט זיבן יידישע קרבנות. אין איינעם פון די לעצטע טעג פון יאַנואַר 1944 (דאַכט זיך דעם 20-טן) איז הראַבטשיק אַ שיכורער אַוועקגעפאָרן קיין טלוסטע. מיר זענען געווען פאַרוואונדערט, וואָס איז ער פּלוצלינג אַוועקגעפאָרן? אין אַ שעה-אַנדערטהאַלבן אַרום האָט ער זיך אומגעקערט, אָבער נישט אַליין. ער האָט געבראַכט מיט זיך פּאָליציאַנטן, און זיי האָבן גלייך גענומען שיסן. די יידן האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן און די פּאָליציאַנטן האָבן זיי נאָכגעשאָסן. בעיקר האָט זיך אויסגעצייכנט דער באַקאַנטער מערדער פון טלוסטע, דער פּאָליציאַנט מאָראַז. דאַן האָט ער געהייסן רופן צוויי יידן, זיי זאָלן זוכן אין די קליידער פון די הרוגים. איך מיט נאָך אַכט מאַן האָבן דעמאָלט פאַנאַנדערגעוואָרפן מיסט אויפן פעלד, און קיינער פון אונדז האָט נישט געוואָלט גיין. דער שליח — דער שמיד פון קאָזיאַ-גוראַ — האָט אונדז געראָטן, מיר זאָלן בעסער גיין, ווייל אויב נישט וועט מאָראַז אונדז אַלעמען אויסשיסן. איך מיטן זון פון בעריש העסינג זענען מיט אים מיטגעגאַנגען, און מאָראַז האָט אונדז געהייסן באַזוכן די קעשענעס פון די טויטע און אים אַוועקגעבן דאָס געלט און די ווערטזאַכן וואָס מיר וועלן געפינען. דערנאָך האָבן מיר געזאָלט אויסטון די הרוגים און צונויפלייגן זייערע קליידער. דער ערשטער הרוג וועלכן מיר האָבן געזאָלט באַזוכן איז געלעגן הויך אונטערן דאַך, אויפן שטרוי. העסינג האָט אַרויפגעקלעטערט אויפן שטרוי, האָט אַראָפּגענומען דעם הרוג און האָט דערקענט אין אים זיין פאָטער בעריש העסינג. ער האָט גענומען וויינען און קלאָגן, אָבער מאָראַז האָט אָנגע-שטעלט קעגן אים דעם רעוואָלווער און ער האָט אים גע-צוואונגען צו שווייגן און צו באַזוכן זיין פאָטער. ער האָט ביי אים געפונען 3,000 זלאָטעס און האָט זיי אַוועקגעגעבן דעם מערדער.

דערנאָך האָט ער אָנגעשטעלט אויף מיר דעם רעוואָלווער און האָט געפרעגט: „וואָס טוסטו דאָ, אַלטער?״ איך האָב אים געענטפערט, אַז איך אַרבעט אין פעלד. מאָראַז האָט געדרייט מיטן קאָפּ, און איך האָב געזען אַז ער האָט חשק מיך צו דערשיסן. איז דעם איז אַרויס פון שטוב דער פּאָליציי-קאָמאַנדאַנט. מאָראַז האָט זיך צו אים געווענדעט, אָנווייזנדיק אויף מיר. דער קאָמאַנדאַנט האָט מיך צוגערופן און געפרעגט מיך פון וואַנען איך בין און ווי איך הייס. האָב איך געזאָגט, אַז איך בין בערל גליק פון טלוסטע. ער האָט וועגן מיר געוואוסט און האָט געהאַט וועגן מיר אַ גוטע מיינונג. ער האָט געזאָגט דעם מערדער, אַז איך בין געווען דער אַנשטענ-דיקסטער מענטש אין טלוסטע, און האָט אים געהייסן מיך אַפּלאָזן. הראַבטשיק איז שפּעטער אַראָפּגעקומען צו מיר און האָט געזאָגט מיט אַ ציניִשן שמייכל: „ווען נישט דער פּאָליציי־קאָמאַנדאַנט, וואָלסטו שוין איצט געווען אויף יענער וועלט...״

דער „וויזיט״ פון די רוצחים אין קאָזיאַ-גוראַ האָט אונדז געקאָסט זיבן קרבנות, צווישן זיי זענען געווען בעריש העסינג, די פרוי פון יעקב ניימאַן, מילער מיט זיין פרוי און מיט אַ יינגערער טאָכטער (פון זאַלעשטשיקי), מענדל מעצנער (אַ זון פון שלום מעצנער) און נאָך איין הרוג. נאָך דעם שטיקל אַרבעט זענען די רוצחים אַוועקגעפאָרן, און באַלד נאָך זיי אין אויך הראַבטשיק אַוועקגעפאָרן.

די אָנפאַלן פון די אָרטיקע באַנדיטן

עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די אַרומיקע פאָלוואַרקעס ווערן ביינאַכט באַפאַלן פון אָרטיקע באַנדעס, וועלכע מאָרדן יידן און רויבן צו זייער געלט און זייערע זאַכן. איינמאָל ביינאַכט, אַרום עלף אַזייגער, האָט דער נאַכטוועכטער אָנגעקלאַפּט ביי אונדז אין טיר און געהייסן עפענען. דורכן פענצטער האָב איך געזען עטלעכע באַנדיטן אין מיליטערישע קליידער. איך האָב געמיינט, אַז דאָסמאָל וועלן מיר זיך שוין נישט אַר׳יסדרייען פונעם טויט...

די באַנדיטן האָבן באַלד אויפגעריסן די טיר, האָבן אונדז געהייסן אָנצינדן דעם לאָמפּ און זיך אַרומשטעלן אַרום דעם טיש. אַפילו אַ פינף-יאָריק קינד, וואָס איז געלעגן באַהאַלטן אויפן אויוון, האָבן זיי געהייסן אַראָפּנעמען צום טיש. דערנאָך האָבן זיי געמאָלדן, אַז זיי זאַמלען געלט פאַר דער פּוילישער אַרמיי, און האָבן אונדז געהייסן שאַפן 4,000 זלאָטעס. עס ווייזט אויס, אַז דער באַנדיט וואָס האָט געגעבן דעם באַפעל

איז געווען אַ באַקאַנטער, ווייל ער האָט געהייסן לייגן דאָס געלט אויפן טיש און נישט קוקן אים אין פּנים אַריין. מיר זענען געווען אין שטוב 14 מאַן; איך האָב ביי זיך געהאַט 229 זלאָטעס, דער אַפּטייקער וואַקס האָט אַרויסגעלייגט 200 זלאָטעס, און מער האָט קיינער קיין געלט נישט געהאַט. זיי האָבן אונדז איבערגעלאָזט צען זלאָטעס — צו קויפן ברויט — און מיטן איבעריקן געלט זענען זיי אַוועק. דער באַנדיט וואָס איז געשטאַנען אויף וואַך ביי דער טיר האָט אַריינגעשאָסן אין צימער, ער האָט אָבער — בדרך נס — קיינעם נישט געטראָפן. ביים אַוועקגיין האָבן זיי אונדז געוואָרנט, קיינער זאָל זיך פונעם אָרט נישט רירן. מיר זענען דערנאָך נאָך געשטאַנען אַ האַלבע שעה ביים טיש, ביז איך האָב געוואַגט צוגיין צו דער טיר און זי פאַרמאַכן.

נאָך אונדז זענען זיי אַריין אין אַ צווייטן צימער. דאָרט האָט מען זיי געוואָלט געבן צו 50 זלאָטעס פון אַ מענטש. זיי האָבן דאָרט דערשאָסן אַ ייד פון בוטשאַטש מיטן נאָמען פּאַהאַרילעס און אַ פרוי פון טשאָרטקאָוו. אין דריטן צימער האָבן זיי געשאָסן דעם זון פון בעריש העסינג; יאָשע טייוועך האָבן זיי אָפּגעשאָסן די פינגער פון דער האַנט.

נאָכדעם ווי די באַנדישן זענען אַוועק, איז געקומען הראַבטשיק און האָט געפרעגט מיט אַ ציניש געלעכטער: „וואָס, איר האָט געהאַט געסט?". ער איז געזעסן ביי אונדז אַ שטיקל צייט, האָט אויסגעטרונקען אַ גלעזל בראַנפן און איז אַוועק.

אין דער צווייטער נאַכט האָט דער וועכטער ווידער געהייסן עפענען די טיר, אָבער ער האָט אונדז באַרואיקט, מיר זאָלן קיין מורא נישט האָבן. ער האָט דערציילט, אַז די זעלבע באַנדיטן זענען נאָר-וואָס באַפאַלן דעם פאַרוואַלטער הראַבטשיק און זיין סעקרעטאַר. דעם סעקרעטאַר האָבן זיי אַריינגעשאָסן אין פוס, און הראַבטשיק איז שווער פאַרוואונדעט געוואָרן. ער האָט געלאָזט רופן דעם אַפּטייקער וואַקס, ער זאָל אים עפּעס העלפן. אינדערפרי האָט וואַקס דערציילט, אַז דעם סעקרעטאַר וועט מען מוזן אַראָפּנעמען דעם פוס, און הראַבטשיק האָט באַקומען 66 וואונדן. מען האָט זיי ביידע אַוועקגעפירט אין שפּיטאָל, און מיר האָבן זיי מער נישט געזען.

די פאַרוואַלטונג פון קאָזיאַ-גוראַ האָט איבערגענומען דער פאַרוואַלטער פון טלוסטע. מיר האָבן ווייטער שווער געאַרבעט, קודם אין טלוסטע און דערנאָך אין האַלאָווטשינצע. ביי ענדע יאַנואַר 1944 האָט פּאַטי געהייסן באַשעפטיקן פיר אַרבעטער פון יעדן פאָלוואַרק ביי אויסהאַקן האָלץ פאַר די דייטשן אין אַ וואַלד, וואָס איז געווען 30 קילאָמעטער ווייט פון טלוסטע. דאָס פאָרן אַהין און צוריק האָט געדויערט 6 שעה, און געאַרבעט האָט מען צוויי שעה. איך און חיים ברוינשטיין זענען געווען די פאַכלייט, וואָס האָבן אַנגעוויזן וועלכע ביימער מען קען אויסהאַקן. אָט־די אַרבעט האָט געדויערט ביז סוף פעברואַר אָדער ביז אָנהויב מערץ.

איינמאָל אין סוף פעברואַר, בשעת מיר זענען געפאָרן אין וואַלד אַריין, האָבן מיר באַגעגנט אַ גרויסן טראַנספּאָרט מיט דייטשע מאַשינען. ווען מיר זענען פאַרבייגעפאָרן אולאַשקאָווצע (לאַשקעוויץ), וואו עס האָבן געאַרבעט צוועלף יידן, איז יצחק דראָהאָביטשער אַריינגעגאַנגען צו זיי און האָט זיך דערוואוסט אַז די רוסן האָבן דורכגעבראָכן דעם פראָנט און האָבן פאַרנומען פּאָדוואָלאָטשיסק, זבאַראַזש און טאַרנאָפּאָל. מיר האָבן דאָס קוים געקענט גלייבן. אויך אין וואַלד האָט דער אָבער-לעשניטשע דערציילט, אַז עפּעס איז געשען. ער האָט אונדז געהייסן גיך ענדיקן די אַרבעט און אַהיימפאָרן, ווייל אין וואַלד דרייען זיך אַרום פּאַרטיזאַנער.

נאָכדעם זענען מיר נאָך אַ צוויי וואָכן געפאָרן יעדן טאָג צו דער אַרבעט. אַז מיר זענען פורים געקומען אין וואַלד אַריין, האָט אונדז דער לעשניטשע געהייסן באַלד צוריקפאָרן, ווייל די לאַגע איז קריטיש. מיר האָבן אָפּגעגעסן מיטאָג (מיר פלעגן יעדן טאָג באַקומען ברויט מיט מאַרמעלאַדע — לויט דער פאַראָרדנונג פון פּאַטי), און דערנאָך זענען מיר אַוועק צוריק קיין טלוסטע. דאָרט איז אונדז אַנטקעגן געקומען הלל קעניגסבערג און האָט געזאָגט, אַז מיר וועלן מער אין וואַלד אַריין נישט פאָרן. פּאַטי האָט געהייסן, אַז יעדער זאָל זיך אומקערן אין זיין פאָלוואַרק, און דאָרט זאָל מען מאַכן אויף די פורן בלעכערנע ביידלעך און זיין גרייט צום אַנטלויפן.

אין קאָזיאַ-גוראַ האָט מיך באַגעגנט אַ באַקאַנטער אוקראַאינישער פויער און האָט מיר דערציילט, אַז די אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטן האָבן אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג און האָבן איינשטימיק באַשלאָסן צו פאַרניכטן אַלע יידן פאַרן אַריינקומען פון די סאָוויעטן, כדי עס זאָל נישט בלייבן קיין עדים, וואָס זאָלן קענען דערציילן וועגן זייערע מעשים. ער האָט מיר געראָטן, איך זאָל מיך וואו גיכער באַהאַלטן.

דער ריקצוג פון די דייטשן איז געוואָרן אַ שנעלער און אַ בהלהדיקער. שושן-פורים אינדערפרי, דעם 10-טן מערץ 1944, איז געקומען אַ פויער און האָט דערציילט, אַז ביינאַכט האָבן די פויערים פון האַלאָווטשינצע אויסגעהרגעט אַלע 48 יידן וואָס זענען דאָרט געווען. וואַקס מיט זיין פרוי און נאָך אַנדערע יידן זענען אַנטלאָפן קיין טלוסטע. אין קאָזיאַ-גוראַ זענען מיר געבליבן נישט מער ווי צען יידן.

די פרוי וואַקס האָט אונדז פון טלוסטע געשיקט אַ בריוו און מודיע געווען, אַז פייגע הענדעל, מיין פרויס שוועסטער, מיט אירע צוויי קינדער האָבן זיך בדרך נס געראַטעוועט פון דער שחיטה אין האַלאָווטשינצע. אין דעם אָוונט פאַר דעם אָנפאַל איז געקומען צו איר געהיים אַ באַקאַנטע קריסטין און האָט זי געוואָרנט, זי זאָל נישט נעכטיקן אין לאַגער. זי האָט גענומען אירע צוויי קינדער און איר ברודערס אַ יינגל און זיי זענען אַוועק נעכטיקן אויפן „צמענטאַזש" (קריסטלעכער בית-הקברות). מיט זיי איז אויך מיטגעגאַנגען די משפּחה פון נתן שעכנער, צוזאַמען פינף מענטשן. פון די יידן וואָס זענען געווען אין האַלאָווטשינצע זענען געבליבן לעבן בלויז אַכט, אַלע שווער פאַרוואונדעטע.

פון אַלע פאָלוואַרקעס זענען באַלד געקומען דעלעגאַציעס קיין טלוסטע צו פּאַטי און געבעטן אים ער זאָל זיי באַשיצן פאַר די איבערפאַלן פון די אוקראַאינישע באַנדיטן. אָבער ער האָט נישט געהאַט קיין מיליטער צו זיין דיספּאָזיציע, האָט ער זיי בלויז געראָטן, אַלע יידן זאָלן זיך צונויפקומען אין לאַגער פון טלוסטער פאָלוואַרק, און דאָרט וועט ער זיי קענען

באַשיצן. ער האָט צו דעם צוועק באַפרייט דריי באַראַקן. האָבן די יידן גענומען זיך קלייבן אין טלוסטע, פון די פּאָל-וואַרקעס, פון די וועלדער, און אויך אַזעלכע וואָס זענען געווען באַהאַלטן ביי באַקאַנטע פּויערים. אַזוי האָבן זיך צו-נויפגעקליבן אין לאַגער ביי 500 יידן — דערוואַקסענע און קינדער. איך, מיין פרוי און מיין שוואָגער זענען געבליבן אין קאַזיאַ-גוראַ ביז דינסטיק, דעם 14-טן מערץ 1944. דינ-סטיק איז געקומען צו אונדז סאָלעגאַ און האָט אונדז געראָטן מיר זאָלן פאַרלאָזן דעם פּאָלוואַרק. מיר האָבן אים געפאָלגט. ביינאַכט, נאָך אונדזער אַוועקגיין, זענען באַנדיטן אָנגעפאַלן אויפן פּאָלוואַרק און האָבן עטלעכע יידן שטאַרק צעשלאָגן.

דערווייל האָט פּאַטי באַקומען אַ באַפעל, ער זאָל אַלץ פאַרפּאַקן און פאַרלאָזן טלוסטע. האָט מען אַלעס פאַרלאָדן אין וואַגאָנען — פערד און וועגענער, קי און שאָף, תבואות, מאַשינען און אינווענטאַר, און מען האָט זיך געגרייט אַוועק-צופאָרן. מיר זענען געווען אין גאַר אַ שווערער לאַגע. מיר האָבן געהאַט פון איין זייט די אוקראַאינישע פּאָליציי, וואָס האָט אויסגעקוקט זי זאָל אונדז קענען אומברענגען, און פון דער אַנדערער זייט די גאַנצע אוקראַאינישע באַפעלקערונג, וואָס האָט אויך געהאַט דיזעלבע כוונות. אויף דעם דייטשן מיליטער, וואָס האָט געשטראָמט אויף צוריק אָן אַ אויפהער, האָט מען זיך אויך נישט געקענט פאַרלאָזן.

די ישועה איז געקומען פון אַ גאַנץ אומדערוואַרטער זייט. פון פראָנט איז געקומען אַ דייטשע פלאַץ-קאָמאַנדע און האָט איבערגענומען דעם פּאָלוואַרק. פּאַטי האָט איבערגעגעבן דעם קאָמאַנדאַנט, אַז ער האָט דאָ ביי 500 אַרבעטער, וועלכע האָבן געטריי געאַרבעט פאַר די דייטשן אין די לעצטע דריי יאָר, און איצט ווילן די „אוקראַאינישע שווינע" זיי פאַרניכטן. ער האָט אים געבעטן, ער זאָל זיך מיט אונדז פאַראינטערעסירן און אונדז באַשיצן.

די יידן אין די באַראַקן זענען געווען זייער פאַרשמוצט און פאַראומרייניקט. אויך דער צוגאַנג צו די באַראַקן איז געווען פאַרבלאָטיקט, ווייל דער שניי האָט אויפגעלאָזט און עס האָט געריגנט. דאָך איז פאַרנאַכט געקומען דער פלאַץ-קאָמאַנדאַנט, אַן אָבערלייטנאַנט, מיט נאָך אַ דייטש צו באַקוקן די באַראַקן. זיי זענען געווען אויסער זיך פון דעם שרעקלעכן בילד, וואָס זיי האָבן דאָ געזען. דער קאָמאַנדאַנט האָט מיט דער האַנט געוויזן, מען זאָל צו אים אַרויסקומען, אָבער אַלע האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין. איך בין אַרויסגעגאַנגען מיט נאָך איינעם. זיין ערשטע פראַגע איז געווען: פון וואָס וועט איר לעבן, ווען די אַרבעט אויפן פּאָלוואַרק האָט זיך געענדיקט. איך האָב אים געזאָגט, אַז דאָ זענען פאַראַן אַ צען טויזנט צענטנער קאַרטאָפל, וועלכע מיר אַליין האָבן באַגראָבן אין גריבער; זאָל ער אונדז ערלויבן צו נעמען בלויז איין קילאָ קאַרטאָפל אַ טאָג פאַר יעדן פון אונדז, וועלן מיר האָבן גענוג. דער דייטש האָט געזאָגט: „יאָ, אָבער דאַפאָן קאָן מאַן ניכט לעבען!", און זיי זענען אַוועק. צומאָרגנס אינדערפרי האָט דער קאָמאַנדאַנט אַריינגעשיקט אין לאַגער אַ געקווילטעטע קי, עטלעכע זעק קוקורודזע-מעל און אַ טאָן קאַרטאָפל. מיר האָבן דאָס אַלץ צווישן זיך צעטיילט.

עטלעכע טעג שפּעטער איז געקומען אַ באַפעל, די פלאַץ-קאָמאַנדע זאָל פאַרלאָזן די שטאָט, ווייל די סאָוויעטן האָבן זיך דערנענטערט ביז טשאָרטקאָוו. אויף זייער אָרט איז געקומען אַן אָפּטיילונג פונעם דייטשן מיליטער, בערך 80 מאַן. ווייזט אויס, אַז דער פלאַץ-קאָמאַנדאַנט האָט זיי איבער-געגעבן וועגן אונדזער לאַגע, ווייל זיי האָבן באַלד אַוועק-געשטעלט אַ וואַך ביי אונדזער לאַגער, כדי צו באַשיצן אונדז פאַר איבערפאַלן פון די אוקראַאינער.

די ענגשאַפט אין אונדזערע באַראַקן איז געווען אומ-דערטרעגלעך, און בכלל האָבן מיר זיך געפונען אין אַ שרעק-לעכער לאַגע. דער אַפּטייקער וואָקס האָט באַשלאָסן זיך צו נעמען דאָס לעבן, און ער האָט זיך געסמט. גראָד זענען דעמאָלט פאַרבייגעגאַנגען אונגאַרישע יידן, וואָס זענען גע-גאַנגען פון אַן אַרבעטס-לאַגער צוזאַמען מיטן דייטשן מיליטער. צווישן זיי זענען געווען עטלעכע דאָקטוירים, און זיי האָבן געפּרוּווט ראַטעווען דעם אַפּטייקער, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. ער האָט זיך געמאַטערט די גאַנצע נאַכט, און צומאָרגנס אינדערפרי איז ער געשטאָרבן. בעפאַר ער האָט זיך געסמט, האָט ער מיך צוגערעדט, אַז איך מיט מיין פרוי זאָלן דאָסזעלבע טון, אָבער מיין פרוי האָט נישט געוואָלט הערן דערפון, בעיקר צוליב איר פלעמעניקל.

דאָנערשטיק, דעם 23-טן מערץ 1944, איז אינדערפרי דורכגעפאָרן אַ גרופּע אוקראַאינישע פּאָליציאַנטן. זיי זענען צוגעקומען צום לאַגער, און צוויי פון זיי זענען אַריינגעקומען צו אונדז און פאַרלאַנגט מיר זאָלן זיי אין משך פון פינף מינוט געבן פינף ליטער בראַנפן; ווייל אויב נישט וועלן זיי אַלע אויסשיסן. עס איז באַלד געוואָרן אַ גרויסע מהומה און אַלע האָבן אָנגעהויבן אַרויסצושפּרינגען דורך די פענצטער. אַז דער קאָמאַנדאַנט פון דער דייטשער מיליטער-אָפּטיילונג האָט זיך דערפון דערוואוסט, איז ער געקומען און האָט געהייסן די אוקראַאינער זאָפאָרט אַוועקגיין. און זיי זענען טאַקע אַוועק.

עטלעכע מינוט שפּעטער איז געקומען אַ „קוריער", אַ שליח מיוחד, מיט אַ באַפעל, אַז די אָפּטיילונג זאָל באַלד פאַרלאָזן דעם פלאַץ, אָן זייער געפּעק. זענען באַלד אַלע דייטשן אַוועק, בלויז איין דייטש איז געבליבן מיט אַ מאַשי-נען־געווער, היטן דאָס געפּעק. אונדז אַלעמען האָט ער געהייסן אַריינגיין אין די באַראַקן.

אַרום דריי אַזייגער בייטאָג איז געקומען אַ פויער צו אונדז אין לאַגער און האָט אונדז דערציילט, אַז אין שטאָט זעט מען נישט קיין מענטש אין גאַס, און עס הערט זיך שוין דאָרט דער גערויש פון די סאָוויעטישע טאַנקען. אַ שעה שפּעטער האָבן מיר שוין דערהערט דעם גערויש ביים טויער פונעם פּאָלוואַרק. מיר האָבן אַרויסגעקוקט און געזען, אַז דער דייטש אויף דער וואַך איז שוין אויך נישטאָ. האָבן מיר פאַרלאָזט דעם לאַגער און גענומען לויפן אין שטעטל אַריין. די וועגן זענען געווען פול מיט סאָוויעטישע טאַנקען און רוסישע זעלנער. מיר זענען געווען אויסער זיך פאַר פרייד; מיר האָבן זיך מיט די זעלנער, אונדזערע באַפרייער, ממש געקושט.

ווי מיר זענען אַזוי אַרומגעגאַנגען אין שטאָט, איז צו אונדז צוגעקומען אַ סאָוויעטישער מיליטערמאַן און האָט אונדז געראָטן, מיר זאָלן זיך נישט אַזוי פריי אַרומדרייען, נאָר זיך באַהאַלטן, ווייל עס קען נאָך זיין אַ געשיסעריי. איך האָב געוואָלט אַריינגיין צו זיך אין שטוב מיט דער גאַנצער משפחה, אָבער דאָס הויז איז געווען אַביסל באַשעדיקט, און מיין פרוי האָט געוואָלט מיר זאָלן נאָך די נאַכט איבערנעכטיקן אין לאַגער. זענען מיר אַלע צוריקגעגאַנגען אין לאַגער און האָבן געטראָפן דאָרט ביי אַ פופציק יידן. באַלד ווי מיר זענען אָנגעקומען אַהין, איז אָנגעפלויגן אַן עסקאַדראָן אייראָפּלאַנען. איך בין געווען זיכער אַז דאָס זענען סאָוויעטישע אייראָפּלאַנען, בין איך מיר געשטאַנען רואיק און האָב איבערגעציילט אַז דאָרט זענען געווען 27 אייראָפּלאַנען. אויף איינמאָל האָב איך דערזען, ווי פון איין אייראָפּלאַן פאַלן אַראָפּ צוויי באָמבעס. באַלד האָבן זיך אַלע 27 אייראָפּלאַנען אַראָפּגעלאָזט אויף אונדזער לאַגער און האָבן אים באָמבאַרדירט, אַזוי אַז דאָרט איז אַלעס איבערגעקערט געוואָרן. איך האָב זיך געוואָרפן אויף דער ערד און האָב זיך באַהאַלטן ביי די הויפּענס מיסט. אַרום איז געווען אַ שרעקלעך פייער, און איך האָב נישט געוואוסט וואָס מיט זיך צו טון. פּלוצלינג איז שטיל געוואָרן; די אייראָפּלאַנען זענען אַוועקגעפלויגן. איך האָב זיך אויפגעהויבן און דערזען פאַר זיך אַ שרעקלעך בילד. מיין שוואָגער חיים ברוינשטיין ע״ה איז געלעגן לעבן מיר צעריסן אויף צווייען. מיין פרוי מלכה ע״ה איז געהרגעט געוואָרן אויף דער שוועל פונעם לאַגער, און איז געבליבן זיצן דאָרט אַ טויטע. דער גאַנצער לאַגער האָט געברענט, און די לופט איז געווען פול מיט געשרייען פון מענטשן, וואָס האָבן זיך געבעטן מען זאָל זיי ראַטעווען. זיי זענען געבליבן אונטער די ברענענדיקע חורבות און האָבן זיך נישט געקענט פון דאָרט אַרויסקריגן. איך בין געשטאַנען איינער אַליין, מאַכטלאָז און צעטומעלט, און האָב ניש געוואוסט וואָס פריער צו טון. איך האָב קודם-כל אַוועקגעשלעפּט מיין פרוי און מיין שוואָגער פון די ברענענדיקע באַראַקן, זיי זאָלן כאָטש נישט פאַרברענט ווערן. באַלד האָב איך דערהערט דאָס געשריי פון אַ קינד פונעם צווייטן עק באַראַק. דאָס איז געווען מאַטעלע, דאָס דריי־יעריקע קינד פון מיין שוועגערין פייגע הענדעל. פון דער באָמבאַדירונג האָט זיך געשאַפן אַ לאָך אונטער דעם באַראַק, איז ער דורך דעם לאָך אַרויסגעקראָכן, און מיט אים נאָך אַ ייִנגעלע פון עלף יאָר, זיין קוזין מאָטל מעלצער. ביידע זענען זיי געווען פאַרוואונדעט. מיט אים האָט זיך אויך געראַטעוועט שלמה הענדעל, מאָטעלעס עלטערער ברודער.

אינצווישן זענען אָנגעקומען יידן פון דער שטאָט און מען האָט גענומען ראַטעווען די פאַרוואונדעטע. איך האָב גענומען די צוויי קינדער אויף די פּלייצעס, און האָב זיי אַוועקגעטראָגן אַ פופציק מעטער ווייט פון דעם ברענענדיקן לאַגער. דאָרט אַהין האָט מען געבראַכט אַלע פאַרוואונדעטע און געמאַכט דאָרט אַ „שפּיטאָל", אָן דאָקטוירים. קיין מעדי־קאַמענטן האָבן מיר אויך נישט געהאַט. מיר האָבן געפונען אַביסל ספּירט און סוכאַרעס, וועלכע די דייטשן האָבן איבער־געלאָזט, האָבן מיר דאָס געגעבן די פאַרוואונדעטע און אַביסל איינגעשטילט זייערע שמערצן. איינער פון זיי, מאָטיע שוואַרץ, איז באַרוישט געוואָרן פונעם ספּירט און ער האָט די גאַנצע נאַכט געזונגען און געוויינט. עטלעכע פון די פאַרוואונדעטע זענען ביינאַכט געשטאָרבן, דאַרונטער די טאָכטער פון שאול דראָהאָביטשער. אין דער קאַטאַסטראָפע זענען 18 יידן פאַר־ברענט געוואָרן אויף קויל אין די באַראַקן, און מער ווי צוואַנציק זענען געהרגעט געוואָרן. צווישן די פאַרברענטע זענען געווען פינף מענטשן פון איין משפחה — יאָסל דער שוסטער מיט זיין פאַמיליע.

איך בין נאָך געבליבן איבער שבת מיט די פאַרוואונדעטע אין דעם פּראָוויזאָרישן „שפּיטאָל". זונטיק, דעם 26-טן מערץ, האָב איך גענומען די צוויי ייִנגלעך, מאָטל מעלצער און שלמהלע הענדל, און האָב זיך מיט זיי איינגעאָרדנט ביי מיר אין הויז אין אַ קליין קיכל. מאָטל מעלצער איז געווען שווער פאַרוואונדעט, אָבער עס האָט נישט געהאָט קיין שום צוועק צו לאָזן אים אין „שפּיטאָל", ווייל דאָרט זענען נישט געווען נישט קיין דאָקטוירים און נישט קיין אַנדערע מעדיציניש‏ע פאַכלייט, און דער סאַניטאַרער צושטאַנד איז דאָרט געווען זייער אַ שלעכטער. דריי טעג שפּעטער, דעם 29-טן מערץ, זענען געקומען צוויי טלוסטער דאָקטוירים, ד״ר מילך און ד״ר ווינלעס, און האָבן אָנגעהויבן זיך צו פאַרנעמען מיט די פאַרוואונדעטע. זיי האָבן אויך געפּועלט ביי דער סאָוויעטישער מאַכט, מען זאָל די שווער פאַרוואונדעטע איבערשיקן קיין טשאָרטקאָוו אין שפּיטאָל. צווישן די שווער-פאַרוואונדעטע האָט מען אויך איבערגעשיקט דעם עלף-יעריקן מאָטל מלצער.

די פינף הונדערט געראַטעוועטע יידן האָבן זיך באַזעצט אין טלוסטע. אין משך פון עטלעכע טעג איז מען אַביסל געקומען צו זיך. די באַפעלקערונג, קריסטן און יידן, האָבן פאַנאַנדערגענומען די גרויסע מאַגאַזינען פון תבואה און אַנדערע סחורות, וועלכע די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט, און דאָס סאָוויעטישע מיליטער האָט זיי נישט געשטערט. יעדן טאָג זענען צוגעקומען נאָך עטלעכע יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף פאַרשידענע ערטער. צווישן אַנדערע זענען אויך געקומען צוויי טעכטער פון מיין שכן לייב שטיין ע״ה און זיינער אַן איידעם מיט דריי קינדער.

דאָנערשטיק ביינאַכט, דעם 30-טן מערץ, איז ברוך לובלין, דער איידעם פון לייב שטיין, פאַרבייגעלאָפן ביי מיין פענצטער שטאַרק אויפגערודערט. ער האָט מיר גאַנץ קורץ איבערגעגעבן די ידיעה, אַז אַן אָפּטיילונג פונעם דייטשן מיליטער, ביי 60,000 מאַן, וועלכע די סאָוויעטן האָבן אַרומ־גערינגלט ביי קאַמענעץ-פּאָדאָלסק, באַמיען זיך דורכצורייסן דעם רינג און זיך אָנשליסן דעם דייטשן מיליטער. אויב דאָס וועט זיי געלינגען, וועלן מיר זיי נאָך „האָבן צו גאַסט", ווייל זייער וועג פירט איבער טלוסטע. דעריבער מוז מען אַנטלויפן אין דער ריכטונג פון טשאָרטקאָוו.

שבת הגדול, דעם 1-טן אַפּריל 1944, איז געוואָרן אַ גרויסע זאַווערוכע, אַ שניי און אַ פראָסט. פינף אַזייגער אינדערפרי בין איך אַרויס פון שטוב און דערזען ווי אַלע אַנטלויפן מיט די פּעקלעך, מיט די קינדער פאַר די הענט, אין דער ריכטונג פון טשאָרטקאָוו. אַזוי זענען אַנטלאָפן פון

שטאָט אַלע יידן, געבליבן זענען בלויז איך מיט די צוויי יתומים פון מיין שוועגערן פייגע און מיין שוואָגער דוד הענדעל, שלמהלע און מאַטעלע, מיינער אַ שכן און אַ פריינט פישל פעפער, אַ זקן פון אַ יאָר זיבעציק, וועלכער איז געווען שווער פאַרוואונדעט, און אַ פרוי פון דער פראָווינץ מיטן נאָמען געגזלער. בלומע פריינדליך, די טאָכטער פון לייב שטיין מיט איר קינד, און מענדל הויזפעלד מיט זיין פרוי און אַ קינד, האָבן זיך געוואָלט נאָר באַהאַלטן ביים דעמזעלבן פויער וואָס האָט זיי פריער אויסבאַהאַלטן. דער פויער האָט זיי אַריינ־געלאָזט צו זיך און זיי דערנאָך דערהרגעט.

מיר, די געציילטע איבערגעבליבענע יידן, האָבן זיך גאַנץ רואיק און „קאַלטבלוטיק" צוגעגרייט צום פסח. פון די פאַרלאָזטע יידישע הייזער האָבן מיר צונויפגענומען אַ ביסל געשיר, מיר האָבן צונויפגעטראָגן קאַרטאָפל און בוראַקעס און צוגעגרייט זיך אַ פאָס וואַסער. אַפילו האָלץ האָבן מיר צוגעגרייט, כדי מיר זאָלן קענען בלייבן אין שטוב גאַנץ פסח און נישט מוזן אַרויסגיין אין גאַס.

דאָס שלעכטע וועטער האָט אָנגעהאַלטן שבת און זונטיק און האָט אָפּגעהאַלטן די דייטשן אויפן וועג קיין טלוסטע. מאָנטיק פאַרנאַכט האָט זיך דאָס וועטער געבעסערט. ביי מיין הויז האָבן זיך אָפּגעשטעלט עטלעכע סאָוויעטישע טאַנקן און האָבן אָנגעהויבן צו באַשיסן די דייטשן, וועלכע האָבן זיך דערנענטערט צו דער שטאָט. די שיסעריי איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז דאָס הויז האָט זיך געטרייסלט. מיר האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אויפן שוועל פון דער טיר, כדי דער סופיט זאָל אויף אונדז נישט איינפאַלן.

צוויי שעה שפּעטער האָט די שיסעריי אויפגעהערט און עס איז שטיל געוואָרן. מיר האָבן זיך צוגעלייגט שלאָפן, אָבער איינשלאָפן האָט מען נישט געקענט. אין אַ ווײַלע אַרום האָב איך דערהערט ווי אַ דייטש זאָגט: „היר וואָרן יאַ די רוסען..." האָב איך געוואוסט, אַז די דייטשן זענען שוין ווידער דאָ.

דינסטיק אינדערפרי האָב איך אויפגעמאַכט די טיר פון מיין שטוב. אַ דייטש איז אַריינגעקומען, האָט מיך גאַנץ אַנשטענדיק באַגריסט און האָט געבעטן, איך זאָל אים ערלויבן צו מאַכן ביי מיר טיי פאַר די קראַנקע זעלנער, וועלכע געפינען זיך אין שכנותדיקן הויז (אין הויז פון הערש־וואָלף שעכנער). ער האָט געמאַכט דעם טיי און האָט געגעבן די קינדער שטיקלעך צוקער. פאַרנאַכט איז אַריינגעקומען אַ דייטשער קאַפּיטאַן מיט זיין אָרדינאַנס און האָט געבעטן, איך זאָל זיי ערלויבן צו פאַרבלייבן אין קיך אויף קוואַטיר. ער האָט געטיילט די קינדער שאָקאָלאַד, און פישל פעפער האָט ער געגעבן אַ פּאָר שקאַרפּעטן. באַלד זענען אַריינגעקומען אַכט פאַרפרוירענע ס.ס.־לייט. זיי האָבן געבראַכט שטרוי און האָבן זיך געלייגט שלאָפן.

פרייטיק, דעם 7־טן אַפּריל, איז געווען ערב פסח. איך האָב אויסגעגליט דעם ברויט־אויוון, און מיר האָבן זיך גע־גרייט דורכצוקומען גאַנץ פסח מיט קאַרטאָפל. אונדזער לאַגע איז געווען גאָר אַ פאַרצווייפלטע. יעדע מינוט האָט געקענט אַריינקומען אַ דייטש און אונדז דערשיסן. אויפן גאַס האָבן מיר זיך נישט געטאָרט ווייזן, ווייל די אוקראַאינער וואָלטן אונדז אומגעבראַכט. און אויסערדעם, ווען די דייטשן וואָלטן פאַרבליבן אַ לענגערע צייט, וואָלטן מיר געבליבן אָן קאַרטאָפל און אָן וואַסער. דער אָרדינאַנס האָט געהערט ווי די קינדער רעדן יידיש, האָט ער מיך געפרעגט, צו וואָס פאַר אַ נאַציע איך געהער. איך בין אים דעם ענטפער שולדיק געבליבן...

עטלעכע טעג שפּעטער איז דער קאַפּיטאַן אַוועק, בלויז די ס.ס.־לייט זענען געבליבן. מיר האָבן אויסגעקוקט די מינוט, די דייטשן זאָלן מוזן אַוועק פון שטאָט, און יעדע שעה האָט אונדז אויסגעוויזן ווי אַ יאָר. אַ שוידער איז מיך דורכגע־גאַנגען, ווען איך האָב געהערט ווי איין אָפיציר זאָגט צום צווייטן: „האַנס, וויר בלייבן היר איינע לענגערע צייט..." אָבער אַ שעה שפּעטער איז דערזעלבער האַנס געקומען און האָט געזאָגט אַ צווייטן אָפיציר, אַז מאָרגן מוזן זיי אַוועק, ווייל די רוסען זענען אַריבער דעם טייך...

מאָנטיק גאַנץ פרי, דעם 10־טן אַפּריל, זענען די ס.ס.־לייט אַוועק פון טלוסטע. פאַרן אַוועקפאָרן האָבן זיי אונדז געוואָרנט, מיר זאָלן זיין פאָרזיכטיק, ווייל עס וועט זיכער נאָך קומען אַ פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע, וואָס וועט אַלץ פאַר־ברענען און פאַרניכטן. צומאָרגנס האָב איך איבערגעטון שלמהלען פאַר אַ פויעריש קינד און האָב אים אַרויסגעשיקט מיט אַן עמער נאָך וואַסער. איך האָב געוואָלט וויסן, ווי די לאַגע איז אין שטאָט. ער האָט מיר דערציילט, אַז די דייטשן גראָבן איין שווערע האַרמאַטן מיט די ליופעס אין דער ריכטונג פון ליסאָווצע. באַלד האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ שטאַרקע קאַנאָנאַדע.

ביינאַכט האָב איך דערהערט אַ מאָדנעם גערויש. איך האָב אַרויסגעקוקט דורך אַ פענצטערל און האָב דערזען ווי עס ברענען די הייזער פון וואַכשטיין און יענקל שאַר, בלויז אַ 20 מעטער ווייט פון מיין הויז. דייטשן פון דער פאַרניכ־טונגס־קאָמאַנדע זענען אַרומגעלאָפן, האָבן באַגאָסן די תבואה אויף די פויערישע הייף מיט בענזין און זי פאַרניכטעט. די פויערים אַרום האָבן געוויינט און געשריגן. מיר האָבן זיך נישט געקענט געבן קיין עצה. אַרויסגיין פון שטוב האָבן מיר מורא געהאַט פאַר די מערדער, און בלייבן אין שטוב האָבן מיר מורא געהאַט פאַר דעם פייער. זענען מיר געשטאַנען אויף דער שוועל און האָבן אָפּגעוואָרט... צום גליק האָט זיך די שריפה איינגעשטילט דריי אַזייגער פאַרטאָג און האָט אונדזער הויז נישט באַרירט. די פאַרניכטונגס־קאָמאַנדע האָט אויסגעפירט איר שליחות און איז אַוועק פון דער שטאָט.

מיטוואָך און דאָנערשטיק, דעם 12־טן און דעם 13־טן אַפּריל, האָבן זיך נאָך די דייטשן אַרומגעדרייט אין שטאָט. דאָנערשטיק איז געווען אַ שרעקלעכע קאַנאָנאַדע; מיר האָבן געמיינט, אַז אונדזער שטוב וועט דאָס נישט אויסהאַלטן. אַרום פיר אַזייגער האָט די קאַנאָנאַדע אויפגעהערט, אָבער די שיסעריי פון מאַשינען־געווער פון ביידע זייטן האָט נאָך געדויערט ביז אַכט אַזייגער אין אָוונט. ערשט אַ שעה שפּעטער האָב איך אין דער שטילקייט דערהערט די שטים פון רוסישע זעלנער ביי מיין שטוב. דעם 13־טן אַפּריל 1944, ניין אַזייגער אין אָוונט, זענען מיר צום צווייטן מאָל באַפרייט געוואָרן.

יוסף שעכטער

מגילת איכה פון אונדזער שטאָט

די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן דעם 22־סטן יוני 1941, און אַכט טעג שפּעטער, בעת דעם ריקצוג פון די רוסן, האָבן זיך שווערע וואָלקנס געננומען רוקן אויף אונדזערע קעפּ. אונדזערע שכנים, די אוקראַאינער, האָבן אויסגעדריקט צופרידנקייט, און מיט פריילעכע הערצער האָבן זיי געוואַרט אויפן קומען פון זייערע לאַנג־דערוואַרטע „באַפרייער". אין די לעצטע טעג פון רוסישן ריקצוג האָט מען אין ראַדיאָ פון קראָקע געהערט די רעדעס פון די אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטישע פירער וועגן אויפשטעלן אַ זעלבסטשטענדיקע אוקראַאינישע מדינה אין מזרח־גאַליציע, און דערביי האָבן זיי גערופן די מאַסן צו פולשטענדיקער פאַרניכטונג פון די יידן. נאָך בשעת דעם רוסישן ריקצוג האָבן יונגע אוקראַאינער אין די דערפער באַפאַלן זייערע יידישע שכנים און האָבן זיי אַלע אומגעבראַכט אויף אַ באַרבאַרישן אופן, מיט העק, גראַבלעס און קאָסעס.

דעם 7־טן יולי האָבן צו אונדז אַריינמאַרשירט מאַדיאַרישע טרופן, ווי פאַרבינדעטע פון די דייטשן. זיי זענען דעמאָלט נאָך נישט געווען אונטערגעהעצט פון די דייטשע נאַציס און מען האָט נאָך געקענט מיט זיי דורכקומען. עס האָבן נישט געפעלט קיין רויבערייען, און נישט איינמאָל זענען אויך יידן געשלאָגן געוואָרן פון די־דאָזיקע „צדיקים"; זיי האָבן אויך אַריינגעשטעלט פערד אין די שיהלן און צעריסן ספרי־תורה; אָבער אין פאַרגלייך מיט אַנדערע שטעטלעך, וואו די דייטשן זענען אַריינגעקומען די ערשטע, איז ביי אונדז געווען אַ גן־עדן.

דער „גן־עדן" איז געווען בלויז אין שטאָט, ווייל אין די דערפער אַרום האָבן דעמאָלט די אוקראַאינער אויסגעהרגעט כמעט אַלע יידן. אין סווידאָוואַ האָבן זיי, אונטער אַנדערע, געהרגעט אליעזר וואַלצער מיט זיין משפחה און פישל רובינשטיין מיט זיין משפחה. אין צאַפּאָווצע זענען צווישן אַנדערע אומגעקומען שלמה שוואַרץ מיט זיין משפחה און מיכאל מעצגער מיט זיין משפחה. כמעט אַלע יידישע זעלנער, וועלכע האָבן נישט באַוויזן מיטצולויפן מיטן רוסישן מיליטער, זענען אַכזריותדיק דערמאָרדעט געוואָרן פון די אוקראַאינישע רוצחים. אויך אין שטעטעלע אולאַשקאָווצע (לאַשקיוויץ) האָבן זיי כמעט אַלע יידן אויסגעהרגעט, און צווישן זיי אויך אַ סך יידישע זעלנער.

די גויים ביי אונדז אין שטעטל זענען אין דער ערשטער צייט געווען נישט שלעכט צו אונדז, אָבער אונטער דער ווירקונג פון דער אַגיטאַציע און פון די געשעהענישן אין אַנדערע אַרומיקע מקומות האָט מען אויך ביי אונדז אָנגעהויבן צו פילן די פיינטלעכקייט. די אוקראַאינער זענען געווען יום־טובדיק געשטימט — זיי האָבן אויפסניי אָרגאַניזירט זייער מיליטערישע אָרגאַניזאַציע „סיטש". די יידן ווידער האָט מען אָנגעהויבן צו שלעפּן צו פאַרשידענע אַרבעטן, ווי רייניקן די גאַסן און פאַרריכטן די באַן־סטאַציע, וועלכע איז צעשטערט געוואָרן דורך באָמבן־אויפרייסן.

דערווייל איז אונדז יידן אונטערגעקומען אַ זייער שווערע אויפגאַבע. די אונגאַרן האָבן אַרויסגעשיקט פון זייער לאַנד ביי אַ 50,000 יידן, כלומרשט פרעמדע בירגער, און האָבן זיי געפירט קיין אוקראַאינע. די טראַנספּאָרטן האָט מען געפירט איבער טלוסטע, און די טלוסטער יידן, וועלכע זענען אַליין געווען אין אַ שווערער לאַגע, האָבן געמוזט עפּעס טון כדי צו העלפן די אומגליקלעכע אונגאַרישע יידן, וואָס זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זייער היים. מען האָט באַלד געגרינדעט אַ הילפס־קאָמיטעט, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט דער דירעקטאָר פעל, ד"ר קראַסוצקי, בערל גליק, ישראל יוריסט, ישעיה ראָזענטאַל און אַנדערע.

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1941 האָט די דייטשע ציוויל־מאַכט איבערגענומען די פאַרוואַלטונג און האָט אָנגעהויבן איינצופירן די ערשטע אויסנאַמס־געזעצן קעגן יידן. די געזעצן האָט מען אויסגעקלעפּט אין שטאָט מיט גרויסע קידוש־לבנה אותיות, און די גויים זענען געשטאַנען גרופּנווייז און האָבן געלייענט ווי מען מאַכט דעם ייד ללעג ולקלס. קודם כל האָט יעדער ייד, פון צוועלף יאָר אָן, געמוזט טראָגן דעם אַזוי־גערופענעם „שאַנד־באַנד" — אַ ברייטן ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דויד. פאַר נישט טראָגן דעם צייכן האָט מען געזאָלט באַקומען טויט־שטראָף. צווייטנס, האָבן יידן נישט געטאָרט גיין אין די הויפּט־גאַסן און זיי האָבן נישט געטאָרט אַרויסגיין פון זייער „תחום־המושב". די געזעצן זענען מיט יעדן טאָג שטרענגער און ענגער געוואָרן. אין דער ערשטער צייט האָט מען נאָך דערלויבט צו קומען אויפן מאַרק איין שעה אין טאָג, כדי זיך איינצוקויפן עפּעס צו עסן; אַ קורצע צייט שפּעטער האָט מען יידן בכלל נישט געלאָזט קומען אויפן מאַרק־פּלאַץ.

צו יענער צייט האָט מען געגרינדעט דעם ערשטן יודענראַט. די געסטאַפּאָ האָט אָנגעהויבן צו קומען יעדן טאָג אין שטעטל. זיי פלעגן גיין פון שטוב צו שטוב און ראַבירן, אַזוי אַז די עטלעכע שעה פון זייער „באַזוך" האָט געהערשט אַ פּאַניק אין שטאָט. מיר פלעגן אַנטלויפן אין די פעלדער און איבערלאָזן אַלעס אויף הפקר. איינמאָל ביי אַזאַ אַנטלויפן האָבן זיך אַ סך יידן באַהאַלטן אויפן בית־הקברות. די געסטאַפּאָ האָט דאָס באַמערקט, זענען זיי נאָכגעלאָפן די יידן. זיי האָבן דעמאָלט געכאַפּט עקיבא לאַנגהאָלץ און שמשון אָפּענהיים פון באָרשטשאָוו (דעם שווער פון ישראל פידערער) און האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח. דערנאָך האָט מען זיי אַוועקגעפירט קיין טשאָרטקאָוו, און עס האָט געקאָסט אַ סך געלט און מי ביז מען האָט זיי באַפרייט.

אויפן באַפעל פון דער געסטאַפּאָ האָט דער יודנראַט דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון דער גאַנצער יידישער באַ־

פעלקערונג. נאָך דער רעגיסטראַציע האָט מען אויסגעקליבן 170 יידן, און דעם 15־טן נאָוועמבער 1941 האָט מען זיי אַוועקגעשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערן. אַזעלכע אַרבעטס־לאַגערן פון יידישע צוואַנגס־אַרבעטער האָבן די דייטשן געגרינדעט אין די דערפער קאַמיאָנקאַ און באַרקי־וויעלקי אין דער געגנט פון סקאַלאַט און פּאָדוואָלאָטשיסק, און אין סטופּעק און גלעמבאָטשעק ביי טאַרנאָפּאָל. קאַמיאָנקאַ איז ממש געווען אַ טויט־לאַגער. ביז פיר וואָכן זענען אַ העלפט פון אונדזערע מענטשן אויסגעשאָסן געוואָרן און געשטאָרבן. די פירער פון די לאַגערן זענען געווען ס.ס.־לייט. יעדן פאַרטאָג פלעגן זיי דורכקוקן די מענטשן, און אויב זיי האָבן עמעצן איינגעזען פאַר קראַנק, האָט מען אים אַוועקגעשטעלט אָן אַ זייט. ביי אַזאַ סעלעקציע פלעגן יעדן טאָג אַוועקגעשטעלט ווערן צען ביז צוואָנציק מענטשן, און מען האָט זיי באַלד אַוועקגעפירט צו די גריבער און זיי אויסגעשאָסן.

די מענטשן אין לאַגער האָבן געטראָגן אַ געלע לאַטע אויפן האַרץ און אויף דער פּלייצע. גייענדיק צו דער אַרבעט האָט מען געמוזט זינגען יידישע לידער און חסידישע ניגונים. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, ביי שאָסייען און ביי שטיין־האַקן. אַרויסגיין פלעגט מען אַרום דריי אַזייגער ביינאַכט, און גיין האָט מען געדאַרפט דריי קילאָמעטער ווייט און אָן עסן. די מענטשן פלעגן פאַלן אויפן וועג ווי פליגן. געשלאָפן האָט מען אויף האַרטע פּריטשן, מען האָט אַפילו נישט דערלויבט אַריינצוברענגען אַ ביסל שטרוי. כל זמן עס האָבן געלעבט יידן אין די שטעט, האָט נאָך יעדער געהאַט עמעצן אַ נאָענטן, מען זאָל צושיקן אַ פּעקל. אָבער ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די צייט פון די „אַקציעס", האָט מען אויפגעהערט צו שיקן פּעקלעך, און פון דעם „עסן" וואָס מען האָט געגעבן אין לאַגער האָט מען זיכער נישט געקאָנט לעבן.

ביים ערשטן טראַנספּאָרט, אין נאָוועמבער 1941, זענען נאָך די מענטשן געגאַנגען פרייוויליק אין אַרבעטס־לאַגער, ווייל מען האָט זיי צוגעזאָגט, אַז נאָך דריי וואָכן וועט מען זיי באַפרייען און שיקן אַנדערע אויף זייער אָרט. אויסערדעם האָט מען געדראָט, אַז אויב מען וועט זיך נישט צושטעלן, וועט מען אויסהרגענען די משפחות. נאָכדעם ווי קיינער פון די פאַרשיקטע איז נישט צוריקגעקומען, און געוואוסט האָט מען שוין, אַז אַ העלפט פון זיי לעבן שוין נישט און די פאַרבליבענע זענען אויך קאַנדידאַטן צום טויט, האָט מער קיינער זיך נישט געוואָלט צושטעלן צו גיין אין אַרבעטס־לאַגער. אין פעברואַר 1942 האָט די געסטאַפּאָ ווידער פאַרלאַנגט 150—160 אַרבעטער, אָבער קיינער האָט נישט געוואָלט גיין. איז געקומען די געסטאַפּאָ און האָט אָנגעהויבן זוכן אין די הייזער און אין די קעלערס, מיט הילף פון דער אוקראַאינישער פּאָליציי. זיין האָבן קוים אויסגעזוכט 60 אָדער 70 מענטשן, דאַרונטער פיר מיטגלידער פון יודנראַט: קראַסוצקי, שרענצעל, מ. פּעפּער און קראַמף. די מיטגלידער פון יודנראַט זענען געבליבן אין אַרעסט אין טשאָרטקאָוו ביז מאַי 1942. דערנאָך האָט מען די ערשטע צוויי באַפרייט, נאָכדעם ווי מען האָט אַנשטאָט זיי צוגעשטעלט אַנדערע 50 יידן אין לאַגער אַריין. פּעפּער און קראַמף האָבן זיך נישט געוואָלט לאָזן באַפרייען אונטער אַזעלכע באַדינגונגען, האָט מען זיי אַוועקגעשיקט אין לאַגער אַריין צוזאַמען מיט אַנדערע געכאַפּטע יידן פון אונדזער קרייז. דאָס כאַפּן און אַוועקשיקן אין לאַגער פלעגט פאָרקומען בערך יעדע צוויי וואָכן, אָבער די צוגרייטונגען זענען געמאַכט געוואָרן בסוד־סודות, מען זאָל נישט וויסן ווען זיך צו באַהאַלטן.

אין יענער צייט האָבן מיר שוין אָנגעהויבן צוגרייטן „בונקערס", וועלכע האָבן שפּעטער געדינט צו באַהאַלטן זיך פאַר די אַקציעס. איך פלעג ליגן גאַנצע וואָכן, אין די גרעסטע פרעסט, אין בונקער, וואו מען איז ממש פאַרפרוירן געוואָרן. דאָס האָט אַזוי געדויערט ביז צום מיטן זומער 1942.

חוץ דעם שיקן צו צוואַנגס־אַרבעט האָבן די דייטשן אין יענער צייט אַרויסגעגעבן נאָך אַ גזירה. אין דעצעמבער 1941 האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן אָפּליפערן זייער גאַנץ פעלצוואַרג. דער לעצטער טערמין איז געווען דער 15־טער יאַנואַר 1942. פאַר נישט אויספאָלגן דעם באַפעל האָט געדראָט טויט־שטראָף און עס זענען טאַקע פאָרגעקומען פאַלן, אַז מענטשן זענען געשאָסן געוואָרן פאַר דער „עבירה".

די לאַגערן פון דער „ווערמאַכט"

אין אָנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, בעת די סאָוויעטן האָבן איבערגענומען די מאַכט אין אונדזער סביבה, האָבן זיי די גיטער פון די גרויסע פּריצים צעטיילט צווישן די פּויערים. שפּעטער, אין יאָר 1940—1941, האָבן זיי אָנגעהויבן צו גרינדן אויף די שטחים פון די גרויסע גיטער „סאָווכאָזן" און „קאָלכאָזן". אַז די דייטשן האָבן איבערגענומען די מאַכט, האָבן זיי תיכף אַלע גיטער איבערגענומען אין זייערע הענט און האָבן איבערגעגעבן זייער פאַרוואַלטונג די אַזוי־גערופענע „ליגענשאַפטן". די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון דייטשן, אונטער וועלכע עס האָבן געאַרבעט די פריערדיקע ווירטשאַפטלעכע אָנגעשטעלטע. דאָס זענען על־פּי רוב געווען נישט־יידישע אָנגעשטעלטע, אָבער אין עטלעכע פאַלן האָבן זיי אויך איבערגעלאָזט די יידישע אָנגעשטעלטע, אויב זיי זענען געווען זייער פעאיק און נויטיק פאַר דער ווירטשאַפט. אַזוי האָבן געאַרבעט אין דער טלוסטער „ליגענשאַפט" יוזעק שטעקל,ביידע ברידער קעניגסבערג, די „זשאָנדצעס" קלינגער און כץ, און נאָך אַנדערע אַמאָליקע אָנגעשטעלטע פון בובערס גיטער. די אָנגעשטעלטע זענען געווען מער זיכער מיטן לעבן ווי אַנדערע יידן, אָבער נישט אַלע איז געלונגען איבערצולעבן די מלחמה. אַזוי איז געשען מיט יוזעק שטעקל; די געסטאַפּאָ האָט זיך אָן אים דערמאַנט און האָט אים געשאָסן.

אָנהויב 1942 האָבן די דייטשן איבערגעגעבן די פאַרוואַלטונג פון די גיטער אין די הענט פון דער „ווערמאַכט", כדי דורכצופירן דעם עקספּערימענט פון פלאַנצן „קאָקסאַגיז". דאָס איז געווען אַ פלאַנץ, פון וועלכער די רוסן האָבן נאָך געפּרואווט אַרויסצובאַקומען „קאַוטשוק", און די דייטשן האָבן איצט דעם עקספּערימענט פאָרגעזעצט. אַזויווי דער קאַוטשוק האָט געהאַט אַ מיליטערישע וויכטיקייט, האָט זיך די „ווערמאַכט" פאַרנומען מיט דעם גאַנצן ענין. דער אָפיציעלער נאָמען פון דער אונטערנעמונג איז געווען „ג. ג. קאַוטשוק" און די דירעקציע איז געווען אין יאַגעלניצאַ (יאַגאָלניצע).

אין אַפּריל 1942 האָט די „ווערמאַכט" פאַרלאַנגט ביים יודנראַט, ער זאָל זיי צושטעלן עטלעכע הונדערט מיידלעך און פרויען צו דער אַרבעט אין די פּלאַנטאַציעס פון „קאָק־סאַגיז". די רעגיסטראַציע צו דער אַרבעט איז פאָרגעקומען פּסח. אין שטאָט אין געווען אַ גרויסע בהלה, ווייל מיר האָבן שוין דעמאָלט געוואוסט, אַז אין אַ סך פאַלן ענדיקט זיך אַזאַ „רעגיסטראַציע" מיט אַן „אַקציע". שבת נאָך פּסח האָט גע־דאַרפט פאָרקומען דער „דורכקוק" פון די מיידלעך אין יאַגאָל־ניצע, אין טלוסט און אין יעזשעזשאַני. אַ שליח פון יודנראַט איז געשיקט געוואָרן ספּעציעל קיין יאַגאָלניצע, כדי צו זען וויאַזוי דער „דורכקוק" וועט דאָרט אַריבערגיין. אַלץ איז דאָרט דורכגעגאַנגען בשלום, אָבער פונדעסטוועגן האָבן זיך נישט אַלע מיידלעך געמאָלדן, און די שליחים פון יודנראַט האָבן געמוזט גיין פון הויז צו הויז זיי צונויפטרייבן. צום סוף האָט נאָך געפעלט צום „קאָנטיגענט". די דייטשן האָבן געדראָט מיט קאָנסעקווענצן, און עס האָט געקאָסט אַ סך געלט זיי צו באַרואיקן.

די אַרבעט אין די פּלאַנטאַציעס פון קאָקסאַגיז האָט זיך געצויגן דעם גאַנצן זומער. די דייטשן האָבן צו דער אַרבעט געבראַכט מיידלעך פון אַנדערע מקומות, פון בערעזשאַנער און טאַרנאָפּאָלער געגנט, און האָבן פאַר זיי געגרינדעט לאַגערן אין די דערפער אַרום יאַגאָלניצע און טלוסטע.

די ערשטע גרויסע אַקציע

אין מיטן זומער 1942 האָט שוין די געסטאַפּאָ געמאַכט גרויסע צוגרייטונגען וויאַזוי צו „ערליידיקן" די יידן אין אונדזערע קאַנטן. צוערשט האָט מען אונדז אַרויסגענומען פונעם רשות פון „אַרבעטס־לייטער" און איבערגעגעבן אונדז אין רשות פון דער געסטאַפּאָ. פאַר דער צייט האָבן זיך אין טלוסטע צונויפגעקליבן די רעשטלעך פון די אַרומיקע שטעט און דערפער. אין יולי 1942 האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגעטריבן פון זאַלישטשיק און פון טשאָרטקאָוו אַלע כלומרשט נישט־פּראָדוקטיווע יידן, עלטערע מענער, פרויען און קינדער. אַ גרויסער טייל פון די אַרויסגעטריבענע זענען געקומען צו אונדז אין שטאָט, און מיר האָבן געמוזט זאָרגן זיי איינצו־אָרדנען. מען האָט צו דעם צוועק געגרינדעט אַ פאָלקס־קיך, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט בערל גליק און י. שאַפּיראָ ז"ל. איך האָב דאָרט געהאַט אַ שווערע אַרבעט, פון פרי ביז ביינאַכט. אָפטמאָל פלעג איך מוזן אין מיטן דער אַרבעט לויפן זיך באַהאַלטן, ווייל מען האָט אין מיטן טאָג אָנגעהויבן כאַפּן און שיקן אויף אַרבעט אין לאַגער.

איינעם אַזאַ טאָג וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. דאָס איז געווען י"א אלול. עטלעכע טעג פריער זענען אַראָפּגעקומען צו אונדז אַ גרופּע דייטשן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער באַן, ביים צעשמעלצן די שינעס און צעשעדיקטע וואַגאָנען, און דער יודנראַט האָט געמוזט צושטעלן יעדן טאָג צו דער אַרבעט אַ סך יידישע אַרבעטער. בראש פון דער גרופּע איז געשטאַנען אַ דייטש אַ סאַדיסט, וואָס פלעגט די יידן שלאָגן און ממית'ן ביי דער אַרבעט. וּאַחר כל אֵלה האָט ער נאָך פאַרלאַנגט יעדן טאָג געלט און זאַכן פונעם יודנראַט. אין דעם טאָג האָט אים דער יודנראַט נישט געקענט באַפרידיקן, איז דער צורר געוואָרן מלא כעס און האָט טעלעפאָנירט צו דער געסטאַפּאָ אין טשאָרטקאָוו, אַז די יידן האָבן אים נישט געשיקט די געהעריקע צאָל אַרבעטער. די געסטאַפּאָוועס האָבן זיך נישט געפוילט און זענען באַלד געקומען „מאַכן אָרדנונג" אין שטאָט — און וואָס דאָס מיינט, האָבן מיר שוין געוואוסט...

דער דייטש, דער סאַדיסט, האָט זיך געהייסן צושטעלן הונדערט אַרבעטער, אָבער דאָס איז נישט געווען קיין מעגלעכע זאַך. די יונגע מענטשן האָט מען שוין געהאַט אוועקגעשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערן; אַנדערע האָבן געאַרבעט אויף פאַר־שידענע פּלעצער אין שטאָט און אַרום דער שטאָט. דאָס ביסל אַרבעטס־פעאיקע מענטשן אין שטאָט האָבן זיך, ווי געווייינט־לעך, אויסבאַהאַלטן באַלד ווי ס'איז געוואָרן אַ בהלה. דער יודנראַט האָט נישט געהאַט קיין ברירה — ער האָט געמוזט אויסוויזן, בשעת די געסטאַפּאָ וועט קומען, אַז די פאַרלאַנגטע צאָל מענטשן איז ביי דער אַרבעט. האָט מען צונויפגענומען אַלע אָנגעשטעלטע פון יודנראַט און זיי געשיקט צו דער אַרבעט ביי דער באַן. איך בין דעמאָלט געווען אין קיך, צוזאַמען מיט בערל גליק, ווען איינער פון יודענראַט איז געקומען אונדז רופן צו דער אַרבעט. איך בין געווען יינגער פון בערל גליק, האָב איך אים געלאָזט אין קיך, ער זאָל פאַרטיילן ברויט און קאַווע פאַר די קינדער, און אַליין בין איך מיטגעגאַנגען מיטן שליח צו דער באַן־סטאַציע.

אַז איך בין געקומען צו דער באַן, האָב איך געזען אַז די לאַגע איז גאָר ערנסט. דער דייטש, דער סאַדיסט, איז אונדז אַנטקעגן געקומען מיט אַ פייף, האָט אָנגעהויבן מיט אונדז צו „מושטרעווען" אויף אַ מיליטערישן אופן, און האָט געהאַלטן פאַר אונדז אַ גאַנצע דרשה, אין וועלכער ער האָט אויסגע־פירט, אַז מיר וועלן טייער באַצאָלן. זיין ערשטער באַפעל איז געווען: אין פינף מינוט מוז אויסגעלאָדן ווערן אַ וואַגאָן אייזן! ווי באַלד מיר האָבן אַרויסגעשלעפּט דאָס אייזן און עס אוועקגעלייגט אויפן אָנגעוויזענעם אָרט, האָט ער שוין באַפוילן עס צוריקצושלעפּן אין וואַגאָן אַריין. דאָס האָט זיך איבער־געחזרט עטלעכע מאָל. מיר האָבן געאַרבעט, דער שווייס האָט זיך פון אונדז געגאָסן, און דער דייטש איז געשטאַנען מיט דער נאַהייקע און האָט אונדז אונטערגעטריבן.

קוים געענדיקט אָט־די „אַרבעט", האָט ער אונדז אויס־געשטעלט אין מיליטערישער אָרדנונג און צוגעפירט צו אַ צווייטן פּלאַץ. דאָרט זענען געלעגן לאַנגע, שווערע שינעס, וועלכע מען האָט אונדז געהייסן איבערטראָגן פון איין פּלאַץ צום צווייטן. אפשר 60 מאַן האָבן געטראָגן איין שינע, און דאָך האָט זי אונדז אַלעמען געדריקט אויף אַנידערצופאַלן. מען האָט אונדז געהייסן לויפן און זיך נישט אָפּשטעלן, און ווער עס האָט זיך געבויגן אונטער דער לאַסט איז געוואָרן געשלאָגן מכות רצח. אַזוי האָבן מיר איבערגעטראָגן אַ גרויסע צאָל שינעס פון איין אָרט צום צווייטן אויף גאָר אַ גרויסן מרחק. געענדיקט מיט דער צווייטער אַרבעט, האָט אונדז דער דייטש געגעבן אַ פרישע שטיקל אַרבעט, וועלכעס מיר האָבן שוין נישט געקענט אויספירן. ער האָט אונדז געהייסן אויפ־שטעלן גרויסע אייזערנע וואַגאָנען, וועלכע זענען געלעגן

איבערגעקערט. מיר האָבן אונטער שווערע קלעפּ געפּרואווט הויבן די וואַגאָנען, מיר זענען געוואָרן אַלע נאַס פון שווייס, אָבער מיר האָבן גאָרנישט באַוויזן אויפצוטון. ענדלעך האָט מען אונדז געהייסן נאָך עטלעכע מאָל אויסליידיקן דעם וואַגאָן מיט אייזן, און צום סוף, ווען דער וואַגאָן איז געווען ליידיק, האָט מען אונדז אַלע מיט שווערע קלעפּ אין אים אַריינגעטריבן. דעמאָלט איז צוגעקומען איינער פון יודנראַט און האָט אונדז איבערגעגעבן, אַז דער יודנראַט האָט זיך די גאַנצע צייט באַמיט דעם דייטש צו בעשטעכן, ער זאָל צוריק אָפּרופן די געסטאַפּאָ, אָבער דאָס האָט זיך נישט איינגעגעבן. די געסטאַפּאָ איז שוין אויפן וועג און זיי וועלן באַלד דאָ זיין...

עס איז שווער פאָרצושטעלן, אין וואָס פאַר אַ לאַגע מיר האָבן זיך געפונען. איך האָב פאַרביסן די ליפּן, און אין מיינע געדאַנקען האָב איך אָנגעהויבן זיך צו געזעגענען מיט אַלע מיינע נאָענטע און טייערע, מיט מיין פרוי, מיט מיין איינציק טעכטערל, און מיט מיין מאַמען. מיר האָבן זיך געריכט, אַז מען גייט אונדז פאַרשיקן אין איינעם פון די אַרבעטס־לאַגערן, פון וועלכע מען קומט שוין מער נישט צוריק.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט און די „אורחים" זענען אָנגעקומען. מען האָט אויפגעשלאָסן דעם וואַגאָן און אונדז געהייסן אַרויסקריכן. מען האָט אונדז ווידער אויסגעשטעלט און איבערגעציילט, אָבער אַוועקגעשיקט האָט מען אונדז נישט. דער יודנראַט האָט דערפאַר באַצאָלט אַ גרויסע סומע און האָט אונדז אויסגעקויפט. מען האָט אונדז בלויז באַשטראָפט, מיר זאָלן דריי טעג נאָכאַנאַנד קומען אַרבעטן ביי דער באַן און איבער נאַכט פאַרשלאָסן ווערן אין קעלער פון דער פּאָליציי. צומאָרגנס האָט מען ווידער דעם דייטשן סאַדיסט באַצאָלט, האָט ער אונדז שוין בעסער באַהאַנדעלט.

דיזעלבע וואָך, דאָנערשטיק י"ד אלול, איז פאָרגעקומען ביי אונדז אין שטאָט די ערשטע „אַקציע", ביי וועלכער קעגן 300 מענטשן זענען געוואָרן אַוועקגעשיקט קיין בעלזעץ. שוין אַ נאַכט פריער האָבן די רוצחים געבושעוועט אין געטאָ אין טשאָרטקאָוו און צוזאַמענגעטריבן יידן פון אַלע באַהעלטענישן צום אַוועקשיקן. דאָסזעלבע האָבן זיי אויך געטון אין יאַגאָל־ניצע. קיין טלוסטע זענען געקומען עטלעכע געציילטע געסטאַפּאָווצעס און האָבן זיך געוואָלט מאַכן די אַרבעט לייכט. האָבן זיי פאַרלאַנגט ביים יודנראַט אַ „קאָנטיגענט" פון דריי־הונדערט יידן, וועלכע דער יודנראַט האָט געדאַרפט אַליין צושטעלן צום זאַמלפּלאַץ. אונטער די דרייהונדערט איז אויך געווען מיין מאַמע ע"ה. זי איז אין דער צייט פון דער מלחמה בלינד געוואָרן, און אַזוי איז איר גורל געווען צו זיין פון די ערשטע קרבנות פון אונדזער שטאָט.

צו דערפילן דעם „קאָנטיגענט" האָבן די געסטאַפּאָווצעס געבראַכט 70 מיידלעך פון פּאָלוואַרק קאָזיאַ־גוראַ, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט ביי פעלדאַרבעט. דאָס זענען געווען די שענסטע און בעסטע מיידלעך פון טאַרנאָפּאָל, בערזשאַן און אַנדערע מקומות, געוועזענע חברטעס פון ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. בשעת מען האָט זיי געפירט איבער דער שטאָט, האָט מען זיי גענויט צו זינגען יידישע לידער; מיטן געזאַנג פון דער „התקוה" זענען זיי געגאַנגען זייער לעצטן גאַנג.

דאָס איז געווען בלויז אַ „פאָרשפּיל". מען האָט דעמאָלט אַוועקגעפירט יידן בלויז פון די דריי שטעט, אין דער צייט וואָס די אַנדערע שטעטלעך זענען אָפּגעקומען נאָר מיט שרעק. אָבער מיר האָבן געוואוסט, אַז די גרויסע „חתונה" דאַרף ערשט קומען.

די הארבסט־אַקציע אין יאָר 1942

צווישן ראש־השנה און יום־כיפור, בין כסה לעשור, זענען פאַרפאָרן געסטאַפּאָווצעס צום יודנראַט און האָבן געמאַכט „באַשטעלונגען" אויף אַ גרויסער צאָל אַנצוגן און מאַנטל־שטאָפן און זייער אַ סך לעדער־זאַכן. זיי האָבן זיך נישט לאַנג פאַרהאַלטן אין שטאָט און זענען באַלד אַוועקגעפאָרן קיין זאַלישטשיק. דאָרט האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז ביז ערב יום־כיפור דאַרף די שטאָט ווערן „יודנריין". נאָך דעם באַפעל האָבן אָנגעהויבן צו קומען קיין טלוסטע די איבער־געבליבענע זאַלישטשיקער יידן. גלייכצייטיק זענען אויך געקומען יידן פון האָראָדענקע און בכלל פון יענער זייט דניעסטער, ווייל אין דער צייט פאַר ראש־השנה זענען דאָרט דורכגעפירט געוואָרן ליקווידירונגס־אַקציעס, און די גאַנצע געגנט האָט געזאָלט ווערן „יודנריין". עטלעכע הונדערט יידן האָבן באַוויזן זיך צו ראַטעווען און זענען געקומען צו אונדז אין שטאָט אַריין.

אין שטאָט האָט דעמאָלט געהערשט אַ גרויסע פּאַניק און דערשלאָגנקייט. דער יודנראַט האָט געמוזט געפינען די מיטלען אויסצופירן די „באַשטעלונג" פון דער געסטאַפּאָ, האָבן זיי יעדן ייד באַזונדער געדריקט. יעדן האָט מען גערופן אין יודנראַט און אויף אים אַרויפגעלייגט אַ גרויסע סומע געלט. ווער ס'האָט נישט געגעבן פרייוויליק, איז געוואָרן פאַרשפּאַרט אין קעלער, וואָס האָט געדינט ווי אַן „אַרעסט", און צוגלייך זענען די „אָרדנונגס־מענער" אַוועק צו אים אַהיים און האָבן דורכגעפירט אַ שטרענגע רעוויזיע. זיי האָבן דורכגעזוכט די גאַנצע דירה און האָבן געגראָבן אַפילו אונטער דער ערד.

דעם ערשטן טאָג סוכות האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז אין גאַנצן באָרשטשאָווער באַצירק קומען פאָר אַקציעס. אין טשאָרטקאָוו איז געווען די אַקציע אין סאַמע שמחת־תורה. מיר זענען אַלע זיכער געווען, אַז באַלד צומאָרגנס, אסרו־חג של סוכות, וועט זיין די אַקציע ביי אונדז.

נאָך אין דער וואָך פון ראש־השנה האָב איך מיר, צו־זאַמען מיט נאָך עטלעכע משפחות, צוגעגרייט אַ נייעם „סכראָן" (באַהעלטעניש) אין הויז פון מיינעם אַ שכן. מיר האָבן דערביי געאַרבעט גאַנצע נעכט מיט גרויס מסירות־נפש. באַלד ווי מיר האָבן געהערט וואָס ס'איז פאָרגעקומען אין טשאָרטקאָוו, האָב איך בגניבה אַריבערגעפירט מיין משפחה אין דעם הויז וואו דער סכראָן האָט זיך געפונען, און מיר זענען דאָרט פאַרבליבן ביז נאָך דער אַקציע. מוצאי יום־טוב, אַרום האַלבע נאַכט, האָבן מיר אַלע אונדזערע משפחות אַריינגעשיקט אין סכראָן אַריין; אין שטוב זענען געבליבן בלויז איך און דער בעל־הבית, עוזר שוויצער. פון דעם הויז האָבן מיר געהאַט אַ גוטן

אויסבליק אויפן שטראָס וואָס פירט פון טשאַרטקאָוו קיין טלוסטע, און מיר זענען אַזוי געזעסן די גאַנצע נאַכט אויף דער וואַך. פאַרטאָג האָבן מיר דערזען אַ גאַנצע רייע אויטאָס פאָרן קיין טלוסט, האָבן מיר געוואוסט אַז די רוצחים קומען שוין צו אונדז. מיר זענען דאַןביידע אַראָפּ אין דעם באַהעלטעניש. די טירן האָבן מיר געלאָזט אָפן, ס׳זאָל הייסן אַז מיר זענען אַוועק פון שטוב.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט, האָט זיך דערהערט דאָס קנאַלן פון געווער און דאָס האַקן פון טירן און פענצטער. מיר האָבן אויך געהערט טריט איבער אונדזערע קעפּ. מיר האָבן איינגעהאַלטן אונדזער אָטעם, און מורא געהאַט מען זאָל נישט דערהערן אויבן דאָס קלאַפּן פון אונדזערע הערצער.

מיר זענען אַזוי געזעסן אין דעם באַהעלטעניש דעם גאַנצן טאָג. ערשט פאַרנאַכט האָט זיך איינער פון אונדז איינגעשטעלט און איז אַרויסגעקראָכן פון דעם סכראָן, צו זען וואָס עס טוט זיך אין שטאָט. ער איז צוריקגעקומען מיט דער ידיעה, אַז די אַקציע האָט זיך שוין געענדיקט. אין שטוב האָבן מיר געפונען אַן איבערקערעניש, ווי נאָך אַ פּאָגראָם — טיר און פענצטער צעהאַקט, אַלץ אין שטוב איבערגעקערט און אַ סך זאַכן צוגענומען און באַרויבט. אין גאַס זענען געלעגן זייער אַ סך טויטע. מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז קעגן טויזנט מענטשן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין בעלזעץ, דאַרונטער אויך מיטגלידער פון יודנראַט און אָרדנונגסמענער, ווי קראַסוצקי, קראַמף, מ. י. לערער און אַנדערע. די נאַכט האָבן מיר נאָך פאַרבראַכט אין אונדזער באַהעלטעניש, און ערשט צו־מאָרגנס אינדערפרי בין איך געגאַנגען זיך דערוויסן, וואָס ס׳איז געשען מיט מיין ברודער און מיט אַנדערע נאָענטע מענטשן.

איך בין צוגעלאָפן צום הויז פון אהרון מיימאַן, וואו מיין ברודער זלמן מיט זיין משפחה האָבן זיך באַהאַלטן. ביים איבערטרעטן די שוועל האָב איך באַלד דערקענט, אַז עפּעס איז דאָרט געשען. פון צווייטן צימער האָב איך דערהערט דאָס געוויין פון אַ פּיצל קינד. דאָס איז געווען דאָס אַכט־חדשימדיקע מיידעלע פון מיין ברודער. עטלעכע מינוט שפּעטער איז מיין ברודער אַרויסגעקומען פון זיין באַהעלטעניש, און מיט טרערן אין די אויגן האָט ער מיט דערציילט, אַז זיין פרוי האָבן די רוצחים אַוועקגענומען. אין משך פון גאַנצן מעת־לעת איז מען געלעגן אין באַהעלטעניש, אָבער דאָס קינד האָט מען נישט געקענט מיטנעמען, מען האָט עס געלאָזט אין צימער. אַז די מאַמע האָט געהערט ווי דאָס עופעלע צעגייט זיך פון געוויין, איז זי אַלעמאָל אַריינגעלאָפן צום קינד, כדי אים צו געבן עפּעס עסן. פונקט גאַנץ פרי, ווען זי איז געקומען צום קינד, האָבן די מערדערס זי געפּאַקט און זי אַוועקגעריסן. פאַרוואָס זיי האָבן געלאָזט דאָס קינד, איז מיר ביז היינט נישט קלאָר. דערציילט האָט מען מיר, אַז מען האָט געהערט ווי די רוצחים האָבן געהייסן דער מאַמע מיטנעמען דאָס קינד, אָבער זי האָט בשום אופן נישט געוואָלט. מן הסתם האָט זי געהאָפט, אַז די באַהאַלטענע מענטשן וועלן דאָס קינד נאָך אָפּראַטעווען.

פון דעמאָלט אָן האָב איך געמוזט זאָרגן נישט נאָר פאַר זיך, נאָר אויך פאַר מיין ברודער. חוץ דעם קליינעם מיידעלע האָט מיין ברודער נאָך געהאַט אַן עלטער ייִנגעלע, שלמהלי, אַ קינד פון פינף יאָר, אָבער זייער אַ פאַרשטענדיק קינד. פון דעמאָלט אָן איז ער שטענדיק געווען מיט מיר, און נישט איינמאָל האָט ער מיך געוואָרנט זיך צו באַהאַלטן אין קריטישע מאָמענטן.

דעם גאַנצן טאָג בין איך אַרומגעלאָפן אַ צעטומלטער. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין שטאָט און אויף די פעלדער אַרום האָבן זיך געפונען איבער הונדערט הרוגים, וועלכע מען האָט געמוזט ווי צום גיכסטן ברענגען צו קבר ישראל. איך מיט נאָך עטלעכע מענטשן זענען אַרומגעפאָרן צונויפנעמען די הרוגים. אויף די פעלדער זענען די טויטע געלעגן אינגאַנצן נאַקעט — די גויים האָבן פון זיי אַראָפּגענומען די מלבושים און די שיך. אויף איין אָרט האָבן מיר געטראָפן אין אַ גרוב אַ הרוג, ביי וועלכן די הינט האָבן זיך שוין געפּאַרעט. אין אַ שכנותדיקן הויז, אין אַ סכראָן, האָבן מיר געפונען עטלעכע הרוגים. צווישן זיי איז געווען אַ פרוי, פסח מעלצערס טאָכטער. זי איז געבליבן פאַרשטאַרט אין זיצנדיקער פּאָזע אויף אַ בענקל, די הענט אין דער לופט. אַזוי האָבן מיר צונויפגענומען די הרוגים און זיי אַוועקגעפירט צום בית־עולם.

דאָס בילד אויפן בית־עולם איז געווען שוידערלעך. אַ טייל פון די הרוגים זענען געווען אויפגעריסענע. ביי אייניקע איז געווען צעריסן דער פּנים, ביי אַנדערע די בייכער. געווען אויך פּיצלעך קינדער, וועלכע מען האָט אַליין דערשטיקט, זיי זאָלן מיט זייער געוויין נישט אויסגעבן די באַהאַלטענע. מיר האָבן די הרוגים מקבר געווען אין בשותפות׳דיקע קברים, מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. מיט אַ טייל הרוגים האָבן זיך זייערע משפחות מטפל געווען און זיי באַגראָבן איז באַזונדערע קברים. צווישן זיי איז געווען די רביצן שיינדיל, דעם רבס מוטער. ווען מען האָט אַנטדעקט דעם רבס באַהעלטעניש, האָט זי בשום אופן נישט געוואָלט גיין צום זאַמלפּונקט און די רוצחים האָבן זי אויפן אָרט געשאָסן.

נאָך דער אַקציע

דיזעלבע וואָך זענען פאָרגעקומען אַקציעס אין בוטשאַטש און אין מאָנאַסטרזשיסקאַ (מאָנאַסטרישטש). ביי די אַלע אַקציעס האָט מען אַרויסגעפירט פון טשאָרטקאָווער קרייז ביי אַ צוועלף טויזנט יידן. באַלד נאָך די אַקציעס האָט מען אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, די יידן פון גאַנצן קרייז זאָלן זיך קאָנצענטרירן אין דריי שטעט: אין בוטשאַטש, אין קאָפּיטשיניץ און אין באָרשטשאָוו. טשאָרטקאָוו האָט זיך שוין דעמאָלט נישט גערעכנט פאַר קיין יידישן יישוב. דאָרט איז געבליבן אַ קליינע צאָל יידן, וועלכע האָבן באַוואוינט עטלעכע גרויסע הייזער, און דאָס האָט שוין נישט געהייסן קיין „געטאָ”, נאָר אַן „אַרבעטס־לאַגער”. די געסטאַפּאָ האָט פאַר אַ גרויסער סומע באַוויליקט צו געבן פאַר יידן נאָך אַ פערטע שטאָט — טלוסטע. פאַרשטייט זיך, אַז דערפאַר האָבן די טלוסטער יידן געמוזט גוט באַצאָלן.

באַלד נאָכדעם האָבן זיך אָנגעהויבן צו ציען צו אונדז אין שטעטל מחנות יידן פון די אַרומיקע שטעט. אין יעדער

דירה האָבן זיך צונויפגעשטופּט צוואַנציק מענטשן אָדער נאָך מער. מענטשן זענען געלעגן אויף די בוידעמער און אין די קעלערס. דערווייל איז געוואָרן ווינטער. צוליב דער ענגשאַפט און די שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע. טאָג־טעגלעך זענען צענדליגער מענטשן געשטאָרבן אויף פלעק־טיפוס.

אין מיטן נאָוועמבער איז ווידער געווען אַן אַקציע אין בוטשאַטש. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז ביז יאַנואַר דאַרף דער גאַנצער קרייז ווערן „יודנריין". דער יודנראַט האָט באַקומען אַ באַפעל, צו ליקווידירן די זעלבסט־הילף אין געטאָ, דאַרונטער אויך די פאָלקס־קיך. דעם אינווענטאַר פון דער קיך האָט מען געמוזט אָפּגעבן דער געסטאַפּאָ. עס איז ממש געווען טראַגי־קאָמיש צו זען דעם „אינווענטאַר", וואָס איז באַשטאַנען פון עטלעכע צעבראָכענע בלעכענע קעסלען, עטלעכע קאָכלעפל און פאַרזשאַווערטע מעסער און לעפל.

די פאַרזאָרגער פונעם יודנראַט מיטן קרייז־יודנראַט בראש האָבן אָנגעהויבן אַרויסצופאָרן פון שטאָט, כדי נישט צו זיין אין שטאָט בשעת דער ליקווידירונג. זיי האָבן זיך פאַרווענדעט ביי דער ווערמאַכט, און ענדלעך האָבן זיי גע־פועלט, מען זאָל לאָזן בלייבן פּריווילעגירט אין די לאַגערן פון דער ווערמאַכט 350 יידן. די פּריווילעגירטע האָבן באַקומען אַן אָפּצייכן „A" אויפן לאַפּ. אין דאָרף סווידאָוואַ זענען געבויט געוואָרן באַראַקן, אין וועלכע די „גליקלעכע" זענען אַריין.

ענדע דעצעמבער, די לעצטע וואָך פון יאָר 1942, האָבן די מערדער אויסגעפונען אַ נייעם אופן פון פאַרניכטונג, די אַזוי־גערופענע „לאַפּאַנקעס". פלוצלינג האָט מען אָנגעהויבן צו כאַפּן ווען מען האָט געטראָפן אין גאַס. די לאַפּאַנקעס זענען דורכגעפירט געוואָרן בלויז דורך דער היימישער אוקראַאינישער פּאָליציי. דאָס האָט געדויערט עטלעכע טעג, ביז אָנהויב יאַנואַר 1943. די געכאַפּטע מענטשן האָט מען פאַרשפּאַרט אין קעלער פון דער פּאָליציי, און דערנאָך אַוועק־געשיקט זיי קיין טשאָרטקאָוו אין אַרעסט. פון דאָרט האָט מען זיי געזאָלט אַוועקפירן אויסער דער שטאָט און זיי אומ־ברענגען, אָבער פלוצלינג האָט מען זיי באַפרייט אָן אַ שום סיבה, פונקט ווי מען האָט זיי געכאַפּט אָן אַ שום סיבה.

איך און מיין משפחה האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון די לאַ־פּאַנקעס. איינמאָל האָט מען מיר מודיע געווען, אַז מען האָט געכאַפּט מיין ברודער מיט זיין קינד שלמהלי. איך בין באַלד אַרויס פון מיין באַהעלטעניש, כדי צו זוכן אַ וועג וויאַזוי אים צו באַפרייען. איך האָב ליידער גאָרנישט געקענט אויפטון. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז דער יודנראַט האָט שוין אַלעס מעגלעכע געטון און האָט גאָרנישט געפועלט. פון דעם ליגן באַהאַלטן אין די קאַלטע טעג האָב איך מיך פאַרקילט און האָב באַקומען הויך פיבער. איך בין קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און בין געלעגן אַ גאַנצן חודש.

דאָס יאָר 1943

דעם 13־טן פעברואַר האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אין בוטשאַטש קומט ווידער פאָר אַן אַקציע. צוליב מיין קרענק האָב איך נישט געקענט גיין זיך באַהאַלטן. באין ברירה האָב איך געמוזט בלייבן אין שטוב, וואָס עס זאָל נישט פאָרקומען. אַרויסגעוויזן האָט זיך דערנאָך, אַז דאָסמאָל איז געווען די אַקציע נאָר אין בוטשאַטש. דאָרט איז דעמאָלט געווען דער גרעסטער קיבוץ פון יידן אין גאַנצן קרייז, בערך 15,000 מענטשן, האָבן די דייטשן געוואָלט קודם כל דאָרט פאַר־קלענערן זייער צאָל.

ביז צו דער וואָך פון פסח איז אונדז אויסגעקומען עטלעכע מאָל צו ליגן באַהאַלטן אין די סכראָנעס, אָפּטמאָל אין משך פון גאַנצע וואָכן, ווייל די נגישות מצד די דייטשן און מצד דער אָרטיקער באַפעלקערונג זענען געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. מען האָט פשוט נישט געקענט אַריבערטרעטן די שוועל, ווייל אין גאַס פלעגט מען יעדן הרגענען און שלאָגן. פלוצים פלעגן קומען געסטאַפּאָוצעס, פשוט אַריינלויפן אין די הייזער און אויסשיסן די מענטשן. איינמאָל זענען זיי פאַר־פאָרן צום דאָקטאָר בערנאַרד (בערציע) מעלצער, האָבן אים מיט זיין משפחה אַוועקגעפירט קיין טשאָרטקאָוו און זיי דאָרט דערשאָסן. אַ צווייט מאָל זענען זיי פאַרפאָרן דירעקט צום וועטערינאַר שפּיגעלגלאַז און האָבן אים מיט זיין משפחה דערשאָסן. פון דאָרט זענען די תליינים פאַרפאָרן צום יודנראַט, האָבן דערציילט וואָס זיי האָבן „אויפגעטון" און האָבן אַרויס־געגעבן אַ באַפעל: „געשווינד בעערדיגן די הונדע!" איינמאָל האָבן זיי אַזוי דערשאָסן 40 יידן, דאַרונטער הענדעלע העסינג, דעם פירער פון בית"ר אין אונדזער שטעטל. צומאָרגנס זענען זיי געקומען אין יודנראַט און האָבן מיט אַ געלעכטער זיך אויסגעדריקט: „דאָס וואַר נור איין בלעדעס שפּיל..." זיי זענען געווען געוואוינט צו הרגענען טויזנטער יידן מיטאַמאָל.

אינטערעסאַנט איז — אין איין הויז, וואו זיי האָבן גע־שאָסן עטלעכע יידן, האָט אויך געוואוינט אַ פּאָליאַק מיט אַ יידישן אויסזען; האָט מען דעם פּאָליאַק אויך דערשאָסן. אויפן צווייטן טאָג האָט מען וועגן דעם געמאַכט אַ גאַנצן פּראָ־טאָקאָל...

די ליקווידאַציע פון די יידן אין אונדזער קרייז איז ליידער, ווי ס'האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, נישט בטל געוואָרן, נאָר אָפּגעלייגט געוואָרן אויף זעקס חדשים, ביז מאַי־יוני 1943.

די גרויסע ליקווידאַציע — פרילינג 1943

פונקט אַ וואָך פאַר פסח האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז אין בוטשאַטש איז אַ שרעקלעכע אַקציע. אין סאַמע ערב פסח האָט זיך אָנגעהויבן אין באָרשטשאָוו אַ שרעקלעכע שחיטה, וועלכע האָט געדויערט ביז איבער דעם ערשטן טאָג פסח. ביי אונדז האָבן ערב פסח פאַרנאַכט אָנגעהויבן אַלע צו אַנטלויפן פון שטאָט, אין די פעלדער און אין די וועלדער. אויך דאָרט איז מען נישט געווען גאַנץ זיכער; אַ סך מענטשן זענען באַפאַלן געוואָרן פון שקצים, וועלכע האָבן זיי געשלאָגן און באַרויבט.

די דייטשן זענען, ווייזט אויס, אינפאָרמירט געוואָרן וועגן דעם, אַז די יידן זענען אַנטלאָפן פון שטאָט, האָבן זיי געוואַרט נאָך עטלעכע וואָכן ביז זיי וועלן צוריקקומען. דאָס וואַלגערן זיך אין די פעלדער איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך,

דערפֿאַר זענען נאָך עטלעכע טעג כמעט אַלע יידן געקומען צוריק אין שטאָט אַריין. אינצווישן האָט די ווערמאַכט באַשטעטיקט צו דער אַרבעט אין די קאָוטשוק־פּלאַנטאַציעס נאָך 1500 יידן. מיר האָבן אין דעם געזען אַ גוטן סימן און מיר האָבן געהאָפֿט, אַז מען וועט אונדז שוין לאָזן צורו. די געסטאַפּאָוצעס, וועלכע זענען אין דער צווישנצייט געקומען אין יודנראַט, האָבן אויך באַרואיקט, אַז מער וועלן קיין אַקציעס נישט זיין, ווייל זיי האָבן וועגן דעם באַקומען בריוו פון קראָקע און פון בערלין. בעת דער דריי־וואָכנדיקער פּויזע האָט דער יודנראַט זיך באַמיט צו באַשטימען די 1500 אַרבעטער פֿאַר די אַרבעטס־לאַגערן פון דער ווערמאַכט. די לאַגערן זענען געווען אין די דערפער סווידאָוואַ, רוזשאַנאָווקאַ, קאָזיאַ־גוראַ, האָלאָווטשינצע, ליסאָווצע, מוכאַווקאַ, שאַלאַניווקאַ, אָלעשקאָווצע, מילאָווצע, שיפּאָווצע און שערשענאָווצע. אויך איצט האָט מען נישט געוואָלט גיין פריייוויליק אין די לאַגערן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַפּעניש, בעיקר ביינאַכט. מיר האָבן זיך ווידער באַהאַלטן אין אונדזער באַהעלטעניש און פלעגן כמעט נישט אַרויסקומען פון דאָרט. דאָס האָט זיך אַזוי געצויגן ביז צו דער וואָך פון ל״ג בעומר.

אין דער וואָך פון ל״ג בעומר האָט מען געפילט, אַז די לאַגע הויבט אָן צו ווערן ערנסט. ווידער האָט זיך אָנגעהויבן אַ לויפעניש אין די פעלדער און אין די וועלדער, און ווידער האָבן זיך די מיינסטע אומגעקערט נאָך עטלעכע טעג וואַלגערן זיך אין דרויסן. מיטוואָך פֿאַרנאַכט, כ״א אייר, האָט מען פון די קרייזן פון יודנראַט פֿאַרזיכערט, אַז פֿאַר דער נאַכט איז נישטאָ וואָס מורא צו האָבן. די אַקציע וועט זיכער פּאָרקומען, אָבער נישט אין אָט־דער נאַכט. מיין משפחה האָט זיך געלייגט שלאָפן, און דערנאָך בין איך אַליין אויך געגאַנגען שלאָפן.

אַרום דריי ביינאַכט וועקט מיך אויף מיין פרוי און ווייזט מיר, פֿאַרברעכנדיק די הענט: „קוק, וואָס ס׳טוט זיך אויף דער גאַס!” איך קוק אַרויס און זע ווי די מערדער לויפן אַרום מיט די ביקסן אין די הענט. מיין פרוי כאַפּט דאָס קינד, און צוזאַמען מיט איר שוועסטער לויפט זי אַרויס פון שטוב. איך הער פון זיי די לעצטע פֿאַרצווייפלונגס־געשרייען — מיר זענען פֿאַרלוירן. איך טו זיך אָן אויף גיך און לויף אַריבער דורכן בוידעם צו מיין שכן. דאָרט זענען געווען פיל מענטשן, און אַלע פֿאַרצווייפלט. פון באַהאַלטן זיך איז קיין רייד נישט געווען, ווייל אַלע מענטשן האָבן בשום אופן נישט געקענט אַריין אין דעם באַהעלטעניש. אין דעם זע איך, ווי איינער פון די יידן רייסט פון זיך אַראָפּ דעם „יידן־צייכן” און לאָזט זיך לויפן אין גאַס. איך טו דאָס זעלבע און לאָז מיך לויפן. אין גאַס הערט מען שיסן פון אַלע זייטן. איך דערזע אַן אָפן הויז און לויף אַריין אַהין. צווישן די מענטשן אין הויז איז אַ בהלה. עס שטעלט זיך אַרויס, אַז דער בעל־הבית פון דער שטוב איז אַוועק און האָט מיטגענומען מיט זיך דעם שליסל פון קעלער, וואו דער „סכראָן” געפינט זיך. דערווייל הערט מען, ווי די שיסעריי דערנענטערט זיך. איך שטיי ווי אונטערגעהאַקט. איך האָב מיך פֿאַרלוירן פון מיין פרוי און קינד, און איצט בין איך אַליין יעדע מינוט איינגעשטעלט מיטן לעבן.

ענדלעך האָבן מיר געפונען אַ האַק, אויפגעהאַקט די סקאָבע פון קעלער, און אַלע ניין מענטשן פון שטוב האָבן זיך אַריינגעלאָזט אין אַ גוט־פֿאַרמאַסקירטן בונקער. באַלד נאָכדעם האָבן מיר דערהערט, ווי די מערדער בושעווען אין הויז און אויך אין קעלער. דאָס בושעווען האָט זיך איבערגעחזרט אין משך פון גאַנצן טאָג. יעדעס מאָל איז געקומען אַן אַנדערע גרופּע רוצחים, באַלד דייטשן באַלד אוקראַאינער. זיי האָבן געריסן די בריקן, געקלאָפּט אין די ווענט, אָבער מיר זענען געזעסן שטיל און האָבן קיין שאָרך נישט אַרויסגעלאָזט. מיר זענען אַזוי געלעגן אין בונקער ביז אין אָוונט און די גאַנצע נאַכט.

ערשט אינדערפרי האָבן מיר זיך דערוואוסט פון דעם גרויסן חורבן, וואָס די רוצחים האָבן געמאַכט אין שטאָט. מער ווי 3000 טויזנט יידן האָבן זיי דערשאָסן און באַגראָבן אין מאַסן־גריבער אויפן טלוסטער בית־עולם. צווישן זיי איז אויך געווען מיין פרוי מיטן קינד און מיין ברודער מיט זיין קינד. באַשרייבן דאָס בילד, וויאַזוי די שטאָט האָט אויסגעזען נאָך דעם גרויסן חורבן, איז ממש נישט מעגלעך. אַזוינס האָט נאָך די וועלט נישט געזען. דאָס מאָל זענען געווען עטלעכע הונדערט טויטע אין די גאַסן, וועלכע מען האָט געמוזט אַליין באַערדיקן. מיר, דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן, האָבן זיך פֿאַרנומען דערמיט עטלעכע טעג. דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע אַרבעט — צו צוימען דאָס בלוט, וואָס האָט זיך אַרויסגעפרעסט פון די מאַסן־קברים. וויפל מען האָט נישט געמאַכט העכער דעם צוים מיט ערד, האָט זיך דאָס בלוט אַלץ געזאַמלט און האָט איבערגעגאָסן דעם צוים. מיר האָבן אַמאָל געלערנט ווי אַ לעגענדע, אַז דאָס בלוט פון זכריה הנביא האָט געזאָטן איבער זיין קבר און האָט נישט געוואָלט שטיל בלייבן. איצט האָב איך עס געזען מיט מיינע אייגענע אויגן! איך בין געשטאַנען און האָב געוואָרפן שופלעס ערד אַרום דעם קבר, און איך האָב געפילט, אַז דאָס איז דאָס בלוט פון מיינע טייערסטע און נאָענטסטע: פון מיין פרוי און מיין בת־יחידהלע, פון מיין ברודער און זיין קינד, פון מיינע פריינד און חברים — און איך לעב און קוק דאָס צו!... און צו דעם אַלעמען זענען נאָך געשטאַנען אַרום אונדז גויים פון דער גאַנצער סביבה, וואָס זענען געקומען קוקן אויף אונדזער בייז וואונדער, זען ווי דאָס יידישע בלוט ריזלט און שווימט...

נאָך דיזעלבע וואָך האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אין פֿאַרלויף פון עטלעכע שעה זאָלן אַלע יידן אַריין אין אַ קליין געסל און זיך דאָרט באַזעצן. דאָס איז גראָד געווען מיין געסל, אַ געסל פון פּופּצן אָדער צוואַנציק הייזער, און יידן זענען נאָך געווען ביי דריי טויזנט.

איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן דאָס בילד, ווי די דריי טויזנט יידן זענען געלאָפן, מיט די פעקלעך אונטער די אָרעמס, אין מיין געסל אַריין. אין מיין שטוב האָב איך שוין נישט געקענט אַריינגיין, ווייל זי איז געווען פול אָפּגעפּאַקט מיט פעקלעך און מיט מענטשן. איך האָב דעמאָלט געוויינט ווי אַ קליין קינד, מער ווי נאָכדעם איך האָב פֿאַרלוירן מיינע טייערסטע און נאָענטסטע. דאָס איז געווען אַ טרויער און אַ קלאָג אויפן גורל פון מיין פֿאָלק. איך האָב מער נישט

געוואָלט בלייבן אין שטאָט, איך האָב מיך געבעטן אין לאַגער אַריין. צומאָרגנס, ראש־חודש סיון, בין איך אַריין אין לאַגער, קיין ליסאָווצע.

צוויי טעג שפּעטער האָט מען באַפאַלן דאָס ענגע געטאָ און מען האָט ווידער אויסגעהרגעט טויזנט יידן. אין דער נאַכט נאָך דעם אָנפאַל האָב איך געזעכטיקט ביי אַ גוי אין גאָרטן, ווייל איך האָב מורא געהאַט צו נעכטיקן אין לאַגער. דאָרט האָב איך געטראָפן בערל הערנעס. גאַנץ פרי האָבן מיר זיך אַוועקגעלאָזט אין שטאָט אַריין, זען וואָס דאָרט איז געשען. איינציקווייז האָבן מיר זיך אַריינגעגנבעט אין שטאָט אַריין און זענען אַריין אין געטאָ ממש מיט סכנת נפשות. ווידער האָבן מיר געזען טויטע אין די גאַסן, ווידער טייכן בלוט. די לעצטע יונגע מענטשן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט און זענען אַוועק אין די לאַגערן פון דער ווערמאַכט. אין שטאָט זענען געבליבן בלויז קעגן צווייהונדערט עלטערע מענטשן. אַ וואָך שפּעטער האָט מען זיי געהייסן זיך אַריבערציען קיין טשאָרט־קאָוו, אָבער נאָך איידער זיי זענען געקומען אַהין זענען זיי אויסגעהרגעט געוואָרן. דעמזעלבן טאָג האָט מען אויך אומגעבראַכט די לעצטע יידן אין טשאָרטקאָוו, און באָרשטשאָוו און אין קאָפּיטשינצע (קאָפּיטשיניץ).

אין לאַגער אין ליסאָווצע

פרייטיק, דעם 4־טן יוני 1943, בין איך געקומען אין לאַגער ליסאָווצע, און שבת אינדערפרי בין איך שוין געגאַנגען צו דער אַרבעט. זונטיק גאַנץ פרי, איידער מיר זענען אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט, האָט אונדז באַזוכט דער שטיץ־פּונקט־לייטער פון טלוסטע, ה. פּאַטי. דאָס איז געווען אַ טיפּישער „יונקער", אַ דייטש וואָס האָט זיך אָנגענומען אַ גרויס פאַרמעגן ביי אונדזער יודנראַט, דערפאַר וואָס ער האָט אָפטמאָל געבראַכט ידיעות און געוואָרנט וועגן אַקציעס וואָס דאַרפן פאָרקומען. אויך אין יענעם זונטיק, ווייסנדיק אַז אין שטאָט וועט זיין אַן אַקציע, איז ער אַרומגעפאָרן אין אַלע פאַלוואַרקעס וואָס זענען געווען אונטער זיין לייטונג און האָט געהייסן אַלע יידן בלייבן ביי דער אַרבעט און בשום אופן נישט גיין אין שטאָט אַריין. עטלעכע מענטשן האָבן אים נישט געפאָלגט, זענען זיי אויפן וועג אין שטאָט אַריין דערשאָסן געוואָרן.

מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט און האָבן רואיק געאַרבעט עטלעכע שעה. אַרום עלף אַזייגער האָבן מיר דערזען, ווי קיין טלוסטע פאָרן אויטאָס פול אָפּגעפּאַקט מיט דייטשן און מיט אוקראַאינישער פּאָליציי. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס זענען געווען דיזעלבע רוצחים, וועלכע האָבן דורכגעפירט די אַקציע אין באָרשטשאָוו, און איצט זענען זיי געקומען טון דאָסזעלבע אין טלוסט. מיר האָבן דאַן איבערגעלאָזט די אַרבעט און זענען אַוועק טיפער אין פעלד, האַלטן אַן עצה וואָס צו טון. אין מיטן איז געקומען צו לויפן פון שטאָט אַ האַראַדענקער יונגערמאַן, מאיר אַבער; ער איז אַנטלאָפן פון שטאָט אין מיטן דער אַקציע און האָט איבערגעלאָזט דאָרט זיין מוטער און זיין שוויגער (ער מיט זיין פרוי זענען לעבן געבליבן). ער האָט אונדז אַלץ דערציילט,

ווי־אַזוי דער אָנפאַל איז צוגעגאַנגען. דערווייל איז צוגעפאַלן די נאַכט. מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס צו טאָן, האָבן מיר באַשלאָסן צוריקצוגיין אין לאַגער.

ס'האָט נישט לאַנג געדויערט — האָבן מיר דערהערט אויטאָס פאָרן. אַלע יידישע אַרבעטער זענען זיך צעלאָפן. איך בין איבער פּלויטן און דראָטן אַוועק צו אַ פויער און האָב דאָרט פאַרבראַכט די נאַכט אין אַ סטויג שטרוי.

אין לאַגער האָבן מיר געאַרבעט צוויי וואָכן אין גרויס שרעק, אָבער געשען איז ביי אונדז גאָרנישט. איינמאָל, זייענדיק אין פעלד ביי דער אַרבעט, האָבן מיר געהערט שיסן, און גוים האָבן אונדז דערציילט, אַז אין סווידאָווע שיסט מען אויס אַלע יידן פון דאָרטיקן לאַגער. דאָרט איז געווען דער גרעסטער לאַגער, מיט בערך 600 יידן. ווידער זענען מיר אויפגערודערט געוואָרן און האָבן נישט געוואוסט וואָס צו טון. עטלעכע פון אונדז, וועלכע האָבן נאָך געהאַט אַ ביסל געלט, האָבן זיך אַרויסגעגנבעט פון לאַגער און זענען אַוועק אין די אַזיעראַנער וועלדער, וואו עס האָט זיך אויפגעהאַלטן, אונטער אַנדערע, אויך צוליע פּעפער. אין דעמזעלבן טאָג האָט מען אויך אין טשאָרטקאָוו אומגעבראַכט אַלע יידן, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין די דאָרטיקע לאַגערן.

עטלעכע טעג שפּעטער זענען די דייטשן און זייערע מיטהעלפער, די אוקראַאינישע פּאָליציי, עפּעס אויפגערודערט געוואָרן און האָבן זיך געפּאַקט אין וועג אַריין. מיר האָבן זיך זייער געפרייט, אָבער די שמחה איז געווען אַ פריצייטיקע. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז אַ גרעסערע אָפּטיילונג פון רוסישע פּאַרטיזאַנער האָט געפּרוּווט זיך אַדורכרייסן צום רוסישן פראָנט דורך אונדזער געגנט. די דייטשן אין די קליינע שטעטלעך האָבן זיך פאַר זיי דערשראָקן און זענען אַוועק אין די גרעסערע שטעט, וועלכע זענען געווען באַשיצט פון דייטש מיליטער. עטלעכע טעג שפּעטער, ווען די סכנה איז אַריבער, האָבן זיך די דייטשן און די פּאָליציי ווידער אומגעקערט. אַכט טעג שפּעטער האָט די פּאָליציי דורכגעפירט אַ שרעקלעכע אַקציע אין אַלע לאַגערן אין אונדזער געגנט און האָט אומגעבראַכט ביי אַכציק פּראָצענט פון די איבערגעבליבענע יידן.

פרייטיק־צונאַכטס אָדער שבת, דעם 17־טן יולי, בשעת איך בין געווען אין פעלד מיט נאָך עטלעכע מענטשן ביים דרעשן דעם ראַפּס, האָבן מיר געהערט אַ שיסעריי אין נאָענטן וואַלד. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס יאָגט מען נאָך באַהאַלטענע יידן. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז ביי דעם געיעג זענען געהרגעט געוואָרן דריי קינדער פון ראַצע דובעסטער, מוניע, רחל און רבקה, און אויך אירס אַן אייניקל אסתר יוריסט. דעמאָלט איז וואַרשיינלעך אומגעקומען אויך צוליע פּעפער, די טאָכטער פון טעמע פּעפער.

זונטיק ביינאַכט בין איך מיט בערל הערנעס געשטאַנען אויף דער וואַך. אינדערפרי, ווען אַלע מענטשן זענען אַוועק צו דער אַרבעט, האָבן מיר זיך צוגעשפּאַרט. ס'האָט נישט לאַנג געדויערט, איז געוואָרן אַ גערודער; מען האָט דערציילט, אַז ביינאַכט איז מען באַפאַלן דעם לאַגער אין רוזשאַנאָווקאַ. איך בין אַרויסגעלאָפן אין דרויסן און האָב דערזען אַ ייד,

וואָס אַנטלויפט גיך פון שערשעניאָוויץ. דער ייד איז געווען ר׳ מענדל פון טשאָרטקאָוו, אַ זון פון דער פרוי היקאַנד פון איר ערשטן מאַן (ער איז לעבן געבליבן ביז נאָך דער מלחמה). ער האָט מיר געזאָגט קורץ און שאַרף: „פרעגט נישט קיין קשיות נאָר לויפט!״.

איך בין אַוועק אין פעלד, וואו איך האָב זיך שוין געטראָפן מיט די מענטשן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון דער אַרבעט. איך האָב זיך געפונען מיט אַ גרופּע פון 15 מענטשן. מיר זענען געלעגן דעם גאַנצן טאָג אין אַ לאַן תבואה; ערשט אין אָונט, אַז די שיסעריי האָט אויפגעהערט, האָבן מיר אַרויסגעשיקט אַ שליח אין לאַגער אַריין, ער זאָל אונדז ברענגען אַ ידיעה וואָס דאָרט טוט זיך. דער שליח איז צוריקגעקומען מיט דער ידיעה, אַז דער רוב מענטשן האָט זיך אומגעקערט אין לאַגער אַריין, און דער אָבערלייטער האָט זיי געהייסן אַרויסגיין ביינאַכט אין פעלד, ווייטער דרעשן דעם ראַפּס. עטלעכע פון אונדז האָבן געראָטן, מיר זאָלן אויך צוריקגיין: ערשטנס, זענען מיר אַוועק אָן אַ שטיקל ברויט, און אויסערדעם זענען אַלע אונדזערע זאַכן געבליבן אויף הפקר. איך בין געווען דאַגעגן און האָב געראָטן, מיר זאָלן בעסער איבערוואַרטן און זען ווי די נאַכט וועט דורכגיין.

עס איז נאָך געווען גוט פינצטער, ווען מיר האָבן דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי פון אַלע זייטן. אין דעם מאָמענט האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָנפאַל אויף אַלע לאַגערן אַרום אונדז, וואָס זענען געווען ווייט איינער פון צווייטן נישט מער ווי איין ביז צוויי קילאָמעטער. די שיסעריי האָט ערשט אויפגעהערט ביינאַכט. מיר זענען איבערגעלעגן אין דער תבואה נאָך אַ נאַכט מיט אַ טאָג, און ערשט נאָכן דריטן טאָג האָבן מיר געוואַגט אַרויסצוגיין. פאַר דער גאַנצער צייט זענען מיר געווען אָן אַ שטיקל ברויט און אָן אַ ביסל וואַסער. בייטאָג האָט אונדז געברענט די זון, און ביינאַכט זענען מיר נאַס געוואָרן פון דער ראָסע. איין נאַכט האָט געגאָסן אַ שטאַרקער רעגן, און מיר זענען איינגאַנצן דורכגענעצט געוואָרן.

אין דאָרף האָבן מיר זיך דערוויסט, אַז ביי דעם אָנפאַל זענען אומגעקומען עטלעכע מענטשן פון טלוסטע: פּינחס עפּשטיין מיט זיין פרוי, חנה וואַרבערג (יאָסי עפּשטיינס אַן אייניקל) מיט איר מאַן, הינדע עפּשטיין, קוציע גאַבע, מרדכי גאַבעס אַ מיידל. אויף די פעלדער האָבן מיר געטראָפן עטלעכע אַנטלאָפענע פון די לאַגערן. זיי האָבן דערציילט, אַז אין אַלע לאַגערן אַרום זענען פאָרגעקומען שרעקלעכע רציחות. אין אַ טייל לאַגערן האָבן די רוצחים אומגעבראַכט כמעט אַלע יידן. אין אונדזער לאַגער, אין ליסאָוויץ, איז געשען אַ גרויסער נס: אין מיטן דער אַקציע האָט אונדזער אָבערלייטער זיך אָנגענומען פאַר זיינע יידישע אַרבעטער און האָט נישט געלאָזט דורכפירן די אַקציע. ער האָט געטענהט, אַז אין מיטן דער סעזאָן קען ער אויף זיי נישט פאַרציכטן. דאָס איז, דאַכט זיך, געווען דער איינציקער פאַל אין גאַנץ פוילן, אַז עמיצן איז געלונגען אָפּצוהאַלטן די רוצחים פון אויספירן אַן אַקציע. דער טאָג פון דער אַקציע איז געווען שבעה־עשר בתמוז תש״ג, דער 20־סטער יולי 1943.

נאָך דער אַקציע האָט די לייטונג פון דער ווערמאַכט נישט געוואוסט, צי מעג מען ווייטער באַשעפטיקן יידן, צי ניין. מיר האָבן זיך דערווייל אַרומגעדרייט אויף די פעלדער און האָבן נישט געוואוסט וואָס מיט אונדז וועט זיין. אונדזער אָבערלייטער האָט געזאָגט, אַז ער קען אונדז נישט באַשעפטיקן אין אַזאַ מצב, ווען מיר זענען אַזוי איבערגעשראָקן. מיר קוקן זיך נאָר אַרום, צי מען באַפאַלט אונדז נישט, און מיר זענען דערפאַר נישט מסוגל רואיק צו אַרבעטן. ער וויל אויך נישט, אַז אין געביט פון זיין פאַרוואַלטונג זאָל בלוט פאַרגאָסן ווערן. ער האָט איבערדעם פאַרלאַנגט, מיר זאָלן אין משך פון צוויי טעג פאַרלאָזן דעם לאַגער. מיר זענען געווען גאַנץ פאַרצווייפלט. מיר האָבן פאַר זיך געהאַט צוויי ברירות: זיך אַליין איבערגעבן אין די הענט פון דער פּאָליציי, אָדער אַוועקגיין אין די וועלדער. און מיר האָבן אָנגעהויבן גאַנץ ערנסט זיך באַראָטן צווישן אונדז, וואָס פון די צוויי זאַכן מיר זאָלן טון.

פלוצים, ווי אַ נס מן השמים, איז געקומען אַן ענדערונג. אונדזער אָבערלייטער איז אָנגעפאָרן צוזאַמען מיטן אָבערלייטער פון טלוסטע, פאַטי, און זיי האָבן אונדז מודיע געווען, אַז מיר קענען ווייטער רואיק אַרבעטן, אָן פחד און אָן מורא. די געסטאַפּאָ, האָבן זיי געזאָגט, האָט פאַרזיכערט, אַז ביז ענדע 1943 וועלן מער קיין אַקציעס נישט פאָרקומען.

איך ווייס נישט, צי האָבן זיי באמת באַקומען אַזאַ פאַרזיכערונג, צי האָבן זיי בלויז געוואָלט אונדז באַרואיקן, ווייל זיי האָבן זיך געניוויטיקט אין אונדזער אַרבעט. מיר האָבן די ידיעה אויפגענומען מיט פרייד, ווייל דאָס האָט אונדז געגעבן די מעגלעכקייט, ווייטער לעגאַל צו עקזיסטירן. דאָך האָבן מיר זיך נישט באַצויגן מיט צוטרוי צו דער גאַנצער הבטחה, ווייל מען האָט אונדז שוין צוויי יאָר גענאַרט מיט אַזעלכע הבטחות. מיר האָבן מורא געהאַט איבערצונעכטיקן אין לאַגער, זענען מיר יעדן פאַרנאַכט אַוועק אויף די פעלדער און פלעגן דאָרט איבערליגן די נאַכט צווישן די תבואות. גאַנץ פרי האָבן מיר געמוזט זיין אויפן פלאַץ אין לאַגער, כדי דער אָבערלייטער זאָל נישט באַמערקן אַז מיר נעכטיקן אויסער דעם לאַגער. מיר האָבן דערפון געהאַט גרויסע צרות, ווייל נישט אַלע זענען געקומען צו דער צייט, און דער אויפזעהער אויף דער אַרבעט האָט דערקלערט, אַז ער וועט דאָס נישט דולדן; ער וועט רופן די געסטאַפּאָ אָדער די פּאָליציי. אויסערדעם פלעגן די אוקראַאינער פון דאָרף אויפזוכן אונדזערע באַהעלטענישן און אַכזריותדיק שלאָגן ווועמען זיי האָבן געטראָפן.

אַזוי האָבן מיר זיך געמוטשעט דעם גאַנצן זומער. מיר האָבן שווער געאַרבעט, געווען תמיד הונגעריק, און ביינאַכט האָט מען זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער. נאָכן שניט פלעגט מען זיך באַהאַלטן צווישן די סנאָפּעס. אָפטמאָל האָב איך מיך פאַרגנבעט צו אַ פּויער אויפן הויף און בין דאָרט איבערגעלעגן די נאַכט.

יידישע פּאַרטיזאַנער

נאָך אין חודש מאַי, נאָכן ליקווידירן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די אַרומיקע שטעט, האָט זיך אין די וועלדער אַרום בוטשאַטש באַוויזן אַ גרופּע באַוואָפנטע יידישע בחורים. וועגן דער גרופּע „פּאַרטיזאַנער״ האָב איך זיך דער־

וואוסט בשעת מיין לעצטן זיין אין טלוסטע. מיט איינעם פון זיי, אַ האָראָדענקער בחור, האָב איך אַליין גערעדט ביי מיר אין שטוב. וואָס זייער סוף איז געווען, ווייס איך נישט.

אין דער צייט ווען איך בין געווען אין ליסאָוויץ, האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרעסערע גרופּע פון באַוואָפנטע יידן אין די וועלדער פון יעזשאַני, און אויך אין ציגאַן ביי סקאַלאַ. זיי פלעגן אָנהאַלטן מיט אונדז כמעט אַ שטענדיקן קאָנטאַקט. מיר פלעגן זיי אַרויסהעלפן מיט שפייז און העלפן זיי באַזאָרגן וואָפן פאַר זיך. אָפטמאָל פלעגן זיי אַנטלויפן צו אונדז, ווען זיי האָבן זיך געפילט באַדראָט אין די וועלדער. גאָר ווייניקע פון זיי זענען געבליבן לעבן. צוביסלעך האָט מען זיי באַפאַלן און זיי אויסגעהרגעט.

עס איז נויטיג צו באַמערקן, אַז אין פאַרניכטן די יידן אין די וועלדער האָבן די אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטישע באַנדעס געהאַט אַ גרעסערן חלק ווי די דייטשן. זיי האָבן די פאַרניכטונג דורכגעפירט צוזאַמען מיט דער אוקראַאינישער פּאָליציי, און זיי זענען געווען מער ריקזיכטסלאָז קעגן אונדז, ווי די ערגסטע דייטשן. די דייטשן האָבן געהרגעט יידן בלויז ווען זיי האָבן באַקומען אַ באַפעל עס צו טון, אָבער די אוקראַאינישע פּאָליציי האָט אונדז פאַרפאָלגט אויף שריט און טריט. זיי פלעגן קומען פלוצים אין מיטן דער אַרבעט, הייסן זיך אַלעמען אויסטון נאַקעט — און זיי האָבן אַוועקגענומען דאָס לעצטע ביסל געל׳ט און אַנדערע זאַכן. דערביי האָבן זיי אַכזריותדיק געשלאָגן. אויב זיי האָבן עמיצן געטראָפן אויסער דעם לאַגער, פלעגן זיי אים תיכף דערשיסן. אין האָלאָוושינצע איז נישט דורכגעגאַנגען אַ טאָג אָן אַ יידישן קרבן, און טיילמאָל זענען געווען עטלעכע קרבנות אין איין טאָג.

איך פלעג מיך תמיד היטן, איך זאָל מיך מיט זיי נישט טרעפן, און דאָס איז מיר אויך אַ לאַנגע צייט געלונגען. אָבער איינמאָל בין איך אַריינגעפאַלן צו זיי אין די הענט. איינמאָל אין אַ זומערטאָג, אַ טאָג פאַר תשעה־באב, זענען זיי אָנגעקומען בעת מיר זענען געווען צו מיטאָג אין לאַגער. איך האָב געפּרואווט אַנטלויפן, ווי אַלעמאָל, אָבער די רוצחים, מיטן קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי בראש, האָבן מיך אָפּגעהאַלטן. מיט די ביקסן קעגן מיר האָבן זיי מיר געהייסן אַראָפּוואַרפן פון זיך אַלע מיינע בגדים. איינער איז געבליבן מיט מיר און האָט אָנגעהויבן מיט מיר צו „קאָמאַנדעווען". קודם האָט ער מיר געהייסן עטלעכע מאָל אויפהויבן מיינע בגדים און זיי וואַרפן צו דער ערד. דערנאָך האָט ער מיר געהייסן נעמען מיינע מלבושים און זיי אַריינלייגן אין באַראַק, און איך אַליין זאָל מיך אויסדרייען צו דער וואַנט. איך האָב געמיינט, אַז מיין סוף איז שוין געקומען. איך בין אָבער אָפּגעקומען בלויז מיט טויט־שרעק און מיט עטלעכע גוטע קלעפּ. ער האָט בלויז איבערגעקוקט מיינע מלבושים און האָט אַרויסגענומען דאָס געלט, וואָס איז געווען אין זיי פאַרנייט. אין דערזעלבער צייט האָבן די אַנדערע באַנדיטן געבושעוועט אין די אַנדערע באַראַקן.

דער האַרבסט האָט זיך דערנעענטערט. מיר האָבן זיך זייער געשראָקן, אַז נאָך דעם סעזאָן, ווען מען וועט אונדז נישט ברויכן צו דער אַרבעט, וועט אונדז קיינער נישט באַשיצן פאַר דער פאַרניכטונג. די קעלט איז געוואָרן אַלץ גרעסער, און ס'איז ממש נישט מעגלעך געווען זיך צו וואַלגערן אויף די פעלדער. די בלאָטעס זענען געווען זייער גרויס, און מיר זענען געווען כמעט גאַנץ באָרוועס. אין לאַגער איז ווידער אויסגעבראָכן אַ טיפוס־מגיפה. עס איז געוואָרן אַלץ שווערער צו קויפן שפייז ביי די גויים, ווייל זיי האָבן אונדז פשוט נישט געלאָזט אַריבערטרעטן די שוועל מחמת דער עפּידעמיע. זיי האָבן איצט געוואָלט וואָס גיכער פון אונדז פטור ווערן. זיי האָבן אַפילו געשיקט אַ דעלעגאַציע צום אָבערלייטער און אים צוגעזאָגט צו שיקן אַרבעטער וויפל ער וועט באַדאַרפן, אויב ער וועט אונדז מפקיר זיין. אין לאַגער זענען געווען זייער אַ סך טויט־פאַלן פון טיפוס, און מיר האָבן געמוזט באַהאַלטן די טויטע בגניבה, שפּעט ביינאַכט, ווען דאָס גאַנצע דאָרף איז שוין געשלאָפן. אין די גרעסטע זאַווערוכעס פלעגן מיר זיי אַרויספירן ווייט אין פעלד און זיי דאָרט באַהאַלטן. דאָס איז געווען אַ צושטאַנד כמעט אַן ערגערער ווי בעת דער אַקציע.

דעם 30־טן נאָוועמבער זענען ווידער פאָרגעקומען אַקציעס אין אַלע לאַגערן פון טשאָרטקאָווער באַצירק. אין די לאַגערן אַרום אונדז איז די פאַרניכטונג געווען אַ פולשטענדיקע. ווי מיר האָבן געהערט, האָט מען דעמאָלט אויך פאַרניכטעט דעם לאַגער אין קאָפּיטשיניץ, וואו עס האָבן זיך נאָך געפונען ביי אַ 100 יידן. זענען מיר ווידער געוואָרן איבערגעשראָקן און האָבן ווידער אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אויף די פעלדער אין מיטן דער נאַכט ביז פאַרטאָג. אַזוי האָבן מיר קוים דערצויגן ביז צו די קריסטלעכע חגאות. מיר האָבן געהאָפט, אַז לפחות אין די טעג פון זייערע ימים־טובים וועלן די גויים אָן אונדז פאַרגעסן און אונדז לאָזן צורו. אָבער מיר האָבן געהאַט אַ האַרבן טעות. אין דער לעצטער וואָך פון דעצעמבער האָט מען אין האָלאָוושינצע געהרגעט אַ סך יידן, כלומרשט בלויז קראַנקע, אָבער מען האָט אויך פאַרניכטעט אַ סך געזונטע מענטשן, וועלכע זענען גראָד נישט געווען ביי דער אַרבעט. צווישן זיי איז אויך געווען יאָסל שילדער, דער טלוסטער שוחט. ער מיט נאָך עטלעכע יידן האָבן געמוזט אויסגראָבן די גריבער פאַר די געהרגעטע, דערנאָך האָט מען זיי אַליין אויך דערשאָסן.

צו אונדז אין לאַגער איז די אוקראַאינישע פּאָליציי געקומען גאָר פלוצים שבת דעם 1־טן יאַנואַר 1944, אַרום צוועלף אַזייגער. מיר האָבן דעמאָלט נישט געאַרבעט, און אַלע זענען געווען אין לאַגער. איך האָב געהאַט גליק, וואָס איך בין עטלעכע מינוט פריער אַרויס פון לאַגער און בין געווען אין אַ פאַרוואָרפענעם ווינקל אויפן הויף. די רוצחים האָבן דעמאָלט געשאָסן עטלעכע יידן, דאַרונטער יאָסל זאַנד־בערג (וואָס איז גראָד געווען אַ געזונטער מענטש), פּסח מעלצער, סאָסיע וויינשטאָק (לייב שטיינס, דעם בעקערס, אַ שוועגערין), און רויזע, די מוטער פון שלמה (ביאָמע) טאובער. נאָך דעם „שטיקל אַרבעט" זענען די רוצחים אַוועק אין אַ צווייטן דאָרף. די געמיינדע האָט אונדז תיכף געהייסן באַהאַלטן די טויטע. אין אַ גרויסן פראָסט האָבן מיר זיי אַוועקגעפירט

אויף אַ שליטן אונטערן דאָרף. דאָרט האָט מען אונדז באַשטימט אַ פּלאַץ צו באַגראָבן די יידישע מתים, וואו מען פלעגט באַגראָבן געפגרטע פערד. יאָסל זאַנדבערג איז געווען אַ האַלב־טויטער, ער האָט זיך נאָך געוואָרפן דעם גאַנצן וועג. דאָס באַגראָבן די טויטע אין דעם האַרטן, פאַרפרוירענעם באָדן האָט לאַנג געדויערט, ביז שפעט פאַרנאַכט. דערווייל האָבן זיך אַרום אונדז פאַרזאַמעלט גויים פון דער גאַנצער סביבה, און מיר האָבן מורא געהאַט, מען זאָל אונדז נישט באַפאַלן. ווען מיר האָבן אַראָפּגעלאָזט די מתים אין זייער קבר, צו זייע אייביקער רו, איז שוין געווען גוט פינצטער. טרויעריקע האָבן מיר צוריקגעשפּרייזט אין סקריפּענדיקן שניי און פראָסט צו אונדזער ביטערער „היים", צוקוקנדיק זיך דורך די פענצטער ווי די גויים פראַווען זייער יום־טוב, דעם יום־טוב פון נייעם יאָר 1944.

נאָך אין דער זעלבער וואָך זענען די רוצחים ווידער אָנגעפאַלן אויף אונדזער לאַגער און האָבן אויסגעשאָסן נאָך מער מענטשן ווי דאָס ערשטע מאָל. אויך ביי דעם צווייטן אָנפאַל בין איך נישט געווען אין לאַגער; איך בין אַ האַלבע שעה פריער אַוועק אַרבעטן ערגעץ ווייט אין פעלד. די רוצחים האָבן נאָכגעיאָגט די מענטשן, וועלכע האָבן געפּרוּווט אַנטלויפן. אַזוי זענען דערשאָסן געוואָרן ביים אַנטלויפן: אַלתר גריל, ש. ל. שעכטערס צוויי מיידלעך, און אליקים שיינהאָלץ, הערש בליקשטיינס איידעם. ער איז געלאָפן צוזאַמען מיט זיין צען־יעריק יינגעלע; דעם יינגעלע איז געלונגען צו אַנטלויפן און ער איז געבליבן לעבן.

אין יענער צייט איז שוין געווען באַוואוסט, אַז די דייטשן וועלן זיך מוזן צוריקציען פון אונדזער געגנט. די אוקראַאינער האָבן דעמאָלט דורכגעפירט די פאַרניכטונג פון דעם לעצטן ביסל יידן מיט אַ בולטער כוונה. דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט האָט זיך דעמאָלט אויסגעדריקט אַז מען טאָר נישט איבערלאָזן קיין איין לעבעדיקן יידן, אַז עס זאָל נישט בלייבן קיין שום עדות און קיין שום נקמה־נעמער. גלייכצייטיק האָבן אָנגעהויבן צו קומען פון רוסלאַנד די אַלע רוסישע באַנדיטן, וואָס האָבן געהאָלפן די דייטשן ביים פאַרניכטן די יידן אין יענע מקומות. זיי האָבן אַפילו נישט געחלומט, אַז ערגעץ־וואו געפינען זיך נאָך יידן, און דאָ האָבן זיי געפונען אַ נייעם פלאַץ פאַר זייער „טעטיקייט". נישט ווייט פון מיר האָט איינער צעהאַקט אַ ייד אויף טויט מיט זיין שווערד. איך אַליין בין קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין. אַ צווייטן ייד האָבן זיי אין מיטן דאָרף אויפגעהאָנגען אויף אַ בוים. חוץ דעם האָבן זיי גערגעט נאָך עטלעכע יידן. מיר האָבן זיך דעמאָלט אַרומגעבלאָנקעט אויף די פעלדער אין משך פון עטלעכע טעג, אין אַ שרעקלעכן וועטער. אויך אין די אַנדערע לאַגערן האָבן די אָרטיקע אוקראַאינער באַפאַלן די יידן און האָבן זייער אַ סך אויסגעהרגעט. אין האָלאָווטשינצע האָבן זיי געמאַכט אַן אָנפאַל פונקט פורים אין אָוונט, און האָבן מיט העק דערמאָרדעט עטלעכע און פופציק יידן. פון אַלע לאַגערן אַרום זענען אַנטלאָפן בערך 600 יידן. זיי האָבן זיך אַ צייט לאַנג אַרומגעבלאָנקעט אין די פעלדער, דערנאָך האָבן זיי זיך אַלע צונויפגעקליבן אין פאָלוואַרק פון טלוסטע; דאָרט איז געווען אַן אָפּטיילונג פון דער דייטשער „ווערמאַכט", איז מען דאָרט געווען מער זיכער פאַר אָנפאַלן פון די אוקראַאינישע באַנדעס. יאָ, מיר האָבן דערלעבט, אַז דייטשן האָבן אונדז באַשיצט און געזיכערט אונדזער לעבן... איך אַליין בין נישט געווען אין לאַגער ביים טלוסטער פאָלוואַרק. איך האָב זיך פאַרקליבן צו אַ באַקאַנטן גוי און האָב זיך ביי אים באַהאַלטן ביז צום אָנקום פון די רוסן.

אָבער דער גורל האָט אונדז פאַרפאָלגט אויך בשעת דער באַפרייאונג. באַלד ווי די רוסן זענען אָנגעקומען, זענען אָנגעפלויגן דרייסיק דייטשע עראָפּלאַנען און האָבן באָמבאַרדירט דעם לאַגער. ביי דער באָמבאַרדירונג זענען אומגעקומען מער ווי הונדערט יידן. די גויים האָט גאָרנישט געשאַדט, ווייל זיי זענען אַלע געווען באַהאַלטן אין זייערע הייזער.

אין די ערשטע טעג נאָכן אַריינקומען פון די רוסן זענען זיך צונויפגעקומען נאָך אַ ביסל יידן, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן ביי ערלעכע גויים. מיר האָבן געפּרוּווט זיך איינאָרדנען אין עטלעכע צעבראָכענע הייזער, וואָס זענען נאָך געבליבן. אָבער פונקט אַכט טעג נאָך זייער אַריינקומען האָבן די רוסן געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט. אַ גרויסע דייטשע אַרמיי, וועלכע איז געווען אַרומגערינגלט ביים קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, האָט זיך דורכגעריסן דורך אונדזער געגנט און האָט ווידער באַזעצט טלוסטע אויף עלף טעג, אין דער וואָך פון פסח.

נאָך פסח, באַלד ווי די שטאָט איז ווידער באַפרייט געוואָרן, האָבן זיך די מיינסטע פון אונדז ווידער אומגעקערט אַהיים. איך האָב פאַרבראַכט אין שטאָט עטלעכע טעג, אָבער איך האָב זיך געפילט זייער עלענד אין דער ליידיקער, חרוב געוואָרענער שטאָט; האָב איך זיך דעם 4־טן מאַי אַוועקגעלאָזט קיין טשערנאָוויץ, וואו עס האָט אַמאָל געוואוינט מיין עלטערער ברודער, און אויך אַנדערע מיינע קרובים.

אין טשערנאָוויץ האָב איך געטראָפן געגנוג אַ גרויסן יידישן קיבוץ פון בערך 15,000 יידן — יידן מיט באָרד און פאות, וואָס האָבן שבת געדאַוונט אין שיהל און געפּראַוועט סעודות מיט חלה און קוגל, ווי אַמאָל אין די גוטע צייטן. אויך אין רומעניע האָט מען די יידן נישט פאַרשווינט, אָבער פאַר אונדז פוילישע יידן, וואָס האָבן זיך מיט נסים אַרויסגעראַטעוועט פון דער טאָטאַלער פאַרניכטונג, איז עס געווען אַן איבערלעבעניש צו געפינען אַזאַ גרויסן יידישן קיבוץ, און מיר האָבן נישט געוואוסט וויאַזוי גאָט צו דאַנקען, וואָס מיר האָבן זוכה געווען דאָס צו זען.

פון מיינע קרובים האָב איך אין טשערנאָוויץ קיינעם נישט געטראָפן. זיי זענען אַלע אומגעקומען אין טראַנסדניעסטריע, וואו אַלע בוקאָווינער יידן זענען פאַרשיקט געווערן בעת דער מלחמה. צוויי טעג פאַר שבועות האָב איך מיך אַוועקגעלאָזט צו דער רומענישער גרענעץ, צוזאַמען מיט אַ גרופּע בוקאָווינער יידן, וואָס זענען צוריקגעקומען פון טראַנסדניעסטריע. באַלד ווי די רוסן האָבן באַפרייט גאַנץ רומעניע, האָב איך מיך געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין, אָן אַ פּרוטה אין קעשענע און אָפּגעריסן, ווי דער אָרעמסטער בעטלער. איך בין כמעט די גאַנצע צייט געגאַנגען צופוס, און ערב יום־כיפור בין איך אָנגעקומען קיין בוקאַרעשט.

אין בוקאַרעשט האָט שוין געווירקט דער „דזשאָינט" און אויך אַ פּוילישער קאָמיטעט. דאָרט האָב איך באַקומען 40,000 ליי אויף מלבושים און 18,000 ליי צום לעבן אויף אַ מאָנאַט. אַ מאָנאַט שפּעטער, דעם 25־טן אָקטאָבער 1944, בין איך צוזאַמען מיט אַ טראַנספּאָרט געראַטעוועטע יידן אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל.

פאָרנדיק אויפן שיף האָב איך געהאַט גענוג צייט צו קלערן און צו באַטראַכטן וואָס מיר האָבן אַדורכגעלעבט אין די דריי יאָר פון נאַצי־רעזשים. איך האָב זיך געזעגנט אויף אייביק מיט אייראָפּע בכלל און מיט מיין געבוירן־לאַנד בפרט. איך האָב געזאָגט אין מיינע געדאַנקען: גאָטס קללה זאָל אויסגיין אויף אייראָפּע בכלל און אויף פּוילן בפרט וואו די גאַנצע ערד איז אָנגעזאַפּט מיט יידיש בלוט. אַלע זענען זיי שולדיק אין אונדזער אומגליק, אין אונדזער בראָך. די בעסטע צווישן זיי האָבן זיך געפרייט אָדער כאָטש רואיק צוגעקוקט, ווי מען פירט אונדז צו דער שחיטה. די בעסטע פון זיי האָבן זיך געטיילט מיט אונדזער האָב און גוטס. אָט־די לענדער דאַרפן מיר מחרים זיין, פּונקט ווי מען האָט געטאָן נאָכן גירוש פון שפּאַניע, אַז קיין ייד זאָל זייער לאַנד נישט באַטרעטן, נישט קומען אין זייערע ד' אַמות. די מיינסטע פון זיי האָבן טעטיק מיטגעהאָלפן צו אונדזער פאַרניכטונג, האָבן געזוכט און גענישטערט, כדי אויסצוגעפינען וואו איינצעלנע יידן ליגן נאָך באַהאַלטן, כדי אומצוברענגען זיי אויפן גרויזאַמסטן אופן, וואָס די מענטשלעכע געשיכטע האָט ווען עס איז געזען.

איך ווייס, איך בין נישט דער מייסטער צו באַשרייבן וואָס איך האָב דעמאָלט געפילט, און וואָס איך פיל נאָך איצט, בעת איך זיץ און שרייב. איך האָב נאָר איין בקשה צו גאָט: איך זאָל דערלעבן צו זען די נקמה אין אָט־די אַלע, וואָס האָבן אַזוי אָן רחמנות פאַרגאָסן יידיש בלוט.

די רייזע קיין ארץ־ישראל איז געווען זייער אַ שווערע. מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין עפּעס אַ שיפל, וואָס האָט זיך שיער נישט צעבראָכן אויפן וועג. עס האָט נישט קיין סך געפעלט, מיר זאָלן אַלע אונטערגיין. נאָך דריי טעג זענען מיר געקומען קיין סטאַמבול, וואו מען האָט אונדז, לויטן באַפעל פון דער טערקישער רעגירונג, געהאַלטן דריי טעג אויפן וואַסער. פון דעם שיפל זענען מיר אַראָפּגעגאַנגען דירעקט צום באַנהויף, און שבת, דעם 4־טן נאָוועמבער, זענען מיר אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

רחל רובינשטיין־טענענבוים

מיין ווייַ און וואַנדער וועג

דעם 21־סטן יוני 1941 האָט היטלערס פאַרשאָלטענע מחנה באַטרעטן דעם באָדן פון אונדזער שטאָט. באַלד פון דער ערשטער מינוט איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. זייער ערשטע אַרבעט איז געווען צונעמען יידישע מענער, כלומרשט צו דער אַרבעט; אָבער פון דער „אַרבעט" זענען זיי שוין קיינמאָל נישט צוריק־געקומען. אין דער ערשטער צייט האָבן מיר זיך געטרייסט, אַז דאָס דייטשע פאָלק איז צו פיין, צו איידל, זיי זאָלן אַזוי ברוטאַל רודפן אומשולדיקע, הילפלאָזע מענטשן, אָבער ליידער האָבן מיר באַלד דערזען דעם שוידערלעכן אמת, אַז אָט די פיינע טאַקטפולע דייטשן זענען אין משך פון די לעצטע צוואָנציק יאָר געוואָרן מערדערס און בלוטזויגערס. און אַזוי בין איך מיט מיין מאַן שלמה מאיר און מיינע קינדער אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט. מיין מאַן האָט מען באַלד אַרויסגעריסן פון אונדזערע אָרעמס, אָבער פון אונדזער האַרץ וועט מען אים קיינמאָל נישט אַרויסרייסן.

, אין שטאָט האָט זיך געשאַפן אַ „יודענראַט", וואָס זיין אויפגאַבע איז געוואָרן צו העלפן די דייטשע באַנדיטן. די דייטשן האָבן ביים יודענראַט פאַרלאַנגט גאָלד און זילבער און צירונג, און דער יודענראַט האָט געמוזט צושטעלן. זיי האָבן אָבער פאַרשווינט זייער משפחה און זייערע פריינד, און דערפאַר האָבן זיי נאָך מער געמוזט אויספּרעסן ביי אַנדערע. דערנאָך האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו פאַרלאַנגען ביים יודענראַט מענטשן — היינט יונגע און אַרבעטספעאיקע, מאָרגן — אַלטע לייט, און איבערמאָרגן — קליינע קינדער, און דער יודענראַט האָט אַלץ געמוזט נאָכקומען. מען האָט אַרויסגעריסן קינדער פון די אָרעמס פון זייערע הילפלאָזע מוטערס און זיי געוואָרפן אין וואָגן אַריין. און אַזוי האָט מען זיי געפירט צום טויט, אָבער נאָך איידער מען האָט זיי אַהין געבראַכט, איז שוין מער ווי אַ העלפט פון זיי געווען טויט.

איך בין אויך געווען דערביי, ווי מען האָט אַרויסגעריסן די קינדער פון די אָרעמס פון זייערע מוטערס. מען האָט זיך שוין געגרייט אַרויסצורייסן ביי מיר מיינע צוויי קינדער, איך האָב שוין געהערט ווי איינער זאָגט דעם צווייטן: וואָס וואַרטסטו? אָבער גאָט אַליין האָט מיר געגעבן כוח, האָב איך מיך געגעבן אַ דריי אַוועק און האָב אָנגעהויבן צו לויפן מיט מיינע קינדער אין די פעלדער, אין זומפּן און בלאָטעס, ביז מיר זענען אַנידערגעפאַלן ביי אַ הויפן שטרוי. דאָרט האָבן מיר זיך פאַרגראָבן אין שטרוי און זענען אַזוי אָפּגעלעגן דריי טעג און דריי נעכט, פאַרהונגערט און פאַרשמאַכט, אָן אַ שטיקל ברויט און אָן אַ ביסל וואַסער. דערנאָך האָב איך גענומען מיינע קינדער און האָב מיך ווידער צוגעשלאָגן צו מיין מוטערס הויז אין טלוסטע. מיין מוטער איז געוואָרן אויסער זיך פאַר פרייד. זי האָט אונדז שוין באַוויינט און באַקלאָגט — זי האָט געמיינט מיר זענען שוין אומגעקומען.

אָבער די פרייד האָט נישט גאַנג געדויערט. באַלד האָט מען אָנגעהויבן ווידער זיך שרעקן, ווידער אַנטלויפן און וואַנדערן — און אַזוי אָן אַ סוף און אָן אַ ברעג.

דעם 14־טן נאָוועמבער 1941 איז פֿאָרגעקומען די ערשטע אַקציע אין זאַלישטשיק. מען האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע אַרבעטספּעאיקע יידן זאָלן גיין וואַשן און פּוצן די קאַזאַרמעס, אָבער אַלע מענטשן זענען שוין פֿון דאָרט נישט צוריקגעקומען. די פֿרויען און די קינדער האָט מען דאָסמאָל געלאָזט זיצן אינדערהיים. אַזוי האָבן די דייטשע מערדערס אויף יעדן אויסגערעכנט אַ צייט. די ידיעה וועגן דעם איז באַלד אָנגעקומען קיין טלוסטע און האָט אַרויסגערופֿן אַ שרעקלעכע פּאַניק ביי דער יידישער באַפֿעלקערונג.

דערנאָך איז אַרויס אַ גזירה, אַז אַלע יידן מוזן אַריין אין „געטאָ", אין די ענגע זייטיקע געסלעך פֿון שטאָט. דעם הויפּט־שטראָס פֿון טשאָרטקאָוו קיין זאַלישטשיק האָבן זיי נישט געטאָרט באַטרעטן. איינמאָל בין איך בייטאָג אַדורכגעלאָפֿן דעם שטראָס. פּלוצים האָט איך דערהערט ווי מען שרייט מיר נאָך, איך האָב באַלד פֿאַרשטאַנען אַז איך בין אַריינגעפֿאַלן, אַז מען האָט מיך געכאַפּט ביי אַ גרויס „פֿאַרברעכן". איך האָב מיך אָפּגעשטעלט און האָט אָנגעהויבן זיך צו פֿאַרענטפֿערן מיט ציטערדיקע ווערטער. קיין קלעפּ און קיין שמיץ איבער מיינע גלידער האָבן מיר שוין נישט געפֿעלט, אָבער איך בין מיט נסים אַרויס מיטן לעבן. דער פּאָליציאַנט האָט פּלוצים דערהערט אַ גרויס געשריי פֿון ערגעץ־וואו, האָט ער מיך אָפּגעלאָזט. מער טויט ווי לעבעדיק בין איך אַהיימגעקומען צו מיינע קינדער. אַזוי האָבן מיר געלעבט אין אַן אייביקער שרעק, און די קוואַלן זענען געוואָרן גרעסער פֿון טאָג צו טאָג.

איינמאָל אין אַ פֿרייטיק זענען די ס.ס.־לייט געקומען אין שטאָט אַריין און האָבן גענומען טרינקען און שיכורן און זינגען לידער וועגן די „פֿערפֿלוכטע יודען". אין יענעם פֿרייטיק האָבן זיי געהרגעט 40 מענטשן. דערנאָך האָבן זיי געזאָגט, אַז דאָס איז געווען „נור איין שפּאַס". און אַזעלכע שפּעסע האָבן זיי מיט אונדז געמאַכט פֿון צייט צו צייט.

✶

ערב יום־כּיפּור 1942 בין איך געווען אין סקאַלאַט. מיין ברודער יעקב רובינשטיין האָט זיך געפֿונען אין דעם פֿאַרניכטונגס־לאַגער באָרקע ביי סקאַלאַט, וואו אַ סך פֿון אונדזערע טלוסטער יונגעלייט זענען אומגעקומען. איך האָב מיין ברודער געהאָלפֿן אַנטלויפֿן פֿונעם לאַגער, אָבער איך האָב נישט זוכה געווען ער זאָל אַהיימקוומען אַ לעבעדיקער. נאָך לאַנגן אַרומוואַנדערן איבער פֿעלדער און איבער וועלדער, האָט מען אים געכאַפּט צווישן יאַזלאָוויץ און טלוסטע. מען האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט געהאַט ביי זיך אַ רעוואָלווער און איז געפֿאַלן ווי אַ העלד. ער איז אַלט געווען דרייסיק יאָר.

באַלד ווי מען האָט באַמערקט אַז מיין ברודער איז אַנטלאָפֿן פֿון באָרקע, האָט מען מיך אַרעסטירט אין סקאַלאַט, און נאָך יום־כּיפּור האָט מען מיך געדאַרפֿט אַוועקשיקן קיין באָרקע צום קאָמענדאַנט פֿון לאַגער, ער זאָל מיך דערשיסן. דעם ערב יום־כּיפּור האָט איך פֿאַרבראַכט אין תּפֿיסה ביי דעם יידישן „אָרדנונגס־דינסט"; די צייט פֿון „כּל־נדרי" דערנענטערט זיך. אַן אַלטינקע פֿרוי ברענגט מיר אַריין עפּעס צום פֿאַרפֿאַסטן, אָבער מיין האַלדז איז צוגעשנירט. איך זיץ פֿאַרטראַכט און פֿול מיט מרה־שחורה — באַלד דאַרף איך פֿאַרלאָזן די ליכטיקע וועלט און גיין אין פֿינצטערן גרוב, לאָזן מיינע האַרציקע קינדער און זיי מער נישט זען. אַ שוידער באַנעמט מיך און מיינע גלידער הויבן אָן אינגאַנצן צו ציטערן. אין דעם הער איך אַ זיפֿץ פֿון דער פֿרוי און זי זאָגט צו מיר: „פֿאַרצווייפֿעלט נישט, גאָט איז אַ פֿאָטער..." דאָס האָט מיך אַביסל אַרויסגענומען פֿון מיינע פֿינצטערע געדאַנקען; איך האָב גענומען ביי איר אַביסל וואַסער, געווינשט איר אַ גוט יאָר, און זי איז אַוועקגעגאַנגען.

נאָך כּל־נדרי איז אין צימער פֿון „אָרדנונגס־דינסט" געוואָרן ליכטיק, אַפֿילו אַביסל פֿריילעך; מען ווינשט זיך איינער דעם צווייטן צו דערלעבן איבעראַיאָר... אויך צו מיר איז אַריינגעקומען דער אָנפֿירער פֿון „אָרדנונגס־דינסט", ד"ר בריף, האָט געגעבן מיר די האַנט און געוואונטשן מיר איך זאָל נאָך זען מיינע קינדער. דער וואונטש האָט אויף מיר שטאַרק געווירקט, עס וויל זיך מיר וויינען, אָבער זעענדיק וואו איך געפֿין מיך ווערן מיינע טרערן אין האַלדז דערשטיקט.

דער עולם הויבט אָן צו פֿאַרלאָזן דאָס צימער. איך מוז ווידער אַריין אין מיין פֿינצטערער פֿאַרקראַטעוועטער צעלע און דאָרט פֿאַרברענגען די נאַכט. איך וואַלגער מיך לאַנג אַרום אויף דעם קאַלטן צעמענט־באָדן, ביז מיינע אויגן ווערן מיד און מאַכן זיך צו. אַ זיסער חלום נעמט מיך אַרום: איך זע מיינע געליבטע קינדערלעך נעבן מיר, זיי טוליען זיך צו זייער מאַמע, און דאָס קלייניקע זאָגט: „מאַמע, גיי פֿון אונדז שוין נישט אַוועק...". דער גרעסערער זאָגט: „מאַמע, איך וויל גיין פֿאַר דיר!". מיין האַרץ ווערט צעריסן אויף שטיקער, איך ווייס אַז איך מוז מיך פֿון זיי שיידן אויף אייביק. איך כאַפּ מיך אויף, נאַס פֿון טרערן און פֿון שוויס, און זע פֿאַר מיר דעם שוידערלעכן אמת, מיין שרעקלעכע, פֿאַרצווייפֿעלטע לאַגע.

דער יום־כּיפּור הויבט זיך אָן. אַלע לויפֿן אין שיהל אַריין בעטן גאָט, און אַיעדענס באַגער איז — נישט אַריינצופֿאַלן אין די הענט פֿון די רוצחים. איך זיץ אין אַרעסט און ווער באַוואַכט פֿון אַן „אָרדנונגס־דינער". יעדע צוויי שעה בייט זיך דער וועכטער. צו „יזכּור" באַגלייט מיך מיין וועכטער אין שיהל אַריין, איך זאָל מזכּיר נשמות זיין. איך קום אַריין אין מקום־קדוש און זע ווי אַלעמענס אויגן זענען אויף מיר געווענדעט. איך זע גאַנץ דייטלעך, אַז מען האַלט מיך פֿאַר אַ פֿאַרלוירענער. איך קען נישט שרייען און וויינען, איך קוק נאָר פֿאַר מיר מיט פֿאַרגליווערטע אויגן.

נאָך „יזכּור" ברענגט מען מיך צוריק אין מיין אַרעסט. די שעהן לויפֿן פֿאַר מיר זייער שנעל, דער טאָג איז באַלד צו ענדע. מיט אַמאָל ווערט ביי די אָרדנונגס־דינער אַ גרויס געטומעל. מען ברענגט אַריין אַ „ליידענס־גענאָסין", אַ פֿרוי וואָס איר מאַן איז אַנטלאָפֿן פֿון דעם לאַגער. זי האַלט אויף די הענט אַ קליין קינד, און די קולות פֿוןביידע זענען יעמערלעך. מען הויבט אָן זי צו נעמען אויפֿן „פֿאַרהער", און דערווייל נוץ איך אויס די געלעגנהייט און גיי אַריין אין

אַ צווייטן צימער. קיינער באַמערקט נישט, אַז איך בין אַוועק. איך גיי צו צום פענצטער, עפן עס שטיל און שפּרינג אַרויס. איך פאַל אַריין אין אַ קעלער, אָבער איך פאַרליר נישט מיין באַוואוסטזיין; איך הויב מיך שנעל אויף, און לויף. איך באַמערק באַלד אַ הויפן שטרוי, לויף איך אַהין און פאַרגראָב מיך טיף אין שטרוי. דאָרט בין איך געלעגן ביז שפּעט אין דער נאַכט, דערנאָך בין איך אַרויס און האָב אָנגעהויבן צו וואַנדערן פון אָרט צו אָרט, איבער פעלדער און וועלדער, ביז ס'איז מיר געלונגען צו קומען אַהיים און פאַרווירקלעכן דעם שיינעם חלום — אַרומצונעמען מיינע קינדער. אַזוי האָב איך מיך, מיט גאָטס נסים, געראַטעוועט פון דעם טויט.

עס איז געווען אַ גרויסע פרייד, זיך ווידער צו זען מיט מיינע קינדער און מיט מיין מוטער, אָבער די פרייד האָט נישט לאַנג געדויערט. מען האָט באַלד ווידער געהערט וועגן „אַקציעס", וועגן פאַרניכטן די יידן, און ווידער האָט מען אָנגעהויבן צו לויפן ווי מייז אין די לעכער.

שמחת־תורה 1942 בין איך געווען מיט מיינע צוויי קינדער אין יאַגעלניצאַ, און מיר האָבן נישט געוואוסט וואו זיך אהינצוטון. האָב איך באַגעגנט די זאַלישטשיקער רביצין, און זי האָט מסכים געווען אַריינצונעמען אין זייער באַהעלטעניש מיך מיט מיינע צוויי קינדער (דער עלטערער, יהודה־אריה, איז אַלט געווען 9 יאָר, דער ייִנגערער, יצחק, איז אַלט געווען 4 יאָר).

די „אַקציע" אין יאַגעלניצאַ איז געווען מאָנטיק, אַ טאָג נאָך שמחת־תורה. אין דער נאַכט נאָך שמחת־תורה האָבן מיר זיך אַראָפּגעלאָזט מיט שטריק אין אַ קעלער, וואָס איז געווען גוט פאַרמאַסקירט. מיר זענען דאָרט געלעגן ביז צוועלף אַזייגער בייטאָג, און מיר האָבן געהאָפט, אַז באַלד וועט זיין נאָך דער „אַקציע" און אונדז וועט געלינגען זיך אויסצובאַהאַלטן. מיט אַ מאָל האָבן מיר דערהערט איבער אונדזערע קעפּ ווי די מערדער קלאַפּן און לויפן אַרום. די הינט אין מענטשן־געשטאַלט האָבן דערפילט, אַז אונטן אין קעלער באַהאַלטן זיך יידן, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו זוכן אונדזער באַהעלטעניש. עס האָט נישט לאַנג געדויערט, האָבן זיי אונדז אַנטדעקט און אָנגעהויבן שרייען צו אונדז: „ראַוס!". יעדן איינעם וואָס איז אַרויסגעקומען האָבן זיי באַלד מכבד געווען מיט עטלעכע שמיץ איבערן קאָפּ, איבער די אַקסלען, וואו זיי האָבן נאָר געטראָפן. דערנאָך האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ רייע און געפירט צום זאַמלפּלאַץ.

אויף דעם גרויסן פּלאַץ זענען שוין געווען צונויפגעטריבן טויזענטער מענטשן. אַלע זענען געזעסן מיט די הענט אין דער הויך, ווייל אַזוי איז געווען דער באַפעל. פּינקטלעך צוויי אַזייגער נאָכמיטאָג איז געקומען דער באַפעל אויפצושטיין און זיין גרייט צום טראַנספּאָרטירן. מען האָט אונדז אַלע אַריינגעטריבן אין לאַסטוואַגאָנען, און אַ קורצע צייט שפּעטער האָט דער צוג זיך געלאָזט פאָרן קיין בעלזעץ, וואו עס האָבן אויף אונדז געוואַרט די גאַז־קאַמערן און דאָס קרעמאַטאָריום.

אין די וואַגאָנען איז געווען אַ שרעקלעך ענגשאַפט און אַ געשטיקטע לופט. אַ טייל מענטשן האָבן דאָס נישט געקענט אויסהאַלטן און האָבן נאָך ביים אָנהויב פון דער רייזע אויסגעהויכט זייער נשמה. מיר אַלע לעבעדיקע האָבן מקנא געווען די טויטע. אַלעמענס אויגן זענען געווען פאַרגלאָצט ווי פון שגעון. אַ טייל האָבן געזאָגט ווידוי אָדער געשריגן „שמע ישראל!". מיר האָבן אַלע געוואוסט, אַז מען פירט אונדז צום טויט.

מיט אַמאָל האָבן אַלע אָנגעהויבן זיך שטופּן צו דער טיר פון וואַגאָן. ווי אַ מלאך פון הימל האָט זיך אונדז באַוויזן אַ מעגלעכקייט זיך צו ראַטעווען. אין וואַגאָן האָט מען אַוועקגעריסן אַ ברעטל, און אַלע האָבן זיך געאיילט אַרויסצושפּרינגען פון דעם לויפנדיקן צוג. איך און מיינע צוויי קינדער זענען אויך אַרויסגעשפּרונגען. די רוצחים האָבן אונדז אָנגעהויבן צו באַשיסן. מיין עלטערן ייִנגל האָט געטראָפן אַ קויל און דאָס בלוט האָט אָנגעהויבן צו רינען פון זיין קערפּער. ער איז אַנידערגעפאַלן און האָט פאַרלוירן דאָס באַוואוסטזיין. איך בין צו אים צוגעלאָפן און פאַרבונדן זיין וואונד. מיט מיינע טרערן האָב איך אים דערמונטערט. ער איז נעבעך געווען זייער פאַרשמאַכט, האָב איך אים פון טייכעל געבראַכט אַ ביסל וואַסער און פון פעלד האָב איך פאַר אים אויסגעריסן אַ מייערל, אים צו דערהאַלטן דאָס חיות. מיר זענען געווען גליקלעך, וואָס מיר זענען אַנטרינען פון די הענט פון די רוצחים, אָבער מיר זענען געווען שוואַך און אויסגעהונגערט, נאַקעט און באָרוועס אונטער דעם פרייען הימל.

אַז מיר זענען געקומען צוריק אין מיין מאַמעס הויז, איז איר פרייד געווען נישט צו באַשרייבן. אין טלוסטע האָט מען שוין געמיינט, אַז מיר לעבן נישט מער. נאָך דעם לאַנגן אַרומוואָגלען זיך איז אונדז די היים געווען זייער טייער. מיט דער וואונד פון מיין קינד האָט עס זייער טרויעריק אויסגעזען. די קויל איז געווען אַ דום־דום קויל און די וואונד האָט שטאַרק געאייטערט. איך האָב גערופן דעם דאָקטאָר מעלצער — אַ גוטער איז ער געווען, זאָל אים דער זכותביישטיין — האָט ער אים געטון וואָס ער האָט געקענט, און דאָס רעסט האָט גאָט געטון.

פאַר דער יידישער באַפעלקערונג איז געקומען אַ טרויעריקער ווינטער. טויזענטער יידן זענען געקומען קיין טלוסטע פון די אַרומיקע שטעט, וועלכע זענען געוואָרן „יודענפריי". פון ענגשאַפט און פון נויט האָט אָנגעהויבן זיך צו פאַרשפּרייטן אַ טיפוס־עפּידעמיע, הונדערטער מענטשן זענען געשטאָרבן. אָבער יעדער האָט געוואָלט גיכער שטאַרבן פון דער קרענק, ווי פון דער קויל. איך האָב אַליין געהערט ווי גאָלדע שפּיצער האָט נאָכגעשריגן אַ מת ביי דער לויה: „אוי, בין איך דיך מקנא...". דער ווינטער איז געווען זייער אַ שווערער, מיט גרויסע פרעסט און טיפע שנייען. נישט איינמאָל איז אויסגעקומען צו שלאָפן אין דרויסן, כדי זיך צו ראַטעווען דאָס לעבן.

ס'איז געקומען פאַר פּסח. מיר האָבן געבאַקן מצות, אָבער מיר האָבן זיי נישט געגעסן. פּונקט ערב פּסח איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק, און די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אַרויס אין די דערפער, אין די פעלדער און אין די וועלדער, כדי זיך צו ראַטעווען דאָס לעבן. אָבער דאָס האָט גאָר ווייניק

געהאָלפֿן. די רוצחים האָבן זיך דערוואוסט, אַז די יידן האָבן פֿאַרלאָזט די שטאָט, זענען זיי נישט געקומען. ערשט עטלעכע וואָכן שפּעטער זענען זיי אָנגעפֿאַלן אויף דער שטאָט אומ־דערוואַרט. דאָס איז געווען דאָנערשטיק, 22 טעג אין אייר תש״ג (1943). אין דעם טאָג האַלטן מיר אָפּ יעדעס יאָר דעם יאָרצייט אין דעם טלוסטער פֿאַראיין אין ניו־יאָרק.

איך אַליין וועל דעם טאָג קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן, ווייל איך האָב דעמאָלט פֿאַרלוירן דאָס טייערסטע וואָס אַ מענטש פֿאַרמאָגט אויף דער וועלט — מיין מוטער. גלייך מיט אַלע אַנדערע איז זי געגאַנגען אויף קידוש־השם. אירע לעצטע ווערטער צו מיר זענען געווען: „גאָט זאָל דיך היטן און דיינע קינדער!״. און דאַכט זיך, אַז איר לעצטער באַגער איז מקוים געוואָרן, וואָס איך און מיינע קינדער זענען לעבן געבליבן.

אין דרויסן איז נאָך געווען בלוילעך, ווען די מערדער זענען אָנגעפֿאַלן אויף דער שטאָט. זיי האָבן באַזעצט אַלע פֿיר עקן פֿון שטאָט, האָבן באַוואַכט אַלע וועגן און שטעגן. די ווילדע חיות האָבן אָנגעהויבן צו זאַמלען זייערע קרבנות און ברענגען זיי צום זאַמלפּלאַץ, אויף אַ פֿרייען פּלאַץ נעבן קלויסטער. אַזוי האָבן זיי אַלע אַרויסגעפֿירט, וועמען זיי האָבן נאָר געפֿונען. דערנאָך האָבן זיי גרופּענווייז, צו הונדערט מענטשן, גענומען זיי פֿירן צום היילקן אָרט. דאָרט זענען שוין געווען אויסגעגראָבן דריי גריבער; איבערן גרוב האָט מען געלעגט אַ ברעט און צו צען יידישע נפֿשות האָט מען מיט איין שאָס דערשאָסן און אַריינגעוואָרפֿן אין גרוב.

איך בין מיט מיינע קינדער געלעגן דעם גאַנצן טאָג אין אַ גרוב, צוזאַמען מיט אַנדערע מענטשן. מיר זענען געווען ווי לעבעדיקערהייט באַגראָבן, עס האָט אונדז געשטיקט און געדושעט, טויט־שווייס האָט אונדז באַגאָסן, און מיר האָבן געמיינט, מיר וועלן פֿון דעם גרוב שוין קיינמאָל נישט אַרויס־קומען. דער טאָג האָט זיך געצויגן אָן אַ סוף, און דאָס דונערן פֿון די קוילן איז וואָס אַמאָל שטאַרקער געוואָרן. די צאָל פֿון די רוצחים איז אויך גרעסער געוואָרן; די אוקראַאינישע באַנדיטן זענען געקומען זיי העלפֿן, און אַזוי זענען זיי אַרומגעלאָפֿן זוכן אַלץ נייע קרבנות.

ערשט ווען די זון האָט זיך געזעצט און אין דרויסן איז פֿינצטער געוואָרן, האָט אויסגעהערט די שרעקלעכע שיסעריי. מיר האָבן אָפּגעוואַרט דעם פּאַסיקן מאָמענט און האָבן זיך איינציקווייז אַרויסגעדראַפּעט פֿון דעם פֿינצטערן גרוב.

צען טעג שפּעטער איז ווידער געווען אַן אַקציע אין שטאָט. איך בין דעמאָלט געווען אין רוזשאַנובקה, צוזאַמען מיט מיינע קינדער בין איך געלעגן אין די פֿעלדער און מיר האָבן ביז אַהין געהערט דאָס געשיסעריי. צווישן אַנדערע איז דעמאָלט אומגעקומען מיין פֿעטער מרדכי רובינשטיין מיט זיין גאַנצער משפּחה. געבליבן איז נאָר איין זון, אברהם רובינשטיין.

נאָך יענער אַקציע איז טלוסטע געוואָרן „יודענריין״, און אויב עמיצער איז לעבן געבליבן, האָט ער זיך נישט געטאָרט ווייזן אין שטאָט. אונדזער גליק זענען געווען די אַרבעט־לאַגערס אין די אַרומיקע דערפֿער רוזשאַנובקה, סווידאָוואַ, מוכאַווקאַ, האָלאָווטשינצע, קאַזיאַ־גוראַ און אַנדערע. דאָרט האָט מען געקאָנט דערוויייל אַרבעטן, כל זמן די קויל האָט נישט געטראָפֿן אָדער די כוחות זענען נישט אויסגעגאַנגען.

מיין גליק איז געווען רוזשאַנובקה, דאָס דאָרף וואו איך בין געבוירן געוואָרן און וואו איך בין אויפֿגעוואַקסן ביי מיינע עלטערן. דאָס דאָרף איז בלויז צוויי ק״מ ווייט פֿון טלוסטע, און איך פֿלעג אָפֿט דורכגיין דעם אָנגענעמען וועג אין שטאָט אַריין, וואו איך האָב געהאַט מיין ערשטע פֿריינדין פֿייגע שפּיצער, די טאָכטער פֿון יצחק שפּיצער (זי האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט דוד וואַסער). טלוסטע איז געווען אַ קליין שטעטל, די לעבנס־באַדינגונגען זענען געווען שווערע, אָבער די מענטשן האָבן געלעבט צופֿרידן און עס האָט געהערשט אַ וואַרעמקייט און אַ האַרציקייט. די יוגנט האָט באַקומען אַ גוטע דערציאונג, און עס איז געווען מיט וועמען צו פֿאַר־ברענגען. קיינער האָט זיך דעמאָלט נישט געריכט אויף אַזאַ מפּלה.

איך בין מיט מיינע קינדער געווען אין אַרבעטס־לאַגער אין רוזשאַנאַווקאַ. קינדער האָבן זיך נישט געטאָרט געפֿינען אין לאַגער, האָב איך זיי געמוזט האַלטן אויסער דעם לאַגער, און וואו איך האָב געטאָגט האָב איך נישט גענעכטיקט. דאָס איז אויך געווען אונדזער גליק. אין אַ שיינעם טאָג, אין תמוז, איז מען אָנגעפֿאַלן אויף דעם לאַגער און מען האָט אויסגע־הרגעט מער ווי 60 יידן. איך בין דעמאָלט געווען מיט מיינע קינדער אין פֿעלד, און אַזוי זענען מיר ניצול געוואָרן.

נאָך די אָנפֿאַלן אויף רוזשאַנאַווקאַ און אויף אַנדערע לאַגערס איז געוואָרן אַ גרויסע פּאַניק. מיר האָבן מורא געהאַט אַז מען וועט אויך אַלע לאַגערס מאַכן „יודענריין״ און מען וועט קיין איינעם נישט איבערלאָזן. האָט אונדז גאָט צוגעשיקט אַ מלאך, אַ דייטש מיטן נאָמען פּאַטי. ער איז געווען דער אָבערלייטער פֿון אַלע לאַגערס אין די דערפֿער, און ער האָט נישט געלאָזט פֿאַרניכטן דאָס לעצטע ביסל יידן. ער האָט געטענהט, אַז ער מוז זיי האָבן צו דער אַרבעט, און אויסערדעם — עס וועט נאָך קומען אויף זיי אַ צייט. און אַזוי האָבן די לאַגערס ווייטער עקזיסטירט.

מיר האָבן אַדורכגעלעבט אַ שרעקלעך שווערן ווינטער, אָן עסן, אָן קליידער און אָן שיך. איך קען מיר היינט אַליין נישט גלויבן, אַז מיר האָבן געקענט אויסהאַלטן אין אַזעלכע באַדינגונגען. ביסלעכווייז האָבן מיר אָנגעהויבן צו הערן, אַז די ישועה דערנענטערט זיך, אָבער מיר האָבן זיך געשראָקן, אַז מיר וועלן דאָס נישט דערלעבן. אָבער אַז גאָט האָט געוואָלט — האָבן מיר דערלעבט די מפּלה פֿון היטלערן.

גאָר אַ קליין ביסל יידן האָט זוכה געווען צו דערלעבן די באַפֿרייאונג. אין די לעצטע חדשים זענען אַ סך יידן אויסגעמאָרדעט געוואָרן פֿון די בענדעראָווצעס און פֿון אַנדערע אוקראַאינישע באַנדעס. ערשט דעם 23־מערץ איז אַריין דאָס סאָוויעטישע מיליטער און האָט אָפּגעראַטעוועט דאָס ביסל יידן וואָס זענען געבליבן לעבן.

דב פעפּער

אַ נאַכט פון שרעק

איינע פון פיל

איך וויל דאָ באַשרייבן אַ שרעקלעכע נאַכט, וואָס מיר דריי — איך, מיין פרוי סאַבינאַ און מיין טאָכטער פּאַולאַ — האָבן איבערגעלעבט אַ קורצע צייט פאַר דער באַפרייאונג. מיר זענען דעמאָלט געווען אין אַרבעטס־לאַגער שיפּאָווצע, אין וועלכן גאָר ווייניק יידן זענען פאַרבליבן נאָך די אַלע אַקציעס, וועלכע די דייטשן האָבן דאָרט אַדורכגעפירט. מיר האָבן שוין דעמאָלט געפילט, אַז מיר שטייען פאַר וויכטיקע ענדערונגען. די רוסישע פראָנט האָט זיך וואָס אַמאָל מער דערנענטערט, און יעדער פון די איבערגעבליבענע האָט געזוכט אַ מעגלעכקייט זיך אויסצובאַהאַלטן, מיט דער האָפנונג, אַז די שלעכטע צייט וועט שוין נישט לאַנג דויערן. מיין פרוי און מיין טאָכטער זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ פּויער אין אַ סטערטע שטרוי. איינמאָל אין אַ פאַרנאַכט איז דער פּויער צוגעקומען און האָט פאַרלאַנגט מיר זאָלן באַלד פאַרלאָזן זיין הויז. די „בענדעראָווצעס" — האָט ער געזאָגט — האָבן זיך וועגן אונדז דערוואוסט, און ער קען אונדז מער נישט האַלטן. עס האָט גאָרנישט געהאָלפן, מיר האָבן זיך געמוזט לאָזן אין וועג אַריין אין גאָר אַ שלעכטן וועטער.

אין שיפּאָווצע זענען ביז יענער צייט געווען אויסער אונדז אויך מיין גאָטזעליגער פאָטער פישל פעפּער און מיין ברודער בעני מיט זיין פרוי דאָראַ און זיין זון אָשר. מיר האָבן נישט געוואוסט אַז אַלע אַרבעטער פון שיפּאָווצע זענען אַריבער קיין טלוסטע, האָבן מיר זיך געלאָזט גיין צום פאָלוואַרק פון שיפּאָווצע, נישט ווייט פון דעם פּויער ביי וועלכן מיר האָבן זיך באַהאַלטן.

געקומען אַהין, זענען מיר געוואָרן גאַנץ איבערראַשט: אין פאָלוואַרק איז קיין מענטש נישט געווען. דאָרט איז געשטאַנען אַ גאָר הויכע סטערטע שטרוי — האָבן מיר באַשלאָסן אַרויפצוקריכן און זיך צו באַהאַלטן. צום גליק האָבן מיר דאָרט אויבן געפונען אַ בונקער, וועלכן איינער פון די יידישע אַרבעטער האָט, ווייזט אויס, צוגעגרייט פאַר זיך. דער בונקער איז געווען אַזוי ענג, אַז מיר האָבן דאָרט קוים געקענט שטיין. עטלעכע שעה שפּעטער האָבן מיר געהערט ווי עמיצער דערנענטערט זיך און הוסט. מיר האָבן געוואוסט, אַז דער פּויער ביי וועלכן מיר האָבן זיך באַהאַלטן — אַנטאָני שעווטשוק — ליידט אויף אַסטמאַ, האָבן מיר געמיינט אַז ער איז געקומען אונדז רופן צוריק צו זיך; אפשר האָט ער באַקומען געוויסענסביסע, וואָס ער האָט אונדז אַרויסגעטריבן... איך האָב שוין געוואָלט אַרויסגיין פון אונדזער באַהעלטעניש, אָבער דער אינסטינקט האָט מיך צוריקגעהאַלטן. אַ האַלבע שעה שפּעטער האָבן מיר ווידער געהערט קולות אַרום דער סטערטע. דאָס איז געווען אַ גרופּע שקצים, וואָס זענען געקומען אויסגעפונען וואו מיר זענען. מיר האָבן געהערט זיי רעדן צווישן זיך, אַז דאָ איז דער איינציקער פּלאַץ, וואו די יידן האָבן זיך געקענט באַהאַלטן. זיי האָבן גענומען זוכן און בושעווען אַרום אונדז, און זענען געווען אַזוי נאָענט, אַז מיר האָבן ממש געהערט זייער אָטעם. מיר זענען, פאַרשטייט זיך, געלעגן אין טויט־שרעק, אָבער צום גליק האָבן זיי אונדזער באַהעלטעניש נישט געפונען. דאָס איז געווען ממש אַ נס מן השמים...

פאַרטאָג זענען מיר אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש און צוגעגאַנגען צוריק צו אַנטאָני שעווטשוק. זיין ווייב האָט דערהערט דעם הונט בילן, איז זי אַרויסגעקומען. זעענדיק אונדז, איז זי געוואָרן צעטומעלט; זי האָט אירע אויגן נישט געגלייבט, אַז מיר לעבן נאָך. זי האָט געפרעגט וואָס מיר ווילן, האָב איך זי געבעטן זי זאָל אונדז אַוועקפירן דורך דעם וואַלדוועג אין לאַגער קיין טלוסטע. זי האָט מיר דאָס צוליבגעטון, און מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין. זי האָט שוין דעמאָלט געוואוסט, אַז מיין ברודער בעני איז מיט צוויי טעג צוריק דערשאָסן געוואָרן, אָבער זי האָט מיר דערפון גאָרנישט געזאָגט. מעגלעך אַז דאָס איז אויך געווען די סיבה, וואָס זיי האָבן אונדז אַוועקגעטריבן פון זייער הויף.

אין לאַגער אין טלוסטע האָב איך געטראָפן מיין פאָטער און מיין שווערין מיט איר קינד. ערשט דאָרט האָב איך מיך דערוואוסט וועגן דעם אומקום פון מיין ברודער. אַ קורצע צייט שפּעטער האָבן אונדז די רוסן באַפרייט פון די דייטשע מערדער; דעם לאַגער אין טלוסטע האָבן זיי שוין נישט באַוויזן צו ליקווידירן.

✶

איך וויל דאָ דערמאָנען אַן אינטערעסאַנטן פאַל, וואָס האָט געטראָפן ביי אונדז אין שטעטל אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. די גרויסע שיהל איז שוין געווען חרב ונחרב, האָט די פּאָליציי געהייסן דעם גאַנצן בנין דעמאָלירן. אָבער קיין שום בעל־מלאכה האָט נישט געוואַגט זיך צו נעמען צו דער אַרבעט. ענדלעך האָט זיך געטראָפן אַ סטאָליאַר, אַ גוי, וואָס האָט זיך אונטערגענומען אויסצופירן די אַרבעט, און דער יודענראַט האָט אים געמוזט געבן צו הילף אַ יידיש ייִנגל. בשעת דער גוי האָט געאַרבעט אויפן דאַך און האָט דאָרט אונטערגעזעגט אַ באַלקן, איז אים אַרויפגעפאַלן אַן אַנדערער באַלקן אויפן קאָפּ און ער איז דערהרגעט געוואָרן. דעם יידישן ייִנגל האָט גאָרנישט פּאַסירט. אַלע האָבן דאָס באַטראַכט פאַר אַן „עונש מן השמים", וואָס דער גוי האָט באַקומען פאַר זיין שטיקל אַרבעט...

שמואל פידערער (בן־משה)

זכרונות און איבערלעבענישן

באַלד נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען אונדזער שטעטל אין יאָר 1941, איז געקומען צו מיר אַ יונגערמאַן פון אונדזער שטאָט און האָט מיר געוויזן אַ בריוו פון זיינעם אַן אָנקעל אין קראָקוב, ביי וועלכן ער האָט געאַרבעט ביז צום אויסברוך פון דער מלחמה. נאָכן פאַלן פון די ערשטע באָמבעס האָט דער יונגערמאַן באַוויזן צו אַנטלויפן און איז בשלום אַהיימגעקומען קיין טלוסטע. ער האָט אַן אויפגעקאָכטער מיר דערלאַנגט דעם בריוו און געזאָגט: „לייענט איר, און לאָזט מיך הערן אייער מיינונג וועגן דעם שרייבער פון דעם בריוו״.

אין דעם בריוו איז געווען געשריבן אַזוי:

„ליבער פלעמעניק מיינער! אויף וויפל מיר איז באַקאַנט, האָסטו נאָך היינט אַ צו־גרויסע גאַרדעראָבע ביי דיר, נישט רעכנענדיק די וועש און די קליידער וואָס דו האָסט ביי מיר צוריקגעלאָזט בעת דו ביסט אַנטלאָפן. לויט מיין איבערצייגונג וועסטו די אַלע זאַכן מער נישט ברויכן. טראַכט זיי ווי־צום־גיכסטן צו פאַרקויפן, ווייל דו וועסט דאָס געלט דרינגענד ברויכן. פאַר זיך לאָז איבער בלויז איין אַנצוג און בעיקר אַרבעטס־קליידער. זאָלסט זיך באַמיען צו באַקומען אַרבעט פאַר דיר און פאַר דיינע נאָענטע, ווי שנעל ס'איז נאָר מעגלעך. צו מיין באַדויערן קען איך דיר דיינע זאַכן נישט שיקן, ווייל איך האָב זיי פאַרביטן פאַר לעבנסמיטעל״.

אַז איך האָב געענדיקט לייענען, האָט מיך דער יונגערמאַן געפרעגט: „נו, וואָס זאָגט איר, צו אַזאַ בריוו?״.

מיר האָבן נאָך דעמאָלט גאָרנישט געוואוסט וועגן די מעשים פון די דייטשן, ווייל מיר זענען די גאַנצע צייט, זייט דעם 17־טן סעפּטעמבער 1939, געווען אונטער סאָוויעטישער הערשאַפט. איך האָב אָבער געקענט דעם אָנקעל פון דעם יונגענמאַן פאַר אַ קלוגן מענטש און אַ געניטן, ענערגישן סוחר; איך האָב מיך איבערדעם פאַרטראַכט וועגן דעם בריוו און גענומען לייענען צווישן די שורות. איך האָב אויסגעפונען, אַז דאָס איז אַ וואָרנונג־בריוו, אין וועלכן ער וואָרנט אונדז אַז מיר שטייען פאַר אַ תקופה פון הונגער און נויט, און אפשר נאָך אַנדערע סכנות, וועגן וועלכע ער וואַגט נישט צו שרייבן. איך האָב איבערדעם געראָטן דעם יונגענמאַן, ער זאָל פאָלגן זיין אָנקעל, ווייל דער בריוו איז אַווינק און אַן אָנדייט אויף די צרות וואָס וואַרטן אויף אונדז אונטער דער דייטשער הערשאַפט. דער יונגערמאַן האָט נישט אָנגענומען מיין מיינונג, און ער איז אַוועק אַ ברוגזער.

אין יענער צייט איז אונדזער געגנט, פון קאָלאָמיי ביז הוסיאַטין, נאָך נישט געווען באַזעצט פון די דייטשן אַליין, נאָר פון די אונגאַרן, די מאַדיאַרן, וואָס זענען געווען זייערע פאַרבינדעטע. דאָס אונגאַרישע מיליטער האָט באַלד נאָך זיין אַריינקומען קיין טלוסטע באַשטעלט ביי מיר פאַרשידענע שילדן און וועגווייזער; געצאָלט האָבן זיי מיר מיט אונגאַרישע ציגאַרעטן, וואָס זענען דעמאָלט געווען אַ געזוכטער אַרטיקל, און מען האָט פאַר זיי געקענט באַקומען די בעסטע שפּייז־סחורות. נאָכן איבערלייענען דעם בריוו, האָב איך גאָר ערנסט גענומען זוכן אַרבעט פאַר זיך. פאַרשטאַנען האָב איך, אַז עס וועט בעסער זיין צו אַרבעטן ווייט פון שטאָט; האָב איך מיר געפונען אַרבעט ביי מיינעם אַ פריינד, אַן אוקראַאינישער אַקאַדעמיקער מ׳טן נאָמען קאָוטש, וואָס איז געווען דער פאַרוואַלטער פון די גיטער קושילאָווצע און פּאָפּאָווצע. איך האָב צוגענומען צו זיך מוציע שוואַרץ, און מיר זענען ביידע אַרויסגעפאָרן קיין פּאָפּאָווצע און מיר האָבן דאָרט געאַרבעט עטלעכע וואָכן. אַז מיר האָבן געענדיקט די אַרבעט, האָט קאָוטש אַהיימגעשיקט צו יעדן פון אונדז 50 קילאָ מעל און 150 קילאָ קאַרטאָפל. דאָס איז דעמאָלט געווען אַן אוצר, ווייל אין שטאָט זענען די לעבנסמיטעל שוין געווען זייער שווער צו באַקומען.

אַז מיר זענען צוריקגעקומען קיין טלוסטע, זענען שוין די מאַדיאַרן נישט געווען אין שטאָט. באַלד ווי איך בין צוריקגעקומען האָט מען מיר געזאָגט, אַז אין שטאָט „רעגירט״ אַ געסטאַפּאָוויעץ מיטן נאָמען צוכער. ער האָט אַלע גיטער אין דער געגנט פון טלוסטע אָרגאַניזירט אין אַ „ליגענשאַפט״, און ער האָט פאַרלאַנגט פ׳נעם יודענראַט, אַז אַלע יידישע האַנטווערקער זאָלן קומען ביי אים אַרבעטן. איך און מוציע שוואַרץ האָבן אויך אָנגעהויבן צו אַרבעטן ביי צוכערן.

אין טלוסטע האָט מען צוכערן געהאַלטן פאַר אַ סאַדיסט. ער איז געווען זייער שטרענג ביי דער אַרבעט, און די יידישע בעלי־מלאכות פלעגט ער אָפט שלאָגן פאַר יעדער קלייניגקייט. בעיקר איז ער געווען געפערלעך, ווען ער האָט עמיצן געטראָפן נישט אַרבעטן. אין אַזאַ פאַל פלעגט ער שלאָגן אָן רחמנות. איך האַלט, אַז ער איז גלייכצייטיק געווען אַ קראַנקער מענטש. ער האָט געליטן אויף „קלעפּטאָמאַניע״, און פלעגט אָפט „גנבענען״ ביי זיינע אייגענע באַאַמטע די שרייברעקוויזיטן וועלכע ער האָט זיי געגעבן. פון מיר און פון מוציע שוואַרץ איז ער געווען זייער צופרידן און מיר האָבן פון אים קיין שלעכט וואָרט נישט געהערט. ער האָט מיך אַפילו אָפּגעראַטעוועט פון גיין אין לאַגער פון קאַמיאָנקאַ, וואו דער יודענראַט האָט מיך געוואָלט פאַרשיקן.

צו יענער צייט האָט דער יודענראַט באַדאַרפט אַוועקשיקן דעם ערשטן קאָנטינגענט אַרבעטער קיין קאַמיאָנקאַ און גלובאָטשעק, און איך בין אויך געווען אויף דער ליסטע אַוועקגעשיקט צו ווערן. אַז צוכער האָט זיך פון דעם דערוואוסט, האָט ער מיך אַריינגערופן און מיר געהייסן איבערגעבן דעם יודענראַט, אַז ער, צוכער, דערלויבט מיר נישט צו פאָרן און ער הייסט מיך אויסשטרייכן פון דער ליסטע. דער יודענראַט האָט נאָך דעמאָלט נישט פאַרשטאַנען, ווי ווייט ער איז באַגרענעצט אין זיין טעטיקייט פון די דייטשן, האָבן זיי געענטפערט, אַז זיי רעכנען זיך נישט מיט זיין פאַרלאַנג, און איך וועל מוזן פאָלגן וואָס דער יודענראַט הייסט מיר און פאָרן אין לאַגער. אַז איך האָב דאָס איבערגעגעבן צוכערן, האָט ער ווידער געזאָגט: „דו וועסט אָבער נישט גיין; זאָלן

זיי אַליין גיין...". פאַרנאַכט נאָך דער אַרבעט האָט ער אַריינגערופן איסקאָ ווייסגלאַס, געגעבן אים אַ דאָקומענט אין דער האַנט און געהייסן אים גיין מיט מיר אין יודענראַט, איבערלייענען זיי דעם אינהאַלט פון דעם דאָקומענט און אים דערנאָך מיר אָוועקגעבן. דאָרט איז געווען געשריבן שוואַרץ אויף ווייס, אַז „דער יודע סאַמועל פידערער איזט בעשעפטיגט ביי דער ליגענשאַפט אין טלוסטע און דאַרף צו קיין אַנדערער אַרבייט העראַנגעצאָגן ווערדן". ערשט דעמאָלט האָט דער יודענראַט מסכים געווען מיך צו שטרייכן פון דער ליסטע. מיך האָט צוכער דערמיט אָפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט. ווייל ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז כמעט אַלע וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער פון קאַמיאַנקאַ זענען דאָרט שטאַרק געפּייניקט געוואָרן און זענען אומגעקומען. בלויז עטלעכע געציילטע מענטשן איז געלונגען אויסצוקריכן פון דאָרט פאַר שווער געלט. צולעצט האָבן די דייטשן באַגאָסן דעם גאַנצן לאַגער מיט בענזין און אים אונטערגעצונדן, כדי צו פאַרווישן די שפּורן פון זייערע פאַרברעכן. דער קאָמענדאַנט פון דעם לאַגער איז געווען אַ ס.ס.־מאַן מיטן נאָמען טאַמאַנעק, וואָס פלעגט זיך אויך באַטייליקן אין די „אַקציעס" אין די אַרומיקע שטעט. בלויז אין טלוסטע האָט ער מיט זיינע אייגענע הענט דערשאָסן מער ווי 2400 יידן. דערביי האָט ער די גאַנצע צייט געזויפט וואָדקאַ און געפרעסן טאָרטן, פלייש און אַנדערע גוטע זאַכן. ער האָט עס אויך ליקווידירט דעם אַרבעט־לאַגער אין סווידאָווע.

צוכער איז פאַרבליבן אין טלוסטע אַ קורצע צייט. אויף זיין אָרט איז געקומען אַ ס.ס.־מאַן מיטן נאָמען שטאָל, וואָס האָט געשטאַמט פון האָלאַנד. ער האָט זיך באַזעצט אין טאַרסקע, אַ דערפל צווישן טלוסטע און זאַלעשטשיקי, און האָט גענומען צו זיך אַלע יידישע בעלי־מלאכות פון טלוסטע, דאַרונטער אויך מיך און מוציע שוואַרץ. דאָ אין טאַרסקע האָב איך אויך באַקומען פון אַ דייטש דעם איינציקן פּאַטש אין מיין לעבן. איינמאָל, ווען שטאָל איז נישט געווען, האָט זיין פאַרטרעטער אַרויפגעלייגט אויף מיר און אויף מוציע שוואַרץ אַזויפיל אַרבעט, אַז ס'איז פשוט פיזיש נישט מעגלעך געווען דאָס אויסצופירן. אַז איך האָב געהערט וואָס ער פאַרלאַנגט פון אונדז, האָב איך אַ זאָג געטון: „אונמעגליך!?". דאַרויף האָט פליישער מיר דערלאַנגט אַ פייערדיקן פּאַטש און האָט געזאָגט: „ביי אונדז דויטשן גיבט עס קיין אונמעגליכעס", און איז אַרויס פון שטוב. אַז שטאָל האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט ער געהאַט אַ שאַרפן שמועס מיט זיין פאַרטרעטער וועגן דער באַציאונג צו די אַרבעטער בכלל, אָבער דעם פּאַטש האָט איך געמוזט איינשטעקן...

אין טאַרסקע זענען מיר פאַרבליבן ביז די „ווערמאַכט" האָט איבערגענומען די אַזויגערופענע „ליגענשאַפטן". דער „אָבערלייטער" פון די ליגענשאַפטן אין דער געגנט פון טלוסטע איז געווען אַ דייטש מיטן נאָמען פּאַטי. ער האָט מיך אַרויסגעפאָדערט פון טאַרסקע איך זאָל אַרבעטן ביי אים, און איך האָב מיטגענומען מוציע שוואַרץ. אַז מיר זענען געקומען קיין טלוסטע, האָט מען אונדז געשיקט אַרבעטן אין דער גענעראַל־דירעקציע אין יאַגאַלניצע. דער ערשטער דירעקטאָר איז דאָרט געווען אַ ס.ס.־מאַן מיטן נאָמען קיהנע, פאַר וועלכן אַלע האָבן געציטערט. ער פלעגט אַפילו די דייטשע סאָלדאַטן שלאָגן מיט דער נאַגייקע. אָנגעקומען קיין יאַגאַלניצע, האָבן מיר זיך געמאָלדן אין ביוראָ פון דער גענעראַל־דירעקציע. איינער אַ „שאַרפירער" האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ הייזעל פון צוויי צימערן און געהייסן אונדז מאַכן 18 שילדן מיט אַ ווייסער אויפשריפט אויף שוואַרצן באָדען. „דאָס וועט זיכער דויערן עטלעכע טעג" — האָט ער געזאָגט — „וועט איר דאָ שלאָפן, און עסן וועט איר פון אונדז באַקומען". דערמיט איז ער אַוועק און האָט אונדז געלאָזט אַליין.

אין גאָרטן אַרום דעם הייזל האָבן געאַרבעט יידישע קינדער אונטער דער אויפזיכט פון ס.ס.־לייט און אוקראַאינישער פּאָליציי. מוציע שוואַרץ האָט מיך אַ דערשראָקענער געפרעגט: „נו, וואָס דענקט איר צו טון?". איך האָב אים געענטפערט, אַז מען דאַרף די אַרבעט ווי־צום־גיכסטן פאַרטיק מאַכן און זיך פון דאָרט אַרויסבאַקומען.

מיר האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט שנעל־טרוקענדיקע פאַרבן, האָבן מיר זיך פלייסיק גענומען צו דער אַרבעט, און אין משך פון עטלעכע שעה האָבן מיר געענדיקט די גאַנצע אַרבעט. שוואַרץ האָט מיך אַ פרעג געטון: „וואָס מאַכן מיר איצט?". „איך גיי דאָס מעלדן דעם גענעראַל־דירעקטאָר קיהנע", האָב איך געזאָגט. שוואַרץ האָט אַ דערשראָקענער מיך אָנגעכאַפּט ביי דער מאַרינאַרקע און געבעטן איך זאָל נישט גיין, ווייל קיהנע וועט אונדז דערהרגענען... איך האָב אים נישט געפאָלגט און בין אַוועק אין ביוראָ מעלדן, אַז מיר האָבן געענדיקט אונדזער אַרבעט.

אין ביוראָ זענען געזעסן דריי „פריילינס" און געוויכערט פּאַפּיראָסן. איינע פון זיי האָט מיך אַ פרעג געטון: „וואָס ווילסט דו, יודע?" — „איך בין געקומען מעלדן דעם הערן גענעראַל־דירעקטאָר, אַז מיר האָבן אונדזער אַרבעט געענדיקט" — האָב איך געזאָגט. קיהנע איז געווען אין צווייטן צימער און האָט דורך דער האַלב־אָפּענער טיר געהערט מיין ענטפער. ער איז באַלד אַריינגעקומען און האָט מיך געפרעגט: „וואָס האָסט דו געזאָגט?" איך האָב דרייסט געענטפערט: „די שילדער זינד שאָן פערטיג, הער גענעראַל־דירעקטאָר". „אַלע?", האָט ער נאָכאַמאָל געפרעגט. „אַלע!", האָב איך געענטפערט. „האָט זי דער אינספעקטאָר געזעהן?" (דער „אינספעקטאָר" איז געווען דער שאַרפירער, וואָס אונטער זיין אויפזיכט האָבן געאַרבעט די יידישע מיידלעך). „ניין", האָב איך געזאָגט. „דאַן געה אונד רוף דעם אינספעקטאָר, איך ווערדע באַלד דאָרט זיין". איך בין אַוועק רופן דעם אינספעקטאָר, און קיהנע האָט דערווייל באַוויזן אָנטון זיין גירטל מיטן רעוואָלווער, האָט מיטגענומען זיין נאַגייקע און מיטגעבראַכט זיין געפערלעכן הונט, זיין שטענדיקן באַגלייטער, און מיר זענען אַלע אַריינגעגאַנגען באַטראַכטן די אַרבעט.

די צוויי דייטשן האָבן גאָר אויפמערקזאַם באַקוקט די שילדן, זוכנדיק עפּעס אַ פעלער, אָבער זיי האָבן גאָרנישט געפונען. מען האָט בפירוש געזען, אַז זיי זענען צופרידן פון דער אַרבעט. „וואָס פאַרלאַנגסט דו יעצט פאַר מיר?" — האָט

זיך קיהנע שוין פריינדלעכער געווענדעט צו מיר. איך האָב געענטפערט אַז ווען מעגליך וואָלטן מיר געוואָלט צוריקפאָרן קיין טלוסטע. קיהנע האָט אַן אויפגערעגטער אַ זאָג געטון: „סאָפּערלאָט! מיט פינף מינוטן צוריק האָב איך געשיקט איין אויטאָ נאָך טלוסטע! שאַדע דאָס איך זי ניכט מיטגע־שיקט האַבע". איך האָב אים דאַן געבעטן, ער זאָל אונדז געבן אַ מעגלעכקייט אַהיימצופאָרן מיט פערד־און־וואָגן. „דאָס זאָלט איר באַלד בעקאָמען" — האָט ער געזאָגט, און האָט באַלד געהייסן צוגרייטן פאַר אונדז אַ וואָגן, אויסשטעלן צוויי באַזונדערע פּאַסירשיינען און האָט אונדז בכבוד גדול צוריק־געשיקט קיין טלוסטע.

אַ האַלב יאָר נאָך זייער אַריינקומען, אין פרילינג פון יאָר 1942, האָבן די דייטשן איבערגענומען די פאַרוואַלטונג פון די פּוילישע און יידישע גיטער, וועלכע זענען „נאַציאָנאַליזירט" געוואָרן נאָך פאַר דער צייט פון דער סאָוויעטישער הערשאַפט. אויף די פעלדער פון די גיטער האָבן זיי פאַרפּלאַנצט אַ טראָפּיש געוויקס מיטן נאָמען „קאָקסאַגיז", וואָס זיינע וואָרצ־לען האָבן אין זיך אַ פליסיקייט וועלכע קען באַנוצט ווערן צום אויסאַרבעטן סינטעטישן גומי. די דייטשן האָבן דאָס פאַרפּלאַנצן פון דעם געוויקס אויסגעפּרוּווט אין פאַרשידענע געגענטן, אָבער געלונגען איז עס בלויז אין אונדזער געגנט, אַרום טלוסטע. אַזוי ווי דער גומי איז געווען אַ וויכטיקער שטאָף פאַר מיליטערישע צוועקן, איז די פאַרוואַלטונג פון דער גאַנצער אונטערנעמונג איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון דער דייטשער „ווערמאַכט". די דירעקציע פון דער פאַר־וואַלטונג איז געווען אין יאַגאָלניצע.

די פאַרוואַלטונג פון די גיטער אין טלוסטע און אין דער נאָענטער אומגעבונג האָט איבערגענומען אַ הויכער ס.אַ.־אָפיציר מיטן נאָמען פּאַטי. זיין טיטל איז געווען „אָבער־לייטער". די פאַרוואַלטונג פון די פּלאַנטאַציעס פלעגט באַ־שטעלן ביים יודענראַט די געהעריקע צאָל אַרבעטער פאַר אַלע זייערע אַרבעטן, און אויך פאַר די פעלד־אַרבעטן. די אַרבעטער האָט מען קאָנצענטרירט אין ספּעציעלע אַרבעטס־לאַגערן. אַ דאַנק דעם, און אין אַ גרויסער מאָס אויך אַ דאַנק דער אַנשטענדיקער אויפפירונג פון אונדזער אָבערלייטער פּאַטי, האָט אַ געוויסע צאָל יידן אין די אַרבעטסלאַגערן פון טלוסטע און פון דער אומגעבונג זוכה געווען זיך אָפּצוראַ־טעווען און איבערצולעבן דעם אַלגעמיינעם אומקום פון די יידן אין פּוילן.

דאָס קאָנצענטרירן פון אַלע אַרבעטס־פעאיקע יידן אין אַרבעטס לאַגערן איז געשען סוף זומער 1943, לויט דעם באַפעל פון דער געסטאַפּאָ, נאָכדעם ווי זיי האָבן פאַרניכטעט אַלע יידן אין שטאָט און געמאַכט די שטאָט „יודנריין". דע־מאָלט איז אויך דער יודענראַט אויטאָמאַטיש אויפגעלעזט געוואָרן.

מיין פרוי און איך האָבן שוין דעמאָלט זייט אַ לענגערער צייט געאַרבעט אין פּאַלוואַרק שיפּאָווצע. איך האָב געאַרבעט ביים אָפּצייכענען די נייגעבוירענע שעפעלעך, און איך האָב דערפאַר געאַרבעט אויסער דעם לאַגער. אין מיטן פעלד, געגנט ווייט פון הויף, האָבן די דייטשן אויפגעבויט אַ גרויסע שטאַל, און האָבן אַהין געבראַכט אַ גרויסע צאָל פון די גערויבטע שעפסן פון די רוסישע „קאָלכאָזן".

די אַרבעט האָט זיך רואיק געצויגן ביז דעצעמבער 1943. איינמאָל אין אַ פרייטיק, אַז איך בין צוריקגעקומען פון מיין אַרבעט, האָבן מיך באַגעגנט עטלעכע שטעטישע, וואָס זענען געקומען רייטנדיק פון די אַרומיקע לאַגערן. זיי האָבן מיט זיך געבראַכט אַ שרעקלעכע בשורה. לויט ווי זיי האָבן גע־הערט, האָבן אויך די לאַגערן אַרום טלוסטע געזאָלט ווערן „יודנריין", און די געסטאַפּאָ האָט באַפוילן מען זאָל מער נישט באַשעפטיקן קיין יידן אויף די פּאַלוואַרקעס. אין טלוסטער לאַגער, האָבן זיי געזאָגט, האָט מען זייט נעכטן אָפּגעשטעלט די אַרבעט, און די געסטאַפּאָ האָט באַפוילן, מען זאָל די יידן פון די לאַגערן ווי צום שנעלסטן ליקווידירן. זיי האָבן פון מיר פאַרלאַנגט איך זאָל אַוועקגיין קיין טלוסטע און זיך דאָרט דערוויסן, צי איז דאָס אַלץ טאַקע ריכטיק. איך האָב זיי צוגעזאָגט, אַז באַלד אינדערפרי וועל איך אַוועקרייטן קיין טלוסטע. קומען אַהין ביינאַכט האָב איך נישט געקענט, ווייל עס איז גאָרנישט זיכער געווען אַז מען וועט מיך דאָרט אַריינלאָזן.

אַזוי לאַנג ווי דער יודנראַט אין טלוסטע האָט עקזיסטירט, האָבן זיינע מיטגלידער געהאַט דעם קאָנטאַקט מיט דער דייטשער פאַרוואַלטונג. נאָכדעם ווי דער יודנראַט האָט זיך אויפגעלעזט און זיינע מיטגלידער האָבן זיך באַהאַלטן אין די בונקערס, זענען געבליבן עטלעכע געציילטע מענטשן, וועלכע האָבן געהאַט אַ צוגאַנג צום אָבערלייטער. דער ערשטער איז געווען הילל קעניגסבערג, וואָס איז געווען דער ווירטשאַפט־לעכער ראַטגעבער אין טלוסטער לאַגער. דערנאָך איז געווען זיין פרוי מאַניע קעניגסבערג, וועלכע האָט געאַרבעט ביי פּאַטי אין קיך. דער דריטער איז געווען יוסף פּראַדעס, וואָס איז ביז צום סוף געווען דער פריזער פון די דייטשן און פון דער אוקראַאינישער פּאָליציי. דער פערטער בין איך געווען. איך האָב געאַרבעט אין שיפּאָווצע, און דער פּוילישער פאַר־וואַלטער פון גוט, פּאָפּלאַרסקי, האָט באַקומען אַ באַפעל פונעם אָבערלייטער, ער זאָל מיר געבן פערד צום פאָרן אַלעמאָל ווען איך ברויך, אפילו ווען ער וועט זיי דאַרפן אַראָפּנעמען פון אַקער. און אַזוי האָב איך אויך צומאָרגנס באַקומען פערד צום פאָרן קיין טלוסטע. איך האָב מיטגענומען פאַרן אָבער־לייטער עטלעכע עופות, עטלעכע אייער און אַ גרויס שטיק פּוטער, און איך האָב מיך אַוועקגעלאָזט קיין טלוסטע.

דער לאַגער פון טלוסטע איז באַשטאַנען פון האַלצערנע באַראַקן; נאָר הילוס (הילל) קעניגסבערג און שלמה טרעמ־באָלעווסקי האָבן געוואוינט אין אַ געמויערטן הויז, וואו ס'איז אַמאָל געווען די וואוינונג פון וועכטער. מיין באַגעגעניש מיט הילוס קעניגסבערג און יוסף פּראַדעס פלעגט אַלעמאָל זיין אַ האַרציקע. אָבער דאָסמאָל האָט מיך קעניגסבערג גאָרנישט אַזוי האַרציג אויפגענומען. איך האָב אים געטראָפן ליגן אויף זיין בעט, גאַנץ אַנגעטאָן, און זיין פּנים איז געווען רויט פאַר אויפרעגונג. זיין פרוי איז אויך געווען אין שטוב, ווייל מען האָט זי שוין נישט געלאָזט אַרבעטן ביי פּאַטי אין קיך. איך

האָב זיי באַגריסט, אָבער ביידע האָבן מיר נישט געענטפערט. איך בין ווייטער געגאַנגען אין צימער פון שלמה טרעמבאָוועלסקי, וואו איך האָב געטראָפן בלויז יוסף פראַדעס. טרעמבאָוועלסקי איז שוין דאָרט נישט געווען.

אויך פראַדעס האָט אויף מיין באַגריסונג נישט געענטפערט. ער איז געזעסן אַן איינגעבויגענער און פאַרפרוירענער און האָט געקוקט פאַר זיך. ביי מיין אַריינקומען האָב איך באַמערקט, אַז זיינע שיך זענען נאַס, און איך האָב פאַרשטאַנען אַז ער איז נאָר־וואָס געקומען פון וועג. האָב איך אים באַלד געפרעגט, וואו ער איז געווען. פראַדעס האָט מיר מיט אַ בייזן טאָן אָפּגעענטפערט: „וואָס ווילט איר פון מיר, פידערער?"

— „איך וויל וויסן פון וואַנען איר קומט", האָב איך אים עקשנותדיק געענטפערט. פראַדעס האָט אַראָפּגעלאָזט די אויגן און האָט שטיל געענטפערט: „איך קום פון דער אוקראַאינישער פאָליציי".

— „וואָס האָט מען אייך געזאָגט אויף דער אוקראַאינישער פאָליציי?".

— „און איר גלויבט וואָס זיי זאָגן?", האָט ער אַ פרעג געטון.

— „יאָ", איז געווען מיין קאַטעגאָרישער ענטפער, „אַלץ וואָס דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַאינישער פאָליציי האָט מיר איבערגעגעבן איז אַלעמאָל געווען ריכטיק".

דאַרויף האָט יוסף פראַדעס מיר דערציילט: דער קאָמענדאַנט האָט אים איבערגעגעבן בסוד, אַז זיי האָבן באַקומען אַ שרייבן פון דער געסטאַפּאָ, אין וועלכן מען איז זיי מודיע, אַז די גאַנצע געגענט פון טלוסטע איז געוואָרן דערקלערט מצד דער דייטשער מאַכט פאַר „יודנריין". פון איצט אָן קענען די אוקראַאינער טון מיט די יידן וואָס זיי ווילן, זייער לעבן און טויט איז ביי זיי אין די הענט, מען בעט זיי נאָר זיי זאָלן מיט אונדז ענדיקן וואָס גיכער... אָבער דער קאָמענדאַנט האָט מיט אַ בייזן טאָן צוגעגעבן: „וואָס מיינען זיי, די „ניעמאַקעס" (דייטשן); זיי האָבן אויסגעמאָרדעט אַלע יידן, און צום סוף ווילן זיי אַז מיר זאָלן דאָס ביסל פאַרבליבענע יידן אויסהרגענען, און זיי וועלן דאָס פאָטאָגראַפירן — און דאַן אויסווייזן, אַז נישט זיי, נאָר די אוקראַאינער האָבן די יידן אויסגעהרגעט! ניין, מיר וועלן אייך גאָר קיין שלעכטס נישט טון. איך בעט דיך דאָס איבערצוגעבן שמואל פידערער, און זאָג אים אויך, אַז איך וועל זיין ביי אים אין שיפּאָווצע און וועל אים אויך אַליין אַלץ דערציילן".

„נו, גלויבט איר דאָס, פידערער?", האָט יוסף אַ פרעג געטון.

— „יאָ", האָב איך געענטפערט, אַן אויפגעמונטערטער, „איך גלויב אַלעס אויף זיכער!".

נאָך דעם געשפּרעך איז צווישן אונדז אַנטשטאַנען אַ פיינלעך שווייגן. ענדלעך האָב איך עס איבערגעריסן מיט דער פראַגע: „פאַרוואָס גייט קיינער פון אייך נישט צו פאַטי?".

פראַדעס האָט אויף מיר אַ קוק געטון ווי אויף אַ משוגענעם. „אויב אַזוי" — האָב איך ווייטער געזאָגט — „גיי איך אַליין צו אים!". איך האָב מיך אויסגעדרייט און בין אַרויס פון שטוב, מאַכנדיק זיך דערביי דעם חשבון, אַז איך האָב ממילא נישט וואָס צו פאַרלירן מיט מיין גיין צו פאַטי.

אַז איך בין אַריינגעקומען אין קיך און האָב איבערגעגעבן דער פאַננאַ יאַנקאַ, פאַטיס פריינדין, דאָס ביסל שפּייז וואָס איך האָב מיטגעבראַכט, האָב איך באַמערקט אַז די פרוי קעניגסבערג איז אויך שוין דאָ אין קיך. באַלד ווי די פרוי קעניגסבערג האָט געהערט, אַז איך וויל אַריינגיין צו פאַטי, איז זי אַראָפּ פון בעט און איז אויך אַריין צו פאַטי אין קיך, כדי צו הערן פון דאָרט דאָס געשפּרעך וואָס וועט זיין צווישן אונדז.

איך האָב מיך געלאָזט מעלדן ביי פאַטי. אַלעמאָל ווען ער פלעגט הערן אַז איך בין דאָ, פלעגט ער מיך אַריינרופן צו זיך אין קאַנצעליי און אויספרעגן אַלע פרטים וועגן דער ווירטשאַפט און וועגן דער מאָלקעריי אין שיפּאָווצע. דאָסמאָל האָט ער מיך נישט אַריינגערופן צו זיך, ער האָט מיך געלאָזט וואַרטן, און איז ערשט נאָך אַ שטיקל צייט אַריינגעקומען אין קיך. ער האָט מיך באַגריסט מיט אַ שמייכל און האָט געזאָגט: „דער איינציקער וואָס געדענקט נאָך אָן מיר, איז פידערער, אַ דאַנק אייך דערפאַר". ער האָט גענומען אויספרעגן מיך וועגן דער ווירטשאַפט, און אַז ער האָט געענדיקט האָט ער זיך געלאָזט אַוועקגיין. איך האָב אים אַ פרעג געטון: „הער אָבערלייטער, דירפן מיר יודען נאָך 24 שטונדען רוהיג שלאַפען?". איך האָב אים שוין איינמאָל געפרעגט אָט־די פראַגע פאַר אַן „אַקציע", ווען ער האָט מיר געהייסן אַרויס פון שטאָט. „ניכט רוהיג שלאַפען!", האָט ער דעמאָלט געענטפערט, און איך האָב ערשט שפּעטער ריכטיק פאַרשטאַנען וואָס ער האָט דערמיט געמיינט. איך האָב איצט ווידער באַנוצט דיזעלבע פראַגע, ווייל איך האָב נישט געוואוסט ווי־אַזוי אים אַנדערש צו פרעגן.

פאַטי האָט זיך ווידער אויסגעדרייט צו מיר און האָט געענטפערט: „אַלס אָפּיציר גיב איך דיר מיין עהרנוואָרט, אַז איר קענט רואיק שלאָפן דריי און אַפילו פיר מאָנאַטן".

באַלד ווי ער האָט דאָס געזאָגט, איז די פרוי קעניגסבערג אַרויס פון קיך אָנזאָגן איר מאַן די בשורה. איך האָב מיך נישט באַגניגט מיט דעם ענטפער, און האָב אים ווייטער געפרעגט: „אויב אַזוי, פאַרוואָס לאָזט איר נישט אַרבעטן די יידן אויף די פעלדער?".

„דו האָסט רעכט", האָט ער געענטפערט, „גיי און זאָג קעניגסבערגן, אַז אַלע יידן זאָלן נאָך היינט נאָכמיטאָג אָנהויבן ווידער צו אַרבעטן". דערמיט האָט ער זיך פון מיר געזעגנט און איז אַוועקגעגאַנגען.

אַז איך בין אַריינגעקומען צו קעניגסבערגן און האָב אים געוואָלט אָנזאָגן די גוטע בשורה, אַז אַלע יידן קענען באַלד ווידער אָנהויבן צו אַרבעטן, האָט ער מיט גרויס אויפרעגונג געזאָגט צו מיר אויף פויליש: „דו אידיאָט איינער, פאַרוואָס האָסטו געפרעגט בלויז וועגן די קומענדיקע 24 שעה?". איך האָב אים ציניש געענטפערט: „מען זאָגט, אַז אין משך פון 24 שעה קען דער הונד פגרן אָדער דער פריץ קען פגרן. אָבער איך בין גרייט דיר צו זאָגן, פאַרוואָס איך האָב געפרעגט

אויף די קומענדיקע 24 שעה. אַ גרויסער טייל פון די יידן אין די לאַגערן האָבן זיך צוגעגרייט בונקערס און באַהעלטע־נישן ביי די פויערים, און זיי באַדאַרפן די קורצע צייט פון מינדעסטענס 24 שעה זיך צוצוגרייטן שפייז און וועש און צו פאַרשווינדן אין זייערע בונקערס". פאַר מיר אַליין איז דאָס נישט געווען וויכטיק. איך האָב מיר נישט צוגעגרייט קיין בונקער, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין צוטרוי צו דער פוילישער און אוקראַאינישער באַפעלקערונג. מיין צוטרוי איז אויך נישט גרעסער געוואָרן נאָכדעם ווי דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַאינער פּאָליציי איז געקומען צו מיר קיין שיפּאָוועצע און האָט מיר דערציילט די מעשה, וועלכע איך האָב שוין געהערט פון יוסף פּראַדעס. ער האָט מיר נאָכאַמאָל פאַרזיכערט, אַז מצד דער אוקראַאינישער פּאָליציי וועט איצט די יידן גאָר קיין שלעכטס נישט געשען. ער האָט מיר בלויז אָנגעזאָגט, מיר זאָלן זיך גוט היטן פאַר די פאַרמאַציעס פון די ס.ס.־לייט פאַר זייער ריקצוג, ווייל דאָס קומען פון דער רויטער אַרמיי איז אַ פראַגע פון טעג, אָדער העכסטנס פון עטלעכע חדשים.

איך האָב דאַן איבערגעגעבן קעניגסבערגן די ווערטער פון פּאַטי, אַז אַלע יידן זאָלן ווידער אָנהויבן צו אַרבעטן, און מיר זענען זיך צעגאַנגען אין אַ פריינדלעכער שטימונג.

פון טלוסטע בין איך געפאָרן אין די אַרומיקע לאַגערן און האָב דאָרט איבערגעגעבן וועגן מיין געשפּרעך מיטן אָבערלייטער און וועגן זיין צוזאָג, אַז מיר קענען נאָך רואיק אַרבעטן אין די לאַגערן דריי און אַפילו פיר מאָנאַטן. דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1943. אַז זיין צוזאָג האָט זיך באַשטעטיקט קען מען זען דערפון, וואָס מיר זענען שוין דעם 23־טן מערץ באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי, אַזוי אַז פון זיין צוזאָג ביז צו דער באַפרייאונג זענען פאַר־גאַנגען גענוי פיר חדשים.

אליהו אלבין / פאַרשידענע זכרונות

דער יודענראַט האָט אַלעמאָל געוואוסט פאַראויס, ווען עס וועט פאַרקומען אַן „אַקציע" אָדער מען וועט כאַפּן יידן צו דער אַרבעט אין לאַגער; נישט געווען דעם טאָג ווען דאָס וועט פאַרקומען, אָבער בערך ווען דאָס וועט זיי האָבן געוואוסט. האָבן זיי טאַקע אַלעמאָל צו וויסן געגעבן זייערע פריינט און באַקאַנטע, אָדער יענע מענטשן ביי וועלכע זיי האָבן געקענט נעמען געלט פאַר זייערע ידיעות. בעת די ס.ס. לייט זענען אַרומגעגאַנגען כאַפּן יידן אין לאַגער אַריין, אָדער בעת דער „אַקציע", זענען די מיטגלידער פון יודענראַט און פון דעם „אָרדנונגס־דינסט" (די יידישע פּאָליציי) מיט זיי מיטגעגאַנגען. צום אויסקויפן זיך פון אַרבעטס־לאַגער האָט מען געמוזט האָבן אַ סך געלט, אָדער אַ גרויסע פּראָטעקציע.

מיך אַליין האָט מיין עלטערער ברודער אויסגעקויפט ביים אָבערפירער פון לאַגער אין קאַמיאָנקאַ, דורך דער פאַרמיטלונג פון יודענראַט אין פּאָדוואָלאָטשיסקאַ. דער יודענראַט אין טלוסטע האָט פאַרלאַנגט ביי מיין ברודער זייער פיל געלט. האָט זיך מיין ברודער שעפטיל ע"ה איינגעשטעלט דאָס לעבן, אַראָפּגענומען דעם ווייס־בלויען צייכן און איז געפאָרן קיין קאַמיאָנקאַ ווי אַן „אַריער". ער האָט געפונען אַ פאַר־בינדונג צום אָנפירער פונעם לאַגער, פּאָול טאָמאַנעק, און האָט זיך מיט אים באַדונגען ער זאָל מיך באַפרייען פאַר 5,000 זלאָטעס. אָבער דעם טלוסטער יודענראַט האָט דאָס נישט געשמעקט, איז דער ראש פון יודענראַט געפאָרן צו טאָמאַנעק אין לאַגער און האָט אים דערציילט, אַז פאַר מיר קען מען נעמען דריימאָל אַזויפיל, דאָס הייסט 15,000 זלאָטעס, און אויב נישט זאָל איך בלייבן אין לאַגער... באין ברירה האָט מען געמוזט שאַפן דאָס געלט אין משך פון אַכט טעג און מען האָט עס איבערגעשיקט דורכן יודענראַט פון פּאָדוואָלאָטשיסק.

איינמאָל איז געווען אַ געלעגנהייט אין דער צייט פון ווייַנאַכטן, ווען די הויכע אָפיצירן פון ס.ס. זענען אַוועקגעפאָרן קיין דייטשלאַנד און אין לאַגער זענען געבליבן פּשוטע ס.ס. לייט. זיי האָבן געוואָלט מאַכן אַביסל געלט, האָט דער יודענ־ראַט אָפּגעמאַכט מיט זיי צו באַפרייען אַביסל יידן פון לאַגער פאַר אַן אָפּצאָל פון 500 זלאָטעס פאַר יעדן ייד. יעדע משפּחה וואָס האָט געהאַט עמיצן אין לאַגער, אַ פאָטער אָדער אַ זון, האָט פאַרקויפט דאָס לעצטע כדי צו באַצאָלן די 500 זלאָטעס און אויסקויפן זיי. דעמאָלט זענען געווען בערך 140 יידן פון טלוסטע אין אַרבעטס־לאַגער. דער יודענראַט האָט ביי אַלע משפּחות צונויפגענומען דאָס געלט, אָבער באַפרייט האָבן זיי קיינעם נישט; דאָס געלט האָבן זיי צווישן זיך צעטיילט. דער תירוץ איז געווען: סיי־ווי וועלן אַלע אומקומען — האָט דאָך קיין צוועק צו ברענגען זיי קיין טלוסטע... דער יודענראַט האָט זיך פאַר דעם געלט געשאַפן אַ מעגלעכקייט זיך אויס־צובאַהאַלטן.

די דערציילונג וועגן באַהאַלטן זיך פון יודענראַט איז אַן אמתע מעשה. איינמאָל איז אַ טלוסטער ייד, בערל האָלענ־בערג, געגאַנגען זוכן פאַר זיך אַ באַהעלטעניש און ער איז פאַרגאַנגען צו דעם באַרג וואו דער יודענראַט איז געווען באַהאַלטן. האָלענבערג האָט געשטאַמט פון יענער געגענט און איז דאָרט געווען גוט באַקאַנט. ער איז אַנטלאָפן פון לאַגער בשעת דאָרט איז געווען אַן „אַקציע" און האָט געוואָלט זיך באַהאַלטן אין באַרג. אין באַרג האָט זיך געצויגן אַ גרוב (אַ מין טונעל) מער ווי אַ קילאָמעטער לאַנג, איז האָלענבערג געזעסן דאָרט אין דער פינצטערניש. דער פויער וואָס פלעגט ברענגען עסן פאַר די מיטגלידער פון דעם יודענראַט איינמאָל אין וואָך (אין דער נאַכט פון שבת אויף זונטיק, צוויי אַזייגער ביינאַכט) האָט געטראָפן האָלענבערגן זיצן איינער אַליין. ער האָט פאָרגעלייגט דעם יודענראַט זיי זאָלן אים אַריינגעמען צו זיך, וועט ער ברענגען עסן אויך פאַר אים. אָבער דער יודענראַט האָט בשום אופן נישט געוואָלט מסכים זיין אים אַריינצונעמען. זיי האָבן געזאָגט: ניין, מיר דאַרפן נישט קיין עדות אויף שפּעטער. זיי האָבן געראָטן דעם פויער, ער זאָל

פאַר אים אויסגראָבן אַ גרוב ערגעץ־וואו אין באַרג, ווייט פון זיי, און אים אַהין ברענגען עסן. באַין ברירה האָט דער פויער אַזוי געטון. ער האָט פאַר אים אויסגעגראָבן אַ גרוב וואו ער האָט געקענט בלויז זיצן די גאַנצע צייט, און דאָרט איז האַלענבערג געזעסן גאַנצע אַכט מאָנאַטן. אין די קאַלטע ווינטער־טעג זענען אים די פיס אָפּגעפרוירן געוואָרן. די מיטגלידער פון דעם יודענראַט זענען געווען זיכער, אַז האַלענבערג וועט אין אַזעלכע שווערע באַדינגונגען נישט קענען דורכהאַלטן און וועט נישט בלייבן לעבן.

איך ווייס דאָס פון זייערע מעשים קעגן מיר און מיין ברודער. מיר זענען געווען באַהאַלטן ביים שוואָגער פון דעם גוי וואָס האָט זיי באַהלטן און האָט זיי געבראַכט עסן. אַז זיי האָבן זיך דערפון דערוואוסט, האָבן זיי פאַרבעטן אונדזער גוי צו זיך, זיי ווילן מיט אים עפּעס וויכטיקעס איבעררעדן. דער גוי איז געגאַנגען צו זיי צוזאַמען מיט זיין שוואָגער שבת־צו־נאַכט. זיי האָבן אים פיין אויפגענומען, געטרונקען מיט אים „לחיים", און דער פויער האָט זיי דערציילט, אַז ער האָט אויך באַהאַלטן צוויי „זשידקעס". בקיצור, זיי האָבן אים געגעבן 500 דאָלאַר, ער זאָל אונדז אַרויסטרייבן פון זיין הויז. דינסטיק איז אונדזער בעל־הבית אַהיימגעקומען אַן אויפגערעגטער צו זיין מוטער און האָט איר געזאָגט, אַז ער האָט שוין גענונג געלט און ער ברויכט נישט מער די צוויי ברידער. זיין אַלטע מוטער האָט זיך אויף אים גוט אויסגעשריגן און האָט אים געזאָגט, אַז זי וועט דאָס בשום אופן נישט טון. זי האַלט שוין די צוויי יידן צען מאָנאַטן — וועט זי זיי האַלטן נאָך אַביסל און וועט זיי אַפּראַטעווען. דאָס האָט אונדז דערציילט די מוטער פון אונדזער בעל־הבית. ער אַליין האָט ווייטער מיט אונדז געפירט אַ ברוגז, און עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז מיר האָבן אים געדראָט, אַז אויב ער וועט אונדז אויסגעבן, וועלן מיר אויסגעבן דעם יודענראַט, וואָס זיין שוועסטער און שוואָגער האָבן באַהאַלטן. פון דעמאָלט אָן זענען מיר מיט אים געווען זייער פאָרזיכטיק. מיר האָבן געהאַט צוויי רעוואָלווערן, האָבן מיר זיי תמיד געהאַלטן אָנגעלאָדן, און דעם פויער האָבן מיר נישט געלאָזט צוקומען נאָענט צו זיך, נאָר גערעדט מיט אים פון ווייטן.

דאָס האָט אַזוי געדויערט זעקס וואָכן, ביז די רוסען זענען אַריינגעקומען. נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך געטראָפן מיט בערל האַלענבערג. ער האָט מיר דערציילט זיינע פּאַסירונגען, און איך האָב אים דערציילט פון מיינע איבערלעבענישן. איך האָב אים אויך דערציילט, אַז איך האָב וועגן אים געוואוסט, אָבער איך האָב אים נישט געקענט העלפן.

ישעיה רוזן

דער טראַגישער סוף פון די יידן פון צאַפּאָוויץ

באַלד ווי ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, איז געוואָרן אַ שמחה ביי די אוקראַאינער, און זיי האָבן גאַנץ אָפן געזאָגט, אַז איצט וועלן זיי קענען זיך נוקם זיין אָן די יידן. און זיי האָבן טאַקע באַלד, נישט וואַרטנדיק אויף די דייטשן, אָנגעהויבן צו מאַכן פּאָגראָמען אויף יידן, צו רויבן און מאָרדן. דערוויל איז אונדזער געגנט באַזעצט געוואָרן פון דעם אונגאַרישן מיליטער, וועלכעס האָט זיך נישט שלעכט באַצויגן צו די יידן און האָט אויך אָפּגעהאַלטן די אוקראַאינישע פּאָגראָמען. דאָס האָט זייער נישט געשמעקט די אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטן; האָבן זיי אַרויסגעלאָזט אַ קלאַנג, אַז די יידן האָבן זיך פאַראייניקט מיט די איבערגעבליבענע קאָמוניסטן און זיי פאַלן אָן אויף אוקראַאינישע דערפער. דערמיט האָבן זיי אויפגעהעצט די גויים, זיי זאָלן וואָס גיכער מאַכן אַ סוף מיט די יידן.

בשעת די ידיעה איז אָנגעקומען צו אונדז אין דאָרף, בין איך געווען ביי ישראל לאַנדמאַן ע"ה. גראָד איז דאָרט געווען אַן אונגאַרישער אָפיציר וואָס האָט גערעדט דייטש; ער האָט אונדז באַרואיקט און האָט געזאָגט: „האָט נישט קיין מורא פאַר זיי. מיר זענען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אָרדנונג, און מיר וועלן אייך באַשיצן". איך האָב מיך געלאָזט אַהיימגיין, דערציילן וואָס איך האָב געהערט פונעם אָפיציר. אָבער די גאַסן זענען שוין געווען פול מיט אויפגעהעצטע גויים, באַוואָפנט מיט העק און מיט גראַבליעס. איך בין אַ דערשראָקענער אַריין צו לייבוש לאַנגהאַלץ און האָב מיך ביי אים באַהאַלטן.

איך בין געלעגן באַהאַלטן די גאַנצע נאַכט; ערשט אינדערפרי האָב איך מיך דערוואוסט, אַז אַ דאַנק דער אינטערווענציע פונעם גלח און דער שטרענגער האַלטונג פונעם אונגאַרישן מיליטער איז ביי אונדז אין דאָרף גאָרנישט געשען. אין קאָשיליוויץ זענען אין יענער נאַכט אומגעקומען צוויי משפחות, מעצגער און שוואַרץ. זיי האָבן זיך באַהאַלטן אין מעצגערס מיל, אָבער די גויים האָבן אויפגעבראָכן די טיר און האָבן אַלע אומגעבראַכט אויף אַ ברוטאַלן אופן. געראַטעוועט האָט זיך בלויז בונע העלדה, לייבוש מעצגערס כלה. זי איז דערנאָך אומגעקומען ביי דער גרויסער „אַקציע" אין טלוסטע.

מיר זענען נאָך פאַרבליבן אין דאָרף אַ דריי אָדער פיר חדשים, דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל, אַלע יידן פון די דערפער זאָלן איבערלאָזן זייער פאַרמעגן און אַריבערגיין קיין טלוסטע. מיר זענען געקומען אין שטאָט אַריין מיט ליידיקע הענט, אָבער מען האָט געהאָפט, אַז די דייטשן וועלן אינגיכן האָבן די מפּלה און מיר וועלן געהאָלפן ווערן. אָבער די האָפנונג איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן שוואַכער. אין טלוסטע איז געווען אַ גרויס ענגשאַפט, מיט די פויערים

האָט מען נישט געטאָרט האַנדלען און ביי זיי עפּעס קויפן, און אַזוי זענען אַ סך יידן געשטאָרבן פאַר הונגער און פון פאַרשידענע קראַנקהייטן.

אַ קורצע צייט שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן שלעפּן יידן צו צוואַנגסאַרבעט אין די אַרבעט־לאַגערן. מיך האָט מען אויך געכאַפּט און געוואָלט מיך אַוועקשיקן קיין קאַמיאַנקאַ, אָבער איך האָב מיך מיט ניסים אַרויסגעדרייט. איך בין אַוועק פון שטאָט און האָב מיט שווערער מי באַקומען אַרבעט אין אַ פאָלוואַרק.

אין יאָר 1943 האָבן זיך אָנגעהויבן די אַקציעס אין טלוסטע, און אין משך פון אַ קורצער צייט האָט מען זי געמאַכט „יודענריין". מיין אַרבעטגעבער האָט מורא געהאַט מיך צו האַלטן און האָט מיך אַוועקגעשיקט. צוזאַמען מיט מיין ברודער שמואל האָב איך מיך איינגעאָרדנט אין אַרבעט־לאַגער רוזשאַנאָווקאַ. אַז מען האָט אָנגעהויבן צו „ליקווי־דירן" די אַרבעט־לאַגערן, האָבן מיר זיך אויסגעגראָבן אַ גרוב און האָבן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן גאַנצע ניין מאָנאַטן. ביז די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די גאַנצע געגנט.

שרה קימעלמאַן / יידן אין הינקעוויץ

אין דאָרף הינקעוויץ, אַ זיבן קילאָמעטער פון טלוסטע, האָבן געוואוינט קעגן פופצן יידישע משפחות, וועלכע האָבן געצויגן זייער פרנסה פון קליינהאַנדל און לאַנדווירטשאַפט. זיי זענען געווען פשוטע, ערלעכע יידן, און זענען געווען זייער צוגעבונדן צום דאָרף; מיט זייערע אוקראַאינישע און פּוילישע שכנים האָבן זיי גוט געלעבט, און די גוטע באַ־ציאונגען האָבן אָנגעהאַלטן אַפילו אין דער ערשטער צייט פון דער דייטשער אינוואַזיע.

גלייכצייטיג האָבן זיי געהאַט שטאַרקע פאַרבינדונגען מ׳יט די טלוסטער יידן. צום טלוסטער רב איז מען געפאָרן פרעגן אַ „שאלה", און דאָרט האָט מען געצאָלט „מעות חיטין" יעדעס יאָר פאַר פסח. אין יאָר 1941, ווען מען האָט געטריבן די אונגאַרישע יידן קיין אוקראַאינע, זענען עטלעכע משפחות פאַרבליבן אין הינקעוויץ. די הינקעוויצער יידן האָבן זיי אַריינגענומען צו זיך און האָבן זיי אָפּטמאָל געמוזט „אויס־קויפן" און באַשיצן פאַר רדיפות, ביז מען האָט אַלע יידן, פרעמדע און היימישע, פאַרטריבן אין טלוסטער געטאָ, אין מערץ 1942.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די טייערע יידישע פרו׳י פונעם דאָרף טלוסט, וואָס האָט אונדזער משפחה אַריינ־גענומען צו זיך, אונדז אָפּגעגעבן אַ צימער און זיך מיט אונדז פאַרנומען. איר הויז איז געשטאַנען ביים אַריינפאָר קיין טלוסט, און אַ סך אַנטלאָפענע יידן, פון האָראָדענקע און פון אַנדערע אַרומיקע שטעט, האָבן באַקומען ביי איר אַ וואַרעם מאָלצייט און אַ גוט וואָרט. אין טלוסטע זענען די צוגעקומענע יידן געווען די ערשטע קרבנות פון הונגער און פון די רדיפות. זיי האָט מען די ערשטע געשיקט אין די אַרבעט־לאַגערן קיין קאַמיאַנקאַ און באָרקי, פון וועלכע ס׳איז זעלטן ווער צוריקגעקומען אַ לעבעדיקער. אַ טייל זענען אויסגעשטאָרבן פון הונגער און פון טיפוס, און דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען אין די פאַרשידענע „אַקציעס" אין טלוסטע און אין אַרבעט־לאַגער האָלאָוטשינצע.

זאָלן מיינע פאַר ווערטער זיין ווי אַ מצבה פאַר די הינקעוויצער קדושים, וואָס זייערע ביינער זענען צעזייט און צעשפּרייט אין די מאַסנגריבער אין טלוסטע און אין די אַרומיקע לאַגערן.

רחל רובינשטיין־טענענבוים

דער אומקום פון די סווידאָווער יידן

אין סווידאָוואַ, אַ דאָרף נעבן טלוסטע, האָבן די היימישע פּויערים אַרויסגעגעבן און אויסגעפירט די גרויזאַמע גזירה קעגן די עטלעכע יידישע משפחות אין דאָרף, באַלד אין דער ערשטער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע. אין אַ דאָנער־שטיק ביינאַכט האָבן די אוקראַאינישע באַנדעס באַפאַלן די יידן, וואָס האָבן זיך אויף גאָרנישט געריכט און האָבן זיך רואיק געלייגט שלאָפן. די באַנדיטן האָבן זיך באַנוצט מיט זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע כלים, מיט קאָסעס, גראַבליעס און לאָפּאַטעס, און האָבן אויף אַ גרויזאַמען אופן אויסגעהרגעט אַלע יידן אין דאָרף.

די קדושים זענען באַגראָבן געוואָרן אויסער דעם דאָרף. די ידיעה וועגן דעם פּאָגראָם אין סווידאָוואַ האָט געמאַכט אין טלוסטע אַ שרעקלעכן איינדרוק. אין סווידאָוואַ האָט געוואוינט מיינער אַ פעטער, פישל רובינשטיין, מיט זיינע צוויי טעכטער, צוויי איידעמס און אַן איינקיל, און זיי זענען אַלע אין יענער נאַכט טראַגיש אומגעקומען. אין דאָרף האָט אויך געלעבט זייער אַ פרומער ייד, ממש אַ צדיק, לייזער וואַלצער. מען האָט דערנאָך דערציילט, אַז בשעת מען איז אים באַפאַלן האָט ער בלויז געזאָגט: „אַלעס איז פון גאָט", און אַזוי האָט ער זיך אונטערגעוואָרפן זיין טראַגישן גורל.

חיים פידערער / מ א מ ע

אין אָנדענק פון מיין אומגעבראַכטער מוטער **ראַצע פידערער־מאַרגוליעס ע״ה**; געווען אין ווין, פון דאַרט דעם 27־טן אויגוסט 1942 דעפּאָרטירט קיין טערעזיענשטאַט, און פון דאַרט מסתם ווי אַלע קיין אוישוויץ...

איך ווייס נישט דעם טאָג ווען דו ביסט געבוירן,
איך ווייס נישט דעם טאָג ווען דו ביסט געשטאָרבן;
איך ווייס נאָר, אַז כ׳האָב דיך אויף אייביק פאַרלוירן.
איך ווייס, ביסט געווען ביי די דייטשן אַ קרבן.

כאָטש האָסט ניש פאַרפעלט קיין תענית צו פאַסטן,
און תמיד געגלויבט אין דעם הייליקן בורא,
אַז ע ר וועט דיך שיצן פון צרות, פון לאַסטן,
דאָס האָסטו געטיילט פון מיליאָנען דעם גורל...

איך ווייס, מען האָט פונדערהיים דיך געטריבן,
געמאַטערט, געפּייניקט אין נאַצישן גיהנום;
אַ זקנה פון אַכציק, ד י ך אויסגעקליבן —
אינאיינעם מיט אַנדערע אין גאַז־אויוון ברענען...

איך זאָג נאָך דיר קדיש יאָר נאָך יאָר,
דו לעבסט אין מיין דמיון, ווי כ׳וואָלט איצט דיך געזען;
דיין מ אַ מ ע ש ע ליבע — ווי אַ נביאישע וואָר,
וואָס האָט געהייסן מיר לויפן פון חיהשע ציין...

בין איך געלאָפן אין וואָגל און וואַנדער,
איבער לענדער און ימען ביז געפונען כ׳האָב רו,
און דו? — ביסט געבליבן ביי רוצחישע באַנדעס — — —
איך ווייטיק אין צער יעדן טאָג, יעדע שעה.

לזכר עולם
לקדושי קהילת טלוסטה
שהושמדו על ידי הנאצים
והאוקראינים בשנים תש״ב תש״ג
בגיטו ובמחנות עבודה
שבסביבה
ארגון יוצאי טלוסטה והסביבה בישראל

לוח־הזכרון לקדושי טלוסטה ב,,מרתף־השואה" בירושלים.
דער טאָוול צום אָנדענק פון די טלוסטער קדושים אין ,,מרתף־השואה" אין ירושלים.

אישים ודמויות

רבנים

זכתה העיר טלוסטה, וכמעט בכל תקופת קיומה ישבו בה על כסא הרבנות רבנים חשובים, גדולים בתורה וביראה, שהיו גם בניהם וניניהם של גדולים וקדושים.

קהילת טלוסטה היתה מן הצעירות שבקהילות גליציה המזרחית, וניתן לשער שהתקיימה רק כשלוש מאות שנה (ת״ק לפ״ק הוא כנראה התאריך החקוק על מצבת שרה אמו של הבעש״ט זצ״ל). נראה הדבר, כי במשך כמה דורות לא היה לקהילה הקטנה רב ואב״ד (אב־בית־דין) משלה, והיתה כפופה לאב־בית־הדין המחוזי שבטשורטקוב. ויש סיפור חסידי שבהיות הבעש״ט עוד „ריש דוכנא" (עוזר למלמד) בטלוסטה העז לפסוק הלכה בעניין אשה עגונה, וכשנודע על כך לר׳ הירשלה, הרב המחוזי בטשורטקוב, נזדעזע ומיהר לטלוסטה להוכיח את הבעש״ט על מעשהו זה.

הראשון מבין רבני טלוסטה שידועים לנו עליהם פרטים כלשהם היה ר׳ דב־ברצי שפירא, בנו של הר׳ מאיר משיפי־טובקה זצ״ל ונכדו של ר׳ פינחס מקוריץ. הוא היה גיסו של האדמו״ר ר׳ חיים מקוסוב, ובהשפעתו נבחר להיות רב בטלוסטה. בבית־הקברות בטלוסטה נמצא ה„אוהל" (שטיבל), שבו נטמנו הרב ר׳ ברצי ובנו ר׳ שמעון. ר׳ אלתר שפירא, בנו של ר׳ שמעון, היה אב־בית־דין של ק״ק ויקנה וכתב ספר־היוחסין של משפחתו. אחרי פטירתו של ר׳ ברצי ישב על כסא הרבנות הרב ר׳ יהושע־השיל, נכדו של הרב מנעסכיז זצ״ל ונכדו של האדמו״ר ר׳ חיים מקוסוב מצד אשתו הרבנית.

אחרי פטירת ר׳ יהושע־השיל בשנת ה׳ תרנ״ד (1894) נתמנה ר׳ פינחס חודורוב לרב בעירנו. הוא היה בנו של הרב ר׳ דויד מרוס־באנילא, נכדם של האדמו״רים ר׳ פינחס מקוריץ ור׳ חיים מקוסוב וחתנו של הרב קצנלבויגן. ר׳ פינחס חודורוב היה אחד הרבנים הגדולים בדורו. הוא נספה במגיפת החולירע בימי מלחמת־העולם הראשונה בשנת תרע״ה (1915).

רבה האחרון של טלוסטה היה ר׳ שמואל־אבא חודורוב הי״ד, בנו של ר׳ פינחס. הוא נספה יחד עם משפחתו בימי השואה. באקציה שהתקיימה באסרו־חג של סוכות תש״ב נשלחו כולם למחנה־ההשמדה בלזץ. הרבנית מרת שיינדל חודורוב, אלמנת ר׳ פינחס, סירבה ללכת למקום הריכוז, ונורתה על סף ביתה.

פרנסים וראשי הקהל

כנהוג ברוב קהילות ישראל, היתה נטושה גם בטלוסטה מלחמה עזה בין החסידים לפלגותיהם על השלטון בוועד הקהילה. בתחילת המאה הזאת היה השלטון בידי חסידי ויזשניץ, ובראש הקהילה עמד ר׳ חיים נאגלר. לאחר זה, בבחירות שהתקיימו סמוך למלחמת־העולם הראשונה, ניצחו חסידי טשורטקוב, ואז נתמנה לראש־הקהל ר׳ ברוך־איציק ויטאשקא, ואחרי מלחמת־העולם הראשונה הועמד בראש הקהילה גיסו ר׳ מאיר קליינר, בן ר׳ שמשון קליין. חברי מועצת הקהילה (קולטוס־ראט) היו: עקיבא לאנגהולץ, שמעיה אפשטיין, שמואל מלצר, יעקב פעל, ברל גליק ואחרים.

ר׳ ברוך־איציק ויטאשקא בא לטלוסטה כחתנו של הגביר, בעל־האחוזות, ר׳ שמשון קליין. הוא היה ממשפחה מכובדת, והיה יהודי בן־תורה ועם זה גם „משכיל" בהסתר. לימים זנח את ה„השכלה" בשל מעשה שהיה (שעה שאשתו היתה מקשה ללדת). הוא נמנה על אנשי „אגודת ישראל", וכן גם גיסו ושותפו מאיר קליינר.

עקיבא לאנגהולץ היה בנו של ר׳ חיים לאנגהולץ, מעשירי העיר ונכבדיה. ר חיים נמנה על חסידי הרבי מוויזשניץ, היה מתנהג בחסידות והיה ידיד נאמן לרבנים ר׳ יהושע־השיל ור׳ פינחס חודורוב. עם זה היה יהודי משכיל, שידע לדבר גרמנית ופולנית עם ה„פריצים", שבא עמהם בקשרי מסחר. בנו עקיבא לאנגהולץ נחשב מתבולל למחצה. בביתו שלטה השפה הפולנית, וארבעת בניו לא ידעו כמעט לדבר יידיש. בנו הבכור, ד״ר ליאון לאנגהולץ, היה מלומד וחוקר הלשון הפולנית. בנו השני, איזיו, נאם לפני מותו נאום־תוכחה באוזני הגרמנים, ומת על קידוש־השם.

ר׳ שמעיה אפשטיין היה הגבאי בקלויז של ויזשניץ. אביו, ר׳ יוסי אפשטיין, היה מחשובי חסידי ויזשניץ בטלוסט ויירא־שמים גדול. היה מתפלל בהתלהבות עצומה, ובעיקר היה מתלהב באמירת שירת־הים „אז־ישיר".

חזנים ובעלי־תפילה

במשך תקופה ארוכה היו בעירנו חזנים מיוחדים שמלאכתם בכך. בימים־נוראים היו עוברים לפני התיבה הרב דמתא ויהודים יראי־שמים ויודעי נגן. רק בתקופה האחרונה השתקעו בעיר חזנים מקצועיים, ואלה נזקקו כמובן לפרנסה נוספת על משלח־ידם העיקרי — החזנות.

החזן הראשון בעיר היה ר׳ אלתר ואסר. אביו ר׳ יהושע ואסר היה חזן בחצר האדמו״ר ר׳ דוד־משה בטשורטקוב. מחוץ לחזנות היה עוסק בציור שימושי, והיה מצייר מזרחאות, דוגמאות לרקמה וכדומה. לאחר שעזב את טלוסטה, השתקע בעיר החזן ר׳ יצחק וולפסברג, שהיה גם סופר סת״ם. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נתקבל כחזן־העיר ר׳ אנטשל קרעמער.

מן הראוי להזכיר כאן את בעלי־התפילה הרבים שבעיר ולקרוא בשמם של הבולטים מביניהם, שהיו עוברים לפני התיבה בשבתות ומועדים ובימים־נוראים, ורכשו להם קהל־מעריצים בתפילתם הערבה. והרינו להזכירם בזה לפי בתי־הכנסת שבהם התפללו:

בבית־המדרש — ר׳ יעקב שור, השוחט ר׳ פייבוש זומר ור׳ עובדיה פענסטער.

ב„קלויז" של חסידי טשורטקוב — ר׳ הירש־קופל רוזנ־קראנץ, ר׳ מאטיע שפיצער ואחריו בנו ר׳ יעקב שפיצער, ור׳ משה כץ.

ב„קלייזל" של חסידי ויזשניץ — ר' חיים נאגלר, ר' שלמה שו"ב (שכטר), ר' אליעזר ואלצער ור' יוסף שילדער — השוחט האחרון בעיר, שנספה בימי השואה.

ב„קלויז של חסידי קופיטשינץ — ר' פייביש הולנבערג.

שוחטים

כמו בכל עיר ועיירה, הצטיינו השוחטים בכך שהיו יהודים יודעי־תורה ויראי־שמים והיו מקובלים על הציבור. בדרך כלל היו בעיר שני שוחטים, והואיל ומשרה זו היתה נמסרת על־פי־רוב לפי „חזקה", מאב לבן או מחותן לחתנו, נוצרו במרוצת הימים מעין שתי „שושלות" של שוחטים.

מזקני השוחטים בטלוסטה היה ר' אליעזר ליבער, שנקרא בפי כול „ליבער־שוחט". מוצאו היה מסקאלה, ממשפחת שטוק. לעת זקנתו עלה לארץ ישראל והשתקע בצפת, והשאיר במקומו את חתנו ר' מנדיל שוחט, שהיה תלמיד־חכם גדול (שמו נזכר בספר שו"ת של הרב שבאַדרון מבערזשאן). אחרי פטירתו של ר' מנדיל שוחט נתקבל במקומו ר' שלמה שוחט (ר' שלמה שכטר). כל השוחטים האלה היו חסידי ויזשניץ ונציגי ה„כולל" של ויזשניץ בעיר. אחרי פטירתו של ר' שלמה נתמנה לשוחט חתנו ר' יצחק גלאנצר, מתלמידי הרה"ג מטשעביניה, שהיה מחסידי הרבי מטשורטקוב. הוא היה צעיר לימים ואדם־המעלה, וצר היה לו המקום בטלוסטה הקטנה. רק כשנה ישב בעירנו, ואחר־כך נתקבל כשוחט בפּודגוּזשה הסמוכה לקראקוב.

יחד עם אליעזר ליבער שימש בקודש כשו"ב (שוחט ובודק) ר' נטע שוחט, שהיה למדן ו„מקובל". אחריו ירש את מקומו בנו ר' פייביש (אשתו היתה ממשפחת נאגלר הידועה בטלוסטה). אחריהם שימש שוחט חתנו של ר' פייביש, ר' ישראל שניצער, שמסר גם הוא את ה„חזקה" לחתנו. השוחטים האחרונים בעיר היו ר' יוסף שילדער הי"ד ור' שלום לאם הי"ד, שניספו שניהם בשואה.

מלמדים ומורים

שני מלמדי־דרדקי היו בעיר בראשית המאה הזאת: מאָטיע גערטנער (מאָטיע קאַטש) ואבא מלמד. מלמדים אחרים לימדו חומש עם רש"י עד לימודי הגמרא: קהת־מלמד, נפתלי־מלמד, בירך־מלמד ומרדכי־מלמד. מלמדי גמרא היו ר' וועלוול־מלמד ור' שמואל נאמן. מלמד מסוג מיוחד היה ר' שניאור רוזנבוים, שהיה „משכיל" וציוני. בתו מרים היתה הגננת בגן־הילדים העברי לפני מלחמת־העולם הראשונה.

חסידים אנשי־מעשה שבעיר לא הסתפקו במלמדים המקו־מיים והיו מביאים מן החוץ מלמדים גדולים בתורה וביראה כמלמדים לבניהם. כאלה היו ר' זלמן־מלמד (קעלמאַן) ר' מענדיע (מנדיל) מלמד מבודזאַנוב, ר' בנימין מאוזיראַן ור' יצחק'ל מיאגולניצה.

מורה למעטים היה הדרשן ר' פינחס לאפינר, שלא מבני עירנו, שנקרא סתם „דער בעל־דרש'ער", על שום שהיה דורש פעמיים־שלוש בשנה. פרנסתו היתה תמיד דחוקה. נוהג היה לדלג על המשא־ומתן שבגמרא ולעבור מאגדה לאגדה, לשמ־חתם של תלמידיו.

בימי מלחמת־העולם הראשונה, בערך בשנת 1916, הת־יישב בעיר ר' אהרן גולדהאבר, ששימש מלמד מסוג מעולה והתקרב לטיפוס של מורה. הוא היה חתנו של ר' יידל־שוחט מהורודנקה. רוב בני עירנו הנמצאים בארץ ויודעים עברית — מתלמידיו הם:

לימוד השפה העברית התבסס בעיר עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. המורה הראשון היה מר טאשליצקי ואחריו מר זילברהאבר. אחרי מלחמת־העולם הראשונה השתקע בעיר המורה מר מרדכי ספקטור. הוא ורעייתו קלארה (נונציע) ניצלו מציפורני המרצחים ועלו לארץ אחרי השואה, אולם מרדכי ספקטור לא זכה להשתרש בארץ ומת זמן מועט לאחר עלייתו. והיה בעיר עוד מורה לעברית, מר יוסף לעכטער, בעלה של רחל צוויבל. משך זמן קצר שימש מורה לעברית אחד מפליטי רוסיה בשם מיידמן (כעת בארץ), ולפניו מורה בשם פיגור, אף הוא מפליטי רוסיה, שלימד בעיקר את בני־הנוער המתבגרים.

עד מלחמת־העולם הראשונה התקיים בעיר בית־ספר כל־לי מיוחד לילדי ישראל מיסודו של הבארון הירש. מנהלו של בית־הספר היה יעקב פעל, והוא גם ניהל את קופת־ההלוואות שליד בית־הספר. אחרי המלחמה נסגר בית־הספר, אולם קופת־ההלוואות המשיכה בפעולותיה בעזרת ה„ג'וינט", ויעקב פעל הוסיף להיות מנהלה של הקופה, וכן היה מנהל ה„מטריקה", היינו, רשימות הנולדים ורשימות הנפטרים.

למדנים

היו בעיר כמה למדנים בעלי שיעור־קומה, מהם שידעו לפסוק הלכה שעה שהרב נעדר מן העיר: ר' זלמן קעלמאַן, שעסק במלמדות, ר' יענקל שור, שנקרא „יענקל דעם בלע־כערס" ור' הרשל מייאר. עליהם יש להוסיף את ר' ישראל גליק, אביו של דב־ברצי גליק, שנתיישב בטלוסטה בשנים האחרו־נות שלפני מלחמת־העולם השנייה וניהל את שיעורי הדף היומי. הוא היה מזיגה נאה של תלמיד־חכם מובהק, ירא־שמים, ומשכיל בעל דעות מתקדמות וסובלניות. האיש שהנהיג את שיעורי הדף היומי בעירנו היה ר' אפרים בלעכער, חתנו של ר' שמעיה אפשטיין. הוא היה גם המארגן של „אגודת ישראל" בעירנו.

עסקנים ציוניים

ראשוני הציונים בעירנו היו בן־ציון ליבמן, אבא גוטסמן, ישראל שכנר, מרדכי מוזר, מגר. לודוויג שטקל ויעקב שרל. אבא גוטסמן היה יהודי בעל הדרת־פנים, שזקן־הרצל עיטר את פניו; הוא עלה לארץ־ישראל וחי ונפטר בחיפה.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה נכנסו לפעולה צעירי הציונים: אברהם סטופ, משה פפר, איזידור הרמן, מנדל שכטר ויהושע שטרנליב. ד"ר אברהם סטופ נעשה במרוצת השנים עסקן ציוני ידוע.

בשנים שבין שתי המלחמות נוסדו בעיר סניפים לכל המפלגות הציוניות ותנועות־הנוער הציוניות שהיו קיימות בגולה: השומר, התאחדות, גורדוניה, הסת' נוער ציוני כללי, אחווה, ציונים רביזיוניסטים, בית"ר, החלוץ, החלוץ הצעיר

והמזרחי. חברי האגודות האלה היו פעילים גם בגיוס כספים לקרנות הלאומיות (קרן קיימת לישראל וקרן היסוד), לקרן העזרה לחלוצים „עזרה" ולקרן תל־חי. הפעילים בכל האגודות הללו היו (לפי סדר א"ב): מוטי איידלסברג, משולם איגר, ליאון בראנדס, ברל הרנס, יוסף לכטר, שמואל פידרר, ברנרד פפר, בנו פפר, שמואל פרימוס, זכריה קרייזלר, ברוך קריצר, אליעזר קרמר, ישעיהו רוזנטל, מגר. קארל רוט, הרמן שטייניג, מאיר שטרנליב, דודל שכנר. ר' אהרן גולדהאבר היה עסקן „המזרחי" בעיר.

אחד העסקנים הצעירים, שעסקנותו נתגלתה בעיקר בישראל, היה יוסף בן יצחק שכנר ז"ל. הוא עלה לארץ בשנים הראשונות אחרי החלטת סאן־רמו, יחד עם אשתו הצעירה, והיה העולה ראשון מעירנו אחרי מלחמת־העולם הראשונה. היה מראשוני החלוצים שעסקו בכיבוש העבודה ובסלילת כבישים, והיה אחד היהודים הראשונים שחדרו לעבודה ברכבת, כנהג־קטר בקו חיפה—צמח. לאחר מכן התיישב בתל־אביב והיה מעובדי „סולל־בונה". עם הקמת האירגון של יוצאי טלוסטה בשנת 1952 נבחר ליושב־ראש ועד־האירגון, ושימש בתפקיד זה עד שנת 1962, שבה מת באופן פתאומי, והוא רק כבן 65 שנה.

אנשי־עט ומדע

בדור האחרון הוציאה טלוסטה מתוכה חוקר אחד, משורר אחד ומנהיג ציוני, שלושתם ידועי־שם ושלושתם נתפרסמו לאחר שעזבו את עיר מולדתם. לא כאן המקום להעריך את פעולתם המדעית, הספרותית והציבורית, ונסתפק בציון כמה פרטים אישיים, הקובעים את זיקתם לקהילת טלוסטה.

ד"ר דב־בר (ברנארד) ואכשטיין נולד בטלוסטה בשנת 1868 להוריו משה ושרה ואכשטיין. בנערותו היה מחובשי בית־המדרש וראה בכך את כל עולמו. גיסתו מלכה ואכשטיין, אשת ר' שמואל ואכשטיין, התנדבה ללמדו קרוא וכתוב בשפת אשכנז. בעיר ראדוביץ שבבוקובינה גמר את הגימנסיה; אחר־כך עבר לווינא, ובעזרת הרב גידעמאן, רבה של קהילת וינא, נתקבל לאוניברסיטה. הרב גידעמאן גם המליץ עליו בפני עשירי העיר, לקבלו כמורה לבניהם. בהיותו מורה בביתו של וייס, מעשירי קהילת וינא ונכבדיה, התאהבה בתו של וייס בצעיר בן־העיירה, וסופם שבאו בברית־הנישואין. ד"ר ברנארד ואכשטיין נתפרסם אחר־כך כחוקר חשוב של תולדות ישראל במערב אירופה.

לפי בקשתו של אירגון יוצאי טלוסטה והסביבה שלחו לנו מן הקהילה היהודית בווינא את דברי ההערכה האלה על ד"ר ב. ואכשטיין (חתומים בידי ו. קרעל וד"ר ע. פעלדסבערג):

וינא, 21 ביולי 1965

בתשובה למכתבכם מיום 23 ביוני 1965 בעניין מסירת הפרטים הידועים לנו על אישיותו של ספרן הקהילה לשעבר, ד"ר ברנהארד ואכשטיין, אנו מתכבדים להודיעכם:

ד"ר ברנהארד ואכשטיין נולד בטלוסטה בשנת 1868. לאחר סיום לימודיו בתלמוד, בפילוסופיה, בהיסטוריה ובביבליור־גרפיה, התיישב בווינא, ובתור ספרן בספרייה היהודית הנודעת של קהילת וינא הגיע לעמדה חשובה בעולם המדע. חקירותיו התייחסו בעיקר לתולדות יהדות אוסטריה, ובמיוחד לפיענוח הכתובות על־גבי מצבות בבתי־קברות עתיקים. הכתובות הללו שימשו גם יסוד לחקירותיו. לפי הוראות הוועדה ההיסטורית של הקהילה, שהוקמה לשם חקירת תולדותיה של יהדות וינא, כתב ד"ר ואכשטיין את חיבורו „כתובות בית־

הקברות הישן בווינא" (בית־הקברות היהודי הישן נמצא במחוז התשיעי ברח' ראסאו, סמוך לבניין בית־החולים היהודי הראשון בווינא, שבמקומו נבנה לאחר מכן בית־זקנים רב־קומות). חיבור זה יצא לאור בשני כרכים והופיע בשנת 1917. חיבור נוסף משלו הוא „וויענער העברעאישע עפיטאַפיען" (כתובות־מצבה עבריות בווינא), שהופיע בשנת 1907. כן פירסם אוסף „מכתבים פרטיים יהודיים משנת 1619". בשנת 1916 כתב ספר: „מצבות עבריות מן המאה השלוש־עשרה והחמש־עשרה בווינא". נוסף לכך הוציא לאור אוסף תעודות של הקהילה היהודית העתיקה באייזנשטאַדט בשם „תעודות ומסמכים לתולדות היהודים באייזנשטאַדט", ולבסוף אסף גם בספר, שנכתב בשנת 1922, את כתובות המצבות שבבית־העלמין היהודי הישן באייזנשטאַדט. בשנת 1929 תרם הרבה מפרי עטו לחיבור „תולדות היהודים במוראביה".

את חיבורו הגדול ביותר כתב בשלושה כרכים בתקופת השנים 1922—1930. שם החיבור: „לביבליוגרפיה של נאומי־אזכרה ונאומי־אבל בספרות העברית".

ד"ר ברנהארד ואכשטיין היה עניו מאין כמוהו. הוא העדיף לעמוד בצל, אולם חיבוריו, ובעיקר ידיעותיו העצומות, הזהירו ככוכבים בשמי התקופה הקלאסית של הקהילה היהודית בווינא.

ד"ר ברנהארד ואכשטיין, שהיה בעל תואר „יועץ ה־ממשלה" (רעגירונגס־ראַט), הרצה תכופות במכון התיאולוגי היהודי ובסמינריונים שלו, וכן באירועים תרבותיים שונים מטעם קהילת וינא. הודות לידיעותיו המעמיקות השכיל תמיד לרתק את שומעיו, הואיל ובכל עת ידע לספר על מאורעות בלתי־ידועים מתולדות יהודי וינא.

ד"ר ברנהארד ואכשטיין נפטר ביום 15 בינואר 1935 ונטמן בקבר־כבוד של הקהילה בבית־הקברות המרכזי, כניסה 4, גוש 3, שורה 4, מס' 9. האימרה „זכר צדיק לברכה", הנשמעת לעיתים קרובות באזכרות, הוגשמה על־ידי ד"ר ברנהארד ואכשטיין הודות לפעולותיו בשירות הקהילה היהו־דית בווינא.

לכבוד ייחשב לנו הדבר, לתרום את חלקנו לספר־הזכרון, שבו יועלה גם זכרו של ד"ר ברנהארד ואכשטיין.

*

שמשון מלצר נולד בטלוסטה בשנת 1909 להוריו שמואל ושרה מלצר. בנעורתו קיבל חינוך עברי מסורתי. בן שש־עשרה עבר ללבוב ולמד בסמינר למורים, שעל חבר מוריו נמנו גם בני־עירו ד"ר אברהם סטופ וד"ר ליאון לאנגהולץ. בסוף שנת 1933 עלה לארץ עם אשתו. משנת 1936 היה חבר מערכת „דבר", היה עורך „דבר לילדים" ואחר־כך עורך „עתידות". נתפרסם בעיקר כמשורר בזכות שיריו הנלבבים והמתנגנים, שהופיעו בכמה מהדורות. חלק משיריו מוקדש לתיאור טלוסטה עירו ואורח חייה, וראוי הוא לכינוי־החיבה „משוררה של טלוסטה". כמה מן השירים האלה מובאים בספר־הזכרון שלפנינו.

*

ד"ר אברהם סטופ נולד בטלוסטה בשנת 1897. אביו, ר' משה סטופ, היה מחשובי חסידי טשורטקוב בעיר, למדן וירא־שמים. בנעורתו קיבל הבן חינוך מסורתי ותורני. את הגימנסיה גמר בלבוב, ושם גם למד היסטוריה באוניברסיטה של לבוב וקיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה. לאחר מכן שימש מורה להיסטוריה בסמינר העברי־הפולני למורים בלבוב.

בלבוב חלה גם ראשית פעילותו בתנועה הציונית כמזכיר מרכז ההסתדרות הציונית בגליציה. בשנת 1924 יסד את הסתדרות הנוער הציוני „אחווה", והיה יושב־ראש הסתדרות „החלוץ" הציונית־הכללית בפולין. שימש ציר לעשרה מן הקונגרסים הציוניים האחרונים וחבר הנהלת הברית העולמית של הציונים הכללים. זה עשרות בשנים, מאז 1935, הוא חבר הוועד־הפועל הציוני, ושנים אחדות היה גם חבר הנשיאות של הוועד־הפועל הציוני.

בשנת 1939 עלה לארץ והתיישב בתל־אביב. בארץ היה מנהל כללי של „המפדה האזרחי" ו„השיכון האזרחי", והמשיך פעילותו הציונית כחבר מרכז הציונים הכלליים בישראל. בשנים 1951—1955 היה חבר הכנסת השנייה מטעם הציונים הכלליים.

רופאים־ועורכי־דין

בדורות האחרונים נתברכה טלוסטה ברופאים טובים ומסורים, שהיו רובם יהודים טובים וציונים מסורים.

ראשון בשורה זו הוא ד"ר יעגער. לימים עזב את טלוס־טה ועבר ללבוב, כדי להמשיך שם בעבודתו הרפואית. בנו, המהנדס משה צייד (מארצל יעגער), נמצא בארץ ועובד בעיריית חיפה.

אחרי מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1922, התיישב בטלוסטה ד"ר גרשון קאנאפאס, יליד הורודנקה. הצטיין בפעולתו הציונית ובמסירותו הרבה לבני העיר, שנתגלתה בכל עוזה בימי מגיפת טיפוס־הבהרות, שפקדה את טלוסטה בשנת 1925. ד"ר קאנאפאס עשה לילות כימים במאמציו להצלת נפגעי המגיפה, עד שנפל גם הוא למשכב, ולדאבונם הרב של בני העיר לא הועילו מאמצי הרופאים להצילו ממוות.

גיסו של ד"ר קאנאפאס ע"ה, ד"ר יהודה אנוש, החי בקבוצת־שילר, מספר:

ד"ר גוסטאב (גרשון בן יהושע) קאנאפאס נולד בהורו־דנקה והיה בנם של הרופא ד"ר אוסקאר קאנאפאס ורעיתו סאַלומעא מבית שלייכר־קורצר, בתו של הרופא ד"ר גוסטאב קורצר, שהיה גם הוא תושב הורודנקה בשנותיו האחרונות. גוסטאב למד בגימנסיה בלבוב ונמנה על התלמידים המצטיינים ביות־. אף־על־פי כן נשקפה לו סכנת גירוש מבית־הספר, שעה שנודע על השתייכותו לאגודה ציונית חשאית בשם „כוח". את לימודיו האוניברסיטאיים סיים בפאקולטה לרפואה של המכללה בווינה, שבה למדה גם אחותו הבכירה יולה. אחרי מלחמת־העולם הראשונה, שבה שירת בצבא האוסטרי כקצין רפואי בדרגת לייטנאנט (סגן), נשא לאשה את חברתו משנות לימודיו בווינה שושנה שפיצבארט מטשורטקוב, שהחליפה בינתיים את לימודי הרפואה באקריירה מוסיקלית (כפסנתרנית). בשנת 1922 התיישב הזוג בטלוסטה, ותוך זמן קצר רכש לו הרופא גוסטאב קאנאפאס יחס של חיבה והוקרה מצד כל תושבי העיר.

בחורף של שנת 1925 פרצה בגליציה המזרחית מגיפת טיפוס־הבהרות, שהפילה חללים רבים. ד״ר קאנאפאס השקיע בעבודתו הרפואית מאמצים כבירים, שעלו בהרבה על יכולתו וכוחותיו הגופניים (בשעת המלחמה לקה במחלת־לב, עקב צעידה ממושכת ומייגעת). הוא לא הסתפק בעזרה רפואית בלבד, אלא הושיט גם עזרה חומרית לחוליו העניים. נוסף לעזרה הרפואית שניתנה להם חינם, היה משלם גם את מחיר התרופות בבית־המרקחת (וכשנשאר חוב לבית־המרקחת אחרי מותו — שילם אביו את החוב).

המאבק להכרעת המגיפה התנקם ברופא הצעיר. הוא נדבק מאחד החולים הכפריים במחלת הטיפוס, והמחלה הכריעתו, על אף מאמצי הרופאים שלא מבני המקום (כגון ד״ר מאנובארדה מזאלשטשיקי) ועל אף מאמצים על־אנושיים מצד אביו ואמו ומצד ידידיו וחבריו הציונים מבני־העיר. כמחצית השעה לפני מותו נמסר לו מברק ובו הודעה שאשתו ילדה בן. הוא הספיק רק ללחוש: „אין לי כוח לשמוח"...

יש לציין מתוך הערכה, כי אחדים מתושבי העיר זנחו בימים ההם את משפחותיהם והקדישו את כל זמנם להושטת עזרה לרופא הנערץ. מותו של הרופא והידיד היקר השרה אבל כבד בעיר. „מאז מותו של הרב, ר' פינחס חודורוב, לא היתה בעיר לוויה גדולה כל־כך", אמרו הבריות.

טקס הכנסת הילד בבריתו של אברהם אבינו התקיים בטשורטקוב בנוכחות אחותו של הנפטר ובעלה ובנוכחות כמה רופאים. הילד נקרא בשם גרשון (גוסטאב), על שם אביו המת. כעבור זמן קצר הועבר הילד להורודנקה אל בית סבו וסבתו, והם טיפלו בו וגידלוהו בכל שנות ילדותו. האלמנה הוסיפה להשתלם במוסיקה, ולבסוף היתה למנהלת בית־הספר לנגינה בטרמבובלה. כשפרצה מלחמת־העולם השנייה, הוגלה הילד יחד עם סבתו לרוסיה. בגיל חמש־עשרה בערך חזר מרוסיה לגליציה המזרחית, כדי למצוא את אמו. ואמנם מצא אותה בטרמבובלה והצטרף אליה, ושם ניספו שניהם בידי קלגסי היטלר. סבתו של הילד, מרת סלומאה קורצר, נשארה בחיים ברוסיה, ובתום המלחמה באה לישראל אל בתה וחתנה.

✶

בשנים שקדמו לתקופת השואה היו בעיר כמה רופאים יהודים. ד״ר שמואל אלביו, חתנו של יעקב שטעקל, ישב בעיר עד שנות השלושים. ד״ר אלבין היה מן הרופאים הראשונים בעיר והיה גם ציוני פעיל. בתקופת השואה היו בעיר ד״ר מאנסברג (התגורר בטלוסטה משנת 1922), ד״ר גרינברג, ד״ר ברוך מילך (מפודהייצה) וד״ר ברנארד מלצר. ד״ר מלצר היה יליד טלוסטה, בנם של דויד ברוינשטיין וצביה מבית מלצר. אשתו היתה רבקה, בתו של ר' ברל קוטנר. הם ושתי בנותיהם נרצחו ביער סמוך לטשורטקוב, לפי „השתדלותו" של הרופא האוקראיני סמצישין.

גם הרופאים הווטרינארים היו יהודים: ד״ר שפריצר לפני מלחמת־העולם הראשונה, ובתקופה האחרונה ד״ר שפיגלגלאס, שנרצח יחד עם בני משפחתו ב„פעולה מיוחדת" של הגסטאפו. בית־המרקחת היה גם הוא בידי יהודי בשם אמיל טיטינגר. בתקופת הכיבוש הרוסי והגרמני היה בעיר עוד רוקח יהודי, דאָלעק פאלבר, חתנו של יעקב פעל.

✶

עורכי־הדין שבעיר היו גם הם כולם מבני ישראל. לפני המלחמה הראשונה ידוע היה בעיר כעורך־דין ד״ר אמיל בלייכר, שמשרדו היה בביתו של ר' נתן היקאנד, ור' נתן היה גם הפקיד המסייע עמו. על עורכי־הדין הראשונים בעיר נמנה גם ד״ר קאצנר, שהיה בתקופה מסוימת יו״ר הוועד של הציונים הכלליים. והיו עוד כמה עורכי־דין בתקופות שונות: ד״ר ספיר, ד״ר זיידן, מגר. קארל רוט (יו״ר הציונים הרביזיוניסטים), ד״ר שמוץ, ובמשך זמן קצר — עורך־דין מונדשיין. בבית־המשפט היה שופט יהודי בשם פרסלר (אשתו ניצלה ברוסיה ועלתה לארץ בשנת 1965).

בנקאים ובעלי אחוזות

כמה מיהודי העיר עסקו במתן הלוואות ברבית, אולם למדרגה של „בנקאי" הגיע רק אחד מהם, ברל קוטנר.

רב יותר היה מספר היהודים שהיו בעלי אחוזות או חוכרי אחוזות. הבולטים ביניהם היו ר' מאיר קליינר ור' ברוך־איציק ויטאשקא, בעלי האחוזות ליסובצה וטעקלובקה; ר' דויד מרדינגר, בעל האחוזה וורווליניצה; זיגמונד וייסגלס, בעל האחוזה שרשניובצה; ר' אברהם פוהורילס, בעל האחוזה בהינקובצה.

אחדות מן האחוזות בסביבות טלוסטה היו נחלת משפחת בובר מלבוב, אביו של פרופ' מרדכי־מארטין בובר, והוחכרו לחוכרים יהודים: האחוזות רוזשאנובקה והולובטשינצה הוחכרו ליעקב שטעקל וקהת קניגסברג, ואילו האחוזה פודסניאטינקה הוחכרה לאוזיאס (יהושע) שטעקל. בצעירותו היה מרטין בובר בא לפעמים לבלות את חופשתו באחת האחוזות האלה.

סוחרים ובעלי־מלאכה

מרבית בני העיר עסקו כרגיל במסחר. רובם היו חנוונים זעירים או סוחרים בינוניים, ורק אחדים מהם נתעלו למדרגת סוחרים גדולים והגיעו לאמידות או גם לעשירות. רבים מהם היו יודעי תורה ומתנהגים בחסידות, ובזמן האחרון נתרבו ביניהם הנוטים לציונות. בניהם ובני בניהם היו פעילים במפלגות הציוניות־סוציאליסטיות בתנועות הנוער ובתנועת החלוץ.

חלק מסוים מבני העיר עסקו במלאכות שונות והיו משמשים לא רק את האוכלוסיה היהודית אלא גם את האוכלוסיה הנוצרית, שמעטים היו ביניהם בעלי המקצועות. כמו בכל ערי גליציה התקיימה גם בעירנו אגודה של בעלי־מלאכה בשם „יד חרוצים", שעסקה במתן עזרה בצורות שונות לחברים נזקקים.

✶

ניסינו בזה לתאר ולהזכיר כמה מן הדמויות הבולטות בעירנו ולהשלים בזאת את התיאורים שבספר. אין כמובן ביכולתנו להעלות את כל מסכת החיים שנמחו מעל פני האדמה באכזריות שאין לה אח ודוגמה בהיסטוריה האנושית. תיאורים אלה ישמשו רק, כמו הספר כולו, ציון לעיר ולאנשיה, שזכרם יקר כל כך לכל אחד מאתנו.

דב סדן

מרחוק תראה את טלוסטה

א.

כל־אימת שנזכרת לי מולדתי בגולה, עולים לפני מסעי וטלטולי בעיירות־גליציה, והריני כרואה דמות דיוקנה של קהילה וקהילה, כדרך שנצטיירה לי בימי־שהייתי בה, ואני מיצר על כל קהילה וקהילה שפסחתי עליה, לרוב לכרחי, וביותר אם היתה קרובה, באמצע דרכי ממש. עם הקהילות האלה נמנית קהילה, שנתאוויתי ביותר להיות בה ולא הייתי בה — הלא היא העיירה הקרויה בלשון היהודים ט א ו ס ט או ט ל י ס ט ובפי הגויים, אם רותינים הם — ט ו ל ס ט ואם פולנים הם — ט ל ו ס ט ה, ועניינו של השם כנראה לשון ש מ ן, בין מיוחס לשומן־אדמתה בין מיוחס לשומן־בעליה. על הפלג־השמות בפי הגויים כבר העמידנו בעיר מולדתי, בכיתה הראשונה של הגימנסיה, מורנו לגיאוגרפיה מר קוס־טינוביץ׳, מוסקאַלופיל אדוק, שהיה שקוד ביחוד להאיר את עינינו בתורתה של מפת מזרחה של גליציה, והיה מעוררנו וחוזר ומעוררנו על השמות, מתוך הנחה שהיתה לו כמושכל ראשון, כי השגורים בפי הרותינים הם עיקר, ואילו השגורים בפי הפולנים טפלים לו. אם זכרוני לא יטעני, הרי שיעורו הוא שגילה לי ראשונה את עצם מציאותה של העיירה ההיא, שלא נזדמן לי לשמוע קודם עליה, אף ששמעתי על עיירות קרובות ואף רחוקות ממנה. יתירה מזו, אם כי הייתי למוד מימי־ילדותי ממש, כי הרבה משמות המשפחות בעירנו גזורים על־פי שמות ערים ועיירות, והתחכמתי לנחשם מאחורי מיני שינויים וחיפויים, לא עלתה על דעתי, כי גם משפחת ט א ו ס ט ר, שנמצאה בעירנו, דינה כך. אבל לא יצאה אלא כשנה לאחר שיעורו של המורה, והנה ניתן לי לשמוע הרבה על העיירה ההיא מפי בחור, נחמן שמו, שנתגלגל הוא וכל בני קהילתו, קהילת דז׳ווינאַץ׳ גורני, לעירנו. וכבר סיפרתי מעשה הבחור ההוא בארוכה בספרי „ממעגל הנעורים״, ועתה אביאו בצמצום: העיירה ההיא נכבשה בידי גייסות הרוסים וגזרו עליה גלות, ומקום גלותם סיביר, אולם כשעבר דרך עירנו נתעוררו בני עירנו לפדותם מידי שוביהם, ומשפדום שיכנום בבית־מדרשם של המתנגדים על שמו של ר׳ זליג ב״ר בצלאל, ואנו, נערי העיר, היינו שם אורחי־קבע, וראינו כי כל בני העיירה ההיא עצבים והוא, נחמן, שמח; ומה ראה לשמוח, שנדר נדר להיות בכל מקום שהיה בו הבעש״ט, וכבר היה בכמה וכמה מקומות ועתה זכה להיות גם בברוד, וטרח לראות את כל הפינות, שלפי מסורתם של בני עירנו היה הבעש״ט פונה בהן, והייתי לו בזה לעיניים. והנה בטיולינו המרובים, שכבר סיפרתי עניינם בספרי ההוא, שמעתי מפיו על טלוסט ועל קוסוב ועל קיטיב, וצייר לפני את העיירות והייתי כרואה את פרקי חייו של הבעש״ט מרוקמים בהם, ולימים, כשקראתי סיפורים על הבעש״ט, וביותר מפי שהיו מעורים בסביבה ההיא ונשמו חלל־אווירה ממש, החל בבובר, ראובן פאהן וש״י עגנון, דרך בר הורוויץ ומיכאל בראוור עד סטאניסלב וינצנץ וישעיה טיגר ואחרים, עמדה לפני הסביבה ההיא, ישוב ישוב על נופו, כדרך שציירם לפני הבחור ההוא שיצא בעקבי מרן, ולא ידעתי אם זכה להשלים את אשר החל, לאמור, אם עלתה בידו, לאחר שנעלם מעירנו, לעלות בקו־הנדודים למן אוסטרהא עד סלוצק. וכמקץ שנתיים לזימוני עם הבחור ההוא, שוב עלה לפני צרור העיירות האלו, ועיירת טלוסט בכללו ואף בראשו, וגם עתה מפי מורה, הוא חוקר קורות ישראל בפולין, ר׳ מאיר בלבן — הוא שהיה מורה־דת בגימנסיה שלמדתי בה בלבוב, שימש בכהונה של רב בצבא־אוסטריה וישב בפולין הכבושה, אבל בימי חופשתו היה בא לבקרנו ומכבדנו בדבריו, ובכללם היו גם דברים על החסידות ומחוללה, ואף על כפר־מולדתו אוקופ ועיירת גידולו הסמוכה לו, טלוסט, ייחד את דברו, שבו אף שיעשענו בפירושו של השם א ו ק ו פ, שיש הדורשים אותו מלשון שילום, פדיון, כביכול היתה תחנה לפדיון שבויים, שנפלו בידי טאַטאַרים או קוזאַקים, ויש הדורשים אותו מלשון אוקופי, שעניינו סוללות, כביכול היו שם סוללות השלישיה הקדושה, שמשורר הפולנים קראַשינסקי מעמידם, בחזיונו „קומדיה לא־אלוהית״, כתחנת התגוננותה האחרונה של הנצרות, ולאחר שהראנו דרושו של השם פתוח לשני פתחים, חייך ואמר: והצד השווה שכאן וכאן אין לפנינו אלא אתימולוגיה עממית; וסיים: שמעתם, ילדים, עממית.

לכאורה היו שלושת הזימונים עשויים לימים, כשיצאתי לנוד על־פני עיירות גליציה, להביאני לטלוסט; ואמנם, כמה פעמים אמרתי לדרוש חפצי הלכה למעשה, והנה הייתי במיקולינצה והייתי בסטרוסוב והייתי בטרמבובלה והייתי בכורוסטקוב והייתי בקופיצ׳יניץ ואין צריך לומר שהייתי בטשורטקוב ובבוטשאַטש, ואפילו כמה פעמים, ואמרתי והוספתי ואמרתי בלבי: עתה, עתה אני סר גם לטלוסטה, ולא סרתי. ובאמת היתה לי תוספת טעם לסור אליה — אף אני יצאתי בעקבי גדול, והוא בן־עירי ר׳ נחמן קרוכמל, שאמרתי לצוד שיירי־שמועה עליו והתחקיתי עליו בעירי, שהניח אותה צעיר לימים, ומשהו מזה הביאו יוסף קלוזנר ושמעון רבידוביץ בספריהם, והייתי בז׳ולקיב ועליתי על גבעת ההאַראַי, שאותו הוגה היה מטייל בו, והייתי בטרנופול, שבה מנוחתו כבוד, ואף דיברתי בלבוב עם נכדו, בן בתו, מרת רייזה המכונה רוזליה, הוא הנריק ביגלאייזן, גדול בידיעת ספרי פולין ומחקרם וקטן במחקר כתבי סבו וידיעתם, שכל עצמה היתה, כדבריו, קריאת הדיסרטאַציה של יהודה לייב לנדא על רנ״ק בתורת הגלייני ומאמריהם של מאיר (מכס) וייסברג וירמיה פרנקל, ולפי שראיתי דברים תמוהים, שנת־פרסמו משמו של אותו ישיש, אעיר כי בין השיחים שאלני, מי ישווה לו לסבו מבין הוגי הפולנים, והשיבותיו: צ׳שקובסקי; והשיבותיו כן, משום ששניהם טרחו, האחד בסיגולה של טריאַדה והאחר בסיגולה של קאַטריאַדה, איש איש לתולדות

עמו; העמיד אותו נכד פנים של תמימות, ואמר: ואני הייתי צנוע יותר, וחשבתי, ככל המופלג, על טראַנטוֹבסקי. רצה לומר, כי אני, הצעיר, ראיתי סבו מנורה; והוא, נכדו הזקן, רואה אותו פמוט. והנה אמרתי בלבי, שמא נתקיימו בה בטלוסט מסורות על חתנו של רנ״ק, הוא וילהלם ביגלאייזן, אביו של חוקר הספרות, שהיה בה רופא־העיר, הנקרא פיזיקוס, והיה חברו של היינריך פראנצוז, שהיה רופא המחוז, הנקרא קרייז־פיזיקוס, בטשורטקוב הסמוכה, ובנו היה הסופר הנודע קאַרל אמיל פראַנצוז, המתאר בסיפוריו את עיר־גידולו (היא מכונה לו באַרנוב) ואף את יישובי סביבתה, ועיר טלוסט בכלל.

ודאי ניתן להרהר בגורלם של שני בני רופאי הסביבה ההיא, שהאחד, בנו של הרופא פראַנצוז בטשורטקוב, נמשך לתרבותם של הגרמנים, ספרותם ולשונם, ומשנתמחה בפילו־לוגיה קלאסית ביקש קאריירה בה, והיתה נפתחת לפניו, אילו צירף לו לחיבורו (תרגום שקול של האֶקלוֹגוֹת לוורגיליוס לשונו של תיאוקריטוס, כלומר בדיאַלקט דורי) גם תעוּדת־שמד. אבל הוא, ששיעור ידיעתו בתורת עמו וספרותו כגרגיר של שומשום, ראה עצמו כל ימיו מחויב בדברי אביו, שאמר לו: נולדת יהודי ואתה חייב לעמוד ביהדותך על שום שכך, כנראה, רצונו של השם, ועל שום שאחיך בני אמונתך, הנראים עדיין, כדין או שלא כדין, בעין רעה, צריכים אנשים טובים ומשכילים שיזכּכום ויגוננום. וכן הלך ולמד לכורחו תורת־משפטים, וסופו סופר, וראשית כתיבתו, לאחר שהנערה הנוצרית שאהבה ונשבעו זה לזה בסתר, מתוך החלטה כי היא תעמוד באמונתה והוא יעמוד באמונתו, לא עמדה בשבועתה, ועניין ראשית כתיבתו כרוב המשכה — תיאורים של חיי הגיטו, שהערכתם שנויה במחלוקת הפוסקים, וקרוב אצלי הפסוק, שפסק עליהם מנהיגם של ציוני גליציה, א. שטאַנד, בדברו על האָכספורט הגרוע של מציירי דיוקננו בספרות אירופה, שדרך ציורם נזקו מרובה מתועלתו, משום שסמיותם מרובה מפקחוּנם. ואילו האחר, בן הרופא בטלוסט, נמשך לתרבותם של הפולנים, ספרותם ולשונם, ומשנתמחה בה, נעשה מחשובי חוקריה, וודאי היו מושיבים אותו על קתידרה גבוהה, אילו צירף לחיבוריו תעודת־שמד, והוא לא צירפה, אף שידיעתו בתורת ישראל וספרותו היתה פחותה מגרגיר של שומשום; ולכורחו אחז אומנות של מורה לספרות פולנית בגימנסיה, והיא הגימנסיה האוקראינית בלבוב, והיה אהוב על תלמידיו ואוהבם, והיה גם ידיד ורע לאיבן פראַנקו, גדול הסופרים האוקראינים שבדור, ונשמר לנו זכר פגישתם האחרונה, כשביגלאייזן בא לראות את ידידו המת ומצאו במיטתו מכוסה סדין ישן וקרוע, ומבעד חורו נשקף בשרו הערום וכחול־הכתמים, ופניו כשעווה; הלך הידיד לכיתה של תלמידיו ואמר להם על משוררם: עני כמו כל עמכם; לכו, לכו, למען תזכרו עד אחרית ימיכם את פני האדם הגדול הזה. השאלה, אם חש סביבו את רחשו של עם עני ואביון, עם אבותיו, שאלה היא, וקצה־תשובה לה חבוי במה שהלך, לעת זקנה, להיות מורה בגימנסיה היהודית שבעיר, שנוסדה לאחר הפרעות ביהודיה. אמרנו: קצה־תשובה, כי יותר על מה שהעידותי מעידים אחרים שכתבו על זימונים עמו בלשוננו (ישראל וויינלז, שלמה לאנדקוטש־רכב), כי הישיש, אפילו רצה, שוב לא יכול היה להדביק את שאיחר. והרי בניו כבר היו מומרים, ולא ביגלאייזן שמם אלא ז׳לז׳ינסקי או בדומה שמם, ולפי השמועה נתגלגל מי מהם או מבניהם עם פליטי הפולנים לתל־אביב והיה בה אפילו מורה בגימנסיה שלהם. שמועה היא ושמעתיה מפי יצחק למדן ולא רציתי באמיתה, שדי במחשבה קשה: נינו של רנ״ק מומר בלבוב, ועל מה להחמיר במחשבה קשה ממנה: נינו של רנ״ק מומר בתל־אביב. בין כך ובין כך כדבר המשורר הוא: גם זה מוסר אלוהים ותוכחה רבה.

ב.

הלכך נרחיק עצמנו מן הצללים, צלליו של דור־תהפוכות, ונראה באורות, אורותיו של דור־מישרים. אמרתי: דור־מישרים, אף שדור־נפתולים גם הוא. שכן כמותו כקודמיו, רואים עצמם חייבים בפריצת גדר שגדרו אבותיהם במשטר־חיים ומנהגותיו והם יוצאים מעיירתם, מניחים את בית־המדרש, הולכים לכרכים, לאוניברסיטאות, אבל גם עתה תלמודם בידם ורוח־תלמודם, המדבקם לעמם, בלבם. בנותן־טיפוס זה בטלוסט הוא ברל המכונה ברנהארד וואכשטיין, שכל המבקש לדעת כלל דרכו ופרטיה יילך אצל המונוגרפיה המקיפה של מאיר בלבן, שנדפסה בראש ספר־וואכשטיין שיצא מטעם ייוו״א בווילנא (1938), שהוא היה בחברי־הכבוד שלו, וכבר דיברתי בה, במלאת שבעים שנה להולדתו של וואכשטיין, מעל עמודי „דבר״ ואחזור עתה על כך בתוספת נופך. וקודם כל אחזור ואורה היתר לעצמי להורות הלכה בפני מורי ורבי בעל המונוגרפיה: הוא מקדים לה להערכתו זכר שלשלת הלוחמים והמורדים על סביבתם שקדמו לו לאותו חכם, ומעמיד בראשה את שמעון ברנפלד. אבל מה נעשה ואפילו היא דמות בולטת אינה טיפוסית ביותר, שהרי ידענו מפי האַבטוביוגרפיות שלו, רבות העניינים והעניין, החל במה שפירסם בספר־הזכרון של בית „האסיף״ וכלה במה שפירסם ב„רשומות״, כי במלחמת ההשכלה שלו חסר יסוד מלחמת אב ובנו, שכן עוד אביו, ר׳ משה, בחוגי המשכילים וההשכלה היה, ואקווה לפרסם שתיים תעודות שלו, שנשתמרו בידי — קונטרס־יומנו בלבוב וכן דבריו בחוג דוברי עברית בסטאניסלב. וקל וחומר שהוא הדין בשילובו של הנריק ביגלאייזן באותה שלשלת — הרי ראינו, כי לא בא מישיבה ולא מבית־מדרש, ולא זו בלבד שלא טעם טעמם, אלא ככל הנכון לא הגיע למעלה מקריאת תפילה בסידור, ואיך נכלילו בפורצי גדר, ואביו כבר מצאה פרוצה, שחותנו הגדול פתחה לרווחה לפני ההשכלה. ולעניין האחרים המנויים כבני־השלשלת — אף בהם יש שלא מן הדין הוא לנהוג בהם כדיבורו של בעל המונוגרפיה, הוא דיבור על קפיצה. אמת, דיבור כזה יפה לו לווילהלם פלדמן, שתחילתו חאלאט (או כדבריו: יהודון) והמשכו ראש־מדברים בספרות הפולנים וסופו, סמוך לגסיסתו, שמד; וכן דיבור כזה יפה למי שנשארו בתוך השיטה כשמואל וולף גוטמן, בן המזוג בפרברה של לבוב, שסופו רב נאורים בה, ואף יהושע טהון, שסופו רב נאורים בקראקא וקברניטם של ציוני גליציה

ופולין; אבל אף מרדכי אהרנפרייז ואפילו צבי פרץ חיות אין להטריח עליהם הגדרה של פורצי גדר, שכן הראשון אביו המו״ל ומוכר הספרים והאחרון אביו הלמדן המופלג כבר ניצבו, יציבה שונה, על גשר־החיבור של מסורת והשכלה, והמעבר ממנו לגשר החיבור של מסורת ומודרנה אינו רחוק ביותר. מה שאין כן דב־בר וואכשטיין, שהגדרה של פריצה וקפיצה הולמתו, אם כי היא קפיצה שונה ופריצה שונה מכפי שידעה דור משכילים — פריצה מתוך הוויה יהודית מסורה, כדרך שנתגבשה בעיירת חסידים מובהקת, וקפיצה לתוך הוויה יהודית מודרנית, כשתודעתה ההיסטורית של הרציפות היהודית הקיבוצית וידיעתה היא כיסוד גדול המלכד את ההוויה הישנה וההוויה החדשה כחטיבה אחת. והיא הנותנת, שיותר משאנו צריכים לראות את וואכשטיין כאח צעיר להיסטוריוני ישראל לפניו, עלינו לראותו כאח גדול להיס־טוריוני ישראל שבימיו ושלאחריו, וביחוד ההיסטוריונים שהעמידה מולדתו ושיצאו מן התנועה היהודית המודרנית והלכו אליה, והכוונה, כמובן, למאיר בלבן, משה שור, יצחק שיפר, מרדכי וישניצר, עמנואל רינגלבלום, פיליפ פרידמן עליהם השלום, ואברהם יעקב בראוור, נתן מיכאל גלבר ורפאל מאהלר שיאריכו ימים.

חבל, כי המונוגרפיה הנזכרת על וואכשטיין נהגה צמצום בנקודת החיים, ולא נהגה בה הרחבה כדרך שנהגה בנקודת המפעל. מתוך הפרטים המעטים נשמע, כי וואכשטיין בא, והוא כבר אברך לא־צעיר וצרור צרות מאחוריו ומלפניו, לגימנסיה בראָדוביץ שבבוקובינה (אליה נמשכו תלמידים מגליציה על שום גרמניותה וקרבתה — כן, למשל, למד בה לימים גם יליד קוטי ברל לוקר, או על שום גרמניותה וריחוקה — כן, למשל למד בה לימים גם יליד זלוטשוב אברהם שבדרון הוא שרון), ואחר כך הלך לווינא, שלמד בה באוניברסיטה ובבית־המדרש לרבנים. עיקר התעניינותו בפי־לוסופיה אֶכסאַקטית ואף בהיסטוריה. אפשר חלם על קתידרה לפילוסופיה, אולם עודו על פרשת דרכים, נפלו שני מאורעות והכריעו — המאורע האחד היא הכהונה שניתנה לו בבית־הספרים של הקהילה בווינא; המאורע האחר הם נישואיו עם תלמידתו מריה וייס, שאביה עשיר היה, בעל בית־מיבשל־שיכר. פטור מדאגות פרנסה, ישב מעתה בחדר־עבודתו הנאה בווילה שלו בהוקינג וכולו שקידה, שלא פסקה עד אחרית ימיו. כהונתו כדרך עלייה מתמדת — תחילה היה כפקיד קטן, אחר־כך סגן מנהל, באחרונה מנהל. עבודתו היא שאי־ששה את המוסד, הרחיבתו, העמידתו על סידורו המשובח. פעולתו כחוקר, אלה ראשי סעיפיה: ביבליוגרפיה; אֶפיגרפיקה (ביחוד נוסחות מצבות); שלשלת יוחסין; ההדרת טכסטים של איגרות, פנקסי־קהילות וכדומה; ביוגרפיות של גדולי תורה; אזכרות וכיוצא בהן. הקאטאלוג של בית־הספרים הזה, ביחוד כרך „מנחת שלמה״ (מתנת הנדיב סאַלי כהן) על חמשת האינדכסים שלו, הוא כאוצר בלום. והוא הדין במפתח ההספדים שלו, וביחוד הספר החשוב שהוציא, בשיתופם של ישראל טאגליכט ואלכסנדר קריסטיאַניפּולר על הפובליציס־טיקה העברית בווינא, והיא ביבליוגרפיה מפורטה ומוסמכת של כל כתבי־העת העבריים שיצאו בה, ובחלקו של וואכשטיין נפלו „בכורי העתים״, „כרם חמד״, „כוכבי יצחק״, „בכורי העתים החדשים״, „מגד גרש ירחים״, „אבני נזר״, „אוצר נחמד״, „בכורים״ והשאר בחלקם של חבריו לעבודה, והוא ספר־עזר, אשר בלעדיו לא ירים ידו שוחר ספרות־ההשכלה במרכזה ומזרחה של אירופה. וביותר הגדיל באֶפיגרפיקה — מצבות בית־הקברות הישן בווינא. לכאורה העיקר הוא נוסח המצבה, ביאור עניינה ולשונותיה, אבל ספוחה לכך שפעת ביאורים ודומיהם, שהם בעצם כקורות הקהילה למאות ענייניה וסיבוכי יחסיה לפרטיהם. והוא הדין בספרו „אבני אש״ על בית־הקברות של קהילה חשובה, מבחינה היסטורית, היא קהילת אייזנשטאַדט. ושוב: לכאורה מצבות, ובאמת תולדות יהודי בורגנלאַנד על כל צדדיהם ומגעיהם. ולעניין ההדרת טכסטים — הרי אסופת מכתבים משנת 1619, רובם ביידיש וקצתם בעברית, שנכתבו כולם ביום אחד, הוא יום השישי לפני הצהריים, בפראג, והיו מיועדים לווינא, אבל לא הגיעו לתעודתם, שנתפס השליח בדרכו (והיא היתה דרך־סתר, שהקישור בין שתי הערים היה אסור מחמת העיפוש, כלומר המגיפה) וניטלו המכתבים ולא נפתחו מאות שנים עד שנתגלו וטרחו עליהם שני חכמים, אלפרד לנדא מבחינה בלשנית וואכשטיין מבחינה היסטורית ונתגלה עולם מלא. וכן ראוי להזכיר הוצאת מכתבים של בני דור מאוחר יותר, מכתבי וולוול זבאַראַז׳ר (בנימין זאב אֶהרנקראַנץ) אל אחיו ואל ידידיו משה אורנשטיין (מראשי המשכילים שבחשו במחלוקת צאַנז־סדיגורה) ועוזר רוֹהאַטינר (בדחן ומראשוני חובבי־ציון בלבוב) וכדומה. ולעניין פנקסים ותעודות ארכיוניות — ביחוד ספר תעודות ומיסמכים לתולדות יהודי אייזנשטאַדט ושבע הקהילות, ובו גודש עניינים המפליגים לכמה צדדים, עד שאפשר להיעזר בו לחיבורים שלמים, ואמנם כבר נמצאו שנעזרו בכך. ועדיין לא נתמצתה פעולתו, שחיבר עשרות עבודות קטנות, והצד השווה במפעלותיו: אין הוא מביא אלא תעודות וביאורים, לכאורה אינו מסתת בחומר אלא עורמו, אולם המתבונן בסידורו, ובכוח המשוקע בליכודו של השפע, יודע כי יצירה לפניו, ודומה עליו כאילו החוקר נטל על עצמו להעלות את מלוא תמונת החיים שהיו מתוך שרידיהם הקפואים. לכאורה יובש, אך המטה אוזן קשבת שומע לא בלבד את רחש חייו של החומר הנחקר, אלא אף את רחש חייה של הנפש החוקרת, שהבליעה את עצמה במחקר. וצר, כי עד עתה לא בא מי שישחה מעל באר החיים האלה, שנראו יבשים, טמונים־שפונים מתחת שיכבה של חול־גווילים ואבקם, ויקלף קרומם ותישמע הלמות הלב הרוטט והחם.

ג.

הארכנו מעט בדרכו ופעלו של חוקר תולדותינו וספרותנו שהעמידה טלוסט וראינו אותו תר אחרי קורותיה של קהילה וקהילה, וכיחדנו תחת לשוננו את השאלה: וקהילת עיירת מולדתו לא ראה לפקדה? והיא שאלה שהתשובה עליה אינה הן ברור כשם שאינה לאו ברור. אין צריך לומר, כי הוא־הוא הכתובת הנאותה למשאלת עיירתו לדעת תולדות עצמה, והרי מצינו בהיסטוריונים בני גליציה שכתבו ספרים איש איש על קורות עירו — בלבן על לבוב, משה שור על פשמישל,

נתן מיכאל גלבר על ברודי, רפאל מאהלר על צאַנז, וכדומה. אבל וואכשטיין מבחינה זו אינו בכלל, וניתן אך לדבר על שתי סוגיות קטנות, אחת ישירה, ובלבן מזכירה, והיא מחקרו על מצבת אמו של הבעל־שם־טוב בטלוסטה, ואחת עקיפה, שאין בלבן מזכירה, והיא כוללת בערך שתי עבודות, האחת שנדפסה גרמנית ושמה: „פאָלקלאָריסטישעס אַללערליי" (1925) והיא אסופה קטנה של דברי בדיחה והלצה; והאחרת שנדפסה יידיש ושמה: „די אויסברייטונג פון איגנאַץ בערנשטיינס לעבענסווערק" (1926), כלומר: הרחבת מפעל חייו של איגנאַץ בערנשטיין, והיא אסופה קטנה של פתגמי־יידיש.

לעניין הסוגיה הראשונה, שנגיעתה בטלוסט ישירה — הרי הוא מביא במאמרו (Menora, וינא 1925, חוב' 2), את נוסח המצבה: „ת"ק / לפ"ק / עד הגל הזה / ועדה המצבה / שרה ב"א אמו / של ישר' ב' שם / ונפטרה יום / ... / ...". כדרכו הוא מפעיל מנגנון חקר גדול, ומבאר כי דבר הפרט ת"ק (1740) מערער את האגדה, כי הבעש"ט נתייתם בילדותו, שהרי באותה שנה היה כבן ארבעים שנה; את ראשי התיבות ב"א הוא מפרש: בת אדל, מתוך הנחה, כי בתו של הבעש"ט נולדה בסמוך לפטירת זקנתה ונקראה בשמה, אלא שאין הנחה זו הולמת את הביוגרפיה של הבעש"ט, שאינה מספרת כי בתו נולדה לו בשנות בינתו, ודין להוסיף ערעורו של בלבן, כי אמנם דרכם של החסידים לכתוב שם האם בפתקים וכדומה, אך לא בגופה של נוסחת מצבה, שנוהג בה שם האב, ושעל כן הוא נוטה לקרוא: בת אהרן או בת אברהם וכדומה. אבל הוא מסכים להערתו של וואכשטיין, כי הקיצור ישר' תחת ישראל אינו מצוי, ומוסיף, כי גם הקיצור ב' שם תחת בעל שם אינו מצוי, ואם כי וואכשטיין מתעורר על הקושיה, מי כתב את הנוסח ומתי כתבו, אינו מגיע לכלל מסקנה, או שאינו רוצה להביעה, אולי משום דיבוקו במסורת הקדושה של עיירתו, אבל בלבן, הרואה עצמו פטור מכך, סבור, כי כל המצבה היא אַפּוֹקריפית ואפשר נכתבה שנים הרבה לאחר פטירת הבעש"ט, והוא אפילו מקבילה לגניזה המדומה של מכתבי הבעש"ט, שזיופה ניכר מתוכה; ולטעמי פחז עליו יצר ההיקש, שלא הבדיל בין מעשה של תמימות ומעשה של מירמה, וממילא גוזמא קתני.

לעניין הסוגיה האחרונה, שנגיעתה בטלוסט עקיפה — ככל הנכון מותר לשער, כי בבואו ללקט דברי הלצה וביחוד דברי פתגם, הסתייע במה ששמע עצמו וכדרך ששמע עצמו, וביחוד כדרך ששמע עצמו ראשונה, דהיינו בימי ילדותו ונעוריו, ולא בכדי הוא אף מזכיר בהלצות שמות מקומות בסביבי עיירתו. וראוי היה כי בני העיירה, בין זקנים שזכרונם משמר מסורות עיירתם, בין בניהם שקיבלו מידם, יעיינו מבחינה זו במחקרים הקטנים האלה.

ד.

נודה, כי לעניין תולדותיה של טלוסט לא יצאנו מלפני בנה החוקר ברכוש רב, אבל מה שלא עשה בן־העיירה בעל החקר עשה לימים בנה בעל־השירה, הוא שמשון מלצר, שלא שמעתי עליו בימים שנתאוויתי לסור לטלוסט, ומשום־מה פסחתי וחזרתי ופסחתי עליה. לצידוק עצמי אומר, כי חסרתי דחיפה אחרונה לכך — בימים ההם לא היתה בה, בעיירה זו, חבורה פעילה של הסתדרות „החלוץ", שביקורי סניפיה היו לי, כראש מרכזם, חפץ ותעודה, ובשלהם בעצם ניטלטלתי ברכבת, בעגלה ואפילו ברגל, מישוב לישוב.

אמת, היתה בי קצת פליאה על כך, שהרי ערי סביבתה, ביחוד טשורטקוב ובוטשאַטש, המו מרוב רחשה של תנועת החלוצים, והיא, טלוסט עצמה, היה לה צד של יחוס בתנועת־הנוער הציונית — כשחזר לפני מלחמת־העולם הראשונה מנהיגם של ציוני גליציה, ד"ר גרשון ציפר, ממסעו בארץ־ישראל, הביא שני רעיונות, הרעיון האחד בניין גימנסיה עברית בירושלים, והרעיון האחר הקמת תנועת צעירים ברוחה של אגודת „השומר" בארץ־ישראל. ואמנם עד מהרה נוסדה בגליציה הסתדרות „השומר", שתחילתה תנועת סקאוטים בנוסח הגנראל באדן־פּול, והמשכה, לאחר איחודה עם אגודה קרובה (היא האגודה להשכלה יהודית עצמית „צעירי ציון") הסתדרות „השומר הצעיר" הנודעת. והנה שני סניפיה הראשונים של הסתדרות „השומר" היו — האחת בלבוב והאחרת בטלוסט, ובצילומיה הראשונים אתה מוצא מבני העיירה את מארצל יגר, הוא משה צייד, העושה בהנהלת עירית חיפה, ואף הוא בנו של רופא בעיירה ההיא, שהלך לימים ללבוב, וכן אתה מוצא שם את לודוויג שטעקל, שהלך לימים לדוֹבּרוֹמיל ולפני שנים הרבה נזדמנתי עמו, והוא רוקח בת"א. רק משהנחתי את גליציה והלכתי לוורשה ואני עובד במערכת „העתיד" הגיעני מכתב מטלוסט, ובו שאלה של נער, ששמשון מלצר שמו, השואל לעניין אפשרות לימודים בבית־הספר לאמנות ב„בצלאל" ולכתובתו. השיבותי לו מעל דפי השבועון, והיא כמדומה הפעם הראשונה שנדפס שמו ברבים. אזכור כי קראתי את דבריו בהמית־לב, שכן אני עצמי עמדתי, שלוש שנים קודם, לעלות לארצנו, לפי הזמנתו של בּוֹריס שץ, להתאמן במה שהייתי מסוגל, כסברתי וכסברתם של אחרים, והוא מעשה אותיות ותגים, ציורם ועיטורם, ולא נעניתי להזמנה, שלקחתי עצמי לצד אחר — חידוש אירגונה של תנועת החלוצים בגלילותינו. על כל פנים היה זכור לי שמו של שמשון מלצר, כמי שיש בו כשרון של צייר ומבקש להתאמן בו, עד כי בבוא לפני, לשנים, שיר החתום בשמו והוא נדפס ב„הסולל", שנערך בידי בן־עירי, יעקב נתנאלי־רותמן. סברתי: תרי שמשון מלצר הוו, אחד צייר ואחד משורר (ולפי שהיה גם שמשון מלצר איש טשורטקוב, והוא בחברי „המשולש", קיבוץ שנוסד על־ידי ישראל כהן, הפלגתי ואמרתי: תלת הוו), שלא עלתה על דעתי, כי כמותו כאותם ששני הכשרונות התגוששו בהם — וכן למן מרדכי צבי מאנה עד אשר ברש — וסופה של השירה נוצחת, אם כי הם מחייבים את מבקרינו שינהגו בהם כדרך שנהגו מבקריו של גוטפריד קלר, שידע גם הוא התגוששות כזאת בקרבו, ויגלו כיצד נתגלגלה סגולת הציור לתוך סגולת השירה והסיפור.

מה שלא יכולתי לדעת, כי כשם שהייתי שושבינו של שמשון מלצר בדבר מועט מעל דפי „העתיד" בוואַרשה אהיה שושבינו בדבר מרובה מעל דפי „דבר" בתל־אביב, שכן כעורכו של מדור הספרות בו פירסמתי שירו הראשון ב„דבר":

„אמא", ולימים רוב שירים ופואימות שלו, ובינתיים נעשה מעובדי „דבר" ועורכיו. כי השיר „אמא" הוא בכור־שיריו שפירסם בארצנו אני למד מדבריו שלו עצמו, שכן זכרוני מלחש לי, כי ראיתי קודם שיר שלו בקובץ „אורחה", ומתוכו נסתבר לי, כי מחברו נמצא בארצנו, ושאלתי לו ונודע לי מפי נחמן ברגמן, שידע את המשורר מתוך ששימש בכהונת מורה בעיירת מולדתו, הורודנקה (לאחר צאת המורה הקודם, ש"י פינלס הוא פנואלי), כי אמנם כן הוא, וביקשתיו לזמנו לביתי, ולא יצאו ימים מרובים וקיימנו בחינת טובה שיחה אחת פה־אל־פה מאלף יריעות שלמה, ואין צריך לומר, כי מאז ועד עתה עלו השיחות על ערך רבבי־רבבות יריעות.

לא אדע מה עשוי היה ידידי הצעיר ללמוד ממני, אולם אם למד, יתר על כרי־אהבתו שלו עצמו, גם גרגיר מאהבתי אני למחוז ילדותנו, הרי באתי על תשלומי, כי למדתי ממנו רב — הוא שהקים לפני, כקוראו, את טלוסט, באופן שאני חי בה ואותה כדרך שהוא חי בה ואותה, ומה שעיוויתי בפסיחתי עליה — בא על מלוא־תיקונו, וכבר דיברתי בזה בארוכה במאמרי שכונסו בספרי „בין דין לחשבון"; ועתה אומר בקצרה כי כל השואל לרישומה של טלוסט בשירתו, כשואל, להבדיל בין דר שוכן מעונה ובין דרי מטה: אנה אמצאך ואנה לא אמצאך.

ה.

ויפה עשו בני העיירה, שניצלו לפליטה ולישועה, לעשות ציון למחצבתם, ולכתוב את המשומר בלבם ובזכרונם במגילת־ספר, וזימנו להם, כעושה ומעשה, איש חמודות, ידידי מנוער גבריאל לינדנברג, ואם מותר לי לומר להם לבני העיירה דבר עצה, אומר כי יהיו זכורים הכלל של המתחיל במצווה אומרים לו גמור, וכשם שהתעוררו על תולדות עיירתם יתעוררו או יעוררו לכתוב תולדות בניה העולים, וביחוד אלה שעלו עם החסידים הראשונים, והנחילו לנו את אהבת ארצנו.

בעל „הדיבוק" בצל קורתנו

בשעה מוקדמת של ערב חורפי רב־שלגים ולוהט מקרה נעצרה לפני ביתנו עגלת־חורף והפעמון שבצוואר הסוס נדם. יצא אבא לראות מי הבא, וחזר עם קצין רוסי גבה־קומה ובעל זקנקן קטן ומחודד. נתברר, הקצין הלבוש בסגין צבאי ארוך הוא יהודי, והוא בא־כוח הוועד הרוסי לעזרת יהודי גאליציה שסבלו מן המלחמה, והוא מבקש לקיים עוד הערב ישיבה של הוועד. הצעיר שהביא את האורח אל ביתנו יצא מיד בשליחותו של אבא לכנס את חברי הוועד; ה„חדר הגדול", שלא היו משתמשים בו בחורף ההוא, מפני שלא היה במה להסיקו, הוסק הפעם לכבוד האורח, ועד מהרה נתכנסו כמה בעלי־הבתים לישיבה.

הישיבה עצמה, כפי שנודע אחר־כך, היתה קצרה, הואיל ולא היה במה לדון: קופתו של ועד־העזרה היתה ריקה, ובא־כוח הוועד לא היה יכול לעזור אלא בדבר אחד: במחסן של הוועד בקולומיה נשארו עוד שאריות של דברי־הלבשה וכלי־מיטה, והוועד קיבל הוראה אל המחסנאי, שיוציא את השארית הזאת בשביל הנזקקים בטלוסטה. אף־על־פי כן ישבו אותו ערב בחדר הגדול עד שעה מאוחרת. ולמה? מפני שהאורח ביקש לשמוע סיפורי־מעשיות על הבעל־שם־טוב ועל צדיקים אחרים. ובין המסובים היה ר' אברהם מענטשעל, הוא אביו הישיש של ר' מנדל מענטשעל, והוא סיפר סיפורי־נפלאות בזה אחר זה, והאורח ישב ורשם בפנקסו הקטן.

לאחר חצות נתעוררה שאלת הלינה, ור' אברהם מענטשעל עמד על דעתו, שילך האורח עמו ללון בבית בנו, בשביל שיספיק לספר לו עוד כמה סיפורים על צדיקים ונפלאותיהם. והאורח הלך אחריו. אבא ע"ה נעלב מזה והצטער. נעלב, משום שהיה בביתנו מקום ללון ולא היה צריך לטלטל את האורח בלילה ובקור; והצטער, משום שחשד בר' אברהם הישיש, שהוא יסכים לבסוף להצעת האורח, שישלם לו בעד סיפורי המעשיות... ונראה, שהחשש הזה היה מוצדק, שהרי האורח מסיים באמת את רשימותיו על טלוסטה עירנו במלים: אז מען גיט, נעם, נעם... (ראה את הפרק מתוך „חורבן גליציה" המובא במדור הזה ביידיש).

למחרת בבוקר בא האורח להיפרד מאבא. הפעם היתה השיחה ב„חדר הקדמי", ואני הייתי באותו מעמד. התבונן האורח על סביבותיו, כמבקש לקבוע בזכרונו מראהו של חדר יהודי בגאליציה, בביתו של „יהודי אמיד", כביכול. ועל אחד הקירות היתה תלויה „תמונה" קטנה במסגרת דקה, ובה רשום שמי בתוך עיטור של פרחים. שאל האורח: מי צייר את אותיות ה„כתיבה" היפות האלה? אמר אבא: בן־הזקונים שלי, והריהו לפניך. פנה אלי ושאל: אינגעלע, לערנסט מסתם אין חדר, וואס פאר א סדרה גייט די וואך? אמרתי לו. הוסיף ושאל: אפשר געדענקסטו וואס רש"י זאגט אויף דעם ערשטן פסוק? אמרתי לו מלה במלה בעל־פה. העביר כף־ידו בלטיפה על לחיי ואמר: א פיין אינגעלע, א וואויל אינגעלע. ואני תמהתי על ה„קצין הרוסי" הזה, שהוא מדבר יידיש ושואל על פרשת השבוע...

לאחר כמה שנים נתפרסם בכל העולם היהודי המחזה „הדיבוק", והגיע לעירנו גם הספר „חורבן גאליציה", ובו תיאור ביקורו של ש. אנ־סקי בעירנו, וידעתי כי „סופר אמיתי" שהה בביתנו ו„סופר אמיתי" לטף את לחיי ואמר לי: א פיין אינגעלע, א וואויל אינגעלע...

ואותו פתק, שמסר אנ־סקי לאבא, עליו השלום, כהוראה למחסנאי בקולומיה, שיוציא את שארית ההלבשה בשביל עניי טלוסטה, דאג אבא כנראה לקבלו בחזרה כמזכרת. חתום היה ש. ראפאפארט, ואבא הרגיש כנראה בחושו הטוב, כי „הקצין" הזה אדם חשוב הוא וראוי לשמור על חתימתו. הכתב היה גדול וברור, ככתבו של ילד, וזכורה לי במיוחד צורת הטי"ת שבכתב ההוא: כל הטי"תין שבכתב דרכן שהן פונות למעלה לצד ימין ומסתיימות כשי"ן שלא נגמרה; ואילו הטי"תין של אנ־סקי דומה שלפני סיומן הן נמלכות בדעתן והן פונות ונוטות למעלה בכפיפה עגולה לצד שמאל.

לאחר כמה שנים, כשהגיעה שעתי לעלות לארץ־ישראל, מסר אבא לידי את הפתק הזה ואמר לי: הריני עושה אותך שליח לדבר־מצווה. קח את הפתקה הזאת ומסור אותה למשמרת באוסף החתימות החשובות שיש בירושלים. אצלנו אפשר תשתמר ואפשר שלא תשתמר, בירושלים ודאי שתשתמר.

ימים מועטים לאחר שבאתי לארץ מסרתי את הפתק עם חתימתו של ש. ראפאפארט, הוא ש. אנ־סקי, לאוסף האוטוגרפים של ד"ר שבדרון, ושם הוא שמור בוודאי עד היום הזה.

שמשון מ.

שמשון מלצר

מכל מלמדי

כעשרה מלמדים היו לי בעירנו, עיר טלוסטה, ומכל אחד מהם ודאי למדתי משהו; כולם יהודים כשרים היו, יראים ושלימים ובני־תורה, או גם תלמידי־חכמים מובהקים, ולא עשו חלילה את מלאכתם, מלאכת השם, רמיה; כולם שקדו בוודאי ללמד תורה לתלמידיהם ולתת להם ממה שהיה להם עצמם. אך כמה שהיה להם עצמם וכמה מזה הצליחו למסור לתלמידיהם — בכך שונים היו עד מאוד. ובזה יתבאר, למה אחדים מן המלמדים האלה נשארו חרותים בזכרוני בלבד, ואף רשימה זו רפופה ומיטשטשת והולכת, ואילו אחדים מהם זכרם חבוי בלב, ואני זוכר באהבה אותם ואת תורתם ואת מנהגיהם והליכותיהם, ואף שיחת־חולין שלהם זכורה לי וחביבה עלי, ונפשי תהמה בי עת אעלה שמם על הגליון.

*

ראשון למלמדי מוטי קוטש מכונה,
שביתו הכפוף מט מזוקן לנפול,
אליו הביאוני יום־סתיו מגונה
להתחיל אָלף־בית בנעימה ובקול.

ויהי בגשתי לרבי, לסידור
ובקוראי קול בוכים אָ־באָ־גאָ, דאָ־האָ־ואָ,
נראה לי הכתב מקושט בהידור,
נראתה לי כל אות הדורה ונאווה.

נראה לי הכול מלא זוהר, אור רב,
גווני קשת־הברית שיד אל משימה
ברום, ביום גשם ושמש יחדיו —
כי נגלה הסידור לי מבעד לדמעה.

כבן ארבע וחצי הייתי כשהובאתי אל ביתו של „מוטי קוטש", וכנראה למדתי אצלו במשך שני „זמנים": זמן־החורף וזמן־הקיץ עד שפרצה מלחמת־העולם הראשונה. ה„זמן" הראשון שלי אצל ר' מוטי קוטש זכה לתיאור נרחב ומפורט בספרי „אָלף", ולמען האמת חייב אני להודות ולהודיע, שלא כל מה שתיארתי בספר הזה זכור היה לי באמת מחדרו של ר' מוטי קוטש בלבד. צעיר מדי הייתי בראשית לימודי בחדר שלו משאוכל לזכור את כל הפרטים, סדר הלימודים וההפסקות והמשחקים. הרבה מן המתואר ב„אָלף" מקורו בהסתכלות מאוחרת יותר בחדר של ר' דודי פיפר, והוא דווקא המלמד ה„חשוב" היחיד בעירנו, שזכיתי שלא ללמוד אצלו: „בדרך נס", בגלל המלחמה והבריחה מן העיר לתקופה של שלוש שנים כמעט. מקום לימודיו היה ב„פלוש" של בית־הכנסת הגדול, אולם גדול ונרחב, רצפתו רצפת אבנים וחלונות אין בו, והאור עם האוויר שופעים פנימה רק דרך אשנבים קטנים שמתחת לתקרה ודרך פתח־הכניסה, כשהדלת נפתחת לרגעים. תלמידיו רבים היו, כארבעים במספר, והיו מחולקים לכמה „כיתות", לפי הגיל ולפי דרגת הידיעה, וכל כיתה יושבת לה ליד שולחן משלה ו„חוזרת" במקהלה על מה שהרבי ציווה „לחזור", וערבובית הקולות גדולה ומחרישה אזנים. כבן חמש־עשרה כבר הייתי בשעה שעמדתי באותו אולם והסתכלתי ב„חדר" הזה ובכל הנעשה בו „בעין ביקורתית", לשם תיאור ב„עבודה שבכתב" אל המורה העברי מר מרדכי ספקטור. העבודה הזאת שמורה אצלי במחברת עד היום הזה, ואני מתפלא על מידת הכיעור, ואפילו הרשעות, שהשקעתי בתיאור ההוא. כולו שחור ואופל וניצוץ אחד של אור אין בו. ואיני יודע מי „אחראי" לראייה העוינת ההיא: אם המורה העברי שלי, שהשתדל בכל כוחו לפקוח לי את העינים, והעינים שנפקחו — נפקחו לראות כך; או אולי כתבי מנדלי, שקראתי אותם בהמשך אחד, בשוכבי חולה כחודש ימים. הקריאה הרצופה והשטופה הזאת הנחילה לי בבת־אחת אוצר שלם מלשונו של מנדלי, אבל קרוב לוודאי שהיא כיוונה גם את עיני לראות הכול בעיניו של מנדלי... והמראה, כאמור, היה שחור משחור. וזכות אבות ודאי עמדה לי בשעה שבאתי לתאר את ה„זמן" הראשון שב„חדר" בספרי „אָלף", שהמראות נגלו לי „מבעד לדמע" והוארו באור של רחמים, אהבה וחסד.

בחדרו של ר' מוטי קוטש למדתי לקרוא ולהתפלל, וכשפרצה המלחמה, ואני כבן חמש וחצי, כבר הייתי כבן־בית בסידור. וראיה לכך: כשברחנו מטלוסטה להורודנקה — נעצרנו באיסטיטשקי על שפת הדנייסטר, מאחר שהגשר כבר נשרף, והדוברות המובטחות של הצבא עדיין לא הגיעו. על שפת הנהר היה חורש נאה, התעטפו יהודים בטליתות והת־עטרו גם בחורים בתפילין ועמדו להתפלל שחרית בחורש. אותה שעה כבר החזקתי את סידורי בידי וידעתי לעקוב בו אחר הקהל והש"ץ.

משמעותו של השם קוטש אינה מחוורת לי כל צרכה. גם בני־עיר ששאלתי לא ידעו לומר לי דבר ברור. אפשר שהתיבה קוטש היא שיבוש של התיבה קוּרטש, שפירושה שורש או גזע או גומד, והרבי נקרא כך על שום שהיה קצר־קומה, ואם כן היה שמו קרוב ודומה לשמו של מחנך גדול ממנו, הוא יאנוּש קוֹרטשאק. אך קרוב יותר שפירושו של השם הוא כפשוטו: קוטש — כרכרה, והוא מיוסד אולי על סיפור־מעשה בנסיעה שנסע הוא עצמו או מישהו מבני־ביתו בכרכרה של גבירים־אדירים...

*

ברור ובטוח הרבה יותר כינויו של הרבי השני שלי, שלמדתי אצלו בעיר זאלשטשיקי, שהגענו אליה בדרך עקיפה, דרך הורודנקה, וישבנו בה בימי ה„פלוכט" (הבריחה והגלות מאימת הקוזאקים) כשנה ומחצה.

שמו של הרבי היה בפי־כול טשאַפּקי מלמד, וטשאַפּקה כידוע פירושה בפולנית וברותינית כובע. כאן מתבקשת ממש אמירתם של בנינו הצברים: למה נקרא שמו טשאפקי?

למה — כובע! אבל יש לשער, כי אף התואר הזה מיוסד בוודאי על מעשה־שהיה או על מעשה־שיכול־היה־להיות, כגון שנכנס הרבי אל משרד ממשלתי והפקיד האוסטרי, פולני שונא ישראל, גער בו משום שלא נזדרז להסיר את הכובע.

בעל מזג נוח היה, ואיני זוכר שגער פעם בי או בילד אחר. כעשרים תלמידים היינו, ואני רואה את כולנו יושבים על־יד שולחן ארוך, שהוא ערוך בכל־טוב לסעודה של ל״ג־בעומר. אותו זמן היתה טלוסטה, שבתחום הרוסי, חסרה ומנוגבת מכל טוב ואילו זאלישטשיקי, שהיתה בתחום האוס־טרי, היתה משופעת בכל טוב, ואף ב„חדר״ שלנו ניכר היה השפע, תאנים ותמרים ומיני ממתקים. עמי יחד למדו אצל טשאפקי מלמד והיו שותפים באותה סעודה שני שארי, שני־בשלישי שלי: מיכאל מלצר, כיום בחיפה, ומרדכי שטרנקלאר, כיום בבית־שערים.

כשקרבה החזית אל הדנייסטר והיינו אנוסים לברוח מזאלשטשיקי לטשרנוביץ, בעצם יום א׳ של חג השבועות — עוד רצתי אל ביתו של הרבי לקחת את ה„מחזור״ לשלוש רגלים שנשאר שם. צער גדול נצטערתי על „אקדמות מלין״, שירה גדולה ויפה זו, ראשונה שלמדתי בעל־פה, שלא זכיתי לאומרה אותו יום בבית־הכנסת: בדיוק בשעה שאמרו בבתי־הכנסת שבדרייפאַלטיקייטסגאַסה בטשרנוביץ „אקדמות מלין״ בנוסח ובניגון הידוע, נכנסנו אנו לאותו רחוב, עם עוד כמה גולים־בורחים, על־גבי עגלות־סולמות של איכרים. העגלות טעונות כל רכושן של המשפחות, ועל המיטלטלין — הנשים והילדים, והגברים מהלכים אחרי העגלות ברגל...

צער נוסף גרם לי הפיוט המיוחד והנחמד „יציב פתגם״, שידעתי גם אותו בעל־פה, אמנם בלי להבין את פירושו היטב. עכשיו „נתבזבז״ לי אותו פזמון לחלוטין. וכי יהיה לו לאבא פנאי ורצון לפתוח את המחזור, לבחון אותי ולשמוע אותי אומר כל אותו פיוט בעל־פה?

ו„מיוחד״ היה אותו פזמון בעיני משום שכל שורותיו מסתיימות בחרוז אחד: „רין״. והסיומים החוזרים והחורזים הללו, רין־רין־רין־רין, שהיו מסודרים זה מתחת לזה בסוף העמוד, דומים היו בעיני לטיפות־מים המטפטפות מקצה־הגג בזו אחר זו כמחרוזות, וכך גם נשמעו באוזני: רין־רין־רין, כלומר: טיף־טיף־טיף, נזול, נזול נזול... ואל תתמה, הקורא, שכך נראה ונשמע לו לילד מחזור החרוזים האלה. ראייה זו ושמיעה זו היה להן יסוד ושורש. שהרי עוד בחדרו של ר׳ מוטי קוטש, כשהתחלנו לומדים חומש בפרשת ויקרא, היינו קוראים ומתרגמים בחבורה ובקול רם: „בן בקר״ — אַ ייגעל רינט... כלומר: נער נוזל. זה היה קרוב ומובן לנו הרבה יותר מן הפירוש הנכון: „בן בקר״ — אַ יונגער רינד. המלה „רינד״ לא היתה שכיחה בלשון, ולא שיערנו כלל כי „רינדערן פלייש״ (בשר־בקר) שבפי אמהותינו יש לו שייכות כלשהי אל „בן בקר״ — אַ ייגל רינט...

החדר של טשאפקי מלמד היה בדירתו בקצה הרחוב, „בראש ההר״. לאחר שנים, כשהייתי בחור מגודל ונסעתי מטלוסטה לקולומיה, סרתי בדרך לזאלשטשיקי, לחזור על הראשונות ולראות ולהראות לבת־לוויתי כמה מן המקומות בעיר זו, שהיו זכרונות־ילדותי קשורים בהם. רק הדנייסטר נשאר אדיר ומרהיב כמות שהיה, אבל כל שאר המקומות נשתנה מראיהם ונשתנתה מידתם. בתי־מידות שבילדות נת־גמדו בבחרות ונראו עתה קטנים ונמוכים, מרחקים גדולים נצטמצמו עתה כדי כמה פסיעות, אבל ביותר נשתפל כל „ההר הגבוה״ שבראשו עמד ביתו של טשאפקי מלמד. לא מצאתי אלא סימטה קטנה סגורה, וביתו של הרבי לא עמד „בראש ההר״, אלא בקצה של אותה סימטה, שהתרוממה אמנם על גבעה כלשהי.

הרבי לא היה עוד בחיים, אבל חיה ופועלת בי בכל עוזה היתה החוויה הגדולה, שהיתה לי ב„זמן״ ההוא וב„חדר״ ההוא.

יום אחד באתי אל החדר לאחר הפסקת הצהרים, והנה לפני הבית הסמוך לחדר עומדים כמה יהודים בעלי זקן ופיאות ולבושים קאפוטאות, והם טורחים במשור ובפטיש, נועצים מסמרים בלווחים לבנים לא־מהוקצעים ועושים כמין תיבה ארוכה. וכמה מחברי מן החדר עומדים מסביב בחצי גורן עגולה ומסתכלים, ואחד מהם מלחש לי: „עושים ארון למת... הזקן שבבית הזה מת...״.

לא עברו רגעים מועטים, והמת הוצא מן הפתח הנמוך, גוף שכוב ומתקפל ועטוף תכריכים מבהיקים, והונח בתוך הארון. כחץ מקשת ברחתי, נבהל ונפחד, בדרך הביתה. אבל לא עצרתי כוח לרוץ עד הבית פנימה, נושם ונושף נפלתי אל חנות הטבק של ר׳ יידל קוטנר, שכננו הטוב. יהודי חכם היה, הוא חיבבני הרבה והיה מרבה שיחה עמי, ודברי־חידודין עם דברי־מתיקה מוכנים היו אצלו תמיד בשבילי. „מה קרה? מפני מה אתה חיוור כל־כך?״ שאלני ולחץ את ראשי אל חזהו. „ראיתי״ — הצלחתי לפלוט רק מלה אחת. „מה ראית?״ — שאל. „מת״ — עניתי ופרצתי בבכייה. „הא, אותו זקן שעל־יד החדר שלך?״. — „כן, כן״. „ובגלל זה אתה בוכה? פתי שלי! הרי הוא היה זקן מופלג כבן מאה שנה או יותר. מת־מצווה הוא!״

„מת־מצווה״? מה זה? המלים לא הסבירו לי הרבה. הוספתי לבכות. ולא על הזקן הזה בכיתי. הרבה פעמים ראיתיו יושב על התיתור שלפני הבית מתחמם בשמש ו„לועס״. „מה הוא לועס תמיד?״ שאלתי את חברי. „לא־כלום הוא לועס. אין לו בכלל שיניים״. אבל חי היה, חי. ועכשיו ראיתי אותו מת. הניחו אותו בארון ההוא ועל הארון הניחו שני לווחים לא מהוקצעים ולקחו פטיש עם מסמרים, לסגור אותו בפנים. במסמרים...

כך נתגלה לי המוות בפעם הראשונה. והלב הילדותי בכה ופחד וידע למה הוא בוכה ומפחד. כנראה יודע היה, כי בעוד שנה ושנתיים עתיד המוות להתגלות לו בבני־ביתו, באחיו — מרחוק־מרחוק, ובאמו — מקרוב־מקרוב. „הייתי בן־תשע. עוד ילד כמעט. / והמוות — כפול — / ישר ועמוק לעיני לי ניבט״.

✶

ימי המלחמה וה„גלות״ בהורודנקה, בזאלשטשיקי, בטשר־נוביץ ובסוטשאבה הדליגו אותי על החדר של ר׳ דודי פיפר, שהיה מאוכלס ביותר ורעשני ביותר, ובזה גם דלגתי על חדרו של מלמד אחר, שהיה ההפך מר׳ דודי: רזה ועדין ורפה ושקט. איני זוכר את שמו, אבל זוכר אני היטב אותו ואת

אשתו הרבנית: מטפחת צחורה קשורה תמיד לראשה וקצות הקשר שלה משתלחים מתחת לסנטר העדין כשתי כנפיים קטנות; ופניה קטנים ויפים, עשויים קמטים־קמטים דקים, כמין תפוח שהבשיל בסתיו המאוחר. ומצומקים ומקומטים היו גם פני הרבי עצמו, וקולו דק־דק, כמעט כקול אשתו. ומה אשתו פניה נקיים בלי חתימת־זקן, אף הרבי עצמו נטול זקן הוא, בלא שערה אחת! לא שהוא מתגלח, חלילה וחס, אלא שלא צמח לו זקן מעולם! כך מעידים הילדים בשבועה ממש. ומפני שאין לו זקן — מוסיפים ואומרים הילדים — אין לו גם ילדים.

מה קשר יש בין הזקן שאיננו והילדים שאינם אין אני מבין. אבל צער גדול תוקף אותי על הזוג הקטן הזה, החיים בשלום ובאהבה כזוג יונים. דבר זה נראה גלוי לעין, כשהרבנית מביאה כל יום לרבי את ארוחת הצהרים בסלסילה נקייה, והיא ממתינה עד שיסיים סעודתו ולוקחת את הכלים הריקים עמה הביתה, באותה סלסילה...

חדרו היה בבית־הכנסת של בעלי־המלאכה, שנמצא גם הוא בבניין של בית־הכנסת הגדול, והכניסה אליו היתה דרך ה„פלוש" והחדר של ר' דודי פיפר. התלמידים היו שם מעטים והלימודים התנהלו בשלווה ובנעימות. התלמידים מתפארים היו, שהרבי שלהם לעולם אינו מלקה אותם, ואפילו גערה אינם שומעים מפיו. כנגד זה היו תלמידיו של ר' דודי פיפר מטיחים להם בפניהם, שהרבי שלהם קולו כקול אשה, ופניו כפני אשה, אין לו זקן כלל, מעולם לא היה לו ולעולם לא יהיה לו... ואני שיחק לי מזלי, ולא הובאתי לא אל רבי זה ולא אל רבי זה, אלא אל חדרו של ר' אהרן המלמד.

*

ר' אהרן גולדהבר לא היה יליד טלוסטה. מהורודנקה או מעיר אחרת בא אל עירנו לאחר המלחמה, ומיד יצא לו שם טוב של מלמד מפליא לעשות. ה„חדר" שלו היה בבית הגדול של משפחת מאני גרטנר שעל־יד אולם ה„גוויאַזדה", בטאַרגור־ביצה הישנה, בחדר אחד גדול, שבשבתות שימש גם בית־כנסת (רוב בתי־הכנסת שבעיר עמדו עוד בחורבנם). ושלוש כיתות מצאתי בחדרו של ר' אהרן. הכיתה הגדולה היו בה ארבעה או חמישה בחורים מגודלים, הם למדו רק שתי שעות ביום, אחר הצהרים, ולימודם היה באיוב. באוזני שלי, שהיו כרויות לקלוט כל דבר מלבב, עדיין מצלצלת נעימת תלונתו של איוב, שהשמיע אותה ר' אהרן בחום־לב, כמשיח את צרת־נפשו־הוא, באזני תלמידיו הגדולים. הניגון היה יוצא מעומק הלב, ובי הוא חדר קרב וכליות, אם כי את תוכן הדברים הבינותי אך מעט. אבל חמשת התלמידים הגדולים — שלושה מהם חיים עדנה, בשלוש ארצות שונות ורחוקות — ספק גדול הוא אם משהו מן המשהו מאותה קינה ומאותה רינה, מאותו ויכוח ומאותה סערת־רוח, עוד מהדהר באזניהם, בלבותיהם... גדולים מדי היו, מבוגרים מדי היו, מנוסים מדי היו בנסיונות המלחמה ובמוראותיה, משיהיו מוכשרים לקלוט את שיחו של איוב הממוזג עם בכי־נפשו של ר' אהרן המלמד...

הכיתה הקטנה גם היא קטנה היתה, של חמישה או שישה נערים, ומלבד חומש עם רש"י „עד שני" או „עד שלישי" למדנו גם „יהושע". לפי גילי ולפי מיעוט לימודי לפני־כן שייך הייתי לאותה כיתה, אבל לא ימים רבים נשארתי בה.

נער אחד מגודל היה בכיתה זו, בכיתה הקטנה, גדול ממני בשנתיים בוודאי, אבל מוחו רופס. הטיל עלי הרבי ל„חזור" עמו על הפרק שלמדנו ביהושע, עד שיבין. „חזרתי" עמו פעם ופעמים ושלוש, ולא תפס. למחרת, כשבא ר' אהרן לבחון אותנו בפרק ההוא, גימגם אותו נער מסכן, לא ידע פירוש המלים וגם בעברי התקשה. כשהגיע תורי לקרוא ולפרש — נשאתי עיני אל הרבי, ובלי להביט אל הספר אמרתי אחד מקרא ואחד תרגום בעל־פה, שמתוך קריאה חוזרת עם אותו נער נקבעו בינתיים הדברים בזכרוני מלה במלה. שמע ר' אהרן כמה הפסוקים עד סוף הפרק, הרהר רגע ואמר לי: „דו טויגסט נישט", כלומר: אתה אינך טוב. הבטתי בו בתמיהה והייתי קרוב לפרוץ בבכייה. סבור הייתי, הוא פוסל אותי מלהיות „חזרן" לאותו נער. אך ר' אהרן חזר ואמר: „דו טויגסט נישט פאַר דער כיתה", כלומר: אתה אינך טוב בשביל הכיתה הזאת, „גיי אַריבער צו יענעם טיש", עבור אל השולחן ההוא.

וכך עברתי בבת־אחת אל הכיתה הבינונית, היא הכיתה הגדולה של עשרים תלמידים בערך, שישבה על־יד השולחן הארוך, ושם היו הדברים מאירים ושמחים! ב„פסוק" למדו ישעיה (מה שבין יהושע לישעיה נעלם ממני לפי שעה, עד שעמדתי מעצמי על חסרוני זה לאחר כמה שנים ונתתי דעתי לתקן את המעוות), ובתורה נקלעתי מלכתחילה אל פרשת ויחי, עם כל ה„אַרויסזאָגעכץ" על שני „ואני" ועל „שמעון ולוי אחים", ועם ההוכחה על דרך־השלילה, כי רק הם, שמעון ולוי, היו בעצה אחת להרוג את כל העיר שכם ולמכור את יוסף אחיהם... כל העניינים היו כאן מרוממים, נשגבים ומלכותיים ממש. יוסף הוא שני־למלך. שני בניו — גיבורים עצומים. יהודה — גיבור שבגיבורים, אביהם של מלכים לעתיד: „לא יסור שבט מיהודה"... „בני השפחות" אף הם חביבים ונחמדים, הם חיבבו תמיד את יוסף, ככתוב: „והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה"... על כורחנו אנו אומרים: „שמעון ולוי אחים", שהיו בעצה אחת... למען האמת — אין הלב הילדותי שונא אותם. אדרבה, שני אחים כאלה, גיבורים נושאי־נשק, היודעים להפיל פחדם על עיר שלימה של גויים — זה עניין נחמד ונעים, ולוואי היו לי שני אחים כאלה!

בשבת אני נבחן, ואני יודע את פרשת ויחי כולה, עם רש"י, עד הסוף. והפסוקים שיש להם „אַרויסזאָגעכץ" אני יודע בעל־פה — בכפליים: גם בלשונו הקצרה והתמציתית של רש"י בלשון־הקודש, וגם בנוסח העברי־היהודי של הרבי, עם הניגון המיוחד להם; והקול הילדותי מצלצל כפעמון ומכה כחליל וממלא את כל ה„חדר הקדמי" שלנו...

ר' אהרן מחבב אותי, וגם אשתו, הרבנית גבוהת־הקומה ועדינת־הפנים, מגלה לי חיבה יתירה. שתי ילדות יש בבית, ועתה הנה נולד בן. מחר יהיה ברית־המילה, ור' אהרן קורא לי לעזור עמו בעיסוק של קדושה: מקורת־היסוד של הבית הישן שבו נמצא החדר, קורה הבולטת מן הקיר ומתפרכת מחמת יושן ורקבון, הוא נוטל שבר־עץ רקוב ומפוררו לאט־לאט ודק־דק, אחר כך הוא מנפה אותו בנפה דקה — וה„קמח" החום־האדמדם הזה ישמש מחר אבקה לזרות על המילה, לעצור את הדם... והתינוק גדל ברוך השם והיה לילד, והילד היה

לנער והנער לבחור ועמד בכל מוראות המלחמה, ועתה הוא נמצא בישראל, הלא הוא אברהם גולדהבר שיחיה.

כמה טוב היה, אילו ניתן לי ללמוד אצל ר' אהרן שלושה־ארבעה זמנים רצופים. אבל מלכות פולין חישבה ומצאה, כי ר' אהרן המלמד דרוש לה מאוד לחיזוק כוחה הצבאי והיא גייסה אותו אל אחד מחילותיה. ר' אהרן גולדהבר היה שמו, אבל זהב לא היה לו וכסף לא היה לו לגאול עצמו מן הצבא. והחדר הטוב ביותר בעיר נתפזר בין כל המלמדים האחרים. ממה נתפרנסה המשפחה? צעיר הייתי אותו זמן מלהתעניין ומלחקור ולדרוש בדבר.

*

באותה תקופה, כנראה, עלה בגורלי להיות תלמידו של ר' אשר קורצר. לפני המלחמה מורה היה בבית־הספר של הבארון הירש, ולאחר המלחמה נשאר לגור בבית הסמוך לבניין בית־הספר לשעבר, שהיה עתה תפוס כולו לבני־העיר שחזרו מן ה„פלוכט" ובתיהם היו שרופים. לכמה פרנסות נכנס עתה ר' אשר קורצר, נעשה חזן ומוהל ומורה פרטי, אך כולן לא הכניסו את הפרנסה לביתו ולא השכילו לגרש את העניות מן הבית.

ר' אשר לא היה „מלמד" אלא „מורה". תלמידיו מועטים היו ולימודו בביתו, בדירתו של חדר אחד. מכל מה שלמדתי אצלו זוכר אני את ספר משלי, וזכור לי שלא היה מבאר את תוכנם של פסוקי החכמה והמוסר, אלא מתרגם אותם בלשון יידיש מגורמנת (כנראה לפי ספר עם ה„ביאור" שהיה ברשותו), והתרגום הזה עצמו אף הוא היה באזנינו כדבר המצריך תרגום וביאור. על כן:

לא משכו את לבי אמריו השקולים — הצלולים של שלמה,
לא ערב לו לנער מוסר העשיר, שחכמה כנשים הוא קוהל;
ואולם מה החכמתי מכל שבבית, מעוני מולך במרומו,
ממיעוט הברכות וריבוי המלאכות של מורה וחזן ומוהל...

„מעוני מולך במרומו" — חלילה לכם לחשוב, שיש כאן מליצה שבהכרח מתוך הצורך למצוא חרוז לשלמה. העוני שבבית הזה היה בו באמת משהו מורם ונשגב; היה עוני אלגנטי, אריסטוקרטי. הדיבור בבית הזה היה בנחת, באצילות; ביום ה', יום השוק, עשו האשה והאיש חשבון הדרוש לקראת השבת, והנה חסר זה וחסר זה — אבל כנראה זה רק מחסור מקרי, מחסור זמני... ואמנם, הוא היה „זמני" בלבד. לאחר כמה שנים גדלו שני הבנים ועזרו לפרנס את הבית; אם לא בשפע, הרי בכבוד.

*

ר' אהרן גולדהבר נלקח לצבא באמצע של זמן הקיץ והתלמידים נתפזרו בין מלמדים שונים עד סופו של הזמן הזה; אבל אחרי החגים הובא לטלוסטה ר' שמעון גבאי מאיסטיטשקי. מלמד־גמרא מובהק היה, ה„פסוק" נדחק לקרן־זווית, ואפילו חומש עם רש"י נדחו ליום ה' אחר־הצהרים וליום ו' בבוקר, וכל ימות השבוע היו קודש לדף הגמרא.

אינני יודע, מה הניע את ר' שמעון לבחור דווקא במסכת כתובות ולהתחיל דווקא בפרק השני; ילדי מלחמה היינו, ועניין האשה שנתארמלה או שנתגרשה והיא תובעת כתובתה לא היה עשוי לעורר את רוחם של שמונה־עשר הנערים שנתכנסו על־יד השולחן ב„וויזשניצר קלייזל" (בית־הכנסת של חסידי ויזשניץ). אמנם, שלושה או ארבעה מן התלמידים (ואני בתוכם) השתלטו על דף הגמרא במשך שלושה או ארבעה ימים; ובתוך המשא־ומתן הזר לנו (בחוץ היה חורף, הזוגות צלצלו בצווארי הסוסים, השלג ירד וכיסה את העיירה בצעיף לבן) היו כמה מלים מתוקות, שטעמן הטוב נשתמר בלשון מאז ועד עתה: האשה שנתארמלה היא פשוט אשה שנתאלמנה (רק לאחר שנים נודע לי הסוד של חילופי למנ"ר); וההינומה היא הצעיף של הכלה; ו„הפה שאסר הוא הפה שהתיר" כלל גדול הוא ותמיד הוא עומד לשירותי במקום הדרוש; ולמעלה מכול ה„מגו"! הרי זה מושג שאתה מייגע אמנם את מוחך הצעיר להבינו ולרדת עד סוף כוונתו, אך לאחר שירדת וקנית אותו לעצמך — כבר הוא שלך לעולמים ואתה שש עליו כמוצא שלל!

אבל ר' שמעון חייב היה להכין לקראת ה„פאַרהער" (המבחן) בשבת לא רק את שלושת־ארבעת ה„ראשישים הטובים", אלא את כל התלמידים, והיה מתייגע, המסכן, הרבה מאוד — ולחינם ולשווא! בצער רב ובכאב נאמן היה חוזר כל יום ה' ואומר בפנים מסמיקות ומחווירות: „מען לערנט און מען לערנט און מען לערנט, און אַז עס קומט צום שפּיץ (וכאן הגביה את הבוהן למעלה) — איז קיינער נישטאָ אין דער היים". כלומר: לומדים ולומדים ולומדים, וכשמגיעים אל סופו של דבר — אין איש בבית!

לשון „קיינער" היה מכוון, כמובן, רק אל השאינם־יודעים, ולא אל שלושה־ארבעה היודעים. אך ר' שמעון לא התנחם ב„גוטע קעפּלעך" (הראשים הטובים) המועטים והיה מצטער כל שבוע מחדש על כשלונו עם הבינוניים. מה היה לו לעשות עוד לתלמידיו ולא עשה להם?!

עד לידי יאוש היה מביאו הנער מוינה גבאי. מוינה היה בן אחיו של הרבי, חוכר בוסתנים שביתו נמצא בקצה העיר, בדרך לזאַלישטשיקי. מוינה זה היה נער פרוע, ומוחו, שבפני דף הגמרא היה סתום כבקבוק ריקן ופקוק היטב־היטב, היה פתוח כשובך של יונים להפריח מתוכו כל מיני „רעיונות" ואמצאות, להצחיק בהם את הנערים ולהסיח את דעתם מן הלימודים. בחורף היה הרבי יוצא מן ה„וויזשניצער קלייזל" מעוטף ומכורבל מעל לראשו וגבו במטפחת־צמר גדולה משובצת, ממש מעין אלה שהיו הנשים נוהגות להתעטף בהן (והוא הגבר היחיד שראיתיו מתעטף ב„פלייטל" כזה), ומתחת לפלייטל ניכר היה כמה גבו כפוף ומתכופף. יודע הייתי, שמחמת הקרה שבחוץ הרבי מתכופף ומתכרבל כך, אבל לא יכולתי להשתחרר מן ההרגשה, כי הצרות שגורם לו מוינה הן הן הכופפות את קומתו...

לאחר כמה שנים, כשטבע מוינה במאגר־המים שלפני הטחנה שבדרך לסבידובה והובל בעגלה אל ביתו של ד"ר אַלבין, כאילו יש בכוחו להחיות את המת — בטוח הייתי בלבי, שיש בזה עונש מן השמים על הצער שציער את דודו, ר' שמעון גבאי. אלא שנדמה היה לי, כי העונש חמור יותר מדי...

*

עוד תלמיד קרוב היה לו לר׳ שמעון בחדר שלנו, והוא וולי (אברהם) בן מרדכי גבאי. וולי היה אחד משלושת או ארבעת התלמידים הטובים, ולא בכוח תפיסתו המהירה אלא בכוח שקידתו הרבה. נער רך וטוב היה. אף הוא היה שותף לצערו של רבו ודודו ר׳ שמעון על תעלוליו של מוינה שארו, וכמו בשביל לפצותו על כך — שקד על לימודו בהתמדה יתירה. לאחר כמה שנים, כשגדלנו ונערי העיירה התחילו עושים חשבונם ומבקיעים להם דרך אל „העולם הגדול" ואל לימודים — נשאר הוא הנער היחיד היושב בבית־המדרש ולומד תורה בשקידה של מתמיד אמיתי, כמו בימים הקדמונים. אביו וכל בני העיר ציפו ממנו לגדולות, ובחשאי סיפרו גם סיפורי־פלא על מעשי־הצדקה שהוא עושה בארוחות שהביאו לו יום־יום אל בית־המדרש ובדמי־כיס שנתן לו אבא.

צעיר היה ממני בשנה אחת ו„תפיסתו" איטית משלי, אבל בשתים־שלוש השנים שלאחר הבר־מצווה שלו, בזמן שאני עסקתי במלאכות שונות והרביתי בקריאה והייתי בולע ספרי־חול מכל המצוי בספריה הציונית ומכל המוזמן לספריה של בית־הספר העברי — היה הוא יושב למן הבוקר השכם ועד שעה מאוחרת בלילה ולומד ולומד ולומד — גמרא. במשך שלוש השנים האלה נעשה הוא למדן ממש, ואילו אני מה השגתי? מילאתי כרסי בשל"ג, ב„הסגנון העברי" של קרינסקי ובכל מיני ספרים, שלא היו אלא „ביכלעך" בלבד. יודע הייתי, כמה טובה ונכונה דרכו יותר מדרכי, אבל לא היה בי הכוח לחזור בי. אני דרכי הוליכתני ללבוב, ואילו הוא נשאר בטלוסטה, בבית־המדרש, מתמיד יחידי, וכל דרכו אינה אלא כמה מאות פסיעות, בבוקר מבית־אביו, מעבר לגשר, אל בית־המדרש שבנתה הגבירה מרת רבקה בראקסמייאֶר, ובלילה באותה הדרך חזרה. בשביל הזה היה עובר פעמיים ביום, ודרך אחרת לא ידע.

אבל חזוי היה לו לנסוע פעם אחת עד ללבוב, בדרכו האחרונה; ואף־על־פי שבית־אביו סמוך היה אל בית־הקברות של טלוסטה — חזוי היה לו להניח את גופו הרך, המעודן והמסוגף, בבית־הקברות של יאנובסקה — עוד עשר שנים תמימות קודם שנעשה המקום ההוא מחנה־מוות ומקום־קבורה ליהודי לבוב והסביבה הנרחבת.

אף הוא, הטוב והתמים והישר, בדומה לבן־דודו מוינה שטבע, הובא אל ד"ר אַלבין — אל המרפאה שלו בלבוב, לניתוח של התוספתן. הדבר נודע לי בערב, וכשנחפזתי בבוקר אל המרפאה ההיא —— כבר מצאתי אותו שכוב על מיטה גבוהה בלא רוח חיים, והדם מזרזף לאט־לאט מעל השעוונית ונוטף מעל שולי המטה ומצטבר על הרצפה בשלולית קטנה. במאוחר הגיע לבובה, ומת בשעת הניתוח, או מיד לאחריו.

כבן שמונה־עשרה היה במותו. אילו מת בטלוסטה, ודאי היתה כל העיר יוצאת ללוותו, ותלמידי־חכמים שבעיר היו קושרים לו הספד גדול. עכשיו שמת בלבוב, והקבורה נערכה בחפזון, והלוויה יצאה מבית־החולים היהודי שברחוב ראפאפּוֹרט, והארון לא נישא על כתפים אלא הוסע בעגלה של חברה קדישא — לא ספדו לו ולא בכו לו, ולא היו מהלכים אחרי מיטתו אלא אנשי חברה קדישא וכמה עניים שנתלוו להם לשם מצווה ולשם נדבה. זרועי נתונה בזרועו של האב האומלל, ר׳ מרדכי גבאי, היינו פוסעים בכבדות אחרי העגלה במעלה ראפאפּורט, והאב אינו זועק ואינו סופד אלא מלחש כל הזמן: „שמשאלי, נאָר דו אַליין ווייסט דאָך וועמען איך פיר דאָ צו לייגן אין קבר אַריין". כלומר: שמשלי, הרי אתה בלבד יודע את מי אני מולך כאן להניח בתוך הקבר. ואני רק מנענע לו בראשי, ואיני יכול לומר אפילו הברה אחת, משום שהדמעות מחניקות את גרוני.

*

בפרוס חג הפסח חזר ר׳ שמעון גבאי לאיסטיטשקי עירו ולא חזר עוד אלינו. אפשר תקפה עליו הכמיהה אל בני ביתו, ואולי נעורר בו געגועים אל עיירתו הקטנטונת, השוכנת על הדנייסטר האדיר. ואולי נתגעגע לא על הדנייסטר, המגלגל את מימיו העצומים ברחבות ובשלווה מלכותית, אלא דווקא על היובל הקטן והחומר דז'ורין, הנחפז ברעש אל הדנייסטר? שכן הדז'ורין הזה עבר לא הרחק מביתו, ופעם אחת, כשבע שנים לאחר שהייתי תלמידו, מצאתי אותו עומד על־גבי גשר־העץ הקטן שמעל לפלג הצהבהב ומביט במימיו הרעשניים, לאחר הגשם שירד ביום־קיץ. „שלום עליך, רבי!" צעקתי לו עוד מרחוק, אף הוא ענני שלום והכירני מיד וקרא בשמי, אבל ידו לא הושיט לי לשלום, בוודאי שלא לבייש את הנערה שהלכה עמי, שלא יכול היה להושיט גם לה יד. אך הרבי לא נמנע מלהסתכל בה, בנערה זו, ושאל אם היא „כלה" שלי. שלא לסבך את התשובה עניתי בפשטות „הן", הנערה הסמיקה, ור׳ שמעון — נדמה לי — גם הוא חיות נוספת באה בפניו. אותה שעה עלה בדעתי, שאין הוא „בטלן" כלל, וייתכן שקרא בבחרותו את שירי שילר וגיתה והיינה. וראיה לדבר: כטוב לבו בלימודים היה מבטיח וחוזר ומבטיח לנו, כי אם נהיה ילדים טובים ונלמד גם בשבוע הבא בשום־שכל ובשקידה, יגמול לנו טובה תחת טובה וילמד אותנו „דויטשה גראמאטיק", כלומר: דקדוק גרמני: געגענוואַרט, פערגאַנגענהייט, מיט־פערגאַנגענהייט, פאָרפערגאַנגענהייט, צוקונפט, פאָרצוקונפט. אמנם, מעולם לא הגיע לידי קיום הבטחתו זאת, אף אנו לא היינו משתוקקים שיקיים אותה — המונחים הללו נראו לנו מוזרים ומופלאים ולמעלה מבינתנו, אבל לא היה ספק בלבנו, שיש ביכולתו של הרבי למלא הבטחה זו, לכשירצה. עתה אמרתי בלבי: הייתכן שהבטיח הרבי ללמד אותנו דקדוק גרמני, בלי שידע דקדוק זה באמת? והייתכן שידע דקדוק גרמני, בלי שידע מעט ספרות ושירה גרמנית? שמע מיניה!

*

לזמן הקיץ בא במקום ר׳ שמעון גבאי בנו מוני גבאי. דומים היו זה לזה בקומה ובמראה ובבוהק הפנים הסומקות, אלא בזמן שפני האב מעוטרים זקן ופיאות בראשית כסיפתם — פני הבן חלקים ונראים כמשוחים בשמן. איני יודע, אם היה הבן מסיר את שערות זקנו במין „סם", שהוא מותר על־פי ההלכה, או שהיה מתגלח בתער ממש. וקרובה לאמת ההשערה השנייה, שאם לא כן — מהיכן באו לו הפציעות התכופות בפניו? ואם כן, פליאה היא איך התעלמו מכך אבות הבנים, כולם יראי־שמים ורובם חסידי טשורטקוב או ויזשניץ! ה„חדר" לא היה עוד ב„וויזשניצער קלייזל", אלא בביתה

של מרת לאה סטופ, בחדר שהשכירה לשם כך בזול, משום שגם בנה מוני היה בין התלמידים. לאה סטופ לא היתה חלילה אלמנה; אבי המשפחה, ר׳ איציק־לייב סטופ, מחסידי ויזשניץ היה, תלמיד־חכם ובעל־תפילה נעים־קול ויפה־נוסח. אלא מאחר שהיתה מרת לאה חכמנית ודעתנית, והיא לא רק עקרת־הבית אלא גם הנפש הפועלת העיקרית בחנות־הבדים שבחדר הקדמי ובמסחר הביצים ביום היריד — נקראה כל המשפחה על שמה.

ההבדל העיקרי בין ר׳ שמעון גבאי ובין בנו מוני גבאי היה רק בכך, שהאב נקרא בפי כול „שמעון מלמד״, ואילו הבן נקרא מלכתחילה, עד שלא בא, וגם במשך כל אותו ה„זמן״, „מוני המורה״. ומה לימד אותנו מוני המורה? שמא בא לקיים את הבטחתו של אבא וללמד אותנו באמת דקדוק גרמני עם כל ששת הזמנים שבו? או שמא התחיל ללמד אותנו ספרי הנביאים כסדרם, ראשונים ואחרונים, עם רש״י ומצודות או עם המלבי״ם? חלילה וחס! זה לא עלה על דעתו, אף לא לשם כך הובא לטלוסטה! אביו, ר׳ שמעון המלמד, לימד אותנו עניין האשה שנתארמלה והיא תובעת כתובתה, ואילו הבן, מוני המורה, הורה לנו עניין המביא גט ממדינת־הים וצריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם! אילו הראה לנו מוני המורה מפה כלשהי של ארץ־ישראל (אחת מאלה שכבר היו מצויות אז בעיירה, מהוצאת אמקרויט את פרוינד בפרמישלא; שהרי הימים ימים שלאחר הצהרת בלפור וסאן־רימו!), והיה מאיר את עינינו ואומר: הנה כאן היתה נחלתו של בנימין ובה היתה העיר רקם, וכאן היא העיר עכו עד היום הזה, וכאן היא העיר אשקלון, ועל הערים האלה אומר ר׳ יהודה שבמשנה: „מרקם למזרח ורקם כמזרח, מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום, מעכו לצפון ועכו כצפון״ — ודאי שהיו הדברים מאירים ומזהירים גם במסכת גיטין; אבל מוני המורה לא הראה לנו מפה כלשהי, לא טרח להסביר אפילו מפני־מה קובע ר׳ יהודה גבולין רק במזרח ובדרום ובצפון ואינו קובע גבול במערב, הוא רק נתייגע עמנו בשאלה אם עדי חתימה כרתי או עדי מסירה כרתי, ואל הבעיה הזאת לא נמשך לבנו. ונדמה לי — גם לא לבו של המורה; לבו נמשך למשהו אחר.

אותו קיץ ביקרה בעירנו מרת מרים רוזנבאום, בתו של ר׳ שניאור רוזנבאום, הוא „שניאור מלמד״, שאנו, חברי ואני, רק שמו הטוב הגיע אלינו, אבל לראות את פניו וללמוד תורה מפיו לא זכינו עוד. מרים זו משכלת היתה, ועוד בימים שלפני מלחמת־העולם דיברה עברית, אף היא יסדה בעירנו אגודת נשים ציוניות, שלמדו עברית ותולדות ישראל. עתה באה ממרחקים (מאמריקה?) לבקר בטלוסטה עירה והיא מתאכסנת בבית לאה סטופ, הוא הבית שבו החדר שלנו נמצא. ומלבד מה שמרים זו היא כליל השלימות הרוחנית היא גם אשה יפה, ונפשו של מוני המורה יוצאת לבוא עמה בדברים! לעזוב את תלמידיו ולפנות אליה במישרין ולפתוח בשיחה אינו יכול, משום מה יאמרו התלמידים והוריהם; להידבר עמה ולצאת לטיול ברחובה של העיר או מחוצה לה אינו מעז, משום מה יאמרו הבריות. והריהו משגר לה איגרות קטנות, פתקאות קטנות מקופלות, ואותי הוא עושה שליח להולכה. ואני יוצא מחדר אל חדר ומוסר את האיגרת הקטנה ומצפה לתשובה שבכתב, ואגב־כך אני נהנה מזיו־פניה של אותה מרים. וכמצטדק אומר לי מוני המורה, ופניו הסומקות מסמיקות עוד יותר: כל כוונתו באיגרות הללו אינה אלא לאורר מעט את ידיעותיו בחכמת הסטנוגראפיה על־פי גאבלסברגר; שכן האיגרות הקטנות הללו בכתב־סטנוגראפיה כתובות הן, והוא מועט המחזיק את המרובה...

מרים קוראה ומחייכת ומשיבה מה שמשיבה, גם היא בסטנוגראפיה של גאבלסברגר. והיא אומרת לי, שהיא מחבבת אותי. והלא דבר הוא! מרים המלומדת, היודעת לדבר עברית! אבל לא היא בלבד מחבבת אותי. גם הנערות בנות גילי, או הגדולות ממני בשנה או שנתיים, הבאות אל חנותה של מרת לאה סטופ, לקנות שם בד לבן ולהדפיס עליו דוגמה נאה למפה של שבת — אף הן מחבבות אותי! ומפני מה? מפני שכל הדוגמאות הנאות מצויות מן המוכן, ומעתיקים אותן מנייר נקוב נקבים־נקבים קטנים, על־ידי כך שמפזרים עליו אבקה כחולה ואחר־כך בוזקים מין נוזל, לקבע את הצבע שלא יימחה; מה שאין כן המונוגראמות—את אלה צריך לצייר מחדש בשביל כל נערה ונערה כשמה! ואני הוא היודע — היודע־הכול הוא היודע מהיכן! — לצייר אותן מונוגרמות. מוני המורה מעלים עין מכך שאני נעלם לחצאי־שעות משולחן הלימודים, הוא סומך כנראה על „תפיסתי״ הטובה, ואני עומד ומצייר מונו־גראמה, אות־רבתי כתובה של שם הנערה, מסולסלת ומשולבת באות־רבתי של שם־משפחתה, וכמה עלעלים וציצים מעטרים אותן, לשם השלימות האמנותית (שעדיין אינני יודע על קיומה). והנערות צובאות עלי ומסתכלות במעשה־ידי בהפלאה, ואחת מהן, פייגלה היפה (רעיתו של זכריה קרייזלר, קאנאדה) עומדת כפופה מעלי ושעונה על גבי ממש, צמת־זהבה גולשת על צווארי מצד שמאל ונשימתה החמה מלטפת צווארי מצד ימין, ומתחת ידי פורחים הציצים להשלמת המונוגראמה...

הנה כי כן המתיקו לי המונוגראמות עם צמות־הדבש של בנות ישראל היפות את ימי הקיץ ההוא. והמורה מוני לא כיהה בי ולא שיחר למוסר אוזני — ועל כך זכור הוא לטוב!

*

ומאגרא רמה זו נפלנו, אני וכמה מחברי מתלמידיו של מוני המורה, אל תוך רשותו של „מלמד־הגמרא המובהק״ מבודזא־נוב! בלי ספק יהודי כשר היה, ירא שמים ויודע־תורה, אולי אפילו למדן גדול, אבל — יסלח לי שם בגן־עדן! — מורה־להועיל לא היה, וחוץ מהטפת־מוסר שלו אין זכור לו מתורתו כמעט ולא־כלום. החדר היה בבית־המדרש הגדול והלימוד היה במסכת ביצה. והמלמד מבודזאנוב (יסלח לי השם! אפילו את שמו אינני זוכר) היה בריאה מוזרה, וכמה וכמה סיפורי־מעשיות שמספר העולם במלמדים־בטלנים היו הבריות מספרים אצלנו כמעשים שהיו בו עצמו. אחד מהם אחזור ואספר כאן, כפי שנקבע בזכרוני:

פעם אחת בחול־המועד של פסח יצא המלמד הבודזאנובי מבודזאנוב העיירה בדרך המוליכה לוורבוביץ הכפר, להסיח בדברי תורה עם ר׳ ישראל גליק. בדרך נתייגע (רגלו האחת קצרה היתה מחברתה והיה צולע הרבה) וישב בפאת־שדה לנוח מעט. הרגיש שהתנומה חוטפתו. אמר לעצמו: עוד היום גדול, אנמנם מעט ואמשיך דרכי. פשט נעלו האחת שסוליתה

סוליה כדרכן של כל הסוליות, ופשט נעלו האחרת, שסוליתה עבה ביותר וכפולה־שמונה, משום שרגלו זו קצרה, והעמיד את שתי הנעלים בזו אחר זו, כדרך הליכתן. אמר בלבו: כשאתעורר משנתי תהיינה הנעלים מראות לי את הדרך, לאיזה צד אני צריך לפנות ולהוסיף ללכת בדרך העולה וערבובצה. עבר שם לץ אחד, ראה את שתי הנעלים ואת סדר עמידתן, ושיער את כוונתו של הבודזאנובי. מה עשה? נטל את שתי הנעלים והפך את סדר עמידתן, ופניהן בודזאנובה. משנתעורר הבודזאנובי הסתכל מיד בנעליו וידע לאיזה צד הוא צריך ללכת. נעל מנעליו והלך. לאחר שעה הגיע בחזרה למבואותיה של בודזאנוב. „פליאה גדולה", אמר לעצמו, „כמה נתגדלה וערבוביץ זו! וערבוביץ הרי כפר היא, ואילו בתיה אלה בתים עירוניים הם ממש". עד מהרה גדלה פליאתו עוד יותר. „הנה הרחוב הזה", אמר לעצמו, „דומה ממש לרחובי שלי בבודזאנוב, והבית הזה דומה ממש לביתי שלי". עמד לפני חלון ביתו ונסתכל מבעד לחלון פנימה, וראה את זוגתו שלו יושבת על־יד השולחן, מטפחת של יום־טוב בראשה ומשקפי־הפליז על חוטמה והיא מעיינת במה שמעיינת; שכן משום חול־המועד לא יכלה לעסוק בטליאה או בסריגה. אף־על־פי כן עדיין חושש היה להיכנס אל ביתו, שמא אין האשה אשתו אלא בדומה־לאשתו, או שמא חלילה מעשה־כשפים יש כאן. אזר עוז וצעק מבעד לחלון הפתוח: „הארכסטו, הוציאי לי את הכתובה!" ורק לאחר שראה את הכתובה, הכתובה והחתומה כדין — נחה דעתו וחזר אל ביתו, זו אשתו.

✶

הקור התגבר מיד לאחר החגים ובחנוכה כבר היו הנהר וכל סביבתו קפואים כהלכה, ובני־החיל מכל החדרים יצאו להחליק על הקרח. ורק אני וחברי, תלמידי הבודזאנובי, נעדרים משם. הייתכן? התחלנו משתמטים מן הלימוד היבש והרודם, מ„מלמד־הגמרא המובהק" שלא השכיל להחיות לפנינו את הדברים שלימד ולהכניס בהם עניין. התחיל הוא מטיף לנו מוסר. והפה שהיה מגמגם ומבליע את המלים בשעת ההסברה, הוא הפה שהיה מטעים את דברי ההטפה בנעימות ובאיטיות מכוונת, והיה נועצם בבשרנו בהנאה מקצועית, כאותו סנדלר שמוציא מסמרים קטנים מבין שפתיו ונועצם בעקב במכות מכוונות וקולעות למטרה. ונוסחו של המוסר נוסח קבוע היה, כמין פזמון חוזר.

— אם אינך רוצה ללמוד תורה, מה יהיה בסופך! חוטב־עצים או שואב־מים לא תוכל להיות, משום שאין לך כוח לזה. רב או דיין, שוחט או מלמד לא תוכל להיות, משום שאינך רוצה ללמוד תורה. לא נשאר לך, על כורחך, אלא להיות חייט או סנדלר — וכלום זה יאה ונאה לכבודו של אבא שלך, פלוני בן פלוני, שיהיה בנו סנדלר או חייט?

כשהגיע תורי שלי לשמוע את פזמון־המוסר הזה, שנאמר בנעימה נעימה ובהנאה גדולה, כשל מי שהמציא הוכחה חותכת ומשכנעת להכרחיותו של לימוד הגמרא, כבר היתה תשובה משכנעת גם־היא מוכנה בפי.

— רבי — עניתי לו בדרך־ארץ — כלום כל ילדי ישראל חייבים להיות רבנים ודיינים, שוחטים או מלמדים? והרי גם סנדלרים דרושים בעולם! מילא אני, לי קונים נעליים מוכנות מבית־החרושת, אבל הרבי הרי אי־אפשר לו כלל בלי סנדלר! אם לא יהיו סנדלרים בעולם, מי יתקין לו נעל אחת עם סוליה עבה כל־כך, כפולה־שמונה?

סבור הייתי, הרבי יקפיד עלי, שהזכרתי לו את מומו. אבל טעיתי. אדרבה, הוא חייך שוב בהנאה, ואמר: „שמשלי, אתה נער חכם. אבל ללמוד אינך רוצה. אילו רצית ללמוד, היית יודע, היית מגיע לידי ידיעה אמיתית". והוא לא ידע, שללמוד דווקא רוצה אני, אלא שתורתו שלו מעומעמת ומגומגמת ומשועמבת ואינה נכנסת אל הלב ואף לא אל האוזן.

פעם אחת בא אל בית־המדרש וכל ראשו, פיאותיו וזקנו, גבותיו ושפמו, מכוסים נוצות־פלומה דקיקות, ממש כאותו שלג שירד בבוקר בחוץ, ואין בולט מתוך ים־השערות והנוצות אלא החוטם הבולבוסי הפחוס. כנראה נפרם אותו לילה הכר שלמראשותיו. „שמשלי", אמר לי בבת־שחוק של שמחה (השם יודע, למה היתה לו תמיד הבעת־פנים של שמחה, כשל מי שנהנה מכל הנאות־החיים:), „תביא לי היום מן הבית שפיגילי (מראה קטנה). יודע אתה, על־פי השולחן־ערוך אסור לאדם מישראל להסתכל בשפיגילי. אבל כשיש לו נוצות בשערותיו מותר לו להסתכל בשפיגילי". ושוב חיוך של הנאה. הבאתי לו שפיגילי עגול קטן, שקוטרו כקוטר של ביצה. קירב הרבי את השפיגילי אל עיניו, אל חוטמו, אל פיאותיו, ושעה ארוכה הסתכל בבבואתו הנשקפת לו מן המראה הקטנה ולא ידע שובעה. כנראה התפעל מעצם הפלא הגדול, שאדם יכול לראות את עצמו במראה, ואולי נהנה כל־כך מיפי תוארו. לבסוף החזיר לי את השפיגילי וחייך חיוך של נחת מרובה, כמי שהצליח להערים על השולחן־ערוך, על ר' יוסף קארו ועל הרמ"א גם יחד, וליהנות מן האסור הבא לו בהיתר גמור...

„אתה נער טוב", אמר לי פתאום. „וכשתגיע לגיל בר־מצווה, אגלה לך את הסוד כיצד עושים אדם. לא בשם המפורש, ולא גולם כמו שעשה המהר"ל מפראג, אלא אדם ממש".

הרבי רצה כנראה לקנות את לבי, אבל אמירה זו, עם הנצנוץ בעיניים שנתלווה לה, הבהילה אותי משום מה ולבי הלך ממנו לבלי שוב.

✶

באתי הביתה ואמרתי לאבא: אינני רוצה ללמוד אצל הבודזאנובי. אמר אבא: בזמן הבא תעבור אל מלמד אחר. אמרתי לאבא: לא לכך הכוונה, אלא כבר עכשיו אני רוצה לעבור אל מלמד אחר! תמה אבא: באמצע הזמן? ואל מי רוצה אתה לעבור? אמרתי: אל ר' אהרן גולדהבר רוצה אני לשוב! הקשה אבא: והרי עזבת אותו עוד לפני שנתיים ימים! עניתי לאבא: לא אני עזבתי אותו, אלא הוא עזב את העיר והלך אל הצבא. עכשיו שחזר וכמה מחברי הקודמים לומדים אצלו, רוצה גם אני לחזור אליו. הקשה אבא: וללמוד דף אחד גמרא במשך שבוע שלם? תירצתי את קושיתו: אבל ללמוד גם חומש עם רש"י, ופסוק, וכתיבה!

אבא, עליו השלום, הסכים. יתום מאמי הייתי, בן־הזקונים הייתי, וחיבב אותי הרבה. והרבה עוז־רוח דרוש היה בעיירה בשביל לעשות את המעשה הזה, להוציא נער „בעל מוח חריף" (שם כזה יצא לי) מידו של „מלמד גמרא מובהק" (שם כזה

יצא לבודזאנובי) ולמסור אותו בחזרה אל מלמד שלמד אצלו לפני שנתיים. ומה יאמרו על־כך בקלויז של טשורטקוב? ויש לשער, כי גם הפסד מרובה היה כרוך בזה; שהרי הבודזאנובי נתקבל על יסוד התחייבות של ההורים לזמן שלם, בשכר־לימוד ובמזונות, ואין ספק שאבא עמד בהתחייבות זו במלואה, ומלבד זה נוסף עוד שכר־הלימוד לר׳ אהרן.

*

הפעם היה החדר של ר׳ אהרן בדירתו ב„טארגוביצה" החדשה. עשרים ושישה נערים ישובים היו משני צדי השולחן הארוך, ספסל מזה וספסל מזה, מקצה הקיר ועד קצה הקיר, ורק מעבר צר נשאר בקצה השולחן להיכנס בו אל הספסל הפנימי. ר׳ אהרן עומד מאחורי הספסל החיצון, רגלו האחת ניצבת על הספסל בין שני נערים, ועל ברכה של הרגל הזאת מונח הספר שמתוכו הוא קורא באזנינו מה שקורא בפעם הראשונה, ותמיד הדברים מאירים ומזהירים ושמחים! בבוקר קורא ר׳ אהרן ומסביר בשכל טוב ובטוב־טעם „אלו מציאות שלו ואלו חייב להכריז", ואחר־הצהרים לומדים שוב, כמו לפני שנתיים — „ישעיה"! אבל כמה שונה עתה הטעם וכמה שונה ההרגשה! לפני שנתיים הייתי הצעיר שבחבורה, קטן בין גדולים, והשנים־עשר או השלושה־עשר בסדר־התלמידים. עכשיו אני השלישי, השני, ואם תרצה לומר — הראשון!

„סדר־התלמידים" מה הוא? רק מי שהיה מתלמידיו של ר׳ אהרן יודע סוד זה! כבר סיפרתי, שר׳ אהרן ניצב מאחורי הספסל החיצון, הפונה אל פנים החדר, רגלו על הספסל והספר על ברכה של אותה רגל; וכך הוא עומד וקורא כל אותה משנה, או כל אותה פסקה בגמרא, או כל אותו פרק בישעיה, ומשסיים הוא שואל: „מי אומר ראשון?" — ו„אומר" פירושו: חוזר ואומר הכול מלה במלה, אחד מקור ואחד תרגום ופירוש והסברה משולבים יחד, אין חסר דבר! נמצא מתנדב — הריהו היום „ראשון לסדר". לא נמצא — ר׳ אהרן שוקל ומחליט מי „יאמר" ראשון, ומי יאמר שני, ומי יאמר שלישי, וכך עד סוף כל עשרים ושישה התלמידים. נמצא שכל משנה וכל פסקא וכל פרק „נאמרים" ונשנים עשרים ושש פעמים, ועל־ידי כך נקבע ממילא סדר החשיבות וסדר העדיפות של התלמידים, וכל הנלמד נקבע היטב במוח ונחרת עמוק־עמוק בלב ואינו נמחה לעולם.

איני זוכר את שמותיהם של כל התלמידים, אבל זוכר אני את חמשת הראשונים: דודל שכנר, הנמצא בקוסטאריקה; ושארו בוצי שכנר, שאינני יודע גורלו; משה ואכשטיין־עמיר, בן אחיו של ד"ר ברנארד ואכשטיין, והוא עתה איכר־מתיישב ובעל בעמיו בבית־שערים; ושכנו הסמוך לו בבית־שערים, קלמן־מרדכי שטרנקלאר, והוא שארי ושותפי לצער־נכר בת־קופת־לבוב; ועמהם גם אני הכותב וחותם. וכל פעם שאני מזדמן לבית־שערים — הרי אנו מגלגלים בזכרונות מחדרו של ר׳ אהרן, ואני מהנה את משה ואכשטיין בחיקוי נאמן של חצי פסוק בישעיה, כפי שהוא אמרו באותו יום־קיץ לפנות־ערב ובאותו חדר ב„טארגוביצה" החדשה. נער גבוה ורזה היה, וקולו אף הוא גבוה ודק וצפצפני, ובקול הזה, המורם ומתוח לעילא ולעילא, מתוך הלהט שבדברים, ציפצף כחליל־של־מתכת וסלסל ברוב רגש: „וטיטאתי־י־י־ה — און איך וועל זי אויסקערן, במטא־א־אטא — מיט אַ בעזים, השמד — פון פאַרטיליגונג, נאום — די רייד, ה׳ — פון גאָט, צבאות — די הערשאַפטן!".

ביום חמישי אחר־הצהרים לומדים חומש עם רש"י. כל אחד קורא פסוק אחד, והמלה האחרונה עודה בין שפתיו — כבר מתחיל חברו הסמוך אליו את הפסוק השני; וכך הקריאה סובבת־הולכת במהירות לאורך השולחן מזה ומזה, בלי הפסקה כלשהי ובהמשך אחד. ואוי־אוי לו לנער, שאינו מתחיל בפסוקו מיד בבוא תורו — סימן הוא שלא השגיח ולא עקב אחרי הקריאה, ומיד הוא בא על עונשו: חברו היושב אחריו כבר קורא במקומו, וההוזה ואינו מקשיב כבר איבד את תורו! ואין לך בושה גדולה מזאת וצער גדול מזה.

ביום שישי, לאחר שכל התורה של אותו שבוע כבר קבועה בלבבות, ר׳ אהרן מלמד אותנו משהו של כתיבה. (פליאה היא, כיצד הזניחו את הכתיבה כל המלמדים הראשונים, פרט למוני המורה, שהכתיב לנו מפעם לפעם שתים־שלוש שורות ביידיש וגם בגרמנית באותיות גותיות.) מחברות אינן מצויות בשוק למכירה, אבל אנו עושים אותן מדפים חלקים וריקים שנמצאו בין ה„אַקטים". ה„אַקטים" הם תעודות של בתי־המשפט האוסטריים ושאר המשרדים הממשלתיים, שפונו מן הארונות והם משמשים בעיקר לתעשיית שקיות־נייר לחנויות, והרבה משפחות, מבוגרים וילדים, עוסקים בעשייתן. אבל דפים ריקים שביניהם נשמרים לצורכי כתיבה, ומהם גם המחברות עשויות. המחברות הללו אין בהן שורות, ור׳ אהרן סרגל קטן יש לו ועפרון קטן, ובהם הוא מסרגל לנו שורות־שורות במהירות כזאת, שאין העין יכולה לתפוס מה שידו עושה, ועד שאנו פונים כה וכה — כבר עשרים ושש מחברות מסורגלות שורות ישרות ומקבילות, במרחקים שווים זו מזו, כאילו יצאו מתחת ידו של אשף. ר׳ אהרן כותב שורה בראש העמוד, לכל אחד שורה אחרת, ואנו מעתיקים את השורה הזאת כעשרים פעם, עד שמתמלאים שני העמודים המסורגלים. לפעמים אנו כותבים בלשון־הקודש ולפעמים אנו כותבים בלשון־יידיש, ופעמים זו וזו יחדיו — כדרך לימודנו כך דרך כתיבתנו, ושתי הלשונות משמשות כאחת, באהבה ובשלום, ואין אנו מרגישים כמעט כי שתי לשונות לפנינו.

עד סופו של אותו זמן־החורף ועוד זמן־קיץ שלם זכיתי ליהנות מתורתו ומהסברתו ומשיטתו הטובה של ר׳ אהרן גולדהבר. לזמן־החורף הבא יצאוהו רוב תלמידיו ה„גדולים" ואנוס הייתי גם אני להיפרד ממנו ולחזור אל „מלמד־גמרא־מובהק", והפעם נעשיתי תלמידו של ר׳ פייבוש השוחט.

*

ר׳ פייבוש השוחט היה בוודאי לפני שנים רבות אברך נאה ותלמיד־חכם שאין רבב על בגדו, שהרי היה השוחט מטעם חסידי טשורטקוב שבעיר, והללו כידוע היו מקפידים בלבושם ובכל חיצוניותם. אבל בימי שלי כבר היה זקן, שערות ראשו וזקנו ספק לבנות ספק צהובות, ושפמו ודאי צהוב — מן הטאבאק ומן הטאביקי.

בהמות לא היה ר׳ פייבוש שוחט עוד בימי, אבל עופות היו מביאים אליו כמה וכמה פעמים ביום. ושלא להפסיק את

הלימוד עם שבעה או שמונה התלמידים שמסביב לשולחן המרובע שבחדרו האחד, היה אומר לריבה ראשונה שבאה: „שבי על הספסל וחכי, עד שיבוא עוד עוף, ואענה לך". מה לשון „ענייה" לכאן? — הייתי מהרהר בלבי. כאן הולך למיתה תרנגול צחור, או אווז או ברווז, דמו האדום והחם יישפך חלקו ברהטים העשויים לכך וחלקו על־פני השלג שליד הבית (אם המדובר הוא באווזים, שאינם נמרטים אלא במשהו מתחת לכנפיהם ומושלכים על־פני השלג שבחוץ) והרבי שלנו אומר „ענטפערן"!

וכשהרבי כבר הולך „לענות", אנו עושים בינתיים הפסקה ויוצאים החוצה. ביתו של ר' פייבוש קרוב מאוד לנהר ולשטח־הסוף הנרחב והקפוא, והימים ימי חורף בכל תפארתם!

וממול לביתו של ר' פייבוש, על גבעה נישאה במקצת, נמצא בית־מלאכתו של ר' יידל סטוּפּ הנגר. ושם המשׂור מנסר לווחים וחותך בקצותיהם זוויות ושגמים, והמפסלת מעמיקה חודה בעץ הלבן והרך, והנסורת מתעופפת בחלל האויר, והשרף שעל־גבי הלווחים מפיק ריח טוב, והוא מצטרף עם ריחו של דבק־הנגרים הרותח ועם ריח־השלג שבחוץ... שכן למרות הקרה — החלון פתוח, ויידל הנגר עם השוליה שלו עליזים כדרכם תמיד, ואותי אינם מגרשים מלפני החלון. אדרבה! יידל אוהב־שיחה הוא ורוחו טובה עליו, ולא זו בילבד שהוא מרשה לי להסתכל בעבודתו ולשאול שאלות משאלות שונות, אלא אף הוא עצמו פותח ומסביר לי את סודות עבודתו ואת ה„מחשבה" שבה! וכשאני מוסיף ושואל שאלות חדשות על יסוד מה שהסביר, הוא משבח את הבנתי הטובה ומסכם את התרשמותו ממני: „דאַרט וואו תורה דאַרט איז חכמה". כלומר: במקום התורה שם החכמה.

*

מה תורה ומה חכמה קניתי מר' פייבוש השוחט? קונם עלי אני זוכר! אפילו באיזו מסכת למדנו אינני זוכר. מכל אותו חורף אצל ר' פייבוש השוחט לא נשתייר לי ולא־כלום, חוץ מהבנה טובה בנגרות, שקניתי מיידל סטוּפּ מתוך הסתכלות ושיחה, וחוץ מ„תמונה" אחת קטנה בשירי „שלג":

אווז שנשחט והתיר את רגליו
השתחרר משוחטו וברח;
הוא רץ בלי קול ומניע כנף
ודמו על השלג נשפך.

כך רץ האווז בצוואר הפשוט
לעולם הצחור, הרחוק, —
מעל הצוואר הארוך השחוט
מתגלגל עוד אַלמוג ואַלמוג.

*

אבל ריווח והצלה עמדו לי אותו חורף ממקום אחר! שוחט שני היה בעירנו, ר' שלמה שכטר, שלפני המלחמה, כשהיתה עוד ההתנגדות שבין חסידי טשורטקוב וחסידי ויזשניץ חריפה, היה הוא השוחט מטעם חסידי ויזשניץ; אך בימי שוב לא היתה ההבחנה הזאת ניכרת ונודעת. שלושה בנים היו לו לר' שלמה: מנדל, יוסל וזלמן. מנדל זכור לי תמיד כשהוא מהלך ברחובה של העיר, ספר נתון תחת בית־שחיו (יומניו של הרצל או כתבי זשיטלובסקי) והוא מטייל ומתווכח עם חבריו בני־גילו בעניינים העומדים ברומו של עולם: הצהרת באלפור, המאנדט על ארץ־ישראל שנמסר לאנגליה האדירה, וכנגד שני אלה — מה ערכו של הטרי־טוריאליזם?! אפשר בזכות הוויכוחים הנצחיים בענייני הציונות עלה בעוד מועד לארץ־ישראל, לא בחל בכל עבודה קשה, והרי הוא ובני־ביתו יושבים עתה בתל־אביב, משפחה נאה מושרשת. יוסף, האח האמצעי, נעשה לאחר שנה־שנתיים חברי הטוב, אם כי גדול הוא ממני בכמה שנים, ושנינו מזכירים באהבה אותם ימי קיץ, שבהם היינו שכובים על ערימה גדולה של שחת ריחנית ו„בולעים" יום־יום פרקים רבים מספרי הנביאים הראשונים — להשלים מה שהחסרתי בלימודי הראשון אצל ר' אהרן, שהקפיצני מיהושע לישעיה. אף הוא, יוסף ידידי, הציל נפשו מתוך השואה והגיע לארץ ישראל, ומפיו נודעו לי כל הפרטים והתאריכים הנזכרים בשירי „המניין בעירי, בעיר טלוסט", ואף הוא ורעיתו חיים בקרית־שלום. אך בן־גילי וזמן־מה גם חברי בחדר היה הבן השלישי, זלמן ע"ה, הצעיר בבנים.

נער טוב ופיקח היה. אבל מהיר־תפיסה לא היה ובתורה חשקה נפשו אך מעט. ואביו, ר' שלמה, היה מצטער על־כך, וביקש ללמדו יותר ממה שלמד בחדר, ובשביל להוסיף לבנו חשק ללימודים — ביקש ומצא לו חבר, ואותו חבר הייתי אני. וכך נעשיתי תלמידו של ר' שלמה השוחט, שלא על־מנת לשלם שכר־לימוד, ובלבד לשמש צוות לבנו, וכך נעשיתי גם בן־בית בביתו של ר' שלמה וחבר לבנו האמצעי, יוסף הנחמד והנעים.

וכמה שונה היה ר' שלמה השוחט, שלמדתי אצלו אחר־הצהרים, מר' פייבוש השוחט, שלמדתי אצלו לפני־הצהרים! לבושו של ר' שלמה היה תמיד נקי, וזקנו, שחוטי־כסף ראשונים התחילו משתזרים בו, היה עשוי תמיד יפה, וכשהוא בודק את החלף ומעבירו על הציפורן האחת העשויה לכך — אני רואה כמה נאות כפות־ידיו, כמה עדינות אצבעותיו וכמה יפה כל שאר ציפורניו עשויות! דיבורו תמיד בנחת, לעולם אינו מגביה קולו יתר על הדרוש, אף בשעת לימוד והסברה. והסברתו בטוב טעם ובנחת.

אף ר' שלמה מפסיק מלימודו ויוצא לשחוט עוף בלשכה המוכנה לכך שליד דירתו, מעבר לפרוזדור, אבל לעולם הוא חוזר נקי, בלא כתם ובלא רבב. במקצת מפחידים אותי החלפים הגדולים, והגדולים עוד יותר, והאחד הגדול ביותר. כולם מונחים בנרתיקיהם בפינה המיוחדת להם בין הקיר ובין הכיריים, אבל כמה פעמים כבר ראיתי אותם. רבונו של עולם! היהודי הרך והעדין הזה, שאינו פוגע אפלו בזבוב שעל הקיר, כיצד הוא מניף חלף גדול כל־כך, ובהולכה והבאה מהירה הוא שוחט פרה גדולה?

שכן ר' שלמה היה צעיר הרבה מר' פייבוש, והוא היה שוחט כל הגסות. פעם אחת, במוצאי שבת של חול־המועד פסח, הלכתי עם זלמן חברי־ללימודים אחרי ר' שלמה אל בית־המטבחיים העירוני שמעבר לגשר בדרך לטשורטקוב. פרה גדולה היתה מוטלת כפותה, רגליה האחוריות והקדמיות

ביחד, ושני בחורים מבין פושטי־העור מחזיקים בקרניה הגדולות. ר׳ שלמה מוציא את החלף הגדול מנרתיקו ומתבונן בו רגע ונראה כמהרהר מה, אחר־כך הוא מרכין עצמו אל הפרה ותופס בעור צווארה ביד שמאל, ועד שאני מתכונן לראות את ההולכה וההבאה בחלף הגדול — כבר נפער פתח אדיר בצווארה של הפרה ושטף של דם שוצף ומהביל נשפך על רצפת־האבן וממנה אל הביב שבתוכה. עיני מתערפלות, ראשי סובב־הולך, עוד מעט ואפול. ברגלים כושלות הולך אני הביתה, וימים רבים של אותה שנה אינני טועם עוד טעם בשר... אף אל ביתו של ר׳ שלמה אינני מוסיף עוד לבוא, בוודאי מתוך פחד לראות שנית את החלפים הרבים, הקטנים עם הגדולים, שבין הקיר והכיריים — —

✶

וכאן המקום להזכיר עוד מלמד אחד שלי, שלמדתי אצלו כתלמיד יחיד, אם כי איני בטוח בסדר הזמנים; זכור לי שלמדתי אצלו בזמן־הקיץ, ואינני בטוח אם היה זה אותו הקיץ שבא לאחר החורף שבו למדתי אצל השוחטים ר׳ פייבוש ור׳ שלמה.

המלמד הזה היה הדרשן ר׳ פינחס לאפינר. לא בן־עירנו היה, ממרחקים בא, אולי מליטא, ומשום־מה איווה לו את טלוסטה עירנו למקום־מושב לו. לפי דעתי בימים ההם ראוי היה לשמש בכהונה של דרשן בקהילה גדולה יותר, או לפחות לעבור בקהילות הרבה, כדרך הדרשנים. ואילו הוא ישב בעירנו בקביעות, ורק פעמיים או שלוש פעמים בשנה היה דורש: בשבת הגדול (רבינו, הר׳ שמואל אבא חודורוב ז״ל, לא היה, כידוע, דרשן גדול), ובשבת שובה, ואולי עוד פעם או פעמיים. באותם ערבי־שבתות היו מופיעות בכל בתי־הכנסת ובבית־המדרש מודעות כתובות בכתב־יד על פיסות נייר בגודל של חצי עמוד ממחברת, מודבקות במעט שאור של עיסה, ובהן נאמר כי איה״ש בשבת בשעה שלוש ידרוש בבית־המדרש הדרשן פינחס לאפינר, „ולשומעים יונעם״ (כך בפירוש, וכך תמיד; לא ינעם בקל, אלא יונעם, בווא״ו, כמין הופעל, אם כי הכוונה היתה בוודאי לקל בלבד). ואמנם, לשומעים הונעם וגם נעם להם. הר׳ פינחס לאפינר בקי היה בנביאים ובכתובים ובמדרשי־אגדה, ומומחה גדול היה להשחיל על חוט אחד עשרים או שלושים פסוקים שחוזרת בהם מלה אחת מסוימת או ניב מסוים שלם, ולהקשות מפסוק זה על פסוק זה ומפסוק זה על פסוק זה ערימה גדולה של קושיות; ולבסוף הוא מביא את הפסוק האחרון והוא נעשה כמין מפתח־קסמים, פותר את כל החידות ומתרץ את כל הקושיות ומיישב את כל התמיהות, וכל הפסוקים מתחברים ומתקשרים זה אל זה היטב־היטב ונחרזים במחרוזת אחת ממש כפנינים; והוא מסיים ב„ובא לציון גואל״, נושק לפרוכת ופושט את טליתו ומקפלה, כאותו אומן שעשה מלאכה נאה ואחרי גמר־מלאכה הוא מסדר את כליו — והוא יורד מעל המדרגות שלפני ארון־הקודש ושוב הוא „מהלך בטל״ כמחצית השנה, עד לדרשה הבאה, והשם יודע מהיכן הוא חי ובמה הוא מפרנס את אשתו הקטנה והצנועה ואת בתם הכלה הנאה והחסודה, שאפילו העניות הגדולה לא הצליחה לכסות על חינה.

ואל ר׳ פינחס זה נמסרתי ללמוד שעתיים ביום, אף הלכתי אליו ברצון ובשמחה. לכאורה הוא מלמד אותי גמרא, אבל למעשה אנו מדלגים על משא־ומתן קשה ועוברים מאגדתא לאגדתא. שנינו יש בנו הרגשה חבויה, שאנו עושים את מלאכתנו רמייה; אבל מה לעשות? הכול תלוי בלב, ולב שנינו כאחד נמשך אל דברי האגדה. ולא זו בלבד שאנו מדלגים מדף אל דף ומפרק אל פרק, אלא אפילו במסכת אחת אין אנו עומדים. ממסכת סנהדרין אנו עוברים אל מסכת גיטין, אבל לא לעניין המביא גט ממדינת הים, חס וחלילה! מדף נ״ה עמוד ב׳ למטה עד סוף דף נ״ח עמוד א׳ למטה אנו קוראים את כל אגדות החורבן המרעישות את הלב — כנראה היו הימים סמוכים לט׳ באב — למן קמצא ובר־קמצא ועד מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשת רבו, מעשה שאינו סר מן הלב ולא יסור ממנו לעולם! ומשם אנו מדלגים לפרק השוכר את הפועלים שבבבא־מציעא, משום שגם בו יש אגדות מרובות. ולבסוף אנו עוברים בפשטות — אוי לאותה בושה!? — לקרוא בעין־יעקב, ממש כאותם „יהודים פשוטים״ בשבת בבית־המדרש או בעלי־המלאכה בבית־הכנסת של בעלי־המלאכה. „אין בכך שום דבר רע״, מנחם אותי ר׳ פינחס. „גם דברי אגדה תורה הם. ואם אינם מחדדים את המוח, הרי הם מחממים את הלב״. ור׳ פינחס משפשף כף אל כף, כאילו בחוץ חורף ולהתחמם הוא צריך.

כל מה שסיפרתי כאן על רבי זה מתוך אהבה סיפרתי ומתוך רגש של תודה. מן המלמדים המועטים היה, שתורתם שלימדוני נתקיימה בי. צנוע ושפל־רוח היה בחייו, כצל התהלך בעירנו בצדי דרכים, ובדרך־הליכתו בצד־הדרך ירה בו קלגס גרמני בעורפו והמיתו בו במקום. בית אחד בלבד בניתי לו בשירי „המניין בעירי״, הבה אעתיקו כאן:

הר׳ פינחס לפינר, דרשן דק״ק טלוסט, שלימדני גמרא בחטף —
זכרונו לברכה! הוי כמה אהבתיו וכמה את לבי הוא שבה!
הוא היה מדלג על משא ומתן ודולג מני דף אלי דף
ומלמדני דברי אגדה מרנינים — ועלי דילוגו אהבה.

על מותו של ר׳ פינחס מסופר בשיר הנ״ל; מתי ואיך מתו אשתו העדינה ובתם היפה? — יודע צרות עמו הוא היודע?

✶

סיפרתי על תשעה מלמדים שלמדתי אצלם, ובאמת עשרה סיפורים הם, שהרי אצל ר׳ אהרן גולדהבר למדתי פעמיים וסיפרתי עליו פעמיים. ובין העשרה הבלעתי סיפורם של שני מלמדים שלא למדתי אצלם, אבל הכרתי יפה אותם ואת החדרים שלהם ולא רציתי להחסירם רק משום שאני לא הייתי תלמיד בין תלמידיהם; אם אני לא למדתי אצלם, רבים אחרים מבין ילדי עירנו למדו אצלם, ואפשר אחדים מהם עדיין חיים וקיימים בעולם ואפילו בישראל.

ולפי הבחינה של המקום בלבד, טלוסטה עירנו, חייב הייתי להוסיף ולספר כאן על שני מורים נוספים, שלמדתי אצלם כתלמיד־יחיד, ולא עוד כילד, אלא כנער בן־חמש־עשרה ושש־עשרה, מתוך רצון והכרה וחשק. אבל דווקא מבחינה זו, בחינת הגיל והזמן, אינם שייכים לפרשת כל מלמדי שבילדות.

האחד משני אלה הוא ר׳ ישראל גליק ז״ל, „המחותן״ שלנו, אבי גיסי דב גליק שליט״א, שמכר את ביתו וכל־יש־לו

בכפר ווערבוביץ שליד בודזאנוב על־מנת לעלות לארץ־ישראל, אלא שבדרך עלייתו נשתקע בטלוסטה עירנו, בשביל „להמתין מעט" לבנו, הוא גיסי, שעמד לעלות גם הוא לארץ־ישראל ולהעלות עמו גם אותי, הנער. במשך קיץ אחד וחורף אחד הייתי בא לביתו של המחותן ר' ישראל גליק, מחוץ־לעיר, סמוך ל„הר של היקאנד", והייתי לומד מפיו שעתים ושלוש, בקיץ — בצל שיח של שושן, שגדל שם בגינה על־יד הבית, ובחורף — בחדר האחד של הדירה הקטנה, והמחותן חולה ושוכב במיטה ואני קורא לפניו בנעימה שקטה ונוגה.

המחותן ר' ישראל גליק החלים ממחלתו זו, ועם בוא האביב באה לו עת דודים, כי הונהג לימוד „הדף היומי" והוא נעשה מורה־ורבה של כל העיירה:

המחותן שרואלי גליק בכל בוקר מזדרז לקלויז־טשורטקוב ללכת;
בענווה, בקול רך וצנוע, הוא יום־יום קורא דף ממסכת,
ויושבים מסביב לו לשמוע אחד אב, אחד בן, אחד נכד.

ותורה שהיתה כמונחת בתוך קרן־זווית ונרדמת,
ונדמה עוד מעט ונשכחת, ונדמה עוד מעט ונעלמת,
כאן התחילה פתאום מתעוררת והתחילה בכוח נושמת.

הוא פתח לתורה את השער והוליך תלמידיו צעד־צעד;
הוא יישר כל עקוב שבדרך והתיר כל תסבוכת ופקעת;
והכול לא בקול וברעש, רק בנחת וביישוב־הדעת.

אולם לעלות לארץ־ישראל לא זכה. כשם שלימודו היפה נכנס ללב שומעיו למטה כך נכנס בוודאי ללב שומעיו למעלה, ומשום כך בוודאי נקרא עד מהרה לישיבה של מעלה. נתייתמו תלמידיו הרבים שבקלויז דטשורטקוב, ואבל־יחיד היה לי, התלמיד־היחיד שלמד תורה מפיו בבית.

והמורה השני היה המורה העברי מר מרדכי ספקטור, שבא לעירנו אף הוא ממרחקים ויסד בית־ספר עברי פרטי, ואני, שלא היה לי חבר ללימודים אצלו — למדתי ב„שיעור פרטי": נביאים וכתובים, ודקדוק ו„עבודה שבכתב" — לכתוב ולתקן ולהעתיק ולשוב ולתקן ולהעתיק — ותולדות ישראל וקורות העולם וכל מה שהיה מצוי אז בספרי־לימוד עבריים. תחילת לימודי אצלו בסוד, ואת שכר־הלימוד אני משלם ממה שאני משתכר מציור שלטים לחנויות (רוב שלטים שבעירנו מעשה־ידי היו ועוד בשנת 1933, לפני עלייתי לארץ־ישראל, היה מתנוסס השלט הגדול לפני ביתו של ר' הירשל מאיר עם הצבי מסועף־הקרניים [הירש!] באמצעיתו); ואחר־כך, משבא החורף ופסקה מלאכת השלטים (הצבע אינו מתייבש והשלטים שבחוץ ממילא מכוסים שלג!) ולא היה לי ממה לשלם — גיליתי את „סודי" לאבא ע"ה, והוא בטובו הסכים לשלם שכר־הלימוד בחינת „נתבעים לעגל ונותנים"... שכן המורה לעברית מוחזק היה אדם חופשי, ומי־יודע־מה־הוא־מלמד־שם (ובאמת ישבנו ולמדנו שם כתבי־הקודש בגילוי־ראש דווקא, כאילו בלי זה אין לימודנו לימוד „חדיש ומדעי" למדי).

ואצל שני המורים האלה למדתי במקביל, באותו קיץ ובאותו חורף; ויפה ראיתי את השוני שביניהם, את הסתירה שביניהם. אכן, לא: הרי זה כהרי זה. זה מבקש להמאיס עלי את כל הישן, לפקוח את עיני לראות את הכיעור שבו, לעורר בי שאיפה אל החדש; וזה מבקש להאהיב עלי את כל הטוב והיפה שבישן, להאיר עיני לראות את כל התפארת שבו, להסביר לי שאין החדש נבנה על חורבנו של הישן אלא על מסדו של הישן.

והצד השווה שביניהם — ששניהם מכוונים את לימודם אל העתיד, אל עתידו של הנער העומד לפרוש כנפיים ולפרוח ולעזוב את הקן, ושניהם מבקשים לציידו לדרך: זה מלמדו כל מה שיהיה דרוש לו בבית־הספר התיכון שהוא מתאווה להגיע אליו; וזה מלמדו שיש להבחין בין עיקר וטפל, בין התבן ובין הבר, וחלילה לו לנער להשליך אחרי גוו את הכול.

דברים שכתבתי כאן מופשטים הם, מרומזים הם. אך ביתר בירור וביתר ציור אמורים הם בשירי „בצל שיח שושן משל ורד"; ואדם כיוון שהגיד בשיר שוב אינו חוזר ומגיד בפרוזה. על כן הרוצה לדעת פרשה קטנה ונאה זו, יפנה בטובו אל השיר ההוא, בספרי „אור זרוע".

*

כשנדפס הקובץ הראשון הקטן של שירי: „בשבעה מיתרים", בהוצאת „דבר", תל־אביב תרצ"ט, קרוב לפרוץ המלחמה, עוד הספקתי לשלוח כמה עותקים מן הספר לטלוס־טה ומהם אחד למורי העברי מר מרדכי ספקטור, ואחד למורי ורבי ר' אהרן גולדהבר. המורה מר ספקטור בוודאי לא הספיק להשיב לי, שאילו השיב לי בוודאי היה מכתבו שמור עמי וזכור לי; המלמד ר' אהרן גולדהבר השיב לי מיד ומכתבו שמור עמי, וזה לשונו, לשון־זהב:

ב"ה. יום שנכפל בו כי טוב, לסדר דרך כוכב מיעקב [תרצ"ט]

ישאו הרים שלום וברכה א"כ תלמידי סופר מה"ר שמשון נ"י!

חן חן לך על המנחה אשר שלחת לי מפרי הארץ מעוטרת בשבעה מיתרים יקרים כספיר ויהלום. ותודה לך על זה שזכרת ולא שלט בך שר של שכחה. קראתי מתוך ספרך ותמהתי, איך נעשית בזמן קט כזה לאיש גבור לעשות חיל. כי באמת מסוגל הוא [הספר] להתרוממות הנפש. יקרי ערך המה השירים האלה, ובפרט המגרפה מאוד נעלה. רואה אני את העתיד שלך מאושר, כי איש אשר רוח בו יעלה מעלה מעלה. מאחל אני לך לעשות חיל בארץ אבותינו ומוניטין שלך יצאו בכל העולם. יקירי! הגם כי מעט מזעיר למדתי בספרים כאלה וחסר מדע אני, ובכל זאת מכיר אני ומרגיש חין החשיבות שבספרך. ואני מברך אותך כאותה הברכה של אילן, אילן במה אברכך. יהי רצון שיהי' יוצאי חלציך כמותך.

אל תלעג לסגנון מכתבי הנכתב בלשון עלגים, כי כאשר ידעת מדור ישן אני וישן מפני חדש תוציאו. בודאי תחדש ותוסיף עוד על הספר הראשון שלך, אבקשך לשלוח לי בכל פעם. ובזה אני גומר מכתבי. חיו בשלום, חיים שקטים ורעננים. תן ברכה בשמי לכל יודעיך.

רעך אהרן גולדהבר

למלא את בקשתו של ר' אהרן ולשלוח לו ספרים נוספים לא יכולתי. כשיצא שירי „מאיר הכליזמר נעשה קומיסר" בצורת ספר קטן בעוד שנה, בשנת ת"ש, כבר היתה „טלוסט, העיירה הזערערת שלי", נתוקה ומנותקת, רחוקה ומרוחקת, כאילו על־פני כוכב אחר, וכאילו מעולם לא היתה קיימת ממש, אלא משל היתה ודמיון.

*

עכשיו אני מוסר את מכתבו זה של ר' אהרן גולדהבר, זכרונו לברכה, לידיו של עורך הספר הזה, ומבקש ממנו לעשות גלופה מן המכתב ולהדפיסו כמות שהוא — להיותו לעיני הקוראים בספר הזה. אחדים מהם בוודאי מתלמידיו של ר' אהרן הם, ויכירו בו את כתב־ידו של רבם, זה כתב־היד שבו היה כותב להם את השורה העליונה במחברת המסורגלת, זה כתב־היד שלפיו למדו גם הם לכתוב עברית ויידיש — ואם יסתכלו יפה באותיותיהם שלהם, אולי יכירו בהם מעט או הרבה מאותיותיו של רבם.

חול המועד סוכות תשכ"ו

ב"ה יום שנכפל בו כי טוב לסדר דרך כוכב מיעקב.

ישאו הרים שלום וברכה אל תלמידו סופר מהיר שמשון נ"י!
חן חן לך על המנחה אשר שלחת [illegible] הארץ מעטרת [illegible] ותרומ"
יקרים כספיר ויהלום. ותודה לך על זה שנזכרת ולא שלט בך שר של
שכחה. קראתי מתוך ספרך ותמהתי, איך נעשית בזמן קצר כזה לאיש
גבור לעשות חיל, כי באמת מסוגל הוא להתרוממות הנפש, ויקר ערך הוא
השירים האלו ובפרט „[illegible]" מאד נעלה. רואה אני את העתיד שלך
מאושר, כי איש אשר רוח בו ועולה מעלה מעלה. מאחל אני לך לעשות חיל
בארץ [illegible] ויופיע שמך ויבוא בכל העולם. יקירי! הנני כי מעט
[illegible] בספרים כאלו וחסר מדע אני ובכל זאת מכיר אני [illegible]
את החשובות שבספרך. ואני מברך אותך כאותה הברכה של: אילן אילן
במה אברכך" יהי רצון שיהיו [illegible] כמותך.
אל תלאה לשלוח מכתבי הנפש בלשון עמים כי באשר ובמה
מדור ישן אני וישן מפני חדש תוציאו. בבואו תכתוב ותודיע לי
על הספר הראשון שלך ובקשתי לשלוח לי בכל פעם ובזה אני גומר
מכתבי. [illegible]
רעך אהרן גולדהבר

מיכאל מסינג ז"ל

מיכאל בן מנחם (מנדל) ושושנה (סאָסיע) מסינג נולד בטלוסטה בשנת 1908. בילדותו קיבל חינוך מסורתי. היה בין הראשונים שהצטרפו לתנועת הנוער „גורדוניה" והיה גם המארגן של סניף „גורדוניה" בעירנו. כן נמנה על פעילי הקרן הקיימת לישראל בטלוסטה והיה בין מארגני פלוגות ההכשרה הראשונות של „החלוץ" באזורנו.

בשנת 1929, מיד לאחר מאורעות תרפ"ט, עלה לארץ־ישראל עם הפלוגה הראשונה של „גורדוניה". התחנה הראשונה של הקבוצה בארץ היתה חדרה. אחרי שהייה של שנה בחדרה פנתה הסוכנות היהודית אל חברי הקבוצה בהצעה לעבור לחולדה ולהקים את הריסותיה. מיכאל היה בין ראשוני המתנדבים לעבור לחולדה. הם נתקלו בקשיים רבים ובעיקר במחסור במים, אך על אף הקשיים הרבים לא נפלו ברוחם והמשיכו במרץ ובעקשנות את עבודתם לשיקום הנקודה. עליזים ומלאי שמחת־חיים ניגשו לחפירת הבאר הראשונה במקום, ורבה היתה תקוותם, כי עמלם יוכתר בהצלחה. אולם תקוותם נכזבה ועמלם ומרצם הוצאו לריק. המקדח נתקל בסלע, ושמחת החופרים הושבתה. אך גם אחרי האכזבה הגדולה הזאת לא נטשו חברי הקבוצה את אדמת חולדה והוסיפו להחזיק בה ולעבד אותה בכל מאמצי כוחם.

לא היה קץ לשמחתו של מיכאל, כשזכה סוף־סוף, לאחר מאמצים רבים, להעלות את הוריו ארצה ולהביאם לחולדה. אולם שמחתו זו לא ארכה זמן רב, לצערנו. בשנת 1935, בחודש סיוון תרצ"ה, פרצה בחולדה מגיפת טיפוס. חברים רבים חלו, ושלושה מהם, ביניהם גם מיכאל, ניספו במגיפה.

מיכאל היה מטובי החלוצים, שמסרו נפשם על בניין העם והארץ. תהא נשמתו צרורה בצרור חיי האומה המתחדשת.

שלמה מסינג

מדברי חברים על מיכאל

פינחס לוביאניקר (לבון): „המוות האיום קטף שלושה קרבנות" — נאמר בידיעה. ללא הפסק רודפים אותי פניכם האילמים. רואה אני אתכם ביום ובלילה, וללא הפסק מתפרצת השאלה, שאין תשובה עליה: על מה ומדוע? רואה אני אתכם במלוא נעוריכם הבריאים. רואה אני את מיכאל, את מיכאל'ה שלנו, הרציני והמסור בלב ונפש לקבוצה, את החבר האיטי והיסודי. עשר שנים חי את חיי התנועה והיה אחד מראשוני בוניה, נשא בעול הקבוצה כמעט מראשית היווסדה, סבל חוסר עבודה, רעב וקדחת בחדרה, וכאחד מן הראשונים הלך לחולדה להניח יסודות להתפתחותה בעתיד. רק לפני כמה חודשים העלה את הוריו אל הקבוצה. האב תמה למראה סדרי הקבוצה, לא היה גבול להשתוממותו נוכח מראה בנו ש„התאכר" — והוא עצמו נאחז ברצון בכל עבודה, כדי „להרוויח" את לחמו. גם האם שיתפה עצמה בעבודת החברות הצעירות, הושפעה מקצב החיים החדשים והאמינה כי יחד עם בנה מיכאל תבנה לה עתיד שליו ובטוח.

...ומה אומר לכם, יקירי, בחולדה הרחוקה־הקרובה? האם זאת, שגם על המכה הזאת נתגבר? שהאמונה מוכרחה לנצח את היאוש? שהחיים, היצירה והמלחמה — דורשים קרבנות? שכל משפחתנו הגורדונאית התלכדה עם הקבוצה בחולדה בכאבה ואסונה הגדול?

לכם לא נחוצים דברי־נחמה שדופים ובנאליים אלה. הנכם יודעים היטב, שאינכם בודדים ועזובים. אתם מרגישים עמוק את רצון אלה שהלכו ואת חובת החיים — כלפי החיים.

כבוד לזכרון המתים, כבוד לסבלכם ועקשנותכם, אחי היקרים.

(מתוך מאמר בבטאון התנועה בשפה הפולנית „בדרך").

זלמן: בבואי אל הקבוצה כבר מצאתיו כאן. לא הכרתיו מחוץ־לארץ, כשם שלא הכרתי את יתר החברים, אך מיכאל התבלט בין כולם כעלם יפה שחור־שיער, בעל עיניים שחורות ומבריקות, שבת־צחוק נסוכה על פניו. בעיקר הצטיין ברצונו לעזור לחבר החדש, „הירוק", אם בעצה ואם במעשה; ואם־כי בא לארץ רק כמה שבועות לפני, היה כוותיק לכל דבר. הוא היה ער לכל המתרחש בקבוצה והשתתף באורח פעיל בכל ענייניה, וכן גם בענייני התנועה כולה. גם ענייני המושבה חדרה וציבור הפועלים בתוכה לא היו זרים לו, וגם על אלה הרחיב את פעילותו.

וכשהוחלט לצאת לחולדה ולהקים את הריסותיה, הוטלה על מיכאל השמירה על הנקודה. מיכאל לא ידע ערבית ואף לא את מנהגי הערבים, אך התחיל ללמוד הכול בשקידה האופיינית לו. ישב שעות ליד הבאר הערבית והיה מקשיב לשיחם ושיגם של הערבים הבאים לשאוב מים, וכך למד לדבר כאחד מהם, והם כיבדוהו והעריכוהו על כך. ואם־כי היה עסוק בשמירה יומם ולילה — לא הזניח את ענייני הקבוצה והיה אחד הפעילים ביותר בתוכה. גם במצבים הקשים ביותר ידע להפיג את המתיחות על־ידי אימרה או בדיחה — ונעשה קל יותר ללב.

ואין לתאר את שמחתו, כשזכה להעלות את הוריו לארץ. אך השמחה לא ארכה הרבה. בעת מגיפת הטיפוס בחולדה חלה גם הוא, נלקח לבית־החולים ומשם לא חזר עוד. גם כיום, עשרים וחמש שנים לאחר מותו, עומדת דמותו כמו חיה לנגד עיני.

יהי זכרו ברוך.

(מתוך חוברת לזכר חללי מגיפת הטיפוס בחולדה).

פרידה סידרר: את מיכאל מסינג ז"ל הכרתי עוד בהיותנו בתנועה, בחוץ־לארץ, ועוד לפני שהכרתיו — שמעתי עליו. ידעתי כי מיכאל הוא חבר שאפשר לסמוך עליו, כי מסירותו

לענייני התנועה היתה ל„שם־דבר". אם עומדים לערוך „מושבת־קיץ" במחוז — יש לפנות אל מיכאל, ואם פלוגת־הכשרה נמצאת במצוקה ויש להחיש לה עזרה — הוא הכתובת. היה פעיל בתנועה תוך ציפיה להגשמת שאיפתו — לעלות לארץ.

והיום המקווה בא. הקבלנו את פניו הקורנות מאושר — על שזכה להצטרף לקבוצת „גורדוניה א'" — בהיותנו עדיין בחדרה. זכורתני כאילו היה זה היום, באיזו להיטות חיכה ליום עבודתו הראשון בארץ, באיזו עקשנות חתר להתערות מהירה, כאילו היה רדוף תחושה, שהזמן דוחק ויש להספיק...

אך למלוא פעילותו הגיע מיכאל לאחר שעבר עם חלק מחברינו לחולדה, שבה עתידים היינו לקשור את גורלנו. הוא נקשר למקום בעבותות־אהבה, ולא שיערנו אז, שהמקום אשר כה אהבו יתאכזר אליו כל כך...

אחד התפקידים האחראיים בחולדה של הימים ההם, בנקודה עברית מבודדת בסביבה ערבית, היתה השמירה. התפקיד הוטל על מיכאל, והוא מילא אותו במסירות וביסודיות האופייניים לו. למד לדבר ערבית ושקד על יצירת „יחסי־שכנים" עם הערבים. במרוצת השנים מילא תפקידים שונים בקבוצה, ותמיד היה ער לבעיותיה, חרד לכל כשלון ומאושר מכל הישג של הקבוצה.

מיכאל היה חברותי ומלא חיים, תמיד היה הראשון בשירה, בריקודים ובטיולים להכרת הסביבה. אהב לעזור לזולת, היה רגיש לכל עוול ותמיד מוכן היה לעמוד בשער.

אך למלוא אשרו וסיפוקו הגיע מיכאל, כאשר הביא לארץ את הוריו. הוא הביאם לחולדה, אל ביתו, ודאג להם כבן מסור ונאמן. קשים היו אז חיינו, חסרנו את הדברים האלמנטריים ביותר, אך מיכאל השתדל לעודד את הוריו ולהסביר להם, כי זוהי רק התחלה. והוא הצליח לנטוע גם בלב הוריו את האופטימיות והתקווה ביחס לחולדה ועתידה.

אולם הגורל רצה אחרת. כתוצאה מתת־הזנה ומשתיית מים מזוהמים התחיל טיפוס־המעיים פוקד את חברינו לעיתים קרובות. פעמיים עברה עלינו המגיפה ללא אבידות, אך בפעם השלישית הכריעה המחלה שלושה מחברינו, וביניהם גם את מיכאל מסינג ז"ל.

אדמת חולדה, אשר כה אהבה, כיסתה עליו. והוא הן רצה לעבוד אותה, לגאול אותה משוממותה.

בחולדה הוקמה מרפאה לזכר חללי הטיפוס, ומדי בואנו אל המרפאה נתקלות עינינו בתמונתו. בתמונה נשמר מבע העינים המפיקות חום, אופטימיות וטוב־לב. אך עינים אלו נעצמו בטרם עת, לעולמים.

יהיה זכרו ברוך.

(מתוך חוברת הזכרון).

אריה אבנון: עשרים וחמש השנים שחלפו לא השכיחו מלבנו את הזעזוע הגדול והעמוק של קיץ 1935. היתה זו מהלומה כל כך קשה, עד שמעטים בלבד האמינו באותם הימים, שהקבוצה תוכל להתאושש, להתגבר ולהמשיך את קיומה. למעננו ולמען ילדינו כדאי לחזור ולהעלות כמה זכרונות מן השנה האומללה ההיא.

שררה אז בארץ אווירה של „פרוספריטי". זרם החלוצים גבר והלך, שלטון המנדט הקציב 62,000 רשיונות־עלייה — מספר־שיא במשך כל שנות שלטון הבריטים בארץ; עבודות־הבניין בערים הגיעו לממדים עצומים, ושכונות שלימות צצו ועלו בן־לילה; החקלאות התפתחה בצעדי־ענק עם הגשמת „מפעל ארלוזורוב" (פיתוח אדמות מסדה ושער־הגולן בעמק־הירדן, והרחבת ההתיישבות בעמק־זבולון ובעמק־חפר). כל הארץ מלאה התלהבות, שובע ושביעות־רצון מהתקדמות מפעל בניין־הארץ.

גם בחולדה, שחבריה ידעו תלאות לרוב, נסתמנו בבירור סימני התאוששות. היינו עסוקים בעבודות קבועות בפרדסי „יכין" שבסביבה הקרובה ובפרדס שלנו; באה „השלמה" צעירה, שיחד עם אנשי מגדל הבטיחו גרעין רציני לקבוצה; שתי עבודות־חוץ — בשדה־התעופה לוד והנחת קו־המים לירושלים — עמדו להסתיים, וכל חברינו היו בבית. האווירה בקבוצה היתה מרוממת, בנוסח הימים ההם — עבודה ביום, ושירה וריקודים בערבים ובלילות. אכן, צעירים היינו, ומשפחותינו ישבו לבטח בארצות אירופה... ציפינו להתיישבות קבע, לבניין הנקודה. מדי פעם הושמעו סקירות על ההתקדמות בעניין זה, והשמות הרצפלד, הקסטר, קפלן, וייץ — מנהלי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית — היו כעין תמרורים בדרך להתיישבות הנכספת.

הקבוצה היתה מוקפת ידידים מן החוץ, שליוו בשמחת־חברים נאמנה את התקדמותנו. בשבתות ובחגים נעשתה הנקודה מקום־מפגש לאורחים, שהתעניינו בגורלנו ובאו לבלות את יום־המנוחה באווירה של שמחה וחדוות־יצירה.

ולפתע, בחג השבועות של שנת תרצ"ה, נתגלה זיהום בבאר הערבית, שכולנו שתינו את מימיה (כך קבעה ועדת־מומחים, שבדקה את העניין לאחר־מכן), ורבים מחברינו חלו במחלת הטיפוס. למעלה מארבעים חברים הובאו אל בתי החולים בירושלים ובתל־אביב, אך הקרבן הראשון נפל בבית — בטרם חשנו את מלוא משמעותו של האסון המרחף מעל ראשנו. תוך שבועיים מתו שלושה מחברינו — מאיר רוזנר, מיכאל מסינג ויצחק לדר. אחריהם הובאה לקבורה הדסה בלטמן; ובתל־אביב מת ליטבק, אקדימאי כלל־ציוני מלבוב, שהתיידד אתנו באוניה ובא לבקרנו בחג־הביכורים. הוא חלה ולא קם עוד מחוליו.

„מגיפת טיפוס בחולדה" — כך הכריזו העיתונים. ובחולדה השתררה אווירת אבל; הבריאים — אף הם היו חולים מיאוש ודיכאון. המוות הציץ מכל פינה. וכל זה בא בפתאומיות כזאת, שכולנו היינו המומים, וגם הצעירים מבינינו לא יכלו להחזיק מעמד.

העבודה במשק הושבתה לגמרי. מבין שמונים החברים שמנתה אז הקבוצה שכבו למעלה מארבעים בבתי־החולים, מהם אחדים במצב שלאחר יאוש, והבריאים היו עסוקים בנסיעות, בטיפול במוסדות וביקורים אצל חבריהם החולים. המצב הזה נמשך עד אחרי ראש־השנה, עד שחזרו כל החברים והחלימו מחוליים.

בשיחות־הסיכום השנתיות של חודש תשרי תרצ"ו נעשה סיכום ראשון של האסון שפגע בקבוצתנו. יצר החיים והבניין,

זכר הקרבנות היקרים והכרת האחריות המוטלת על הנשארים בחיים — רק אלה נתנו לנו את הכוח לחזק את שורותינו ולהמשיך בבניין הקבוצה, קבוצת „גורדוניה" הראשונה בארץ. גם התנועה העולמית של „גורדוניה" והמוסדות בארץ עשו ו'בות כדי לעודד אותנו בימים קשים ההם. הקיץ ההוא היה לנו כור־היתוך לליכוד חברי, לנאמנות חלוצית ותנועתית, לאחריות לגורל חולדה, ולהגברת תחושת הייעוד, שנטלנו עלינו להגשימו — בכל התנאים.

*

כשאנו חוזרים בזכרוננו אל הימים ההם, דמעות נדחקות ופורצות מעינינו, ומופיעות לפנינו הדמויות היקרות, שנקטפו לנגד עינינו ממש.

מיכאל מסינג, הוותיק בין חללי הטיפוס, השיג את שיא שאיפותיו — זכה להגשים את חלום־נעוריו, לחיות שש שנים בקבוצה בארץ־ישראל, וגם להביא את הוריו אליו. בן עשרים ושבע היה במותו.

בצל עצי יער־הרצל נחים חלוצי ישראל, שנקטפו בדמי ימיהם ובראשית הגשמת שאיפותיהם.

יהי זכרם ברוך.

(מתוך חוברת הזכרון).

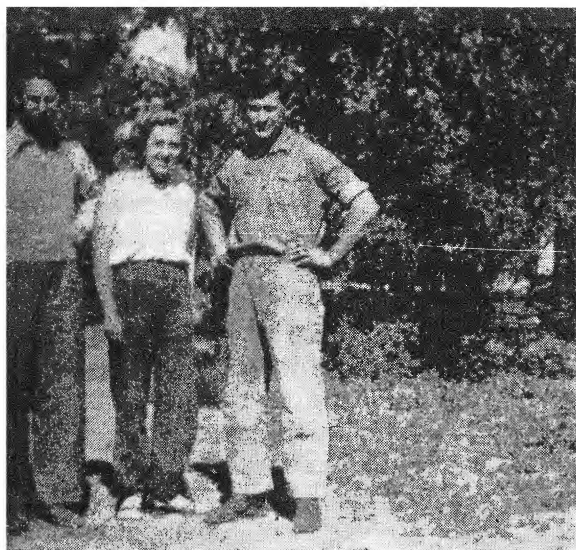
בתקופת־חייו הקצרה בארץ־ישראל עמד מיכאל בקשר־מכתבים הדוק עם חבריו בחוץ־לארץ, ובייחוד עם שמשון מלצר, שנשתמרו בידיו עשרות מכתבים של מסינג מן התקופה ההיא. להלן המכתב הראשון שנשלח אליו מחולדה ללבוב, במאי 1931:

שמשוני היקר!

את מכתבך האחרון קיבלתי כהפתעה, אולם יחד עם זה בהרגשת סיפוק ובתור גמול לששת חודשי שתיקתך. אני הייתי כותב לך במשך הזמן הזה, אולם לא ידעתי את כתובתך הנכונה.

ראשית עלי למסור לך את קורות הדברים עד כה. כידוע לך קיבלנו את חולדה לחמש שנים, לעבוד האדמה, היער והזיתים הנמצאים כאן. הורכבה פלוגה של עשרה אנשים מארבע הקבוצות שלנו בארץ. מקבוצתנו חמישה אנשים ואני בתוכם. כאן הנני נמצא למעלה מארבעה חודשים, ואני מרגיש כאן שביעות־רצון גמורה מחולדה ואנשיה.

ראשית כל תאר לך — באנו לבנות את חולדה. היש לך הרגשת סיפוק יותר גדולה מזו של בניין חורבות? בתוך סביבה של כפרים ערביים שוכנת חולדה, כנקודה בלב ים, ועלינו מוטלת חובה היסטורית להחזיק מעמד במקום הזה, ולא רק להחזיק מעמד כי אם יותר מזה: ליצור יחסי שלום וידידות עם השכנים, על־אף העבר. „איל פאת מאת" (מה שהיה — עבר), אומר הפתגם הערבי, ועלינו להתנהג כאן לפי הפתגם הזה. כדי לחיות עם ערבים נחוץ גם לדעת את הפסי־כולוגיה שלהם, ולפי זה ליצור עמהם יחסים. והערבים אתנו כאחים מקדם. הם מצטערים מאוד על ה„שמחה" — המאורעות — ועכשיו מבטיחים לנו ידידות לעולם, וכמובן הם אומרים שידם לא היתה בכל זה, אלא ידם של הערבים „הרחוקים". אבל מי פתי ויאמין להם.

ביער חולדה (1934). עומדים מימין לשמאל:
מיכאל מסינג, חברת הקבוצה, שמשון מלצר.
אין וואַלד אין חולדה (1934). פון רעכטס צו לינקס:
מיכאל מעסינג, אַ חברטע פון חולדה, שמשון מעלצער.

חולדה היא מקום יפה להפליא. שוכנת היא על־יד לשון העמק הנקרא בתנ"ך „עמק אילון"; ואם תרצה או לא תרצה — אתה מוכרח להזכיר לך את פקודת יהושע: „שמש בגבעון דום — וירח בעמק אילון". ובאמת הירח כאן נפלא הוא. אני כבר יודע להבחין את מראהו במקומות אחרים, מפני שאני שומר כאן בחולדה, וכל הזמן הירח מטייל אתי יחד בחצר.

בחולדה יש יער גדול, „יער הרצל" — 600 דונם, עם שדרות ארוכות כפולות מעצי אורן, ברוש ודקלים. לכל שדרה שם אחר, ושתי שדרות שכל אחת צרה לחברתה. האחת היא „שדרת־האהבה", שדרה כפולה של עצי אורן־ירושלים. ובשדרה הזאת צל, כמו שכתוב; זוג כי יטייל — בטוח הוא בדיסקרציה, מפני שעין המסתכל־להכעיס לא תמצאהו. שדרת־האהבה מובילה מהבית הגדול — בית הרצל — לאורך היער במורד, עד העמק — עמק אילון. והשדרה השנייה, המתחילה על־יד שער החצר ומוליכה לאורך כרם־הזיתים דרך קבר אפרים ציזיק — „שדרת־היאוש" יקראו לה, לא פחות ולא יותר. אולם לא מרבים עוד בטיולים שם. לכשיבנו כביש לאורך השדרה הזאת, לפי התוכנית של המוסדות, ישנו בוודאי את שמה.

ומסביב לבית — יער, יער, ועוד הפעם יער; כל מיני עצים: ברוש, דקל, אורן וחרוב. לא רחוק מהבית, בין העצים העתיקים ביותר, סידרנו נדנדה, המזכירה לי את הנדנדה בחצר שלכם בטלוסטה.

אבקשך שתענה לי בזמן ותכתוב על כל המתרחש מסביבך. כתוב לי במכתב הבא בפרוטרוט על הכל.

לעת־עתה היה ברוך,

שלך, מיכאל

מרדכי תבורי (טייבר)

מעשה בתקיעת שופר

באחד הימים, בתקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, הופיעו בעירנו כמה בחורים, פליטים מרוסיה, בדרכם אל מעבר לים. כעבור זמן מה הצליחו להסדיר את ענייניהם ועזבו את עירנו, ורק אחד מהם נשאר והיה מוצא את מחייתו בעבודה קשה, בעבודת סבלות.

יום אחד נכנסתי אל ה„קלייזל" של חסידי ויזשניץ ומצאתי את הבחור שוכב על ספסל ומתפתל מרוב מכאוביו. מיד חזרתי הביתה וסיפרתי על כך לאמי ע"ה. בלי לחשוב הרבה, חבשה אמי לראשה את המטפחת הטורקית, התעטפה בסודר (שאַל) הארוך ושמה פעמיה אל הקלויז. אני הלכתי בעקבותיה ובידי כמה אגסים ובקבוק עם מעט מיץ־פטל להשיב נפשו של החולה. בדרך קנינו עוד בקבוק מי־סודה, וכך נכנסנו ובאנו אל הבחור החולה.

אמי שאלה אותו למכאוביו, והוא ענה לה בקושי רב ובכל מאמצי כוחו. עזרתי לאמי להקימו ממשכבו והשקינו אותו להחיות את נפשו. לאחר שנרגע במקצת, קראנו לרופא ד"ר אלבין. הרופא הזריק לו זריקת־ארגעה וקבע שיש להעבירו מיד אל בית־החולים לשם ניתוח. מיד פנתה אמי אל ועד־הקהילה, ולא נחה ולא שקטה עד שהועבר הבחור בעגלה אל בית־החולים בזאלשטשיקי, כי בעירנו לא היה בית־חולים.

עברו כמה שבועות, והבחור חזר לטלוסטה. הוא החלים מחוליו ועמד לנסוע לארצות־הברית, ולפני נסיעתו בא להיפרד מאתנו ולהודות על עזרתנו. גם מארצות־הברית קיבלנו ממנו מכתב־תודה.

בראש־השנה שלאחר אותו מעשה התפללתי בבית־הכנסת הגדול. והנה קרה, כי בשעת חזרת הש"ץ על תפילת שמונה־עשרה לא הצליח ה„בעל־תוקע" להפיק את התקיעות מתוך השופר. גם אחדים מבין המתפללים ניסו כוחם ויכולתם ולא הצליחו. ניגשתי אני הנער אל ה„בעל־מוסף" וביקשתי ממנו שיניח לי לנסות כוחי, והוא, בצר לו, הסכים לכך. והנה למרבה הפלא, עלו תקיעותי יפה יפה — וכך התגברנו על העיכוב שנגרם לש"ץ ולציבור המתפללים.

למחרת היום, בצום גדליהו, לעת תפילת המנחה, בא ר' אליעזר ואלצר ז"ל עם בנו אל ה„חדר" שבו למדתי, וביקש ממני להצטרף ל„מניין" לתפילת מנחה מוקדמת, כדי שיוכל לומר „קדיש" ולחזור אל ביתו בסבידובה לפני חשיכה. והבן נכנס עמי בשיחה, ושאלני לפרטי אותו מעשה בתקיעת־שופר, ששמע עליו מפי הבריות. בתוך כך שאל, אם טבלתי לפחות ב„מקווה", כדרך שעושים יהודים יראים ושלימים לפני תקיעת שופר. שתקתי, מפני שלא היה לי מה להשיב. שאל אותי ר' אליעזר ואלצר: ואם לא טבלת במקווה, שמא עשית איזה מעשה טוב, שבזכותו נעשית בעל־תוקע בראש־השנה. הרהרתי והרהרתי, ולבסוף אמרתי לו: הספסל הזה, שאתה יושב עליו, שכב עליו פעם בחור חולה מסוכן, ואני ואמי הצלנו את חייו. וסיפרתי לו פרטי אותו מעשה. אמר לי: אפשר המעשה הזה שקול כנגד טבילה במקווה, ואולי שקול אף יותר ממנו, והוא שעמד לך להתגבר על עיכובו של ה„סמך־מם" בשעת תקיעת שופר.

ישראל־איסר יאקטר

„פליטי ירוסלב" בטלוסטה

יארוסלאב 1939. בספטמבר כבשו קלגסי היטלר את עירנו השלווה; לא עלה אז בדעתנו, כי בעוד חודשים מספר נצטרך להיות „פליטי יארוסלאב" בעיירה טלוסטה. בדרך־לא־דרך, מיואשים וזרים, ללא מכר ומודע, הגענו בסופה של אותה שנה לטלוסטה. אנשי העיר חיו להם את חייהם המיוחדים, אך פגשנו שם יהודים שקיבלונו בסבר פנים יפות. העיר היתה בשטח הכיבוש הרוסי, וראינו כהישג גדול וחשוב את עצם הצלחתנו לעבור משטח־הכיבוש הגרמני אל השטח הרוסי, כי בשטח הזה התנהלו חיי היהודים בצורה תקינה פחות או יותר. אבינו ז"ל, יהודי ירא־שמים ובר־אוריין מחסידי בלז, מצא בטלוסטה אנשים כלבבו, והיה מספר לפנינו בשבחם של יהודים תלמידי־חכמים, יראים ושלמים, שנפגש עמהם. הוא התרועע עם רבה של טלוסטה הרב ר' שמואל־אבא חודורוב הי"ד, עם השוחטים ר' שלום ור' מרדכי הי"ד, עם ר' יעקב שפיצר, ר' מנדל בלימן, ר' מאיר קליין, ר' ברוך־איטשה ויטאשקה ור' משה וילנר — יהודים יקרים שנהרגו על קידוש השם וד' ינקום דמם; כן התרועע עם ר' ברצי גליק, שייבדל לחיים ארוכים, הנמצא כיום בארץ. תמיד נזכור ונזכיר לטובה את היהודים התמימים והישרים האלה, שעמהם נפגשנו בעיר טלוסטה.

כך התנהלו חיינו על מי מנוחות, מתוך תקווה כי לא יארכו הימים והכול ישוב לקדמותו, ומעמדנו זה יהיה רק כעין אפיזודה בחיינו. אולם התקופה הזאת היתה כגן־עדן לעומת התקופה הטראגית שהחלה עם פלישת הגרמנים לאזור שבו מצאנו מקלט. תחילה הגיעו ההונגרים, בעלי־בריתם של הגרמנים, ואם־כי עדיין לא ידענו אז עד היכן מגיעה אכזריותם של הגרמנים, שמחנו על כך שעיר מגורינו נפלה בידי ההונגרים, מה גם שבעקבות הצבא ההונגרי הגיעו אלינו גם יהודים מהונגריה, לובשי „קאפוטות" ארוכות וחובשי מגבעות רחבות בנוסח חסידי הונגריה. אך שמחתנו הושבתה כעבור

זמן קצר, משנמסר השלטון המקומי לידי המשטרה האוקראינית הרצחנית. לא ארכו הימים ונכנסו לתוקפם החוקים הנאציים המיוחדים נגד היהודים, שטישטשו לחלוטין את ההבדלים בין הפליטים ותושביה הוותיקים של העיר. שוב לא היה ערך לרכוש, לבית, לייחוס־אבות — כולם הפכו להיות חסרי רכוש ומשוללי זכויות כפליטים הללו.

בעצם ימי המצוקה, במאבק על הקיום, שנמשך יום־יום ושעה־שעה, לא נמנעו יהודי טלוסטה מלבוא לעזרת אחיהם הנתונים בצרה. כשהגיעו לטלוסטה היהודים שגורשו מהונגריה, נחלצו מיד בני העיר לעזרתם וחילקו עמם את פת הלחם האחרונה. על מעשיהם אלה יש לדבר מתוך הערצה והוקרה.

יש לציין, כי יהודי טלוסטה לא נשברו ברוחם ולא איבדו את צלם האדם גם במצבם המיואש. זכורני, כי בשעת חלוקת הקמח לנזקקים ויתרו רבים מן התושבים על חלקם, שלא ליהנות מן הצדקה. הם העדיפו לרעוב ללחם, למכור את כותנתם האחרונה, ובלבד שלא יזדקקו למתנת בשר ודם.

כך נמשכו החיים בגיטו עד ה„אקציה" הגדולה ביום כ"ב באייר תש"ג, שבה ניספה אבינו היקר ר' מרדכי ב"ר צבי יאקטר ע"ה. לעולם לא נשכח את דבריו האחרונים, שעה שידע כבר כי גורלו נחרץ והוא עומד על סף הכליון: „ילדים", אמר, „זהו גזר־דין מן השמים, ועלינו לקבלו באהבה. רק אחת אבקש מכם: אם יוכל איש מכם להציל את נפשו — אל תתחשבו איש באחיו". ולאחר מסירת צוואתו זאת הלך לקראת גורלו בקדושה ובטהרה, כשהוא מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין. ב„אקציה" הזאת ניספו גם אחינו יוסף־אריה, מנשה־אהרון ודויד, ואחיותינו פריידה־רויזה ונעשע. משפחה שלימה מישראל נכרתה כמעט כולה ביום אחד.

אלה הם, לדאבוננו, הזכרונות המרים שנשארו לנו, לי ולאחותי ליבע, מן העיר טלוסטה. שם רקמנו יחד עם יקירינו את חלום העתיד וקיווינו להישאר בחיים ולראות בבוא יום השיחרור; אך לדאבון הלב השארנו את משפחתנו בקבר־אחים יחד עם יהודי טלוסטה, ורק מתי־מעט מאתנו הצילו את נפשם.

ד"ר א. דרוקס

הכנסת־אורחים של אנשי טלוסטה

ברשותם של יוצאי העיר טלוסטה, הטורחים בהוצאת ספר־הזכרון לבני־עירם שנספו בשואה, אדליק נר לזכרם של שרה ופינחס אפשטיין ז"ל, על־ידי פרסום זכרונותי על פגישתי אתם, שחלה ימים ספורים אחרי התחלת מלחמת־העולם השנייה.

בערב ראש־השנה הגעתי עם אשתי ושני ילדינו הקטנים ועם הורי אשתי (משפחת ליברמן) למרכז העיר טלוסטה. ביקשנו מאת היהודים, שהקיפו את מכוניתנו, להביאנו לבית־מלון, שבו נוכל להישאר בימי החג. והנה ניגש אלינו זוג מתושבי העיר, איש ואשתו, והזמינו אותנו לביתם. צורת פנייתם היתה כל כך עדינה, שקיבלנו את ההזמנה. היו אלה פינחס ושרה אפשטיין, הוריהם של צבי וקלארה אפשטיין הנמצאים כיום בארץ. ומה גדולה היתה הפתעתנו, כשמארחינו העמידו לרשות הורי אשתי את חדר־השינה שלהם ואת מיטותיהם, ובעלי הבית עצמם שכבו לישון על הרצפה בחדר הסמוך. הילדים צבי וקלארה הלכו לישון (עד כמה שזכור לי) אצל מישהו מן השכנים.

משפחת אפשטיין כלכלה אותנו, וכן את הנהג הנוצרי שלנו, בשני ימי החג וגם ימים מספר אחרי החג, ולא רצו אפילו לשמוע על קבלת תמורה, כפי שהצענו להם. מאז התיידדנו עם המשפחה הזאת, והידידות נמשכת בינינו ובין בניהם של הזוג אפשטיין עד היום הזה, כאן בארצנו.

הוריהם של קלארה וצבי אפשטיין היו עדיני־נפש, ויהודי טלוסטה יכולים להתגאות בהם. אני ואשתי מזכירים לילדינו מדי שנה בשנה את המקרה הזה כעדות לאהבת־ישראל, שלעולם לא תמה מתוכנו.

רחל לאנדמן

פעולתו הברוכה של רופא

אין יום שבו לא אזכור את דמותו הנפלאה של ד"ר ברוך מילך, בעל הנשמה היקרה, ואת פעולתו המסורה להצלת אנשים ממוות. יום־יום ולילה־לילה היה מכתת רגליו כדי להושיט עזרה לחולים במחלות מסוכנות, בטיפוס וכדומה, בלי שים לב לסכנת ההידבקות ולסכנה שנשקפה לו מצד חיות־הטרף הנאציות. בזכות העזרה הרפואית שהגיש לחוליו ניצלו רבים מהם, ואני ביניהם, ממוות בטוח.

ברצוני לאחל לד"ר מילך, שיאריך ימים וימשיך בעבודתו הרפואית לטובתם ולתועלתם של כל הנזקקים לעזרת ידו הברוכה.

טיפּן און געשטאַלטן

רבנים

דאָס שטעטל טלוסטע האָט געהאַט אַ גרויסע זכיה, וואָס כמעט אַלע יאָרן זענען דאָרט געזעסן אויפן כיסא־הרבנות חשובע רבנים, גדולים בתורה וביראה, וואָס האָבן אויך געשטאַמט פון חשובע רבנישע משפּחות.

די טלוסטער קהילה איז געווען איינע פון די ייִנגסטע קהילות אין מזרח־גאַליציע, און עס ווייזט אויס אַז זי האָט עקזיסטירט נישט מער ווי דרייהונדערט יאָר. (אויף דער מצבה פונעם בעל־שם־טובס מוטער אויפן אַלטן בית־עולם איז, ווייזט אויס, אויסגעקריצט דאָס יאָר פון איר פּטירה ת״ק לפ״ק, דאָס הייסט 1740). עס ווייזט אויס, אַז די קליינע קהילה האָט לאַנגע יאָרן נישט געהאַט קיין אייגענעם רב און איז געווען אונטערוואָרפן דעם אַב־בית־דין פון טשאָרטקאָוו. אין דער צייט ווען דער בעל־שם־טוב איז נתגלה געוואָרן אין טלוסטע איז געווען אין טשאָרטקאָוו אַ קרייז־רב מיטן נאָמען ר׳ הערשעלע, און חסידים דערציילן, אַז דער בעל־שם האָט איינמאָל, בשעת ער איז נאָך געווען אַ בעלפער אין טלוסט, אַרויסגעגעבן אַ פּסק־דין וועגן אַן „עגונה" (אַ פרוי וואָס דער מאַן האָט זי פאַרלאָזט), און אַז ר׳ הערשעלע האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, איז ער אַוועק קיין טלוסטע און האָט דעם בעל־שם דערפאַר אויסגעמוסרט.

דער ערשטער פון די טלוסטער רבנים, וועגן וועלכע ס׳זענען אונדז באַקאַנט געוויסע פּרטים, איז געווען ר׳ בערצי שפּירא, אַ זון פון ר׳ מאיר פון שעפּיטיווקע און אַן איידעם פון ר׳ פּינחס פון קאָריץ. ער איז געווען אַ שוואָגער פונעם קאָסעווער רבי ר׳ חיים, וועלכער האָט אויך משפּיע געווען מען זאָל אים אויפנעמען פאַר רב אין טלוסטע. אויפן טלוסטער בית־עולם האָט מען געקענט זען דאָס „שטיבל" וואו דער רב ר׳ בערצי און זיין זון ר׳ שמעון זענען באַהאַלטן. ר׳ אַלטער שפּירא, אַ זון פון ר׳ שמעון, איז געווען רב אין וויקנע און האָט אָנגעשריבן אַ „ספר־היוחסין" פון זיין משפּחה. נאָכדעם ווי ר׳ בערצי איז נפטר געוואָרן, האָט איבערגענומען דעם כיסא־הרבנות ר׳ יהושע־העשיל, אַן אייניקל פונעם רב פון נעסכיז זצ״ל און אַן אייניקל פונעם קאָסעווער רבי ר׳ חיים.

ר׳ יהושע־העשיל איז נפטר געוואָרן אין יאָר ה׳תרנ״ד (1894). נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרן פאַר רב אין שטעטל ר׳ פּינחס חאָדאָראָוו. ער איז געווען אַ זון פונעם רב ר׳ דויד פון רוס־באַנילאַ, אַן אייניקל פון ר׳ פּינחס פון קאָריץ און ר׳ חיים פון קאָסעוו, און אַן איידעם פון הרב קאַצענעלנבויגן. ר׳ פּינחס חאָדאָראָוו איז געווען איינער פון די גרויסע רבנים אין יענער צייט. ער איז אומגעקומען בשעת דער כאָלערע־עפּידעמיע אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1915.

דער לעצטער רב אין שטאָט איז געווען ר׳ שמואל־אַבא חאָדאָראָוו הי״ד, אַ זון פון ר׳ פּינחס. ביי דער צווייטער אַקציע אין טלוסטע, אסרו־חג סוכות תש״ב (1942), האָט מען אים מיט זיין גאַנצער משפּחה אַוועקגעשיקט קיין בעלזעץ. די רביצין שיינדל, די אַלמנה פון ר׳ פּינחס, האָט נישט געוואָלט גיין צום זאַמלפּלאַץ, און די דייטשן האָבן זי דערשאָסן אויף דער שוועל פון איר הויז.

פּרנסים און ראשי־הקהל

ווי אין אַלע יידישע שטעטלעך, האָט זיך אויך אין טלוסטע געפירט אַ שאַרפער קאַמף צווישן די חסידים פון די פאַרשידענע רביים, ווער פון זיי ס׳וועט האָבן די שליטה אין דער קולטוס־געמיינדע. אין די ערשטע יאָרן פונעם 20־סטן יאָרהונדערט איז געווען ראש־הקהל ר׳ חיים נאַגלער, אַ וויזשניצער חסיד. קורץ פאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען פאָרגעקומען וואַלן צום קולטוס־ראַט. ביי די וואַלן האָבן געזיגט די טשאָרטקעווער חסידים, און זיי האָבן אויסגעוויילט פאַר ראש־הקהל ר׳ ברוך־איציק וויטאַשקאַ. נאָך דער מלחמה איז געוואָרן ראש־הקהל ר׳ מאיר קליינער (בן ר׳ שמשון קליין), אַ שוואָגער פון ר׳ ברוך־איציק וויטאַשקאַ און אויך אַ טשאָרטקעווער חסיד. די מיטגלידער פונעם קולטוס־ראַט זענען געווען, אונטער אַנדערע: עקיבא לאַנגהאָלץ, שמעיה אָפּשטיין, שמואל מעלצער, יעקב פּעל און בערל גליק.

ר׳ ברוך־איציק וויטאַשקאַ איז געקומען קיין טלוסטע ווי אַן איידעם פונעם גוטבאַזיצער ר׳ שמשון קליין. ער איז געווען פון אַן אָנגעזעענער משפּחה, אַ ייד אַ בן־תורה און אין געהיים אַ „משכיל". ער האָט געהערט צו „אגודת ישראל", גלייך ווי זיין שוואָגער מאיר קליינער, וואָס איז אויך געווען אַ שותף צו די גיטער.

עקיבא לאַנגהאָלץ איז געווען אַ זון פון ר׳ חיים לאַנגהאָלץ. ר׳ חיים איז געווען פון די רייכסטע און אָנגעזעענסטע יידן אין שטאָט. ער איז געווען אַ וויזשניצער חסיד, האָט זיך געפירט חסידיש און איז געווען ענג באַפריינדעט מיטן רב ר׳ יהושע־העשיל און מיט ר׳ פּינחס חאָדאָראָוו. דערביי איז ער געווען אַ געבילדעטער מענטש און האָט זיך געקענט צונויפרעדן אויף דייטש און אויף פּויליש מיט די פּריצים, מיט וועלכע ער האָט געפירט געשעפטן. עקיבא לאַנגהאָלץ האָט מען שוין געהאַלטן פאַר אַ האַלבן אַסימילאַנט. ביי אים אין שטוב האָט מען בלויז גערעדט פּויליש, און זיינע פיר זין האָבן קוים געקענט רעדן יידיש. זיין עלטסטער זון, ד״ר ליאון לאַנגהאָלץ, איז געווען אַ וויסנשאַפטלער, אַ פאָרשער פון דער פּוילישער שפּראַך. דער צווייטער זון, איזיא, האָט פאַר זיין אומברענגען געהאַלטן אַ באַשולדיקונגס־רעדע קעגן די דייטשן און איז געשטאָרבן אויף קידוש־השם.

ר׳ שמעיה אָפּשטיין, איז געווען פון די חשובסטע וויזשניצער חסידים אין שטאָט און אַ גרויסער ירא־שמים. ער פלעגט דאַווענען מיט גרויס התלהבות, בעיקר ווען ער איז צוגעקומען צו „אז ישיר משה".

חזנים און בעלי־תפילה

לאַנגע יאָרן זענען אין טלוסטע נישט געווען קיין פּראָפעסיאָנעלע חזנים; ימים־נוראים פלעגן דאַווענען פאַרן עמוד דער רב און אַנדערע פרומע יידן, וואָס האָבן געהאַט אַ שיינע שטימע און האָבן גוט געדאַווענט. ערשט אין די לעצטע יאָרן האָבן זיך באַזעצט אין שטאָט פּראָפעסיאָנעלע חזנים, אָבער יעדער פון זיי האָט געמוזט האָבן צום חזנות נאָך אַ זייטיקע פּרנסה.

דער ערשטער חזן אין שטאָט איז געווען ר׳ אַלטער וואַסער. זיין פֿאָטער ר׳ יהושע וואַסער איז געווען חזן אין הויף פונעם טשאָרטקאָווער רבין ר׳ דויד משה. אויסער דעם חזנות האָט ער זיך פאַרנומען מיט ריסעווען און מאָלן; ער פלעגט מאָלן מזרחאות, אויסצייכענען מוסטערן צום שטיקן און נאָך אַזעלכע צייכנונגען. נאָכדעם ווי ער איז אַוועק פון טלוסטע, האָט זיך באַזעצט אין שטאָט דער חזן ר׳ יצחק וואָלפסבערג, וואָס איז געווען דערצו אַ סופר. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויפגענומען געוואָרן פאַר א שטאָט־חזן ר׳ אַנטשל קרעמער.

אין שטאָט איז געווען אַ גרויסע צאָל בעלי־תפילה, וואָס פלעגן דאַווענען פאַרן עמוד שבת און יום־טוב און ימים־נוראים. אַ טייל פון זיי האָבן גאָר גוט געדאַווענט און האָבן געשמ׳ט אין שטאָט מיט זייער דאַווענען. מיר וועלן דאָ אויסרעכענען די וויכטיקסטע בעלי־תפילה, לויט די שיהלן וואו זיי האָבן געדאַווענט:

אין בית־המדרש — ר׳ יעקב שאַר, דער שוחט ר׳ פייביש זאַמער און ר׳ עובדיה פענסטער.

אין דער טשאָרטקעווער קלויז — ר׳ הערש־קאָפּל ראָזענקראַנץ, ר׳ מאָטיע שפּיצער און זיין זון ר׳ יעקב שפּיצער, און ר׳ משה כּץ.

אין וויזשניצער קלייזל — ר׳ חיים נאַגלער, דער שוחט ר׳ שלמה שעכטער, ר׳ אליעזר וואַלצער און ר׳ יוסף שילדער, דער לעצטער שוחט אין שטאָט, וואָס איז אומגעקומען אין דער מלחמה־צייט.

אין דער קאָפּיטשינצער קלויז — ר׳ פייביש האַלענבערג.

שוחטים

ווי דער שטייגער איז געווען אין אַלע שטעט און שטעטלעך, זענען אויך ביי אונדז די שוחטים געווען איידעלע און פרומע יידן. על־פּי־רוב זענען געווען אין שטאָט צוויי שוחטים, וואָס יעדער פון זיי האָט איבערגעגעבן דעם פּאָסטן זיין זון אָדער זיין איידעם, לויט דעם מנהג פון „חזקה״, און אַזוי האָבן זיך געשאַפן מיט דער צייט אַזויצוזאָגן צוויי „דינאַסטיעס״ פון שוחטים.

איינער פון די עלטסטע שוחטים אין שטאָט איז געווען ר׳ אליעזר ליבער, וועלכן אַלע האָבן גערופן „ליבער־שוחט״. ער האָט געשטאַמט פון סקאַלאַ, פון דער משפּחה שטאָק. אויף די עלטערע יאָרן איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל און האָט זיך באַזעצט אין צפת; אין טלוסטע איז געבליבן אויף זיין אָרט זיין איידעם ר׳ מענדיל שוחט, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן (ער ווערט דערמאָנט אין ספר שאלות־ותשובות פון הרב שוואַדראָן פון בערזשאַן). אַז ר׳ מענדיל איז נפטר געוואָרן, האָט מען אויפגענומען אויף זיין אָרט ר׳ שלמה שעכטער. די אַלע שוחטים זענען געווען וויזשניצער חסידים און פאַרשטייער פונעם וויזשניצער „כולל״ אין שטאָט. אַז ר׳ שלמה איז נפטר געוואָרן, האָט מען אויפגענומען פאַר שוחט זיין איידעם ר׳ יצחק גלאַנצער, פון די תלמידים פון הרב הגאון פון טשעביניע, וואָס איז גראַד געווען אַ טשאָרטקעווער חסיד. ער איז נאָך געווען גאָר יונג און זייער אַ געהויבענער מענטש, אין האָט זיך אין דעם קליינעם שטעטל קיין פּלאַץ נישט געפונען. ער איז געווען אין טלוסטע בלויז אַ יאָר צייט, דערנאָך האָט מען אים אויפגענומען פאַר שוחט אין פּאַדגוזשע ביי קראָקע.

גלייכצייטיק מיט ר׳ אליעזר ליבער איז געווען אין שטאָט נאָך אַ שוחט, ר׳ נטע, אַ גרויסער למדן און אַ „מקובל״. נאָך אים האָט איבערגענומען דעם פּאָסטן זיין זון ר׳ פייביש (זיין פרוי איז געווען פון דער באַוואוסטער משפּחה נאַגלער אין טלוסטע). נאָך ר׳ פייבישן איז געוואָרן שוחט זיין איידעם, ר׳ ישראל שניצער, און ער ווידער האָט איבערגעגעבן די „חזקה״ זיינעם אַן איידעם. די לעצטע צוויי שוחטים אין שטאָט זענען געווען ר׳ יוסף שילדער הי״ד און ר׳ שלום לאָם הי״ד. ביידע זענען אומגעקומען אין דער טראַגישער צייט פון מלחמה און אומקום.

מלמדים און לערער

אין דער צייט פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה זענען געווען אין שטאָט צוויי דרדקי־מלמדים: מאָטיע גערטנער (מאָטיע קאַטש) און אַבּא מלמד. געווען מלמדים, וואָס האָבן געלערנט חומש מיט רש״י ביז גמרא: קהת מלמד, נפתלי מלמד, בירך מלמד און מרדכי מלמד. אויסגעשפּראָכענע גמרא־מלמדים זענען געווען ר׳ וועלוול מלמד און ר׳ שמואל נאמן. אַ מלמד פון אַ גאָר באַזונדערער אָרט איז געווען ר׳ שניאור ראָזענבוים, וואָס איז געווען אַ „משכיל״ און אַ ציוניסט. זיין טאָכטער מרים איז געווען „גננת״ אין העברעאישן קינדערגאָרטן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. זי לעבט איצט אין אַמעריקע, און איז דאָרט אַ חשובע כלל־טוערין אין דער פּיאָנערן פרויען אָרגאַניזאַציע.

געווען אין שטאָט חסידישע יידן, וועלכע האָבן זיך נישט באַגניגנט מיט די היימישע מלמדים און פלעגן אָראָפּברענגען פון אַנדערע שטעט גאָר פרומע און געלערנטע מלמדים פאַר זייערע קינדער. אַזעלכע מלמדים זענען געווען ר׳ זלמן קעלמאַן, מענדיע (מענדיל) מלמד פון בודזאַנאָוו און ר׳ יצחק׳ל פון יאַגאָלניצע.

אַ גמרא־מלמד פאַר געציילטע תלמידים איז געווען דער דרשן ר׳ פינחס לאַפינער, אויך נישט קיין טלוסטער, וועלכן מען פלעגט רופן אין שטאָט „דער בעל־דרש׳ער״, ווייל ער פלעגט צוויי־דריי מאָל אין יאָר דרשנען פאַרן עולם. פּרנסה האָט ער פון דעם אַלעמען גאָר קנאַפּ געהאַט. ער פלעגט אָפטמאָל איבערהיפּערן די שווערע שמאָלע בלעטער פון דער הלכה אין דער גמרא און לערנען נאָר די אַגדה, און זיינע תלמידים האָבן דערפון גאָר שטאַרק הנאה געהאַט.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, בערך אין יאָר 1916, האָט זיך באַזעצט ביי אונדז אין שטאָט ר׳ אהרון גאָלדהאַבער, וועלכער איז געווען אַן ערשטקלאַסיקער מלמד, כמעט אַ לערער (ער איז געווען אַן איידעם פון ר׳ יידל שוחט פון האָראָדענקע). די טלוסטער לאַנדסלייט אין ישראל, וואָס קענען גוט עברית, זענען כמעט אַלע געווען זיינע תלמידים.

דער ענין פון לערנען העברעאיש — עברית־בעברית — האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דער ערשטער לערער איז געווען טאַשליצקי, און נאָך אים זילבערהאַבער. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך באַזעצט אין שטאָט דער לערער מרדכי ספעקטאָר. ער מיט זיין פרוי קלאַראַ (נונציע) האָבן געהאַט דאָס גליק זיך אַפּצוראַטעווען, און זענען געקומען קיין ישראל נאָך דער מלחמה. אָבער מרדכי ספעקטאָר האָט נישט זוכה געווען לאַנג צו לעבן דאָ אין לאַנד און איז געשטאָרבן אַ קורצע צייט נאָך זיין אָנקומען קיין ישראל. אויסער אים איז געווען אין שטאָט נאָך אַ העברעאישער לערער, יוסף לעכטער (דער מאַן פון רחל צוויבעל). אַ קורצע צייט איז געווען אַ לערער אַ פּליט פון רוסלאַנד מיטן נאָמען מיידמאַן (איצט אין ישראל), און פאַר אים איז געווען אַ לערער, בעיקר פאַר דערוואַקסענע יונגעלייט, אויך אַ פּליט פון רוסלאַנד, מיטן נאָמען פיגור.

ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה איז געווען אין שטאָט אַ באַראָן־הירש־שול, אַן אַלגעמיינע שול פאַר ייִדישע יינגלעך. דער דירעקטאָר פון דער שול איז געווען יעקב פעל, און ער האָט אויך געפירט די גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס האָט געגעבן הלוואות פאַר בעלי־מלאכות און קליינהענדלער פונעם פאָנד פון באַראָן הירש. נאָך דער מלחמה האָט מען די שול פאַרמאַכט, אָבער די קאַסע האָט ווייטער עקזיסטירט מיט דער הילף פונעם „דזשאָינט״, און יעקב פעל איז געבליבן דירעקטאָר פון דער קאַסע און איז גלייכצייטיק געווען דער פירער פונעם מעטריקל־אַמט.

למדנים

אין שטאָט זענען געווען עטלעכע גרויסע למדנים, וואָס אַ טייל פון זיי האָבן אַפילו געקענט פסקענען אַ שאלה, בשעת דער רב איז גראָד נישט געווען אין שטאָט. די למדנים זענען געווען: ר׳ זלמן קעלמאַן, דער מלמד; ר׳ יענקל שאַר; ר׳ הערשל מייער; ר׳ ישראל לאַנדמאַן. דערנאָך איז צוגעקומען ר׳ ישראל גליק, דער פאָטער פון בערצי גליק, וואָס האָט זיך באַזעצט אין שטאָט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און האָט אָנגעפירט דעם טעגלעכן שיעור פון לערנען אַ בלאַט גמרא. אין זיין פערזענליכקייט האָבן זיך האַרמאָניש פאַראייניקט דער גרויסער תלמיד־חכם, דער ירא־שמים, און דער משכיל מיט פאַרגעשריטענע און טאָלעראַנטע אַנשויאונגען. דער איניציאַטאָר פון לערנען דעם טעגלעכן שיעור איז געווען ר׳ אפרים בלעכער, שמעיה אָפּשטיינס איידעם. ער איז אויך געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פון „אגודת ישראל״ ביי אונדז אין שטאָט.

ציוניסטישע עסקנים

די ערשטע ציוניסטן אין שטאָט זענען געווען בן־ציון ליבמאַן, אַבא גאָטעסמאַן, ישראל שעכנער, מרדכי מאָזער, מגר. לודוויג שטעקל און יעקב שערל. אַבא גאָטעסמאַן איז געווען אַ ייד מיט אַ הדרת־פּנים, מיט אַ שיינער הערצל־באָרד. ער איז געקומען קיין ארץ־ישראל, האָט געלעבט אין חיפה און איז דאָרט געשטאָרבן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען אַריין אין טעטיקייט די יונגע ציוניסטן: אברהם סטופּ, משה פעפער, איזידאָר הערמאַן, מענדל שעכטער און יהושע שטערנליב. ד״ר אברהם סטופּ איז מיט דער צייט געוואָרן אַ חשובער ציוניסטישער עסקן אין גאַליציע און אַ חבר־כנסת אין ישראל.

אין דער צייט צווישן ביידע מלחמות זענען אַנטשטאַנען עטלעכע פאַראיינען פון די מיטגלידער פון אַלע ציוניסטישע פאַרטייען און ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס: השומר, התאחדות, גורדוניה, סתם־ציוניסטישע יוגנט, אחוה, רעוויזיאָניסטן, בית״ר, החלוץ, החלוץ הצעיר און המזרחי. די מיטגלידער פון די אַלע אָרגאַניזאַציעס זענען אויך געווען טעטיק ביי די זאַמלונגען פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן (קרן קיימת און קרן היסוד), פאַרן הילפס־פאָנד פאַר חלוצים „עזרה״ און פאַר קרן תל־חי. די טעטיקע חברים אין די אַלע פאַראיינען זענען געווען (לויט דעם אלף־בית): מאָטיע איידלסבערג, משולם איגער, ליאון בראַנדעס, בערל הערנעס, יוסף לעכטער, שמואל פידערער, בערנאַרד פעפער, בענאָ פעפער, שמואל פרימוס, זכריה קריזלער, ברוך קריצער, אליעזר קרעמער, ישעיה ראָזענטאַל, מגר. קאַרל ראָט, הערמאַן שטיינינג, מאיר שטערנליב און דודל שעכנער. ר׳ אהרון גאָלדהאַבער איז געווען פון די ערשטע עסקנים פון „מזרחי״.

איינער פון די יונגע עסקנים, וואָס האָט אַנטוויקלט זיין טעטיקייט בעיקר אין ישראל, איז געווען יוסף בן יצחק שעכנער ע״ה. ער איז צוזאַמען מיט זיין פרוי אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל אין די ערשטע יאָרן נאָכן באַשלוס פון סאַן־רעמאָ, און איז געווען דער ערשטער עולה פון טלוסטע אין יענער צייט. אין ארץ־ישראל איז ער געווען פון די ערשטע חלוצים וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט „כיבוש העבודה״ (אַריינדרינגען צו אַלע מעגלעכע אַרבעטן) און בויען פון שאָסייען, און איז געווען איינער פון די ערשטע יידישע באַן־אַרבעטער, ווי אַ לאָקאָמאָטיוו־פירער אויף דער ליניע חיפה—צמח. דערנאָך האָט ער זיך באַזעצט אין תל־אביב און האָט געאַרבעט אין „סולל־בונה״. אַז ס׳איז אַנטשטאַנען דער „ארגון יוצאי טלוסטע״ (אין יאָר 1952), איז ער אויסגעוויילט געוואָרן פאַר פרעזעס פונעם קאָמיטעט און האָט פאַרנומען דעם אַמט ביזן יאָר 1962, ווען איז פּלוצלינג געשטאָרבן, זייענדיק בלויז 65 יאָר אַלט.

אַ פאָרשער, אַ דיכטער און אַ ציוניסטישער מנהיג

אין לעצטן דור האָט טלוסטע אַרויסגעגעבן אַ פאָרשער, אַ פּאָעט און אַ ציוניסטישן מנהיג; אַלע דריי זענען ווייט באַקאַנט, און אַלע זענען זיי באַרימט געוואָרן נאָכדעם ווי זיי האָבן פאַרלאָזן זייער געבוירן־שטאָט. דאָ איז נישט דער פּלאַץ

קבוצת בנות בקורס לתפירה לקראת עלייתן לארץ ישראל

מיידלעך לערנען אַ פאַך פאַר זייער „עליה" קיין ארץ־ישראל

צו געבן אַן אָפּשאַצונג פון זייער וויסנשאַפטלעכער, דיכטערישער און עסקנישער טעטיקייט; מיר ווילן בלויז אָנגעבן עטלעכע איינצעלהייטן וועגן זייער פּערזענלעכקייט, בעיקר אַזעלכע וואָס באַציִען זיך אויף זייער פאַרבינדונג מיט אונדזער שטאָט.

ד״ר בערנאַרד וואַכשטיין איז געבוירן געוואָרן אין טלוסטע אין יאָר 1868. זיינע עלטערן זענען געווען משה און שרה וואַכשטיין. אין זיין יוגנט איז ער געווען אַ בית־המדרש־בחור און האָט זיך מיט קיין שום אַנדערער זאַך נישט אינטערעסירט. זיין שוועגערין ברכה, די פרוי פון שמואל וואַכשטיין, האָט אים צוגעלערנט אַביסל דייטש, לייענען און שרייבן. אין ראַדאָוויץ (בוקאָווינאַ) האָט ער געענדיקט דאָס גימנאַזיום; דערנאָך איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ווין, וואו דער וויִנער רבֿ, הרבֿ גידעמאַן, האָט אים פאַרהאָלפן אויפגענומען צו ווערן אין אוניווערזיטעט. דער רבֿ האָט אים אויך געהאָלפן באַקומען לעקציעס אין עטלעכע רייכע יידישער הייזער, דאַרונטער ביי אַ געוויסן ווייס, פון די רייכסטע און אָנגעזעענסטע יידן אין ווין. דאָרט האָט זיך די טאָכטער פונעם גביר פאַרליבט אין דעם קליינשטעטלדיקן יונגעמאַן און זיי האָבן חתונה געהאַט. ד״ר בערנאַרד וואַכשטיין איז אין די שפּעטערע יאָרן באַרימט געוואָרן ווי אַ וויכטיקער פאָרשער פון דער געשיכטע פון די יידן אין מערבֿ־אייראָפּאַ.

*

לויט דער בקשה פון אירגון יוצאי טלוסטה והסביבה שרייבט מען אונדז פון דער יידישער קולטוסגעמיינדע אין ווין (וו.״קרעל און ד״ר ע. פעלדסבערג):

ווין, 21 יולי 1965

אין בעאַנטוואָרטונג פון אייער בריוו פונעם 23־סטן יוני 1965, אין וועלכן איר האָט אונדז געבעטן אייך אָנצוגעבן די פּרטים וועלכע זענען אונדז באַקאַנט וועגן דער פּערזענליכקייט פונעם געוועזענעם ביבליאָטעקאַר פון דער קולטוסגעמיינדע, ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין, ערלויבן מיר זיך אייך פאָלגענדעס מיטצוטיילן:

ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין איז געבוירן געוואָרן אין טלוסטע אין יאָר 1868. נאָכן פאַרענדיקן פון זיינע תלמודישע, פילאָזאָפישע, היסטאָרישע און ביבליאָגראַפישע שטודיען, האָט ער זיך באַזעצט אין ווין, און דאָרט האָט ער, ווי דער ביבליאָטעקאַר פון דער וועלטבאַרימטער יידישער ביבליאָטעק פון דער קולטוסגעמיינדע אין ווין, געזיכערט זיך אַ וויכטיקן פּלאַץ אין דער געלערטען־וועלט. דער גרעסטער טייל פון זיינע פאָרשונגען איז געווען געווידמעט דער געשיכטע פונעם יידנטום אין עסטרייך, און בעיקר האָט ער זיך ספּעציאַליזירט אין דער פאָרשונג פון אויפשריפטן אויף מצבות פון אַלטע בתי־קברות. אָט־די אויפשריפטן זענען געווען דער יסוד פון זיינע פאָרשונגען. לויטן פאַרלאַנג פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פון דער ווינער קולטוסגעמיינדע, וועלכע איז אַנטשטאַנען כדי אויסצופאָרשן די געשיכטע פונעם ווינער יידנטום, האָט ער אָנגעשריבן זיין ווערק „אינשריפטען דעס אַלטען יודענפרידהאָפעס אין וויען" (דער אַלטער יידישער בית־עולם איז געווען אין 9־טן באַצירק, אַנשליסענד צום ערשטן יידישן שפּיטאָל וואָס איז געבויט געוואָרן אין ווין און איז שפּעטער איבערגעבויט געוואָרן אויף אַ מערשטאָקיקן מושב־זקנים). דאָס ווערק האָט ער אָנגעשריבן אין צוויי בענדע, וועלכע זענען דערשינען אין יאָר 1917. נאָך אַ ווערק זיינס איז „ווינער העברעאישע עפּיטאַפּיען" (העברעאישע אויפשריפטן אויף ווינער מצבות), דערשינען 1907. ווייטער האָט ער פאַרעפנטלעכט אַ זאַמלונג „יידישע פּריוואַטבריפע אויס דעם יאהרע 1619". אין יאָר 1916 האָט ער אָנגעשריבן אַ בוך „העברעאישע גראַבשטיינע אויס דעם 13־טן אונד 15־טן יאהרהונדערט אין וויען".

ווייטער האָט ער אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג פון דאָקומענטן פון דער אַלטער יידישער קהילה אייזענשטאַדט אונטערן טיטעל: „אורקונדען אונד אַקטען צור געשיכטע דער יודען אין אייזענשטאַדט", און ענדלעך האָט ער געזאַמעלט אין אַ בוך, אָנגעשריבן אין יאָר 1922, די אויפשריפטן פון די מצבות אויפן אַלטן יידישן בית־עולם אין אייזענשטאַדט,

מיט אַלע נויטיקע קאָמענטאַרן. אין יאָר 1929 האָט ער געגעבן זייער אַ סך בייטרעגע צום ווערק „געשיכטע דער יודען אין מעהרען".

דאָס גרעסטע ווערק זיינס האָט ער געשריבן אין דריי בענדע אין דער צייט צווישן 1922 און 1930, אונטערן טי־טעל: „צור ביבליאָגראַפיע דער געדעכטניס־ אונד טראַוער־פּאַרטרעגע דער העברעאישען ליטעראַטור".

ד"ר בערנהאַרד וואַכשטיין האָט פאַרמאָגט אַ שפּריכ־ווערטליכע בעשיידענקייט. ער איז אַלעמאָל געשטאַנען אין הינטערגרונד, אָבער זיינע ווערק, און קודם כל זיין אונגע־הויער וויסן, האָבן געגלאַנצט ווי שטערן איבער דער קלאַ־סישער תקופה פון דער ווינער קולטוסגעמיינדע.

ד"ר בערנהאַרד וואַכשטיין, וועלכער האָט אויך געהאַט דעם טיטל רעגירונגס־ראַט, האָט אָן אַ אויפהער געהאַלטן פאָרטרעגע אין דער איזראַעליטישער טעאָלאָגישער לער־אַנשטאַלט און אין אירע סעמינאַרן, און אויך ביי קולטורעלע פאַראַנשטאַלטונגען פון דער קולטוסגעמיינדע. ער האָט אַלעמאָל פאַרשטאַנען, צוליב זיין גרויסן וויסן, צו ציען די אויפמערקזאַמקייט פון אַלע צוהערער, ווייל ער האָט אַלעמאָל געוואוסט צו דערציילן אומבאַקאַנטע פאַקטן פון דער גע־שיכטע פון די ווינער יידן.

דעם 15־טן יאַנואַר 1935 איז ד"ר בערנהאַרד וואַכשטיין געשטאָרבן און איז באַהאַלטן געוואָרן אין אַ עהרען־קבר פון דער קולטוסגעמיינדע אויפן צענטראַלפרידהאָף, איינגאַנג 4, גרופּע 3, רייע 4, נר. 9. די ווערטער „זכר צדיק לברכה", וועלכע מען זאָגט אָפטמאָל אין נעקראָלאָגן, האָט ד"ר בערנ־האַרד וואַכשטיין פאַרווירקלעכט דורך זיינע לייסטונגען אין דינסט פון דער ווינער קולטוסגעמיינדע.

עס איז פאַר אונדז אַ כבוד, וואָס מיר קענען געבן אַ בייטראָג צו דעם געדענקבוך, אין וועלכן דער אָנדענק פון ד"ר בערנהאַרד וואַכשטיין וועט מיט כבוד דערמאָנט ווערן.

*

שמשון מעלצער איז געבוירן געוואָרן אין טלוסטע אין יאָר 1909. זיינע עלטערן זענען געווען שמואל און שרה מעלצער. יינגעלוויז האָט ער באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע דערציאונג. ביי זעכצן יאָר איז ער אַוועקגעפאָרן קיין לעמ־בערג לערנען אין פּויליש־העברעאישן לערער־סעמינאַר, וואו עס זענען, אונטער אַנדערע, געווען צוויי טלוסטער לערער — ד"ר אברהם סטופ און ד"ר ליאון לאַנגהאָלץ. אין יאָר 1933 איז ער געקומען, צוזאַמען מיט זיין פרוי, קיין ארץ־ישראל. זייט 1936 איז ער געווען אַ מיטגליד אין דער רעדאַקציע פון דער אַרבעטער־צייטונג „דבר", האָט רעדאַגירט די צייטונג פאַר קינדער „דבר לילדים" און שפּעטער די צייטשריפט „עתידות". מעלצער איז באַקאַנט בעיקר ווי אַ דיכטער, אין זכות פון זיינע האַרציקע, מעלאָדישע לידער, וואָס זענען דערשינען אין עטלעכע אויפלאַגעו. אין אַ טייל פון זיינע לידער באַשרייבט ער זיין שטעטל טלוסט און טלוסטער מענטשן, אַזוי אַז ער האָט ערלעך פאַרדינט דעם ביינאָמען „דער פּאָעט פון טלוסט". עטלעכע פון אָט־די לידער ווערן געגעבן דאָ אין בוך.

*

אברהם סטופ איז געבוירן געוואָרן אין טלוסטע אין יאָר 1897. זיין פאָטער, ר' משה סטופ, איז געווען איינער פון די חשובסטע טשאָרטקאָווער חסידים אין שטאָט, אַ למדן און אַ ירא־שמים. אין זיינע יונגע יאָרן האָט אברהם סטופ באַקומען אַ שטרענג טראַדיציאָנעלע דערציאונג. דערנאָך האָט ער געענדיקט דאָס גימנאַזיום אין לעמבערג, און דאָרט האָט ער אויך ווייטער שטודירט געשיכטע אין לעמבערגער אוניווער־זיטעט און האָט דאָרט באַקומען דעם דאָקטאָראַט. שפּעטער איז ער געווען לערער פון אַלגעמיינער געשיכטע אין העב־רעאיש־פּויליש לערער־סעמינאַר אין לעמבערג.

אין לעמבערג האָט ער אויך אָנגעהויבן זיין ציוניסטישע טעטיקייט אַלס סעקרעטאַר פון דער צענטראַלע פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין גאַליציע. אין יאָר 1924 האָט ער געגרינדעט די אַלגעמיין־ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „אחווה", און ער איז אויך געווען פאָרזיצער פון דער אַלגע־מיין־ציוניסטישער חלוץ־אָרגאַניזאַציע אין פּוילן. ער איז געווען אַ דעלעגאַט ביי צען פון די לעצטע ציוניסטישע קאָנגרעסן, און אַ מיטגליד פון דער לייטונג פון דער אַלוועלט־לעכער קאָנפעדעראַציע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן (הברית העולמית של הציונים הכלליים). זייט 1935 איז ער אַ מיטגליד פונעם ציוניסטישן אַקציאָנס־קאָמיטעט, און עטלעכע יאָר איז ער אויך געווען אַ מיטגליד פונעם פּרעזידיום פונעם ציוניס־טישן אַקציאָנס־קאָמיטעט.

אין יאָר 1939 איז ד"ר סטופ געקומען קיין ארץ־ישראל און האָט זיך באַזעצט אין תל־אביב. ער איז געווען לייטער פון „מפדה אזרחי" און פון דער אַלגעמיין ציוניסטישער בוי־געזעלשאַפט „שיכון אזרחי", און גלייכצייטיק האָט ער פאָרט־געזעצט זיין ציוניסטישע טעטיקייט ווי אַ מיטגליד פון דער צענטראַלע פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין ישראל. פון 1951 ביז 1955 איז ער געווען דעפּוטאַט אין דער צווייטער „כנסת" אין נאָמען פון די „ציונים כלליים".

דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן

אין די לעצטע פאַר צענדליג יאָר האָט טלוסטע געהאַט גוטע און איבערגעבענע יידישע דאָקטוירים, וואָס זענען מיינסטענס אויך געווען נאַציאָנאַלע יידן און ציוניסטן.

דער ערשטער פון זיי איז געווען ד"ר יעגער. שפּעטער האָט ער פאַרלאָזט טלוסטע און האָט זיך באַזעצט אין לעמבערג. זיין זון, אינזשינער משה ציד (מארצל יעגער), געפינט זיך אין ישראל און אַרבעט אין מאַגיסטראַט פון חיפה.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך באַזעצט אין שטאָט ד"ר גרשון קאַנאַפּאַס אַ האַראָדענקער. ער איז געווען באַקאַנט אין שטאָט מיט זיין ציוניסטישער טעטיקייט, און בעיקר מיט דער גרויסער איבערגעבנקייט, וועלכע ער האָט אַרויסגעוויזן בשעת דער פלעקטיפוס־עפּידעמיע אין יאָר 1925. ער האָט דעמאָלט געאַרבעט טאָג און נאַכט און געראַ־טעוועט די קראַנקע, ביז ער איז אַליין קראַנק געוואָרן און קיין שום דאָקטאָר האָט אים נישט געקענט העלפן, צום גרעסטן באַדויערן פון אַלע יידישע איינוואוינער.

ביקורו של הסופר משה סטבסקי (משה סתווי) בטלוסטה.

אַ באַזוך פונעם שרייבער משה סטאַווסקי אין טלוסטע.

ד״ר יהודה אנוש (מענש) פון קבוצת שילר שרייבט וועגן ד״ר קאַנאַפּאַס:

ד״ר גוסטאַוו (גרשון בן יהושע) קאַנאַפּאַס איז געבוירן געוואָרן אין האָראָדענקע. זיינע עלטערן זענען געווען ד״ר אָסקאַר קאַנאַפּאַס און זיין פרוי סאַלאָמעאַ, די טאָכטער פון ד״ר קורצער, וואָס איז אין זיינע לעצטע יאָרן אויך געווען אַ האָראָדענקער. גוסטאַוו האָט געלערנט אין גימנאַזיום אין לעמבערג, וואו ער איז געווען איינער פון די בעסטע שילער; דאָך האָט נישט קיין סך געפעלט מען זאָל אים אויסוואַרפן פון דער שול, בשעת מען האָט זיך דערוואוסט אַז ער איז אַ מיטגליד אין אַ געהיימער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע וואָס האָט זיך גערופן „כוח״. ער האָט געענדיקט זיינע מעדיצינישע שטודיען אין ווינער אוניווערזיטעט, וואו זיין עלטערע שוועסטער יולאַ האָט אויך געלערנט אין דערזעלבער צייט. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ביי וועלכער ער האָט געדינט אין עסטרייכישן מיליטער ווי אַ מיליטער־אַרצט אין ראַנג פון אַ לייטנאַנט, האָט ער חתונה געהאַט מיט זוזאַנאַ (שושנה) שפּיצבאַרט פון טשאָרטקאָוו, וועלכע האָט מיט אים צוזאַמען שטודירט אין ווין. אינצווישן האָט זי פאַרביטן אירע מעדיצינישע שטודיען אויף אַ מוזיקאַלישער קאַריערע, אַלס פּיאַניסטקע. אין יאָר 1922 האָבן זיי זיך באַזעצט אין טלוסטע, און דאָרט האָט זיך ד״ר גוסטאַוו קאַנאַפּאַס באַלד דערוואָרבן אַ גוטן נאָמען און אַ גרויסע סימפּאַטיע ביי אַלע איינוואוינער פון דער שטאָט.

אין ווינטער 1925 איז אין מזרח־גאַליציע אויסגעבראָכן אַ פלעקטיפוס־עפּידעמיע. ד״ר קאַנאַפּאַס האָט מיט איבער־מענטשלעכע אָנשטרענגונגען געהאָלפן זיינע פּאַציענטן, כאָטש ער איז אַליין נישט געווען גאַנץ געזונט (ער האָט אין דער מלחמה־צייט באַקומען אַ האַרץ־פעלער פון צופיל מאַרשירן). ער האָט זיך נישט באַגניגנט מיט געבן מעדיצינישע הילף, ער האָט אויך מאַטעריעל געהאָלפן זיינע אָרעמע פּאַציענטן. ער האָט זיי אומזיסט קורירט, און האָט אויסערדעם באַצאָלט אין אַפּטייק פאַר די נויטיקע מעדיקאַמענטן (נאָך זיין אַפּלעבן האָט נאָך זיין פּאַטער באַצאָלט דעם אַפּטייקער דעם חוב פאַר אַזעלכע מעדיקאַמענטן).

דאָס באַקעמפן די עפּידעמיע האָט דעם דאָקטאָר גאָר טייער געקאָסט. ער האָט זיך אָנגענומען מיט פלעקטיפוס פון איינעם פון זיינע דאָרפישע פּאַציענטן, און האָט די קראַנקהייט נישט געקענט איבערקומען, כאָטש אויסגעצייכנטע דאָקטוירים (ווי ד״ר מאַנאַוואַרדאַ פון זאַלישטשיק) און ספּעציעל זיין כאָטער און זיין מוטער האָבן געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען, אַז זיינע פריינד און חברים פון דער ציוניסטישער באַוועגונג האָבן פאַר אים געטון אַלץ וואָס איז נאָך מעגלעך געווען, אַ האַלבע שעה פאַרן טויט האָט מען אים דערלאַנגט אַ דעפּעשע פון טשאָרטקאָוו מיט דער בשורה אַז זיין פרוי האָט געבוירן אַ ייִנגל. ער האָט מער נישט באַוויזן ווי צו זאָגן: „איך האָב נישט קיין כוח מיך צו פרייען״...

מען דאַרף דאָ אונטערשטרייכן, אַז עטלעכע שטעטישע פריינד זיינע האָבן דעמאָלט פאַרנאַכלעסיקט זייערע משפחות, און האָבן בלויז געטראַכט ווי צו העלפן זייער באַליבטן דאָקטאָר. זיין אַפּלעבן האָט אַרויסגערופן גרויס מיטלייד און טרויער אין שטאָט. מענטשן האָבן געזאָגט: „זייט דער רב, ר׳ פינחס חאָדאָראָב, איז געשטאָרבן, איז אין שטאָט אַזאַ גרויסע לוויה נישט געווען״.

דער „ברית״ איז געווען אין טשאָרטקאָוו, אין געגנוואַרט פון דעם פאַרשטאָרבענעמס שוועסטער מיט איר מאַן און עטלעכע דאָקטוירים. דעם קינד האָט מען אַ נאָמען געגעבן גרשון (גוסטאַוו), נאָך זיין פּאַטער. אַ קורצע צייט שפּעטער האָט דער זיידע געגומען דאָס קינד צו זיך קיין האָראָדענקע און האָט עס דאָרט אויפגעצויגן. די אַלמנה האָט זיך ווייטער

אָפּגעגעבן מיט מוזיק און איז געוואָרן לייטערין פון אַ מוזיק־שול אין טרעמבאָוולאַ. אַז די מלחמה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1939, איז דאָס קינד צוזאַמען מיט זיין באָבע פאַרשיקט געוואָרן קיין רוסלאַנד. אַ יאָר שפּעטער, אין עלטער פון פופצן יאָר, איז ער צוריקגעקומען קיין מזרח־גאַליציע, אויפֿצוזוכן זיין מוטער. ער האָט זי טאַקע געפונען אין טרעמבאָוולאַ, און דאָרט זענען זיי ביידע אומגעקומען, דערמאָרדעט געוואָרן, גלייך מיט אַלע, פון די נאַציִשע באַנדיטן.

די באָבע פונעם קינד, פרוי סאַלאָמעאַ קאַנאַפּאַס, האָט דורכגעהאַלטן די מלחמה און איז געקומען קיין ישראל.

*

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה זענען געווען אין שטאָט עטלעכע יידישע דאָקטוירים. ד״ר שמואל אַלבין, דער איידעם פון יעקב שטעקל, האָט געוואוינט אין טלוסטע ביז עטלעכע יאָר פאַר דער מלחמה. ד״ר אַלבין איז געווען פון די ערשטע דאָקטוירים אין שטאָט, און איז געווען גאָר אַן אַקטיווער ציוניסט. אין דער טראַגישער צייט פונעם אומקום זענען געווען אין שטאָט ד״ר מאַנסבערג (האָט געוואוינט אין טלוסטע זייט 1922), ד״ר גרינבערג, ד״ר ברוך מילך, ד״ר ווײַנלעז און ד״ר בערנאַרד מעלצער. ד״ר מעלצער איז געווען אַ טלוסטער, אַ זון פון דויד ברווינשטיין און זיין פרוי צביה, געבוירן מעלצער. זיין פרוי איז געווען רבקה קוטנער, אַ טאָכטער פון ר׳ בערל קוטנער. זיי ביידע און זייערע צוויי טעכטער זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין אַ וואַלד ביי טשאָרטקאָוו, אין אַ ספּעציעלער „אַקציע״ וואָס די דייטשן האָבן געמאַכט לויט דער „אינטערווענציע״ פונעם אוקראַאינישן דאָקטאָר סעמצישין.

די וועטערינאַרן זענען אויך געווען יידן: ד״ר שפּריצער פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, און אין די לעצטע יאָרן ד״ר שפּיגעלגלאַס, וועלכן די געסטאַפּאָ האָט דערמאָרדעט אין טלוסטע, צוזאַמען מיט זיין משפחה, אויך אין אַ ספּעציעלער „אַקציע״. דער אַפּטייקער איז אויך געווען אַ ייד — אַמיל טיטינגער. אין דער צייט פון דער רוסישער און דער דייטשער אינוואַזיע איז געווען נאָך אַ יידישער אַפּטייקער — דאַלעק פאַלבער, דער איידעם פון יעקב פעל. ער און זיין משפחה זענען אומגעקומען ביי דער גרויסער אַקציע אין טלוסטע.

*

די אַדוואָקאַטן זענען אויך געווען אַלע יידן. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געווען ד״ר סאַפּיר און ד״ר אַמיל בלייכער. ד״ר בלייכער האָט געהאַט זיין קאַנצלערייַ ביי ר׳ נתן היקאַנד, און ר׳ נתן איז אויך געווען זיינער אַ מיטהעלפער. פון די ערשטע אַדוואָקאַטן אין שטאָט איז אויך געווען ד״ר קאַצנער, וואָס איז אַ געוויסע צייט געווען פרעזעס פונעם אַלגעמיין־ציוניסטישן קאָמיטעט. אויסערדעם זענען געווען נאָך עטלעכע יידישע אַדוואָקאַטן אין פאַרשידענע פעריאָדן: ד״ר זיידעו, מגר. קאַרל ראָט (פרעזעס פון די רעוויזיאָניסטן), ד״ר שמוץ, און אין משך פון אַ קורצער צייט דער אַדוואָקאַט מאַנדשיין. אין געריכט איז געווען אַ יידישער ריכטער מיטן נאָמען פרעסלער (זיין פרוי האָט זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד און איז געקומען קיין ישראל אין יאָר 1965).

באַנקירן און גוטסבאַזיצער

אין שטאָט זענען געווען עטלעכע יידן וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט לייען געלט אויף פּראָצענט, אָבער צו דער מדרגה פון אַ „באַנקיר״ איז צוגעקומען בלויז איינער — בערל קוטנער. דאַגעגן איז געווען אַ גרעסערע צאָל יידן וואָס זענען געווען גוטסבאַזיצער אָדער גוטספּעכטער. די וויכטיקסטע זענען געווען: ר׳ מאיר קליינער און ר׳ ברוך־איציק וויטאַשקאַ, די אייגנטימער פון די גיטער ליסאָווצע און טעקלאָוווקאַ; ר׳ דויד מערדינגער, דער אייגנטימער פון וואַרוואָלינצע; זיגמונד ווייסגלאַס, דער אייגנטימער פון שערשעניאָווצע; און ר׳ אַבֿרהם פּאַהאַרילעס, פון הינקאָווצע.

עטלעכע גיטער אין דער געגנט האָבן געהערט צו דער פאַמיליע בובער אין לעמבערג, צום פאָטער פון פּראָפ׳ מאַרטין בובער, און יידישע פּעכטער האָבן זיי געהאַלטן: די גיטער רוזשאַנאָווקאַ און האַלאָוטשינצע האָבן געפּאַכטעט יעקב שטעקל און קהת קעניגסבערג, און פּאַדסניאַטינקאַ האָט געפּאַכטעט אַזיאַס (יהושע) שטעקל. אין זיינע יונגע יאָרן פלעגט מאַרטין בובער אָפּטמאָל קומען פאַרברענגען די פעריען אין זיין טאַטענס גיטער.

סוחרים און האַנטווערקער

דער גרעסטער טייל פון די יידישע איינוואוינער האָט זיך, ווי געוויינטלעך, פאַרנומען מיט האַנדעל. די מיינסטע פון זיי האָבן געהאַט קליינע געוועלבלעך, אַ טייל זענען געווען גרעסערע סוחרים, און בלויז יחידים האָבן דערגרייכט די מדרגה פון גרויסע סוחרים און זענען געווען מער אָדער ווייניקער רייך. אַ גרויסער טייל פון זיי זענען געווען יידן בני־תורה און חסידישע מענטשן; אין די לעצטע יאָרן האָבן זיי זיך אַלץ מער דערנענטערט צום ציוניזם, און זייערע קינדער זענען געווען טעטיק אין די ציוניסטישע פּאַרטייען, אין די יוגנט־באַוועגונגען און אין דער חלוץ־באַוועגונג.

אַ געוויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע מלאכות, נישט בלויז פאַר יידישע קליענטן, נאָר אין אַ גרויסער מאָס אויך פאַר דער גוישער באַפעלקערונג, אונטער וועלכער עס האָבן זיך געפונען בלויז געציילטע בעלי־מלאכות. גלייך ווי אין אַלע גאַליציִשע שטעט, איז אויך אין טלוסטע געווען אַ האַנטווערקער־פאַראיין מיטן נאָמען „יד־חרוצים״, וואָס האָט געהאָלפן אויף פאַרשידענע אופנים זיינע אָרעמע חברים.

*

מיר האָבן דאָ געפּרוּווט דערמאָנען און באַשרייבן עטלעכע פון די בולטע געשטאַלטן פון אונדזער שטאָט, בעיקר אַזעלכע וואָס זענען נישט דערמאָנט געוואָרן אין בוך. מיר זענען נאַטירלעך נישט אימשטאַנד איבערצוגעבן אַ פולקאָם בילד פון דעם לעבן אין אונדזער שטעטל, וואָס איז אויף אַזאַ באַרבאַרישן אופן אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד. אָט־די לעצטע שילדערונגען דאַרפן בלויז, גלייך ווי דאָס גאַנצע בוך, דינען ווי אַ זכר פון דער שטאָט און אירע מענטשן, וואָס זייער אָנדענק איז אונדז אַלעמען אַזוי נאָענט און טייער.

מיכאל מעסינג ע״ה

מיכאל מעסינג איז געבוירן געוואָרן אין טלוסטע אין יאָר 1908. זיינע עלטערן זענען געווען מענדיל און סאָסיע מעסינג. אין זיינע קינדעריאָרן האָט ער באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע דערציאונג. ער איז געווען פון די ערשטע חברים אין דער יוגנט־באַוועגונג „גורדוניה״, און ער האָט עס אויך אָרגאַניזירט די „גורדוניה״ ביי אונדז אין שטאָט. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין יעדער טעטיקייט פאַר „קרן קיימת״ און איז געווען איינער פון די וואָס האָבן אָרגאַניזירט די ערשטע גרופּן חלוצים צו גיין אויף „הכשרה״.

אין יאָר 1929, באַלד נאָך די „געשעהענישן״ אין ארץ־ישראל, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל מיט דער ערשטער גרופּע פון „גורדוניה״. זייער ערשטער עטאַפּ אין לאַנד איז געווען די קאָלאָניע חדרה. אַ יאָר שפּעטער האָט זיך די סוכנות געווענדעט צו דער גרופּע מיט אַ פאָרשלאַג, זיי זאָלן אַריבערגיין קיין חולדה (אַ יישוב ביי רחובות, וועלכער איז פאַרלאָזן געוואָרן צוליב די אַראַבישע אָנפאַלן) און זי ווידער אויפבויען. מיכאל איז געווען פון די ערשטע וואָס האָבן זיך פרייוויליג אונטערגענומען אַהין צו גיין. זיי האָבן אָנגעטראָפן אויף גרויסע שוועריקייטן, בעיקר מאַנגעל אין וואַסער, אָבער זיי האָבן זיך נישט געלאָזט אָפּשרעקן און האָבן מיט זייער גאַנצער ענערגיע ווייטער געאַרבעט ביים אויפבוי פון דעם פאַרלאָזענעם פונקט. פריילעך און פול מיט לעבנסלוסט זענען זיי צוגעגאַנגען גראָבן דעם ערשטן ברונעם, און האָבן געהאָפט עפּעס דערמיט צו דערגרייכן. אָבער אויסגעלאָזט האָט עס זיך מיט גאָרנישט, זייער אַרבעט איז געווען אומזיסט; זיי האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ פעלז, און זייער האָפנונג און פרייד זענען צעשטערט געוואָרן. דאָס איז געווען אַ גרויסע אַנטוישונג, אָבער זיי האָבן פונדעסטוועגן דעם באָדן פון חולדה נישט פאַרלאָזט, און האָבן זיך דאָרט געהאַלטן מיט דער גרעסטער מי.

פאַר מיכאלן איז עס געווען אַן אויסעראָרדענטליכע פרייד, אַז ער האָט סוף כל סוף זוכה געווען, נאָך גאָר גרויסע אָנשטרענגונגען, אַריבערצונעמען זיינע עלטערן קיין ארץ־ישראל און זיי ברענגען קיין חולדה. אָבער די שמחה האָט ליידער נישט לאַנג געדויערט. אין יאָר 1935, אין חודש סיוון תרצ״ה, איז אויסגעבראָכן אין חולדה אַ טיפוס־עפּידעמיע. אַ גרויסער טייל פון די חברים זענען קראַנק געוואָרן, און דריי פון זיי, דאַרונטער אויך מיכאל, זענען געשטאָרבן.

מיכאל איז געווען פון די בעסטע און געטרייסטע חלוצים, וואָס זענען געווען גרייט אַוועקצוגעבן זייער לעבן פאַרן אויפבוי פונעם לאַנד און פונעם פאָלק. זאָל זיין אָנדענק פאַראייביקט ווערן אין פאָלק, וואָס בויט אויפסניי זיין לעבן אין ארץ־ישראל.

שלמה מעסינג

חברים שרייבן וועגן מיכאל מעסינג

„דער שרעקלעכער טויט האָט אַוועקגעריסן דריי קרבנות״ — אַזוי שטייט געשריבן אין דער ידיעה. אָן אויפהער פאַרפאָלגן מיך אייערע שטומע געזיכטער. איך זע אייך בייטאָג און ביינאַכט, און אָן אויפהער רייסט זיך אַרויס די פראַגע, אויף וועלכער ס׳איז נישטאָ קיין ענטפער: פאַרוואָס? איך זע אייך אין אייער פולער, געזונטער יוגענטליכקייט. איך זע מיכאלן, אונדזער ליבן מיכאל, וואָס איז אַזוי ערנסט און איבערגעגעבן דער קבוצה מיטן גאַנצן האַרץ, אָט־דעם לאַנגזאַמען און גרינדלעכן חבר אונדזערן. צען יאָר האָט ער מיטגעלעבט אין דער באַוועגונג און איז געווען איינער פון אירע ערשטע אויפבויער, האָט געטראָגן אויף זיך דעם עול פון דער קבוצה כמעט פון דער ערשטער מינוט וואָס זי איז אַנטשטאַנען, האָט געליטן פון אַרבעטסלאָזיקייט, הונגער און מאַלאַריע אין חדרה, און צוזאַמען מיט די ערשטע איז ער געגאַנגען קיין חולדה לייגן דעם גרונדשטיין צו איר צוקינפטיקער אַנטוויקלונג. ערשט עטלעכע חדשים צוריק האָט ער געבראַכט זיינע עלטערן צו זיך אין דער קבוצה. דער פאָטער איז געווען נישט ווייניק דערשטוינט צו זען דעם לעבנסשטייגער אין דער קבוצה, צו זען ווי זיין זון איז געוואָרן ממש אַ „לאַנדווירט״ — און ער אַליין האָט זיך ווילליק גענומען צו יעדער אַרבעט, כדי צו „פאַרדינען״ זיין שטיקל ברויט. און די מוטער האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער אַרבעט מיט די יונגע חברות, איז אויך באַאיינפלוסט געוואָרן פון דעם טעמפּאָ פונעם נייעם לעבן, און האָט געהאָפט זיך צו בויען אַ זיכערע צוקונפט צוזאַמען מיט איר זון מיכאל.

...און וואָס זאָל איך זאָגן, טייערע חברים מיינע אין חולדה, וואָס איז ווייט און דאָך אַזוי נאָענט? זאָל איך זאָגן, אַז מיר וועלן דעם קלאַפּ אויך אַריבערטראָגן? אַז דער גלויבן מוז באַזיגן די פאַרצווייפלונג? אַז דאָס לעבן, די שאַפונג און דער קאַמף — פאָדערן קרבנות? אַז אונדזער גרויסע משפחה, די משפחה פון „גורדוניה״, פילט מיט מיט דער קבוצה איר שמערץ, איר גרויסן אומגליק?

איך ווייס, איר ברויכט נישט אַזעלכע אויסגעדראָשענע און באַנאַלע טרייסט־ווערטער. איר ווייסט גאַנץ גוט, אַז איר זענט נישט איינזאַם און פאַרלאָזן. איר פילט גאָר טיף דעם ווילן פון די, וואָס זענען פון אונדז אַוועקגעגאַנגען, און איר ווייסט די פליכט פונעם לעבן — קעגנאיבער דעם לעבן.

מיר זענען אַרומגענומען מיט אַ געפיל פון כבוד פאַר די פאַרשטאָרבענע, פאַר אייער ליידן און אייער עקשנותדיקער אויסדויער, טייערע ברידער מיינע.

[פינחס לוביאַניקער (לבון) אין „אויפן וועג״, אָרגאַן פון דער „גורדוניה״־באַוועגונג אין פוילישער שפּראַך]

קן „גורדוניה" בטלוסטה
במרכז — מיכאל מסינג

„גורדוניה" אין טלוסטע
אין צענטער — מיכאל מעסינג

✶

אַז איך בין איינגעטרעטן אין דער קבוצה, האָב איך אים שוין דאָ געטראָפן. איך האָב אים נישט געקענט פון חוץ־לארץ, פונקט ווי איך האָב נישט געקענט אַלע אַנדערע חברים. אָבער מיכאל איז געווען קענטיק צווישן אַלע — אַ שיינער בחור מיט שוואַרצע האָר, מיט שוואַרצע, גלאַנ־צענדיקע אויגן און מיט אַ שטענדיקן שמייכל אויפן פּנים. בעיקר האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גרייטקייט צו העלפן דעם נייעם חבר, דעם „גרינעם", געבן אים אַן עצה, אָדער עפּעס טון פאַר אים; און כאָטש ער איז געקומען אין לאַנד אַריין בלויז עטלעכע וואָכן פאַר מיר, איז ער אין יעדער הינזיכט שוין געווען ווי אַן „אַלטגעזעסענער". ער האָט אַרויסגעוויזן אַ לעבהאַפטן אינטערעס אין אַלעמען וואָס האָט זיך געטון אין דער קבוצה, האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע אירע ענינים, און גלייכצייטיק אויך אין די ענינים פון דער גאַנצער באַוועגונג. אויך די ענינים פון דער אַרבעטערשאַפט פון חדרה זענען אים נישט געווען פרעמד, און אויך דאָרט האָט ער באַוויזן צו זיין טעטיק.

און אַז מען האָט באַשלאָסן אַרויסצוגיין קיין חולדה און זי ווידער אויפצובויען, האָט מען מיכאלן איבערגעגעבן די „שמירה", דאָס באַוואַכן דעם פּונקט. ער האָט נישט געקענט קיין אַראַביש און האָט נישט געקענט די אַראַבישע מנהגים, אָבער ער האָט אָנגעהויבן אַלץ צו לערנען מיט זיין אייגנ־טימליכער פלייסיקייט און גרינדליכקייט. שעהן־לאַנג איז ער געזעסן ביים אַראַבישן ברונעם און האָט זיך צוגעהערט צו די רייד פון די אַראַבער, יִאָס פלעגן קומען שעפּן וואַסער, און אַזוי האָט ער זיך אויסגעלערנט רעדן ווי איינער פון זיי, און זיי האָבן זיך דערפאַר באַצויגן צו אים מיט כבוד און אָפּשאַצונג. און כאָטש ער איז טאָג און נאַכט געווען באַ־שעפטיקט מיט דער „שמירה" — האָט ער זיך לעבהאַפט באַטייליקט אין אַלע ענינים פון דער קבוצה. אַפילו ווען די לאַגע איז געווען גאָר שווער, האָט ער אַלעמאָל פאַרשטאַנען אויפצומונטערן מיט אַ ווערטל אָדער אַ וויץ — און עס איז באַלד געוואָרן לייכטער אויפן האַרץ.

און ס'איז קוים צו באַשרייבן זיין פרייד, אַז ער האָט זוכה געווען צו ברענגען זיינע עלטערן אין לאַנד אַריין. בעת דער טיפוס־עפּידעמיע אין חולדה איז ער אויך קראַנק געוואָרן; מען האָט אים גענומען אין שפּיטאָל אַריין, און נאָר זיין אָרון איז צוריקגעקומען. נאָך היינט, פינפאונצוואַנציק יאָר נאָך זיין טויט, שטייט ער נאָך ווי לעבעדיק פאַר מיינע אויגן.

[זלמן, אין דער בראָשורע צום אָנדענק פון די קרבנות פונעם טיפוס אין חולדה]

✶

איך האָב געקענט מיכאל מעסינג נאָך פון דער באַוועגונג אין חוץ־לארץ, און נאָך איידער איך האָב אים געקענט — האָב איך פון אים געהערט. איך האָב געוואוסט, אַז מיכאל איז אַ חבר אויף וועלכן מען קען זיך פאַרלאָזן, אַז זיין איבערגעבנקייט צו דער באַוועגונג איז אַ „שם־דבר". גייט מען איינאָרדענען אַ „זומער־קאָלאָניע" פאַר די חברים פונעם גאַנצן קרייז — ווענדעט מען זיך צו מיכאלן, און אויב אַ גרופּע חלוצים אויף הכשרה געפינט זיך אין אַ נויט — איז ער עס דער אַדרעס איר אַרויסצוהעלפן. ער איז געווען אינגאַנצן אַריינגעטון אין דער באַוועגונג, און האָט דערביי אויסגעקוקט דעם טאָג ווען ער וועט קענען פאַרווירקלעכן זיין שטרעבונג — עולה־זיין קיין ארץ־ישראל.

און דער טאָג וועלכן ער האָט אַזוי אויסגעקוקט איז געקומען. בעת מיר זענען נאָך געווען אין חדרה איז ער געקומען צו אונדז, און זיין פּנים האָט געשטראַלט פון פרייד און פון גליק — וואָס ער האָט זוכה געווען זיך צוצושליסן צו דער קבוצה „גורדוניה א'". איך געדענק נאָך ווי היינט, מיט וואָס פאַר אַן אומגעדולד ער האָט געוואַרט אויפן ערשטן אַרבעטסטאָג, מיט וואָס פאַר אַן עקשנות ער האָט געשטרעבט וואָס גיכער זיך איינצובירגערן אין לאַנד, ווי ער וואָלט געווען פאַרפאַלגט פון אַ געפיל, אַז די צייט איז קורץ און מען דאַרף באַווייזן אָפּצוטון וואָס מער...

אָבער צו דער פולסטער ענטפאַלטונג פון זיין טעטיקייט איז ער דערגאַנגען ערשט נאָכדעם ווי ער איז אַריבער מיט אַ טייל פון אונדזערע חברים קיין חולדה, וואו מיר האָבן געזאָלט בויען אונדזער צוקונפט. ער האָט זיך באַלד צוגעבונדן צו דעם אָרט און האָט אים ליב באַקומען, און קיינעם איז דעמאָלט נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס שטיקל ערד וואָס ער האָט אַזוי ליב וועט זיך צו אים אַזוי גרויזאַם באַציען...

איינע פון די פאַראַנטוואָרטלעכסטע אויפגאַבען אין אַזאַ פונקט ווי חולדה, אַ פאַראיינזאַמטער יידישער פונקט אין אַן אַראַבישער סביבה, איז געווען די אויפגאַבע פונעם וועכטער, די שמירה. אָט־די אויפגאַבע האָט מען אַרויפגעלייגט אויף מיכאלן, און ער האָט זי דערפילט מיט דער איבערגעבנקייט און גרינדלעכקייט וואָס זענען אים געווען אַזוי אייגנטימלעך. ער האָט זיך אויסגעלערנט רעדן אַראַביש און האָט זיך באַמיט אָנצוקניפּן פריינדלעכע באַציאונגען מיט די אַראַבער, ווי מיט שכנים. אין משך פון עטלעכע יאָר האָט ער זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע ענינים און פּראָבלעמען פון דער קבוצה, און אַלעמאָל מיטן גרעסטן אינטערעס, אַלעמאָל פול מיט זאָרג פאַר יעדן דורכפאַל און איבערגליקלעך מיט יעדן דערפאָלג פון דער קבוצה.

מיכאל איז אויך געווען זייער געזעלשאַפטלעך און לעבהאַפט, תמיד דער ערשטער צום זינגען, צום טאַנצן און צו מאַכן טיולים (אויספלוגן), זיך צו באַקענען מיט דער געגענט. ער האָט ליב געהאַט אַנדערע צו העלפן, איז געווען זייער עמפּפינדלעך פאַר יעדער אומגערעכטיקייט און איז אַלעמאָל געווען גרייט זיך איר אַנטקעגנצושטעלן.

די גליקלעכסטע צייט איז געווען פאַר אים נאָכדעם ווי ער האָט געבראַכט אין לאַנד אַריין זיינע עלטערן. ער האָט זיי געבראַכט קיין חולדה, צו זיך אַהיים, און האָט פאַר זיי געזאָרגט ווי אַ געטרייער און איבערגעבענער זון זאָרגט פאַר זיינע עלטערן. אונדזערע לעבנסבאַדינגונגען זענען דעמאָלט געווען גאָר שווער, אָפּטמאָל האָבן געפעלט עלעמענטאַרע זאַכן, אָבער מיכאל האָט זיך באַמיט זיינע עלטערן אויפצומונטערן, און עס איז אים געלונגען אויך אין זיי צו דערוועקן אָפּטימיזם און האָפענונג וועגן דער צוקונפט פון זיין נייער היים, פון חולדה.

אָבער דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. צוליב מאַנגעלהאַפטער דערנערונג און טרינקען אומריין וואַסער האָבן אונדזערע חברים אָנגעהויבן אָפּט קרענקען אויף בויך־טיפוס. צווייִמאָל איז די עפּידעמיע דורכגעגאַנגען אָן קרבנות, אָבער צום דריטן מאָל האָט די קראַנקהייט אַוועקגעריסן דריי פון אונדזערע חברים, און דאַרונטער אויך מיכאל מעסינג ע"ה.

אין חולדה האָט מען אויפגעבויט אַן אַמבולאַטאָריע (מרפאה) און זי געווידמעט דעם אָנדענק פון די קרבנות פון טיפוס, און יעדעס מאָל ווען מיר קומען אַהין אַריין קוקט אויף אונדז זיין בילד פון דער וואַנט. אין זיין בילד האָט זיך דערהאַלטן דער אויסדרוק פון זיינע אויגן פול מיט וואַרעמקייט, אָפּטימיזם און גוטהאַרציקייט. אָבער די אויגן האָבן זיך צוגעמאַכט אויף אייביק פאַר דער צייט.

יהי זכרו ברוך.

(פרידאַ סידערער, אין דער אָנדענק־בראָשורע).

פון מיכאל מעסינגס ערשטען בריוו פון חולדה צו זיין חבר

10.5.31

מיין טייערער שמשון!

דיין לעצטער בריוו האָט מיך איבערראַשט און גלייכציטיק געפרייט, נאָכדעם ווי דו האָסט זעקס חדשים גאָרנישט געשריבן. איך וואָלט דיר געווען געשריבן, אָבער איך האָב נישט געוואוסט דיין אַדרעס אין לעמבערג.

קודם כל — אַ באַריכט פון די ביזאיצטיקע געשעענישן. דו ווייזט דאָך אַז מיר האָבן איבערגענומען חולדה אויף פינף יאָר, צו באַאַרבעטן די ערד און די איילביימער וואָס געפינען זיך דאָ. מען האָט צונויפגעשטעלט אַ גרופּע פון צען מענטשן, דאַרונטער פינף פון אונדזער קבוצה. איך בין שוין דאָ פיר חדשים, און איך בין גאָר שטאַרק צופרידן פון חולדה און פון אירע מענטשן.

מיר זענען געקומען צוריק אויפבויען חולדה — איז דען דאָ אַ גרעסערע באַפרידיקונג ווי ווידעראויפבויען אַ חרובגעוואָרענעם פּלאַץ? מיר זענען דאָ אין אַ סביבה פון אַראַבישע דערפער, און מיר מוזן זען מיט זיי אויסצוקומען, נישט קוקנדיק אויף דעם וואָס איז ערשט נישט לאַנג געשען...

... חולדה איז אַ פּרעכטיקער פּלאַץ. זי ליגט ביים טאָל, וואָס הייסט נאָך פון די תנ"כישע צייטן „עמק אילון", און צי דו ווילסט אָדער ווילסט נישט — דערמאָנסטו דיך אַלעמאָל אָן דעם פּסוק אין יהושע: „שמש בגבעון דום — וירח בעמק אילון". די לבנה איז טאַקע דאָ וואונדערבאַר שיין, און זי באַגלייט מיך אַלעמאָל ביי דער שמירה ביינאַכט.

... און אַרום אונדזער הויז איז דאָ אַ שיין וועלדל מיט כל־מיני ביימער, און צווישן די ביימער האָבן מיר זיך געמאַכט אַ „הוידינקע", וועלכע דערמאָנט מיך אַלעמאָל די הוידינקע ביי אייך אין הויף.

... איך וואָלט נאָך געקענט אַ סך שרייבן וועגן חולדה, אָבער דאָסמאָל וועט זיין גענוג.

פאַרבלייב געגריסט, דיין מיכאל

מרדכי תבורי (טייבער)

א מעשה מיט תקיעת שופר

אין אַ שיינעם פרימאָרגן, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך באַוויזן ביי אונדז אין שטאָט עטלעכע בחורים, פּליטים פון רוסלאַנד, וואָס האָבן געשטרעבט זיך אַריבערצוקריגן אין יענער זייט ים. ס׳איז אַוועק אַ שטיקל צייט, האָבן זיי ערלעדיקט זייערע ענינים און האָבן פאַרלאָזט אונדזער שטאָט; בלויז איינער איז פאַרבליבן, און ער האָט געפונען זיין אויסקומען פון שווערער אַרבעט, פון טרעגערײַ.

איינמאָל בין איך אַריינגעקומען אין ווזשניצער קלייזל און האָב געטראָפן דעם בחור ליגן אויף אַ באַנק אינגאַנצן פאַרקרימט פון ווייטיק. בין איך באַלד אַוועק אַהיים און האָב עס דערציילט מיין מאַמע ע״ה. זי האָט נישט לאַנג געטראַכט, האָט גענומען אויפן קאָפּ דאָס טערקישע טיכל, האָט זיך איינגעהילט אין לאַנגן שאַל און האָט זיך געלאָזט גיין אין קלויז אַריין. איך בין איר נאָכגעגאַנגען מיט עטלעכע באַרן און אַביסל מאַלינע־סירופּ אין אַ פלעשל, צו דערכאַפּן דאָס האַרץ דעם קראַנקן. אויפן וועג האָבן מיר נאָך געקויפט אַ פלאַש סאָדאַ־וואַסער, און זענען מיט דעם אַלעמען געקומען צום דעם קראַנקן בחור.

מיין מאַמע האָט אים געפרעגט וואָס אים פעלט, און ער האָט איר קוים געקענט ענטפערן. איך האָב געהאָלפן מיין מאַמע אים אויפצוזעצן, און מיר האָבן אים געגעבן עפּעס צו טרינקען, אים צו דערקוויקן. דערנאָך האָבן מיר גערופן ד״ר אַלבין. דער דאָקטאָר האָט אים געמאַכט אַן איינשפּריץ און האָט געהייסן אים באַלד אַוועקפירן אין שפּיטאָל אַריין און מאַכן אים אַן אָפּעראַציע. מיין מאַמע האָט זיך געווענדעט צו דער קולטוסגעמיינדע, און האָט נישט גערוט ביז מען האָט דעם בחור אַוועקגעפירט מיט אַ וואָגן קיין זאַלישטשיק אין שפּיטאָל אַריין.

ס׳זענען אַוועק אַ פּאָר וואָכן, איז דער בחור צוריק־געקומען קיין טלוסטע. ער איז געזונט געוואָרן און האָט זיך געגרייט צו פאָרן קיין אַמעריקע, און פאַרן אַוועקפאָרן איז ער געקומען זיך מיט אונדז געזעגנען און זיך באַדאַנקען פאַר דער הילף. פון אַמעריקע האָט ער אונדז ווידער געשריבן.

ראש השנה, קורץ נאָך דער מעשה, האָב איך געדאַוונט אין דער גרויסער שיהל. און דאָ האָט זיך געטראָפן, אַז ביי מוסף, ווען דער חזן חזרט איבער די „שמונה־עשרה״, האָט זיך ביים בעל־תוקע „פאַרהאַקט״ דער שופר, און ער האָט נישט געקענט אַרויסברענגען די תקיעות. האָבן עטלעכע פון די מתפללים גענומען דעם שופר און האָבן געפרואווט בלאָזן — אָבער זיי האָבן גאָרנישט געקענט אויפטון. בין איך, דעמאָלט נאָך אַ יונג ייִנגל, צוגעגאַנגען צום „בעל־מוסף״ און האָב אים געבעטן ער זאָל מיך לאָזן פּרוּוון בלאָזן, אפשר וועל איך מצליח זיין... דער בעל־תפילה האָט נעבעך נישט געהאַט קיין אַנדערע עצה — האָט ער מיך געלאָזט, און צו אַלעמענס גרויסער איבעראַשונג זענען מיר די תקיעות גאָר גוט געראָטן, און אַזוי האָבן מיר באַזייטיקט דעם „עיכוב״ און דער חזן האָט געקענט ווייטער דאַווענען.

צומאָרגנס, צום גדליה, איז ר׳ אליעזר וואַלצער ע״ה געקומען מנחה־צייט מיט זיין זון אין „חדר״ אַריין וואו איך האָב געלערנט, און האָט מיך געבעטן איך זאָל מיטגיין מיט אים צו אַ „מנין״, ווייל ער וויל פריער אָפּדאַווענען מנחה און זאָגן „קדיש״, כדי ער זאָל אַהיימגיין קיין סווידאָווע נאָך איידער ס׳ווערט פינצטער. זיין זון האָט מיט מיר פאַרפירט אַ שמועס און האָט מיך איבערגעפרעגט, וויאַזוי ס׳איז געווען די מעשה מיטן „תקיעת שופר״, וועגן וועלכער ער האָט געהערט רעדן אין שטאָט. דערביי האָט ער מיך געפרעגט, צי בין איך כאָטש געגאַנגען פריער אין מקווה אַריין, ווי ערלעכע און פרומע יידן פירן זיך פאַר תקיעת שופר. האָב איך געשוויגן, ווייל כ׳האָב נישט געהאַט וואָס אים צו ענטפערן. פרעגט מיך ר׳ אליעזר וואַלצער: אַז דו ביסט נישט געגאַנגען אין מקווה אַריין, אפשר האָסטו געטון עפּעס אַ גוטע זאַך, און אין דעם זכות ביסטו געוואָרן אַ בעל־תוקע אין סאַמע ראש־השנה? האָב איך געטראַכט און געטראַכט, און צום סוף האָב איך אים געזאָגט: אויף אָט־דער באַנק איז געלעגן אַמאָל אַ בחור, אַ חולה מסוכן, און איך מיט מיין מאַמע האָבן אים געראַטעוועט דאָס לעבן. און איך האָב אים דערציילט די גאַנצע מעשה. האָט ער מיר געזאָגט: קען אַמאָל זיין, אַז דאָס וואָס דו האָסט געטון איז נישט ווייניקער ווי גיין אין מקווה אַריין, און אפשר נאָך מער, און דאָס איז געווען דער זכות וואָס איז דיר ביייגעשטאַנען און האָט דיר געהאָלפן גובר זיין אויפן עיכוב פונעם „סמך־מם״ בשעת תקיעת שופר.

די איבערגעבענקייט פון א טלוסטער דאָקטאָר

עס פאַרגייט נישט קיין טאָג, איך זאָל מיך נישט דער־מאָנען אָן ד״ר מילך, איך זאָל נישט געדענקען אָט־דעם וואונדערבאַרן מענטש און דעם איבערגעגעבענעם דאָקטאָר, וואָס האָט געמאַכט געוואַלטיקע אָנשטרענגונגען צו ראַטעווען מענטשן פונעם טויט. טאָג און נאַכט פלעגט ער אַרומגיין צו די קראַנקע, דאַרונטער אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט געפערלעכע קראַנקהייטן, נישט קוקנדיק אויף דער געפאַר זיך אָנצושטעקן מיט דער קראַנקהייט, און אָן אַ שום מורא פאַר די דייטשע באַנדיטן. אַ דאַנק זיין הילף זענען אַ סך פון זיינע פאַציענטן, און איך דאַרונטער, אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

איך וויל ווינטשן דעם דאָקטאָר מילך, ער זאָל לאַנג לעבן און פאָרטזעצן זיין מעדיצינישע טעטיקייט לטובת די אַלע פאַציענטן, וואָס נויטיקן זיך אין אַזאַ געבענטשטער האַנט ווי זיינע.

רחל לאַנדמאַן

ישראל־איסר יאַקטער

„יאַראָסלאַווער פליכטלינגע" אין טלוסטע

אין חודש סעפּטעמבער 1939 האָבן די נאַצישע האָרדעס אָקופּירט אונדזער פרידלעכע שטאָט יאַראָסלאַוו. מיר האָבן נאָך דעמאָלט נישט געוואוסט, אַז עטלעכע חדשים שפּעטער וועלן מיר טראָגן דעם נאָמען „יאַראָסלאַווער פליכטלינגע" אין טלוסטע.

דורך וועגן-נישט-וועגן, פול מיט פאַרצווייפלונג, זענען מיר צום סוף פון דעם יאָר געקומען קיין טלוסטע ווי גאַנץ פרעמדע מענטשן. כאָטש טלוסטע האָט זיך געפירט איר אייגנאַרטיק לעבן, האָבן אונדז די דאָרטיקע יידן האַרציק אויפגענומען ווי גלייכע שותפים צו זייער גורל. דאָס שטעטל איז געווען אָקופּירט פון די רוסען, און דער איבערגאַנג פון דער דייטשער זייט אויף דער רוסישער איז פאַר זיך שוין געווען אַ גרויסע דערגרייכונג, אַזוי אַז איינצעלנע אומבאַקוועמליכקייטן זענען בכלל נישט געקומען אין באַטראַכט.

אונדזער פאָטער, ר' מרדכי יאַקטער ע"ה, אַ פרומער בעלזער חסיד און אַ ייד אַ תלמיד-חכם, האָט געפונען אין טלוסטע זיין ריכטיקע סביבה, און ער פלעגט אָפטמאָל דערציילן אין שטוב וועגן זיינע נייע גוטע-פריינד, ערלעכע יידן און תלמידי-חכמים. ער פלעגט זיך טרעפן מיטן טלוסטער רב, ר' שמואל-אבא האָראָוויץ הי"ד, מיט די שוחטים ר' שלום און ר' מרדכי הי"ד, מיט די ברידער מיימאַן, מיט ר' יעקב שפּיצער, ר' מענדל בלימאַן, ר' מאיר קליין, ר' ברוך-איטשע וויטאָשקע, ר' משה ווילנער — אַלע טייערע יידן, וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש השם, ד' ינקום דמם. ער האָט זיך אויך געטראָפן מיט ר' בערצי גליק — ער זאָל אָפּגעשיידט ווערן צום לעבן — וואָס געפינט זיך היינט אין ישראל. מיר וועלן אַלעמאָל געדענקען צום גוטן די אַלע וואוילע יידן, וואָס מיר האָבן געטראָפן אין טלוסטע.

אַזוי האָט זיך געצויגן אונדזער לעבן, מיט דער האָפענונג אַז דאָס אַלץ איז אַ צייטווייליקע זאַך, אַ טרויעריקער עפּיזאָד. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דאָס לעבן ביי די סאָוויעטן איז געווען אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיטן „לעבן" אונטער דער הערשאַפט פון די דייטשע האָרדעס. מיר האָבן נאָך דעמאָלט נישט געוואוסט ווי ווייט די גרויזאַמקייט פון די דייטשן קען דערגיין, פונדעסטוועגן האָבן מיר זיך געפרייט אַז דאָס אונגאַרישע מיליטער האָט פאַרנומען דאָס שטעטל. צוזאַמען מיטן מיליטער זענען געקומען אונגאַרישע יידן אין קאַפּאָטעס און מיט ברייטע חסידישע קאַפּעלושן, און עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אונדזער געביט וועט בכלל געהערן צו אונגאַרן. אָבער די שמחה האָט נישט לאַנג געדויערט. די אָרטיקע מאַכט איז איבערגעגעבן געוואָרן דער אוקראַאינישער מערדערישער פּאָליציי, און אַ קורצע צייט שפּעטער זענען אַרויס אַלע נאַצישע גזירות קעגן יידן. אַלע אָן אויסנאַם זענען געוואָרן גלייך ווי די פּליטים — נישטאָ קיין אייגענטום, נישטאָ קיין יחוס, אַלע זענען גלייך אויף צרות...

אין יענע שרעקלעכע צייטן, אין טאָג-טעגלעכן געראַנגל פאַר דער עקזיסטענץ, האָבן די טלוסטער יידן נישט פאַרגעסן צו קומען צו הילף זייערע ברידער, וואָס האָבן געליטן פון נויט און פון פּיין. אין יענער צייט האָט מען געבראַכט קיין טלוסטע אַ טראַנספּאָרט יידן, וועלכע מען האָט אויסגעוויזן פון אונגאַרן, און די טלוסטער יידן האָבן באַלד גענומען זיי העלפן און האָבן זיך געטיילט מיט זיי מיטן ביסן ברויט. אָטדעם פאַקט דאַרף מען דערמאָנען מיט דער גרעסטער אָפּשאַצונג.

מען מוז אונטערשטרייכן, אַז די טלוסטער יידן, כאָטש פיזיש געבראָכן, זענען זיי געבליבן מאָראַליש שטאַרק ביז צום סוף. איך געדענק, אַז בשעת די יידישע סאָציאַלע הילף האָט געטיילט צו קילאָ מעל פאַר נויטבאַדערפטיקע, האָבן אַ סך פון זיי פאַרציכטעט דאַרויף. בעסער הונגערן, פאַרקויפן דאָס לעצטע העמד פון זיך, איידער חלילה צו נעמען געשענקט ברויט.

אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז צו דער גרויסער אַקציע, כ"ב אייר תש"ג, ווען צווישן די טויזנטער נפשות איז אומגעקומען אויך אונדזער טייערער טאַטע ר' מרדכי ב"ר צבי יאַקטער ע"ה. מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן זיינע לעצטע ווערטער, האַרט פאַרן אומקום, ווען ער האָט שוין גענוי געוואוסט אַז ער גייט זיין לעצטן גאַנג. „קינדער", האָט ער געזאָגט, „דאָס איז אַ גזר-דין מן השמים, און לאָמיר דאָס אָננעמען באהבה. נאָר איין זאַך בעט איך אייך: ווער עס קען זיך ראַטעווען, זאָל נישט קוקן איינער אויפן צווייטן". און מיט אָט־דער לעצטער צוואה צו אונדז איז ער אין דער גרעסטער הייליקייט, אין טלית און תפילין, געגאַנגען דעם טויט אַנטקעגן. אין דער אַקציע האָבן מיר אויך פאַרלוירן אונדזערע דריי ברידער, יוסף-אריה, מנשה-אהרון און דויד, און אונדזערע צוויי שוועסטער, פריידע-רויזע און נעשע.

דאָס זענען אונדזערע טרויעריקע עראינערונגען פון טלוסטע, וואו מיר האָבן צוזאַמען מיט אונדזערע טייערסטע געהאָפט צו דערלעבן די באַפרייאונג. אָבער ליידער האָבן מיר אונדזער גאַנצע משפחה געלאָזט דאָרט אין אַ גרויסן ברודער־קבר מיט אַלע טלוסטער יידן, און נאָר איך און מיין שוועסטער האָבן באַוויזן זיך פון דאָרט אַרויסצוראַטעווען.

ד"ר ברוך מילך

חבלי גסיסתה של טלוסטה היהודית

אינני יליד טלוסטה; שנות ילדותי ובחרותי עברו עלי בפודהייצה, אך בתקופת השואה חייתי ופעלתי בטלוסטה, ושם איבדתי את בני משפחתי, שנרצחו באופן אכזרי יחד עם בני העיר ותושבי הסביבה הקרובה. כרופא היתה לי גישה למקו־מות שהיו אסורים על שאר התושבים היהודים, והיתה לי ה„זכות" הנוראה לראות את הזוועה מקרוב. כמה מן החוויות האיומות האלה נכללו בעדותי נגד אנשי הגסטאפו טומאַנק וקלנר ונדפסו בספר הזה („עדותו של רופא"); ויש ברצוני להוסיף עוד כמה מאורעות שהייתי עד־ראייה להם.

כידוע, נכבשה טלוסטה והסביבה כולה תחילה על־ידי הצבא ההונגרי, ורק לאחר־מכן הועבר השלטון לידי הגרמנים. באותה תקופה גורשו מהונגריה אלפי יהודים, מתוך תואנה שאין הם אזרחים בהונגריה, שבה חיו הם ואבותיהם במשך עשרות שנים. בהתאם לשיטות־התרמית הנאציות הובטח ליהו־דים האלה, שתינתן להם האפשרות להקים מחדש את ביתם בשטח הכיבוש הרוסי, ולתפוס את מקומם של הרוסים שניספו במלחמה או שעזבו את בתיהם ונמלטו עם הצבא הרוסי. גם לטלוסטה וסביבותיה הגיעו אז כמה אלפים מיהודי הונגריה. בטלוסטה טיפל בהם ה„יודנראַט" ודאג למחסורם, ואילו בכפ־רים הופקרו היהודים האלה ל„חסדי" האיכרים האוקראיניים, ששדדו את רכושם ורצחו אותם ללא רחם.

יום אחד נסעתי בעגלה לרוזשאַנובקה לבקר חולה, גוי חשוב מתושבי הכפר. בבואי אל הכפר ראיתי מראה מחריד, שהרעיש את כל נימי נפשי, שכן עדיין לא הורגלנו אז למחזות הזוועה, שנעשו לאחר־מכן חלק מחיי יום־יום תחת עול הנאַ־צים. על הכיכר שבלב הכפר הצטופפו כמאתיים מיהודי הונגריה עם מיטלטליהם, כשהם מוקפים איכרים מזוינים בכלי־עבודה שונים, ואחדים מהם אף מזוינים ברובים. כולם היו מוכנים „להילחם" ביהודים חסרי־הישע, להתנפל עליהם ולכלותם, אלא שעמדו וחיכו לבואם של אנשי המשטרה האוקראינית או של אנשי הגסטאַפו, שהיו עתידים להגיע מן העיר הסמוכה. במקום כבר היו כמה יהודים הרוגים, שנרצחו עוד לפני בוא המשטרה. האיכרים טענו, כי היהודים האלה באו אל הכפר במטרה לכבוש אותו ולרשת את בתיהם. ואמנם, היה בהאשמה הזאת קורטוב של אמת: היהודים הובאו אל הכפר בעונת הקציר, שעה שכל תושבי הכפר היו עסוקים בעבודתם בשדה, ובראותם את הבתים הריקים — סברו כי אלה הם הבתים שהובטחו להם להתיישבותם במקום החדש. וכשחזרו הגויים לארוחת־הצהריים וגילו את „הפולשים", היו נכונים לכלות בהם חמתם ולהשמידם.

ניצלתי את מעמדי כרופא ידוע בסביבה כדי להשקיט את סערת־הרוחות. ראשית מעשה, ערכתי את הביקור אצל החולה החשוב במהירות האפשרית והשכבתיו בעגלתי, כדי להעבירו לאישפוז בבית־החולים של טלוסטה. כשהגעתי לכיכר הכפר עצרתי והעמדתי את העגלה עם החולה בין שני המחנות. הסברתי לאיכרים את סיבת „הפלישה", שמקורה באי־הבנה. ביקשתי לקבור זמנית את היהודים ההרוגים במקום, והתחייב־תי בשם ה„יודנראַט" להעבירם לבית־הקברות בטלוסטה בימים הקרובים. הפליטים היהודים הלכו אחרי לטלוסטה; אני נסעתי בראש עם החולה, ואחרי השתרכו עשרות היהודים, אנשים, נשים וטף, לאורך כל הדרך, עד בואם לטלוסטה.

במשך הזמן הפכו מחזות רצח וזוועה לחלק מחיי היום־יום שלנו. במסגרת תפקידי ראיתי מחזות מזעזעים, ראיתי אנשים מתים באקציות, ברעב ובמגיפות. ביקרתי בבתים, שבכל אחד מחדריהם שכבו על הרצפה חולי טיפוס, חולים בדלקת־הריאה או בדלקת קרום־המוח. אחדים מן החולים התנהגו כאנשים שאינם שפויים בדעתם. אך כל זה מחוויר לעומת המחזה הנורא שראיתי אחרי האקציה השנייה, יום לאחר שמחת־תורה תש"א (1942). כשנכנסתי לחדר־החולים בבית־החולים הארעי, שהקימונו בקרבת בית־הכנסת הגדול, נדהמתי בראותי את כל המיטות מוצפות דם. כל החולים שאנחנו, ארבעת הרופאים היהודים, טיפלנו בהם במסירות רבה כל־כך, שכבו הרוגים במיטותיהם. כל אחד מהם נורה בראשו.

כך הייתי עד לגסיסתה של האחרונה בקהילות גליציה המזרחית, ואולי בקהילות פולין כולה, שבה נשארו לפליטה, בניסי־ניסים, כמה מאות יהודים. קשה לתאר מה היתה הרגשתם של הניצולים, עת נפגשו לראשונה בטלוסטה החרבה. לא היה אף שמץ של שמחה בפגישה הזאת. על כל אחד מאתנו רבץ מטען כבד של זכרונות איומים ומרים. איש מאתנו לא התרגל אז עדיין למחשבה האכזרית, כי רק אנחנו נשארנו בחיים, וכל היקרים לנו ניספו ואינם עוד. האווירה היתה מתוחה. חלק מבתי היהודים וכל בתי־הכנסת נחרבו לחלוטין. ושאר הבניינים היו פעורי חלונות ודלתות, וריקים ומרוקנים. ורק בחלק מהם התגוררו נוצרים, או אחדים משארית־הפליטה, שנתקבצו מכל הסביבה.

עליתי גם אל בית־הקברות. השומר, הגוי ויקטור, עדיין שמר על המצבות כעל רכושו הפרטי, והן עמדו כמעט כולן על תלן. ארבעת קברי־ההמונים שקעו כחצי מטר מתחת לפני האדמה. זכרתי את המראה האיום שראיתי במקום הזה יומיים אחרי האקציה. עתה שרר במקום שקט, נקיון מופתי ודממת מוות...

ביקרתי גם בדירתי ובמרפאתי לשעבר, שעמדו ריקות, אך מיהרתי לברוח משם. דימיתי לשמוע את קול בני הקטן זועק: „אבא, היכן היית כל הזמן?" וקול אשתי קורא: „כיצד ניצלת אתה מידי הרוצחים?".

עד היום אינני יודע כיצד קרה הדבר. איני מבין במה זכיתי אני וכל שארית הפליטה, שנותרנו בחיים אחרי טבח־ההמונים האכזרי. לעולם לא אתפוס מאין שאבנו את הכוח להתחיל בחיים חדשים, אחרי כל מה שעבר עלינו.

ואם הצלחנו להגיע לארץ־מבטחים ולהקים לנו מחדש נווה ומשפחה — **זכור נזכור ולא נשכח, כי** לעולם לא תהיה כפרה לדם אחינו השפוך!

יזכור עם ישראל

את בניו ובנותיו, קדושי קהילת טלוסטה והסביבה, אנשים נשים וטף, שנהרגו ושנשחטו ושנחנקו ושנשרפו על־ידי הצוררים הנאצים בימי המלחמה והשואה בשנים ה׳ת״ש — ה׳תש״ד ליצירה. תהא נשמתם צרורה בצרור חיי האומה.

אויגענשטיין אייזי (אייזיק).
אויערבאַך יעקל (דער איידעם פון לאה סטופ) מיט זיין פרוי און קינדער.
אטלינגער רחל (ראַכעלע).
אטלינגער וואָלף מיט זיין פרוי און קינדער.
אטלינגער אייזיק מיט זיין משפחה.
אטלינגער משה מיט זיין פרוי.
איידעלסבערג מאַטיע, זיין פרוי גיטל (געב. הערטמאַן) און זייערע קינדער הלל, פסח און לוסי.
איידעלסבערג חנה און אירע קינדער עטל און יאָסל.
אייזן מאיר, זיין פרוי פייגע (געב. העסינג) און זייער קינד.
איינהאָרן הערש און זיין פרוי מאַלציע (געב. ראַטענשטרייך).
איינהאָרן הערמאַן מיט זיין פרוי און זייער זון לאַנעק.
איינהאָרן משה און זיין פרוי מאַציע (בת אהרן מיימאַן).
איינהאָרן פרץ און זיין פרוי מלכה (געב. שעכטער).
איינהאָרן הערש (אַ ברודער פון פרץ איינהאָרן).
אייס מאיר מיט זיין פרוי רחל (געב. ווילנער).
אייס מוניע (בן מאיר) מיט זיין פרוי.
אייס חיים מיט זיין פרוי און קינד.
אַלבין ראובן, זיין פרוי חיה-רייזיע (ראָזאַ), זייער זון שעפטיל און זייער טאָכטער שיינדל (דאַניאַ).
אלבערגער דויד, זיין פרוי פעסיע און זייער זון בעני.
אַלבין שמואל (ד״ר אַלבין), זיין פרוי קאַראַלאַ (געב. שטעקל) און זייער טאָכטער הינקאַ.
אַלבערגער יוסף (דער איידעם פון בנימין לובלין) און זיין זון מוניע.
אַלטשולער אברהם מיט זיין פרוי און קינדער.
אַלטשולער בוזיע מיט זיין פרוי און קינדער.
אַמפעל משה, זיין פרוי פייגע (געב. פעפער) און זייערע קינדער.
אַמפעל גוסטאַ, געב. נוסבוים (די פרוי פון ישעיה אַמפעל).
אַפשטיין רחל, געב. ברעכער (אלמנת ר׳ שמעיה אפשטיין).
אַפשטיין פינחס (בן שמעיה) און זיין פרוי שרה (בת הרב ר׳ נתן ראַזענצווייג).
אַרינגער בערל און זיין פרוי חייציע.

באַדלער ישעיה-משה.
בלימאַן מענדל, זיין פרוי בריינע און זייערע קינדער טויבע, ניסן, קאַפל און משה.
בלייכער עמיל (ד״ר בלייכער) מיט זיין פרוי.
בילער הודיע (די פרוי פון זלמן בילער) און אירע טעכטער הינדע, שרה און באַשע.
בירגער אָלי, זיין פרוי ראָצע (בת שמואל סטופ) און זייערע דריי קינדער.
בלאָושטיין מוניע, זיין פרוי פרידזיע (בת הערש שפיצער) און זייער קינד לוניע.
בלעכער הינדע (בת שמעיה אַפשטיין) און איר זון אלימלך.
בעזנער חיים-לייב מיט זיי פרוי און קינדער.
בעזנער ישעיה-לייב מיט זיין משפחה.
בעזנער (די סנאַפּעכע), איר טאָכטער און איר איידעם מיט זייערע קינדער.
בלום חיה.
בלום פערל מיט איר משפחה.
בלומענפעלד חיים, זיין פרוי אסתר (בת מענדל ברוקנער) און זייער קינד.
בליקשטיין אַלטער מיט זיין משפחה.
בליקשטיין סאַלע, בת הערש.
בערמאַן גבריאל מיט זיין משפחה
בערנשטיין הערש און זיין פרוי פרידאַ.
בראַון גבריאל, זיין פרוי חנה און זייער טאָכטער מאַניאַ.
בראַון פעפי, בת איציק בראַון.
בראַנדעס לעאָן, זיין פרוי געניאַ (געב. קאַמערלינג) און זייערע קינדער.
ברודיע אברהם מיט זיין פרוי.
ברוינער אברהם, זיין פרוי לאָטי (געב. קרייזלער) און זייער זון.
ברוינשטיין גוסטאַ (בת צביה ברוינשטיין).
ברוינשטיין חיים, זיין פרוי שפרה (געב. מעלצער) און זייערע קינדער דויד און משה.
ברוקנער מענדל.
ברעכער דויד מיט זיין פרוי און זייער גאַנצע משפחה (טעכטער, איידעמס און אייניקלעך).
ברעכער אהרון (בן דויד) מיט זיין משפחה.
ברעכער יעקב, זיין פרוי (בת בנימין לובלין) און זייערע קינדער סאַלע און מאַניע.
ברעכנער ישראל, זיין פרוי איטע (געב. טייבער) און זייערע קינדער מאַניע, רוזיע, יוסף און דויד.

גאָטפריד שמואל בן יצחק.
גאָטפריד שרה, געב. סילבער, אשת משה גאָטפריד (שרהקע רחל־לאהס).
גאָטעספעלד יצחק־מאיר (דער איידעם פון ראַצע דובעסטער) מיט זיין פרוי לאָטי.
גאָטעסמאַן אליה און זיין פרוי איטע (געב. סטופּ).
גאָטעסמאַן, אשת זישע גאָטעסמאַן.
גאָלדהאָבער אהרון, זיין פרוי ביילציע און זייער זון נחמיה.
גאָלדשטיין מונדעק און זיין מוטער.
גאָלדשמיד ציפּע און אירע קינדער מאָטל און מוניע.
גבאי בערל, זיין פרוי מלכה און זייער טאָכטער מיט אַן אייניקל.
גבאי הלל (בן בערל), זיין פרוי חוה און זייער קינד.
גבאי מרדכי מיט זיין משפחה.
גבאי שעיה מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
גייגער יהודה מיט זיין פרוי הינדע (משה־ישראל דאַנקנערס טאָכטער).
גלאַזער חונע מיט זיין פרוי.
גלאַזער אברהם מיט זיין משפחה.
גלאַזער נפתלי (דער שמש), זיין פרוי און זייערע זין יעקב און קנה (אלקנה); זייער טאָכטער שפרה מיט איר מאַן.
גלאַזער שמואל, זיין פרוי פרומציע (בת אהרון מיימאַן) און זייערע קינדער.
גלאַנצבערג דוידציע מיט זיין פרוי.
גלאַנצבערג שמעון.
גליק מלכה (בת שמואל מעלצער, אשת בערל גליק).
געטער דודיע, זיין פרוי טשאַרנע און צוויי קינדער.
געלבער אברהם, זיינע זין יהודה און משה און זיינע צוויי טעכטער.
געלבאַנד בערל און זיין פרוי מלכה-גיטל.
געלבער נפתלי מיט זיין פרוי און קינדער.
געלער שמואל (אַן איידעם פון שלום וואַכשטיין).
געלער שבע מיט אירע דריי קינדער.
גערטנער בן-ציון (בן הערש) מיט זיין משפחה.
גערטנער טויבע (אשת מאָטיע מלמד) און איר טאָכטער חיה.
גערטנער וואָלף מיט זיין פרוי.
גערטנער זלמן און זיין פרוי פערל.
גערטנער ישראל, זיין שוועסטער רייזיע און איר מאַן.
גערטנער ישראל מיט זיין פרוי און קינדער (פון דאָרף טלוס-טע).
גערטנער יעקב מיט זיין פרוי און זייערע קינדער נתן און טויבע.
גערטנער מעכל מיט זיינע קינדער מאַניע, גדליה און נתן.
גערטנער משה, זיין פרוי אָרנאַ (בת יצחק פלאַצקער) און זייער זון זאב.
גערטנער נתן (נתן חאַנציעס) מיט זיין פרוי און קינדער (פון דאָרף טלוסטע).
גערטנער סאַבינאַ, געב. פענסטער (אשת שמואל), און איר טאָכטער בלימע.
גערטנער שמואל (בן בן-ציון חוה-חיה׳ס), זיין פרוי רבקה און זייערע דריי קינדער.
גערטנער שמשון, זיין פרוי פריידע און זייערע קינדער יוסף און בלימע.
גערטנער שמואל, זיין פרוי הודיע און זייערע קינדער גדליה און הערש.
גערטנער יצחק (בן שמואל), זיין פרוי ציפּע (געב. העסינג) און זייערע קינדער מאַניע, מוסיע און מינציע.
גערטנער נתן (בן שמואל) מיט זיין פרוי און קינדער.
גערטנער אהרון (בן שמואל), זיין פרוי (געב. איינהאָרן) און זייערע קינדער.
גערטנער ברײנע (אשת ישראל גערטנער).
גערטנער חיה (אשת בן-ציון גערטנער).
גערטנער רחל, געב. האַלפּערן.
גראָבשטיין איציק, זיין פרוי פרומע און אַן אייניקל.
גראָבשטיין משה-לייזער מיט זיין פרוי.
גרוי בנימין און זיין זון אַזיע.
גריל אַלטער (בן יאָסי גריל).
גרינבערג (ד״ר גרינבערג) מיט זיינע קינדער.
גרינבערג זאַמציע, זיין פרוי חנה און צוויי קינדער (שמואל און זיין שוועסטער).

דאָכנער בערל, זיין פרוי ברײנע און זייער טאָכטער טשאַרנע.
דאָכנער גבריאל מיט זיין פרוי; זייער טאָכטער סאָסיע מיט איר מאַן און קינד; זייער טאָכטער טויבע מיט איר מאַן און קינדער.
דאַלער משה מיט זיין פרוי קלאַרא.
דאַנקנער אפרים, זיין פרוי טשאַרנע און זייערע קינדער.
דאַנקנער וואָווע (זאב) מיט זיין פרוי.
דאַנקנער מענדל מיט זיין פרוי.
דאַנקער שבתאי (בן משה-ישראל) מיט זיין פרוי און קינדער.
דובעסטער ראַצע, איר זון מוניע און אירע טעכטער רחל און רבקה.
דראָהאָביטשער שאול, זיין פרוי רחל (געב. שעכטער) און זייערע קינדער חנה און אברהם.
דראָהאָביטשער ישראל, זיין פרוי חיה (געב. קאַסירער) און זייערע קינדער יהודית און וואָלף.
דראָהאָביטשער אריה-לייב, זיין פרוי געניאַ (געב. פישלער) און זייער זון מרדכי.
דראָהאָביטשער משה, זיין פרוי העלאַ (געב. בוכנער) און זייער זון גרשון.

האָכמאַן שאול, זיין פרוי פּוליע און זייערע קינדער דאָראַ, מאיר און מוציק.
האַלבערשטאַם יקותיאל (פון כשאַנוב) און זיין פרוי.
האַלבערשטאַם מאַריאַסיע און איר זון יחיאל.
האַלענבערג ישראל (דער פאָטער פון בערל האַלענבערג).
האַלענבערג טאַנצע (אשת בערל) מיט איר טאָכטער און איר זון דאָליע.
האַלענבערג ניסן און זיין פרוי דבורה (געב. לאַנג).
האַלענבערג פייביש מיט זיין פרוי.

האַלפּערן חיים, זיין פרוי טויבע (געב. טייבער) און זייערע קינדער.

האַלפּערן מונציע.

האַלפּערן פעסיע.

האַלץ מענדל, זיין פרוי רחל און זייערע קינדער.

האַלצמאַן משה מיט זיין פרוי מינדיע (בת יאָסי מרגליות) און זייערע קינדער.

האַראָוויץ אברהמצי מיט זיין פרוי דבורה.

האַראָוויץ אהרון, זיין פרוי איידל און זייער טאָכטער.

האַראָוויץ יעקב, זיין פרוי סאַלאַ און צוויי טעכטער.

האַראָוויץ יצחק מיט זיין פרוי און צוויי זין.

האַראָוויץ מאיר מיט זיין פרוי און דריי קינדער.

האַראָוויץ עטיע (בת אהרון בוימייסטער) מיט איר מאַן און צוויי קינדער.

האַרניק אהרון מיט זיין פרוי און קינדער.

האַרניק ציפּע, די פרוי פון הערש האַרניק.

הויזפעלד סאָסיע.

הויזפעלד מענדל, זיין פרוי פעסיע און זייער זון איזיאַ.

הויזפעלד פעסיע (אַ שוועסטער פון אבא הויזפעלד).

הויזפעלד באַבע (אַ שוועסטער פון אבא הויזפעלד).

היקאַנד הערמאַן מיט זיין משפּחה.

הירשביין ביילע.

הירשביין הענזל.

הירשביין חיים.

הירשביין חיה.

הירשביין ישראל, זיין פרוי מלכה און זייערע קינדער.

הירשביין ישראל מיט זיין משפּחה.

העלד חיים-הערש, זיין פרוי (געב. בילער) און זייערע קינדער.

העלער אברהם און זיין פרוי ליבע (געב. דרימער); זייער זון הערש און זייערע צוויי טעכטער; זייער איידעם איינהאָרן מיט זיינע קינדער; זייער קרובה — די לאַשקיוויצער רביצין.

העלער שמשון מיט זיין פרוי טויבע, זייערע זין יעקב און ישראל און זייער טאָכטער רוכציע (רחל).

העלער אַנאַלע און איר טאָכטער באַבעלע.

העלפגאָט איצי מיט זיין פרוי ברײַנע.

הלעפגאָט חיים מיט זיין פרוי.

העלפגאָט שבתאי מיט זיין פרוי.

העלפער אברהם, זיין פרוי צירל, זייער זון מנחם און זייערע טעכטער חיה און פעסיע.

הענדעל דויד, זיין פרוי פייגע-רחל (בת שמואל מעלצער) און זייער זון.

העסניג באַשע (בתיה, געב. רייניש) און איר טאָכטער הענציע.

העסניג בעריש מיט זיין פרוי ריבציע און זייערע קינדער.

העסניג גבריאל.

העסניג דויד (בן גבריאל) און זיין פרוי (געב. כץ).

העסניג חיים (בן ישראל) מיט זיין משפּחה.

העסניג רבקה און אירע זין חיים און גבריאל.

העסניג חיים (בן משה לייבעלעס) מיט זיין משפּחה.

העסניג חייקע (בת חיים איציק).

העסניג מאַליע (אשת ישראל־לייב).

העסניג מינציע מיט אירע קינדער סאַניע און בעני.

העסניג ציפּע (בת חיים-איציק) מיט איר משפּחה.

העסניג שלמה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער מענדעלע און אַזיע.

העסניג שמעון (דער וואַסערפירער) מיט זיין פרוי און קינדער.

הערטמאַן שמואל (בן מאַטל), זיין פרוי מיסציע און זייערע קינדער לייביש און רחל.

הערטמאַן אברהם (בן מאַטל).

הערטמאַן יונה (בן מאַטל) און זיין פרוי ליבע, געב. אייס.

הערטמאַן פייגע (בת מאַטל).

הערטמאַן פעסיע (בת מאַטל).

הערטמאַן בערל (בן צבי) מיט זיין פרוי חוה.

הערטמאַן בערל (בן יונה) מיט זיין פרוי און צוויי זין (פון דאָרף טלוסטע).

הערטמאַן גאָלדע, איר זון הלל און אירע טעכטער באַשע (בתיה) און פרידזיע.

הערטמאַן חאַסיע.

הערטמאַן יונה (בן משה-יענקל), זיין פרוי רויזע (געב. שפּאָרן) און זייערע קינדער מאַציע און שמואל.

הערטמאַן לייב (בן משה-יענקל), זיין פרוי גיציע און זייערע צוויי קינדער.

הערטמאַן מלכה.

הערטמאַן שמואל (בן מלכה) מיט זיין פרוי און זייער קינד.

הערטמאַן מענדל מיט זיין פרוי און זייערע דריי קינדער.

הערטמאַן פרומציע, די פרוי פון נתן הערטמאַן.

הערטמאַן פרומע (די שנור פון לייבוש הערטמאַן) און אירע צוויי קינדער.

הערטמאַן שבח מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

הערמאַן איזידאָר.

הערמאַן בוניע (ברוך) און זיין פרוי חנה, געב. וואַרנבערג.

הערנעס זלמן, זיין פרוי פייגע (געב. מעלצער) און זייערע קינדער מאַציע און צביה.

הערנעס יואל און זיין פרוי ציפּע.

הערשער אברהם, זיין פרוי מאַניע און זייער זון.

וואַכשטיין אברהם און זיין פרוי באַשע, געב. גאָלדהירש.

וואַכשטיין יצחק, זיין פרוי שרה (געב. איידעלסבערג) און זייערע צוויי קינדער.

וואַכשטיין מרים-לאה (אשת שלום וואַכשטיין).

וואַכשטיין מאיר (בן שלום), זיין פרוי שרה און זייערע קינ־דער משה און סאַלאַ.

וואַכשטיין מלכה (אשת ישעיה) און איר טאָכטער רחל.

וואַלפבערג חיה (בת יעקב שאָר).

וואַסער דויד, זיין פרוי פייגע (געב. שפּיצער) און זייער זון יאַסל.

וואַסער ישעיה-לייב, זיין פרוי יעטי און זייערע קינדער שמואל און סאַלי.

וואַסער משה מיט זיין פרוי טשאַרנע.

וואַסערמאַן מרדכי מיט זיין פרוי און קינדער.

וואַרנבערג צפורה (בת ר' יוסף אַפּשטיין).
וואַרנבראַנד מיכאל מיט זיין פרוי סאַניע.
וויטאַשקאַ ברוך־איצי מיט זיין פרוי אסתר.
ווײדבערג אהרון און זיינע עלטערן.
ווײנגאַרטן שמואל מיט זיין משפחה.
ווײנטרויב לייבוש, זיין פרוי דאָבאַ און זייערע קינדער.
ווײנלעז רחל און איר טאָכטער קלאַראַ.
ווײנלעז חוה (אשת ד"ר ווײנלעז) און איר זון אליאַש.
ווײנרויב עזריאל מיט זיין זון.
ווײנשטאָק אליעזר מיט זיין פרוי און זייערע קינדער מאַניע, משה און דויד.
ווײנשטאָק סאַסיע (די מוטער פון מענדל ווײנשטאָק).
ווײנשעל מאיר, זיין פרוי ברכה (געב. מעץ) און זייער זון יוסף-שמואל.
ווײנשעל משה, בן נחום.
ווײסבראָט ישעיה, זיין פרוי שרה און זייערע קינדער שמשון, פרידאַ און חיים.
ווײסגלאַז איזקאַ און זיין מוטער אַנעטאַ.
ווײסלענדער פריידע.
ווײסלענדער חייציע (בת פריידע) מיט איר מאַן און זייער זון.
ווײסלענדער זלאַטע מיט איר משפחה.
ווילבאַך שלום און זיין ברודער (דענטיסטן).
ווילנער מרים, איר זון הערש און איר טאָכטער אסתר.
ווילנער טוציע (נפתלי, בן מרים), זיין פרוי בראָניע (געב. קליינרויך) און זייערע קינדער.
ווילנער משה, זיין פרוי אסתר און זייער טאָכטער פרומע.
ווילנער נפתלי (בן משה) מיט זיין פרוי און קינדער.
ווינקלער מיכאל, זיין פרוי חיה (געב. ראָזענבלאָט) און זייערע קינדער עזריאל, נטע און יענקל.
ווענקערט יצחק מיט זיין זון און צוויי טעכטער.
וועקסלער משה און זיין פרוי שרה-רבקה.
וועקסלער ציפּע (אחות משה) מיט אַ טאָכטער באַבעלע און אירע קינדער.
וועקסלער מיט זיין פרוי (פליכטלינגע פון דייטשלאַנד).

זאַלצמאַן מינציע.
זאַלצמאַן מלכה.
זאַלצמאַן פייגע.
זאַמער רחל (בת פייביש שוחט).
זאַנדבערג יאָסל, זיין פרוי מלכה-צירל און זייער זון מאַטיע.
זאַנדבערג לייבוש מיט זיין משפחה.
זיבענבערג שמואל און זיין שוועסטער רחל.
זיידען שמואל ד"ר.
זילבערשיין אברהם מיט זיין פרוי און קינדער.
זילבערשיין אריך מיט זיינע קינדער.
זילבערשיין יצחק.
זילבערשיין מאַלציע און איר טאָכטער רחל.
זילבערשיין צוועטל (געב. גלאַנצבערג).
זילבערשיין רחל.

חודורוב שיינדל, אלמנת הרב ר' פינחס חודורוב.
הרב ר' שמואל-אבא חודורוב מיט זיין פרוי סאַסיע; זייער זון פינחס און **זייערע טעכטער בלימע און רבקה.**

טאַבאַק שפרה (בת דויד פידערער).
טאַובער שלמה (ניאָמע) מיט זיינע קינדער משה און רויזע.
טייבער אברהם און זיין פרוי קיילע (קיילע מאַליעס).
טייבער סאַסיע (אשת יאָסי) און אירע קינדער שיינדל, בן-ציון, זיידע און הערש.
טייבער שמואל (בן אברהם) מיט זיין פרוי.
טייבער בן־ציון, זיין פרוי טעמע און זייערע קינדער רחל, גיטל, מיסיע און ישראל.
טייבער בערל (בן חוה טייבער).
טייבער הערש (צבי), זיין פרוי און זייער טאָכטער מאַציע.
טייבער הערש (בן גדליה), זיין פרוי פייגע און זייער זון בן-ציון.
טייבער שמואל (בן גדליה) מיט זיין פרוי און קינדער.
טייבער פייגע, די פרוי פון פינחס טייבער.
טייבער שמואל (בן פינחס), זיין פרוי פעסיע (געב. שפּאָרן) און זייער זון נתן.
טייבער משה (בן פינחס), זיין פרוי ציפּע און זייערע דריי טעכטער.
טייבער שלמה, בן פינחס (דער ערשטער קרבן פון טלוסטע) זיין פרוי ברײנציע און זייער טאָכטער.
טיטינגער עמיל מיט זיין פרוי און זייערע זין לודוויג און פרידזיאַ (פרידריך).
טישלער מונציע.
טעפּער הערץ, בן זיידע (שמשון).
טעפּער שמואל (בן זיידע), זיין פרוי עטל און זייערע קינדער.
טרעמבאָוועלסקי אברהם-אפרים.
טרעמבאָוועלסקי מאיר־לייב, זיין פרוי ריבציע (געב. דאַכנער) און זייער טאָכטער.
טרעמבאָוועלסקי רחל (געב. ליבמאַן).
טרעמבאָוולער איזאַ (בן-חיים) מיט זיין משפחה.

יאַנישעווסקי קלמן מיט זיין פרוי דבורה.
יאַקטער מרדכי (אַ פּליט פון יאַראָסלאַוו) און זיינע קינדער פריידע-רויזע, יוסף-אריה, מנשה-אהרון, נעשע און דויד.
יוריסט ישראל, זיין פרוי עטי (געב. דובעסטער) און זייערע קינדער.

כץ ישראל מיט זיין פרוי יענטע.
כץ משה, זיין פרוי און זייער טאָכטער חנהלע.
כץ מענדל און זיין פרוי רייזיע (בת רבקה זיינוועלס).
כץ פישל (דער שניידער) מיט זיין פרוי ריבציע און זייערע **צוויי קינדער.**
כהן ריבציע (די מוטער פון אֶלי-מענדל כהן).

לאַם שלום (דער שוחט) מיט זיין פרוי און קינדער.
לאַנג אברהם.
לאַנג שמואל (בן אברהם) און זיין פרוי.
לאַנג בעריש מיט זיין פרוי חייציע און זייערע קינדער לייציע (לאה) און רוחציע (רחל).
לאַנג גבריאל (בן בעריש), זיין פרוי שרה און זייערע צוויי קינדער.
לאַנג דויד (בן בעריש), זיין פרוי גיטל (געב. שפּאַרן) און זייערע צוויי קינדער (אַ זון און אַ טאָכטער).
לאַנג וועלוול (בן איצי), זיין פרוי עטי און זייערע קינדער טויבע און בן-צ־ון.
לאַנג חיים, זיין פרוי חייציע און זייערע קינדער דויד, בערל און חנה.
לאַנג חנה (די מילכיקע) מיט איר טאָכטער.
לאַנג יוסף מיט זיין קינד.
לאַנג מאַטיע מיט זיינע קינדער.
לאַנג משה (דער איידעם פון יעקב שטערנליב) מיט זיין פרוי מאַלציע און זייערע קינדער.
לאַנג שבתאי און זיין פרוי פעסיע.
לאַנג ראַזאַ (בת שבתאי) מיט איר מאַן און קינד.
לאַנג שמואל.
לאַנג שלמה און זיינע דריי טעכטער חנה־איטע, וויטיע און מרים־גיטל.
לאַנג חיים.
לאַנג מחלה.
לאַנג זלאַטע.
לאַנגהאָלץ אפרים (פרויקי).
לאַנגהאָלץ לייבוש מיט זיין פרוי רחל און זייערע דריי קינדער.
לאַנגהאָלץ מלכה און איר מוטער עלקע.
לאַנגהאָלץ עקיבא און זיינע זין לוניע און איזיאַ.
לאַנגהאָלץ שבע (שייוועה) מיט איר זון.
לאַנגסנער משה און זיין פרוי לייציע.
לאַנדמאַן יהושע (דער איידעם פון שלמה ליבמאַן).
לאַפּינער פינחס (דער בעל-דרשן) מיט זיין משפחה.
לובלין טשאַרנע.
לובלין אברהם און זיין שוועסטער בינציע.
לובלין בנימין מיט זיין פרוי טויבע.
לובלין הערש בן בנימין.
לובלין יוסף, בן גרשון.
ליבמאַן הערש מיט זיין משפחה.
ליבמאַן הענציע (אשת אורצי ליבמאַן, געב. טאָלער), איר טאָכטער מיטן מאַן און צוויי קינדער.
ליבמאַן חנה-מירקע.
ליבמאַן חיים-הערש מיט זיין משפחה.
ליבמאַן מוניע מיט זיין פרוי און קינד.
ליבמאַן מאַנציע (בת שמואל ועטיע ליבמאַן).
לעכטער יוסף, זיין פרוי רחל און זייער טאָכטער גיציע.
לעץ זיגמונד, זיין מוטער, זיין פרוי עטי און זייערע קינדער.
מאָהלער פייבוש מיט זיין פרוי און זייער זון לייבוש.
מאָזער ישעיה.
מאַיבערגער עטיע-סימע מיט איר משפחה.
מאַיער איצי (בן דבורה).
מאַיער חיים-אייזיק.
מאַיער ריסיע, אשת הערשל מאַיער.
מאַיער שלמה-ישראל (דער מאַן פון רוזיע רובינשטיין).
מאַלטער מיכאל, זיין פרוי זלאַטע און זייערע קינדער.
מאַן מוניע.
מאַנדשטיין (ד״ר מאַנדשטיין).
מאַנסבערג שמואל (ד״ר מאַנסבערג).
מייזעלמאַן אברהם, זיין פרוי גאָלדע (געב. סטופּ) און זייער טאָכטער ראַזאַ.
מיימאַן אהרון מיט זיין פרוי רויזע.
מיימאַן קאָפּל (בן אהרון).
מיימאַן פערל (בת אהרון).
מיימאַן ניסן (בן אהרון) מיט זיין פרוי און קינדער.
מיימאַן אַהרצי מיט זיין פרוי סאָסיע.
מיימאַן יידל און זיין פרוי רחל (געב. גליק); זייער זון ניסן און זייער טאָכטער פערל.
מיימאַן מענדל און זיין פרוי.
מיימאַן לייבצי און זיין פרוי.
מיימאַן שלום (בן ניסן), זיין פרוי דבורה (בת חיים) און זייערע קינדער חיים, ניסן און הערש.
מיימאַן נתן (בן ניסן), זיין פרוי פייגע און זייער קינד.
מילך פּעפּאַ, געב. ווײַנלעז (אשת ד״ר מילך), און איר זון אַליאַש.
מעלער אַהרון, זיין פרוי רחל (בת יוסף-לייבוש נאַגלער) און זייערע קינדער.
מעלער משה און זיין פרוי דאַראַ (בת פייסיע מעלצער).
מעלצער בערנאַרד (ד״ר מעלצער), זיין פרוי רעגינאַ (געב. קוטנער) און זייערע טעכטער הודיע (הודל) און צילה.
מעלצער פייגע (אשת מאיר מעלצער) און אירע קינדער שרה און דויד.
מעלצער פייסיע (פסח) מיט זיין פרוי באַבציע.
מעלצער לייבל (בן פייסיע) מיט זיין פרוי און קינדער.
מעלצער שלמה מיט זיין פרוי און קינדער.
מענשל העניאַ מיט איר מוטער.
מעסינג דויד, בן לייבוש מעסינג.
מעצגער אשר (בן אהרון-שלום).
מעצגער מענדל (בן אהרון-שלום), זיין פרוי פערל און זייער טאָכטער רבקה.
מעצגער חיים־משה און זיין זון אוזיע.
מעצגער שמעיה מיט זיין פרוי; זייער טאָכטער מיט איר מאַן ראובן און זייער קינד.
מרגליות אליעזר (לייזער קאַוואַל), זיינע צוויי טעכטער און זיין איידעם לאַנגער.
מרגליות לייב, זיין פרוי שיינדל און זייערע קינדער הערש און לוטשע (לוציאַ).

נאַגלער חיים, זיין פרוי ברײַנציע און זייער זון זישע.
נאַגלער איטע (אַן אייניקל פון יונה הערטמאַן).
נאַגלער סענדער (בן יוסף-לייבוש) מיט זיין משפחה).
נאַגלער ליפּא (בן-יוסף-לייבוש) מיט זיין משפחה.
נאַדלער רייזיע (די מוטער פון סאַניע און יצחק כהן).
נאַדלער זלאַטע (די פרוי פון סאַניע כהן).
נאַדלער משה מיט זיין פרוי און צוויי זין.
נויפעלד אַנטשל, זיין פרוי גוסטאַ און זייערע צוויי קינדער.
נויפעלד זישע, זיין פרוי גיטל (געב. טייבער) און זייערע קינדער הערמאַן, מינאַ (מיצקאַ) און פעפּי.
נויפעלד שמאי מיט זיין פרוי העניע.
נוירינגער קלאַראַ (בת גרשון לובלין) און אירע צוויי קינדער.
נוסבוים שמחה, זיין פרוי און זייער זון.
ניימאַן מאיר.
ניימאַן יעקב (בן מאיר) מיט זיין פרוי לייציע.
נירענבערג דויד, זיין פרוי אלישבע און זייערע קינדער מוניע און שמואל.
נירענבערג אַנטשל (בן דויד) און זיין פרוי חנה, געב. הערטאַמן.
נירענבערג נתן-קאַרפּעל (דער שוואָער פון צבי אָפּשטיין), זיין פרוי סאַסיע און זייערע קינדער משה און אסתר.
נירענבערג רייזיע (די שוועסטער פון ישראל גערטנער) מיט איר מאַן.

סאַלפּעטער אהרון, זיין פרוי חיה (בת מאַרים פּינק) און זייערע קינדער צפורה, אברהם, משה, יעקב און שרה.
סאס חיים מיט זיין פרוי עלקע (בת משה באַדלער).
סגל שלמה מיט זיין פרוי און קינדער.
סגל הערש, בן שלמה.
סטופ יידל מיט זיין פרוי חנה.
סטופ יוליוש (בן שמואל), זיין פרוי גוסטאַ (געב. ליטוואַק) און זייערע קינדער.
סטופ מענדל, זיין פרוי מאַלציע און זייערע קינדער מאיר און וואָלף.
סטופ איצי (בן מענדל) מיט זיין פרוי און קינד.
סטופ גיטל (די בעקערן) מיט אירע קינדער יהודה, מוניע, חיה און ליבע.
סטופ שמחה (דער כליזמר) מיט זיין פרוי און קינדער.
סטופ יהודה (יידל בעל-עגלה) מיט זיין פרוי און קינדער.
סטופ גבריאל (בן יהודה) מיט זיין פרוי און קינדער.
סטופ מענדל (בן יהודה) מיט זיין משפחה.
סטופ שמריה מיט זיין פרוי און זייערע קינדער אַנטשל און לייב.
סטופ לייב און זיינע זין בערציע און משה.
סטופ לאה.
סטופ מוניע.
סטופ פייגע מיט איר מאַן.

פּאַגעל ישראל, זיין פרוי צילאַ, זייער זון שמואל און ווייער טאָכטער סאַלציע.
פאַהאַרילעס לייבוש, זיין פרוי און זייערע קינדער.
פאַהאַרילעס ישראל (בן לייבוש).
פאַהאַרילעס שבתאי, זיין פרוי (געב. מעצגער) און זייערע קינדער.
פאַהרער נתן-הערש און זיין פרוי פאַיע.
פאַטאַשניק יוסף, זיין פרוי גיטל (בת דויד ברעכער) און זייערע קינדער.
פאַלבער דאָלאַ, זיין פרוי לוסיאַ (בת יעקב פעל) און זייער טאָכטער ליטקאַ.
פאַלקענפליק משה (דער פאָטאָגראַף) מיט זיין משפחה.
פאַסלער נטע, זיין פרוי שרה און זייערע קינדער טאָנציע, איזיאַ און פישל.
פאַסלער שמחה, זיין פרוי און זייערע קינדער.
פאַפּיעל שמעון, זיין פרוי ציפּע (געב. טייבער) און זייערע קינדער.
פורמאַן יוסף (דער איידעם פון רייזיע נאַדלער) און זיינע קינדער שרה, ברײַנע, צעסיע און שמריה.
פידערער אהרון און זיין פרוי ראָזאַ.
פידערער חיים (מוניע, בן מענדל) מיט זיין פרוי.
פידערער ישראל (בן דויד), זיין פרוי הענדיל און זייערע קינדער רוזשע און דויד.
פידערער פריידע, געב. רייניש (די אלמנה פון משה פידערער) און איר זון יהודה.
פייגע-ברײַנציע (איר פאַמיליען-נאָמען איז נישט באַקאַנט).
פינטענשטיין, זיין פרוי עטל און זייער קינד.
פינסקער לייב מיט זיין משפחה.
פינק אליעזר, זיין פרוי פייגע (געב. הערטמאַן) און זייער זון.
פינק מאַרים מיט זיין פרוי פרומע.
פינק בן-ציון (בן מאַרים) מיט זיין פרוי עטקאַ און צוויי קינדער.
פינקעלמאַן אליעזר (דער לייכטערמאַכער) מיט זיין פרוי און קינדער.
פינקעלמאַן לייבוש, זיין פרוי טויבע און זייער טאָכטער זלאַטע.
פינקעלמאַן זיינוועל (בן לייבוש) מיט זיין פרוי און קינדער.
פינקעלמאַן אליהו און זיין פרוי הענציע (בת יהודה סטופ).
פיפער דודיע (דער מלמד), זיין פרוי צפורה און זייער טאָכטער מלכה.
פישבאַך רויזע (בת אריה).
פישבאַך יונה, זיין פרוי שושנה און זייערע קינדער מאַניע און קלאַראַ.
פישבאַך שלמה מיט זיין פרוי.
פישבאַך יונה, זיין פרוי חייציע און זייערע קינדער זאב, יצחק און ליבע און זייער אייניקל רבקה.
פלאַצקער איציק און זיין פרוי פערל.
פלאַצקער שלמה (בן איציק) מיט זיין משפחה.
פלעסער מרדכי (דער שוחט) מיט זיין פרוי פּוליע און זייערע קינדער.
פעדער משה, זיין פרוי צירל (געב. שעכנער) און זייער קינד.
פעדער יענציע (יעקב) מיט זיין משפחה.
פעדער ניסן מיט זיין פרוי און קינדער.

פעלד ציפּע (אשת יעקב פעלד, בת משה שעכנער).
פעלזענשטיין מאַטיע, זיין פרוי מרים און זייערע קינדער אסתר און שרהציע.
פענסטער עובדיה, זיין פרוי חינציע און זייערע קינדער משה, מינציע און סאַלאַ.
פעלדמאַן משה און זיין פרוי דינה.
פעפער אַנטשל, זיין פרוי חוה און זייערע קינדער יוסף און **ישראל.**
פעפער שאולקע (בן אַנטשל), זיין פרוי נעכע און זייערע קינדער.
פעפער טעמע און איר טאָכטער **צוליע.**
פעפער משה (בן טעמע), זיין **פרוי** קלאַרא און זייער זון מענדל.
פעפער יעקב מיט זיין פרוי מלכה.
פעפער פייביש-יידל (בן יעקב), זיין פרוי לייציע (לאה) און זייער זון.
פעפער לייציע (בת יעקב) מיט איר מאַן און קינד.
פעפער לייציע (לאה), די פרוי פון פישל פעפער.
פעפער בענאַ (בן פישל — מפקד קן ביתר בטלוסטה).
פעפער משה מיט זיין פרוי און קינדער (דער שוואָגער פון בעריש העסינג).
פעפער ישראל מיט זיין פרוי און קינדער (אחיו של משה פעפער וגיסו של נתן מיימאַן).
פערלמוטער אסתר-מרים מיט אירע טעכטער.
פערלמוטער הלל (בן אסתר-מרים) מיט זיין משפחה.
פערלמוטער ישראל (בן אסתר־מרים), מיט זיין משפחה.
פערלמוטער דויד (בן אסתר-מרים).
פערלמוטער יוסף (בן אסתר-מרים) מיט זיין פרוי און קינד.
פערלמוטער חיה (בת דויד).
פערלמוטער חנה (בת שלום).
פערלמוטער הערש (בן חיים).
פערסטער נחמן (בן שלמה), זיין פרוי פערל און זייער טאָכטער רחל.
פערסטער שמשון (בן נחמן) און זיין פרוי רחל.
פפאו אַדאַלקאַ מיט זיין פרוי איטי און זייער קינד נוסיע.
פפאו קלאַרא.
פפאו אַדעלאַ.
פפאו מוניע **מיט זיין פרוי** (געב. ליבמאַן) און זייער קינד.
פפאו געניאַ.
פפאו פרידאַ.
פפייפערמאַכער קלמן, זיין פרוי לאה און זייערע קינדער יוסף, רחל, ישראל, איזיאַ און דאַרא.
פראַדעס יוסף, זיין זון משה און זיין טאָכטער.
פרוינדליך בלימע (בת לייב שטיין) און איר טאָכטער גאָלדע.
פרידמאַן יעקב (דער שטריקמאַכער), זיין פרוי עטיע און **זייערע קינדער אורציע, סאָסיע און חוה.**
פרידמאַן מענדל און זיין פרוי מלכה (בת פסח מעלצער).
פרימוס שלמה מיט זיין פרוי און זייער טאָכטער חיונע.
פרעסלער יעקב (דער ריכטער).

פרעשל משה (בן הערצל), זיין פרוי שיינדל און זייערע קינדער הערצל, צפורה און עטל.

צומער, די עלטערן, זייערע צוויי זין און צוויי טעכטער.
צייגער מענדל, זיין פרוי פרומציע און זייער טאָכטער טאַניע.

קאָהן רייזיע מיט איר שווער און זיין משפחה.
קאַטלער **אליעזר (דער קאַוואַל).**
קאַטלער אהרון מיט זיין פרוי און זייערע קינדער שמואל און צבי.
קאַטלער מלכה און איר טאָכטער.
קאַך יצחק-מנחם.
קאַלענבערג מענדל, זיין פרוי גוסטאַ און זייער טאָכטער בתיה.
קאַלענבערג אלימלך, זיין פרוי רחל און זייערע קינדער בעני און **בתיה.**
קאַלענבערג טבל (טוביה) און זיין פרוי.
קאַצנער **איזידאָר** (ד"ר קאַצנער) און זיין פרוי.
קובערט נתן, **זיינע צוויי טעכטער און אַ זון.**
קופּערמאַן יעקב, זיין פרוי העניע-גיטל, זייער זון הערש און זייער טאָכטער.
קופּערמאַן **מאַטיע (בן יעקב) מיט זיין משפחה.**
קורצער אשר, זיין פרוי שרה און זייערע טעכטער דאַניאַ, אסתר און מאַניאַ.
קימעלמאַן גבריאל, זיין פרוי **אוציע (געב. שעכנער) און** זייערע קינדער רבקה און אַריה.
קימעלמאַן יעקב, **זיין פרוי נחמה און זייער טאָכטער רבקה.**
קימעלמאַן יעקב (דער מלמד) מיט זיין פרוי גיציע און זייערע פיר קינדער.
קימעלמאַן **ישראל מיט זיינע קינדער.**
קליין **אייזיק (דער שניידער) מיט זיין פרוי.**
קליין יעטי (געב. קוטנער), איר זון קלמן און נאָך צוויי קינדער.
קליינער מאיר מיט זיין פרוי חנה.
קליינער **פסח** (בן מאיר) מיט זיין **פרוי און צוויי טעכטער.**
קליינער **מוציק (בן מאיר) מיט זיין משפחה.**
קליינער הערש, **בן אליעזר.**
קליינער **יוסף בן אליעזר.**
קלינגער (דער פאַרוואַלטער פון רוזשאַנאַווקאַ) מיט זיין פרוי.
קנישבאַך, זיין **פרוי סאַלאַ (בת הערש בליקשטיין) און זייער קינד.**
קעלמאַן זלמן (זלמן מלמד) מיט זיין פרוי פרומע.
קעלמאַן גיטל (ברושקעס שנור).
קעלמאַן מוניע (בן גיטל), זיין פרוי רחל און זייערע דריי קינדער.
קעלמאַן מענדל, בן גיטל (דער שניידער), מיט זיין משפחה.
קעלמאַן **מרדכי, בן גיטל (דער בלעכער).**
קעלמאַן הערש, **בן גיטל.**
קעניגסבערג אברהם מיט זיין פרוי.
קעניגסבערג **קהת און זיין זון מאַרצעל.**
קראַמפּף יוסף מיט זיין פרוי.

קראַמפּף ישׂראל מיט זיין פרוי און זייער זון יונה.
קראַסוצקי לעאָן, ד"ר, זיין פרוי לאַטי און זייער זון נאַרבערט.
קרייזלער חיה-בלימע.
קריצער יהושע, זיין פרוי דבורה און זייער טאָכטער מאַניע.
קרעמער צבי, בן אליעזר.
קרעמער יוסף, בן אליעזר.

ראָזען שמעון, זיין פרוי ריבציע און זייער זון יצחק.
ראָזענבוים שלמה, זיין מוטער, זיין ברודער בעני, זיין שוועס-טער מאַלציע און זיין שוועסטער העניע מיט איר מאַן.
ראָזענבלאַט מיניע.
ראָזענבלאַט הערש (בן מיניע), זיין פרוי בריינע און זייערע קינדער אהרון און אקא.
ראָזענבלאַט קלמן (בן מאַטיע) און זיין פרוי איטע.
ראָזענבלאַט ישעיה (בן מאַטיע) מיט זיין משפחה.
ראָזענבלאַט משה און זיין פרוי פריידע; זייער טאָכטער בריינע און איר מאַן יצחק.
ראָזענבלאַט מנשה (בן משה) מיט זיין פרוי.
ראָזענבלאַט קלמן, בן נטע, און זיין פרוי סאַבינאַ, געב. אַלבין.
ראָזענהאַך חיה (אשת חיים ראָזענהאַך), איר טאָכטער שלימע, איר זון איזיאַ מיט זיין כלה הינדע, געב. מערזעל.
ראָזענטאַל ישעיה, זיין פרוי רחל (געב. הערנעס) און זייערע קינדער הערש, לוסיע און שלום.
ראָזענטאַל מענדל (דער מאַלער), זיין פרוי גאָלדע און זייערע קינדער וואָלף און דויד.
ראָט זעליג און זיין זון הערש.
ראָטענשטרייך שיינדל און אירע קינדער סאַלי און מיכאל.
ראַצעס חיים־שאול מיט זיין משפחה.
רובינשטיין יצחק, זיין פרוי אסתר און זיין זון יעקב.
רובינשטיין מרדכי, זיין פרוי שיינציע און זייערע קינדער שמואל, חוה און יוסף.
רודי יחיאל (דער מלמד פון קאַשילאָוויץ) מיט זיין פרוי און זייער זון הערש און זייערע טעכטער.
רייניש אלי.
רייניש הערש (בן אלי) מיט זיין פרוי.
רייניש יהודה (בן אַלי), זיין פרוי עטי און זייערע קינדער.
רייניש באַבציע מיט אירע קינדער חיים און סוניע.
רייניש ישעיה-לייב (בן שבח) מיט זיין פרוי און זייערע קינדער געניאַ, מאַציע און נוסיאַ.
רייניש מאיר, זיין פרוי חוה און זייערע קינדער מוניע, שמואל און מינציע.
רייניש משה (דער איינבינדער).
רייס רחל, איר מוטער און איר שוועסטער.
רינגעל הערש.
רינגעל נתן מיט זיין משפחה.
רינגעל פינחס, זיינע עלטערן און זיין טאָכטער.
שאַצבערג בערל מיט זיין פרוי און קינדער.
שאַצבערג חיה מיט אירע קינדער גאָלדע און בנימין.
שאַר חייקע מיט איר טאָכטער.
שאַר פישל, זיין פרוי גיטל און זייערע דריי טעכטער.
שאַר טשאַרנע, די פרוי פון יעקב שאַר.
שאַר שפרינצע-יענטע מיט אירע צוויי טעכטער און איר איידעם.
שוואַרץ אשר, זיין פרוי גיציע און זייערע קינדער אהרון און ריטאַ.
שוואַרץ מרדכי, דער איידעם פון בלומע זעלצער.
שוואַרץ, די מוטער פון מוציק שוואַרץ.
שוואַרצבאַרט חיים (דער שמש) מיט זיין פרוי.
שוויצער מאיר־דויד, זיין פרוי סימע (געב. פידערער) און זייערע קינדער רוזיע און משה.
שוויצער עוזר, זיין פרוי זיסל און זייער קינד.
שוכנער נטע און זיינע עלטערן.
שולמאַן יונה (דער וואַסערפירער) מיט זיין פרוי און קינדער.
שולמאַן יחיאל מיט זיין פרוי און זייערע קינדער אַלי און אברהם.
שולמאַן הערש (בן יחיאל), זיין פרוי גיציע און זייערע קינדער אהרון און אברהם.
שטיין לייב.
שטיינבאַק טויבע (די ניכטע פון בוניע הערמאַן).
שטעקל יהושע (אַזיאַס) און זיין פרוי פעסיע (געב. קראַסוצקי).
שטעקל יוזעף (בן יהושע).
שטעקל יעקב מיט זיין פרוי.
שטערנבערג ברוך מיט זיין פרוי ריבציע און זייערע קינדער.
שטערנבערג דבורה (דבורציע), געב. וואַכשטיין.
שטערנליב דבורה (בת יעקב שטערנליב) און אירע קינדער איצי און רייזיע.
שטערנליב נעכע (בת יעקב שטערנליב) מיט איר מאַן און צוויי קינדער.
שטערנליב רייזל, אשת זעליג שטערנליב.
שטערנליב ישׂראל-לייב (בן זעליג), זיין פרוי מאַלצע און זייער טאָכטער.
שטערנקלאַר זלמן מיט זיין פרוי מלכה.
שטראָסבערג באַבציע.
שטראָסבערג שרה.
שיינהאָלץ מענדל, זיין פרוי אוציע־בריינע און זייער טאָכ־טער זיסל.
שיינהאָלץ אליקים, זיין פרוי פערל (בת הערש בליקשטיין) און זייערע קינדער.
שילדער אהרון, זיין פרוי פייגע און זייער קינד.
שילדער יוסף (דער שוחט), זיין פרוי ציפע און זייער זון זישע.
שילדער משה, בן אברהם.
שילדער יוסף-חיים, בן אברהם.
שילדער גיטל, בת אברהם.
שמוץ יעקב (ד"ר שמוץ) מיט זיין פרוי און טאָכטער.
שמעלצער בן-ציון, זיין פרוי עטיע און זייערע קינדער מרדכי, בערל, יואל, משה און שלימע.
שמעלצער בריינע און איר טאָכטער קלאַראַ.

שניידער יאָסל און זיינע צוויי שוועסטער (די קינדער פון יענקל מלאך).
שניצער ישראל (דער שוחט) און זיין פרוי שיינדל (בת פייביש שוחט).
שעכטער אַרטור, זיין פרוי ביילע־לאה (בת יוסף שטערנליב) און זייער טאָכטער.
שעכטער בנימין (דער שוחט) זיין פרוי מירקע און זייערע קינדער מאָנציע און חיה.
שעכטער גאָלדע, געב. וואַכשטיין (אשת יוסף שעכטער) מיט איר טאָכטער גיזיאַ.
שעכטער יוסף (דער איידעם פון משה-ישראל לאַנג) מיט זיין פרוי מעכלע און דריי קינדער.
שעכטער ישעיה־לייב, זיין פרוי אסתר און זייערע קינדער סאָלקאַ, אידאַ און דויד.
שעכטער צפורה, די פרוי פון שלמה-הערש שוחט.
שעכטער זלמן (בן שלמה-הערש), זיין פרוי רחל און זייער טאָכטער רייזיע.
שעכנער הערש וואָלף און זיין פרוי לייציע.
שעכנער אברהם (בן הערש־וואָלף) מיט זיין משפחה.
שעכנער אברהם, זיין פרוי מינציע (בת רויזע פײַשבאַך) און זייערע קינדער.
שעכנער אברהם (בן אַנטשל), זיין פרוי יעטקאַ און זייערע קינדער דאָסיע און אַנטשל.
שעכנער איסר מיט זיין פרוי שרה, געב. שטייניג.
שטייניג הערמאַן, בן איסר שעכנער.
שעכנער אליעזר און זיין מוטער.
שעכנער בערל, זיין פרוי לאה (בת אריה קימעלמאַן) און זייערע קינדער מינציע, רבקה און אליעזר.
שעכנער זיסל, אשת קלמן שעכנער.
שעכנער חנא.
שעכנער יוסף, זיין פרוי שרה און זייערע קינדער שמואל און בעני.
שעכנער יצחק (יצחק פיניעס) און זיין פרוי אסתר-גיטל.
שעכנער יעקל, זיין פרוי רחל און זייער טאָכטער ביילע.
שעכנער ישראל, זיין פרוי שיינדל און זייער זון.
שעכנער מאיר און זיין פרוי צילאַ.
שעכנער משה, זיין פרוי מעניע און זייער טאָכטער רבקה.
שעכנער נתן (בן משה), זיין פרוי זלאָטע און זייער זון יאָסל.
שעכנער משה, זיין פרוי פרומע (געב. הערטמאַן) און זייערע טעכטער יוניע און רוחציע.
שעכנער רייזיע און אירע קינדער: וואָווע, אהרון, ברכה, צביה און פעפי.
שעכנער שמואל-איציק, זיין פרוי פרומע און זייער טאָכטער פרידאַ אָדלער מיט איר טעכטערל.
שעכנער הערצל (בן שמואל-איציק) מיט זיין משפחה.
שערל יעקב און זיין פרוי ציפע.
שערל פינחס (בן יעקב) מיט זיין פרוי און קינד.
שערל מינאַ (בת יעקב) מיט איר מאַן.
שפּאַצינער חיים, זיין פרוי טשאַרנע און זייערע קינדער.
שפּאָרן אברהם און זיין פרוי שפרינציע.
שפּאָרן חיים (מוניע, בן אברהם) מיט זיין משפחה.
שפּאָרן זישע (בן אברהם) מיט זיין פרוי, אַ זון און אַ טאָכטער.
שפּאָרן הערש (בן אברהם), זיין פרוי און זייערע קינדער.
שפּאָרן נטע (בן אברהם) מיט זיין פרוי און קינדער.
שפּאָרן סיאַמאַ מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
שפּאָרן דודיע, זיין פרוי חנה און זייער זון שמואל.
שפּאָרן הערש (בן שלמה), זיין פרוי פייגע און זייערע קינדער.
שפּאָרן רייזע און איר זון משה.
שפּאָרן פרידזיע.
שפּאָרן יוכבד (אשת שמואל שפּאָרן) און אירע קינדער:
לוטשיע, יוניע, טשאַרנע נתן און הערש.
שפּיגעלגלאַס מאַרעק (ד״ר שפּיגעלגלאַס) מיט פרוי און טאָכטער.
שפּיצער הערש מיט זיין פרוי דבורה.
שפּיצער יעקב, זיין פרוי גאָלדע און זייערע זין הערש און אברהם.
שפּיצער מרים, די פרוי פון יצחק שפּיצער.
שפּיצער קאָפּל, זיין פרוי רחל און זייערע קינדער משה און פעפּציע.
שפּירא חייציע און איר טאָכטער ליבע.
שפּירא ישראל, זיין פרוי בריינציע און זייערע קינדער.
שפּירא פעסיע (בת שמאי נויפעלד) און אירע קינדער קלמן און חנוך.
שפּירא ריסיע (ריסיעלע).
שפּערבער חיים, זיין פרוי העניע און זייערע קינדער מרים, חיה, מוציע, און שמואל.

בני העיירה אוסציעטשקאַ (איסטיטשקי)

אַלבין רייזיע און איר זון דויד; איר טאָכטער שבע מיט איר מאַן שמואל.
ברעכנער מעכל מיט זיינע זין און טעכטער.
גוטמאַן שמערל, זיין פרוי פייגע-רחל (געב. מילנער) און זייער טאָכטער זלאָטע.
גינסבורג וואָלף מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.
וואָלאַך בערל און זיין פרוי אסתר, געב. מילנער.
וואָלאַך משה.
וואָלאַך חיה.
זיסמאַן משה.
זיסמאַן קלאַראַ.
כץ זלאָטע-אייגע, געב. העלפער.
נאָדלער אליעזר, זיין פרוי צפורה און זייער טאָכטער חנה.
סענדער דער פישער, מיט זיין משפחה.
קאַך רחל און אירע קינדער: מאיר, אסתר, חייציע (קלאַראַ), יום-טוב און מאַטל.

בני הכפר אוהרינקאָוועצ

פעלדמאַן זעליג.
פעלדמאַן דאָניאַ.
פעלדמאַן ראָזאַ.
פעלדמאַן גדליה.

פעלדמאַן מוניע.
פעלדמאַן מרים.

בני הכפר אַנטאָניוווקע

וואַכשטיין אברהם און זיין פרוי באַשע, געב. גאָלדהירש.
וואַכשטיין הערש און זיין פרוי דבושה (דבורה), זייער זון יעקב און זייערע טעכטער רוחציע (רחל) און לאה.
וואַרענבראַנד מיכאל (דער איידעם פון אברהם וואַכשטיין) און זיינע טעכטער עטיע און סאָניאַ.
וועקסלער וועלוול, זיין פרוי ברײַנע (בת אברהם וואַכשטיין), זייער זון יעקב און זייער טאָכטער אסתר.
סקאַלקאַ ביילע (געב. וואַכשטיין) און אירע זין קובאַ (יעקב) און אליהו.
צירלינג אברהם, זיין פרוי רחל (געב. וואַכשטיין) און זייערע קינדער.

בני הכפר בוראַקובקאַ

אייזנער פיניע, זיין פרוי עטי און זייערע צוויי טעכטער.
אַקסעלראד משה מיט זיין פרוי און דריי טעכטער.
בילער ישראל, זיין פרוי מינדיע און זייער קינד.
בערגמאַן פעסיע מיט איר טאָכטער בונציע.
בערגמאַן ראַזאַ מיט איר מאַן און קינד.
דעמבלינג העניאַ מיט איר מאַן און זייערע קינדער טשאַרנע און חייציע.
זינגער דוד (דער שניידער) מיט זיין פרוי און פינף קינדער.
עקשטיין (דער איידעם פון שלמה שפאָרן) מיט זיין פרוי און קינדער.
פישהאָף מירקע.
פישהאָף ישראל (בן מירקע), זיין פרוי פריידע און זייער זון זוניע.
פרעמינגער הלל.

בני הכפר דראַהיטשובקאַ

לערער נטע מיט זיין פרוי און זייערע צוויי זין און צוויי טעכטער.

בני הכפר הינקאָווצע

אַלבערגער יעקב.
אַלבערגער פרומע.
ברוקנער ישראל, זיין פרוי סימע און זייער זון מענדל.
ברוקנער ביילע (בת מאיר ברוקנער).
האַלפערן רחל.
פינסקער פרומע און איר מוטער.
פינסקער הלל, זיין פרוי עטקאַ און זייער קינד.
ראַזמאַרין ישעיהו, זיין פרוי עטל און זייער טאָכטער מלכה.

בני הכפר וואַרוואָלינצע

בערגענפעלד שלמה, זיין פרוי חיה, זייער טאָכטער ברכה און זייער זון ישראל־זכריה.
גאָלדהירש אסתר מיט אירע קינדער.
גאָלדהירש משה מיט זיין פרוי.
פעדער.
פעלדמאַוז שלמה, זיין פרוי ברײַנע און זייערע דריי קינדער.

בני הכפר טשערוואָנאָגראַד

אורבאַך מיט זיין משפחה.
באַדלער מאיר מיט זיין משפחה.

בני הכפר לאַטאַטש

רים זיידע מיט זיין פרוי פרידאַ און זייערע קינדער.

בני הכפר ליסאָווצע (ליסיוויץ)

גראַס מאיר מיט זיין פרוי און אַ זון.
גראַס חיים (בן מאיר) מיט זיין פרוי און קינדער.
הערמאַן שמחה, זיין פרוי שיינציע און זייערע טאָכטער ביילציע.

בני הכפר מוכאַווקאַ

געלבאַנד הערש, זיין פרוי ביילע (געב. יורמאַן) און זייער גאַנצע משפחה.
יורמאַן יצחק און זיין פרוי גיטל.
רעגענבויגן חיים, זיין פרוי מרים און זייערע קינדער גיציע און יוסף.
ראַטהאַלץ הערש מיט זיין פרוי העניע און זייער משפחה.

בני הכפר מישקאָוו

געלבאַנד בערל און זיין פרוי מאַלי (אחות אַנטשל פעפער).
העלפער אברהם מיט זיין פרוי און קינדער.
זילבערשיין אברהם מיט זיין פרוי און קינדער.
זילבערשיין אריה מיט זיינע קינדער.

בני הכפר נאַגוזשאַנע

אייזענבערג משה מיט זיין גאַנצער משפחה.

בני הכפר נערקאָוו

גוטמאַן לאה.
גוטמאַן ראַזאַ.
הערטמאַן משה מיט זיין משפחה.
טאַובער משה מיט זיין משפחה.
ראַזענבלאַט הערש מיט זיין פרוי און קינדער.

בני הכפר סאַדיק

אַלבין יואל, זיין פרוי עטיע (בת פערל האַלצבערג) און זייערע קינדער מענדל, רבקה, הערמאַן און שרהציע.
האַלצבערג פערל.
מילער מיכאל, זיין פרוי העניאַ און זייער טאָכטער חוה.
שראַובער ישראל.
שראַובער יוסף.

בני הכפר סווידאָוואַ

האָפּמאַן שמואל, זיין פרוי טשאַרנע און זייערע קינדער מאַקס און געניאַ.

וואַלצער אליעזר, זיין פרוי שרה און זייערע קינדער יידל, מונציע און מרים.

מאָזער ישעיהו.

מיימאַן לייבצי מיט זיין פרוי.

מייכאַן מענדל מיט זיין פרוי.

פערלמוטער מאיר מיט זיין פרוי אסתר.

פערלמוטער שמואל (בן מאיר) מיט זיין פרוי און קינדער.

פערלמוטער יידל (בן מאיר) מיט זיין פרוי און קינדער.

רובינשטיין פישל, זיינע צוויי טעכטער, צוויי איידעמס און אן איניקל.

בני הכפר סלאָבודקאַ

גענזער, די געשוויסטער.

דעמבלינג הערש, זיין פרוי חנה און זייערע דריי קינדער.

דעמבלינג מלך-גאָדל.

פרימוס בנימין, זיין פרוי רבקה און זייערע פיר קינדער.

קריגספעלד משה, זיין פרוי שרה (בת דויד-מרדכי שאַרף) און זייערע דריי קינדער.

שאַרף דויד-מרדכי און זיינע קינדער פישל-יהודה, מאיר-יצחק, באַשע (בתיה) און בריינציע.

שרייפלער מאיר מיט זיין פרוי און דריי קינדער.

שרייפלער קאַרפּ מיט זיין משפחה.

בני הכפר פּאָפּאָוויצע

גערטנער זיידע.

דעמבלינג וועלוול, זיין פרוי פריידע און זייער קינד פאַני.

פענסטער זיידע.

פענסטער מרים.

פענסטער סאַבינאַ מיט איר טאָכטער.

ציטראָן, די מוטער מיט דריי טעכטער.

בני הכפר צאָפּאָוויצע

בירנבאַום משה, זיין פרוי אסתר, זייער זון חיים און זייערע צוויי טעכטער.

גוטמאַן יעקב מיט זיין משפחה.

גוטמאַן בערל מיט זיין פרוי און צוויי קינדער.

ווייסטאַל יוסף, זיין שוועסטער צירל און זייער מוטער.

לאַנגהאָלץ לייבוש און זיין פרוי רבקה.

לאַנדוועבער מאיר, זיין פרוי עטי (בת יחיאל ראָזען) און זייערע קינדער.

לאַנדמאַן ישראל-מאיר און זיין פרוי אסתר.

לאַנדמאַן צבי (בן ישראל־מאיר) מיט זיין פרוי און קינד.

לאַנדמאַן מלכה און אירע קינדער רבקה, שמואל און חיה.

מעצגער מיכאל, זיין פרוי רחל און זייערע קינדער לייבוש און פופּע.

ראָזען יחיאל (בן משה), זיין פרוי חנה און זייער טאָכטער רחל.

ראָזענהאָך לייבוש מיט זיין פרוי און קינדער.

שפּערבער גדליהו.

שפּערבער וועלוול.

שפּערבער פרידאַ.

שפּערבער פאַנציע.

בני הכפר קאָשילאָוויצע

בילער נחמן (דער קצב) און זיין זון נתן.

העלד ישראל-אברהם, זיין פרוי מלכה און זייער טאָכטער בונע.

היבשער אליעזר.

היבשער משה מיט זיין משפחה.

וואַגשאַל אלימלך (אומגעקומען אין אָזיראַן).

ווילנער זעליג און זיין פרוי חיה-שרה.

ווילנער באַבקע, אשת משה ווילנער (בת זיידע מילער).

מילער זיידע און זיין פרוי שרה.

מאַרקוס לייזער, זיין פרוי עלזאַ און זייערע קינדער ראָזאַ און יוסף.

משה־מאיר דער שוחט מיט זיין פרוי און זעקס טעכטער.

שוואַרץ שלמה, זיין פרוי רחל און זייער טאָכטער הערמינע.

בני הכפר רוזשאַנובקאַ

גינזבערג וואָלף מיט זיין משפחה.

גינזבערג, די מוטער פון וואָלף גינזבערג.

בני הכפר שוטרומינצע

נירנבערג יוסף, זיין פרוי מאַניע און זייערע קינדער חיים, צבי און הערמאַן.

האַמלער מאיר.

האַמלער לאה.

בני הכפר שערשעניאָוויצע

בלאַנק גדליהו מיט זיין גאַנצער במשפחה.

בלומענפעלד יאָסל מיט זיין משפחה.

ברימער יענציע, זיין פרוי און זייער טאָכטער מאַניע.

גלאָזער בערל מיט זיין גאַנצער משפחה.

הערטמאַן בערל (פון אָלעקשינצע).

וואַלדמאַן איזאַ, זיין פרוי סאַלאַ (געב. בלאַנק) און זייער קינד יוסף.

וואַלדמאַן הערש, זיין פרוי זאָסיאַ און זייערע קינדער שבתאי, שרה, מאַשאַ און יוסף.

וואַלדמאַן איזאַ (בן הערש) מיט זיין פרוי און קינד.

וואַלדמאַן לייב מיט זיין פרוי ראָזאַ און זייער קינד.

וואַלדמאַן לאָטי (געב. גאָטפריד, פון טאַרסקי), און אירע קינדער בערל, שימשעלע (שמשון) און מרדכי.

וואַלדמאַן מאיר-אייזיק און זיין פרוי האַנציע (חנה).

וואַלדמאַן מרים, די אלמנה פון יוסף וואַלדמאַן.

וואַלדמאַן שפרה (געב. פרעמינגער), אשת חנינא וואַלדמאַן.

וואַלדמאַן העניאַ, די פרוי פון אליעזר וואַלדמאַן.

שוואַרצבאַך מאָטיע מיט זיין משפחה.

THE TLUSTE MEMORIAL VOLUME

Tluste is a little town in Eastern Galicia. It owes its fame in the Jewish world largely to Rabbi Israel Baal Shem Tov, who lived for several years in the town itself and also in the neighbouring village of Koszilowce during the earlier part of the Eighteenth Century. It was there that he manifested himself as a *Baal Shem Tov* and wonder-worker. His mother was also buried here; and the picture on P. 38 shows her tombstone.

Until the outbreak of the First World War in 1914 Tluste lay within the bounds of the Austrian Empire. During the First World War it was occupied by Czarist Russian forces, and it became part of the Polish Republic with the close of hostilities in 1918. When the Second World War broke out in 1939 the city was occupied by Soviet Russian forces who remained there until 1941, when Nazi Germany commenced hostilities against Soviet Russia.

Immediately following their arrival the Germans commenced their cruel and merciless oppression of the Jewish inhabitants. Decrees restricting Jewish freedom of movement and preventing the Jews from continuing their normal lives were enacted almost daily. They were followed by the murder of isolated Jews, and finally came the massacre of thousands of Jewish residents of Tluste and the vicinity.

During the great "Aktion" of 27th May, 1943, more than three thousand Jews were collected in the Market Square. From there they were led in groups of a hundred at a time to the cemetery, where they were shot and buried in four huge pits. About two months later the town was declared "Judenrein" (cleared of Jews) and no Jew had the right to be there. The handful who had escaped death hid in forests or labour camps in the surrounding villages. However, the residents of the camps were also liable to sudden attacks by the Gestapo or the Ukrainian police, who collaborated with the German murderers helping them to exterminate the Jewish population.

Tluste was the last city in Eastern Galicia to undergo the process of total extermination, so it contained those Jews who had survived earlier "Aktions" in the neighbouring towns. Out of the three thousand Jewish residents of Tluste and the thousands of refugees from the neighbouring towns, less than five hundered survived at the end of the Second World War. Some of them reached U.S.A., some came to Israel and a few remained in Poland.

The Tluste Organization in Israel and the "Landsmannschaft" in U.S.A. have resolved to set up a memorial to the city of their birth by publishing a memorial volume describing the past of the city, life there during the last generation, and its tragic end at the hands of the twentieth century Vandals. This is the work we now present herewith. More than fifty of our townsfolk have participated in it. writing on the following subjects:

Leah Ilani-Sternlieb — The Town of my Birth; Walter Hausfeld — Memories from the Old Home; The Tluste Landsmannschaft in the United States of America; Shmuel Fiederer — The Tluste Organization in Israel; Zionist Activities in Tluste after the San Remo Decision; Preparations for Building the People's Forum in Tluste; Dr. Abraham Stupp — Life in Jewish Tluste; Professor Dov Sedan — Tluste From Afar; Joshua Sternlieb — Antiquities and Memories; S. Fiederer-Margulies — From the Recent and Distant Past of our Town; A Short Walk Through the Streets of Tluste; Beginnings of the Zionist and Socialist Movements in our Town; Events and Legends; J. H. Chodorov — Householders, Hassidim and Scholars; Meir Sternlieb — The Hassidic Movement in Tluste Meir Sternlib — The Hassidic Movement in Tluste at the Commencement of the Century; Ben Shlomo — During the War Between Poland and the Ukraine; Clara Spector — The Hebrew School; Atalia Segev (Ettel Teiber) — Fostering Hebrew in our Town; Menahem Teiber — The Gordonia Branch; The Defeat of Frank in Tluste; Nathan Maimon — The Betar Unit; Eliahu Albin — Zionist Activity and Halutz Training; Dov Haendel — A Last Visit to Tluste; Joshua Shechner — Reb Velvel Melamed; Shlomo Trembowelski — How Jews Went to the "Tashlich" Ceremony on New Year's Day; Shimshon Meltzer — Three Ballads on the Baal Shem Tov and His Mother and some other poems, also some Reminiscences of the Hebrew Teachers of Tluste.

Memories of the War and the Extermination are recorded by: Berl Glück; Joseph Schechter; Shlomo Trembowelski; Shmuel Fiederer; Havvim Fiederer (poem); Leah Drohobitzer; Abraham Goldhaber; Eliahu Albin; Zvi Koch; Bella Shoham; Israel Gertner; Dr. Baruch Milch; Haya Rosenblatt; Dov Pfeffer; Lucia Teiber; Zalman Wachstein; Sonia Margolis-Alterman; Yeshayahu Rozen; Rachel Rubinstein-Tennenbaum; Sarah Kimmelmann; Tzilla Kimmelmann-Hanin; Hillel Königsberg; Maria Königsberg; Clara Shatil; Clara Spector; Yitzhak Schwarz; Shmuel Eisen; Berta Doler; Moshe Shulman; Rachel Landmann; Runia Bermann.

Copyright in U.S.A.
by
Walter Hausfeld
173 East 92 Street
Brooklyn, New York.

Printed in Israel by "NAOT" Press Tel-Aviv.

SEFER TLUSTE

Red. G. LINDENBERG
Published by
The Book Committee of "Sefer Tluste"
in United States and Israel

SM

Lindenberg
*PXW
(Tolstoye)
1965